

॥ काशिका ॥

पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

परिडितवरजयादित्यविरचिता ।

तत्पूर्वार्धम्

काशीस्थराजकीयपाठशालायां धर्मशास्त्राध्यापकेन

रानिडेपाख्येन बालशास्त्रिणा परिशोधितम् ।

काश्यां मेडिकलहॉलनामके यन्त्रालये मुद्रितम् ।

KĀŚIKĀ,

A COMMENTARY ON PĀṆINI'S GRAMMATICAL
APHORISMS

BY

PANDIT JAYĀDITYA

EDITED BY

PANDIT BĀLA ŚĀSTRĪ,

PROFESSOR OF HINDU LAW IN THE SANSKRIT COLLEGE, BENARÉS.

FIRST PART.

BENARÉS : . .

PRINTED AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1876

20.001

5
491.25
V. 16 K. 6

SL. NO.
077231

THE SOCIETY
LIT. 700016
App B. 1616
Date 13/11/85

B. 1616

॥ काशिका ॥

वृत्तौ भाष्ये तथा धातुनामपारायणादिषु ।

विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारमंथनः ॥ १ ॥

दृष्टुपसंख्यानवर्ती शुद्धगणा विवृतगूढमूत्रार्थौ ।

ध्रुत्यन्तरूपामिट्टिवृत्तिरयं काशिका नाम ॥ २ ॥

व्याकरणस्य शरारं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यं मेतावन् ।

शिष्टः परिकरत्रयः क्रियते ऽस्य यन्यकारेण ॥ ३ ॥

॥ अथ शब्दानुगामनम् ॥

किपां शब्दानाम् । लौकिकानां वैदिकानां च । कथमनुशासनम् ।
प्रत्ययविभागकल्पनया सामान्यविशेषवता लक्षणानि । अथ किमर्थं
शब्दानामुपदेशः । प्रत्याहारार्थः । प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः ॥

अ इ उ ण् ॥ १ ॥

अ इ उ इत्यनेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यान्ते ककारमित्येति प्र-
त्याहारार्थम् । तस्य यद्गणं भवत्येकेन उरण् रपर इत्यकारेण । इत्यकारेण
प्रयोगे भवतम् । दीर्घप्रत्ययेस्तु विवृतत्वम् । तेषां मावर्ग्यप्रतिष्ठाप्यकार-
णम् । अ इति विवृतः प्रतिज्ञायते । तस्य प्रयोगार्थम् अ अ इति शास्त्रान्त-
प्रत्यापत्तेः करिष्यते ॥

क्व लृ क् ॥ २ ॥

क्व लृ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वोच्चारान्ते ककारमित्येति प्रत्या-
हारार्थम् । तस्य यद्गणं भवति त्रिभिः । अकः मवर्णे दीर्घ इत्यकारेण ।
इका गणवद्दी इति कारेण । उगितश्चेत्युकारेण । अकारादयो वर्णाः प्र-
योगार्थेपथास्तथा मुञ्जानमुपदेशे प्रयोजनम् । लृकारस्तु कृपिस्य वर्णं प्र-
वृत्तेः अथ पूर्वत्रांमिट्टिमिति लत्वममिट्टम् । तस्यामिट्टत्वाद् अकारश्च

अचकार्याणि भविष्यन्तीति किमर्थम् लकार उपदिश्यते । लत्वविधाना-
द्यानि पराण्यचकार्याणि तानि लकारे यथा स्युरिति । कानि पुनस्ताच्च ।
पुनः स्वरितो द्विर्वचनम् । कृत्प्रशिवः प्रकृतवानिति । यच्चाशक्तिजम-
साधुशब्दरूपं तदनुकरणस्यापि साधुत्वमिष्यते । तस्यस्यापि लकारस्या-
चकार्यप्रतिपत्त्यर्थम् लकारोपदेशः क्रियते । अतक इति प्रयोक्तव्ये शक्तिवे-
कल्यात् कुमारी लतक इति प्रयुक्ते तदन्या ऽनुकरोति कुमायुतक इत्या-
हेति ॥

ए ओ ङ् ॥ ३ ॥

ए ओ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य अन्ते ङकारमितं करोति प्रत्याहारा-
र्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन । एङ् मरूपमित्यकारेण ॥

ऐ औ च् ॥ ४ ॥

ऐ औ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते चकारमितं करोति प्रत्या-
हारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । अत्रः परस्मिन्पूर्वविधावित्यकारेण ।
इच्च एकाचो ऽम् प्रत्ययवृत्ति इकारेण । एचो ऽयत्रायव इति एकारेण ।
शृङ्गाराद्वैजिति ऐकारेण ।

प्रत्याहारेणुबन्धानां कथमज्यहणेषु न ।

आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः ॥

वर्णेषु ये वर्णकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति
तच्छायानुवृत्तिरिति हि ते न पुनस्तएव । पृथक्प्रयत्ननिर्वृत्य हि वर्णमिच्छ-
न्त्याचर्याः । नुद्विधिलादेशविनामेषु अकारे प्रतिविधातव्यम् । नुद्विधौ
अकारग्रहणम् । आनृधतुः । आनृधुः । लादेशे अकारग्रहणम् । कृतः कृत्प्र-
वान् । विनामे अकारग्रहणम् । कर्तृणाम् ॥

ह य व र ट् ॥ ५ ॥

ह य व र इत्येतान्वर्णानुपदिश्यं पूर्वांश्चान्ते ट्कारमितं करोति प्र-
त्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन । शशङ्काटीत्यकारेण । अयं रफेर् यका-
रात्परं उपदिश्यते । तस्य ग्रहणेन ययग्रहणेन च ग्रहणे सति स्वनयति

मद्भ्रूदो भद्रहृद इत्यत्र द्विवचनं प्राप्नोति अचो रहाभ्यां द्वे इति । कुम्भ
रथेन वनं रथेनेत्यत्रानुस्वारस्य ययि परसवर्णो इति परसवर्णः प्राप्नोति ।
नेष दोषः । आकृतौ पदार्थं समुद्राये सकृल्लक्ष्ये लक्षणं प्रवर्तमान्येतिमित्य
इति यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वाऽन्तरतमो भवतीत्येवमेतत्प्रवर्तते ।
ननु नैव गकारादीनां ङकारादयो ये यथा स्वम्यानतो गुणतश्चान्तरतमो
स्ते सर्वे विहिताः । ये तु न स्यान्तः नापि गुणतः स्यान्मन्त्रेण गुणमा
त्रेण वा अन्तरतमास्ते सर्वे निर्वातिता इति स्यान्मात्रान्तरतमो रेफस्य
णकारो न भवति । द्विवचनेपि रेफस्य यरन्तर्भावे सति यत्कार्यस्य प्रायः
सत्त्वात्ताच्छ्रितेन निमित्तभावेन बाध्यत इति न द्विरुच्यते रेफः । अनुस्वा
रस्य ययि परसवर्णो इत्येतदण्यनुस्वारान्तरतमं मद्भ्रूदेव परसवर्णो निदर्श
ति । न च रेफस्यानुस्वारान्तरतमः सवर्णोऽस्तीति न भविष्यति अत्र
रथेन वनं रथेनेत्यत्र । अटां मध्ये विमज्जनीयजिह्वामूलोयोपधानीयान्
मण्युपदेशः कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनम् । उरःक्रेण । उरःक्रेण । उरःक्रेण ।
उरःक्रेण । अत्राड्व्यधाय इति गत्व यथा स्यादिति ।

ल ण ॥ ६ ॥

ल इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वोच्चान्ते णकारमितं करोमि
रायंभ । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इत्यका
रेण । इणकारिणोकारेण । इको यणचोति यकारेण । इण्यग्रहणानि सर्वा
णि परेण णकारेण अण्यग्रहणानि तु पूर्वेण । अणुदित्सवर्णस्य च प्रत्यय
इत्येतदेकमनेन । अथ क्रिमर्थमग्रहणमेवैतन्न क्रियते । नैवं यद्यपि
अन्तःस्थानामपि हि सवर्णानां ग्रहणमिष्यते मय्यन्ता । सवर्णानां
यत्नोक्तं कर्मण तन्नोक्तमित्यत्रानुस्वारस्यानुनासिके ययि परसवर्णो इति तस्य
यद्यग्रहणेन ग्रहणाद् द्विवचनं यथा स्यादिति । ङकारादिष्वकार उच्चार
णार्थं नानुबन्धः । लकारे त्वनुनासिकः प्रतिज्ञायते । तेन उरणोप

अ म ङ ण न म् ॥ ७ ॥

अ म ङ ण न इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्वान्ते मकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः १, पुमः खय्यम्परइत्यकारेण । इलो यमां यमि लोप इति यकारेण । इमो इम्वादिचि इमुण् नित्यमिति ङकारेण । अमन्ताद् इति अकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते केचित्तु सर्वाण्येतानि प्रत्याहारग्रहणानि अकारेण भवन्त्विति मकारानुबन्धं प्रत्यावसते । तथा तु सति इमो इम्वादिचि इमुण् नित्यमित्यत्रागमिनोर्भभारभावादागमाभावप्रतिपत्ता प्रतिपात्तौ रवं भवति ॥

भ म ज् ॥ ८ ॥

भ म इत्येता वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्वान्ते जकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्, तस्य ग्रहणं भवत्येकेन, अतो दीर्घा यजति यकारेण ॥

घ ङ ध ष् ॥ ९ ॥

घ ङ ध इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्वान्ते, पकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्यग्रहणं भवति द्वाभ्याम् । एकाचो वशो भ्प् भ्रपन्तस्य स्थ्यारिति भ्रभ्रभ्रकाराभ्याम् ॥

ज व ग ड द् ॥ १० ॥

ज व ग ड द इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्वान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति पङ्क्तुः । भोभगोअघोअपूर्वस्य घोशीति अकारेण । हशि चेति ङकारेण । नेद्वशि क्तानि वकारेण । भलां जश् भशीति जकारभ्रकाराभ्याम् । एकाचो वशो भ्प् भ्रपन्तस्य स्थ्यारिति वकारेण ॥

ख फ् क् ङ थ च टं त व् ॥ ११ ॥

ख फ् क् ङ थ च टं त इत्येतान्वर्णानुपदिश्यान्ते यकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन नशह्यप्रशानिति हकारेण । खफ्रहणमुत्तरार्थम् ॥

क प य ॥ १२ ॥

क प इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते यकारमितं करोति प्रत्या-
हारायम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण इति
यकारेण । मय उजा घो वेति मकारेण । भयो हो इत्यतरस्यामिति भ-
कारेण । पुमः खय्यम्पर इति खकारेण ॥

श ष स र् ॥ १३ ॥

श ष स इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते रेफमितं कथ्येति प्र-
त्याहारायम् । तस्य ग्रहणं भवति पञ्चभिः । यरो ऽनुनामिके ऽनुनामि-
को वेति यकारेण । भरो भरि मवर्णं इति भकारेण । खारि चेति खका-
रेण । अभासि चर्वेति चकारेण । शर्षुवाः खय इति शकारेण ॥ •

ह ल् ॥ १४ ॥

ह इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहा-
रायम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः । अलो ऽन्यत्पर्व उपधेति अकारेण ।
हलो ऽनन्तराः संयोग इति हकारेण । लोपो व्यर्ध्वेर्नाति वकारेण । रलो
व्युपधादलोः संञ्चति रेफेण । भलो भलोति भकारेण । शल इगुपधा-
दनिटः क्ल इति शकारेण । अथ किमर्थमुपदिष्टौ ऽपि हकारः पुनरुप-
दिश्यते । कित्वाविकल्पस्सद्बुधयो यथा स्युरिति । खिहित्वा खेदित्वन्यत्र
रलो व्युपधादलोः संञ्चति कित्त्वं वा यथा स्यात् । निहोरलित्वादि
कल इगुपधादनिटः क्ल इति क्लो यथा स्यात् । रुदिति स्वांर्धाति व-
क्तादिलक्षण इत्यथा स्यात् । अदाधाम । भल्यहणेण च हकारस्य ग्रहणं
यथा स्यात् । यद्भवं ह य व र इत्यत्र तर्हि किमर्थमुपदिश्यते । महो-
रि सः इवा हमन्तीत्यत्राङ्ग्रहणेण चाशुभद्वेषु च ग्रहणं यथा स्यात् ।
यदि हकारस्य ग्रहणं मथ्यं स्यात् । ब्रह्मणा ब्रसति । हसि चेति
हस्यथा स्यात् ।

हस्मान् इकेणवटा द्वाभ्यां पस्त्रिभ्य गव कणमाः स्युः ।

हसि चयौ चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलौ पद्भ्यः ॥

इति । इति प्रत्याहारः ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥

• वृद्धिशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादैचां वर्णानां सामान्येन तद्वाचितानामतद्वाचितानां च । तपरकरणमैजयं तादृपि परस्पर इति खट्वैङ्कादिषु त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसङ्गनिवृत्तये । आश्वलायनः । ऐतिकायनः । औपगवः । औपमन्यवः । शालीया मालीयः । वृद्धिप्रदेशाः मित्रि वृद्धिः परस्परदेष्वित्येवमादयः ॥

अदेङ् गुणः ॥ २ ॥

• गुणशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमदेङां वर्णानां सामान्येन तद्वाचितानामतद्वाचितानां च । तपरकरणं त्विह सर्वार्थम् । तरिता । चेता । स्तोता । पचति । जयति । अहं पचे । गुणप्रदेशाः मिद्रेगुण इत्येवमादयः ॥

इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥

परिभाषेयं स्यान्नियमार्था । अनियमप्रसङ्गे निषमो विधीयते । वृद्धिगुणौ स्वसंज्ञया शिष्यमाणाविक एव स्याने वेदितव्यम् । ॥ १ ॥ वत्यति सार्वधातुकाहुं धातुक्रयाः अङ्गस्य गुण इति स इक गव स्याने वेदितव्यः । तरति । नयति । भवति । वृद्धिः खल्वपि । अकार्पीत् । अहापीत् । अत्रैपीत् । अनैपीत् । अलावीत् । अस्तावीत् । गुणवृद्धौ स्वसंज्ञया विधीयते तत्र इक इति एतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति । द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाष्यते । मिद्विमृजिपुगन्तलघूपधर्किद्विशक्तिप्रतुद्वेष्वङ्गनेविशेष्यते । जुसिसार्वधातुकादिगुणेष्वङ्गाङ्गं विशेष्यते । मेदते । अत्रिभयुः † । इक इति किम् । आत्सन्धत्तरव्यञ्जनानां मा भूत् । यानम् । ग्वायति । उर्मिंता । पुनर्गुणवृद्धियहणं स्वसंज्ञया विधाने नियमार्थम् । इह माभूत् । द्यौः । पन्थाः । सः । इममिति ॥

• भवत् इति वेदितव्यम् । पा० ।

† गुणावृद्धौ इत्यारभ्यास्त्रिभयुरित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

र्यागसंज्ञा सिद्धा भवति । अग्निरिति गनौ । अश्व इति शवौ । कर्णे इ-
ति रणौ । इन्द्रश्चन्द्रो मन्द्र इति नदराः । उप्रो राष्ट्रं भाष्ट्रमिति धट-
राः । तिनानुस्त्र्यावफ्तीति नसतरयाः । ननमतरया वा । हल इति
किम् । तितउच्छत्रम् । संयोगान्तस्य लोप इति लोपः स्यात् । अनन्तरा
इति किम् । पचति पनसम् । स्काः संयोगाद्धारिति लोपः स्यात् । सं-
योगप्रदेशाः संयोगान्तस्य लोप इत्येवमादयः ॥

मुखनासिकावचनो ऽनुनासिकः ॥ ८ ॥

मुखसहिता नासिका मुखनासिका तथा य उच्चार्यते वर्णः सो
ऽनुनासिकसंज्ञा भवति । आङानुनासिकश्चन्द्रसि । अत्रर्त्राँ अयः । गभी-
रर्त्राँ उयपुत्रे । चन आँ इन्द्रः * । मुन्वयहणं किम् । अनुस्वारस्यैव हि
स्यात् । नासिकायहणं किम् । क्वचटतपानां माभूत् । अनुनासिकप्रदे-
शाः । आङानुनासिकश्चन्द्रसोन्वियमादयः ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥

तुल्य शब्दः सद्गणपर्याय, आस्य भवमास्यं तात्त्वाद्दिस्यात्, प्रयत्नं
प्रयत्नः स्पृष्टताद्विवर्णगुणः । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन वर्णं
सह स समानजातीयं प्रति सवर्णसंज्ञा भवति । चत्वार आभ्यन्तराः प्रय-
त्नाः सवर्णसंज्ञायामाश्रीयन्ते । स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टना संवृतता विवृतता
चेति । अत्र अइति त्रयो ऽकारा उदात्तानुदात्तस्वरिताः प्रत्येकं साप्सुना-
सिका निरनुनासिकाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुनभेदादष्टादशधा भिद्यन्ते । तथेव-
र्णः । तथीवर्णः । तथा चवर्णः । लघ्वर्णस्य दीर्घा न सन्ति । तं द्वादश-
प्रभेदमाचक्षते । सन्त्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति तान्यपि द्वादशप्रभेदानि ।
अन्तःस्था द्विप्रभेदा रेफवर्जिता यवलाः साप्सुनासिका निरनुनासिका-
श्च । रेफाष्मणां मवर्णा न सन्ति । वर्यावर्णस्य सवर्णः । आङायम् ।
खट्टायम् । आस्ययहणं किम् । क्वचटतपानां भिद्यमानानां तुल्यप्रयत्नानां
माभूत् । किं च स्यात् । तप्तौ तप्तुमित्यत्र भरोभरि सवर्णइति प्रकार-

स्य तकारे लोपः स्यात् । प्रथमग्रहणं किम् । इद्भुयशानां तुल्यस्यानानां
भिर्विप्रयवानां मा भूत् । किं च स्यात् । अरुश्च्योततीत्यत्र भरोभरिं सव-
र्णदिति शकारस्य धकारे लोपः स्यात् ॥ ऋकारन्वकारयोः सवर्णमज्ञा व-
क्तव्या ॥ ४ ॥ होतृन्वकारः । होतृकारः । उभयोर्स्वर्णस्य लक्षणस्य चा-
न्वगतमः संज्ञां दीर्घां नास्तीति ऋकार एव दीर्घा भवति । सवर्णप्रदेशा
ऋकः सवर्णं दीर्घं इत्येवमादयः ॥

नाञ्कलौ ॥ १० ॥

अत्र बल् च अञ्कलौ तुल्याभ्यप्रयवावपि अञ्कलौ परस्परं सव-
र्णमज्ञौ न भवतः । अञ्जणंकारौ द्रगडहस्तः । इवर्णंशकारौ द्रधिशीत-
म् । सवर्णं दीर्घत्वं न भवति । वैपंशो मत्स्यः । आनहुहं चर्ममिति यस्ये-
तिचेति लोपो न भवति ॥

ईदूदेद्विवचनं प्रष्टृह्यम् ॥ ११ ॥

ईत् क्त गत् इत्येवमन्तं द्विवचनं शब्दरूपं प्रष्टृह्यमंजं भवति ।
अग्नी इति । वायू इति । मालि इति । पचेते इति । पचेथ इति । ईदूदे-
दिति किप् । वृत्तावत्र । प्रत्तावत्र । द्विवचनमिति किम् । कुमार्थत्र ।
क्रिशार्थत्र । तपरंक्राणमसंदेशार्थम् । प्रष्टृह्यप्रदेशाः । प्रतप्रष्टृह्या अचौत्ये-
वमादयः । ईदादीनां प्रष्टृह्यत्वं मूर्णावादीनां प्रातिपद्यो वक्तव्यः ॥

मूर्णावापृस्य लम्बते प्रियौ वत्सतरौ मम ।

दम्पतीव जम्पतीव रोदसांश्च ॥

अदसो मात् ॥ १२ ॥

अदसः संबन्धी येन मकारस्तस्मात्पर ईदूदेतः प्रष्टृह्यमंजा भवन्ति ।
अमो श्वत्र । अमो आसते । अमू अत्र । अमू आसते । एकारस्य नास्यु-
दाहृणाम् । अदस इति किम् । शम्यत्र । दाडिम्यत्र । मादिति किम् ।
अमुके ऽत्र ॥

शे ॥ १३ ॥

शे इत्येतत्प्रष्टृह्यमंजं भवति । किमिदं शे इति । सुपामःदेशगृह-

न्दसि । न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्राबृहस्पती । युष्मे इति । अस्मे इति । त्वे रायः । मे रायः । त्वे इति । मे इति । छान्दसमेतदेवैकमुदाहरणम् अस्मे इन्द्राबृहस्पती इति । तत्र तथा पाठात् । इतरत्तु लौकिकमनुकरणम् । युष्मे इति । अस्मे इति । त्वे इति । मे इति ॥

निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥

एकश्चासावच्च एकाच् निपातो य एकीच् आर्द्धार्जितः स प्रहृत्संज्ञो भवति । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उतिष्ठ । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । निपात इति किम् । चकारात्र । एकाजिति किम् । प्राग्नये वाचमीरय । अनाडिति किम् । आ उदकान्तात् ओदकान्तात् ।

ईषदर्थं क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं डितं विद्वाद्वाक्यस्मरणयोरडित् ॥

ओत् ॥ १५ ॥

निपात् इति वर्त्तते । तस्यौकारेण तदन्तविधिः । ओदन्तो यो निपातः स प्रहृत्संज्ञो भवति । आहो इति । उताहो इति ॥

संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्थे ॥ १६ ॥

ओदिति वर्त्तते । संबुद्धिनिमित्तो य ओकारः स शाकल्यस्याद्यर्थस्य मतेन प्रहृत्संज्ञो भवति । इतिशब्दे उनार्थे अवैदिके परतः । वायो इति । वायविति । भानो इति । भानविति । संबुद्धाविति किम् । गवित्ययमाह । अत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् । असत्यर्थवस्त्वे विभक्तिर्न भवति । शाकल्यग्रहणं विभाषार्थम् । इताविति किम् । वादोत्र । अनार्थे इति किम् । एता मा ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ॥

उजः ॥ १७ ॥

शाकल्यस्येताविति वर्त्तते । उजः प्रहृत्संज्ञा भवति इतो शाकल्यस्यात्रार्थस्य मतेन । शाकल्यस्येति विभाषार्थम् । उ इति । विति ॥

ऊँ ॥ १८ ॥

उज इति वर्तते । उज इतावनापे ऊँ इत्ययमादेशो भवति दीर्घा
ऽनुनासिकः शाकल्यस्य मतेन प्रवृत्तसंज्ञकश्च । शाकल्यस्य ग्रहणं विभा-
षार्थमिहाप्यनुवर्तते, तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति । उ इति । विटि ।
ऊँ इति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥

शाकल्यस्येतावनापे इति निवृत्तम् । ईदन्तमूदन्तं च शब्दरूपं
सप्तम्यर्थं वर्त्तमानं प्रवृत्तसंज्ञं भवति । अध्रस्यां मामकी तनू । मामक्यां
तञ्चामिति प्राप्ते । मामक्यां, मामकी इति । तन्वां, तनू इति । मामो
गौरो अश्रितः । ईदूताविति किम् । प्रियः सूर्यं प्रियो अग्ना भवति ।
अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्या डादेशः । सप्तमीग्रहणं किम् । धीती मत्तः
सुष्टुता । धीत्यां मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते । अर्थग्रहणं किम् । वायश्चो
नद्वातिः । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

ईदूतौ मप्रमीत्येव लुप्ते ऽर्थग्रहणः द्रुवेत् ।

पूर्वस्य चेत्सवर्णोमावाडाम्भावः प्रमज्यते ॥ १ ॥

वचनान्नाद्य दीर्घत्वं तत्रापि सरसो यद्वि ।

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे, मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

दाधा छदाप् ॥ २० ॥

दारूपाश्चत्वारो धातवो धारूपौ च द्वौ दाद्धौ वर्जयित्वा घुसं-
ज्ञका भवन्ति । दुधाञ्, प्रणिददाति । दाण् दाने, प्रणिदाता । द्ये, प्रणि-
द्वति । देङ्, प्रणिद्वयते । दुधाञ्, प्रणिद्व्रति । धेट्, प्रणिध्रयति वत्सा
मातरम् । अदाविति किम् । दाप् लवने, दातं बर्हिः । देप् शोभने, अ-
दातं मुद्वेत् । घुप्रदेशः घुमास्यागापाजहातिसां हलोत्येवमादयः * ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २१ ॥

असहायस्य आद्यन्तोपदिष्टानि कार्याणि न मिद्व्यन्तीत्ययमतिदेश

नेगेदन्तपददुमास्यतीत्येवमादयः । पा० ।

श्रीरभ्यते । सप्तम्यर्थं वतिः । आदाविव अन्तइव एकस्मिन्नपि कार्यं भवति । यथा कर्त्तव्यामित्यत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति एवमैपगवमित्यत्रापि यथा स्यात् । यथा वृक्षाभ्यामित्यत्रातोङ्गस्य दीर्घत्वमेवमाभ्यामित्यत्रापि यथा स्यात् । एकस्मिन्निति किम् । सभासचयने भवः साभासचयनः । आकारमाश्रित्य रुद्रुमंज्ञा न भवति ॥

तरणमपौ घः ॥ २२ ॥

नरप् तमप् इत्येतौ प्रत्ययौ घसंज्ञौ भवनः । कुमारतरा । कुमारितमा । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । घप्रदेशा घरूपकल्पचेलद्ब्रुवगोत्रमतुहतेषु ड्यो ऽनेकाचो ङ्स्व इत्येवमादयः ॥

बहुगणवतुडति संख्या ॥ २३ ॥

• बहुगणवतुडति इत्येते संख्यामंज्ञा भवन्ति । बहुकृत्यः । बहुधा । बहुकः । बहुशः । गणकृत्यः । गणधा । गणकः । गणशः । तावत्कृत्यः । तावदृष्टः । तावच्छ्रः । कतिकृत्यः । कतिधा । कतिकः । कतिशः । बहुगणशब्दयोर्विपुल्यं सङ्घे च वर्तमानयोरिह ग्रहणं नास्ति । संख्यावाचिनोरिव । भूयोदीनां नित्यर्थं संख्या संज्ञा विधीयते ॥ अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यामंज्ञा भवतीति वक्तव्यं समासकन्विध्यर्थम् ॥ * ॥ अर्थपञ्चमशूर्पः । अर्द्धः पञ्चमो येषामिति बहुव्रीहौ कृते ऽर्द्धपञ्चमैः शूर्पैः क्रीतः । तद्वृत्तार्थं समासः । तत्र दिक्संख्ये संज्ञायामिदं नुवृत्तेस्ततः संख्यापूर्वस्य द्विगुमंज्ञायां शूर्पादजन्यतरस्यामित्यञ् ङञ् । अद्यर्द्धपूर्वद्विगुपरिति लुक् । अर्धपञ्चमकः । संख्याप्रदेशाः । संख्यावंश्यनेत्येवमादयः * ॥

षणान्ता षट् ॥ २४ ॥

• स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्संख्येति संबध्यते । पैकारान्ता नकारान्ता च या संख्या सा षट्संज्ञा भवति । पैकारान्ता ज्ञावत् । षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य । नकारान्ताः । पञ्च । सप्त । नव । दश । अन्तर्ग्रहणमौपदेशिका-

* संख्यादाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुजित्येवमादयः । प० ।

र्थम् । तेनेह न भवति । शतानि । सहस्राणि । अष्टानामित्यत्र नड् भ०
वर्ति । षट्प्रदेशाः षड्भा लुगित्यवमादयः ॥

इति च ॥ २५ ॥

इत्यन्ता या संख्या सा षट्संज्ञा भवति । कति तिष्ठन्ति । कति
मस्य ॥

क्तवत् निष्ठा ॥ २६ ॥

क्तञ्च क्तवत्तुच क्तवत् प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ भवतः । कृतः । कृ-
तवान् । भुक्तः । भुक्तवान् । ककारः कित्कार्यार्थः । उकार उगित्कार्या-
र्थः । निष्ठाप्रदेशाः श्वादिनिष्ठायामित्यवमादयः ॥

सर्वं द्वीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥

सर्वशब्द आदिर्येषां तानोमानि सर्वद्वीनि सर्वनामसंज्ञानि भूव-
न्ति । सर्वः । सर्वो । सर्वं । सर्वस्मै । सर्वस्मात् । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् ।
सर्वकः । विश्वः । विश्वो । विश्वं । विश्वस्मै । विश्वस्मात् । विश्वेषा-
म् । विश्वस्मिन् । विश्वक । उभ । उभय । उभयश्च सर्वनामत्वे प्र-
योजनं सूत्रनाम्नृतीया चेति । उभये । उभयस्मै । उभयस्मात् । उभये-
षाम् । उभयस्मिन् । इतर । इतमे । कतर । कतमि । कतरस्मै । कतमस्मै ।
इतर । अन्य । अन्यतर । इतरस्मै । अन्यस्मै । अन्यतस्मै । त्वशब्दान्यवा-
चो स्वरभेदाद् द्विःपठितः । एक उदात्ता द्वितीया अनुदात्तः । के चित्त-
कारान्तभेदं पठन्ति । त्वत्वेदिति द्वावापि चानुदात्तादिति स्पर्शत् । नेम ।
नेमस्मै । वल्यमाणेन जमि विभाषा भवति । नेमे, नेमाः, इति । ममः ।
ममस्मै । कथं यथासंख्यमनुदेशः समाना ममे देशे यजेरिति । ममस्य सं-
वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञयत्त न सर्वत्र । मिम । मिमस्मै । पूर्वपराव-
रद्विगोत्तरापरार्थराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञानिधनाख्यायाम् ।
अन्तरं विहर्यागोपसंख्यानयोः । त्यद् । तद् । यद् । गतद् । इदम् ।
अदम् । एक । द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् । सर्वादिति ॥ सर्व-
नामप्रदेशाः सर्वनाम्नः स्मै इत्यवमादयः ॥

विभाषादिक्रमासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

न बहुव्रीहविति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्मिन्नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । द्विशां समासे दिक्रमासे दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । दक्षिणपूर्वस्यै । दक्षिणपूर्वायै । दिग् ग्रहणं किम् । न बहुव्रीहविति प्रतिषेधं वक्ष्यति तत्र न ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणो ज्ञायते दिगुपदिष्टसमासे विभाषा ऽन्यत्र प्रतिषेध इति । समासग्रहणं किम् । समास एव यो बहुव्रीहिसन्तु विभाषा यथा स्यात् । बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिसन्तु मा भूत् । दक्षिणदक्षिणस्यै देहि । बहुव्रीहविति किम् । द्वन्द्वे विभाषा मा भूत् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । द्वन्द्वे चेति नित्यं प्रतिषेधो भवति ॥

न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥

सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमाद्बहुव्रीहेरपि सर्वाद्यन्तस्य संज्ञा स्यादिति प्रतिषेध आरभ्यते । बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । पृथग्विधाय । प्रियोभयाय । दृग्व्याय । अन्य्याय । इह च त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्येकज्ज भवति । बहुव्रीहविति वर्तमाने पुनर्बहुव्रीहियेहणं भूतपूर्वमात्रेपि प्रतिषेधो यथा स्यात् । वस्त्रान्तरा घसनान्तरा इति ॥

तृतीयासमासे ॥ ३० ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मामपूर्वाय । संवत्सरपूर्वाय । द्यहपूर्वाय । अहपूर्वाय । समासइति वर्तमाने पुनः समासग्रहणं तृतीयासमासार्थवाक्ये ऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात् । मामेन पूर्वाय । पूर्वसदृशसमानार्थविति तृतीयासमासं प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्येदं ग्रहणं न यस्य कस्य चित्तृतीयासमासस्य कर्तृकरणे कृता बहुलमिति । त्वयका कृतम् । मयका कृतम् ॥

द्वन्द्वे च ॥ ३१ ॥

द्वन्द्वे च समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । पूर्वाप-
राणाम् । कतरकतमानाम् ॥

विभाषा जसि ॥ ३२ ॥

पूर्वस्य नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषा ऽऽरभ्यते । द्वन्द्वे स-
मासे जसि विभाषा सर्व्यादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । कतरकतमे ।
कतरकतमाः । जसः कार्यं प्रति विभाषा ऽकञिह न भवति । कतरकत-
मकाः ॥

प्रथमन्तरमतयाल्पाद्धकतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥

विभाषाजमीति वर्त्तते । द्वन्द्वइति निवृत्तम् । प्रथमं चरमं स्य
अल्पं अर्द्धं कतिपयं नेम इत्येते जसि विभाषा सर्वनां मसंज्ञा भवन्ति ।
प्रथमे । प्रथमाः* । चरमे । चरमाः । द्वितये । द्वितयाः । अल्पे । अल्पाः ।
अर्धे । अर्धाः । कतिपये । कतिपयाः । नेमे । नेमाः । तय इति त्रयस्य-
त्ययः । शिष्टानि प्रातिपदिकानि । तत्र नेम इति सर्वादिषु पश्यते तस्य
प्राप्ते विभाषा ऽन्येषामप्राप्ते । उभयशब्दस्य तयप्रत्ययान्तरस्य गणे पा-
ठाच्चित्या सर्वनामसंज्ञा इहापि जस्कार्यं प्रति विभाषा । काकचोयंशोयोगं
वृत्तिः ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञा-
याम् ॥ ३४ ॥

पूर्वं परं अवरं दक्षिणं उत्तरं अपरं अधरं इत्येतेषां गणे पाठोत्पूर्वश-
नित्यायां सर्वनामसंज्ञायां प्राप्तायां जसि विभाषा ऽऽरभ्यते । पूर्वादीनि
विभाषां जसि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वाभि-
धेयापेक्षाशुद्धिनियमो व्यवस्था* । पूर्वं पूर्वाः । परं पराः । अवरे अवराः ।

* अत्र स्याभिधेयापेक्षाऽवधीति बहुषु पुस्तकेषु पलभ्यमानः पदमञ्जरीस्यरसमिच्छोपि
व्यस्तः पाठोऽसमञ्जस इत्यनादृतः ।

दक्षिणे दक्षिणाः । उत्तरे उत्तराः । अपरे अपराः । अधरे अधराः । व्यव-
स्यायामिति किम् । दक्षिणा इमे गायकाः । प्रवीणा इत्यर्थः । असंज्ञा-
यामिति किम् । उत्तराः कुरुवः । सत्यामेव व्यवस्यायामयं तेषां संज्ञा ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥

अत्रापि नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता जमि विभाष्यते । स्वमित्येत-
च्छब्दरूपं जमि विभाषा सर्वनामसंज्ञं भवति न चेत् ज्ञातिधनयोः संज्ञा-
रूपेण वर्तते । स्वे पुत्राः । स्वाः पुत्राः । स्वे गावः । स्वा गावः । आ-
त्मीया इत्यर्थः । ज्ञातिप्रतिषेधः किम् ।

धूमायन्तश्वाश्लिष्टाः प्रञ्चलन्तीव संहताः ।

उल्मुकानीव मे ऽमी स्वा ज्ञातयो भरतर्षभ ॥

अधनाख्यायामिति किम् । प्रभूताः स्वा न दीयन्ते । प्रभूताः स्वा
न भुज्यन्ते । प्रभूतानि धनानीत्यर्थः ॥

अन्तरं बर्हिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥

अत्रापि पूर्वेण नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता सा जमि विभाष्यते ।
अन्तमित्येतच्छब्दरूपं विभाषा जमि सर्वनामसंज्ञं भवति बर्हिर्योगोपसं-
व्याने च गम्यमाने । अन्तरे गृहाः । अन्तरा गृहाः । नगरबाह्याश्चागडा-
नादिगृहा उच्यन्ते । अन्तरे शाटकाः । अन्तरा शाटकाः । उपसंव्यानं
परिधानीयमुच्यते न प्रावरणीयम् । बर्हिर्योगोपसंव्यानयोरिति किम् । अ-
नयोर्धामयोरन्तरे तापसः प्रतिवसति । तस्मिन्नन्तरे शीतान्युदकानि । म-
ध्यप्रदेशवचनान्तरशब्दः । गणसूत्रस्य चेदं प्रत्युदाहरणम् ॥ अपुरीति च
वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तराया पुंलि वसति । विभाषाप्रकरणे त्रीयस्य वा डिन्सु
सर्वनामसंज्ञेत्युपसंव्यानम् ॥ * ॥ द्वितीयाय । द्वितीयस्मै । तृतीयाय ।
तृतीयस्मै ॥

स्वरादिनिपातमन्वयम् ॥ ३७ ॥

स्वरादीनि शब्दरूपाणि निपाताश्चाव्ययसंज्ञानि भवन्ति । स्वर ।

अन्तर । प्रातर । एते अन्तोदात्ताः पठन्ते । पुनरं आद्युदात्तः । सनुत् १
 उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । अधक् । आरात् । अते । युगपत् । पृथक् ।
 एतेपि सनुत्प्रभृतयोन्तोदात्ताः पठन्ते । ह्यस् । श्वस् । दिवा १ रात्रौ ।
 सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । तूष्णीम् । बहिस् । आवि-
 म् । अघस् । अघस् । समया । निकषा । स्वयम् । मृषा । नक्तम् । नञ् ।
 हैतौ । अट्टा । इट्टा । सामि । एतेपि ह्यस्प्रभृतयोन्तोदात्ताः पठन्ते ।
 वत् । वदन्तप्रव्ययसंज्ञं भवति । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सन् । सनात् ।
 सनत् । तिरम् । एते आद्युदात्ताः पठन्ते । अन्तरा । अयमन्तोदात्तः ।
 अन्तरेण । ज्याक् । कम् । शम् । सना । सहसा । विना । नाना । स्व-
 स्ति । स्वधा । अलम् । वषट् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु । तंसा ।
 विहायसा । दोषा । मुधा । मिथ्या । त्कातोऽमुनकुसुनः कृन्मकारान्तः
 सन्ध्यत्तरान्तेऽुव्ययीभावश्च । पुरा । मिथो । मिथस् । प्रबाहुकम् । आ-
 र्यहलम् । अर्भाट्णम् । साकम् । सार्द्धम् । समम् । नमस् । हिरूक् । त-
 मिलान्तिस्तद्वृत्त एधाच्ययन्तः । शन्तसौ । कृत्वसुच् । सुच् । आदर्शालौ ।
 च्यथेश्च । अम् । आम् । प्रतान् । प्रशान् । स्वरादिः । निपाता वक्ष्य-
 न्ते । प्राथीश्वराक्षिपाता इति । च । वा । ह । अह । एव । एवमित्या-
 दयः । अख्यप्रदेशा अख्ययादाप्सु इत्येवमादयः ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वेषु च विभक्तिषु ।
 वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्यति तदख्ययम् ॥

तद्धितस्यासर्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥

तद्धितान्तः शब्दो ऽसर्वविभक्तिरख्ययसंज्ञो भवति । यस्माच्च सर्व-
 विभक्तिरूपान्तिः सो ऽसर्वविभक्तिः । ततः । यतः । तत्र । यत्र । तदा ।
 यदा । सर्वदा । सदा । तद्धित इति किम् । एकः । द्वौ । बहवः । अ-
 सर्वविभक्तिरिति किम् । औपगवः । औपगवौ । औपगवाः ॥

कृन्मजन्तः ॥ ३९ ॥

कृन्मो मन्त्रान्त एजन्तश्च तदन्तं शब्दरूपमख्ययसंज्ञं भवति ।

स्वीदुंकारं भुङ्के । संपत्रंकारं भुङ्के । लवणंकारं भुङ्के । एजन्तः । वत्ते रा-
यः । ता वामपे रथानाम् । क्रत्व्ये दत्ताय जीवसे । ज्योक्च सूर्यं दृशे ।
वत्ते इति वचेस्तुमर्थे । सेसेनिति सेप्रत्यये कुत्व्ये पत्व्ये च कृते रूपम् । एषे
इति 'इणः से प्रत्यये गुण्ये पत्व्ये च कृते रूपम् । जीवसे इति जीवसे प्र-
त्यये रूपम् । दृशे इति दृशेः केन्द्रत्ययो निपात्यते । दृशे विद्ये चेति ।
अन्त्यहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् । इह मा भूत् । आधये । चिकीर्षवे ।
कुम्भकारेभ्य इति ॥

क्वातोमुन्कसुनः ॥ ४० ॥

क्त्वा तोमुन्कसुन् इत्येवमन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । कृत्वा ।
हृत्वा । तोसुन् । पुरा सूर्यस्योदितोराधेयः । पुरा वत्सानामपाकर्त्ताः । भा-
वलतणो स्येण्कृत्रवदीति इणः कृजश्च तोमुन्प्रत्ययः । कसुन् । सृपितृदोः
कसुन् । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । पुरा जर्तृभ्य आतृदः ॥

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥

अव्ययीभावसमासे ऽव्ययसंज्ञा भवति । किं प्रयोजनम् । लुङ्मु-
खस्वरपचाराः । लृक् । उपाग्नि प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति । मुखस्वर ।
उपाग्निमुखः । प्रत्यग्निमुखः । मुखं स्वाङ्गमित्युत्तरपदान्तादात्तत्वं प्राप्तं
नाव्ययदिक्कृद्धेति प्रतिषिध्यते । तस्मिन् प्रतिषिद्धे पूर्वपदप्रकृतिस्वर ए-
व भवति । उपचार । उपपयःकारः । उपपयःकामः । विसर्जनीयस्यानि-
कस्य सकारस्य उपचार इति संज्ञा । तत्राव्ययीभावस्याव्ययत्वे ऽतः कृ-
कामिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णांश्चनव्ययस्येति पर्युदासः सिद्धो भवति । सर्व-
मिदं काण्डं स्वरादाधर्षि पठ्यते । पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं तेनायं
कार्यनियमः सिद्धो भवति । इह च पुरा सूर्यस्योदितोराधेयः, पुरा क्रूरस्य
विसृप, इति न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधो न भवति ॥

शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४२ ॥

शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं भवति । किमिदं शि इति । जश-
सोः, शिरादेशः । कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य (दधीनि । मधूनि ।

त्रपूणि । जतूनि । सर्वनामस्थानप्रदेशाः । सर्वनामस्थाने वासुबुद्धावित्येव-
माद्वयः ॥

सुडनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥

सुडिति पञ्च वचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि भवन्ति नपुंसकाद-
द्यत्र । नपुंसके न विधिर्न प्रतिषेधस्तेन जसंशे सर्वनामस्थानसंज्ञा पूर्वण
भवत्येव । राजा । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । सुडिति
किम् । राज्ञः पश्य । अनेपुंसकस्येति किम् । सामनी । वेमनी ॥

न वेति विभाषा ॥ ४४ ॥

नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तयोः प्रतिषेधविकल्पयोर्विभाषेति
संज्ञा भवति । इतिकरणोर्थनिर्देशार्थः । विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधविकल्पा-
वुपतिष्ठते । तत्र प्रातिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते । उ-
भयत्र विभाषाः प्रयोजयन्ति । विभाषा श्वेः । शुशाव । शिश्वाय । शुशुवतुः ।
शिश्चयतुः । विभाषाप्रदेशाः । विभाषा श्वैरित्येवमाद्वयः ॥

दृश्यणः संप्रसारणम् ॥ ४५ ॥

दृग्यो यणः स्थाने भूतो भावी वा तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा
भवति । वृज् । इष्टम् । वप् । इप्तम् । यह । युहीतम् । के चिदुभयथा
सूत्रमिदं व्यावृत्तते । वाक्यार्थः संज्ञी वर्णश्चेति । दृग्यण इति यो वा-
क्यार्थः स्यात्प्रादेशसंबन्धलक्षणः स संप्रसारणसंज्ञो भवति यणस्यानिक
दृग्वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति । तत्र विधौ वाक्यार्थ उपतिष्ठते ।
प्यङ्गः संप्रसारणं वसोः संप्रसारणमिति । अनुवादे वर्णः, संप्रसारणाच्चेति ।
संख्यातानुदेशाद्विह न भवति । अदुहितरामिति । * संप्रसारणप्रदेशाः *
वसोः संप्रसारणमित्येवमाद्वयः ॥

आद्यन्तौ ट्कितौ ॥ ४६ ॥

आदिष्टिद्वयति अन्तः किद्वयति पृष्ठीनिर्दिष्टम् । लक्षिता । सु-
पण्डो भोपयते । द्वित्यदेशाः । आर्धधातुकस्येड्गलादेशैरित्येवमाद्वयः । कि-
त्प्रदेशाः । भियो हेतुभये षुगित्येवमाद्वयः ॥

दुभ्यामित्यत्र द्वय उदिति तपरकरणाच्छीघ्रो नेति क्व चित्याटः ।

मिदचो ऽन्त्यात्परः ॥ ४७ ॥

अच इति निर्धारणे षष्ठी । जातौ चेदमेकवचनम् । अचां संनि-
विष्टानामन्त्यादचः परो मिद्ववति । स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वस्यायमपवादः ।
विरुणद्धि । मुञ्चति । पयांसि । मित्यदेशाः । रुधादिभ्यः श्नमित्येवमादयः ।
मस्जेरन्त्यात्पूर्वं तुममिच्छन्त्यनुषङ्गसंयोगादिज्ञेयार्थम् । मग्नः । मग्नवान् ।
मङ्गा । मङ्गम् ॥

एच इग्प्रस्वादेशे ॥ ४८ ॥

एचो ह्रस्वादेशे कर्तव्यइगोव ह्रस्वो भवति नान्यः । रै । अतिरि ।
नौ । अतिनु । गो । उपगु । एच इति किम् । अतिखट्वः । अतिमालः ।
ह्रस्वादेशइति किम् । देवदत्त । देवदत्त ॥

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४९ ॥

परिभाषेयं योगनियमार्था । इह शास्त्रे या षष्ठी अनियतयोगा
श्रूयते सा स्थानेयोगैव भवति नान्ययोगा स्थानेयोगनिमित्तभूते सति सा
प्रतिपत्तव्या । स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्त-
रितकृमिति दर्भाणां प्रसङ्गइति गम्यते । एवमिहापि अस्तेः स्थाने प्रसङ्गे
भूर्भवति । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । ब्रुवः प्रसङ्गे वचिर्भवति ।
वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । प्रसङ्गे संबन्धस्य निमित्तभूते ब्रुव इति षष्ठी ।
बहवो हि षष्ठ्यर्थाः स्वस्वाम्यनन्तरसमीपसमूहविकारावयवाद्यास्तत्र या-
वन्तः शब्दे संभवन्ति तेषु सर्वेषु प्राप्तेषु नियमः क्रियते षष्ठी स्थानेयोगेति ।
स्थाने योगो ऽस्या इति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । अत एव निपातनाच्च
सप्तम्या अलुक् ॥

स्थानेन्तरतमः ॥ ५० ॥

स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवति सदृशतमः । कुतश्च
शब्दस्यान्तर्यम् । स्थानार्थगुणप्रमाणतः । स्थानतः । अकः सर्वर्णे दीर्घः ।
दण्डायम् । यूपायम् । द्वयोरकारयोः कण्ठ्य एव दीर्घ आकारो भवति ।
अर्पतः । वतण्डी चासौ युवतिश्च वातण्ड्ययुवतिः । पुंवद्भावेनान्तरतमः पुंश-

व्दो ऽतिदिश्यते। गुणतः। पाकः। त्यागः। रागः। चञ्जोः कु घियण्यतेरिति चकारस्याल्पप्राणस्याघोषस्य तादृश एव ककारो भवति जङ्कारस्य घोषघतो ऽल्पप्राणस्य तादृश एव गकारः। प्रमाणतः। अमुष्मै। अमूभ्याम्। अद-
सोसेर्दादु दो म इति ह्रस्वस्य ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः। स्थानइति-धत्त-
माने पुनः स्थानेयहणं किम्। यत्रानेकमान्तर्यं संभवति तत्र स्थानत एवा-
न्तर्यं बलीयो यथा स्यात्। चैता। स्तोता। प्रमाणतो ऽकारो गुणः प्राप्स्तत्र
स्थानत आन्तर्यादेकारौकारौ भवतः। तमब्यहणं किम्। वाग्धमति।
त्रिष्टुब्भर्सात्। भयो होन्यतरस्यामिति हकारस्य पूर्वसवर्णं क्रियमाणे
सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः, नादघतो नादघन्त इति तृतीयाः,
तमब्यहणाद्वो सोष्माणो नादघन्तश्च ते भवन्ति चतुर्याः ॥

उरण् रपरः ॥ ५५ ॥

उः स्थाने ऽण् प्रसज्यमान एव रपरो वेदितव्यः। कर्त्ता। हर्त्ता।
किरति। गिरति। द्वैमातुरः। त्रैमातुरः। उरिति किम्। खेयम्। गेयम्। अण-
यहणं किम्। सुधातुरकङ् च। सौधातकिः ॥

अलो ऽन्त्यस्य ॥ ५६ ॥

षष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते आदेशः सोऽन्त्यस्थालः स्थाने वेदितव्यः।
इन्द्रोण्याः। पञ्चगोणिः। दशगोणिः ॥

डिच्च ॥ ५७ ॥

डिच्च य आदेशः सो ऽनेकालपि अलोऽन्त्यस्य भवति। आनङ्कते
द्वन्द्वे। होतापोतारौ। मातापितरौ। तातडि डिक्करणस्य गुणवृद्धिप्रतिषे-
धार्थंत्वात्सर्वादेशस्तातङ् भवति। जीवताद्ववान्। जीवतास्वम् ॥

आदेः परस्य ॥ ५८ ॥

। अस्य कार्यं शिष्यमाणमादेरलः प्रत्येतव्यम्। क्व च परस्य कार्यं
शिष्यते। यत्र पञ्चमीनिर्देशः। तद्यथा। ईडासः। आसीनो यजते। द्यन्त-
हपसर्गभ्या ऽप ईत्। द्वीपम्। अन्तरीपम्। प्रतोपम्। समीपम् ॥

• अनेकालिशत्सर्वस्य ॥ ५९ ॥

अनेकाल् य आदेशः शिञ्च सर्वस्य षष्ठीनिर्द्विष्टस्य स्याने भवति ।
 आस्तेभूः । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । शित्वल्बपि । जशशषोः शिः ।
 ऋण्डानि तिष्ठन्ति । ऋण्डानि पश्य ॥

स्थानिवदादेशानल्विधौ ॥ ५६ ॥

स्थान्यादेशयोः पृथक्त्वात् स्थान्याश्रयं कार्यमादेशे न प्राप्नोतीत्यय-
 मतिदेश आरभ्यते । स्थानिना तुल्यं वर्त्ततइति स्थानिवत् । स्थानिवदा-
 देशो भवति स्थान्याश्रयेषु कार्येष्वनलाश्रयेषु स्थान्यलाश्रयाणि कार्याणि
 वर्जयित्वा । अनल्विधिरनेकाल्विधिरित्यर्थः । किमुदाहरणम् । धात्वङ्-
 क्तद्विसाव्ययसुप्रिङ्पदादेशाः । धात्वादेशो धातुवद्भवति । आस्तेभूः ।
 ब्रुवे वचिः । आर्धधातुकविषये प्रागेवादेशेषु कृतेषु धातोरिति त्र्ययादयो
 भवन्ति । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् ।
 अङ्गादेशो ऽङ्गवद्भवति । केन । काभ्याम् । कैः । क्रिमः कादेशे कृते ऽङ्गा-
 श्रया इनदीर्घत्वैस्भावा भवन्ति । कृदादेशः कृद्वद्भवति । प्रकृत्य । प्रकृत्य ।
 ल्यवादेशे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुग्भवति । तद्वितादेशस्तद्वि-
 तवद्भवति । दाधिकम् । अद्यतनम् । कृत्तद्वितसमासाश्चेति प्रातिपदिक-
 संज्ञा भवति । अव्ययादेशो ऽव्ययवद्भवति । प्रस्तुत्य । प्रकृत्य । उपस्तुत्य ।
 अव्ययादिति सुदुग् भवति । सुवादेशः सुवद्भवति । कृत्ताय । प्रकृत्य ।
 सुपि चेति दीर्घत्वं भवति । तिडादेशस्तिङ्गवद्भवति । अकुरुतम् । अकुरुत ।
 सुप्रिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । पदादेशः पदवद्भवति । रामो वः
 स्वम् । जनपदो नः स्वम् । पदस्येति इत्वं भवति । वत्करणं किम् ।
 स्थानी आदेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आडा
 यमहनः । आहत । आश्रयिष्ठेत्यात्मनेपदमुभयत्रापि भवति । आदेशरक्षणं
 किम् । आनुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । पचतु ।
 गृहः । अनल्विधाविति किम् । व्युत्पत्तददेशो न स्थानिवद्भवति ।
 द्यौः । पन्याः । स इति ह्रस्व्याविति सुतोपो न भवति ॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥

पूर्वणानल्विधौ स्यानिवद्वाव उक्तः । अल्विधयेमिदमारभ्यते ।
 आदेशः स्यानिवदिति वर्तते । अच इति स्यानिनिर्देशः । परस्मिन्निति
 निमित्तसप्तमी । पूर्वविधाविति विषयसप्तमी । अजादेशः परनिमित्तकः
 पूर्वविधौ कर्तव्यं स्यानिवद्भवति । पठयति । अवधीत् । बहुखट्वकः ।
 षट्पुमाचटं कर्तुं गिचि टिलोपे कृते तस्य स्यानिवद्वावादत उपधाया इति
 वृद्धिर्न भवति । अवधीत् । अतो लोपस्य स्यानिवद्वावादतो हलादेलंधो-
 रिति हलन्तलक्षणं वृद्धिर्न भवति । बहुखट्वक इति आपोन्यतरस्यामिति
 ह्रस्वस्य स्यानिवद्वावाद ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्वमिति स्वरो न भवति । अच
 इति किम् । प्रश्नः । अक्राष्टाम् । आगत्य । प्रश्न इति प्रच्छेनेऽप्रत्यये द्वोः
 शूडनुनासिके चेति ककारस्य शकारः परनिमित्तकस्तुकि कर्तव्यं न स्यानि-
 वद्भवति । अक्राष्टामिति भलो भलीति सिद्धौ लोपः परनिमित्तकः कृपेः
 पकारस्य षटोः कः सीति ककारे कर्तव्यं न स्यानिवद्भवति । आगत्येति
 वा ल्यपीति अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तुकि कर्तव्यं न स्यानिवद्भवति ।
 परस्मिन्निति किम् । युवजानिः । वधूटीजानिः । वैघाघ्रपद्यः । आदीध्ये ।
 युवजानिरिति जायाया निङ् न परनिमित्तकस्तेन यलोपे, न स्यानिवद्-
 वर्तते । वैघाघ्रपद्य इति न परनिमित्तकः पादस्थान्तलोपः पद्माद्यं न प्रति-
 वधान्ति । आदीध्ये इति दीधीङ् उत्तमपुरुषैकवचने, टेरेत्त्वस्यापरनिमि-
 त्तकत्वाद् यौवर्णयोर्दीधीवेष्ट्यारिति लोपो न भवति । पूर्वविधाविति
 किम् । हे गौः । बाभ्रवीयाः । नैधेयः । हे गौरिति वृट्परजादेशः संवृट्-
 लोपे कर्तव्यं न स्यानिवद्भवति । बाभ्रवीया इति बाभ्रस्यस्यमीच्छान्तौ
 इति वृट्वाच् इति कः हलस्तद्धितस्येति यकारलोपे कर्तव्यं ऽवादेशो न
 स्यानिवद्भवति । नैधेयः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोप इत श्वानिर्-
 इति ऋकलक्षणे प्रत्ययविधौ न स्यानिवद्भवति ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वार-
 दीर्घजश्चर्विधिषु ॥ ५८ ॥

पूर्वणातिप्रसक्तः स्यानिवद्वाव एतेषु विधिषु प्रतिषिध्यते । पदान्त-

विधिं प्रत्यजादेशो न स्यानिवद्भवति । कौ स्तः । यौ स्तः । तानि सन्ति ।
 यानि सन्ति । श्नसोरल्लोपः क्ति सार्वधातुकइति परनिमित्तकः स पूर्व-
 विधावादीदेशे यणादेशे च कर्त्तव्ये स्यानिवत्स्यात्, अस्माद्वचनाच्च भव-
 ति । द्विर्वचनविधिं प्रति न स्यानिवद्भवति । दद्मन् । मदुन्न । यणादेशः
 परनिमित्तकस्तस्य स्यानिवद्वावादनचि चेति धकारस्य द्विर्वचनं न स्या-
 दस्माद्वचनाद्भवति । वरे योजादेशः स पूर्वविधिं प्रति न स्यानिवद्भवति ।
 अप्सु याथावरः प्रवपेत पिण्डान् । यातेर्यङन्ताद्यश्च यङ इति वरचि कृते
 ऽतो लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्यानिवत्त्वादातो लोप इटि, चेत्याकारलो-
 पः स्यादस्माद्वचनाच्च भवति । यलोप । यलोपविधिं प्रत्यजादेशो न स्या-
 निवद्भवति । कण्डूतिः । कण्डूयतेः क्तिचि कृते ऽतोलोपः परनिमित्तको
 लोपो ऽ्योर्बलीति यलोपे स्यानिवत्स्यादस्माद्वचनाच्च भवति । स्वर । स्व-
 रविधिं प्रति अजादेशो न स्यानिवद्भवति । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः ।
 ण्वलि कृते ऽतो लोपः परनिमित्तको लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति स्वर
 कर्त्तव्ये न स्यानिवद्भवतीति । सवर्ण । सवर्णविधिं प्रति अजादेशो न
 स्यानिवद्भवति । शिण्ठ । पिण्ठ । शिषेः पिपेश्च लोपमध्यमपुरुषैकवचने
 रुधादिभ्यः श्नम् हित्वधित्वष्ट्वजश्वेषु कृतेषु श्नसोरल्लोपः क्ति सार्व-
 धातुके परनिमित्तको ऽनुस्वारस्य ययि परसवर्णे कर्त्तव्ये न स्यानिवद्भव-
 ति । अनुस्वार । अनुस्वारविधिं प्रत्यजादेशो न स्यानिवद्भवति । शिंप-
 न्ति । पिंपन्ति । नश्चापदान्तस्य भलीति अनुस्वारे कर्त्तव्ये श्नसोरल्लोपो
 न स्यानिवद्भवति । दीर्घ । दीर्घविधिं प्रति अजादेशो न स्यानिवद्भवति ।
 प्रतिदीर्घना । प्रतिदीर्घने । प्रतिद्वित्रित्येतस्य भस्येत्यधिकृत्य तृतीयैकव-
 चने चतुर्थैकवचने च अल्लोपो ऽन इति अकारलोपः परनिमित्तकस्तस्य
 स्यानिवद्वावाटुलि चेति दीर्घत्वं न स्यात्, नह्ययं घकारो हल्पर इति
 अस्माद्वचनाद्भवति । जश् । जश्विधिं प्रत्यजादेशो न स्यानिवद्भवति ।
 सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे । बद्धान्ते हरौ धानाः । अदेः क्तिनि बहुलं
 छन्दसीति घस्मादेशः, घसिभसोर्हलि चेति उपधालोपः, भलो भलीति
 सकरलोपः, भूपस्तथोद्ग्राध इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्यानिवत्त्वात्

भलां जश् भशीति धकारस्य जश्त्वं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । समानां
 गिधः, समानस्य सभावः । सगिधः । वव्यामिति । भसेलौङ्द्विवचने शप-
 श्लुः, द्विर्वचन, मभ्यासकार्यं, घसिभसोर्हलि चेति उपधा लोपः, भूलो भ-
 लीति सकारलोपः, भूपस्तथोर्द्धाध इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिव-
 त्वात् भलां जश् भशीति जश्त्वं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । चर् । चर्-
 विधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । जत्तुः । जत्तुः । अतत्रमीमदन्त
 पितरः । लिङ्द्विवचनबहुवचनयोरदेशस्लादेशः, गमहनजनखनघसामित्यु-
 पधालोपः, द्विर्वचन, मभ्यासकार्यं, तत्रोपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् खरि
 चेति घकारस्य चत्वं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । शासिबसिघसोनां चेति
 पत्वम् । अतत्रित्यदेलुङ्बहुवचने घस्लादेशश्चैरागतस्य मन्त्रे घसहूहेति
 लुक्, गमहनजनखनघसामित्युपधालोपः, तस्य स्थानिवत्त्वात् खरि चेति
 चत्वं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्था-
 निवद्भवति । अन्यत्र तु स्थानिवदेव । तेन बहुष्वद्वृकः । किर्याः । गिर्याः ।
 वाव्यारिति स्थानिवत्त्वात् स्वरदीर्घयलोपा न भवन्ति ॥

द्विर्वचनेचि ॥ ५८ ॥

द्विर्वचननिमित्ते ऽचि अजादेशः स्थानिवद्भवति द्विर्वचनएव क-
 त्तस्ये । रूपान्तिदेशश्चायं नियतकालस्तेन कृते द्विर्वचने पुनरादेशरूपमे-
 वावतिष्ठते । आल्लोपोपधालोपणिलोपयणयवायावादेशाः प्रयोजनम् ।
 आल्लोपः । पपतुः । पपुः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे कृते तस्य
 स्थानिवद्वावादेकाच इति द्विर्वचनं भवति । उपधालोपः । जघ्नतुः । ज-
 घ्नुः । गमहनजनखनघसामित्युपधालोपे कृते ऽनचक्रत्वाद् द्विर्वचनं न
 स्यात्, अस्माद्वचनाद्भवति । णिलोपः । आटिटत् । अटतेर्णचि लुङि च-
 ङि णिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वाद्वाजादेर्द्वितीयस्येति टिशब्दस्य द्विर्व-
 चनं भवति । यण् । चक्रतुः । चक्रुः । करोतेरनुसि ऽसि च यणादेशे कृते
 ऽनचक्रत्वाद् द्विर्वचनं न स्यात् स्थानिवत्त्वाद्भवति । अयवायावादेशाः ।
 निनय । निनाय । लुलाव । लुलाव । नयतेर्लुनातिश्चोत्तमे णील गुणे कृते

द्वौ चायवायावादेशास्तेषां स्यानिवच्चात्रेलेनैलाविति द्विर्वचनं भवति । द्विर्वचनइति किम् । जग्ने । मग्ने । श्रवणमाकारस्य न भवति । द्विर्वचननिमित्तइति किम् । दुद्रूपति । ऊठि यणादेशे न स्यानिवद्भवति । अचीति किम् । जेघ्रीयते । देधीयते । ईघ्राध्यायडि चेति ईकारादेशस्तस्य स्यानिवद्वावादाकारस्य द्विर्वचनं स्यात् । अज्यहफ्तच भवति ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥

अदर्शनमश्रवणमनुच्चारणमनुपलब्धिरभावो वर्णविनाश इत्यनयोन्तरमैतैः शब्दैर्योर्थाभिधीयते तस्य लोप इतीयं संज्ञा भवति । अर्थस्येयं संज्ञा न शब्दस्य । प्रसक्तव्यादर्शनं लोपसंज्ञं भवति । गोधाया द्रुकृ । गौधेरः । पचेरन् । जीवे रदानुकृ । जीरदानुः । स्रिवेर्मनिन् । आस्रेमाणम् । यकारवकारयोरदर्शनमिहोदाहरणम् । अपरस्यानुबन्धादेः प्रसक्तस्य । लोपप्रदेशाः लोपो व्यावर्तनीत्येवमादयः ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ ६१ ॥

अदर्शनेमिति वर्त्तते । प्रत्ययादर्शनस्य लुक् श्लु लुप इत्येताः संज्ञा भवन्ति । अनेकसंज्ञाविधानाच्च तद्भावितयहणमिह विज्ञायते । लुक्संज्ञाभावितं प्रत्ययादर्शनं लुक्संज्ञं भवति । श्लुसंज्ञाभावितं श्लुसंज्ञं भवति । लुप्संज्ञाभावितं लुप्संज्ञं भवति । तेन संज्ञानां संकरो न भवति । विधिप्रदेशेषु च भाविनी संज्ञा विज्ञायते । अस्ति । जुहोति । वरणाः । प्रत्ययग्रहणं किम् । अगस्तयः । कुण्डिनाः । लुक्श्लुलुपप्रदेशाः लुक्श्लुलुकि, जुहोत्यादिभ्यः श्लुः, जनपदे लुबित्येवमादयः ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥

प्रत्ययनिमित्तं कार्यमसत्यपि प्रत्यये कथं तु नाम स्यादिति सूत्रमिदमारभ्यते । प्रत्ययलोपे कृते प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययहेतुकं कार्यं भवति । अग्निवित्, सोमसुत्, अधोगित्यत्र सुप्रिडोर्लुप्तयोः सुप्रिडन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । अधोगिति दुर्हेर्लडि त्रिपि शब्दलुकि तिलोपे घस्त्वभ्रभावजश्वत्स्वेषु कृतेषु रूपम् । प्रत्ययइति वर्त्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं

क्रिम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे यथा स्यात् । इह मा भूत् । आग्नीय । सङ्गमो-
य । ह्निःस्योर्लिङात्मनेपदे लिङः स लोपोनन्त्यस्येति सीयुट्सकारलोपः
प्रत्ययैकदेशलोपस्तत्र प्रत्ययलक्षणेन भ्रूलोत्यनुनामिकलोपो न भवति ।
प्रत्ययलक्षणमिति क्रिम् । रायः कुलं रैकुलम् । गवे हितं गोहितम् । आ-
यवादेशौ म् भवतो वर्णाश्रयत्वात् ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ ६३ ॥

पूर्वणातिप्रमत्तं प्रत्ययलक्षणमिति विशेषे प्रतिषेध उच्यते । लुमता
शब्देन लुप्ते प्रत्यये यद्ङं तस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति । गंगाः ।
मृष्टः । जुहुतः । शब्दत्रो + लुमता लुप्तेरङ्गस्य गुणवृद्धौ न भवतः ।
लुमतेति क्रिम् । कार्यते । अङ्गस्येति क्रिम् । पञ्च । सप्त । पयः । सा-
म ॥

अचोन्त्यादि टि ॥ ६४ ॥

अच इति निर्द्वारणे पठौ । जातावेकवचनम् । अचां संनिविष्टानां
योन्त्याच् तदादि शब्दरूपं टिमञं भवति । अग्निचित् । इच्छब्दः । मा-
मसुत् । उच्छब्दः । आताम् । आथाम् । आम्शब्दः । पचेते । पचेथे ।
टिप्रदेशः । टित् आत्मनेपदानां टेरद्वयवमादयः ॥

अलोन्त्यापूर्वं उपधा ॥ ६५ ॥

धात्व्यदौ वर्णसमुदाये ऽन्त्यादनः पूर्वा यो वर्णः सोल्लोपोपधाम-
जा भवति । पच् । पठ् । अकारः । भिद् । क्तिद् । इकारः । बुध् । युध् ।
उकारः । वृत् । वृध् । चकारः । अन इति क्रिम् । शिष्टः । शिष्ट्यात् ।
समुदायात्पूर्वस्य मा भूत् । उपधाप्रदेशः । अत् उपधाया इत्येवमादयः ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥

तस्मिन्निति सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं भवति नात्तरस्य ।
इंका यगच्चि । दध्युदकम् । मर्ध्वदम् । पन्नत्येदनम् । निर्दिष्टयद्गणमा-
नन्तपार्थम् । अग्निचिदत्रेति व्यवहितस्य मा भूत् ॥

* यज्ञयोगिति कुत्र चित्युक्तके उपलभ्यमानः पाठ एव समाधानः ।

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥

निर्दिष्टग्रहणमनुवर्तते । तस्मादिति पञ्चम्यर्थनिर्देशउत्तरस्यैव
कार्यं भवति न पूर्वस्य । तिङ्गुतिङः । आदानं पचति । इह न भवति ।
पचत्योदानमिति ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥

शास्त्र स्वमेव रूपं शब्दस्य याह्यं बोध्यं प्रत्याय्यं भवति न बा-
ह्यो ऽर्थः, शब्दसंज्ञां वर्जयित्वा । शब्देनार्थावगतेरर्थे कार्यस्यासंभवात्
तद्व्याचिनां शब्दानां संप्रत्ययो मा भूदिति सूत्रमिदमारभ्यति । अग्नेर्दक् ।
आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्निशब्दे ऽग्निशब्दस्यैव याहको भवति
न ज्वलनः पावको धूमकेतुरिति नातः प्रत्ययो भवति । उदश्वितो ऽ-
न्यतरस्याम् । औदश्वित्कम् । औदश्वितम् । तक्रमरिष्टं कालशेषं दण्डा-
हतं मथितमिति नातः प्रत्ययो भवति । अशब्दसंज्ञेति किम् । दाधा
घ्यंदाप् । तरप्तमपौ घः । घुग्रहणेषु घग्रहणेषु च संज्ञिनां ग्रहणं न सं-
ज्ञायाः ॥ सित्तद्विशेषाणां वृत्ताद्यर्थम् ॥ * ॥ सिचिर्देशः कर्तव्यः । ततो
वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । वृत्ताद्यर्थम् । वि-
भाषा वृत्तमृगतृणेति । प्लुतन्ययोधम् । प्लुतन्ययोधाः । पितृर्यापवचनस्य
च स्वाद्यर्थम् ॥ * ॥ पिचिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्य
ग्रहणं भवति, चकारात् स्वस्य रूपस्य तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् ।
स्वाद्यर्थम् । स्वे पुषः । स्वपापं पुष्टः । रौपोषम् । धनपोषम् । अश्वपो-
षम् । गोपोषम् । जित् पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ॥ * ॥ जिचिर्देशः
कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवतीति, न स्वरूपस्य
नापि तद्विशेषाणाम् । किं प्रयोजनम् । राज्ञाद्यर्थम् । सभा राजामनुष्य-
पूर्वा । इनसभम् । ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति । राजसभा । तद्वि-
शेषाणां च न भवति । पुष्यमित्रसभा । चन्द्रगुप्तसभा । भित्तद्विशेषाणां च
मत्स्याद्यर्थम् ॥ * ॥ भित्तिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं
भवति तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् । मत्स्याद्यर्थम् । पत्तिमत्स्य-

मृगान् हन्तीति ठक् । पात्तिकः । मात्स्यिकः । तद्विशेषाणाम् । शाकु-
निकः । पर्यायाणां न भवति । अजिह्वान् हन्तिः । अनिमिशान् हन्ती-
ति । अस्येष्यते । मीनान् हन्तीति मैनिकः ॥

अणुदित्सवर्णास्य चाप्रत्ययः ॥ ६८ ॥

परेण शकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । अणु एह्यमाण उदित्त्वं सव-
र्णानां याहको भवति स्वस्य च रूपस्य प्रत्ययं वर्जयित्वा । आद्रुणः ।
अस्य च्चौ । यस्येति च । स्वरानुनासिक्यकालभित्रस्य ग्रहणं भवति ।
उदित्त्वल्बपि । चुटू । लशक्वतद्धिते । चवर्गठवर्गयोः कवर्गस्य च ग्रहणं
भवति । अप्रत्यय इति किम् । सनाशंसभित्त उः । अ सांपतिके । दीर्घो
न भवति ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥

तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः तादृपि परस्तपरः । तपरो वर्णस्त-
त्कालस्यात्मना तुल्यकालस्य गुणान्तरयुक्तस्य सवर्गस्य याहको भवति
स्वस्य च रूपस्य । विध्यर्थमिदम् । अणिति नानुवर्तते । अणामन्येषां च
तपराणाम् इदमेव ग्रहणकशास्त्रम् । अतो भिस ऐसित्येवमादिषु पूर्व-
ग्रहणकशास्त्रं न प्रवर्ततेऽथ । अतपरा अणस्तस्यीवकाशः । किमुदाहर-
णम् । अतो भिस ऐस् । वृत्तैः । प्लुतैः । विद्वनोरनुनासिकस्यात् । अज्जाः ।
गोजाः । तत्कालस्येति किम् । खट्वाभिः । मालाभिः ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥

आदिरन्त्येनेत्संज्ञकेन सह एह्यमाणस्तन्मध्यपतितानां वर्णानां
याहको भवति स्वस्य च रूपस्य । अणु । अक् । अच् । हल् । सुप् । ति-
ङ् । अन्त्येनेति किम् । सुडिति तृतीयैकवचनेन टा इत्यनेन ग्रहणं मा-
भूत् ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥

येन विशेषणेन विधिर्विधीयते स तदन्तस्यात्मान्तस्य समुदायस्य
याहको भवति स्वस्य च रूपस्य । एरच् । इवर्णान्तादृचप्रत्ययो भवति ।

क्षयः । जयः । अयः । आरावश्यके । उवर्णान्ताद् अयद्ववति । अवश्यला-
 व्यम् । अवश्यभाष्यम् ॥ समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधो 'व-
 क्तव्यः ॥ * ॥ द्वितीयान्तं श्रितादिभिः सह समस्यते । कष्टश्रितः ।
 इह मा भूत् । कष्टं परमश्रित इति । प्रत्ययविधौ । नडादिभ्यः फक् ।
 नडस्यापत्यं नाडायनः । इह मा भूत् । सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः ।
 किमविशेषेण । नेत्याह ॥ उगिद्वर्णयहणवर्जमिति वाच्यम् ॥ * ॥ उगि-
 तश्चेति डीप्प्रत्ययस्तदन्तादपि भवति । भवती । अतिभवती । वर्णय-
 हणम् । अत इत् । दातिः । प्रातिः ॥ यस्मिन्विधिस्तदाद्रावल्यहणे
 ॥ * ॥ अल्यहणेषु यस्मिन्विधिस्तदाद्राविति वक्तव्यम् । अचि श्नुधा-
 तुभुधां खेरियदुवडाविति । श्रियः । भुवः ॥

वृद्धिर्थाचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ ७३ ॥

यस्येति सपुटाय उच्यते । अत्रां मध्ये यस्य वृद्धिसंज्ञक आदिभू-
 तस्तच्छब्दरूपं वृद्धसंज्ञं भवति । अचामिति जातौ बहुवचनम् । शानी-
 यः । मालीयः । औपगवीयः । कापटवीयः । आदिरिति क्रिम् । सभा-
 संनयने भवः साभासन्नयनः ॥ वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥
 देवदत्तीयाः । दैवदत्ताः ॥ गोत्रान्तादसमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्त-
 व्यम् ॥ * ॥ घृतप्रधानो रौढिः घृतरौढिः । तस्य क्वात्रा घृतरौढीयाः ।
 आदनप्रधानः पाणिनिरोदनपाणिनिस्तस्य क्वात्रा आदनपाणिनीयाः ।
 वृद्धाम्भीयाः । वृद्धकाश्यपीयाः ॥ जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् ॥ * ॥
 जैह्वाकाताः । हारितकाताः ॥

त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥

यस्याचामादियहणमुत्तरार्धमनुवर्त्तते । इह न संबध्यते । त्यदा-
 दीनि शब्दरूपाणि वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । त्यदीयम् । तदीयम् । एतदी-
 यम् । इदमीयम् । अदमीयम् । त्वदीयम् । मदीयम् । त्वादायनिः ।
 मादायभिः । भवदीयम् । क्रिमीयम् ॥

एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥

यस्याचामादियहणमनुवर्त्तते । एङ् यस्याचामादिस्तत्प्राग्देशाभि-
धाने वृद्धमञ्जं भवति । एणीपचनीयम् । भोजकटीयः । गोमर्दीयः । एङि-
ति किम् । आहिच्छत्रः । कान्यकुञ्जः । प्राचामिति किम् । देवदत्तो ना-
म'वाहीकेषु' ग्रामः । तत्र भवो देवदत्तः । देशइति किम् । गोमत्यां भ-
वा मत्स्या गौमताः ।

प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा ।

विदुषां शब्दमिदृशं सा नः पातु शरावती ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

गाङ्कुटादिभ्यो ऽजिण्डित् ॥ १ ॥

अतिदेशायम् । गाङिति इडादेशे गृह्यते, न गाङ् गताविति ।
ङकारस्यानन्यार्थत्वात् । कुटादयोपि कुटकौटिल्यइत्येतद्वारभ्य यावत् कु-
ङ्शब्द इति । एभ्यो गाङ्कुटादिभ्यः परे ऽजिणतः प्रत्यया इति भ्रुवन्ति
डिद्वृद्धवन्तीत्यर्थः । गाङ् । अर्धगीष्ट । अर्धगीषाताम् । अर्धगीषत ।
कुटादिभ्यः । कुटिता । कुटितुम् । कुटितव्यम् । उत्पुटिता । उत्पुटितुम् ।
उत्पुटितव्यम् । अजिणदिति किम् । उक्कोटयति । उक्कोट । उक्कोटकः ।
उक्कोटो वृत्ते ॥ व्यञ्जः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् ॥ ॥ विचित्रम् ।
विचितुम् । विचितव्यम् । अनसीति किम् । उक्कोटव्याः ॥

विज इट् ॥ २ ॥

आविजो भ्रुवन्ननयोः, अस्मात्पर इडादिः प्रत्यये? डिद्वविति ।

उद्विजिता । उद्विजितुम् । उद्विजितव्यम् । इडिति किम् । उद्वेजनम् ।
उद्वेजनीयम् ॥

विभाषोर्णोः ॥ ३ ॥

इडिति वर्तते । कर्णञ् आच्छादने, अस्मात्पर इडादिः प्रत्ययो
विभाषा इद्ववति । प्रोर्णुविता । प्रोर्णविता । इडित्येव ।- प्रोर्णवन्म् ।
प्रोर्णवनीयम् ॥

सार्वधातुकमापत् ॥ ४ ॥

सार्वधातुकं यदपित्तन्डिद्ववति । कुरुतः । कुर्वन्ति । चिनुतः ।
चिन्वन्ति । सार्वधातुकमिति किम् । कर्त्ता । कर्तुम् । कर्त्तव्यम् । अपिदिति
किम् । करोति । करोषि । करोमि ॥

असंयोगास्त्रिद्वित् ॥ ५ ॥

अपिदिति वर्तते । असंयोगान्नाट्टातोः परो लिट्प्रत्ययो ऽपित्
किद्ववति । बिभिदतुः । बिभिदुः । चिच्छिदतुः । चिच्छिदुः । ईजतुः ।
ईजुः । असंयोगादिति किम् । सससे । दध्वसे । अपिदित्येव । बिभेद * ॥

इन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥

इन्धिभवतीत्येताभ्यां परो लिट्प्रत्ययः किद्ववति । समीधे दस्यु-
हन्तम् । पुत्र ईधे अथर्वणः । भवतेः खल्वपि । बभूव । बभूविथ ।
इन्धिः संयोगार्थं यहणम् । भवतेः पितृथम् । अत्रेष्टिः । अन्यायन्धिदमि-
स्वज्जीनरामिति वक्तव्यम् * ॥ अथतुः । अथुः । यथतुः । यथुः । देभतुः ।
देभुः । परिपस्वजे । परिषस्वजाते ॥

मृडमृदगुधकुपक्लिशवद्वसः क्त्वा ॥ ७ ॥

मृड मृद गुध कुप क्लिश वद वस् इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः किद्व-
वति । न क्त्वामेडिति प्रतिषेधं वत्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । गुधकुप-
क्लिशीनां तु रत्नो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । मृडित्वा ।
मृदित्वा । गुधित्वा । कुषित्वा । क्लिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा ॥

* बिभेदिति पा० ।

रुद्विदमुषग्रहस्वपिप्रच्छः संश्र्यं ॥ ८ ॥

•• रुद विद मुष ग्रह स्वपि प्रच्छ इत्येतेभ्यः सश्रुत्वा च कितौ भवतः । रुद्विदमुषीणां रत्नो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणम् । ग्रहोर्विध्यर्थमेव । स्वपिप्रच्छयोः सश्रुत्वं ग्रहणम् । किद्वेव हि तथा । उद्वित्वा । रुद्विद्वति । विद्वित्वा । विविद्वति । मुषित्वा । मुषुषित्वा । ग्रहीत्वा । जिघृक्षति । सुष्या । सुषुष्यति । पृष्या । पिपृच्छति । ग्रहादीनां कित्वात्संप्रसारणं भवति । किश्रुत् पञ्चभ्य इति प्रच्छेरिडागमः ॥

इको भल् ॥ ९ ॥

मन्त्रित्यनुवर्त्तते । त्वेति निवृत्तम् । इगन्तादृताः परो भलादिः सन् किद्वयति । चिचिंपति । तुष्टुपति । चिशीर्षति । इक इति किम् । पिपामति । तिष्टामति । भलिति किम् । शिशीर्षति । किमर्थमिदमुच्यते । गुणो मा भूदिति । अङ्गनगमां सनीति दीर्घत्वं गुणस्य बाधकं भविष्यति । यथैव तर्हि दीर्घत्वं गुणं बाधते तथा गिलोपमपि बाधते । तस्माद्दीर्घत्वव्यावकाशदानाय कित्त्वमिदमारभ्यते । चिचिंपतीत्यादिषु सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाद् गिलोपेन बाध्यते । जीकति ॥

इकः कित्त्वं गुणो मा भूद्वीघारम्भात्कति भवेत् ।

अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥

सामर्थ्याद्गु पुनर्भाव्यमृदित्वं दीर्घसंश्रयम् ।

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे गिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥

हलन्ताच्च ॥ १० ॥

इकः सन् भल्किदिति वर्त्तते । समीपघचनेनाशब्दः । हल् चासावन्तश्च हलन्तः । इगन्तादिकसमीपादुलः परः सन् भलादिः किद्वयति । विभित्सति । बुभ्रुत्सति । इक इत्येव । पिपत्तते । भलित्येव । विवर्त्तते । दम्भेर्ह्रस्वस्य ज्ञातिवाचकत्वात्सिद्धम् । धीप्सति । धिप्सति ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥

हलन्तादिके भल्किदिति वर्त्तते । सनिति निवृत्तम् । इगन्तादिक-

भीपाद्गुलः परौ भलादी लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु परतः कितौ भवतः ।
 भिस्सीष्ट । भुस्सीष्ट । सिचि खल्वपि । अभित । अबुद् । इक इत्येव ।
 यत्तीष्ट । अयष्ट । संप्रसारणं हि स्यात् । आत्मनेपदेष्विति किम् ।
 अस्त्रात्तीत् । अद्रात्तीत् । सृजिदृशोर्भल्यमकितौत्यमागमो न स्यात् । हल-
 न्तादित्येव । चेपीष्ट । अत्रेष्ट । गुणो न स्यात् । भलित्येव । धर्त्तपीष्ट ।
 अवर्त्तिष्ट । गुणो न स्यात् । लिङ्सिचाविति किम् । द्वेषा । द्वेत्यति ॥

उश्च ॥ १२ ॥

खर्षणान्ताद्वातोः परौ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु भलादी कितौ भव-
 तः । कृपीष्ट । कृषीष्ट । सिचः खल्वपि । अकृत । अकृत । भलित्येव ।
 वरिपीष्ट । अवरिष्ट । वृत्तो वा । अवरीष्ट * ॥

वा गमः ॥ १३ ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति वर्त्तते । गमेर्धातोः परौ लिङ्सिचौ
 आत्मनेपदेषु भलादी वा कितौ भवतः । संगंसीष्ट । संगंसीष्ट । सिचः
 खल्वपि । समगत । समगंस्त । कित्त्वपत्ते अनुनासिकलोपो भवति
 अनुदासोपदेशवन्नतितनोत्यादीनामिति ॥

हनः सिच् ॥ १४ ॥

हन्तेर्धातोः परः सिच् किद्ववति । आहत । आहसाताम् । आह-
 सत । सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः । सिज्जहणं लिङ्गिवृत्त्यर्थम्, उत्तर-
 चानुवृत्तिर्मा भूत् । आत्मनेपदेषु हणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । इह तु परस्मैपदे
 हन्तेर्वंधभावस्य नित्यत्वात्कित्त्वस्य प्रयोजनं नास्ति ॥

यमो गन्धने ॥ १५ ॥

सिच आत्मनेपदेष्विति वर्त्तते । यमेर्धातोर्गन्धने वर्त्तमानात्परः
 सिच् प्रत्ययः किद्ववति आत्मनेपदेषु परतः । गन्धनं सूचनं, परेण प्रच्छा-
 द्यमानस्यावद्यस्याविष्करणम् । अनकार्थत्वाद्वातूनां यमिस्तत्र वर्त्तते ।

* आत्मनेपदेष्वित्येव । अकार्षीत् । इति क्वाचित्कः पठः ।

उदायत । उदायसाताम् । उदायसत । सूचितवानित्यर्थः । सिचः कित्वा-
दनुस्मिकलोपः । आहो यमहन इत्यात्मनेपदम् । गन्धनइति किम् ।
उदायंस्त पादम् । उदायंस्त कूपादुदकम्* उदृतवानित्यर्थः । सकर्मक-
त्वेपि समुदाहृभ्यो यमो ऽयन्यइत्यात्मनेपदम् ॥

॥ विभाषोपयमने ॥ १६ ॥

यमः सिजात्मनेपदेष्विति वर्तते । यमेर्धातोः उपयमने वर्तमानात्
परः सिचप्रत्ययो विभाषा किद्ववति आत्मनेपदेषु परतः । उपायत् कन्या-
म् । उपायंस्त कन्याम् । उपायत भार्याम् । उपायंस्त भार्याम् । उपयमने
स्वीकरणं विवाहः दारकर्म पाणियहणमित्यर्थः । उपायमः स्वकरणइत्या-
त्मनेपदम् ॥

स्थाध्वोरिच्च ॥ १७ ॥

सिजात्मनेपदेष्विति वर्तते । तिष्ठतेर्धातोः घुसंज्ञकानां च इकार-
श्चान्तादेशः सिच्च किद्ववति आत्मनेपदेषु परतः । उपास्थित । उपास्थि-
याताम् । उपास्थिपत । घुसंज्ञकानाम् । अदित । अधित ॥

इच्च कस्य तकारेत्वं दीर्घो मा भूदृतेपि सः ।

अनन्तरे पूतो मा भूत् पूतश्च विषये स्मृतः ॥

न क्त्वा सेट् ॥ १८ ॥

- त्वाप्रत्ययः सेणन किद्ववति । देवित्वा । वर्तित्वा । सेडिति किम् ।
कृत्वा । हुत्वा । त्वायहणं किम् । निरुहंतिः । उपस्थितिः । निरु-
चितिः ॥

न सेडिति कृते ऽकिञ्च निष्ठायाः प्रथमधारणात् ।

ज्ञापकाच्च परोक्षायां सनि भक्त्यहणं विदुः ॥

इत्वं कित्सनियोगेन रेण तुल्यं मुग्धीषानि ।

घस्यर्थं किदतीदेशाच्चिह्नीतिः प्रयोजनम् ॥

* रज्जुम् । पा० ।

† हुत्वेति पाठान्तरम् ।

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदित्विदिधृषः ॥ १९ ॥

न सेडिति वर्त्तते † । शीङ् स्विदि मिदि त्विदि धृष् इत्येतेभ्यः परो निष्ठाप्रत्ययः सेहन किद्ववति । शयितः । शयितवान् । प्रस्वेदितः । प्रस्वेदितवान् । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रत्वेदितः । प्रत्वेदितवान् । प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । सेडित्येष । स्विन्नः । स्विन्नवान् । स्विदादीनामदितश्चेति निष्ठार्यामट् प्रतिषिध्यते । विभाषा भावादिकर्मणोरिति पक्षेभ्यनुज्ञायते स विषयः कित्त्वप्रतिषेधस्य ॥

मृषस्तितीचायाम् ॥ २० ॥

मृषेधातोः तितिचायामर्थे निष्ठा सेहन किद्ववति । तितिचा क्षमा । मर्षितः । मर्षितवान् । तितिचायामिति किम् । अपमृषितं वाक्यमाह ॥

उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्तरस्याम् ॥ २१ ॥

निष्ठा सेहन किदिति वर्त्तते । उदुपधाद्भातोः परो भावे आदिकर्मणि च वर्त्तमानो निष्ठाप्रत्ययः सेडन्यतरस्यां न किद्ववति । द्युतितमनेन । द्योतितमनेन । प्रद्योतितः । प्रद्युतितः । मुदितमनेन । मोदितमनेन । प्रमुदितः । प्रमोदितः । उदुपधादिति किम् । लिखितमनेन । भावादिकर्मणोरिति किम् । रुचितं कार्षापणं ददाति । सेडित्येष । प्रभुक्तोद्दानः । व्यवस्थितविभाषा चेत्यम् । तिन शब्दकरणानामिव भवति । गुधपरिवेष्टने । गुधितमित्यत्र न भवति ॥

पूडः क्त्वा च ॥ २२ ॥

अन्यतरस्यामिति न स्वर्थते । उत्तरसूत्रे पुनर्वावचनात् । न सेडिति वर्त्तते । पूडश्चेतीद्विहितः क्लिंशः क्त्वानिष्ठयोः पूडश्चेति । पूडः परे निष्ठाप्रत्ययः क्त्वा च सेह न किद्ववति । पवितः । पवितवान् । क्त्वाप्रत्ययस्य न क्त्वा सेडिति सिद्ध एव प्रतिषेधः । तस्य ग्रहणमुत्तरार्थम् । तथा चोक्तम् । नित्यमैकित्त्वमिडाद्योः क्त्वानिष्ठयोः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति ॥

† सेड् न किदिति वर्त्तते । पा० ।

नोपधात्यफान्ताद्वा ॥ २३ ॥

निष्ठेति निवृत्तम् । नकारोपधाद्घातोस्यकारान्तात्फकारान्ताच्च
परः त्वाप्रत्ययः सेड्वा न किद्ववति । यथित्वा । यथित्वा । अथित्वा ।
अन्यित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा । नोपधादिति किम् । रेफित्वा । गो-
फित्वा । यम्फन्तादिति किम् । खंसित्वा । ध्वंसित्वा ॥

वञ्चिलुञ्च्यतश्च ॥ २४ ॥

वञ्चि लुञ्चि चत् इत्येतेभ्यः परः त्वाप्रत्ययः सेड्वा न किद्ववति ।
वचित्वा । धञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा । चतित्वा । चर्तित्वा । चते-
रीयडार्धधातुको विकल्पितः । स यत्र पठे नास्ति तत्रेदमुदाहरणम् ।
सेडित्येव । वक्तवा ॥

तृपिमृपिकृशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥

न त्वा सेडिति प्रतिषेधे प्राप्ते कित्त्वं विकल्प्यते । तृपि मृपि
कृशि इत्येतेभ्यः परः त्वाप्रत्ययः सेट् काश्यपस्याचार्यस्य मते वा न किद्व-
वति । तृपित्वा । तर्पित्वा । मृपित्वा । मर्षित्वा । कृशित्वा । कर्षित्वा ।
काश्यपग्रहणं पूजार्थं वेत्येव हि वर्त्तते ॥

रलो व्युपधाद्दलादेः संश्च ॥ २६ ॥

वेति वर्त्तते । सेडिति च । उश्च इश्च वी । वी उपधे यस्य स व्यु-
पधः । उकारोपधादिकारोपधाच्च धातो रलन्ताद्दलादेः परः संश्च त्वा च
सेटौ वा क्तिता भवतः । द्युतित्वा । द्योतित्वा । दिद्युतिषते । दिद्योतिषते ।
लिखित्वा । लेखित्वा । लिखित्वा । लिखित्वा । रल इति किम् ।
देवित्वा । दिदेविषति । व्युपधादिति किम् । वर्त्तित्वा । विवर्त्तिषते ।
ईलादेरिति किम् । एषित्वा । एषिषति । सेडित्येव । भुक्तवा । बुभुक्तते ॥

उकालो ऽज् ह्रस्वदीर्घस्रुतः ॥ २७ ॥

उइति त्रयाणामयं मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिकाणां प्रश्लिष्टनि-
र्देशः । ह्रस्वदीर्घस्रुत इति द्वन्द्वैकवद्भाषे पुल्लिङ्गनिर्देशः । उऊङ इत्येवं

कालो यथाक्रमं ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्येवं संज्ञो भवति । उकालो ह्रस्वः ।
 दधि । मधु । ऊकालो दीर्घः । कुमारी । गौरी । ऊ३ कालः प्लुतः । देव-
 दत्ता३ अन्वसि । कालग्रहणं परिमाणार्थम् । दीर्घप्लुतयोः ह्रस्वसंज्ञा मा
 भूत् । आलूय । प्रलूय । ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुङ्ग भवति । अन्-
 ग्रहणं संयोगाद्यसमुद्रायनिवृत्त्यर्थम् । प्रतस्य । परस्य । ह्रस्वाश्रयस्तुङ्गा भूत् ।
 तितउच्छ्रमम् । दीर्घात्पदान्ताद्वेति विभाषा तुङ्गा भूत् । ह्रस्वदीर्घप्लुतप-
 देशाः । ह्रस्वा नपुंसके प्रातिपदिकस्य । अङ्गत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । वाक्यस्य
 टेः प्लुत उदात्तः ॥

अचश्च ॥ २८ ॥

परिभाषेयं स्यान्नियमार्था । ह्रस्वदीर्घप्लुताः स्वसंज्ञया शिष्य-
 माणा अच एव स्याने घटितव्याः । घटयति ह्रस्वा नपुंसके प्रातिपदि-
 कस्य । रै । अतिरि । नौ । अतिनु । गो । उपगु । अच इति किम् ।
 सुवाग् वास्त्रणकुलम् । अङ्गत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । वीयते । श्रूयते । अच
 इति किम् । भिद्यते । क्लिद्यते । वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । देवदत्ता३ ।
 यज्ञदत्ता३ । अच इति किम् । अग्निवी३त् । सोमसू३त् । तकारस्य मा
 भूत् । स्वसंज्ञया विधाने नियमः । अजिति वर्त्तते । इह मा भूत् । द्यौः ।
 पन्थाः । सः । द्युभ्याम् । द्युभिः । अत्र नियमो नास्ति ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥

अजिति वर्त्तते । उदात्तादिशब्दः स्वरे वर्णधर्मं लोकावेदयोः प्रसिद्धा
 एव तद्दह तद्गुणेचि परिभाष्यन्ते । उच्चैरुपलभ्यमानो यो ऽच् स उदा-
 त्तसंज्ञो भवति । उच्चैरिति च श्रुतिप्रकर्षो न गृह्यते । उच्चैर्भाष्यते । उच्चैः
 पठतीति । किं तर्हि, स्यानङ्गतमुच्चत्वं संज्ञिनो विशेषणम् । तोल्वादिपु
 हि भागवत्सु स्यानेषु वर्णा नियम्यन्ते तत्र यः समाने स्याने ऊर्ध्व-
 भागनिष्पन्नो ऽच् स उदात्तसंज्ञो भवति यस्मिन्नुच्चार्थमाणे गात्राणामायामो
 नियमो भवति । कृतता अस्त्रिधता स्वरस्य । संवृतता कण्ठविश्वरस्य ।
 ये । ते । के । उदात्तप्रदेशा आद्युदात्तश्चेत्येवमाद्यः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥

•• अजिति वर्तते । नीचैरुपलभ्यमानो योच् सानुदात्तसंज्ञो भवति । समाने स्थाने नीचभागे निष्पन्नो ऽच् अनुदात्तः । यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामन्ववर्गो भवति । मर्दवम् । स्वरस्य मृदुता स्थिधता । कण्ठविषरस्थीकृता महती । त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चारि । नमस्ते रुद्र नीलकण्ठ सहस्रात् । अनुदात्तप्रदेशा अनुदात्तो सुष्पितावित्येवमादयः ॥

समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥

अजिति वर्तते । उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारो योच् स स्वरितः संज्ञो भवति । सामर्थ्याच्चात्र लोक्रवेदयोः प्रसिद्धौ गुणावेश वर्णधर्मावुदात्तानुदात्तो एच्येते नाचौ । तौ ममाह्वयेते यस्मिन्नाच्च तस्य स्वरित इत्येषा संज्ञा विधीयते । शिष्यम् । कन्या । सामन्त्यः । कृ । स्वरितप्रदेशाः तित्स्वरितमित्येवमादयः ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ३२ ॥

उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारः स्वरित इत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते कस्मिन्नेषे उदात्तः कस्मिन्ननुदात्तः, कियान्वा उदात्तः कियान्वा अनुदात्त इति । तदुभयमनेनाख्यायते । तस्य स्वरितस्य आदावर्धह्रस्वमुदात्तम् । परिशिष्टमनुदात्तम् । अर्धह्रस्वमिति चार्द्धमात्रापलप्यति । ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । सर्वेषामेव ह्रस्वदीर्घप्लुतानां स्वरितानामेव स्वरविभागः, शिष्यमित्यत्रार्द्धमात्रादित उदात्ता ऽपरार्धमात्रा ऽनुदात्ता, एकश्रुतिर्वा । कन्या इत्यत्रार्द्धमात्रा ऽऽदित उदात्ता ऽध्यर्धमात्रा ऽनुदात्ता । माणवकाः ३ माणवकेत्यत्रार्धमात्रा ऽऽदित उदात्ता ऽर्धवृत्तेयमात्रा अनुदात्ता ॥

एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ॥ ३३ ॥

त्रैस्वर्ये पदानां प्राप्ते दूरात्संबुद्धौ एकश्रुत्यं विधीयते । एका श्रुतिर्यस्य तदिदमेकश्रुति । एकश्रुति वाक्यं भवति । दूरात्संबोधयति येन वाक्येन तत्संबोधनं संबुद्धिः, नैकश्रुतं संबुद्धिः । स्वराणामुदात्तादीनामधि

भागो ऽभेदः तिरोधानमेकश्रुतिः । आगच्छ भो माणवक देवदत्ता ३ ।
दूरादिति किम् । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ॥

यज्ञकर्मण्यजपन्यूहसामसु ॥ ३४ ॥

त्रैस्वर्थेण वेदे मन्त्राः पठन्ते तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे
प्राप्ते एकश्रुतिर्विधीयते । जपन्यूहसामानि वृज्जयित्वा यज्ञकर्मणि मन्त्रा-
यामैकश्रुत्यं भवति । अग्निर्मूर्द्धा दिवः क्रकुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां
रेतामि जिन्वतोऽम् । यज्ञकर्मणीति किम् । संपाठे मा भूत् । अजपेष्वि-
ति किम् । ममान्ने वर्च्वा विहवेष्वस्तु । जपो ऽनुकरणमन्त्रः । उपांशु-
प्रयोगः । अनूह्वेति किम् । न्यूहा औकाराः षोडश । तेषु के त्रिदुदात्ताः
के विदनुदात्ताः । असामस्विति किम् । ए३ विश्वं समन्त्रिणं दहा३ ।
सामानि वाक्यविशेषस्यगीतय उच्यन्ते । तत्रैकश्रुतिर्न भवति ॥

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ॥ ३५ ॥

यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि वषट्कारः उच्चैस्तरां वा भव-
ति एकश्रुतिर्वा । वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यते, वौषट्शब्दस्यैवेदं
स्वरविधानम् । यद्येवं वौषट्शब्दमेव कम्मात्रं कृतम् । वैचित्र्यार्थम् ।
विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः । सोमस्याग्ने वीही ३ वौ ३ पट् ।
सोमस्याग्ने वीही ३ वौ ३ पट् ॥

॥ विभाषा क्वन्दसि ॥ ३६ ॥

क्वन्दसि विषये विभाषा एकश्रुतिर्भवति, पदान्तरे त्रैस्वर्थमेव
भवति । वेति प्रकृते विभाषायज्ञेण यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तेनायं
स्वाध्यायकालेपि पात्तिक ऐकश्रुत्यविधिर्भवति । इषे त्वाज्जं त्वा । इषे
स्त्वाज्जं त्वा । अग्नायाहि वीतये । अग्नायाहि वीतये । अग्निमीळि
पुरोहितम् । अग्निमीळि पुरोहितम् । शत्रो देवीरभिष्टये । शत्रो देवीरभि-
ष्टये । * व्यवस्थितविकल्पायमिति के चित् । व्यवस्था च वेदे मन्त्रदले
नित्यं त्रैस्वर्थं ब्राह्मणदले नित्यमैकश्रुत्यमिति ।

* व्यवस्थितत्वारभ्य सिद्धमित्यन्तः पाठः केषु चित्सुस्तकेषु ने.पलभ्यते ।

“इच्छासंहितयोरार्षं कृन्दा वेदे च कृन्दासि”

इति नानार्थकोशात् कृन्दासि वर्णसंहितायामिति भट्टाचार्यव्या-
णा इति । भाषायामप्यश्रुतिर्विभाषा भवतीति सिद्धम् ॥

‘न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥

सुब्रह्मण्या नाम निगदस्तर यज्ञकर्मणीति विभाषा कृन्दासीति च
श्रुतिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते । सुब्रह्मण्यायामश्रुतिर्न भवति । यस्तु
नतगशाप्सः स्वरितस्तस्योदात्त आदेशो भवति । सुब्रह्मण्या ३ मिन्द्रा-
गच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मप वृषणश्वस्य मेने गौरावस्कन्दिबह-
न्यायै जार कौशिकब्राह्मण गौतमब्रुवाण श्वः सुन्यामागच्छ मघञ् ।
अत्र सुब्रह्मण्यामित्योकारस्त्वरेण स्वरितस्तस्योदात्तो विधीयते । इन्द्र
आगच्छेत्यामन्त्रितमाद्युदात्तं द्वितीयो वर्णा ऽनुदात्तः । उदात्तादनुदात्त-
स्य स्वरित इति स्वरितः प्रसक्तस्थानेनोदात्तः क्रियते । तेन द्वावप्यु-
दात्तौ संपन्ना । आगच्छेत्याकार उदात्तः । ततः परानुदात्तः स्वरितस्त-
स्थानेनोदात्तः क्रियते । तदेवमिन्द्र आगच्छति चत्वार उदात्ताः । पञ्चम
गङ्गानुदात्तः । हरिव आगच्छेत्यनयेव प्रक्रियया चत्वार उदात्ताः द्वावप्यु-
दात्तौ । मेधातिथिरिति षष्ठ्यन्तं प्रमामन्त्रितमनुप्रविशति । सुवामन्त्रितं
पराद्भवत्परे इति । ततः सकलस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कृते द्वितीयमत-
रमनुदात्तं तस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वे प्राप्ते इदमुदा-
त्तत्वं विधीयते । तेन द्वावप्युदात्तौ भवतः । शेषमनुदात्तम् । वृषणश्वस्य
मेने इति समानं पूर्वग । गौरावस्कन्दिचित् तथैव द्वे आत्रे अतरे उदात्त
शेषमनुदात्तम् । अहल्यायै जारिति सुब्रह्मण्यामन्त्रितानुप्रवेशात् तदुद्वे-
स्वरः । द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । कौशिकब्राह्मणेति समस्तमामन्त्रित-
माद्युदात्तं तत्र पूर्ववद् द्वावुदात्तौ । शेषमनुदात्तम् । एवं गौतमब्रुवाणे-
ति द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । श्वः सुन्यामागच्छ मघञ्चित् श्वः शब्द
उदात्तः सुन्यामित्युन्तोदान्तः । संज्ञायां समजनपदेति अयो विधाने

उदात्त इति वर्त्तते । आगच्छेति द्वावुदात्तो । अन्यो ऽनुदात्तः । मध्वविति
पदात्परमामन्त्रितं निहन्यते ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥

सुब्रह्मणयामिव देवा ब्रह्माण इति पठ्यते, तत्र पूर्वेषु स्वरित-
स्योदात्ते प्राप्ते ऽनेनानुदात्तो विधीयते । देवब्रह्मणोः स्वरितस्यानुदात्त
आदेशो भवति । देवा ब्रह्माण आगच्छत । द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदा-
त्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः कृतस्तस्यानुदात्तो भवति ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥

एकश्रुतिरिति वर्त्तते । संहितायां विषये स्वरितात्परेषामनुदात्तानामे-
कश्रुतिर्भवति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । माणवक जटिल-
काध्यापक कृ गमिष्यसि । इममित्यन्तोदात्तं, मे इति अनुदात्तं, विधिक्रा-
लएव निघातविधानात् । तत्पुनरुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितं
संपद्यति । तस्मात्स्वरितात्परेषामनुदात्तानां गङ्गेप्रभृतीनामेकश्रुतिर्भवति ।
सर्वेणते आमन्त्रितनिघातिनानुदात्ताः । माणवक जटिलकृतिप्रथममामन्त्रित-
माद्युदात्तं तस्यं द्वितीयमन्तरं स्वरितं ततः परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति ।
संहितायहणं किम् । अथयहे मा भूत् । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति ॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ ४० ॥

अनुदात्तग्रहणमनुवर्त्तते । उदात्तः परो यस्मात्स उदात्तपरः, स्वरितः
परो यस्मात्स स्वरितपरः, उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्य सन्नतर
आदेशो भवति । अनुदात्ततर इत्यर्थः । देवा महतः पृथिनमातरोपः । मा-
तर इत्यनुदात्तः । अप इत्यन्तोदात्तः । ऊडिदंपदाद्यप्युद्भूतय इति ।
तत्रानुदात्तयोरेकादेश ओकारोनुदात्तः । तस्योदात्ते परंभूते सन्नतर आदे-
शो भवति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । इकारोनुदात्तः शुतुद्रि-
इत्येतदामन्त्रितं पादादौ तस्माच्च निहन्यते, अनुदात्तं सर्वमपादादाविति
तस्य प्रथममक्षरमुदात्तं तस्मिन्यरभूते पूर्वस्य सरस्वतीतीकारस्य सन्नतर आ-

देशो भवति । माणवक जटिलकाध्यापक क्व गमिष्यसि । क्व इति स्वशि-
तस्तस्मिन्प्रभूते क्व इति अनुदात्तस्तस्य सन्नतर आदेशो भवति ॥

अपृक्त एकात्प्रत्ययः ॥ ४१ ॥

अपृक्त इतीयं संज्ञा भवति एकाल् यः प्रत्ययस्तस्य । असहायवाची
शकशब्दः । स्पृशोनुदके क्लृत् । घृतस्पृक् । भजे एवः । अर्धभाक् । पा-
दभाक् । एकानिति क्लिप् । दार्घ्यः । जायिः । प्रत्यय इति क्लिप् । सुराः ।
अपृक्तप्रदेशा वेरपृक्तस्येत्येवमादयः ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥

तत्पुरुष इति समासविशेषस्य संज्ञां धत्स्यति । स तत्पुरुषः समाना-
धिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवति । अधिकरणशब्देऽभिधेयवाची । स-
मानाधिकरणः समानाभिधेयः । परमराज्यम् । उत्तमराज्यम् । कर्मधारये
राज्यमित्युत्तरपदाद्गुदासं न भवति । पाचकवृन्दारिका । तत्पुरुष इति
क्लिप् । पाचिकाभायः । समानाधिकरण इति क्लिप् । ब्राह्मणराज्यम् ।
कर्मधारयप्रदेशाः कर्मधारये निष्ठेत्येवमादयः * ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समासउपसर्जनम् ॥ ४३ ॥

प्रथमया विभक्त्या यच्चिद्विश्यते समासशास्त्रे तदुपसर्जनसंज्ञं भवति ।
समीसे इति समासविधायि शास्त्रे वृत्स्यते । वृत्स्यति द्वितीया त्रितातीतप-
तितगतात्यस्तप्रापवैरिति द्वितीयासमासे द्वितीयेत्येतत्प्रथमानिर्दिष्टं
वृतीयासमासे वृतीयेति चतुर्थीसमासे चतुर्थीति पञ्चमीसमासे षष्ठ्यमांति
षष्ठीसमासे षष्ठीति सप्तमीसमासे सप्तमीति । कष्टश्रितः । शकुलाखण्डः ।
यूपद्वारु । वृकभयम् । राजपुरुषः । अतशैखण्डः । उपसर्जनप्रदेशा उपसर्जनं
पूर्वमित्येवमादयः ॥

एकविभक्ति ज्ञापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥

एका विभक्तिर्यस्य तद्विदमेकविभक्ति,समासे विधीयमाने यच्चि-
कर्मधारयप्रदेशाः पुंशक्कर्मधारयजातोपदेशोर्थात्प्रत्ययमादय इति पाठान्तरम् ।

तविभक्तिकं द्वितीयं संबन्धिनि बहुभिर्विभक्तिभिर्युज्यमानेष्वेकैव विभक्त्या युज्यते तदुपसर्जनसंज्ञं भवति अपूर्वनिपाते, पूर्वनिपातं पूर्वनिपातात्प्रमु-
पसर्जनकार्यं वर्जयित्वा । निरादयः क्रान्ताद्वयं पञ्चम्या । पूर्वपदे ना-
नादिभक्तिकेषुत्तरपदं पञ्चम्यन्तमेव भवति । निष्क्रान्तः कौशाभ्या निष्कौ-
शाभ्यः । निष्क्रान्तं कौशाभ्या निष्कौशाभ्यम् । निष्क्रान्तेन कौशाभ्या
निष्कौशाभ्यना । निष्क्रान्ताय कौशाभ्या निष्कौशाभ्ये । निष्क्रान्तात्
कौशाभ्या निष्कौशाभ्ये । निष्क्रान्तस्य कौशाभ्याः निष्कौशाभ्ये । निष्-
क्रान्ते कौशाभ्या निष्कौशाभ्यौ । एवं निर्वाणसिः । एकविभक्तीनि किम् ।
राजकुमारी । अपूर्वनिपातइति किम् । नहि भवति कौशाभ्यीनिरिति ॥

अर्थवद्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥

अभिधेयवचनो ऽर्थशब्दः । अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं भवति
धातुप्रत्ययौ वर्जयित्वा । इत्यः । कपित्यः । कुण्डम् । पीठम् । अर्थ-
वदिति किम् । वनं धनमिति नान्तस्यावधेर्मा भूत् । न लोपो हि स्यात् ।
अधातुरिति किम् । हन्तेर्लङ् । अहन् । नलोपः स्यात् । अप्रत्यय इति
किम् । काण्डे कुण्डे । इस्वा नपुंसके प्रातिपदिकस्येति इस्वः स्यात् । *
अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञेष्यते । अध्यागच्छति । प्रलम्बते ।
प्रातिपदिकप्रदेशाः इस्वा नपुंसके प्रातिपदिकस्येत्येवमादयः ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४६ ॥

कृत्स्तद्धिताः समासाश्च प्रातिपदिकमञ्जा भवन्ति । अप्रत्यय इति
पूर्वत्र पर्युदासात्कृदन्तस्य तद्धितान्तस्य चानेन प्रातिपदिकमञ्जा विधीयते ।
अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् । कृत् । कारकः । हारकः ।
कर्त्ता । कृत्ता । तद्धितः । औपगवः । कापटवः । समासः । राजपुरुषः । ब्रा-
ह्मणकम्बलः । समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाद्वाक्यस्यार्थवतः संज्ञा न भवति ॥

इस्वा नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥

* अनर्थकस्येत्यारभ्य प्रलम्बते इत्यन्तः पाठा बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

नपुंसकलिङ्गे ऽयं यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्य ह्रस्वा भवति चादे-
शान्नेरन्त्यस्याचः । अतिरि कुलम् । अतिलु कुनम् । नपुंसकइति किम् ।
यामणीः । सेनानीः । प्रातिपदिकस्येति किम् । काण्डे तिष्ठतः । कुल्ये
तिष्ठतः । प्रातिपदिकग्रहणमामर्थादिकादेशः पूर्वस्यान्तवच्च भवति ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥

प्रातिपदिकस्येति वर्त्तते । गोइति स्वरूपग्रहणं, स्त्रीति प्रत्ययग्र-
हणं, स्वरितत्वात् । उपसर्जनग्रहणं तयोर्विशेषणं, गोसपसर्जनस्य स्त्री-
प्रत्ययान्तस्योपसर्जनस्येति । ताभ्यां प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिः । उप-
सर्जनगोशब्दान्तस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तस्य च प्रातिपदिकस्य ह्रस्वा
भवति । त्रिचगुः । शत्रलगुः । स्त्रियाः । निष्कौशाम्बिः । निर्धारणसिः ।
अतिषट्ठुः । अतिमालः । उपसर्जनस्येति किम् । राजकुमारी । स्वरितत्वं
किम् । अतितन्त्रीः । अतिलक्ष्माः । अनिश्रीः । ईयसो बहुव्रीहेः प्रतिषेधा
वक्तव्यः ॥ ॥ बहुश्रेयसो । विद्वमानश्रेयसो ॥

लुक्त्तद्धितलुकि ॥ ४९ ॥

स्त्रीग्रहणमनुवर्त्तते उपसर्जनस्येति च । पूर्व्येण ह्रस्वत्वं प्राप्ते लुक्वि-
धीयते । तद्वृत्तलुकि सति स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनस्य लुग्भवति । पञ्च-
न्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चन्द्रः । दशेन्द्रः । पञ्चभिः शष्कुलीभिः क्रीतः
पञ्चशष्कुलिः । आमलक्याः फलमामलकम् । वक्रुनम् । बदरम् । तद्वृ-
त्तग्रहणं किम् । गार्ग्याः कुलं गार्गीकुनम् । लुकीति किम् । गार्गीत्वम् ।
उपसर्जनस्येत्येव । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः ॥

इन्द्रोण्याः ॥ ५० ॥

पूर्व्येण लुकि प्राप्ते इकारो विधीयते । गोण्यान्तद्वृत्तलुकि सति
इकारादेशो भवति । पञ्चभिर्गोलीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः । दशगो-
णिः । इदिति योगविभागः । पञ्चभिः सूवीभिः क्रीतः पञ्चसूचिः । दशं-
सूचिः । स च एष्वृत्तपय एव ॥

लुपिं युक्तवद्भ्यक्तवचने ॥ ५१ ॥

लुपीति लुप्सञ्जया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थ उच्यते । तत्र लुपि युक्तवद् व्यक्तवचने भवतः । युक्तवदिति निष्ठाप्रत्ययेन क्तवतुना प्रकृत्यर्थ उच्यते । स हि प्रत्ययार्थमात्मना युनक्ति तस्य युक्तवतो व्यक्तवचने लुबर्थं विधीयेते । अथ वा युक्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन संबद्धस्तस्मिन्निश्च व्यक्तवचने लुबर्थं भवतः । सप्रम्यर्थं वतिः । व्यक्तवचने इति च लिङ्गसंख्ययोः पूर्वोच्चार्यचिद्वेशस्तदीयमेवेदं सूत्रम् । तथा चास्य प्रत्याख्यानं भविष्यति । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति । व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकानि, वज्रनमेकत्वद्वित्वबहुत्वानि । पञ्चालाः तत्रियाः । पुंलिङ्गाः बहुवचनविषयाः । तेषां निवासो जनपदः यथा तेषु तत्रियेषु व्यक्तवचने तद्वज्रनपदे भवतः । पञ्चालाः । कुरवः । मगधाः । मत्स्याः । अङ्गाः । घङ्गाः । सुह्नाः । पुण्ड्राः । लुपीति किम् । लुकि मा भूत् । लवणाः सूपः । लवणा यवागूः । लवणं शाकम् । व्यक्तवचने इति किम् । शिरीषाणामदूरभवे यामः शिरीषास्तस्य वनं शिरीषवनम् । विभाषौषधिवनस्पतिभ्य इति गत्वं न भवति ॥ हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ * ॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि ॥ खलतिकादिषु वचनम् ॥ * ॥ खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि ॥

विशेषणानां चाजातेः ॥ ५२ ॥

लुपीति वर्त्तते । लुबर्थस्य यानि विशेषणानि तेषामपि व्यक्तवचने भवतो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चालाः रमणीयाः । बहूचाः बहुतीरघृताः बहुमास्यफलाः । गोदौ रमणीयौ । बहूचौ बहुतीरघृतौ बहुमास्यफलौ । अजातेरिति किम् । पञ्चालाः जनपदः । गोदौ यामः । जात्यर्थस्य चायं युक्तवद्भावप्रतिषेधः । तेन जातिद्वारेण यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद्भावो न भवति । पञ्चालाः जनपदो रमणीयो बहूचः । गोदौ यामो रमणीयो बहूच इति ॥ मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चञ्चाभिरूपः । पञ्चिका दर्शनीयः ॥

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥

•• तदिति प्रकृतं युक्तवद्वाचनत्वं निर्दिश्यते, तदशिष्यं न वक्तव्यं कस्मात्संज्ञाप्रमाणत्वात् । संज्ञाशब्दा हि नानालिङ्गसंख्याः । प्रमाणं पञ्चाला वरणा इति च । नैते योगशब्दाः । किं तर्हि जनपदादीनां संज्ञा एताः । तत्रंलिङ्गं वचनं च स्वभावसिद्धमेव न यत्प्रतिपाद्यम् । यथा आपो दाराः गृहाः सिकता वर्षा इति ॥

लुब्धोगाप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥

लुब्धशिष्यः । योयं जनपदे लुप् वरणादिभ्यश्चेति लुब्धयति अयं न वक्तव्यः, किं कारणं योगाप्रख्यानात् । नहि पञ्चाला वरणा इति योगः संबन्धः प्रख्यायते नैतदुपलभामहे वृत्तयोगाच्चरे वरणा इति । किं तर्हि संज्ञा एताः । तस्मादत्र तस्य निवासः अदूरभवश्चेति तद्वृत्ते नैवात्यज्यते किं लुपो विधानेन ॥

योगप्रमाणे च तदभावे ऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥

पञ्चालादयः संज्ञा शब्दा न योगनिमित्ता इत्युक्तं, ब्रूवावश्यमेवाभ्युपगन्तव्यं योगप्रमाणे हि तदभावे ऽदर्शनं स्यात् यदि पञ्चालादिशब्दे योगस्य प्रमाणं योगस्य वाचकः स्यात् ततस्तदभावे ऽदर्शनमप्रयोगः स्यात् । दृश्यते च संप्रति त्रिनैव तत्रियसंबन्धेन जनपदेषु पञ्चालादिशब्दस्ततो ऽवसीयते नायं योगनिमित्तकः किं तर्हि कृटिरूपेणैव तद् प्रवृत्त इति ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ ५६ ॥

•• अशिष्यमिति वर्त्तते, प्रधानं समामे किं चित्यदं प्रत्ययस्त्यदादिः ताभ्यामर्थवचनमर्थोभिधानमनेन प्रकारेण भवतीति, पूर्वाचार्यैः परिभाषितम् । प्रधानोपसंज्ञेने प्रधानार्थे सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययौ सहायं ब्रूत इति । तत्प्राणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे । अशिष्यमेतत् अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति । अन्य इति शास्त्रापेक्षया लोको व्यपदिश्यते, शब्दैरर्थोभिधानं स्वाभा-

विकं न पारिभाषिकमशक्यत्वात्, लोकात् एवार्थावगतेः । यैरपि व्याकरणं न श्रुतं ते ऽपि राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजविशिष्टं पुरुषमानयन्ति न राजानं नापि पुरुषमन्त्रम् । औपगवमानयेत्युक्ते उपगुविशिष्टमपत्यमानयन्ति नोपगुं नाप्यपत्यमात्रं नोभौ । यश्च लोकतो ऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन ॥

कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ ५७ ॥

अशिष्यमिति वर्तते । कालोपसर्जने चाशिष्ये कस्मादर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । तुल्यशब्दाद् हेत्यनुकर्षणार्थः । अशिष्यविशेषणं त्वैतत् । कालोपसर्जने च तुल्यमशिष्ये भवतः । इहान्ये वैपाकरणाः कालोपसर्जनयोः परिभाषां कुर्वन्ति । अन्याप्यादुत्थानादान्याप्याच्च संवेशनान् । एषोद्वयतनः कालः । अपरे पुनराहुः । अहुरुभयतोर्द्वारात्र एषोद्वयतनः काल इति । तथोपसर्जनपरिभाषां कुर्वन्ति अप्रधानमुपसर्जनमिति । तत्पाणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे लोकतो ऽर्थोवगतेः । यैरपि व्याकरणं न श्रुतं तेष्याहुर्गिदमस्माभिरद्वय कर्तव्यमिदं श्वः कर्तव्यमिदं ह्यः कृतमिति । नैवं व्युत्पादन्ते । तथोपसर्जनं वयमत्र गृहे यामे वा उपसर्जनमप्रधानमिति गम्यते । यश्च लोकतो ऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन । यद्वैवं पूर्वसूत्रेण कालोपसर्जनयद्गणं कस्माच्च क्रियते, क्रियथा योगविभागः । प्रशनार्थः अन्यदप्येवं जातीयकमशिष्यमिति । तथा च पूर्वोचार्थाः परिभाषन्ते मत्वर्थे बहुव्रीहिः, पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययीभावः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इत्येवमर्थादितदशिष्यमिति ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्तरस्याम् ॥ ५८ ॥

अशिष्यमिति निवृत्तम् । जातिनामायमेकार्थः तदाभिधाने एकवचनमेव प्राप्तमत इदमुच्यते जातेराख्या जात्याख्या जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्तरस्यां भवति । जात्यर्थो बहुवद् भवतीति यावत् । तिनतद्वृशेषणानामजातिशब्दानामपि संपन्नादीनां बहुवचनमुपपद्यते । संपन्ना यथः । संपन्ना यथाः । संपन्ना व्रीहिः । संपन्ना व्रीहयः । पूर्वयथा

ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः । पूर्वव्रथसो ब्राह्मणाः प्रत्युत्थेयाः । जातिग्रहणं किम् ।
देवदत्ता यज्ञदत्तः । आख्यायामिति किम् । काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः ।
भवत्ययं जातिशब्दे न त्वनेन जातिराख्यायते किं तर्हि प्रतिकृतिः ।
एकस्मिन्निति किम् । ग्रीह्यवै ॥ संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥
एका ग्रीहिः संपन्नः सुभितं करोति ॥

॥ अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५८ ॥

अस्मदो योर्धस्तस्यैकत्वे द्वित्वे च बहुवचनमन्यतरस्यां भवति ।
अहं ब्रवीमि । वीयं ब्रूमः । आवां ब्रुवः । वयं ब्रूमः ॥ विश्वेश्वरस्य प्रति-
षेधो वक्तव्यः ॥ ॥ अहं देवदत्ता ब्रवीमि । अहं गार्ग्या ब्रवीमि । अहं
पटुर्ब्रवीमि । युष्मदि गुरावेकेषाम् । त्वं मे गुरुः । यूयं मे गुरवः ॥

॥ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥

चकारो द्वयोरित्यनुकरणार्थः । फल्गुन्याद्वयोः प्रोष्ठपदयोश्च द्वयोरन-
तत्रयोर्बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । कदा पूर्वं फल्गुन्यौ, कदा पूर्वाः फल्गु-
न्यः । कदा पूर्वं प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नतत्रदत्ति किम् । फल्गु-
न्यौ माणविकौ ॥

॥ ह्रस्वसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते पुनर्वस्वोश्च ह्रस्वसि
विषये एकवचनमन्यतरस्यां भवति । पुनर्वसुर्नतत्रमदितिर्देवता । पुनर्वसू-
नतत्रमदितिर्देवता । नतत्रदत्येव । पुनर्वसू माणविकौ । ह्रस्वसीति किम् ।
पुनर्वसू इति ॥

॥ विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥

ह्रस्वसीति वर्तते, द्विवचने प्राप्ते ह्रस्वसि विषये विशाखयोरेकव-
चनमन्यतरस्यां भवति । विशाखा नतत्रमिन्द्राग्नी देवता । विशाखे नतत्र-
मिन्द्राग्नी देवता ॥

तिष्ठपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥

कन्दसीति निवृत्तम् । तिष्य एकः पुनर्वसू द्वौ तेषां द्वन्द्वो बहुर्थः । तत्र बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । तिष्यपुनर्वसोर्नत्तत्रविषये द्वन्द्वे बहुवचनप्रसङ्गे नित्यं द्विवचनं भवति । उदितौ तिष्यपुनर्वसू दृश्येते । तिष्यपुनर्वसोर्नित् किम् । विशाखानुराधाः । नत्तत्रइति किम् । तिष्यश्च माणवकः पुनर्वसू माणवकौ तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः । ननु च प्रकृतमेव नत्तत्रग्रहणं किमर्थं पुनरुच्यते । पर्यायाणामपि यथा स्यात् । तिष्यपुनर्वसू । पुष्यपुनर्वसू । सिद्ध्यपुनर्वसू । द्वन्द्वइति किम् । यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां तदमे तिष्यपुनर्वसवः । उन्मुग्धास्तिष्यादय एव विपर्ययेषु दृश्यमाना बहु-
व्रीहिणोच्यन्ते । तेन नत्तत्रसमास एवायम् । बहुवचनस्येति किम् । एकव-
चास्य मा भूत्, तिष्यपुनर्वसु इदमिति । सर्वा द्वन्द्वो विभाषा एकव-
द्वघतीत्यस्यैतदेव ज्ञापकम् । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥

समानं रूपमेषामिति सरूपाः । सरूपाणां शब्दानां एकविभक्तौ परत एकशेषो भवति । एकः शिष्यते इतरे निवर्तन्ते । वृत्तश्च वृत्तश्च वृत्तौ । वृत्तश्च वृत्तश्च वृत्तश्च वृत्ताः । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादिकेनानेकस्या-
भिधानं, तत्रानेकार्थोभिधाने ऽनेकशब्दत्वं प्राप्तं तस्मादेकशेषः । सरूपा-
णामिति किम् । प्लुतन्ययोधाः । रूपग्रहणं किम् । भिन्नेष्वर्थे यथा रपात् ।
अत्ताः । पादाः । माषाः । एकग्रहणं किम् । द्विवद्भूः शेषो मा भूत् ।
शेषग्रहणं किम् । आदेशो मा भूत् । एकविभक्ताविति किम् । पयः पयो
अरयति । ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहि ॥

द्वन्द्वो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥

शेष इति वर्तते । यूनेति सहयोगे तृतीया । द्वन्द्वो यूना सहवचने
शिष्यते युषा निवर्तते । द्वन्द्वशब्दः पूर्वोच्चार्यसंज्ञा गोत्रस्य । अपत्यमन्तर्हितं
द्वन्द्वमिति । द्वन्द्वयूनाः सहवचने द्वन्द्वः शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ।
तदिति द्वन्द्वयूनोर्निर्देशः । लक्षणशब्दो निमित्तपर्यायः । चेच्छब्दो यद्ग्रहं,
एवकारो ऽवधारणे । विशेषो वैरूप्यम् । द्वन्द्वयुवनमित्तकमेव यदि वैरूप्यं

भवति ततो वृद्धः शिष्यते युवा निवर्तते । समानायामकृतौ वृद्धवप्र-
त्ययौ भिद्यते । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च
वात्स्यौ । वृद्ध इति किम् । गर्गश्च गार्ग्यायणश्च गर्गगार्ग्यायणौ । यूनेति
किम् । गार्ग्यश्च गर्गश्च गार्ग्यगर्गौ । तल्लक्षण इति किम् । गार्ग्यवात्स्या-
यनौ । एवकारः किमर्थः । भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भागवित्तिभाग-
वित्तिकौ । कुत्सा सौखीरत्वं च भागवित्तिकस्यापरो विशेषो विद्यते ॥

स्त्री पुंवच्च ॥ ६६ ॥

शेष इति वर्तते, वृद्धो यूनेति च सर्वं, स्त्री वृद्धा यूना सहवचने
शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । पुंसदवास्याः कार्यं भवति ।
स्वयर्थः पुमर्थवद्भवति । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्गी । वात्सी च वात्स्या-
यनश्च वात्स्यौ । दाती च दातायणश्च दाती ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्तते । वृद्धो यूनेति निवृत्तम् ।
स्त्रिया सहवचने पुमान् शिष्यते स्त्री निवर्तते । स्त्रीपुंमलक्षणश्चेदेव वि-
शेषो भवति । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ । कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कु-
कुटौ । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्येव । कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुटमयूरी ।
एवकारः किमर्थः । इन्द्रश्च इन्द्राणी चेन्द्रेन्द्राण्या । पुयोगादाख्यायामि-
त्यपरो विशेषः । पुमानिति किम् । प्राक्च प्राची च प्राक्प्राची । प्रागित्य
व्ययमलिङ्गम् ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वस्तुदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥

यथासंख्यं भ्रातृपुत्रशब्दौ शिष्यते सहवचने स्वस्तुदुहितृभ्याम् ।
स्वस्त्रा सहवचने भ्रातृशब्दः शिष्यते । भ्राता च स्वस्त्रा च भ्रातरौ । दुहित्वा
सहवचने पुत्र शब्दः शिष्यते । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्थान्तरस्याम् ॥ ६९ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्तते । नपुंसकानपुंसकमाचक्षते विश्वेषे

ऽनपुंसकेन सहवचने नपुंसकं शिष्यते एकवच्चास्य कार्यं भवति अन्यतर-
स्याम् । शुक्रश्च कम्बलः शुक्ला च बृहतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लम् ।
तानीमानि शुक्लानि । अनपुंसकेनेति किम् । शुक्लं च शुक्लं च शुक्लं च शुक्लानि ।
एकवच्चेति न भवति ॥

पिता मात्रा ॥ ७० ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते नैकवदिति । मात्रा सहवचने पितृशब्दः
शिष्यते अन्यतरस्याम् । माता च पिता च पितरौ । मातापितराविति वा ॥

श्वशुरः श्वश्रवा ॥ ७१ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते । श्वश्रवा सहवचने श्वशुरशब्दः शिष्यते
अन्यतरस्याम् । श्वशुरश्च श्वश्रश्च श्वशुरौ । श्वश्रुश्च श्वशुराविति वा ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ ७२ ॥

त्यदादीनि शब्दरूपाणि सर्वैः सहवचने नित्यं शिष्यन्ते त्यदादि-
भिरन्यैश्च । सर्वग्रहणं साकल्यार्थं, नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । स च
देवदत्तश्च तौ । यश्च देवदत्तश्च यौ । त्यदादीनां मिथो यदन्तरं तत्त-
च्छिष्यते ॥ ॥ स च यश्च यौ । यश्च क्रश्च कौ ॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरूपेषु स्त्री ॥ ७३ ॥

ग्राम्याणां पशूनां संघाः ग्राम्यपशुसंघाः । एतेषु सह विवक्षायां स्त्री
शिष्यते । पुमान् स्त्रियेति पुंसः शेषे प्राप्ते स्त्रीशेषो विधीयते । अतरूण-
ग्रहणं सामर्थ्यात्पशुविशेषणम् । गाव इमाः । अजा इमाः । ग्राम्यग्रहणं
किम् । हरव इमे । एषता इमे । पशुष्विति किम् । ब्राह्मणाः त्रिजयाः ।
संघेष्विति किम् । एतौ गावौ चरतः । अतरूणेष्विति किम् । वत्सा इमे ।
वर्करा इमे । अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अश्वा इमे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां तृतीया प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ :: ॥ :: ॥ :: ॥ :: ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पाठः ॥

॥ भूवाद्ये धातवः ॥ १ ॥

भू इत्येवमादयः शब्दाः क्रियावचना धातुसंज्ञा भवन्ति । भू । भवति । एध । एधते । स्पृष्टुं । स्पृष्टुते । धातुशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा । ते च क्रियावचनानां संज्ञां कृतवन्तः । तदिहापि पूर्वाचार्यसंज्ञाश्रयणात् क्रियावाचिनामेव भूवादीनां धातुसंज्ञा विधीयते ॥

• भूवादीनां वकारोयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

भुवो वार्थं वदन्तीति भ्यर्थो वा वादयः स्मृताः ॥

धातुप्रदेशा धातेरित्येवमादयः ॥

॥ उपदेशेजनुनासिक इत् ॥ २ ॥

उपदेश्यतेनेनेत्युपदेशः शास्त्रवाक्यानि सूत्रपाठः खिलपाठश्च तत्र योजननासिकः स इत्संज्ञा भवति । एध । स्पृष्टुं । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । उपदेशइति किम् । अथञ्चा अपः । अजिति किम् । आति मनिन् क्किञ्चिन्निपश्च । अनुनासिक इति किम् । सर्वस्यादि मा भूत् । इत्यदेशा आदितश्चेत्येवमादयः ॥

॥ हलन्त्यम् ॥ ३ ॥

उपदेशइति वर्त्तते । अन्ते भवमन्त्यम् । धात्वादिः समुदायस्य यदन्त्यं हल् तदित्संज्ञं भवति । अ इ उ ण् । शकारः । च ल् क् । ककारः । ए औ इ । डकारः । ऐ औ च् । चकारः । उपदेशइत्येव । अग्निचित् । सोमसूक्ता । हस्य ल् हलिति* द्वितीयमत्र हल्यहणं तन्त्रेणापात्तं द्रष्टव्यम् । तेन प्रत्याहारपाठे हलित्यत्र लकारस्य इत्संज्ञा क्रियते । तथा ज्ञ सति हलन्त्यमित्यत्र प्रत्याहारे नेतरैतराश्रयदोषो भवति ॥

• न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥

पूर्वेषु प्राप्तायामित्संज्ञायां विभक्तौ वर्त्तमानानां तवर्गसंकारमका-

• हन्हनिति पा-

राणां प्रतिषेध उच्यते । तवर्ग । टाडसिङ्गसामिनोत्स्याः । वृत्तात् । पूत्तात् ।
 झकार । जस् । ब्राह्मणाः । तस् । घस् । पचतः । पचथः । मकार । अप-
 चताम् । अपचतम् । विभक्ताविति किम् । अचो यत् । ऊर्णाया युस् ।
 रूधादिभ्यः श्रम् । किमो ऽत् । इटो ऽदित्यत्र प्रतिषेधो न भवति । अनि-
 त्यत्वात्स्य प्रतिषेधस्य । इदमस्यमुरित्युकारानुबन्धनिर्देशादनित्यत्वमुप-
 लक्ष्यते ॥

आदिर्जिटुडवः ॥ ५ ॥

इदिति वर्तते । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । त्रि टु डु इत्येतेषां
 समुदायानामादितो वर्तमानानामित्संज्ञा भवति । जिमिदा । मित्रः ।
 जिधृषा । धृष्टः । जित्त्विदा । त्विण्णः * । जिइन्धी । इदुः । टुवेषु । वे-
 पयुः । टुओशिव । श्वयथुः । डुपचष् । पक्त्रिमम् । डुवप् । उप्त्रिमम् ।
 डुकृष् । कृत्रिमम् । आदिरिति किम् । पटूर्यात् । कण्डूयति । उपदेश-
 इत्येव । जिकारीयति ॥

षः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥

षकारः प्रत्ययस्यादिरित्संज्ञा भवति । शिल्पिनि ध्वन् । नर्त्तकी ।
 रजबी । प्रत्ययस्येति किम् । षोडः । षडिकः । आदिरित्येव । अविम-
 ह्योष्टिषत् । अविषः । महिषः ॥

चुट्ट ॥ ७ ॥

चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादौ इत्संज्ञौ भवतः । गोत्रे कुञ्जादिभ्य-
 श्रफक्ष् । कौञ्जायन्यः । कृष्य ईयादेशं वक्ष्यति । जस् । ब्राह्मणाः । भ्र-
 स्यान्तादेशं वक्ष्यति । शण्डिकादिभ्यो ज्यः । शाण्डिक्यः । टवर्ग । चरे-
 • पृः । कुहचरी । मद्रचरी । ठस्य इकादेशं वक्ष्यति । सप्रम्यां जनेडौ । उ-
 पसरजः । मन्दुरजः । ठस्यैयादेशं वक्ष्यति । अचाण्णः । आचः । पृथग्यो-
 गकरणमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन चित्तश्चुञ्चुपचणपौ । केशचु-
 ञ्चुः । केशचणः । अवात्कुटारच्च । नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्जा-
 टउभटच्च । ऋषटीटः । आदिरित्येव । कर्मणि घटो ऽठच् । कर्मठः ॥

लशक्तद्धिते ॥ ८ ॥

तद्धितवर्जितस्य प्रत्ययस्यादितो वर्तमाना लकारशकारकवर्गा इत्संज्ञा भवन्ति । लकार । ल्युट् । चयनम् । जयनम् । शकार । कर्त्तरि शप् । भवति । पचति । कवर्ग । क्तकवत् निष्ठा । भुक्तः । भुक्तवान् । प्रियवशे वदः खच् । प्रियंवदः । वशंवदः । ग्लानिस्थश्च भुः । ग्लानुः । जिष्णुः । भूष्णुः । भञ्जभासमिदो घृच् । भङ्गुरम् । टाइसिङ्गसामिना-
त्स्याः । वृत्तात् । वृत्तस्य । अतद्धितइति किम् । वृडालः । लोमशः ।
कर्णिका ॥

तस्य लोपः ॥ ९ ॥

तस्येत्संज्ञकस्य लोपो भवति । तथा चैवोदाहृतम् । तस्य यद्व्यं
सर्वलोपार्थम् । अन्यान्यस्य मा भूत् । आदिर्त्रिटुडंश्च इति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥

संख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यते । यथासंख्यं यथाक्रममनुदेशो भवति ।
अनुदिश्यतइत्यनुदेशः । पश्चादुच्चार्यतइत्यर्थः । समानां समसंख्यानां स-
मपरिपठितानामुद्देशिनामनुदेशिनां च यथाक्रममुद्देशिभिरनुदेशिनः संब-
ध्यन्ते । तूदीशलोतुरवर्मतीकूचवारादुक्कृष्टज्यकः । प्रथमात्प्रथमः । द्वि-
तीयद्-द्वितीय इत्यादि । तौद्वेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौच-
वार्यः । समानामिति किम् । लक्षणेभ्यभूताख्यानभागवर्षाप्तासु प्रतिपर्यन्त-
वः । लक्षणादयश्चत्वारो ऽर्थाः । प्रत्यादयस्त्रयः । सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्र-
वचनीयसंज्ञा भवति । इह कस्माच्च भवति । वेशोपशब्दादेर्भगाद्यंत् । ख-
चेति । स्वरितेन लिङ्गेन यथासंख्यं, यत्र नेष्यते तत्र स्वरितत्वं न प्रति-
ज्ञायते । स्वरितेनाधिकार इति स्वरितग्रहणं पूर्वेषामपि संबध्यते ॥

॥ स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥

स्वरितेनेति इत्थंभूतलक्षणे सृतीया । स्वरितो नाम स्वरविशेषो
वर्णधर्मः * । तेन चिह्नेनाधिकारो वदितव्यः । अधिकारो विनियोगः ।

* वर्णधर्मो न स्वरधर्म इति क्व चित्पाठः ।

स्वरितगुणयुक्तं, शब्दरूपमधिकृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठते । प्रतिज्ञास्वरिताः
माणिनीयाः । प्रत्ययः । धातोः । ह्याप्प्रातिपदिकात् । अङ्गस्य । भस्य ।
पदस्य ॥

॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥

अविशेषेण धातोरुत्तरेण परस्मैपदं च विधास्यते तत्रायं नियमः
क्रियते । अनुदात्तेतो ये धातवो ङितश्च तेभ्य एव आत्मनेपदं भवति
नान्येभ्यः । अनुदात्तेद्भ्यः । आस् । आस्ते । वस् । वस्ते । ङिद्भ्यः खल्व-
पि । षूङ् । सूते । शीङ् । शेते ॥

॥ भावकर्मणोः ॥ १३ ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति भावकर्मणोर्विहितस्य
लस्य तिषादयः सामान्येन वक्ष्यन्ते तत्रेदमुच्यते । भावे'कर्मणि चात्म-
नेपदं भवति । भावे । ग्लायते भवता । सुष्यते भवता । आस्यते भवता ।
कर्मणि । क्रियते कटः । द्वियते भारः । कर्मकर्त्तरि । लूयते केदारः
स्वयमेवेति परस्मैपदं न भवति । तस्य विधाने द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुव-
र्त्तते । तेन कर्त्तृग्रहणं यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं भवति ॥

॥ कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १४ ॥

कर्मशब्दः क्रियावाची व्यतिहारो विनिमयः । यत्रान्यसंबन्धिनीं
क्रियामन्यः करोति इतरसंबन्धिनीं चेतः स कर्मव्यतिहारः । तद्विशिष्ट-
क्रियाधचनाद्भातोरुत्तरेण परस्मैपदं भवति । व्यतिलुनते । व्यतिपुनते । कर्मव्य-
तिहारइति किम् । लुनन्ति । कर्तृग्रहणमुत्तरार्थं शेषात्कर्त्तरि परस्मैपद-
मिति ॥

॥ न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १५ ॥

पूर्वणात्मनेपदं प्राप्तं प्रतिविध्यते । गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च धातु-
भ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिसर्पन्ति ।
हिंसार्थेभ्यः । व्यतिहिसन्ति । व्यतिघ्नन्ति । प्रतिषेधे हसाद्रीनामुपसंख्या-

नम् ॥ * ॥ व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिपठन्ति । हरतेरप्रति-
षेधः ॥ * ॥ संप्रहरन्ते राजानः ॥

इतरैतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १६ ॥

इतरैतरो ऽन्योन्य इत्येवमुपपदाद्वातोः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं
न भवति । इतरैतरस्य व्यतिलुनन्ति । अन्यान्यस्य व्यतिलुनन्ति । परस्परो-
पपदाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥

नेर्विशः ॥ १७ ॥

शेषात्कर्तरीति परस्मैपद्रे प्राप्ते निपूर्वाद्द्विश आत्मनेपदं विधीयते
नेः परस्माद्द्विश आत्मनेपदं भवति । निविशते । निविशन्ते । नेरिति
क्रिम् । प्रविशति । यदागमास्तद्गुहणेन शृङ्गन्ते । तेनाटा नास्ति व्यव-
धानम् । न्यविशत । नेहपसर्गस्य ग्रहणम् अर्थवद्गुहणे नानर्थकस्यति तस्मा-
दिह न भवति । मधुनि विशन्ति भ्रमराः ॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ १८ ॥

दुक्कीञ्च द्रव्यविनिमये जित्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफलेऽसिद्धमात्मने-
पदम्, अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । परिव्यवेभ्य उक्तरात्क्रीणातिरात्मनेपदं
भवति । परिक्रीणीति । विक्रीणीति । अवक्रीणीति । पर्यादग्र उपसर्गा शृङ्गन्ते
तेनेह न भवति । बहुविक्रीणाति घनम् ॥

विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्यस्यापवादः । विपरापूर्वाञ्जयते धैतौरा-
त्मनेपदं भवति । विजयते । पराजयते । विपराशब्दाद्युपसर्गा शृङ्गन्ते सा-
हचर्यात्, तेनेह न भवति । बहु विजयति घनम् । परा जयति सेवेति ॥

आडो दो ऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । आदपूर्वाद्द्वितेरनास्यविहरणे वक्तव्यमा-
नादात्मनेपदं भवति । विद्यामादत्ते । अनास्यविहरणइति क्रिम् । आस्यं
व्याददाति ॥ आस्यविहरणसम्यग्नक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ वि-

पादिकां व्याददाति । कूलं व्याददाति । स्वाङ्गकर्मकाञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
इह मा भूत् । व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥

क्रीडो ऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ २१ ॥

क्रीडु विहारे शतस्माद् अनु सम् परि इत्येवंपूर्वाद् आङ्पूर्वाच्चात्मने-
पदं भवति । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आङः खल्वपि । आक्री-
डते । समो ऽकूजने इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संक्रीडन्ति शकटानि । समा
साहचर्यादन्वादिहूपसर्गा एह्यते तेनेह कर्मप्रवचनीयप्रयोगे न भवति ।
माणवकमनुक्रीडति । आगमेः क्षमायामात्मनेपदं वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्षमा
उरेता कालहरणमिति यावत् । आगमयस्व तावन्माणवकम् । शित्ते-
र्भिन्नासायाम् ॥ * ॥ विद्यासु शितते । आशिषि नाथः ॥ * ॥ सर्पिषो
नाथते । मधुनो नाथते । आशिषीति किम् । माणवकमनुनाथति । हर-
तेर्गतताच्छील्ये ॥ * ॥ पैतृकमशवा अनुहरन्ते । मातृकं गावोऽनुहरन्ते ।
गतताच्छील्य इति किम् । मातुरनुहरति । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकर-
योष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अपस्किरते वृषभो हृष्टः । जीविकायाम् ।
अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । कुलायकरणे । अपस्किरते शवाऽऽश्वयार्थी ।
हर्षादिष्विति किम् । अपकिरति कुसुमम् । आङि नुप्रच्छोऽपसंख्यानम् ॥ * ॥
आनुते श्वालः । आपृच्छते गुहम् । शप उपलम्भनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥
वावा शरीरस्पर्शनमुपलम्भनम् । देवदत्ताय शपते । यज्ञदत्ताय शपते ।
उपलम्भनइति किम् । शपति ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥

सम् अब प्र वि इत्येवंपूर्वात् तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । संतिष्ठ-
न्ते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥ आङः स्थः प्रतिज्ञानइति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अस्ति संकारमात्रमातिष्ठते । आगमो गुणवृद्धी अतिष्ठते ॥

प्रकाशनस्थेयाख्येयाश्च ॥ २३ ॥

स्वाभिप्रायकथनं प्रकाशनं, स्थेयस्याख्या स्येयाख्या । तिष्ठत्यस्मि-
न्निस्थेयः । विशादपदनिर्णयता लोके स्थेय इति प्रसिद्धस्तस्य प्रतिपत्त्य-

धर्माख्यायहणम् । प्रकाशने स्थेयाख्यायां च तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । प्रकाशने तावत् । तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः । तिष्ठते वृषली यामपुत्रेभ्यः । प्रकाशयत्यात्मानमित्यर्थः । स्थेयाख्यायाम् । स्वयि तिष्ठते । मयि तिष्ठते । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ॥

उदेऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥

उत्पूर्वात्तिष्ठतेरनूर्ध्वकर्मणि वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । कर्म-
शब्दः क्रियावाची अनूर्ध्वताविशिष्टक्रियावचनात्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति ।
गेहे उत्तिष्ठते । कुटुम्बे उत्तिष्ठते । तदर्थं यततरत्यर्थः । उद ईहायामिति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अस्माद्गामात् शतमुत्तिष्ठति । शतमुत्प-
द्यतरत्यर्थः । ईहायहणमनूर्ध्वकर्मण एव विशेषणं नापवादः । अनूर्ध्वक-
र्मणीति किम् । आसनादात्तिष्ठति ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥

उत्पूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणे ऽयं वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । ऐन्द्रो
गार्हपत्यमुपतिष्ठते । आग्नेय्या ऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणइति किम् ।
भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । उपाद्वेषपूजासंगतिकरणमित्रीकरणपथिष्विति
वाच्यम् ॥ * ॥ देवेषूपजायाम् । आद्रित्यमुपतिष्ठते । संगतिकरणे । राध-
कानुपतिष्ठते । मित्रकरणे । महामात्रानुपतिष्ठते । मित्रकरणसंगतिकर-
णयोः कौ विशेषः । संगतिकरणमुपश्लेषः । तद्वथा । गङ्गा यमुनामुपति-
ष्ठते । मित्रकरणं तु विनाव्युपश्लेषेण मैत्रीसंबन्धः । पथि । अयं पन्थाः
सुध्रमुपतिष्ठते । वा लिप्तायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भित्तुको ब्राह्मणकुलमु-
पतिष्ठते । उपतिष्ठतीति वां ॥

अकर्मकाच्च ॥ २६ ॥

उपादिति वर्त्तते । उपपूर्वात् तिष्ठतेरकर्मकाद्रकर्मकक्रियावचनादा-
त्मनेपदं भवति । यावद्वृक्तमुपतिष्ठते । यावदेददनमुपतिष्ठते । भुक्तमिति
भावे क्तव्ययः । भोजनभोजने सच्चिदीयतरत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् ।
राजानमुपतिष्ठति ॥

॥ उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । उद्वि इत्येवंपूर्वात् तपतेरकर्मकक्रियावचनात् आत्मनेपदं भवति । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः । अकर्मकादित्येव । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । वितपति पृष्ठं सविता । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उत्तपते पाणिम् । उत्तपते पृष्ठम् । वितपते पाणिम् । वितपते पृष्ठम् । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं शक्यते ऽद्वयं मूर्तिमत् स्वाङ्गमिति । किं तर्हि, स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पृष्ठमुत्तपतीति । उद्विभ्यामिति किम् । निष्ठपति ॥

॥ आडो यमहनः ॥ २८ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । यम उपरमे हनः हिंसागत्यारिति परस्मैपदिनौ । ताभ्यामकर्मकक्रियावचनाभ्यामाङ्पूर्वाभ्यामात्मनेपदं भवति । आयच्छते । आयच्छते । आयच्छन्ते । हनः खल्वपि । आहते । आप्रते । आप्रते । अकर्मकादित्येव । आयच्छति क्रूपाद्रज्जुम् । आहन्ति वृषलं पादेन । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । स्वाङ्गं चेह नै पारिभाषिकं शक्यते किं तर्हि, स्वमङ्गं स्वाङ्गं, तेनेह न भवति । आहन्ति शिरः परकीयमिति ॥

॥ समो गम्यच्छिप्रच्छिस्वरत्यन्तिशुविदिभ्यः ॥ २९ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते संपूर्वभ्यां गमि च्छि प्रच्छि स्वरति अतिं शु विदि इत्येतेभ्यो ऽकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । संगच्छते । समृच्छते । संपृच्छते । संस्वरते । संकल्प्या अस्य समरन्त । अर्त्तलुङि स्त्रेः सर्तिशास्पर्त्यातिभ्यश्चेत्यडादेशः । तत्र परस्मैपदोऽप्येत्येताभ्यां बहुलं ह्रस्वस्यमाङ्गोऽपीत्याट् प्रतिषध्यते । अदृशोऽङि गुण इति गुणः । समरन्तं संश्रुते । संवित्ते । च्छेरनादेशस्य ग्रहणम् । समृच्छिष्यते । अत्यादेशस्य स्वर्त्तरित्येव सिद्धमात्मनेपदम् । अतिरुभयत्र पठ्यते, च गतिप्राणयोरिति भ्यादौ च स्त गताविति जुहोत्यादौ, विशोषीभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । विदेजानार्थस्य ग्रहणं, परस्मैपदिभिर्गमा-

द्विभिः सादचर्याच्च लाभार्थस्य स्वरितेत्सादुभयतोभाषस्य । द्रुशश्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ संपश्यते । अकर्मकादित्येष । यामं संपश्यति ॥

निसमुपविभ्यो ह्यः ॥ ३० ॥

अकर्मकादिति निवृत्तम् । अनः परं सामान्येनात्मनेपदविधानं प्रति-
पत्तव्यम् । नि सम् उप वि इत्येवंपूर्वाद् ह्युयतेर्दुतिरात्मनेपदं भवति ।
निह्युयते । संह्युयते । उपह्युयते । विह्युयते । अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः ।
अन्यत्र हि त्रित्वात्सिद्धमेवात्मनेपदम् । उपसर्गादस्यत्पूर्वार्था वचनम् ॥ * ॥
निरस्यति । निरस्यते । समूहते । समूहति ॥

स्पृष्टायामाडः ॥ ३१ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । स्पृष्टायां विषये आङ्पूर्वाद् ह्युयतेरात्म-
नेपदं भवति । स्पृष्टा संघर्षः पराभिभवेच्छा स विषयो धात्वर्थस्य । धातुस्तु
शब्दक्रिय एव । मल्लो मल्लमाहुयते । द्वात्रशब्दात्रमाहुयते । स्पृष्टमानस्त-
स्याह्वानं करोतीत्यर्थः । स्पृष्टायामिति किम् । गामाहुयति गोपालः ॥

गन्धन्प्रक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतिपक्षप्रकथनोपयोगेषु

कृञः ॥ ३२ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थायमार-
म्भः । गन्धनादिष्वर्थेषु वर्त्तमानात्करोतिरात्मनेपदं भवति । गन्धनमपकारप्रय-
क्तं हिंसात्मकं सूचनम् । तथाहि, वस्तु गन्ध अट्टने, अट्टं हिंसायाम्, इति ।
चुरादौ पठ्यते । अक्षतेपणं भर्त्सनम् । सेवनमनुवृत्तिः । साहसिक्यं साह-
सिकं कर्म । प्रतिपक्षः सतो गुणान्तराधानम् । प्रकथनं प्रकथनं कथनम् ।
उपयोगो धर्मादिप्रयोजनो विनियोगः । गन्धने तावत् । उत्कृष्टे । उद्भाक्-
ह्वे । सूचयतीत्यर्थः । अक्षतेपणे । शयने वर्त्तिकामुदांकुस्ते । भर्त्सयतीत्यर्थः ।
सेवने । गणकानुपकृष्टे । महामात्रानुपकृष्टे । सेवतइत्यर्थः । साहसिक्ये ।
परद्वारान्कृष्टे । तेषु सहसा प्रवर्त्ततइत्यर्थः । प्रतिपक्षे । यथा दकस्योप-
स्कृष्टे । काण्डं गुडस्योपस्कृष्टे । तस्य सतो गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः ।

षष्ठीसुटौ करोतिः प्रतियजश्च विधीयते * । प्रकथने । गाथाः प्रकुरुते । जना-
पवादान्मकुरुते । प्रकर्षण कथयतीत्यर्थः । उपयोगे । शतं प्रकुरुते । सहस्रं प्रकु-
रते । धम्मार्थं शतं विनियुङ्कृत्यर्थः । एतेष्विति किम् । कटं करोति ॥

अधेः प्रसहने ॥ ३३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थो ऽयमारम्भः । अधिपूर्वात् करोतिः प्रसहने वर्त्त-
मानादात्मनेपदं भवति । प्रसहनमभिभवः, अपराजयो वा । तमधिके ।
तमभिषभूय, न तेन पराजित, इति वा । प्रसहनइति किम् । अर्थमधि-
करोति । पृथयोगकरणमुपसर्गविशेषणार्थम् ॥

वेः शब्दकर्मणः ॥ ३४ ॥

• कृञ् इत्यनुवर्त्तते । विपूर्वात्करोतिरकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शब्दक-
र्मण आत्मनेपदं भवति । कर्मशब्द इह कारकाभिधायी न क्रियावचनः ।
क्वाष्टा विकुरुते स्वरान् । ध्वाङ्त्वा विकुरुते स्वरान् । शब्दकर्मण इति
किम् । विकरोति पयः ॥

अकर्मकाच्च ॥ ३५ ॥

वेः कृञ् इत्यनुवर्त्तते । विपूर्वात्करोतिरकर्मकादकर्मकक्रियावचना-
दात्मनेपदं भवति । विकुर्वन्ते सैन्येषुः । साधुदान्ताः शोभनं वलान्ती-
त्यर्थः । शोदनस्य पूर्णाश्वत्था विकुर्वन्ते । निष्कलं चेषन्तइत्यर्थः ॥

संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ ३६ ॥

शीञ् प्रापणे ऽस्मात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् ।
अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । शीञ् प्रापणे इत्येतस्माद्वातेरात्मनेपदं भवति
सम्माननादिषु विशेषणेषु सत्सु । संमाननं पूजनम् । नयते चावीं लोका-
यत् । चावीं बुद्धिः तत्संबन्धादाचार्योपि चावीं, स लोकायते शास्त्रे पदा-
र्थोच्यते, उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयति, ते युक्तिभिः स्थाप्य-
मानाः संमानिताः पूजिता भवन्ति । उत्सञ्जनमुत्सेपणम् । माणवकमुदा-

* कृञ्ः प्रतियजश्च षष्ठी । उपात्प्रतियजेति सुडिति कुञ् चित्पाठः

नयते । उत्तिपतीत्यर्थः । आचार्यकरणमाचार्यक्रिया, मण्डवकमीदृशेन विधिना ऽऽत्मसमीपं प्रापयति यथा स उपनेता स्वयमाचार्यः संपद्यते । माण्डवकमुपनयते । आत्मानमाचार्यैर्कुर्वन्माण्डवकमात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । नयते चार्था लोकायते । तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । भृतिर्वतनम् । कर्मकरानुपनयते । भृतिदानेन समीपं करोतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । मद्राः करं विनयन्ते । निर्यातयन्तीत्यर्थः । व्ययो धर्मादिषु विनियोगः । शतं विनयते । सहस्रं विनयते । धर्माद्यर्थं शतं विनियुङ्करत्यर्थः । एतेष्विति किम् । अजां नयति यामम् ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३७ ॥

नयतेः कर्ता देवदत्तादिलंकारवाच्यः कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरे सति नयतेरात्मनेपदं भवति । शरीरं प्राणिकायः तदेकदेशोपि शरीरम् । क्राधं विनयते । मनुं विनयते । कर्तृस्थइति किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य क्राधं विनयति । अशरीरइति किम् । गडुं विनयति । घाटां विनयति । कर्मणीति किम् । बुद्ध्या विनयति । प्रज्ञया विनयति ॥

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥

शेषात्कर्त्तारं परस्मैपदे प्राप्तौ वृत्त्यादिष्वर्थेषु क्रमैर्धातोरारामनेपदं भवति । वृत्तिरप्रतिबन्धः । सर्ग उत्साहः । तायनं स्फीतता । वृत्तौ तावत् । अहत्वस्य क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यतइत्यर्थः । यज्ञुःष्वस्य क्रमते बुद्धिः । सर्ग । व्याकरणाध्ययनाय क्रमते । उत्सहतइत्यर्थः । तायने । अस्मिन् शास्त्राणि क्रमन्ते । स्फीतीभवन्तीत्यर्थः । एतेष्विति किम् । अपक्रामति ॥

उपपराभ्याम् ॥ ३९ ॥

वृत्तिसर्गतायनेष्विति वर्त्तते । उपपरापूर्वात्क्रमतेवृत्त्यादिष्वर्थेषु वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । किमर्थं तर्हीदमुच्यते, उपसर्गनियमार्थं सोपसर्गादुपपरापूर्वादेव नान्यपूर्वादिति । उपक्रमते । पराक्रमते । उपपराभ्यामिति किम् । सक्रामति । वृत्त्यादिष्वित्येव । उपक्रामति । पराक्रामति ॥

आड उद्गमने ॥ ४० ॥

आडपूर्वात् क्रमतेरुद्गमने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । आक्रमतश्चा-
दित्यः । आक्रमते चन्द्रमाः । आक्रमन्ते ज्योतीषि । उद्गमनइति किम् ।
आक्रामति माणवकः कुतपम् । ज्योतिरुद्गमनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा
भूत् । आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ॥

वेः पादविहरणे ॥ ४१ ॥

विपूर्वात्क्रमतेः पादविहरणैर्धे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । विह-
रणं वित्तेपः । सुष्ठु विक्रमते । साधु विक्रमते । अश्वादीनां गतिविशेषो
विक्रमणमुच्यते । यद्यपि क्रमिः पादविहरणएव पठ्यते क्रमु पादवित्तेपइति
तथाप्यनेकार्थत्वाद्गानुनामेवमुक्तम् । पादविहरणइति किम् । विक्रामत्य-
जिनसन्निः ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥

प्र उप इत्येताभ्यां परस्मात् क्रमतेरात्मनेपदं भवति, तौ चेत् प्रोपा
समर्थौ तुल्यार्थौ भवतः । क्व चानयोस्तुल्यार्थता, आदिकर्मणि । प्र-
मते भोक्तुम् । उपक्रमते भोक्तुम् । समर्थाभ्यामिति किम् । पूर्वद्वयः प्र-
मति । गच्छतीत्यर्थः । अपरेद्वयरूपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः । अथोपपरा-
भ्यामित्यनेनात्मनेपदमत्र कस्मात् भवति, वृत्त्यादिग्रहणं तत्रानुवर्त्तने, त-
तोऽन्यत्रेदं प्रत्युदाहरणम् ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥

क्रम इति वर्त्तते । अप्राप्रविभाषेयम् । उपसर्गवियुक्तात् क्रमतेरा-
त्मनेपदं वा भवति । क्रमते । क्रामति । अनुपसर्गोदिति किम् । संक्रामति ॥

अपहृवे ज्ञः ॥ ४४ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते जानातेरपहृवे वर्त्तमानाद् आत्मा-
निपदं भवति । अपहृवोऽपहृतिरपलापः । सोपसर्गश्चायमपहृवे दत्तं न
केवलम् । शतमपजानीते । सहस्रमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः । अपहृवइति
किम् । न त्वं किंचिदपि जानासि ॥

अकर्मकाच्च ॥ ४५ ॥

•• अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं, कर्त्रभिप्राये ह्यनुपसर्गाच्च इति वक्ष्यति ।
जानातेरकर्मकादकर्मक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । सर्पिषो जानीते ।
मधुनो जानीते । कथं चायमकर्मकः । नात्र सर्पिरादि ज्ञेयत्वेन विधितं,
किं तर्हि ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ करणत्वेन, तथा च “ज्ञो ऽविदर्थस्य
करणे” इति पृथ्वी विधीयते । सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । सर्पिषा
उपायेन प्रवर्ततइत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् । स्वरेण पुत्र जानाति ॥

• • संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥

ज्ञ इति वर्त्तते । सकर्मकार्थमिदम् । संप्रति इत्येवंपूर्वाज्जानातेरन्ध-
ध्याने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । आध्यानमुत्कण्ठास्मरणम् । शतं संजा-
नीते । सहस्रं संजानीते । शतं प्रतिजानीते । सहस्रं प्रतिजानीते । अना-
ध्याने इति किम् । मातुः संजानाति । पितुः संजानाति । उत्कण्ठतइ-
त्यर्थः ॥

भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमित्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥

शेषकर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते भासनादिषु विशेषणेषु सत्सु वदते-
रात्मनेपदं भवति । भासनं दीप्तिः । वदते चार्वा लोकायते । भासमा-
नो दीप्यमानस्तत्र पदार्थान् व्यक्तीकरोतीत्यर्थः । उपसंभाषा उपसान्व-
नम् । कर्मकरानुपवदते । उपसान्वयतीत्यर्थः । ज्ञानं सम्यगवबोधः ।
वदते चार्वा लोकायते । जानाति वदितुमित्यर्थः । यत्र उत्साहः । तत्र
वदते । गेहे वदते । तद्विषयमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः । विमर्तिर्नाना-
मतिः । तत्रे विवदन्ते । गेहे विवदन्ते । विमर्तिपतिता विचित्रं भाषन्-
इत्यर्थः । उपमन्त्रणं रहस्यपच्छन्दनम् । कुलभार्यामुपवदते । परदारानुप-
वदते । उपच्छन्दयतीत्यर्थः । एतेष्विति किम् । वत्किं चिद्वदति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥

इद इति वर्त्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारणं सहोच्चारणं तत्र वर्त्त-
मानाद्बुद्धेरात्मनेपदं भवति । ननु वद व्यक्तायां वाचीत्येष पठ्यते तत्र

किं व्यक्तवाचामिति विशेषणेन । प्रसिद्धापसंयहार्यमेतत् । व्यक्तवाच इति
 हि मनुष्याः प्रसिद्धाः तेषां समुच्चारणे यथा स्यात् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः ।
 संप्रवदन्ते वत्रियाः । व्यक्तवाचामिति किम् । संप्रवदन्ति कुकुटाः । समु-
 च्चारणइति किम् । ब्राह्मणा घदति । वत्रियो वदति ॥

अनोरकर्मकात् ॥ ४८ ॥

वद इति व्यक्तवाचामिति च वर्तते । अनुपूर्वाद्बुद्धतेरकर्मकात्प्रक-
 वाग्विशेषयादात्मनेपदं भवति । अनुवदते कठः कलापस्य । अनुवदते मौदः
 पैप्पलादस्य । अनुः साद्रश्ये । यथा कलापोधीयानो वदति तथा कठ इ-
 त्यर्थः । अकर्मकादिति किम् । पूर्वमेव यजुरुदितमनुवदति । व्यक्तवा-
 चामित्येव । अनुवदति वीणा ॥

विभाषा विप्रलापे ॥ ५० ॥

वद इति वर्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारण इति च । विप्रलापा-
 त्मके व्यक्तवाचां समुच्चारणे वर्तमानाद्बुद्धतेरात्मनेपदं भवति विभाषा ।
 प्राप्तविभाषेयम् । विप्रवदन्ते सांवत्सराः । विप्रवदन्ति सांवत्सराः । विप्र-
 वदन्ते मौहूर्ताः । विप्रवदन्ति मौहूर्ताः । युगपापरस्परप्रतिषेधेन विरुद्धं
 वदन्तीत्यर्थः । विप्रलापइति किम् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । व्यक्तवाचामि-
 त्येव । विप्रवदन्ति शकुनयः । समुच्चारणइत्येव । क्रमेण मौहूर्ता मौहू-
 र्तान सह विप्रवदन्ति ॥

अवाद्गुः ॥ ५१ ॥

गृ निगरणइति तुद्गादौ पठ्यते तस्येदं ग्रहणं, न तु गृ शब्दइति
 ऋषाद्विपरिठितस्य । तस्य ह्यवपूर्वस्य प्रयोग एव नास्ति । शेषादिति एर-
 स्मैपदे प्राप्ते । अवपूर्वकद्विरतेरात्मनेपदं भवति । अवगिरते । अवगिरते ।
 अवगिरन्ते । अवादिति किम् । गिरति ॥

समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥

य इति वर्तते । संपूर्वाद्भिरतेः प्रतिज्ञाने वर्तमानाद्वात्मनेपदं भ-

भवति । प्रतिज्ञानमभ्युपगमः । शतं संगिरते । नित्यं शब्दं संगिरते । प्रतिज्ञम्भवति किम् । संगिरति यासम् ॥

उदञ्चरः सकर्मकात् ॥ ५३ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उत्पूर्वाच्चरतेः सकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । गेहमुच्चरते । कुटुम्बमुच्चरते । गुरुवचनमुच्चरते । उत्कम्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकादिति किम् । बाण्यमुच्चरति ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥

संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति । तृतीयेति तृतीया विभक्तिर्गृह्यते तथा चरतेरर्थद्वारक्रियायोगः । अश्वेन संचरते । तृतीयायुक्तादिति किम् । उभौ लोकौ संचराम इमं चामुं च देवल । यद्यप्यत्र तदर्थयोगः संभवति तृतीया तु न श्रूयतइति प्रत्युदाहरणं भवति ॥

दाणश्च सा चेतुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥

दाणं दाने परस्मैपदे ततः संपूर्वात्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति सा चेतृतीया चतुर्थ्यर्थं भवति । कथं पुनस्तृतीया चतुर्थ्यर्थं स्यात् । वक्तव्यमेवैतत् । अशिष्ट्युद्धारं तृतीया चतुर्थ्यर्थं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दाण्यां संप्रयच्छते । वृषल्यां संप्रयच्छते । कामुकः सन् द्रास्यै ददातीत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थइति किम् । पाणिना संप्रयच्छति । समः प्रगञ्चन् व्यवधाने कथमात्मनेपदं भवति । सम इति विशेषणे पठो न पञ्चमी ॥

उपाद्यमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उपपूर्वाद् यमः स्वकरणे वत्तमानादात्मनेपदं भवति । पाणियहणविशिष्टमिह स्वकरणं गृह्यते न स्वकरणमात्रम् । भार्यामुपयच्छते । स्वकरणइति किम् । देवदत्ता यत्तदत्तस्य भार्यामुपयच्छति ॥

ज्ञाशुस्मृद्गशां सनः ॥ ५७ ॥

ज्ञाशुस्मृद्गशां सनः इत्येतेषां सन्नानामात्मनेपदं भवति । तत्र ज्ञा-

नातिरपह्ववे ऋ इति त्रिभिः सूत्रैरात्मनेपदं विहितं श्रुशोरपि समो गम्य-
च्छीत्यत्र विहितं तस्मिन्विषये पूर्ववत्सन इत्येव सिद्धमात्मनेपदं ततो
ऽन्यत्रानेन विधीयते । स्मरतिः पुनरप्राप्तएव विधानम् । धर्मं जिज्ञासते ।
गुरुं श्रुश्रुपते । नष्टं सुस्मरते । नृपं दिदृशते । सन इति किम् । ज्ञाना-
ति । शृणोति । स्मरति । पश्यति ॥

नानोक्तः ॥ ५८ ॥

पूर्वण योगेन प्राप्तमात्मनेपदं प्रतिषिध्यते । अनुपूर्वाज्ज्ञानातिः
सचन्तादात्मनेपदं न भवति । तथा च सति सकर्मकस्यैवायं प्रतिषेधः
संपद्यते । पुत्रमनुजिज्ञासति । अनोरिति किम् । धर्मं जिज्ञासते ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ ५९ ॥

प्रति आङ् इत्येवपूर्वाच्छृणोतिः सचन्तादात्मनेपदं न भवति ।
प्रतिशुश्रुषति । आशुश्रुपति । उपसर्गग्रहणं चेदं, तस्मादिह प्रतिषेधो न
भवति । देवदत्तं प्रति श्रुश्रुपते ॥

शदेः शितः ॥ ६० ॥

शद् शतने परस्मैपदी तस्मादात्मनेपदं विधीयते । शदिर्यः शि-
द्वावी शितो वा संबन्धी तस्मादात्मनेपदं भवति । शीयते । शीयेते ।
शीयन्ते । शित इति किम् । अशत्स्यत् । शत्स्यति । शिशत्सति ॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ ६१ ॥

शृङ् प्राणत्यागे । द्वित्वादात्मनेपदमत्र सिद्धमेवेति नियमार्थमिदं
वचनम् । म्रियतेर्लुङ्लिङोः शितश्चात्मनेपदं भवति अन्यत्र न भवति ।
अमृतम् । मृषीष्ट । शितः खल्वपि । म्रियते । म्रियेते । म्रियन्ते । नियमः
किमर्थः । मरिष्यति । अमरिष्यत् ॥

पूर्ववत्सनः ॥ ६२ ॥

सनः पूर्वा यो धातुः आत्मनेपदी तद्वत्सचन्तादात्मनेपदं भवति ।
येन निमित्तेन पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तेनैव सचन्तादपि भवति ।

अनुदात्तद्वित आत्मनेपदम् । आस्ते । शते । सवन्तादपि तदेव निमित्तम् ।
आसिक्वपते । शिशयिपते । नेर्विशः । निविशते । निषिवित्ते । आङ-
उद्रमने । आक्रमते । आचिक्रंसते । इह न भवति । शिशन्सति । मु-
र्षति । नहि शदिम्रियतिमात्रमात्मनेपदनिमित्तं किं तर्हि शिदाद्यपि त-
च्चेह नास्ति । यस्य च पूर्वत्रैव निमित्तभावः प्रतिषिध्यते तत्सवन्तेष्वनि-
मित्तम् । अनुचिकीर्षति । पराचिकीर्षति । इह जुगुप्सते मीमांसते इति
अनुदात्ते इत्येव सिद्धमात्मनेपदमवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं
भवतीति ॥

आम्प्रत्ययवत्कञोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । आम् प्रत्ययो यस्मात्सोयमाम्प्रत्ययः
आम्प्रत्ययस्यैव धातोः कञोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदं भवति । ईत्तांचक्र ।
ईहांचक्र । यदि विध्यर्थमेतत् तर्हि उदुञ्जांचकार उदुम्भांचकारेति कर्त्र-
भिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं प्राप्नोति । नैव दोषः । उभयमनेन क्रियते ।
विधानियमश्च । कथम् । पूर्ववदिति वर्त्तते । स द्वितीया यत्र नियमार्थो
भविष्यति । कृञ इति किम् । ईत्तामाम । ईत्तांबभूष । कथं पुनरस्यानु-
प्रयोगो यावता कृञ्चभुप्रयुज्यते लिटीत्युच्यते । कृञिति प्रत्याहारग्रहणं
तत्र विज्ञप्यते । कृ मनिविष्टानां प्रत्याहारः । अभूततद्वावे कृभ्यस्तियोगे
सुपद्व्यकर्त्रि च्छिरितिकृशब्दादारभ्य यावत् कृञो द्वितीयवृत्तीयेति अ-
कारः ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयञ्जपाच्चेषु ॥ ६४ ॥

युजिर् योगे स्वरितेत् तस्य कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मने-
पदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । प्र उप इत्येवंपूर्वाद् युजेरयञ्जपाच्चे-
षु प्राविषयादात्मनेपदं भवति । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । अयञ्जपाच्चेष्विति
किम् । द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् । सं-
युनक्ति ॥

समः क्षणवः ॥ ६५ ॥

क्षण तेजने परस्मैपदी ततः संपूर्वादात्मनेपदं भवति । सर्मा ग-
म्युच्छि इत्यत्रैव कस्मात् पठितः । अकर्मकादिति तत्र वर्त्तते । संक्षुते
शस्त्रम् । संक्षुवाते । संक्षुवते ॥

भुजो ऽनवने ॥ ६६ ॥

भुजं पालनाभ्यवहारयोरिति रुधादौ षठ्यते । तस्मादनवने ऽपा-
लने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । भुङ्क्ते । भुञ्जाते । भुञ्जते । अनव-
न इति क्रिम् । भुनक्त्येनमग्निराहितः । अनवनप्रतिषेधेन रौधादिकस्यैव य-
हणं विज्ञायते न तौदादिकस्य भुजो कौटिल्यइत्यस्य । तिनेह न भवति ।
विभुञ्जति पाणिम् ॥

णोरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तानाधाने ॥ ६७ ॥

णिवश्चेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभि-
प्रायार्थायमारम्भः । एयन्तादात्मनेपदं भवति, कयम्, अणौ यत्कर्म णौ
चेत्तदेष कर्म, स एव कर्त्ता भवति । अनाधाने, आधानं वर्जयित्वा ।
आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते हस्ती स्वयमेव । उपसिच-
न्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । उपसेचयते हस्ती स्वयमेव । पश्यन्ति भृत्या
राजानम् । दर्शयते राजा स्वयमेव । णेरिति क्रिम् । आरोहन्ति
हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती सङ्घारोहति । अणा-
धिति क्रिम् । गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेव । कर्मग्रहणं
क्रिम् । लुनाति दात्रेण । लावयति दात्रं स्वयमेव । णौ चेद्ग्रहणं समान-
क्रियार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती भीतान्
सेचयति मूत्रेण । यत्सङ्ग्रहणमनन्यकर्मार्यम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्ति-
पकाः । आरोहयमाणे हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् । कर्त्तंति क्रिम् ।
आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तानारोहयति महामात्रः । अनाधान-
इति क्रिम् । स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरत्येनं वनगुल्मः स्वय-
मेव । ननु चात्र कर्मकर्त्तरि मूलोदाहरणानि तत्र कर्मवद्भावेनैव सिद्धमा

त्मनेपदं किमर्थमिदमुच्यते । कर्मस्यभावकानां कर्मस्यक्रियाणां च कर्मवद-
तिदशेषं विज्ञायते । कर्तृस्वार्थायमारम्भः । तथा च हहिः कर्तृस्यक्रियः
दृशिः कर्तृस्यभावक उदाहृतः ॥

भीस्म्योर्हेतुभये ॥ ६८ ॥

गेरिति वृत्तंते । अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । बिभेतिः स्मयतेश्च
एयन्तादात्मनेपदं भवति हेतुभये । हेतुः प्रयोजकः कर्ता लकारवाच्यस्त-
तश्चेद्वयं भवति । भययहणमुपलक्षणार्थं विस्मयोपि तत एव । उटिलो
भीषयते । मुण्डोभीषयते । जटिलो विस्मापयते । मुण्डो विस्मापयते ।
हेतुभयइति किम् । कुञ्चिकर्यैर्न भाययति । रूपेण विस्मापयति । अत्र
कुञ्चिका भयस्य कारणं न हेतुः ॥

गृध्रिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥

गेरिति वृत्तंते । अकर्त्रभिप्रायार्थाऽयमारम्भः । गृध्रु अभिकाङ्क्षायां
वञ्चु गतवित्येतयोर्ग्यन्तयोः प्रलम्भने वृत्तमानयोरारम्भनेपदं भवति ।
प्रलम्भनं विमंवादनं मिथ्याफलवाच्यानम् । माणवकं गंधयते । माणवकं
वञ्चयते । प्रलम्भनइति किम् । श्वानं गंधयति । गंधनमभ्याप्त्याद्विद्यतीत्यर्थः ।
अहिं वञ्चयति । परिहरतीत्यर्थः ॥

लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ॥ ७० ॥

गेरिति वृत्तंते । अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । लीड् श्लेषणे इति
दिवाटौ पठ्यते । ली श्लेषणे इति च क्वाटौ । विशेषाभावाद् द्वयोरपि
यहणम् । लियो एयन्तात्समानने शालीनीकरणे च वृत्तमानादात्मनेपदं
भवति च शब्दात् प्रलम्भने च । संमाननं पूजनम् । शालीनीकरणं न्यभा-
वनम् । जटाभिरालापयते । पूजां समधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वृत्तिका-
मुन्लापयते । न्यक्रोतीतीत्यर्थः । प्रलम्भने । कस्तंभामुन्लापयते । विसंवाद्-
यतीत्यर्थः । विभाषा लीयतेरिति वात्वं विधीयते । तदस्मिन्विषये नित्य-
मन्यत्र विकल्पः । व्यवस्थितविभाषा हि सा । संमाननद्विवृति किम् ।
बालकमुन्लापयति ॥

मिथ्यापपदात्कृजोभ्यासे ॥ ७१ ॥

शेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायाद्यौयमारम्भः । एयन्तात्करोतिर्मिथ्यापपदादात्मनेपदं भवति अभ्यासे । अभ्यासः पुनःपुनः कारणमार्त्तिः । पदं मिथ्या कारयते । सापचारं स्वरादिदुष्टमसङ्गदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्यापपदादिति किम् । पदं सुष्ठु कारयति । कृज इति किम् । पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यासइति किम् । पदं मिथ्या कारयति । सङ्गदुच्चारयति ॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥

शेरिति निवृत्तम् । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते स्वरितेति ये धातवो जितश्च तेभ्य आत्मनेपदं भवति कर्त्तारं चेत्क्रियाफलमभिप्रेति क्रियायाः फलं क्रियाफलं प्रधानभूतं यदर्थमसौ क्रिया आरभ्यते तच्चेत्कर्त्तुर्लकारवाच्यस्य भवति । यजते । पचते । जितः खल्वपि । सुनुते । कुस्ते । खर्गादि प्रधानफलमिह कर्त्तारमभिप्रेति । कर्त्रभिप्रायइति किम् । यजन्ति याज्ञकाः । पचन्ति पाचकाः । कुर्वन्ति कर्मकराः । यद्यपि दक्षिणा भूतिश्च कर्त्तुः फलमिहास्ति तथापि न तदर्थः क्रियारम्भः ॥

अपाद्वदः ॥ ७३ ॥

कर्त्रभिप्रायइति वर्त्तते । अपपूर्वाद्बुद्धेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । धनकामो न्यायमपवदते । न्यायापवादेन धनमर्जयिष्यामि इति मन्यते । कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइत्येव । अपवदति ॥

णिचश्च ॥ ७४ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइति वर्त्तते । णिजन्तादात्मनेपदं भवति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । कटं कारयते । आटनं पाचयते । कर्त्रभिप्रायइत्येव । कटं कारयति परस्य ॥

समुदाङ्भ्यो यमो ऽग्रन्ये ॥ ७५ ॥

कर्त्रभिप्रायइति वर्त्तते । सम् उद् आङ् इत्येवंपूर्वादायमेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति यन्त्रिययश्चेत्प्रयोगो न भवति । व्रीहीन् संयच्छते । भारमुग्रच्छते । वस्त्रमायच्छते । याद्यूर्वाद्कर्मकादाङ्

यमहन इति सिद्धमेवात्मनेपदं सकर्मकार्थमिदं पुनर्यहणम् । अपन्यइति
किम् । उदाच्छति चिकित्सा वैद्यः । कर्त्रभिप्रायइत्येव । संयच्छति । उ-
दाच्छति । आयच्छति ॥

अनुपसर्गाञ्ज्ञः ॥ ७६ ॥

कर्त्रभिप्रायइति वर्त्तते । अनुपसर्गाज्जानातिः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले
आत्मनेपदं भवति । गां जानीति । अश्वं जानीति । अनुपसर्गादिति कि-
म् । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति मूढः । कर्त्रभिप्रायइत्येव । देवदत्तस्य गां
जानाति ॥

विभाषापपदैन प्रतीयमाने ॥ ७७ ॥

स्वरिर्नाजित इति पञ्चभिः सूत्रैरात्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले
द्व्योतिते विहितं तदुपपदेन द्योतिते न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । स-
मीपे श्रूयमाणं शब्दान्तरमुपपदं तेन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राये क्रियाफले
विभाषा ऽऽत्मनेपदं भवति । स्वं यज्ञं यजति । स्वं यज्ञं यजते । स्वं
कटं करोति । स्वं कटं कुर्वते । स्व पुत्रमपवदति । स्वं मुत्रमपवदते ।
एवं पञ्चमूच्यमुदाहार्यम् ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥

पूर्वण प्रकरणेनात्मनेपदनियमः कृतः न परस्मैपदनियमः तत्सन्तः
प्राप्नोति तदर्थमिदमुच्यते । येभ्यो धातुभ्यो येन विशेषणेनात्मनेपदमुक्तं
ततो यदन्यत्स शेषः । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं भवति शेषादेव नान्येस्मा-
त् । अनुदात्तङित आत्मनेपदमुक्तम् । आस्ते । शिते । ततो ऽन्यत्र पर-
स्मैपदं भवति । याति । वाति । नेर्विश आत्मनेपदमुक्तम् । निविशते ।
ततो ऽन्यत्र परस्मैपदम् । अविशति । प्रविशति । कर्त्तरांति किम् । प-
च्यते । गम्यते । कर्मकर्त्तरि कस्मात्परस्मैपदं न भवति । पच्यते आदनः
स्वयमेव । कर्त्तरि कर्मव्यतिहारइति तृतीयं कर्तृव्यहणमनुवर्त्तते तेन क-
र्त्तव्यः यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं कर्मकर्त्तरि न भवति ॥

अनुपराभ्यां कृजः ॥ ७९ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले गन्धनादिषु च करोतिरात्मनेपदं विहितं तदपवादः परस्मैपदं विधीयते । अनु परा इत्येवंपूर्वात्करोतेः परस्मैपदं भवति । अनुकरोति । पराकरोति ॥

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ८० ॥

क्षिप प्रेरणे स्वरितेत् ततः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । अभि प्राति अति इत्येवंपूर्वात् क्षिपः परस्मैपदं भवति । अभिक्षिपति । प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति । अभिप्रत्यतिभ्य इति किम् । आक्षिपते । द्वितीयमपि कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते । तेनेह न भवति । अभिक्षिप्यते स्वयमेव ॥

प्राद्वहः ॥ ८१ ॥

वह प्रापणे स्वरितेत् तत्र कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । प्रपूर्वाद्वहतेः परस्मैपदं भवति । प्रवहति । प्रवहतः । प्रवहन्ति । प्राद्वति किम् । आवहते ॥

परिमृषः ॥ ८२ ॥

मृष तिस्रिस्तायां स्वरितेत् ततस्तथैवात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । परिपूर्वाद् मृष्यतेः परस्मैपदं भवति । परिमृष्यति । परिमृष्यतः । परिमृष्यन्ति । परेरिति किम् । आमृष्यते । वहतिमपि के चिद्वानुवर्त्तयन्ति । परिवहति ॥

व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥

रमु क्लीडायाम् । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । वि आङ् परि इत्येवंपूर्वाद्वामतेः परस्मैपदं भवति । विरमति । शारमति । परिरमति । एतेभ्य इति किम् । अभिरमते ॥

उपाच्च ॥ ८४ ॥

रम इत्येष । उपपूर्वाद्वामतेः परस्मैपदं भवति । देषदत्तमुपरमति ।

यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीति यावत् । अन्तर्भावितण्यर्थोत्र रमिः ।
पृथगीकरणमुत्तरार्थम् । अकर्मकाद्विभाषां वक्ष्यति सा उपपूर्वादेव यथा
स्यात् ॥

विभाषा ऽकर्मकात् ॥ ८५ ॥

रम उपादिति च वक्षते । पूर्वेण नित्ये परस्मैपदे प्राप्ते विकल्प
आरभ्यते । उपपूर्वाद्दमतेरकर्मकाद्विभाषा परस्मैपदं भवति । यावदुक्तमु-
परमति । यावदुक्तमुपरमते । निवर्ततइत्यर्थः ॥

बुधैयुधनशजनेङ्प्रुद्रुसुभ्यो णोः ॥ ८६ ॥

णिचश्चेति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविशज्ञायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मै-
पदं विधीयते । बुध युध नश जन इङ् प्रुद्रु सु इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः पर-
स्मैपदं भवति । बोधयति । योधयति । नाशयति । जनयति । अध्याप-
यति । प्रावयति । द्रावयति । स्रावयति । ये ऽत्राकर्मकास्तेषामणायक
र्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादित्येवं सिद्धे वचनमिदमचित्तवत्कर्तृकार्थम् । बोधयति
पद्रुम् । योधयन्ति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । ये
ऽत्र चलनार्था अपि तेषां निगरणचलनार्थेभ्यश्चेत्ति सिद्धे यदा न चलना-
र्थास्तदर्थं वचनम् । प्रवते । प्राप्नोतीति गम्यते । अयो द्रवति । विलीय-
तंइत्यर्थः । कुण्डिका स्रवति । स्यन्दंतइत्यर्थः । तद्विषयायैयुदाहरणानि ॥

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥

णोरिति वक्षते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविशज्ञायामात्मनेपदापवादः
परस्मैपदं विधीयते । निगरणमभ्यवहारः । चलनं कम्पनम् । निगरणार्थे-
भ्यश्चलनार्थेभ्यश्च धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । निगारयति ।
आशयति । भोजयति । चलनार्थेभ्यः । चलयति । चोपयति । कम्पयति ।
अपमपियोगः सकर्मकार्थः । अचित्तवत्कर्तृकार्थश्च । अत्रेः प्रतिषेधा
वक्तव्यः ॥ * ॥ अस्ति देवदत्तः । आदयते देवदत्तेन ॥

अणावुकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥

णोरिति वक्षते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविशज्ञायामात्मनेपदापवादः

परस्मैपदं विधीयते । अणयन्तो यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्
 अणयन्तात्परस्मैपदं भवति । आस्ते देवदत्तः । आसयति देवदत्तम् । शेते
 देवदत्तः । शाययति देवदत्तम् । अणाविति किम् । चेतयमानं प्रयोजयति
 चेतयते इति के चित्प्रत्युदाहरन्ति तदयुक्तम् । हेतुमण्डिणो विधिः, प्रति-
 षेधोपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्यायः । तस्मादिह चेतयतीति परस्मैपदेनैव
 भवितव्यम् । इदं तु प्रत्युदाहरणम् । आरोग्यमाणं प्रयोजयति । आर-
 हयते ! अकर्मकादिति किम् । कटं कुर्वाणं प्रयोजयति । कारयते ।
 चित्तवत्कर्तृकादिति किम् । गुप्यन्ति व्रीहयः । शोषयते-व्रीहीरातपः ॥

न पादभ्याम्यमाड्यसपरिमुहृचि नृतिवदवसः ॥ ८९ ॥

पूर्वेण योगद्वयेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः
 परस्मैपदं विहितं तस्य प्रतिषेधोयमुच्यते । यत्कर्त्रभिप्रायविषयमात्मनेपदं
 तदवस्थितमेव न प्रतिषिध्यते । पादमि आड्यम आड्यस परिमुहृ चि
 नृति वद वस इत्येतेभ्यो अणयन्तेभ्यः परस्मैपदं न भवति । णिचश्चेत्यात्म-
 नेपदं भवति । तत्र पिबतिनिर्गणार्थः । दमिप्रभृतयश्चित्तवत्कर्तृकाः ।
 नृतिश्चलनाद्योपि । एषां परस्मैपदं न भवति : प्रा । पाययते । दमि ।
 दमयते । आड्यम । आयामयते । यमोऽपरिवेषणे इति मित्संज्ञा प्रति-
 षिध्यते । आड्यसं । आयामयते । परिमुहृ । परिमोहयते । हृचि । रोच-
 यते । नृति । नर्त्तयते । वद । वादयते । वस । वासयते । पादेषु धेट
 उपसंख्यानम् ॥ * ॥ धापयते शिशुमेकं समीची ॥

वा क्यपः ॥ ९० ॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यपिति वत्यति तदन्ताट्टातोर्वा परस्मैपदं
 भवति * । लोहितार्यालि । लोहितायते । पटपटायति । पटपटायते ।
 अथात्र परस्मैपदेन मुक्ते कथमात्मनेपदं लभ्यते । यावता ऽनुदात्तङित
 इत्येवमादिना प्रकरणेन तन्नियतम् । एवं तर्हि आत्मनेपदमेवात्र विक-

* शेषादिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थे वचनमित्यपि क्व चित्पाठः ।

ल्यितं विधीयते, तच्चानन्तरं परस्मैपदप्रतिषेधेन सन्निधापितमिह संब-
ध्यते । तेन मुक्ते शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं भवति ॥

द्वुद्भ्यो लुङि ॥ ८१ ॥

वल्ग्रेव । द्वुत् दीप्तौ तत्साहचर्याद् लुटादयोपि कृपूपर्यन्तास्तथैव
व्यर्थादृश्यन्ते । बहुवचननिर्देशादाद्यर्था भवति । अनुदात्तेस्त्वात्रित्यमेवा-
त्मनेपदे प्राप्ते द्वुतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं भवति । व्यद्वुत् । व्यद्वो-
तिष्ट । अलुटत् । अलोठिष्ट । लुङीति क्रिम् । द्योतते ॥

द्वद्भ्यः स्यसनोः ॥ ८२ ॥

द्वुतादिष्वेव वृतादयः पठन्ते । वृत् वृत्तने । वृधु वृद्धौ । शधु
शब्दकुत्सायाम् । स्यन्दू प्रस्रवणे । कृपू सामर्थ्ये । एतेभ्यो धातुभ्यः स्ये सनि
च परतो वा परस्मैपदं भवति । वृत् । वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवृत्स-
ति । वत्तिष्यते । अवत्तिष्यत । विवत्तिष्यते । वृधु । वत्स्यति । अवत्स्यत् ।
विवृत्सति । वृद्धिष्यते । अवृद्धिष्यत । विवृद्धिष्यते । स्यसनोरिति क्रिम् ।
वत्तते ॥

लुटि च कृपः ॥ ८३ ॥

• वृतादित्वादेव स्यसनोर्विकल्पः सिद्धः । लुटि विधीयते । चकार-
स्तर्हि स्यसनोरनुकर्षणार्थं न वक्तव्यः । एवं तर्हीयं प्राप्तिः पूर्वां प्रप्रप्तं
बाधेत । तस्माच्चकारः स्यसनोरनुकर्षणार्थः क्रियते । लुटि च स्यसनोश्च
कृपेः परस्मैपदं वा भवति । कल्पता । कल्पतारौ । कल्पतारः । कल्पयति ।
अकल्पयत् । विरङ्गयति । कल्पिता । कल्पिष्यते । अकल्पिष्यत । चिक-
ल्पिषते * ॥

• इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्ता प्रथमस्याध्याय-
स्य तृतीयः पादः ॥

* यत्र परस्मैपदं तत्र तासि च कृप इतीदं प्रतिषेधः । यत्रात्मनेपदं तत्रैव भव-
त्येतेत्यापि क्व चित्पाठः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥

कडाराः कर्मधारयइति वक्ष्यति आ एतस्मात्सूत्रावधेयं इति ऊर्ध्वमनु-
क्रमिष्यामः तत्र एका संज्ञा भवतीति वेदितव्यम् । का पुनरसौ । या परा
ऽनवकाशा च । अन्यत्र संज्ञासमावेशाविषयार्थं वचनमेकैव संज्ञा भव-
तीति । वक्ष्यति ह्रस्वं लघु । भ्रिदि द्विदि । भेत्ता । हेत्ता । संयोगे गुरु ।
शिता । भित्ता । संयोग परस्य ह्रस्वस्य लघुसंज्ञा प्राप्नोति गुरुसंज्ञा च ।
एका संज्ञेति वचनाद्गुरुसंज्ञैव भवति । अततत् । अररत्त् । सन्वल्ल-
घुभोत्येष विधिर्न भवति ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥

तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः । यत्र द्वौ प्रसङ्गावयवार्थावेकस्मिन्नु-
गर्तप्राप्तः स तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः । तस्मिन्विप्रतिषेधे परं कार्यं
भवति । उत्सर्गापवादनित्यानित्यान्तरङ्गवहिरङ्गेषु तुल्यबलता नास्तीति
नापमस्य योगस्य विषयो बलवतैव तत्र भवितव्यम् । अप्रवृत्तौ पर्यायेण
वा प्रवृत्तौ प्राप्तायां वचनमारभ्यते । अतो दीर्घा यत्रि सुपि चेत्यस्याव-
काशः । वृत्ताभ्याम् । प्रताभ्याम् । बहुवचने ऋत्येदित्यस्यावकाशः । वृत्तेषु ।
प्रतेषु । इहोभयं प्राप्नोति । वृत्तेभ्यः । प्रतेभ्यः । इति । परं भवति विप्र-
तिषेधेन ॥

यू स्त्र्याख्यौ नदी ॥ ३ ॥

ई च ऊ च यू । अविभक्तिको निर्देशः । स्त्रियमाचक्षते स्त्र्याख्यौ ।
मूलविभुजादिदशानात्कप्रत्ययः । ईकारान्तमूकारान्तं च स्त्र्याख्यं शब्दरूपं
नदीसंज्ञं भवति । ईकारान्तम् । कुमारी । गौरी । लक्ष्मीः । शार्ङ्गरी । ऊ-
कारान्तम् । ब्रह्मबन्धुः । यवागूः । यू इति किम् । मात्रे । दुहित्रे । स्त्र्या-
ख्यमिति किम् । यामणीः । सेनानीः । खलपूः । स्त्र्याख्यग्रहणं किम् ।

शब्दार्थं स्त्रीत्व एव यथा स्यात् पदान्तराख्ये मा भूत् । वामण्ये स्त्रियै ।
वल्लभ्ये स्त्रियै । नदीप्रदेशा आणनद्या इत्येवमादयः ॥

नेयदुवड्स्थानावस्त्री ॥ ४ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्ता नदीसंज्ञा प्रतिषिध्यते । स्थितिः स्थानम् । इय-
दुवडोः स्थानमनयोः रितोयदुवड्स्थानौ तौ यू नदीसंज्ञौ न भवतः स्त्रीश-
ब्दं वर्जयित्वा । हे श्रीः । हे भूः । अस्त्रीति किम् । हे स्त्रि ॥

वा ऽऽमि ॥ ५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते आमि विकल्पः क्रियते । इयदुवड्-
स्थानौ यू आमि परतो वा नदीसंज्ञौ न भवतः । श्रियाम् । श्रीणाम् ।
भुवाम् । भूणाम् । अस्त्रीत्येव । स्त्रीणाम् ॥

डिति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥

दीर्घस्य नदीसंज्ञा विहिता ह्रस्वस्य न प्राप्नोति इयदुवड्स्थान-
योश्च प्रतिषिद्धा । तस्माडिति वा विधीयते । डिति परतो ह्रस्वश्च
य्वाः संबन्धी यः स्त्र्याख्या इयदुवड्स्थानौ च यू वा नदीसंज्ञौ भवतः ।
कृत्यै । कृतये । धेन्वै । धेनवे । श्रियै । श्रिये । भुवै । भुवे । अस्त्रीत्येव ।
स्त्रियै । स्त्र्याख्यावित्येव । अणये । वायवे । भानवे ॥

शेषो घ्यसखि ॥ ७ ॥

ह्रस्व इति वर्तते । शेषोत्र घिसंज्ञा भवति सखिशब्दं वर्जयित्वा ।
कश्च शेषः । ह्रस्वमिवर्णान्तरान्तं यत्र स्त्र्याख्यं स्त्र्याख्यं च यत्र नदीसं-
ज्ञकं स शेषः । अणये । वायवे । कृतये । धेनवे । असखीति किम् । स-
ख्या । सख्ये । सख्युः । सख्यौ ॥

पतिः समीसएव ॥ ८ ॥

पतिशब्दस्य घिसंज्ञायां सिद्धायामयं नियमः क्रियते पतिशब्दः

* इत उत्तरं "घिप्रदेशाः द्वन्द्वे धीत्येवमादय" इत्यापि क्व चित्पाठः ॥

समासएव घिसंज्ञो भवति । प्रजापतिना । प्रजापतये । समासइति किम् ।
पत्या । पत्ये । एवकार इष्टतो ऽवधारणार्थः । दृढमुष्टिना । दृढमुष्टये ॥

षष्ठीयुक्तम्बुन्दसि वा ॥ ८ ॥

पतिरिति वर्तते । पूर्वेण नियमेनासमासे न प्राप्नोतीति वचनमा-
रभ्यते । षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दः क्वन्दसि' विषये वा घिसंज्ञो भवति ।
कुलुञ्चानां पतये नमः । कुलुञ्चानां पत्ये नमः । * षष्ठीयहणं किम् ।
मया पंत्या जरदृष्टिर्यथासः । क्वन्दसीति किम् । यामस्य पत्ये ॥

ह्रस्वं लघु ॥ १० ॥

मात्रिकस्य ह्रस्वसंज्ञा कृता तस्यानेन लघुसंज्ञा विधीयते । ह्रस्वमत्तरं
लघुसंज्ञं भवति । भेत्ता । हेत्ता । अचीकरत् । अजीहरत् । लघुप्रदेशाः
पुगन्तलघूपधस्य चेत्येवमादयः ॥

संयोगे गुरु ॥ ११ ॥

ह्रस्वमिति वर्तते । पूर्वेण लघुसंज्ञायां प्राप्तायां गुरुसंज्ञा विधीयते ।
संयोगे परतो ह्रस्वमत्तरं गुरुसंज्ञं भवति । कण्डा । शिखा । गिता । गुरु-
प्रदेशाः गुरोश्च हल इत्येवमादयः ॥

दीर्घं च ॥ १२ ॥

संयोगइति नानुवर्तते । सामान्येन संज्ञाविधानम् । दीर्घं चाक्षरं
गुरुसंज्ञं भवति । ईहांचक्रे । ईतांचक्रे ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गम् ॥ १३ ॥

यस्मात्प्रत्ययो विधीयते धातोर्वा प्रातिप्रदिकाद्वा तदादि शब्दरूपं
प्रत्यये परतोङ्गसंज्ञं भवति । कर्त्ता । हर्त्ता । करिष्यति । हरिष्यति ।
औपगवः । कापटवः । यस्मादिति संज्ञनिर्देशार्थं तदादीतिसंबन्धात् ।
प्रत्यययहणं किम् । न्यविशत । व्यक्रीणीत । नेर्विश इत्युपसर्गाद्विधि-

* क्षेत्रस्य पतये नमः । क्षेत्रस्य पत्ये नम इत्यपि क्व चिदुदाहरणम् ॥

रस्ति तदादेरङ्गसंज्ञा स्यात् । विधियहणं किम् । प्रत्ययपरत्वमात्रे मा भूत् । स्त्री इयती । तदादिवचनं स्याद्विनुमर्थम् । करिष्यावः । करिष्यामः । कुण्डानि । पुनः प्रत्यययहणं किमर्थम् । लुप्तप्रत्यये मा भूत् । स्वर्यम् । अङ्गप्रदेशा अङ्गस्येत्येवमादयः ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥

सुप्तिङिति प्रत्याहारयहणम् । सुबन्तं तिङन्तं च शब्दरूपं पदसंज्ञं भवति । ब्राह्मणाः पचन्ति । पदसंज्ञायामन्तयहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्यययहणे तदन्तविधेः प्रतिषेधार्थम् । गौरी ब्राह्मणितरा । पदप्रदेशाः पदस्य पदादित्येवमादयः ॥

नः क्ये ॥ १५ ॥

क्यइति क्यञ्क्यङ्क्यपां सामान्ययहणम् । नान्तं शब्दरूपं क्ये परतः पदसंज्ञं भवति । क्यच् । राजीयति । क्यङ् । राजायते । क्यप् । चर्मायति । चर्मायते । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । नान्तमेव क्ये परतः पदसंज्ञं भवति नान्यत् । वाच्यति । सुच्यति ।

सिति च ॥ १६ ॥

यच्च भिमिति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः । सिति प्रत्यये परतः पूर्वं पदसंज्ञं भवति । भवतश्चक्रेमौ । भवदीयः । उंणाया युस् । उंणायुः । अतोरण । छन्दसि घम् । अत्वियः ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥

स्वादिष्विति मुशब्दादेकवचनादारभ्य आ कपः प्रत्यया गृह्यन्ते । स्वादिषुः प्रत्ययेषु परतः सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । राजभ्याम् । राजभिः । राजत्वम् । राजता । राजतरः । राजतमः । असर्वनामस्थानरति किम् । राजानौ । राजानः ॥

यच्च भम् ॥ १८ ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थानरति वर्तते । पूर्वेण पदसंज्ञायां प्राप्तायां तद्-

पवादेो भसंज्ञा विधीयते । यकारादावजादौ च स्वादौ सर्वनामस्थान-
 वृत्तिर्नते प्रत्यये परतः पूर्वं भसंज्ञं भवति । यकारादौ । गार्थः । वप्रत्यः ।
 अजादौ । दातिः । प्लातिः ॥ नभोर्ङ्गोरामनुषां वत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥
 नभइव नभस्वत् । अङ्गिराइव अङ्गिरस्वत् । मनुरिव मनुष्वत् ॥ वृषणवस्व-
 श्वयोः ॥ * ॥ वृषत्रित्येतत् वस्वश्वयोः परतो भसंज्ञं भवति कुन्दासविषये ।
 वृषणवसुः । वृषणश्वस्य मेने । भप्रदेशाः भस्येत्येवमादयः ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥

भमिति वर्तते । तकारान्तं सकारान्तं शब्दरूपं मत्वर्थप्रत्यये
 परतो भसंज्ञं भवति । उदशिवत्वान् घोषः । विद्युत्वान् बलाहकः । सकार-
 रान्तम् । यशस्वी । पयस्थी । तसार्विति किम् । तत्त्वान् यामः ॥

अयस्मथादीनिच्छन्दसि ॥ २० ॥

अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि छन्दसि विषये साधूनि भवन्ति ।
 भषप्रसंज्ञाधिकारे विधानात्तेन मुखेन साधुत्वमयस्मयादीनां विधीयते ।
 अयस्मयं वर्म । अयस्मयानि पात्राणि । क्व चिदुभयमपि भवति । स
 सुप्रभा स चक्रंता गणेन् । पदत्वात्कुत्वं भत्वाञ्ज् जश्त्वं न भवति । छन्द-
 सीति किम् । अयोमयं ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥

इयाप्रातिपदिकात्स्वादयः नस्य तिबादय इति सामान्येन बहुव-
 चनं विहितं तस्यानेन बहुत्वसंख्या वाच्यत्वेन विधीयते । बहुषु बहुवचनं
 भवति । बहुत्वमस्य वाच्यं भवतीति यावत् । कर्मादयोऽपरे विभक्तौना-
 मथा वाच्यास्तदीये बहुत्व्ये बहुवचनं कर्मादिषु बहुषु बहुवचनमित्यर्थः ।
 ब्राह्मणाः पठन्ति । यत्र च संख्या संभवति तत्रायमुपदेशः । अव्ययेभ्यस्तु
 निःसंख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्तएव ॥

द्वौक्योर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥

द्विवचनैकवचनैकवचने भवतः । एतदपि सामान्यवि-

हितयोर्द्विवचनैकवचनयोरर्थाभिधानम् । द्वित्वे द्विवचनं भवति एकत्वे
एकवचनं भवति । ब्राह्मणौ पचतः । ब्राह्मणः पचति ॥

कारके ॥ २३ ॥

कारकइति विशेषणमपादानादिसंज्ञाविषयमधिक्रियते । कारक-
इत्यधिकारो वेदितव्यः । यद्विदत ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कारकइत्येवं तद्वेदि-
तव्यम् । कारकशब्दश्च निमित्तपर्यायः । कारकं हेतुरित्यनर्थान्तरम् । कस्य
हेतुः । क्रियायाः । वक्ष्यति ध्रुवमपाये ऽपादानम् । यामादागच्छति ।
पर्वतादवरोहति । कारकइति किम् । वृत्तस्य पर्यं पतति । कुड्यस्य पिण्डः
पतति । अक्रियते च । अक्रियते च कारकं कर्मसंज्ञं भवति । माणवकं
पन्यानं पृच्छति । कारकइति किम् । माणवकस्य पितरं पन्यानं पृच्छति ।
कारकसंज्ञद्वये चानेनैव विशेषणेन व्यवहारो विज्ञायते ॥

ध्रुवमपाये ऽपादानम् ॥ २४ ॥

ध्रुव यदपाययुक्तमपाये साध्ये यदवधिभूतं तत्कारकमपादानसंज्ञं
भवति । यामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । सार्थाद्वीनः । रथात्यतितः ॥
जुगुप्साविरूपममादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ ॥ अधर्माज्जुगुप्सते । अध-
र्माद्विरमति । धर्मात्ममाश्नति । अपादानप्रदेशा अपादाने पञ्चमोत्येव-
मद्वयः ॥

भीचार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥

त्रिभेत्यर्थानां त्रायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुर्भयस्तत्कार-
कमपादानसंज्ञं भवति । चौरैर्भ्या विभेति । चौरैर्भ्य उद्विजते । त्रायत्यर्था-
नाम् । चौरैर्भ्यस्त्रायते । चौरैर्भ्या रक्षति । भयहेतुरिति किम् । अरण्ये
विभेति ऽ अरण्ये त्रायते ॥

पराजेरसोढः ॥ २६ ॥

परापूर्वस्य जयतेः प्रयोगे ऽसोढे यो ऽर्थः सोढुं न शक्यते तत्कार-
कमपादानसंज्ञं भवति । अध्ययनात्पराजयते । असोढ इति किम् । शत्रु-
न्यराजयते ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥

वारणार्थानां घातूनां प्रयोगे य ईप्सितोर्थः तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । प्रवृत्तिविघातो वारणम् । यत्रेभ्यो गां वारयति । यत्रेभ्यो गां निवर्त्तयति । ईप्सित इति किम् । यत्रेभ्यो गां वारयति तत्रे ॥

अन्तर्द्धा येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥

व्यवधानमन्तर्द्धुः । अन्तर्द्धुनिमित्तं येनादर्शनमात्मन इच्छति तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादन्तर्द्धुत्ते । उपाध्यायान्विलीयते । मा मामुपाध्यायो द्राक्षीदिति निलीयते । अन्तर्द्धुविति किम् । चैरात्र दिद्रुत्ते । इच्छतिग्रहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥

आख्याता प्रतिपादयिता । उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । उपयोगे साध्ये य आख्याता तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादधीते । उपाध्यायादागमयति । उपयोगइति किम् । नटस्य शृणोति ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥

जनेः कर्त्ता जनिकर्त्ता । जन्यर्थस्य जन्मनः कर्त्ता जायमानः तस्य या प्रकृतिः कारणं हेतुः तत् कारकमपादानसंज्ञं भवति । शृङ्गाच्छरो जायते । गोमयावृश्चिको जायते ॥

भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥

कर्त्तुरिति वर्त्तते । भवनं भूः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । भूकर्त्तुः प्रभवो यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । काश्मीरेभ्यो वितस्ता प्रभवति । प्रथमत उपलभ्यतइत्यर्थः ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स' संप्रदानम् ॥ ३२ ॥

कर्मणा करणभूतेन कर्त्ता यमभिप्रैति तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । अन्यर्थसंज्ञाविज्ञानाद्बुदातिकर्मणेति विज्ञायते । उपाध्यायाय गां

ददाति । माणवकाय भित्तां ददाति ॥ क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
 क्रिषयापि यमभिप्रैति स संप्रदानम् । श्राद्धाय निगर्हते । युद्धाय संन-
 स्रते । पत्ये शेते । संप्रदानप्रदेशाः चतुर्थी संप्रदानइत्येवमादयः ॥ कर्मणाः
 करणसंज्ञा वक्तव्या संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा ॥ * ॥ पशुना रुद्रं यजते । पशुं
 रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ३३ ॥

रुचिना समानार्था रुच्यर्थाः । अन्यकर्तृको ऽभिलाषो रुचिः ।
 रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणो यो ऽर्थस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भव-
 ति । देवदत्ताय रोचते मोदकः । यज्ञदत्ताय स्वदते पूषः । देवदत्तस्य-
 स्याभिलाषस्य मोदकः कर्त्ता । प्रीयमाण इति क्रिम् । देवदत्ताय रोचते
 मोदकः पयि ॥

श्लाघहुड्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ॥ ३४ ॥

श्लाघ हुड् स्या शप इत्येतेषां ज्ञीप्स्यमानो यो ऽर्थस्तत्कारकं सं-
 प्रदानसंज्ञं भवति । ज्ञीप्स्यमानो जपयितुमिष्यमाणो बोधयितुमभिप्रेतः ।
 देवदत्ताय श्लाघते । देवदत्तं श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेकं जपयितुमि-
 च्छतीत्यर्थः । एवं देवदत्ताय हुते । यज्ञदत्ताय हुते । देवदत्ताय तिष्ठते ।
 यज्ञदत्ताय तिष्ठते । देवदत्ताय शपते । यज्ञदत्ताय शपते । ज्ञीप्स्यमान
 इति क्रिम् । देवदत्ताय श्लाघते पयि ॥

धाररुत्तमर्णः ॥ ३५ ॥

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णो यो ऽर्थः तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति ।
 उत्तममृणं यस्य स उत्तमर्णः । कस्य चोत्तममृणं, यदीयं धनं, धनस्यामी
 प्रयोक्ता उत्तमर्णः स संप्रदासंज्ञा भवति । देवदत्ताय शतं धारयति । यज्ञ
 दत्ताय शतं धारयति । उत्तमर्ण इति क्रिम् । देवदत्ताय शतं धारयति
 यामे ॥

स्पृहेरीप्सितः ॥ ३६ ॥

स्पृह ईप्सायां, घुरादावदन्तः पठ्यते, तस्य ईप्सितो यो ऽर्थस्तत्का-

रकं संप्रदानसंज्ञं भवति । ईप्सित इत्यभिप्रेत उच्यते । पुष्येभ्यः स्पृहयति ।
फलेभ्यः स्पृहयति । ईप्सित इति किम् । पुष्येभ्यो वने स्पृहयति ॥

क्रुधदुर्हेर्ध्यासूयार्थानां यं प्रति क्रोपः ॥ ३७ ॥

अमर्षः क्रोधः । अपकारो द्रोहः । अतमा ईर्ष्या । गुणेषु द्रोपाविष्क-
रणमसूया । क्रुधान्तर्यानां प्रयोगे यं प्रति केभ्यस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भ-
वति । क्रोधस्तावत्क्रोप एव, द्रोहादयोपि क्रोपप्रभावा एव शृङ्गन्ते । त-
स्मात्सामान्येन विशेषणं यं प्रति क्रोप इति । देवदत्ताय क्रुध्यति । देव-
दत्ताय दुह्यति । देवदत्तायेर्ष्यति । देवदत्तायासूयति । यं प्रति क्रोप इति
किम् । भायामीर्ष्यति । मैनामन्यो द्राक्तीदिति ॥

क्रुधदुर्हेरूपसृष्टयोः कर्म ॥ ३८ ॥

पूर्वगं संप्रदानसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । क्रुधदुर्हेरु-
पसृष्टयोरुपमर्गसंबन्धयोरेयं प्रति क्रोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । देवदत्त-
मर्षिक्रुध्यति । देवदत्तमभिदुह्यति । उपसृष्टयोरिति किम् । देवदत्ताय
क्रुध्यति । यज्ञदत्ताय दुह्यति ॥

राधीच्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ ३९ ॥

राधेरीक्षेत्रे च कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशं, यस्य विप्रश्नः,
विविधः प्रश्नः विप्रश्नः, स कस्य भवति, यस्य शुभाशुभं पृच्छन्ते । देव-
दत्ताय राध्यति । देवदत्तायेतते । नैमित्तिकः पृष्टः सन् देवदत्तस्य दैवं
पर्यानिोधयतीत्यर्थः ॥

प्रत्याङ्भ्यां स्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ॥ ४० ॥

प्रति आङ् इत्येवंपूर्वस्य शृणोतिः कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति, की-
दृशं, पूर्वस्य कर्त्ता । प्रतिपूर्थं आङ्पूर्वश्च शृणोतिरभ्युपगमे प्रतिज्ञाने वर्त्त-
ते । स चाभ्युपगमः परेण प्रयुक्तस्य सतो भवति । तत्र प्रयोक्ता पूर्वस्याः
क्रियायाः कर्त्ता संप्रदानसंज्ञो भवति । देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति । देव-
दत्ताय गामांशृणोति । प्रतिज्ञानीतइत्यर्थः ॥

अनुप्रतिगृणश्च ॥ ४१ ॥

• पूर्वस्य कर्त्तन्ति वर्त्तन्ते । अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणातिः कारकं पूर्वस्थाः क्रियायाः कर्तृभूतं संप्रदानसंज्ञं भवति । हेतुः ऽनुगृणाति । हेतुता प्रथमं शंसति तमन्यः प्रोत्साहयति । अनुगरः प्रतिगर इति हि शंसितुः प्रोत्साहने वर्त्तन्ते । हेतुः ऽनुगृणाति । हेतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

साधकतमं करणम् ॥ ४२ ॥

क्रियाप्रसिद्धौ यत्प्रकृष्टोपकारकं विवक्षितं तत्साधकतमं कारकं करणसंज्ञं भवति । दात्रेण लुनाति । परशुना क्लिनति । तमत्रयत्नं क्रिम् । गङ्गायां घोषः । कूपे गर्गकुलम् । करणप्रदेशाः कर्तृकरणयोस्तु नोपेत्येवमादयः ॥

दिवः कर्म च ॥ ४३ ॥

पूर्वण करणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । दिवः साधकतमं यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति चकारात्करणसंज्ञं च । अतान्दीक्यति । अतैर्द्विग्यति ॥

परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

• साधकतममिति वर्त्तन्ते । पूर्वण करणसंज्ञायां प्राप्तायां संप्रदानसंज्ञा पक्षे विधीयते । परिक्रयणे साधकतमं कारकमन्यतरस्यां संप्रदानसंज्ञं भवति । परिक्रयणं नियतकालं घेतनादिना स्वीकरणं नात्यन्तिकः क्रय पक्षः । शताय परिक्रीतो ऽनुब्रूहि । शतेन परिक्रीतो ऽनुब्रूहि । सहस्रेण परिक्रीतो ऽनुब्रूहि । सहस्राय परिक्रीतो ऽनुब्रूहि ॥

आधारो ऽधिकरणम् ॥ ४५ ॥

आध्रियन्ते ऽस्मिन् क्रिया इत्याधारः । कर्तृकर्मणाः क्रियाश्रयभूतयोधारणक्रियां प्रति य आधारस्तत्कारकमधिकरणसंज्ञं भवति । कटे ष्यास्ते । कटे शेते । स्याल्यां पचति । अधिकरणप्रदेशाः सप्तम्यधिकरणे चेत्येवमादयः ॥

अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ ४६ ॥

पूर्वणाधिकरणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । अधिपूर्वाणां शीङ् स्था आस् इत्येतेषामाधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । याममधिगते । याममधितिष्ठति । पर्वतमध्यास्ते ॥

अभिनिविशश्च ॥ ४७ ॥

अभिनिपूर्वस्य विशतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । याममभिनिविशते । कथं कल्याणे ऽभिनिवेशः, पापेभिनिवेशः, याया संज्ञायस्मिन्यस्मिन् संज्ञिन्यभिनिविशतइति । अन्यतरस्यामितिः वर्त्तते परिक्रयणे संयदानमन्यतरस्यामिन्यतः । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

उपान्वधाङ्गसः ॥ ४८ ॥

उप अनु अधि आङ् इत्येवंपूर्वस्य वसतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । याममुपवसति सेना । पर्वतमुपवसति । याममनुवसति । याममधिवसति । याममावसति ॥ वसेरशयर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ यामे उपवसति । भोजननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४९ ॥

कर्तुः क्रियया यदाप्तमिष्टतमं तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । कटं करोति । यामं गच्छति । कर्तुरिति किम् । माषेष्वश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माषा न कर्तुः । तमव्यहणं किम् । पयसौदनं भुङ्के । कर्मैत्यनुवर्तमाने पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । इतरथा ऽऽधारस्यैव हि स्यात् । गेहं प्रविशतीति । आदनं पचति सक्तून्यिबतीत्यादिषु न स्यात् । पुनः कर्मग्रहणात् सर्वत्र सिद्धं भवति । कर्मप्रदेशाः कर्मणि द्वितीयेत्येवमादयः ॥

तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ५० ॥

येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव चेत्प्रकारेण यदनीप्सितं युक्तं भवति तस्य कर्मसंज्ञा विधीयते । ईप्सितादन्यत्सर्वमनीप्सितं द्वेष्यमितरच्च । विषं भक्षयति । चौरान्यशयति । यामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति ॥

अकथितं च ॥ ५१ ॥

•• अकथितं च यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति । किनाकथितमपादानादिविशेषकथाभिः । परिगणनं कर्त्तव्यम् ।

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभित्तिचित्रामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।
ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना ॥

उपयुज्यत इत्युपयोगः, पयः प्रभृति, तस्य निमित्तं गवादि, तस्योपयुज्यमानपयःप्रभृतिनिमित्तस्य गवादेः कर्मसंज्ञा विधीयते । पाणिना कास्यपात्र्यां गां दोग्धि पयः । पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्तं तस्य कस्माच्च भवति । नैतदस्ति । विहिता हि तत्र करणादिसंज्ञा । तदर्थमाह । अपूर्वविधाविति । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते । ब्रुविशास्यार्गुणः साधनं प्रधानं कर्म धर्मादिकं, तेन यत्संबध्यते, तदकीर्त्तितमाचरितं कविना, तदकथितमुक्तं सूत्रकारेण । दुहि,गां दोग्धि पयः । याचि,पौरवं गां याचते । रुधि, गामवरुणद्वि व्रजम् । प्रच्छि,माणवकं पन्यानं पृच्छति । भित्ति, पौरवं गां भित्ते । चित्र, वृत्तमवचिनेति फलानि । ब्रुवि, माणवकं धर्मं ब्रूते । शासि,माणवकं धर्ममनुशास्ति ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि

कर्त्ता स षौ ॥ ५२ ॥

अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्यवसानार्थानां च धातूनां तथा शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां च अण्यन्तानां यः कर्त्ता स ण्यन्तानां कर्मसंज्ञो भवति । गच्छति.माणवको यामम् । गमयति माणवकं यामम् । याति माणवको यामम् । यापयति माणवकं यामम् । गत्यर्थेषु नीवह्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ नयति भारं देवदत्तः । नाययति भारं देवदत्तेन, वहति भारं देवदत्तः । वाहयति भारं देवदत्तेन ॥ वहरिनयन्तृकर्त्तृकस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह प्रतिषेधो मा भूत् । वहन्ति यवान् बलीवर्दाः । वाहयति यवान् बलीवर्दानिति । बुद्धि । बुद्ध्यते माण-

वको धर्मम् । बोधयति माणवकं धर्मम् । वेत्ति माणवको धर्मम् । वेद-
यति माणवकं धर्मम् । प्रत्यवसानमभ्यवहारः । भुङ्क्ते माणवकं श्रोत्रनम् ।
भोजयति माणवकमोदनम् ॥ अश्नाति माणवकं श्रोत्रनम् । आशयति
माणवकमोदनम् ॥ आदिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अत्ति माणवक
श्रोत्रनम् । आदयति माणवकेनोदनम् । खादति माणवकः । खादयति
माणवकेन ॥ भक्षेरहिंसार्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ भक्षयति पिण्डो
देवदत्तः । भक्षयति पिण्डो देवदत्तेनेति । अहिंसार्यस्येति किम् । भक्ष-
यन्ति बलीवर्दाः सस्यं, भक्षयन्ति बलीवर्दानसस्यम् । शब्दकर्मणाम् ।
अधीते माणवको वेदम् । अध्यापयति माणवकं वेदम् । पठतिमाणवको
वेदम् । पाठयति माणवकं वेदम् । अकर्मकाणाम् । आस्ते देवदत्तः ।
आपयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः । शाययति देवदत्तम् । एतेषामिति
किम् । पचत्योदनं देवदत्तः । पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति । अग्यन्ताना-
मिति किम् । गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं, तमपरः प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन
यज्ञदत्तं विष्णामिन्नः ॥

हृकोरन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

अणि कर्त्ता स णोविति वर्त्तते । हरतेः करोतिश्चाण्यन्तयोर्गः कर्त्ता स
ण्यन्तयोरन्यतरस्यां कर्मसंज्ञा भवति । हरति भारं माणवकः । हारयति
भारं माणवकं माणवकेनेति वा । करोति कटं देवदत्तः । कारयति कटं
देवदत्तं देवदत्तेनेति वा ॥ अभिवादिदृशोरात्मनेपदउपसंख्यानम् ॥ * ॥
अभिवाद्यति गुरुं देवदत्तः । अभिवाद्यते गुरुं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा ।
पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजानं दर्शयते भृत्यैरिति वा ।
आत्मनेपदइति किम् । दर्शयति चैत्रं मैत्रमपरः । प्राप्तविकल्पत्वाद् द्वि-
तायैव । अभिवाद्यति गुरुं माणवकेन पिता । अप्राप्तविकल्पत्वात्तृती-
यैव ॥

स्वतन्त्रः कर्त्ता ॥ ५४ ॥

स्वतन्त्र इति प्रधानभूत उच्यते । अगुणीभूतो यः । क्रियाप्रसिद्धौ

स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवति । देवदत्तः पृचति । स्थाली पचति । कर्तृप्रदेशाः कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥

तदिति अनन्तरः कर्ता परामृश्यते । तस्य प्रयोजकः तत्प्रयोजकः । निपातनात्ममासः । स्वतन्त्रस्य प्रयोजको यो ऽर्थः तत्कारकं हेतुसंज्ञं भवति चकारात्कर्तृसंज्ञं च । संज्ञाममावेशार्थश्चकारः । कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते । कारयति । हारयति । हेतुत्वाद् णिचो निमित्तं कर्तृत्वाच्च कर्तृप्रत्ययेनोच्यते । हेतुप्रदेशाः हेतुमति चेत्येवमादयः ॥

प्राग्नीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥

अग्निरीश्वर इति वक्ष्यति प्रागेतस्मादवधेयानित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामः निपातसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति “चादयो ऽसत्त्वे” च वा ह अहं । प्राग्बधनं संज्ञाममावेशार्थम् । गत्युपमर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाभिस्मह निपातसंज्ञा ममाविशति । रेफोच्चारणमीश्वरं तोमुक्कमुनावित्ययमवधिर्मा विज्ञायीति ॥

मीश्वराद्वीश्वरान्मा भूत् कृन्मेजन्तः परोपि मः ।

ममासेष्वख्ययीभावो लौकिकं चातिवर्त्तते ॥

चादयो ऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥

चादयो निपातसंज्ञा भवन्ति न चेत्सत्त्वं वर्तन्ते । प्रमज्य प्रतिषेधो यं, सत्त्वमिति द्रव्यमुच्यते ॥ च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । युगपत् । सूपत् । कूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चण् । कञ्चित् । यत्र । नह । हन्त् । माक्किम् । नक्किम् । माङ् । माङ्गो डकारो विशेषणार्थो माङ्ङ लुङिति । इह न भवति । मा भवत् । मा भविष्यति । नञ् । यावत् । तावत् । त्वा । त्वे । द्वै । रै । श्रौपट् । वौपट् । स्वाहा । वपट् । स्वधा । ओम् । किल । तथा । अथ । सु । स्म । अस्मि । अ । इ । ब । च् । ल् । ए । ऐ । ओ । औ । अम् । तक् । उञ् । उक्ञ् । वेनायाम् । मात्रायाम् । तथा । यत् । यम् । तत् । किम् । पुरा । अट्टा ।

धिक् । हाहा । हे । है । प्याट् । पाट् । घाट् । अहो । उताहो । हो ।
 तुम् । तथाहि । खलु । आम् । आहो । अयो । ननु । मन्थे । मिथ्या ।
 असि । ब्रूहि । तु । नु । इति । इव । वस् । चन । बत । इह । आम् ।
 शम् । कम् । अनुकम् । नहिकम् । हिकम् । मुकम् । सत्यम् । चतम् । *
 अट्टा । इट्टा । मुधा । नोचेत् । नचेत् । नहि । जातु । कथम् । कुतः ।
 कुत्र । अथ । अनु । हाहौ । हैहा । ईहा । आहोस्वित् । ऊम्बट् । खम् ।
 दिष्ट्या । पशु । वट् । सह । आनुषक् । अङ्ग । फट् । ताजक् । अये ।
 अरे । चट्ट । बाट् । कुम् । खुम् । घुम् । हुम् । आर्दम् । शीम् । सीम् ।
 वै । † उपसर्गविभक्तिष्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । उपसर्गप्रतिरूपकाः ।

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥

अथ उपसर्गात् इति तत्त्वं न भवति । दुर्नीतम् । दुर्नयः । दुर्निर्णयः ।
 उपसर्गादिति णत्वं न भवति । असत्त्वइति किम् । पशुर्वै पुरुषः । पशुः
 पुरोहाशः । निपातप्रदेशाः स्वरादिनिपातमध्यपरमित्येवमादयः ॥

प्रादयः ॥ ५८ ॥

प्रादयो ऽसत्त्वे निपातसंज्ञा भवन्ति । प्र । परा । अप । सम् ।
 अनु । अथ । निम् । दुस् । वि । आङ् । नि । अधि । अपि । अति ।
 सु । उत् । अभि । प्रति । परि । उप । पृथग्योगकरणमुत्तरसंज्ञाविशेषणा-
 र्थम् । उपसर्गाः क्रियायोगइति चादीनामुपसर्गसंज्ञा मा भूत् । असत्त्व-
 त्येव । परा जयति सेना ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥

* क्तमित्येतदुत्तरं 'वाकिर्, नकिर्, आङ्, "अ, मा, नो, ना, प्रतिषेधे," उत, दह,"
 इत्येते क्वचित् पुस्तके दृश्यन्ते ।

† त्वे, तुवे, न्वे, नुवे, अध, अधस्, स्मि, अच्छ, अवल्, दह, हेहे, हेहे, नो, म,
 आस, शस्, शुक्म्, सम्, वध, वात्, डिकम्, छिनुक्, यशम्, शिकम्, प्रवकम्, सनुकम्,
 नुकम्, अन्त, द्यौ, सुक्, भाजक्, अन्ने, वट्, वाट्, कीम्, एते ऽधिकाः पुस्तकान्तरेषु ।

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति । प्रगयति । परिणयति ।
प्रणायकः । परिणायकः । क्रियायोगइति किम् । प्रगतो नायको ऽस्माद्दे-
शात् प्रनायको देशः ॥ मरुच्छब्दस्य चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ मरु-
द्विर्देतो मरुतः । संज्ञाविधानसामर्थ्यादनजनन्तत्वेमि अत्र उपसर्गात् इति
तत्त्वं भवति ॥ अच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ आतरचोपसर्गइति अह
भवति । अट्टा । उपसर्गप्रदेशा उपसर्गे घोः किरित्येवमादयः ॥

गतिश्च ॥ ६० ॥

गतिसंज्ञकश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे । प्रकृत्य । प्रकृतम् ।
प्रकरोति । योगविभाग उत्तरार्थः । उत्तान्न गतिसंज्ञैव यथा स्यात्, उप
सर्गसंज्ञा मा भूत् । ऊरीष्यादित्यत्रोपसर्गप्रादुर्भ्या मस्तिर्यच्पर इति प्लुषं
प्रमज्येत । चकारः संज्ञासमावेशार्थः । प्रणीतम् । अभिपिक्तम् । गतिर-
नन्तर इति स्वर*उपसर्गादिति गत्वप्लुषं च भवतः । कारिकाशब्दस्योप-
संख्यानम् ॥ * ॥ कारिकाकृत्य । कारिकाकृतम् । यत्कारिकाकरोति ।
पुनश्चनसौ कृन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुनरुत्प्लुतं
वासो देयम् । गतिर्गतार्थवति निघातो भवति । चनोहितः ॥ गतिरनन्तर
इतिस्वरः । गतिप्रदेशाः कुगतिप्रादय इत्येवमादयः ॥

ऊर्यादिच्चिडाचश्च ॥ ६१ ॥

ऊर्यौदयः शब्दाः च्यन्ता हाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवन्ति ।
चिडाचोः कृष्यस्त्रियोगे विधानं तस्माद्द्वयौदर्यादूयादीनामपि तरेव योगे
गतिसंज्ञा विधीयते । ऊरोउररीशब्दावङ्गीकरणे विस्तारे च । ऊरीकृत्य ।
ऊरीकृतम् । यदूरीकरोति । उररीकृत्य । उररीकृतम् । यदुररीकरोति ।
पाप्मी । ताली । आताली । वेताली । धूसी । शकला । संशकला ।
धंसकला । भंशकला । एते शकलादयो हिंसायाम् । शकलाकृत्य । संश
कलाकृत्य । धंसकलाकृत्य । भंशकलाकृत्य । गुलुगुधा पीडार्थं । गुलुगुधा-
कृत्य । सजूः सहायार्थं । सजूःकृत्य । फलू, फली, विक्री, आक्री, इति वि-
कारे । फलूकृत्य । फलीकृत्य । विक्रीकृत्य । आक्रीकृत्य । आलौष्टी, करा-

ली, केवाली, शेवाली, वर्षाली, मस्मसा, मसमसा, एते हिंसायाम् । वषट् ।
वौषट् । औषट् । स्वाहा । स्वधा । बन्धा । प्रादुस् । अत् । अम्विस् ।
च्यन्ताः खल्वापि । शुक्लीकृत्य । शुक्लीकृतम् । यच्छुक्लीकरोति । डास् । पट-
पटाकृत्य । पटपटाकृतम् । यत्पटपटाकरोति ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥

इतिः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । अनुकरणमनितिपरं क्रिया-
योगे गतिसंज्ञं भवति । खाट्कृत्य । खाट्कृतम् । यत् खाट्करोति । अनि-
तिपरमिति किम् । खाडिति कृत्वा निरष्टौवत् ॥

आदरानादरयोः सदसती ॥ ६३ ॥

प्रीत्यतिशय आदरः * । परिभवौदासीन्यमनादरः । आदरानादरयो-
र्यथाक्रमं सदसच्छब्दौ गतिसंज्ञौ भवतः । सत्कृत्य । सत्कृतम् । यत्सत्क-
रोति । असत्कृत्य । असत्कृतम् । यदसत्करोति । आदरानादरयोरिति
किम् । सत्कृत्वा काण्डं गतः । असत्कृत्वा काण्डं गतः ॥

भूषणे ऽलम् ॥ ६४ ॥

अलमिति प्रतिषेधे सामर्थ्यं पर्याप्तौ भूषणे चेति विशेषणमुपादी-
यते । भूषणे या ऽलंशब्दः स गतिसंज्ञो भवति । अलंकृत्य । अलंकृतम् ।
यदलंकरोति । भूषणइति किम् । अलं भुक्त्वा औदानं गतः ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥

अन्तःशब्दो ऽपरिग्रहेर्था गतिसंज्ञो भवति । परिग्रहः स्वीकरणं तद-
भावं गतिसंज्ञा विधीयते । अन्तर्हृत्य । अन्तर्हृतम् । यदन्तर्हन्ति । अप-
रिग्रहइति किम् । अन्तर्हृत्वा मूषिकां श्येनो गतः । परिग्रह गत इत्यर्थः ।
अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥ अन्तर्हृत् । अन्त-
र्हृत् । अन्तर्हृषति ॥

कणेमनसी अङ्गाप्रतीघाते ॥ ६६ ॥

* प्रीतिसंभम इति पाठान्तरम् ।

कणेशब्दे मनसशब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाने गतिसंज्ञो भवतः । कणे-
ह्य प्रपृ विवर्ति । मनोह्य पयः पिबति । तावत्पिबति यावदस्याभि-
लाषो निवृत्तः । श्रद्धा प्रतिहतेत्यर्थः । श्रद्धाप्रतीघातइति किम् । कणे
ह्यत्वा गतः । मनो ह्यत्वा गतः ॥

पुरो ऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

असिप्रत्ययान्तः पुरःशब्दे ऽव्ययं स गतिसंज्ञो भवति । समास-
स्वरोपचाराः प्रयोजनम् । पुरस्कृत्य । पुरस्कृतम् । यत्पुरस्कारोति । अव्य-
यमिति किम् । पूः, पुरौ, पुरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

अस्तं च ॥ ६८ ॥

अस्तंशब्दे मकरान्ते ऽव्ययमनुपलब्ध्या वर्तते स गतिसंज्ञो भवति ।
अस्तंगत्य सविता पुनरुद्देति । अस्तंगतानि धनानि । यदस्तगच्छति ।
अव्ययमित्येव । अस्त काण्डम् । तिप्रमित्यर्थः ॥

अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ ६९ ॥

अच्छशब्दे ऽव्ययमभिशब्दस्यार्थं वर्तते । स गत्यर्थेषु धातुषु वदता
च गतिसंज्ञो भवति । अच्छगत्य । अच्छगतम् । यदच्छगच्छति । वदता ।
अच्छोद्य । अच्छोदितम् । यदच्छवदति । अव्ययमित्येव । उदकमच्छं
गच्छति ॥

अदो ऽनुपदेशे ॥ ७० ॥

अदःशब्दस्यदादिषु पठ्यते सानुपदेशे गतिसंज्ञो भवति । उपदेशः
परार्थः प्रयोगः । स्वयमेव तु यदा बुद्ध्या परामृगति तदा नास्त्युपदेश
इति सो ऽस्य विषयः । अदःकृत्य । अदःकृतम् । यददःकरोति । अनुप-
देशइति किम् । अदः कृत्वा काण्डं गत इति परस्य कथयति ॥

तिरो ऽन्तर्द्धौ ॥ ७१ ॥

अतद्विषयं प्रधानम् । तत्र तिरोःशब्दे गतिसंज्ञो भवति । तिरोभूयं ।
तिरोभूतम् । यत् तिरोभवति । अन्तर्द्धाविति किम् । तिरो भूत्वा स्थितः ।
पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ॥

विभाषा कृञि ॥ ७२ ॥

अन्तर्द्विविति वर्तते । प्राप्तविभाषेणम् । तिरःशब्दः करोतौ मरतो
विभाषा गतिसंज्ञा भवति । तिरःकृत्य । तिरस्कृत्य । तिरस्कृतम् । यत्ति-
रस्करोति । तिरस्कृत्वा । तिरःकृत्वा । अन्तर्द्विवित्येष । तिरः कृत्वा
काष्ठं तिष्ठति ॥

उपाजेन्वाजे ॥ ७३ ॥

विभाषा कृञीनि वर्तते । उपाजेऽन्वाजेशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ
निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तते तौ कृञि विभाषा गतिसंज्ञा भव-
तः । उपाजेकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा ॥

सात्तात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥

विभाषा कृञीति वर्तते । सात्तात्प्रभृतीनि शब्दरूपाणि कृञि
विभाषा गतिसंज्ञानि भवन्ति । सात्तात्प्रभृतिषु च्यर्द्धवचनम् ॥ * ॥
सात्तात्कृत्य । सात्तात्कृत्वा । मिथ्याकृत्य । मिथ्या कृत्वा । सात्तात् ।
मिथ्या । चिन्ता । भद्रा । लोचना । विभाषा । संपत्का । आस्या ।
अमा । अद्रु । प्राजर्या । प्राजरुहा । वीजर्या । वीजरुहा । संमर्या । अर्थ ।
लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् । आर्द्रम् । गतिसंज्ञासंनियोगेन
लवणादीनां मकारान्तत्वं निपात्यते । अनौ । वशे । विकम्पने । विह-
सने । प्रहसने । प्रतपने । प्रादुस् । नमस् । आविस् ॥

अनत्याधानउरसिमनसी ॥ ७५ ॥

विभाषाकृञीति वर्तते । अनत्याधानमुपरलेषणं तदभावे ऽनत्या-
धाने उरसिमनसी शब्दौ विभाषा कृञि गतिसंज्ञा भवतः । उरसिकृत्य ।
उरसि कृत्वा । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । अनत्याधानइति किम् ।
उरसि कृत्वा पाणिं शेते ॥

मध्येपदेनिवचने च ॥ ७६ ॥

विभाषा कृञीति वर्तते । चकारादनत्याधानइति च । मध्ये पदे
निवचने इत्येते शब्दा अनत्याधाने विभाषा कृञि गतिसंज्ञा भवन्ति ।

मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पठेकृत्य । पठे कृत्वा । निवचनं वचनाभावः ।
निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा । व.चं नियम्येत्यर्थः । अनत्याधानइत्येष ।
हस्तिनः पठे कृत्वा शिरः शन्ति ॥

नित्यं हस्तेपाणावुपयमने ॥ ७७ ॥

कृत्रीति वर्तते । हस्ते पाणौ इत्येतौ शब्दौ कृत्रि नित्यं गति-
संज्ञौ भवत उपयमने । उपयमनं दारकर्म । पाणौकृत्य । हस्तेकृत्य । दार
कर्म कृत्येत्यर्थः । उपयमनइति किम् । हस्ते कृत्वा कार्पापणं गतः ॥

प्राध्वं बन्धने ॥ ७८ ॥

कृत्रीति वर्तते । प्राध्वमिति मकारान्तमध्ययमानुकृत्ये वर्तते, ते-
दानुकृत्यं बन्धनहेतुकं यदा भवति तदा प्राध्वंशब्दः कृत्रि नित्यं गतिसंज्ञौ
भवति । प्राध्वंकृत्य । बन्धनइति किम् । प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः ॥

जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ ७९ ॥

कृत्रीति वर्तते । जीविका उपनिषदित्येतौ शब्दौ औपम्ये विषये
कृत्रि गतिसंज्ञौ भवतः । जीविककृत्य । उपनिषत्कृत्य । औपम्यइति
किम् । जीविकां कृत्वा गतः ॥

ते प्राग्धातोः ॥ ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञकाः धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः । तथा चैवोदाहृताः ।
तेयहगमुपसर्गार्थम् । गतयो ह्यनन्तराः ॥

कृन्दसि परे ऽपि ॥ ८१ ॥

प्राक् प्रयोगे प्राप्ते कृन्दसि परेष्वभ्यनुज्ञायन्ते । कृन्दसि विषये
गत्युपसर्गसंज्ञकाः परेषु पूर्वेषु प्रयोक्तव्याः । न च परेषां प्रयुज्यमानानां
संज्ञाकार्यं किं चिदस्ति । केवलं परप्रयोगेपि क्रियायोग एषामस्तीति ज्ञा-
प्यते । याति नि हस्तिना । हन्ति नि मुष्टिना । निहन्ति मुष्टिना ॥

व्यवहृताश्च ॥ ८२ ॥

व्यवहिताश्च गत्यपसर्गसंज्ञकाः क्वन्दसि दृश्यन्ते । आ मन्त्रेरिन्द्र
हरिभिर्योहि मयूररोमभिः । आयाहि ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८३ ॥

कर्मप्रवचनीया इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः
कर्मप्रवचनीयसंज्ञास्ते वेदितव्याः । अधिरीश्वरइति यावदुच्यति । कर्मप्र-
वचनीयप्रदेशाः कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्येवमादयः ॥

अनुलक्षणे ॥ ८४ ॥

अनुशब्दो लक्षणे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । शाकल्यस्य
संहितामनु प्रावर्षत् । अनडुद्वयमन्वसिञ्चत् । अगस्त्यमन्वसिञ्चन्मजाः ।
क्रिमर्थमिदमुच्यते । यावता लक्षणेत्यभूताख्यानेति सिद्धैवानोः कर्मप्रवच-
नीयसंज्ञा । हेत्वर्थे तु वचनं हेतुतृतीयां बाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यात् ॥

तृतीयार्थे ॥ ८५ ॥

अनुशब्दस्तृतीयार्थे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । नदीमन्व-
वसिता सेना । पर्वतमन्ववसिता सेना । पर्वतेन संबद्धेत्यर्थः ॥

हीने ॥ ८६ ॥

हीन इति न्यून उच्यते स चोत्कृष्टापेतः । तेनेयं हीनोत्कृष्टसंबन्धे
संज्ञा विज्ञायते । हीने द्योत्ये ऽयमनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अनुशा-
कटायनं वैयाकरणाः । अन्वर्जुनं योद्धारः ॥

उपोधिके च ॥ ८७ ॥

उपशब्दः अधिके हीने च द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । उप
खायां द्रोणः । उप निष्के कार्षापणम् । हीने । उप शाकटायनं वैयाकरणाः ॥

अपपरी वर्जने ॥ ८८ ॥

अपपरी शब्दो वर्जने द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । प्रकृतेन
संबन्धिना कस्य चिदनभिसंबन्धो वर्जनम् । अप त्रिगर्त्तभ्यो वृष्टो देवः ।
परि । मरि त्रिगर्त्तभ्यो वृष्टो देवः । वर्जनइति किम् । त्वादनं परिषिञ्चति ॥

आङ्ग्यादावचने ॥ ८९ ॥

•• आङ्गित्येष शब्दः मर्यादावचने कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अथ धर्मर्यादा । वचनग्रहणादभिविधिरपि एह्यते । आ पाटलिपुत्रादृष्टेः देवः । आक्रमारं यशः पाणिनेः । आ सांकाश्यात् । आ मथुरायाः । मर्यादावचनइति किम् । ईपदर्थं क्रियायोगे च मा भूत् ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ ९० ॥

लक्षणे इत्थंभूताख्याने भागे वीप्सायां च विषयभूतायां प्रति परि अनु इत्येते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवन्ति । लक्षणे तावत् । वृत्तं प्रति विद्वोतते विद्युत् । वृत्तं परि । वृत्तमनु । इत्थंभूताख्याने । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातरं परि । मातरमनु । भागे । यदत्र मां प्रति स्यात् । मां परि स्यात् । मामनु स्यात् । वीप्सायाम् । वृत्तं वृत्तं प्रति सिञ्चति । परि सिञ्चति । अनु सिञ्चति । लक्षणादिष्विति किम् । ओदनं परिषिञ्चति । अथ परिशब्दयोगे पञ्चमी कस्माच्च भवति पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति । वर्जनविषये सा विधीयते, अपशब्दसाहचर्यात् ॥

अभिरभागे ॥ ९१ ॥

लक्षणादिष्वेव भागवर्जितेष्वभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । वृत्तमभि विद्वोतते । साधुर्देवदत्तो मातरमभि । वृत्तं वृत्तमभि सिञ्चति । अभागइति किम् । भागः स्वीक्रियमाणोऽंशः । यदत्र ममाभिष्यात् तद्वीयताम् । यदत्र मम भवति तद्वीयतामित्यर्थः ॥

• प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ ९२ ॥

• मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य निर्योतनं प्रतिदानम् । प्रतिनिधिविषये प्रतिदानविषये च प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । श्रीभिर्मथुरार्जुनतः प्रति । माषानस्मै तिन्नेभ्यः प्रति यच्छति ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ ९३ ॥

अधिपरी शब्दौ अनर्थकौ अनर्थान्तरवाचिनौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ

भवतः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधीयते ॥

• सुः पूजायाम् ॥ ८४ ॥

सुशब्दः पूजायामर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । सु सित्तं भवता ।
सु स्तुतं भवता । धात्वर्थः स्तूयते । उपसर्गसंज्ञाश्रयं पत्वं न भवति ।
पूजायामिति किम् । सुषित्तं किं तवात्र ॥

अतिरतिक्रमणे च ॥ ८५ ॥

अतिशब्दः अतिक्रमणे चकारात्पूजायां च कर्मप्रवचनीयसंज्ञो
भवति । निष्पत्तेरिति वस्तुनि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणम् । अति सित्तमेव भवता ।
अति स्तुतमेव भवता । पूजायाम् । अति सित्तं भवता । अति स्तुतं
भवता । शोभनं कृतमित्यर्थः ॥

अपिः पदार्थसंभावान्त्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ ८६ ॥

पदार्थं संभावने ऽन्ववसर्गं गर्हायां समुच्चये च वर्तमानः अपिः
कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः । सर्पि-
षोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि स्यात् । मात्रा बिन्दुः स्तोत्रमित्यस्यार्थे ऽपिशब्दे
वर्षन्ति । संभाषनमधिकार्थवचनेन शक्तेरप्रतिघाताविष्करणम् । अपि सिञ्चे-
न्मूलकसहस्रम् । अपि स्तुयाद्वाजानम् । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा । अपि
सिञ्च । अपि स्तुहि । गर्हा निन्दा । धिग्नालम् देवदत्तमपि सिञ्चेत्य-
लाण्डम् । अपि स्तुयादृषलम् । समुच्चये । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि ।
सिञ्च च स्तुहि च । उपसर्गसंज्ञाबाधनात् पत्वं न भवति ॥

अधिरीश्वरे ॥ ८७ ॥

ईश्वरः स्वामी स च स्वमपेक्षते । तदयं स्वस्वामिसंबन्ध कर्मप्र-
वचनीयसंज्ञो भवति । तत्र कदा चित्स्वामिनः कर्मप्रवचनीयविभक्तिः
सप्रमी भवति कदा चित्स्वात् । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः । अधि पञ्चा-
लेषु ब्रह्मदत्तः ॥

विभाषा क्त्रि ॥ ९८ ॥

•• अधिः करोती विभाषा कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति । यदत्र माम-
धिकरिष्यति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञापक्षे गतिसंज्ञाबाधनात् तिङि चोदात्त-
वतीति निघातो न भवति ॥

लः परस्मैपदम् ॥ ९९ ॥

ल इति षष्ठी आदेशापेता । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा भवन्ति ।
तिप्, तस्, फि । सिप्, थस्, थ । मिप्, वस्, मस् । शतृक्कसू च । परस्मै-
पदप्रदेशाः, सिञ्चि वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्येवमादयः ॥

तडानावात्मनेपदम् ॥ १०० ॥

तडिति प्रत्याहारो नवानां वचनानाम् । आन इति शानच्कानचोच्च-
हणम् । पूर्वण परस्मैपदसंज्ञायां प्राप्तायां तडानयोरान्वात्मनेपदसंज्ञा विधी-
यते । त, आताम्, फ । यास्, आथाम्, ध्वम् । इट्, वहि, महिङ् । आनः
खल्वपि । शानच्कानचौ । ल इत्येव । कतीह निघ्नानाः । आत्मनेपदप्रदेशा
अनुदात्तङित आत्मनेपदमित्येवमादयः ॥

तिङ्स्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १०१ ॥

तिङोष्ठादश प्रत्ययाः नव परस्मैपदसंज्ञकाः नवात्मनेपदसंज्ञकाः
तत्र परस्मैपदेषु त्रयस्त्रिकाः यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति ।
आत्मनेपदेष्वपि त्रयस्त्रिकाः प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । तिप्, तस्,
फि, इति प्रथमः । सिप्, थस्, थ, इति मध्यमः । मिप्, वस्, मस्, इत्युत्त-
मः । आत्मनेपदेषु त, आतां, फ, इति प्रथमः । यास्, आथाम्, ध्वम्, इति
मध्यमः । इट्, वहि, महिङ्, इत्युत्तमः । प्रथममध्यमोत्तमप्रदेशाः शेषे
प्रथम इत्येवमादयः ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १०२ ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति * एकशः एकैकं

* तानि तिङ्स्त्रीणित्रीणि भूत्येकप्रचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्तीत्यपि
क्य चित्याठः ।

पदम् । त्रिवित्येकवचनम् । तसिति द्विवचनम् । भि इति बहुवचनम् ।
एवं सर्वत्र । एकवचनद्विवचनबहुवचनप्रदेशाः बहुषु बहुवचनमित्येषमादयः ॥

सुपः ॥ १०३ ॥

तिङां त्रिकेष्येकवचनादिसंज्ञा विहिताः संप्रति सुपां त्रिकेषु वि-
धीयन्ते । सुपश्च त्रीणित्रीणि पदानि एकश्च एकवचनद्विवचनबहुवचन-
संज्ञानि भवन्ति । सु इत्येकवचनम् । औ इति द्विवचनम् । जसिति बहु-
वचनम् । एवं सर्वत्र ॥

विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥

त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तते । त्रीणित्रीणि विभक्तिसंज्ञाश्च भवन्ति सु-
पस्तिङश्च । विभक्तिप्रदेशा अष्टन आ विभक्तावित्येषमादयः ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे

स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १०५ ॥

लस्येत्यधिकृत्य सामान्येन तिबादयो विहितास्तेषामयं पुरुषनिय-
मः क्रियते । युष्मद्युपपदे सति व्यवहिते चाव्यवहिते सति समानाधि-
करणे समानाभिधेये तुल्यकारके स्थानिनि प्रयुज्यमाने ऽयप्रयुज्यमानेपि
मध्यमपुरुषो भवति । त्वं पचसि । युवां पचथः । यूयं पचथ । अप्रयुज्य-
मानेपि । पचसि । पचथः । पचथ ॥

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ १०६ ॥

प्रहासः परिहासः क्रीडा । प्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातोर्मध्य-
मपुरुषो भवति, मन्यतेरुत्तमः स चैकवद्भवति । एहि मन्ये औदनं भो-
द्व्यसदति, नहि भोद्व्यमे, भुक्तः सोतिथिभिः । एहि मन्ये रथेन यास्यसि,
नहि यास्यसि, यातस्तेन ते पिता । मध्यमोत्तमयोः प्राप्नोयोः उत्तममध्यमौ
विधीयेते । प्रहासइति किम् । एहि मन्यसे औदनं भोद्व्यदति । सुष्टुं
मन्यसे, साधु मन्यसे ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ १०७ ॥

“एहि मरु प्रहासीतो मरुः प्रधातु जयसिद्धिः ।”
मरुः अस्मद्विषयः अस्मात्प्रकृतेः कर्तेः अस्मद्विषयः ॥ १०७ ॥

उत्तमपुरुषो नियम्यते । अस्मद्गुणपदे समानाभिधेये प्रयुज्यमानेष्य-
प्रयुज्यमानेषु उत्तमपुरुषो भवति । अहं पचामि । आवां पचावः । वयं
पचामः । अप्रयुज्यमानेषु पचामि । पचावः । पचामः ॥

शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥

शेषइति मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यते । यत्र युष्मदस्मदी समा-
नाधिकरणे उपपदे न स्तः तत्र शेषे प्रथमपुरुषो भवति । पचति । पचतः ।
पचन्ति ॥

परः संनिकर्षः संहिता ॥ १०९ ॥

परशब्दे ऽतिशये वर्तते । संनिकर्षः प्रत्यासक्तिः । परो यः संनिकर्षो
वर्णानामर्धमात्राकालव्यवधानं स संहितासंज्ञो भवति । ददुत्र । मदुत्र ।
संहिताप्रदेशास्संहितायामित्येवमादयः ॥

विरामो ऽवसानम् ॥ ११० ॥

विरतिर्विरामः । विरम्यतेनेनेति वा विरामः । सोऽवसानसंज्ञो
भवति । दधि । मधु । वृत्तः । पूतः । अवसानप्रदेशाः खरवसानयोर्विस-
र्जनीय इत्येवमादयः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चाध्यायः ॥ शुभम् ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥

परिभाषेयम् । यः कश्चिद्विद् शास्त्रे पदविधिः श्रूयते स समर्थो
ब्रूदितव्यः । विधीयतइति विधिः । पदानां विधिः पदविधिः । स पुनः
समासादिः । समर्थः शक्तः, विग्रहवाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः स समर्थो ब्रू-

द्वितव्यः । अथ वा समर्थपदाश्रयत्वात् समर्थः । समर्थानां पदानां सम्ब-
 द्धार्थानां संसृष्टार्थानां विधिर्वदितव्यः । वक्ष्यति, “द्वितीया श्रितालीतप-
 तितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः” । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः । समर्थयहणं किम् ।
 पश्य देवदत्त कष्टं, श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् । “तृतीया तत्कृतार्थेन
 गुणवचनेन” । शङ्कुलया खण्डः, शङ्कुलाखण्डः । समर्थयहणं किम् । करि-
 ष्यसि शङ्कुलया, खण्डो देवदत्त उपलेन ॥ “चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसु-
 खरत्तितैः” । यूपाय दारु, यूपदारु । समर्थयहणं किम् । गच्छ त्वं यूपाय,
 दारु देवदत्तस्य गेहे । “पञ्चमी भयेन” । वृकेभ्यो भयं, वृकभयम् । समर्थ-
 यहणं किम् । गच्छ त्वं मां वृकेभ्यो, भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् । “षष्ठी” ।
 राज्ञः पुरुषो, राज्ञपुरुषः । समर्थयहणं किम् । भार्या राज्ञः, पुरुषो देवद-
 त्तस्य । “सप्तमी शौण्डैः” । अक्षेषु शौण्डैः, अक्षशौण्डैः । समर्थयहणं
 किम् । शक्तस्त्वमक्षेषु, शौण्डैः पिबति पानागारे । पदयहणं किम् । वर्ष-
 विधौ समर्थपरिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन । तिष्ठतु
 कुमारी, च्छत्रं हर देवदत्तात् । यथादेशो नित्यश्च तु भवति ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवस्वरे ॥ २ ॥

सुबन्तमामन्त्रिते परतः परस्याङ्गवद्ववति, स्वरे, स्वरलक्षणे कर्तव्ये ।
 तादात्म्यातिदेशोपम् । सुबन्तमामन्त्रितमनुप्रविशति । वक्ष्यति । “आम-
 न्त्रितस्य च” । आमन्त्रितस्याद्रिहदात्तो भवति । स ससुपकस्यापि यथा
 स्यात् । कुण्डेनाटन् । परशुना वृश्चन् । मद्राणां राजन् । कश्मीराणां राजन् ।
 सुबिति किम् । पीड्ये पीड्यमान । आमन्त्रितइति किम् । गेहे गार्ग्यः ।
 परयहणं किम् । पूर्वस्य मा भूत् । देवदत्त कुण्डेनाटन् । अङ्गयहणं
 किम् । यथा मृत्पिण्डोभूतः स्वरं लभेत । उभयोरान्द्रुदात्तत्वं मा भूत् ।
 वत्करणं किम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आं कुण्डेनाटन् । “आम
 एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके” इत्येकान्तरता भवति । स्वरइति किम् । कूरे
 सिञ्चन् । धर्मं नमन् । पत्स्वणत्वे प्रति पराङ्गवन्न भूति । सुबन्तस्य पराङ्ग-

यद्वात्रे समानाधिकरणस्योपसंख्यानमनन्तरत्वात् ॥ * ॥ * तीक्ष्णया सूच्या
संख्यन्तु । तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् । अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥
उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ॥

प्राक्कडारात्समासः ॥ ३ ॥

कडारसंशब्दनात्प्राग् † यानित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्ते समाससंज्ञा
वेदितव्याः । वक्ष्यति । यथा ऽसादृश्ये । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व ।
प्राग्वचनं संज्ञासमावेशार्थम् । समासप्रदेशा “स्तृतीयासमास” इत्येवमादयः ॥

सह सुपा ॥ ४ ॥

सुविति वर्तते, सहेति सुपेति च त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यम् । यद्विद्व
ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्तत्रेदमुपस्थितं द्रष्टव्यम् । वक्ष्यति द्वितीयाश्रितेति
द्वितीयान्तं श्रित्तादिभिः सह समस्यते । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः । सहय-
हणं योगविभागार्थं, तिडापि सह यथा स्यात् । अनुव्यचनत् । अनुप्रावर्षत् ॥

अव्ययीभावः ॥ ५ ॥

अव्ययीभाव इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामो
ऽव्ययीभावसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति, “यथा ऽसादृश्ये” । यथावृद्धं
ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । अन्वर्थसंज्ञा चेयं महती पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययी-
भावस्य दशयति । अव्ययीभावप्रदेशा “अव्ययीभावश्चे” इत्येवमादयः ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थभावात्प्राप्तिसम्प्रतिशब्दप्रादु-
र्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तव-
चनेषु ॥ ६ ॥

* सुबन्तस्य पराङ्मुखभावे कर्तव्ये तत्समानाधिकरणस्योपसंख्यानम् ॥ अननन्तर-
त्वाद्धि न प्राप्नोति । इति पाठान्तरम् ॥ परमुपरिस्थ एव पाठो न्यासाद्याकठः ।

† अधिकारो ऽयम् । “कडाराः कर्मधारये” इति वक्ष्यति प्रागेतस्माद्—इति पा-
ठान्तरम् ।

सुप् सुपेति च वर्तते । विभक्त्यादिष्वर्थेषु यद्व्ययं वर्तते तत्सम-
 र्थेन सुबन्तेन सह समस्यते अख्ययीभावश्च समासो भवति । वचनग्रहणं
 प्रत्येकं संबध्यते । विभक्तिवचने तावत् । स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्तते ।
 अर्थास्त्रि । अधिकुमारि । सप्तम्यर्थे यद्व्ययं तद् विभक्तिवचनम् । सपी-
 पवचने । कुम्भस्य समीपम् । उपकुम्भम् । उपमणिकम् । समृद्धिर्चद्वेराधि-
 क्यम् । समृद्धिर्मद्राणाम् । सुमद्रं सुमगधं वर्तते । व्युद्धिर्चद्वेराभावः ।
 गवदिकानामृद्धेराभावः । दुर्गवदिकं, दुर्गवनं वर्तते । अर्थाभावो वस्तुनो
 ऽभावः । अभावे मत्तिकाणाम् । निर्मत्तिकं, निर्मशकं, वर्तते । अत्ययो
 भूतत्वमतिक्रमः । अतीतानि हिमानि । निर्हिमं, निःशतं, वर्तते । असं-
 प्रीति, उपभोगस्य वर्तमानकालप्रतिषेधः । अतितैसृकम् * । तैसृकमाच्छा-
 दनं, तस्यायमुपभोगकालो न भवतीत्यर्थः । शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता
 शब्दस्य । इतिपाणिनि । तत्पाणिनि । पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशत-
 इत्यर्थः । पश्चात् । अनुरथं पादात् । रथानां पश्चात् । यथार्थं यद्व्ययं
 वर्तते तत्समस्यते । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति य-
 थार्थाः । योग्यतायाम् । अनुरूपम् । रूपयोग्यं भवतीत्यर्थः । वीप्सायाम् ।
 अर्थेमर्थे प्रति । प्रत्यर्थम् । पदार्थानतिवृत्तौ । यथाशक्ति । आनुपूर्व्यमनुक्रमः ।
 अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु भवन्तः । ज्येष्ठानुपूर्व्या भवन्तः प्रविशन्तिव्यर्थः ।
 योगपद्यमेककालता । सचक्रं धेहि । युगपच्चक्रं धेहीत्यर्थः । सादृश्यं तु-
 ल्यता । किमर्थमिदमुच्यते, यथार्थइत्येव सिद्धम् । गुणभूतेपि सादृश्ये यथा
 स्यात् । सदृशः सख्या ससखि । संपत्तिरनुरूप आत्मभावः समृद्धेरन्यः ।
 सब्रह्म बाधवाणाम् । सत्तत्रं शालङ्कायनानाम् । साकल्यमशेषता । सवृणम-
 भ्यवहरति । सबुसम् । न किं चिदभ्यवहार्यं परित्यजतीत्ययमर्थोऽधिकार्थ-
 वचनेभ प्रतिपाद्यते । अन्तवचने । अन्तइति परियहापेतया समाप्तिरु-
 च्यते । साम्यधीति । सैष्टिपशुबन्धम् । पशुबन्धान्तमधीतइत्यर्थः । इयं
 समाप्तिरसकलेष्वध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते ॥

* तैसृकम् । इति पाठान्तरम् ।

Handwritten notes at the bottom of the page, including a signature and some illegible text.

यथा ऽसादृश्ये ॥ ७ ॥

• यथेत्येतदव्ययमसादृश्ये वर्त्तमानं सुपा सह समस्यते, ऽव्ययीभावश्च समासो भवति । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । येये वृद्धाः । यथावृद्धम् । यथाध्यापकम् । असादृश्यइति किम् । यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः । यथार्थं यदव्ययमिति पूर्वणैव सिद्धे समासे वचनमिदं सादृश्यप्रतिषेधार्थम् ॥

यावद्वधारणे ॥ ८ ॥

यावदित्येतदव्ययमवधारणे वर्त्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययी-
भावश्च समासो भवति । अवधारणमियत्तापरिच्छेदः । यावदमत्रं ब्राह्म-
णानामन्त्रयस्व । यावन्त्यमत्राणि संभवन्ति पञ्च षड्वा तावत् आमन्त्रयस्व ।
अवधारणइति किम् । यावद्वृत्तं तावद्वृत्तम् । नावधारयामि कियन्मया
भुक्तमिति * ॥

सूप्रतिना माचार्ये ॥ ९ ॥

मात्रा बिन्दुः स्तोत्रमल्पमिति पर्यायाः । मात्रार्थं वर्त्तमानेन प्रतिवा
सह सुब्रन्तं समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अस्यत्र किं चित्
शाकम् । शाकप्रति । सूपप्रति । मात्रार्थे इति किम् । वृत्तं प्रति विद्योतते
विद्युत् । सुब्रिति वर्त्तमाने पुनः सुब्रह्मणमव्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥

अक्षशब्दः शलाकाशब्दः संख्याशब्दश्च परिणा सह समस्यन्ते,
अव्ययीभावश्च समासो भवति । कितव्यव्यवहारे समासोयमिष्यते । पञ्चिका
नाम द्रूतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति, तत्र यदा सर्वं उक्तानाः
पतन्त्यवाञ्छे वा तदा पातयिता जयति, तस्यैवास्य विघातो ऽन्यथा
पाते सति जायते । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये, अक्षपरि । शला-
कापरि । एकपरि । द्विपरि । त्रिपरि । परमेण चतुष्परि । "पञ्चसु त्वेक-
रूपासु जय एव भविष्यति ।"

* कियच्छतं त्वया ऽकियच्छुक्तं मयेति पा० ।

अत्रादयस्तृतीयान्ताः पूर्वाक्तस्य यथा न तत् ।
कितव्यवहारे च एकत्वे ऽक्षशलाकयोः ॥

विभाषा ॥ ११ ॥

विभाषेत्ययमधिकारो वेदितव्यः । यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्तद्वि-
भाषा भवति । वक्ष्यति “अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या” । अपत्रिगर्तं वृष्टो
देवः । अप त्रिगर्तैभ्यः ॥

अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥

अप परि बहिस् अञ्च इत्येते सुबन्ताः पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा
समस्यन्ते, अय्ययीभावश्च समासो भवति । अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः । अप
त्रिगर्तैभ्यः । परित्रिगर्तम् । परि त्रिगर्तैभ्यः । बहिर्यामम् । बहिर्यामात् ।
प्राग्यामम् । प्राग्यामात् । बहिःशब्दयोगे पञ्चमीभावस्यैतदेव ज्ञापकम् ॥

आङ्गयोदाभिविधौः ॥ १३ ॥

आङ्गित्येतन्मर्यादायामभिविधौ च वर्त्तमानं पञ्चम्यन्तेन सह वि-
भाषा समस्यते, अय्ययीभावश्च समासो भवति । आपाटलिपुत्रं वृष्टो
देवः । आ पाटलिपुत्रात् । अभिविधौ । आकुमारं यशः पाणिनेः । आ
कुमारेभ्यः ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १४ ॥

लक्षणं चिह्नं तद्वाचिना सुबन्तेन सहाभिप्रती शब्दावाभिमुख्ये
वर्त्तमानैः विभाषा समस्यते, अय्ययीभावश्च समासो भवति । अभ्यग्नि
शलभाः पतन्ति । अग्निमभि । प्रत्यग्नि । अग्निं प्रति । अग्निं लक्ष्यीकृत्य
अभिमुखं पतन्तीत्यर्थः । लक्षणेनेति किम् । सुग्घ्नं प्रति गतः । प्रतिनिवृत्य
सुग्घ्नमेवाभिमुखं गतः । अभिप्रती इति किम् । येनाग्निस्तेन गतः । आ-
भिमुख्यइति किम् । अभ्यङ्को गावः । प्रत्यङ्को गावः । नवाङ्को इत्यर्थः ॥

अनुर्यत्समया ॥ १५ ॥

समया समीपम् । अनुर्यस्य समीपवाची तेन लक्षणभूतेन सह

विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुवन्मुमशनिर्गतः ।
अनुरिति किम् । वनं समया । यत्समयेति किम् । वृत्तमनु विद्योतते
विद्युत् । अव्ययं विभक्तिममीपेत्येव मित्ते पुनर्बन्धं विभाषार्थम् ॥

॥ यस्य चायामः ॥ १६ ॥

लक्षणैनेति वर्तते । आयामो द्वैर्घ्यम् । अनुर्यस्यायामवाची तेन
लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति ।
अनुगङ्ग वाराणसी । अनुयमुनं मथुरा । यमुनाऽऽयामेन मथुराऽऽयामो
कृत्यते । आयाम इति किम् । वृत्तमनु विद्योतते विद्युत् ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥

तिष्ठद्वाद्यः समुदाया एव निपात्यन्ते । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्द-
रूपाणि अव्ययीभावसंज्ञानि भवन्ति । तिष्ठद् कालविशेषः । तिष्ठन्ति
गावो यस्मिन्काले द्रोहनाय स तिष्ठद् कालः । खलेयवादीनि प्रथमा-
न्तानि विभक्त्यन्तरेण नैव संबध्यन्ते ऽव्ययद्वयं च काले वर्तन्ते । चक्राहो
ऽवधारणार्थः । अपरः समासो न भवति परमतिष्ठद्ग्विति । तिष्ठद्गु ।
वहद्गु । आयतीगवम् । खलेबुसम् । खलेयवम् । लूनयवम् । लूयमानय-
वम् । पूतयवम् । पूयमानयवम् । संहृतयवम् । संह्रियमाणयवम् । संहृ-
तबुसम् । संह्रियमाणबुसम् । एते कालशब्दाः । समभूभि । समपदाति ।
सुषमम् । विषमम् । निष्वमम् । दुष्वमम् । अपरसमम् । आयतीसमम् ।
प्राह्वम् । प्रथम् । प्रमृगम् । प्रदक्षिणम् । अपरदक्षिणम् । संप्रति । अस-
प्रति । पापसमम् । पुण्यसमम् ॥ इत् कर्मव्यतिहारे ॥ दण्डादण्ड ।
मुसलामुसलि ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ १८ ॥

षष्ठीसमासे प्राप्ते तदपवादे ऽव्ययीभाव आरभ्यते । वावचनाच्च
षष्ठीसमासेऽपि पक्षे ऽभ्यनुज्ञायते । पारमध्यशब्दैः षष्ठ्यन्तेन सह विभाषा
समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । तत्सवियोगेन चानयोरेकारा-
न्तत्वं निपात्यते । पारं गङ्गायाः, पारंगङ्गम् । मध्यं गङ्गायाः, मध्येगङ्गम् ॥

षष्ठीसमासपते । गङ्गापारम् । गङ्गामध्यम् । महाविभाषया वाक्यविकल्पः
क्रियते ॥

संख्या वंशेन ॥ १९ ॥

विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणसंतानो वंश इत्यभिधीयते ।
तत्र भवो वंशः । तद्वाचिना सुबन्तेन सह संख्या समस्यते, अव्ययीभा-
वश्च समासो भवति । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंशौ द्विमुनि व्याकरणस्य ।
त्रिमुनि व्याकरणस्य । यदा तु विद्यया तद्वतामभेदविवक्ता तदा सामा-
नाधिकरण्यं भवति । द्विमुनि व्याकरणं, त्रिमुनि व्याकरणमिति । जन्मना ।
एकविंशति भारद्वाजम् ॥

नदीभिश्च ॥ २० ॥

संख्येत्यनुवर्त्तते । नदीवचनैः शब्दैः सह संख्या समस्यते, अव्ययी-
भावश्च समासो भवति । समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् ।
पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

संख्येति निवृत्तं, नदीयहणमनुवर्त्तते । नदीभिः सह सुबन्तमन्य-
पदार्थे वर्त्तमानं संज्ञायां विषये समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति ।
विभाषाधिकारेपि नित्यममास एवायम् । नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते ।
उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् । कृष्ण गङ्गम् । शनैर्गङ्गम् । अन्य-
पदार्थेइति किम् । कृष्णवेण्णा । संज्ञायामिति किम् । शीघ्रगङ्गा देशः ॥

तत्पुरुषः ॥ २२ ॥

तत्पुरुष इति संज्ञा ऽधिक्रियते प्राग्बहुव्रीहे, यानितऊर्द्ध्वे नुक्रमि-
ष्यामस्तत्पुरुषसंज्ञास्ते क्षिप्रितव्याः । वक्ष्यति द्वितीयाश्रितातीतपतितेति ।
कष्टश्रितः । पूर्वाचार्यसंज्ञा चेयं महती तदङ्गीकरणमुपाधेरपि तदीयस्य
परिग्रहार्थम् । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति । तत्पुरुषप्रदेशाः तत्पुरपे
हृति बहुलमित्येवमादयः ॥

द्विगुश्च ॥ २३ ॥

द्विगुश्च समासस्त्युरूपसंज्ञा भवति । द्विगोस्त्युरूपत्वे समासा-
न्ताः प्रयोजनम् । पञ्चराज्ञी । दशराज्ञी । द्वाहः । पञ्चगवम् । दशगवम् ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतद् द्वितीया । द्वितीयान्तं
सुबन्तं श्रितादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कष्टं
श्रितः, कष्टश्रितः । नरकश्रितः । अतीतः । कान्तारमतीतः, कान्तारातीतः ।
पतितः । नरकं पतितः, नरकपतितः । गतः । यामं गतः, यामगतः । अत्य-
स्तः । तरङ्गनात्यस्तः, तरङ्गात्यस्तः । तुहिनात्यस्तः । प्राप्तः । सुखं प्राप्तः
सुखप्राप्तः । आपन्नः । सुखमापन्नः, सुखापन्नः । दुःखापन्नः ॥ श्रितादिषु
गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ यामं गमी, यामगमी । यामं गामी,
यामगामी । ओदनं बुभुतुः, ओदनबुभुतुः ॥

स्वयं क्तेन ॥ २५ ॥

स्वयमेतदव्ययमात्मनेत्यस्यार्थे वर्त्तते तस्य द्वितीयायाः संबन्धोनुप-
पन्न इति द्वितीयायहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । स्वयमित्येतत्सुबन्तं कान्तेन सह
समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्वयंधैतौ पादौ । स्वयंवल्लोचनमा-
ज्यम् । एकपदमैकस्वयं च समासत्वाद्भवति ॥

खट्वा क्षेपे ॥ २६ ॥

खट्वाशब्दो द्वितीयान्तः कान्तेन सह क्षेपे गम्यमाने समस्यते,
तत्पुरुषश्च समासो भवति । क्षेपो निन्दा स ज्ञ समासार्थ एव, तेन वि-
भाषाधिकारेपि नित्यसमास एवायं, नहि वाक्येन क्षेपो गम्यते । खट्वाश-
हणं चेह विमार्गप्रस्थानस्योपलक्षणम् । सर्व एवाधिनीतः खट्वाकूठ इत्यु-
च्यते । खट्वाकूठो जाल्मः । खट्वाप्लूतः । अपयप्रस्थित इत्यर्थः । क्षेपइति
क्रिम् । खट्वाकूठः ॥

सामि ॥ २७ ॥

सामीप्येतदत्रयमर्दुशब्दपर्यायस्तस्यासत्त्ववाचित्वाद् द्वितीयया नास्ति संबन्धः तत् सुबन्तं क्लान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सामिकृतम् । सामिपीतम् । सामिभुक्तम् । ऐकपद्यमैकस्वर्थं च समासत्वाद्भवति ॥

कालाः ॥ २८ ॥

द्वितीया क्लेनेति वर्त्तते । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ताः क्लान्तेन सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । काला इति न स्वरूपविधिः । षण्मुहूर्त्ताश्चराचराः । ते कदा विदहर्गच्छन्ति कदा चिद्रात्रिम् । अहरतिसृता मुहूर्त्ताः । अहस्संक्रान्ताः । रात्र्यतिसृता मुहूर्त्ताः । रात्रिसंक्रान्ताः । मासप्रमितश्चन्द्रमाः । मासं प्रमा-
तुमारब्धः प्रतिपच्चन्द्रमा इत्यर्थः ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २९ ॥

काला इति वर्त्तते, क्लेनेति निवृत्तम् । अत्यन्तसंयोगः क्लत्वसंयोगः कालस्य स्वेन संबन्धिना व्याप्तिः । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ता अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने सुपा सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । मुहूर्त्तं सुखम्, मुहूर्त्तसुखम् । सर्वरात्रकल्याणी । सर्वरात्रशोभना ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । तृतीयान्तं सुबन्तं गुणवचनेनार्थशब्देन च सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । क्रीदृशेन गुणवचनेन, तत्कृतेन, तदर्थकृतेन, तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावत् । शङ्कुलया खण्डः, शङ्कुलाखण्डः । किरिणा काणः, किरिकाणः । अर्थशब्देन । धान्येनार्थः, धान्यार्थः । तत्कृतेनेति किम् । अदणा काणः । गुणवचनेनेति किम् । गोभिर्विषयावान् ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥

पूर्वं सदृशं समं जनार्थं कलहं निपुणं मिश्रं श्लक्ष्णं एतैः सह तृती-

यान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अस्मादेव वचनात् पूर्वा-
दिभिर्गुणे तृतीया भवति, हेतौ वा द्रष्टव्या । मासेन पूर्वः, मासपूर्वः ।
संवत्सरपूर्वः । सदृश । मातृसदृशः । पितृसदृशः । सम । मातृसमः ।
पितृसमः । ऊनार्थे । माषेनम् । कार्षापणेनम् । माषविकलम् । कार्षापण-
विकलम् । केलुह । असिकलहः । वाक्कलहः । निपुण । वाग्निपुणः ।
आचारनिपुणः । मिश्र । गुडमिश्रः । तिलमिश्रः । श्लक्ष्ण । आचार-
श्लक्ष्णः ॥ पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ मासेनावरः, मासावरः ।
संवत्सरावरः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥

तृतीयेति वर्त्तते । कर्त्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन
सह समस्यते बहुलं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सर्वापाधिव्यभिचा-
रार्थं बहुलयहणम् । कर्त्तरि । अहिना हतः, अहिहतः । करणे । नखैर्नि-
र्भिन्ना, नखनिर्भिन्नः । परशुना क्विन्नः, परशुक्विन्नः । कर्तृकरणे इति किम् ।
भित्ताभिरुषितः । बहुलयहणं किम् । दात्रेण लूनवान्, परशुना क्विन्नवान्,
इह समासो न भवति । पादहारको, गलेचोपक, इति च भवति ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३३ ॥

स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमधारोपितार्थवचनमधिकार्थवचनम् । कर्तृकर-
णयोर्था तृतीया तदन्तं सुबन्तं कृत्यैः सह समस्यते ऽधिकार्थवचने गम्य-
माने विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कर्त्ता । काकपेया नदी ।
श्वलेहः कूपः । करणम् । बाष्पच्छेद्यानि तृणानि । कण्टकसंचये आदनः ।
पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ कृत्यग्रहणे यण्यतोर्यहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा
भूत् । काकैः पातव्या इति ॥

अत्रेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥

तृतीयेति वर्त्तते । व्यञ्जनवाचि तृतीयान्तमन्त्रवाचिना सुबन्तेन
सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । संस्कार्यमन्त्रं, संस्का-

रकं व्यञ्जनम् । दध्ना उपसिक्त ओदनः, दध्नादनः । क्षीरौदनः । वृत्तौ
क्रियाया अन्तर्भावादत्रव्यञ्जनयोः सामर्थ्यम् ॥

भक्त्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥

मिश्रीकरणवाचि वृत्तीयान्तं भक्त्यवाचिना सुबन्तेन समस्यत, तत्पु-
रुषश्च समासो भवति । खरविशदमभ्यवहार्यं भक्त्यं, तस्य संस्कारकं मिश्री-
करणम् । गुडेन मिश्रा धानाः, गुडधानाः । गुडपृथुकाः । वृत्तौ क्रियाया
अन्तर्भावात्पूर्वात्तरपदयोः सामर्थ्यम् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । तदिति सर्वनाम्ना चतु-
र्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते । तस्मै इदं तदर्थम् । तदर्थं अर्थं बलि हित
सुख रक्षित इत्येतैः सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च, समासो भवति ।
तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समासोयमिष्यते । यूपाय दाह, यूपदाह । कु-
ण्डलाय हिरण्यम्, कुण्डलहिरण्यम् । इह न भवति । रन्धनाय स्थाली,
अवहननायोलूखलमिति । चतुर्थी चास्मादेव ज्ञापकात्तादर्थ्यं भवति ॥
ज्ञार्थेन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता च वक्तव्या ॥ * ॥ ब्राह्मणार्थं पयः ।
ब्राह्मणार्था यवागूः । बलि । कुबेराय बलिः । कुबेरबलिः । महाराज-
बलिः । हित । गोहितम् । अश्वहितम् । सुख । गोसुखम् । अश्वसुखम् ।
रक्षित । गोरक्षितम् । अश्वरक्षितम् ॥

पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पञ्चम्यन्तं सुबन्तं भय-
शब्देन सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
वृकभ्यो भयम्, वृकभयम् । चौरभयम् । दस्युभयम् ॥ भयभीतभीतिभी-
भिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वृकभ्यो भीतः, वृकभीतः । वृकभीतिः । वृकभीः ।
पूर्वस्यैवायं बहुलयहणस्य प्रपञ्चः । तथा च यामनिर्गतः, अर्धमज्जुगुप्सुहि-
त्येवमादि' सिद्धं भवति ॥

अपेतापोठमुक्तपतितापत्रस्तरल्पशः ॥ ३८ ॥

• अपेत अपोठ मुक्त पतित अपत्रस्त इत्येतैः सह पञ्चम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अपेत । सुखापेतः । अपोष्ठ । कल्पनापोठः । मुक्त । चक्रमुक्तः । पतित । स्वर्गपतितः । अपत्रस्त । तरङ्गापत्रस्तः । अल्पश इति समासस्याल्पविषयतामाचष्टे । अल्पा पञ्चमी समस्यते न सर्वा । प्रासादात्पतितः, भोजनादपत्रस्तः, इत्येवमादौ न भवति । कर्तृकरणे कृता बहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

स्तोकांन्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ ३९ ॥

• स्तोकांन्तिकदूर इत्येवमर्थाः शब्दाः कृच्छ्रशब्दश्च पञ्चम्यन्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोकांन्तिकः । स्तोकांन्मुक्तः । अन्तिक । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्राल्लब्धः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् ॥ शतसहस्रौ परेणेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ शतात्परे, परशताः । सहस्रात्परे, परसहस्राः । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । निपातनात्सुडागमः ॥

सप्तमी शौण्डैः ॥ ४० ॥

• सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अत्रेषु शौण्डो, ऽत्तशौण्डः । अत्तधूर्त्तः । अत्तकितवः । शौण्ड । धूर्त्त । कितव । व्याड । प्रवीण । संवीत । अन्तर् । अन्तशब्दस्त्वत्राधिकरणप्रधान एव पठ्यते । अधिपटु । परिडत । कुशल । चपल । निपुण * । वृत्तौ प्रसक्तिक्रियाया अन्तर्भावादत्तादिषु अधिकरणे सप्तमी ॥

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ४१ ॥

• सप्तमीति वर्तते । सिद्ध शुष्क पक्व बन्ध इत्येतैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सांकाश्य सिद्धः । काम्पिल्यसिद्धः ।

* संव्याड । मन्य । समीर । एते शब्दा अप्यत्र पुस्तकान्तरे दृश्यन्ते ।

शुष्क । आतपशुष्कः । छायाशुष्कः । यक् । स्यालीपक्कः । कुम्भीयक्कः ।
बन्ध । चक्रबन्धः । बहुलयहणस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ४२ ॥

ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् । ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्रम्यन्तं सुबन्तं समस्यते,
तत्पुरुषश्च समासो भवति, क्षेपे गम्यमाने । तीर्थे ध्वाङ्क्षइव, तीर्थेध्वाङ्क्षः ।
अनवस्थित इत्यर्थः । तीर्थेकाकः । तीर्थेवायसः । क्षेपइति किम् । तीर्थे
ध्वाङ्क्षस्तिष्ठति ॥

कृत्यैर्कणे ॥ ४३ ॥

सप्तमीति वर्तते । कृत्यप्रत्ययान्तैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पु-
रुषश्च समासो भवति, कणे गम्यमाने । यत्प्रत्ययेनैवेष्यते । मासे देयमृणं,
मासदेयम् । संवत्सरदेयम् । अहदेयम् । अणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थं
तेनहापि समासो भवति । पूर्वाङ्के गेयं साम । प्रातरध्रयो ऽनुवाकः ।
अणइति किम् । मासे देया भिन्ना ॥

संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

संज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो
भवति । संज्ञा समुदायोपाधिः । तेन नित्यसमास एवायं, नहि वाक्येन
संज्ञा गम्यते । अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषाः । वनेकिशुकाः । वनेबि-
ल्बकाः । कूपेपिशाचकाः । हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामित्यलुक् ॥

क्तोनाहोरात्रावयवाः ॥ ४५ ॥

अहरषयवा रात्रवयवाश्च सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते,
तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वाङ्कृतम् । अपरराङ्कृतम् । पूर्वरान्त्र-
तम् । अपररान्त्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् * । अहनि भुक्तम् । रात्रौ
वृत्तम् । बहुलयहणाद् रान्त्रिवृत्तम्, संध्यागर्जितमित्यादयः ॥

* अवयवग्रहणं किम् ।

उलूखलेराभरणेः पिशाची यदभाषत ।

यत्तु ते दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तं च दृश्यसि ॥

इति पाठान्तरम् ।

The story is given in the
M. S. of the MS. of the 129th

तच्च ॥ ४६ ॥

तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं क्लान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तत्रभुक्तम् । तत्रकृतम् । तत्रपीतम् । ऐकपदमैकस्वर्यं च समासत्वाद्भवति ॥

क्षेपे ॥ ४७ ॥

क्षेपो निन्दा । क्षेपे गम्यमाने सप्तम्यन्तं क्लान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अवतप्तेनकुलस्थितं तवैतत् । चापलमेतत्, अनवस्थितत्वं तवैतदित्यर्थः । उदकेविशीर्णम् । प्रवाहेमूत्रितम् । भस्म-
निहुतम् । निष्फलं यत्क्रियते तदेवमुच्यते । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्य-
लुक् ॥

• ॥ पात्रेसंमितादयश्च ॥ ४८ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । पात्रेसंमितादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति क्षेपे गम्यमाने । ये चात्र क्लान्तेन सह समासास्तेषां पूर्वणैव सिद्धे पुनः पाठो युक्तारोह्यादिपरिग्रहार्थः । पूर्वपदाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति । युक्तारोह्यादिषु हि पात्रेसंमितादयश्चेति पठन्ते । पात्रेसंमिताः । पात्रेबहुलाः । अवधारणेन क्षेपो गम्यते । पात्रेव संमिता न पुनः क्वचित्कार्यइति । उदुम्बरमशकादिषु उपमया क्षेपः । मातरिपुरुष इति प्रतिषिद्धसेवनेन । पिण्डीशूरादिषु निरीहतया । अश्रुत्वाच्चाकृतिगणो-
यम् * । पात्रेसंमिताः । पात्रेबहुलाः । उदरक्रिमिः । कूपकच्छपः । कूप-
पूरणकः । अवटकच्छपः । कूपमण्डकः । कुम्भमण्डकः । उदपानमण्डकः ।
नगरकाकः । नगरवायसः । मातरिपुरुषः । पिण्डीशूरः । गेहेशूरः । गेहे-
नर्दी । गेहेस्वेही । गेहेविजिती । गेहेव्याडः । गेहेतृप्रः । गेहेधृष्टः ।
गर्भतृप्तः । आखनिकबकः । गोष्ठेशूरः । गोष्ठेविजिती । गोष्ठेस्वेही ।
गेहेमेही । गोष्ठेपट्टः । गोष्ठेपण्डितः । गोष्ठेप्रगल्भः । कर्णेतिट्टिभः ।

* अश्रुत्कारणादाकृतिगणोयम् । इति पा० ।

कर्णचुरचुरा । चकारो ऽवधारणार्थः तेन समासान्तरं न भवति, पर-
मपात्रेसंमिता इति ।

पूर्वकालैकसर्वजरत्पराणनवकेवलाः समानाधि-
करणेन ॥ ४९ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पूर्वकाल एक सर्व जरत्
पुराण नव केवल इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते,
तत्पुरुषश्च समासो भवति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः
सामानाधिकार्यम् । पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः, परिशिष्टानां स्वरूपग्रहणम् ।
पूर्वकालो ऽपरकालेन समस्यते । छातानुलिप्तः । कृष्टसमीकृतम् । दग्ध-
प्ररूढम् । एकशाटी । एकभित्ता । सर्वदेवाः । सर्वमनुष्याः । जरद्वस्ती ।
जरद्वृष्टिः । जरद्वृत्तिः । पुराणात्रम् । पुराणावसथम् । नवात्रम् । नवाव-
सथम् । केवलात्रम् । समानाधिकरणेनेति किम् । एकस्याः शाटी ॥

द्विक्स्त्रये संज्ञायाम् ॥ ५० ॥

समानाधिकरणेनेत्यापादममाप्तेरनुवर्त्तते । द्विक्वाचिनः शब्दाः
संख्या च समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो
भवति, संज्ञायां विषये । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । संख्या ।
पञ्चाम्राः । सप्तर्षयः । संज्ञायामिति किम् । उत्तरा वृताः । पञ्च
ब्राह्मणाः ॥

॥ तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥

द्विक्स्त्रये इत्यनुवर्त्तते । तद्वितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समा-
हारे वाभिधेये द्विक्स्त्रये समानाधिकरणेन सुपा सह समस्येते, तत्पुरुषश्च
समासो भवति । तद्वितार्थे तावत् । पूर्वस्यां शालायां भवः । द्विक्पूर्वप-
दादसंज्ञायां जः । पौर्वशालः । आपरशालः । उत्तरपद्रे । पूर्वशालाप्रीयः ।
आपरशालाप्रीयः । समाहारे द्विक्शब्दो न संभवति । संख्या तद्वितार्थे ॥
पाञ्चनापितिः । पाञ्चकपालः । उत्तरपदे । पञ्चगवधनो, दशगवधनः ।

“... ॥ ५१ ॥”

समाहारे । पञ्चफली । दशपूनी । पञ्चकुमारि । दशकुमारि । स नपुंसकमिति नपुंसकत्वं, इत्थ्या नपुंसके प्रातिपदिकस्येति इत्थत्त्वम् ॥

संख्यापूर्वा द्विगुः ॥ ५२ ॥

तद्वितीयोत्तरपदसमाहारे चेत्यत्र यः संख्यापूर्वः समासः स द्विगुसंज्ञो भवति । तद्वितीयं तावत् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपालो, दशकपाढः । संस्कृतं भक्ता इतीहाण, तस्य द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् । उत्तरपदे । पञ्चनावप्रियः । नावो द्विगोरिति समासान्तो भवति । समाहारे । पञ्चपूनी । द्विगोरिति डोब् भवति । द्विगुप्रदेशा द्विगोरित्येवमादयः ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥

कुत्सितवाचीनि सुबन्तानि कुत्सनवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इष्यते । विशेषणं विशेष्येति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्व निपातार्थे आरम्भः । वैयाकरणवसूचिः । निष्प्रतिभ इत्यर्थः । याज्ञिककितवः । अयाज्ययाजनवृष्णापरः । मीमांसकदुर्दुष्टः । नास्त्रिकः । कुत्सितानीति किम् । वैयाकरणश्चारः । नह्यत्र वैयाकरणत्वं कुत्स्यते । कुत्सनैरिति किम् । कुत्सितो ब्राह्मणः ॥

पापाणके कुत्सितैः ॥ ५४ ॥

पापाणकशब्दैः कुत्सनाभिधायिनौ तयोः पूर्वण समासे परनिपातः प्राप्तः पूर्वनिपातार्थमिदमारभ्यते । पाप अणक एते सुबन्ते कुत्सितवचनैस्सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पापनापितः । पापकुलालः । अणकनापितः । अणककुलालः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥

उपमानयत्नेनेत्युपमानम् । उपमानवाचीनि सुबन्तानि सामान्यवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उपमानोपमे-

ययोः साधारणो धर्मः सामान्यं तद्विशिष्टोपमेयवचनैरयं समासः । शस्त्रीव
श्यामा, शस्त्रीश्यामा देवदत्ता । कुमुदश्येनी । हंसगद्गदा । न्ययोधपरिम-
ण्डला । उपमानानीति किम् । देवदत्ता श्यामा । सामान्यवचनैरिति
किम् । फालादव तन्दुलाः । पर्वतादव बलाहकाः ।

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥

उपमेयमुपमितं तद्विचि सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामर्थ्याद् उपमान-
वचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवाची
शब्दः प्रयुज्यते । विशेषणं विशेष्येति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्व-
निपातार्थं आरम्भः । पुरुषोऽयं व्याघ्रइव पुरुषव्याघ्रः । पुरुषसिंहः । सामा-
न्याप्रयोगइति किम् । पुरुषो व्याघ्रइव शूदः । व्याघ्र । सिंह । चत । अपभ ।
चन्दन । वृत्त । वृष । वराह । हस्तिन् । कुञ्जर । रू । पृषत । पुण्डरीक ।
बलाहक । आकृतिगणश्चायम् । तेनेदमपि भवति । मुखपद्मम् । मुखकमलम् ।
करकिसलयम् । पार्थिवचन्द्रः । इत्येवमादि ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥

भेदकं, विशेषणं, भेदां, विशेष्यम् । विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्य-
वाचिना समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह बहुलं समस्यते, तत्पुरुषश्च स-
मासो भवति । नीलोत्पलम् । रक्तोत्पलम् । बहुलवचनं व्यवस्थार्थम् । क
चिन्नित्यसमास एव । कृष्णसर्पः । लोहितशालिः । क्व चिन्न भवत्येव । रामो
जामदग्न्यः । अर्जुनः कार्त्तवीर्यः । क्व चिद्विकल्पः । नीलमुत्पलम् । नीलो-
त्पलम् । विशेषणमिति किम् । तत्तकः सर्पः । विशेष्येति किम् ।
लोहितस्तवकः ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ ५८ ॥

पूर्वं अपर प्रथम चरम जघन्य समान मध्य मध्यम वीर इत्येते सुबन्ताः
समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पू-
र्वपुरुषः । अपरपुरुषः । प्रथमपुरुषः । चरमपुरुषः । जघन्यपुरुषः । समानै-
पुरुषः । मध्यपुरुषः । मध्यमपुरुषः । वीरपुरुषः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५८ ॥ .

• श्रेण्यादयः सुबन्ताः कृतादिभिः समानाधिकरणैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ॥ श्रेण्यादिषु उच्यर्थवचनम् ॥ * ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः । श्रेणिकृताः । एककृताः । श्रेण्यादयः पठन्ते । कृतादिरा-
कृतिगणः । द्यन्तानां तु कुगतिपादय इत्यनेन नित्यसमासः । श्रेणीकृताः ।
श्रेणि । एक । पूग । कुण्ड । राशि । विशिख । निचय । निधान । इन्द्र । देव ।
मुण्ड । भूत । श्रवण । वदान्य । अध्यापक । ब्राह्मण । क्षत्रिय । पटु ।
• पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । कृपण । श्रेण्यादिः ॥ कृत । मित । मत ।
भूत । उक्त । समाज्ञात । समाम्नात । समाख्यात । संभावित । अवधा-
रित । निराकृत । अवकल्पित । उपकृत । उपाकृत । इति कृतादिः ॥ *

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥

नञैव विशेषो यस्य सर्वमन्यत्प्रकृत्यादिकं तुल्यं तच्चञ्विशिष्टं, तेन नञ्विशिष्टेन क्तान्तेन समानाधिकरणेन सह अनञ् क्तान्तं समस्यते, त-
त्पुरुषश्च समासो भवति । कृतं च तदकृतं च, कृताकृतम् । भुक्ताभुक्तम् ।
पीतापीतम् । उदितानुदितम् । नुडिटौ तद्वक्त्याच्चैव भेदकौ । अशितान-
शितेन जीवति । क्लिष्टाक्लिशितेन वर्त्तते ॥ कृतापकृतादीनामुपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रत्यागतम् ।
यातानुयातम् । क्रयाक्रयिका । पुटापुटिका । फलाफलिका । मानोन्मा-
निका ॥ समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलो-
पश्च ॥ * ॥ शाकप्रधानः पार्थिवः । शाकपार्थिवः । कुतपसौश्रुतः ।
अजातौल्वलिः ॥

• सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ ६१ ॥ .

सत् महत् परम उत्तम उत्कृष्ट इत्येते पूज्यमानैः सह समस्यन्ते,
तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूज्यमानैरिति वचनात् पूजावचनाः सद्वादयो
विज्ञायन्ते । सत्पुरुषः । महापुरुषः । परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः । उत्कृष्ट-
पुरुषः । पूज्यमानैरिति किम् । उत्कृष्टो गौः कर्तृमात् ॥

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥

वृन्दारक नाग कुञ्जर इत्येतैः सह पूज्यमानवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूज्यमानमिति वचनाद् वृन्दारकादयः पूजावचना गृह्यन्त । गोवृन्दारकः । अश्ववृन्दारकः । गोनागः । अश्वनागः । गोकुञ्जरः । अश्वकुञ्जरः । पूज्यमानमिति किम् । सुसीमो नागः ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६३ ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने वर्त्तमानौ समर्थन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कतरकठः । कतरकालापः । कतमकठः । कतमकालापः । ननु कतमशब्दस्तावज्जातिपरिप्रश्नएव व्युत्पादितः, कतरशब्दोऽपि साहचर्यात्तदर्थवृत्तिरेव गृहीष्यते, किं जातिपरिप्रश्नग्रहणेन । एवं तद्धेतुं ज्ञापयति कतमशब्दोऽन्यत्रापि वर्त्ततइति । तथा च प्रत्युदाहरणं, कतरो भवतोर्द्वैवदत्तः । कतमो भवतां देवदत्तः ॥

किं क्षेपे ॥ ६४ ॥

किमित्येतत् क्षेपे गम्यमाने सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । किराचा, यो न रत्ति । किंसखा, योभिद्रुहति । किगौः, यो न वहति । किमः क्षेपे इति समासान्तो न भवति । क्षेपइति किम् । को राजा पाटलिपुत्रे ॥

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्कय-

णीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जानिः ॥ ६५ ॥

उभयव्यञ्जना, पोटेत्यभिधीयते । * गृष्टि, रेकवारप्रसूता । धेनुः, प्रत्ययप्रसूता । वशा, वन्ध्या । वेह, दूर्भपतिनी । बष्कयणी, तरुणवत्सा । पोटादिभिः सह जातिवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । इभपोटा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदशिवत्कतिपयम् । गोगृष्टिः । गोधेनुः । गोवशा । गोवेहत् । गोबष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रो-

* युवतिर्नद्रयोवना स्त्री । स्तोत्रमन्यपर्यायः । कतिपर्ये च । इत्यधिकं क्य चित् ।

त्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्त्तः । जातिरिति किम् । देवदत्तः प्रवक्ता ।
धूर्त्तयहमामकुत्सार्थम् ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ ६६ ॥

जातिरिति वर्त्तने । जातिवाचि सुबन्तं प्रशंसावचनैः सह सम-
स्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । रुद्धिशब्दाः प्रशंसावचना गृह्यन्ते
मतल्लिकादयस्ते च विशिष्टलिङ्गत्वादव्यलिङ्गेपि जातिशब्दे स्वलिङ्गा-
पादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति । गोप्रकाण्डम् । अश्वप्रकाण्डम् ।
गोमतल्लिका । अश्वमतल्लिका । गोमवर्चिका । अश्वमवर्चिका । जा-
तिरिति किम् । कुमारी मतल्लिका ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६७ ॥

खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः सह युवशब्दः समस्यते, तत्पु-
रुषश्च समासो भवति । जरतीभिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः 'प्रातिपदिकग्र-
हणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं'मिति ज्ञापनार्थः । युवा खलतिः, युवख-
लतिः । युवतिः खलती, युवखलती । युवा पलितः, युवपलितः । युव-
तिः पलिता, युवपलिता । युवा वलिनः, युववलिनः । युवर्चिकलिना, यु-
ववलिना । युवा जरन्, युवजरन् । युवतिजरती, युवजरती ॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ ६८ ॥

कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यपर्यायाश्च सुबन्ता अजातिवचनेन समस्यन्ते,
तत्पुरुषश्च समासो भवति । भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् । पानीयशीत-
म् । तुल्याख्याः । तुल्यश्वेतः । तुल्यमहान् । सदृशश्वेतः । सदृशमहान् ।
अजात्येति किम् । भोज्य औदनः ॥

वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥

वर्णविशेषवार्त्ति सुबन्तं वर्णविशेषवाचिनां सुबन्तेन समानाधिक-
रणेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृष्णसारङ्गः । लोहि-
तसारङ्गः । कृष्णशबलः । लोहितशबलः । अथयवद्वारेण कृष्णशब्दः स-
मुदाये वर्त्तमानः समानाधिकरणो भवति ॥

कुमारः श्रमणादिभिः ॥ ७० ॥

कुमारशब्दः श्रमणादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । येन स्त्रीलिङ्गाः पठन्ते श्रमणा प्रव्रजिता कुलटेत्येवमादयस्तेः सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारशब्दः समस्यते, ये तु पुलिङ्गा अध्यापको ऽभिरूपकः पण्डित इति, तैरुभयथा, प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति । कुमारी श्रमणा, कुमारश्रमणा । श्रमणा । प्रव्रजिता । कुलटा । गर्भिणी । तापसी । दासी । बन्धकी । अध्यापक । अभिरूपक । पण्डित । पटु । मृदु । कुशल । चपल । निपुण ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७१ ॥

चतुष्पादाचिनः सुबन्ता गर्भिणीशब्देन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । गोगर्भिणी । अजागर्भिणी ॥ चतुष्पान्जातिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । कालाती गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी । चतुष्पाद इति किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ७२ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । मयूरव्यंसकादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति । चकारो ऽवधारणार्थः । परममयूरव्यंसक इति समासान्तरं न भवति मयूरव्यंसकः । ह्यात्रव्यंसकः । काम्बोजमुण्डः । यवगमुण्डः । छन्दसि । हस्तेश्च । पादेषु । लाङ्गलेश्च । पुनर्द्वय ॥ एहीडादयो ऽन्यपदार्थे ॥ एहीडम्, एहियवं वर्त्तते । एहिवाणिजा क्रिया । अपेहिवाणिजा । प्रेहिवाणिजा । एहिस्वागता । अपेहिस्वागता । प्रेहिस्वागता । एहिद्वितीया । अपेहिद्वितीया । प्रोहकटा । अपोहकटा । प्रोहकर्वमा । अपोहकर्वमा । उदुरचूडा । आहरचेला । आहरवसना । आहरवनिता । कृन्तविचक्षणा । उदुरोत्सृजा । उदुमविधमा । उत्पद्यविपचा । उत्पत्तिनिपता । उच्चावचम् । उच्चनीचम् । अचितोपचितम् । अवचितपराचितम् । निश्चप्रचम् । अकिंचनम् । स्वात्वाकालकः । पीत्वास्थिरकः । भुक्त्वासुहितः ।

प्राप्यपापीयान् । उत्पत्त्यव्याकुला । निपत्स्यरोहिणी । निषण्णश्यामा । अपे-
हिप्रधम्भा । इहपञ्चमी । इहद्वितीया ॥ जहि कर्मणा बहुलमाभीत्ये कर्त्तारं
चाभिदधाति ॥ जहिजोडः । उज्जहिजोडः । जहिस्तम्बः । उज्जहिस्तम्बः ॥
आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अशनीतपिबता । पचतभृज्जता । खाद-
तमोदता । खादताचमता । आहरनिवपा । आवपनिष्करा । उत्पचवि-
पचा । भिन्द्विलवणा । छिन्द्विविचक्षणा । पचलवणा । पचप्रकूटा । अवि-
हितलक्षणास्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः ॥

• इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकाय ऽवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥

एकदेशो ऽस्यास्तीत्येकदेशी अवयवी, तद्वाचिना सुबन्तेन सह
पूर्वापराधरोत्तरशब्दाः सामर्थ्यादेकदेशवचनाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समा-
सो भवति । एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिनो विशेषणम्, एकं चेदधिकरण-
मेकद्रव्यमेकदेशि भवति । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । पूर्वं कायस्य,
पूर्वकायः । अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः । एकदेशिनिति किम् ।
पूर्वं नाभेः कायस्य * । एकाधिकरणइति किम् । पूर्वं ह्यात्राणामामन्त्रय ।
कथं मध्याह्नः सायाह्न इति । संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्येति ज्ञापकात्सर्व-
णैकदेशशब्देनाह्नः समासो भवति ॥

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणे इति वर्त्तते । समप्रविभागे ऽर्धशब्दो नपुंस-
कमाविष्टलिङ्गस्तस्येदं ग्रहणम् । अर्द्धमित्येतद् नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकर-
णेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः ।

* अत्र 'नाभिशब्देन सह समासो न भवति' । इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ॥

अर्द्धं पिप्पल्याः, अर्द्धं पिप्पली । अर्द्धं कोशातकी । नपुंसकमिति किम् ।
यामार्द्धः । नगरार्द्धः । एकदेशिनेत्येव । अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्य । देवदत्तेन
सह समासो न भवति । एकाधिकरणइत्येव । अर्द्धं पिप्पलीनाम् ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणइति वर्तते । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः ।
अन्यतरस्यां ग्रहणात् सोऽपि भवति । पूरणेति प्रतिषेधश्चात् एवान्यतरस्यां-
ग्रहणसामर्थ्यात् प्रवर्तते । द्वितीयादीनि शब्दरूपाणि एकदेशिनैकाधिक-
रणेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । द्वितीयं
भित्तायाः, द्वितीयभित्ता । षष्ठीसमासपक्षे भित्ताद्वितीयं वा । तृतीयं
भित्तायाः, तृतीयभित्ता । भित्तातृतीयं वा । चतुर्थं भित्तायाः, चतुर्थभित्ता ।
भित्ताचतुर्थं वा । तुर्यं भित्तायाः, तुर्यभित्ता । भित्तातुर्यं वा । तुरीयशब्द-
स्यापीष्यते ॥ तुरीयं भित्तायाः, तुरीयभित्ता । भित्तातुरीयं वा * । एकदे-
शिनेत्येव । द्वितीयं भित्ताया भित्तुकस्य । एकाधिकरणइत्येव । द्वितीयं
भित्ताणाम् ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणइति निवृत्तम् । द्वितीयासमासे प्राप्ते वचन-
मिदम् । विधानसामर्थ्यात्सोऽपि भवति । प्राप्त आपन्न इत्येतौ द्वितीयान्तेन
सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । प्राप्तो जीविकां, प्राप्तजीविकः ।
जीविकाप्राप्त इति वा । आपन्ने जीविकाम्, आपन्नजीविकः । जीवि-
कापन्न इति वा ॥

कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥

परिमाणमस्यास्तीति परिमाणी तद्वाचिना सुबन्तेन सह साम-
र्थ्यात्परिमाणवचनाः कालशब्दाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
षष्ठीसमासविषये योगारम्भः † । मासो जातस्य, मासजातः । संवत्सरजातः ।
द्व्यहजातः । च्चहजातः ॥

* तुरीयशब्दस्येत्यादिभ्य भित्तातुरीयं वेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

† षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः इति पा० २ ।

नञ् ॥ ६ ॥

• नञ् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
न ब्राह्मणो, ऽब्राह्मणः । अचरुपलः ॥ नजो नलोपस्तिडिः त्रिषे ॥ * ॥ अ-
पचासि त्वं जालम् * ॥

ईषट्कृता ॥ ७ ॥

ईषदित्ययं शब्दो ऽकृदन्तेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो
भवति ॥ ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईषत्कडारः । ईषत्पिङ्गलः ।
ईषद्विकटः । ईषदुन्नतः । ईषत्पीतम् । ईषद्वक्तम् † । गुणवचनेनेति किम् ।
इह न भवति । ईषद्गार्यः ॥

षष्ठी ॥ ८ ॥

षष्ठन्तं सुबन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो
भवति । राज्ञः पुरुषो, राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः ॥ छद्मोगा च षष्ठी
समस्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इध्मप्रव्रश्चनः । पलाशशातनः † । किमथाम-
दमुच्यते । 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इति वदत्यति, तस्यायं
पुरस्तादपकर्षः ॥

याजकादिभिश्च ॥ ९ ॥

पूर्वेषु समासः सिद्ध एव तस्य कर्त्तरि चेति प्रतिषेधे प्राप्ते वचन-
मिदमारभ्यते प्रतिप्रसवार्थम् । याजकादिभिः सह षष्ठी समस्यते, तत्पु-
रुषश्च समासो भवति । ब्राह्मणयाजकः । क्षत्रिययाजकः । याजक । पूज-
क । परिचारक । परिषेचक † । स्नातक । अश्यापक । उत्पादक । उद्दु-
र्त्तक § । होतृ । पोतृ । भर्तृ । रथगणक । पत्तिगणक ॥ तत्स्यैश्च

- * नजो नलोपेत्यारभ्य जाल्मेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ॥
- † अत्र 'अकृतेति किम् । ईषदभुक्तम्' । इत्यधिकं कुत्र चित् ।
- ‡ परिवेषकेति पाठान्तरम् ॥
- § हर्तृ, वर्तक, इत्यधिको क्व चित् ॥

गुणैः षष्ठी समस्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चन्द्रनगन्धः । कपित्थरसः ॥
गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वेषां श्वेततरः, सर्वश्वेतः ।
सर्वेषां महत्तरः, सर्वमहान् । 'न निर्धारणे' इति प्रतिषेधे प्राप्ते वच-
नमिदम् । सर्वशुक्ला गौः * ॥

न निर्धारणे ॥ १० ॥

पूर्वेण समासे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । निर्धारणे या षष्ठी सा
न समस्यते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धार-
णम् । तच्चियो मनुष्याणां शूरतमः । कृष्णा गवां संपन्नक्षीरतमा । धाव-
न्ध्रगानां शीघ्रतमः ॥ प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यतइति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ सर्पिषो ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम् † ॥

पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥

पूरणगुणसुहितार्थं सद्व्यय तव्य समानाधिकरण इत्येतेः सह
षष्ठी न समस्यते । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, तेन स्वरूपविधिर्न
भवति । पूरणार्थं । छात्राणां पञ्चमः । छात्राणां दशमः । गुण । ब-
लाकायाः शौक्यम् । काकस्य काण्यम् । सुहितार्थास्तृप्यर्थाः । फलानां
सुहितः । फलानां तृप्तः । सत् । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वा-
णः । अव्यय । ब्राह्मणस्य कृत्वा । ब्राह्मणस्य कृत्वा । तव्य । ब्राह्म-
णस्य कर्त्तव्यम् । तव्यता सानुबन्धकेन समासे भवत्येव । ब्राह्मणकर्त्त-
व्यम् । समानाधिकरण । शुकस्य माराविदस्य । राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य ।
पाणिनेः सूत्रकारस्य । किं च स्यात् । पूर्वनिपातस्यानियमः स्यात् । अन-
न्तरायां तु प्राप्ता प्रतिषिद्धायां विशेषणं विशेष्येणेति भवत्येव समासः ।
पूर्वनिपातश्च तदा नियोगतो विशेषणस्यैव ‡ ॥

क्तेन च पूजायाम् ॥ १२ ॥

* गुणात्तरेणेत्यारभ्य सर्वशुक्ला गौरित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ॥

† ज्ञो ऽविदर्थस्य करणे इति षष्ठीति क्व चिदधिकमत्र ॥

‡ अनन्तरायामित्यारभ्य विशेषणस्यैवेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वक्ष्यति तस्येदं ग्रहणम् । पूजाग्रहणमुप-
लक्षणार्थम् । क्तो यः पूजायां विहितस्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां
मतः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां पूजितः । पूजायामिति किम् । द्वात्रस्य हसि-
तं, द्वात्रहसितम् ॥

अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥

‘क्तो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य’ इति वक्ष्यति, त-
स्येदं ग्रहणम् । अधिकरणवाचिना क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेकं या-
सम् । इदमेषां भुक्तम् ॥

कर्मणि च ॥ १४ ॥

क्तेनेति निवृत्तम् । कर्मग्रहणं षष्ठीविशेषणम् । कर्मणि च या
षष्ठी सा न समस्यते । उभयप्रान्तौ कर्मणीति षष्ठा इदं ग्रहणम् । आ-
श्चर्या गवां दोहेऽगोपालकेन * । रोचते आदनस्य भोजनं देवदत्तेन ।
साधु खलु पयसः पानं देवदत्तेन । विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना ॥

तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १५ ॥

कर्तृग्रहणं षष्ठीविशेषणम् । कर्तरि या षष्ठी सा तृजा ऽकेन च
सह न समस्यते । भवतः शायिका । भवत आसिकी । भवते ऽयगामि-
का । तृच् कर्तर्येव विधीयते, तत्प्रयोगे कर्तरि षष्ठी नास्ति । तस्मात्तृज-
ग्रहणमुत्परार्थम् । कर्तरीति किम् । इत्तुभक्तिकां मे धारयसि ॥

कर्तरि च ॥ १६ ॥

कर्तरि च यौ तृजकौ ताभ्यां सह षष्ठी न समस्यते । सामर्थ्या-
दकस्य विशेषणार्थं कर्तृग्रहणमितरत्र व्यभिचाराभावात् । अपां स्रष्टा ।
पुरां भेत्ता । वज्रस्य भर्ता । ननु च भर्तृशब्दो ह्ययं याजकादिषु पठ्य-
ते † । संबन्धिशब्दस्य पतिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम् ‡ । अकः खल्वपि ।

* अशिक्षितेन गोपालनेति पाठान्तरम् ।

† पठ्यते इत्यस्यार्थं ‘तत्र पाठसामर्थ्यात्समासेन भवितव्यम् । नैतदस्ति’ इति क्व
चिदधिकम् ।

‡ ग्रहणमित्यस्याये ‘इह तु क्रियाशब्दस्य’ इति पाठः कुत्र चिदधिकः ।

श्रोतनस्य भोजकः । सक्तनां पायकः ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥

नेति निवृत्तं न वृजकौ । नित्यं समासो विधीयते । क्रीडायां जी-
विकायां च नित्यं षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृच्
क्रीडाजीविकयोर्नास्तीत्येक एवोदाह्रियते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका ।
वारणपुष्पप्रचायिका । जीविकायाम् । दन्तलेखकः । नखलेखकः । क्रीडा-
जीविकयोरिति किम् । श्रोतनस्य भोजकः ॥

कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥

नित्यमिति वर्तते । कुशब्दो ऽध्ययं दृश्यते, गत्यादिसाहचर्यात्, न
द्व्यवचनः । कुगतिप्रादयः समर्थेन शब्दान्तरेण सह नित्यं समस्यन्ते, त-
त्पुरुषश्च समासो भवति । कुः पापार्थं । कुपुरुषः । गति । उररीकृतम् ।
यदूरीकरोति । प्रादयः । दुर्निन्दायाम् । दुष्पुरुषः । स्वती पूजायाम् ।
सुपुरुषः । अतिपुरुषः । आङ्गीषदर्थं । आपिङ्गलः । प्राधिकं चैतदुपाधिव-
चनम्, अन्यत्रापि हि समासो दृश्यते । कोष्णम् । कदुष्णम् । कथोष्णम् ।
दुष्कृतम् । अतिस्तुतम् । आबद्धम् । इति ॥ प्रादयो गतादर्थं प्रथम-
या ॥ * ॥ प्रगत आचार्यः, प्राचार्यः । प्रान्तेवासी ॥ अत्यादयः क्रान्ता-
दर्थं द्वितीयया ॥ * ॥ अतिक्रान्तः खट्वाम्, अतिखटुः । अतिमालः ॥
अवादयः क्लृष्टादर्थं तृतीयया ॥ * ॥ अवक्लृष्टः कोकिलया, अवकोकिलः ॥
पर्यादयो भ्रान्तादर्थं चतुर्थ्या ॥ * ॥ परिभ्रान्तो ऽध्ययनाय, पर्यध्ययनः ।
असं कुमार्यै, अलंकुमारिः ॥ निरादयः क्रान्तादर्थं पञ्चम्या ॥ * ॥ नि-
ष्क्रान्तः कौशाभ्याः, निष्कौशाभ्यः । निर्वाणसिः ॥ इवेन सह समासो
विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाससीदिव ॥ प्रा-
दिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ वृत्तं प्रति विद्यो-
तते विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ॥

उपपदमतिङ् ॥ १९ ॥

नित्यमिति वर्तते । उपपदमतिङन्तं समर्थेन शब्दान्तरेण सह

समस्यते नित्यं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुम्भकारः । नगरकारः ।
 अतिङिति किम् । एधानाहारको व्रजति । ननु च सुप् सुपेति वर्तते, तत्र
 कुतस्तिङन्तेन सह समासप्रसङ्गः । एवं तर्हि ज्ञापयति एतयोर्योग्याः सुप्
 सुपेति न संबध्यतइति । तेन गतिकारकोपपदानां कृद्विः सह समासवचनं
 प्राक्सुबुत्पत्तेरित्येतदुपपन्नं भवति । अश्वक्रीती । धनक्रीती ॥

अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥

पूर्वणैव समासे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अव्ययेनोपपदस्य यः
 समासः सोऽमैव भवति, नान्येन । स्वादुंकारं भुङ्के । संपन्नंकारं भुङ्के ।
 लवणंकारं भुङ्के । अमैवेति किम् । कालसमयवेनासु तुमुन् । कालो भो-
 क्तुम् । * एवकारकरणमुपपदविशेषणार्थम् । अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं
 तस्य समासो यथा स्यात्, अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानं तस्य मा भूत् ।
 अयेभुक्त्वा । अये भोजम् ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

अमैवेत्यनुवर्तते । उपदंशस्तृतीयायामित्यतः प्रभृति ग्यान्युपपदा-
 नि तान्यमैवाव्ययेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
 उभयत्र विभाषेयम् । यदमैव तुल्यविधानमुपपदं तस्य प्राप्ते, यद्योपदंश-
 स्तृतीयायामिति । यत्पुनरमा चान्येन च तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते, यथा
 अव्यये यथाभिप्रेताख्याने कृजः त्काणमुनाविति । मूलकोपदंशं भुङ्के । मू-
 लकोनोपदंशं भुङ्के । उच्चैःकारमाचष्टे । उच्चैः कारम् । अमैवेत्येव । पर्या-
 प्तिवचनेष्वलमर्थेषु । पर्याप्तो भोक्तुम् । प्रभुर्भोक्तुम् ॥

क्त्वा च ॥ २२ ॥

अमैवेति पूर्वयोगे ऽनुवृत्तं तेनान्यत्र न प्राप्तीतीति वचनमारभ्यते ।
 क्त्वाप्रत्ययेन सह तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि अन्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरु-
 षश्च समासो भवति । उच्चैःकृत्य । उच्चैः कृत्वा । अव्यये यथाभिप्रेता-

* 'समयो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम्' । इत्यधिकं क्व चित् ।

गने इति क्त्वाप्रत्ययः । समासपक्षे ल्यबेव । तृतीयाप्रभृतीनीत्येव । अलं
त्वा । खलु कृत्वा ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥

* उपयुक्तादन्यः शेषः । शेषः समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति ।
श्च शेषः । यत्रान्यः समासो नोक्तः । वक्ष्यति । अनेकमन्यपदार्थे । चि-
गुः । शबलगुः । कृष्णोत्तरासङ्गः । शेष इति किम् । उन्मत्सगङ्गम् । लोहि-
गङ्गम् । बहुव्रीहिप्रदेशः न बहुव्रीहावित्येवमादयः ॥

अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥

अनेकं सुबन्तमन्यपदार्थं वर्तमानं समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो
वति । प्रथमार्थमेकं वर्जयित्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्भवति । प्रा-
प्तुदकं यामं, प्राप्तोदको यामः । ऊठरथो ऽनड्वान् । उपहृतपशू रद्वः ।
दृत्तौदना स्याली । चित्रगुर्देवदत्तः । वीरपुरुषको यामः । प्रथमार्थं तु न
वति । वृष्टे देवे गतः । अनेकग्रहणं किम् । बहूनामपि यथा स्यात् ।

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुलभाजिनवाससा ।

पुत्री पर्वतराजस्य कुतो हेतोर्विवाहिता † ॥

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ व्यधिकरणा-
ं मा भूत् । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥ अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ * ॥
ज्वैर्मुखः । नीचैर्मुखः ॥ सप्रम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥
एते स्थितः कालो ऽस्य, कण्ठकालः । उरसिलोमा । उग्रस्य मुखमिव
खं यस्य स, उग्रमुखः । खरमुखः ॥ समुदायविकारषष्ठाश्च बहुव्रीहिरु-
रपदलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ केशानां संघातः, केशसंघातः, केशसं-
घातश्चूडा ऽस्य केशचूडः । सुवर्णस्य विकारो ऽलंकारो ऽस्य सुवर्णालंका-
॥ प्राद्विभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ * ॥

* तत्पुरुष इति निवृत्तमिति क्व चिदधिकमत्र ।

† सुसूक्ष्मजटकेशेन सुलभाजिनवाससा ।

ममन्तशितरन्ध्रेण द्रुयोर्धृत्तो न सिध्यति ॥ इति पा० २

प्रपतितं पर्यमस्य, प्रपर्यः । प्रपतितं पलाशमस्य, प्रपलाशः ॥ नजो ऽस्त्य-
र्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ अविद्यमानः पुत्रो
यस्य, अपुत्रः । अविद्यमानभार्यः, अभार्यः ॥ सुबधिकारे ऽस्तितीरादीनां
बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अस्तितीरा ब्राह्मणी । अस्त्यादयो निपाताः ॥

संख्यया ऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥

संख्येये या संख्या वर्त्तते तया सहाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः सम-
स्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । अव्यय । उपदशाः । उपविंशाः ।
व्यासन्नदशाः । आसन्नविंशाः । अदूरदशाः । अदूरविंशाः । अधिकदशाः ।
अधिकविंशाः । संख्या । द्वित्राः । त्रिचतुराः । द्विदशाः । संख्येयेति किम् ।
पञ्च ब्राह्मणाः । अव्ययासन्नादूराधिकसंख्या इति किम् । ब्राह्मणाः
पञ्च । संख्येये इति किम् । अधिका विंशतिर्गवाम् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥

दिशां नामानि दिग्नामानि । दिग्नामानि सुबन्तानि अन्तराले
वाच्ये समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च
दिशोर्यदन्तरालं, दक्षिणपूर्वा दिक् । पूर्वात्तरा । उत्तरपश्चिमा । पश्चि-
मदक्षिणा ॥ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे * पुंवद्भावः ॥ * ॥ नामग्रहणं रूढ्य-
र्थम् । इह मा भूत् । ऐन्द्राश्च कौबेर्याश्च दिशोर्यदन्तरालमिति ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तं रह्यते । तेनेति तृतीयान्तम् । सरूपग्रहणं प्र-
त्येकमभिसंबद्ध्यते । तत्रेति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति च तृतीयान्तं
इदमित्येतस्मिन्नर्थे समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । इतिकरण
श्चेह विश्वार्था लौकिकमर्थमनुसारयति । ततो ग्रहणं प्रहरणं कर्मव्यति-
हारो युद्धं च समासार्थ इति सर्वमतिकरणान्त्वयते । यत्तत्रेति निर्दिष्टं
ग्रहणं चेत्तद्व्रति, यत्तेनेति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्व्रति, यदिदमिति नि-
र्दिष्टं युद्धं चेत्तद्व्रति । केशेषुकेशेषु च ग्रहीत्वा इदं युद्धं वृत्तं, केशाके-

* वृत्तिमात्रे इत्यस्यापि पूर्वपदस्येत्यपि कुत्र चित् पाठः ।

शि । कवाकृत् । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं, दण्डादण्ड ।
मुशलामुशलि । इत् कर्मव्यतिहारइति इच्च समासान्तः, स चात्ययम् ।
अन्येषामपि दृश्यतइति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । सरूपग्रहणं किम् । हलैश्च
मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तम् ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥

सहेत्येतच्छब्दरूपं तुल्ययोगे वर्तमानं तेनेति तृतीयान्तेन सह
समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । सह पुत्रेणागतः, सपुत्रः । स-
च्छात्रः । सकर्मकरः । तुल्ययोगइति किम् । सहेव दशभिः पुत्रैर्भारं व-
हति गर्दभी । विद्यमानैरेव दशभिः पुत्रैर्भारं वहतीत्यर्थः । कथं सकर्मकः
सलोमकः सपुत्रक इति । नह्यत्र तुल्ययोगो गम्यते किं तर्हि विद्यमान-
ता । प्रायिकं तुल्ययोगइति विशेषणमन्यत्रापि समासो दृश्यते ॥

चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९ ॥

अनेकमिति वर्तते । अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं समस्यते, द्व-
न्द्वसंज्ञश्च समासो भवति । सगुच्छयान्वाचयेतरैरथे, गसमाहाराश्चार्थाः ।
तत्र समुच्चयान्वाचयोरसामर्थ्यान्वाप्ति समासः । इतरैतरयोगे समाहारे
च समासो विधीयते । प्लवश्च न्ययोधश्च, प्लवन्ययोधौ । धवश्च खदिर-
श्च पलाशश्च, धवखदिरपलाशाः । वाक्च त्वश्च, वाक्त्वचम् । जाम्बुप-
दम् । द्वन्द्वप्रदेशाः द्वन्द्वे चेत्येवमादयः ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥

समासइति वर्तते । उपसर्जनसंज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् ।
पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् । अनियमो हि स्यात् । द्वितीया । कष्ट-
श्रितः । तृतीया । शङ्कुनाखण्डः * । चतुर्थी । धूपदारु । पञ्चमी । चक्र-
भयम् । षष्ठी । राजपुरुषः । सप्तमी । अक्षशौण्डः ॥

राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥

* किरिकाण इत्यधिकमत्र क्व चित् ।

पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम् । राजदन्तादिषु परमुपस-
 र्जनं प्रयोक्तव्यम् । न केवलमुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणं विहितस्य
 पूर्वनिपातस्यापवादः परनिपातो विधीयते । दन्तानां राजा, राजदन्तः ।
 वनस्याथे, अथेवणम् । निपातनादलुक् । राजदन्तः । अथेवणम् । लिप्त-
 वासितम् । न्यनमुषितम् । सिक्तसंमृष्टम् । मृष्टलुञ्जितम् । अक्लिन्नपक्क-
 म् । अर्पितोप्तम् । उप्तगाढम् । पूर्वकालस्य परनिपातः । उलूखलमुसलम् ।
 तण्डुलकिएवम् । दृषदुपलम् । आरग्वायनबन्धकी । चित्ररथवाह्नीकम् ।
 आवन्यरमकम् । शूद्रार्यम् । स्वातकराजनौ । विष्वक्तेनार्जुनैः । अतिधु-
 वम् । दारगवम् । शब्दार्थैः । धर्मार्थैः । कामार्थैः । अनियमश्चात्रेव्यते ।
 अर्थशब्दैः । अर्थधर्मैः । अर्थकामैः । तत्कथं वक्तव्यमित्दम् । धर्मादिषुभय-
 मिति । वैकारिमत्तम् । गजवाजम् । गोपानधानीपङ्कम् । पूलामककर-
 ण्डम् । स्थूलपूलासम् । उशीरबीजम् । सिञ्जास्थम् । वित्राम्वाती ।
 भार्यापती । जायापती । जम्पती । दम्पती । जायाशब्दस्य जम्भायो
 दम्भावश्च निपात्यते । पुत्रपती । पुत्रपशु । केशशमशु । शमशुकेशौ ।
 शिरोबीजम् । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिणी । आद्यन्तौ । अन्तादी । गुणवृ-
 ढी । वृद्धिगुणौ ॥

द्वन्द्वे घि ॥ ३२ ॥

पूर्वमिति वर्त्तते । द्वन्द्वे समासे घ्यन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पटुगुप्तौ ।
 मृदुगुप्तौ । अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः, शेषे त्वनियमः । पटुमृदुशुक्लाः ।
 पटुशुक्लमृदवः । द्वन्द्वइति किम् । विस्पष्टपटुः ॥

अजाद्यदन्तम् ॥ ३३ ॥

द्वन्द्वइति वर्त्तते * । अजाद्यदन्तं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयो-
 क्तव्यम् । उष्ट्रखरम् । उष्ट्रशशकम् ॥ बहुष्वनियमः* ॥ * ॥ अश्वरथेन्द्राः ।
 इन्द्रथाश्वाः ॥ द्वन्द्वे घ्यजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ इन्द्राग्नी । इन्द्र-
 वायु । तपरकरणां किम् । अश्वावृषौ वृषाश्वे इति वा ॥

* पूर्वमिति चेति अथ चिदधिकम् ।

अल्पाक्षरम् ॥ ३४ ॥

द्वन्द्वइति वर्तते । अल्पाक्षरं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पूतश्च न्ययोधश्च, पूतन्ययोधौ । धवखदिरपलाशाः । बहुष्वानियमः । शङ्खुद्वन्द्वभिषीणाः । वीणाशङ्खुद्वन्द्वभयः ॥ चतुनवत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः । चित्रास्वाती । कृत्तिकारोहिण्यौ । समानाक्षराणामिति क्रिम् । शीष्मवसन्तौ ॥ लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कुशकाशम् । शरशादम् ॥ अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मातापितरौ । शृद्धामेधे । दीतातपसी ॥ वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातः ॥ * ॥ ब्राह्मणवृत्त्रियविट्शूद्राः । समानाक्षराणामित्यत्र नास्ति ॥ भ्रातुश्च ज्ञायसः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ ॥ संख्याया अल्पीयस्याः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ द्वित्राः । त्रिचतुराः । नवतिशप्तम् ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥

सर्वापसर्जनत्वाद्वहुव्रीहिरनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठकालः । उरसिलौमा । विशेषणम् । चित्रगुः । शवलगुः ॥ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वश्वेतः । सर्वकृष्णः । द्विशुक्लः । द्विकृष्णः । अनयोरेव मिधः संप्रधारणायां परत्वात्संख्यायाः पूर्वनिपातः । द्वान्यः । त्रयः ॥ वा प्रियस्य पूर्वनिपातः ॥ * ॥ गुडप्रियः । प्रियगुडः ॥ सप्तम्याः पूर्वनिपाते प्राप्ते गङ्गादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम् ॥ * ॥ गडुकण्ठः । गडुशिराः । कथं वहेगडुः । प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

निष्ठा ॥ ३६ ॥

* निष्ठान्तं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कृतकटः । भित्ति-तभित्तिः । अथमुक्तोपानत्कः । आहूतसुब्रह्मण्यः । ननु च विशेषणमेवात्र निष्ठा, नैष नियमो, विशेषणविशेष्यभावस्य त्रिवृत्तानिबन्धनत्वात् । कटे

* बहुव्रीह्याविति वर्ततइति क्व द्विदधिकमत्र !

कृतमनेनेति वा वियहीतव्यम् ॥ निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखा-
दिभ्यः परवचनम् ॥ * ॥ शार्ङ्गजग्धी । पलाण्डुभक्षिती । मासजातः ।
संवत्सरजातः । सुखजातः । दुःखजातः । कथं कृतकटः, भुक्तौदनः ।
प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥ प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत
इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । कथमुद्यतगदः उद्यता-
सिः । प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

वा ऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥

निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । आहिताग्न्यादिषु नि-
ष्ठान्तं पूर्वं वा प्रयोज्यम् । अग्न्याहितः । आहिताग्निः । जातपुत्रः ।
पुत्रजातः । जातदन्तः । जातश्मश्रुः । तैलपीतः । घृतपीतः । ऊठभार्यः ।
गतार्थः । आकृतिगणश्चायम् । तेनगडुकण्ठप्रभृतय इहैव द्रष्टव्याः ॥

• कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥

गुणशब्दानां विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । कडाश-
दयः शब्दाः कर्मधारये समासे वा पूर्वं प्रयोक्तव्याः । कडारजैमिनिः ।
जैमिनिकडारः । कडार । गडुल । काण । खञ्ज । कुण्ठ । खञ्जर । ख-
लति । गौर । वृद्ध । भित्तुक । पिङ्गल । तनु । वंटर । कर्मधारयइति
किम् । कडारपुरुषो यामः ॥

इति जयादित्यरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अनभिहिते ॥ १ ॥

अनभिहितइत्यधिकारोऽयं वेदितव्यः । यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामि
ऽनभिहितइत्येवं तद्वेदितव्यम् । अनभिहिते अनुक्ते अनिर्दिष्टे कर्मदौ
विभक्तिर्भवति । केनन्नभिहिते, तिङ्गुत्तद्वितसमासेः, परिसंख्यानम् । इत्य-

ति कर्मणि द्वितीया । कटं करोति । यामं गच्छति । अनभिहितइति किम् । तिङ् । क्लियते कटः । कृत् । कृतः कटः । तद्वित् । शत्यः । शूतिकः । समासः । प्राप्तमुदकं यं यामं, प्राप्तेऽदको यामः । परिसंख्यानं किम् । कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयम् । बहुषु बहुवचनमित्येवमादिना संख्या वाच्यत्वेन विभक्तीनामुपदिष्टा, तत्र विशेषणार्थमिदमारभ्यते, अनभिहितकर्माद्याश्रयेष्वेकत्वादिषु द्वितीयादयो वेदितव्या इति ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥

द्वितीयादयः शब्दाः पूर्वाचार्यैः सुपां त्रिकेषु स्मर्यन्ते, तैरेवात्र व्यवहारः । कर्मणि कारके या संख्या तत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति । कटं करोति । यामं गच्छति ।

उभयवतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीया ऽऽप्रेडितान्तेषु ततो ऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ * ॥

उभयतो यामम् । सर्वतो यामम् । धिद्वेवदत्तम् । उपयुपरि यामम् । अर्धधि यामम् । अधोऽधो यामम् ॥ अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेषु च दृश्यते ॥ * ॥ अभितो यामम् । परितो यामम् । समयो यामम् । निकषा यामम् । हा द्वेवदत्तम् । बुभुक्षितं न प्रति भाति किं चित् ॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ ३ ॥

कर्मणीति वर्त्तते । द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते, चशब्दात्सा च भवति । छन्दसि विषये जुहोतिः कर्मणि कारके तृतीया विभक्तिर्भवति द्वितीया च । यवावा ऽग्निहोत्रं जुहोति । यवागूमग्निहोत्रं जुहोति । छन्दसीति किम् । यवागूमग्निहोत्रं जुहोति ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥

द्वितीया स्वर्यते न तृतीया । अन्तराऽन्तरेणशब्दो निपातौ साहचर्याद्गृह्यते । आभ्यां योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति । षष्ठ्यपवादे योगः । तत्रान्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे । अन्तरेणशब्दस्तु तच्च विनार्थं च । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः । अन्तरेण त्वां च मां च कम-

गडलुः * । अन्तरेण पुरुषकारं न किं चिल्लभ्यते । युक्तग्रहणं किम् ।
अन्तरा तत्तशिलां च पाटलिपुत्रं सुप्रस्य प्राकारः ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥

कालशब्देभ्यो ऽध्वशब्देभ्यश्च द्वितीया विभक्तिर्भवति अत्यन्तसं-
योगे गम्यमाने† । क्रियागुणद्रष्टुः साकल्येन कालाध्वनोः संबन्धो ऽत्यन्त-
संयोगः । मासमधीति । संवत्सरमधीति । मासं कल्याणी । संवत्सरं क-
ल्याणी । मासं गुडधानाः । संवत्सरं गुडधानाः । अध्वनः खल्वपि । क्रो-
शमधीति । योजनमधीति । क्रोशं कुटिला नदी । योजनं कुटिला नदी ।
क्रोशं पर्वतः । योजनं पर्वतः । अत्यन्तसंयोगइति किम् । मासस्य द्वि-
धीति । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ ६ ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति वर्तते । अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां
क्रियापरिसमाप्तिः । अपवर्गे गम्यमाने कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया
विभक्तिर्भवति । मासेनानुवाको ऽधीतः । संवत्सरानुवाको ऽधीतः ।
अध्वनः । क्रोशेनानुवाको ऽधीतः । योजनेनानुवाको ऽधीतः । अपवर्ग-
इति किम् । क्रोशमधीतो ऽनुवाकः । मासमधीतो* । कर्तृव्यावृत्तौ फल-
सिद्धेरभावात् तृतीया न भवति । मासमधीतो ऽनुवाको न ज्ञानेन शहीतः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ ७ ॥

कालाध्वनोरिति वर्तते । कारकगोर्मध्ये यौ कालाध्वनौ तार्थ्या
सप्तमीपञ्चम्यौ विभक्ती भवतः । अद्य भुक्त्वा देवदत्तो द्रुहे द्रुह्यद्वा
• भोक्ता । अहे अहाद्भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्ये कालः । इहस्यो ऽयमिच्छा-
सः क्रोशे लक्ष्यं विध्यति । क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति । कर्तृकर्मणाः कारकयोः
कर्मापादानयोः कर्माधिकरणयोर्वा मध्ये क्रोशः† संख्यातानुदेशो न भ-
वत्यस्वरितत्वात् ॥

* तव मम मध्ये कमगडलुरित्यर्थ इत्यधिकं क्व चित् ।

† षष्ठ्यपवादे ऽप्येवमिच्छा इत्यधिकं क्व चित् ।

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥

कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । अनुलेखणे । शाकल्यस्य
संहितामनुप्रावर्षत् । आगस्त्यमन्वसिञ्चत्यजाः ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्तइति वर्तते । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं
कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । उपखाय्यां द्वाणः । उप-
निष्के कार्षापणम् । यस्य चेश्वरवचनमिति स्वस्वामिनोर्द्वयोरपि पर्यायेण
सप्तमी विभक्तिर्भवति । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः, अधि पञ्चालेषु ब्रह्म-
दत्तः, इति । द्वितीयापवादे योगः ॥

पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ १० ॥

अप आङ् परि इत्येतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति ।
अप त्रिगर्तभ्यो वृष्टो देवः । आ पाटलिपुत्रादृष्टो देवः । परिपरि त्रिगर्त-
भ्यो वृष्टो देवः । अपेन साहचर्यात्परिवर्जनार्थस्य ग्रहणम् । तेनेह न भवति ।
वृत्तं परि विद्मोतते विद्मत् ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ ११ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् । य-
स्मात्प्रतिनिधिर्गतश्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विभक्ति-
र्भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । प्रदुन्वे वासुदेवतः प्रति । मापानस्मै
तिलेभ्यः प्रतियच्छति । ननु च प्रतिनिधिप्रतिदाने कर्मप्रवचनीययुक्ते न
तु यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने । नैष दोषः । संबन्धसंबन्धात्तस्यापि योगो
ऽस्त्येव ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥

गत्यर्थानां धातूनां चेष्टाक्रियाणां परिस्पन्दक्रियाणां कर्मणि कारके
ऽध्ववर्जिते द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवतः । ग्रामं गच्छति । ग्रामाय गच्छति ।
ग्रामं व्रजति । ग्रामाय व्रजति । गत्यर्थग्रहणं किम् । औदनं पचति ।
कर्मष्पीति किम् । अश्वेन व्रजति । चेष्टायामिति किम् । मनसा पाटलि-

पुत्रं गच्छति । अनध्वनीति किम् । अध्वानं गच्छति । अध्वन्यर्थयह-
णम् । पन्थानं गच्छति । मार्गं गच्छति । आस्थितप्रतिषेधश्चायं विज्ञेयः ।
आस्थितः संप्राप्तः, आक्रान्त उच्यते । यत्र उत्पद्येन पन्थानं गच्छति,
तत्र भवितव्यमेव चतुर्थ्या । पथे गच्छतीति । द्वितीयाग्रहणं किम् । न
चतुर्थ्यैव विकल्प्येत । अपवादविषये ऽपि यथा स्यात् । यामं गन्ता ।
यामाय गन्ता । ऋद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति ॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ १३ ॥

• संप्रदाने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । उपाध्यायाय गां ददाति ।
माणवकाय भित्तां ददाति । देवदत्ताय रोचते । पुष्येभ्यः स्पृहयति ।
इत्यादि ॥ चतुर्थीविधाने तादर्थ्यउपसंख्यानम् ॥ * ॥ यूपाय दाह । कु-
ण्डलाय हिरण्यम् । रन्धनाय स्थाली । अग्रहननायोलूखलम् ॥ ऋषिसंप-
द्व्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥ * ॥ मूत्राय कल्पते यवागूः । उच्चाराय कल्पते
यवागूः । ऋषीत्यर्थनिर्देशः । मूत्राय संपद्यते यवागूः । मूत्राय जायते
यवागूः ॥ उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥ * ॥

वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी । ..

पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥

• हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या ॥ * ॥ गोभ्यो हितम् । अरोचकिने
हितम् ॥

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ १४ ॥

क्रिया क्रियार्था उपपदं यस्य सो ऽयं क्रियार्थोपपदः । तुमुन्वुलौ
• क्रियायां क्रियार्थायामित्येष विषयो लस्यते । क्रियार्थोपपदस्य च स्थानिनो
ऽप्रयुज्यमानस्य धातोः कर्मणि कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । द्वितीयाप-
वादे योगः । एधेभ्यो व्रजति । पुष्येभ्यो व्रजति । क्रियार्थोपपदस्येति
किम् । प्रविश पिण्डीम् । प्रविश तर्पणम् । भतिरत्र स्थानी न तु क्रिया-
र्थोपपदः । कर्मणीति किम् । एधेभ्यो व्रजति शकटेन । स्थानिन इति
किम् । एधानाहुतुं व्रजति ॥

तुमर्थीच्च भाववचनात् ॥ १५ ॥

तुमुना समानार्थस्तुमर्थः । तुमर्थभाष्यवचनप्रत्ययान्तात् प्रातिप-
दिकाञ्चतुर्थी विभक्तिर्भवति । भाववचनाश्चेति घट्यति, तस्येदं ग्रहणम् ।
पाकाय व्रजति । त्यागाय व्रजति । भूतये व्रजति । संपत्तये व्रजति ।
तुमर्थीदिति किम् । पाक,स्त्यागो, रागः । भाववचनादिति किम् । कार-
को व्रजति ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंबषड्योगाच्च ॥ १६ ॥

नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधा ऽलं वषट् इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभ-
क्तिर्भवति । नमो देवेभ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहा ऽग्नये । स्वधा
पितृभ्यः । अलं मल्लो मल्लाय । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । प्रभुर्मल्लो
मल्लाय । शक्तो मल्लो मल्लाय । वषडग्नये । वषडिन्द्राय । चकारः पुन-
रस्यैव समुच्चयार्थः । तिनशीर्विवक्षायामपि षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्यैव भ-
वति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा ऽप्राणिषु ॥ १७ ॥

मन्यतेः कर्मणि, मन्यकर्मणि । मन्यकर्मणि प्राणिवर्जिते विभाषा
चतुर्थी विभक्तिर्भवति अनादरे गम्यमाने । अनादरस्तिरस्कारः । न त्वा
तृणं मन्ये । न त्वा तृणाय मन्ये । न त्वा वुसं मन्ये । न त्वा वुसयि
मन्ये । मन्यतिग्रहणं किम् । न त्वा तृणं चिन्तयामि । विकरथानिर्देशः
किमर्थः । न त्वा तृणं मन्ये । अनादरइति किम् ।

अश्मानं दृषदं मन्ये मन्ये काष्ठमुलूखलम् ।

॥ अन्धायास्तं सुतं मन्ये यस्य माता न पश्यति ॥

अप्राणिष्विति किम् । न त्वा श्वगालं मन्ये ॥ यदेतदप्राणिष्विति
तदनाद्यादिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ व्यवस्थितविभाषा च ज्ञेया । न त्वा
नावं मन्ये । नावमुत्तीर्णं न नाव्यम् । न त्वा ऽञ्चं मन्ये । यावन्न भुक्तं
आद्रुम् । प्राणिषु तूभयम् । न त्वा काकं मन्ये । न त्वा श्वगालं मन्ये ।
इह चतुर्थी द्वितीया च भवतः । न त्वा श्वानं मन्ये । न त्वा शुने

मन्ये । युष्मदः कस्माच्च भवति चतुर्थी, एतदपि हि मन्यते; कर्म, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव न भवति ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥

कर्त्तरि करणे च कारके तृतीया विभक्तिर्भवति । देवदत्तेन कृतम् । यज्ञदत्तेन भुक्तम् । करणे । दाम्नेण लुनाति । परशुना छिनति ॥ तृतीया-विधाने प्रकृत्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रकृत्या ऽभिरूपः । प्रकृत्या दर्शनीयः । प्रायेण याज्ञिकः । प्रायेण वैयाकरणः । गार्ग्या ऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति । विषमेण धावति । द्विद्वारेण धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति । सहस्रेण पशून् क्रीणाति ॥

सहयुक्ते ऽप्रधाने ॥ १९ ॥

सहार्थेन युक्ते ऽप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति । पुत्रेण सहागतः पिता । पुत्रेण सह गोमान् । पितुरत्र क्रियादिसंबन्धः शब्देनोच्यते, पुत्रस्य तु प्रतीयमान, इति तस्याप्राधान्यम् । सहार्थेन च योगे विधानात्पर्यायप्रयोगेपि भवति । पुत्रेण सार्द्धमिति । विनापि सहशब्देन भवति । वृद्धो यूनेति निदर्शनात् । अप्रधानइति किम् । शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौः ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥

अङ्गशब्दे ऽत्राङ्गसमुदाये शरीरे वर्तते, येनेति च तदवयवो हेतुत्वेन निर्दिश्यते । येनाङ्गेन विक्रतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । अक्षणा काणः । पादेन खञ्जः । पाणिना कुण्डः * । अवयवधर्मण समुदायो व्यपदिश्यते । अङ्गविकार इति किम् । अक्षि काणमस्यं ॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥

कं चित्प्रकारं प्राप्नो इत्थंभूतं,स्तस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणं, ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमद्रावीत् । छात्रे-

* कुण्डिरिति पाठान्तरम् ।

खोपाध्यायम्, शिख्या परिव्राजकम् । इह न भवति । कमण्डलुपाणि-
शूत्र इति । लक्षणस्य समासे ऽन्तर्भूतत्वात् । इत्यंभूत इति किम् ।
वृत्तं प्रति विद्योतनम् * ॥

संज्ञो ऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २२ ॥

संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि कारके द्वितीयायां प्राप्तायामन्यतरस्यां
तृतीया विभक्तिर्भवति । पित्रा संजानीते । पितरं संजानीते । मात्रा
संजानीते । मातरं संजानीते † ॥

हेतौ ॥ २३ ॥

फलसाधनयोगः पदार्थां लोके हेतुश्च्यते । तद्वाचिनस्तृतीया
विभक्तिर्भवति । धनेन कुलम् । कन्यया शोकः । विद्यया यशः ॥

अकर्तृयोगे पञ्चमी ॥ २४ ॥

हेताविति वर्त्तते । कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुस्ततः पञ्चमी विभ-
क्तिर्भवति । तृतीयापवादो योगः । शताद्बहुः । सहाद्बहुः । अकर्तरीति
किम् । शतेन बन्धितः । शतमृणं च भवति, प्रयोजकत्वाच्च कर्तृसंज्ञम् ॥

विभाषा गुणे ऽस्त्रियाम् ॥ २५ ॥

हेताविति वर्त्तते । गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे विभाषा पञ्चमी विभ-
क्तिर्भवति † । आड्याद्बहुः । जाड्येन बहुः । पाण्डित्याद् मुक्तः । पाण्डि-
त्येन मुक्तः । गुणयहणं किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियामिति किम् ।
बुद्ध्या मुक्तः । प्रज्ञया मुक्तः ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥

हेतोः प्रयोगो हेतुप्रयोगः । हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्वीत्ये षष्ठी
विभक्तिर्भवति । अत्रस्य हेतोर्वसति ॥

* इत्यंभूत इत्यारभ्य विद्योतनमित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

† संपूर्वः किम् । मातरं जानाति । पितरं जानाति । कर्मणीति किम् । पूरणे पुत्रं
संजानीते पिता । इत्यधिकं क्य चित् ।

‡ तृतीयापवादो ऽयं योग इत्यधिकं कुत्र चित् ।

सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २७ ॥

• सर्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया विभक्तिर्भवति पंष्टी च । पूर्वेण षष्ठ्यामेव प्राप्तायामिदमुच्यते । कस्य हेतोर्वसति । केन हेतुना वसति ॥ यस्य हेतोर्वसति । येन हेतुना वसति ॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥ * ॥ किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्माच्चिमित्तादुसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिच्चिमित्ते वसति । एवं कारणहेत्वोरप्युदाहार्यम् । अर्थग्रहणं चैतत् । पर्यायोपादानं तु स्वरूपविधिर्मा विज्ञायीति । तेनेहापि भवति । किं प्रयोजनं वसति । केन प्रयोजनेन वसति । कस्मै प्रयोजनाय वसति । कस्मात्प्रयोजनाद् वसति । कस्य प्रयोजनस्य वसति । कस्मिन् प्रयोजने वसति ॥

• अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥

अपादाने कारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति । यामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । वृकेभ्यो विभति । अध्ययनात्पराजयते । पञ्चमीविधाने ल्यङ्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रासादमारुह्य प्रेक्षते, प्रासादात्प्रेतते ॥ अधिकरणे चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ आसने उपविश्य प्रेक्षते, अस्मनात्प्रेतते । शयनात्प्रेतते ॥ प्रनाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या ॥ * ॥ कुतो भ्रान्, पाटलिपुत्रात् ॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या ॥ * ॥ गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । कार्त्तिक्या आयहायणी मासे ॥ तद्वृत्तात्काले सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ कार्त्तिक्या आयहायणी मासे ॥ अध्वनः प्रथमा सप्तमी च वक्तव्या ॥ * ॥ गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि, चतुर्षु योजनेषु वा ॥

अन्यारादितरर्त्तदिक्शब्दाञ्चूत्तरपञ्चमिच्चयुक्ते ॥ २९ ॥

अन्य आरात् इतर ऋते दिक्कृद्ध अञ्चूत्तरपद आच् आहि इत्येतैर्यागे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । तेन पर्यायप्रयोगेपि भवति । अन्यो देवदत्तात् । भिन्नो देवदत्तात् । अर्थान्तरं देवदत्तात् ।

विलक्षणो देवदत्तात् । आराच्छब्दो दूरान्तिकार्थं वर्त्तते । तत्र दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यन्तरस्यामिति प्राप्ते पञ्चमी विधीयते । आराद्वेदेवदत्तात् । आराद्व्यञ्जदत्तात् । इतर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगी पदार्थ उच्यते । इतरो देवदत्तात् । ऋते इति ऋष्ययं वर्जनार्थं । ऋते देवदत्तात् । ऋते यज्ञदत्तात् । दिक्शब्दः । पूर्वा यामात् । उत्तरो यामात् । पूर्वा ग्रीष्माद्वसन्तः । उत्तरो ग्रीष्मा वसन्तात् । दिक्शब्द इत्यत्र शब्दग्रहणं देशकालवृत्तिनापि दिक्शब्देन योगे यथा स्यात् । इतरथा हि दिग्वृत्तिनैव स्यात् । इयमस्याः पूर्व्वेति । इह तु न स्यात् । अथमस्मात्पूर्व्वः काल इति । अञ्चूत्तरपद । प्राग् यामात् । प्रत्यग् यामात् । ननु चायमपि दिक्शब्द एव । षष्ठ्यन्तसर्थप्रत्ययेनेति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । आच् । दक्षिणा यामात् । उत्तरा यामात् । आहि । दक्षिणाहि यामात् । उत्तराहि यामात् ॥

षष्ठ्यन्तसर्थप्रत्यये ॥ ३० ॥

दक्षिणात्तराभ्यामतसुजिति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । अन्तसर्थेन प्रत्ययेन युक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । दक्षिणतो यामस्य । उत्तरतो यामस्य । पुरस्ताद् यामस्य । उपरि यामस्य । उपरिष्ठाद् यामस्य ॥

एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥

एनवन्त्यन्तरस्यामदूरे पञ्चम्या इति वक्ष्यति । तिन युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । पूर्वेण षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् । दक्षिणेन यामम् । उत्तरेण यामम् । षष्ठ्यपीष्यते । दक्षिणेन यामस्य । उत्तरेण यामस्य । तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीया ऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

पञ्चमीग्रहणमनुवर्त्तते । पृथक् विना नाना इत्येतैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवति अन्यतरस्यां पञ्चमी च । पृथग् देवदत्तेन । पृथग् देवदत्तात् । विना देवदत्तेन । विना देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन । नाना देवदत्तात् । पृथग्विनानानाभिरिति योगविभागे द्वितीयायः ।

विना घाते विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना ।

• विना हस्तिह्रतान्द्रोषान्केनेमौ पातितौ द्रुमौ ॥

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ॥ ३३ ॥

स्तोका० अल्प कृच्छ्र कतिपय इत्येतेभ्यो ऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे कारके ऽन्यतरस्यां तृतीया भवति । पञ्चम्यत्र पते विधीयते, तृतीया तु कारणइत्येव सिद्धा । यद्वा तु धर्ममात्रं कारणतया विवक्ष्यते न द्रव्यं, तदा स्तोकादीनामसत्त्ववचनता । स्तोकान्मुक्तः । स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अल्पेन मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्रेण मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । कतिपयेन मुक्तः । असत्त्ववचनस्येति किम् । स्तोकेन विषेण हतः । अल्पेन मधुना मत्तः । कारणइति किम् । क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत् । स्तोकां मुञ्चति ॥

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ ३४ ॥

पञ्चम्यनुवर्त्तते । दूरान्तिकार्थैः शब्दैर्यागे षष्ठी विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां पञ्चमी च । दूरं यामात् । दूरं यामस्य । विप्रकृष्टं यामात् । विप्रकृष्टं यामस्य । अन्तिकं यामात् । अन्तिकं यामस्य । अभ्याशं यामात् । अभ्याशं यामस्य । अन्यतरस्यांशहणं पञ्चम्यर्थम् । इतरथा हि तृतीया पते स्यात् ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यनुवर्त्तते । दूरान्तिकार्थेभ्यः शब्देभ्यो द्वितीया विभक्तिर्भवति, चकारात्पञ्चमी तृतीयापि समुच्चीयते । दूरं यामस्य । दूराद्दामस्य । दूरेण यामस्य । अन्तिकं यामस्य । अन्तिकाद्दामस्य । अन्तिकेन यामस्य । प्रातिपदिकार्थं विधानम् । असत्त्ववचनशहणं चानुवर्त्तते । सत्त्वशब्देभ्यो यथायथं विभक्तयो भवन्ति । दूरः पन्थाः । दूराय पथं देहि । दूरस्य पथः स्वम् ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥

सप्तमी विभक्तिर्भवत्यधिकरणे कारके, चकारादूरान्तिकार्थेभ्यश्च ।
 कटे आस्ते । शकटे आस्ते । स्याल्यां पचति । दूरान्तिकार्थेभ्यः खन्वपि ।
 दूरे यामस्य । अन्तिके यामस्य । आभ्यासे यामस्य । दूरान्तिकार्थेभ्यश्च-
 तस्यो विभक्तयो भवन्ति, द्वितीयातृतीयापञ्चमीसप्तम्यः ॥ सप्तमीविधाने
 क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अधीती व्याकरणे । परिगणितो
 याजिके । आम्नाती कृन्दसि ॥ साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥
 साधुर्देवदत्तो मातरि । असाधुः पितरि ॥ कारकाहंणां च कारकत्वे स-
 प्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ ऋद्वेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते । ब्राह्मणेषु तर-
 त्सु वृषला आसते ॥ अकारकाहंणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥
 दरिद्रेष्वासीनेषु ऋद्धा भुञ्जते । वृषलेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति ॥
 तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ ऋद्वेष्वासीनेषु दरिद्रा भुञ्जते ।
 ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति ॥ निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु * चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

.. यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३७ ॥

सप्तमीति वतन्ते । भावः क्रिया । यस्य च भावेन यस्य च क्रियया
 क्रियान्तरं लक्ष्यते ततो भाववतः सप्तमी विभक्तिर्भवति । प्रसिद्धः च
 क्रिया क्रियान्तरं लक्षयति । गोषु दुह्यमानासु गतः । दुग्धास्वागतः ।
 अग्निषु हूयमानेषु गतः । हुतेष्वागतः । भावेनेति किम् । यो जटाभिः स
 भुङ्क्ते । पुनर्भागवयहणं किम् । यो भुङ्क्ते स देवदत्तः ॥

षष्ठी चानादरे ॥ ३८ ॥

पूर्वण सप्तम्यां प्राप्तायां षष्ठी विधीयते, चकारात्सापि भवति ।
 अनादराधिके भावलक्षणे भाववतः षष्ठीसप्तम्यो विभक्ती भवतः । रुदतः
 प्रात्राजीत् । रुदति प्रात्राजीत् । क्रोशतः प्रात्राजीत् । क्रोशति प्रात्राजी-
 त् । क्रोशन्ममनादृत्य प्रव्रजित इत्यर्थः ॥

* बालेष्विति पाठान्तरम् ।

स्वामीश्वराधिपतिदायादसात्तिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३९ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । स्वामिन् ईश्वर अधिपति दायाद सात्ति
प्रतिभू प्रसूत इत्येतेर्यागे षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । गवां स्वामी । गोषु
स्वामी । गवामीश्वरः । गोष्वीश्वरः । गवामधिपतिः । गोष्वधिपतिः ।
गवां दायादः । गोषु दायादः । गवां सात्ती । गोषु सात्ती । गवां प्रति-
भूः । गोषु प्रतिभूः । गवां प्रसूतः । गोषु प्रसूतः । षष्ठ्यामेव प्राप्यां
पते सप्तमीविधानार्थं वचनम् ॥

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ ४० ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । आयुक्तो व्यापारितः * कुशलो निपुणः
ताभ्यां योगे आसेवायां गम्यमानायां षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । आ-
सेवा तात्पर्यम् । आयुक्तः कटकरणस्य । आयुक्तः कटकरणे । कुशलः कट-
करणस्य । कुशलः कटकरणे । आसेवायामिति किम् । आयुक्तो गौः श-
कटे । ईषद्व्युक्त इत्यर्थः । तत्र सप्तम्येवाधिकरणे भवति ॥

यतश्च निर्द्धारणम् ॥ ४१ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथ-
करणं निर्द्धारणम् । यतो निर्द्धारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः ।
मनुष्याणां तत्रियः शूरतमः । मनुष्येषु तत्रियः शूरतमः । गवां कृष्णा
संपन्नतीरतमा । गोषु कृष्णा संपन्नतीरतमा । अध्वगानां धावन्तः शीघ्र-
तमाः । अध्वगेषु धावन्तः शीघ्रतमाः ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥

यतश्च निर्द्धारणमिति वर्तते । षष्ठीसप्तम्यपवादे योगः । विभागो
विभक्तम् । यस्मिन्निर्द्धारणाश्रये विभक्तमस्ति ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति ।
माथुराः पाटलिपुत्रेभ्यः सुकुमारतराः । आढ्यतराः ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥

* व्यापृत इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः ।

साधु निपुण इत्येताभ्यां योगे ऽर्चायां गम्यमानायां सप्रमी विभ-
भवंति, न चेत् प्रतिः प्रयुज्यते । मातरि साधुः । पितरि साधुः ।
तरि निपुणः । पितरि निपुणः । अर्चयामिति किम् । साधुर्भृत्या राज्ञः ।
चकथने न भवति । अप्रतेरिति किम् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ॥
त्यदिभिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साधुर्देवदत्तो मातरं परि । मातरमनु ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥

प्रसित उत्सुक इत्येताभ्यां योगे तृतीया विभक्तिर्भवति चकारा-
प्रमी च । प्रसितः प्रसक्तो, यस्तत्र नित्यमेवावबद्धः स उच्यते । केशेः
सतः । केशेषु प्रसितः । केशैरुत्सुकः । केशेषूत्सुकः ॥

नत्तत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥

तृतीयासप्रम्यावनवर्तते । लुबन्तान्नत्तत्रशब्दात् तृतीयासप्तम्यौ
भक्ती भवतः । पुष्येण पायसमश्नीयात् । पुष्ये पायसमश्नीयात् । म-
भिः पल्लौदनम् । मघासु पल्लौदनम् । नत्तत्रइति किम् । पञ्चालेषु
रति । लुपीति किम् । मघासु यहः । इह कस्मान्न भवति । अद्य
यः । अद्य कृत्तिका । अधिकरणइति वर्तते । वचनं तु पक्षे तृतीयावि-
नार्थम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥

प्रातिपदिकार्थः सत्ता । लिङ्गं स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गनपुंसकानि । परिमा-
द्वेणः खारी आठकम्* । वचन,मेकत्वद्वित्वबहुत्वानि । मात्रशब्दः
येकमभिसंबध्यते । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचन-
मात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति । प्रातिपदिकार्थमात्रे । उच्चैः । नीचैः । लिङ्ग-
हणं किम् । कुमारी, वृत्तः, कुण्डम्, इत्यत्रापि यथा स्यात् । परिमाणय-
णं किम् । द्वेणः, खारी, आठकम्, इत्यत्रापि यथा स्यात् । वचनग्रहणं
किम् । एकत्वाद्विपुलैष्वपि यथा स्यात् । एकः, द्वौ, बहवः । प्रातिपदि-

* परिमाणं प्रस्थादि' इति पा० २ ।

कथहणं किम् । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वमुक्तं ततो ऽपि यथा
स्यात् । प्रसम्बन्धे । अध्यागच्छति ॥

संबोधने च ॥ ४७ ॥

आभिमुख्यकरणं संबोधनम्, तदधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमा न प्रा-
प्राताति वचनमारभ्यते । संबोधने च प्रथमा विभक्तिर्भवति । हे देवदत्त ।
हे देवदत्तौ । हे देवदत्तः ॥

सा ऽऽमन्त्रितम् ॥ ४८ ॥

• संबोधने यौ प्रथमा तदन्तं शब्दरूपमामन्त्रितसंज्ञं भवति । तथा
चैवोदाहृतम् । आमन्त्रितप्रदेशा आमन्त्रितं पूर्वमविश्रमानवद् इत्येव-
मादयः * ॥

एकवचनं संबुद्धिः ॥ ४९ ॥

आमन्त्रितप्रथमाया यदेकवचनं तत्संबुद्धिसंज्ञं भवति । हे पटो ।
हे देवदत्त । संबुद्धिप्रदेशा एङ्गुस्वात्संबुद्धेरित्येवमादयः ॥

षष्ठी शेषे ॥ ५० ॥

कर्मादिभ्यो ऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः • स्वस्वामिसंबन्धादिः •
शेषस्तत्र षष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञः पुद्गः । पशोः पादः । पितुः पुत्रः ॥

ज्ञो ऽविदर्थस्य करणे ॥ ५१ ॥

† जानातिरविदर्थस्याज्ञानार्थस्य करणे कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति ।
सर्पिषो जानीति । मधुनो जानीति । सर्पिषा करणेन प्रवर्ततइत्यर्थः । प्र-
वृत्तिवचने जानातिरविदर्थः । अथ वा मिथ्याज्ञानवचनः । सर्पिषि
रक्तः प्रतिहतो वा । वित्तभ्रान्त्या तदात्मना सर्वमेव याज्ञं प्रतिपद्यते ।
मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव । अविदर्थस्येति किम् । स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

अधीगर्थद्वयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥

* 'आमन्त्रितस्य च' इत्येवमादयः । इति पा० २

† अत्र 'शेषइत्यनुवर्तते' इत्याधिकं क्व चित् ।

शेषः ति वर्तते । अधीगर्थाः स्मरणार्थाः । दय दानगतिरत्तणेषु । ईश ऐश्वर्यं । एतेषां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । मातुरध्येति । मातुः स्मरति । सर्पिषो दयते । सर्पिष ईष्टे । मधुन ईष्टे । कर्मणीति किम् । मातुर्गुणैः स्मरति । शेषइति किम् । मातरं स्मरति ॥

कृत्रः प्रतियत्ने ॥ ५३ ॥

सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । करोतिः कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते प्रतियत्ने गम्यमाने षष्ठी विभक्तिर्भवति । एधोदकस्योपस्कुरुते । शस्त्रपत्रस्योपस्कुरुते । प्रतियत्नइति किम् । कटं करोति । कर्मणीति किम् । एधोदकस्योपस्कुरुते प्रज्ञया । शेषइत्येव । एधोदकमुपस्कुरुते ॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ ५४ ॥

रुजार्थानां धातूनां भाववचनानां भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । चौरस्य रुजति रोगः । चौरस्यामयत्यामयः । रुजार्थानामिति किम् ॥

॥ इति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।

॥ जीव पुत्रश्च मामैवं तपःसाहसमाचर * ॥

भाववचनानामिति किम् । नदी कूलानि रुजति । अज्वरेरिति किम् । चौरं ज्वरयति ज्वरः ॥ अज्वरिसंताप्योरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चौरं संतापयति तापः । शेषइत्येव । चौरं रुजति रोगः ॥

आशिषि नाथः ॥ ५५ ॥

नाथु नाथु याज्ञोपतापैश्वर्याशीःषु पठ्यते, तस्याशीःक्रियस्य कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिषो.नाथते । मधुनो नाथते । आशिषीति किम् । माणवकमुपनाथति, अद्भु पुत्रकाधीष्व ॥

* कल्याणी खलु गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।

इति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥

इति पाठान्तरम् ॥

जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ॥ ५६ ॥

• जासि निप्रहण नाट क्राय पिष इत्येतेषां धातूनां हिंसाक्रियाणां कर्मणि कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । जसु हिंसायां, जसु ताडने, इति च चुरादौ पठते तस्येदं ग्रहणं, न देवादिकस्य जसु मोक्षणे, इत्यस्य * । चौरस्योच्चासञ्चति । वृषलस्योच्चासयति । निप्रहण इति संघातविग्रही- तविपर्यस्तग्रहणम् । चौरस्य निप्रहन्ति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरस्य प्राणहन्ति । चौरस्योच्चाटयति । वृषलस्योच्चाटयति । चौरस्य क्वाथयति । वृषलस्य क्वाथयति । निपातनादृट् : अयं हि घटादौ प- ठते, अथ क्रय क्रय क्रय हिंसार्थो इति, तत्र घटादयो मित इति मि- त्संज्ञायां मितं ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं स्यात् । चौरस्य पिनष्टि । वृषलस्य पिनष्टि । हिंसायामिति किम् । धानाः पिनष्टि । शेषइत्येव । चौरमुच्चा- सयति । एषामिति किम् । चौरं हिनस्ति । निप्रहण इति किम् । चौरं विहन्ति † ॥

व्यवहृपणोः समर्थयोः ॥ ५७ ॥

व्यवहृ पण इत्येतयोः समर्थयोः समानार्थयोः कर्मणि कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । द्रूते क्रयविक्रयव्यवहारे च समानार्थत्वमनयोः । शतस्य व्यवहरति । सहस्रस्य व्यवहरति । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । आग्रप्रत्ययः कस्मान्न भवति । स्तुत्यर्थस्य पणतेराग्रप्रत्यय इष्यते ‡ ॥ समर्थयोरिति किम् । शलाकां व्यवहरति । वित्तिपतीत्यर्थः । ब्राह्मणात् पणायते । स्तौतीत्यर्थः । शेषइत्येव । शतं पणते ॥

दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥

• व्यवहृपणिसमानार्थस्य दीव्यतेः कर्मणि षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य दीव्यति । सहस्रस्य दीव्यति । तदर्थस्येति किम् । ब्राह्मणं दी- व्यति । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

* अत्र 'अहिंसार्थत्वात्' इत्यधिकं क्व चित् ।

† एषामित्यारभ्य विहन्तीत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

‡ अत्र 'न तु व्यवहारार्थस्य' इत्यधिकं क्व चित् ।

विभाषापसर्गे ॥ ५८ ॥

दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठां प्राप्तायां सोपसर्गस्य विकल्प उच्यते । उपसर्गं सति दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके विभाषा षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य प्रतिदीव्यति । सहस्रस्य प्रतिदीव्यति । शतं प्रतिदीव्यति । सहस्रं प्रतिदीव्यति । उपसर्गस्येति किम् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्येत्येव । शलाकां प्रतिदीव्यति ॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके द्वितीयां विभक्तिर्भवति । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः । अनुपसर्गस्य षष्ठां प्राप्तायामिदं वचनम् । सोपसर्गस्य तु क्न्दसि व्यवस्थितविभाषयापि सिद्ध्यति ।

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ ६१ ॥

प्रेष्य इति इष्यतेर्देवादिकस्य लोणमध्यमपुरुषस्यैकवचनं, तत्साहचर्याद् ब्रुविरपि तद्विषय एव गृह्यते । प्रेष्यब्रुवोर्हविषः कर्मणः षष्ठी विभक्तिर्भवति देवतासंप्रदाने सति । अग्नये द्वागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य । अग्नये द्वागस्य हविषो वपाया मेदसोनुब्रूहि । प्रेष्यब्रुवोरिति किम् । अग्नये द्वागं हविर्वपां मेदो जुहुधि । हविष इति किम् । अग्नये गोमयान् प्रेष्य । देवतासंप्रदानइति किम् । माणवक्राय पुरोडाशं प्रेष्य ॥ हविषः प्रस्थितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इन्द्राग्निभ्यां द्वागं हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥

चतुर्थ्यर्थं बहुलं क्न्दसि ॥ ६२ ॥

क्न्दसि विषये चतुर्थ्यर्थं षष्ठी विभक्तिर्भवति * बहुलम् । पुरुष-मृगश्चन्द्रमसः । पुरुषमृगश्चन्द्रमसि । गोधा कालका दावांघाटस्ते वनस्पतीनाम् । ते वनस्पतिभ्यः । बहुलघहणं किम् । कृष्णो रात्र्यै, हिमवतो

* अत्र 'देवतासंप्रदाने सति' इत्यधिकं क्व चित् ।

हस्ती ॥ पशुर्थं चतुर्थी वक्तव्या ॥ * ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वा जायते । या दत्तो धावति तस्यै श्यावदत् । या नखानि क्लन्तति तस्यै कुनखः । या ऽऽङ्क्ते तस्यै काणः । या ऽभ्यङ्क्ते तस्यै कुश्चर्मा । यी केशान् प्रलिखति तस्यै खलतिः । अहल्यायै जारः ॥

यजेश्च करणे ॥ ६३ ॥

यजेश्चार्थाः करणे कारके कृन्दसि बहुलं पृष्ठी विभक्तिर्भवति । पृतस्य यजते । पृतेन यजते । सोमस्य यजते । सोमेन यजते * ॥

कृत्वोऽर्थप्रयोगे काले ऽधिकरणे ॥ ६४ ॥

कृन्दसि बहुलमिति निवृत्तम् । कृत्वोऽर्थानां प्रत्ययानां प्रयोगे काले ऽधिकरणे पृष्ठी विभक्तिर्भवति । पञ्चकृत्वो ऽङ्गो भुङ्क्ते । द्विरङ्गो ऽधीते । कृत्वोऽर्थग्रहणं किम् । अङ्गि शेते । राज्ञो शेते । प्रयोगग्रहणं किम् । अहनि भुङ्क्ते । गम्यते हि द्विस्त्रिश्चतुर्वति, न त्वप्रयुज्यमाने भवति । कालग्रहणं किम् । द्विः कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते । अधिकरणदति किम् । द्विरङ्गो भुङ्क्ते । शेषइत्येव । द्विरह्न्यधीते ॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥

कृतप्रयोगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी विभक्तिर्भवति । भवतः शायिका । भवत आसिका । कर्मणि । अपां सृष्टा । पुरां भेत्ता । वज्रस्य भेत्ता । कर्तृकर्मणोरिति किम् । शस्त्रेण भेत्ता । कृतीति किम् । तर्द्धित-प्रयोगे मा भूत् । कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी आदनम् । शेषइति निवृत्तं, पुनः कर्मग्रहणात् । इतरथा हि कर्तरि च कृतीति ब्रूयात् ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥

पूर्वेण षष्ठी प्राप्ता नियम्यते । उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिः । उभयोः प्राप्त्यर्थस्मिन्कृति सोयमुभयप्राप्तिस्तत्र कर्मण्येव षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्तरि । आश्चर्यां गवां दोहो ऽगोपालकेन । रोचते मे आद-

* अत्र 'करणइति किम् । अन्यत्र मा भूत्' इत्याधिकं त्व चित् ।

नस्य भोजनं देवदत्तेन । साधु खलु पयसः पानं यज्ञदत्तेन । बहुव्रीहिवि-
जानाद्विह नियमो न भवति । आश्चर्यमिदमोदनस्य नाम पाके ब्राह्म-
णानां च प्रादुर्भाव इति ॥ अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ भेटिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षा देवदत्तस्य कटस्य ॥
शेषे विभाषा ॥ * ॥ अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोर्यहणात् तदपेक्षयाशेषः
स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः पाणिनिना
वा ॥ के चिद्विशेषणैव विभाषामिच्छन्ति ॥ शब्दानामनुशासनमाचार्येण,
आचार्यस्येति वा ॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

न लोकाव्ययनिष्ठेति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनः षष्ठी विधीयते । क्तस्य
वर्तमानकालविहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञां मतः । राज्ञां
बुद्धः । राज्ञां पूजितः । क्तस्येति किम् । ओदनं पचमानः । वर्तमान-
इति किम् । यामं गतः ॥ नपुंसके भावउपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्वात्रस्य
हसितम् । मयूरस्य नृत्तम् । कोकिलस्य व्याहृतम् ॥ शेषविज्ञानात् सि-
द्धम् ॥ * ॥ तथा च कर्तृविब्रज्यायां तृतीयापि भवति । क्वात्रेण हसि-
तमिति ॥

अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥

क्तोधिकरणे चेति वक्ष्यति, तस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति ।
अयमपि प्रतिषेधापवादो योगः । इदमेषामासितम् । इदमेषां शयितम् ।
इदमहेः सृष्टम् । इदं वनकपर्यातम् । इदमेषां भुक्तम् । इदमेषामशि-
तम् । द्विकर्मकाणां प्रयोगे कर्तरि कृति द्वयोरपि षष्ठी द्वितीयावत् ।
नेता ऽश्वस्य यामस्य चैत्रः । अन्ये प्रधाने कर्मण्याहुः । तदा नेताश्वस्य
यामं चैत्रः * ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम् ॥ ६९ ॥

* द्विकर्मकाणां प्रयोगइत्यारभ्य यामं चैत्र इत्येतत्पर्यन्तो ग्रन्थो बहुषु पुस्तकेषु
नास्ति ।

कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्ता प्रतिषिध्यते । ल उ उक्त्वा अव्ययं
निष्ठा खलर्थे वृत् इत्येतिषां प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति । ल इति
शतृशानचौ कानचक्रसू क्रिकिनौ च गृह्यन्ते । ओदत्तं पचन् । ओदत्तं
पचमानः । ओदत्तं पेवानः । ओदत्तं पेचिवान् । पपिः सोमम् । ददिर्गाः ।
उ । कटं चिक्रीर्षुः । ओदत्तं बुभुतुः । कन्यामलंकरिष्णुः । इष्णुचोपि
प्रयोगे निषेधः । * उक् । आगामुकं वाराणसीं रत्न आहुः ॥ उक्प्रतिषेधे
कर्मर्भाषायामप्रतिषेधः ॥ * ॥ दास्याः कामुकः । अव्यय । कटं कृत्वा ।
ओदत्तं भुक्त्वा ॥ अव्ययप्रतिषेधे तोसुत्कसुनोरप्रतिषेधः ॥ * ॥ पुरा
सूर्यस्यादेतौराधेयः । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । निष्ठा । ओदत्तं
भुक्त्वान् । देवदत्तेन कृतम् । खलर्थे । ईषत्करः कटो भवता । ईषत्यानः
सोमो भवता । वृत्तिति प्रत्याहारग्रहणं, लटः शतृशानचावित्यारभ्य आ
वृत्तौ नकारात् । तेन शानन्वानशशतृवृत्तामपि प्रतिषेधो भवति । सोमं
पचमानः । नट माघानः । अधीयन् पारायणम् । कर्ता कटान् । वदिता
जनापवादान् ॥ द्विषः शतृवा वचनम् ॥ * ॥ चौरं द्विषन् । चौरस्य द्विषन् ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ॥ ७० ॥

अकस्य भविष्यति काले विहितस्येनस्तु भविष्यति चाधमर्ण्यं न
विहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति । कटं कारको व्रजति । ओदत्तं
भोजको व्रजति । इनः खल्वपि । यामं गमी । यामं गामी । आधमर्ण्यं ।
शतं दायी । सहस्रं दायी । भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति किम् । यक्षनां
लावकः । सक्तूनां पायकः । अवश्यं करी कटस्य । इह कस्माच्च भवति
वर्षशतस्य पूरकः, पुत्रपौत्राणां दर्शक इति । भविष्यदधिकारे विहित-
स्याकर्म्यदं ग्रहणम् ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति नित्यं षष्ठी प्राप्ता कर्तरि विकल्प्यते । कृ-
त्यानां प्रयोगे कर्तरि वा षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्मणि † । भवता

* इष्णुचो ऽपि प्रयोगे निषेध इति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† 'न कर्मणो' ति कुत्र चिन्नास्ति ।

कटः कर्तव्यः । भवतः कटः कर्तव्यः । कर्त्तरीति किम् । गेयो माणवकः
साम्प्रदायः उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ ऋष्टव्या
शामं श्राव्या देवदत्तेन । नेतव्या ग्राममजा देवदत्तेन ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीया ऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥

तुल्यार्थैः शब्दैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां, पक्षे षष्ठी च,
तुलोपमाशब्दा वर्जयित्वा । शेषे विषये तृतीयाविधानात् तथा मुक्ते
षष्ठ्यैव भवति । तुल्यो देवदत्तेन । तुल्यो देवदत्तस्य । सदृशो देवदत्तेन ।
सदृशो देवदत्तस्य । अतुलोपमाभ्यामिति किम् । तुला देवदत्तस्य नास्ति ।
उपमा कृष्णस्य न विद्यते । वेति वर्तमाने ऽन्यतरस्यां ग्रहणमुत्तरसूत्रे तस्य
चकारेणानुर्कर्षणार्थम् । इतरथा हि तृतीयानुक्रुष्यते ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ ७३ ॥

आशिषि गम्यमानायाम् आयुष्य मद्र भद्र कुशल सुख अर्थ हित
इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । चकारो विकल्पानुर्कर्षणार्थः । शेषे
चतुर्थीविधानात्तया मुक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । अत्रायुष्यादीनां पर्याय-
ग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ * आयुष्यं देवदत्ताय भूयात् । आयुष्यं देवदत्तस्य
भूयात् । चिरं जीवितं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात् । मद्रं देवदत्ताय
भूयात् । मद्रं देवदत्तस्य । भद्रं देवदत्ताय । भद्रं देवदत्तस्य । कुशलं देव-
दत्ताय । कुशलं देवदत्तस्य । निरामयं देवदत्ताय । निरामयं देवदत्तस्य ।
सुखं देवदत्ताय । सुखं देवदत्तस्य । शं देवदत्ताय । शं देवदत्तस्य । अर्थो
देवदत्ताय । अर्थो देवदत्तस्य । प्रयोजनं देवदत्ताय । प्रयोजनं देवदत्तस्य ।
हितं देवदत्ताय । हितं देवदत्तस्य । पथ्यं देवदत्ताय । पथ्यं देवदत्तस्य ।
आशिषीति किम् । आयुष्यं देवदत्तस्य तपः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयस्याध्या-
यस्य तृतीयः पादः ॥

* अत्रेत्यारभ्य कर्त्तव्यमित्यन्तः पाठो बहुत्र नास्ति ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥

द्विगुः समासः एकवचनं भवति । एकस्य वचनमेकवचनम् । एकस्यार्थस्य बाचको भवतीत्यर्थः । तदनेन प्रकारेण द्विगुरर्थस्यैकवचनो विधीयते, द्विगुरर्थे एकवद्ववतीति । समाहारद्विगोश्चेदं ग्रहणं नान्यस्य । पञ्चपूलाः समाहृताः पञ्चपूली । दशपूली । द्विगुरर्थस्यैकत्वादनुपयोगे-
प्येकवचनं भवति । पञ्चपूनीयं शोभनेति ॥

द्वन्द्वंश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥

एकवचनमिति वर्त्तते । अङ्गशब्दस्य प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्त्या त्रीणि वाक्यानि संपद्यन्ते । प्राण्यङ्गानां द्वन्द्व एकवद्ववति, तथा तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां च । प्राण्यङ्गानां तावत् । प्राणिपादम् । शिरोयीवम् । तूर्याङ्गानाम् । मार्दाङ्गकपालविक्रम् । वीणावादकपरिवादकम् । सेनाङ्गानाम् । रथिकाश्वारोहम् । रथिकपादात् । हस्त्यश्वादिषु परित्वात्पशु-
द्वन्द्वे विभाष्यैकवद् भवति । इतरतरयोगे समाहारे च द्वन्द्वो विहितः, तत्र समाहारस्यैकत्वात्सिद्धमेकवचनम् । इदं तु प्रकरणं विषयविभाग-
र्थम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वः । दधिपयसादीनामितरतरयोग
एव । वृत्तशृगादीनामभ्यञ्जेति ॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥

चरणशब्दः शाखानिमित्तकः पुरुषेषु वर्त्तते । चरणानां द्वन्द्व एक-
वद्ववति, अनुवादे गम्यमाने । प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन संकीर्तन-
मात्रमनुवादः । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । कठकाला-
पादीनामुदयप्रतिष्ठे प्रमाणान्तरावगते यदा पुनः शब्देनानुद्वेते तदैव
मुदाहरणम् । यदा तु प्रथमत एवोपदेशस्तदा प्रत्युदाहरणम् । अनुवा-
दइति किम् । उदगुः कठकालापाः । प्रत्यष्ठुः कठकौथुमाः ॥ स्येणोरित्यत-
न्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्येणोरिति किम् । अनन्दिषुः कठकालापाः ।
अद्वयतन्यामिति किम् ॥ उद्वान्ति कठकालापाः ॥

अध्वर्युऋतुरनपुंसकम् ॥ ४ ॥

अध्वर्युवेदे यस्य ऋतोर्बिधानं सो ऽध्वर्युऋतुः । अध्वर्युऋतुवाचिनां शब्दानामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवद्ववति । अध्वर्युऋतुरनपुंसकं द्वन्द्व इति गौणो निर्देशः । अर्कोश्वमेधम् । सायाहातिरात्रम् । अध्वर्युऋतुरिति किम् । इषुवज्जौ । उद्भिद्वलभिद्वौ । अनपुंसकमिति किम् । राजसूयवाजपये । इह कस्माच्च भवति दर्शपौर्णमासौ, ऋतुशब्दः सोमयज्ञेषु कृष्टः ॥

अध्ययनतो ऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ५ ॥

अध्ययनेन निमित्तेन येषामविप्रकृष्टा प्रत्यासत्त्वा आख्या तेषां द्वन्द्व एकवद्ववति । पदक्रमकम् । क्रमकवार्तिकम् । संपाठः पदानां क्रमस्य च प्रत्यासन्नः । अध्ययनत इति किम् । पितापुत्रौ । अविप्रकृष्टाख्यानामिति किम् । याज्ञिकवैयाकरणौ ॥

जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥

जातिवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्ववति, प्राणिनो वर्जयित्वा । आराशस्त्रि । धानाशष्कुलि । जातिरिति किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । अप्राणिनामिति किम् । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । नजिवयुक्तन्यायेन द्रव्यजातीनामयमेकवद्भावो न गुणक्रियाजातीनाम् । रूपरसगन्धस्पर्शाः । गमनाकुञ्चनप्रसारणानि । जातिपरत्वे च जातिशब्दानामयमेकवद्भावो विधीयते, न नियतद्रव्यविषयतायाम् । इह कुण्डे बदरामलकानि तिष्ठन्तीति ॥

विशिष्टलिङ्गो नदी देशो ऽग्रामाः ॥ ७ ॥

विशिष्टलिङ्गानां भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनां शब्दानां देशवाचिनां च ग्रामवर्जितानां द्वन्द्व एकवद्ववति । नद्वयवयो द्वन्द्वो नदीत्युच्यते । देशावयवश्च देशः । प्रदी देश इत्यसमासनिर्देश एवायम् । उद्व्यश्च इरावती च, उद्व्योरावति । गङ्गाशोणम् । देशः खल्वपि । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च, कुरुकुरुक्षेत्रम् । कुरुकुरुजाङ्गलम् । विशिष्टलिङ्ग इति किम् । गङ्गायमुने । भद्रकेकयाः । नदी देश इति किम् । लुकुटमयूरौ । अग्रामा

इति किम् । जाम्बवश्च शालूकिनौ च, जाम्बवशालूकिन्यौ । नदीयहण-
मदेशत्वात् । जनपदो हि देशः । तथा च पर्वतानां यहणं न भवति ।
कैलासश्च गन्धमादनं च, कैलासगन्धमादने ॥ अयामा-इत्यत्र नगराणां
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इह मा भूत् । मथुरा च पाटलिपुत्रं च, मथु-
रापाटलिपुत्रम् ॥ उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ सौर्यं
च नगरं, केतवतं च यामः, सौर्यकेतवते ॥

तुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥

• अपरिचितपरिमाणः तुद्रः । तुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवद्ववति ।
दंशमशकम् । यूकानितम् । तुद्रजन्तव इति किम् । ब्राह्मणतन्त्रियौ ॥

तुद्रजन्तुरनस्यिः स्यादथ वा तुद्र एव यः ।

शतं वा प्रसृतौ येषां के चिदा नकुलादपि ॥

आ नकुलादपितीयमेव स्मृतिः प्रमाणमितरासां तद्विरोधात् ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ ९ ॥

विरोधो वैरं, शाश्वतिको नित्यः । येषां शाश्वतिको विरोधस्त-
द्वाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्ववति । मार्जारमूषकम् । श्वश्यालम् ।
अहिनकुलम् । शाश्वतिक इति किम् । गौपालिशालङ्कायनाः कलहाय-
न्ते । चक्रारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः । तेन पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनामनेन
नित्यमेकवद्वाचो भवति । अश्वमहिषम् । काकैलूकम् ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥

• निरवसानं, बहिष्करणम् । कुतो बहिष्करणं, पात्रात् । यैर्भुक्ते
पात्रं संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिताः, न निरवसिताः, अनिरव-
सिताः । अनिरवसितशूद्रवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्ववति । तत्राय-
स्कारम् । रजकतन्तुवायम् । अनिरवसितानामिति किम् । चण्डालमृतपाः ॥

गवांश्चप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥

गवांश्चप्रभृतीनिःकृतैकवद्वाचानि द्वन्द्वरूपाणि साधूनि भवन्ति ।

गवाश्वम् । गवाश्विकम् । गवैडकम् । अजाश्विकम् । अजैडकम् । कुक्का-
 वामनम् । कुक्ककौरातकम् । पुत्रप्रौक्षम् । श्वचबडालम् । स्त्रीकुमारम् ।
 दासीमीणाशकम् । शाडीपिच्छकम् । उष्ट्रखरम् । उष्ट्रशशम् । मूत्रशकृत् ।
 मूत्रपुरीषम् । यज्ञन्मैत्रः । मांसशोणितम् । दर्भशरम् । दर्भपूनीकम् ।
 अर्जुनशिरीषम् । सुखोत्पम् । दासीदासम् । कुटीकुटम् । भागवतीभा-
 गवतम् । गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्रुष्टवृत्तं, रूपान्तरे तु नायं वि-
 धिर्भवति । गोश्वम् । गोश्वै । पशुद्रुष्टविभाषैव भवति ॥

विभाषा वृक्षमृगान्तृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वाप-
 राधरोत्तराणाम् ॥ १२ ॥

वृक्ष मृग मृग धान्य व्यञ्जन पशु शकुनि अश्ववडव पूर्वापर अध-
 रोत्तर इत्येतेषां द्रुष्टो विभाषैकवद्ववति । प्लवन्ययोधम् । प्लवन्ययोधाः ।
 रुरुपृषतम् । रुरुपृषताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । व्रीहियवम् । व्रीहि-
 यवाः । दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । तित्तिरिक्पि-
 ञ्जलम् । तित्तिरिक्पिञ्जलाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवै । पूर्वापरम् ।
 पूर्वापरै । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे ॥ बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकु-
 निद्रुजन्तुधान्यतृणानाम् ॥ * ॥ एषां बहुप्रकृतिरेव द्रुष्ट एकवद्ववति,
 न द्विप्रकृतिः । बदरामलके । रथिकाश्वरोहै । प्लवन्ययोधै । रुरुपृषतै ।
 हंसचक्रवाकौ । युकालिते । व्रीहियवै । कुशकाशै ॥

विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १३ ॥

परस्परविहृदं विप्रतिषिद्धम् । विप्रतिषिद्धार्थानां शब्दानामनधि-
 करणवाचिनामद्रव्यवाचिनां द्रुष्ट एकवद्ववति । विभाषानुकरणार्थश-
 कारः । शीतोष्णम् । शीतोष्णे । सुखदुःखम् । सुखदुःखे । जीवितमरणम् ।
 जीवितमरणे । विप्रतिषिद्धमिति किम् । कामक्रोधौ । अनधिकरणवाचो-
 ति किम् । शीतोष्णे उदके ॥

न दधिपयआदीनि ॥ १४ ॥

यथायथमेकद्वौ प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । दधिपयआदीनि

शब्दरूपाणि नैकवद्ववन्ति । दधिपयसी । सर्पिमधुनी । मधुसर्पिणी ।
ब्रह्मपजापती । शिववैश्रवणी । स्कन्दविशाखी । परिव्राट्काशिकी * ।
प्रवर्गोपसद्वै । शुक्लकण्ठी । इध्मावर्हिणी । निपातनाट्टीर्घः । दीक्षात-
पसी । श्रुतापसी । मेधातपसी । अध्ययनतपसी । उलूखलमुसले ।
आद्यावसाने । श्रुतामेधे । चक्षामे । वाङ्मनसे ॥

अधिकरणैतावत्त्वे च ॥ १५ ॥

नेति वर्तते । अधिकरणं वर्तिपदार्थः, स हि समासस्यार्थस्थाधा-
रः, तस्यैतावत्त्वे परिमाणे गम्यमाने द्वन्द्वे नैकवद्ववति । यथायथमेकव-
द्भावः प्राप्तः प्रतिषिध्यते । दश दन्तेष्टाः । दश मार्दङ्गिकापाणविकाः ॥

विभाषा समीपे ॥ १६ ॥

अधिकरणैतावत्त्वस्य समीपे विभाषा द्वन्द्व एकवद्ववति । उपदशं
दन्तेष्टम् । उपदशी दन्तेष्टाः । उपदशं मार्दङ्गिकापाणविकम् । उपदशा
मार्दङ्गिकापाणविकाः । अव्ययस्य संख्यया ऽव्ययीभावोपि विहितो बहु-
व्रीहिरपि, तत्रैकवद्भावपक्षे ऽव्ययीभावो ऽनुप्रयुज्यते, इतरत्र बहुव्रीहिः ॥

स नपुंसकम् ॥ १७ ॥

यस्यायमेकवद्भावो विहितः स नपुंसकलिङ्गो भवति द्विगुद्वन्द्वश्च ।
पञ्चगवम् । दशगवम् । द्वन्द्वः खन्वपि । पाणिपादम् । शिरोयोत्रम् ।
परलिङ्गतरपवादे योगः ॥ अकारान्तात्तरपदे द्विगुः स्त्रियां भाष्यते ॥ * ॥
पञ्चपूली । दशरथी ॥ वा ऽऽबन्तः स्त्रियामिष्टः ॥ * ॥ पञ्चखट्वम् ।
पञ्चखट्टी ॥ अने नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् ॥ * ॥ पञ्चतप्तम् ।
पञ्चतप्ती ॥ पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चपात्रम् । चतुर्गुणम् ।
त्रिभुवनम् ॥

अव्ययीभावश्च ॥ १८ ॥

अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । अधिस्त्रि । उपकु-
मारि । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । पूर्वपदार्थप्रधानस्यालिङ्गत्वैव प्राप्ता,

* परिव्राजककाशिकी । इति पा० २

ऽन्यपदार्थप्रधानस्याभिधेयश्लिङ्गता, ऽत इदमुच्यते । अनुक्तसमुच्चयार्थ-
श्वकारः ॥ पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ पुण्याहम् । सुदि-
नाहम् ॥ पथः संख्याव्ययादेः क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ त्रिपथम् । चतुष्यथम् ।
विपथम् । सुपथम् ॥ क्रियाविशेषणानां च क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ * मृदु पच-
ति । शोभनं पचति ॥

तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारयः ॥ १९ ॥

अधिकारोयमुत्तरसूत्रेषूपतिष्ठते । नञ्समासं कर्मधारयं च वर्जयि-
त्वा ऽन्यस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवतीत्येतदधिकृतं कैदितव्यम् । यदित
ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्तत्र । वक्ष्यति विभाषा सेनासुरेति । ब्राह्मणसेनम् ।
ब्राह्मणसेना । तत्पुरुष इति किम् । वृढसेनो राजा । अनञ्जिति किम् ।
असेना । अकर्मधारय इति किम् । परमसेना ॥

संज्ञायां कन्योशीनरेषु ॥ २० ॥

संज्ञायां त्रिषये कन्यान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत्
कन्या उशीनरेषु भवति । सौशमिकन्यम् । आहूकरन्यम् । संज्ञायामिति
किम् । वीरिणकन्या । उशीनरेष्विति किम् । दात्तिकन्या । परवलिङ्ग-
तापवाद इदं प्रकरणम् ॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २१ ॥

उपज्ञायतइत्युपज्ञा उपक्रम्यतइत्युपक्रमः । उपज्ञा च उपक्रमश्च
उपज्ञोपक्रमम् । तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदाद्याचिख्यासायां
तयोरुपज्ञोपक्रमयोरान्तराचिख्यासायां गम्यमानायाम् । आख्यातुमिच्छा
आचिख्यासा । यद्युपज्ञेयस्योपक्रम्यस्य चार्थस्यादिराख्यातुमिष्यते तत्र
एतद्व्यति । पाणिन्युपज्ञमाकालापकं व्याकरणम् । पाणिनेरुपज्ञानेन
प्रथमतः प्रणीतमाकालापकं व्याकरणम् । व्याद्युपज्ञं दुष्करणम् । आद्यो-
पक्रमं प्रासादः । नन्दोपक्रमाणि मानानि । दर्शनीयोपक्रमं सुकुमारम् ।

* क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता च वक्तव्या ॥ * ॥ इति पा० २ ।

† क्व चिद् 'अकालकम्' इति पा० २ ।

उपज्ञापक्रममिति किम् । वाल्मीकिरत्नाकाः । तदाद्याचिख्यासायामिति किम् । देवदत्तोपज्ञा रथः । यज्ञदत्तोपक्रमे रथः ॥

ह्यादा बाहुल्ये ॥ २२ ॥

विभूया मेनामुराच्छायेति विभाषां वक्ष्यति, नित्यार्थमिदं वचनम् । ह्यादान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गे भवति बाहुल्ये गम्यमाने । पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यम् । शलभादानां हि बहुत्वं गम्यते । शलभच्छायम् । इतुच्छायम् । बाहुल्यइति किम् । कुञ्जच्छाया ॥

सभा राजामनुष्यपूर्वा ॥ २३ ॥

सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गे भवति, सः चेत्सभा राजपूर्वो ऽमनुष्यपूर्वा च भवति । इनमभम् । इण्यमभम् । इह कस्माच्च भवति । राजसभा । पर्यायवचनस्येवेत्यतः । तत्कृत् । जितपर्यायस्यैव राजाद्वयमिति । अमनुष्यपूर्वा । रत्नःसभम् । पिशाचमभम् । इह कस्माच्च भवति काष्ठमभा । अमनुष्यशब्देः रुढिरूपेण रत्नःपिशाचादिविषयं वर्तते । राजामनुष्यपूर्वेति किम् । देवदत्तसभा ॥

अशाला च ॥ २४ ॥

अशाला च या सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गे भवति । संग्रातवर्चने ऽत्र सभाशब्देः शृङ्गते । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । दासीसंघात इत्यर्थः । अशालेति किम् । अनाथसभा । अनाथकुटीत्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥

सेना सुरा ह्याया शाला निशा इत्येवमन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गे भवति विभाषा । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणमेरा । यवसुरम् । यवसुरा । कुञ्जच्छायम् । कुञ्जच्छाया । गोशालम् । गिशाला । श्वनिशम् । श्वनिशा ॥

परवस्त्रिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥

समाहारद्वन्द्वे नपुंसकलिङ्गस्य विहितत्वाद् इतरतरयोर्गद्वन्द्वस्येदं

यहणम् । परस्य यल्लिङ्गं तद्वचति द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य च । उत्तरपदलिङ्गं
द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्विधं यते । कुक्कुटमयूर्याषिमै । मयूरीकुक्कुटाषिमौ । तत्पु-
रुषस्य । अट्टं पिप्पल्याः, अट्टंपिप्पली । अट्टंकोशातकी । अट्टंनखर
ञ्जनी ॥ द्विगुप्राप्तापचालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥
द्विगुः । पञ्चमु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । प्राप्ता जीवि-
कां, प्राप्तजीविकः । आपच्चा जीविकाम्, आपचजीविकः । अलं जीवि-
कायै, अलंजीविकः । गतिसमास । निष्क्रान्तः कौशाख्याः, निष्क्रा-
शास्त्रिः ॥

पूर्ववदश्ववडवै ॥ २७ ॥

अश्ववडवयोर्विभाषैरुषट्वाव उक्तस्त्रैरुषट्वावादन्यत्र परवल्लिङ्ग-
तायां प्राप्तायामिदमारभ्यते । अश्ववडवयोः पूर्ववल्लिङ्गं भवति । अश्व-
श्च वडवा चाश्ववडवौ । अर्थातिदेशश्चायं न निपातनं, तत्र द्विवचनम-
तन्त्रं, वचनान्तरेपि पूर्ववल्लिङ्गता भवति । अश्ववडवान्, अश्ववडवैरिति ॥

हेमन्तशिशिरावहेरात्रे च क्न्दसि ॥ २८ ॥

पूर्ववदिति वर्तते । हेमन्तशिशिरौ अहेरात्रे इत्येतयोश्कन्दसि
विषये पूर्ववल्लिङ्गं भवति । हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामि । अहेरात्रे
इदं ब्रूमः । परवल्लिङ्गतापवादे योगः । अर्थातिदेशश्चायं न निपातनं,
तेन द्विवचनमतन्त्रं, वचनान्तरेपि पूर्ववल्लिङ्गता भवति । पूर्वपताश्चि-
तयः, अपरपत्ताः पुरोपम्, अहेरात्राणीष्टकाः । क्न्दसीति किम् । दुःखे
हेमन्तशिशिरै । अहेरात्राशिमै पुण्यौ । क्न्दसि लिङ्गव्यत्यय उक्तस्त-
स्यैवायं प्रपञ्चः ॥

रावाङ्गाङ्गाः पुंसि ॥ २९ ॥

कृतसमासान्तामां निर्देशः । रात्र अह अह इत्येते पुंसि भाष्यन्ते ।
परवल्लिङ्गतायां स्त्रीनपुंसकयोः प्राप्तयोरिदं वचनम् । द्विरात्रः । त्रिरात्रः ।
चतुरात्रः । पूर्वाह्नः । अपराह्नः । मध्याह्नः । द्युहः । अहः ॥ अनुवाकद्वयः
पुंसोति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अनुवाकः । शंयुषकः । सूक्तवाकः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ ३० ॥

अपथशब्दे नपुंसकलिङ्गे भवति । अपथमिदम् । अपथानि गाहते
मूठः । इह कस्माच्च भवति, अपथो देशः, ऽपथा नगरी । तत्पुरुष इति
वसते ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके च भाष्यन्ते । अर्धर्वः । अर्धर्वम् ।
गोमयः । गोमयम् । शब्दरूपाश्रया चयं द्विलिङ्गता क्व चिदर्थभेदेनापि
व्यतिष्ठते । यथा पद्मशङ्कुशब्दे निधिवन्नौ पुलिङ्गे । जलजे उभय-
लिङ्गे । भूतशब्दः पिशाचे उभयलिङ्गः । क्रियाशब्दस्याभिधेयवन्लिङ्गम् ।
सैन्यशब्दे लवणे उभयलिङ्गः । यौगिकस्याभिधेयवन्लिङ्गम् । सारशब्द-
उत्कर्षे पुलिङ्गे न्यायादनपेति नपुंसकं, नैतत्सारमिति । धर्म इत्यपूर्वे
पुलिङ्गः । तत्साधने नपुंसकम् । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । अर्धर्वं ।
गोमय । कषाय । काषापण । कुसप । कषाट । शङ्कु । चक्र । गूथ ।
यूथ । ध्वज । कबन्ध । पद्म । एह । सरक । कंम । दिवम । यूपं ।
अन्धकार । दण्ड । कम्पण्डलु । मण्ड । भूत । द्वं प । द्यूत । चक्र । धर्म ।
कर्मन् । मोदक । शतमान । यानं । नख । नखर । चरण । बुच्छ ।
द्विडम । द्विम । रजत । सक्तु । पिधान । सार । पात्र । घृत । सैन्यव ।
शौषध । आठक । ऋषक । द्रेण । स्वलीन । पत्रीश । षष्टिक । धार ।
बाण । प्राथ । कपित्थ । शुष्क । शील । शुल्ब । मीधु । कवच । रेणु ।
कपट । सांकर । मुमल । सुवर्ण । यूप । चमस । वणं । तीर । कर्प ।
आकाश । अष्टापद । मङ्गल । निधन । निर्यास । जृम्भ । वृस । पुस्त ।
त्वे इत । शङ्कु । शङ्कुल । मधु । मूल । मूलक । शरात्र । शाल । वप ।
विमान । मुव । प्रथीव । शूल । वज्र । कर्पट । शिखर । कल्ब । नाट ।
मैस्तक । वलय । कुसुम । लृण । पङ्क । कुण्डल । किरीट । अर्बुद ।
अङ्गुश । तिमिर । आश्रम । भूषण । इत्कस । मुकुल । वसन्त । तडाग ।
पिटक । विटङ्क । माण्ड । कोश । फलक । दिन । दैवत । पिनाक ।

समर । स्याणु । अनीक । उपवास । शाक । कर्पास । चपाल । खण्ड ।
 दर । विटप । रण । बल । मल । मृणाल । हस्त । सूत्र । ताण्डव ।
 गाण्डीय । मण्डप । पटङ्ग । सौध । पार्श्व । शरीर । फल । क्लृप्त । पुर ।
 राष्ट्र । विश्व । अम्बर । कुट्टिम । मण्डल । ककुद । तोमर । तोरण ।
 मञ्चक । पुङ्ख । मध्य । बाल । बल्मीक । वर्ष । त्रस्र । देह ।
 उद्यान । उद्याग । स्नेह । स्वर । संगम । निष्क । क्षेम । शूक । कुत्र ।
 पथित्र । यौवन । पानक । मूपिक । वल्कल । कुञ्ज । विहार । लोहित ।
 विषाण । भवन । अरण्य । पुलिन । दृढ । आसन । ऐरावत । शूर्प ।
 तीर्थ । लोभश । तमाल । लोह । दण्डक । शपथ । प्रतिसर । दाह ।
 धनुस् । मान । तङ्क । वितङ्क । मत्र । सहस्र । आदन । प्रवाल । शकट ।
 अपराह्ण । नीड । शकल । * अर्दृर्चादिः ॥

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयोऽपि ॥ ३२ ॥

आदेशः कथनम्, अन्वादेशोऽनुकथनम् । इदमोऽन्वादेशविषयस्या-
 शादेशो भवत्यनुदात्तस्तृतीयोऽपि विभक्तौ परतः । आभ्यां क्वात्राभ्यां
 रात्रिरधीत्, अथो आभ्यामहरषधीतम् । अस्मै क्वात्राय कम्बल देहि,
 अथो अस्मै शाटकमाप देहि । अस्य क्वात्रस्य शोभनं शीलम्, अथो अस्य
 प्रभूतं स्वम् । अशादेशवचनं साकृत्कार्यम् । इमकाभ्यां क्वात्राभ्यां रात्रि-
 रधीता, अथो आभ्यामहरषधीतम् । नेह पञ्चादुच्चारणमात्रमन्वादेशः,
 किं तर्हि एकस्यैवाभिधेयस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं प्रतिपा-
 दनमन्वादेशः । तेनेह न भवति देवदत्तं भोजय, इमं च यज्ञदत्तमिति ॥

* कुणप । पुण्ड । पूत । मरु । कंस । लोमन । लिङ्ग । सीर । क्षत । अण ।
 कडार । वण । पूर्ण । पणथ । विशाल । धुस्त । पुस्तक । पल्लव । निगड । खल । स्थूल ।
 शार । नाल । प्रवर । कटक । कणटक । क्वाल । कुमुद । पुराण । जाल । स्कन्ध ।
 ललाट । कुङ्कुम । कुशल । विडङ्ग । पिण्याक । आर्द्र । हल । कटक । योध । विम्ब ।
 कुक्कुट । कुडप । खण्डल । पञ्चक । यसु । उद्यम । स्तन । स्तन । वत्र । कलह ।
 पालक । हल । वर्षेष्क । कूर्च । तण्डक । तण्डुल । इत्येते पुस्तकान्तरेष्वधिकाः ॥

† 'अस्माक्त्वाच्छन्दोऽधीष्व । अथो अस्माद्वाकरणमधीष्व' । इदमत्राधिकं
 क्व चित् ।

एतदस्वतसोस्वतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । एतदो ऽन्वादेशविषयस्य अशा-
देशो भवति अनुदात्तस्वतसोः परतः । तौ चापि व्रतसावनुदात्तौ भवतः ।
एतस्मिन् षष्ठी सुखं वसामः । अथो अत्र युक्ता अधीमहे । एतस्माच्छात्रा-
च्छन्दोधीष्व, अथो अतो व्याकरणमप्यधीष्व । सर्वानुदात्तं पदं भवति ।
एतदो ऽशित्यशादेशे लब्धे पुनर्वचनमनुदात्तार्थम् ॥

द्वितीयाटौस्वेनः ॥ ३४ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । द्वितीया टा ओस् इत्येतेषु
परत इदमेतदोऽन्वादेशविषययोरेनशब्द आदेशो भवति अनुदात्तः ।
इदमो मण्डूकप्रुतिन्यायेनानुदात्तः । इमं क्वात्रं क्खन्दाध्यापय । अथो एनं
व्याकरणमध्यापय । अनेन क्वात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् ।
अनयोश्क्वात्रयोः शाभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । एतदः
खल्वापि । एतं क्वात्रं क्खन्दा ऽध्यापय, अथो एनं व्याकरणमप्यध्यापय ।
एतेन क्वात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । एतयोश्क्वात्रयोः
शाभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् ॥ एनदिति नपुंसकैकवचने
वक्तव्यम् ॥ ॥ प्रत्तालयैनन् । परिवर्तयैनन् । इह कस्माच्च भवति । अयं
दण्डो हरानेन । एतमातं इदं विद्यादिति । यत्र किं चिद् विधाय
वाक्यान्तरेण पुनरन्यदुपदिश्यते सो ऽन्वादेशः । इह तु वस्तुनिर्देशमार्त्रं
कृत्वा एकमेव विधानम् ॥

आर्द्धधातुके ॥ ३५ ॥

आर्द्धधातुके इत्यधिकारो ऽयं ण्यत्त्रिचयार्पत्रित इति यावत् । यदित-
कर्तुमनुक्रामिष्यामस्तदार्द्धधातुके वेदितव्यम् । वज्यति हने वध लिङि ।
वध्यात् । आर्द्धधातुकइति क्रिम् । हन्यात् । विषयमप्तमी चेयं न परस-
प्रमी । तेनार्द्धधातुकविवक्षायामादेशेषु कृतेषु पश्चादप्याप्राप्तं प्रत्यया
भवन्ति । भज्यम् । प्रक्षेपम् । आख्येयम् ॥

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ३६ ॥

अदो जग्धिरादेशो भवति ल्यपि परतः, तकारादौ च किति प्रत्यये ।
प्रजग्ध्यं । विजग्ध्य । जग्धः । जग्धवान् । इकार उच्चारणार्था नानुबन्धः ।
तेन नुम् भवति । एवं वच्चादीनामपि । इह कस्माच्च भवति अक्षम् ।
अच, एण इति निपातनात् ।

जग्धौ सिद्धेन्तरङ्गत्वात्ति किति ल्यबुच्यते ।

जापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ॥

तीति किम् । अद्यते । किति किति किम् । क्तञ्चम् ॥

लुङ्सनोर्घस्त्वृ ॥ ३७ ॥

लुङि सनि च परतो ऽदो घस्त्वृ आदेशो भवति । लुङित्करणमङ्घर्म ।
लुङि । अघमत् । अघसताम् । अघसन् । सनि । जिदत्स्व । जिघत्सन्तः ।
जिघत्सन्ति ॥ घस्त्वृभावे ऽच्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्राप्तीति प्रघसः ॥

घञपोश्च ॥ ३८ ॥

घञि अपि च परतो ऽदो घस्त्वृ आदेशो भवति । घासः । प्रघसः ।
उपसर्गे ऽद इत्यम् ॥

बहुलं कन्दसि ॥ ३९ ॥

कन्दसि विषये बहुलमदो घस्त्वृ आदेशो भवति । घस्ताबून र । सग्धि-
श्च मे । न च भवति । आत्त मद्य मध्यते । मेद उद्वनम् । अन्यतर-
स्यां गहणमंघ कस्माच्च क्रियते तदेवोत्तरार्थमपि भविष्यति । कार्यान्त-
रार्थं बहुलगहणम् । घस्तामित्यत्रोपधालोपो न भवति ॥

लित्यन्यतरस्थां ॥ ४० ॥

लिटि परतो ऽदो, ऽन्यतरस्यां घस्तादेशो भवति । लघास । जत्तुः ।
जत्तुः । आद । आदतुः । आदुः ॥

वेजो वयिः ॥ ४१ ॥

लित्यन्यतरस्यामिति वृत्तं । वेजो वयिरादेशो भवति अन्यतरस्यां

लिटि परतः । इकार उच्चारणार्थः । उत्राय । ऊयतुः । ऊयुः । पत्ते, ऊयतुः । ऊयुः । लिटि त्रयो य इति यकारस्य संप्रसारणं प्रतिबिध्यते । वरसास्यान्यतरस्यां कर्त्तव्यं वकारो विधीयते । ववौ । ववतुः । ववुः । वज इति संप्रसारणं न भवति ॥

हृनो वधु लिङि ॥ ४२ ॥

हृन्नेर्धति वध इत्ययमादेशो भवति लिङि परत आर्धधातुके । वध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्यासुः । अकारान्तश्चायमादेशः, तत्राकारस्य लोपो भवति । तस्य स्थानवद्वाच्यत्ववधीदिति हलन्तलक्षणा वृद्धिरता हलादे-
लघोरिति न भवति ॥

लुङि च ॥ ४३ ॥

लुङि च परतो हृनो वध इत्ययमादेशो भवति । अवधीत् । अवधि-
ष्टाम् । अवधिषुः । योगविभाग उत्तरार्थः । आत्मनेपदेषु लिङि विकल्पो
मा भूत् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । आत्मनेपदेषु परतो हृनो लुङ्य-
न्यतरस्यां वध इत्ययमादेशो भवति । आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आव-
धिषत । न च भवति । आहत । आहसाताम् । आहसत * ॥

इणो गा लुङि ॥ ४५ ॥

इणो गा इत्ययमादेशो भवति लुङि परतः । अगात् । अगाताम् ।
अगुः । लुङीति वर्त्तमाने पुनर्लुङ्यहणमात्मनेपदेष्वन्यतरस्यामित्येतन्मा
भूत् । इह त्वविशेषेण नित्यं च भवति । अगात् । अगापि भवता ॥ इणव-
दिक इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अद्यगात् । अद्यगाताम् । अद्यगुः ॥

गौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥

गौ परत इणो ऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । इकार उच्चार-

* 'आहो यमहन इत्यात्मनेपदम् । हनः सिञ्जति कित्यम् । अनुदात्तापदेशति
ननेपः । इत्यादङ्गदिति निचो लोपः' इति पुस्तकान्तरे ऽत्राधिकम् ।

णार्थः । गमयति । गमयतः । गमयन्ति । अबोधनइति किम् । प्रत्या-
ययति । इण्वदिक इत्येव । अधिगमयति ॥

सनि च ॥ ४७ ॥

सनि परत इणो ऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । जिगमिषति ।
जिगमिषतः । जिगमिषन्ति । अबोधनइत्येव । अर्थाभ्यर्तापिषति । इण्व-
दिक इत्येव । अधिजिगमिषति । योगविभाग उत्तरार्थः । इडश्चेति सन्धेव
यथा स्यात् * ॥

इडश्च ॥ ४८ ॥

इडश्च सनि परतो गमिरादेशो भवति । अधिजिगांसते । अधि-
जिगांसते । अधिजिगांसन्ते ॥

गाड् लिटि ॥ ४९ ॥

गाडादेशो भवतोडो लिटि परतः । अधिज्ञगे । अधिज्ञगते ।
अधिज्ञगरे । गाडोनुब्रन्धयहणं विशेषणार्थं, गाड्कुटादिभ्य इत्यत्रास्य
यहणं यथा स्यात् । नहि स्यानिवद्भावेन गाडिति रूपं लभ्यते ॥

विभाषा लुङ्लृटोः ॥ ५० ॥

लुङि लृटि च परत इडो विभाषा गाडादेशो भवति । आदेश-
पते गाड्कुटादिभ्य इति डित्त्वं, घुमास्यागापाजहातिसां हलीतीत्वम् ।
अध्यगीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । न च भवति । अध्यैष्ट ।
अध्यैषाताम् । अध्यैषत । लुङि खल्वपि । अध्यगीष्यत । अध्यगीष्येताम् ।
अध्यगीष्यन्त । न च भवति । अध्यष्यत । अध्यष्येताम् । अध्यष्यन्त ॥

लौ च संश्रुडोः ॥ ५१ ॥

इडो गाड् विभाषेति वर्त्तते । णाघितीडपेता परमप्रभो संश्र-
डोरिति च ण्यपेता । लौ सन्धरे चड्वरे च परत इडो विभाषा गाडा-
देशो भवति । अधिजिगापयिषति । न च भवति । अध्यापिपयिषति ।
चडि खल्वपि । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ॥

* अत्र 'णा मा भूत्' इति क्व चिदधिकम् ।

अस्तेभूः ॥ ५२ ॥

अस्तेर्धातोर्भू इत्ययमादेशो भवति आर्द्धधातुके । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् * । इह कस्माच्च भवति, ईहामास, ईहामांसतुः, ईहामासुः । कृञ्चानुप्रयज्यते लिट् इति प्रत्याहारग्रहणेनास्तेर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तथा चोच्यते ।

“अनुप्रयोगे तु भुवा ऽस्त्यबाधनं
स्मरन्ति कर्तुर्वचनं मनोपिणः”

• इति •

ब्रुवो वचिः ॥ ५३ ॥

ब्रुवो वचिरादेशो भवति आर्द्धधातुकविषये । इकार उच्चारणार्थः । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । स्यानिवद्भावेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षाया-
मात्मनेपदं भवति । ऊचे । वक्ष्यते ॥

चक्षिडः ख्याञ् ॥ ५४ ॥

चक्षिडः ख्याञ्चादेशो भवत्यार्द्धधातुके । आख्याता । आख्यातुम् । आख्यातव्यम् । स्यानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदं न भवति । जकारानु-
बन्धकरणसामर्थ्यात् । ख्यादिरप्ययमादेश इष्यते ॥ * ॥ आख्याता । आख्यातुम् । आख्यातव्यम् ॥ वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ दुर्जनाः संघत्वाः । वर्जनीया इत्यर्थः ॥ असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥
नृचत्ता रातसाः । हिंसार्थो ऽत्र धातुः । अने खल्वपि । विचक्षणः परिणतः ॥ ब्रह्मणं संज्ञाद्वन्द्वमारिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अत्रवधकगात्रवि-
धत्तणाजिराद्यर्थम् ॥

वा लिटि ॥ ५५ ॥

पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । लिटि परतश्चक्षिडः ख्याञ्चा-

* अत्र ‘आर्द्धधातुक इति किम् । अस्ति । स्तः । सन्ति’ इति क्व चिदधिकम् ।
† अत्र, आख्यास्यन्ति । आख्यास्यते’ इति क्व चिदधिकम् ।

वृत्तान्तं विनाशयित्वा इत्येवम् प्रतीकाम् अत्रिभ्यः वाच्यं हि
अनुप्रयोगे तु भुवा ऽस्त्यबाधनं कर्तुर्वचनं मनोपिणः ॥

देशो वा भवति । आचख्यौ । आचख्युः । आचख्युः । न च भवति ।
आचचत्ते । आचचत्ताते । आचचत्तिरे ॥

अजेर्व्यघजपोः ॥ ५६ ॥

अजेर्धातोर्धीत्ययमादेशो भवत्यार्धधातुके परतो घजपौ वर्जयित्वा ।
प्रघायकः । प्रवयणीयः । अघजपोरिति किम् । समाजः । उदाजः । अपि
तु, समजः । उदजः । समुद्रोरजः पशुष्वित्यप् । दीर्घाच्चारणं किम् ।
प्रवीताः ॥ घजपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम् ॥ * ॥ समज्या ॥ वला-
दाघार्धधातुके विकल्प इष्यते ॥ * ॥ प्रवेता । प्रजिता । प्रवेतुम् ।
प्राजितुम् ॥

वा यौ ॥ ५७ ॥

पूर्वणा नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । यु इति ल्युटो ग्रहणम् । यौ
परभूते अजेर्वा वी इत्ययमादेशो भवति । प्रवयणोः दण्डः । प्राजनेो
दण्डः । प्रवयणमानय । प्राजनमानय ॥

एयञ्चक्षियार्धजितो यूनि लुगणिजोः ॥ ५८ ॥

एयादयो गोत्रप्रत्ययाः । एयान्तात् क्षत्रियगोत्राद् आर्षाद् जितश्च
परयोरणिजोर्यूनि लुग्भवति । एयान्तात्तावत् । कुर्वादिभ्यो एय, स्तस्माद्वूनि
इञ् । तस्य लुक् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । ननु च कौरव्यशब्दस्तिका-
दिषु पठन्ते, ततः फिञ् भवितव्यं, कौरव्यायणरिति । क्षत्रियगोत्रस्य तत्र
ग्रहणं कुरुनादिभ्यो एय इत्यनेन विहितस्य । इदं तु ब्राह्मणगोत्रम् । कु-
र्वादिभ्यो एय इति एयः । क्षत्रिय । ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यण् । तस्मा-
द्वूनि इञ् । तस्य लुक् । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । आर्षे । ऋ-
ष्यण् । तस्माद्वूनि इञ् । तस्य लुक् । वामिष्ठः पिता । वामिष्ठः पुत्रः ।
जित् । अनृष्यानन्तर्यं द्विदादिभ्योञ् । तस्माद्वूनि इञ् । तस्य लुक् । बैदः
पिता । बैदः पुत्रः । अणः खल्वपि । तिकादिभ्यः फिञ् । तस्माद्वूनि प्रा-
ग्दीव्यता ऽण् । तस्य लुक् । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एतेभ्य
इति किम् । शिवादिभ्यो ऽण् । तस्माद् यूनि अत इञ् । तस्य न लुग्भ-

व्रति । कौहडः पिता । कौहडिः पुत्रः । घूनीति किम् । वामरुष्यस्य द्वात्राः
वामरथाः । कुर्वेःदिभ्यो एय इति एयस्सस्मात् कण्ठादिभ्यो गोत्रइति
शैपिको ऽण् । तस्य लुग्न भवति । अग्निप्रारति किम् । दाक्षेरेपत्यं युवा
दाक्षायणः * ॥ अन्नाह्नणगोत्रमात्राद्ब्रुवप्रत्ययस्यापसंख्यानम् ॥ * ॥ बौधिः
पिता । बौधिः पुत्रः । नाबालिः पिता । नाबालिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता ।
औदुम्बरिः पुत्रः । भाण्डीजङ्घिः पिता । भाण्डीजङ्घिः पुत्रः । साल्वाव-
यवलक्षण इञ् । तस्मात्फक् । तस्य लुक् ॥ पैलादिदशनात् सिद्धम् ॥

• • • पैलादिभ्यश्च ॥ ५८ ॥

पैल इत्येवमादिभ्यश्च युवप्रत्ययस्य लुभ्रवति । पीलाया वेत्यण् ।
तस्माद्गोत्राद्ब्रुव इति फिञ् । तस्य लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः ।
अन्य पैलादय इजन्तास्तेभ्य इजः प्राचामिति लुकि सिद्धे ऽप्रागर्थः पाठः ।
पैल । शालङ्कि । सात्यकि । सात्यक्रामि । देवि । औदमज्जि । औदमज्जि ।
औदमेघि । औदबुद्धि । दैवस्थानि । पैङ्गलायनि । राणायनि । हैहति ।
भौलिङ्गि । औद्राहमानि । औज्जिहानि † ॥ तद्राजाच्चाणः ॥ आकृतिग-
णायम् ॥

इजः प्राचाम् ॥ ६० ॥

• गोत्रे य इञ् तदन्ताद्ब्रुवप्रत्ययस्य लुभ्रवति । गोत्रविशेषणं प्रा-
ग्यहणं न विकल्पार्थम् । पाचागारेरपत्यं युवा । यजिप्रारश्चेति फक् ।
तस्य लुक् । पाचागारिः पिता । पाचागारिः पुत्रः । मान्यरैषणिः पिता ।
मान्यरैषणिः पुत्रः । प्राचामिति किम् । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ॥

• न तौल्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥

अनन्तरेण प्राप्नो लुक् प्रतिषिध्यते । तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युव-
प्रत्ययस्य न लुभ्रवति । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । तौल्वलि ।
धारणि । रावणि । पारणि । त्रैलीपि । दैवलि । दैवमति । दैवयजि ।

* अत्र 'यजिप्रारश्चेति फको लुग्न भवति' इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

† अत्र 'रागदति ऽराणि । सामनि । उहमानि' । इति पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

प्रावाहणि । मान्यातकि । आनुहारति । श्वाफल्कि । आनुमति । आहिं-
सि । आसुरि । आयुधि । नैमिषि । आसिबन्धकि । बैकि । पैष्करसादि ।
वैरकि । वैलकि । वैहति । वैकर्ण्य । कारेणुपालि । कामलि * ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥

ते तद्राजाः ज्यादयस्तद्राजा इति वक्ष्यति तस्य तद्राजसंज्ञस्य
प्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्य अस्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति, तेनैव चेतद्राजेन
कृतं बहुत्वं भवति । अङ्गाः । वङ्गाः । पुण्ड्राः । मगधाः । लोहध्वजाः ।
ग्रीहिमताः । तद्राजस्येति किम् । औपगवाः । बहुष्विति किम् । आङ्गः ।
तेनैव ग्रहणं किम् । प्रिया वाङ्गे येषां तद्मि प्रियवाङ्गाः । अस्त्रियामिति
किम् । आङ्ग्यः स्त्रियः ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियामिति सर्वमनुवर्तते । यस्क इत्येवमादिभ्यः
परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति, तेनैव चेद्
गोत्रप्रत्ययेन कृतं बहुत्वं भवति । प्रत्ययविशेषत्वात्परान्तर्गोत्रस्य गोत्रस्य
ग्रहणमित्यनन्तरापत्येपि लुग्भवत्येव । यस्काः । लभ्याः । बहुष्वित्येव ।
यास्कः । तेनैवेत्येव । प्रिययास्काः । अस्त्रियामित्येव । यास्क्यः स्त्रियः ।
गोत्रइति किम् । यास्कः शङ्कात्राः । यस्क । लभ्य । दुह्य । अयःस्युण ।
तृणकर्ण । एते पञ्च शिवादिषु पठन्ते । ततः परेभ्यः षड्भ्य इञ् † । स-
दामत् । कम्बलभार । अहिर्याग । कर्णाटक । पिण्डीजङ्घ । बकसक्य । ततः
परेभ्यश्चतुर्भ्यां गृष्णादिभ्यश्चेति ङञ् । बस्ति । कुट्टि ‡ । अजबस्ति । मि-
त्रयु । ततः परेभ्यो द्वादशभ्य इञ् । रतामुख । जङ्घारथ । मन्यङ् । उत्कास ।
कटुकमन्यङ् १ पुष्करमत् । विपपुट । उपरिमेखल । क्रोष्टुमान । क्रोष्टु-

* अत्र 'रान्धाकि । आसुराहति । प्राणाहति । पैष्कि । कान्धाकि । दीपकगति ।
आन्तराहति' । एते पुस्तकान्तरेष्वधिकाराः ।

† अत्र पुस्तकान्तरे 'सप्तभ्य इञ्' इति पाठः, तदनुसारेण कर्णाटक इत्येतदुत्तरं
'पर्णाटक' इत्येतदधिकम् ।

‡ विश्वि । कटु । इति पा० २

पाद । शीर्षमाय । पुष्करसच्छब्दाद् बाह्यादिपाठादिञ् । खरवशब्दो नडा-
दिषु पठ्यते । ततः फक् । पदक । धर्मक । एताभ्यामत इञ् । भलन्दनशब्दात्
शिवादिभ्यो ऽण् । भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित । एतेभ्यश्चतुर्भ्यां
ऽश्वादिभ्यः फञ् ॥

यञ्जोश्च ॥ ६४ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियां गोत्रइति च नुवर्तते । यज्ञो ऽत्रश्च गोत्रप्र-
त्ययस्य बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीनिङ्गम्य लुभ्रवति । गर्गादिभ्यो यञ् । गर्गाः ।
वर्त्माः । अत्रः खल्वपि । अनुष्यानन्तर्यं बिदादिभ्यो ऽञ् । बिदाः । उर्वाः ।
बहुष्वित्येव । गार्ग्यः । बैदः । तेनैवेत्येव । प्रियगार्ग्याः । प्रियबैदाः । अ-
स्त्रियामित्येव । गार्ग्यः स्त्रियः । बैदः स्त्रियः । गोत्रइत्येव । द्वीपादनु-
समुद्रं यञ् । द्वेष्याः । उत्सादिभ्यो ऽञ् । आत्साशक्तात्राः ॥ यज्ञादीनामे-
कद्वयार्था तत्पुरुषे षष्ठा उपसंख्यानम् ॥ * ॥ गार्ग्यस्य कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्ग-
कुलं वा । गार्ग्ययोः कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं वा । एवं बैदस्य कुलं, बैदकुलं,
बिदकुलं वा । बैदयोः कुलं, बैदकुलं, बिदकुलं वा । यज्ञादीनामिति
किम् । आङ्गकुलम् । एकद्वयोरिति किम् । गर्गाणां कुलं गर्गकुलम् । तत्पु-
रुषइति किम् । गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् । षष्ठा इति किम् । परमगार्ग्यः ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६५ ॥

अत्रादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुभ्रवति । अत्रिशब्दादि-
तश्चानिञ् इति ठक् । इतरेभ्य ऋष्यण् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः ।
वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः । बहुष्वित्येव । अत्रियो, भागवः । तेनैवे-
त्येव । प्रियत्रयोः । प्रियभागवाः । अस्त्रियामिति किम् । अत्रेय्यः स्त्रियः ॥

बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥

बह्वचः प्रातिपदिकाद् य इञ् विहितः प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च
वर्तते तस्य बहुषु लुभ्रवति । पन्नागाराः । मन्वरेपणाः । भरतेषु खल्वपि ।
युधिष्ठिराः । अर्जुनाः । बह्वच इति किम् । बैक्यः । पौष्यः । प्राच्यभर-

तेष्विति किम् । बालाकयः । हास्मिदासयः । भरताः प्राच्या एव तेषां
पुनर्येह्यं ज्ञापनार्थम्, अन्यत्र प्राग्रह्ये भरतग्रह्यं न भवतीति, तेन इजः
प्राचाभिति भरतनां युवप्रत्ययस्य लुग्न भवति । आर्जुनिः पिता । आर्जु-
नायनः पुत्रः ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥

गोपवनादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । बिदाद्यन्तर्गणायम् ।
ततो ऽजो गोत्रप्रत्ययस्य यजजोश्चेति लुक् प्राप्नोति प्रतिषिध्यते । गोपवनाः ।
शैषवाः । गोपवन । शिशु । बिन्दु । भाजन । अश्व । अश्वतान । श्यामाक ।
श्वार्पण । एतावन्त एषाष्टौ गोपवनादयः । परिशिष्टानां हरितादीनां
प्रमादप्राटः । ते हि चतुर्थे बिदादिषु पठन्ते । तेभ्यश्च बहुषु लुग्भवत्येव ।
हरिताः । किंदासा इति ॥

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥

तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्च द्वन्द्वे गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति ।
तैकायनयश्च कौतवायनयश्च । तिकादिभ्यः फिञ् । तस्य लुक् । तिककित-
तवाः । वाङ्मुरयश्च भाण्डीरथयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । घङ्गुरभाण्डीरथाः ।
शौपकायनाश्च लामकायनाश्च । नडादिभ्यः फक् । तस्य लुक् । उपक-
लमकाः । पाफकयश्च नारकयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । पफकनरकाः ।
बाकनखयश्च श्वागुदपरिणट्टयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । धकनखश्च-
गुदपरिणट्टाः । उल्लशब्दादत इज् । ककुभशब्दाच्छिवाद्यण । तयोर्लुक् ।
श्रील्लयश्च काकुभाश्च उल्लककुभाः । लाङ्गयश्च शान्तमुखयश्च । अत
इज् । तस्य लुक् । लङ्गशान्तमुखाः । उरसशब्दस्तिकादिषु पठन्ते ततः फिञ् ।
लङ्गटशब्दादिषु तयोर्लुक् । औरसायनयश्च लाङ्गटयश्च, उरसलङ्गटाः ।
भाटकयश्च कापिष्ठलयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । भष्टककपिष्ठलाः ।
काष्णाजिनयश्च कार्ष्णसुन्दरयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । कृष्णाजिनकृष्ण-
सुन्दराः । आग्निवेशयश्च दासेरकयश्च । अग्निवेशशब्दाद् वर्मादिभ्यो यञ् ।
दासेरकशब्दादत इज् । तयोर्लुक् । अग्निवेशदासेरकाः ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६८ ॥

उपकं इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुभवति अन्य-
तरस्यां द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । अद्वन्द्वयहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । एतेषां
च मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितधादिषु पठन्ते । उपकलमकाः । भ्रष्टकक-
पिष्टलाः । कृष्णोच्चिकृष्णसुन्दराः । इति । तेषां पूर्वणोश्च नित्यमेव लु-
भवति । अद्वन्द्वे त्वनेन विकल्पः । उपकाः । चौपकायनाः । लमकाः ।
लामकायनाः । भ्रष्टकाः । भ्रष्टकयः । कपिष्टलाः । कापिष्टलयः । कृष्णा-
सिनाः । कार्ष्णोच्चिनयः । कृष्णसुन्दराः । कार्ष्णसुन्दरय इति । परिशि-
ष्टानां च द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च विकल्प इति । पण्डारक । अण्डारक । गडुक ।
सुपर्यक । सुपिष्ट । मयूरकर्ण । खारीजङ्ग । शलाबल । पत्तञ्जल । कठेरणि ।
कुशीतक । काशकृन्त । निदाघ । कलशीकण्ठ । दामकण्ठ । कृष्णापिङ्गल ।
कर्णक । पर्णक । उटिलक । बधिरक । जन्तुक । अनुलोम । अर्तुपिङ्गलक ।
प्रतिलोम । प्रताप । अन्तर्भिहित * ॥

आगस्त्यकौण्डिन्योरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्योरगो यज्ञश्च बहुषु लुभवति, परिशिष्टस्य च
प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमस्ति कुण्डिनच् इत्येतावादेशौ भवतः । अग-
स्त्यः । कुण्डिनच् । अकारः स्वशर्थः । मध्येदात्तो हि कुण्डिनश्चस्त्वा-
द्रेयोपि तंथा स्यात् । अगस्त्यशब्दादृष्यण् । कुण्डिनश्चस्त्वात्तयादित्वात्तज्
तयोर्गोत्रे लुगचीति लुकि इतिषिट्ठे आगस्त्योयाश्चात्रा इति सुदुलक्षणशब्दो
भवति । कौण्डिन्ये त्वणोश्च भवितव्यं कण्वादिभ्यो गोत्रइति, तच्च विगेषो
नास्ति । कौण्डिनाश्चात्राः ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥

सुपो विभक्तधैतुसंज्ञायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाश्च लुभवति । तद-

* चूडारक । उटङ्क । सुधायुक । अबन्धक । पतञ्जल । अनुपद । अपजम्भ ।
कमक । लेखाभ । कयन्दक । पिञ्जल । मयूरकर्ण । मदाघ । कवामत्त । दामकण्ठ ।
एते पुस्तकान्तरेऽधिकाः ॥

नर्गतास्तद्रूपेण वृञ्जन्ते । धातोस्तावत् । पुञ्जीयति । घटीयति । प्रा-
तिपदिकस्य । कष्टश्चितः । राजपुरुषः । धातुप्रातिपदिकयोरिति किम् ।
वृचः । प्रवः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ ७२ ॥

अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्य शपो लुभ्वति । अक्षि । हन्ति । द्वेष्टि ॥

बहुलं क्न्दसि ॥ ७३ ॥

क्न्दसि विषये शपो बहुलं लुभ्वति । अदिप्रभृतिभ्य उक्तस्तान् न
भवत्यपि । वृञ् हनति । अहिः शयते । अन्येभ्यश्च भवति । चाध्वं नो
देवाः ॥

यडो ऽचि च ॥ ७४ ॥

यडो लुभ्वति अचि प्रत्यये परतः । चकारेण बहुलग्रहणमनुकुर्यात्,
न तु क्न्दसीति, तेन क्न्दसि भाषायां च यडो लुभ्वति । लालुवः ।
पोपुवः । सनीलंसः । दनीध्वंसः । बहुलयहणादन्यपि भवति । शाकु-
निका लालपीति । दुन्दुभिर्वावदीति ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥

शत्रुनुवन्ते न यद् । जुहोत्यादिभ्य उत्तरस्य शपः श्लुर्भवति ।
लुकि प्रकृते श्लुविधानं द्विर्बचनार्थम् । जुहोति । विभेति । नेनेक्ति ॥

बहुलं क्न्दसि ॥ ७६ ॥

क्न्दसि विषये बहुलं शपः श्लुर्भवति । यत्रोक्तं तत्र न भवति,
अन्यत्रापि भवति । जुहोत्यादिभ्यस्तावच्च भवति । दाति प्रियाणि । धाति
प्रियाणि । अन्येभ्यश्च भवति । पूर्णां विवष्टि । जनिमा विवक्ति ॥

गातिस्थाद्युपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥

लग्नुवन्ते, न श्लुः । गाति स्था घु पा भू इत्येतेभ्यः परस्य
सिचो लुभ्वति परस्मैपदेषु परतः । अगात् । अस्यात् । घु । अदात् ।

अधात् । अपात् । अभूत् ॥ गापोयं हणे इणपिबत्योर्यहणम् ॥ * ॥ गायतेः
पातेश्च न भवति । अगामीचटः । अपासीचृपः । परस्मैपदेष्विति किम् ।
अगासातां यामौ देवदत्तेन ॥

विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ॥ ७८ ॥

घ्रा घेट् शा छा सा इत्येतेभ्य उत्तरस्य सिचः परस्मैपदेषु विभाषा
लुभभवति । घेटः पूर्वेषां प्राप्ते विभाषार्थं वचनम् । परिशिष्टानामप्राप्ते ।
अघ्रात् । अघ्रासीत् । अघात् । अधासीत् । अशात् । अशासीत् । अक्शात् ।
अक्शासीत् । असात् । असासीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अघ्रासातां सुमनसौ
देवदत्तेन ॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥

तनादिभ्य उत्तरस्य सिचस्तथासोः परतो विभाषा लुभभवति ।
अतत् । अतथाः । अतनिष्ट । अतनिष्ठाः । अमात् । अमाथाः । असनिष्ट ।
असनिष्ठाः । जनमनखनामित्यात्वम् । थासा साहचर्यादात्मनेपदस्य तश-
ब्दस्य ग्रहणं, परस्मैपदे न भवति । अतनिष्ट यूयम् ॥

मन्त्रे घस ह्ररणश्वृदहाहृक्कृगमिजनिभ्यो लोः ॥ ८० ॥

मन्त्रविषये घस ह्र णश वृ दह आत् वृक् कृ गमि जनि इत्येतेभ्य
उत्तरस्य लोर्लुभभवति । घस । अत्तचमीमदन्त पितरः । हूरति हूकौटिल्ये ।
माहूर्मित्रस्य त्वम् । नश । प्रणङ्गुर्यस्य । वृ इति वृक्वृजोः सामान्येन
ग्रहणम् । मुरुचे वेन आवः । दह । मान आधक् । आदिति आकाराः
न्तग्रहणम् । प्रां पूरणे । आ ऽप्रा द्वावापृथिवी अन्तरितम् । वृष्ट् । मा नो
अस्मिन्महाधने परा वर्क् । कृ । अकृन् कर्म कर्मकृतः । गमि । अगम् । जनि ।
अजत वा अस्य दन्ताः । ब्राह्मणे प्रयोगोयम् । मन्त्रग्रहणं तु कुन्दस
उपलक्ष्यार्थम् ॥

आमः ॥ ८१ ॥

आमः परस्य लोर्लुग भवति । ईहाचक्रे । ऊहाचक्रे । ईताचक्रे ॥

अव्ययादाप्सुपः ॥ ८२ ॥

अव्ययादुत्तरस्यापः सुपश्च लुगभवति । तत्र शालायाम् । यत्र शालायाम् । सुपः खत्वपि । कृत्वा । हित्वा ॥

नाव्ययीभावादतोम्वपञ्चम्याः ॥ ८३ ॥

पूर्वेण लुक् प्राप्तेः प्रतिबिध्यते । अदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो न लुगभवति, अमादेशस्तु तस्य सुपो भवत्यपञ्चम्याः । तस्मिन् प्रतिषिद्धे पञ्चम्याः अवशमेव भवति । उपकुम्भं तिष्ठति । उपकुम्भं पश्य । उपमणिकं तिष्ठति । उपमणिकं पश्य । अत इति किम् । अधिस्त्रि । अधिकुमारि । अपञ्चम्या इति किम् । उपकुम्भादानय ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ८४ ॥

पूर्वेण नित्यमभावे प्राप्ते वचनमिदम् । तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । बहुलमभावो भवति, अव्ययीभावे । उपकुम्भेन कृतम् । उपकुम्भं कृतम् । उपकुम्भे निधेहि । उपकुम्भं निधेहि ॥ सप्तम्या चतुर्नदीसमाससंख्यावयवेषु नित्यमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुमद्रम् । सुमगधम् । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । सर्कावशतिभारद्वाजम् । बहुलवचनात्सिद्धम् ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ ८५ ॥

लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्य परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य च डा रौ रस् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यम् । कर्त्ता । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । आत्मनेपदस्य । अध्येता । अध्येतारौ । अध्येतारः । प्रथमस्येति किम् । श्वः कर्त्तासि । श्वो ऽध्येतस्मि ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चाध्यायः ॥ :: ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्रत्ययः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । प्रत्ययशब्दः संज्ञास्वेनाधिक्रियते । आ पञ्चमाध्या-
यपरिसमाप्तेर्योमित् कर्ध्वमनुक्रमिध्यामः प्रत्ययसंज्ञास्ते वेदितव्याः प्रकृत्यु-
पपदोपाधिकारोऽयमास्वर्णयित्वा । वत्यति, तव्यसव्यानीयरः । कर्तव्यम् ।
करणीयम् । तैत्तिरीयम् । प्रत्ययप्रदेशाः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्येव-
मादयः ॥

परश्च ॥ २ ॥

अयमप्यधिकारो योगेयोगउपतिष्ठते, परिभाषा वा । परश्च स
भवति धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा यः प्रत्ययसंज्ञः । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् ।
चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः, तिनोणादिषु परत्वं न विकल्प्यते ॥

आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥

अयमप्यधिकारः परिभाषा वा । आद्युदात्तश्च स भवति यः प्रत्य-
यसंज्ञः । अनियतस्वरप्रत्ययप्रसङ्गे ऽनेकान्तु च प्रत्ययेषु देशस्यानियमे सति
वृद्धनमिदमाद्रेरुदात्तार्थम् । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् ॥

अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ४ ॥

पूर्वस्यायमपवादः । सुपः पितश्च प्रत्यया अनुदात्ता भवन्ति ।
दृषदौ । दृषदः । पितः खल्वपि । पचति । पठति ॥

गुप्तिजिकङ्गः सन् ॥ ५ ॥

गुपे गोपने, तिज्ज निशाने, कित्ति निशप्से, एतेभ्यो धातुभ्यः सन्-
त्ययो भवति । प्रत्ययसंज्ञा चाधिकृतैव । कुगुळते । तित्तित्ते । चिकि-
त्सति ॥ मिन्त्रास्तमाख्याधिक्रमतीकारेषु सञ्चिष्यते, ऽन्यत्र यथाप्राप्तं प्रत्यया
भवन्ति ॥ * ॥ गोपयति । तेजयति । सङ्केतयति । गुपादिष्वनुबन्धकर-
णमात्मनेपदार्थम् ॥

मान्बधदानशान्भ्या दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥

मान पूजायां, बध बन्धने, दान श्रवणगडने, शान श्रवतेजने, इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति, आभ्यासस्य चेकारस्य दीर्घादेशो भवति । मीमांसते । बीभत्सते । दीदांसते । शीशांसते । उत्तरसूत्रे वा-यहणं सर्वस्य शेषो विज्ञायते, तेन क्व चिन्न भवत्यपि । मनियति । बाध-यति । दानयति । निशानयति ॥ अत्रापि सचर्थाविशेषोद्दिश्यते ॥ * ॥ मानैर्जिज्ञासायां, बधेर्वैरुष्ये, दानैरार्जवे, शानैर्निशाने ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥

इषिकर्म यो धातुरिषिणैव समानकर्तृकस्तस्मादिच्छायामर्थे वा सन्प्रत्ययो भवति । कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातेरर्थद्वारकम् । कर्तु-मिच्छति, चिकीर्षति । जिहीर्षति । धातुग्रहणं किम् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् । प्रकर्तुमैच्छत्, प्राचिकीर्षत् । कर्मण इति किम् । करणान्मा भूत् । गमनेनेच्छति । समानकर्तृकादिति किम् । देवदत्तस्य भोजनमिच्छति यन्नदत्तः । इच्छायामिति किम् । कर्तुं जानाति । वाचचनाद्वाक्यमपि भवति । धातेरिति विधानादत्र सन आर्तुधातुकसंज्ञा भवति, न पूर्वत्र ॥ आशङ्कायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शङ्के पतिष्यति कूलम् । पिपतिषति कूलम् । श्वा मुमूर्षति ॥ इच्छासन्नन्तात्मतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चिकीर्षतुमिच्छ-ति । विशेषणं किम् । जुगप्सिपते । मीमांसिषते ॥

शैषिकान्मतुबर्थायाच्छैषिको मतुबार्थकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टुः सन्नन्ताच्च सनिष्यते ॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥

कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्तते । इषिकर्मण एषितुरेवात्मसंबन्धिनः सुब्रन्तादिच्छायामर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्री-यति । सुब्यहणं किम् । वाक्यान्मा भूत् । महान्तं पुत्रमिच्छति । आत्मन इति किम् । राज्ञः पुत्रमिच्छति । ककारो नः क्यच् इति सामान्यग्रहणार्थः ।

चकारस्तद्विधानार्थः ॥ क्वचि मान्ताव्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इद-
मिच्छति । उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति ॥ हृन्दसि परेच्छायामिति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ मा त्वा वृका अघायत्रो विदन् ॥

काम्यच्च ॥ ८ ॥

सुबन्तात्कर्मण आत्मिच्छायां काम्यच् प्रत्ययो भवति । आत्मनः
पुत्रमिच्छति, पुत्रकाम्यति । वस्त्रकाम्यति । योगविभाग उत्तरत्र क्यचो-
नुवृत्त्यर्थः । ककारस्येत्संज्ञा प्रयोजनाभावात् भवति । चकारादित्वाद्वा
काम्यचः ॥ उपपट्टकाम्यति ॥

उपमानादाचारे ॥ १० ॥

क्यजनुवर्त्तते, न काम्यच् । उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारार्थे वा
क्यच्प्रत्ययो भवति । आचारक्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात्तदपेक्षयैवोपमानस्य
कर्मता । पुत्रमिवाचरति, पुत्रीयति ह्यत्रम् । प्रावारोयति कम्बलम् ॥
अधिकरणान्तेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रासादोयति कुट्टे * । पर्यङ्कोयति मञ्चके ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥

आचारइत्यनुवर्त्तते । उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारार्थे वा क्यङ्
प्रत्ययो भवति, सकारस्य च लोपो भवति । अन्वाचयशिष्टः सलोपस्तद-
भावेपि क्यङ् भवत्येव । श्येनइवाचरति काकः, श्येनायते । कुमुदं पुष्क-
रायते । सलोपविधावपि वायहृणं संबध्यते, व्यवस्थितविभाषा च भवति ।
आजायते । अप्सरायते । पयायते । पयस्यति ।

श्रेजसोप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया । †

सलोपविधौ च कर्तुरिति स्यानवष्टी संपद्यते, तत्रालोपनियमे
सति, 'हंसायते' 'सारसायते' इति सलोपो न भवति ॥ आचारे ऽवगल्भ-
कीचहोडेष्यः क्लिञ्जा वक्तव्यः ॥ * ॥ अवगल्भते । अवगल्भायते । क्लीबते ।

* अत्र कुट्यामिति युक्तः पाठ इति पदमञ्जर्याम् ।

† "सकारस्येष्यते लोपः शब्दशास्त्रविचक्षणैः" ॥

इत्युत्तरार्धमधिकमत्र क्व चित् ।

लीलायते । होडते । होडायते ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके ॥ * ॥ अश्वद-
वाचरति, अश्वायते । गर्दभायते । अश्वति । गर्दभति ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च ह्रलः ॥ १२ ॥

भृश इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽस्यन्तेभ्यो भुवि भवत्यर्थं
क्यङ् प्रत्ययो भवति, ह्रलन्तानां च लोपः । 'अच्छेरिति प्रत्येकमभिसंबध्यते ।
किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता भवतियोगे छिर्वाधीयते तेनाकार्यत्वा-
च्छ्यन्तेभ्यो न क्यङ् भविष्यति । तस्माद्भृशप्रतिपत्यर्थं तार्हं च्विप्रतिषेधः
क्रियते । अभूततद्वाचविषयेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङ्प्रत्ययः । अभृशो भृशो
भवति, भृशायते । शीघ्रायते । भृश । शीघ्र । मन्द । चपल । पण्डित ।
उत्सुक । उन्मनस् । अभिमनस् । सुमनस् । दुर्मनस् । रहस् । रेहस् । शशवत् ।
हृहत् । वेहत् । नृषत् । शुधि । अधर । ओजस् । वर्चस् * । भृशादिः ।
अच्छेरिति किम् । भृशीभवति ॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥ १३ ॥

लोहितादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च भवत्यर्थं क्यष् प्रत्ययो भवति ।
लोहितायति । लोहितायते । डाजन्तेभ्यः । पटपटायति । पटपटायते ।
लोहितडाज्भ्यः क्यष्चननं, भृशादिष्वितराणि यानि लोहितादिषु पठ्यन्ते
तेभ्यः क्यङ्केव, अपरिपठितेभ्यस्तु क्यषेव भवति । वर्मायति । वर्मायते ।
निद्रायति । निद्रायते । करुणायति । करुणायते । कृपायति । कृपायते ।
आकृतिगणायम् । तथा च ककारः सामान्यग्रहणार्थानुबध्यते नः क्यङिति ।
नहि पठितानां मध्ये नकारान्तः शब्दोस्ति । कृभ्यस्तिभिरिव क्यषापि योगे
डाज् भवतीत्येतदेव वचनं ज्ञापकम् । अच्छेरित्यनुशृत्तेरभूततद्वाचे क्यत्
विज्ञायते । लोहित । नील । हरित । पीत । मद्र । फेन । मन्द ।
लोहितादिः ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥

क्यङ्नुवर्त्तते, न क्यष् । कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्क्रमणार्थं ऽनाज्जे

* विमनस् । रमन् । हन् । रोहत् । शुधिस् । अरजस् । अर्चते पुस्तकान्तरे ऽधिकः ।

क्यङ् प्रत्ययो भवति । कष्टाय कर्मणे क्लामति, कष्टायते । ,आत्यल्पमिद-
मुच्यते ॥ सत्रकटकसङ्कष्टगहमेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्, ॥ * ॥
कण्वचिकीर्षा पापचिकीर्षा, तस्यामतेभ्यः क्यङ् प्रत्ययो भवति । सत्रायते ।
कष्टायते । क्लायते । क्लव्वायते । गहनायते । कण्वचिकीर्षायामिति किम् ।
अत्रः कष्टं क्लामति ॥

कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ॥ १५ ॥

रोमन्यशब्दात्तपःशब्दाच्च कर्मणो यथाकामं वर्त्तिचरोरर्थयोः . क्यङ्
प्रत्ययो भवति । 'रोमन्यं वर्त्तयति, रोमन्यायते गौः ॥ हनुचलनरति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । कोटो रोमन्यं वर्त्तयति ॥ तपसः परस्मैपदं
च ॥ * ॥ तपश्चरति, तपस्यति ॥

बाष्पोक्षभ्यामुद्रमने ॥ १६ ॥

कर्मण इति वर्त्तते । बाष्पशब्दाद्रूपशब्दाच्च कर्मण उद्रमनेर्ण
क्यङ् प्रत्ययो भवति । बाष्पमुद्रमति, बाष्पायते । ऊष्पायते ॥ फेनाच्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ फेनमुद्रमति, फेनायते ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ १७ ॥

शब्द वैर कलह अभ्र कण्व मेघ इत्येतेभ्यः करणे करोत्यर्थं क्यङ्
प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति, शब्दायते । वैरायते । कलहायते ।
अभ्रायते । कण्वायते । मेघायते ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते ॥ अटाट्टाशीकाकोटा-
पोटासोटाकृष्टायहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अटायते । अट्टायते । शीकायते ।
कोटायते । पोटायते । सोटायते । कष्टायते * ॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥

कर्मण्यहणमनुवर्त्तते । सुख इत्येषमादिभ्यः कर्मण्यो वेदनायामर्थे

* अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटासोटाषट्पाषट्टायहणं कर्त्तव्यमिति पुस्तकान्तरे-
पाठः ॥ भाष्यपुस्तकेषु तु श्रुत्वा 'अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटाषट्पाषट्टायहणं कर्त्तव्यम्'
इति पाठः ।

ऽनुभवे ष्यङ् प्रत्ययो भवति, वेदयितुश्चेत्कर्तुः संबन्धीनि सुखादीनि भवन्ति । सुखं वेदयते, सुखायते । दुःखायते । कर्तृग्रहणं किम् । सुखं वेदयति प्रसाधके देवदत्तस्य । सुख । दुःख । तृप्त * । गहन । कृच्छ्र । अक्ष । अलीक । प्रतीप । कर्ण । कृपण । सोढ । सुखादिः ॥

नमोवरिवश्चिञ् क्यच् ॥ १९ ॥

करणइति वर्त्तते । नमस् वरिवस् चिञ्ङ् इत्येतेभ्यो वा क्यच्प्रत्ययो भवति, करणविशेषे पूजादौ । नमसः पूजायाम् । नमस्यति देवान् । वरिवसः परिचर्यायाम् । वरिवस्यति गुरुन् । चिञ्ङ् आश्चर्यं । चिञ्जीर्यते । ङकार आत्मनेपदार्थः ॥

पुच्छभाण्डचीवराणिङ् ॥ २० ॥

करणइति वर्त्तते । पुच्छ भाण्ड चीवर इत्येतेभ्यो णिङ् प्रत्ययो भवति, करणविशेषे ॥ पुच्छादुदसने पर्यसने वा ॥ * ॥ उत्पुच्छयते । पारंपुच्छयते ॥ भाण्डात्समाचयने ॥ * ॥ संभाण्डयते ॥ चीवरादर्जने परिधाने वा ॥ * ॥ संचीवरयते भित्तुः । ङकार आत्मनेपदार्थः । णकारः सामान्यग्रहणार्थः, णेरनिटीति ॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्ते-

भ्यो णिच् ॥ २१ ॥

मुण्ड मिश्र श्लक्ष्ण लवण व्रत वस्त्र हल कल कृत तूस्त इत्येतेभ्यः ऋण्ये णिच् प्रत्ययो भवति । मुण्डं करोति, मुण्डयति । मिश्रयति । श्लक्ष्णयति । लवणयति । व्रताद्वेजने तत्रिवृत्तौ च । पयो व्रतयति । वृषलाचं व्रतयति । वस्त्रात्समाच्छादने । संवस्त्रयति । हलं गृह्णाति, हलयति । कलिं गृह्णाति, कलयति । हलिकत्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्वावप्रतिषेधार्थम् । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति, कृतयति । तूस्तानि विहन्ति, वितूस्तयति केशान् । विशदीकरोतीत्यर्थः ॥

* तृप्तस्य स्थाने तीव्रति पा० ।

धातौरेकाच्चा हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥

एकाञ्च यो धातुर्हलादिः क्रियासमभिहारे वर्त्तते तस्माद्यङ् प्रत्ययो भवति । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः । पुनःपुनः पंचति, पापच्यते । यायज्यते । भृशं ज्वलति, जाज्वल्यते । वेदीप्यते । धातौरिति क्रिम् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् । भृशं प्राटति । एकाच इति क्रिम् । भृशं जागर्ति । हलादेरिति क्रिम् । भृशमोक्षते ॥ सूचिसूत्रिमूच्यत्यर्थशूर्णातीनां ग्रहणं यद्द्विधावनेकाजहलाद्यर्थम् ॥ * ॥ सोसूच्यते । सोसूच्यते । सो मूच्यते । अटाट्यते । अरायते । अशाश्यते । प्राणानूयते । भृशं शोभते, भृशं रोचतइत्यत्र नेष्यते, ऽनभिधानात् ॥

नित्यं कैटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥

गतिवचनाद्गताः कैटिल्ये गम्यमाने नित्यं यङ् प्रत्ययो भवति । कुटिलं क्रामति, चङ्क्रम्यते । दन्द्रम्यते । नित्यग्रहणं विषयनियमार्थं, गतिवचनाच्चित्यं कैटिल्येव भवति, न तु क्रियासमभिहारे । भृशं क्रामति ॥

लुपसदृचरजपजभदृदृदृशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥

लुप सद चर जप जभ दृदृ दृश गृ इत्येतेभ्यो भावगर्हायां धात्व्यगर्हायां यङ् प्रत्ययो भवति । गर्हितं लुम्यति, लोलुप्यते । एवं सामद्यते । चञ्चूर्यते । जञ्जप्यते । जञ्जभ्यते । दन्द्रह्यते । दन्द्रश्यते । निजेगित्यते । भावगर्हायामिति क्रिम् । साधु जपति । भावग्रहणं क्रिम् । साधनगर्हायां मा भूत् । मन्त्रं जपति वृषलः । नित्यग्रहणं विषयनियमार्थमनुवर्त्तते । एतेभ्यो नित्यं भावगर्हायामेव भवति, न तु क्रियासमभिहारे । भृशं लुम्यति ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्म-

वर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥

सत्यादिव्यश्चूर्णपर्यन्तेभ्यश्चुरादिव्यश्च णिच् प्रत्ययो भवति । सत्यामाचष्टे, सत्यापयति ॥ अर्थवेदसत्यानामापुत्रक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थमाचष्टे,

अर्थापयति । वेदापयति । आपुखनसामर्थ्याद्विलोचो न भवति * । पाशा-
द्विमोचने । विषाशयति । रूपादृशने । रूपयति । वीर्ययोपमायति, उप-
वीर्ययति । तूलेनानुकुण्याति, अनुतूलयति । श्लोकैरूपस्तौति, उपश्लो-
कयति । सेनया ऽभियाति, अभिषेकयति । लोमान्धनुमर्षष्टं, अनुनेमयति ।
त्वचं बह्नाति, त्वचयति । अकारान्तरस्वरशब्दः । अर्मणाः संनहति, संख-
र्मयति । वर्णं गृह्णाति, वर्णयति । सूर्णैरवधंसयति, शखचूर्णयति । चुरादिभ्यः
स्वार्थे । चोरयति । चिन्तयति । स्वाभाविकत्वादर्थभिधानस्य यथास्वं
श्रुत्यार्था निर्दिश्यन्ते ॥

हेतुमति च ॥ २६ ॥

हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजकः तदीयो व्यापारः प्रेषणादिलक्षणो
हेतुमान्, तस्मिन्चभिधेये धातेर्निर्णयं प्रत्ययो भवति । कटं कारयति ।
श्रोत्रं पाचयति ॥ तत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयस्याद्यर्थम् ॥ * ॥ सूत्रं
करोति, सूत्रयति ॥ आख्यानात्कृतस्तदाचष्टइति णिच् कृल्लुक् प्रकृतिप्र-
त्यापसिः प्रकृतिवच्च कारकम् ॥ * ॥ आख्यानात्कृतस्नाणिज्वल्लयस्त-
दाचष्टइत्येतस्मिन्चर्णे, कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापसिः प्रकृतिवच्च कारकं भवति ।
कंसवधमाचष्टे, कंसं घातयति । बलिबन्धमाचष्टे, बलिं बन्धयति । राजा-
गमनमाचष्टे, राजानमागमयति ॥ आहूतोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्या-
दायाम् ॥ * ॥ आरात्रिविवाहमाचष्टे, रात्रिं विवाहयति ॥ वित्रीकरणे
प्रापि ॥ * ॥ उज्जयिन्याः प्रस्यितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमने संभावयते,
सूर्यमुद्गमयति ॥ नक्षत्रयोगे ज्ञि ॥ * ॥ पुष्ययोगं जानाति, पुष्येण योज-
यति । मर्घाभिर्योजयति ॥

कण्डादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥

कण्डून् इत्येवमादिभ्यो यक् प्रत्ययो भवति । द्विविधाः कण्डूद्वयो
धातवः प्रातिपदिकानि च । तत्र धात्वधिकाराद्गुणभ्य एव प्रत्ययो
विधीयते, न तु प्रातिपदिकेभ्यः । तथा च गुणप्रतिषेधार्थः ककारानुबन्धते ।

* अयं क्वाचित्कः पाठ इति पदमत्रयाम् ।

धातुप्रकरणाद्वातुः कस्य चासञ्जनादपि ।

आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥

कण्डूञ्, कण्डूयति । कण्डूयते । त्रित्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफलर-
त्यात्मनेपदम् । कण्डूञ् । मन्नु । हृणीञ् । वल्गु । अस् । मनस् । महीङ् ।
लेट् । लोट् । इरस् । इरञ् । इरञ् । दुवस् । मेधा । कुषुभ । मगध । तन्तस् ।
पम्पस् । सुख । दुःख । सपर । अर । भिषञ् । भिष्णाञ् । रषुध । चरण ।
चुरण । भुरण । तुरण । भुरण । गन्नद । एला । केला । खेला । लिट् ।
लेट् * ॥

गुणधूपविच्छिपणपनिभ्य आयः ॥ २८ ॥

गुण रक्षणे, धूप संतापे, विच्छ गतौ, पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च,
इत्येतेभ्यो धातुभ्य आयप्रत्ययो भवति । गोपायति । धूपायति । विच्छा-
यति । पणायति । पनायति । स्तुत्यर्थेन पनिना साहचर्यात्सदर्थः पणः
प्रत्ययमुत्पादयति न व्यवहारार्थः । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । अनु-
बन्धश्च केवले चरितार्थस्तेनायप्रत्ययान्नात्मात्मनेपदं भवति ॥

ऋतेरीयङ् ॥ २९ ॥

ऋतिः सैत्रेः धातुघृणायां वर्सते तत ईयङ् प्रत्ययो भवति ।
ङकार आत्मनेपदार्थः । ऋतीयते । ऋतीयते । ऋतीयन्ते । ऋतेरङ्ङिति मिट्टे
ईयङ्ङचनं ज्ञापनार्थं धातुविहितानां प्रत्ययानामायत्तादयो न भवन्तीति ॥

कर्मेर्णङ् ॥ ३० ॥

कर्मेर्णङ्ङितोर्णङ् प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्धार्थः । ङकार आत्म-
नेपदार्थः । कामयते । कामयते । कामयन्ते ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३१ ॥

आर्द्धधातुकविषये आर्द्धधातुकविवृतायामायादयः प्रत्यया वा भ-

* अमुञ् । हृणीङ् । कवय । पुरण । अत्रेते पुस्तकान्तरे णिकाः पदमञ्जयाम
नास्थिताः ।

वन्ति । गोप्ता । गोपायिता । अर्हिता । च्छतीयिता । कर्मिता । काम-
यिता । नित्यं प्रत्ययप्रसङ्गे तद्रुत्पत्तिराहुं धातुक्रविषये विकल्प्यते, तत्र
यथायथं प्रत्यया भवन्ति । गुप्तिः । गोपाया ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥

सन् आदिर्येषां ते सनादयः । सनाद्योन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः ।
सनाद्यन्ताः समुदाया धातुसंज्ञा भवन्ति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषैव पदसं-
ज्ञायामन्तवचनेन लिङ्गेन प्रतिषिद्धा सती पुनरिहान्तवचनेन प्रतिप्रसूयते ।
चिकीर्षति । पुच्छीयति । पुच्छकाम्यति ॥

स्यतासी लृलुटोः ॥ ३३ ॥

लृरूपमुत्सृष्टानुबन्धं सामान्यमेकमेव तस्मिन् लुटि च परतो
धातोर्येषाम्बन्धं स्यतासी प्रत्ययौ भवतः । करिष्यति । अकरिष्यत् । अक-
रिष्यत् । श्वः कर्ता । इदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थम् । मन्ता ।
संगन्ता ॥

सिब्बहुलं लेटि ॥ ३४ ॥

धातोः सिप् प्रत्ययो भवति बहुलं लेटि परतः । जोषिषत् । तारि-
षत् । मन्दिषत् । न च भवति, पताति द्विद्यत् । उद्रधिं व्यावथाति ॥

कासप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥

कासु शब्दकुत्सायां, ततः प्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्य आम् प्रत्ययो
भवति लिटि परतो ऽमन्त्रविषये । कासाञ्चक्रे । प्रत्ययान्तेभ्यः । लोलूया-
ञ्चक्रे । अमन्त्रइति किम् । कृणो नोनाव ॥ कास्यनेकाच्च इति वक्तव्यं
चुलुम्याद्यर्थम् ॥ * ॥ चुलुम्याञ्चकार । दरिद्राञ्चकार ॥

आमो ऽमिष्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा ।

आसुकासोराविधानाच्च पररूपं कतन्तवत् ॥

इजादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छः ॥ ३६ ॥

इजादिर्यो धातुर्गुरुमान् चच्छतिवर्जितस्त्साम्बन्धे लिटि परत

आम्प्रत्ययो भवति । ईह चेष्टायाम् । ऊह वितर्क । ईहाञ्चक्रे । ऊहाञ्चक्रे ।
जादेरिति किम् । ततत् । ररत् । गुहमत इति किम् । इयज । उवप । अ-
च्छ इति किम् । आनच्छ । आनच्छतुः । आनच्छुः ॥ ऊर्णोतिश्च प्रति-
धो वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रार्णुनाथ । अथवा,

वांष्य ऊर्णोर्णुवद्वाभे यद्प्रमिद्विः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकचश्चेदुपयहात् ॥

दयायासश्च ॥ ३७ ॥

दय दानगतिरक्षणेष्ु, अय गतौ, आस उपवेशने, एतेभ्यश्च लिटि
परत आम्प्रत्ययो भवति । दयाञ्चक्रे । पलायाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे ॥

उपविद्जागृभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥

उप दाहे, विद् ज्ञाने, जाण निद्राक्षये, एतेभ्यो लिटि परतो ऽन्य-
तरस्यामाम् प्रत्ययो भवति । ओपाञ्चकार । उवाप । विद्राञ्चकार ।
विवेद । जागराञ्चकार । जजागर । विदेरदन्त्वप्रतिज्ञानादामि गुणो
न भवति ॥

भीहीभृहुवां ऋवच्च ॥ ३९ ॥

त्रिभी भये, ह्री लज्जायां, हुभृञ् धारणपोषणयोः, हु दानादनयोः,
एतेभ्यो लिटि परत आम्प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम्, श्लाघिव चास्मिन्कार्यं
भवति । किं पुनस्तत्, द्वित्वात्त्वं च । विभयाञ्चकार । विभाय । जिह्या-
ञ्चकार । जिहाय । विभराञ्चकार । बभार । जुहवाञ्चकार । जुहाव ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥

आम्प्रत्ययस्य परचात्कृञनुप्रयुज्यते लिटि परतः । कृञिति प्रत्या-
हारेण कृञ्वस्तयो एह्यन्ते, तस्मात्कर्थादस्तेर्भूभावो न भवति । पाचया-
ञ्चकार । पाचयाम्बभूव । पाचयामास ॥

विदा कुर्वन्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

विदा कुर्वन्वित्यन्यतरस्यां निपात्यते । किं पुनरिह निपात्यते ।

विदेल्लोड्याम्प्रत्ययो गुणाभावो लोटो लुक्, कृञश्च लोटपरस्यानुप्रयोगः ।
अत्र भवन्ते विदाङ्कुर्वन्तु । विदन्तु । इतिकरणः प्रदर्शनार्थः, न केवलं
प्रथमपुरुषत्रहुवचनं, किं तर्हि, सर्वाण्येष लोटवचनान्यनुप्रयुज्यन्ते । विदा-
ङ्करोतु । विदाङ्कुस्तात् । विदाङ्कुस्तामित्यादि ॥

अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयारमयामकः पावयांक्रिया-
द्विदामक्रन्नितिच्छन्दसि ॥ ४२ ॥

अभ्युत्सादयामित्येषमादयश्छन्दसि विषये ऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते ।
सद्विजनिरमोणां ग्यन्तानां लुड्याम्प्रत्ययो निपात्यते । चिनोतिरपि तत्रै-
वाम्प्रत्ययो द्विर्बचनं कृत्वं च । अकरिति चतुर्भिरपि प्रत्येकमनुप्रयोगः
संबध्यते । पावयाङ्क्रियादिति पद्यतेः पुनातिर्वा ग्यन्तस्य लिड्याम् निपा-
त्यते, क्रियादिति चास्यानुप्रयोगः । विदामक्रन्निति विदेल्लुड्याम् निपा-
त्यते, गुणाभावञ्च, अक्रन्निति चास्यानुप्रयोगः । अभ्युत्सादयामकः ।
अभ्युदमीष्टदिति भाषायाम् । प्रजनयामकः । प्राजीजनदिति भाषायाम् ।
चिक्रयामकः । अचैषीदिति भाषायाम् । रमयामकः । अरीरमदिति
भाषायाम् । पावयाङ्क्रियात् । पाव्यादिति भाषायाम् । विदामक्रन् ।
अवेदिष्टरिति भाषायाम् ॥

ल्लि लुडि ॥ ४३ ॥

धातोश्चलिः प्रत्ययो भवति लुडि परतः । इकार उच्चारणार्थः,
चकारः स्वरार्थः । अस्य सिजादीनादेशान्वस्यति तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

ल्लेः सिच् ॥ ४४ ॥

ल्लेः सिजादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः ।
अकार्षीत् । अहार्षीत् । आगमानुदात्तत्वं हि प्रत्ययस्वरमिव टित्स्वरमपि
बाधेतेति स्यानिन्यादेशे च द्विश्वकारोनुब्रूयते ॥ स्पृशमृशकृषतृपदृपां
सिञ्चा वक्तव्यः ॥ * ॥ अस्मात्तीत् । अस्मात्तीत् । अस्पृत् । अस्मात्तीत् ।
अमात्तीत् । अमृत् । अकार्षीत् । अस्मात्तीत् । अकृतत् । अतृपत् । अ-
न्नाप्सीत् । अन्नाप्सीत् । अतृपत् । अन्नाप्सीत् । अन्नाप्सीत् ॥

शल इगुपधादनितः क्तः ॥ ४५ ॥ •

शलन्ते। यो धातुरिगुपधस्तस्मात्परस्य ज्ञेः अनिटः क्त आदेशो भवति ।
दुह । अधुतत् । लिह । अलितत् । शल इति चिम् । अभैत्सीत् । अच्कै-
त्सीत् । इगुपधादिति किम् । अधात्तीत् । अनिट इति किम् । अक्रो-
पीत् । अमोपीत् ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥

श्लिषेधातोरालिङ्गनक्रियावचनात्परस्य ज्ञेः क्त आदेशो भवति ।
आलिङ्गनमुपगूहनं परिष्वङ्गः । अत्र नियमार्थमेतत् । आश्लितत्कन्यां देव-
दत्तः । आलिङ्गनइति किम् । समाश्लिषज्जतु काष्टम् ॥

न दृशः ॥ ४७ ॥

पूर्वण क्तः प्राप्तः प्रतिपद्यते । दृगेधातोः परस्य ज्ञेः क्त्वादेशो
न भवति । अस्मिन्प्रतिष्ठे इति। चेत्यङ्मिचौ भवतः । अदर्शत् ।
अद्रात्तीत् ॥

णिश्चिद्रुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥ ४८ ॥

सिजपवादेश्चङ्ङीयते । ग्यन्तेभ्यो धातुभ्यः शि द्रु सु इत्येते-
भ्यश्च परस्य ज्ञेश्चङादेशो भवति कर्त्तृवाचिनि लुङि परतः । ङकारो
गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः, चकारश्चङीति विशेषणार्थः । अजीकर्त् । अजी-
हरत् । अशिश्चिद्यत् । अद्रुद्रुचत् । असुसुचत् । कर्त्तरिति किम् । अकारयि-
षातो कटौ देवदत्तेन ॥ कमरूपसंख्यानम् ॥ * ॥ आयादय आर्तुधातुके वेति
पदा णिङ्गान्ति तदैतदुपसंख्यानम् । अचकमत । णिङ्पत्ते सन्वद्भावः ।
अचीकमत ।

नाकमिष्ट सुखं यान्ति सुयुक्तेर्वदवारथैः ।

अथ पत्कापिणो यान्ति ये ऽचीकमतभाषिणः ॥

विभाषा धेट्शब्दोः ॥ ४९ ॥

धेट् पाने, टुक्कश्चि गतिवृद्ध्याः, एताभ्यामुत्तरस्य धेट्विभाषा

चण्डदेशो भवति । घेटस्तावत् । अदधत् । मिवृपत्ते विभाषा घ्राघेडिति लुक् । अधात् । अधासीत् । श्वयतेः खल्वपि । अशिश्वयत् । अडाप्यत्र विकल्प इष्यते । अश्वत् । अश्वयीत् । कर्त्तरीत्येष । अधिषातां गावौ वत्सेन ॥

गुपेऽकृन्दसि ॥ ५० ॥

गुपेः परस्य च्नेशकृन्दसि विषये विभाषा चडादेशो भवति । यत्रायप्रत्यये नास्ति तत्रायं विधिः । इमात्रेो मित्रावरुणौ गृहानजुगुपतम् । अगोप्तम् । अगोपिष्टम् । अगोपायिष्टमिति वा । भाषायां सु वडन्तं वर्जयित्वा शिष्टं रूपत्रयं भवति ॥

नोऽदतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥

ऊन परिहाणे, ध्वन शब्दे, इल प्रेणे, अर्द्वे गतौ याचने च, एतेभ्यो धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः पूर्वण ज्ञेशचङि प्राप्ते कृन्दसि विषये न भवति । काममूनयोः । अैनिनर्दति भाषायाम् । मा त्वाग्निध्वनयीत् । अदिध्वनर्दति भाषायाम् । काममैलयोः । ऐलिलर्दति भाषायाम् । मैनमर्दयीत् । आर्द्विर्दति भाषायाम् ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यो ऽङ् ॥ ५२ ॥

असु क्षेपणे, वच परिभाषणे, ब्रूजादेशो वा । ख्या प्रकथने । चङिडादेशो वा । एभ्यः परस्य ज्ञेशचङि भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः । अस्यतेः पुषादिपाठादेर्वाङि मिद्वे पुनर्थहणामात्मनेपदार्थम् । पर्यास्यत । पर्यास्यताम् । पर्यास्यन्त । वक्ति । अवाचत् । अवाचताम् । अवाचन् । ख्याति । आख्यत् । आख्यताम् । आख्यन् । कर्त्तरीति किम् । पर्यासिषातां गावौवत्सेन ॥

लिपिसिचिह्वश्च ॥ ५३ ॥

लिप उपदेशे, षिव क्षरणे, ह्वेत् स्पष्टायाम्, एतेभ्यश्च परस्य च्नेरडादेशो भवति । अलिपत् । असिचत् । आहूत् । अथयोग उत्तरार्थः ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥ •

पूर्वेण प्राप्ते विभाषा आरभ्यते । लिपि मिति ह्र आत्मनेपदेषु परतश्च्लेगडादेशो भवति अन्यतरस्याम् । स्वरितञितं इत्यात्मनेपदम् । अलिपत् । अलिप्त । असिचत् । अमिक्त । अहूत् । अह्रास्त ॥

पुषादिद्युताद्यृदितः परस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥

पुषादिभ्यो द्युतादिभ्यः ऋदिद्भ्यश्च धातुभ्यः परस्य च्लेः परस्मैपदेषु परतो ऽडादेशो भवति । पुषादिर्दिवाद्यन्तर्गणो एक्षते, न भ्यादिभ्यः द्यन्तर्गणः । पुष । अपुषत् । द्युतादि । अद्युतत् । अशिवत् । ऋदिद्भ्यः । गम् । अगमत् । शक् । अशकत् । परस्मैपदेष्विति किम् । व्यञ्जातिष्ट । अलोऽतिष्ट ॥

सर्त्तिशास्त्वर्त्तिभ्यश्च ॥ ५६ ॥

सृ गतौ, शासु अनुशिष्टौ, ऋ गतौ, इत्येतेभ्यः परस्य च्लेनरडादेशो भवति । सर्त्ति । असर्त् । शास्ति । अशिषत् । अर्त्ति । आर्त् । पृथग्योगकरणमात्मनेपदार्थम् । समरन्त । चकारः परस्मैपदेष्वित्यनुकर्षणार्थः । तच्चात्तत्रोपयोगं यास्यति ॥

इरितो वा ॥ ५७ ॥

इरितो धातोः परस्य ङेरडादेशो वा भवति । भिदिर् । अभिदत् । अभैत्सीत् । क्विदिर् । अक्विदत् । अक्वैत्सीत् । परस्मैपदेष्वित्येष । अभित् । अक्वित्त ॥

जृस्तम्मुस्रुचुस्रुचुमुचुमुलुचुगुलुशुश्रिभ्यश्च ॥ ५८ ॥

वेति वनेते । जृष् षषोहानौ, स्तम्भः सौत्रा धातुः । मुषु स्रुषु गत्यर्थौ । युचु भ्लुचु स्तेषकरणे । मुञ्चु पसञ गतौ । टुञ्चाशिव गतिवृद्धौ । एतेभ्यो धातुभ्यः परस्य च्लेनरडादेशो भवति । अजगत् । अजारीत् । अस्तभत् । अस्तम्भीत् । अमुचत् । अमोचीत् । अमुचत् । अमोचीत् ।

अशुचत् । अशोचीत् । अशुचत् । अशोचीत् । अशुचत् । अशुच्यीत् ।
 अश्वत् । अश्वधीत् । अशिश्वयत् । ग्लुचुग्लुञ्चारेकतरोपादानेपि रूपचयं
 सिद्धत्यर्थभेदात्तु द्वयोरुपादानं कृतम् । के चिन्नु वर्णयन्ति द्वयोरुपादान-
 सामर्थ्याद् ग्लुञ्चानुनासिकलोपो न भवति । अग्लुञ्चदिति ॥

ह्रस्वदृहृद्भिभ्यम्लन्दसि ॥ ५८ ॥

ह्र मृ दृ र्हृद् इत्येतेभ्यः परस्य च्लेशकृन्दसि विषये ऽडादेशो भवति ।
 शकलाहुष्टकोकरत् । अथो ऽमरत् । अदरदथान् । पर्वतमारुहत् । अन्तरि-
 ताद्विशमारुहम् । कृन्दसीति किम् । अकार्षीत् । अमृत । अदारीत् ।
 अरुचत् ॥

चिण् ते पदः ॥ ६० ॥

पद गतौ, अस्माद्गताः परस्य च्लेशिचणादेशो भवति तशब्दे परतः ।
 सामर्थ्यादात्मनेपदैकवचनं एह्यते । उदपादि सस्यम् । समपादि भैतम् ।
 तदृति किम् । उदपत्साताम् । उदपत्सत ॥

दीपजनबुधपूरितायिष्यायिभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥

चिण् तदिति वक्ष्ये । दीपो दीप्तौ, जनी प्रादुर्भाषे, बुध अवगमने,
 पूरी आप्यायने, तायृ संतानपालनयोः, औष्यायी वृद्धौ, एतेभ्यः परस्य
 च्लेस्तशब्दे परतो ऽन्यतरस्यां चिणादेशो भवति । अदीपि । अदीपिष्ट ।
 अजनि । अजनिष्ट । अत्रोधि । अबुद्धु । अपूरि । अपूरिष्ट । अतायि ।
 अतायिष्ट । अप्यायि । अप्यायिष्ट ॥

अचः कर्मकर्त्तरि ॥ ६२ ॥

अजन्ताद्गताः परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरि तशब्दे परतश्चिणादेशो
 भवति । प्राप्तविभाषेयम् । अकारि कटः स्वयमेव । अकृत कटः स्वयमेव ।
 अलाधि केदारः स्वयमेव । अलविष्ट केदारः स्वयमेव । अच इति किम् ।
 अभेदि काष्ठं स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीति किम् । अकारि कटो देवदत्तेन ॥

दुचश्च ॥ ६३ ॥

दुह प्रपूरणे, अस्मात्परस्य च्नेश्चिणादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ।
अदोहि गौः स्वयमेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव । अदोहि
गौर्गोपालकेन ॥

न रुधः ॥ ६४ ॥

रुधिर् ग्नावरणे, अस्मात्परस्य च्नेः कर्मकर्त्तरिचिणादेशो न भवति ।
अन्ववाहृद् गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव । अन्यवारोधि गौर्गोपालकेन ॥

तपोनुतापे च ॥ ६५ ॥

नेति वर्त्तते । तप संतापे, अस्मात्परस्य च्नेश्चिणादेशो न भवति
कर्मकर्त्तर्यनुतापे च । अनुतापः, पश्चात्तापः । तस्य ग्रहणमकर्मकर्त्तरे, तच्च
हि भावकर्मणोरपि प्रतिषेधो भवति । अतप्त तपस्तापमः । अन्ववातप
पापेन कर्मणा ॥

चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥

धातोः परस्य च्नेश्चिणादेशो भवति भावे कर्मणि तश्च परतः ।
भावे तावत् । अशायि भवता । कर्मणि खल्वपि । अकारि कटो देवदं-
त्तेन । अहारि भारो यज्ञदत्तेन । चिण्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोर्यक् प्रत्यये भवति ।
आस्यते भवता । शय्यते भवता । कर्मणि । क्रियते कटः । गम्यते दामः ।
ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यद्विधाने कर्मकर्त्तर्युपसंख्यानं विप्रतिषेधा-
द्वि यकः शपो बलीपस्त्वम् । क्रियते कटः स्वयमेव । पच्यते ओदनः स्वयमेव ॥

कर्त्तरि शप् ॥ ६८ ॥

कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोः शप्प्रत्यये भवति । पकारः
स्वार्थः, शकारः सार्वधातुकार्थः । भवति । पचति ॥

द्विवादिभ्यः श्यन् ॥ ६९ ॥

दिव् इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्यन्प्रत्यये भवति । शपोपवाटः ।
नकारः स्वार्थः, शकारः सार्वधातुकार्थः । दीव्यति । सीव्यति ॥

वा आशभ्नाशभ्रमुक्रमुक्लमुचसिचुटिलषः ॥ ७० ॥

उभयत्र विभाषेयम् । टुध्राश्च टुध्राश्च दीप्तौ, भ्रमु अनवस्थाने,
भ्रमु चलने, द्वयोरपि यहणम् । क्रमु पादवित्तेपे, क्रमु श्लानौ, त्रसी उद्वेगे,
त्रुटौ छेदने, लष कान्तौ, णतेभ्यो वा श्यन् प्रत्ययो भवति । भ्राशते ।
भ्राशते । भ्राशते । भ्रमति । भ्राम्यति । क्रामति । क्राम्यति ।
क्रामति । क्राम्यति । त्रसति । त्रस्यति । त्रुटति । त्रुट्यति । लषति ।
लष्यति ॥

यसो ऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥ °

यम् प्रयत्ने देवादिकः तस्मान्नित्यं श्यनि प्राप्ते ऽनुपसर्गाद्विकल्प
उच्यते । यसोऽनुपसर्गाद्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । यस्यति । यसति । अनु-
पसर्गादिति क्रिम् । आयस्यति । प्रयस्यति ॥

संयसश्च ॥ ७२ ॥

सोऽनुपसर्गार्थे आरम्भः । संपूर्वाच्च यसेर्वा श्यन्प्रत्ययो भवति ।
संयस्यति । संयसति ॥

स्वादिभ्यः श्रुः ॥ ७३ ॥

श्रुञ् अभिषवे, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नुप्रत्ययो भवति । शपो-
पवादः । सुनोति । सिनोति ॥

श्रुवः श्रु च ॥ ७४ ॥

श्रुवः श्नुप्रत्ययो भवति तस्मिन्नियोगेन श्रुवः श्रु इत्ययमादेशो
भवति । श्रुणोति । श्रुणुतः । श्रुण्वन्ति ॥

अक्षान्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥

अक्ष्ण व्याप्तौ भौषादिकः, अस्मादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति । अक्ष्णोति ।
अक्षति ॥

तनूकरणे तक्षः ॥ ७६ ॥

तन्नूत्त्वन्नूत्तनूत्करणे, अस्मात्तनूत्करणे वर्त्तमानादन्त्यतरभ्यां श्नप्रत्ययो भवति । अनेकार्थत्वाद्वातूनां विशेषणोपादानम् । तत्तति काष्ठम् । तत्त्णा-
ति काष्ठम् । तनूत्करणइति किम् । संतत्तति वाग्भिः ॥ .

तुदादिभ्यः शः ॥ ७७ ॥

तुद् व्यंथने, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययो भवति । शपोप-
वादः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । तुदति । नुदति ॥

रुधादिभ्यः श्रम् ॥ ७८ ॥

रुधिर् आवरणे, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्रम् प्रत्ययो भवति ।
शपोपवादः । मकारो देशविध्यर्थः । शकारः शनाचलोप इति विशेषणा-
र्थः । रुणद्धि । भिनत्ति ॥

तनादिङ्गञ्भ्य उः ॥ ७९ ॥

तनु विस्तारे, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः ङञश्च उपप्रत्ययो भवति ।
शपोपवादः । तनाति । सनाति । त्णाति । ङञः खल्वपि । करोति ।
तनादिपाठादेश उपप्रत्यये सिद्धे करोनेरुपादानं नियमार्थम्, अन्यसनादि-
कार्यं मा भूदिति । तनादिभ्यस्तथासौरिति विभाषां सिद्धौ लुङ् भवति ।
अङ्कत । अङ्कथाः ॥

धिन्विङ्गणव्योर च ॥ ८० ॥

हिषि धिषि जिषि प्रीणानार्थाः, ङिषि हिंसाकरणयोः, इत्येतयो-
र्द्वैत्वोरुपप्रत्ययो भवत्यकारश्चान्तादेशः । धिनेति । ङ्णोति । अतो लो-
पस्य स्यानिवद्वाधाद्गुणो न भवति ॥

क्वादिभ्यः आ ॥ ८१ ॥

दुक्लीञ् द्रव्याविनिमयइत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः शनाप्रत्ययो भवति ।
शपोपवादः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । क्लीणाति । प्रीणाति ॥

स्तम्भस्तुम्भस्कुम्भस्कुम्भस्कुम्भ्यः श्रुश्च ॥ ८२ ॥

आद्याश्चत्वारो धातवः सौत्राः । स्कुञ् आप्रवणे । एतेभ्यः शनाप्र-
त्ययो भवति श्नुश्च । स्तभ्राति । स्तभ्राति । स्तुभ्राति । स्तुभ्राति । स्क-
भ्राति । स्कभ्राति । स्कुभ्राति । स्कुभ्राति । स्कुनेति । उदि-
त्त्वप्रतिज्ञानात्सौत्राणामपि धातूनां सर्वैर्यत्वं विज्ञायते नैतद्विकरणविषय-
त्वमेव ॥

हलः अः शानञ्ज्ञौ ॥ ८३ ॥

हल उत्तरस्य शनाप्रत्ययस्य शानञ्ज्ञौ भवति हो परतः ।
मुपाण । पुपाण । हल इति किम् । क्रीणांङि । हाविति किम् । मुष्णाङि ।
श्न इति स्यान्निर्देश आदेशसंप्रत्ययार्थः । इतरथा हि प्रत्ययान्तरमेव
सर्वविषयं विज्ञायेत ॥

कृन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥

कृन्दमि विषये शनः शायञ्ज्ञौ भवति, शानजपि । एभाय जिहू-
या मधु । शानचः खल्वपि । बधान पशुम् ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥

यथायथं विकरणाः शवाद्यो विहितास्तेषां कृन्दसि विषये बहुलं
व्यत्ययो भवति । व्यतिगमनं व्यत्ययो व्यतिहारः विषयान्तरे विधानं, क
चिद्विकरणात् क चिन्नविकरणात् च । आण्डा शुष्मस्य भेदति ।
भिनत्तीति प्राप्ते । स च न मरति । न म्रियतइति प्राप्ते । द्विविकरणात् ।
इन्द्रो वस्तेन नेषतु । नयत्विति प्राप्ते । त्रिविकरणात् । इन्द्रेण युजा तरुपे
वृत्रम् । तार्यास्मेति प्राप्ते । बहुलग्रहणं सर्वविधिव्यभिचारार्थम् ।

सुप्तिदुपयहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वाकर्तृयङां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृद्देषां सोपि हि सिद्धयति बाहुलकेन ॥

लिङ्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् तस्मिन्परतश्कृन्दसि विषये ऽङ् प्रत्ययो भवति ।
शपोपवातः । कृन्दस्युभयथेति लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यसि । स्यागाग-

प्रिवचिवद्विशक्तिरुहयः प्रयेजनम् । स्या । उपस्थेयम् । गा । सुत्यमुपगेयम् ।
गमि । गमेम जानतो एहान् । वचि । मन्त्रं वे।चेमानये । विदेयमेनां
मनसि प्रविष्टाम् । शक्ति । व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयम् । हहि । स्वर्गं
लाकमारुहेयम् ॥ दृशेरवक्तव्यः ॥ * ॥ पितरं च दृशेयं मातरं च ॥

• कर्मवत्कर्मण तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥

कर्मणि क्रिया कर्म, कर्मस्यया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवद्भु-
वति । यस्मिन्कर्मणि कर्तृभूतेपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि, स कर्त्ता
कर्मवद्भवति । कर्मश्रयाणि कार्याणि प्रपद्यते । कर्त्तरि शक्ति कर्तृवह-
णमिहानुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । यगात्मनेपदचिणचिणवद्भावाः प्रये-
जनम् । भिद्यते काष्ठं स्वयमेव । अर्भेदि काष्ठं स्वयमेव । कारिष्यते
कटः स्वयमेव । वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । भिद्यते कुसूनेनेति ।
अकर्मकाणां भावे लः सिद्धो भवति । लिङ्याशिष्याङ्ङिति द्विलकारका
निर्देशः । तत्र लानुवृत्तलान्तस्य कर्त्ता कर्मवद्भवतीति कुसूलाद् द्वितीया न
भवति । कर्मणेति किम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियस्य मा भूत् ।
माध्वमिशिद्धनत्ति । साधु स्याली पचति । धात्वधिकारत्समाने धातौ
कर्मवद्भावः । इह न भवति । पचत्यादनं देवदत्तः, राध्यात्यादनः स्वयमे-
वेति । कर्मस्यभावकानां कर्मस्यक्रियाणां च कर्त्ता कर्मवद्भवति, न कर्तृ-
स्यभावकानां न कर्तृस्यक्रियाणाम् ॥

• कर्मस्यः पचतेर्भावः कर्मस्या च भिदेः क्रिया ।

• मासासिभावः कर्तृस्यः कर्तृस्या च गमेः क्रिया ॥

• तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥

तप संतापे, अप्य कर्त्ता कर्मवद्भवति, स च तपःकर्मकस्यैव नान्य
कर्मकस्य । क्रियाभेदाद्विध्यर्थमेतत् । उपवासादीनि तपांसि तापसं तप-
न्ति । दुःखयन्तीत्यर्थः । स तापसस्त्वगस्यिभूतः स्वर्गाय तपस्तप्यते ।
अर्जयतीत्यर्थः । पूर्वणाप्राप्तः कर्मवद्भावो विधीयते । तप्यते तपस्तापसः ।
अतपस्तपस्तापसः । तपःकर्मकस्यैवेति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥

न दुहसुनमां यच्चिणौ ॥ ८९ ॥

दुह सु न्म् इत्येतेषां कर्मकर्तरि यच्चिणौ कर्मवद्वावापदिष्टौ
 न भवतः । दुर्हनेन यक् प्रतिषिद्धते । चिण् दुहेश्चेति पूर्वमेव विभा-
 पितः । दुग्धे गौः स्वयमेव । अदुग्धे गौः स्वयमेव । अद्गोहि गौः स्व-
 यमेव । प्रसूते गौः स्वयमेव । प्रास्त्राष्ट' गौः स्वयमेव । नमते द्रगडः
 स्वयमेव । अनंस्त द्रगडः स्वयमेव ॥ यच्चिणोः प्रतिषेधे गिश्रन्यग्रन्य-
 ब्रूजात्मनेपदाकर्मकानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कारयति कटं देवदत्तः । का-
 रयते कटः स्वयमेव । अचीकरत्कटं देवदत्तः । अचीक्रेरत कटः स्वयमेव ।
 उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव । उद्वपुच्छत गौः स्वयमेव । अग्राति यन्यं
 देवदत्तः । अग्रीते यन्यः स्वयमेव । अग्रन्यिष्ट यन्यः स्वयमेव । अग्राति
 श्लोकं देवदत्तः । अग्रीते श्लोकः स्वयमेव । अग्रन्यिष्ट श्लोकः स्वय-
 मेव । ब्रवीति श्लोकं देवदत्तः । ब्रूते श्लोकः स्वयमेव । अवाचच्छ्लोकं
 देवदत्तः । अवाचत श्लोकः स्वयमेव । आत्मनेपदविधाने ऽकर्मकानाम् ।
 हन्ति माणवकं देवदत्तः । आहते माणवकः स्वयमेव । आवधिष्ट माण-
 वकः स्वयमेव । आहतेति वा । विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव । व्यहृपत
 सैन्धवाः स्वयमेव ॥

कुदिरजोः प्राचां श्यन्यरस्मैपदं च ॥ ९० ॥

कुष निष्कर्षं, रञ्ज रागे, अनयोर्धात्वोः कर्मकर्तरि प्राचामाचार्या
 णां मतेन श्यन्यत्ययो भवति, परस्मैपदं च । यगात्मनेपदयोरपवादौ ।
 कुष्यति पादः स्वयमेव । रज्यति वस्त्रं स्वयमेव । प्राचांयहणं विकल्पार्-
 थम् । कुष्यते । रज्यते । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेन लिङ्गलिङोः
 स्याद्विषये च न भवतः । चुकुषे पादः स्वयमेव । ररञ्जे वस्त्रं स्वय-
 मेव । कोषिषीष्ट पादः स्वयमेव । रङ्तीष्ट वस्त्रं स्वयमेव । कोषिष्यते
 पादः स्वयमेव । रङ्ग्यते वस्त्रं स्वयमेव । अकोषि पादः स्वयमेव ।
 अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव ॥

धातोः ॥ ८१ ॥

धातिरित्ययमधिकारो वेदितव्यः । आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्ते,
यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो धातिरित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । तं व्यत्त-
व्यानीयर इति । कर्त्तव्यम् । करणीयम् । धातुग्रहणमनर्थकम् । यद्भुधौ
धान्वधिकारात् । कृदुपपदसंज्ञार्थं तर्हि । अस्मिन्धात्वधिकारे ते यथा
स्यातां, पूर्वत्र मा भूतामिति । आर्धधातुकसंज्ञार्थं च द्वितीयं धातुग्रहणं
कर्त्तव्यम् । धातिरित्येवं विहितस्य यथा स्यात् । इह मा भूत् । लुभ्यां
लुभिरिति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ८२ ॥

तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारे तृतीये यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं
भवति । वक्ष्यति । कर्मण्यण् । कुम्भकारः । स्यग्रहणं सूत्रेषु सप्तमीनिर्दे-
शप्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा हि सप्तमी श्रूयते यत्र तत्रैव स्यात् । स्तम्भ-
रमः, कर्णजप इति । यत्र वा सप्तमीश्रुतिरस्ति सप्तम्यां जनेहं इति ।
उपमरजो, मन्दुरज इति । स्यग्रहणात्तु सर्वत्र भवति । गुहसंज्ञाकरणमं-
न्वर्थसंज्ञाविज्ञाने मति समर्थपरिभाषाव्यापारार्थम् । पश्य कुम्भं करोति
कटमिति प्रत्ययो न भवति । उपपदप्रदेशा उपपदमिति ह्युच्येवमादयः ॥

कृदितिङ् ॥ ८३ ॥

अस्मिन्धात्वधिकारे तिङुर्जितः प्रत्ययः कृत्संज्ञको भवति । कर्त्त-
व्यम् । करणीयम् । अतिङिति किम् । चीयात् । स्तूयात् । कृत्प्रदेशाः
कृत्तद्वितसमासाश्चेत्येवमादयः ॥

वा ऽसरूपो ऽस्त्रियाम् ॥ ८४ ॥

अस्मिन्धात्वधिकारे ऽसमानरूपः प्रत्ययो ऽपवादो वा बाधको
भवति स्यधिकारविहितप्रत्ययं वर्जयित्वा । एवुल्लुवावुत्सगी, इगुपध-
जाप्रोक्तिः क इत्यपवादः, तद्विषये एवुल्लुवावापि भवतः । वित्तेपकः ।
वित्तेप्रा । वित्तिपः । असरूप इति किम् । कर्मण्यणित्युत्सर्गः, आतानुप-
मर्गे क इत्यपवादः, स नित्यं बाधको भवति । गोदः । कम्बलदः ।

नानुबन्धकृतप्रमाकृष्यम् । अस्त्रियामिति किम् । स्त्रियां क्तिचित्युत्सर्गः,
अ प्रत्ययादित्यपवादः, स बाधक एव भवति । चिकीर्षा । जिह्वीर्षा ॥

कृत्याः प्राङ् खुलः ॥ ८५ ॥

खुलन्तृचार्चिति वक्ष्यति, प्रागेतस्माणखुलन्तृशब्दनाम्नानित ऊर्ध्व-
मनुक्रमिष्यामः कृत्यसंज्ञकास्ते वेदितव्याः । तत्रैवोदाहरिष्यामः । कृत्य-
प्रदेशाः कृत्यैरधिकार्यवचने कृत्यानां कर्तरि वेत्येवमादयः ॥

तद्यत्तव्यानीयरः ॥ ८६ ॥

धातोरिति वर्तते । धातोस्तव्यत् तव्य अनीयर् इत्येते प्रत्यया
भवन्ति । तकाररफौ स्वरार्थौ । कर्तव्यम् । कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ वसे-
स्तव्यत् कर्तरि णिञ्च ॥ * ॥ वास्तव्यः ॥ केलिमर उपसंख्यानम् ॥ * ॥
पचेलिमा माषाः । भिदेलिमानि काष्ठानि । कर्मकर्तरि चायमिष्यते ॥

अचो यत् ॥ ८७ ॥

अजन्ताट्टातिर्यत्प्रत्ययो भवति । तकारो यतोनाव इति स्वरार्थः ।
गेयम् । पेयम् । जेयम् । जेयम् । अजयहणं किम् । यावता हलन्ताण्यतं
वक्ष्यति अजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यात् । दित्स्यम् । धित्स्यम् ॥ तकिश-
मिचतियतिजनीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ तकि । तक्यम् । शसि । शस्यम् ।
वति । वत्यम् । यति । यत्यम् । जनि । जन्यम् ॥ हनो वा वध च ॥ * ॥
वध्यम् । घात्यम् ॥

पोरदुपधात् ॥ ८८ ॥

पशगान्ताट्टातिरकारोपधात्प्रत्ययो भवति । यतोपवादः । शप् ।
शप्यम् । लभ् । लभ्यम् । पोरिति किम् । पाक्यम् । वाक्यम् । अदुपधा-
दिति किम् । कोप्यम् । गोप्यम् । तपरकरणं तत्कालार्थम् । आप्यम् ॥

शकिसहोश्च ॥ ८९ ॥

शकृ शक्तौ, पृह मर्षणे, अनयोर्धात्वोर्यत्प्रत्ययो भवति । शक्यम् ।
सह्यम् ॥

गदमद्चरयमश्चानुपसर्गे ॥ १०० ॥ •

गद व्यंक्षायां वाचि, मदी हर्षे, चर गतिभक्तगणयोः, यमउपरमे, एतेभ्यश्चानुपसर्गभ्यो यत्प्रत्ययो भवति । गदाम् । मदाम् । चरयम् । यम्यम् । अनुपसर्गइति किम् । प्रगादाम् । प्रमादाम् । यमेः पूर्वशेषे सिद्धे ऽनुपसर्गनियमार्थं वचनम् ॥ चरेराडि चागुरौ ॥ * ॥ आचर्या देशः । अगुराविति किम् । आचार्य उपनेता ॥

अवद्यपण्यवर्था गह्वरपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥ •

अवद्य पण्य वर्था इत्येते शब्दा निपात्यन्ते गह्वरं पणितव्यानिरोध इत्येतेष्वर्थेषु यथासंख्यम् । अवद्यमिति निपात्यते गह्वरं चेत्तद्व्रवति । अवद्यं पापम् । अनुद्यमन्यत् । वदः सुपि क्यप् च । पण्यमिति निपात्यते पणितव्यं चेत्तद्व्रवति । पण्यः कम्बलः । पण्यो गौः । पाण्यमन्यत् । वर्धति स्त्रियां निपात्यते अनिरोधश्चेद्व्रवति । अनिरोधो ऽप्रतिबन्धः । शतेन वर्था । सहस्रेण वर्था । वृत्त्या ऽन्या । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थः । वार्थं चत्विजः ॥

वह्नं करणम् ॥ १०२ ॥ •

वह्नेर्धातोः करणे यत्प्रत्ययो निपात्यते । वहत्यनेनेति वह्नं शकटम् । करणइति किम् । वाह्यमन्यत् ॥

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १०३ ॥

अ गतौ, अस्माकण्यति प्राप्ते स्वामिवैश्ययोरभिधेययोः यत्प्रत्ययो निपात्यते । अर्यः स्वामी । अर्यो वैश्यः ॥ यतो ऽनाथ इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्वामिवैश्ययोरिति किम् । आर्यो ब्राह्मणः ॥

उपसर्था काल्या प्रजने ॥ १०४ ॥

उपसर्थेति निपात्यते काल्या चेत्यजने भवति । उपपूर्वात्सर्तंर्यत्प्रत्ययः । प्राप्तकाला काल्या । प्रजनः प्रजननं प्रथमगर्भग्रहणम् । गर्भग्रहणे

प्राप्तकाला ऽ उपसर्गो गौः । उपसर्गो वडवा । काल्या प्रजनइति किम् ।
उपसर्गो शरद्वि मधुरा ॥

अजयं संगतम् ॥ १०५ ॥

अजयमिति निपात्यते संगतं चेद्वर्तते । जीयतेर्नञ्पूर्वात्संगते संग-
मने कर्त्तरि यत्प्रत्ययो निपात्यते । न जीयतेर्नञ्पूर्वात्संगतम् । अजयमार्यसंगतम् ।
अजयं नोस्तु संगतम् । संगतमिति किम् । अजरिता कम्बलः ॥

वदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥

अनुपसर्गइति वर्तते । वदधेर्धातोः सुबन्तउपपद्रे अनुपसर्गं क्यप्
प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । सत्योद्यम् ।
सत्यवद्यम् । सुपीति किम् । वाद्यम् । अनुपसर्गइत्येव । प्रवादम् ॥

भुवो भावे ॥ १०७ ॥

सुप्यनुपसर्गइत्यनुवर्त्तते । भवतेर्धातोः सुबन्तउपपद्रे अनुपसर्गं भावे
क्यप् प्रत्ययो भवति । यत्तु नानुवर्त्तते । ब्रह्मभूयं गतः । ब्रह्मत्वं गतः ।
देवभूयम् । देवत्वं गतः । भावग्रहणमुत्तरार्थम् । सुपीत्येव, भव्यम् । अनु-
पसर्गइत्येव । प्रभक्त्वं ॥

हनस्त च ॥ १०८ ॥

सुप्यनुपसर्गइति वर्तते भावइति च । हन्तेर्धातोः सुबन्तउपपद्रे
अनुपसर्गं भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्महत्या ।
अश्वहत्या । सुपीत्येव, घातः । एयत्तु भावे न भवत्यनभिधानात् । अनु-
पसर्गइत्येव । प्रघातो वर्तते ॥

एतिस्तुग्रास्त्वृद्वजुषः क्यप् ॥ १०९ ॥

सुप्यनुपसर्गं भावइति निवृत्तम् । सामान्येन विधानमेतत् । एति स्तु
शास् वृद् जुप् इत्येतेभ्यः क्यप् प्रत्ययो भवति । इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः ।
वृष्यः । आट्ट्यः । जुष्यः । क्यबिति वर्त्तमाने पुनः क्यङ्ग्रहणं बाधक-
बाधनार्थम् । औपरावश्यक इति एतत् बाधित्वा क्यङ्ग्रहणं भवति । अवश्य-

स्तुत्यः । वृषहणे वृजेः यहणमिष्यते न वृडः । वार्याः कृत्विजः ॥ शंसि-
दुहिगुह्यो वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् ।
गुह्यम् । गोह्यम् ॥ आङ्पूर्वादेश्चः संज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ न्यात्यं
घृतम् । कथमुपेयम् । एरैतद्रूपं, नेणः ॥

• ऋदुपधाच्चाकृपिचृतेः ॥ ११० ॥

ऋकारोपधाच्च धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति ऋपिचृती वर्जयित्वा ।
वृत् । वृत्त्यम् । वृधु । वृद्धम् । ऋकृपिचृतेरिति क्रिम् । कल्प्यम् । चर्त्यम् ।
तपूरकरणं क्रिम् । कृत संशब्दने । एयदेव भवति । कीर्त्यम् ॥ पाणौ सृ-
जेर्यद्वक्तव्यः ॥ * ॥ पाणिमर्ग्या रज्जुः ॥ समवपूर्वाच्च ॥ * ॥ समवमर्ग्या ॥

ई च खनः ॥ १११ ॥

खनेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवतीकारश्चान्तादेशः । खियम् । दीर्घ-
निर्देशः प्रश्लेषार्थः । तत्र द्वितीय इकारो ये विभाषेत्यात्ववाधनार्थः ॥

भृजो ऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

भृजो धातोःसंज्ञायां विषये क्यप् प्रत्ययो भवति । भृत्याः कर्म-
कराः । भर्तव्या इत्यर्थः । असंज्ञायामिति क्रिम् । भार्यानाम षेत्रियः ॥
सपूर्वाङ्गिभाषा ॥ * ॥ संभृत्याः । संभार्याः ।

• संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वाच्च ते भार्या प्रसिद्धयति ।

• स्त्रियां भावाधिकारोस्ति तेन भार्या प्रसिद्धयति ॥

मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥

• मृजेर्धातोर्विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । ऋदुपधत्वात् प्राप्तवि-
भाषेयम् । परिमृज्यः । परिमार्ग्यः ॥

राजसूर्यसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्यव्यथ्याः ॥ ११४ ॥

• राजसूर्य सूर्य मृषोऽय रुच्य कुप्य कृष्टपच्य अच्यथ्य इत्येते शब्दाः
क्यपि निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्यः राज्ञा वा इह सूर्यते राजसूर्यः क्रतुः ।
सूसार्त्तभ्यां क्यप् सार्त्तवत्त्वं सुवतेर्वा रुहागमः । सरति सुवति वा सूर्यः ।

मृषापूर्यस्य घटतेः पक्षे यति प्राप्ते नित्यं क्यब् निपात्यते । मृषोदाम् ।
रोचतेऽसौ स्यः । कर्त्तरि क्यप् । गुपे राट्ः कत्वं च संज्ञायाम् । कुप्यम् ।
गोप्यमन्यत् । कृष्टे पच्यन्ते कृष्टपच्याः । कर्मकर्त्तरि निपातनम् । न व्यथते
च व्यथ्यः ॥

भिक्षोद्घौ नदे ॥ ११५ ॥

भिक्षेरुज्झेश्च क्यब् निपात्यते नदेभिधये । उज्झेर्धत्वं च । भिनत्ति
कूलं भिन्नः । उज्झत्युदकम् उद्भुः । नदइति किम् । भेत्ता । उज्झिता ॥

पुष्यसिद्धौ नत्त्रे ॥ ११६ ॥

पुषेः सिधेश्चाधिकरणे क्यब् निपात्यते नत्त्रे ऽभिधये । पुष्य-
न्यस्मिन्नर्थो इति पुष्यः । सिद्ध्यन्त्यस्मिन्निति सिद्धुः । नत्त्रइति किम् ।
पोषणं, सेधनम् ॥

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ॥ ११७ ॥

विपूय विनीय जित्य इत्येते शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यं मुञ्ज
कल्क हलि इत्येतेष्वर्थेषु बोधेषु । विपूर्वात्पवतेर्नयतेश्च तथा जयतेर्नति
प्राप्ते कर्मणि क्यन्निरात्यते । विपूयो मुञ्जः । विपाव्यमन्यत् । विनीयः
कल्कः । विनेयमन्यत् । जित्या हलिः । जेयमन्यत् ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेऽकृन्दसि ॥ ११८ ॥

प्रति अपि इत्येवंपूर्वाद्ग्रहेः क्यप् प्रत्ययो भवति कृन्दसि विषये ।
मत्तस्य न प्रतिगृह्यम् । तस्माच्चापिगृह्यम् । कृन्दसीति किम् । प्रतिग्रा-
ह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥

पदास्वेरिबाह्यापह्येषु च ॥ ११९ ॥

पदे ऽस्वेरिणि बाह्यायां पत्ये चार्थे यहेर्तुतोः क्यप् प्रत्ययो भव-
ति । पदे तावत् । प्रगृह्यं पदं, यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विहिता । अथगृह्यं पदं,
यस्यावगृहः क्लियते । अस्वेरी परतन्त्रः । गृह्यका इमे । गृहीतका
इत्यर्थः । बाह्यायाम् । यामगृह्या सेना । नगरगृह्या सेना । यामनग-

राभ्यां बहिर्भूतित्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादन्यत्र न भवति । पत्तु भवः पत्यः ।
वासुदेवशुद्धाः । अर्जुनशुद्धाः । तत्पत्ताश्रिता इत्यर्थः ॥

विभाषा छट्षोः ॥ १२० ॥ . . .

ऊजो वृषश्च विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । करोतिर्ण्यति प्राप्ते
वर्षतेर्च्च्दुपर्यन्वाच्चित्ये क्यपि द्विभाषारभ्यते । ऊत्यम् । कार्यम् । वृष्यम् ।
वर्ष्यम् ॥

युग्यं च पत्ते ॥ १२१ ॥

युग्यमिति निपात्यते पत्तं चेतद्भवति । पतत्यनेनेति पत्तं, वाहन-
मुच्यते । युग्यो गौः । युग्योश्वः । युग्यो हस्ती । युजेः क्यप् कुत्वं च
निपात्यते । पचइति किम् । युग्यमन्यत् ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥

अमाशब्दः सहाय्यं वर्त्तते । तस्मिच्चुपपदे घसेर्द्विगताः कालेधिकरणे
ण्यत्प्रत्ययो भवति, तत्रान्यतरस्यां वृद्धाभावो निपात्यते । सह घ्रसतोस्मि-
न्काले सूर्याचन्द्रमसाविति अमावास्या । अमावस्या । एकदेशविकृतस्या-
नन्यत्वादमावास्याया वेत्यत्रामावस्याशब्दस्यापि यद्गणं भवति ।

अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् ।

तथैकवृत्तित्वा तयोः स्वरश्च मे प्रसिद्धाति ॥

कन्दसि. निष्टक्यदेव ह्यप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्थस्तर्याध्वर्यखन्ध-
खान्यदेवयज्यापृच्छप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताथोप
चाय्यपृडानि ॥ १२३ ॥

निष्टक्यादयः शब्दाश्चकन्दसि त्रिषये निपात्यन्ते । यद्विह लक्षणो-
नानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । निष्टक्य इति कृती छेदने इत्यस्मा-
च्चिस्पूर्वात्क्यपि प्राप्ते ण्यत्, आद्यन्तविपर्ययश्च, निसश्च षत्वं निपात्यते ।
निष्टक्यं चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दउपपदे ह्ययतेर्जुनेतिर्था क्यप् दीर्घ-
स्तुगभावश्च । देवहूयः । प्रपूर्वात्तुपूर्वाच्च नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उची-
यः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यम् । मृड् प्राणत्यागे, स्तृञ् आच्छादने,

ध्रुवूर्द्धने, एतेभ्यो यत्प्रत्ययः । मर्यः । स्तर्यो । स्त्रियामेव निपातनम् ।
 ध्वर्यः । खनेर्यत् । खन्यः । एतस्मादेव एयत् । खान्यः । देवशब्दउपपदे
 यजेर्यत् । देवयज्ञ्या । स्त्रीलिङ्गनिपातनम् । आङ्पूर्वात्पृच्छः क्यप् ।
 आपृच्छः । प्रतिपूर्वात्सीव्यतेः क्यप् पत्वं च । प्रतिषीव्यः । ब्रह्मण्युप-
 पदे वदेर्यत् । ब्रह्मवादाः । भाव्यः । स्त्रायः । भवतेः स्तौतिश्च एयत्
 आधादेशश्च भवति । उपपूर्वस्य चिनेतिण्यंदांयादेशौ । उपचाव्यप्रहम् ।
 पृडे चोत्तरपदे निपातनमेतत् ॥ हिरण्यइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हिरण्याद-
 न्यत्र उपच्येयप्रहमेव ।

निष्टक्यं व्यत्ययं विद्यात्रिसः पत्वं निपातनात् ।

एयदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥

एयदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।

एयदेकस्माद्दशब्दश्च द्वौ क्यपौ एयद्विधिश्चतुः ॥

कृच्छलोर्णत् ॥ १२४ ॥

पञ्चम्यर्थे षष्ठी, षष्ठ्यान्ताद्वातोहंलन्ताच्च एयत्प्रत्ययो भवति ।
 कार्यम् । हार्यम् । धार्यम् । वाक्यम् । पाक्यम् ॥

• आरावश्यके ॥ १२५ ॥

अवश्यंभाव आवश्यकम् । उषणांताद्वातोर्णत् प्रत्ययो भवत्या-
 वश्यके द्योत्ये । यतोपवादः । लाव्यम् । पाव्यम् । आवश्यके इति किम् ।
 लव्यम् । आवश्यके द्योत्ये इति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः । अवश्यलाव्यम्
 अवश्यपाव्यमिति । नैप दोषः । मयूरव्यंसकादित्वात्समास उत्तरपदप्र-
 कृतिस्वरेच यत्रः करिष्यते ॥

आसुवुवपिरपिलपिचपिचमश्च ॥ १२६ ॥

आङ्पूर्वात्सुनेतिः यु षपि रपि लपि ऋपि चम् इत्येतेभ्यश्च एयत्
 प्रत्ययो भवति । यतोपवादः । आसाव्यम् । याव्यम् । वाव्यम् । राव्यम् ।
 लाव्यम् । ऋव्यम् । आचाम्यम् । अनुक्तममुच्चयार्थश्चकारः । दभि ।
 दाभ्यम् ॥

आनाय्यो ऽनित्ये ॥ १२७ ॥

आनाय्य इति निपात्यते अनित्ये ऽभिधेये नयतेराहुर्पूर्वाण्यदा-
यादेशौ निपात्यते । आनाय्यो दक्षिणाग्निः । रुठिरेषा । तस्मादंनित्य-
विशेषे दक्षिणाग्निवावतिष्ठते । तस्य चानित्यत्वं नित्यमज्ञागरणात् ।
यश्च गार्हपत्यादानीयते दक्षिणाग्निराहवनीयेन सहैक्योनिस्तत्रैतन्निपा-
तनं न दक्षिणाग्निमात्रे । तस्य हि योनिर्विकल्प्यते । वैश्वकुलाद्विस्तवतो
भ्राष्ट्राद्वा गार्हपत्याद्वेति ।

• आनाय्यो ऽनित्यइति चेद्विद्विणाग्नौ कृतं भवेत् ।

एक्योनौ तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

प्रणाय्यो ऽसंमता ॥ १२८ ॥

अविद्यमाना संमतिरस्मिन्नित्यसंमतिः । संमननं संमतिः । संम-
तता पूजा । प्रणाय्य इति निपात्यते ऽसंमतावभिधेये । प्रणाय्यश्चोरः ।
असंमताविति क्रिय । प्रणयोन्यः । यद्येवं कथमेतत् । ज्येष्ठाय पुत्राय
पिता ब्रह्म ब्रह्मयात् प्रणाय्यायान्तेवासिने नान्यस्मै कस्मै चनेति । संम-
तिरभिनापोष्यन्त्येति । तदभावेन निष्कामतया असंमतिरन्तेवामी भवति ।
तस्मै निष्कामाय मोक्षार्थं यत्प्रणाय्यायान्तेवासिने प्रणाय्याय ब्रह्म प्रहू-
यादिति युज्यते ॥

पाय्यसंनानाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामि-

धेनीषु ॥ १२९ ॥

• पाय्यादयः शब्दा निपात्यन्ते ययामंख्यं, माने हविषि निवासे सा-
भिधेय्यां चाभिधेयायाम् । पाय्य इति माडोः ण्यत्प्रत्यय आदेशेः पत्वं च
निपात्यते १ माने । पाय्यं मानम् । म्रियमन्यत् । संपूर्वाच्यतेर्ण्यदायादे-
शाद्युपसर्गदीर्घत्वं च निपात्यते । साचाय्यं हविः । मन्त्रयमन्यत् । रुठि-
त्वाच्च हविर्विशेषणवावतिष्ठते । निपूर्वाच्चिनेतेर्ण्यदायादेशाश्चादिकुत्वं
च निपात्यते । निकाय्यो निवासः । निच्येयमन्यत् । धाय्येति धात्रा
ण्यत्प्रत्ययो निपात्यते 'सामिधेनी चेत्सा भवति । धाय्या सामिधेनी ।

धेयमन्यत् । सामिधेनीशब्द ऋग्विशेषस्य वाचकः तत्र च धाय्येति न सर्वा सामिधेन्युच्यते किं तर्हि का चिदेव । रुढिशब्दो ह्ययं तथा चा-सामिधेन्यामपि दृश्यते धाय्याः शंसत्यग्निर्नैता त्वं सोमक्रतुभिरिति ॥

क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ १३० ॥

कुण्डपाय्य संचाय्य इत्येतौ शब्दौ निपात्येते क्रतावभिधेये । कुण्डशब्दे तृतीयान्तउपपदे पिबतेर्द्वीतिरधिकरणे यत्प्रत्ययो निपात्यते युक्त्व । कुण्डेन पीयते ऽस्मिन्सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः । यतो ऽनाव इति स्वरः । संपूर्वाच्चिनेतिर्ण्यद्रायादेशौ निपात्येते । संचायते ऽस्मिन्सोम इति संचाय्यः क्रतुः । क्रताविति किम् । कुण्डपानम् । संचेयः ॥

अग्नेौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ १३१ ॥

परिचाय्य उपचाय्य समूह्य इत्येते शब्दा निपात्यन्ते अग्नावभिधेये । परिपूर्वाच्चिनेतिर्ण्यद्रायादेशौ निपात्येते । परिचाय्यः । उपचाय्यः । संपूर्वाट्टङ्गेः संप्रसारणं दीर्घत्वं च निपात्यते । समूह्यं चिन्वीत पशु-कामः । अग्नाविति किम् । परिचेयम् । उपचेयम् । संचाय्यम् ॥

चित्याग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥

चित्यशब्दो ऽग्निचित्याशब्दश्च निपात्येते । चीयते ऽसौ चित्यो ऽग्निः । अग्निचयनमेवाग्निचित्या । भावे यकारप्रत्ययस्तुक् च । तेनान्तां-दात्तत्वं भवति । अग्नावित्येव । चेयमन्यत् ॥

एबुल्लृचौ ॥ १३३ ॥

धातारिति षतंते । सर्वधातुभ्यो एबुल्लृचौ प्रत्ययौ भवतः । कारकः । कर्ता । हारकः । हर्ता । चकारः सामान्यग्रहणात्रधातार्थः । तुश्चन्द्रसि-तुरिष्टेमेयस्त्विति ॥

नन्द्यह्रिपंचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ १३४ ॥

प्रत्येकमादिशब्दः संबध्यते । त्रिभ्यो गणोभ्यस्त्रयः प्रत्यया यथासंख्यं भवन्ति । नन्द्यादिभ्यो ल्युः, यहादिभ्यो णिनिः, पचादिभ्यो ऽच् । नन्द-यह्रिपचादयश्च न धातुपाठतः संनिविष्टा एह्यन्ते, किं तर्हि नन्दनरम-

शेत्येवमादिषु प्रातिपदिकगणेषु अपोद्धृत्य प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते ॥ नन्दिषा-
स्मिद्विद्वृषिसाधिवार्द्धुशोभिरौषिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् ॥ नन्दनः ।
वासनः । मदनः । दूषणः* । साधनः । वर्तुनः । शोभनः । रोचनः ॥
सहितपिदमः संज्ञायाम् ॥ सहनः । तपनः । दमनः । जल्पनः । रमणः ।
दर्पणः । संक्रन्दनः । संकर्षणः । संहर्षणः । जनार्दनः । यवनः † । मधुसूदनः ।
विभीषणः । लवणः । निपातनाणत्वम् । वित्तविनाशनः । कुलदमनः ।
शत्रुदमनः । इति नन्द्यादिः । यह । उत्सह । उद्वस । उद्वास । स्या ।
मुन्त्र । संमर्द । याही । उत्साही । उद्वासी । उद्वासी । स्यायी । मन्त्री ।
संमर्दी ॥ रत्तश्रुवसवपशां नौ ॥ निरसी । निश्रावी । निवासी । निवापी ।
निशायी ॥ याचिव्याहसंव्याहृत्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम् ॥ अषावी ।
अव्याहारी । असंव्याहारी । अघ्राजी । अघादी । अघासी ॥ अचामचित्त-
कर्तृक्राणाम् ॥ प्रतिषिद्धानामित्येव । अकारी । अहारी । अविनायी ।
आवशायी । विशयी ॥ विषयी देशे ॥ विषयी देशः ॥ अभिभावी भूते ॥
अभिभावी । अपराधी । उपरोधी । परिभावी । परिभवी । इति यज्ञादिः ॥
पच । वप । वद । चल । तप । पत । नदट् । भपट् । वस । गरट् ।
प्लषट् । तरट् । चोरट् । ग्राहट् । जर । मर । तर । क्षम । सूदट् । देवट् ।
मोरट् । सेव । मेप । क्रोध । मेधानत्तं । व्रण । दर्श । दंश । दम्भ । जारभर ।
श्वपच । ‡ पचादिराकृतिगणः ॥

अज्विधिः सर्वधातुभ्यः पठन्ते च पचादयः ।

अवत्राधानार्थमेव स्यात्सिध्यन्ति श्वपचादयः ॥ §

* पुस्तकान्तरे 'दूषणः' । इति पा ० तदनुसारेण पूर्वमपि 'मदिवृषिसाधि' इति पा० ।

† पुस्तकान्तरे 'यवनः' । इति पा० २

‡ तर । मोरट् । क्रोध । दंश । दम्भ । एते पदमञ्जरीपर्यालोचनान्तर्कृते वृत्ति-
पाठस्या न भवन्तीति । परं तु बहुषु काशिकापुस्तकेषूपनभ्यन्ते ।

§ अयं श्लोको बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

० इगुपधज्ञाप्तीकिरः कः ॥ १३५ ॥

इगुपधेभ्यो जानातेः प्रीणातेः किरितेश्च कप्रत्ययो भवति । विस्रिपः ।
विलिखः । बुधः-। कृशः । जानातीति ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किर-
तीति किरः । देवसेवसेषादयः पचादौ पठित्तव्याः ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १३६ ॥

आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्गउपपदे कप्रत्ययो भवति । शास्या-
पवादः । प्रस्यः । सुलः । सुन्नः ॥

पाघ्राध्माधेट्ट्प्रः प्रः ॥ १३७ ॥

पाघ्राध्माधेट्ट्प्रः धातुभ्य उपसर्गउपपदे शप्रत्ययो भवति । उत्पिबः ।
विपिबः । उन्जिघ्रः । विजिघ्रः । उदुमः । विधमः । घेट्ट् । उदुयः ।
विधयः । उत्पश्यः । विपश्यः । उपसर्गदति के चिचानुवर्तयन्ति । पश्यतीति
पश्यः ॥ जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ व्याघ्रः ॥

अनुपसर्गास्त्रिम्बिन्दुधारिपारिद्विद्युदेजिचेति-
सातिसाच्चिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

अनुपसर्गभ्यो, लिम्बादिभ्यः शप्रत्ययो भवति । लिम्पतीतिलिम्पः ।
विन्दतीति विन्दः । धारयतीति धारयः । पारयतीति पारयः । वेदयती-
ति वेदयः । उद्रेजयतीत्युद्रेजयः । चेतयतीति चेतयः । सातिः सौत्रे
धातुः । सातयः । माह्वयः । अनुपसर्गादिति किम् । प्रलिपः ॥ नौ लिम्पे-
रिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ निलिम्पा नाम देवाः ॥ गवादिषु विन्देः संज्ञा-
याम् ॥ * ॥ गोविन्दः । अरविन्दः ॥

ददानिदधात्योर्विभाषा ॥ १३९ ॥

दाजो धाजश्च र्विभाषा शप्रत्ययो भवति । शास्यापवादः । ददः ।
दायः । दधः । धायः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ॥

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥

इतिशब्द आकार्यः । ज्वलदीप्तावित्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कसगता-

वित्येवमन्तेभ्यो विभाषा णप्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । ज्वलः ।
ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव । प्रज्वलः ॥ तनोतीर्णो उपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ अद्यतनोतीत्यवतानः ॥

श्याऽऽद्युःशामुसंश्वतीणवसावहृलिहृश्लिषश्च ॥ १४१ ॥

अनुपसर्गादिति विभाषा चेति निवृत्तम् । श्यैडु आकारान्तेभ्यश्च
धातुभ्यः व्यध आसु संसु अतीण अवसा अवहृ लिहृ श्लिष श्वस इत्येते-
भ्यश्च णप्रत्ययो भवति । आकारान्तत्वादेव श्यायतेः प्रत्यये सिद्धे पुन-
र्वचनं बाधकवाचनार्थम् । उपसर्गं कं बाधित्वाऽयमेव भवति । अव-
श्यायः । प्रतिश्यायः । दायः । धायः । व्याधः । आसावः । संसावः ।
अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लिहृः । श्लिषः । श्वासः ॥

दुन्द्योरनुपसर्गो ॥ १४२ ॥

दुनोतेनेपतेश्चानुपसर्गं णप्रत्ययो भवति । दुनोतीति दावः । नय-
तीति, नायः । अनुपसर्गादिति किम् । प्रदवः । प्रणयः ॥

विभाषा अहः ॥ १४३ ॥

विभाषा अहर्धातोर्णप्रत्ययो भवति । अचोपवादः । अहः । याहः ।
अव्ययितविभाषा चेत्यम् । जनचरे नित्यम् । याहः । ज्यातिषि नेष्यते ।
तत्र अह एव * ॥ भवतेश्चति अकथ्यम् ॥ ॥ भवतीति, भावः । भवः ॥

गेहे कः ॥ १४४ ॥

अहर्धातोः कप्रत्ययो भवति गेहे कर्त्तरि । अहं वेगम् । तात्स्थ्या-
द्वाराश्च । अहन्तीति, अहा दाराः । अहाणि वेगमानि ॥

शिल्पिनि धुन् ॥ १४५ ॥

धातोः ध्वुःप्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि ॥ नृतिखनिरञ्जिभ्यः
परिगणनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ नत्तकः । खनकः । रजकः । नत्तकी । खनकी ।
रजकी । रञ्जेरनुनासिकलोपश्च ॥

* जनचरे याह एव । ज्यातिषि अह एव । इति पा० २ ।

गस्यकन् ॥ १४६ ॥

गायतेस्यकन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गायकः । गायिका ॥

एयुट् च ॥ १४७ ॥

चकारेण ग इत्यनुकृष्यते * । गायतेएयुट्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गायनः । गायनी । योगविभाग उत्तरार्धः ॥

क्षश्च व्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥

चकारेण एयुडनुकृष्यते । जहातिर्जिहतिश्च धातोएयुट्प्रत्ययो भवति व्रीहौ काले च कर्त्तरि । हायना नाम व्रीहयः । जहत्युदकमिति कृत्वा । काले । हायनः संवत्सरः । जहाति भावानिति ॥

प्रुसृ + ल्वः समभिचारे वुन् ॥ १४९ ॥

प्रु सृ लू इत्येतेभ्यो धातुभ्यः समभिचारे वुन्प्रत्ययो भवति । प्रवकः । सरकः । लवकः । समभिहारयहणेनात्र साधुकारित्वं लट्यते । साधुकारिणि वुन्विधाभास्सकृदपि यः सुष्टु करोति तत्र भवति । बहुशो यो दुष्टुं करोति तत्र न भवति ॥

आशिषि च ॥ १५० ॥

आशिषि गम्यमानायां धातुमात्राद् वुन्प्रत्ययो भवति । जीवतात्, जीवकः । नन्दतात्, नन्दकः । आशीः प्रार्थनाविशेषः । स च क्रियाविषयः । अमुष्याः क्रियायाः कर्त्ता भवेदित्येवमाशास्यते ॥

इति काशिकायां वृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* 'यकन् इत्यनुकृष्यते' इति क्व चित् पुस्तके पाठो (संगतः) ।

† 'सु' इत्येकस्मिन् पुस्तके पाठः, तदनुसारेणोदाहरणमपि सरक इत्यस्य स्थाने लवक इत्येव तत्र ।

अथ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः । •

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

त्रिविधं कर्म निर्वर्त्य विकार्यं प्राप्यं चेति । सर्वत्र कर्मण्युपपदे धातोरण्यप्रत्ययो भवति । निर्वर्त्यं तावत् । कुम्भकारः । नगरकारः । विकार्यम् । काण्डलावः । शरलावः । प्राप्यम् । वेदाध्यायः । चर्चापाठः । यामं गच्छति, आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं शृणोतीत्यत्र न भवत्यनभिधानात् ॥ शीलिकामिभत्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ मांसशीलः । मांसशीला । मांसकामः । मांसकामा । मांसभक्तः । मांसभक्ता । कल्याणाचारः । कल्याणाचारा ॥ ईत्तितमिभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुखप्रतीतः । सुखप्रतीता । बहुतमः । बहुतमा ॥

च्चावामश्च ॥ २ ॥

ह्येञ् स्पृष्ट्वायां शब्दे च । वेञ् तन्तुसन्ताने । माङ् माने । एतेभ्यश्च कर्मण्युपपदे ऽण् प्रत्ययो भवति । कप्रत्ययापवादः । स्वर्गहायः । तन्तुहायः । धान्यमायः ॥

आतो ऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥

आकारान्तेभ्यो ऽनुपसर्गेभ्यः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । गोदः । कम्बलदः । पार्श्वित्रम् । अहुलित्रम् । अनुपसर्गइति किम् । गोसंदायः । षड्वासंदायः ।

सुपि स्यः ॥ ४ ॥

सुबन्तउपपदे तिष्ठतेः कप्रत्ययो भवति । समस्यः । विषमस्यः * । अत्र योगविभागः कर्त्तव्यः । सुपीति । सुप्याकारान्तेभ्यः कप्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । पादपः । कच्छपः । ततः स्यः । स्यश्च सुपि कप्रत्ययो भवति । किमर्थमिदम् । कर्त्तरि पूर्वयोगः । अनेन भावे यथा स्यात् । आखूनामुत्यानम्, आखूत्यः । शलभोत्यः । इत उत्तरं कर्मणीति

* कूटस्य इत्यपि क्वचित् ।

च सुपीति न द्वयमप्यनुवर्त्तते । तत्र सकर्मकेषु धातुषु कर्मणीत्येतदुप-
तिष्ठते । अन्यत्र सुपीति ॥

तुन्दशोकायोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥

तुन्दशोकायोः कर्मणोऽपपदयोः परिमृजापनुदोर्धात्वोः कप्रत्ययो
भवति । तुन्दपरिमृज आस्ते । शोकापनुदः पुत्रो जातः ॥ अलस्यसुखा-
हरणयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अलसस्तुन्दपरिमृज उच्यते । तुन्दपरिमाजं
एवाप्यः । सुखस्याहर्त्ता शोकापनुदः । शोकापनेद एवान्यः ॥ कप्रकरणे
मूलविभुजाद्विभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ मूलानि विभुजतीति मूलविभुजे
रथः । नखमुद्यानि धूनंषि । काकगुहास्तिलाः । कौ मोदते कुमुदम् ॥

प्रे दान्नः ॥ ६ ॥

सोपमर्गार्थ आरम्भः । ददातेर्जानातेश्च धातोः प्रेणोपसृष्टात्कर्म-
ण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । सर्वप्रदः । पयिपन्नः । प्रइति
किम् । गोसंदायः ॥

समि ख्यः ॥ ७ ॥

सोपमर्गार्थ आरम्भः । संपूर्वात्व्या इत्येतस्माद्धातोः कर्मण्युपपदे
कप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । गा संवष्टे, गोसंख्यः ॥

गापोष्टक् ॥ ८ ॥

कर्मण्यनुपमर्गइति वर्त्तते । गायतेः पिबतेश्च धातोः कर्मण्युपपदे
ऽनुपमर्गं टक् प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । शक्र गायति, शक्रगः । सा-
मगः । शक्रगी । सामगी ॥ सुराशीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुरा-
पः । सुरापी । शीधुपः । शीधुपी । सुराशीध्वोरिति किम् । क्षीरपा ब्रा-
ह्मणी । पिबतेरिति किम् । सुरां पातीति सुरापा । अनुपमर्गइत्येव ।
शक्रसंगायः । सामसंगायः ॥ बहुलं कन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ या ब्राह्म-
णी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति । या ब्राह्मणी सुरापा
भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥

हरतेरनुद्यमने ऽच् ॥ ९ ॥

हरतेर्धातोरनुद्यमने वर्त्तमानात्कर्मण्युपपदे ऽच् प्रत्ययो भवति ।
अणोपवादः । उद्यमनमुत्त्पेपणम् । अंशं हरतीत्यंशहरः । रिक्यहरः ।
अनुद्यमनइतिकम् । भारहारः ॥ अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टिताम-
रघटघटीधनुष्यं यहेरूपमख्यानम् ॥ * ॥ शक्तियहः । लाङ्गलयहः । अङ्कुश-
यहः । यष्टियहः । तामरयहः । घटयहः । घटीयहः । धनुर्यहः ॥ सूत्रे
च धार्यर्थे ॥ * ॥ सूत्रयहः । सूत्रं धारयतीत्यर्थः । सूत्रयाह एवान्यः ॥

वयसि च ॥ १० ॥

वयसि गम्यमाने हरतेः कर्मण्युपपदे ऽच्प्रत्ययो भवति । उद्यम-
नार्थायमारम्भः । कालकृता शरीरावस्था यौवनादिव्ययः । यदुद्यमनं क्रि-
यमाणं संभाव्यमानं वा वयो गमयति तत्रायं विधिः । अस्थिहरः श्वा ।
कवचहरः तत्रियकुमारः ॥

आङि ताच्छील्ये ॥ ११ ॥

आङ्पूर्वाद्हरतेः कर्मण्युपपदे ऽच्प्रत्ययो भवति ताच्छील्ये गम्यमाने ।
ताच्छील्यं तत्स्यभावता । पुष्पाहरः । फलाहरः । पुष्पाहरणे स्वाभाविकी
फलानपेक्षा प्रवृत्तिरस्येत्यर्थः । ताच्छील्यइति किम् । भारमाहरतीति
भराहारः ॥

अर्हे ॥ १२ ॥

अर्हे पूजायाम्, अस्माद्घाताः कर्मण्युपपदे ऽच् प्रत्ययो भवति ।
अणोपवादः । स्त्रीलिङ्गे विशेषः । पूजार्हा । गन्धारहा । मालार्हा ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ १३ ॥

स्तम्ब कर्णे इत्येतयोः सुबन्तयोरुपपदयोर्यथासंख्यं रमिजपोर्धा-
त्वोरच्प्रत्ययो भवति । रमेरकर्मकत्वाज्जपेः शब्दकर्मकत्वात्कर्म न संभ-
वतीति सुपीत्येतदिहाभिसंबध्यते ॥ हस्तिमूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
स्तम्बे रमते, सम्बेरमोहस्ती । कर्णे जपतीति, कर्णेजपः मूचकः । हस्ति-
मूचकयोरिति किम् । स्तम्बे रन्ता । कर्णे जपिता मशकः ॥

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥

शम्युपपदे धातुमात्रात्संज्ञायां विषये ऽच्प्रत्ययो भवति । शंकरः । शंभवः । शंबदः । धातुग्रहणं किम् । यावता धातोरेति वर्त्ततएव । शमिसंज्ञायामिति सिद्धे धातुग्रहणं कृजो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् । शंकरा नाम परिव्राजिका । शंकरा नाम शकुनिका । तच्छीला च ॥

अधिकरणे शेतेः ॥ १५ ॥

सुपीति संबध्यते । शेतेर्धातोराधिकरणे सुब्रन्तउपपदे ऽच्प्रत्ययो भवति । खे शेते खशयः । गर्तेशयः ॥ पार्श्वोद्विषूपसंख्यानम् ॥ * ॥ पार्श्वोभ्यां शेते पार्श्वशयः । उदरशयः । पृष्ठशयः ॥ दिग्भ्रसहपूर्वाच्च ॥ * ॥ दिग्धेन सह शेते दिग्धसहशयः ॥ उत्तानादिषु कर्त्तुषु ॥ * ॥ उत्तानः शेते, उत्तानशयः । अत्रमूर्द्धां शेते, ऽषमूर्द्धेशयः ॥ गिरौ इङ्कन्दसि ॥ * ॥ गिरौ शेते गिरिशः ॥

चरेष्टः ॥ १६ ॥

अधिकरण इति वर्त्तते । चरेर्धातोराधिकरणे सुब्रन्तउपपदे टप्रत्ययो भवति । कुरुषु चरतीति कुरुचरः । मद्रुचरः । कुरुचरी । मद्रुचरी । प्रत्ययान्तरकरणं डीबर्थम् ॥

भित्तासेनादायेषु च ॥ १७ ॥

अनधिकरणार्थं आरम्भः । भित्ता सेना आदाय इत्येतेषूपपदेषु चरेर्धातोःप्रत्ययो भवति । भित्ताचरः । सेनाचरः । आदायचरः ॥

पुरोपतोऽग्रेषु सत्तेः ॥ १८ ॥

पुरस् अग्रतस् अग्रे इत्येतेषूपपदेषु सत्तेर्धातोःप्रत्ययो भवति । पुरः सरति, पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रेसरः ॥

पूर्वे कर्त्तरि ॥ १९ ॥

पूर्वशब्दे कर्त्तृवाचिन्युपपदे सत्तेर्धातोःप्रत्ययो भवति । पूर्वेः सरतीति, पूर्वसरः । कर्त्तरीति किम् । पूर्वं देशं सरति, पूर्वसारः ॥

ऊओ हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥

कर्मण्युपपदे करोतिधातोपप्रत्ययो भवति । हेतौ ताच्छील्ये आनु-
लोम्ये च गम्यमाने । हेतुसैकान्तिकं कारणम् । ताच्छील्यं, तत्स्वभावता ।
आनुलोम्यमनुकनता । हेतौ तावत् । शोककरी कन्या । यशस्करी विद्या ।
कुलकरं धनम् । ताच्छील्ये । आद्भुकरः । अर्थकरः । आनुलोम्ये । प्रेषकरः ।
वचनकरः । एतेष्विति किम् । कुम्भकारः । नगरकारः ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दी-

• किंलिपिलिबिलिभक्तिकर्तृचित्रलेचसंख्याजड्घा-
बाह्वर्हतद्वनुरूप्यु ॥ २१ ॥

कर्मणि सुपीति च द्वयमप्यनुवर्त्तते । तत्र यथायोगं सम्बन्धः ।
दिवादिपूपपपपेपु करोतिधातोपप्रत्ययो भवति । अहेत्वाद्यर्थे आरम्भः ।
दिवाशब्देऽधिकरणवचनः सुपीत्यस्य विशेषणम् । दिवा करोति प्राणि-
नश्वेष्टायुक्तानिति, दिवाकरः । विभां करोतीति विभाकरः । निशाकरः ।
प्रभाकरः । भास्करः । सकारस्यनिपातनाद्विसर्जनीयजिह्वामूर्त्तौ न भ-
वतः । कारकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः । आदिकरः । बहुकरः । नान्दी-
करः । किंकरः । लिपिकरः । लिबिकरः । बलिकरः । भक्तिकरः । कर्तृ-
करः । चित्रकरः । लेचकरः । संख्या । एककरः । द्विकरः । त्रिकरः ।
जड्घाकरः । बाहुकरः । अहस्करः । यत्करः । तत्करः । धनुष्करः । अह-
ष्करः ॥ कियत्तद्बहुषु ऊओऽञ्जिधानम् ॥ * ॥ किंकरा । यत्करा । तत्करा ।
बहुकरा । अथ वा ऽजादिषु पाठः करिष्यते ॥

कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥

कर्मणीति स्वरूपग्रहणम् । कर्मशब्दउपपदे कर्मधाचिनि करोति-
पप्रत्ययो भवति भृतौ गम्यमानायाम् । भृतिर्वतनम् । कर्म निर्वंशः ।
कर्म करोतीति, कर्मकरः । भृतक इत्यर्थः । भृताविति किम् । कर्मकारः ॥

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूचमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥

शब्दादिषूपपदेषु करोतिष्टप्रत्ययो न भवति । हेत्वादिषु प्राप्तः
प्रतिषिध्यते । शब्दकारः । श्लोककारः । कलहकारः । गायकारः । वैर-
कारः । चाटुकारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः । पदकारः ॥

स्तम्बशकृत्तोरिन् ॥ २४ ॥

स्तम्ब शकृत् इत्येतयोः कर्मणोऽहूपपदयोरिन्प्रत्ययो भवति ॥ व्री-
हिवत्सयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बकारिः व्रीहिः । शकृत्कारिवत्सः ।
व्रीहिवत्सयोरिति किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ २५ ॥

दृति नाथ इत्येतयोः कर्मणोऽहूपपदयोः हरतेर्धातोः पशौ कर्तरि-
इन्प्रत्ययो भवति । दृतिं हरति, दृतिहरिः पशुः । नाथहरिः पशुः । पशविति
किम् । दृतिहारः । नाथहारः ॥

फलेश्चिरात्मम्भरिश्च ॥ २६ ॥

फलेश्चिरः आत्मम्भरिः इत्येतौ शब्दौ निपात्येते । उपपदस्य
एकारान्तस्वमिन्प्रत्ययश्च यद्देर्निपात्येते । फलानि गृह्णातीति, फलेश्चिरवन्तः ।
आत्मशब्दस्य उपपदस्य मुमागम इन्प्रत्ययश्च भृजे निपात्यते । आत्मानं
बिभर्त्ति, आत्मम्भरिः । अनुक्तममुञ्चयाद्येञकारः । कुत्तम्भरिः । उद-
रम्भरिः ॥

कन्दसि वनसनरत्निमथाम् ॥ २७ ॥

वन पण संभक्तौ, रत्न पालने, मथे विलोडने, एतेभ्यः कर्मण्युपपदे
कन्दसि विषये इन्प्रत्ययो भवति । ब्रह्मवनिं त्वा वनवनिम् । गोसनिं यौ
पथिरत्नी श्वानौ । हविर्मथीनाम् ॥

एजेः खशू ॥ २८ ॥

एज् कम्पने इत्यस्माद् एयन्तात्कर्मण्युपपदे खश् प्रत्ययो भवति ।
खकारो मुमर्थः । शकारः सार्धधातुकसंज्ञार्थः । अङ्ग मेजयति, अङ्गमेजयः ।
जनमेजयः ॥ खश्प्रत्यये * घातशुनीतिलशब्देष्वजधेटुदजहातीनामुपसं-

* खशुप्रकरणे इति बभ्रुषु पुस्तकेषु पाठः ।

ख्यानम् ॥ * ॥ वातमजा मृगाः । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्दुञ्जहा
मापाः ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ २९ ॥

नासिकास्तनयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोर्धात्वाः स्वश्रप्रत्ययो भ-
वति ॥ यथासंख्यमत्र नेष्यते ॥ स्तने धेटः ॥ * ॥ स्तनन्धयः ॥ नासिका-
यां तु ध्रश्च धेटश्च ॥ * ॥ नासिकन्धमः । नासिकंधयः । तच्चैतच्चासिका-
स्तनयोरिति लक्षणञ्चिचारचिद्वाद्रत्यादतरस्यापूर्वनिपातनाल्लभ्यते । धेट
द्वित्वात् स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति । स्तनन्धयो ॥

नाडीमुष्टयोश्च ॥ ३० ॥

नाडी मुष्टि इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोः स्वश्र प्रत्ययो भ-
वति । अत्रापि घ्यन्तस्थापूर्वनिपातो लक्षणञ्चिचारचिद्भेदेन संख्याता-
नुदेशो न भवति । नाडिन्धमः । मुष्टिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धयः ।
अनुक्तममुञ्चयार्थश्चकारः । घटिन्धमः । घटिन्धयः । खारिन्धमः । खारि-
न्धयः । वातन्धयः । वातन्धमः । पर्यतः ॥

उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥

रुजो भङ्गे, वह प्रापणे, एताभ्यामुत्पूर्वाभ्यां कूले कर्मण्युपपदे स्वश्र प्रत्ययो
भवति । कून्मुद्रुजतीति कून्मुद्रुजो रथः । कूलमुद्रुहः ।

वहश्चे लिहः ॥ ३२ ॥

वहश्च इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः लिहोर्धात्वाः स्वश्र प्रत्ययो
भवति । वहं लिहोति, वहं लिहो गौः । वहं लिहो वायुः ॥

परिमाणे पचः ॥ ३३ ॥

परिमाणं प्रस्थाद्वि, तस्मिन्कर्मण्युपपदे पचेः स्वश्र प्रत्ययो भवति ।
प्रस्यं पचति, प्रस्यंपचा स्थाली । द्रोणम्पचः । खारिम्पचः कटाहः ॥

मितनखे च ॥ ३४ ॥

मित नख इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः पचेः स्वश्रप्रत्ययो भवति ।

अपरिमाणार्थं आरम्भः । मितं पचति, मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा
यथांगुः ॥

विध्वरुषोस्तुदः ॥ ३५ ॥

विधु अरुस् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः तुद्रेधातोः खश्प्रत्ययो
भवति । विधुन्तुदः राहुः । अरुन्तुदः ॥ •

असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ ३६ ॥

असूर्यललाट इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः दृशितपोर्धत्वाः खश्प्र-
त्ययो भवति । असूर्यम्पश्या राजद्वाराः । ललाटन्तप आदित्यः । असूर्यं
इति चासमर्थसमासो ऽयम् । दृशिना नञः संबन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीति ।
गुप्तिपरं चैतत् । एवं नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति ॥

उयम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३७ ॥

उयम्पश्य इरम्मद पाणिन्धम इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उयं प-
श्यतीत्युयम्पश्यः । इरया माद्वतीतीरम्मदः । पाणयो ध्यायन्ते एष्विति
पाणिन्धमाः पन्यानः ॥

प्रियवशे वदः खच् ॥ ३८ ॥

प्रियवश इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्वद्रेधातोः खच् प्रत्ययो भवति ।
प्रियं वदतीति, प्रियंवदः । वशंवदः । चकारः खचि इस्व इति विशेष-
णार्थः । खकारो मुमर्थः । प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् ॥ खच्प्रकरणे गमेः
सुप्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ मितंगमो हस्ती । मितंगमा हस्तिनी ॥ विहायसो
विह च ॥ * ॥ * विहायसा गच्छति, विहंगमः ॥ खच् इड्ढा वक्तव्यः ॥ * ॥
विहंगः । विहंगमः ॥ डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥ विहगः ॥

द्विषत्परयोस्तापेः ॥ ३९ ॥

द्विषत्परयोः कर्मणोरुपपदयोस्तापेधातोः खच् प्रत्ययो भवति ।
नुरादिः । तप संतापे, भ्यादिः । द्वयोरपि यज्ञम् । द्विपन्तं तापयति

* विहृष्वेति क्व चित् पाठः ।

तप दाहे, द्विषन्तपः । परन्तपः । द्विषन्परयोरिति द्वितकार्त्विो निर्देशः ।
तेन स्त्रियां न भवति । द्विषतीं तापयति द्विषतीतापः ॥

वाचि यमो व्रते ॥ ४० ॥

वाक्शब्दे कर्मण्युपपदे यमेधांताः खच्प्रत्ययो भवति व्रते गम्यमाने ।
व्रतइति शास्त्रेति नियम उच्यते । वाचंयम आस्ते । व्रतरति किम् ।
वाग्यामः ॥

पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४१ ॥

पू सर्व इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोरेयासंख्यं दारिसहोर्धात्वाः
खच् प्रत्ययो भवति । पूं दारयति, पूंरंरः । सर्वसहो राजा ॥ भगे च
दारिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भगन्तरः ॥

सर्वकूलाभकरीषेषु कपः ॥ ४२ ॥

सर्वं कूल अभ करीष इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कपेधांताः खच् प्रत्ययो
भवति । सर्वं कपति, सर्वंकपः खलः । कूलंकपा नदी । अभकरीषा गिरिः ।
करीषंरूपा वात्या ॥

मेघर्त्तिभयेषु कृजः ॥ ४३ ॥

मेघ र्त्ति भय इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कृजः खच् प्रत्ययो भवति ।
मेघंकरः । र्त्तिंकरः । भयंकरः ॥ उपपदविधौ भयादियद्गणं तदन्तर्विधिं
प्रयोजयति ॥ * ॥ अभयंकरः ॥

क्षेमप्रियमद्रे ऽण च ॥ ४४ ॥

क्षेम प्रिय मद्रे इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु करेतिरण् प्रत्ययो भवति,
पुकारात्वञ्च । क्षेमकारः । क्षेमंकरः । प्रियकारः । प्रियंकरः । मद्रेकारः ।
मद्रेकरः । ख्वेति वक्तव्ये पुनरण्यद्गणं हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् ॥

आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥

अत्र सुपोत्युपतिष्ठते । आशितशब्दे मुञ्चन्ते उपपदे भवतेधांताः
करणे भावे चार्थं खच् प्रत्ययो भवति । आशितो भवत्यनेन, आशितंभव
आदनः । भावे । आशितस्य भवन,मागितभवं वसंते ॥

संज्ञायां ऋतृवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥

कर्मणीति च सुपीति च प्रकृतं संज्ञावशादत्रयासंभवं संबध्यते भू
तृ वृजिं धारि सहि तपि दम इत्येतेभ्यो धातुभ्यः संज्ञायां विषये खत्प्र-
त्ययो भवति । विश्वंभरा वसुंधरा । रथंतरं साम । पतिंवरा कन्या ।
शत्रुंनयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रंसहः । शत्रंतपः । अरिंदमः ।
संज्ञायामिति किम् । कुटुम्ब विभर्त्तीति कुटुम्बभारः * ॥

गमश्च ॥ ४७ ॥

गमर्धातोः सुष्युपपदे संज्ञायां विषये खत्प्रत्ययो भवति । सुतंगमो
नाम यस्य पुत्रः सौतंगमिः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अन्तात्यन्लाध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ४८ ॥

संज्ञायामिति नानुवर्त्तते । अन्त अत्यन्त अध्वन् दूर पार सर्व अ-
नन्त इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु गमैर्दप्रत्ययो भवति । अन्तगः । अत्यन्तगः ।
अध्वगः । दूरगः । पारगः । सर्वगः । अनन्तगः । इकाराटिलोपार्थः ।
इत्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति ॥ इप्रकरणे सर्वत्रपत्रयोरुपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ सर्वत्रगः । पत्रगः ॥ उरसो लोपश्च ॥ * ॥ उरमा गच्छतीत्यु-
रगः ॥ सुदुरोरधिकरणे ॥ * ॥ सुखेन गच्छत्यस्मिन्निति सुगः । दुर्गः ॥ निरगः
देशे ॥ * ॥ निर्गो देशः । अपर आह ॥ इप्रकरणेन्येष्वपि † दृश्यते
इति ॥ * ॥ स्थगारगः । यामगः । गुरुतन्पगः ॥

आशिपि च्चनः ॥ ४९ ॥

ड इति वर्त्तते । आशिपि गम्यमानायां हन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे
इप्रत्ययो भवति । तिमिं वध्यास्तिमिहः । शत्रुहः । आशिपीति किम् ।
शत्रुघातः ॥ दारावाहनो ऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् ॥ * ॥ दारावुपपदे
आडूपूर्वाद्दुन्तेरण् प्रत्ययो भवति, अन्तस्य च टकारादेशो भवति, संज्ञायां
विषये । दाडू आहन्ति, दावाघाटः ॥ चारौ वा ॥ * ॥ आडूपूर्वाद्दुन्तेरवा-

* कुट्टालं विभर्त्ति कुट्टालभारः । इत्यधिकं क्व चित् ।

† अन्यत्रापीति षट्मञ्जरीकठः पाठः ।

रात्रुपपदे ऽण्, अन्तस्य वा टकारादेशः । चावाघाटः । न्वावाघाटः ॥
कर्मणि समिच ॥ * ॥ कर्मण्युपपदे संपूर्वाट्टन्तेरणप्रत्ययो ऽन्तस्य च वा
टकारादेशः । वर्णान्संहन्ति, वर्णसंघाटः । पदानि संहन्ति पदसंघाटः ।
पदसंघाटः ॥

• अपे क्लेशतमसोः ॥ ५० ॥

अपपूर्वाट्टन्तेः क्लेशतमसोः कर्मणोरूपपदयोर्दप्रत्ययो भवति ।
क्लेशापहः पुत्रः । तमोपहः सूर्यः । अनाशौर्यं आरम्भः ॥

• कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ५१ ॥

हन इति वर्त्तते । कुमार शीर्ष इत्यंतयोरुपपदयोः हन्तेर्णिनिः
प्रत्ययो भवति । कुमारघातो । शीर्षघातो । निपातनाच्छ्ररसः शीर्षभावः ॥

• लक्षणौ जायापत्योष्टक् ॥ ५२ ॥

हन्तेर्जायापत्यैः कर्मणोरूपपदयोर्लक्षणवति कर्त्तरि टक् प्रत्ययो
भवति । जायाघ्नो ब्राह्मणः । पतिघ्नो वृषलो । अथ वा लक्षणे क्वात्ये
टक्प्रत्ययः ॥

• अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥

अमनुष्यकर्तृके वर्त्तमानाट्टन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे टक् प्रत्ययो भवति ।
जायाघ्नस्ति लक्षणकः । पतिघ्नो पाणिगन्धः । श्लेष्मधु । पित्तघ्न घृतम् ।
अमनुष्यकर्तृके इति किम् । आत्रुघातः शूद्रः । इह कम्पात्र भवति ।
चापघातो हस्ती । कृत्यल्युटा बहुवर्त्तमाने बहुवचनानादण् भवति ॥

• शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ५४ ॥

शक्तौ गम्यमानायां हस्तिकपाटयोः कर्मणोरूपपदयोर्हन्तेर्ष्टक् प्रत्ययो
भवति । अमनुष्यकर्तृकार्यं आरम्भः । हस्तिनं हन्तुं शक्तः । हस्तिघ्नो मनु-
ष्यः । कपाटघ्नश्चारः । शक्ताविति क्रि । त्रिप्रेण हस्तिनं हन्ति हस्तिघातः ॥

• पाणिघाता ऽद्यौ शिल्पिनि ॥ ५५ ॥

पाणिघ ताडघ इत्येतौ शब्दे निपात्येते शिल्पिनि कर्त्तरि ।
पाणि ताड इत्यंतयोः * कर्मणोरूपपदयोर्हन्तेर्धातोः कः प्रत्ययो भवति,

तस्मिंश्च परतो हन्तेष्टिलोपो घस्यं च निपात्यते * । पाणिघः । ताडघः ।
शित्पिनीति किम् । पाणिघातः । ताडघातः ॥ राजघ उपसंख्यानम् ॥ * ॥
राजानं हन्ति राजघः ॥

आद्यसुभगस्थूलपलितनगनास्थप्रियेषु च्यर्थेष्वच्चौ
कृञः करणे ख्यन् ॥ ५६ ॥

आद्यादिषु कर्मसूपपदेषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु करोतेर्धातोः करणे
कारके ख्यन्प्रत्ययो भवति । च्यैर्विकल्पेन विधानाद् द्विविधाश्च्यर्थाः ।
च्यन्ता अच्यन्ताश्च । तत्र च्यन्ताः पर्युदयन्ते । अनाध्यमाद्यं कुर्वन्त्यनेन
आद्यंकरणम् । सुभगंकरणम् । स्थूलंकरणम् । पलितंकरणम् । नगनंकर-
णम् । अन्धंकरणम् । प्रियंकरणम् । च्यर्थेष्विति किम् । आद्यं तैनेन कुर्व-
न्ति, अभ्यञ्जयन्तीत्यर्थः । प्रकृतेरविवक्षायामभूतप्रादुर्भावेऽपि प्रत्युदाहरणं
भवति । अच्चाविति किम् । आद्यीकुर्वन्त्यनेन । ननु च ख्यनामुक्ते ल्युट्
भवितव्यम् । न च ल्युटः ख्यनश्च विशेषास्ति तत्र किं प्रतिषेधेन । एवं
तर्हि प्रतिषेधसामर्थ्यात्ख्यन्त्यसति ल्युडपि न भवति, तेन ल्युटोऽप्ययमर्थः
प्रतिषेधः । उत्तरार्थश्च च्चिप्रतिषेधः क्लियते ॥

कर्त्तरि भुवः खिष्णाच्चुक्ञौ ॥ ५७ ॥

आद्यादिषु सुबन्तेषूपपदेषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु भवतेर्धातोः कर्त्तरि
कारके खिष्णाच्चुक्ञ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अनाद्य आद्यो भवति
आद्यंभविष्णुः । आद्यभावुकः । सुभगं भविष्णुः । सुभगंभावुकः । स्थूलं-
भविष्णुः । स्थूलंभावुकः । पलितंभविष्णुः । पलितंभावुकः । नगनंभविष्णुः ।
नगनंभावुकः । अन्धंभविष्णुः । अन्धंभावुकः । प्रियंभविष्णुः । प्रियंभावुकः ।
कर्त्तरीति किम् । करणे मा भूत् । च्यर्थेष्वित्येष । आद्या भविता ।
अच्चावित्येष । आद्यीभविता ॥

उदात्तत्वादुवः सिद्धिमिकारादित्वमिष्णावः ।

नञस्तु स्वरसिद्धार्थमिकारादित्वमिष्यते ॥

* पाणि ताडित्यारभ्य निपात्यतइत्यन्तं पुस्तकान्तरे ष दृश्यते ।

सृशोनुदके किन् ॥ ५८ ॥

सृशेर्धातोरनुदके सुवन्तउपपदे किन् प्रथमो भवति । ननु सकर्मक-
त्वात्सृशोः कर्मवोपपदे प्राप्तिरिति । नैव दोषः । कर्त्तरीति पूर्वमूत्रादनुवर्त्तते ।
तत्कर्त्तृप्रचयार्थं विज्ञायते । सुव तमात्रे चोपपदे कर्त्तृप्रचयो लभ्यते । घृतं
सृशति, घृतस्मृक् । मन्त्रेण सृशति, मन्त्रस्मृक् । जलेन सृशति जल-
स्मृक् । अनुदकइति किम् । उदकस्पर्शः । नकारः किन्प्रत्ययस्य कुरिति
विशेषणार्थः ॥

• सृत्विग्दधृक्प्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्तुच्चां च ॥ ५९ ॥

सृत्विग्गादयः पञ्च शब्दाः किन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अपरे त्रयो
धातवो निर्देश्यन्ते । सृत्तुशब्दउपपदे यजेर्धातोः किन् प्रत्ययो निपात्यते ।
सृत्तौ यजति, सृत्तुं वा यजति, सृत्तुप्रसृक्त्वा वा यजति, सृत्त्विक् । कृठि-
रेषा यथाकथं चिदनुगन्तव्या । धृषेः किन्प्रत्ययः द्विवचनमन्तेदात्तत्वं च
निपात्यते । धृष्णोतीति दधृक् । सृजेः कर्मणि किन् अमागमश्च नि-
पात्यते । सृजन्ति तामिति सृक् । दिग्नेः कर्मणि किञ्चिपात्यते । दिशन्ति
तामिति दिक् । उत्पूर्वात्स्विहः किन्प्रत्ययान्तलोपः पत्यं च निपात्यन्ते ।
उष्णिक् । अञ्चु युजि कृञ्च इत्येतेषां धातूनां किन्प्रत्ययो भवति । नि-
पातनैः मुहनिर्देशादत्रापि किं चिदनात्तणिकं कार्यमस्ति । अञ्चतेः मु-
वन्तमात्रउपपदे किन्प्रत्ययो भवति । प्राङ् । प्रत्यङ् । उदङ् । युजेः कृ-
ञ्चेश्च केवलादेव । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । सोपपदात्तु मत्सृद्विपेत्यादिना
किप् भवति । अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुजः । कृङ् । कृञ्चा । कृञ्चः ।
नलोपः कस्माच्च भवति । निपातनमाहचर्यात् ॥

• त्यादादिपु ह्रगो ऽनालोचने कञ्च ॥ ६० ॥

त्यादादिपुपपदेषु दृशेर्धातोरनालोचनेर्थं वर्तमानात्कञ् प्रत्ययो
भवेति । चकारात्किन् च । त्यादृक् । त्यादृशः । तादृक् । तादृशः ।
यादृक् । यादृशः । कञो अकारो विशेषणार्थः । ठक् ठञ् कजिति ।
अनालोचनइति किम् । तं पश्यति तदृशः । तादृगादयो हि कृठिशब्दप-

कारा नैवात्र दर्शनक्रिया विद्यते ॥ समानान्यपोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स-
दृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ॥ दशः कसश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ ता-
दृवः । यादृक् । अन्यादृक् । कौदृक् ॥

सत्सूद्विपद्रुद्धुद्धयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपस-
र्गेपि क्विप् ॥ ६१ ॥

सुपीत्यनुवर्त्तते । कर्मग्रहणं तु स्पृशेनुदके क्वचित्यतः प्रभृति न
व्याप्रियते । सददिभ्या धातुः सुवन्ते उपपदे, उपसर्गव्यनुपसर्गेपि
क्विप्प्रत्ययो भवति । उपसर्गग्रहणं ज्ञापनायम् । अन्यत्र सुव्यग्रणे उपस-
र्गग्रहणं न भवतीति । वदः सुपि क्यप् चेति । सू इति द्विधा साहचर्यात्
सूतेरादादिकस्य ग्रहणं, न सुवतेस्तोदादिकस्य । युजिर् योगे । युज समा-
धौ । द्वयोरपि ग्रहणम् । विद ज्ञाने । विद सत्तायाम् । विद विचारणे ।
त्रयाणामपि ग्रहणम् । न लाभायस्य चिद्रेः । अकारस्य विवर्त्तितत्वात् ।
सत् । शुचिपत् । अन्तरितसत् । उपसत् । सूः । अण्डमूः । शतसूः । प्रसूः ।
द्विष । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । द्रुह । मित्रधुक् । प्रधुक् । दुह । गोधुक् । प्रधुक् ।
युज् । अश्वयुक् । प्रयुक् । विद । वेदवित् । प्रवित् । ब्रह्मवित् । भिद । काष्ठ-
भित् । पभित् । क्विद । रज्जुच्छिद् । प्रच्छिद् । जि । शत्रुजित् । प्रजित् ।
नी । सेनानीः । प्रणीः । यामणीः । अयणीः । कथमत्र णत्वम्, यथा या-
मणोरिति निपातनात् । नयतेः पूर्वपदात् संज्ञायामग इति णत्वम् । राट् ।
विराट् । सम्राट् । मो राजि ममः कौ इति मत्वम् । अन्येभ्योपि दृश्यते,
क्विप् चेति सामान्येन वत्यति तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

भजो शिल् ॥ ६२ ॥

उपसर्गं सुपीति वर्त्तते । भजेर्धातोः सुवन्त उपपदे उपसर्गव्यनुपस-
र्गेपि शिवप्रत्ययो भवति । अर्धं भजते, अर्धुभाह् । उपसर्गेपि । प्रभाक् ॥

कन्दसि सद् ॥ ६३ ॥

उपसर्गं सुपीत्येव । कन्दसि विषये राधेर्धातोः सुवन्त उपपदे

शिवप्रत्ययो भवति । तुराषाट् * । सहेः साडः स इति षत्वम् । अन्ये-
षामपि दृश्यतइति दीर्घत्वम् ॥

वहश्च ॥ ६४ ॥

वहेर्धातोश्छन्दसि विषये सुबन्तउपपदे शिवप्रत्ययो भवति । प्रठ
षाट् । द्वित्यवैट् । योगविभाग् उत्तरार्थः ॥

कथ्यपुरीपपुरीष्येषु ऋट् ॥ ६५ ॥

कथ्य पुरीष पुरीष्य इत्येतेषु उपपदेषु छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ऋट्
प्रत्ययो भवति । वज्रवाहनः पितृणाम् । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥

हव्ये ऽनन्तःपादम् ॥ ६६ ॥

हव्यशब्दे उपपदे छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ऋट् प्रत्ययो भवति,
अनन्तःपादं चेद्विहितंते । अग्निश्च हव्यवाहनः । अनन्तः पादमिति
क्रिम् । हव्यवाडग्निश्चरः पिता नः ॥

जनसखनक्रमगमो विट् ॥ ६७ ॥

छन्दसि उपसर्गं सुपीत्यनुवर्त्तते । जन जनने । जनी प्रादुर्भावे ।
द्वयोरपि यहणम् । तथा पणु दाने । वन पण संभक्तौ । द्वयोरपि यहणम् ।
जनादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्तउपपदे छन्दसि विषये विट् प्रत्ययो भवति ।
टकारः सामान्ययहणाविधानार्थः । घेरपृक्तस्येति, विशेषणार्थश्च, विद्वनो-
रनुनासिकस्यादिति । अज्जाः । गोजाः । मन । गोपा इन्द्रे । नृपा अग्नि ।
खनं । विमखाः । कूपखाः । क्रम । दधिक्राः । गम । अयेगा उच्चैतृणाम् ॥

अदो ऽनन्ते ॥ ६८ ॥

छन्दसांति निवृत्तम् । अदेर्धातोर्गन्धे सुषुपपदे षिट् प्रत्ययो भवति ।
आममत्ति, आमात् । सम्यात् । अनन्तइति क्रिम् । अत्रादः ॥

क्रथ्ये च ॥ ६९ ॥

क्रथ्यशब्दउपपदे अदेर्धातोर्विट् प्रत्ययो भवति । क्रथ्यमत्ति,
क्रथ्यात् । पृथ्वीव मिद्वे वचनमसरूपयाधनार्थम् । तेनाग्न भवति । कथं

* जनाषाट् । एतन्पाड इति क्व चिदत्राधिकम् ।

तर्हि क्रव्यादः । कृत्विक्कृत्तशब्दे उपपदे ऽण् तस्य च षोढादिपाठा-
त्क्रव्यभावः । कृत्विक्कृत्तपक्षमांसभतः क्रव्याद उच्यते । आममांसभतः ।
क्रव्यादिति ॥ .

दुहः क्व घञ् ॥ ७० ॥

दुहेर्धातोः सुप्पपदे कप्रत्ययो भवति । घकारश्चान्तादेशः ।
कामदुघा धेनुः * । अर्थदुघा ॥

मन्त्रे श्वेतवह्नौक्यशस्युरोडागो णिङ् ॥ ७१ ॥

श्वेतवह्न उच्यशस् पुरोडाश इत्येतेभ्यो णिङ् प्रत्ययो भवति मन्त्रे
विषये । धातूपपदसमुदाया निपात्यन्ते अलातणिक्कार्यसिद्धार्थं, प्रत्य-
यस्तु विधीयतएष । श्वेतशब्दे वृत्तैवाचिन्युपपदे वह्नेर्धातोः कर्मणि कारके
णिवन्प्रत्ययो भवति । श्वेता एनं वहन्ति, श्वेतवा इन्द्रः । उच्यशब्दे
कर्मणि कारणे वा उपपदे शंसतेर्धातोर्णिवन्प्रत्ययो भवति, नलोपश्च नि-
पात्यते । 'उच्यानि शंसति उच्यैवा शंसति, उच्यशा यज्ञमानः । दाश
दानइत्येतस्य पुरःपूर्वस्य इत्वं, कर्मणि च प्रत्ययः । पुरो दाशन्तएनं पुरो-
डाः ॥ श्वेतवह्नादीनां इत्यदस्येति घक्त्यम् ॥ . ॥ श्वेतवोभ्यःम् । श्वे-
तवोभिः । पदस्येति क्रिम् । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः ॥

अवे यज्ञः ॥ ७२ ॥

अवे उपपदे यजेर्धातोर्णिवन् प्रत्ययो भवति, मन्त्रे विषये । त्वं यजे
घरुणस्यावया असि । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विजुपे क्न्दसि ॥ ७३ ॥

उपउपपदे यजेश्क्न्दसि विषये चित्प्रत्ययो भवति † । उपयद्भो-
रुध्वं वहन्ति । उपयद्भ्याम् । क्न्दोपहगं ब्राह्मणार्थम् । चित्करणं सा-
मान्यग्रहणाविघातार्थम्, घेरएक्तस्येति । क्रिमर्थमिदमुच्यते । यावना

* 'घर्मदुघा धेनुः' इति पुस्तकान्तरे ऽत्राधिकम् ।

† अत्र 'मन्त्रे विषये' इति क्वाचित्को ऽपपाठः ॥ "

अन्येभ्योपि दृश्यत इति यजेरपि विच् सिद्ध एव । यजेर्निष्कार्यमेतत् ।
उपयजेश्चन्द्रस्येव, न भाषायामिति ॥

आतो मनिन्क्वनिव्वनिपश्च ॥ ७४ ॥

चन्द्रमीति वर्तते । सुपि उपमर्गेषीति च । चाकारान्तेभ्यो धातुभ्यः
सुप्युपपदे चन्द्रमि विपये मनिन् क्वनिव् वनिव् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
चकाराद्विच् भवति । सुटामा । अश्वत्यामा । क्वनिप् । सुधीवा । सुपीवा ।
वनिप् । भूरिदावा । घृतपावा । विच् खल्वपि । कीलालपाः । शुभन्वाः ।
रामस्योपदाः ॥

अन्येभ्यो ऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥

चन्द्रमीति निवृत्तम् । अन्येभ्योपि धातुभ्यो ऽन्तकारान्तेभ्यो मनिन्
क्वनिप् वनिप् इत्येते प्रत्यया दृश्यन्ते, विच्च । मुगमा । क्वनिप् । प्रातरि-
त्वा । प्रातस्त्वानौ । वनिप् । विज्ञावा । अशेगावा । विच् खल्वपि ।
रेडमि पर्णं न येः । अपिणञ्चः सर्वोपाधिर्थाभचारार्थः । निरुपपदादपि
भवति । धीवा । पीवा । दृशिषरण प्रयोगान्मरणार्थम् ॥

क्विप् च ॥ ७६ ॥

• सुर्वधातुभ्यः सोपपदेभ्यो निरुपपदेभ्यश्च चन्द्रमि भाषाया च क्विप्
प्रत्ययो भवति । उखागाः संमते, उखासन् । पर्णध्वत् । वाहादृश्यति,
वाहाभट्टः । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥

स्थः क्व च ॥ ७७ ॥

• सुप्युपमर्गेषीति च वर्तते । स्या इत्येतस्माद्वाताः सुप्युपपदे कप्र-
त्ययो भवति, क्विप् च । किमर्थमिदमुच्यते । यावता सुपि स्य इति कः
सिद्ध एव । अन्येभ्योपि दृश्यते इति क्विप् । बाधकवाधनार्थं पुनर्वचनम् ।
शमि धातोः संज्ञायामत्र बाधते । शंस्यः । शंस्याः ॥

• पुस्तकान्तरे 'वाहभट्ट' । इति पाठः । 'अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः, इति
च नास्ति ।

सुप्यजावै णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥

अजातिवाचिनि सुवन्तउपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने धातोर्गनिप्रत्ययो भवति । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजाताविति किम् । ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्यइति किम् । उष्णं भुङ्के कदा चित् । सुपीति वर्त्तमाने पुनः सुव्यहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम् ॥ उत्प्रतिभ्यामोडि सत्त्वरूपसंख्यानम् ॥ * ॥ उदासारिण्यः । प्रत्यासारिण्यः ॥ साधुकारिणि च ॥ * ॥ साधुकारी । साधुदायी ॥ ब्रह्मणिवदः ॥ * ॥ ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥

कर्त्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥

कर्त्तृवाचिनि उपमानउपपदे धातोर्गनिप्रत्ययो भवति । उपपदकर्त्ता प्रत्ययार्थस्य कर्त्तरुपमानम् । उप्रइव क्रोशति, उप्रक्रोशी । ध्वाङ्ग्राधी । अनाच्छील्यार्थे आरम्भः । जात्यर्थो वा । कर्त्तरीति किम् । अपूपानिव भवत्यति मापान् । उपमानति किम् । उप्रः क्रोशति ॥

व्रते ॥ ८० ॥

व्रतइति शास्त्रतो नियम उच्यते । व्रते गम्यमाने सुवन्तउपपदे धातोर्गनिः प्रत्ययो भवति । समुदायोपाधिरवायं, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन व्रतं गम्यते । स्यण्डिलशायी । अश्राद्धभोजी । कामचारप्राप्ते नियमः, सति शयने स्यण्डिलण्व शेते नान्यत्र । सति भोजने ऽश्राद्धमेव भुङ्के न श्राद्धमिति । व्रते इति किम् । स्यण्डिले शेते देवदत्तः । अनाच्छील्यार्थे आरम्भः । जात्यर्थो वा ॥

बहुलमाभीक्ष्ये ॥ ८१ ॥

आभीक्ष्ये गम्यमाने धातोर्बहुलं णिनप्रत्ययो भवति । आभीक्ष्यं पौनःपुन्यं, तात्पर्यमासेवा ताच्छील्यादन्यत् । कषायपायिणो गान्धाराः । तीरपायिण उशीनराः । सौवीरपायिणो वाहूकाः । बहुलयदणाल्कुल्माषखाद इत्यत्र न भवति ॥

मनः ॥ ८२ ॥

सुपीति वर्त्तते । मन्यतेः सुबन्तउपपदे णिनिप्रत्यये भवति ।
दर्शनीयमानी । शोभनमानी । बहुलयहणानुवृत्तेर्मन्यतेर्यहणं न मनुतेः ।
उत्तमूत्रे हि खशप्रत्यये विकरणकृतो विशेषः स्यात् ॥

आत्ममाने खश्च ॥ ८३ ॥

आत्मनो मननमात्ममानः । आत्ममाने वर्त्तमानान्मन्यतेः सुप्युप-
देशप्रत्ययो भवति । चकाराणिनिञ्च । यद्वा प्रत्ययार्थः कर्ता ऽऽत्मान-
मेव दर्शनीयत्वादिना धर्मण युक्तं मन्यते तद्रायं विधिः । दर्शनीयमात्मानं
मन्यते दर्शनीयमन्यः । दर्शनीयमानी । पण्डितमन्यः । पण्डितमानी ।
आत्ममानइति क्रिम् । दर्शनीयमानी देवदत्तस्य यज्ञदत्तः । अतः सार्व-
कालिका विधये वेदितव्याः ॥

भूते ॥ ८४ ॥

भूतइत्याधिकारो वर्त्तमाने लडिति यावत् । यदित ऊर्द्धमनुक्रमि-
ष्यामः भूतइत्येवं तद्वेदितव्यम् । धात्वधिकाराच्च धात्वर्थं भूतइति वि-
ज्ञापते । वक्ष्याति, करणे यज्ञः । अग्निष्टोमनेष्टवान् । अग्निष्टोमयाज्ञी ।
भूतइति क्रिम् । अग्निष्टोमेन यज्ञते ॥

करणे यजः ॥ ८५ ॥

णिनिनुवर्त्तते । न खश् । यज्ञतद्वृत्ताः करणउपपदे णिनिप्रत्ययो
भवति भूते । अग्निष्टोमयाज्ञी । अग्निष्टोमः फलभावनायां करणं भवति ॥

कर्मणि चनः ॥ ८६ ॥

कर्मणि उपपदे हन्तेर्धातौ णिनिप्रत्ययो भवति भूते कानि । पितृव्य-
धाती । मातुनवाती । कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । चारं
हतवान् ॥

ब्रह्मभूणवृत्तेषु क्विप् ॥ ८७ ॥

कर्मणीति वर्त्तते । ब्रह्मादिषु कर्ममूपपदेषु हन्तेर्धातौः क्विप् प्र-
त्ययो भवति भूते । ब्रह्महा । भूणहा । वृत्रहा । क्रिमयंमिदंमुच्यते ।

यावता सर्वधातुभ्यः क्तिञ्चिद्विहित एव । ब्रह्मादिषु हन्तेः क्तिञ्चनं निय-
मार्थम् । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्नान्यस्मिन्नुप-
पदे । पुरुषं हतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात्स्यात् । ब्रह्मा-
धीतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले क्तिञ्चैव नान्यः प्रत्ययः । तथा
भूतकालेव नान्यस्मिन् । ब्रह्माणां हन्ति हनिष्यति वेति । तदेतद्वृत्त्यमा-
णबहुभयहणस्य पुरस्तादपर्यणाल्लभ्यते ॥

बहुलं कृन्दसि ॥ ८८ ॥

पूर्वण नियमादप्राप्तः क्तिञ्चधीयते । कृन्दसि विषये उपपदान्तरेपि
हन्तेर्बहुलं क्तिप्रत्यये भवति । मातृहा सप्तमं नरकं प्रविशेत् । पितृहा ।
न च भवति । मातृघातः । पितृघातः ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुराणेषु कृजः ॥ ८९ ॥

कर्मणीति वर्त्तते, तदसंभवात्सुशब्दं वर्जयित्वा परिशिष्टानां वि-
शेषणं भवति । स्वादिषु कर्मसूपपदेषु करोतिर्द्रातोः क्तिप्रत्यये भवति ।
सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुराणकृत् । अयमपि नियमार्थं
आरम्भः । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुनियमं वर्जयित्वा कालोप-
पदप्रत्ययनियमः । धातोरनियतत्वादन्यस्मिन्नुपपदे भवति । शास्त्रकृत् ।
भाष्यकृत् ॥

सोमे सुजः ॥ ९० ॥

कर्मणीति वर्त्तते । सोमे कर्मण्युपपदे सुनेतिर्द्रातोः क्तिप् प्रत्यये
भवति । सोमसुत् । सोमसुतौ । सोमसुतः । अयमपि नियमार्थं आरम्भः ।
चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुकालोपपदप्रत्ययविषयः ॥

अग्नौ चेः ॥ ९१ ॥

कर्मणीत्येव । अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनेतिर्द्रातोः क्तिप् प्रत्यये
भवति । अग्निचित् । अग्निचितौ । अग्निचितः । अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधो
नियम इष्यते ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥

चेः कर्मणीति वर्त्तते । कर्मण्युपपदे निनेत्तुः कर्मण्येव कारके क्विप् प्रत्ययो भवति अग्न्याख्यायां, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेन्नग्न्याख्यागम्यते । श्येनइव चीयते श्येनचित् । कङ्कचित् । आख्याग्रहणं वृद्धिसंप्रत्ययार्थम् । अन्यर्था हीष्टकाचय उच्यते श्येनचिदिति ॥

कर्मणीनि विक्रियः ॥ ९३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेर्धातिरिनिप्रत्ययो भवति । कर्मणीति वर्त्तमाने पुनः कर्मग्रहणं कर्तुः कृत्सानिमित्ते कर्मणि यथा स्यात् । कर्ममात्रे मा भूत् । सामविक्रयी । रसविक्रयी । इह न भवति । धान्यविक्रायः ॥

दृशेः क्वनिप् ॥ ९४ ॥

कर्मणीत्येव । दृशेर्धाताः कर्मण्युपपदे क्वनिप् प्रत्ययो भवति । मेरुदृश्या । परलोकदृश्या । अन्येभ्योपि दृश्यन्तः इति क्वनिपि सिद्धे पुनर्ध्वनं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

राजनि युधिक्लजः ॥ ९५ ॥

कर्मणीत्येव । राजन्शब्दे कर्मण्युपपदे युध्यतेः करोतिश्च क्वनिप् प्रत्ययो भवति । ननु च युधिर्कर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थः सकर्मका भवति । राजयुध्वी । राजानं यो धितवानित्यर्थः । राजकृत्वा ॥

सहे च ॥ ९६ ॥

सहशब्दे चोपपदे युधिक्लजोर्धात्याः क्वनिप्रत्ययो भवति । असत्त्व-
वाचित्वाच्चापपदं कर्मणा विशेष्यते । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

सप्तम्यां जनेर्दः ॥ ९७ ॥

सप्तम्यन्तउपपदे जनेर्धातिर्दः प्रत्ययो भवति । उपसरे जातः उपम-
रजः । मन्दुरजः ॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ ९८ ॥

पञ्चम्यन्तउपपदे जातिवर्जिते जनेर्दः प्रत्ययो भवति । बुद्धिजः ।

संस्कारजः । द्रुःखजः । अजाताविति क्रिम् । हस्तिने जातः । अशवाज्जातः ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ८९ ॥

उपसर्गे चोपपदे जनेर्दः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । समुदा-
योपाधिः संज्ञा । अयेमा मानवीः प्रजाः ॥

अनौ कर्मणि ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाद् जनेः कर्मण्युपपदे डः प्रत्ययो भवति । पुमांसमनुजातः
पुमनुजः । स्वनुजः ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

अन्येष्वुपपदेषु कारकेषु जनेर्दप्रत्ययो दृश्यते । सप्तम्यामित्युक्त-
ममप्रम्यामपि दृश्यते । न जायते इत्यजः । द्विर्जाताः द्विजाः । पञ्चम्या-
मजातावित्युक्तं जातावपि दृश्यते । ब्राह्मणजो धर्मः । तत्रियजं रट्टम् ।
उपसर्गे संज्ञायामित्युक्तम् असंज्ञायामपि दृश्यते । अभिजाः । परिजाः ।
केशाः । अनौ कर्मणोऽप्युक्तमकर्मण्यपि दृश्यते । अनुजातः । अनुजः । अपि-
शब्दः सर्वापार्थव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि भवति कारकान्त-
रेपि । परितः खाता परिखा । आवा ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥

क्तवतू निष्ठेत्युक्तं स निष्ठासंज्ञकः प्रत्ययो भूते भवति । कृतम् ।
कृतवान् । भुक्तम् । भुक्तवान् । निष्ठायां मितरेतराश्रयत्वात्प्रसिद्धिः । संज्ञायां
क्तवतू भाव्यते । सतोश्चानयोः संज्ञया भाव्यम् । नैव दोषः । भाविनी
संज्ञा विज्ञायते । स भूते भवति यस्यात्यत्रस्य निष्ठेत्येषा संज्ञा भवति ।
सामर्थ्यात् क्तवत्वैर्विधानमेतत् ॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या ॥ * ॥
प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्तः ॥

सुयजोर्द्वनिप् ॥ १०३ ॥

सुनोतेर्धजतेश्च द्विनिप् प्रत्ययो भवति । सुत्वा । यज्या ॥

जीर्यतेरत्न ॥ १०४ ॥

भूतइति वर्तते । जीर्यतेरत्न प्रत्ययो भवति भूते । जरन् । जरन्तौ ।
जरन्तः । वासरूपेण निष्ठा । जीर्णः । जीर्णवानिति ॥

कृन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

भूत इत्येव । कृन्दसि विषये धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । अहं
सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं द्वावापृथिवी आततान । ननु च कृन्दसि लुङ्-
लङ्लिट् इति सामान्येन लिङ्निहित एव । धातुसंबन्धे स विधिरयं
त्व्यवशेषेण ॥

लिटः कानज्वा ॥ १०६ ॥

कृन्दसि लिटः कानजादेशो भवति वा । अग्निं चिक्थानः । सोमं
सुपुवाणः । वरुणं सुपुवाणः । न च भवति । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श ।
अहं द्वावापृथिवी आततान । लिङ्ग्रहणं किम् । न पूर्वस्यैव प्रकृतस्यादे-
शविधाने विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । लिङ्गमात्रस्य यथा स्यात् ।
योपि परेति विहितस्तस्याप्ययमादेशो भवति ॥

कमुश्च ॥ १०७ ॥

कृन्दसि लिटः कमुरादेशो भवति । जतिवान् । पपिवान् । न च
भवति । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

भापायां सद्वसश्रुवः ॥ १०८ ॥

सद्वस श्रु इत्येतेभ्यः परस्य लिटो भापायां विषये वा कमुरादेशो
भूवति । आदेशविधानादेव लिङ्गपि तद्विषयेनुरमीयते । उपमेदिवान्
कौत्सः पाणिनिम् । तेन मुक्ते यथा प्राप्त प्रत्यया भवन्ति । उपामदत् ।
उपासीदत् । उपमसाद । अनूपिवान्कौत्सः पाणिनिम् । अन्ववात्सीत् ।
अन्ववमत् । अनूवास । उपशुश्रुवान्कौत्सः पाणिनिम् । उपाश्रीपीत् । उपा-
श्रणात् । उपशुश्राव । लुङ्लङ्गविषये परम्नादनुवृत्तेः कमुर्भवति ॥

उपेयिवाननाश्चानूचानश्च ॥ १०९ ॥

उपेयिवान् अनूचान् अनूचान् इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उपपू

त्ययौ भवतः । कश्चित्कं वित्यृच्छति । अगच्छद्वेददत्तः । जगाम देवदत्तः ।
अयजद् देवदत्तः । इयाज देवदत्तः । प्रश्नइति किम् । जगाम देवदत्तः ।
आसन्नकालइति र्कम् । भवन्तं पृच्छामि, जघान कंसं किल वासुदेवः ॥

लट् स्मे ॥ ११८ ॥

भूतानद्गतनपरोत्तइति वर्त्तते । स्मशब्द उपपदे भूतानद्गतनपरोत्ते
लट् प्रत्ययो भवति । लिटोपवादः । नलेन स्म पुराधीयते । ऊर्णया स्म
पुराधीयते ॥

अपरोत्ते च ॥ ११९ ॥

अपरोत्ते च भूतानद्गतनेर्थं वर्तमानाट्टातोः स्म उपपदे लट् प्रत्ययो
भवति । एवं स्म पिता ब्रवीति । इति स्मोपाध्यायः कथयति ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १२० ॥

अनद्गतने परोत्तइति निवृत्तम् । भूतसामान्ये विधिरयम् । ननुश-
ब्द उपपदे प्रश्नपूर्वके प्रतिवचने भूतेर्थे लट् प्रत्ययो भवति । लुडोपवादः ।
अकार्षीः कटं देवदत्त, ननु करोमि भोः । अत्रोचस्तत्र किं चित्त्रेवदत्त, ननु
ब्रवीमि भोः । पृष्टप्रतिवचन इति किम् । नन्वकार्षीन्माणवकः ॥

नन्वोर्विभाषा ॥ १२१ ॥

भूतइत्येव । नशब्दे नुशब्दे चोपपदे पृष्टप्रतिवचने विभाषा लट्
प्रत्ययो भवति भूते । अकार्षीः कटं देवदत्त, न करोमि भोः । नाकार्षम् ।
अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥

पुरि लुड्वास्मे ॥ १२२ ॥

अनद्गतनयहणामिह मण्डूकप्रुत्यानुवर्त्तते । पुराशब्द उपपदे स्मश-
ब्दवर्जिते भूतानद्गतनेर्थे विभाषा लुङ् प्रत्ययो भवति लट् च । ताभ्यां
मुक्ते पत्ते यथाविषयमन्येपि प्रत्यया भवन्ति । वसन्तीह पुरा ह्यात्राः ।
अत्रात्सुः पुरा ह्यात्राः । अत्रसच्चिह पुरा ह्यात्राः । ऊर्षुरिह पुरा ह्यात्राः ।
अस्मइति किम् । नलेन स्म पुराधीयते ॥

वर्त्तमाने लट् ॥ १२३ ॥ ।

आरब्धो ऽपरिसमाप्तश्च वर्त्तमानः, तस्मिन्वर्त्तमानेर्धे वर्त्तमाना-
द्वातोः लट् प्रत्ययो भवति । पचति । पठति ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥

लटः शतृशानचावित्येत्नवादेशौ भवतः, अप्रथमान्तेन चेतस्य
सामानाधिकरण्यं भवति । पचन्तं देवदत्तं पश्य । पचमानं देवदत्तं पश्य ।
पचता कृतम् । पचमानेन कृतम् । अप्रथमासमानाधिकरणे इति किम् ।
देवदत्तः पचति । लडिति वर्त्तमाने पुनर्लङ्घ्यहणमधिकविधानार्थम् । क
चित् प्रथमासमानाधिकरणेपि भवति । सन्ब्राह्मणः । अस्ति ब्राह्मणः ।
विद्यते ब्राह्मणः । विद्यमानो ब्राह्मणः । जुहुत् । जुहोति । अधीयानः ।
अधीते ॥ माड्याक्राये ॥ * ॥ मा पचन् । मा पचमानः । के चिद्विभाषा-
यहणमनुवर्त्तयन्ति नन्वाविभाषेति । सा च व्यवस्थिता । तत्र यथादर्शनं
प्रयोगा नेतव्याः ॥

संबोधने च ॥ १२५ ॥

प्रथमासमानाधिकरणार्थे आरम्भः । संबोधने च विषये लटः श-
तृशानचौ प्रत्ययौ भवतः । हे पचन् । हे पचमान ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥

लक्ष्यते चिद्भूते येन तल्लक्षणम् । जनको हेतुः । धात्वर्थविशेषणं
चैतत् । लक्षणे हेतौ चार्थे वर्त्तमानाद्वातोः परस्य लटः शतृशानचावादेशौ
भवतः । तौ चेल्लक्षणहेतू क्रियाविषयो भवतः । लक्षणे । शयाना भुञ्जते
युवनाः । तिष्ठन्तोनुशासति गणकाः । हेतौ । अर्जयन्वसति । अधीयानो
वसति । लक्षणहेत्वारिति किम् । पचति । पठति । क्रियाया इति किम् ।
द्रव्यगुणयोर्मौ भूत् । यः कम्पते सोऽश्वत्थः । यदुत्प्लवते तल्लघु । यच्चिपी-
दति तदुह । लक्षणहेत्वारिति निर्दुःशः पूर्वनिपातव्यभिचारविद्भम् ॥

तौ सन् ॥ १२७ ॥

तौ शतृशानचौ सत्सञ्ज्ञौ भवतः । तौ यहणमुपाध्यमसंगार्थम् ।

शतृशानन्मात्रस्य संज्ञा भवति । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः ।
ब्राह्मणस्य करिष्यन् । ब्राह्मणस्य करिष्यमाणः । सत्प्रदेशः पूरणगुणसुहि-
तार्थसद्व्ययतव्येवमादयः ॥

पूङ्यजोः शानन् ॥ १२८ ॥

पूङो यज्ञेश्च धातोः शानन् प्रत्ययो भवति । पवमानः । यजमानः ।
यद्रि प्रत्ययाः शानन्नादयो न लादेशाः, कथं सोमं पवमानो नडमाघ्नान्
इति षष्ठीप्रतिषेधः । तृत्रिति प्रत्याहारनिर्देशात् । क्व संनिविष्टानां प्रत्या-
हारः । लटः शतृ इत्यतः प्रभृति आ तृनो नकारात् ॥ द्विषः शतुर्वा धन-
नम् ॥ * ॥ चोरस्यद्विषन् । चोरं द्विषन् ॥

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चान् ॥ १२९ ॥

ताच्छील्यं तत्स्वभावता । वयः शरीरावस्था यौवनादिः । शक्तिः
सामर्थ्यम् । ताच्छील्यद्विषु धातोश्चानश्च प्रत्ययो भवति । ताच्छील्ये
तावत् । कर्तोह मुण्डयमानाः । कर्तोह भूषयमाणाः । वयोवचने । कर्तोह
कवचं पर्यस्यमानाः । कर्तोह शिखण्डं वहमानाः । शक्तौ । कर्तोह
निघ्नानाः । कर्तोह पचमानाः ॥

इङ्धार्याः शक्कच्छिणि ॥ १३० ॥

इङो धारेश्च धात्वाः शतृप्रत्ययो भवति अक्कच्छिणि कर्त्तरि ।
अक्कच्छः सुवसाधो यस्य कर्तुर्धात्वर्थः सो ऽक्कच्छी । अधीयन् पारायणम् ।
धारयन्नुपनिषदम् । अक्कच्छिणांति किम् । क्कच्छेणाधीते । क्कच्छेण धारयति ॥

द्विषो ऽमिचे ॥ १३१ ॥

अमिचः शत्रुः । अमिचे कर्त्तरि द्विषेर्द्वृत्तोः शतृप्रत्यये भवति ।
द्विषन् । द्विषन्तो । द्विषन्तः । अमिचइति किम् । द्वेषि भायां पतिम् ॥

सुभो यज्ञसंयोगे ॥ १३२ ॥

यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । यज्ञसंयुक्ते ऽभिषवे वर्त्तमानात्सुनेति-
द्वृत्तोः शतृप्रत्ययो भवति । सर्वं सुन्वन्तः । सर्वं यजमानाः सच्चिण

उच्यन्ते । संयोगग्रहणं प्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थम् । याजकेषु मङ्ग भूत् । यज्ञ-
संयोगइति किम् । सुनोति सुराम् ॥

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १३३ ॥

प्रशंसा स्तुतिः । अर्हतेर्द्वितीयाः प्रशंसायां शतृप्रत्ययो भवति । अर्ह-
न्निह भवान्विद्याम् । अर्हन्निह भवान्युजाम् । प्रशंसायामिति किम् ।
अर्हति चोरो वधम् ॥

• आ क्वेस्तीच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥

भ्राजभासेति क्विपं घट्यति । आ एतस्मात् क्विप्पञ्चद्व्यानि
ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्तच्छीलादिषु कर्तृषु ते वेदितव्याः । अभिविधौ चाय-
माङ् । तेन क्विपोप्ययमर्थनिर्द्देशः । तदिति धात्वर्थः शीलादिविशेषण-
त्वेन निर्द्देश्यते । तच्छीलो यः स्वभावतः फलनिरपेतस्तत्र प्रवर्त्तते । तदुर्मा
तदाचारः, यः स्वधर्मं ममायमिति प्रवर्त्तते विनापि शीलेन । तत्साधुकारी
यो धात्वर्थं साधु करोति । उत्तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

तृन् ॥ १३५ ॥

• सर्वधातुभ्यस्तृन्प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । तकारः स्व-
रार्थः । तच्छीले तावत् । कर्ता कटान् । वदिता जनापवादान् । तदुर्म-
णि । मुण्डयितारः आविष्टायना भवन्ति वधूमूढाम् । अन्नमपहर्त्तार आ-
जूरका भवन्ति आदु सिद्धे । उन्नतारस्तौत्वलायना भवन्ति पुत्रे जाते
तत्साधुकारिणि । कर्त्ता कटम् । गन्ता खेटम् ॥ तृन्विधातृत्वत्तु चानु-
पसर्गस्य ॥ * ॥ होता । पोता । अनुपसर्गस्येति किम् । उद्गाता । प्रतिहर्ता ।
तृजेव भवति । स्वरे विशेषः ॥ नयतेः युक् च ॥ * ॥ नेष्टा ॥ त्विषेर्द्वेष-
तायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च ॥ * ॥ त्वष्टा ॥ तद्वेश्च नियुक्ते ॥ * ॥
तत्ता । क्व चिदधिष्ठान उच्यते ॥ कृन्दसि तृच्छ ॥ * ॥ तत्तृभ्यः संयहीतृभ्यः ।
स्वरे विशेषः ॥

अक्षरान्निराक्षप्रजनोत्पत्तौत्पत्तोन्मदहच्यप-

चपटुटुधुसहचर इष्णुच् ॥ १३६ ॥

अलंक्रादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति ।

अलंकरिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पत्तिष्णुः । उत्पत्तिष्णुः ।

उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वट्टिष्णुः । सहिष्णुः ।

चरिष्णुः ॥ अलंक्रजो मण्डनार्थाट्टुघः पूर्वविप्रतिषेधेनेष्णुञ्चक्ष्यः ॥ * ॥ *

योञ्छन्दसि ॥ १३७ ॥

एयन्ताद्वातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो

भवति । दृषद्वं धारयिष्णवः । वीरुधः पारयिष्णवः ॥

भुवश्च ॥ १३८ ॥

भवतेर्धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिष्विष्णुच् प्रत्ययो भवति ।

भविष्णुः । योगविभाग उत्तरार्थः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुना

लोहितचन्दनेन ॥

ग्लानिस्थश्च क्स्तुः ॥ १३९ ॥

छन्दसीति निवृत्तं ग्लानि स्थो इत्येतेभ्यो धातुभ्यश्चकाराद्भुवश्च

तच्छीलादिषु क्स्तुः प्रत्ययो भवति । ग्लान्स्तुः । जिष्णुः । स्यास्तुः । भूष्णुः ।

गिच्छायं प्रत्ययो न कित् । तेन स्य ईकारो न भवति । क्कृति चेत्यत्र

गकारोपि अर्त्वभूतो निर्द्विश्यते । तेन गुणो न भवति । श्युकः कितीत्य-

चापि गकारो निर्द्विश्यते । तेन भुव इङ् न भवति ॥

अस्त्रोर्गित्वाच्च स्य ईकारः किन्डितोरीत्वशासनात् ।

बुणाभावस्त्रिषु स्मायः श्युकानिट्त्वं गकारितोः ॥

देशश्छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ दंत्वावः पशवः ॥

चसिगृधिधृषिचिपेः क्तुः ॥ १४० ॥

चसादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु क्तुः प्रत्ययो भवति । त्रस्तुः ।

एन्त्युः । धृष्णुः । त्तिप्रः ॥

* इदं बहुषु पुस्तकेषु नाप्यनभ्यते ।

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ १४१ ॥ ।

इतिशब्द आद्यर्थे । शमादिभ्यो धातुभ्यो ऽष्टाभ्यस्तच्छीलादिषु घिनुण् प्रत्ययो भवति । शम उपशमे इत्यतः प्रभृति मदी हर्षद्वत्येवमन्तः शमादिर्द्विषाद्यन्तर्गणः । घकार उत्तरत्र कुत्वार्थः । उकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः । शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी । कृमी । प्रमादी । उन्मादी । अष्टाभ्य इति किम् । असिता ॥

संपृचानुरुधाड्यमाड्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसं-
ज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदु-
पद्विपट्टुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजा-
तिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥

घिनुणनुवर्त्तते । संपृचादिभ्यो धातुभ्यो घिनुण् भवति तच्छीला-
दिषु । पृची संपर्के इति रुधादिर्यङ्गते न त्वदादिर्लुग्विक्करणत्वात् । परि-
देविभ्यादिर्यङ्गते देवृ देवनदति । क्षिप प्रेरणे दिषादिस्तुदादिश्च सामा-
न्येन यङ्गते । युज समाधौ दिवादिः । युजिर् योगे रुधादिः । द्वयोरपि
यङ्गम् । रज्ज रागइत्यस्य निपातनादनुनासिकलोपः । संपर्की । अनुरो-
धी । आषामी । आषामी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी ।
परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमेही । दोषी । द्वेषी ।
दोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी ।
अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ॥

वौ कपलसकत्यसम्भः ॥ १४३ ॥

कप हिंसार्थः । लस श्लेषणक्रीडनयोः । कत्य श्लाघाय म् । सम्भु
विशंवासे । एतेभ्यो धातुभ्यो विशब्द उपपदे घिनुण् प्रत्ययो भवति । कप ।
विकापी । विलापी । विकृत्यो । विसम्भी ॥

अपे च लपः ॥ १४४ ॥

लप क्लान्तौ । अस्माद्वातोत्तरपउपपदे चकाराद्वा च घिनुण् भवति ।
अपलापी । विलापी ॥

प्रे लपस्त्रुमथवदवसः ॥ १४५ ॥

प्रउपपदे लपादिभ्यो घिनुण् भवति । प्रलापी । प्रसारी । प्रद्वावी ।
प्रमायी । प्रवादी । प्रवासी । वम इति क्त्स निवासइत्यस्य ग्रहणं नाच्छा-
दनार्थस्य, लुग्विकरणात्वात् ॥

निन्दार्हंसक्लिशखाद्विनाशपरित्तिपरिरटप-
रिवादिव्याभापासूयो वुञ् ॥ १४६ ॥

निन्दादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वुञ् प्रत्ययो भवति ।
पञ्चम्यर्थे प्रथमा । क्लिश उपतापे । क्लिश त्रिबाधने । द्वयोरपि ग्रहणम् ।
निन्दकः । हंसकः । क्लेशकः । खादकः । विनाशकः । परित्तिपकः । परि-
राटकः । परिवादकः । व्याभाषकः । असूयकः । एवुलैव सिद्धे वुञ्विधानं
ज्ञापनार्थं ताच्छीलिकेषु वासरूपन्यायेन तृजादयो न भवन्तीति ॥

देविक्रशाश्चोपसर्गे ॥ १४७ ॥

देवपतेः क्रुशश्चोपसर्गे उपपदे वुञ् प्रत्ययो भवति । आदेवकः ।
परिदेवकः । आक्लाशकः । परिक्लाशकः । उपसर्गइति किम् । देवयिता ।
क्लाष्टा ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥ १४८ ॥

चलनार्थेभ्यः शब्दार्थेभ्यश्चाकर्मकेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु
युच् प्रत्ययो भवति । चलनः । चोपनः । शब्दार्थेभ्यः । शब्दनः । रवणः ।
अकर्मकादिति किम् । पठिता विद्याम् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ १४९ ॥

अनुदात्तेभ्यो धातुः हलादिरकर्मकः ततश्च युच् प्रत्ययो भवति ।
वर्त्तनः । वर्द्धनः । अनुदात्तेत इति किम् । भविता । हलादेरिति किम् ।
एधिता । आदियग्रहणं किम् । जुगुप्सनः । मीमांसनः । अकर्मकादित्येव ।
वसिता वंस्त्रम् ॥

जुचङ्कम्यदन्द्रम्यसृष्टधिज्वलशुचलषपतपदः ॥ १५० ॥

जुप्रभृतिभ्या धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु ।
जु इति सौत्रा धातुः । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । गर्द्वनः ।
ज्वलनः । शोचनः । लपणः । पतनः । पदनः । चलनार्थानां पदेश्च ग्रहणं
सकर्मकार्यमिह । ज्ञापनार्थं च पदियहणमन्ये वर्णयन्ति । ताच्छीलिकेषु
मियो वासरूपविधिर्नास्तीति । तेनालङ्कारस्तृच भवत्यलङ्कर्तेति । तथाहि ।
पदेश्चक्रा विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य युचो ऽसरूपत्वात्समावेशो
भवेदेव क्रमनेन विधानेन । ज्ञापनार्थं युनर्विधीयते । प्रायिकं चैतद्
ज्ञापकम् । क्व वित्समावेश इष्यतएव । गन्ता खेटं विरक्त्यनः ॥

क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ १५१ ॥

क्रुध क्रोपे । मडि भूषायाम् । इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो युच् प्रत्ययो
भवति । क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥

न यः ॥ १५२ ॥

यकारान्ताट्टातिर्युच् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते ।
कूयिता । त्मापिता ॥

सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥

सूद दीप दीक्ष इत्येतेभ्यश्च युच् प्रत्ययो न भवति । अनुदात्तेस्त्वा-
त्प्राप्तः प्रतिषिध्यते । सूदृिता । दीपिता । दीक्षिता । ननु च दीपेर्वि-
शेषविहितो रप्रत्ययो दृश्यते नमिकम्पिस्म्यजमकमहिंसदीपो र इति स
एव बाधको भविष्यति किं प्रतिषेधेन । वासरूपेण युज्यपि प्राप्नोति । ता-
च्छीलिकेषु च वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमेतद् इत्युक्तम् । तथा च
समावेशो दृश्यते । कमना युवतिः । कमना युवतिः । कम्पा शाखा । कम्पना
शाखेति । सूदेर्युचि प्रतिषिद्धे कथं मधुसूदनेो रिपुसूदन इति । अनित्यायं
प्रतिषेध इति योगविभागाद्ब्रुजायते । अथ वा मधुसूदनादयो नन्द्यादिषु
द्रव्यन्ते । कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युडन्तो वा * ॥

* कृत्येत्यारभ्य वृत्त्यन्तैः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नापलभ्यते ।

लघुपतेपदस्थाभूवृषच्चनकमगमशूभ्य उक्तञ् ॥ १५४ ॥

लघादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु उक्तञ् प्रत्ययो भवति ।
अपलायुक्तं वृषलसंगतम् । प्रपातुका गर्भा भवन्ति । उपपादुक्तं सस्वम् ।
उपस्यायुक्ता एनं पशवो भवन्ति । प्रभुवुकमत्रं भवति । प्रवर्षुकाः पर्जन्याः ।
आघातुक्तं कापालिकस्य शूनम् । कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति । आगामुक्तं
वाराणसीं रत आहुः । किंशारुक्तं तीक्ष्णमाहुः ॥

जल्पभित्तुकुहलुण्टवृडः पाकन् ॥ १५५ ॥

जल्पादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु परकन् प्रत्ययो भवति ।
पकारो डीपर्यः । जल्पाकः । भित्ताकः । कुटाकः । लुण्टाकः । वराकः ।
वराकी ॥

प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥

प्रपूर्वाज्जघतेः तच्छीलादिषु कर्तृषु इनिः प्रत्ययो भवति । प्रजवी ।
प्रजघिनौ ॥

जिहृत्तिविश्रीण्वमात्र्याभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ १५७ ॥

जि जये । वृङ् आदरे । ति जये, ति निवासगत्योरिति द्वयोरपि
ग्रहणम् । प्रसू इति पू प्रेरणइत्यस्य ग्रहणम् । जिप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इनिः
प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जयी । दरी । तयी । विश्रयी ।
अत्ययी । वमी । अत्रयी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥

सृष्टिष्टिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥

सृष्ट इप्सायाम् । सृष्ट ग्रहणे । पत गतौ । चुरादावदन्ताः पठन्ते ।
दय दानगतिरक्षणेषु । द्रा कुत्सायां गतौ, निपूर्वस्तपूर्वश्च, तत्रो नका-
रान्ता च निपात्यते । दुधाञ् अतूर्ध्वः । एतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु
आलुच् प्रत्ययो भवति । सृष्ट्यालुः । सृष्ट्यालुः । पतयालुः । दयालुः ।
निद्रालुः । तन्द्रालुः । श्रद्धालुः ॥ आलुचि शीङो ग्रहणं कर्तव्यम् * ॥
शयालुः ॥

दाधेत्सिग्रदसदो रुः ॥ १५८ ॥ ।

दा धेत् सि श्द सद् इत्येतेभ्यो रुः प्रत्ययो भवति । दाहः । धारुर्वत्सो
मातरम् । न लोकाव्यपेत्युकारप्रश्लेषात् षष्ठी न भवति । सेरुः । शद्रुः ।
सद्रुः ॥

सृघस्यद् क्त्वरच् ॥ १६० ॥

सृ घसि अद् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्त्वरच्
प्रत्ययो भवति । सृग्मरः । घग्मरः । अद्मरः ॥

भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ १६१ ॥

भञ्ज भास मिद् इत्येतेभ्यो घुरच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु
कर्तृषु । भङ्गुरं काष्टम् । घित्वात्कुत्त्वम् । भासुरं ज्योतिः । मिदुरः पशुः ।
भञ्जः कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः स्वभावात् ॥

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥

ज्ञानार्थस्य विद्वेद्यहणं न लाभाद्यर्थस्य स्वभावात् । विदादिभ्यो
धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु कुरच् प्रत्ययो भवति । विदुरः पण्डितः ।
भिदुरं काष्टम् । छिदुरा रज्जुः । भिदिच्छिदोः कर्मकर्त्तरि प्रयोगः ॥
वैधेः संप्रसारणं कुरञ्च वक्तव्यः ॥ * ॥ विधुरः * ॥

इण्णनश्जिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ॥ १६३ ॥

इण् नश् जि सर्त्ति इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्वरप्
प्रत्ययो भवति । पकारस्तुगर्थः । इत्वरः । इत्वरो । नश्वरः । नश्वरी ।
जित्वरः । जित्वरी । सुत्वः । सुत्वरी । नेद्वशि कृतांतीट्प्रतिषेधः ॥

गत्वरश्च ॥ १६४ ॥

गत्वर इति निपात्यते । गमेरनुनासिकलोपः क्वरप् प्रत्ययश्च ।
गत्वरः । गत्वरी ॥

व्यर्धोरत्याग्भ्य विधुर इत्यन्तः पाठा बहुषु पुस्तकेषु नोपन्यते ।

जागुरुकः ॥ १६५ ॥

जागर्त्तुरुकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जागुरुकः ॥

यजजपदशां यङः ॥ १६६ ॥

यजादीनां यङन्तानामूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु ।
यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ॥

नमिकम्पिरस्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ १६७ ॥

नम्यादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु रः प्रत्ययो भवति । रःसं
काष्ठम् । कम्पा शाखा । स्मरं मुग्धम् । अजसं जुहोति । कम्पा युवति ।
हिंसं रतः । दीपं काष्ठम् । अजसमिति जसु मोक्षणे नऽपूर्वा रप्रत्ययान्तः
क्रियासातत्ये वर्त्तते ॥

सनाशंसभिञ्ज उः ॥ १६८ ॥

सञ्चिति सन्प्रत्ययान्तो रुह्यते । न सनिर्द्वीतुः । अनभिधानात् व्या-
प्तिन्यायाद्वा । सचन्तेभ्यो धातुभ्य आशंसोर्भञ्जेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु
उः प्रत्ययो भवति । विकीर्षुः । जिर्हीर्षुः । आशंसुः । भिञ्जुः । आङः शसि
इच्छायामित्यस्य ग्रहणं, न शंसेः स्तुत्यर्थस्य ॥

विन्दुरिच्छुः ॥ १६९ ॥

विदेर्नुमागम इषेश्चत्वमुकारश्च प्रत्ययो निपात्यते तच्छीलादिषु
कर्तृषु । वेदनशीलो विन्दुः । एषणशील इच्छुः ॥

क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥

क्य इति क्यच्क्यङ्क्येषां सामान्येन ग्रहणम् । क्यप्रत्ययान्ताद्वा-
तोश्चन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु उकारप्रत्ययो भवति । मिञ्जयुः ।
संखेद्रयुः । सुन्वयुः । छन्दसीति किम् । मिञ्जीयिता । न छन्दस्यपुत्रस्यति
प्रतिषेधाच्च दीर्घः * ॥

* छन्दसीत्यारभ्य दीर्घ इत्येतत्पर्यन्तं पुस्तकान्तरे न विद्यते ।

आट्टगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ १७१ ॥

आकारान्तेभ्यश्च वर्णान्तेभ्यश्च गम हन जन इत्येतेभ्यश्चन्दसि
विषये तच्छीलादिषु किकिनौ प्रत्ययौ भवतः । लिट् च तौ भवतः ।
आदिति तकारो मुखमुखार्थः, न त्वयं तपरो, मा भूत्तादपि परस्तपर इति
श्कारे तत्कालयंहणम् । पपिः सौमं, ददिर्गाः । मित्रावरुणौ ततुरिः । दूरे
ह्रध्वा जगुरिः । जग्मिर्युवा । जग्मिर्वृत्रम् । जजिर्वीजम् । अथ किमर्थं
कित्स्वम् । यावता असंयोगाल्लिट् क्कित्ति कित्स्वम् मिट्टमेव । अच्ङुत्यु-
तर्पमिति लिटि गुणः प्रतिषेधविषयश्चाभ्यते तस्यापि बाधनार्थं कित्स्वम् ॥
किकिनावुत्सर्गश्चन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात् ॥ * ॥ सेदिः । नेमिः ॥
भाषायां धात्र्ङ्ङम्जनिगमिनमिभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ दधिः ।
चक्रिः । सस्रिः । जजिः । जग्मिः । नेमिः ॥ महिबहिचलिपतिभ्यो यङ-
न्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ दीर्घाकितः । सासहिः । वावहिः । चा-
चलिः । पापतिः ॥

स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥

चन्दसीति निवृत्तम् । स्वपेस्तृषेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु नजिङ्
प्रत्ययो भवति । स्वप् । स्वप्नक् । तृष्णक् ॥ धृषेश्चोति वक्तव्यम् ॥ * ॥
धृष्णक् ॥

श्रुवन्द्योराहः ॥ १७३ ॥

श्रु हिंसायाम् । वदि अभिशादनस्तुत्याः । एताभ्यां धातुभ्यां
तच्छीलादिषु कर्तृष्वारः प्रत्ययो भवति । शराहः । वन्दाहः ॥

भियः क्रुक्कुकनौ ॥ १७४ ॥

जिं भीभये । अस्माद्वातोः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्रुक्कुकनौ प्रत्ययो
भवतः । भीहः । भीलुकः ॥ क्रुक्कवपि वक्तव्यः ॥ * ॥ भीहकः ॥

स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ १७५ ॥

ष्ठा गतिनिवृत्तौ । ईश ऐश्वर्यं । भास दीप्तौ । पिस पेष

गतौ । कस(गतौ) । एतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु घञ् प्रत्ययो भवति ।
स्यावरः । ईश्वरः । पेस्वरः । विकस्वरः ॥

यश्च यङः ॥ १७६ ॥

या प्राणो । अस्मादाङन्तात्तच्छीलादिषु कर्तृषु घञ् प्रत्ययो
भवति । यायावरः ।

भाजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्तिप् ॥ १७७ ॥

भानादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्तिप् प्रत्ययो भवति ।
विभाट् । विभाजौ । विभाजः । भाः । भासौ । भासः । धूः । धुरौ ।
धुरः । विद्युत् । विद्युतौ । विद्युतः । ऊर्क् । ऊर्जौ । ऊर्जः । पूः । पुरौ ।
पुरः । जवतेर्दीर्घश्च निपात्यते * । जूः । जुवौ । जुवः । यावस्तुत् ।
यावस्तुतौ । यावस्तुतः । किमर्थमिदमुच्यते, यावता ऽन्येभ्योपि दृश्यन्ते
क्तिप् चेति क्तिप्सिद्ध एव । ताच्छीलिकैर्वाध्यते । वासरूपविधिर्नास्तीत्यु-
क्तम् । अथ तु प्रायिकमेतत् । ततस्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ १७८ ॥

अन्येभ्योपि धातुभ्यस्ताच्छीलिकेषु क्तिप् प्रत्ययो दृश्यते । युक् ।
कित् । भित् । दृशियहणं विध्नन्तरोपसंयहार्यम् । क् चिद्वीर्घः । क् चि-
द्विर्वचनम् । क् चित्संप्रसारणम् । क् चिदसंप्रसारणम् । तथा चाह ॥ क्-
व्यचिप्रच्छायातस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घा ऽसंप्रसारणं च ॥ * ॥ वचि । वाक् ।
प्रच्छि । शब्दप्राट् । आयतस्तूः । कटपूः । जूः । श्रीः । जुयहणेनात्र नार्थः ।
भानादिसूत्रेणैव गृहीतत्वात् ॥ व्युत्तिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ * ॥ विद्युत् ।
जगत् ॥ जुहातेर्दीर्घश्च ॥ * ॥ जुहूः ॥ दृभयइत्यस्य ह्रस्वश्च द्वे च ॥ * ॥
ददृत् ॥ ध्यायतेः संप्रसारणं च ॥ * ॥ धीः ॥

भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९ ॥

* जवतेर् दीर्घश्चेति । के चिदाहुः मूत्रे जू इति दीर्घः पठितव्य इति । विध्यन्त-
रोपसंयहार्यं दृशियहणमुत्तरसूत्रादपकटव्यमित्यन्ये ॥ इति पदमञ्जरीम् ॥

* भवतेर्धातोः संज्ञायामन्तरे च गम्यमाने क्लिप् प्रत्यया भवति ।
विभूर्नाम कश्चित् । अन्तरे । प्रतिभूः । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति
स प्रतिभूरुच्यते ॥

• विप्रसंभ्यो वृसंज्ञायाम् ॥ १८० ॥

भुव इति वर्त्तते । वि प्र सम् इत्येवंपूर्वोद्धवतेर्धातोः दुप्रत्ययो
भवति, न चेत्संज्ञा गम्यते । विभुः सर्वगतः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता ।
असंज्ञायामिति क्लिम् । विभूर्नाम कश्चित् ॥ दुप्रकरणे मितद्वादिभ्य उप
संख्यान्म् ॥ * ॥ मितं द्रवति मितद्रुः । शंभुः ॥

धः कर्मणि घ्नन् ॥ १८१ ॥

धयतेर्धातिश्च कर्मणि कारके घ्नन्प्रत्ययो भवति । प्रकारो ह्यीदर्थः ।
धयन्ति तां दधति वा भैषज्यार्थमिति धात्री । स्तनदायिनी आभलकी
चोच्यते ॥

दाश्रीशसयुयुजस्तुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ॥ १८२ ॥

द्राप लघने । णोत्र प्रापणे । शमु हिंसायाम् । यु मिश्रणे ।
कुञ्जर योगे । षुत्र स्तुते । तुद व्यथने । पित्र बन्धने । पित्रि तरणे ।
मिह सेचने । पतु गते । दंश दशने । गह बन्धने । एतेभ्यो धातुभ्यः
करणे कारके घ्नन्प्रत्ययो भवति । दान्धनेनेति दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् ।
योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सैक्रम् । मेडुद्रम् । पत्रम् ।
दंष्ट्रा । अज्ञाद्वित्वात् टाप् न ङीप् । दंशेरनुनासिकलोपेन निर्देशो ज्ञाप-
नार्थः क्लृप्तेः । अन्यस्मिन्नपि प्रत्यये नलोपः क्वचिद्वृषतीति तेन ल्युट्यपि
भवति । दशनम् । नद्वी ॥

* तच्छीलादिषु कर्त्वाप्यति निवृत्तमिति पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

† मित्रभूरिति पा० ।

‡ शमु हिंसायाम् । शंभु स्तुते च । द्वयोरपि रहणमिति पा० ।

हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥

पू इति पूङ्गुपूजोऽस्सामान्येन ग्रहणम् । अस्माद्वातोः करणे कारके
पून् प्रत्ययो भवति । तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवो भवति । हलस्य
पोत्रम् । सूकरस्य पोत्रम् । मुखमुच्यते ॥

अर्त्तिखूधूसूखनसहचर इचः ॥ १८४ ॥

अ गतौ । लूङ् हेदने । धू विधूनने । पू प्रेरणे । खनु अवधारणे ।
पङ् मर्षणे । चर गतिभक्षणयोः । एतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके इचप्रत्ययो
भवति । श्रीरिचम् । लविचम् । धविचम् । सविचम् । खनिचम् । साह-
चम् । चरिचम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ १८५ ॥

पूङ्गुपूजाः सामान्येन ग्रहणम् । पवतेर्धातोः करणे कारके इचप्र-
त्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । दर्भः पविचम् । बर्हिष्यविचम् ॥

कर्त्तरि चार्धदेवतयोः ॥ १८६ ॥

पुष इति वर्त्तते । पुवः करणे कर्त्तरि च इचप्रत्ययो भवति ।
अर्धदेवतयोर्यथासेख्यं संबन्धः । ऋषौ करणे देवतायां कर्त्तरि । पूयते
ऽनेनेति पवित्रेणमृषिः । देवतायाम् । अग्निः पवित्रं स मा पुनातु ।
वायुः सोमः सूर्ये इन्द्रः पवित्रं ते मा पुनन्तु ॥

जीतः क्तः ॥ १८७ ॥

जि इत्यस्यासौ जीत् । जीते धातोर्वर्त्तमाने ऽर्थे क्तप्रत्ययो भवति ।
भूते निष्ठा विहिता वर्त्तमाने न प्र प्रीतीति विधीयते । जिमिदा खेहने ।
मित्रः । जित्विदा । त्विण्णः । जिधृषा । धृष्टः ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥

मतिरिच्छा । बुद्धिर्ज्ञानम् । पूजासत्कारः । एतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो
वर्त्तमानार्थे क्तप्रत्ययो भवति । राज्ञां मतः । राज्ञामिष्टः । राज्ञां बुद्धः ।
राज्ञां ज्ञातः । राज्ञा पूजितः । राज्ञामर्चितः । अनुक्तमुच्यार्थश्चकारः ।

शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।
 रुष्टश्च रक्षितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥
 हृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथेभौ संयतोद्यतौ ।
 कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत्स्मृतः ॥

कष्ट इति भविष्यति काले । अमृत इति पूर्ववत् । वर्त्तमानइ-
 त्यर्थः । तथा । सुप्तः * । शयितः । आशितः । लिप्तः । तृप्तः । इत्येव-
 मादयोऽपि वर्त्तमाने द्रष्टव्याः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां तृतीया तृतीयस्याध्यायस्य
 द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥

वर्त्तमानइत्येव, संज्ञायामिति च । उणादयः* प्रत्यया वर्त्तमानेर्धे
 संज्ञायां विषये बहुलं भवन्ति । यतो विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । के
 चिद्विहिता एव प्रयोगत उच्यन्ते । कृषापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ।
 कारुः । वायुः । पायुः । जायुः । मायुः । स्वादुः । साधुः । आशुः ।

बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।
 कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं नैगमकृढिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥

नाम् च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटम्य च तोकम् ।

यच्च पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥ २ ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादूनबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिसु ॥ ३ ॥

* सप्त इति पाठः ।

भूतेपि दृश्यन्ते ॥ २ ॥

पूर्वत्र वर्त्तमानाधिकाराद्भूतार्थमिदं वचनम् । भूते काले उणादयः प्रत्यया दृश्यन्ते । वृत्तमिदं वर्त्म । चरितं तदिति चर्म । भसितं तदिति भस्म । दृशियहणं प्रयोगानुमारार्थम् ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥

भविष्यति काले गम्यादयः शब्दाः साधवो भवन्ति । प्रत्ययस्यैव भविष्यत्कालता विधीयते न प्रकृतेः । गर्मी यामम् । ऋगामी । प्रस्यायी । प्रतिरोधी । प्रतिबोधी । प्रतियोधी । प्रतियोगी । प्रतियायी । आयायी । भाषी ॥ अनद्यतनउपसंख्यानम् ॥ * ॥ श्वेा गर्मी यामम् ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥

भविष्यतीत्येव । यावत्पुराशब्दयोर्निपातयोरुपपदयोर्भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातयोरिति किम् । यावद्भास्यति तावद्भास्यते । कर्णभूतया पुरा व्रजिष्यति ॥

विभाषा कदाकर्ह्याः ॥ ५ ॥

कदा कर्हि इत्येतयोरुपपदयोर्विभाषा भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । कदा भुङ्क्ते । कदा भोज्यते । कदा भोक्ता । कर्हि भुङ्क्ते । कर्हि भोज्यते । कर्हि भोक्ता ॥

किंलृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

विभाषेति वर्त्तने । किमेा लृत् किंलृत् ॥ लृत्तयहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयाम् इतरडतमैा चेति परिसंख्यानं स्मर्यते ॥ किंलृत्तउपपदे लिप्सायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । लिप्सा, लब्धुमिच्छा प्रार्थनाभिलाषः । कं भवन्ते भोजयन्ति । कं भवन्ते भोजयितारः । लब्धुकामः पृच्छति । कतरो भिषां दास्यति, ददाति, दाता वा । कतमेा भिषां दास्यति, ददाति, दाता वा । लिप्सायामिति किम् । कः पाट-लिपुषं गमिष्यति ॥

लिप्यमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥

विभाषेत्येव । लिप्यमानात्सिद्धिर्लिप्यमानसिद्धिः, लिप्यमानसिद्धौ
गम्यमानायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । अकिं-
वृत्तार्थोयमारम्भः । यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छति । यो भक्तं दास्यति
स स्वर्गं गमिष्यति । यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गन्ता । लिप्यमानाद् भ-
क्तात्स्वर्गसिद्धिमात्रताणो दातारं प्रोत्साहयति ॥

लोडर्थलक्षणो च ॥ ८ ॥

लोडर्थः प्रैपाट्रिलंत्यते येन स लोडर्थलक्षणो धात्वर्थः, तत्र वर्त्त-
मानाद्धातोर्भविष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । उपाध्यायश्चे-
दागच्छति । उपाध्यायश्चेदागमिष्यति । उपाध्यायश्चेदागन्ता । अथ त्वं
हन्ता ऽधीष्व । अथ त्वं व्याकरणमधीष्व । उपाध्यायागमनमध्ययनप्रैष्य
लक्षणम् ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ ९ ॥

भविष्यति विभाषा लोडर्थलक्षणइति सर्वमनुवर्त्तते । उर्ध्वमौहूर्तिके
भविष्यति काले लोडर्थलक्षणार्थं वर्त्तमानाद्धातोर्विभाषा लिङ् प्रत्ययो
भवति, चकाराल्लट् च । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तौर्ध्व ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्स-
मामः, उत्तरपदवृत्तिश्च । भविष्यतश्चैतद्विशेषणम् । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तौर्ध्वपरि
मुहूर्त्तस्य उपाध्यायश्चे दागच्छेत्, उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चे-
दागमिष्यति, उपाध्यायश्चेदागन्ता । अथ त्वं हन्ता ऽधीष्व । अथ त्वं
व्याकरणमधीष्व ॥

तुमुन्खुनौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥

भविष्यतीत्येव । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे धातोर्भविष्यति
काले तुमुन्खुनौ प्रत्ययौ भवतः । भोजं व्रजति । भोजको व्रजति ।
भुजिःक्रियार्था व्रजिःत्रोपपदम् । क्रियायामिति किम् । भित्तिष्यइत्यस्य
जटाः । क्रियार्थायामिति किम् । धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । अथ किमर्थे

शुलं विधीयते । यावता शुलवृत्ताविति सामान्येन विहित एव सोस्मि-
न्नापि विषये भविष्यति । लटा क्रियार्थोपपदेन बाधेत । वासरूपविधिना
सोपि भविष्यति । एवं तर्ह्येतज् ज्ञाप्यते क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वास-
रूपेण वृत्तादयो न भवन्तीति । तेन कर्त्ता व्रजति विक्षिपो व्रजतीत्येव-
मादि निवर्त्त्यते ॥

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

भविष्यतीत्येव । भावइति प्रकृत्य ये घञादयो विहितास्ते च भा-
ववचना भविष्यति काले क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां भवन्ति । किमर्थमिदं
यावता विहिता एव ते । क्रियार्थोपपदे विहितेनास्मिन्विषये तुमुना
बाधेरन् । वासरूपविधिश्चात्र नास्तीत्युक्तम् । अथ वचनग्रहणं किमर्थम् ।
वाचका यथा स्युः । कथं च वाचका भवन्ति । याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन
विशेषणेन विहिता यदि ताभ्यस्तथैव भवन्ति नासामञ्जस्येनेति । पा-
काय व्रजति । भूतये व्रजति । पुष्टये व्रजति ॥

अण् कर्मणि च ॥ १२ ॥

भविष्यतीत्येव । चकारः सच्चियोगार्थः । धातोरणप्रत्ययो भवति भवि-
ष्यति काले कर्मण्युपपदे क्रियायां च क्रियार्थायाम् । कर्मण्यणिति सामा-
न्येन विहिते वासरूपविधेरभावाद् शुलाबाधितः पुनरखिधीयते, सोप-
वादत्वाद् शुलं बाधते, परत्वात्कादीन् । तेनापवादविषयेषु भवत्येव ।
काण्डलाषो व्रजति । अश्वदायो व्रजति । गोदायो व्रजति । कम्बलदायो
व्रजति ॥

लृट् शेषे च ॥ १३ ॥

भविष्यतीत्येव । शेषः क्रियार्थोपपदादयः । शेषे शुद्धे भविष्यति
काले चकारात् क्रियायां चोपपदे क्रियार्थायां धातोलृट् प्रत्ययो भवति ।
करिष्यामीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति । शेषे खल्वपि । करिष्यति ।
हरिष्यति ॥

लृटः सद्वा ॥ १४ ॥

लृटः स्थाने सत्संज्ञौ शतृशानचौ वा भवतः । व्यवस्थितविभाषेयम् ।
तेन यथा लटः शतृशानचौ तथा ऽस्यापि भवतः । अग्रथेमासमानाधिक-
रणादिषु निवृत्तम्, अन्यत्र विकल्पः । करिष्यन्तं देवदत्तं पश्य । करिष्यमाणं
देवदत्तं पश्य । हे करिष्यन् । हे करिष्यमाण । अर्जयिष्यमाणो वसति ।
प्रथमासमानाधिकरणे विकल्पः । करिष्यन्देवदत्तः । करिष्यमाणो देव-
दत्तः । करिष्यते । करिष्यति ॥

अनद्यतने लृट् ॥ १५ ॥

भविष्यतीत्येव । भविष्यदनद्यतनेर्थं वर्त्तमानाद् धातोलृट् प्रत्ययो
भवति । लृटोपवादः । श्वः कर्ता । श्वा भोक्ता । अनद्यतनइति बहु-
व्रीहिनिर्देशः । तेन व्यामिश्रे न भवति । अद्य श्वो वा भविष्यतीति ॥
परिदेवने श्वस्तनो भविष्यदर्थे वक्तव्या ॥ * ॥ इयं नु कदा गन्ता, यैवं
पादौ निदधाति । अयं नु कदाध्येता, य एवमनभियुक्तः ॥

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम् । इत उत्तरं त्रिष्वपि कालेषु प्रत्ययाः । प-
दादिभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । पद्यतेसौ, पादः । रुजत्यसौ,
रोगः । विशान्यसौ, वेशः ॥ स्पृश उपतापइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्पृशतीति
स्पृशं उपतापः । ततो ऽन्यत्र पचाद्यच् भवति । स्पृशां देवदत्तः । स्वरे
विशेषः ॥

सृ स्थिरे ॥ १७ ॥

सर्चेद्भातोः स्थिरे कर्त्तरि घञ् प्रत्ययो भवति । स्थिर इति काला-
न्तरस्यायी पदार्थे उच्यते । स चिरं तिष्ठन् कालान्तरं सरतीति धात्वर्थ-
स्य कर्त्ता युज्यते । चन्दनमारः । खदिरमारः । स्थिरइति किम् । सर्त्ता ।
मारकः । व्याधिपत्स्यञ्जलेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अतीसारो व्याधिः ।
विमारो मत्स्यः । सारो बलम् ॥

भावे ॥ १८ ॥

भावे वाच्ये धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । पाकः । त्यागः । रागः । क्रियासामान्यवाची भवतिः । तेनार्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधातुविषयः कृतो भवति । धात्वर्थश्च धातुनैवाच्यते, यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मः तत्र घञादयः प्रत्यया विधीयन्ते । पुंलिङ्गैकवचनं चात्र न तन्त्रं, लिङ्गान्तरे वचनान्तरेपि चात्र प्रत्यया भवन्त्येव । पक्तिः । पचनम् । पाकौ । पाकाः । इति ॥

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥

कर्तृवर्जिते कारके संज्ञायां विषये धातोर्घञ् भवति । प्रास्यन्ति तं प्रासः । प्रसीव्यन्ति तं प्रसेवः । आहरन्ति तस्माद्रसमित्याहारः । मधु-
राहारः । तक्षशिलाहारः । अकर्त्तरीति किम् । मिपत्यसौ मेपः । संज्ञायामिति किम् । कर्त्तव्यः कटः । संज्ञाव्यभिचारार्थश्चकारः । को भवता दायो दत्तः । को भवता लाभो लब्धः । कारक्यहणं पर्युदासे न कर्त्तव्यं, तत्क्रियते, प्रसज्यप्रतिषेधेपि समासोस्तीति ज्ञापनार्थम्, आदेच उपदेशे ऽशित्तीति । इत उत्तरं भावे ऽकर्त्तरि च कारके इति च द्वयमनु-
वर्त्तते ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥

परिमाणाख्यायां गम्यमानायां सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । एकस्तण्डुलनिचायः * । द्वौ शूर्पनिष्ठावौ । कृ वित्तेपे । द्वौ कारौ । त्रयः काराः । सर्वयहणमप्यपि बाधनार्थम् । पुरस्तादपवाद्व्यायेन ह्यत्रमेव बाधेत नापम् । परिमाणाख्यायामिति किम् । निश्चयः । आख्यायहणं रुठिनिरासार्थम् । तेन संख्यापि गृह्यते न प्रस्थाद्येव । घञनक्रमणमज्ञपोर्विषये, स्त्रीप्रत्ययास्तु न बाध्यन्ते । एका तिलोच्छ्रित्तिः । द्वे प्रसू-

* निश्चाय इति पा० ।

ती * ॥ दारजारौ कर्तरि णिलुक् च ॥ * ॥ दारयन्तीति, दाराः । †
जरयन्तीति, जाराः ॥

दृङश्च ॥ २१ ॥

इडो धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः । अघ्रायः । उपे-
त्याम्मादधीते उपाध्यायः ॥ अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा
ङीप् ॥ * ॥ उपाध्याया । उपाध्यायी ॥ शू वा युवर्णानिश्तेषु ॥ * ॥
शारो वायुः । शारो वर्णः । शारो निश्तेषु ॥

• गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ॥ •

उपसर्गे र्वः ॥ २२ ॥

उपसर्गउपपद्रे रीतिर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः । संरावः ।
उपरावः । उपसर्गइति किम् । र्वः ॥

समि युट्टुदुवः ॥ २३ ॥

समि उपपद्रे यु ट्टु ट्टु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति ।
संयावः । संद्रावः । संद्रावः । समीति किम् । प्रयवः ॥

श्रिणीभुवो ऽनुपसर्गे ॥ २४ ॥

• श्रि णी भू इत्येतेभ्यो धातुभ्यो ऽनुपसर्गभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति ।
अजपोरपवादः । आयः । नायः । भावः । अनुपसर्गइति किम् । प्रथयः ।
प्रणयः । प्रभवः । कथं प्रभावो राज्ञः । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिममासो
भविष्यति । कथं च नयो राज्ञः । कृत्यन्युटे बहुलमित्यञ् भविष्यति ।

• वै लुश्रुवः ॥ २५ ॥

वाषुपपद्रे लु शु इत्येताभ्यां धातुभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति । अपोप-
वादः । विश्रावः । विश्रावः । घाविति किम् । लवः । श्रवः ॥

• द्वे प्रसूतो इति पा० ।

। दारा इत्यस्योत्तरमचि प्राप्ते घञ् । दारा इत्यच्चा णिप सिध्यति । घञ्जापि
पञ्जान्त उदान्त इति स्वर्गसिद्धिरित्यत्राधिकं पुस्तकान्तरे ।

अवोदान्नियः ॥ २६ ॥

अव उत् इत्येतयोरुपपदयोर्नयतेधातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अव-
नायः । उत्रायः । कथमुत्रयः पदार्थानाम् । कृत्यल्युटो बहुलमित्यञ्
भविष्यति ॥

प्रे द्रुस्तुस्रवः ॥ २७ ॥

प्रशब्दउपपदे द्रु स्तु सु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति ।
प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रसावः । प्रडति किम् । द्रवः । स्तवः । स्रवः ॥

निरभ्योः पूल्वोः ॥ २८ ॥

पू इति पूङ्पूजोः सामान्येन ग्रहणम् । लूञ् छेदने । यथासंख्यमुप-
सर्गसंबन्धः । निराभपूर्वयोः पूल्वोर्धात्वोर्घञ् प्रत्ययो भवति । निष्पवः ।
अभिलावः । निरभ्योरिति किम् । पवः । लवः ॥

उच्च्योर्ग्रः ॥ २९ ॥

गृ शब्दे, गृ निगरणे, द्रुयोरपि ग्रहणम् । उच्च्योरुपपदयोः गृ इत्ये-
तस्माद्वातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । उद्गारः समुद्रस्य । निगारो देवदत्तस्य ।
उच्च्यारिति किम् । गरः ॥

कृ धान्ये ॥ ३० ॥

उच्च्यारिति वर्त्तते । कृ इत्येतस्माद्वातोर्घञ्योरुपपदयोर्घञ् प्रत्ययो
भवति, धान्यविषयश्चेद्वात्वर्थो भवति । वित्तेपार्थस्य किरतेर्ग्रहणं न हिं-
सायस्य, अनभिधानात् । उत्कारो धान्यस्य । निकारो धान्यस्य । धान्य-
इति किम् । भैत्योत्करः । पुष्पनिकरः ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३१ ॥

यज्ञविषये प्रयोगे संपूर्वात्स्तौतिर्घञ् प्रत्ययो भवति । संस्तावशक-
न्त्वोऽगानाम् । समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे कृन्दोऽगाः स देशः संस्ताव
इत्युच्यते । यज्ञइति किम् । संस्तावशक्तात्रयोः ॥

प्रे स्त्रो ऽयञ्चे ॥ ३२ ॥

सूत्रं आच्छादने । अस्माद्वातोः प्रशब्दे उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति न चेद्व्यञ्जविषयः प्रयोगो भवति । शङ्खप्रस्तारः * ॥

प्रथने वावशब्दे ॥ ३३ ॥

सूत्रं आच्छादने । अस्माद्वातोर्विशब्द उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति प्रथने गम्यमाने, अञ्चेत्प्रथनं शब्दविषयं न भवति । प्रथनं विस्तीर्णता । पठस्य विस्तारः । प्रथनइति किम् । वृणविस्तरः । अशब्दइति किम् । विस्तरो वचसाम् ॥

कन्देनामि च ॥ ३४ ॥

वै स्त्र इति वर्त्तते । विपूर्वात्स्तृणानेशकन्देनामि घञ् प्रत्ययो भवति । वृत्तमत्र कन्दो गृह्यते, यस्य गायत्र्यादयो विशेषाः । न मन्त्रब्राह्मणं, नामयहणात् । विष्टारपङ्क्तिशकन्दः । विष्टारवृहतीकन्दः । विष्टारपङ्क्तिशब्दात् कन्देनाम, न घञन्तं शब्दरूपं, तत्र त्ववयवत्वेन तद्वर्त्तते । कन्देनाम्वीत्यधिकरणसम्प्रयेषा ॥

उदि ग्रहः ॥ ३५ ॥

उद्युपपदे ग्रहेर्द्वितीयां घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवाद्ः । उद्वाहः ॥ कन्दसि निपूर्वात्पिष्यते सुगुद्यमननिपातनयोः ॥ * ॥ हकारस्य भकारः । उद्वाभं च नियाभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥

ग्रह इत्येष । सम्युपपदे ग्रहेर्द्वितीयां घञ् भवति मुष्टिविषयश्चेद्वा-
त्त्वर्था भवति । मुष्टिरङ्गुलिसंनिवेशः । अहो मल्लस्य संवाहः । अहो मु-
ष्टिकस्य संवाहः । द्रुढमुष्टिताख्यायते । मुष्टाविति किम् । संग्रहे धान्यस्य ॥

* मणिप्रस्तार इत्यथुदाहरणं बहुषु पुस्तकेषूपनभ्यते ।

परिन्योनीणोद्धूताभ्रपयोः ॥ ३७ ॥

परिशब्दे निशब्दे चोपपदे यथासंख्यं निय इणश्च धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। अत्रोपवादः। द्यूताभ्रपयोः। अत्रापि यथासंख्यमेव संबन्धः। द्यूतविषयश्चेत्त्रयतेरर्थः। अश्रपविषयश्चेद्विणर्थः। पदार्थानामनपचारो यथाप्राप्तकरणमभ्रपः। द्यूते तावत्। परिणयेन शारान् हन्ति। समन्ता-
त्रयनेन। अश्रपे। एषोत्र न्यायः। द्यूताभ्रपयोरिति किम्। परिणयः। न्ययं गतः पापः ॥

परावनुपात्ययइणः ॥ ३८ ॥

परिशब्द उपपदे इणो धातोर्घञ्प्रत्ययो भवति। अनुपात्यये गम्य-
माने। क्रमप्राप्तस्यानतिपातो ऽनुपात्ययः परिपाटी। तत्र पर्यायः। मम पर्यायः। अनुपात्यय इति किम्। कालस्य पर्यायः। अतिपात इत्यर्थः ॥

व्युपयीः श्रुतेः पर्याये ॥ ३९ ॥

वि उप इत्येतयोरुपपदयोः श्रुतेर्द्धातोर्घञ् भवति। पर्याये गम्य-
माने। तत्र विशायः। मम विशायः। तत्र राज्ञोपशायः। तत्र राजानमु-
पशायितुं पर्याय इत्यर्थः। पर्याय इति किम्। विशयः। उपशयः ॥

हस्तादाने चेरस्तेये ॥ ४० ॥

हस्तादाने गम्यमाने चिनेतिर्द्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। न चेत्स्तेयं
चै.यं भवति। हस्तादानयहणेन प्रत्यासन्निरादेयस्य लक्ष्यते। पुष्यप्रचायः।
फलप्रचायः। हस्तादान इति किम्। वृत्तशिखरे फलप्रचयं करोति। अस्ते-
य इति किम्। पुष्यप्रचयश्चैर्यण ॥ उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ॥ ४१ ॥

चेरित्येष। निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः। चीपतेसौ चितिः।
पाण्यादिसमुद्रायः शरीरम्। राशीकरणमुपसमाधानम्। एतेष्वर्थेषु चिने-
तेर्घञ् प्रत्ययो भवति, धातोरादेश्च ककार आदेशः। निवासे तावत्।

* कुत्र चित्युक्ते इदं धातिकं न दृश्यते।

चिखल्लिनिकायः * । चितौ । आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे । अनित्य-
कायः । उपसमाधाने । महान्गोमयनिकायः । एतेष्विति किम् । चयः ।
इह कस्माच्च भवति महान्काष्ठनिचयः । बहुत्वमत्र विवक्षितं नापसमा-
धानम् ॥

संघे चानौत्तरार्धे ॥ ४२ ॥

चेरित्येव । प्राणिनां समुदायः संघः । स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां
भवति । एकधर्मसमावेशेन, औत्तरार्धेण वा । तत्र औत्तरार्धपर्युदासार्द्रि-
तरे शुच्यते । संघे वाच्ये चिनोतिर्द्वौतोर्ध्वं प्रत्ययो भवति आट्टेश्च कः ।
भित्तुकनिकायः । ब्राह्मणनिकायः । वैद्याकरणनिकायः । अनौत्तरार्धे इति
किम् । सूकरनिचयः । प्राणिविषयत्वात्संघस्येह न भवति । कृताकृतसमु-
च्चयः । प्रमाणसमुच्चयः ॥

कर्मव्यतिचारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

कर्म, क्रिया । व्यतिहारः परस्परं करणम् । कर्मव्यतिहारं गम्यमाने
धातोर्गदप्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे वाच्यं । तच्च भावे । चकारो विशेषणार्थः
णचः स्त्रियामत्रिति । व्यावक्राशी । व्यावलेखी । व्यावहारी वर्त्तते ।
स्त्रियामिति किम् । व्यतिपाका वर्त्तते ॥ बाधकविषयेषु क्व चिद्विध्यते ॥
व्यावचारी । व्यावचर्ची । इह न भवति । व्यतोत्ता । व्यतोद्दा वर्त्तते ।
व्याप्युत्ती भवति । तदेतद्वैचित्र्यं कथं लभ्यते । कृत्यत्युटे । बहुनामिति भवति ॥

अभिविधौ भावइनुण ॥ ४४ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः क्रियागुणाभ्यां कात्स्न्येन संबन्धः । अभि-
विधौ गम्यमाने धातोर्भावइनुण भवति । सांस्कृटिनम् । साराधिणम् ।
सान्द्राधिणं वर्त्तते । अभिविधाविति किम् । संकोटः । सारावः । सन्द्रावः † ।

* चिखल्लिनिकाय इति । चिखल्लिजनपदावशेषमन्तसंबन्धी धामार्दानिया-
सदेश इत्यर्थः । इति पदमञ्जरीम् ।

† सन्द्राव इति प्रत्युदाहरणं त्ययुक्तम्, समि युट्टुव इत्यस्यानवकांगत्यादिति
पदमञ्जरी ।

भावइति वर्त्तमाने पुनर्भावग्रहणं वःसकृपनिरासार्थं, तेन घञ् न भवति ।
ल्युटा तु समादेश इष्यते । संकूटनं वर्त्तते । तत्कथं, कृत्यल्युटो अहुलमिति ॥

आक्रोशे ऽवन्योर्घञः ॥ ४५ ॥

दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद् घञनुवर्त्तते, नानन्तर इनुण् । अत्र नि इत्ये-
तयोरूपपदयोर्यद्देशातीर्घञ् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने । आक्रोशः
शपनम् । अवयाहो हन्त ते वृषल भूयात् । नियाहो हन्त ते वृषल भूयात् ।
आक्रोशइति किम् । अवयहः पदस्य । नियहश्चौरस्य ॥

प्रे लिप्सायाम् ॥ ४६ ॥

यहइत्येष । प्रशब्दउपपदे यहर्धातीर्घञ् प्रत्ययो भवति लिप्सायां
गम्यमानायाम् । पात्रप्रयाहेण चरति भित्तुः पियडार्थी * । सुवयाहेण च-
रति द्विजो दक्षिणार्थी । लिप्सायामिति किम् । प्रयहो देवदत्तस्य ॥

परौ यज्ञे ॥ ४७ ॥

परिशब्दउपपदे यहर्घञ् प्रत्ययो भवति । यज्ञविषयश्चेत्प्रत्ययान्ता-
भिधेयः स्यात् । उत्तरपरियाहः । अधरपरियाहः । यज्ञइति किम् । परि-
यहो देवदत्तस्य ॥

नौ वृ धान्ये ॥ ४८ ॥

वृ इति वृड्वृजोः सामान्येन ग्रहणम् । निशब्दउपपदे वृ इत्येत-
स्माद्वातीर्धान्यविशेषे ऽभिधेये घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः । नौवारा
नाम व्रीहयः । धान्यइति किम् । निवरा कन्या ॥

उदि अयतिथैतिपूद्ववः ॥ ४९ ॥

उच्छब्दउपपदे अयत्यादिभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अजपोरपवादः ।
उच्छायः । उच्छ्रावः । उत्पावः । उद्व्रावः । कथं पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
वक्ष्यमाणं विभाषायदणमिह सिंहाषलोक्तन्यायेन संबध्यते ॥

* पियडपातार्थमिति पा० ।

विभाषा ऽऽडि ह्रस्वोः ॥ ५० ॥

आडि उपपदे रैतिः प्रवत्तेश्च विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति । आ-
रावः । आरवः । आप्रावः । आप्रवः ॥

• अत्रे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥

विभाषेति वर्त्तते । अत्र उपपदे यद्देशातिघञ् प्रत्ययो भवति विभाषा
वर्षप्रतिबन्धे ऽभिधेये । प्राक्कालस्य वर्षस्य कुतश्चिद्विमितादभाते वर्षप्र-
तिबन्धः । अत्रयाद्दे देवस्य । अत्रग्रहो देवस्य । वर्षप्रतिबन्धइति किम् ।
अत्रग्रहः पदस्य ॥

प्रे वणिजाम् ॥ ५२ ॥

ग्रह इति वर्त्तते । विभाषेत्येष । प्रशब्द उपपदे यद्देशातिविभाषा
घञ् प्रत्ययो भवति । प्रत्ययान्तवाच्यश्चेद्वणिजां संबन्धी भवति ! वणि-
क्तबन्धेन च तुनासूत्रं लत्यते, न तु वणिजस्तन्त्रम् । तुना प्रवृत्तते येन
सूत्रेण स शब्दार्थः । तुनाप्रयाहेण चरति । तुनाप्रयहेण चरति । वणिगन्त्यो
वा । वणिजामिति किम् । प्रयहो देवदत्तस्य ॥

रश्मौ च ॥ ५३ ॥

• ग्रहो विभाषा प्रदति वर्त्तते । प्रशब्द उपपदे यद्देशातिविभाषा
घञ् प्रत्ययो भवति । रश्मिश्चेत् प्रत्ययान्तेनाभिधीयते । रथाद्रियुक्ताना-
मश्वार्दीनां संयमनार्था रज्जू रश्मिरिह वृत्तते । प्रयहः । प्रयाहः ॥

• वृणोतेराच्छादने ॥ ५४ ॥

• विभाषा प्रदति वर्त्तते । प्रशब्द उपपदे वृणोतिधातिविभाषा घञ्-
प्रत्ययो भवति । प्रत्ययान्तेन वेदाच्छादनविशेष उच्यते । प्रावारः । प्रवरः ।
आच्छादनइति किम् । प्रवरा गौः ॥

परौ भुवो ऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥

विभाषेत्येष । अरिशब्द उपपदे भवतेधातिविभाषा घञ् प्रत्ययो भ-

वति अवज्ञाने गम्यमाने । अवज्ञानमसत्कारः । परिभावः । परिभवः ।
अवज्ञानइति किम् । सर्वतो भवनं परिभवः ॥

एरच् ॥ ५६ ॥

भावे अकर्त्तरि च कारके इति प्रकृतमनुवर्त्तते यावत्कृत्यल्युटो ब-
हुलमिति । इवर्णान्ताट्टातोर्भावे अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामच् प्रत्ययो
भवति । घञो पवाटः । चकारो विशेषणार्थः । अन्तः थाथघञ्काराजबिन्न-
काणामिति । चयः । अयः । जयः । हयः ॥ अज्विधौ भयादीनामुपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । भयम् । वर्णम् ॥ जवसवौ कु-
न्दसिवक्तव्यौ ॥ * ॥ ऊर्वास्तु मे जवः । पञ्चैटनसवः * ॥

ऋदोरप् ॥ ५७ ॥

ऋकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवाटः ।
पिन्काराणां स्वराथम् । करः । गरः । शरः । उवर्णान्तेभ्यः । यवः । लवः ।
पवः । दकारो मुखमुखार्थः । मा भूत्तादपि परस्तरपरः ॥

ग्रहवृहनिश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥

ग्रहादिभ्यो धातुभ्यो ऽप् प्रत्ययो भवति । घञोपवाटः । निश्चि-
नोतेस्त्वचोपवाटः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः । निश्चयग्रहणं
स्वरार्थम् ॥ वशिरणयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वशः । रणः ॥ घञर्थं कविधानं
स्यास्त्रापाव्यधिहनियुध्यर्थम् ॥ * ॥ प्रतिष्ठन्तेस्मिन्निति प्रस्यः पर्वतस्य ।
प्रस्त्रात्स्यास्मिन्नस्यः । प्रपिबत्स्यस्यामिति प्रपा । आविध्यन्ति तेनेत्याविधः ।
विहन्यन्ते ऽस्मिन्निति विघ्नः । आयुध्यतेनेनेत्यायुधम् ॥

उपसर्गे ऽदः ॥ ५९ ॥

अबिन्धेव । उपसर्गोपपद्रे ऽद्रेट्टातोर्एप् प्रत्ययो भवति । विघसः ।
प्रघसः । उपसर्गइति किम् । घासः ॥

* पिण्डैटनसव इति पा०

नौ ण च ॥ ६० ॥

निगच्छ उपपदे अत्रेङुंतिर्णः प्रत्ययो भवति । चकारादप् च । न्यादः ।
निघसः ॥

व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥

व्यध जप इत्येनयोरनुपसर्गयोरप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः ।
व्यधः । जपः । अनुपसर्ग इति किम् । आख्याया । उपजापा ॥

स्वनह्रसोर्वा ॥ ६२ ॥

अनुपसर्ग इत्येव । स्वनह्रमोरनुपसर्गयोर्वा अप् प्रत्ययो भवति । स्वनः ।
स्वानः । ह्रसः । ह्रासः । अनुपसर्ग इति किम् । प्रस्वानः । प्रह्रासः ॥

यमः समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥

अनुपसर्गे वा इति वर्त्तते । मम् उप नि वि इत्येतेषूपपदेषु अनुपस-
र्गपि यमेर्वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । संयामः । हपयामः ।
संपमः । उपयमः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । अनुपसर्गात्त्व-
त्वपि । यमः । यामः ॥

नौ गदनदपठस्वनः ॥ ६४ ॥

अवित्येष । निगच्छ उपपदे गद नद पठ स्वन इत्येतेभ्यो धातुभ्यो
वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । निगदः । निगादः । निनदः ।
निनादः । निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ॥

क्वणो वीणायां च ॥ ६५ ॥

नौ वा ऽनुपसर्ग इति वर्त्तते । क्वणतेर्धातोरनुपसर्गाच्च वी-
णायां वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । सोपसर्गार्थं वीणाया
यहणम् । निक्वणः । निक्वाणः । अनुपसर्गात् । क्वणः । क्वाणः । वीणायां
वत्त्वपि । कल्याणप्रक्वणा वीणा । एतेष्विति किम् । अतिक्वाणो वर्त्तते ॥

नित्वं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥

पण व्यवहारे स्तुतौ च । अस्माद्वातोर्नित्यमप्यप्रत्ययो भवति परिमाणे गम्यमाने । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । मूलकपणः । शाकपणः । संख्यवहादाय मूलकादीनां यः परिमिता मुष्टिर्बध्यते तस्येदमभिधानम् । परिमाणइति किम् । पाणः ॥

मदोऽनुपसर्गे ॥ ६७ ॥

मदेद्वृत्तोरनुपसर्गादप्यप्रत्ययो भवति । घञोपवादाः । विश्रामदः । धनमदः । कुलमदः । अनुपसर्गइति किम् । उन्मादः । प्रमादः ॥

प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ ६८ ॥

प्रमद संमद इत्येतौ शब्दौ निपात्यते हर्षेभिधये । कन्यानां प्रमदः । कोकिलानां संमदः । हर्षइति किम् । प्रमादः । संमादः । प्रसंभ्यामिति नोक्तं, निपातनं ह्यत्रार्थम् ॥

समुद्रोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥

समुद्रोरजपदयोरजतेद्वृत्तौः पशुविषये धात्वर्थे अप्यप्रत्ययो भवति । घञोपवादाः । अजं गतिक्षेपणयोरिति पठ्यते । स संपूर्वः समुदाये वर्त्तते, उत्पूर्वश्च प्रेरणे । समजः पशूनां, समुदाय इत्यर्थः । उदजः पशूनां, प्रेरणमित्यर्थः । पशुष्विति किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः त्राक्षयाणाम् ॥

अज्ञेषु ग्लहः ॥ ७० ॥

ग्लह इति निपात्यते अज्ञविषयश्चेद्वृत्तौ भवति । यद्देहसिद्ध एव लत्वार्थं निपातनम् । अज्ञस्य ग्लहः । अज्ञेऽस्त्विति किम् । यहः पादस्य । अन्ये ग्लहं प्रकृत्यन्तरमाहुः ते घञं प्रत्युदाहरन्ति । ग्लहः ॥

प्रजने सर्तेः ॥ ७१ ॥

सर्तेद्वृत्तौः प्रजने विषये अप्यप्रत्ययो भवति, घञोपवादाः । प्रजनं प्रथमं गर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । पशूनामुपसरः । स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते ॥

ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ ७२ ॥

नि अभि उप वि इत्येतेषु उपपदेषु ह्यतेर्द्वीतोः संप्रसारणम् अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एतेष्विति किम् । प्रह्रायः ॥

आडि युद्धे ॥ ७३ ॥

आडि उपपदे ह्यतेर्द्वीतोः संप्रसारणम् प्रत्ययो भवति युद्धे ऽभिधेये । आहूयन्ते ऽस्मिन्नित्याहवः । युद्धइति किम् । आह्रायः ॥

निपानमाहावः ॥ ७४ ॥

आडपूर्वस्य ह्यतेर्द्वीतोः संप्रसारणम् प्रत्ययो वृद्धिश्च निपात्यते, निपानं सप्तभिधेयं भवति । निपिञ्चन्त्यस्मिन्निति निपानमुदकाधार उच्यते । आहावः । पशूनां कूपोपमरेषु य उदकाधारस्तत्र हि पानाय पशव आहूयन्ते । निपानमिति किम् । आह्रायः ॥

भावे ऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

अनुपसर्गस्य ह्यतेः संप्रसारणम् प्रत्ययो भवति भावे ऽभिधेये । ह्वः । ह्वेह्वे सुह्वं शूरमिन्द्रम् । अनुपसर्गस्येति किम् । आह्रायः । भावयद्गणमकर्त्तरि च कारके संज्ञायामित्यस्य निरामार्थम् ॥

हनश्च वधः ॥ ७६ ॥

भावेऽनुपसर्गस्येति वर्त्तते । हन्तेर्द्वीतोः अनुपसर्गं भावे अप् प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च वधादेशः, स चान्तेदात्तः । तत्रोदात्तनिर्घृत्त-स्वीरेणाप उदात्तत्वं भवति । वधश्चोराणाम् । वधो दम्प्यनाम् । भावइत्येव । घातः । अनुपसर्गस्येत्येव । प्रघातो, विघातः । चकारो भिन्नक्रमत्वाच्चादेशेन संध्यते । किं तां हं प्रकृतेन प्रत्ययेन, अप् च, यश्चापरः प्राप्नोति । तेन घञपि भवति । घातो वर्त्तते ॥

ह्रतो घनः ॥ ७७ ॥

हन इत्येव, मूर्तिः, काठिन्यं, मूर्तावभिधेयायां हन्तेरप् प्रत्ययो भवति, घश्चादेशः । अक्षघनः । दधिघनः । कथं घनं दधीति । धर्मशब्देन धर्मा भवयते ॥

अन्तर्घनो देशे ॥ ७८ ॥

अन्तःपूर्वाद्दन्तेरप् प्रत्ययो भवति घनादेशश्च भवति देशे ऽभिधेये । अन्तर्घनः, संज्ञीभूतो वाहीकेषु देशविशेष उच्यते । अन्ये णकारं पठन्ति । अन्तर्घणो देश इति, तर्दापि याह्यमेव । देशइति किम् । अन्तर्घातान्यः ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥

प्रपूर्वस्य हन्तेः प्रघण प्रघाण इत्येतौ शब्दौ निपात्यते अगारैकदेशे वाच्ये । प्रघणः । प्रघाणः । द्वारप्रकोष्ठो बाह्य उच्यते । अगारैकदेशइति किम् । प्रघातो ऽन्यः ॥

उद्घनोत्याधानम् ॥ ८० ॥

उत्पूर्वस्य हन्तेरुद्घन इति निपात्यते ऽत्याधानं चेद्वधति । उद्घनः । यस्मिन्काष्ठे स्यापयित्वा अन्यानि काष्ठानि तत्पन्ते तदभिधीयते । उद्घातान्यः ॥

अपघनोङ्गम् ॥ ८१ ॥

अपपूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपात्यते, अङ्गं चेतद्वधति । अपघनः, अङ्गम् । अथयघ, एकदेशो न सर्वः किं तर्हि पाणिः पादश्चाभिधीयते । अपघातो ऽन्यः ॥

करणे ऽयोविद्रुषु ॥ ८२ ॥

हन इति वर्त्तते । अयस् वि द्रु इत्येतेषूपपदेषु हन्तेर्द्विताः करणे कारके ऽपु प्रत्ययो भवति, घनादेशश्च । अयो हन्यतेनेनेत्ययोघनः । विघनः । द्रुघनः । द्रुघण इति के चिदुदाहरन्ति । कथं णत्वम् । अरीहणादिषु पाठात् । पूर्वपदान्स्त्रायामग इति वा ॥

स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥

करणे हन इति वर्त्तते । स्तम्बशब्दउपपदे करणे कारके हन्तेः कः प्रत्ययो भवति । चकारादप् । तत्र घनादेशः । स्तम्बघनः ॥ स्त्रियां स्तम्बघ्ना स्तम्बघना इति इष्यते ॥ करणइत्येव । स्तम्बघातः ॥

परौ घः ॥ ८४ ॥

करणे हन इत्येव । परिशब्दउपपदे हन्तेर्द्वितोरप् प्रत्ययेः भवति । करणे कारके घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेनेनेति परिघः । पलिघः ॥

उपघ्न आश्रये ॥ ८५ ॥

उपपूर्वव्य हन्तेरप् प्रत्यय उपधानोपश्च निपात्यते । आश्रयशब्दः सामीप्यं प्रत्यामत्तिं लक्षयति । पर्वतोपघ्नः । यामोपघ्नः । आश्रयइति क्रिम् । पर्वतोपघात एवान्यः ॥

संघोद्घौ गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥

समुद्धारूपपटयोर्हन्तेर्द्वितोरप् प्रत्ययो भवति टिनेपो घत्वं च निपात्यते, यथासंख्यं गणोभिधेये प्रशंसायां गम्यमानायाम् । संघः पशूनाम् । उद्घो मनुष्यः । गणप्रशंसयोरिति क्रिम् । संघातः ॥

निघो निमित्तम् ॥ ८७ ॥

निघ इति निपूर्वाद्दन्तेरप् प्रत्ययष्टिनेपो घत्वं च निपात्यते, निमित्तं चेदभिधेयं भवति । समन्तान्मितं निमित्तम् । समारोहपरिणाहम् । निघा वृक्षाः । निघाः शालयः । निमित्तमिति क्रिम् । निघातः ॥

द्वितः क्तिः ॥ ८८ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्त्तते । हु इत्यस्य तस्माद् द्वितो धातोः क्तिः प्रत्ययो भवति । क्लेमन्वित्यमिति वचनात् केवलो न प्रयुज्यते । हुपचप् पाके । पक्त्रिमम् । हुवप् । उर्पत्रिमम् । हुक्त्रम् । क्त्रिमम् ॥

द्विती ऽथुच् ॥ ८९ ॥

टु इदमस्य तस्मात् द्विती धातोरथुच् प्रत्ययो भवति भावादौ ।
टुवे । वेपथुः । 'टुभोशिव । श्वयथुः । टुत्तु । त्वथुः ॥ *

यजयाचयतविच्छ्रप्रच्छरत्तो नङ् ॥ ९० ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्त्तते । यजादिभ्यो धातुभ्यो नङ्
प्रत्ययो भवति । इकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यजः । याज्जा । यन्नः ।
विशमः । प्रश्नः । रत्नः । प्रच्छरसंप्रसारणं ज्ञापकात् प्रश्ने चासवकालइति ॥

स्वपो नन् ॥ ९१ ॥

स्वपेठ्ठान्तिनेन् प्रत्ययो भवति । नकारः स्वरार्थः । स्वप्नः ॥

उपसर्गे घोः किः ॥ ९२ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्त्तते । उपसर्गे उपपदे घुसंज्ञकेभ्यो
धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति । कित्करणमाते लोपाद्यम् । प्रदिः । प्राधिः ।
यन्तद्विः ॥

कर्मण्यधिकरणे च ॥ ९३ ॥

घोरित्येव । कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति,
अधिकरणे कारके । जलं धीयते ऽस्मिचिति जलधिः । शरधिः । अधिक-
रणग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । चकारः प्रत्ययानुकर्षणार्थः ॥

स्त्रिधां क्तिन् ॥ ९४ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्त्तते । स्त्रीलिङ्गे भावादौ धातेः
क्तिन्प्रत्ययो भवति । घञजपामपवादः । कृतिः । चितिः । मतिः ॥ क्तिच्वा-
खादिभ्यश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ आबादयः प्रयोगतोनुसर्त्तव्याः । आप्तिः ।
राद्विः । दीप्तिः । स्वप्तिः । ध्वप्तिः । लब्धिः ॥ श्रुयजिस्तुभ्यः करणे ॥ * ॥
श्रूयते ऽनयेति श्रुतिः । इष्टिः । स्तुतिः ॥ ग्लास्त्रान्याहाभ्यो निः ॥ * ॥ ग्लानिः ।
स्नानिः । ज्ञानिः । हानिः ॥ ऋकारस्वादिभ्यः क्तिचिष्ठावद्भवति इति

* टुटु । वथुः । इदं कुत्र चिदधिकम् ।

वक्तव्यम् ॥ * ॥ कीर्णः । गीर्णः । जीर्णः । शीर्णः । लूनः । यूनः ॥
संपदादिभ्यः क्त्विप् ॥ * ॥ संपत् । विपत् । प्रतिपत् ॥ क्त्विप्पीष्यते ॥
संपत्तिः । विपत्तिः ॥

स्थागापापचो भावे ॥ ८५ ॥

स्त्रियामिति वर्तते । स्यादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन्
प्रत्ययो भवति । ऋडेःपवादस्य बाधकः । प्रस्यतिः । उद्वीतिः । संगीतिः ।
प्रपीतिः । संपीतिः । पक्तिः । भावयद्गणमर्थान्तरनिरासार्थम् । कथमकथ्या
संस्थिति । व्यवस्था यामसंज्ञायामिति ज्ञापकाद् नात्यन्ताय बाधाभवतीति ॥

मन्त्रे वृषेषपचमगविद्भूवीरा उदात्तः ॥ ८६ ॥

भावे स्त्रियामिति वर्तते । मन्त्रे विषये वृषादिभ्यो धातुभ्यः क्तिन्
प्रत्ययो भवति, उदात्तः । प्रकृतिप्रत्यययोर्विभक्तिविपरिणामेन संबन्धः ।
कस्मादेवं कृतम् । वैविच्यार्थम् । वृष्टिः । इष्टिः । पक्तिः । मतिः । विक्तिः ।
भूतिः । वीतिः । रातिः । सर्वत्र सर्वधातुभ्यः सामान्येन विहित एव
क्तिन् । उदात्तार्थवचनम् । इषेस्तु इच्छेति निपातनं वक्ष्यति । ततः क्त्विपि
विधीयते मन्त्रादन्यत्रादिरुदात्तः ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥ ८७ ॥

मन्त्रइति नानुवर्तते । ऊत्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । उदात्त इति
वर्तते । ऋवतेर्ज्वरत्वस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्चेति ऊट् । ऊतिः । स्वराद्यं
वचनम् । यैतेर्जवतेश्च यूतिः । जूतिः । दीर्घत्वं च निपात्यते । सातिः ।
ऊत्याभावो निपात्यते । सनेतिर्वा जनसनखनामित्यास्त्रे कृते स्वराद्यं
निपातनम् । हन्तेर्हिनेतिर्वा हेतिः । कीर्त्तयतेः कीर्त्तिः ॥

व्रजयजोभावे क्यप् ॥ ८८ ॥

उदात्त इत्येष । व्रजयजोर्धात्वाः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो
भवति, उदात्तः । क्तिनोपवाद् । व्रज्या । इज्या । पित्करणमुत्तरत्र तुगर्थम् ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदधुञ्-

शीङ्भ्रञिणः ॥ ८९ ॥

भावदति न स्वर्यते । पूर्वं एवात्रार्थाधिकारः । समजादिभ्यो धातुभ्यः
स्त्रियां क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्तः संज्ञायां विषये । समजन्यस्या-
मिति समज्या । निषदा । निषत्या । मत्या । विद्या । सुत्या । श्या ।
भृत्या । इत्या । कथं तदुक्तम्

‘स्त्रियां भावाधिकारोस्ति तेन भार्या प्रसिध्यते’ इति ।

भावाधिकारो, भावव्यापारो, वाच्यत्वेन विवक्षितः, न तु शास्त्री-
याधिकारः ॥

कृञः श च ॥ १०० ॥

‘करोतिधातोः स्त्रियां शः प्रत्ययो भवति । चकारात् क्यप् च । योगवि-
भागो ऽत्र कर्तव्यः । क्विचपि यथा स्यात् । क्रिया । कृत्या । कृतिः ॥

इच्छा ॥ १०१ ॥

इपेधातोः शः प्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा ॥ परिचर्या-
परिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ परिचर्या । परिसर्या । मृगया ।
अटाट्या ॥ जागर्तरकारो घा ॥ * ॥ जागरा । जागर्या ॥

अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यस्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोपवादः ।
चिकीर्षा । जिह्वीर्षा । पुत्रीया । पुत्रकाम्या । लोलूया । कण्डूया ॥

गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥

हलन्तो यो धातुर्मुहमान् ततः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति ।
क्तिनोपवादः । कुण्डा । हुण्डा । ईहा । ऊहा । गुरोरिति क्तिम् । भक्तिः ।
हल इति षिम् । नीतिः ॥

षिद्धिदादिभ्यो ऽङ् ॥ १०४ ॥

पिद्धेति भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । गणपठितेषु
भिदादिषु निष्कृष्य प्रकृतयो गृह्यन्ते । नृष् । जरा । धूपष् । चपा ।
भिदादिभ्यः खल्वपि । भिदा । द्विदा । विदा । त्रिपा ॥ गुहा, गिर्वाण-
ध्याः ॥ शृङ्गा । मेधा । गोधा । आरा । हारा । कारा । त्रिया । भारा ।
धारा । लेखा । रेखा । चूडा । पीडा । वपा । वसा । सुजा ॥ रूपेः संप्रसारणं
च ॥ कृपा ॥ भिदा, विदारणे ॥ भित्तिरन्या ॥ द्विदा, द्वैर्धाकरणे ॥
द्वित्तरन्या ॥ आरा, शक्याम् ॥ आर्त्तिरन्या ॥ धारा प्रपाति ॥ धूर्तिरन्या ॥

चिन्तिपूजिकथि कुम्बि चर्चश्च ॥ १०५ ॥

चिन्ति स्मृत्या, पूज पूजाया, कथ वाक्यप्रथम्ये, कुवि आच्छादने, चर्च
आभयने, चुर्गादिः । एभ्यो धातुभ्यो युचि प्राप्ते स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति ।
चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । चकाराद्युजपि भवति ।
चिन्तना * ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १०६ ॥

आकारान्तेभ्य उपसर्गे उपपदे स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । किनेप-
वादः । प्रदा । उपदा । प्रधा । उपधा ॥ अदन्तरोरुपसर्गवदुत्तः ॥
शृङ्गा । अन्तर्दुं ॥

एयासश्रन्थो युच् ॥ १०७ ॥

एयन्तेभ्यो धन्तुभ्य आस श्रन्थ इत्येताभ्यां च स्त्रियां युच्प्रत्ययो
भवति । आकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आमना । श्रन्थना ।
कथयाम्या । अहलोर्णद्विविष्यति । वामरूपप्रतिषेधश्च स्त्रीप्रकारणाविषय-
स्यैवात्सर्गायवादस्य । श्रन्थः क्र्यादिशृङ्गाते श्रन्थ विमोचनप्रतिहरणोर्गति ।
न चुर्गादिः श्रन्थ श्रन्थ संश्र्भेति । एयन्तत्वेनैव सिद्धत्वात् ॥ घट्टिर्वान्द-
विदिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ० ॥ घट्टना । घन्दना । घेदना । घट्टेस्तीदादि
कस्य यहणं घट्ट चलनइति । न चौरादिकस्य घट्ट सवरणइत्यस्य यहणं,

* इदमत्रापि कं पदमैक्यसंभवे च ।

तस्य गेरित्येष सिद्धत्वात् ॥ इषेरनिच्छार्थस्य युज्यक्तव्यः ॥ * ॥ अध्येषणा ।
अन्वेषणा ॥ परेषां ॥ * ॥ पर्येषणा । परीष्टिः ॥

रोगाख्यायां ण्वुल्लुल्लम् ॥ १०८ ॥

रोगाख्यायां गम्यमानायां धातोर्बहुलं ण्वुल् प्रत्ययो भवति ।
क्लिन्नादीनामपवादः । आख्यायहणं रोगस्य चेत्यत्ययान्तेन संज्ञा भवति ।
बहुलयहणं व्यभिचारार्थम् । प्रच्छद्विका । प्रवाहिका । विचर्चिका । न च
भर्त्सति । शिरोर्त्सिः ॥ धात्वर्थं निर्द्वेगे ण्वुल्लुल्लम् ॥ * ॥ आशिका । शा-
यिका वृत्तते ॥ इक्षितपौ धातुनिर्द्वेगं इति यक्तव्यम् ॥ * ॥ भ्रिदः । छिद्विः ।
पचिः । पठतिः ॥ वर्णात्कारः ॥ * ॥ निर्द्वेशइति प्रकृतम् । अकारः ।
इकाः ॥ रादिफः ॥ * ॥ रेफः ॥ मत्वर्याच्छः ॥ * ॥ अकारलोपश्च । म-
त्वर्यायः ॥ इज्जादिभ्यः ॥ * ॥ आजिः । आतिः । आदिः ॥ इक् कृष्या-
दिभ्यः ॥ * ॥ कृषिः । किरिः ॥

संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥

संज्ञायां त्रिपये धातोर्ण्वुल् प्रत्ययो भवति । उट्टालकपुष्पभञ्जिका ।
घरणपुष्पप्रवाहिका । आभूपखादिका । आचोषखादिका । शालभञ्जि-
का । तालभञ्जिका ॥

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ॥ ११० ॥

पूर्वे परिप्रश्नः, पश्चादाख्यानम् । सूत्रे ऽन्यात्तरस्य पूर्वनिपातः ।
परिप्रश्ने आख्याने च गम्यमाने धातोर्इञ् प्रत्ययो भवति । चकाराद्
ण्वुनपि । विभाषायहणात्परोपि यः प्राप्नोति सोपि भवति । कां त्वं का-
रिमकार्षीः । कां कारिकामकार्षीः । कां क्रियामकार्षीः । कां कृत्यामकार्षीः ।
कां कृतिसकार्षीः । सर्वा कारिमकार्षम् । सर्वा कारिकामकार्षम् । सर्वा
क्रियामकार्षम् । सर्वा कृत्यामकार्षम् । सर्वा कृतिसकार्षम् । कां गणाम-
जीगणः । कां गणनामजीगणः । सर्वा गणिमजीगणम् । सर्वा गणिकाम् ।

सर्वा गणनाम् । एवं कां याजिम् । कां याजिकाम् । कां याचिम् । कां याचिकाम् । कां पचाम् । कां पाठिम् । कां पाठिकाम् । इति द्रष्टव्यम् ।
आख्यानपरिप्रश्नयोरिति क्रिम् । कृतिः । कृतिः ॥

पर्यायार्हणीत्यन्तिषु खुच् ॥ १११ ॥

पर्यायः परिपाठीक्रमः । अर्हणमर्हः, तत्रोपगता । अणं तत् प्रत्ययस्य धायते । उत्पत्तिर्जन्म । एतेष्वर्थेषु धातोर्खुच् प्रत्ययो भवति ।
क्त्वादीनामपवादः । पर्याये नावत् । भवतः शायिका । भवतो ऽयथासिका । अर्हं । अर्हति भवानित्तुभतिकाम् । अणे । इत्तुभतिकं मे धारयामि । आदनभोजिकाम् । पयःपायिकाम् । उत्पत्तौ । इत्तुभतिका मे उदपादि । आदनभोजिका । पयःपायिका । विभाषेत्येव । चिकीर्षात्पठते ।
गुणल प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

आक्रोशे नश्यनिः ॥ ११२ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । आक्रोशः शपनम् । आक्रोशे गम्यमाने नश्यपपदे धातोरनिः प्रत्ययो भवति । क्त्वादीनामपवादः । अकराणस्ते शपन भूयात् । आक्रोशइति क्रिम् । अकृतिस्तस्य कटप्य । नशीति क्रिम् । मूर्तिस्ते शपल भूयात् ॥

कृत्यल्युटेः बहुलम् ॥ ११३ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति निवृत्तम् । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया ल्युट् च बहुलमर्थेषु भवन्ति । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । भावक्रमेणाः कृत्या विहिताः कारकान्तरपि भवन्ति । स्नानार्थं चूर्णम् । दानार्थो ब्राह्मणः । करणाधिकरणयोर्भावे च ल्युट् । अन्यत्रापि भवति । अपमेचनमवसायणम् । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । प्रस्कन्दनम् । प्रपतनम् । बहुलग्रहणादन्येपि कृतौ यथाप्राप्तमभिधेयं व्यभिचरन्ति । पादाभ्यां ह्रियते, पादहारकः । गले चोप्यते, गलेचोपकः ॥

• परस्मै इति पाठः । तत्र धारकनमण इति संपदानसंज्ञा ।

† पयःपायिकामिति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोः क्तः प्रत्ययो भवति । हसितम् । सहितम् । जल्पितम्* ॥

ल्युट् च ॥ ११५ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । हसनं ह्यात्रस्य । शोभनम् । जल्पनम् । शयनम् । आसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥

येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्यपपदे धातोर्नपुंसकलिङ्गे भावे ल्युट् प्रत्ययो भवति । पूर्वशेषे सिद्धे प्रत्यये नित्यसमासार्थे घञनम् । उपपदसमासार्थादित्यः समासः । पयःपानं सुखम् । आदनभोजनं सुखम् । कर्मणांति क्रिम् । तूलिकाया उत्थानं सुखम् । संस्पर्शादिति क्रिम् । अग्निकुण्डस्यापामनं सुखम् । कर्तुरिति क्रिम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । स्नापयतेन गुरुः कर्ता, किं तर्हि कर्म । शरीरग्रहणं क्रिम् । पुत्रस्य परिष्वञ्जनं सुखम् । सुखं मानसी प्रीतिः । सुखमिति क्रिम् । कण्टकानां मर्दनं दुःखम् । सर्वत्रासमासः प्रत्युदाह्रियते ॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥

करणे ऽधिकरणे च कारके धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । इधमप्रवृत्तनः । पलाशशातनः । अधिकरणे । गोदोहनी । सक्तुधानी ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ११८ ॥

करणाधिकरणयोरित्येव । पुंसिङ्गयोः करणाधिकरणयोरभिधेययोर्धातोर्घः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । प्रायश्चङ्गमकात्स्वार्थम् । दन्तच्छदः । उरश्छदः । घटः । अधिकरणे खल्वापि । एत्य तस्मिन्कुर्वन्तीत्याकरः । आलयः । पुंसीति क्रिम् । प्रसाधनम् । संज्ञायामिति क्रिम् । प्रहरणो दण्डः । घकाश्छादेर्घ इति विशेषणार्थः ॥

* शयितम् । भुक्तम् । आसितम् । इति क्य चित्यस्तके ऽधिकम् ।

गोचरसंस्वरवह्व्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥

गोचरीादयः शब्दा घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते पूर्वस्मिन्नेवार्थे । हलश्चे-
ति घञं घत्यति । तस्यायमपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति, गोचरः ।
संवरन्ते ऽनेनेति, संवरः । घहन्ति तेन, घहः । व्रजन्ति तेन, व्रजः ।
व्यजन्ति तेन, व्यजः । निपातनादजेव्यंघञपरिति घीभावो न भवति ।
एत्य तस्मिन्चापणान्तइत्यापणः । निगच्छन्ति तस्मिन्निति, निगमः । चका-
रोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । कथः । निकथः ॥

अवे तूस्त्रोर्घञ् ॥ १२० ॥

अवउपपदे तरतेस्तृणातिश्च धातोः करणाधिकरणयोः संज्ञायां घञ्
प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । अकारो वृद्धार्थः, स्वराथंश्च । घकार उ-
त्तरत्र कुत्वार्थः । अवतारः । अवन्तारः । कथमवतारो नद्याः । नहीयं
संज्ञा । प्रायानुवृत्तिरसंज्ञायामपि भवति ॥

हलश्च ॥ १२१ ॥

पुंसि संज्ञायां करणाधिकरणयोश्चेति सर्वमनुवर्त्तते । हलन्ताट्टा-
तोः करणाधिकरणयोर्घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । लेखः । वेदः ।
वैषः । बन्धः । मार्गः । अपामार्गः ॥

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च ॥ १२२ ॥

अध्यायादयः शब्दा घप्रन्ता निपात्यन्ते । पुंसि संज्ञायां घे प्राप्ते
घंतिवधीयते । अहलन्तार्थ आरम्भः । अधीयतेऽस्मिन्नित्यध्यायः । नीयतेने-
नेति न्यायः । उद्युवन्ति अस्मिन्नित्युद्यावः । संहियन्ते ऽनेनेति संहारः ।
आधियते ऽस्मिन्नित्याधारः । आवयन्त्यस्मिन्नित्यावायः । चकारोऽनुक्तस-
मुच्चयार्थः । अवहारः ॥

उदङ्को ऽनुदके ॥ १२३ ॥

उदङ्क इति निपात्यते, अनुदङ्कविषयश्चेद्वात्वर्थो भवति । उत्पू-

र्धादञ्चतेर्घञिनपात्यते । ननु च हलश्चेति सिद्ध एव घञ् । उदके प्रति-
वेधार्थमिदं घचनम् । तैलोदकः । अनुदकइति किम् । उदकोदञ्चनः ।
घः कस्माच्च प्रत्युदाह्रियते । विशेषाभावात् । घञ्यपि थाथादिस्वर्यान्तो-
दात्त एव ॥

जालमानायः ॥ १२४ ॥

आनाय इति निपात्यते जालं चेतद्भवति । आङ्पूर्वाच्चयतेः करणे
घञ् निपात्यते । आनायो मत्स्यानाम् । आनायो मृगाणाम् * ॥

खनो घ च ॥ १२५ ॥

खनतेर्दुंतिः करणाधिकरणयोर्घः प्रत्ययो भवति । चकाराद् घञ्
च । आखनः । आखनः ॥ डो वक्तव्यः ॥ * ॥ आखः ॥ डरो वक्तव्यः
॥ * ॥ आवरः ॥ इको वक्तव्यः ॥ * ॥ आखनिकः ॥ इकथको वक्तव्यः
॥ * ॥ आखनिकवक्रः † ॥

ईषट्ःसुषु ऋच्छाऋच्छार्थेषु खल् ॥ १२६ ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । ईषत् दुस् सु इत्येतेषूपपदेषु
ऋच्छाऋच्छार्थेषु धातोः खल् प्रत्ययो भवति । ऋच्छं दुःखम् । तद् दुरो
विशेषणम् । अऋच्छं सुखम् । तदितरयोर्विशेषणं, संभवान् । ईषत्करो
भवता कटः । दुष्करः । सुकरः । ईषद्वेजः । दुर्भोजः । सुभोजः ।
ईषदादिष्विति किम् । ऋच्छेण कायः कटः । ऋच्छाऋच्छार्थाष्विति किम् ।
ईषत्कार्यः । लकारः स्वरार्थः । खित्करणमुभरत्र मुमर्थम् ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ॥ १२७ ॥

भवतेः करोतिश्च धातोर्यथासंख्यं कर्त्तरि कर्मणि चोपपदे वका-

* जालमिति किम् । आनायः । इति कथं चिदधिकमत्र ।

† अत्र "खनो भगः पठं चेति वक्तव्यम्" इति धातिकरूपेण कुत्र चित्पठ्यते सो
ऽपघाठः, पठमञ्जरी खनो घ चेति घित्करणमन्यतोपि ज्ञापनार्थं तेन खनो भगः पठं
चेत्यादि सिध्यतीत्युक्तत्वात् ।

राद्रीपदादिषु च खल् प्रत्ययो भवति । ईषदाक्यंभवं भवता । दुराक्यं-
भवम् । स्वाक्यं करो देवदत्तो भवता ॥ कर्तृकर्मणोश्चकार्योरिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । स्वाक्येन भूयते * ॥

आतो युच् ॥ १२८ ॥

ईषदादयोनवर्त्तन्ते । कर्तृकर्मणोरिति न स्वयंते । कृच्छ्राकृच्छ्रायंषु
ईषदादिषूपपदेषु आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । खलोप-
वादः । ईषत्यानः । सोमो भवता । दुष्यानः । सुपानः । ईषद्वानो
गौर्भवता । दुदानः सुदानः ॥

क्वन् सि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥

ईषदादिषु कृच्छ्र कृच्छ्रायंषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्क्वन्सि
विषये युच्प्रत्ययो भवति । खलोपवादः । सूपसदनेगिनः । सूपसदन-
मन्तारिवम् ॥

अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ १३० ॥

अन्येभ्योपि धातुभ्यो गत्यर्थेभ्यश्क्वन्सि विषये युच्प्रत्ययो दृश्यते ।
सुदेहनामकृणोद्वस्त्रणे गाम् । सुवेदनामकृणोद्वस्त्रणे गाम् ॥ भाषायां
शामियुधिदृशिधृपिमृपिभ्यो युच् वक्तव्यः ॥ * ॥ दुःशासनः । दुर्याधनः ।
दुर्दशनः । दुर्दुर्षणः । दुर्मर्षणः ॥

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ १३१ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । व्यञ्जः स्वार्थिकत्वं ज्ञाप्यते चातुर्थ्यार्था-
द्विसिद्धार्थम् । वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वर्त्तमानाद् धातोर्वर्त्त-
मानवत्प्रत्यया वा भवन्ति । वर्त्तमाने लडित्यारभ्य षडदुणादयो
बहुलमिति वर्त्तमाने प्रत्यया उक्तास्ते भूतभविष्यतोर्विधायन्ते । कदा
देवदत्तागतासि । अयमागच्छामि । आगच्छन्तमेव मां विद्वि । अयमा-

* स्वाक्येन भूयतइति । प्रमादपाटोपम् । अत्र हि खनभावात्सुशक्यस्य धातोः
प्राक् प्रयोगेण भाष्यं, तस्मादाक्येन सुभूयतइति पाठ इति पदमञ्जरी ।

गमम् । एषोऽस्यागतः । कदा देवदत्त गमिष्यसि । एष गच्छामि । गच्छ-
न्तमेव मां विद्वि । एष गमिष्यामि । गन्तास्मि । वत्करणं सर्वसादृ-
श्यार्थम् । येन विशेषेण वर्त्तमाने प्रत्यया विहिताः प्रकृत्युपपदोपाधिना
तथैवात्र भवन्ति । पवमानः । यजमानः । अलंकरिष्णुः । सामीप्यग्रहणं
किम् । विप्रकर्षविवक्षायां मा भूत् । परुद्रगच्छत्याटलिपुत्रम् । वषणं
गमिष्यति । यो मन्यते गच्छामीति पदं वर्त्तमाने कालेषु वर्त्तते ।
कालान्तरगतिस्तु वाक्याद्भवति । न च वाक्यगम्यः कालः पदसंस्कारवे-
लायामुपयुज्यतइति तादृशं वाक्यार्थज्ञं प्रतिपत्तारं प्रति प्रकरणमिदं
नारभ्यते । तथा च श्वः करिष्यति वषणं गमिष्यतीति सर्वमुपपद्यते ॥

भूआशंसायां तवच्च ॥ १३२ ॥

द्येत्येव । वर्त्तमानमामीष्यइति नानुवर्त्तते । आशंसनमाशंसा ।
अप्राप्तस्य प्रियार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । तस्याश्च भविष्यत्कालो विषयः ।
तत्र भविष्यति काले आशंसायां गम्यमानायां धातोर्वा भूतवत्प्रत्यया
भवन्ति । चकारादुत्तमानवच्च । उपाध्यायश्चेदागमत् । आगतः ।
आगच्छति । आगमिष्यति । गते व्याकरणमध्यगं ष्मिहि । एते व्याकरण-
मधीतवन्तः । अधीमहे । अध्येष्यामहे । सामान्यातिदेशे विशेषानति-
देशाल्लङ्लिटौ न भवतः । आशंसायामिति किम् । आगमिष्यति ॥

त्तिप्रवचने लृट् ॥ १३३ ॥

आशंसायामित्येव । त्तिप्रवचनरूपपदे आशंसायां गम्यमानायां
धातेर्लृट् प्रत्ययो भवति । भूतवच्चत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेत्ति-
प्रमागमिष्यति । त्तिप्रं व्याकरणमध्येष्वामहे । वचनग्रहणं पर्यायार्थम् ।
त्तिप्रं शांघ्रमाणु त्वरितम् अध्येष्यामहे । नेति वक्तव्ये लृट्ग्रहणं लुटोपि
विषये यथा स्यात् । श्वः त्तिप्रमध्येष्वामहे ॥

आशंसावचने लिङ् ॥ १३४ ॥

आशंसा येनोच्यते तदाशंसावचनं, तस्मिन्नुपपदे धातेर्लिङ् प्रत्ययो

भवति । भूतवर्जित्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशंसे युक्ता-
धीयीय । आशंसे ऽवकल्पये युक्ताधीयीय । आशंसे त्विप्रमधीयीय ॥

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामोष्ययोः ॥ १३५ ॥

भूतानद्यतने भविष्यद्वद्यतने च लङ्लुटौ विहितौ, तयोरयं
प्रतिषेधः । अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति क्रियाप्रबन्धे सामोष्ये च ग-
म्यमाने । क्रियाणां प्रबन्धः सातत्येनानुष्ठानम् । कालानां सामोष्यं तुल्य-
जातीयेनाव्यवधानम् । यावज्जीवं भृशमचमदात् । भृशमचं दास्यति ।
यावज्जीवं पुत्रोऽध्यापिपत् । यावज्जीवमध्यापयिष्यति । सामोष्ये खल्यपि ।
येय पौर्णमास्यतिक्रान्ताः एतस्यामुपाध्यायोऽनीनाधित । सोमेनायष्ट ।
गामादित । येयममावास्या ऽऽगामिनी एतस्यामुपाध्यायोऽनीनाधास्यते ।
सोमेन यत्यते । स गां दास्यते । द्वौ प्रतिषेधौ यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञापनाय ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥

नानद्यतनवदिति वर्त्तते । अक्रियाप्रबन्धार्थमसामोष्यायं वचनम् ।
भविष्यति काले मर्यादावचने ऽवरस्मिन्त्रिविभागे ऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न
भवति । योयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यद्वरं कौशाभ्यास्तत्र
द्विरोदनं भोक्तास्महे । तत्र सकून्यातास्मः । भविष्यतीति किम् । योयमध्वा
गत आपाटलिपुत्रात् तस्य यद्वरं कौशाभ्यास्तत्र युक्ता अर्धमहि । तत्र
द्विरोदनम् अभुञ्जमहि । तत्र सकूनपित्राम । मर्यादावचनइति किम् ।
योयमध्वा निरर्वाधिको गन्तव्यस्तस्य यद्वरं कौशाभ्यास्तत्र द्विरोदनं
भोक्तास्महे । सकून पातास्मः । अवरस्मिन्निति किम् । योयमध्वा गन्तव्य
आपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौशाभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे । तत्र
सकून्यातास्मः । इह सूत्रे देशकृता मर्यादा उत्तरत्र कालकृता तत्र च
विशेषं वक्ष्यति ॥

कालविभागे चानहेरात्राणाम् ॥ १३७ ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन्निति वर्त्तते । कालमर्यादाविभागे

सत्यवरस्मिन्त्रिभागे भविष्यति काले ऽनन्ततनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति ।
 न चेदहोरात्रसंबन्धी विभागस्तेषां च विभागे प्रतिषेधः । पूर्वणैव सिद्धे
 वचनमिदमहोरात्रनिषेधार्थम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योयं संवत्सर
 आगामी तत्र यद्वरमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । तत्रौदनं
 भोक्तव्यमहे । भविष्यतीत्येव । योयं वत्सरोतीतस्तस्य यद्वरमायहायण्या-
 स्तत्र युक्ता अध्येमहि । तत्रौदनमभुञ्जमहि । मर्यादावचनइत्येव ॥ योयं
 निरवधिकः काल आगामी तस्य यद्वरमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येता-
 स्महे । तत्रौदनं भोक्तास्महे । अवरस्मिन्नित्येव । परस्मिन्विभाषां वक्ष्यति ।
 अनहोरात्राणामिति किम् । त्रिविधमुदाहरणम् । योयं मास आगामी
 तस्य योवरः पञ्चदशरात्रः, योयं त्रिंशद्वात्र आगामी तस्य योवरोर्द्धुमासः,
 योयं त्रिंशदहोरात्र आगामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्ये-
 तास्महे । तत्र सकून्यातास्मः । सर्वथा ऽहोरात्रस्पर्शं प्रतिषेधः ॥

परस्मिन्विभाषा ॥ १३८ ॥

भविष्यति मर्यादावचने कालविभागे चानहोरात्राणामिति सर्वम-
 नुवर्तते । कालमर्यादाविभागे सति भविष्यति काले परस्मिन्त्रिभागे
 विभाषा ऽनन्ततनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति न चेदहोरात्रसंबन्धी प्रविभागः ।
 अवरस्मिन्वचनं पूर्वमनुवर्तते । अवरस्मिन्पूर्वेण प्रतिषेध उक्तः संप्रति परस्मि-
 न्प्रान्तव्ये चिकल्प उच्यते । योयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमायहाय-
 ण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे, अध्येतास्महे । तत्र सकून् पास्यामः । तत्र
 सकून्यातास्मः । अनहोरात्राणामित्येव । योयं त्रिंशद्वात्र आगामी तस्य
 यः परः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्र सकून् पातास्मः ।
 भविष्यतीत्येव । योयं संवत्सरोतीतस्तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता
 अध्येमहि । तत्रौदनमभुञ्जमहि । मर्यादावचनइत्येव । योयं संवत्सरो
 निरवधिकः काल आगामी तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येता-
 स्महे । तत्र सकून्यातास्मः । कालविभागइत्येव । योयमध्वा गन्तव्य

आपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । षोडशं
भोक्तास्महे । इति सर्वज्ञानग्रन्थतन्त्रप्रत्यया उदाहरायाः ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १३८ ॥

भविष्यतीत्यनुवर्त्तते । हेतुहेतुमतोर्लिङित्येषमादिकं लिङो निमित्तं,
तत्र लिङ्निमित्तं भविष्यति काले लृङ् प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सत्याम् ।
कुतश्च द्वैगुण्यादनभिनिवृत्तिः क्रियायाः क्रियातिपत्तिः । दतिणेन चेदा-
यास्यत्र शकटं पर्याभविष्यत् । यदि कमलक*माह्वास्यत्र शकटं पर्याभ-
विष्यत् । अभात्यतं भवान्मृतेन यदि मत्समीपमागमिष्यत् । भविष्यत्काल-
निषिष्यमेतद्वचनम् । भविष्यदपर्याभवनं च हेतुमत् तत्र हेतुभूतं च
कमलकाह्वानम् । लिङ्गलिङ्गे बुद्ध्या तदतिपत्तिं च प्रमाणान्तरादवगम्य
वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते । यदि कमलकमाह्वास्यत्र शकटं पर्याभविष्यदिति,
हेतुहेतुमतोराह्वानापर्याभवनयोर्भविष्यत्कालनिषिष्ययोरितिपत्तिरिति वाक्या-
दवगम्यते ॥

भूते च ॥ १४० ॥

लिङ्निमित्ते लृङ्क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वण भविष्यति
विहितः समति भूते विधीयते । भूते च काले लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ
सत्यां लृङ् प्रत्ययो भवति । उताप्योर्ित्यारभ्य लिङ्निमित्तेषु विधानमेतत् ।
प्राक् ततो विकल्पं वक्ष्यति । दृष्टो मया भवत्युत्तरो ऽवार्थो चङ्क्रममाणः ।
अपरश्च द्वित्रो ब्राह्मणार्थी, यदि स तेन दृष्टो ऽभविष्यत् । तदा ऽभोक्ष्यत
न तु भुक्त्वान् । अन्येन पथा स गतः ॥

वोताप्योः ॥ १४१ ॥

भूते लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । वा आ
उताप्योः वोताप्योः । मर्यादायामयमाङ् नभिषिधौ । उताप्योः समर्थयो-
र्लिङिति वक्ष्यति प्रागेतस्मात् सूत्रावधेयद्वित्त ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामः, तत्र भूते

* कमलकः कश्चित्पुरुष इति पदमञ्जरी ।

लिङ्गमित्ते क्रियातिपत्तौ लृङ्गा भवन्त्येतदाधिकृतं वेदितव्यम् । वत्यति
विभाषा कथमि लिङ् च । कथं नाम तत्र भवान्शृणुषलमयाजयिष्यत् ।
यथाप्राप्तं च, याजयेत् ॥

गर्हायां लङ्पिजात्वाः ॥ १४२ ॥

गर्हा कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । गर्हायां गम्यमानायाम् अपिजात्वारूप
पदयोर्धातोर्लट् प्रयोगो भवति । वर्तमाने लङ्कः कानसामान्ये न प्राप्नो-
तीति विधीयते । कानविशेषविहितान्श्चापि प्रत्ययानयं परत्वाद् अस्मि-
न्विषये बाधते । अपि तत्र भवान्शृणुषलं याजयति, जातु तत्र भवान्शृणुषलं
याजयति । गर्हामहे । अहो अन्याय्यमेतत् । लिङ्निमित्ताभावोऽदिह क्रिया-
तिपत्तौ लृङ् न भवति ॥

विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४३ ॥

गर्हायामिति वर्तते । कथंशब्दउपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातो-
र्लिङ् प्रत्यया भवति । चकारान्लट् च । विभाषायद्गणं यथास्वं कानविषये
विहितानामवाधनार्थम् । कथं नाम तत्र भवान्शृणुषलं याजयेत् । कथं नाम
तत्र भवान्शृणुषलं याजयति, कथं नाम तत्र भवान्शृणुषलं याजयिष्यति ।
कथं नाम तत्र भवान्शृणुषलं याजयिता । कथं नाम तत्र भवान्शृणुषलं या-
जयेत् । कथं नाम तत्र भवान्शृणुषलमयाजयत् । कथं नाम तत्र भवान्शृणुषलं
याजयच्छकार । अत्र लिङ्गमित्तमस्तीति भूतविषयायां क्रियातिपत्तौ वा
लृङ् । भविष्यद्विषयानां सर्वत्र नित्येनैव लृङ्गा भवितव्यम् ॥

किंलृत्ते लिङ्लृटौ ॥ १४४ ॥

गर्हायामित्येव । विभाषा न स्वर्यते । किंलृत्तउपपदे गर्हायां
गम्यमानायां धातोर्लिङ्लृटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वत्रकाराणामपवादः ।
लिङ्गद्गणं लटो ऽपरिषद्दार्थम् । को नाम शृणुषलो यं तत्र भवान् याजयेत् ।
यं तत्र भवान्शृणुषलं याजयिष्यति । कतरो नाम कतमो नाम यं तत्र भवा-
न्शृणुषलं याजयेत् । याजयिष्यति । भूते क्रियातिपत्तौ वा लृङ् । भविष्यति
तु नित्यम् । को नाम शृणुषलो यं तत्र भवानयाजयिष्यत् ॥

अनवकृत्यमर्षयोरकिंलृत्तेपि ॥ १४५ ॥

गङ्गायामिति निवृत्तम् । अनवकृत्तिरसंभावना । अमर्षो, ऽत्रमा । किंलृत्ते ऽकिंलृत्ते चापपदे ऽनवकृत्यमर्षयोर्द्वौतौर्लिङ्गौ प्रत्ययो भवतः । सर्वलकाराणामुपवादः । बहुवचः पूर्वनिपातो लक्षण्यभिचारचिह्नम् । तेन यथामख्यं न भवति । अनवकृतौ तावत् । नावकल्पयामि । न संभावयामि । न श्रद्धे, तत्र भवान्नाम वृषलं याजयेत् । तत्र भवान्नाम वृषलं याजयिष्यति । को नाम वृषलो, यं तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । को नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति । अमर्षे । न मर्षयामि तत्र भवान् वृषलं याजयेत्, याजयिष्यति । को नाम वृषलो, यं तत्र भवान्याजयेत्, याजयिष्यति । भूतविवक्षायां तु क्रियातिपत्ता वा लृङ् भवति । भविष्यति नित्यम् । नावकल्पयामि तत्र भवान्नाम वृषलमयाजयिष्यत् ॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ १४६ ॥

अनवकृत्यमर्षयोरिति वर्तते । किंकिलशब्दः समुदाय उपपदम् । अस्त्यर्थो, अस्ति भवति विद्मतेत्यर्थः । किंकिलास्त्यर्थेषूपपदेषु अनवकृत्यमर्षयोर्द्वौतौर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लिङ्गोपवादः । किंकिल नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति । अस्ति नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति । भवति नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति । विद्मते नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति । न श्रद्धे । न मर्षयामि । लिङ्गमित्तिमिह नास्ति तेन लृङ् भवति ॥

जातुयदोर्लिङ् ॥ १४७ ॥

अनवकृत्यमर्षयोरित्येव । जातु यदित्येतयोरुपपदयोरनवकृत्यमर्षयोर्गम्यमानयोर्द्वौतौर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटो ऽपवादः । जातु तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यन्नाम तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । न श्रद्धे, न मर्षयामि ॥ जातुयदोर्लिङ् विधाने यदायदोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ यदा भवद्विधः तत्रियं याजयेत् । यत्र भवद्विधः तत्रियं याजयेत् । न श्रद्धे, न मर्षयामि । क्रियातिपत्ता भूते वा लृङ्, भविष्यति नित्यम् ॥

यच्चयचयोः ॥ १४८ ॥

अनवकूप्यमर्षयोरित्येव । यच्च यत्र इत्येतयोरुपपदयोरनवकूप्यम-
र्षयोग्यमानयोर्धातौलिङ् प्रत्ययो भवति । लृटापवादः । योगविभाग
उत्तरार्थः । यथासंख्यं नेष्यते । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र
तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । क्रियातिपत्ता यथायथं लृङ् भवति ॥

गर्हायां च ॥ १४९ ॥

अनवकूप्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । गर्हा निन्दा कुत्सेत्यनर्थान्तरम् ।
यच्च यत्र इत्येतयोरुपपदयोर्धातौलिङ् प्रत्ययो भवति गर्हायां गम्यमाना-
याम् । सर्वलकाराणामपवादः । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र
तत्र भवान् वृषलं याजयेद् ऋट्टा वृद्धः सन् ब्राह्मणः, गर्हामहे । अहो
अन्याप्यमेतत् । क्रियातिपत्ता यथायथं लृङ् भवति ॥

चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥

यच्चयत्रयोरित्येव । चित्रीकरणमाश्चर्यमद्भुतं विस्मयनीयम् ।
यच्चयत्रयोरुपपदयोश्चित्रीकरणे गम्यमाने धातौलिङ् प्रत्ययो भवति ।
सर्वलकाराणामपवादः । यच्च तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवा-
न्वृषलं याजयेत् । आश्चर्यमेतत् । क्रियातिपत्ता यथायथं लृङ् भवति ॥

शेषे लृडयदौ ॥ १५१ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यत्र चित्रीकरणं शेषः । शेषे उपपदे चित्रीकरणे
गम्यमाने धातौलृट् प्रत्ययो भवति यदिशब्दश्चेन्न प्रयुज्यते । सर्वलकारा-
णामपवादः । आश्चर्यं चित्रमद्भुतम् । अन्ये नाम पर्वतमारोहति । बधिरो
नाम व्याकरणमध्येष्यते । अयदाविति क्रिम् । आश्चर्यं यदि च भुञ्जीत ।
यदि सोऽधीयीत । लिङ्गमिप्ताभावादिह लृङ् भवति ॥

उताप्याः समर्थयोर्लिङ् ॥ १५२ ॥

उत अपि इत्येतयोः समर्थयोर्धातौलिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वल-
काराणामपवादः । वाठमित्यस्मिन्नर्थे समानार्थत्वमनयोः । उत कुर्यात् ।

अपि कुर्यात् । उताधीयीत । अयधीयीत । बाढमध्यैष्यतइत्यर्थः । सम-
र्थेयारिति किम् । उत दण्डपतिष्यति । अपि द्वारं धास्यति । प्रश्नः
प्रच्छादनं च गम्यति । धाताप्यारिति विकल्पा निवृत्तः । इतः प्रभृति
भूतेषु लिङ्गमित्ते क्रियातिपत्तौ नित्यं लृङ् । भविष्यति तु सर्वत्रैव नित्यः ॥

कामप्रवेदने ऽकञ्चिति ॥ १५३ ॥

स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् । काम इच्छा ऽभिलाष इत्य-
नर्थान्तरम् । तस्य प्रवेदनं प्रकाशनम् । तस्मिन् गम्यमाने ऽकञ्चित्युपपदे
धातौलिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । कामो मे भुञ्जीत
भवान् । अभिलाषो मे भुञ्जीत भवान् । अकञ्चित्तीति किम् ॥

कञ्चिज्जीवति ते माता कञ्चिज्जीवति ते पिता । ॥

माराविद - त्वां पृच्छामि कञ्चिज्जीवति पार्वती ॥ ॥

संभावेनेलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ॥ १५४ ॥

लिङ्गित्येव । संभावनं, क्रियासु योग्यताध्यवसानं शक्तिश्रृङ्खानम् ।
तद्विद्वान्नामलमर्थेन विशेष्यते । तच्चैत्संभावनं पर्याप्तमखितयं भवति ।
सिद्धाप्रयोगइत्यलमो विशेषणं, सिद्धश्चेदलमो ऽप्रयोगः, क्व चासौ' सिद्धः ।
यत्र गम्यते चार्था न चासौ प्रयुज्यते । तदोद्भवे संभावेनापाधिकेर्षे वक्ष-
मानाद्वातौलिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । अपि पर्वतं
गिरमा भिन्द्यात् । अपि द्वाणपाकं भुञ्जीत । अलमिति किम् । विदेश-
स्यायां देवदत्तः प्रायेण गमिष्यति यामम् । सिद्धाप्रयोगइति किम् । अलं
देवदत्तो हस्तिनं हनिष्यति । क्रियातिपत्तौ भूते च भविष्यति नित्यं लृङ्
भवति ॥

विभाषा धातौ संभावनवचने ऽयटि ॥ १५५ ॥

संभावेनेलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगइति सर्वमनुवर्तते । संभावनमुच्यते
येन स संभावनवचनः । संभावनवचने धाताषुपपदे यच्छब्दवर्जिते धाता-

* माराविदेति शुक्रविशेषस्य संज्ञा, पार्वत्यपि शुक्रस्यैव का विद्विष्टेति पद-
मञ्जर्याम् ।

विभाषा लिङ् भवति । पूर्वण नित्यप्राप्तौ विकल्पार्थं वचनम् । संभावयामि भुञ्जीत भवान् । संभावयामि भोक्त्यते भवान् । अथकल्पयामि भुञ्जीत भवान् । अद्वधे भुञ्जीत भवान् । भोक्त्यते भवान् । अयदीति किम् । संभावयामि यदुञ्जीत भवान् ॥

हेतुहेतुमतेलिङ् ॥ १५६ ॥

हेतुः कारणं, हेतुमत्फलम् । हेतुभूते हेतुमति चार्थं वर्त्तमानाद् धातेलिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । दक्षिणेन चेद्यायाञ्च शकटं पर्याभवेत् । यदि कमलकमाहूयेच्च शकटं पर्याभवेत् । दक्षिणेन यानं हेतुः । अपर्याभवनं हेतुमत् । विभाषा चायमिष्यते । भविष्यति च काले । तेन लडपि भवति । दक्षिणेन चेद्यास्याति न शकटं पर्याभविष्यति । तत्र विभाषायहणं तावदनन्तरमेवानुवर्तते । निर्दिष्टि वर्त्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनेह न भवति । हन्तीति पलायते । वर्षतीति धावति । क्रियातिपत्ता लृङ् भवति ॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५७ ॥

इच्छार्थेषु धातुषूपपदेषु धातेलिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । इच्छामि भुञ्जीत भवान् । इच्छामि भुङ्गां भवान् । कामये । प्रार्थये ॥ कामप्रवेदनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । इच्छन् करोति ॥

समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥

इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषूपपदेषु धातेस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । तुमुन्मश्रुत्यपेक्षमेव समानकर्तृकत्वम् । इच्छति भोक्तुम् । कामयति भोक्तुम् । वष्टि भोक्तुम् । वाञ्छति भोक्तुम् । समानकर्तृकेष्विति किम् । देवदत्तं भुञ्जानमिच्छति यज्ञदत्तः । इह कस्माच्च भवति । इच्छन्करोति । अनभिधानात् ॥

लिङ् च ॥ १५८ ॥

इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति ।
भुञ्जीयेतीच्छति । अधीयीयेतीच्छति । क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति * ॥

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥

इच्छार्थेभ्यो धातुभ्यो वर्तमाने काले विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति ।
लटि प्राप्ते घचनम् । इच्छति । इच्छेत् । षष्टि । उश्यात् । कामयेत् । कामयेत् ॥

विधिनिमन्त्रणांमन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥

विधिः प्रेरणम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् । आमन्त्रणं कामचार-
करणम् । अधीष्टः सत्कारपूर्वके व्यापारः । संप्रश्नः संप्रधारणम् । प्रार्थनं
यात्रा । विध्याद्यर्थेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः ।
विध्यादयश्च प्रत्ययार्थविशेषणम् । विध्यादिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु लिङ्
प्रत्ययो भवति । विधौ तावत् । कटं कुर्यात् । यामं भवानागच्छेत् ।
निमन्त्रणे । इह भवान्भुञ्जीत । इह भवानामीत । आमन्त्रणे । इह भ-
वानामीत । इह भवान्भुञ्जीत । अधीष्टे । अधीच्छामो भवन्तम् माणवकं
भवानुपनयेत् । संप्रश्ने । किं नु खलु भो व्याकरणमधीयीय । प्रार्थने ।
भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीय ।

लोट् च ॥ १६२ ॥

लोट् प्रत्ययो भवति धातोर्बिध्यादिष्वर्थेषु । योगविभाग उत्तरार्थः ।
विधौ तावत् । कटं तावद्भवान्करोतु । यामं भवानागच्छतु । निमन्त्रणे ।
अमुत्र भवानास्ताम् । अमुत्र भवान्भुङ्क्षाम् । आमन्त्रणे । इह भवान् भुङ्क्षाम् ।
अर्धं ष्टे । अधीच्छामो भवन्तम् माणवकं भवानध्यापयतु । माणवकं
भवानुपनयताम् । संप्रश्ने । किं नु खलु भो व्याकरणमध्यये । प्रार्थने ।
भवति मे प्रार्थना व्याकरणमध्यये । हन्तेऽध्यये ॥

* योगविभाग उत्तरार्थ इति पुस्तकान्तरे ऽधिकः पाठः ।

प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥

प्रेषणं प्रेषः । कामचाराभ्यनुज्ञानमतिसर्गः । निमित्तभूतस्य काल-
स्यावसरः प्राप्तकालता । एतेष्वर्थेषु धातोः कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया भवन्ति ।
चकारात्तोऽट् च । भवता कटः करणीयः । कर्त्तव्यः । कृत्यः । कार्यः ।
लोऽट् खत्वपि । करोतु कटं भवानिह प्रेषितः । भवानतिसृष्टः । भवतः
प्राप्तकालः कटकरणे । किमर्थं प्रेषादिषु कृत्या विधीयन्ते, न सामान्येन
भावकर्मणोर्विहिते एव, ते प्रेषादिष्वन्यत्र च भविष्यन्ति । विशेषविहिते-
नानेन लोटा बाध्यन्ते । वासरूपविधिना भविष्यन्ति । यद्यं तर्हि ज्ञापयति
स्व्यधिकारात्परेण वासरूपविधिर्नैवश्यं भवतीति । विधिप्रैषयोः को
विशेषः । के चिदाहुः । अज्ञातज्ञापनं विधिः । प्रेषणं प्रैष इति ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ १६४ ॥

प्रेषादयो वर्तन्ते । प्रेषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहूर्तिकेर्षे वर्तमा-
नाद्वातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । चकारादयः प्राप्तं च । ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरि
मुहूर्तस्य भवता खलु कटः कर्त्तव्यः । करणीयः । कार्यः । भवान्खलु कटं
कुर्यात् । भवान्खलु करोतु । भवानिह प्रेषितः । भवानतिसृष्टः ।
भवान्प्राप्तकालः ॥

स्म लोट् ॥ १६५ ॥

प्रेषादिषु ऊर्ध्वमौहूर्तिके इति वर्तते । स्मशब्दउपपदे प्रेषादिषु गम्य-
मानेषु ऊर्ध्वमौहूर्तिकेर्षे वर्तमानाद्वातोर्लोऽट् प्रत्ययो भवति । लिङ्कृत्यानाम-
पवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरि कटं करोतु स्म । यामं गच्छतु स्म । माण-
वकमध्यापयतु स्म ॥

अधीष्टे च ॥ १६६ ॥

स्मरति वर्तते । अधीष्टं व्याख्यातम् । स्मशब्दउपपदे ऽधीष्टे
गम्यमाने धातोर्लोऽट् प्रत्ययो भवति । लिङ्कोपवादः । अङ्गं स्म राजन्माण-
वकमध्यापय । अङ्गं स्म राजचरिहोत्रं जुहुधि ॥

कालसमयदेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥

कालाद्रिपूपपदेषु धातोस्तुमुन्प्रत्यये भवति । कालो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् । इह कस्माच्च भवति । कालः पचति भूतानीति । प्रेषादियहण-
मिहाभिसंबध्यते । इह कस्माच्च भवति । कालो भोजनस्य । वासरूपेण
न्युडपि भवति । उक्तमिदं स्व्यर्धकारात्परञ्च वासरूपविधिरनित्य इति ॥

लिङ् यदि ॥ १६८ ॥

कालादयोनुवृत्तन्ते । यच्छब्दे उपपदे कालाद्रिपु धातेर्लिङ् प्रत्यया
भवति । तुमुनोपवादः । कालो यद्वुञ्जीत भवान् । समयो यद्वुञ्जीत
भवान् । वेला यद्वुञ्जीत भवान् ॥

अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥

अर्हतीत्यर्हः । तद्भोग्यः । अर्हे कर्तरि वाच्ये गम्यमाने वा धातोः
कृत्यतृचः प्रत्यया भवन्ति । चकारान्लिङ् च । भवता खलु कन्या वृंठाठ्या ।
वाह्या । वहनीया । भवान् खलु कन्याया वोठा । भवान् खलु कन्यां वहेत् ।
भवानेतदर्हदिति । अथ कस्मादहं कृत्यतृचे विधीयन्ते । यावता सामान्येन
विहितत्वादहंपि भविष्यन्ति । योयमिह निद्रुधीयते, तेन बाधा मा
भूदिति । वासरूपविधिरचानित्यः ॥

आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ॥ १७० ॥

अवश्य भाव आवश्यकम् । उपाधिरयं नोपपदम् । अवश्यंभाववि-
शिष्टे आधमर्ण्यविशिष्टे च कर्तरि वाच्ये धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति ।
अवश्यंकारी । मयूरव्यंसकादित्वात्मसासः । आधमर्ण्यं खल्वपि । शतंदायी ।
महस्रंदायी । निष्कंदायी ॥

कृत्याश्च ॥ १७१ ॥

आवश्यकाधमर्ण्ययोरिति वर्तते । कृत्यसंज्ञकारञ्च प्रत्यया आवश्य-
काधमर्ण्ययोर्धाधिभूतयोर्धातोर्भवन्ति । भवता खलु अवश्यं कटः कर्त्त-
व्यः । अवश्यं करणीयः । अवश्यं कार्यः । अवश्यं कृत्यः । आधमर्ण्यं ।

भवता शतं दातव्यम् । सहस्रं देयम् । क्रिमर्थमिदम् । यावता सामान्येन
विहितं अस्मिन्नपि विशेषे भविष्यन्ति । विशेषविहितेन णिनिना बाधे-
रन् । कर्त्तरि णिनिः । भावकर्मणोः कृत्याः । तत्र कुतो बाधप्रसङ्गः ।
तत्र के चिद्राहुः । भव्यगोधादयः कर्तृवाचिनः कृत्यास्तद्दृष्टाद्वाहरणमिति ॥

शक्ति लिङ् च ॥ १७२ ॥

शक्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । शक्त्यर्थोपाधिके धात्वर्थे लिङ्
प्रत्ययो भवति । अकारात्कृत्याश्च । भवता खलु भारो वाठव्यः । वहनीयुः ।
वाह्यः । भवान् खलु भारं वहते । भवानिह शक्तः । सामान्यविहितानां
पुनर्भवानं लिङ्गा बाधा मा भूदिति ॥

आशिषि लिङ्लोटौ ॥ १७३ ॥

आशंसनमाशीः । अप्राप्तस्येष्टस्यार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । प्रकृत्यर्थवि-
शेषणं चैतत् । आशीर्विशिष्टेयं वर्त्तमानाद्वातिर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः ।
चिरं जीयाद्भवान् । चिरं जीवतु भवान् । आशिषाति किम् । चिरं जीव-
ति देवदत्तः ॥

क्त्विक्तौ च संज्ञायाम् ॥ १७४ ॥

आशिषीत्यत्र । आशिषि विशेषे धातोः क्त्विक्तौ प्रत्ययौ भवतः
समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । तनुतात् तन्तिः । सनुतात् सातिः । भव-
तात् भूतिः । मनुतात् मन्तिः । क्तः खल्वपि । देवा एनं देवासुदेवदत्तः ।
सामान्येन विहितः क्तः पुनरुच्यते क्त्विवा बाधा मा भूदिति । अकारो
विशेषणार्थः न क्त्विच दीर्घश्चेति ॥

माङि लुङ् ॥ १७५ ॥

माङ्युपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः ।
मा कार्षीत् । मा हार्षीत् । कथं मा भवतु तस्य पापं मा भविष्यतीति ।
असाधुरेवायम् । के चिद्राहुः । अङ्ङिपरौ माशब्दो विद्यते तस्यायं प्रयोगः ॥

स्मोत्तरे लङ् च ॥ १७६ ॥

स्मशब्देऽत्तरे माह्युपपदे धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति । चकाराल्लुङ्
च । मा स्म करोत् । मा स्म कार्षीत् । मा स्म हरत् । मा स्म हार्षीत् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्ता तृतीयस्याध्या-
यस्य तृतीयः पादः ॥

॥ त्रैथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥

धात्वर्थे धातुशब्दः । धात्वर्थानां संबन्धो धातुसंबन्धः । विशेष-
णविशेष्यभावः । तस्मिन्सति अथवाकालोक्ता अपि प्रत्ययाः साधवो भ-
वन्ति । अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनिता । कृतः कटः श्वेः भविता ।
भावि कृत्यमामीत् । अग्निष्टोमयाज्जीति भूतकालः, जनतीति भविष्य-
त्कालः, तत्र भूतः कालो भविष्यत्कालेनाभिसंबन्धमानः सद्भुभंवति ।
विशेषणं गुणस्वादिशेषकालमनुद्ध्यते, तेन विपर्ययो न भवति । प्रत्य-
याधिकारे पुनः प्रत्ययग्रहणमधःत्वधिकारविहिता अपि प्रत्ययास्तद्धिता
धातुसंबन्धे सति कालभेदे साधवो यथा स्युरिति । गोमानामीत् । गोमा-
भविता । गावो विद्वन्तेत्येति वर्तमानविहिता मनुष्यासीद् भवितेति
संबन्धादतीति भविष्यति च साधुभवति ॥

• क्रियासमंभिवहारे लोट् लोटो द्विस्वो वा च तद्ध्रस्वोः ॥ २ ॥

धातुसंबन्धइति वर्तते । पैनःपुन्यं भृगार्थो वा क्रियासमभिवहारे ।
प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । समभिवहारेविशिष्टक्रियावचनादुत्तारोऽङ् प्रत्ययो
भवति, सर्वेषु कालेषु, सर्वलकाराणामपवादः । तस्य च लोटो द्वि स्व
इत्येतावदेशौ भवतः, तद्ध्रस्वभाविनस्तु वा भवतः । योगविभागेऽत्र कर्तव्यः ।
क्रियासमभिवहारे लोङ् भवति । ततो लोटो द्विस्वो । लोडित्येव । लोङ्-

धर्माद्यौ हिस्वा भवत इत्यर्थः । तिनान्मनेपदपरस्मैपदत्वं भेदेनावतिष्ठते
 तिङ्त्वं च भवति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । इमौ लुनीतः । इमे
 लुनन्ति । लुनीहिलुनीहीत्येव त्वं लुनासि । युवां लुनीथः । यूयं लुनीथ ।
 अथ वा लुनीतलुनीतेत्येव यूयं लुनीथ । लुनीहिलुनीहीत्येवाहं लुनामि ।
 आवां लुनीवः । वयं लुनीमः । भूते । लुनीहिलुनीहीत्येवायमलावीत् ।
 अलाविष्टाम् । अलाविष्टुः । एवं मध्यमोत्तमयोः रुदाहार्यम् । भविष्यति ।
 लुनीहिलुनीहीत्येवायं लविष्यति । लविष्यतः । लविष्यन्ति । एवं मध्य-
 मोत्तमयोः रुदाहार्यम् । अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते । इमावधीयाते । इमे
 ऽधीयते । अधीष्वाधीष्वेत्येव त्वमधीषे । युवामधीयाथे । यूयमधीध्वे ।
 अथ वा अधीध्वमधीध्वमित्येव यूयमधीध्वे । अधीष्वाधीष्वेत्येवाहमधीये ।
 आवामधीवहे । वयमधीमहे । एवं सर्वेष्वेव लकारेऽप्युदाहार्यम् । क्रियास-
 मभिहाराभिव्यक्तौ द्विर्वचनमयं लाडपेतते क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति ।
 यद्भवत्ययः पुनरस्मिन्नेवार्थे विधीयमानः स्वयमेव शक्तत्वाच्चापेतते द्विर्व-
 चनम् ॥

समुच्चये ऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

अनेकक्रियाध्याहारः समुच्चयः । समुच्चयमानक्रियावचनाद्वृत्तेर-
 न्यतरस्यां लाट् प्रत्यया भवति । तस्य लाटो हिस्वावादेशौ भवतः । तद्ध-
 भाषिनस्तु वा भवतः । भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येवा-
 यमटति । इमावटतः । इमे ऽटन्ति । भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्या-
 ल्यपिधानमटेत्येव त्वमटसि । युवामटथः । यूयमटथ । अथ वा भ्राष्ट्रमटत
 मठमटत खदूरमटत स्याल्यपिधानमटेत्येव यूयमटथ । भ्राष्ट्रमट मठमट
 खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येवाहमटामि । आवामटावः । वयमटामः ।
 अथ वा भ्राष्ट्रमटति मठमटति खदूरमटति स्याल्यपिधानमटति इत्येवा-
 यमटति । इमावटतः । इमे ऽटन्ति । भ्राष्ट्रमटसि मठमटसि खदूरमटसि
 स्याल्यपिधानमटसि इत्येव त्वमटसि । युवामटथः । यूयमटथ । भ्राष्ट्रम-
 टामि मठमटामि खदूरमटामि स्याल्यपिधानमटामीत्येवाहमटामि ।

आवामटावः । वयमटावः । कृन्तोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधी-
ष्वेत्येवायमधीते । इमावधीयाते । इमे ऽधीयते । कृन्तोधीष्व व्याकरणम-
धीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येव त्वमधीषे । युवामधीयाथे । यूयमधीष्वे । अथ वा
कृन्तोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वमित्येव यूयमधीष्वे । कृन्तो-
धीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवाहमधीषे । आवामधीवहे ।
वयमधीमहे । अथ वा व्याकरणमधीते कृन्तोधीते निरुक्तमधीते इत्येवाय-
मधीते । इमावधीयाते । इमे ऽधीयते । कृन्तोधीषे व्याकरणमधीषे
निरुक्तमधीषे इत्येव त्वमधीषे । युवामधीयाथे । यूयमधीष्वे । कृन्तोधीषे
व्याकरणमधीषे निरुक्तमधीष्वेत्येवाहमधीषे । आवामधीवहे । वयम-
धीमहे ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥

पूर्वस्मिन् लोड्विधाने यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्मात्कृतेर्लो-
ड्विहितस्मिन् अथ धातुसंज्ञानुप्रयोगः । धातुसंज्ञान्ते प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः
सिद्ध एव । यथाविध्यर्थं तु घननम् । तथा चैत्रोदाहृतम् । लुनीहिलुनी-
हीत्येवायं लुनातीति । क्विनतीति नानुप्रयुज्यते । अधीष्वधीष्वेत्येवाय-
मधीते । पठतीति नानुप्रयुज्यते ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥

द्वितीये लोड्विधाने समुच्चये सामान्यवचनस्य धातोरनुप्रयोगः कर्त-
व्यः । आदानं भुङ्क्त्व सकृन्मिन्न धानाः स्वादेत्येवायमध्यघरति । सर्ववि-
शेषानुप्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् । लाघवं च लौकिके शब्दग्रन्थहारे नाद्रियते ।
भ्राष्ट्रमट मठमट खट्टूरमट स्यात्यपि धानमटेत्येवायमटतीत्यत्रापि कारक-
भेदात् क्रियाभेदे सति सामान्यवचनता सम्भवत्येव ॥

कृन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ ६ ॥

धातुसंज्ञान्ते इत्येव । कृन्दसि विषये धातुसंज्ञान्ते सर्वेषु कालेषु
लुङ्लङ्लिटः प्रत्यया भवन्ति । अन्यतरस्यामिति वर्त्तते । तिनान्येपि
लकारा यथायथं भवन्ति । लुङ् । शकलाहुष्टकोकरत् । अहं तेभ्योकरं नमः ।

लङ् । अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट् । अद्या ममार ।
अद्य मियते ॥

लिङ्गर्थे लेट् ॥ ७ ॥

हृन्त्स्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते । लिङ्गर्थं यत्र लिङ्गिधीयते विध्या-
दिहंनुहेतुमतेर्लिङ्गित्येवमादिस्तत्र हृन्त्सि विषये ऽन्यतस्यां लेट् प्रत्यये
भवति । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । नेता नेषत् । तविषत् । पता-
ति । दिव्युत् । उदधि च्याषयाति ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥

उपसंवादः परिभाषणं, कर्त्तव्ये पणबन्धः । यदि मे भवानिदं कुर्याद्
अहमपि भवनददं दास्यामीति । कारणतः कार्यानुमरणं तर्क उत्पत्ता
आशङ्का । उपसंवादे आशङ्कायां च गम्यमानायां हृन्त्सि विषये लेट्
प्रत्यये भवति । उपसंवादे । अहमेव पशूनामांशैः । मद्या एत्र वो यहा
शृणान्ते इति । मद्रैवत्यान्येव वः पात्राण्युच्यन्ते । आशङ्कायां च ।
नेज्जिह्वायन्ते नरकं पताम । जिह्वाचरणेन नरकपात आशङ्कते । लिङ्ग-
एषायं नित्यार्थं तु वचनम् । पूर्वमूत्रे ऽन्यतरस्यामिति वर्त्तते ॥

तुमर्थे सेसेनसे असेनृसेकसेनध्यै अथ्यै नृकथ्यै ऋथ्यै नृ-

श्रथ्यै श्रथ्यै न्तवै तवै डन्तवेनः ॥ ९ ॥

हृन्त्समीत्येव । तुमनेो ऽर्थस्तुमर्थः । तत्र हृन्त्सि विषये धातोः
सयादयः प्रत्यया भवन्ति । तुमर्थो भावः । कथं ज्ञायते । वचनमामर्थ्यात् ।
तावदयं कर्त्तुरपक्रुष्यते । न वान्यस्मिन्नर्थं तुमुच्चादिश्यते । अनिर्दिष्टार्थाश्च
प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्ति स्वार्थश्च धातूनां भाव एव । से । वस्ते रायः ।
सेन् । ता वामेषे रथानाम् । असे । असेन् । क्रत्ये दत्ताय जीवसे । स्वरे
विशेषः । कसे । कसेन् । प्रवे भगाय । श्रियसे । अथ्यै । अथ्यैन् । कर्मण्यु-
पाचरथ्यै । स्वरे विशेषः । कथ्यै । इन्द्राग्नी आहुवथ्यै । कथ्यैन् । श्रियथ्यै ।
शथ्यै । शथ्यैन् । पिबथ्यै । सह मादयथ्यै । तवै । सोममिन्द्राय पातवै ।
तवैङ् । दशमे मासि सूतवै । तवैन् । स्वर्द्वेषु गन्तवै । कर्त्तवै । हर्षवै ॥

प्रथे रोहिष्यै अय्यथिष्यै ॥ १० ॥

तुमर्थं कृन्दसीत्येव । प्रथे रोहिष्यै अय्यथिष्यै इत्येते शब्दा
निपात्यन्ते कृन्दसि विषये । प्रपूर्वस्य यातेः कैप्रत्ययः । प्रथे देवेभ्यः ।
प्रयातुम् । रुङ्गेः इष्यैप्रत्ययः । अपामोपधीनां रोहिष्यै । रोहणाय ।
व्यथेर्नपूर्वस्य इष्यैप्रत्ययः । अय्यथिष्यै । अय्यथनाय ॥

दृशे विख्ये च ॥ ११ ॥

तुमर्थं कृन्दमीत्येव । दृशे विख्ये इत्येतौ कृन्दसि विषये निपा-
त्यन्ते । दृशेः के प्रत्ययः । दृशे विश्वाय सूर्यम् । दृष्टुम् । *विख्ये त्वा
हरामि । विख्यातुम् ॥

शक्ति णामुक्कमुनौ ॥ १२ ॥

कृन्दसीत्येव । शक्ती धातावुपपदे कृन्दसि विषये तुमर्थं णमु-
क्कमुल् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । णकारो ष्टुर्थः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषे-
धार्थः । लकारः स्वरार्थः । अग्निं वै देवा विभाजं नाशकुवन् । विभक्तुमि-
त्यर्थः । अपनुषं नाशकुवन् । अपनोऽप्तुमित्यर्थः ॥

ईश्वरे तोसुक्कमुनौ ॥ १३ ॥

तुमर्थं कृन्दसीत्येव । ईश्वरशब्दउपपदे कृन्दसि विषये तुमर्थं
धातोस्तोसुक्कमुन्प्रत्ययौ भवतः । ईश्वरोभिचरिताः । अभिचरितुमित्यर्थः ।
ईश्वरो विलिखः । विलिखितुमित्यर्थः । ईश्वरो वितृदः । वितर्दितुमित्यर्थः ॥

कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वन् ॥ १४ ॥

कृन्दसीत्येव । कृत्यानामर्थां भावकर्मणी । तस्मिन् कृत्यार्थे कृन्दसि
विषये तवै केन् केन्य त्वन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अन्वेतवै । अन्वेत-
व्यम् । परिधातवै । परिधातव्यम् । केन् । नावगारे । नावगाहितव्यम् ।
केन्य । दिवृत्तेण्यः । शुश्रूषेण्यः । दिवृत्तितव्यम् । शुश्रूषितव्यम् । त्वन् ।
कर्त्वं हविः । कर्त्तव्यम् । तुमर्थं कृन्दसीति मयादिसूत्रेपि तवै विहितः ।
तस्य तुमर्थादन्यत्र कारके विधिर्दृष्टव्यः ॥

चूषणस्य च ॥ १५ ॥

कृत्यार्थं कृन्दसीत्येव । अथपूत्रोच्चसिद्धिं दृश्यन्त्ययो नियात्यते ।
नाथस्ये । नाथस्यास्यमित्यर्थः ॥

भावलक्षण्ये स्थेणकृञ्चद्विचरिष्टुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ १६ ॥

कृत्यार्थं इति निवृत्तम् । तुमर्थे इति वर्त्तते । प्रकृत्यर्थविशेषणं भाव-
लक्षण्यद्वयम् । भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्च वर्त्तमानेभ्यः स्याद्विभ्यो
धातुभ्यश्कृन्दसि विषये तुमर्थं तोसुन्यत्ययो भवति । आ संस्थातोर्वैडां
सीदन्ति । आ समाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । इण् । पुरा सूर्यस्वेदितोरार्धेयः ।
कृञ् । पुरा वत्सानामपाकर्त्ताः । वदि । पुरा प्रवदितोरग्नौ प्रहोतव्यम् ।
चरि । पुरा प्रचरितोरानीधे होतव्यम् । हु । आ होतोरप्रमत्तस्तिष्ठति ।
तमि । आ तमितीरासीत् । जनि । आ जिनितिः संभवामिति ॥

सृपितृदोः कसुन् ॥ १७ ॥

भावलक्षण्ये कृन्दसीति वर्त्तते । सृपितृदोर्द्वौभावलक्षण्ये वर्त्त-
मानयोश्कृन्दमि विषये तुमर्थं कसुन्यत्ययो भवति । पुरा क्रूरस्य विष्टुपो
विरपशिनं । पुरा जसृभ्य आसृदः ॥

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां ज्ञा ॥ १८ ॥

कृन्दमि भावलक्षण्ये इति सर्वे निवृत्तम् । अलं खलु इत्येतयोः प्रतिषे-
धवाचिनोरुपपदयोर्धातोः ज्ञा प्रत्ययो भवति प्राचाप्राचार्याणां मतेन ।
अलं इत्था । खलु कृत्वा । अलं खाले कृत्वा । अलंखल्वोरिति किम् । मा
कार्षीः । प्रतिषेधयोरिति किम् । अलंकारः । प्राचांयद्वयं विकृत्यार्थम् ।
अलं रोदनेन । वासकृपविधिश्वेत्युजाथम् ॥

उदीचां माडो व्यतीचारे ॥ १९ ॥

ज्ञा तु वर्त्तते । माडो धातोर्व्यतीचारे वर्त्तमानादुदीचाप्राचार्याणां
मतेन ज्ञा प्रत्ययो भवति । अपमित्य याचते । अपमित्य हरति । अपूर्व-
कालेऽष्टादश्याः ज्ञा विधीयते । उदीचांयद्वयानु यथाप्राप्तमपि भवति ।
याचिष्या उपमयते । हृत्वा उपमयते । मेहुः कृतास्वस्यायं निर्द्वेषः कृते

ज्ञापनार्थां नानुबन्धकृतमनेत्रन्तत्वमिति, तेन दाधा च्छदाबिति दैपोपि प्रतिषेधो भवति ॥

परावरयोगे च ॥ २० ॥

परावराभ्यां योगः परावरयोगः । परेण पूर्वस्य येने गम्यमाने अवरणे च परस्य धातोः त्वा प्रत्ययो भवति । परेण तावत् । अमाप्य नदीं पर्वतः स्थितः । परनदीयोगेन पर्वतो विशिष्यते । अपरयोगे । अति-क्रम्य तु पर्वतं नदी स्थिता । अवरपर्वतयोगेन नदी विशिष्यते ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ २१ ॥

समानः कर्त्ता ययोर्द्वान्वययोस्सत्र पूर्वकाने धात्वर्थं वर्त्तमानानु-ताः त्वा प्रत्ययो भवति । शक्तिशक्तिमतेभंद्वयाविधितित्वात् समान-कर्तृकता । भुत्वा व्रजति । पीत्वा व्रजति । द्विषचनमतन्त्रम् । खात्वा पीत्वा भुत्वा दत्त्वा व्रजति । समानकर्तृकयोरिति किम् । भुक्वमि. खास्मणे गच्छति देवदत्तः । पूर्वकाले इति किम् । व्रजति च जल्पति च ॥ आस्यं व्यादाय स्वपिति संमीत्य हमतीत्युपसंख्यानमपूर्वकालत्वात् ॥ * ॥

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ २२ ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकालइत्येव । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । प्रक-त्ययंविशेषणं चैनत् । आभीक्ष्ण्यविशिष्टेर्षं वर्त्तमानानुतातेर्णमुल् प्रत्ययो भवति । चकारात् त्वा च । द्विषचनमहितौ त्वाणमुलावाभीक्ष्ण्यं श्रोतयतः न केवलौ । आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इत्युपसंख्यानान् द्विषचनम् । भोजभोजं व्रजति । भुत्वाभुत्वा व्रजति । पायंपायं व्रजति ॥

न यदनाकाङ्क्षे ॥ २३ ॥

यच्छब्दउपपदे धातोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ न भवतो ऽनाकाङ्क्षे वाक्ये । यत्र ते पूर्वाक्षरे क्रिये स्सस्त्वेषुवाक्यं न परं किं विदाकाङ्क्षति । णामुलनन्तरः, त्वा तु पूर्वसूत्रविहितेऽपि प्रतिषिध्यते । यदयं भुङ्क्ते ततः पचति । यदयमधीते ततः गेते । अनाकाङ्क्षेति किम् । यदयं भुक्त्वा व्रजति अधीतश्च ततः परम् ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ २४ ॥

अप्राप्तविभाषेयम् । आभीक्ष्ण्यइति नानुवर्त्तते । अये प्रथमं पूर्वं
त्येतेषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले धातोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ विभाषा
वतः । अये भोजं व्रजति । अये भुक्त्वा व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति ।
थमं भुक्त्वा व्रजति । पूर्वं भोजं व्रजति । पूर्वं भुक्त्वा व्रजति । विभाषा-
द्वयमेताभ्यां मुक्ते लडादयोपि यथा स्युः । अये भुङ्क्ते ततो व्रजति ।
नु च वासरूप इति भविष्यति, त्वाणमुलौ यत्र सह विधीयते तत्र
ासरूपविधिर्नास्तीत्येतदनेन ज्ञाप्यते । तेनाभीक्ष्ण्ये लडादयो न भवन्ति ।
पपदसमासः कस्मान्न क्रियते । उक्तं तत्रैवकारस्य प्रयोजनम् अमेव
मुन्यविधानमुपपदं तत्समस्यते नान्यदिति ॥

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ॥ २५ ॥

कर्मण्युपपदे कृञा धातोः खमुञ् प्रत्यया भवति आक्रोशे गम्यमाने ।
ारंकारमाक्रोशति । चारोसि दस्युरसि इत्यक्रोशति । चोरकरणमाक्रोश-
पादानार्थमेव न त्वसौ चोरः क्रियते ॥

स्वादुमि णमुल् ॥ २६ ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले कृञ इति चानुवर्त्तते । स्वादुमीत्यर्थ-
णम् । स्वादुर्थेषूपपदेषु कृञा णमुल् प्रत्ययो भवति । स्वादुंकारं भुङ्क्ते ।
पचंकारं भुङ्क्ते । लक्षणकारम् । स्वादुमीति मकारान्तनिपातनमीकाराभा-
गार्थं, अन्तस्यापि मकारार्थं दीर्घाभावार्यं च । अस्वादुं स्वादुं कृत्वा
ङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते । वासरूपेण त्वापि भवति । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते ।
प्रार्थाधिकाराच्च सर्वणते भावे प्रत्ययाः । यद्येवं स्वादुंकारं भुङ्क्ते
वदस इति णमुला कर्त्तुरनभिहितत्वात्कर्त्तरि कस्मान्तृतीया न भवति ।
निप्रत्ययेनाभिहितः कर्त्ता । न चास्मिन्प्रकरणे शक्तिशक्तिमतेर्भेदे वि-
द्यते । समानकर्तृत्वं हि विरुध्यते । प्रधानशक्त्यभिधाने वा गुणशक्ति-
रभिहितवत्प्रकाशते ॥

अन्यथैवकथमित्यं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥

कृत्र इत्येव । अन्यथाद्विषुपपदेषु कृत्रो णमुल् प्रत्ययो भवति सि-
द्धाप्रयोगश्चेत्करोतिर्भवति । कथं पुनरसौ सिद्धाप्रयोगः । निरर्थकत्वाच्च
प्रयोगमर्हतीति एवमेव प्रयुज्यते । अन्यथा भुङ्क्तइति यावानर्थस्तावाने-
वान्यथाकारं भुङ्क्तः इति गम्यते । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवंकारं भुङ्क्ते ।
कथंकारं भुङ्क्ते । इत्थंकारं भुङ्क्ते । सिद्धाप्रयोग इति किम् । अन्यथा
कृत्वा शिरो भुङ्क्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥

कृत्रः सिद्धाप्रयोग इति वर्त्तते । यथातथाशब्दयोरुपपदयोः कृत्रो
णमुल् प्रत्ययो भवति असूयाप्रतिवचने गम्यमाने । * यत्रसूयन् पृच्छति
प्रतिवक्ति तत्र प्रतिवचने, यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहं किं तवानेन ।
असूयाप्रतिवचनइति किम् । यथा कृत्वा ऽहं भोक्ष्ये तथा त्वं द्रक्ष्यमि ।
सिद्धाप्रयोग इत्येव । यथा कृत्वा ऽहं शिरो भोक्ष्ये किं तवानेन ॥

कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ २९ ॥

कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्टे ऽर्थे दृशिविदोः ऽत्वाणामुल् प्रत्ययो
भवति । कन्यादर्शं वरयति । यायाः कन्याः पश्यति तास्ता वरयतीत्यर्थः ।
ब्राह्मणवेदं भोजयति । यंयं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा
तान्सर्वान् भोजयतीत्यर्थः । साकल्यइति किम् । ब्राह्मणं दृष्ट्वा भोजयति ॥

यावति विन्दर्जाविः ॥ ३० ॥

यावच्छब्दउपपदे विन्दर्जावतिश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । यावद्वेदं
भुङ्क्ते । यावत्लभते तावद्वुङ्क्तइत्यर्थः । यावज्जावमधीते । यावज्जावति
तावदधीतइत्यर्थः ॥

चर्मोदरयोः पूरेः ॥ ३१ ॥

कर्मणोत्येव । चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूरयतेणमुल् प्रत्ययो
भवति । चर्मपूरं मृण्णाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

* असूया ऽन्नमिति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

वर्षप्रमाणजलोपस्थास्यान्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

कर्मणीत्येव । पूरयत्तेर्द्वुंतिर्णमुल् प्रत्ययो भवति, ऊलोपस्थास्य पूरयतेरन्यतरस्यां भवति समुदायेन चतुर्वर्षस्य प्रमाणमियत्ता गम्यते । गो-
ष्यदपूरं वृष्टो देवः । गोष्यदप्रं वृष्टो देवः । सोतापूरं वृष्टो देवः । सीताप्रं
वृष्टो देवः । अस्यग्रहणं किमर्थम् । उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाखिलपूरं
वृष्टो देवः । मूषिकाखिलप्रम् ॥

चले क्रोपेः ॥ ३३ ॥

कर्मणि इत्येव । क्रूपी शब्दे उन्टने च । अस्मात्करणन्ताः प्रातिश्र्लेला-
र्थेषु कर्मसु उपपदेषु णामुल् प्रत्ययो भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने । चलक्रोपं
वृष्टो देवः । वस्त्रक्रोपं, वसनक्रोपम् ॥

निमूलसमूलयोः कपः ॥ ३४ ॥

कर्मणीत्येव । निमूलसमूलशब्दयोः कर्मव्यतिनोरुपपदयोः कपेर्द्वुं-
तिर्णमुल् प्रत्ययो भवति । निमूलकापं कपति । समूलकापं कपति ।
निमूलं कपतीत्यर्थः । इतः प्रभृति कपादीन्यान्वत्याति तत्र कपादिषु
यथाविध्यनुप्रयोग इति ॥

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ॥ ३५ ॥

कर्मणीत्येव । शुष्कादिषु कर्मव्यतिषूपपदेषु पिषेर्द्वुंतिर्णमुल् प्रत्ययो
भवति । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषं पिनष्टि । चूर्णं
पिनष्टीत्यर्थः । रूक्षपेषं पिनष्टि । रूक्षं पिनष्टीत्यर्थः ॥

समूलाकृतजीविषु हङ्कञ्ग्रहः ॥ ३६ ॥

कर्मणीत्येव । समूल अकृत जीव इत्येतेषु शब्देषु कर्मसूपपदेषु यथा-
संख्यं हन् कञ् ग्रह इत्येतेभ्यो धातुभ्यो णामुल् प्रत्ययो भवति । समूल-
घातं हन्ति । समूलं हन्तीत्यर्थः । अकृतकारं करोति । जीवघातं गृह्णाति ॥

करणे हनः ॥ ३७ ॥

करणउपपदे हन्तेर्द्वुंतिर्णमुल् प्रत्ययो भवति । पाणिघातं वेदि

हन्ति । पादघातं भूमिं हन्ति । हिंसार्थानां च समानकर्मकाशामिति
शामुलं वक्ष्यति । अहिंसाकौयमारम्भः । नित्यममासाद्यो वा यथाविध्यनु-
प्रयोगार्थश्च ॥ पूर्वविप्रतिषेधेन हन्तेहिंसार्थस्यापि प्रत्ययानेनैवेष्ट्यते ॥
वासिघातं हन्ति । शरघातं हन्ति ॥

स्नेहने पिपः ॥ ३८ ॥

करणादत्येव । स्निह्यते येन तत् स्नेहनम् । स्नेहनवाचिनि करणउ-
पपदे पिपेद्वृत्तिर्णामुल् प्रत्ययो भवति । उदपेक्षं पिनष्टि । तैनपेक्षं पिनष्टि ।
तैलेन पिनष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्त्तिग्रहोः ॥ ३९ ॥

करणादत्येव । हस्तइत्यर्थग्रहणम् । वर्त्तिर्णयन्तः । हस्तवाचिनि क-
रणउपपदे वर्त्तयतेर्गृह्णातिश्च शामुल् प्रत्ययो भवति । हस्तेन वर्त्तयति ।
हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । करवर्त्तम् । पाणिवर्त्तम् । ग्रहेः खन्वप । हस्तेन
गृह्णाति । हस्तग्रहं गृह्णाति । कण्ठाहम् । पाणिग्राहम् ॥

स्ये पुषः ॥ ४० ॥

करणादत्येव । स्यइत्यर्थग्रहणम् । स्ववाचिनि करणे उपपदे पुषे-
र्धातिर्णामुत्प्रत्ययो भवति । आत्मीयज्ञानिधनस्रवनः स्वशब्दः । स्वपोषं
पुष्णाति । आत्मपोषम् । गोपोषम् । पितृपोषम् । मातृपोषम् । धनपो-
षम् । रीपोषम् ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥

अधिकरणवाचिन्युपपदे बध्नातेर्धातिर्णामुत्प्रत्ययो भवति । चक्रबन्धं
बध्नाति । कूटबन्धं बध्नाति । मुष्टिबन्धं बध्नाति । चारुबन्धं बध्नाति ।
चारुके बध्नातीत्यर्थः ॥

संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥

संज्ञायां विषये बध्नातेर्धातिर्णामुत्प्रत्ययो भवति । क्रौञ्चबन्धं
बध्नाति । मयूरिकाबन्धं बध्नाति । मयूरिकाबन्धं बध्नुः । अट्टानिकाबन्धं
बध्नुः । बन्धविशेषाणां नामधेयान्यतानि ॥

कर्त्तृजीवपुरुषयोर्नाशिवहोः ॥ ४३ ॥

जीवपुरुषयोः कर्त्तृवाचिनोरुपपदयोर्यथासंख्यं नशिवहोर्द्वौत्वोर्णामुल
प्रत्ययो भवति । जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं
वहति । पुरुषः प्रेष्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः । कर्त्तरीति किम् । जीवेन नष्टः ।
पुरुषेष्योऽः ॥

ऊर्द्धं शुषिपूरोः ॥ ४४ ॥

कर्त्तृपहणमनुवर्त्तते । ऊर्द्धशब्दे कर्त्तृवाचिन्युपपदे शुषिपूरोर्द्वौत्वा-
र्णामुल प्रत्ययो भवति । ऊर्द्धं शोषं शुष्यति । ऊर्द्धं शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्द्धपूर्
पूर्यते । ऊर्द्धं पूर्यतइत्यर्थः ॥

उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥

उपमीयते ऽनेनेत्युपमानम् । उपमाने कर्मण्युपपदे चकारात्कर्त्तरि
धातोर्णामुल प्रत्ययो भवति । घृतनिधायं निहितः । घृतमिव निहित
इत्यर्थः । सुवर्णनिधायं निहितः । सुवर्णमिव निहितः । कर्त्तरि खत्वपि ।
अजकनाशं नष्टः । अजकइव नष्टः । चूडकनाशम् । दन्तनाशम् ॥

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

निमूलसमूलयोरित्येतदारभ्य कषादयः । एतेषु यथाविध्यनुप्रयोगो
भवति । यस्माद्घातोर्णामुल प्रत्ययो भवति स एवानुप्रयोक्तव्यः । ननु धातु-
संबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव, यथाविधीति नियमार्थं वच-
नम् । तथा चैवादाहृतम् ॥

उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥

दंश दशने । अस्माद्घातोर्हपूर्वात्तृतीयान्त उपपदे णामुलप्रत्ययो
भवति । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । आर्द्रकोपदंशम् । आर्द्र-
केणोपदंशम् । अत्र विकल्पेनोपपदसमासस्तृतीयाप्रभृतौन्यन्यतरस्यामिति ।
मूलकादि चोपदंशेः कर्म । भुजेः करणम् । सर्वस्मिन्नेवात्र णामुलप्रकरणे
सति क्रियाभेदे वासरूपविधिना त्वापि भवति । मूलकेनोपदशय भुङ्क्ते ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ४८ ॥

तृतीयायामित्येव । हिंसा प्राण्युपघातः । तदर्थानां धातूनामनुप-
योगधातुना समानकर्मकाणां तृतीयान्तउपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति ।
दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । दण्डेन
ताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् । चौरं दण्डेनोपहत्य गोपालको
गाः कालयति ॥

सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ४९ ॥

उपशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । उपपूर्वभ्यः पीडरुधकर्षभ्यः सप्त-
म्यन्तउपपदे चकारात्तृतीयान्तउपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । पार्श्वोपपीडं
शेते । पार्श्वेयोरुपपीडम् । पार्श्वोभ्यामुपपीडम् । ब्रजेनोपरोधे गाः स्याप-
यति । ब्रजे उपरोधम् । ब्रजेनोपरोधम् । पाण्युपकर्षे धानाः संगृह्णाति ।
पाण्युपकर्षम् । पाण्येनोपकर्षम् । कर्षतेरिदं ग्रहणं न कृषतेः ॥

समासत्तौ ॥ ५० ॥

सप्तम्यां तृतीयायामिति वृत्तते । समासत्तिः सन्निकर्षः । समासत्तौ
गम्यमानायां तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्द्वितीयाणामुल् प्रत्ययो भवति । केशयाहं
सुद्व्यन्ते । केशेषु याहम् । केशैर्याहम् । हस्तयाहम् । हस्तेषु याहम् ।
हस्तैर्याहम् । युद्वुसंरम्भादत्यन्तं सन्निकृष्यन्तइत्यर्थः ॥

प्रमाणे च ॥ ५१ ॥

तृतीयासप्तम्योरित्येव । प्रमाणमायामः दैर्घ्यम् । प्रमाणे गम्यमाने
तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्द्वितीयाणामुल् प्रत्ययो भवति । द्युहुलोत्कर्षं खण्डिकां
क्षिन्ति । द्युहुले उत्कर्षं, द्युहुलेनोत्कर्षम् । अ्युहुलोत्कर्षम् ॥

अपादाने परीप्सायाम् ॥ ५२ ॥

परीप्सा त्वरा । परीप्सायां गम्यमानायामपादानउपपदे धातो-
र्णमुल् प्रत्ययो भवति । शय्योत्थायं धावति । शय्यायाउत्थाय । एवं
नाम त्वरते यदवश्यं कर्त्तव्यमपि नापेक्षते । शय्योत्थानमात्रमात्रियते ।

रन्नापकर्षं पयः पिबति । भ्राष्ट्रापकर्षमपूपान् भक्षयति । परीप्सायामिति
क्रिम् । आसनादुत्थाय गच्छति ॥

द्वितीयायां च ॥ ५३ ॥

परीप्सायामित्येव । द्वितीयान्तउपपदे परीप्सायां गम्यमानायां
धातोर्यमुल् प्रत्ययो भवति । यष्टियाहं युध्यन्ते । यष्टिं याहम् । लोष्ट-
याहम् । लोष्टं याहम् । एवं नाम त्वरते यदायुध्यहणमपि नाद्रियते ।
लोष्टादिकं यत्किञ्चिदासन्नं तद् गृह्णाति ॥

स्वाङ्गे ऽध्रुवे ॥ ५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवं स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्तउपपदे धा-
तोर्यमुल् प्रत्ययो भवति । अतिनिकाणं जल्पति । भ्रूवित्तेपं कथयति ।
अध्रुवइति क्रिम् । उत्तिष्य शिरः कथयति । यस्मिचङ्गे छिचेऽपि प्राणी
न म्रियते तदध्रुवम् । अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गम् ॥

परिक्लिश्यमाने च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्ग द्वितीयायामित्येव । परिक्लिश्यमाने स्वाङ्गवाचिनि द्विती-
यान्तउपपदे धातोर्यमुल् प्रत्ययो भवति । परिक्लेशः सर्वतो बाधनम्,
दुःखनम् । उरःपेषं युद्यन्ते । उरःप्रतिपेषं युद्यन्ते । शिरःपेषम् । शिरःप्र-
तिपेषम् । कृत्स्नमुरः पीडयन्तो युध्यन्ते । ध्रुवायांयमारम्भः ॥

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ ५६ ॥

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्तउपपदे विश्यादिभ्यो धातुभ्यो
णमुल् प्रत्ययो भवति व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्यमाने । विश्या-
दिभिः क्रियाभिरनवयवेन पदार्थानां संबन्धो व्याप्तिः । तात्पर्यमासेवः ।
द्रव्ये व्याप्तिः, क्रियायामासेवा । गेहानुप्रवेशमास्ते । समासेन व्याप्या-
सेत्रयोस्तत्त्वाचित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं न भवति । असमासपदे तु
व्याप्यमानतायां द्रव्यवचनस्य द्विवचनम्, आसेव्यमानतायान्तु क्रियावच-
नस्य । तथा च घटयति । सुप्सु वीप्सा, तिङ्स्तु नित्यतेति । गेहगेहमनु-
प्रवेशमास्ते । आसेवायाम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमास्ते । पति । गेहानु-

प्रपातमास्ते । गेहंगेहमनुप्रपातमास्ते । गेहमनुप्रपातमनुप्रपातमास्ते ।
पदि । गेहानुप्रपादमास्ते । गेहंगेहमनुप्रपादम् । गेहमनुप्रपादमनुप्रपादम् ।
स्कन्दि । गेहावस्कन्दमास्ते । गेहंगेहमवस्कन्दम् । गेहमवस्कन्दमवस्क-
न्दम् । व्याप्यमानासेव्यमानयोरिति किम् । गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते । ननु
चाभीक्ष्ण्ये णमुल्लिखित गष । आंसेवा चाभीक्ष्ण्यमेव । किमर्थम्यनरासे-
वायां णमुल्लुच्यते । त्वानिष्टत्यर्थमिति चेत् । न, इष्टत्वात्तस्य । द्वितीयो-
पपदार्थं तर्हि वचनम् । उपपदसमासः पत्ते यथा स्यात् । तेन हि सत्यु-
पपदाभावः ॥

अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कान्देशु ॥ ५७ ॥

द्वितीयायामित्येव । क्रियामन्तरयति क्रियान्तरे, क्रियाव्यवधाय-
कः । क्रियान्तरे धात्वर्थे वर्त्तमानाभ्यामस्यतितृषिभ्यां द्वितीयान्तेषु काल-
वाचिषूपपदेषु णमुल्लप्रत्ययो भवति । दृहात्यासं गाः पाययति । दृहम-
त्यासं गाः पाययति । अहात्यासं गाः पाययति । दृहतर्षं गाः पाययति ।
दृहं तर्षं गाः पाययति । अन्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्य-
धीयते । विच्छिद्यते । अद्य पाययित्वा दृहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ।
अस्यतितृषोरिति किम् । दृहमुपोष्य भुङ्क्ते । क्रियान्तरइति किम् ।
अहरत्यस्यिषून् गतः । न गतिर्व्यधीयते । कालेष्विति किम् । योजन-
मत्यस्य गाः पाययति । अध्वकर्मकमत्यसनं व्यवधायकं न कालकर्मकम् ॥

नामन्यादिशिग्रहोः ॥ ५८ ॥

द्वितीयायामित्येव । नामशब्दे द्वितीयान्त उपपदे आदिशिग्रहेश्च
धांतोर्णमुल्लप्रत्ययो भवति । नामादेशमाचष्टे । नामयाहमाचष्टे ॥

अव्यये ऽयथाभिप्रेतास्थाने कृञः क्वाणमुलौ ॥ ५९ ॥

* अव्ययउपपदे ऽयथाभिप्रेतास्थाने गम्यमाने करोतिः त्वानामुलौ
भवतः । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः, किं तर्हि वृषल नीचैः कृत्याचरे । नीचैः

* द्वितीयायामित्येवेति कुत्र चिदधिकम् ।

कृत्वा । नीचैःकारम् । उच्चैर्चाम प्रियमाख्येयम् । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी, किं तर्हि वृषलोच्चैः कृत्याचक्षे । उच्चैः कृत्वा । उच्चैः कारम् । नीचैर्चामाप्रियमाख्येयम् । अयथाभिप्रेताख्यानइति किम् । उच्चैः कृत्वा ऽऽचष्टे पुत्रस्ते जात इति । त्वायहणं किम् । यावता सर्वस्मिन्नेवात्र प्रकरणे वासरूपेण त्वा भवतीत्युक्तम् । समासार्थं वचनम् । तथा च त्वा चेत्यस्मिन्सूत्रे तृतीयाप्रभृत्यान्यतरस्यामिति वर्त्तते । णमुलधिकारे पुनर्णमुल्यहणं तुल्यकतत्वज्ञापनार्थम् । तेनोत्तरत्र द्वयोरप्यनुवृत्तिर्भविष्यति ॥

तिर्यच्यपवर्गे ॥ ६० ॥

तिर्यक्शब्दउपपदे कृजः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतो ऽपवर्गे गम्यमाने । अपवर्गः समाप्तिः । तिर्यक्कृत्य गतः । तिर्यक्कृत्वा गतः । तिर्यक्कारं गतः । समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गइति किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः । तिर्यचीति शब्दानुकरणम् । न च प्रकृतिवदनुकरणेन भवितव्यम् । अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गात् । एतदोश्, अदसोमादिति ॥

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ॥ ६१ ॥

तस्प्रत्ययो यतः स्वाङ्गात्तदेवमुच्यते । तस्प्रत्यये स्वाङ्गवाचिन्युपपदे करोतेर्भवतिश्च धात्वोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । यथासंख्यमत्र नेष्यते । अस्वरितत्वात् । मुखतःकृत्य गतः । मुखतः कृत्वा गतः । मुखतःकारं गतः । पृष्ठतःकृत्य गतः । पृष्ठतः कृत्वा गतः । पृष्ठतःकारं गतः । मुखतोभूय तिष्ठति । मुखतो भूत्वा तिष्ठति । मुखतोभावं तिष्ठति । पृष्ठतोभूय गतः । पृष्ठतो भूत्वा । पृष्ठतोभावम् । स्वाङ्गइति किम् । सर्वतः कृत्वा गतः । तस्यहणं किम् । मुखीकृत्य गतः । मुखीभूय गतः । प्रत्ययपहणं किम् । मुखे तस्यतीति मुखतः, मुखतः कृत्वा गतः ॥

नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे ॥ ६२ ॥

नार्थो धार्थश्च प्रत्ययो यस्मात्स एवमुच्यते । नाधार्थप्रत्यये शब्दे च्यर्थउपपदे कृभ्वोर्धात्वोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । अनाना नाना कृत्वा गतः, नानाकृत्य गतः । नाना कृत्वा गतः । नानाकारं गतः ।

विनाङ्गत्य गतः । विना कृत्वा गतः । विनाकारं गतः । नानाभूय गतः ।
 नाना भूत्वा गतः । नानाभावं गतः । विनाभूय गतः । विना भूत्वा गतः ।
 विनाभावं गतः । द्विधाङ्गत्य गतः । द्विधाकारं गतः । द्विधा कृत्वा गतः ।
 द्विधाभूय गतः । द्विधा भूत्वा गतः । द्विधाभावं गतः । द्वैधंङ्गत्य गतः ।
 द्वैधं कृत्वा गतः । द्वैधंकारं गतः । द्वैधंभूय गतः । द्वैधं भूत्वा गतः ।
 द्वैधंभावं गतः । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिरक् कृत्वा । पृथक् कृत्वा ।
 द्यर्थइति किम् । नाना कृत्वा काष्ठानि गतः । धार्थमर्थग्रहणं, ना पुनरेक
 एव विनञ्भ्यां नानाञ्जाविति ॥

तूष्णीमि भुवः ॥ ६३ ॥

तूष्णींशब्द उपपदे भवतेर्द्धातोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । तूष्णीं-
 भूय । तूष्णीं भूत्वा । तूष्णींभावम् । भूयग्रहणं कृजो निवृत्त्यर्थम् ॥

अन्वचानुलोम्ये ॥ ६४ ॥

अन्वक्शब्द उपपदे भवतेर्धातोरानुलोम्ये त्वाणमुलौ भवतः ।
 आनुलोम्यमनुलोमता, अनुकूलत्वं परचित्तानुविधानम् । अन्वभूयास्ते ।
 अन्वभूत्वास्ते । अन्वभावमास्ते । आनुलोम्यइति किम् । अन्वभूत्वा
 ष्तिष्ठति ॥

शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसर्चास्त्वर्थेषु तुमुन् ॥ ६५ ॥

शकादिषूपपदेषु अस्त्यर्थेषु वा धातुमात्रात्तुमुन् प्रत्ययो भवति ।
 अक्रियाद्योपपदाद्योपपदार्थः । शक्नोति भोक्तुम् । धृष्णोति भोक्तुम् । जा-
 नाति भोक्तुम् । ग्लायति भोक्तुम् । घटते भोक्तुम् । आरभते भोक्तुम् ।
 लभते भोक्तुम् । प्रक्रमते भोक्तुम् । सहते भोक्तुम् । अर्हति भोक्तुम् ।
 अस्त्यर्थेषु खल्वपि । अस्ति भोक्तुम् । भवति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् ।

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६६ ॥

पर्याप्तिरन्यनता । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषूपपदेषु धातोस्तुमुन्प्रत्ययो
 भवति । पर्याप्ता भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् । भोक्तुं पारयति । पर्याप्तिवच-

नेष्विति किम् । अलं कृत्वा । अलमर्थेष्विति किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते ।
पूर्वसूत्रे शकियहणमनलमर्थम् । शक्यमेवं कर्तुमिति ॥

कर्त्तरि कृत् ॥ ६७ ॥

कृत्यसंज्ञकाः प्रत्ययाः कर्त्तरि कारके भवन्ति । कृद्रुपतिवाक्याना-
मयमर्थशेषः । तत्र येष्वर्थदेशो नास्ति तत्रेदमुपतिष्ठते । अर्थाकाङ्क्षि-
त्वात् । न ख्युनादिवाक्येषु । सातादर्थनिर्द्वेषे सति तेषां निराकाङ्क्ष-
त्वात् । कारकः । कर्त्ता । नन्दनः । याही । पचः ॥

भव्यगेथप्रवचनीयोपस्थानीयजन्यास्त्राव्यापात्या वा ॥ ६८ ॥

भव्यादयः शब्दाः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । तयोरेव कृत्यक्तखलर्था
इति भावकर्मणोः प्राप्नोः कर्त्ता च वाच्यः पते उच्यते । भवत्यसौ भव्यः ।
भव्यमनेनेति वा । गेयो माणवकः साम्नां, गेयानि माणवकेन सामानीति
वा । प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य । प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्याय इति
वा । उपस्थानीयो ऽन्तेवासी गुरोः । उपस्थानीयः शिष्येण वा गुरुः ।
जायते ऽसौ जन्यः । जन्यमनेनेति वा । आप्रवते ऽसावाप्राव्यः । आप्रा-
व्यमनेनेति वा । आपतत्यसावापात्यः । आपात्यमनेनेति वा ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ६९ ॥

ल इत्युत्सृष्टानुबन्धं सामान्यं गृह्यते । प्रथमाबहुवचनं चैतत् ।
लकाराः कर्मणि कारके भवन्ति । चकारात्कर्त्तरि च । अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो
भावे भवन्ति । पुनश्चकारात्कर्त्तरि च । गम्यते यामो देवदत्तेन । गच्छति
यामं देवदत्तः । अकर्मकेभ्यः । आप्यते देवदत्तेन । आस्ते देवदत्तः ।
सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ॥ ७० ॥

तयोरेव भावकर्मणोः कृत्यसंज्ञकाः क्तखलर्थाश्च प्रत्यया भवन्ति ।
एषकारः कर्तुरपकर्षणार्थः । कृत्याः कर्मणि । कर्त्तव्यः कटो भवता । भो-
क्तव्य औदनो भवता । भावे । आशितव्यं भवता । शयितव्यं भवता ।

क्तः कर्मणि । कृतः कटो भवता । भुक्त श्रोत्रो भवता । भावे । आसितं
भवता । शयितं भवता । खलर्थाः कर्मणि । ईषत्कारः कटो भवता ।
सुकरः । दुष्करः । भावे । ईषदाढ्यं भवं भवता । स्वाढ्यं भवं भवता ।
भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेस्सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ७१ ॥

आदिकर्मणि यः क्तो विहितः स कर्त्तरि भवति । चकाराद्यथा-
प्राप्तं भावकर्मणोः । आदिभूतः क्रियालक्षण आदिकर्म, तस्मिन्नादिकर्मणि
भूतत्वेन विवक्षिते यः क्तो विहितस्तस्यायमर्थनिर्द्देशः । प्रकृतः कटं देव-
दत्तः । प्रकृतः कटो देवदत्तेन । प्रकृतं देवदत्तेन । प्रभुक्त श्रोत्रं देवदत्तः ।
प्रभुक्त श्रोत्रो देवदत्तेन । प्रभुक्तं देवदत्तेन ॥

गत्यर्थकर्मकश्लेषशीङ्स्थासवस जनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥ ७२ ॥

गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यो ऽकर्मकेभ्यः श्लेषादिभ्यश्च यः क्तः स कर्त्तरि
भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च भावकर्मणोः । गतो देवदत्तो यामम् । गतो
देवदत्तेन यामः । गतं देवदत्तेन । अकर्मकेभ्यः । गतानो भवन् । गतानं
भवता । आसितो भवान् । आसितं भवता । श्लेष । उपश्लिष्टो गुरुं
भवान् । उपश्लिष्टो गुरुर्भवता । उपश्लिष्टुं भवता । शीङ् । उपशयितो गुरुं
भवान् । उपशयितो गुरुर्भवता । उपशयितं भवता । उपस्थितो गुरुं
भवान् । उपस्थितो गुरुर्भवता । उपस्थितं भवता । आस । उपासितो
गुरुं भवान् । उपासितो गुरुर्भवता । उपासितं भवता । वस । अनूषितो गुरुं
भवान् । अनूषितो गुरुर्भवता । अनूषितं भवता । जन । अनुजातो मा-
णवको माणविकाम् । अनुजातो माणवकेन माणविका । अनुजातं माणव-
केन । रुह । आरुढो वृत्तं भवान् । आरुढो वृत्तो भवता । आरुढं भवता ।
जीर्यति । अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तः । अनुजीर्णो वृषली देवदत्तेन ।
अनुजीर्णं देवदत्तेन । श्लेषादयस्सोपसर्गास्सकर्मका भवन्ति तदर्थमेवामु-
पादानम् ॥

दाशगोघ्नौ संप्रदाने ॥ ७३ ॥

दाशगोघ्नौ शब्दौ संप्रदाने कारके निपात्यते । दाशु दाने, ततः पचाद्यच् । स कृत्संज्ञकत्वात्कर्त्तरि प्राप्तेः, संप्रदाने निपात्यते । दाशन्ति तस्मादिति दाशः । आगताय तस्मै दातुं गां घ्नन्तीति गोघ्नो ऽतिथिः । टगत्रनिपात्यते । निपातनसामर्थ्यादेव गोघ्न च्छ्विगादिरुच्यते, न तु चण्डालादिः । असत्यपि च गोहनेन तस्य योग्यतया गोघ्न इत्यभिधीयते ॥

भीमादयो ऽपादाने ॥ ७४ ॥

भीमादयः शब्दा अपादाने निपात्यन्ते । उणाद्विप्रत्ययान्ता एते । श्याधूसूभ्यो मक् भियष्णुक्त्वेत्येवमादयः । ताभ्यामन्यत्रेणादय इति पर्युदासे प्राप्ते निपातनमारभ्यते । भीमः । भीष्मः । भयानकः । बरुः । चरुः । भूमिः । रजः । संस्कारः । संक्रन्दनः । प्रपतनः । समुद्रः । सुनः । सुक । खलतिः ॥

ताभ्यामन्यत्रेणादयः ॥ ७५ ॥

उणादयः शब्दास्ताभ्यामपादानसंप्रदानाभ्यामन्यत्र कारके भवन्ति । कृत्वात् कर्तयैव प्राप्ताः कर्मादिषु कथ्यन्ते । ताभ्यामिति संप्रदानार्थं प्रत्यवमर्शः । अन्यथा स्यादादानमेव पर्युदस्येत, अनन्तरत्वात् । कृषितो ऽसौ कृषिः । तन्यतइति तन्तुः । वृत्तमिति वर्त्म । चरितं चर्म ॥

क्तो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥

ध्रौव्यार्था अकर्मकाः प्रत्यवसानार्था अभ्यवहारार्था इति स्वनि-
कायप्रसिद्धिः । ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यो यः क्तो विहितः सो ऽधिकरणो भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च ध्रौव्यार्थेभ्यः कर्तृभावाधिकरणेषु, गत्यर्थेभ्यः कर्तृकर्मभावाधिकरणेषु, प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्मभावाधिकरणेषु । ध्रौव्यार्थे-
भ्यस्त्वावत् । आसितो देवदत्तः । आसितं तेन । इदमेषामासितम् । गत्य-
र्थेभ्यः । यातो देवदत्तो यामम् । यातो देवदत्तेन यामः । यातं देवद-
त्तेन । इदमेषां यातम् । प्रत्यवसानार्थेभ्यः । भुक्त आदनो देवदत्तेन ।

भुक्त ओदनं देवदत्तः । देवदत्तेन भुक्तम् । इदमेषां भुक्त्वा । कथं भुक्त्वा
ब्राह्मणाः, पीता गाव इति । अकारो मत्वर्थायः । भुक्तमेषामस्ति पीत-
मेवामस्तीति ॥

लस्य ॥ ७७ ॥

लस्येत्ययमधिकारः । अकार उच्चारणार्थः । लकारमात्रं स्यानि-
त्वेनाधिक्रियते । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामि लस्येत्येवं तद्विविक्तम् ।
किं चेदं लस्येति । इश लकारा अनुबन्धविशिष्टा विदिता अर्थविशेषे
कालविशेषे च, तेषां विशेषकराननुबन्धानुत्सृज्य यत्सामान्यं तद्गृह्यते ।
पठित,श्चत्वारो डिनः । अक्षरसमाप्तापवादानुपूर्व्यां कथ्यन्ते । लट् ।
लिट् । लृट् । लोट् । लेट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । इति । ल-
कारमात्रस्य बहूनां कस्माच्च भवति लुनाति चूडाल इति । धात्वधिकारो
ऽनुवर्त्तते । कर्त्रादयश्च विशेषकाः ॥

तिप्तस्मिसिपथस्थमिब्वस्मस्तानांभथासाधां-

धमिड्वचिमिडिङ् ॥ ७८ ॥

लस्य तिप्तादय आदेशा भवन्ति । तिप्सिप्सिपिपां प्रकारः स्वरार्थः ।
पठट्टकार इटोदिति विशेषणार्थः । तिप्तादिभिरादेशैस्तुल्यस्वान् देशवि-
ध्यर्थः । महिडो ङकारस्तिडिति प्रत्याहार्यहणार्थः । पचति । पचतः ।
पचन्ति । पचसि । पचथः । पचथ । पचामि । पचावः । पचामः । पचते ।
पचते । पचन्ते । पचसे । पचथे । पचथे । पचे । पचावहे । पचामहे ।
एवंमन्येष्वपि लकारेषूदाहार्यम् ॥

तित् आत्मनेपदानां टेरे ॥ ७९ ॥

टितो लकारस्य स्याने यान्यात्मनेपदानि तिप्तां टेरेकारादेशो
भवति । तथा चैवादाहृतस् । बहू कस्माच्च भवति पचमानो यजमानः ।
प्रकृतैस्तिप्तादिभिरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते ॥

'थासस्से ॥ ८० ॥

टित इत्येव । टितो लकारस्य यस्यास्तस्य सेशब्द आदेशो भवति ।
पक्षसे । पेंचिषे । पक्कासे । पत्यसे ॥

लिटस्तभ्योरेशिरेच् ॥ ८१ ॥

लिहादेशयोस्तभ्योर्यथासंख्यमेश् इरेच् इत्येतावादेशौ भवतः ।
शकारः सर्वादेशार्थः । चकारः स्वरार्थः । पेच । पेचाते । पेचिर । लेभे ।
लेभाते । लेभिर ॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणत्वमाः ॥ ८२ ॥

लिट इत्येव । लिहादेशानां परस्मैपदसंज्ञकानां यथासंख्यं तिष्ठा-
दीनां णलादयो नवादेशा भवन्ति । लकारः स्वरार्थः । णकारो वृद्धार्थः ।
पपाच । पेत्ततुः । पेत्तुः । पेत्तिथ । पपक्थ । पेत्तथुः । पेत् । पपाच । पपच ।
पेत्तिव । पेत्तिम ॥

विटो लटो वा ॥ ८३ ॥

परस्मैपदानामित्येव । विट ज्ञाने । अस्माद्वातोः परेषां लिहादेशानां
परस्मैपदानां णलादयो नव विकल्पेनादेशा भवन्ति । वेद । विदतुः ।
विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्व । न च भवति ।
वेत्ति । वित्तः । विदन्ति । वेत्ति । वित्थ । वित्थ । वेद्वि । विद्वुः । विद्वुः ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ ८४ ॥

परस्मैपदानामित्येव । लटो वेत्ति च । ब्रुवः परस्य लटः परस्मै-
पदानां पञ्चानामादिभूतानां पञ्चैव णलादय आदेशा भवन्ति, तत्संनि-
योगेन च ब्रुव आहशब्द आदेशो भवति । आह । आहतुः । आहुः ।
आत्थ । आहथुः । न च भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि ।
ब्रूथः । पञ्चानामिति किम् । ब्रूथ । ब्रवीमि । ब्रूवः । ब्रूमः । आदित
इति किम् । परेषां मा भूत् । ब्रुव इति पुनर्वचनं स्यात्यर्थं, परस्मैपदाना-
मेव हि स्यात् ।

लोटो लङ्घत् ॥ ८५ ॥

अतिदेशो ऽयम् । लोटो लङ्कार्यं भवति । तामादयस्सलोपश्च ।
पचताम् । पचताम् । पचत । पचाव । पचाम । अडाटौ कस्माच्च भवतः,
तथा भेर्जुसादेशो लङ्ः शाकटापनस्यैवेति । वान्तु । यान्तु । त्रिवो लटो
वेत्यतो वायहणमनुवर्तते । सा च व्यग्रस्थितविभाषा भविष्यति ॥

एहः ॥ ८६ ॥

लोट इत्येष । लोडादेशानामिकारस्य उकारादेशो भवति । पचतु ।
पचन्तु ॥ हिन्योरुत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ न बोच्चारणसामर्थ्यात् ।
अथ वा वेति वर्त्तते, सा च व्यग्रस्थितविभाषा ॥

सेर्ह्यपिच्च ॥ ८७ ॥

लोट इत्येष । लोडादेशस्य सेर्हि इत्ययमादेशो भवति, अपिच्च
भवति । स्यानिबद्धावात्पित्त्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । लुनीहि । पुनीहि ।
राधुनि । तत्पुहि ॥

वा क्न्दसि ॥ ८८ ॥

अपित्त्वं विकल्प्यते । आदेशश्क्न्दसि विषये हिशब्दो वा ऽपिच्च-
भवति । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः । प्रीणाहि । प्रीणीहि * ॥

मेर्निः ॥ ८९ ॥

लोट इत्येष । लोडादेशस्य मेर्निरादेशो भवति । उत्त्वलोपयोरप-
वादः । पचानि । पठानि ॥

आमेतः ॥ ९० ॥

लोट इत्येष । लोटसंबन्धिन एकारस्य आमित्ययमादेशो भवति ।
पचताम् । पचताम् । पचन्ताम् ॥

सवाभ्यां वामौ ॥ ९१ ॥

लोट इत्येष । सकारवकाराभ्यामुत्तरस्य लोटसंबन्धिन एकारस्य
यथासंख्यं च अम् इत्येतावादेशौ भवतः । आमोपवादः । पचस्व । पचध्वम् ॥

* युयुधि । लुहोधि । लुहुधि । इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

आडुत्तमस्य पिच्च ॥ ८२ ॥

लोट इत्येष । लोटसंबन्धिन उत्तमपुरुषव्याडागमैः भवति, स
लोत्तमपुरुषः पिच्चति । करवाणि । करवाथ । करवाम । करवै । करवा-
थहै । करवामहै ॥

एत ऐ ॥ ८३ ॥

लोडुत्तमस्येति वर्त्तते । लोडुत्तमसंबन्धिन एकारस्य ऐकारादेशो
भवति । आमेपचादः । करवै । करवावहै । करवामहै । इह कस्माच्च
भवति । पचावेदं, पचामेदम् । बहिरङ्गलक्षणत्वाद्गुणस्य ॥

लेटो ऽडाटौ ॥ ८४ ॥

लेटो ऽडाटावागमौ भवतः पर्यायेण । लोषिषत् । सारिषत् ।
मन्दिषत् । पताति दिद्युत् । उदधिं व्याघयाति ॥

आत ऐ ॥ ८५ ॥

लेट इत्येष । लेटसंबन्धिन आकारस्य ऐकारादेशो भवति । प्रथमपु-
रुषमध्यमपुरुषात्मनेपदद्विवचनयोः । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे । करवैते । कर-
वैथे । आटः कस्माच्च भवति । विधानसामर्थ्यात् ॥

वैतो ऽन्यच्च ॥ ८६ ॥

लेट इत्येष । लेटसंबन्धिन एकारस्य वा ऐकारादेशो भवति ।
अन्यत्रेत्यनन्तरो विधिरपेक्ष्यते । आत ऐ इत्येतद्विषयं वर्जयित्वा एत ऐ
भवति । सप्ताहानि शयै । अहमेव पशूनामीशै । मदया एव वो यहा
एह्यान्तै । मद्रैवन्यान्त्येव वः पात्राण्युच्यान्तै । न च भवति । यत्र क्व च
ते ममो दक्षं दधसउत्तरम् । अन्यत्रेति क्रिम् । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे ॥

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ८७ ॥

लेट इत्येष । लेटसंबन्धिन इकारस्य परस्मैपदविषयस्य लोपो
भवति । वानुवृत्तेः पक्षे शक्यमापि भवति । लोषिषत् । सारिषत् । मन्दि-
षत् । न च भवति । पताति दिद्युत् । उदधिं व्याघयाति । परस्मैपदव-
हणमिद्धिमहिडां मा भूत् ॥

स उत्तमस्य ॥ ८८ ॥

लेट इत्येष वेति च । लेटसंबन्धिन उत्तमपुरुषस्य सकारस्य वा
लोपो भवति । करवाव । करवाम । न च भवति । करवावः । करवामः ।
उत्तमग्रहणं पुरुषान्तरे मा भूत् ॥

नित्यं डितः ॥ ८९ ॥

लेट इति निवृत्तम् । डितो लकारस्य य उत्तमस्तस्य नित्यं सकारस्य
लोपो भवति । अपचाव । अपचाम । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

इतश्च ॥ १०० ॥

डित इत्येष । डिल्लकारसंबन्धिन इकारस्य नित्यं लोपो भवति ।
अपचत् । अपातीत् । परस्मैपदेष्वित्येष । अपचावहि । अपचामहि ॥

तस्थस्थमिपां तान्तंतामः ॥ १०१ ॥

डित इत्येष । डिल्लकारसंबन्धिनां चतुर्णां यथासंख्यं तांमाह्वय
आदेशा भवन्ति । अपचताम् । अपचतम् । अपचत । अपचम् । अपा-
क्ताम् । अपाक्तम् । अपाक्त । अपातम् ॥

लिङ्स्त्रीयुट् ॥ १०२ ॥

लिङ्गादेशानां सीयुडागमो भवति । टकारो देशविधिर्यः । उकार
उच्चारणार्थः । पचेत् । पचेयाताम् । पचेरन् । पचीष्ठ । पचीयास्ताम् ।
पचीरन् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥ १०३ ॥

लिङ् इत्येष । परस्मैपदविषयस्य लिङ्गे यासुडागमो भवति, सीयु-
टोपवादः, स वोदात्तो भवति, ङिच्च । आगमानुदात्तत्वे प्राप्ते, ङित्वं
तु लिङ् एव विधीयते, तत्र तत्कार्यणां संभवाद्, नागमस्य । कुर्यात् ।
कुर्याताम् । कुर्युः । स्थानिवद्भावादेव लिङ्गादेशस्य ङित्वे सिद्धे यासुटो
ङिद्वचनं ज्ञापनार्थं लकाराश्रयङित्वस्यज्ञादेशानां न भवतीति । अचिनवम् ।
अकरवम् ॥

किदाशिषि ॥ १०४ ॥

आशिषि यो लिङ् तस्य यासुहागमो भवति, स चोदात्तः, किद्वृ-
वति । प्रत्ययस्यैवेदं क्त्विं नागमस्य, प्रयोजनाभावात् । डिङ् प्रान्ते क्त्विं
विधीयते । गुणवृद्धिप्रतिषेधस्तुल्यः, संप्रसारणं जागर्तृगणे च विशेषः ।
इष्यात् । इष्यास्ताम् । इष्यासुः । जागर्त्यात् । जागर्त्यास्ताम् । जागर्त्यासुः ।
आशिषीति क्त्विम् । घच्यात् । जाग्यात् ॥

भस्य रन् ॥ १०५ ॥

लिङ् इत्येव । भस्य लिङ्गादेशस्य रन्प्रत्ययमादेशो भवति । भो-
न्ताएवाद् । पचेरन् । यजेरन् । कृषीरन् ॥

इटो ऽत् ॥ १०६ ॥

लिङ्गादेशस्य इटो ऽदित्ययमादेशो भवति । पचेय । यजेय । कृषीय ।
कृषीय । तकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः प्राप्नोति न विभक्तौ तुम्हा इति । नैवा-
यमादेशावयवस्तकारः, किं तर्हि मुखसुखार्थं उच्चार्यते । आगमस्येदो ग्रहणं
न भवति, अर्थवद्गुणो नानर्थकस्येति ॥

सुट् तिथोः ॥ १०७ ॥

लिङ् इत्येव । लिङ्संबन्धिनोस्तकारथकारयोः सुहागमो भवति ।
तकारथकारावागमिनौ । लिङ् तद्विशेषणम् । सीयुटस्तु लिङ्वागमी ।
तेन भिन्नविषयत्वात्सुटा बाधनं न भवति । तकारे इकार उच्चारणार्थः ।
कृषीष्ट । कृषीयास्ताम् । कृषीरन् । कृषीष्टाः । कृषीयास्याम् ॥

भेर्जुस् ॥ १०८ ॥

लिङ् इत्येव । लिङ्गादेशस्य भेर्जुस् आदेशो भवति । भोन्ताप-
वादः । पचेयुः । यजेयुः ॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ १०९ ॥

अलिङ्गर्थे आरम्भः । सिवः परस्य अभ्यस्तसंज्ञकेभ्यो वेश्वेश्वोरस्य
जुस् आदेशो भवति । अभ्यस्तविदियहणमसिनर्थम् । डित इति चानुष-

र्त्तते । सिचस्तावत् । अकार्षुः । अहार्षुः । अभ्यस्तात् । अत्रिभ्युः । अजि-
ह्युः । अजभाहः । विदेः । अविदुः ॥

आतः ॥ ११० ॥

सिच्यङ्गणमनुवर्त्तते । सिच आकारान्ताच्च परस्य भेर्जुसादेशो
भवति । कथमाभ्यामानन्तर्यं, सिञ्जलुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन सिचोऽनन्तरः
श्रुत्या चाकारान्तादिति । अटुः । अधुः । अस्युः । तकारो मुखसुखार्थः ।
पूर्वणैव सिचि नियमार्थं वचनम् । आत एव सिञ्जलुगन्ताच्चान्यस्मादिति ।
अभूवन् । प्रत्ययलक्षणेन जुस्माप्तः प्रतिषिध्यते । तुल्यजातीयापेतस्वा-
लियमस्य । श्रयमाणे हि सिचि भवत्येव । अकार्षुः । अहार्षुः ॥

लडः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥

आत इत्येव । आकारान्तादुत्तरस्य लडादेशस्य भेर्जुसादेशो
भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अयुः । अघुः । अन्येषां मते ।
अयात् । ननु डित इत्यनुवर्त्तते । अत्र लडेवाकारान्तादनन्तरां डित्संभ-
वति नान्यः, तत्किं लडुहणेन । एवं तर्हि लडेव यो लड् विहितस्तस्य
यथा स्यात् । लड्वद्वाचनेन यस्तस्य मा भूत् । लोटो लड्वदिति । यान्तु ।
वान्तु । सिञ्जभ्यस्ताविदिभ्यश्चेत्ययमपि भेर्जुस् लोटो न भवति । विभ्यत् ।
जायत् । विदन्तु । जुस्भावमात्रं हि मुख्येन लडा विशेष्यते । एवकार
उत्तरार्थः ॥

द्विषश्च ॥ ११२ ॥

लडः शाकटायनस्यैवेत्येव । द्विषः परस्य लडादेशस्य भेर्जुसादेशो
भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अद्विषुः । अन्येषां मते । अद्विषन् ॥

तिङ्शित्सार्धधातुकम् ॥ ११३ ॥

तिङ्ः शितश्च प्रत्ययाः सार्धधातुकसंज्ञा भवन्ति । नयति । स्व-
पिति । रोदिति । पठमानः । यजमानः । सार्धधातुकप्रदेशाः सार्धधातुके
यमित्येवमादयः ॥

आर्द्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥

तिङ् शितश्च वर्जयित्वा ऽन्यः प्रत्ययः शेषो धातुसंशब्देनैव विहितः
आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । लविता । लवितुम् । लवितव्यम् । धातोः ल्येव ।
वृत्तस्य वृत्तता ऽस्ति । लूभ्याम् । लूभिः । जुगुप्सते ॥

लिट् च ॥ ११५ ॥

निडादेशस्तिङ् आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अप-
वादः । पेषिथ । शेषिक्य । जग्ने । मष्से । ननु चैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र
समावेशो भवति । सत्यम् । इह त्वेषकारो ऽनुवर्त्तते, स नियमं करिष्यति ॥

निडाशिषि ॥ ११६ ॥

आशिषि विषये यो लिट् स आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधा-
तुकसंज्ञाया अपवादः । समावेशश्चैवकारानुवर्त्तेनै भवति । लविषीष्ट ।
पविषीष्ट । आशिषीति किम् । लुनीयात् । पुनीयात् ॥

कृन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥

कृन्दसि विषये उभयथा भवति । सार्वधातुकमार्द्धधातुकं च । किं
लिङ्हेषानन्तरः संबध्यते । नैतदस्ति । सर्वमेव प्रकरणमपेक्ष्यैतदुच्यते ।
तिङ्शिद्रादि कृन्दस्युभयथा भवति । वर्धन्तु त्वा सुप्तृतयः । आर्द्धधा-
तुकत्वाणिलोपः । वर्धयन्त्विति प्राप्तं । शेषं च सार्वधातुकम् । स्वस्तये
नाशमिषारुहेम् । लिङ्ः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावो न भवति । लिट्
सार्वधातुकम् । ससृवासे विशृण्विषरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । लिट् उभ-
यथा भवति । उपस्येयाम शरवो बृहन्न्म् । सार्वधातुकत्वान्लिङ्ः सलोपः ।
आर्द्धधातुकत्वादेत्वम् । व्यत्ययो बहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य
चतुर्थःपादः ॥ समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

इयाप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आपञ्चमाध्यायपरि-
 म्पान्तेऽप्रातिपदिकादित्येवं तद्वृत्तित्वम् । स्वादिषु रूपपर्यन्तेषु प्रकृति-
 रधिक्लिपते । डीब्डीष्डीनां सामान्येन ग्रहणं डीति । टाब्डाप्चापामा-
 बिति । प्रातिपदिकमुक्तमर्थवत्कृतद्वितसमासाश्चेति । तेषांसमाहारनिर्दे-
 शो इयाप्प्रातिपदिकीर्तयति । यत्रापि च प्रत्ययपरत्वेन पारिशेष्यादियमेव
 प्रकृतिर्लभ्यते, तथापि वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्वयजननप्रत्ययविधौ तस्मिन्प्रत्ययाद्यं
 इयाप्प्रातिपदिकग्रहणं कर्तव्यम् । इतरथा हि समर्थविशेषणमेतस्यात् ।
 अथ इयाव्यग्रहणं किं, न प्रातिपदिकग्रहणेन लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं
 भवतीत्येव मिदुम् । नैतदस्ति । स्वरूपविधिविषये परिभाषेयं प्रातिपदि-
 कस्वरूपग्रहणे सति लिङ्गविशिष्टग्रहणं भवतीति । तथा च युवा खलतिप-
 लितखलिनजरतीभिरिति ज्ञापकमस्यास्तादृशमेव । किं च तदन्तात्तद्वित-
 विधानार्थं इयाव्यग्रहणम् । कानितरा । हरिणितरा । खट्वातरा । माला-
 तरा । इति । विप्रविषेधात्तद्वितबलीयस्त्वं स्यात् ॥

स्वौजसमौट्क्ष्टाभ्यांभिसुडेभ्यांभ्यसुडसिभ्यांभ्यस्-
 डसोसाम्ङ्योस्सुप् ॥ २ ॥

इयाप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । इयाप्प्रातिपदिकात् स्वादयः
 प्रत्यया भवन्ति । उकारादयो ऽनुबन्धा यथायोगमुच्चारणविशेषणार्थाः ।
 पकारः सुब्रूति प्रत्याहारार्थः । संख्याकर्मादयश्च स्वादीनामर्थाः शास्त्रा-
 न्तरेण विहितास्तेन सहास्यैकवाक्यता । इयन्तात्तावत् । कुमारी ।
 गौरी । शार्ङ्गरी । डीब्डीष्डीनां क्रमेणोदाहरणम् । कुमारी । कुमारी ।
 कुमारी । कुमारीम् । कुमारी । कुमारी । कुमारी । कुमारीभ्याम् ।
 कुमारीभिः । कुमारी । कुमारीभ्याम् । कुमारीभ्यः । कुमारीः । कुमारी-
 भ्याम् । कुमारीभ्यः । कुमारीः । कुमारीः । कुमारीणाम् । कुमारीभ्यः ।

कुमार्याः । कुमारीषु । एवं गौरी शार्ङ्गरथी चोदाहार्ये । आपः खल्वपि ।
 खट्वा । बहुराजा । कारीषगन्ध्या । टाब्हाप्रापां क्रमेणोदाहरणम् । खट्वा ।
 खट्वे । खट्वाः । खट्वाम् । खट्वे । खट्वाः । खट्वया । खट्वाभ्याम् । खट्वाभिः ।
 खट्वायै । खट्वाभ्याम् । खट्वाभ्यः । खट्वायाः । खट्वाभ्याम् । खट्वाभ्यः ।
 खट्वायाः । खट्वयोः । खट्वानाम् । खट्वायाम् । खट्वयोः । खट्वासु । एवं
 बहुराजाकारीषगन्धे चोद.हार्ये । एवं प्रातिपदिकात् । दृषद् । दृषदौ ।
 दृषदः । दृषदम् । दृषदौ । दृषदः । दृषदा । दृषद्वाम् । दृषद्विः ।
 दृषद्वे । दृषद्वाम् । दृषद्व्याः । दृषदः । दृषदभ्याम् । दृषदभ्यः । दृषदः ।
 दृषदोः । दृषदाम् । दृषद्वि । दृषदोः । दृषत्सु ॥

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥

अधिकारोपम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः स्त्रियामित्येवं तद्वे-
 दितव्यम् । इयाप्रातिपदिकादिति सर्वाधिकारेपि प्रातिपदिकमात्रमत्र
 प्रकरणे संबध्यते, इयापोरनेनैव विधानात् । स्त्रियामित्युच्यते केयं स्त्री
 नाम । सामान्यविशेषाः स्त्रीत्वादयो गोत्वादय इव बहुप्रकारा व्यक्तयः ।
 क्वचिदाश्रयविशेषाभावात्पदेशव्यङ्ग्या एव भवन्ति, यथा ब्राह्मणत्वादयः ।
 स्त्रीत्वं च प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थविशेषणं चेत्युभययापि प्रयुज्यते । स्त्रियाम-
 भिधेयायां स्त्रियां वा यत्प्रातिपदिकं वर्त्तत इति । वक्ष्यति । अजाद्यत-
 टाप् । अजा । देवदत्ता । स्त्रियामिति किम् । अजा देवदत्तः ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥

अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽकारान्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां
 टाप् प्रत्ययो भवति । पकारः स्वरसामान्यग्रहणार्थः । टकारः सामान्यग्र-
 हणाविधातार्थः । अजा । एडका । कोकिला । चटका । अश्वा । खट्वा ।
 देवदत्ता । तपरकरणं तत्कालार्थम् । शुभेयाः कीलालपाः ब्राह्मणी । ह-
 ल्ङ्याब्ध्य इति सुलोपः स्यात् । अजादियग्रहणं तु क्वचिज्जातिनक्षणे ङी-
 षि प्राप्ते, क्वचित्तु पुंयोगलक्षणे, क्वचित्तु पुष्यफलोत्पदलक्षणे, क्वचित्तु
 वयोलक्षणे ङीषि, क्वचित्ठिल्लक्षणे । हलन्तानां त्वप्राप्त एव कस्मिंश्चि-

दाहं विधीयते । शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिरिति पठ्यते । तस्यायमर्थः ।
 शूद्रशब्दष्टाप्सुन्यादयति जातिश्चेद्व्रवति । शूद्रा । पुंयोगे ङीषैव भवित-
 व्यम् । शूद्रस्य भार्या शूद्री । महत्पूर्वस्य प्रतिषेधः । महाशूद्री । महाशू-
 द्रशब्दो ह्याभीरजातिवचनस्तर तदन्तविधिना टाप् प्राप्तः प्रतिषिध्यते ।
 ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति कथं तदन्तविधिः । एतदेव
 ज्ञापकं भवत्यस्मिन् प्रकरणे तदन्तविधिरिति, तेनातिधीवरी । अतिधीवरी ।
 अतिभवती । इति भवति । अत्रा, एडका, चटका, अश्वा, मूषिकेति
 जातिः । बाला, होठी, पाका, वत्सा, मन्दा, विलातेति वयः । पूर्वापह-
 रणा । अपरापहारणा । टित्, निपातनाण्यत्वम् ॥ संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः
 फनात् ॥ संफला । भस्त्रफला । अजिनफला । शणफला । पिण्डफला ॥
 त्रिफला द्विगौ ॥ बहुव्रीहौ त्रिफली संहतिः * ॥ सत्पाक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः
 पुष्यात् ॥ सत्पुष्या । प्राक्पुष्या । काण्डपुष्या । प्रान्तपुष्या । शतपुष्या ।
 एकपुष्या । पाककर्णोति ङीषो ऽपवादः ॥ शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः ॥
 क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । हलन्ताः । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा ।
 पुंयोगः । कोकिला जातिः ॥ मूलावजः ॥ अमूला ॥

ऋद्धेभ्यो ङीप् ॥ ५ ॥

ऋकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो
 भवति । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । पकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः ।
 कर्त्री । हर्त्री । दण्डिनी । कृत्रिणी ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥

उग्ङ्ङश्च संभवति यथाकथंचित् तदुगिच्छब्दरूपं, तदन्तात्
 स्त्रियां ङीप्-प्रत्ययो भवति । भवती । अतिभवती । पचन्ती । यजन्ती ॥
 धातोः उगितः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ उखासत् । पर्यधत् ब्राह्मणी ॥
 अश्वतिश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्राची । प्रतीची । उदीची ॥

वनो र च ॥ ७ ॥

* त्रिफलेत्यारभ्य संहतिरित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते ।

वचन्तात्प्रातिपदिकास्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति, रेफश्चान्तादेशः ।
 भीवरी । पीवरी । शर्वरी । परलोकद्रुवरी । अक्षेभ्य इत्येव ङीप् सिद्धे
 तस्मिन्त्रियोगेन रेफविधानार्थं वचनम् ॥ वज्रो न वृशः ॥ * ॥ प्राप्नो ङी-
 ब्रावुभावपि प्रतिषिद्धते । सहपुध्वा ब्राह्मणी ॥

पादो ऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥

पाद इति कृतसमामान्तः पादशब्दो निर्दिश्यते । पादन्तात्प्रा-
 तिपदिकादन्यतरस्यां स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । द्विपात् । द्विपदी ।
 त्रिपात् । त्रिपदी । चतुष्पाद् । चतुष्पदी ॥

टावृचि ॥ ९ ॥

पाद इत्येव । अवीत्यभिधेयनिर्देशः । अचि वाच्यायां पादन्ता-
 त्प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति । ङीपोपवादः । द्विपदा अ-
 क् । त्रिपदा अक् । चतुष्पदा अक् । अचोति किम् । द्विपदी देवदत्ता ॥

न षट्स्वस्मादिभ्यः ॥ १० ॥

षट्मंजुकेभ्यः स्वस्मादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययेन भवति ।
 यो यः प्राप्नोति स सर्वः प्रतिषिद्धते । पञ्च ब्राह्मण्यः । सप्त । नव ।
 दश । स्वस्मादिभ्यः । स्वसा । दुहिता । ननान्दा । याता । माता ।
 तिस्रः । चतस्रः ।

षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टावृत्पत्तिः कस्मात् स्यात् ।

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषमित्त्वस्त्रे तस्माच्चोभौ ॥

मनः ॥ ११ ॥

मवन्तात्प्रातिपदिकात् ङीप् प्रत्ययो न भवति । अक्षेभ्यो ङीविति
 ङीप् प्राप्नो मन इति सूत्रेण प्रतिषिद्धते । दांमा । दामानौ । दामानः ।
 पामा । पामानौ । पामानः । अग्निस्मन्पहशान्यर्धवता दानर्थकेन च
 तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । सीम । सीमानौ । सीमानः । अतिमहिमा ।
 अतिमहिमानौ । अतिमहिमानः ॥

अनो बहुव्रीहेः ॥ १२ ॥

अनन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो न भवति । अनुपधानोपी बहुव्रीहेरिहोदाहरणम् । उपधानोपिनो हि विकल्पं वक्ष्यति । सुपर्वा । सुपर्वाणी । सुपर्वाणः । सुशर्मा । सुशर्माणी । सुशर्माणः । बहुव्रीहेरिति किम् । अतिक्रान्ता राजान, मतिराजी ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

डाप् प्रत्यये भवति उभाभ्यां मन्त्रान्तात्प्रातिपदिकादनन्ताच्च बहुव्रीहेरन्यतरस्याम् । पामा । पामे । पामाः । सीमा । सीमे । सीमाः । न च भवति । पामानः । सीमानः । बहुव्रीहौ । बहुराजा । बहुराजे । बहुराजाः । बहुतत्ता । बहुतत्ते । बहुतत्ताः । न च भवति । बहुराजानः । बहुतत्ताणः । अन्यतरस्यां ग्रहणं किमर्थम् । बहुव्रीहौ वनो र चेत्यस्यापि विकल्पो यथा स्यात् । बहुधीवा । बहुधीवरी । बहुपीवा । बहुपीवरी ॥

अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥

अधिकारोपम् । उत्तरसूत्रेषूपसर्जने प्रतिषेधं करोति । यद्विदुः कर्ष्य-मनुष्मिष्यामो ऽनुपसर्जनादित्येधं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । टिङ्गाणप्रिति ङीष् । कुरुचरी । मद्रचरी । अनुपसर्जनादिति किम् । बहुकुरुचरा बहुम-द्रचरा मधुरा । जातेरिति ङीष् । कुक्कुटी । शूकरी । अनुपसर्जनादिति किम् । बहुकुक्कुटी बहुशूकरा मधुरा । कथं पुनरुपसर्जनात्प्रत्ययप्रसङ्गः । तदन्तविधिना । आप्तं चैतदस्यत्र प्रकरणे तदन्तविधिरिति । तथा च प्रधानेन तदन्तविधिर्भवति । कुम्भकारी । नगरकारी । न चाणिति ऋद्व-हणं, तद्विहितोप्यस्ति ॥

टिङ्गाण् अद्रयसज्दघ्नञ्माच्चत्तथषष्ठकृञ्कञ्-
कारपस्थुनाम् ॥ १५ ॥

अत इति सर्वत्रानुवर्त्तते । तत्सति संभवे विशेषणं भवति । टिङ्गादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । टापो ऽपवादः ।

टितस्तावत् । कुरुचरी । मद्रुचरी । इह कस्माच्च भवति । पचमाना ।
 यज्ञमाना । द्युनुबन्धकस्वाल्लटः । ल्युडादिषु कथं, टित्करणासामर्थ्यात् ।
 इतरत्र तु टरेत्स्वं फलम् । पठिता विद्योति आंगमटित्त्वमनिमित्तं, द्युद्युलौ
 तुट् चेति लिङ्गात् । ठ । सौपर्णयी । वैनतेयी । निरनुबन्धको ढशब्दः
 स्त्रियां नास्तीति निरनुबन्धकपरिभाषा न प्रवर्तते । अण् । कुम्भकारी ।
 नगरकारी । औपगवी । णे ऽपि क्वचिदणुकृतं कार्यं भवति । चैरी ।
 तापमी । दाण्डा मौष्टेत्यत्र न भवति । अञ् । औत्सी । औदपानी ।
 शाङ्करवाद्यञ् इति पुनरञो ग्रहणं जातिलक्षणं ङीषं बाधितुम् । द्वयसच् ।
 ऊरुद्वयमी । जानुद्वयमी । दग्रच् । ऊरुदग्र्यी । जानुदग्र्यी । मात्रच् ।
 ऊरुमात्री । जानुमात्री । तयप् । पञ्चतयी । दशतयी । ठक् । आत्तिकी ।
 शालाकिकी । ठञ् । लावणिकी । ठक्ठञोर्भेदेन ग्रहणं ठनादिनिवृत्त्य-
 र्थम् । ऊञ् । यादृशी । तादृशी । क्रप् । इत्थरी । नश्चरी । स्युन् ।
 आठ्यंकरणी । मुभगंकरणी ॥ नञ्छत्रीककृतरुणतलुनानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
 स्त्रीणी । पैन्धी । शाक्कीकी । याटीकी । तरुणी । तलुनी ॥

यञश्च ॥ १६ ॥

ङीषित्येव । यञन्ताञ्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति ।
 गार्गी । वात्सी ॥ अपत्यग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । द्वीपादनु-
 समुद्रं यञ् । द्वैप्या । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १७ ॥

यञ इत्येव । प्राचामाचार्याणां मतेन यञन्तात् स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो
 भवति, स च तद्धितसंज्ञः । षकारो ङीषर्थः । प्रत्ययद्वयेनेह स्त्रीत्वं व्यज्यते ।
 तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थम् । गार्गायणी । वात्स्यायनी । अन्येषाम् ।
 गार्गी । वात्सी । सर्वत्र ग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृष्यते, बाधकबाधनार्थम् ।
 आषट्याञ्चापं घट्यति, तमपि बाधित्वा प्राचां ष्फ एव यथा स्यात् ।
 आषट्यायनी ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्त्रेभ्यः ॥ १८ ॥

यञ इत्येव । पूर्वेषु विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । सर्वत्र
लोहितादिभ्यः कतपर्यन्तेभ्यो यञन्तेभ्यः स्त्रियां षः प्रत्ययो भवति ।
कतशब्दः स्वतन्त्रं यत्प्रातिपदिकं तदवधिस्त्वेन परिगृह्यते । कपिशब्दात्परः
कपिकतेति, न प्रातिपदिकावयवः कुक्कतेति । लौहित्यायनी । शाशि-
त्यायनी । बाभ्रव्यायणी ।

कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।

पूर्वात्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

प्रातिपदिकेष्वन्यथा पाठः स एव व्यवस्थापयितव्य इति मन्यते ।
कतन्तेभ्य इति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरकशेष, स्तथा कण्वादिभ्यो गोत्रइति ।
तत्र तत्पुरुषवृत्त्या संगृहीतो मध्यपाती शकलशब्दो यञन्तः प्रत्ययद्वय-
मपि प्रतिपद्यते । शाकल्यायनी । शाकल्यस्येमे ह्याचाः शाकलाः ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ १९ ॥

कौरव्यमाण्डूक इत्येताभ्यां स्त्रियां षः प्रत्ययो भवति । कुर्वादिभ्यो
एये कृते ठक्त्वं मण्डूकादित्यणि च । यथाक्रमं टाब्रडीपारपवादः । कौर-
व्यायणी । माण्डूकायनी । कथं कौरवी सेना, तस्येदं विषयतायांमणि कृते
भविष्यति ॥ कौरव्यमाण्डूकयोरामुरेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आसुरायणी ।
शैविकेष्वर्थेषु इजश्चेत्यणि प्राप्ते ह्यप्रत्यय इष्यते ॥ आसुरीयः कल्पः ॥

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥

कालकृतशरीरावस्था यौवनादिवयः । प्रथमे वयसि यत्प्रातिपदिकं
श्रुत्या वर्तते ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । कुमारी । किशोरी । बर्करी ।
प्रथमइति किम् । स्यविरा । वृद्धा । अत इत्येव । शिशुः ॥ वयस्यचरम-
इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वधूटी । चिरण्टी । द्वितीयवयौवचनावेतौ । प्राप्-
तौवना स्वभिधीयते । कथं कन्या, कन्यायाः कनीन चेति ज्ञापकात् ।
उत्तानशया लोहितपादिकेति नेता वयःश्रुतयः ॥

द्विगोः ॥ २१ ॥

द्विगुसंज्ञकात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति । पञ्चपूनी ।
दशपूनी । कथं त्रिफला । अजादिषु दृश्यते ॥

अपरिमाणविस्तारितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ २२ ॥

पूर्वण डीप् प्राप्तः प्रतिषिद्धते । अपरिमाणान्ताद् द्विगोर्बिस्ताचित-
कम्बल्यान्ताञ्च तद्धितलुकि सति डीप् प्रत्ययो न भवति । विस्तारदीनां
परिमाणार्थं ग्रहणम् । सर्वतो मानं परिमाणम् । अपरिमाणान्तात्तावत् ।
पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाशवा । दशाशवा । तिन क्रीतम् । अथ्यदूर्ध्वद्वि-
गोर्लुगसंज्ञायामिति लुक् । कालः संख्या च न परिमाणम् । द्विवर्षा ।
त्रिवर्षा । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता । त्रिशता । विस्तादिभ्यः । द्विवि-
स्ता । त्रिविस्ता । द्वाचित्ता । त्र्यचित्ता । द्विकम्बल्या । त्रिकम्बल्या ।
अपरिमाणोति किम् । द्वाठकी । त्र्याठकी । तद्धितलुकीति किम् । समाहारे
पञ्चाश्वी । दशाश्वी ॥

काण्डान्तात्त्रेचे ॥ २३ ॥

काण्डशब्दान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति त्रेचे वाच्ये डीप् प्रत्ययो
न भवति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः त्रेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयसंज्ञिति विहि-
तस्य तद्धितस्य प्रमाणे नो द्विगोर्नित्यमिति लुकि कृते द्विकाण्डा त्रेत्रभ-
क्तिः । त्रिकाण्डा त्रेत्रभक्तिः । काण्डशब्दस्यापरिमाणवाचित्वात्पूर्वणैव
प्रतिषेधे सिद्धे त्रेत्रे नियमार्थं वचनम् । इह मा भूत् । द्विकाण्डी रज्जु-
स्त्रिकाण्डी रज्जुरिति । प्रमाणावशेषः काण्डम् ॥

पुरुषात्प्रमाणे ऽन्यतरस्याम् ॥ २४ ॥

द्विगोस्तद्धितलुकीत्येव । प्रमाणे यः पुरुषशब्दस्तदन्ताद् द्विगो-
स्तद्धितलुकि सति अन्यतरस्यां न डीप् प्रत्ययो भवति । द्वौ पुरुषौ प्रमा-
णमस्याः परिखायाः द्विपुरुषा, द्विपुरुषी । त्रिपुरुषा, त्रिपुरुषी । अपरिमा-
णान्तत्वाचित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । प्रमाणइति किम् ।
द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा । त्रिपुरुषा । तद्धितलुकीत्येव । समाहारे
द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी ॥

बहुव्रीहेरुधसो डीप् ॥ २५ ॥

ऊधसंशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति । ऊधसो-
र्नाडिति समासान्ते कृते अनो बहुव्रीहेरिति डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोरिद-
मुच्यते । घटोष्ठी । कुण्डोष्ठी । बहुव्रीहेरिति किम् । प्राप्ता ऊधः, प्राप्तोष्ठाः ।
अन उपधालोपिन इत्यस्यापि डीपोऽयमुत्तरत्रानुवृत्तेर्बाधक इष्यते । समासा
न्तश्च स्त्रियामेव, इह न भवति महाष्ठाः पर्जन्य इति ॥

संख्याव्ययादेर्डीप् ॥ २६ ॥

पूर्वण डीपि प्राप्ते डीप्बिधीयते । संख्यादेरव्ययादेश्च बहुव्रीहे-
रुधःशब्दान्ताद् डीप् प्रत्ययो भवति । संख्यादेस्तावत् । द्यूष्ठी । स्यूध्नी ।
अव्ययादेः । अत्यूध्नी । निरूध्नी । आदिशहणं किम् । द्विविधोष्ठी
त्रिविधोष्ठीत्यत्रापि यथा स्यात् ॥

दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥

ऊधस इति निवृत्तम् । संख्याग्रहणमनुवर्त्तते नाव्ययग्रहणम् ।
संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामशब्दान्ताद्दामहायनशब्दान्ताच्च स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भ-
वति । दामान्तात् डाप्प्रतिषेधविकल्पेषु प्राप्तेषु नित्यार्थं वचनम् । द्वि-
दाम्नी । त्रिदाम्नी । हायनान्तादापि प्राप्ते, द्विहायनी । त्रिहायणी ।
चतुर्हायणी ॥ हायनो वयसि स्मृतः ॥ * ॥ तेनेह न भवति, द्विहायना
शाला । त्रिहायना । चतुर्हायना ॥ गत्वमपि त्रिचतुर्भ्यां हायनस्येति
वयस्येव स्पर्शते ॥

अन उपधालोपिनो ऽन्यतरस्थाम् ॥ २८ ॥

बहुव्रीहेरित्येष । अचन्तो यो बहुव्रीहेरुपधालोपी तस्मादन्यतरस्यां
डीप् प्रत्ययो भवति । डीपा मुक्ते डाप्प्रतिषेधौ भवतः । किमर्थं तर्हीद
मुच्यते, ननु सिद्धा एव डाप्प्रतिषेधडीपः । अनुपधालोपिनो डीप्प्रति-
षेधार्थं वचनम् । बहुराजा । बहुराज्ञी । बहुराज्ञे । बहुतत्ता । बहुतत्त्णी ।
बहुतत्ते । अन इति किम् । बहुमत्स्या । उपधालोपिनः किम् । सुपर्वा ।
सुपर्वं । सुपर्वाणौ । सुपर्वाणः । डाप्प्रतिषेधावेवात्र भवतः ॥

नित्यं संज्ञाकृन्दसोः ॥ २९ ॥

अचन्तादुहुत्रीहेरुपधालोपिनः संज्ञायां विषये कृन्दसि च नित्यं डीप् प्रत्ययो भवति । विकल्पस्यापवादः । सुराज्ञी । अतिराज्ञी नाम यामः । कृन्दसि । गौः पञ्चदाम्नी । एकदाम्नी । द्विदाम्नी । एकमूर्द्धी । समानमूर्द्धी ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गल-
भेषजाच्च ॥ ३० ॥

संज्ञाकृन्दसोरित्येव । केवलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः संज्ञायां कृन्दसि विषये स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति । केवली । केवलेति भाषायाम् । मामकी । मामिकेति भाषायाम् । मित्रावरुणयोर्भागधेयो । भागधेयेति भाषायाम् । पापी त्वियम् । पापेति भाषायाम् । उताऽपरीभ्यो मघवा विजिग्ये । अपरेति भाषायाम् । समानी प्रवाणी । समानेति भाषायाम् * ॥

रात्रेश्चाजसौ ॥ ३१ ॥

जस्विषयादन्यत्र संज्ञायां कृन्दसि च रात्रिशब्दाद् डीप् प्रत्ययो भवति । या रात्री सृष्टा । रात्रीभिः । अजसाविति किम् । यास्ता रात्रयः ॥ अजसादिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ रात्रिं सहेषित्वा । कथं तिमिरपटलैरवगुण्ठिताश्च रात्रयः, डीपयं बहुदिलक्षणास्तत्र हि पठ्यते कृदिकारादक्तिनः, सर्वतोक्तित्रयादित्येकद्विति ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥

प्रकृतिर्निपात्यते नुगागमस्तु विधीयते । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुग्भवति डीप् च प्रत्ययः, स तु नकारान्तत्वादेव मिदुः । निपातनसामर्थ्याच्च विशेषे वृत्तिर्भवति । अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगे, इह न भवति । अन्तरस्यां शालायां विद्यते । पतिमती पृथिवी । अन्तर्वदिति मतुन्निपात्यते, वत्वं सिद्धम् । पतिवदिति वत्वं निपात्यते, मतुप्सिद्धुः । अन्तर्वती गर्भिणी । पतिवती जीवत्यतिः ॥

* आर्यकृती, आर्यकृतेति भाषायाम् । सुमङ्गली, सुमङ्गलेति भाषायाम् । भेषजी, भेषजेति भाषायाम् । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अन्तर्वत्पतिव्रतास्तु मतुब्बवत्वे निपाननात् ।

गर्भिण्यां जीवत्यप्यां च वा ह्रन्दसि तु नुग्विधिः ॥

सान्त्वन्ती देवानुपैत् । सान्त्वन्ती देवानुपैत् । पतिव्रती तरुण-
वत्सा । पतिव्रती तरुणवत्सा ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्त्रियां विधीयते । ङीप् प्रत्ययस्तु नका-
रान्तत्वादेव सिद्धः । यज्ञसंयोगे, यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । तत्साधन-
त्वात्फनयहीवृत्वाद्वा यज्ञमानस्य पत्नी । पत्नि वाचं यच्छ । यज्ञसंयोगइति
किम् । यामस्य पतिरियं ब्राह्मणी । कथं वृषलस्य पत्नी । उपमानाद्ब्रुवि-
ष्यति ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥

पत्युर्न इति वर्त्तते । पतिशब्दान्तस्य प्रातिपदिकस्य सपूर्वस्यानुपम-
र्जनस्य स्त्रियां विभाषा नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यतएव । वृद्धप-
तिः । वृद्धपत्नी । स्थूलपतिः । स्थूलपत्नी । अप्राप्तविभाषेयमयज्ञसंयोगत्वात् ।
सपूर्वस्येति किम् । पतिरियं ब्राह्मणी यामस्य ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥

सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यतएव । पूर्व-
ण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् । समानः पतिरस्याः
संपत्नी । एकपत्नी । समानादिष्विति वक्तव्ये समानस्य सभावाचं वचनम् ।
समान । एक । वीर । पिण्ड । भानु । पुत्र ॥ दासाच्छन्दसि ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ३६ ॥

पूतक्रतुशब्दस्य स्त्रियामैकारश्चान्तादेशो भवति ङीप् प्रत्ययः ।
पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । त्रय एते योगाः पुंयोगप्रकरणे दृष्टव्याः ।
यया हि पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति ॥

वृषाकप्यभिकुसितकुसीदानामुदात्तः ॥ ३७ ॥

वृषाकप्यादीनामुदात्त ऐकारादेशो भवति स्त्रियां ङीष् च प्रत्ययः ।
वृषाकपिशब्दे मध्यादात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति । अग्न्यादिषु पुनरन्तो-
दात्तेषु स्यानिषद्वावादेव सिद्धम् । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । अग्रायी ।
कुसितायी । कुसीदायी । पुंयोगदत्येव । वृषाकपिः स्त्री ॥

मनोरौ वा ॥ ३८ ॥

ए उदात्त इति वर्त्तते । मनुशब्दात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति
श्रीकारश्चान्तादेश ऐकारश्चेदात्तः । वायहणेन द्वावपि विकल्प्येते । तेन
त्रैरूप्यं भवति । मनोः स्त्री मनायी । मनावी । मनुः । मनुशब्द आद्यु-
दात्तः ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ३९ ॥

वेति वर्त्तते । वर्णवाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात्कारोपधाद्वा
ङीष् प्रत्ययो भवति, तकारस्य नकारादेशो भवति । एता । एनी । श्येता ।
श्येनी । हरिता । हरिणी । सर्वएते आद्युदात्ताः । वर्णानां तण्तिनिता-
न्तानामिति वचनात् । वर्णादिति किम् । प्रहृता । प्रहृता । गतिस्वरेणाद्यु-
दात्तः । अनुदात्तादिति किम् । श्वेता । घृतादित्वात्तन्तोदात्तः । तोप-
धादिति किम् । अन्यतो ङीष् वर्त्यति । अत इत्यथ, शितिर्वाह्मणी ॥
पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पिशङ्गी ॥ असितपलितयोः प्रतिषेधः ॥ * ॥
असिता । पलिता ॥ कृन्दसि क्रमित्येके ॥ * ॥ असिक्री । पलिक्री ॥ भाषा-
यामपीष्यते ॥ गतो गणस्वर्णमसिक्रिकानाम् ॥

अन्यतो ङीष् ॥ ४० ॥

वेति निवृत्तं, वर्णादनुदात्तादिति वर्त्तते, तोपधापेतमन्यत्वम् ।
वर्णवाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । स्वरे
विशेषः । सारङ्गी । कल्माषी । शबली । वर्णादित्येव । खट्वा । अनुदात्ता-
दित्येव । कृष्णा । कपिला ॥

षिञ्जौरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥

डीष्नुवर्त्तते । षिञ्जः प्रातिपदिकेभ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रियां डेष
प्रत्ययो भवति । शिल्पिनि प्वुन् । नर्त्तकी । खनकी । रञ्जकी । गौरा-
दिभ्यः । गौरी । मत्सी । गौर । मत्स्य । मनुष्य । शृङ्ग । ह्य । गवय ।
मुकय । चष्यं । पुट । द्रुण । द्रौण । हरिण । कण । पटर । उकण ।
आमलक । कुशल । बटर । बिम्ब । तर्कार । शर्कार । पुष्कर । शिखण्ड । सुषम ।
सलन्द । गडुज । आनन्द । सुपाट । सुगेठ । आठक । शष्कुल । सूर्म ।
सुब । सूर्य्यं । पूष । मूष । घातक । सक्लूक । सल्लक । मालक । मालत ।
सात्वक । वेतस । अतस । पृस । मह । मठ । छेद । श्वन् । तत्तन् ।
अनडुही । अनड्वाही । एषण । करणे । देह । काकादन । गवादन ।
तेजन । रजन । लघण । पान । मेध । गौतम । आप । स्युण । भौरि ।
भौलिकि । भौलिङ्गि । शौद्वाहमानि । आलिङ्गि । आपिच्छिक । आरट ।
टोट । नट । नाट । मूलाट । शातन । पातन । पावन । आस्तरण ।
अधिकरण । एत । अधिकार । आयहायणी । प्रत्यखरोहिणी । सेवन ।
सुमङ्गलात्संज्ञायाम् । सुन्दर । मण्डल । पट । पिण्ड । विटक । कुट्टं ।
गूट्टं । पाण्ट । लोफण्ट । कन्दर । कन्दल । तरुण । तलुन । बृहत् ।
महत् । सौधर्म । रोहिणी, नक्षत्रे । रेवती, नक्षत्रे । विकल । निष्कल ।
पुष्कल १ कटाच्छ्रेणिवचने * । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली । हरीतकी ।
काशातकी । शमी । करीरी । पृथिवी । क्राष्टी । मातामह । पितामह ।
मातामहपितामहयोर्मतारि षिञ्जेति षिञ्जादेव मिद्रे जापनार्थं वचनम् ।
अनित्यः षिल्लक्षणे ङीषिति, तेन दंष्ट्रेत्यपपन्नं भवति ॥

जानपदकुरण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामु-

क्कबराहृत्थमचावपनाकृचिमाश्राणास्थौ-

ल्यवर्णानाच्छादनाऽयोविकारमैथुने-

च्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥

* पिङ्गल । भट्ट । दहन । कन्द । काकण ।

एते शब्दा अत्र गणौ पुस्तकान्तरे षिञ्जः ॥

जानपदादिभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकादशसु वृत्त्यादि-
 ष्वर्थेषु यथासंख्यं डीष् प्रत्ययो भवति । जानपदी भवति वृत्तिश्चेत् ।
 जानपदी अन्याः स्वरं विशेषः । उत्सादिपाठादत्रि कृते डीपाद्युदात्तत्वं
 भवति । कुण्डी भवति, अमत्रं चेत् । कुण्डान्या । गोणी भवत्यावपनं
 चेत् । गोणान्या । स्थली भवति अर्द्धात्रमा चेत् । स्थलान्या । भानी
 भवति आणा चेत्, पक्षित्यर्थः । भान्ना ऽन्या । नागी भवति स्यौल्यं चेत् ।
 नागा ऽन्या । नागशब्दे गुणवचनः स्यौल्ये डीषमुत्पादयति, अन्यत्र
 गुणएव टापम् । जातिवचनात् जातिलक्षणो डीषेर्व भवति । नागी ।
 काली भवति वर्णश्चेत् । काला ऽन्या । नीली भवति अनाच्छादनं
 चेत् । नीलाऽन्या । न च सर्वस्मिन्ननाच्छादनदृश्यते, किं तर्हि नीलादोष-
 धौ, प्राणिनि च । नीली ओषधिः । नीली गौः । नीली वडवा ॥ संज्ञायां
 वा ॥ नीली । नीला । कुशी भवत्ययोविकारश्चेत् । कुशान्या । कामुकी
 भवति मैथुनेच्छा चेत् । कामुकान्या । मैथुनेच्छावती भण्यते, नेच्छा-
 मात्रम् । कबरी भवति केशवेशश्चेत् । कबरान्या ॥

शोणात्प्राचाम् ॥ ४३ ॥

शोणशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति ।
 शोणी, शोणा वडवा ॥

वेतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥

गुणमुक्तवान् गुणवचनः । गुणवचनात्प्रातिपदिकाद् उकारान्तात्
 स्त्रियां वा डीष् प्रत्ययो भवति । पटुः । पट्वी । मृदुः । मृद्वी । उत इति
 किम् । शुचिरियं ब्राह्मणी । गुणवचनादिति किम् । आसुः ॥ तसुशब्दाद्गु-
 णवचनाद् डीषाद्युदात्तार्थम् ॥ * ॥ वस्त्री ॥ खरुसंयोगोपधात्प्रतिषेधो
 वक्तव्यः ॥ * ॥ खरुरियं ब्राह्मणी । पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥

सस्वे निविशतेपैति पृथग् जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सो ऽसस्वप्रकर्त्तिर्गुणः ॥

बहुादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

बहु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां वा डीष् प्रत्ययो भवति । बहुः । बहुी । बहु । पट्टति । अङ्कति । अञ्चति । अंहति । वहति । शकटि । शाक्त, शस्त्रे । शूरि । वारि । गति । अहि । कपि । मुनि । यष्टि ॥ इतः प्राण्यङ्गात् ॥ छदिकारादक्तिनः ॥ सर्व्वतोक्तिवर्थादित्येके ॥ चण्ड । अराल । कमल । कृपाण । विकट । विशाल । विशङ्कुट । भरुज । ध्वज ॥ चन्द्रभागात्रय्याम् ॥ कल्याण । उदार । पुराण । अहन् । बहुशब्दे गुणवचन एव तस्यैह पाठ उत्तरार्थः ॥

नित्यं क्वन्दसि ॥ ४६ ॥

बहुादिभ्यश्क्वन्दसि विषये नित्यं स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति । बहुीषु हित्वा प्रपिबन् । बहुी नाम ओपधी भवति । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

भुवश्च ॥ ४७ ॥

क्वन्दसि विषये स्त्रियां भुवो नित्यं डीष् प्रत्ययो भवति । विभ्वी च । प्रभ्वी च । सुभ्वी च * । इह कस्मान्न भवति स्वयंभूः । उत इति तपरकरणमनुवर्त्तते । इह्वादेवेयं पञ्चमी । भुव इति सौत्रो निर्द्वैशः ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥

पुंसा योगः पुंयोगः । पुंयोगाद्वेतोर्यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्त्तते पुंस आख्याभूतं तस्माद् डीष् प्रत्ययो भवति । गणकस्य स्त्री गणकी । महा-मात्री । प्रष्टी । प्रचरी । पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य संभवात् पुंशब्दा एते, तद्व्यागास्त्रियां वर्त्तन्ते । पुंयोगादिति किम् । देवदत्ता । यज्ञदत्ता । आख्यायहणं किम् । परिसृष्टा । प्रजाता । पुंयोगादेति शब्दाः स्त्रियां वर्त्तन्ते, न तु पुमांसमाचक्षते ॥ गोपालिकादीनां प्रतिषेधः ॥ * ॥ गोपालकस्य स्त्री गोपालिका ॥ सूर्याद्वैशतायां चाब्जक्तव्यः ॥ * ॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायामिति किम् । सूरी ॥

* शंभ्वीति पा० ।

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुला-
चार्याणामानुक् ॥ ४९ ॥

इन्द्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति, आनु-
क्तागमः । येषामत्र पुंयोगश्चेष्यते तेषामानुगांगममात्रं विधीयते । प्रत्य-
यस्तु पूर्वणैव सिद्धः । अन्येषां तूभयं विधीयते । इन्द्राणी । वरुणानी ।
भवानी । शर्वाणी । रुद्राणी । मृडानी ॥ हिमारण्ययोर्महत्त्वे ॥ * ॥
महद्विमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी ॥ यवाद्वोषे ॥ * ॥ दुष्टो यवो
यवानी ॥ यवनाल्लिप्याम् ॥ * ॥ यवनानी लिपिः ॥ * ॥ उपाध्यायमा-
तुलाभ्यां वा ॥ * ॥ उपाध्यायी । उपाध्यायानी । मातुली । मातुलानी ॥
आचार्यादणत्वं च ॥ * ॥ आचार्यानी । आचार्या ॥ आर्यत्त्रियाभ्यां वा ॥ * ॥
आर्याणी । आर्या । त्रियाणी । त्रिया । विना पुंयोगेन स्वार्थेणैवायं
विधिः । पुंयोगे तु ङीष्णैव भवितव्यम् । आर्या । त्रिया ॥ मुद्रनाच्छ-
न्दसि लिच्च ॥ * ॥ रथीरभून्मुद्रलानी गविष्टो ॥

क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ५० ॥

करणं पूर्वमस्मिन्निति करणपूर्वं प्रातिपदिकम् । क्रीतशब्दान्ता-
त्प्रातिपदिकात्करणपूर्वात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण क्रीयते सा
वस्त्रक्रीती । वसनक्रीती । करणपूर्वादिति किम् । सुक्रीता । दुष्क्रीता ।
इह कस्मात् भवति ।

सा हि तस्य धनक्रीता प्राण्येभ्योपि गरीयसी ।

इति । ईषन्तेन समासः । अत इति चानुवर्त्तते । गति कारको-
पपदानां कृद्विः सह समासवचनं प्राक् सुब्रुत्यत्तेरिति । बहुलं तदुच्यते,
कर्तृकरणे कृता बहुलामिति ॥

क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥

करणपूर्वादित्येव । करणपूर्वात्प्रातिपदिकात् क्तान्तादल्पाख्यायां
ङीष् प्रत्ययो भवति । अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अध्विनिति

द्वौः । सूषविलिप्ती पात्री । अल्पसूपेत्यर्थः । अल्पाख्यायामिति किम् ।
चन्दनानुलिप्ता ब्राह्मणी ।

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥

क्तादित्येव । बहुव्रीहिर्यान्तोदात्तस्तस्मात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो
भवति । स्वाङ्गपूर्वपदे बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्पं
वक्ष्यति । शङ्खभिची । ऊरुभिची । गलकौत्कृती । केशलूनी । बहुव्रीहेरिति
किम् । पादपतिता ॥ अन्तोदात्ताज्जातप्रतिषेधः ॥ * ॥ दन्तजाता ।
स्तनजाता ॥ पाणिशृङ्गीत्यादीनामर्थविशेषे ॥ * ॥ पाणिशृङ्गीती भार्या ।
यस्यास्तु कथं चित्पाणिशृङ्गते पाणिशृङ्गीता सा भवति ॥ अबहुनञ् सुकाल
सुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बहुकृता । नञ् । अकृता । सु । सु-
कृता । काल । मासजाता । संवत्सरजाता । सुखादिः । सुखजाता ।
दुःखजाता । जातिकालसुखादिभ्यानाच्छादनादित्येवमादिना बहुव्रीहेर-
न्तोदात्तत्वम् ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥

अन्तोदात्तात् क्तान्तादित्यनुवर्तते । अस्वाङ्गपूर्वपदादन्तोदात्तात्
क्तान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । पूर्वण नित्ये प्राप्ते
विकल्प उच्यते । शङ्खजग्धी । शङ्खजग्धा । पलाण्डुभक्षिती । पलाण्डुभ-
क्षिता । सुरापीती । सुरापीता । अस्वाङ्गपूर्वपदादिति किम् । शङ्खभिची ।
ऊरुभिची । अन्तोदात्तादित्येव । वस्त्रच्छन्ना वसनच्छन्ना ॥ बहुलं संज्ञा-
कुन्दसौरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रवृद्धविलूनी । प्रवृद्धविलूना । प्र-
वृद्धा चासौ विलूना चेति नायं बहुव्रीहिः ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥

बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्तादिति सर्वं निवृत्तम् । वायहणमनुव-
र्तते । स्वाङ्गं यदुपसर्जनसंयोगोपधं तदन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां वा ङीष्
प्रत्ययो भवति । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । अतिक्रान्ता केशान् अतिकेशी,
अतिकेशा, माला । स्वाङ्गादिति किम् । बहुयवा । उपसर्जनादिति किम् ।

अशिखा । असंयोगोपधादिति किम् । सुगुल्फा । सुपार्श्वी ॥ अङ्गात्रक-
एतेभ्य इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ शृङ्गी । शृङ्गा । सुगात्री । सुगात्रा ।
स्निग्धकण्ठी । स्निग्धकण्ठा ॥

अद्रवं मूर्त्तमत्स्वाङ्गं प्राणिस्यमविकारजम् ।

अतस्त्वं तत्र दृष्टं चेत्तेन चेत्तथायुतम् ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तर्करणशृङ्गाच्च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गाच्चापसर्जनादित्येव । बहूजनक्षणे संयोगोपधलक्षणं च प्रति-
षेधे प्राप्ते वचनम् । सहनञ्चिद्विद्यमानलक्षणस्तु प्रतिषेधो भवत्येव ।
नासिकादन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । तुङ्गनासि-
की । तुङ्गनासिका । तिलोदरी । तिलोदरा । बिम्बोष्ठी । बिम्बोष्ठा ।
दीर्घजङ्घी । दीर्घजङ्घा । समदन्ती । समदन्ता । चाक्षुर्णी । चाक्षुर्णा ।
तीक्ष्णशृङ्गी । तीक्ष्णशृङ्गा ॥ पुच्छाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कल्याणपुच्छी ।
कल्याणपुच्छा ॥ कबरमणित्रिषशरेभ्यो नित्यम् ॥ * ॥ कबरपुच्छी । मणि-
पुच्छी । त्रिषपुच्छी । शरपुच्छी ॥ उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च ॥ * ॥ उलू-
कपक्षी सेना । उलूकपुच्छी शाला ॥

न क्रोडादिवह्वचः ॥ ५६ ॥

स्वाङ्गादिति ङीष् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । क्रोडादन्ताद् बहूजन्ताच्च
प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो न भवति । कल्याणक्रोडा । कल्याण-
खुरा । कल्याणोखा * । कल्याणबाला । कल्याणशफा । कल्याणगुदा ।
कल्याणघोणा । कल्याणनखा । † कल्याणमुखा । क्रोडादिराङ्गतिगणः ।
सुभगा । सुगला । बह्वचः खल्वपि । पृथुजघना । महाललाटा ॥

सहनञ्चिद्विद्यमानपूर्वाच्च ॥ ५७ ॥

स्वाङ्गाच्चापसर्जनादिति नासिकोदरौष्ठजङ्घेति च प्राप्ते ङीष्-
तिपिद्यते । सह नञ्चिद्विद्यमान इत्येवंपूर्वात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष् प्रत्य-

* कल्याणोखेति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† एकस्मिन्पुस्तके कल्याणगुल्फेत्यपि दृश्यते, तच्चिन्त्यम् । संयोगोपधत्वात् ।

यो न भवति । सकेश । अकेश । विद्यमानकेश । सनासिका । अना-
सिका । विद्यमाननासिका ॥

नखमुखात्संज्ञायाम् ॥ ५८ ॥

नखमुखांतात्प्रातिपदिकात्संज्ञायां स्त्रियां विषये डीष् प्रत्ययो न
भवति । शूर्पणखा । वज्रणखा । गौरमुखा । कालमुखा । संज्ञायामिति
किम् । ताम्रनखी कन्या । चन्द्रमुखी ॥

दीर्घजिह्वी चच्छन्दसि ॥ ५९ ॥

दीर्घजिह्वी इति छन्दसि विषये निपात्यते । संयोगोपधत्वादप्रा-
प्ता डीष् विधीयते । दीर्घजिह्वी वै देवानां हव्यमलेट् । चकारः संज्ञानु-
कर्षणार्थः । दीर्घजिह्वीति निपातनं नित्यार्थम् ॥

दिकपूर्वपदान् डीप् ॥ ६० ॥

स्वाङ्गाच्चापसर्जनादित्येवमादिविधिप्रतिषेधविषयः सर्वाप्यपेत्यते ।
यत्र डीष् विहितस्तत्र तदपवादः । दिकपूर्वपदात्प्रातिपदिकाद् डीष्
प्रत्ययो भवति । स्वरे विशेषः । प्राङ्मुखी । प्राङ्मुखा । प्राङ्गसिकी ।
प्राङ्गमिका । इह न भवति । प्रागुल्का, प्राक्कोडा, प्राग्घनेति ॥

वाहः ॥ ६१ ॥

डीषेव स्वर्यते न डीप् । वहेर्यं शिवप्रत्ययान्तस्य निद्वेशः । साम-
र्थ्यं तदन्तविज्ञानम् । वाहन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति ।
दित्यौही । प्रष्टौही ॥

सख्यशिश्वीति भाषायाम् ॥ ६२ ॥

सखी अशिश्वी इत्येतौ शब्दौ डीषन्तौ भाषायां निपात्यते ।
सखीयं मे ब्राह्मणो । नास्याः शिशुरस्तीति अशिश्वी । भाषायामिति
किम् । सखा सप्रपदी भव । अशिशुमिव मामयं शिशुरभिमन्यते ॥

जातेरस्त्रीविषयाद्योपधात् ॥ ६३ ॥

जातिवाचि यत्प्रातिपदिकं न च स्त्रियामेव नियतमस्त्रीविषयम-
यकारोपधं च तस्मात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति ॥

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सङ्गदाख्यातनिर्वाह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥

कुक्कुटी । सूकरी । ब्राह्मणी । वृषली । नाडायनी । चारायणी ।
कठी । बहुची । जातेरिति किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयादिति किम् ।
मत्तिका । अयकारोपधादिति किम् । तन्निया ॥ योपधप्रतिषेधे ह्यगव-
यमुक्थमस्यमनुष्याणामप्रतिषेधः ॥ * ॥ हयी । गवयी । मुकयी ।
मत्सी । मनुषी ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो
भवति । स्त्रीविषयत्वादेतेषां पूर्वेणाप्राप्तः प्रत्ययो विधीयते । औदनपा-
की । शङ्कुर्ण्णी । शालपर्णी । शङ्कुपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली ।
पुष्पफलमूलोत्तरपदात्तु यतो नेष्यते तदजादिषु पठ्यते । सत्प्राक्काण्डप्रा-
न्तशतैकेभ्यः पुष्पात् । संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् । मूलाच्च, इति ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥

इकारान्तात्प्रातिपदिकान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो
भवति । अत्रन्ती । कुन्ती । दाती । प्राती । इत इति किम् । विट् । दरत् ।
मनुष्यग्रहणं किम् । तित्तिरिः । जातेरिति वर्त्तमाने पुनर्जातिग्रहणं योप-
धादपि यथा स्यात् । औदमेयी ॥ इञ् उपसंख्यानमजात्यर्णम् ॥ * ॥
सौतङ्गमी । मौनचित्ती । सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ् न जातिः ॥

ऊङतः ॥ ६६ ॥

मनुष्यजातेरिति वर्त्तते । उकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः प्रातिप-
दिकात्स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कुरुः । ब्रह्मबन्धूः । वीरबन्धूः । उकारो

नेद्धात्वोरिति विशेषणार्थः । दीर्घाच्चारणं कपो बांधनार्थम् अयोपधा-
दित्येतदत्रापेक्ष्यते । अध्वर्युर्ब्राह्मणो ॥ अप्राणिजातिश्चारज्ज्वादीनामिति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ अलाबूः । कर्कन्धूः । अप्राणिग्रहणं किम् । कृकवाकः ।
अरज्ज्वादीनामिति किम् । रज्जुः । हनुः ॥

बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

बाहुशब्दान्तात्प्रातिपदिकात्संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो
भवति । भद्रबाहूः । जालबाहूः । संज्ञायामिति किम् । वृत्तौ बाहू अस्थः
वृत्तबाहुः ॥

पङ्गोश्च ॥ ६८ ॥

पङ्गुशब्दादिस्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । पङ्गुः ॥ श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च
वक्तव्यः ॥ * ॥ श्वश्रूः ॥

ऊरुत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥

ऊरुत्तरपदात्प्रातिपदिकादौपम्ये गम्यमाने स्त्रियामूङ् प्रत्ययो
भवति । कदलीस्तम्भोरुः । नागनासोरुः । करभोरुः । औपम्यइति किम् ।
वृत्तोरुः स्त्री ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥

संहित शफ लक्षण वाम इत्येवमादेः प्रातिपदिकादूरुत्तरपदा-
दिस्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । अनौपम्यार्थं आरम्भः । संहितोरुः । शफोरुः ।
लक्षणोरुः । वामोरुः ॥ संहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संहितोरुः ।
सहोरुः ॥

कद्रुकमण्डल्वोष्कन्दसि ॥ ७१ ॥

कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च कन्दसि विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो
भवति । कद्रुश्च वै सुपर्णो च । मा स्म कमण्डलूं शूद्राय दद्यात् । क-
न्दसीति किम् । कद्रुः । कमण्डलुः ॥ गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनमिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ गुग्गुलुः । मधूः । जतूः । पतयालूः ॥

संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥

कद्रुकमण्डलुशब्दाभ्यां संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति ।
अच्छन्दोर्थं वचनम् । कद्रूः । कमण्डलूः । संज्ञायामिति किम् । कद्रुः ।
कमण्डलुः ॥

शाङ्गैरवाद्यजो डीन् ॥ ७३ ॥

शाङ्गैरवादिभ्यो ऽजन्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां डीन् प्रत्ययो
भजति । शाङ्गैरवी । कापटवी । अजन्तेभ्यः । बैद्री । और्वी । जातियहणं
चात्रानुवर्त्तते । तेन जातिलक्षणे ङीपनेन बाध्यते, न पुंयोगलक्षणः ।
बैदस्य स्त्री बैद्री । शाङ्गैरव । कापटव । गौगुलव । ब्राह्मण । गैतम । एते
ऽणन्ताः । कामण्डलेय । ब्राह्मणतेय । आनिचेय । आनिधेय । आशो-
केय । एते ङगन्ताः । वात्स्यायन । मौञ्जायन । एतौ ङगन्तौ जातिः ।
कैकसेशो ङगन्तः । काव्यशैब्यौ यजन्तौ । एहि, पर्येहि । छदिकारान्तौ ।
आश्रमरथ्यो यजन्तः । औदपानः । उदपानशब्दः शुण्डिकाद्यणन्तः प्रयो-
जयति । अराल । चण्डाल । वतण्ड । जातिः ॥ भोगवद्वैरिमितोः संज्ञा-
याम् ॥ प्रादिषु नित्यं ह्रस्वार्थम् ॥ नृनरयोर्वृद्धिश्च ॥ अत्र यथायोगं ङी-
बादिषु प्राप्तेषु ङीन्विधीयते ॥

यडश्चाप् ॥ ७४ ॥

यडन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । ज्यडः ष्यडश्च
सामान्यग्रहणमेतत् । आम्बष्ठ्या । सौवीर्या । कौसल्या । ष्यड् । कारीष-
गन्ध्या । वाराह्या । बालाक्या ॥ षाच्च यजः ॥ * ॥ षात्परो यो यञ् तद-
न्ताच्चाप् वक्तव्यः । शार्कराह्या । पौतिमाष्या । गौकृत्या । उत्तरसूत्रे
चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन वा भविष्यति ॥

आवट्याच्च ॥ ७५ ॥

आवटशब्देो गर्गादिः । तस्मादाजि कृते ङीपि प्राप्ते वचनमेतत् ।
आवट्याच्च स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । आवट्या । प्राचां ष्फ एव,
सर्वत्र ग्रहणात् । आवट्यायनी ॥

तद्धिताः ॥ ७६ ॥

अधिकारो ऽयम् । आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तोर्यानि त ऊर्ध्वमनुक्र-
मिष्यामस्तद्धितसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति । यूनस्तिः, युवतिः । बहु-
वचनमनुक्ततद्धितपरिग्रहार्थम् । पृथिव्या जात्रौ । अथादिपश्चाद्दिमजि-
त्येवमादि लब्धं भवति । तद्धितप्रदेशाः कृतद्धितसमाप्ताश्चेत्येवमादयः ॥

यूनस्तिः ॥ ७७ ॥

युवन्शब्दात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां तिः प्रत्ययो भवति । स च तद्धि-
तसंज्ञो भवति । डोपो ऽपवादः । युवतिः ॥

अग्निजोरनार्षयोर्गुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥

गोत्रे यावणिजौ विहितवनापौ तदन्तयोः प्रातिपदिकयोर्गुरुपो-
त्तमयोः स्त्रियां ष्यङादेशो भवति । निर्दिश्यमानस्यादेशो भवन्तीत्यणि-
जोरेव विज्ञायते, न तु समुदायस्य । डकारः सामान्यप्रहणार्थः । षका-
रस्तद्विघातार्थः । ष्यङ्स्वाबिति । उत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनाम-
न्त्यमन्तरमाह । उत्तमस्य समीपमुपोत्तमं, गुरुः उपोत्तमं यस्य तद्गुरुपोत्तमं
प्रातिपदिकम् । करीषस्येव गन्धोस्य करीषगन्धिः । कुमुदगन्धिः । तस्याप-
त्यमित्यण् । तस्य ष्यङादेशः । कारीषगन्ध्या । कौमुदगन्ध्या । वराहस्या-
पत्यम् । अत इज् । वाराहिः । तस्य ष्यङादेशः । वाराह्या । बालाक्या ।
अग्निजोरिति किम् । अतभागस्यापत्यं, बिदादित्वादज् । आर्त्तभागी ।
गुरुपोत्तमादिकं सर्वमस्तीति न त्वणिजौ । टिट्ठ्ठाणजिति डीबेव भवति ।
अनार्षयोरिति किम् । वासिष्ठो । वैश्वामिनी । गुरुपोत्तमयोरिति किम् ।
औपगवी । कौपटवी । गोत्रइति किम् । तत्र जाता आहिच्छत्री कात्यकुञ्जी ॥

गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥

अग्निजोरित्येव । गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्याः पुणिकभु-
णिकमुखप्रभृतयस्ततो गोत्रे विहितयोरग्निजोः स्त्रियां ष्यङादेशो भवति ।
अगुरुपोत्तमार्थ आरम्भः । पौण्ड्र्या । भौण्ड्र्या । मौख्या । येषां त्वन-
न्तरापत्येषीष्यते दैवदत्त्या याज्ञदत्त्येति, ते क्लौद्यादिषु द्रष्टव्याः ॥

कौद्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥

कौडि इत्येवमादिभ्यश्च स्त्रियां षड् प्रत्ययो भवति । अगुरुपो-
त्तमार्य आरम्भः । अनणित्यर्थश्च । कौद्या । लाद्या । कौडि । लाडि ।
व्याडि । आपिशलि । आपनिति । चौपयत् । चैटयत् । शैकयत् । बैल्वयत् * ।
सौधातकि ॥ सूत, युवत्याम् ॥ भोज, तन्त्रिये ॥ भौरिकि । भौलिकि । शा-
ल्मलि । शालास्यलि । कापिष्ठलि । गौलक्ष्य † ॥

दैवयज्ञिशौचिवृत्तिसात्यमुग्रिकाण्डेतिद्विभ्यो

ऽन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥

दैवयज्ञि शौचिवृत्ति सात्यमुग्रि काण्डेतिद्वि इत्येतेषामन्यतरस्यां
षड् प्रत्ययो भवति । इजन्ता एते, गोत्रग्रहणं च नानुवर्तते । तेनोभयत्र-
विभाषेयम् । गोत्रे पूर्वेण षडादेशः प्राप्ते विकल्प्यते, ऽगोत्रे त्वनन्तरे
ऽपत्ये 'पत्ते' विधीयते । तेन मुक्ते इतो मनुष्यजातेरिति ङीषेव भवति ।
दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी । शौचिवृत्त्या । शौचिवृत्ती । सात्यमुग्र्या । सात्य-
मुग्री । काण्डेतिद्व्या । काण्डेतिद्वी ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥

त्रयमप्यधिक्रियते समर्थानामिति च प्रथमादिति च वेति च,
स्वार्थिकप्रत्ययावधिश्चायमधिकारः । प्राग्दिशो विभक्तिरिति यावत् ।
स्वार्थिकेषु ह्यस्योपयोगो नास्ति विकल्पोपि तत्रानवस्थितः । के चिन्नित्य-
मेव भवन्ति । लक्षणवाक्यानि तस्यापत्यं, तेन रक्तं रागात्, तत्र भव,
इत्येवमादीनि भविष्यन्ति । तेषु सामर्थ्यं सति प्रथमनिर्द्विष्टादेव विक-
ल्पेन प्रत्ययो भवतीति वेदितव्यम् । समर्थानामिति निर्द्वारणे षष्ठी । स-
मर्थानां मध्ये प्रथमं प्रत्ययप्रकृतित्वेन निर्द्वार्यते । तस्येति सामान्यविशेष-
लक्षणार्थं तदीयं प्राथम्यं विशेषणं विज्ञायते । उपगोरपत्यम्, औपगथः ।
समर्थानामिति किम् । कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्य । प्रथमादिति

* वैकल्पयत् । पा० २

† गौकक्ष्य । पा० २

किम् । षष्ठ्यन्ताद्यथा स्यात्प्रथमान्तान्मा भूत् । वेति किम् । वाक्यमपि यथा स्यात् । उपगोरपत्यमिति । यद्येवं समासवृत्तिस्तद्वृत्तवृत्त्या बाध्येत उपभ्रपत्यमिति । नैष दोषः । पूर्वसूत्रादन्यतरस्याद्यह्वाननुवर्त्तते । तेनैतदपि भविष्यति ॥

प्राग्दीव्यंतेण ॥ ८३ ॥

तेन दीव्यतीति वक्ष्यति । तदेकदेशे दीव्यच्छब्दे ऽवधित्वेन गृह्यते, प्राग्दीव्यत्संशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामि ऽणप्रत्ययस्तत्र भवतीति वेदितव्यम् । अधिकारः परिभाषा विधिवेति त्रिष्वपि दर्शनेष्वपवादत्रिषयं परिहृत्याणं प्रवर्त्तते । वक्ष्यति । तस्यापत्यम् । औपगवः । कापटवः ॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥

अश्वपत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वण् प्रत्ययो भवति । पत्युत्तरपदाद् एयं वक्ष्यति तस्यापवादः । आश्वपतम् । शतपतम् । अश्वपति । शतपति । धनपति । गणपति । राष्ट्रपति । कुलपति । गृहपति । धान्यपति । पशुपति । धर्मपति । सभापति । प्राणपति । क्षेत्रपति * ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ॥ ८५ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । दिति अदिति आदित्य इत्येतेभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्रातिपदिकान्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु एयः प्रत्ययो भवति । दैत्यः । आदित्यः । आदित्यम् । पत्युत्तरपदात् । प्राजापत्यम् । सेनापत्यम् ॥ यमाच्चैति धक्तव्यम् ॥ * ॥ याम्यम् ॥ वाङ्मतिपितृमतां हृन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ वाच्यम् । मात्यम् । पैतृमत्यम् ॥ पृथिव्या जाजौ ॥ * ॥ पार्थिवी । पार्थिवी ॥ देवाद्यजौ ॥ * ॥ दैव्यम् । दैवम् ॥ बहिषष्टिलोपश्च ॥ * ॥ बाह्यः ॥ ईकश्च ॥ * ॥ बाहीकः ॥ ईकश् हृन्दसि ॥ * ॥

* स्थानपति । यज्ञपति । धन्वपति । अधिपति । बन्धुपति । एते ऽत्र गणे पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

बाह्यीकः । स्वरे विशेषः । टिलोपवचनमग्रयानां भमाच्चे टिनोपस्थानि-
त्यत्वज्ञापनार्थम् । आरातीयः ॥ स्यान्नेकारः ॥ * ॥ अश्वत्यामः ॥
लोन्वोपत्येषु बहुषु ॥ * ॥ उडुलोमाः । शरलोमाः । बहुष्विति किम् ।
श्रीडुलोमिः । शारलोमिः ॥ सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यत् ॥ * ॥ गव्यम् ।
अजादिप्रत्ययप्रसङ्गइति किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । गोम-
यम् ॥ एयादयोर्यथेश्लेषलक्षणादपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ दितेरपत्यं,
दैत्यः । वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् । कथं दैतेयः । दितिशब्दात्क-
दिकारादक्तिनः, सर्वतोक्तिवर्थादित्येऋइति डीषं कृत्वा स्त्रीभ्यो ठक् क्रियते ।
लिङ्गविशिष्टपरिभाषा चानित्या * ॥

उत्सादिभ्यो ऽञ् ॥ ८६ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । उत्सादिभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वञ् प्रत्ययो
भवति । अणस्तदपवादानां च बाधकः । औत्सः । औदपानः । उत्स ।
उदपान । विकार । विनोद । महानद । महानस । महाप्राण । तरुण ।
तलुन ॥ वष्कयाऽसे ॥ धेनु । पृथिवी । पङ्क । जगती । त्रिष्टुप् । अनुष्टुप् ।
जनपद । भरत । उशीनर । यीष्म । पीलु । कुल ॥ उदस्थान, देशे ॥
पृष, दंशे ॥ भल्लकीय । रथन्तर । मध्यन्दिन । बृहत् । महत् ॥ सत्त्वन्तु ॥
सद्शब्दो मतुबन्त आगतनुङ्को गृह्यते सत्त्वन्त्विति । कुरु । पञ्चाल ।
इन्द्रावसान । उष्णिक् । ककुप् । सुवर्ण † । देव ॥ यीष्मादृक्कन्दमीति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । यैष्मी त्रिष्टुप् । कन्दश्चेह वृत्तं गृह्यते न षेदः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सञ्जौ भवनात् ॥ ८७ ॥

धान्यानां भवने इति वक्ष्यति । तस्य प्रागित्यनेनैव संखन्धः । प्रा-
भवनसंशब्दनाद्येर्धास्तेषु स्त्रीशब्दात्पुंसशब्दाच्च यथाक्रमं नञ्सञ्जौ प्रत्ययौ
भवतः । स्त्रीषु भवं, स्त्रैणम् । पौंसम् । स्त्रीणां समूहः, स्त्रैणम् । पौंसम् ।
स्त्रीभ्य आगतं, स्त्रैणम् । पौंसम् । स्त्रीभ्यो हितं, स्त्रैणम् । पौंसम् ।

* विधानसामर्थ्यादेव टिलोपाभावात् इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† सुवर्णं । पा०२

स्त्रियाः पुंशदिति ज्ञापकाद्व्यर्थं न भवति । योगापेक्षं च ज्ञापकमिति स्त्रीवदित्यमि सिद्धम् ॥

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८८ ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्त्तते, न भवनादिति, द्विगोरिति पृष्टी । द्विगोर्यः संबन्धी निमित्तत्वेन तद्व्रितः प्राग्दीव्यतीयो ऽपत्यप्रत्ययं वर्जयित्वा तस्य लुग्भवति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः । दशकपालः । द्वौ वेदावधीते, द्विवेदः । त्रिवेदः । अनपत्यइति किम् । द्वैवेददत्तिः । त्रैवेद-दत्तिः । प्राग्दीव्यत इत्येव । द्वैपारायणिकः । द्विगुनिमित्तविज्ञानादिह न भवति, पञ्चकपालस्येदं पाञ्चकपालम् । अथ वा द्विगोरेवायं लुग्विधीयते, द्विगोरिति स्थानपृष्टी । ननु च प्रत्ययादर्शनस्यैषा संज्ञा । सत्यमेतत् । उपचारेण लक्षणया द्विगुनिमित्तभूतः प्रत्यय एव द्विगुस्तस्य लुग्भवति । द्विगुनिमित्तकोपि तर्हि गुणकल्पनया कस्माच्च द्विगुरुच्यते पाञ्चकपाल-मिति, न तस्य द्विगुत्वं निमित्तम् । इतरस्तु द्विगुनिमित्तमित्यस्ति विशेषः । यद्येवमिह कथं पञ्चकपाल्यां संस्कृतः पञ्चकपाल इति, नैवात्र तद्व्रित उत्पद्यते । वाक्यमेव भवति । त्रैशब्दं हि साध्यं पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपाल्यां संस्कृतः, पञ्चकपाल इति तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरैकेन विग्रहः । अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । अग्रेह कस्माच्च भवति । पञ्चभ्यो गर्गभ्य आगतं, पञ्चगर्गरूप्यम्, पञ्चगर्गमयमिति । वेत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

गोत्रे ऽलुगचि ॥ ८९ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । यस्कादिभ्यो गोत्रइत्यादिना येषां गोत्रप्रत्य-यानां लुगुक्तेषामजादौ प्राग्दीव्यतीये विषयभूते प्रतिषिद्धयते । गर्गाणां क्वात्रा गर्गीयाः । वात्सीयाः । आत्रेयीयाः । खारपायणीयाः । गोत्रइति किम् । कौबलम् । बादरम् । अचीति किम् । गर्गभ्य आगतम् । गर्गरूप्यम् । गर्गमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव । गर्गभ्यो हितम् । गर्गीयम् । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् । बिदानामपत्यं युवां युवानौ ।

बैदः । बैदौ । बैदशब्दादत इजि कृते तस्य च इजः एयतत्रियार्पजित इति लुकि रूपम् । एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोणे यूनि बैदस्य बैदयोर्वा उपत्यं बहवो माणवका, बिदाः । नह्यत्राज् बहुषूपत्यः ॥

यूनि लुक् ॥ ८० ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्त्तते । अचीति च । प्राग्दीव्यतीये ऽजादौ प्रत्यये विवृत्तिने बुद्धिस्ये ऽनुत्पन्नएव युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । तस्मिन्निवृत्ते सति यो यतः प्राप्नोति स ततो भवति । फाण्टाहृतस्यापत्यं फाण्टाहृतिः । तस्यापत्यं युवा, फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ, फाण्टाहृतः, तस्य ह्यत्रा इति विवृत्तितेर्धे बुद्धिस्ये युवप्रत्ययस्य लुग्भवति, तस्मिन्निवृत्ते इजन्तं प्रकृतिरूपं संपन्नं तस्मादिजश्चेत्यण् भवति । फाण्टाहृताः । भागवित्तस्यापर्यं, भागवित्तिः । तस्यापत्यं युवा । इट्टाट्टक्तावीरेषु बहुलमिति टक् । भागवित्तकः । तस्य ह्यत्राः, पूर्ववद् युवप्रत्यये निवृत्ते इजश्चेत्यण्, भागवित्ताः । तिकस्यापत्यं, तिकादिभ्यः फिज् । तैकायनिः । तस्यापत्यं युवा । फेक्ष् चेति क्, तैकायनीयस्तस्य ह्यत्रा, युवप्रत्यये निवृत्ते वृट्टाच्छः, तैकायनीयाः । कपिञ्जलादस्यापत्यं कापिञ्जलादिस्तस्यापत्यं युवा । कुर्वादिभ्यो एयः । कापिञ्जलाद्भ्यः । तस्य ह्यत्रा, एयं निवृत्ते इजश्चेत्यण् । कापिञ्जलादाः । गुञ्चुकस्यापत्यं, प्राचामवृट्टात्फिञ्चहुलमिति गुञ्चुकायनि, स्तस्यापत्यं युवा, प्राग्दीव्यतो ऽण्, ग्लैचुकायन, स्तस्य ह्यत्रा, युवप्रत्यये निवृत्ते स एवाण्, ग्लैचुकायनाः । अचीत्येव, फाण्टाहृतरूप्यम् । फाण्टाहृतमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव । भागवित्तिकाय हितं, भागवित्तीयम् ॥

फक्फिञोरन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥

यूनीत्येव । पूर्वसूत्रेण नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्प उच्यते । फक्फिञोर्युवप्रत्यययोः प्राग्दीव्यतीये ऽजादौ प्रत्यये विवृत्तिने ऽन्यतरस्यां लुग्भवति । गर्गादिभ्यो यजि कृते यजिजोश्चेति फक्, गार्ग्यायणः । तस्य ह्यत्राः, गार्गीयाः । गार्ग्यायणीयाः । वात्सीयाः । वात्स्यायनीयाः । फिजः खल्व-

पि, यस्कस्यापत्यं, शिवादिभ्यो ऽण् । यास्क, स्तस्यापत्यं युवा । अणो द्वच इति फिञ् । यास्कायनि, स्तस्य छात्राः । यास्कीयाः । यास्कायनीयाः ॥

तस्यापत्यम् ॥ ८२ ॥

अर्थनिर्द्देशायं, पूर्वैरुत्तरैश्च प्रत्ययैरभिसंबद्धते । तस्येति षष्ठीसम-
र्थादपत्यमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, प्रकृत्यर्थविशिष्टष-
ष्ठ्यां ऽपत्यमात्रश्चेह वृह्यते । निङ्गवचनादिकमन्यत्सर्वमविवक्षितम् ।
उपगोरपत्यमौपगवः । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौंसुः ॥

तस्येदमित्यपत्येपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

भानोरपत्यं भानवः । श्यामगवः ॥

एको गोत्रे ॥ ८३ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं, तस्मिन् विवक्षिते भेदेन प्रत्यपत्यं प्रत्य-
योत्पत्तिप्रसङ्गे नियमः क्रियते । गोत्रे एक एव प्रत्ययो भवति, सर्वे ऽपत्येन
युज्यन्ते । अपतनादपत्यं, योपि व्यवहितेन जनितः सोपि प्रथमप्रकृतेरपत्यं
भवत्येव । गर्गस्यापत्यं, गार्गः । गार्गैरपत्यं, गार्ग्यः । तत्पुत्रोपि गार्ग्यः ।
सर्वस्मिन् व्यवहितजनितेपि गोत्रापत्ये गर्गशब्दाद् यजेव भवतीति प्रत्ययो
नियम्यते । अथ वा गोत्रापत्ये विवक्षिते एक एव शब्दः प्रथमा प्रकृतिः
प्रत्ययमुत्पादयति प्रकृतिर्नियम्यते । गार्ग्यः । नाडायनः ॥

गोत्रादून्यस्त्रियाम् ॥ ८४ ॥

अयमपि नियमः । यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रादेव प्रत्ययो भवति, न
परमप्रकृत्यन्तरयुवभ्यः । गार्ग्यस्यापत्यं युवा, गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः ।
दाज्ञायणः । प्लाज्ञायणः । औपगविः । नाडायनिः । अस्त्रियामिति क्रिम् ।
दाक्षी । प्लाक्षी । किं पुनरत्र प्रतिषिद्धते । यदि नियमः, स्त्रियामनियमः
प्राप्नोति । अथ युवप्रत्ययः, स्त्रियां गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति, गो-
त्रसंज्ञायाः युवसंज्ञया बाधितत्वात् । तस्माद्गोत्रविभागः कर्तव्यः । गोत्रा-

दूनि प्रत्ययो भवति । ततो ऽस्त्रियाम् । यूनि यदुक्तं तस्त्रियां न भवति ।
युवसंज्ञैव प्रतिषिद्धते, तेन स्त्री गोत्रप्रत्ययेनाभिधास्यते ॥

अत इञ् ॥ ८५ ॥

तस्यापत्यमित्येव । अकारान्तात्प्रातिपदिकादिञ् प्रत्ययो भवति ।
अणोपवाद् : दत्तस्यापत्यं, दात्तिः । तपरकरणं किम् । शुभ्याः । कीला-
लपाः । इत्यतो मा भूत् । कथं प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली । शेषविव-
क्षया भविष्यति ॥

बाह्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥

बाहु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति । बा-
ह्विः । औपबाह्विः । अनकारार्थं आरम्भः । क्व चिद्बाधकबाधनार्थः ।
बाहु । उपबाहु । विवाकु । शिवाकु । वटाकु । उपबिन्दु । वृक । घूडाला ।
मूषिका । ब्रलाका । भगला । हगला । धुवका । धुवका । सुमित्रा । दुर्मित्रा ।
पुष्करसत् । अनुहरत् । देवशर्मन् । अग्निशर्मन् । कुनामन् । सुनामन् ।
पञ्चम् । सप्तम् । अष्टम् ॥ अमितौजसः सलोपश्च ॥ उदञ्चु । शिरस् ।
शराधिन् । क्षेमवृद्धिन् । शृङ्खलतोदिन् । खरनादिन् । नगरमर्दिन् ।
प्राकारमर्दिन् । लोमन् । अजीगर्त्त । कृष्ण । सलक । युधिष्ठिर । अर्जुन ।
साम्ब । गद । प्रद्युम्न । राम ॥ उदङ्कः संज्ञायाम् ॥ संभूयोम्भसोः सलो-
पश्च * ॥ बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां
प्रतिषेधः ॥ * ॥ बानुर्नाम कश्चित्सस्यापत्यं, बाह्वः ॥ संबन्धिशब्दानां च
तत्सदृशात्प्रतिषेधः ॥ * ॥ संज्ञा । श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिः † । अकारानुक्त-
समुच्चयार्थः, आङ्गतिगणतामस्य बोधयति । जाम्बिः । ऐन्द्रशर्मिः । आ-
जधेनविः । आजबन्धविः । औडुलोमिः ॥

* निवाकु । अवाकु । बिन्दु । घूडा । वृकला । भद्रशर्मन् । सुशर्मन् । सुधावन् ।
माष । यते, शब्दा अधिकः पुस्तकान्तरे ।

† राजश्वशुरादिति अत्र भवतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

सुधातुरकङ् च ॥ ९७ ॥

सुधातृशब्दादपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति, तत्सन्धियोगेन च तस्या-
कङ्गादेशो भवति । सुधातुरपत्यं, सौधातकिः ॥ व्यासवरुडनिषादचण्डाल-
बिम्बानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वैयासकिः । वारुडकिः । नैषादकिः ।
चाण्डालकिः । वैम्बकिः ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ॥ ९८ ॥

तस्यापत्यमित्येव । गोत्रसंज्ञके ऽपत्ये वाच्ये कुञ्जादिभ्यश्चफञ्
प्रत्ययो भवति । इञो ऽपवादः । चकारो विशेषणार्थः, प्रातचफञोरस्त्रिया-
मिति । जकारो वृद्धर्थः । कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः ।
ब्राधायन्यः । ब्राधायन्यौ । ब्राधायनाः । गोत्रइति किम् । कुञ्जस्यापत्य-
मनन्तरं कौञ्जिः । एकवचनद्विवचनयोः सतिशिष्टत्वाद् जित्स्वरौव भवि-
तव्यम् । बहुवचने तु कौञ्जायना इति । परमपि जित्स्वरं त्यक्त्वा चित्स्वर
एवेष्यते । गोत्राधिकारश्च शिवादिभ्येऽणिति यावत् । कुञ्ज । ब्रध् । शङ् ।
भस्मन् । गण । लोमन् । शठ । शाक । शाकट । शुण्डा । शुभ । विपाश ।
स्कन्द । स्कम्भ * ॥

नडादिभ्यः फक् ॥ ९९ ॥

नड इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति ।
नाडायनः । चारायणः । गोत्रइत्येव । नाडिः । शलङ्कु शलङ्कं चेत्यत्र
पठ्यते । शालङ्कायनः । पैलादिषु च शालङ्किशब्दः पठ्यते । शालङ्किः
पिता । शालङ्किः पुत्रः । तत्कथं गोत्रविशेषे कौशिके फकं स्मरन्ति ।
इजेवान्यत्र । शालङ्किरिति । अथ वा पैलादिपाठ एव ज्ञापक इजेभावस्य ।
नड । चर । बक्र । मुञ्ज । इतिक । इतिश । उपक । लमक ॥ शलङ्कु शलङ्कं च ॥
सप्तल । वाजय्य । तिक । अग्निशर्मन् वृषगणे । प्राण । नर । सायक ।
दास । मित्र । द्वीप । पिङ्गर । पिङ्गल । किङ्कर । किङ्कल । कातर ।

* शुम्भा । शिव शुभंया । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

कातल । काश्य । काश्यप । काव्य । अज । अमुष्य ॥ कृष्णारणौ ब्राह्म-
णवासिष्ठयोः ॥ अमित्र । लिगु । चित्र । कुमार । कौटुकौटञ्च । लोह ।
दुर्ग । स्तम्भ । शिंशपा । अय । तृण । शकट । सुमनस् । सुमत । मि-
मत । अक् । जत् । युगन्धर । हंसक । दण्डिन् । हस्तिन् । पञ्चाल ।
चमसिन् । सुकृत्य । स्थिरक । ब्राह्मण । चटक । बदर । अश्वक । खरप ।
कामुक । ब्रह्मदत्त । उदुम्बर । शोण । अलोह । दण्ड * ।

हरितादिभ्योजः ॥ १०० ॥

हरितादिर्बिदाद्यन्तर्गणः । हरितादिभ्यो ऽजन्तेभ्योपत्ये फक् प्र-
त्ययो भवति । इजोपवादः । हरितस्यापत्यं हारितायनः । कैदासायनः ।
ननु च गोत्रइति वर्त्तते । न च गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो भवत्येको गोत्र-
इति वचनात् । सत्यमेतत् । इह तु गोत्राधिकारेपि सामर्थ्याद्भूनि प्रत्ययो
विज्ञायते । गोत्राधिकारस्तूत्तरार्थः ॥

यञिजोश्च ॥ १०१ ॥

यजन्तादिजन्ताच्च प्रातिपदिकादपत्ये फक् प्रत्ययो भवति ।
गार्गायणाः । वात्स्यायनः । इजन्तात् । दात्तायणः । प्रोत्तायणः । द्वीपा-
दनुसमुद्रं यज् । सुतङ्गमादिभ्य इजित्यतो न भवति । गोत्रग्रहणेन यञि-
जो विशेष्येते । तदन्तात्तु यून्येवायं प्रत्ययः । गोत्राद्भूनि प्रत्ययो भवति
वचनात् ॥

शरद्वच्छुनकदर्भोद्भृगुवत्सायायणेषु ॥ १०२ ॥

गोत्रइत्येव । शरद्वत् शुनक दर्भ इत्येतेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो
भवति यथासंख्यं भृगुवत्सायायणेष्वर्थेष्वपत्यविशेषेषु । शरद्वतायनो भवति
भार्गवश्चेत् । शरद्वतो ऽन्यः । शौनकायनो भवति वात्स्यश्चेत् । शौ-
नको ऽन्यः । दार्भायणो भवति आयायणश्चेत् । दार्भिरन्यः । शरद्वच्छु-
नकशब्दौ बिदादी । ताभ्यामजो ऽपवादः फक् ॥

* एक । धानव्य । शाशक । नाव्य । अन्वजत् । अन्तजन । इत्तरा । अंशक ।
अश्वला । अध्वरादण्डय । एते शब्दा अत्र पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०३ ॥

गोत्रइत्येव । द्रोणादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये ऽन्यतरस्यां फक् प्रत्ययो भवति । इजोपवादः । द्रौणायनः । द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः । जैवन्तायनः । जैवन्तिः । कथमनन्तरो ऽश्वन्यामा द्रौणायन इत्युच्यते । नैवात्र मुह्यन्तायनो गृह्यते । किं तर्ह्यनादिः । तत इदं गोत्रे प्रत्ययविधानम् । इदानीं श्रुतिसामान्यादध्यारोपेण तथाभिधानं भवति ॥

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्यो ऽञ् ॥ १०४ ॥

गोत्रइत्येव । विदादिभ्यो गोत्रापत्ये ऽनृष्यप्रत्ययो भवति । वैदः । श्रैवंः । ये पुनरत्रानृषिशब्दाः पुत्रादयस्तेभ्यो ऽनन्तरापत्यणव भवति । पौत्रः । दौहित्रः । अनृष्यानन्तर्यइत्यस्यायमर्थः, अनृषिभ्यो ऽनन्तरे भवतीति । यद्ययमर्थं ऋष्यस्यै नैरन्तर्यप्रतिषेधो न कृतः स्यात् तत्रेदं न सिद्ध्यति । इन्द्रभूः सप्तमः काश्यपानाम् । अनन्तरापत्यरूपेणैकं ऋष्यणाभिधानं भविष्यति । अत्रशयं चैतदेवं विज्ञेयम् । ऋष्यपर्ये नैरन्तर्यविषये प्रतिषेधे विज्ञायमाने कौशिके विश्वामित्र इति दुष्यति । गोत्रइत्येव । वैदः । ननु च ऋष्यणा भविष्यम् । बाह्वादिराकृतिगण, स्तेनेत्रेव भवति । विद । उर्व । कश्यप । कुशिक । भरद्वाज । उपमन्यु । किलालप । किदम् । विश्वानर । ऋषिषेण । ऋतभाग । हर्यश्व । प्रियक । आपस्तम्ब । कूचवार । शरद्वत् । शुनक । धेनु । गोपवन । शिशु । विन्दु । भाजन । अश्वान्तान । श्यामाक । श्यामाक । श्यापर्ण । हरित । किन्दास । वस्यस्क । अर्कलूष । अध्येष । विष्णुवृद्ध । प्रतिबोध । रथन्तर । रथीतर । गविष्ठिर । निषाद । मठर । मृद । पुनर्भू । पुत्र । दुहितृ । ननान्दृ ॥ परस्त्री परशुं च * ॥

गर्गादिभ्यो ऽञ् ॥ १०५ ॥

गोत्रइत्येव । गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः । मनुशब्दोत्र पठ्यते । तत्र कथं मानवी प्रजा । गोत्रइत्युच्यते,

* किलात । संबक । शाबली । श्यायक । अलस । एते ऽत्राधिकाः पुस्तकान्तरे ।

अपत्यसामान्ये भविष्यति । कथमनन्तरो रामो जामदग्न्यः, व्यासः पारा-
शर्य इति । गोत्ररूपाध्यारोपेण भविष्यति । अनन्तरापत्यविवक्षायां तु
ऋष्यशैव भवितव्यं जामदग्न्यः, पाराशर इति । गर्ग । वत्स ॥ वाजाऽसे * ॥
संक्रति । अज । व्याघ्रपात् । विदभृत् । प्राचीनयोग । अगस्ति । पुलस्ति ।
रेभ । अग्निवेश । शङ्ख । शठ । धूम । अघट । चमस । धनंजय । मनस ।
वृत् । विश्वावसु । जनमान । लोहित । संशित । बभ्रु । मण्डु । मत्तु । अ-
लिगु । शङ्कु । लिगु । गुलु । मन्तु । जिगीषु । मनु । तन्तु । मनार्थी ।
भूत । कथक । कष । तण्ड । घतण्ड । कपि । कत । कुहकत । अन
दुह । कण्व । शकल । गोकत । अगस्त्य । कुण्डिन । यज्ञवल्क । उभय ।
जात । विरोहित । वृषगण । रङ्गण । शण्डल । वण । कचुलुक । मुद्गल ।
मुमल । पराशर । जतुकर्ण । मन्त्रित । संहित । अश्मरथ । शर्करात ।
पूतिमपुष । स्यूण । अररक । पिङ्गल । कृष्ण । गोलुन्द । उलूक । तितित ।
भिपञ्ज । भडित । भण्डित । दल्भ । चिकित । देवहू । इन्द्रहू । एकलू ।
पिप्पलू । वृदग्नि । जमदग्नि । सुनोभिन् । उक्त्य । कुटीगु ॥

• मधुबध्वाभ्राह्मणकौशिकयोः ॥ १०६ ॥

मधुशब्दाद्बभ्रुशब्दाच्च गोत्रापत्ये यज्ञ प्रत्ययो भवति यथासंख्यं
ब्राह्मणे कौशिके वाच्ये । माधव्यो भवति ब्राह्मणश्चेत् । माधव एवा-
न्यः । बाभ्रव्यो भवति कौशिकश्चेत् । बाभ्रव एवान्यः । बभ्रुशब्दे गर्गा-
दिषु पठ्यते, ततः सिद्धे यज्ञि कौशिके नियमार्थं वचनम् । गर्गादिषु पा-
ठाप्यन्तर्गणकार्यार्थः । सर्वत्र लोहितादिकतन्त्रेभ्य इति । बाभ्रव्यायणी ॥

कपिबोधादाङ्गिरसे ॥ १०७ ॥

कपिबोधशब्दाभ्यामाङ्गिरसे ऽपत्यविशेषे गोत्रे यज्ञ प्रत्ययो भवति ।
काप्यः । बौध्यः । आङ्गिरसइति किम् । कापेयः । बौधिः । कपिशब्दे
गर्गादिषु पठ्यते । तस्य नियमार्थं वचनम् । आङ्गिरसे यथा स्यात् । लो-
हितादिकार्यार्थं गणे पाठः । काप्यायनी ॥

* असमामे । असे इति किम् । सौत्राजिः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥

आङ्गिरसइत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसे ऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति । वातण्डः । आङ्गिरसइति किम् । वातण्डः । किमर्थमिदं यावता गर्गादिष्वयं पठ्यते । शिवादिष्वयं पठ्यते । तत्राङ्गिरसे शिवा-
द्गणोपवादाय पुनर्वचनम् । अनाङ्गिरसे तूभयत्र पाठसामर्थ्यात्प्रत्ययद्वय-
मपि भवति । वातण्डः । वातण्डः ॥

लुक् स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

आङ्गिरसइत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरस्यां स्त्रियां यञ्प्रत्ययस्य लुभवति । लुकि कृते शार्ङ्गवादिपाठान्डीन् भवति । वतण्डो । आङ्गिर-
सइति किम् । वातण्डायनी । शिवाद्गणि तु वातण्डो ।

अश्वादिभ्यः फञ् ॥ ११० ॥

आङ्गिरसइति निवृत्तम् । अश्वादिभ्या गोत्रापत्ये फञ् प्रत्ययो भवति । आश्वायनः । आश्वमायनः । ये त्वत्र प्रत्ययान्ताः पठ्यन्ते तेभ्यः सामर्थ्याद्गानि प्रत्ययो विज्ञायते । अश्व । अशमन् । शङ्ख । बिद । पुट । रोहिण । खर्जूर । खर्जूल । पिञ्जूर । भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित । भण्डक । प्रहृत । रामोद । तत्र । यीवा । काश । गोलाङ्क । अर्क । स्वन । ध्वन । पाद । चक्र । कुल । पवित्र । गोमिन् । श्याम । धूम । धूम । वाग्मिन् । विश्वानर । कुट । वेश । आत्रेय । नत्त । तड । नड । योष्म । अर्ह । विशम्य । विशाला । गिरि । चपल । चुनम । दासक । वैल्य । धर्म । आनडुह्य । पुंसिजात । अर्जुन । शूद्रक । सुमनस् । दुर्मनस् । तान्त । प्रांच्य । कित्त । काण । चुर्म्य । अविष्टा । वीह्य । पविन्दा ॥ आत्रे-
यभारद्वाजे ॥ कुत्स । आतव । कितव । शिष । खदिर ॥ भरद्वाज आत्रेये * ॥

भर्गाच्चैर्गते ॥ १११ ॥

भर्गशब्दादपत्ये विशेषे त्रैगतं गोत्रे फञ् प्रत्ययो भवति । भार्गा-
यणो भवति त्रैगत्तश्चेत् । भार्गिरस्यः ॥

* पथ । कश्यु । श्रुव । मूनु । कर्कटक । रुद्र । तरुद्र । तलुद्र । प्रचुल । विनम्ब । विष्णुज । एते ऽत्राधिकाः पुस्तकान्तरे ।

शिवादिभ्यो ॥ ११२ ॥

गोत्रइति निवृत्तम् । अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्ययां विज्ञायन्ते । शिवादिभ्यो ऽपत्ये ऽण् प्रत्ययो भवति । यथायथमित्रादीनामपवादः । शैवः । प्रौष्ठः । तत्तन् शब्दे ऽत्र पठ्यते क्लारिलक्षणमुदीत्तामित्रं बाधितुम् । एतत्प्रत्ययस्य तु बाधो नेष्यते । तात्पः । तात्पयः । गङ्गाशब्दः पठ्यते तिकादिफत्रा शुभ्रादिठका च समावेशार्थम् । तेन त्रैरूप्यं भवति । गाङ्गः । गङ्गायतिः । गाङ्गेयः । विपाशशब्दः पठ्यते कुञ्जादिनक्षणेन चफत्रा समावेशार्थम् । वैपाशः । वैपाशायन्यः । शिव । प्रौष्ठ । प्रौष्ठिक । चण्ड । जम्भ * । मुनि । सन्धि । भूरि । कुठार । अनभिज्ञान † । क्रकुत्स्थ । कर्कोड । लेख । रोध । खञ्जन । कोहड । पिष्ट । हेह्य । खञ्जार । खञ्जाल । सुरोहिका । पर्ण । कर्हूप । परिल । वतण्ड । तृण । कर्ण । तीरहृद् । जलहृद् । परिपिक । जटिलिक । गोफिलिक । बधिरिका । मञ्जीरक । वृष्णिक । रेव । अलिखन । विश्रवण । खण । वर्त्तनात्त । पिठक । पिटाक । वृत्ताक । नभाक । ऊर्णनाभ । जरत्कारु । उत्तिपा । रोहितिक । आर्य-श्वेत । सुपिष्ट । खर्जूर्कर्ण । मसूरकर्ण । तूणकर्ण । मयूरकर्ण । खडक । तत्तन् । ऋष्टिषेण । गङ्गा । विपाशा । यस्क । लह्य । दुघ । अयःसूण । भलन्दन । विरुपात्त । भूमि । इला । सपत्नी ॥ टुचो नद्याः ॥ त्रिवेणी त्रिवणं च ‡ ॥ §

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११३ ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । अवृद्धाभ्य इति शब्दधर्मः । नदीमर-
नुषीभ्य इत्यर्थधर्म, स्तेनाभेदात्प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । तन्नामिकाभ्य इति

* भगडति पा० २ ।

† अनभिज्ञानेन पा० २ ।

‡ त्रिवेणीरेवाप्रभतेस्तन्नामिकाणोपवादस्य टुच इति ठको ऽपवाद इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

§ कर्ह्य । कर्कोध । परल । यीवात्त । गोभिलिक । राजल । तडाक । वडाक । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिक्याः ।

सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रकृतिः प्रत्ययमर्शः । अष्टद्वानि यानि नदीनां मानुषीणां च
नामधेयानि तेभ्यो ऽपत्ये ऽणप्रत्ययो भवति । ठको ऽपवादः । यमुनायां
अपत्यं यामुनः । इरावत्या अपत्यम्. ऐरावतः । वैतस्तः । नार्भदः । मानुषी-
भ्यः खल्वपि । शिविताया अपत्यं, शैतितः । चिन्तिताया अपत्यं, चैन्तितः ।
अष्टद्वाम्यः क्रिम् । चान्द्रभाष्याया अपत्यं, चान्द्रभाषेयः । वासवदत्तयः ।
नदीमानुषीभ्य इति क्रिम् । सौपर्ण्यः । वैततेयः । तन्नामिकाभ्य इति
क्रिम् । शाभनायाः, शौभनेयः ॥

ऋष्यन्थकृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥

ऋषयः प्रसिद्धा वसिष्ठादयः । अन्थका वृष्णयः कुरव इति वंशा-
ख्या । ऋष्यादिकुरुवन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽपत्ये ऽणप्रत्ययो भवती, जा
ऽपवादः । अन्थादिभ्यस्तु परत्वाद्गुणादिभिरेव भवितव्यम् । ऋषिभ्यस्ता-
वत् । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्थकेभ्यः । श्वाफल्कः । राभ्यम् । वृ-
ष्णिभ्यः । वापुदेवः । आनिरुद्रः । कुरुभ्यः । नाकुनः । साहदेवः । कथं
पुनर्नित्यानां शब्दानामन्थकादिवंशसमाश्रयणोत्पत्त्याख्यानां युज्यते । के चि-
दाहुः । कथमपि काकनालीयन्यायेन कुरुवदिवंशेष्वसंकरेणैव नकुनसह-
देवादयः शब्दास्सुब्रह्मः संकलितास्ता ऽपादाय पार्श्वानिना स्मृतिरूपनि-
वद्वेति । अथ वा ऽन्थकृष्णिकुरुवंशा अपि नित्या एव, तेषु ये शब्दाः
प्रयुज्यन्ते नकुनसहदेवादयः, स्तत्रेदं प्रत्ययविधानमित्यदोषः ॥

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वाथाः ॥ ११५ ॥

मातृशब्दात्संख्यापूर्वात्सपूर्वाद्भद्रपूर्वाच्चापत्ये ऽण प्रत्ययो भवति,
उकारश्चान्तादेशः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं, द्वेमातुरः । षाण्मातुरः । सामा-
तुरः । भाद्रमातुरः । उकारादेशार्थं वचनं, प्रत्ययः पुनरुत्सर्गणैव सिद्धः ।
स्त्रीलिङ्गनिर्देशो ऽर्थोपेतः, तेन धान्यमातुर्यहणं न भवति । संख्यासंभद्र-
पूर्वाया इति क्रिम् । सौमात्रः । शुभादिषु पाठान्तु वैमात्रेयः ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥

कन्याशब्दादपत्ये ऽणप्रत्ययो भवति ठकोपवादः । तत्सन्धियोगेन

कनीनशब्द आदेशो भवति । कन्याया अपत्यं, कानीनः कर्णः । कानीनो
व्यासः ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ॥ ११७ ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलशब्देभ्यो यथासंख्यं वत्सभारद्वाजात्रिष्वपत्यविशेषे-
ष्वपत्ययो भवति । वैकर्णा भवति वात्स्यश्चेत् । वैकर्णान्यः । शौङ्गे
भवति भारद्वाजश्चेत् । शौङ्गान्यः । छागलो भवत्यात्रेयश्चेत् । छागलि-
रन्यः । शुङ्गाशब्दं स्त्रीलिङ्गमन्ये पठन्ति ततो ठकं प्रत्युदाहरन्ति शौङ्गेय
इति । द्वयमपि चैतत्प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ।

पीलाया वा ॥ ११८ ॥

तन्नामिकाणो बाधके द्युच इति ठकि प्राप्ते ऽपत्ययोः पक्षे वि-
धीयते । पीलाया अपत्ये वागपत्ययो भवति । पीलाया अपत्यं, पैलः ।
पैलेयः ॥

ठक् मण्डूकात् ॥ ११९ ॥

मण्डूकशब्दादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । चकारादण् च वा । तेन
त्रैक्यं भवति । माण्डूकेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ॥

स्त्रीभ्यो ठक् ॥ १२० ॥

स्त्रीग्रहणेन टावादिप्रत्ययान्ताः शब्दा गृह्यन्ते । स्त्रीभ्या ऽपत्ये
ठक् प्रत्ययो भवति । सौपर्ण्यः । वैन्तेयः । स्त्रीप्रत्ययविज्ञापनादसत्यर्थ-
ग्रहणे इह न भवति । इडबिडो ऽपत्यं, दरदो ऽपत्यम्, ऐडबिडः, दार-
द, इति ॥ इडवाया वृषे वाच्ये ॥ * ॥ वाडवेयो वृषः स्मृतः । अपत्ये प्रा-
प्तस्ततो ऽपकृष्य विधीयते, तेनापत्ये वाडव इति भवति ॥ अण् कृञ्वा-
कोकिलात्स्मृतः ॥ * ॥ कृञ्वाया अपत्यं, क्रौञ्जः । कौकिलः ॥

द्युचः ॥ १२१ ॥

स्त्रीभ्य इत्येव । द्युचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति ।
तन्नामिकाणोपवादः । दत्ताया अपत्यं, दात्तेयः । गौपेयः । द्युच इति
किम् । यामुनः ॥

इतश्चानिजः ॥ १२२ ॥

स्त्रीयहणं निवृत्तम् । चकारो द्वच इत्यस्यानुकर्षणार्थः । इकारान्तात्प्रातिपदिकादनिजन्तादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । आत्रेयः । नैधेयः । इत इति किम् । दात्तिः । ग्नात्तिः । अनिज इति किम् । दात्तायणः । ग्नात्तायणः । द्वच इत्येव । मरीचैरपत्यं, मारीचः ॥

शुभ्रादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥

शुभ्र इत्येवम्पदिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ठक् प्रत्ययो भवति । यथायांगमिज्रादीनामपवादः । शौभ्रेयः । वैष्टपुरेयः । चकारोऽनुकर्षमुच्चयार्थं आकृतिगणतामस्य बोधयति । गाङ्गेयः पाण्डवेय इत्येवमादि मित्ठं भवति । शुभ्र । विष्टपुर । ब्रह्मकृत । शतद्वार । शतावर । शलाका । शालाचल । शलाकाभू । लेखाभू । विमानृ । विधवा । झकमा । रोहिणी । रुक्मिणी । दिशा । शालूक । अजवस्ति । शकन्धि ॥ लक्षणश्यामयोर्वसिष्ठे ॥ गौधा । झकलास । अणीव । प्रवाहण । भरत । भारम * । मृकण्डु । मघष्टु । मकष्टु । कर्पूर । इतर । अन्यतर । आलीठ । सुदत्त । सुचत्तस् । सुनामन् । कद्रु । तुद्र । अकशाप । कुमारिका । किशोरिका । कुर्वेणिका । जिह्माशिन । परिधि । वायुदत्त । ककल । खट्वर । अम्बिका । अशोक । शुद्रुपिङ्गला । खंडोन्मत्ता । अनुद्रुष्टि । जरतिन् । बलिर्वदिन् । विद्यज । बीज । श्वन् । अशमन् । अश्व । राजिर ॥ †

विकर्णकुपीतकात्काश्यपे ॥ १२४ ॥

विकर्णशब्दात्कुपीतकशब्दाच्च काश्यपे ऽपत्यविशेषे ठक् प्रत्ययो भवति । विकर्णयः । कौपीतकेयः । काश्यपइति किम् । विकर्णः । कौपीतकिः ॥

भ्रुवो वुक्त् ॥ १२५ ॥

* भारतेति पा० २ ॥

† स्थूल । सकण्डू । मकण्डु । यमण्डु । कण्डु । सकण्ड । मकण्ड । गुद । रुद । कुशेरिका । शकल । शबल । उग्र । अजिन । एते शब्दा अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

भूशब्दादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्धियोगेन च वुगागमः ।
भ्रौवैयः ॥

कल्याण्यादीनामिन्ड् ॥ १२६ ॥

कल्याणी इत्येवमादीनां शब्दानामपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति,
तत्सन्धियोगेन च इनडादेशः । स्त्रीप्रत्ययान्तानामादेशार्थं यद्गणं, प्रत्ययस्य
सिद्धत्वादन्येषामुभयार्थम् । कल्याणिनेयः । सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः ।
हृद्गमिन्ध्वन्तइत्युभयपदद्वयः । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । बन्धकी ।
अनुद्वष्टि । अनुसृष्टि । जरती । बनीवर्दी । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा ।
परस्त्री ॥

कुलटाया वा ॥ १२७ ॥

कुलान्यटतीति, कुनटा । पररूपं निपातनान् । कुलटाया अपत्ये
ठक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्धियोगेन च वा इनडादेशो भवति । आदेशार्थं
वचनं, प्रत्ययः पूर्वगैव सिद्धः । कौलटिनेयः । कौलटेयः । या तु कुला-
न्यटन्ती शीलं भिनत्ति, ततः लुट्प्रभ्या वेति परत्वाद् द्रुका भवितव्यम् ।
कौलटेरः ॥

चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥

चटकाया अपत्ये ऐरक् प्रत्ययो भवति । चाटकैरः ॥ चटकाच्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ चटकस्यापत्यं, चाटकैरः ॥ स्त्रियामपत्ये लुभक्तव्यः ॥ * ॥
चटकाया अपत्यं स्त्री, चटका * ॥

गोधाया द्रक् ॥ १२९ ॥

गोधाया अपत्ये द्रक् प्रत्ययो भवति । गौधेरः । शुभादिष्वयं
पठ्यते । तेन गौधेयापि भवति ॥

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥

गोधाया अपत्ये उदीचामाचार्याणां मतेन आरक् प्रत्ययो भवति ।

* चटकेत्यस्यापि ज्ञादित्वाद्वाट्वाबित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

गौधारः । आचार्यग्रहणं पूजार्थं, वचनसामर्थ्यादेव पूर्वणं समावेशे भवि-
ष्यति । आरग्वचनमनर्थकं, रक्षा सिद्धत्वात् । ज्ञापकं त्वयमन्येभ्यो ऽपि
भवतीति । जाडारः । पाण्डारः ॥

तुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥

द्रगनुवर्तते, न आरक् । तुद्रा अङ्गहीना धर्महीना* श्व । अर्थधर्मण
तदभिधायिन्यः स्त्रीलिङ्गाः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । तुद्राभ्यो वापत्ये द्रक्
प्रत्ययो भवति । ढकोपवादः । काणेरः । काणेषः । दासेरः । दासेयः ॥

पितृष्वसुम्हण ॥ १३२ ॥

पितृष्वसुशब्दादपत्ये ह्यप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । पैतृष्व-
स्त्रीयः ॥

ठकि लोपः ॥ १३३ ॥

पितृष्वसुरपत्यप्रत्यये ठकि परतो लोपो भवति । पैतृष्वसेयः ।
कयं पुनरिह ठक् प्रत्ययः । एतदेव ज्ञापकं ठको भावस्य ॥

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥

पितृष्वसुरित्येतदपेक्षते, पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुरपि भवति ।
ह्यप्रत्ययो ठकि लोपश्च । मातृष्वस्त्रीयः । मातृष्वसेयः ॥

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ १३५ ॥

चतुष्पादभिधायिनीभ्यः प्रकृतिभ्यो ऽपत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । अणा-
दीनामपवादः । कामण्डलेयः । शौन्तिवाहेयः । नाम्बेयः ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥

गृष्ट्यादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । अणादीनामप-
वादः । गार्ष्ट्यः । हार्ष्ट्यः । गृष्टिशब्दे यश्चतुष्पाद्वचनस्ततः पूर्वणैव
सिद्धः, अचतुष्पादर्थे वचनम् । गृष्टि । हृष्टि । हलि । बलि । विशि ।
कुट्टि । अजवस्ति । मिच्चयु । ॥

* गौलहीनाश्चेति पा० २ ।

। फलि । अलि । वृष्टि । एते ज्ञाधिकारः पुस्तकान्तरं ।

राजश्वशुराद्यत् ॥ १३७ ॥

राजन्श्वशुरशब्दाभ्यामपत्ये यत्प्रत्ययो भवति । यथाक्रममणिजो-
रपवादः । राज्ञ्यः । श्वशुर्यः ॥ राज्ञो ऽपत्ये जातिग्रहणम् ॥ * ॥ राज-
न्यो भवति, तत्रियश्चेत् । राजनोन्यः ॥

क्षत्राङ्गः ॥ १३८ ॥

क्षत्रशब्दादपत्ये घः प्रत्ययो भवति । क्षत्रियः । अयमपि जाति-
शब्द एव । क्षत्रिन्यः ॥

कुलात्खः ॥ १३९ ॥

उत्तरसूत्रे पूर्वप्रतिषेधादिह तदन्तः केवलश्च दृश्यते । कुलशब्दा-
न्तात्प्रातिपदिकात्केवलाच्चापत्ये खः प्रत्ययो भवति । आढ्यकुलीनः ।
श्रोत्रियकुलीनः । कुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्कुञ्जौ ॥ १४० ॥

कुलादित्येव । अविद्यमानं पूर्वपदं यस्य तदपूर्वपदं, समाससंब-
न्धिनः पूर्वपदस्याभावेन कुलशब्दो विशेष्यते । अपूर्वपदात्कुलशब्दादन्य-
तरस्यां यत् ठक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ताभ्यां मुक्ते खोपि भवति ।
कुल्यः । कौल्यकः । कुलीनः । पदग्रहणं किम् । बहुचपूर्वादापि यथा
स्यात् । बहुकुल्यः । बाहुकुल्यकः । बहुकुलीनः ॥

महाकुलादङ्खञ्जौ ॥ १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पत्ते खः * । माहाकुलः । माहाकुलीनः ।
महाकुलीनः ॥

दुष्कुलाङ्कुक् ॥ १४२ ॥

दुष्कुलशब्दादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः खश्च ।
दोष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ॥

स्वसुम्कः ॥ १४३ ॥

* अहाकुलशब्दादङ्खञ्जौ प्रत्ययो भवतः । अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः खश्चेति
पा० २ ।

स्वसृशब्दादपत्ये क् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । स्वसुरपत्यं,
स्वस्रीयः ॥ .

भ्रातृव्यञ्च ॥ १४४ ॥

भ्रातृशब्दादपत्ये व्यत् प्रत्ययो भवति । चकाराच्छ्व । अणोप-
वादः । भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः । तकारः स्वरार्थः ॥

व्यन्सपत्ने ॥ १४५ ॥

सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः शब्दान्तरमव्युत्पन्नमेव । सपत्नीशब्दादपरि
ऽकारमिवार्थं निपातयन्ति । सपत्नीव सपत्नः । भ्रातृशब्दाद् व्यन्सपत्यो
भवति समुदायेन चेदमित्तः सपत्न उच्यते । अपत्यार्थोत्र नास्त्येव । पाप्मना
भ्रातृव्येण । भ्रातृव्यः कण्टकः ॥

रेवत्यादिभ्यष्टक् ॥ १४६ ॥

रेवतीत्येवमादिभ्यो ऽपत्ये टक् प्रत्ययो भवति । यथायोगं ङगादी-
नामपवादः । रेवतिकः । आश्वपालिकः । रेवती । अश्वपाली* । मणि-
पाली । द्वारपाली । वृकवञ्चिन् । वृकयाह । कर्णयाह । दण्डयाह ।
कुक्कुटात्* ॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते । गोत्रं या स्त्री तदभिधायिनः
शब्दादपत्ये णः प्रत्ययो भवति चकाराट्टक्त्वं कुत्सने गम्यमाने । पितुरसंवि-
ज्ञाने मात्रा व्यपदेशापत्यस्य कुत्सा । गार्ग्या अपत्यं, गार्ग्या जाल्मः । गार्गि-
कः । म्लुचुकायन्या अपत्यं, म्लौचुकायनः । म्लौचुकायनिकः । गोत्रादूनोति
यूनि प्रत्ययो भवति । गोत्रमिति किम् । कारिकेया जाल्मः । स्त्रिया इति
किम् । औष्णविर्जाल्मः । कुत्सनइति किम् । गार्ग्यो माणवकः ॥

वृद्धाट्टक्सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥

कुत्सनइत्येव । सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणम् । वृद्धात्सौवीरगो-
त्रादपत्ये बहुलं टक् प्रत्ययो भवति कुत्सने गम्यमाने । भागवित्तेर्भागवि-

* वृकयन्तु । चोमरयाह । कुक्कुटात् । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

त्तिकः । तार्णबिन्दवस्य तार्णबिन्दविकः । पत्ते यथाप्राप्तं फक् । भागवित्तायनः । पत्ते तार्णबिन्दवः । अकशापः शुभ्रादिः । आकशापेयः । तस्यापत्यमाकशापेयिकः । पत्ते आकशापेयिः ।

भागपूर्वपटो विक्तिद्वितीयस्तार्णबिन्दवः ।

तृतीयस्त्वाकशापेयो गोत्राट्टुगुहलं ततः ॥

वृद्धयहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । सौवीरेष्विति किम् । औपगविर्जात्मः । कुत्सनइत्येव । भागवित्तायनो माणवकः । बहुलयहणमुपाधिवैचित्र्यार्थम् । गोत्रस्त्रिया इत्यारभ्य चत्यारो योगास्तेषु प्रथमः कुत्सनएव । अन्त्यः सौवीरगोत्रएव । मध्यमैः द्वयोरपि । तदेतद्वहुलयहणात्प्रभ्यते ॥

फेक्त् च ॥ १४९ ॥

कुत्सनइत्येव, सौवीरेष्विति च । फेरिति फिजो ग्रहणं न फिनः, वृद्धार्थिकारात् । फिजन्तात्प्रातिपदिकात्सौवीरगोत्राटपत्ये क्तः प्रत्ययो भवति चकाराट्टक् कुत्सने गम्यमाने । यमुन्दस्यापत्यं तिकादिभ्यः फिज्, तस्यापत्यं, यामुन्दापनीयः । यामुन्दायनिकः । कुत्सनइत्येव । यामुन्दायनिः । फिजन्तादौत्सर्गिकस्याण आगतस्य एयवन्नियार्पजित इति लुक् । सौवीरेष्वित्येव । तैकायनिः ।

यमुन्दश्च सुयामा च वार्थ्यायणिः फिजः स्मृताः ।

सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ ॥ १५० ॥

सौवीरेष्वित्येव । कुत्सनइति निवृत्तम् । फाण्टाहृतिमिमतशब्दाभ्यां सौवीरविषयाभ्यामपत्ये णफिजौ प्रत्ययौ भवतः । फकोपवाद्ः । अत्याचत्रस्यापूर्वानपातो लक्षण्यभिचारचिह्नं, तेन यथासंख्यमिह न भवतीति । फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतायनिः । मैमतः । मैमतायनिः । सौवीरेष्वित्येव । फाण्टाहृतायनः । मैमतायनः । फाण्टाहृतेर्यजिजोश्चेति फक् । मिमतशब्देऽपि नडादिषु पठ्यते ॥

कुर्वादिभ्यो ग्यः ॥ १५१ ॥

सौवीरेषु बहुलमिति च निवृत्तम् । कुरु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये ग्यः प्रत्ययो भवति । कौरव्यः । गार्ग्यः । कुरुनादिभ्यो ग्य इति कुरुशब्दादपरो ग्यप्रत्ययो भविष्यति । स तु तत्रियात्तद्राजसंज्ञकस्तस्य बहुषु लुका भवितव्यमयं तु श्रूयतएव । कौरव्याः । कौरव्यशब्दस्य तत्रियवचनस्य तिकादिषु पाठात्फिजपि भवति । कौरव्यायणिः । रथकारशब्दात्त्र पठते, स जातिवचनः । त्रैवाणिके ग्यः किं चिन्वना रथकारजातिः । कारिणस्तु रथकारशब्दादुत्तरसूत्रेणैव ग्यः पिटुः । केशिनीशब्दः पठते, तस्य कौशिन्यः । पुंवद्भावे न भवति, स्त्रीप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्यात् । वेनाञ्छन्दमीति पठते, कथं भाषायां वेन्यो राजेति । छान्दस एवायं प्रमादात्कारिभिः प्रयुक्तः । वामरथशब्दः पठते, तस्य कण्वादिवत्कार्यमिष्यते स्वरं वर्जयित्वा लुगादिकमतिदिश्यते । बहुषु वामरथाः । स्त्री वामरथी । वामरथ्यायनी । युवा वामरथ्यायनः । वामरथ्यस्य क्वात्रा वामरथः । वामरथानि संघाङ्गलक्षणानि । स्वरस्तु ग्यप्रत्ययस्यैव भवति नातिदेशिकमाद्युदात्तत्वम् । कुरु । गर्ग । मङ्गुष । अजमारक । रथकार । वावदूक ॥ मम्राजः तत्रिये ॥ कवि । मति । वाक् । पितृमत् । इन्द्रजालि । दामोप्यपि । गणकारि । कैशोरि । कापिञ्जलादि । कुटः शतका । मुर । सरक । अत्र । दभं । केशिनी ॥ घेनाञ्छन्दसि ॥ शूर्पणाय । श्यावनाय । श्याव-रथ । श्यावपुत्र । सत्यंकार । वडभीकार । शकु । शाक । पथिकारिन् । भठ । शकन्थु । कर्तुं । हर्तुं । शाकिन् । इनपिण्डी ॥ वामरथस्य कण्वा-दिवत्स्वरञ्जम् ॥

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥

सेनान्तात्प्रातिपदिकान्तलक्षणशब्दात्कारिवचनेभ्यश्चापत्ये ग्यः प्र-त्ययौ भवति । कारिशब्दः कारुणां तन्तुवायादीनां वाचकः । कारिपेग्यः । कारिपेग्यः । लातग्यः । कारिभ्यः । तान्तुव-ग्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः ॥
विष्काटक । काक । म्फागटक । शाकिन् । घातकि । धेनुजि । पृथ्वीकार । गतं अंधकाः पुस्तकान्तरे ।

उदीचामिञ् ॥ १५३ ॥

एये प्राप्ते इजपरो विधीयते । सेनान्तलक्षणकारिभ्यो ऽपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति उदीचां मतेन । कारिषेणिः । हारिषेणिः । लाक्षणिः । तानुवायिः * । कौम्भकारिः । वचनसामर्थ्यादेव प्रत्ययसमावेशे लब्धे आचार्यग्रहणं वैचित्र्यार्थम् । तत्तन्शब्दः शिवादिस्तेनाणार्यामिञ् बाध्यते न तु एयः । तत्क्षोपत्यं, तात्क्षः । तात्क्षयः ॥

तिकादिभ्यः फिञ् ॥ १५४ ॥

तिक इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । तै- कायनिः । कैतवायनिः । वृषशब्देऽत्र पठ्यते तस्य प्रत्ययसन्वियोगेन यकारान्तत्वमिष्यते । वार्ष्यायणिः । कौरव्यशब्दः पठ्यते स च तन्त्रियवचनः । औरसशब्देन तन्त्रियप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् । यस्तु कुर्वादिभ्यो ग्यस्तदन्ताद् इजैत्र भवितव्यम् । तथा च एयतन्त्रियार्पित इत्यत्रोदाहृतं कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्र इति । तिक । कितव । संज्ञा । बाल । शिवा । उरस् । शाठ्य । सैन्यव । यमुन्द्र । रूप्य । याम्य । नील । अमित्र । गौकत्य । कर् । देवरथ । तैतिल । औरस । कौरव्य । भौरिकि । भौलिकि । चौपयत । चैटयत । शैकयत । तैतयत । ध्वानवत । चन्द्रमस् । शुभ । गङ्गा । वरेण्य । सुयामन् । आरहु । वह्यका । खल्य । वृष । लोमक । उदन्य । यज्ञ † ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥

कौसल्यकार्मार्यशब्दाभ्यामपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इजोपवादः । कौसल्यायनिः । कार्मार्यायणिः ॥ परमप्रकृतेरेवायं प्रत्यय इष्यते ॥ कौसल- स्यापत्यं कर्मारस्यापत्यमिति । प्रत्ययसन्वियोगेन तु प्रकृतिरूपं निपात्यते ।

* तैत्रयार्यारित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† ऋष्य । भीत । जाजन । रस । लावक । ध्वजकद्र । घसु । बन्धु । आयन्धका । सुयामन् । एते ऽधिकाः शब्दाः पुस्तकान्तरे ।

तथा च स्मृतन्ताम् ॥ दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युद्धादिप्रस्येति ॥
दागव्यायनिः। कौसल्यायनिः। कार्मार्यायणिः। छाग्यायनिः। वार्यायणिः ॥

अणो ह्यचः ॥ १५६ ॥

अणन्ताद् अणः प्रातिपदिकादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति। इओप-
वादः। कार्यायणिः। हार्त्रायणिः *। अण इति किम्। दात्तायणः। ट्वच इति
किम्। औपगविः ॥ त्यदादीनां वा फिञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ त्यादायनिः।
त्यादः। यादायनिः। यादः। तादायनिः। तादः। अणत्र प्रः ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ १५७ ॥

वृद्धं यच्छब्दरूपमगोत्रं तस्मादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति उदीचा-
माचार्याणां मतेन। आम्रगुप्तायनिः। यामरत्तायणिः। कारिशब्दादपि
वृद्धादगोत्रात्परत्वादनेनैव भवितव्यम्। नापितायनिः। उदीचामिति
किम्। आम्रगुप्तिः। वृद्धादिति किम्। याजदत्तिः। अगोत्रादिति किम्।
औपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक्त् ॥ १५८ ॥

वाकिन इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति
तत्सच्चियोगेन चैषां कुगागमः। यद्विह वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं तस्यागमार्थ-
मेव ग्रहणमन्येषामुभयार्थम्। वाकिनकायनिः। गारेधकायनिः। इजा-
द्वपवादो योगः। उदीचामित्यधिकारात्पक्षे तेषु भवन्ति। वाकिनिः।
गारेधिः। वाकिन। गारेध। कार्कट्य। काक। लङ्का ॥ चर्मिर्वर्मिणोर्न-
लोपश्च ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥

उदीचां वृद्धादिति वर्त्तते। पुत्रान्तमगोत्रमिति पूर्वणैव प्रत्ययः
सिद्धस्तस्मिन्नेन कुगागमेन्यतरस्यां विधीयते। पुत्रान्तात्प्रातिपदिकाद्गः
फिञ्प्रत्ययस्तस्मिन् परभूते ऽन्यतरस्यां कुगागमो भवति पुत्रान्तस्य। तेन
त्रैरूप्यं संपद्यते। गार्गीपुत्रकायणिः। गार्गीपुत्रायणिः। गार्गीपुत्रिः।
वात्सीपुत्रकायणिः। वात्सीपुत्रायणिः। वात्सीपुत्रिः ॥

* यास्क इति शिवादिभ्याम्। यास्कस्यापत्यं यास्कायनिः। इत्यधिकं पुस्तकान्तरं।

प्राचामष्टङ्गात्फिन्बहुलम् ॥ १६० ॥

अष्टङ्गाच्छब्दरूपादपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति बहुलं प्राचां मतेन ।
 भ्लुचुकायनिः । अहिचुम्बकायनिः । प्राचामिति किम् । ग्लौचुकिकः ।
 अष्टङ्गादिति किम् । राजदन्तिः । उदीचां प्राचामन्यतरासां बहुलमिति
 सर्वेणते विकल्पार्थास्तेषामेकेनैव सिद्धयति तत्राचार्यग्रहणं पूजार्थम् । बहु-
 लग्रहणं वैचित्र्यार्थम् । क्व चित्र भवत्येव । दातिः । प्रातिः ॥

मनोर्जातावञ्च्यतौ पुञ्च ॥ १६१ ॥

मनुशब्दादञ् यत् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्सन्निधौ पुगागमः
 समुद्रायेन चेज्जातिगम्यते । मानुषः । मनुष्यः । जातिशब्दादितौ । अपत्यार्थात्र
 नास्त्येव । तथा च मानुषा इति बहुषु न लुभ्वति । अपत्यविवक्षायां
 त्वणैव भवितव्यम् । मानवी प्रजा ।

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गकः स्मृतः ।

नकारस्य च मूढेन्यस्तेन सिद्धयति माणवः ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥

पौत्रप्रभृति यदपत्यं तद्गोत्रसंज्ञं भवति । संबन्धिवचनत्वादपत्यश-
 ब्दस्य यदपत्यं तदपेक्षया पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा विधीयते । गर्गस्यःपत्यं
 पौत्रप्रभृति गर्ग्यः । वात्स्यः । अपत्यमिति व्यपदेशाय संज्ञिनः पौत्रप्रभृतेः ।
 पौत्रप्रभृतीति किम् । अनन्तरस्य मा भूत् । कौञ्जिः । गर्गिः । गोत्रप्रदेशा
 एको गोत्रइत्येवमादयः ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥

अभिजनप्रबन्धो वंशः । तत्र भवो वंश्यः पित्रादि, स्मिन् जीवति
 सति पौत्रप्रभृत्यपत्यं युवसंज्ञं भवति । पौत्रप्रभृतीति च न सामानर्थ्य-
 करण्येनापत्यं विशेषयति, किं तर्हि पृष्ठा विपरिणाम्यते पौत्रप्रभृतेर्यदपत्य-
 मिति । तेन चतुर्थ्यादारभ्य युवसंज्ञा विधीयते । गर्ग्यायणः । वात्स्यायनः ।
 तुशब्दावधारणार्था युवैव न गोत्रमिति ॥

भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥

भ्रातरि ज्यायसि जीवति कनीयान् भ्राता युवसंज्ञो भवति पैत्रप्र-
भृतेरपत्यम् । गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयान् मृते पित्र द्वौ वंश्ये भ्रा-
तरि ज्यायसि-ज्जैवति युवसंज्ञो भवति । अवंश्यायामारम्भः । पूर्वजाः
पित्रादयो वंश्या इत्युच्यन्ते । भ्राता तु न वंश्यः । अकारणत्वात् । गार्ग्ये
जीवति गार्ग्यायणोस्य कनीयान्भ्राता । वात्स्यायनः । दाक्षायणः । प्रा-
क्तायणः ॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥

सप्तमपुरुषावधयः सपिण्डाः स्मर्यन्ते । येषाम्

उभयत्र दशाहानि कुलस्यत्र न भुज्यते । । ॥

इत्येवमादिकायां क्रियायामनधिकारः । भ्रातृन्यस्मिन्सपिण्डे
स्थविरतरे जीवति पैत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा भवति । प्रकृतं
जीवतिप्रहणं सपिण्डस्य विशेषणमिदं तु संज्ञिनः । तस्मिन्देशे उभयोत्क-
र्यार्थः । स्थानेन वयसा चात्कृष्टे सपिण्डे यथा स्यात् । पितृश्रेयं पितामहे
भ्रातरि वयसाधिके जीवति । गार्ग्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्या वा । वा-
त्स्यायनः । वात्स्यो वा । दाक्षायणः । दाक्षिर्वा । स्थविरिति क्रिम् । स्या-
नवयस्येने गार्ग्ये एव भवति । जीवतीति क्रिम् । मृते मृते वा गार्ग्ये
एव भवति ॥

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ १६६ ॥

अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरे परिभाषणाद्वाचं वृद्धमित्यु-
च्यते । वृद्धस्य युवसंज्ञा वा भवति पूजायां गम्यमानायाम् । संज्ञासाम-
र्थ्याद्वाचं युवप्रत्ययेन पुनरुच्यते । वृद्धस्यैति पठानिर्देशो विचित्रा सूत्रस्य
कृतिरिति । तत्र भवान् गार्ग्यायणः । गार्ग्या वा । तत्र भवान् वात्स्या-
यनः । वात्स्यो वा । तत्र भवान् दाक्षायणः । दाक्षिर्वा । पूजायामिति
क्रिम् । गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

* दानं प्रतिग्रहो होमः स्याध्यायश्च निवर्तते इति पद्याधमधिकं कुत्र चित् ।

रूनश्च कुत्सायाम् ॥ १६७ ॥

कुत्सायां गम्यमानायां यूने वा युवसंज्ञा भवति । निवृत्तिप्रधाने विकल्पो, युवसंज्ञायां प्रतिषिद्धायां पत्ने गोत्रसंज्ञैव भवति, प्रतिपत्ताभावात् । गार्ग्यो जाल्मः । गार्ग्यायणो वा । वात्स्यो जाल्मः । वात्स्यायनो वा । दाक्षिर्जाल्मः । दाक्षायणो वा । कुत्सायामिति किम् । गार्ग्यायणः ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ॥ १६८ ॥

जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाची तस्मादपत्ये ऽञ् प्रत्ययो भवति । पाञ्चालः । ऐत्वाकः । वैदेहः । जनपदशब्दादिति किम् । द्रुह्योरपत्यं, द्रौह्यवः । पौरवः । क्षत्रियादिति किम् । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं, पाञ्चालिः । वैदेहः ॥ क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदशब्दात्तस्य राजन्यपत्यवत् ॥ * ॥ पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । वैदेहः । मागधः । अष्टद्विदपीति प्राप्तस्य वुजोपवादः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥

साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यामपत्ये ऽञ् प्रत्ययो भवति । जनपदशब्दावेतौ क्षत्रियाभिधायिनौ ताभ्यामत्रपवादे वृद्धादिति ञ्ङि प्राप्ते पुनरञ्चिधीयते । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजनीत्येव । साल्वेयो राजा । गान्धारो राजा ॥

ह्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ १७० ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियाभिधायिनो द्व्यच्चे मगध कलिङ्ग सूरमस इत्येतेभ्यश्चापत्ये ऽण् प्रत्ययो भवति । अज्ञोपवादः । आङ्गः । वाङ्गः । सौरमसः । पौण्ड्रः । मागधः । कालिङ्गः । सौस्तः । तस्य राजनीत्येव । आङ्गो राजा ॥

वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ङि ॥ १७१ ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्येव । वृद्धाच्च प्रातिपदिकादिकारान्ताच्च कोसलाजदशब्दाभ्यां चापत्ये ञ्ङि प्रत्ययो भवति । अज्ञोपवादः । वृद्धान्तावत् । आम्बष्ठः । सौवीर्यः । इकारान्तात् । आधन्त्यः । कौन्त्यः ।

कोमलाजादयोरवृद्धार्थं वचनम् । कैसल्यः । आजादाः । तपरकरणं क्रिम् ।
कुमारी नाम जनपदसमानशब्दः तत्रियस्तस्यापत्यं कैमारः ॥ पाण्डेर्जन-
पदशब्दात् तत्रियाद् इण् वक्तव्यः ॥ * ॥ पाण्ड्यः । अन्त्यस्मात्पाण्डव
एव । तस्य राजनीत्येव । आम्बष्पो राजा । आवन्त्यः । कैन्त्यः । कै-
सल्यः । आजादाः ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ १७२ ॥

जनपदशब्दात्तत्रियादित्येव । कुरुशब्दात्त्रिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो
ण्यः प्रत्ययो भवति । अणजेरपवादः । कैरव्यः । नकारादिभ्यः न नैषधः ।
नैषधः । तस्य राजनीत्येव । कैरव्यो राजा ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकल कूटाश्मकादिञ् ॥ १७३ ॥

जनपदशब्दात् तत्रियादित्येव । साल्वा नाम तत्रिया तत्रामिका
तस्या अपत्यं, द्वृच इति ढक् । साल्वेयः ॥ अणपीष्यते ॥ साल्वः । तस्य
निवासः साल्वो जनपदः । तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः तत्रियवृत्तिभ्य
इदं प्रत्ययविधानम् । साल्वावयवेभ्यः प्रत्यग्रथकलकूटाश्मकशब्देभ्यश्चापत्ये
इञ् प्रत्ययो भवति । अजेरपवादः । औदुम्बरिः । तैलखलिः । माद्रकारिः ।
यौगन्धरिः । भौलिङ्गिः । शारदण्डिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्म-
किः । तस्य राजनीत्येव । औदुम्बरो राजा ।

उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः ।

भुलिङ्गाः शारदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः ॥

ते तद्राजाः ॥ १७४ ॥

जन्मपदशब्दात् तत्रियादित्येवमादयः प्रत्ययाः सर्वनाम्ना प्रत्यव-
मृश्यन्ते, न तु पूर्व, गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन व्यवहितत्वात् । ते ऽजादयस्त-
द्राजसंज्ञा भवन्ति । तथा चोदाहृतम् । तद्राजप्रदेशास्तद्राजस्य बहुषु
तेनैवास्त्रियामित्येवमादयः ॥

कम्बोजासुक् ॥ १७५ ॥

जनपदशब्दात् तन्नियादित्यनेन विहितस्याज्ञो लुगुच्यते । कम्बोजा-
जात्प्रत्ययस्य लुग् भवति । कम्बोजः ॥ कम्बोजादिभ्यां लुग्वचनं चोला-
दर्थम् ॥ * ॥ कम्बोजः । चोलः । केरलः । शकः । यवनः । तस्य राज-
नीत्येष । कम्बोजो राजा ॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च * ॥ १७६ ॥

अवन्तिकुन्तिकुरुशब्देभ्य उत्पन्नस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां
लुग्भवति । अवन्तिकुन्तिभ्यां ञ्यङः कुरोण्यस्य । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः ।
स्त्रियामिति किम् । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौरव्यः ॥

अतश्च ॥ १७७ ॥

स्त्रियामित्येव । अकारप्रत्ययस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुग्भ-
वति । तकारो विस्फोटार्थः । शूरसेनी । मट्टी । दरत् । अवन्त्यादिभ्यां लुग्वच-
नात् तदन्तविधिरत्र नास्ति तेनेह न भवति । आम्बुष्या । सौवर्ष्या ॥

न प्राच्यभर्गादिधैधियादिभ्यः ॥ १७८ ॥

प्राच्येभ्यो भर्गादिभ्यो धैधियादिभ्यश्चात्पन्नस्य लुग् भवति । अत
श्चेत्यनेन स्त्रियां लुक् प्राप्तः प्रतिषिद्धते । प्राच्येभ्यः तन्नियेभ्यस्तावत् ।
पाञ्चाली । वैदेही । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । भर्गादिभ्यः । भार्गी ।
कारुषी । कैकेयी । धैधियादिभ्यः । धैधेयी । शैधेयी । शैकेयी । कस्य
पुनरकारस्य प्रत्ययस्य धैधियादिभ्यो लुक् प्राप्ः प्रतिषिद्धते । पाञ्चमिक-
स्याजः पश्वादिधैधियादिभ्यामणञावत्येतस्य । कथं पुनस्तस्य भिन्नप्रकर-
णस्यस्यानेन लुक् प्राप्नोति । एतदेव विज्ञापयति पाञ्चमिकस्यापि तद्राज-
स्यातश्चेत्यनेन लुग्भवतीति । क्रमेतस्य ज्ञापनेन प्रयोजनं पश्वाद्गणः
स्त्रियां लुक् सिद्धो भवति । पर्णः । रत्ताः । अमुरी । तथा चोक्तं "धै-
यादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पश्वाद्गणो लुगिति" । भर्ग । करुष । किकय । क
श्मर । साल्व । सुस्यल । उरश । कौरव्य । भर्गादिः । धैधेय ।
शैधेय । शैकेय । यावाणेय । वार्त्तय । धार्त्तय । त्रिगर्त्त । भरत ।
उशीनर । धैधियादिः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तो चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* अतिप्राचीनपुस्तकद्वये नगव्दरहितं मूलं दृश्यते ।

+ उरम । पा०२

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

शुक्रस्य वर्णान्तरापादनस्मिद् रज्जेरर्थः । रज्यते ऽनेनेति रागः । तेनेति तृतीयासमर्थाद्वाग्विशेषवाचिनः शब्दाद्भक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कषायेण रक्तं वस्त्रं कापायम् । माञ्जिष्ठम् । कौसुम्भम् । रागादिति, क्रिम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । कथं कापायौ गर्दभस्य कर्णौ हरिद्रौ कुक्कुटस्य पादाविति । उपमानाद्भविष्यति, कापायाविव कापायौ । हरिद्राविव हरिद्रौ । द्वैपवैयाघ्राद्वात्रिति यावत्तृतीयासमर्थविभक्तिरनुवर्त्तते ॥

लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्टक ॥ २ ॥

लाक्षादिभ्यो रागवचनेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । लाक्षया रक्तं वस्त्रं, लात्तिकम् । रौचनिकम् । शाकलिकम् । कार्दमिकम् ॥ शकलकर्दमाभ्यामणपीष्यते ॥ शाकलम् । कार्दमम् ॥ नील्या अन् वक्तव्यः ॥ * ॥ नील्या रक्तं नीलं वस्त्रम् ॥ पीतात् कन् वक्तव्यः ॥ * ॥ पीतेन रक्तं पीतकम् ॥ हरिद्रामहारजननाभ्यामऽवक्तव्यः ॥ * ॥ हरिद्रम् । माहारजनम् ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥

तृतीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाद् नक्षत्रविशेषवाचिनः शब्दाद् युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । योसौ युक्तः, कालश्चेत्स भवति । कथं पुनर्नक्षत्रेण पुष्यादिना कालो युज्यते । पुष्यादिसमीपस्थे चन्द्रमसि वर्त्तमानाः पुष्यादिशब्दाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । पुष्येण युक्तः कालः । पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । पौषी रात्रिः । पौषमहः । माघी रात्रिः । माघमहः । नक्षत्रेणेति क्रिम् । चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः । काल इति क्रिम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः ।

लुब्बविशेषे ॥ ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति अविशेषे । न चेन्नत्रयुक्तस्य कालस्य रात्र्यादिविशेषोभिधीयते । यावान् कालो नत्तत्रेण युज्यते ऽहोरात्रस्तस्याविशेषे लुब् भवति । अद्य पुष्यः । अद्य कृत्तिकाः । अविशेषेपद्विति किम् । पौषी रात्रिः । पौषमहः ॥

संज्ञार्थांश्रवणाश्रवत्याभ्याम् ॥ ५ ॥

अविशेषे लुब्बिहितः पूर्वेण, विशेषार्थोयमारम्भः । श्रवणाशब्दादश्रवत्याशब्दाच्चैत्यत्रस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति संज्ञार्थांश्रवणे । श्रवणा रात्रिः । अश्रवत्या मुहूर्तः । लुपि युक्तवद्भावः कस्माच्च भवति । निपातनाद् विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीति । संज्ञायामिति किम् । श्रवणी अश्रवत्या रात्रिः ॥

द्वन्द्वाच्छः ॥ ६ ॥

नक्षत्रद्वन्द्वान्तृतीयासमर्थाद्युक्ते काले क्वः प्रत्ययो भवति विशेषे चाविशेषे च । राश्रानुराधीया रात्रिः । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । अविशेषे । अद्य राश्रानुराधीयम् । अद्य तिष्यपुनर्वसवीयम् । लुपं परत्वाद् बाधते ॥

दृष्टं साम ॥ ७ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दृष्टं सामेत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद् दृष्टं साम चेत्तद्वचति । क्रुञ्चेन दृष्टं, क्रौञ्चं साम । वासिष्ठम् । वैश्वामिन्नम् ॥

कलेठक् ॥ ८ ॥

कलिशब्दान्तृतीयासमर्थाद् दृष्टं सामेत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । कलिना दृष्टं साम, कालेयम् ॥ सर्वत्राग्नि कलिभ्यां ठक्प्रत्ययः ॥ * ॥ अग्निना दृष्टमाग्नेयम् । एवमग्नेौ भवमग्नेरागतमग्नेः स्वामिति सर्वत्र ठगेव भवति । आग्नेयम् । तथा कालेयमपि प्रतिपत्तव्यम् ॥ दृष्टे सामनि अण् वा डिद्ववतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उशनसा दृष्ट साम, औशनसम् । औशनम् ॥ ज्ञाते चार्थं योन्येन बाधितः पुनरखिधी-

यते स वा डिद्ववतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्राग्दीव्यतोण प्राप्तः कालठजा
बाधितः सन्निवेलाद्युत्तुनक्षत्रेभ्य इति पुनर्विधीयते स वा डिद्ववतीति
वक्तव्यम् । शतभिषजि जातः शतभिषः । शातभिषजः ॥ तीयादीकक्
स्वार्थे वा वक्तव्यः ॥ * ॥ द्वितीयकम् । तार्तीयकम् । द्वितीयकम् ।
तृतीयकम् ॥ न विद्यायाः ॥ * ॥ द्वितीया तृतीया विद्या ॥ गोत्रादङ्गव-
दिष्यते ॥ * ॥ दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे । औपगवेन दृष्टं साम, औपगवकम् ।
कापठवकम् । गोत्रचरणादुञ् भवति ।

दृष्टे सामनि जाते च द्विरण्डद्वा विधीयते ।

तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्गवदिष्यते ॥

वामदेवाद् अङ्घ्रौ ॥ ९ ॥

वामदेवशब्दात्तृतीयासमर्थादृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे अत् अ इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः । अणोपवादः । वामदेवेन दृष्टं साम, वामदेव्यं साम ।
तिक्करणं स्वार्थम् । डित्करणं किमर्थं, ययतोश्चातदर्थे इति नञ उत्त-
रस्यान्तोदात्तत्वे विधीयमाने ऽनयोर्ग्रहणं मा भूत् । अननुबन्धक्यहणप-
रिभाषया एकानुबन्धक्यहणपरिभाषया चानयोर्निवृत्तिः क्रियते । अत्राम-
देव्यम् ॥

सिद्धे यस्यतिलोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।

ग्रहणं मा ऽतदर्थं भूद्दामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

परिवृतो रथः ॥ १० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति, योसौ परिवृतो रथश्चेत्स भवति । वस्त्रेण परिवृतो रथः, वास्त्रो
रथः । काम्बलः । चामेणः । रथ इति किम् । वस्त्रेण परिवृतः कायः ।
समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । यस्य न कश्चिदवयवो वस्त्रादिभिरवे-
ष्टितः । तेनेह न भवति । ह्यत्रैः परिवृतो रथः ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥

पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयासमर्थोत्परिवृत्तो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलिनौ । पाण्डुकम्बलिनः । पाण्डुकम्बलशब्दे राजास्तरणस्य वर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थोयिनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥

द्वैपवैयाघ्राद् ॥ १२ ॥

द्वैपिव्याघ्रयोर्विकारभूते चर्मणी द्वैपवैयाघ्रे, तद्भ्यां तृतीयासमर्थोभ्यां परिवृत्तो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे ऽञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । स्वरे विशेषः । द्वैपेन परिवृत्तो रथो द्वैपः । वैयाघ्रः ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥

कौमार इत्येतदणप्रत्ययान्तं निपात्यते ऽपूर्ववचने । पाणियहणस्यापूर्ववचनम् । उभयतः स्त्रिया ऋपूर्वत्वे निपातनमेतत् । ऋपूर्वपतिं कुमारां पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । कुमारीशब्दाद् द्वितीयासमर्थोदुपयन्तरि प्रत्ययः । ऋपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या । प्रथमान्तादेव स्वार्थं प्रत्ययो ऽपूर्वत्वे द्योत्ये ।

कौमारपूर्ववचने कुमर्या अखिधीयते ।

ऋपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमर्या भवतीति वा ॥

कुमर्या भवः कौमारः, तस्य स्त्री कौमारी भार्येति सिद्धम् ॥

तत्रोद्धृतममचेभ्यः ॥ १४ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थोदमत्रवाचिनः शब्दादुद्धृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भुक्तोच्छिष्टमुद्धृतमुच्यते, यस्योद्धरणमिति, प्रसिद्धेः । अमत्रं भाजनं पात्रमुच्यते । शरावेषूद्धृतः शाराव ओदनः । माल्लिकः । कार्परः । अमत्रेभ्य इति किम् । पाणावुद्धृत ओदनः । तत्रेति सप्तमी समर्थविभक्तिः तीराद्धुजिति यावदनुवर्त्तते ॥

स्थण्डिलाच्छदितरि व्रते ॥ १५ ॥

स्थण्डिलशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयितर्यभिधये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, समुदायेन चेद्वृतं गम्यते । व्रतमिति शास्त्रतो नियम उच्यते । स्थण्डिले शयितुं व्रतमस्य स्थण्डिलो भित्तुः । स्थण्डिलो ब्रह्मचारी । व्रतइति क्रिम् । स्थण्डिले शेते ब्रह्मदत्तः ॥

संस्कृतं भक्ताः ॥ १६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्संस्कृतं भक्ताश्चेति भवन्ति । खरविशदमभ्यवहारार्थं भक्तमित्युच्यते । सत उत्कर्षाधानं संस्कारः । भ्राष्ट्रे संस्कृता भक्ता भ्राष्ट्रा ऋषूपाः । कालशाः । क्रौम्भाः । भक्ता इति क्रिम् । पुष्पपुटे संस्कृतो मालागुणः ॥

शूनोखाद्यत् ॥ १७ ॥

शूनशब्दादुखाशब्दान्च सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्ता इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । ऋणोपवादः । शूने संस्कृतं शून्यं मांसम् । उच्यम् ॥

दध्मिष्क् ॥ १८ ॥

दधिशब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्ता इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दधनि संस्कृतं, दाधिक्म् । ननु च संस्कृतार्थं प्राग्बहतेष्ठकं वक्ष्यति तेनैव सिद्धम् । न सिद्ध्यति । दधा हि तत्संस्कृतं यस्य दधिकृतमेवात्कर्षाधानम्, इह तु दधि केवलमाधारभूतं द्रव्यान्तरेण लवणादिना संस्कारः क्रियते ॥

उदश्वितो ऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥

उदश्विच्छब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्ता इत्येतस्मिन्नर्थे ऽन्यतरस्यां ठक् प्रत्ययो भवति । पते यथाप्राप्तमण् भवति । औदश्वितम् । औदश्वत्कम् ॥

क्षीरादुञ्ज् ॥ २० ॥

क्षीरशब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्ता इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । ऋणोपवादः । क्षीरे संस्कृता, क्षीरेयी यवागूः ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

सेति प्रथमासमर्थोद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं पौर्णमासी चेद्वचति । इतिकरणस्तत्त्वेद्विव-
क्षा । संज्ञायामिति समुदायोपाधिः, प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यतइति । मा-
साद्वृत्माससंवत्सराणामेवा संज्ञा । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पौषो मासः ।
पौषोर्द्वृत्मासः । पौषः संवत्सरः । इह न भवति । पौषी पौर्णमासी अस्मि-
न्देशरात्रइति । भूतकामे च न भवति । इतिकरणस्य संज्ञाशब्दस्य च
तुल्यमेव फलं प्रयोगानुसरणं, तत्र किमर्थं द्वयमुपादीयते, संज्ञाशब्देन तु-
ल्यतामिति करणस्य ज्ञापयितुं, नह्ययं लोके तथा प्रसिद्धः । संज्ञार्थत्वे तु
संप्रति ज्ञापिते यत्त्रतत्रोच्यते इतिकरणस्तत्त्वेद्विवक्षेति तदुपपन्नं भवति ।
अथ पौर्णमासीति कोयं शब्दः । पूर्णमासादण्, पौर्णमासी । अथ वा पूर्णा
माः पूर्णमाः, पूर्णमास इयं पौर्णमासी । मा इति चन्द्र उच्यते ॥

आग्रहायण्यश्वत्याट्टक् ॥ २२ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति सर्वमनुवर्तते । आग्रहायणीशब्दादश्वत्यश-
ब्दाच्च प्रथमासमर्थोपौर्णमास्युपाधिकाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठक् प्रत्य-
यो भवति । अणोपवादः । आग्रहायणिको मासः । अर्द्धमासः । संवत्स-
रः । एवमाश्वत्यिकः ॥

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥

फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेभ्यो विभाषा ठक् प्रत्ययो भवति,
सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायामित्येतस्मिन्विषये । नित्यमणि प्राप्ते पक्षे ढ-
ग्विधीयते । फाल्गुनो मासः । फाल्गुनिकः । श्रवणः । श्रवणिकः । का-
र्तिकः । कार्तिकिकः । चैत्रः । चैत्रिकः ॥

सास्य देवता ॥ २४ ॥

सेति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति,
यत्प्रथमासमर्थं देवता चेत्सा भवति । यागसंप्रदानं देवता देयस्य पुरो-
डाशादेः स्वामिनी, तस्मिन्नभिधेये प्रत्ययः । इन्द्रो देवता ऽस्य ऐन्द्रं

हविः । आदित्यम् । बाह्व्यम् । प्राजापत्यम् । देवतेति किम् । कन्या
देवता इत्येव कथमैन्द्रो मन्त्रः । मन्त्रस्तुत्यमपि देवतेत्युपचरन्ति । कथं-
मग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति, उपमानाद्ब्रुव्यति । महाराजप्रोष्ठपदाट्ट-
जिति यावत्सास्य देवतेत्याधिकारः । सेति प्रकृते पुनः समर्थव्यभक्तिनिर्देशः
संज्ञानिवृत्त्यर्थः ॥

कस्येत् ॥ २५ ॥

कशब्दो देवतायां प्रजापतेर्वाचकस्ततः पूर्वैर्गोवागप्रत्ययः सिद्ध इ-
कारादेशार्थं वचनम् । कस्य इकारादेशो भवति प्रत्ययसन्नियोगेन । कायं
हविः । कायमेककपानं निर्वपेत् ॥

शुक्राद् घन् ॥ २६ ॥

शुक्रशब्दात्सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे घन् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः ।
शुक्रियं हविः । शुक्रियोध्यायः ॥

अपोनप्वपान्नपृथ्यां घः ॥ २७ ॥

अपोनपृ अपाचपृ इत्येताभ्यां घः प्रत्ययो भवति सास्य देवते-
त्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अपोन्नप्यं हविः । अपोन्नप्यम् । अ-
पोनपाद् अपानपादिति देवताया नामधेये एते । तयोस्तु प्रत्ययसन्नियो-
गेन रूपमिदं निपात्यते ॥

क्व च ॥ २८ ॥

अपोनपृ अपाचपृ इत्येताभ्यां क्वकारः प्रत्ययो भवति सास्य
देवतेत्यास्मिन्विषये । अणोपवादः । अपोन्नप्यं हविः । अपाचपृथीयम् ।
योगविभागः संख्यातानुदेशपरिहारार्थः ॥ क्वप्रकरणे पैङ्गातीपुत्रादिभ्य
उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पैङ्गातीपुत्रीयम् । तार्णबिन्द्वीयम् ॥ शतरुद्राच्छ्व
घश्च ॥ * ॥ शतरुद्रीयम् । शतरुद्रीयम् ॥

महेन्द्राद् घाणौ च ॥ २९ ॥

महेन्द्रशब्दाद् घाणौ प्रत्ययौ भवतः, चकाराच्छ्व, सास्य देवते-
त्यस्मिन्विषये । महेन्द्रो देवतास्य महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ॥

सोमाट् व्यण् ॥ ३० ॥

सोमशब्दात् व्यणप्रत्ययो भवति साम्यं देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । गंकारो वृद्ध्यर्थः । टकारो ङीबर्थः । सोमो देवतास्य सौम्यं हविः । सौम्यं सूक्तम् । सौमी चक्र ॥

वाय्वृतुपिचुषसो यत् ॥ ३१ ॥

वाय्वादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति साम्यं देवतेत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । वायुर्देवतास्य वायव्यम् । चतव्यम् । पिच्यम् । उषस्यम् ॥

द्यावापृथिवी गुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्यतिगृहमेधाच्छ च ॥ ३२ ॥

द्यावापृथिव्यादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति साम्यं देवतेत्यस्मिन्विषये । अणो एयस्य चापवादः । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य, द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । गुनश्च मीरश्च तौ देवते अस्यति, गुनासीरीयम् । गुनासीर्यम् । गुनो वायुः । सीर आदित्यः । मरुत्वान्देवतास्य, मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्यतीयम् । वास्तोष्यत्यम् । गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम् ॥

अग्नेर्दक् ॥ ३३ ॥

अग्निशब्दाद् ढक् प्रत्ययो भवति साम्यं देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अग्निर्देवतास्य, आग्नेयो ऽष्टाकपालः ॥ प्राग्दीव्यतीयेषु तद्वितार्थेषु सर्वत्राग्निकलिप्यां ढवक्तव्यः ॥ * ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥

कालविशेषवाचिभ्यः शब्देभ्यो भववत्प्रत्यया भवन्ति साम्यं देवतेत्यस्मिन्विषये । कालाट्टञिति प्रकरणे भवे प्रत्यया विधास्यन्ते ते साम्यं देवतेत्यस्मिन्नर्थं तथैवेष्यन्ते, तदर्थमिदमुच्यते । वत्करणं सर्वसाद्रूपपरिहारार्थम् । मासे भवं मासिकम् । आर्द्रमासिकम् । सांवत्सरिकम् ।

वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् । तथा, मासो देवतास्य, मासिकम् । आर्द्ध-
मासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् ॥

महाराजप्रोष्ठपदाट्टञ् ॥ ३५ ॥

महाराजशब्दात्प्रोष्ठपदशब्दाच्च ठञ् प्रत्ययो भवति सास्य देवते-
त्यस्मिन्विषये । महाराजो देवतास्य महाराजिकम् । प्रोष्ठपदिकम् ॥
ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ नवय-
ज्ञास्मिन्वर्तते, नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः ॥ पूर्णमासादण् ॥ * ॥
पूर्णमासो ऽस्यां वर्तते पौर्णमासो तिथिः ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥

पितृव्यादयो निपात्यन्ते । समर्थविभक्तिः प्रत्ययः प्रत्ययार्थो ऽनु-
बन्ध इति सर्वं निपातनाद्विज्ञेयम् । पितृमातृभ्यां भ्रातर्यभिधेये व्यत् डुलच्
इत्येतौ प्रत्ययौ निपात्यन्ते । पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातुर्भ्राता मातुलः ।
ताभ्यां पितरि डामहच्, मातारि पिच्च । ताभ्यामेव पितरि डामहच्
प्रत्ययो भवति । पितुः पिता, पितामहः । मातुः पिता, मातामहः ।
मातरि पिच्च । पितामही । मातामही ॥ अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो
वक्तव्याः ॥ * ॥ अवेर्दुग्ध, मविसेठम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ॥ ति-
लाच्चिफ्फलात्पिञ्जपेजौ प्रत्ययौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ निफ्फलस्तिल, स्तिनपिञ्जः ।
तिलपेजः ॥ पिञ्जश्छन्दसि ङिच्च ॥ * ॥ निल्पिञ्जः ॥

तस्य समूहः ॥ ३७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थतासमूह इत्येतस्मिन्चर्चं यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । किमिहोदाहरणम् । चित्तवदाक्षुद्रात्तमगोत्रं यस्य च नान्यत्प्रति-
पदं ग्रहणम् । अचित्ताट्टकं वक्ष्यति, अक्षुद्रात्ताक्षरञ्, गोत्राट्टञ्, प्रतिपदं च
केदारान्छ्वेत्येवमादि तत्परिहारोणात्रोदाहरणं द्रष्टव्यम् । काकानां
समूहः, काकम् । बाकम् । इनित्रकट्यचश्चेति यावत्समूहाधिकारः ॥
गुणादिभ्यो शामञ्चतस्यः ॥ * ॥ गुणशामः । करणशामः । गुण । करण ।
तस्य । शब्द । इन्द्रिय । आकृतिगणः * ॥

* गुणादिभ्य इत्यादिभ्योऽकृतिगण इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

भित्तादिभ्यो ऽण् ॥ ३८ ॥

भित्तेत्येवमादिभ्यः शब्दभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । अणग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । भित्ताणां समूहो, भैतम् । गार्भिणम् । युवतिशब्दोत्र पठ्यते, तस्य ग्रहणसामर्थ्याद् पुंवद्भावो न भवति भस्याठे तद्वृत्तइति । युवतीनां समूहो, यौवतम् । भित्ता । गर्भिणी । क्षेत्र । करीष । अङ्गार । चर्मिन् । धर्मिन् * । सहस्र । युवति । पदाति । पट्टति । अश्वन् † । दक्षिणा । भूत ‡ ॥

गोत्रोत्तोरध्वराजराजन्यराजपुत्रवत्स-

मनुष्याजाद् वुञ् ॥ ३९ ॥

गोत्रादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते ऽपत्यमात्रं न तु पौत्रप्रभृत्येव । औपगधानां समूहः, औपगवकम् । कापटवकम् । उत्तन् । औत्तकम् । उष्ट्र । औष्ट्रकम् । उरध्व । औरध्वकम् । राजन् । राजकम् । राजन्य । राजन्यकम् । राजपुत्र । राजपुत्रकम् । वत्स । वात्सकम् । मनुष्य । मानुष्यकम् । अज । आजकम् । “प्रकृत्या ऽके राजन्यमनुष्ययुवान्” इति यलोपो न भवति आपत्यस्य च तद्वृत्ते नातीति ॥ वृद्वाञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वृद्धानां समूहो, वार्दुकम् ॥

कैदाराद्यञ्च ॥ ४० ॥

कैदारशब्दाद् यञ्प्रत्ययो भवति, चकाराद् वुञ् च, तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । अचिसलक्षणस्य ठको ऽपवादः । कैदाराणां समूहः, कैदार्यम् । कैदारकम् ॥ गणिकायाश्च यञ्प्रत्ययः ॥ * ॥ गणिकानां समूहो, गाणिक्यम् ॥

* चर्मन् । धर्मन् । इति पा० २ ।

† अश्वन् । इति पा० २ ।

‡ विषय । श्रोत्र ॥ वृत्तादिभ्यः खण्डः ॥ वृत्तखण्डः । तरुखण्डः । वृत्त । तरु । पादप । इत्याधिकमत्र पुस्तकद्वये । तत्रैकस्मिन् पुस्तके “वृत्तादिभ्यः षण्डप्रत्ययो भवति । वृत्तखण्डः । तरुखण्डः” । इति पा० २ ।

ठञ् कवचिनश्च ॥ ४१ ॥

कवचिन्शब्दाट्टञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ।
कवचिनां समूहः, कवचिकम् । चकारः केदारादित्यस्यानुकर्षणार्थः । के-
दाराणां समूहः, कैदारिकम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणादिभ्यः शब्देभ्यो यन्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येत-
स्मिन्विषये । नकारः, स्वरार्थः । ब्राह्मणानां समूहो, ब्राह्मण्यम् । माण-
व्यम् । वाडव्यम् ॥ यन्प्रकरणे पृष्ठाद्रुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पृष्ठानां समूहः,
पृष्ठः ॥ अहः खः क्रतौ ॥ * ॥ अह्नां समूहो, ऽहीनः क्रतुः । क्रताविति
किम् । आहः । खण्डिकादिषु दर्शनादऽभवति ॥ पश्वाणस्वक्तव्यः ॥ * ॥
पर्शूनां समूहः, पार्श्वम् । पदमज्जकत्वाद् गुणो न भवति ॥ वाताद्रूलः ॥ * ॥
वातानां समूहो, वातूलः * ॥

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥

ग्रामादिभ्यस्तल्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । ग्रा-
माणां समूहः, ग्रामता । जनता । बन्धुता । सहायता ॥ गजाच्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ गजानां समूहो, गजता ॥

अनुदात्तादेरञ् ॥ ४४ ॥

अनुदात्तादेः शब्दादञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्वि-
षये । कपोतानां समूहः, कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

खण्डिका इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह
इत्येतस्मिन्विषये । आद्युदात्तार्थमचित्तार्थं च वचनम् । खण्डिकानां समूहः,
खाण्डिकम् । वाडवम् । तुद्रकमालवशब्देऽत्र पठ्यते । तुद्रकाश्च मालवा-
श्चेति तत्तन्नियद्वन्द्वः । ततः पूर्वैर्गौवाजि सिद्धे वचनं गोत्रसुत्रबाधनार्थम् ।

* वातादित्यारभ्य वातूल इत्यन्तः पाठाः ऽहुषु एस्तकेषु नास्ति ।

ननु च परत्वादजा वुञ् बाधिष्यते । न च गोत्रसमुदायो गोत्रं, न च तदन्तविधिरत्रास्ति । एवं तर्हि एतज् ज्ञापयति वुञि पूर्वविप्रतिषेधः, सामूहिकेषु च तदन्तविधिरस्तीति । प्रयोजनमौपगवकं कापटवक्रमिति वुञ् भवति । वानहस्तिं गौधेनुक्रमिति च तदन्तविधिः । तुद्रकमालवादिष्येतावता योगविभागेन पूर्वविप्रतिषेधस्तदन्तविधिश्च ज्ञापितः, पुनरस्यैव नियमार्थमुच्यते सेनासंज्ञायामिति । तुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामेवाऽभवति । तौद्रकमालवी सेना । तौद्रकमालवकमन्यत् * ।

अज्ञसिद्धिरनुदात्तादेः को ऽर्थः तुद्रकमालवात् ।

‘गोत्रादुञ् न च तद्गोत्रं तदन्ताच्च च सर्वतः ॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिशनेर्विधिः ।

सेनायां नियमार्थं च यथा बाध्यते चाञ् वुजा ॥

खण्डिका । वडवा ॥ तुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् ॥ भित्तुक । शुक । उलूक । श्वन् । युग । अहन् । वरत्रा । हलबन्ध ॥

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥

चरणशब्दाः कठकलापादयः, तेभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः समूहे धर्मवत् प्रत्यया भवन्ति । गोत्रचरणादुजित्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्यन्ते, तत्र चेदमुच्यते चरणादुर्मान्नाययोरिति, तेन धर्मवदित्यतिदेशः क्रियते । वतिः सर्वसादृश्यायः । कठानां धर्मः, काठकम् । कालापकम् । क्कान्दाग्यम् । औक्कियक्यम् । आथर्वणम् । तथा समूहेपि । काठकम् । कालापकम् । क्कान्दाग्यम् । औक्कियक्यम् । आथर्वणम् † ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक ॥ ४७ ॥

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतिस्मिन्विषये । अणञोरपवादः । अपूपानां समूह, आपूपिकम् ।

* गोत्रलक्षणा वुञ्चैव भवतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† ननु धर्मं न कापि प्रत्ययो विधास्यते, कथं धर्मवदित्यतिदेशः । एतदेव ज्ञापयति धार्तिककारो गोत्रचरणादुजित्यस्मिन्प्रकरणे सर्वयोगशेषे ‘चरणाद्धर्मान्नाययोरिति वक्ष्यति’ तद्वगवतः पाणिनेरप्यभिमतमिति । इत्याधिकर्मकेस्मिन्पुस्तके ॥

शाष्कुलिकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् ॥ धेनोरनज इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
आधेनवम् ॥

केशाश्वाभ्यां यञ्क्वावन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥

केश अश्व इत्येताभ्यां यथासंख्यं यञ् क्व इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो
ऽन्यतरस्यां तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । केशानां समूहः, कैश्यम् ।
कैशिकम् । अश्वानां समूह, आश्वम् । अश्वीयम् ॥

• पाशादिभ्यो यः ॥ ४९ ॥

पाशादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ।
पाशानां समूहः, पाश्या । तृण्या * । पाश । तृण । धूम । वात । अङ्गार ।
पोत । बालक । पिटक । पिटाक । शक्रट । हल । नड । वन † ॥

खलगोरथात् ॥ ५० ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्वि-
षये । खलानां समूहः, खल्या । गव्या । रथ्या । पाशादिष्वपाठ
उत्तरार्थः ‡ ॥

इनिचकथचश्च ॥ ५१ ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यथासंख्यम् इनि च कथच् इत्येते प्रत्यया
भवन्ति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । खलिनी । गोत्रा । रथकथ्या ॥
खलादिभ्य इतिर्यक्तव्यः ॥ * ॥ डाकिनी । कुण्डलिनी । कुटुम्बिनी ॥ कम-
लादिभ्यः खण्डच् प्रत्ययो भवति ॥ * ॥ कमलखण्डम् । अम्भोजखण्डम् ।
कमल । अम्भोज । पद्मिनी । कुमुद । सरोज । पद्म । नलिनी । कैरविणी ।
कमलादिराकृतिगणः ॥ नरकरितुरङ्गाणां स्कन्धच् प्रत्ययः ॥ * ॥ नरस्क-

* अत्र स्वानिङ्गत्वं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† पाटलका । गल । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ योगत्रिभाग उत्तरार्थः । पा० २ ।

न्यः । करिस्कन्धः । तुरङ्गस्कन्धः ॥ पूर्वादिभ्यः काण्डः प्रत्ययो भवति ॥ * ॥
पूर्वकाण्डम् । तृणकाण्डम् । कर्मकाण्डम् * ॥

विषयो देशे ॥ ५२ ॥

सग्रह इति निवृत्तम् । षष्ठी समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तस्येति षष्ठीसमर्थोऽत्र विषय इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योसौ विषयो देशश्चेत्स भवति । विषयशब्दे बहुरर्थः । क्व चिद्गामसमुदाये वर्त्तते, विषयो लब्ध इति । क्व चिदिन्द्रियशास्त्रे, चतुर्विषयो रूपमिति । क्व चिदत्यन्तशीलिते ज्ञेये, देवदत्तस्य विषयो ऽनुवाक इति । क्व चिदन्यत्राभावे, मत्स्यानां विषयो जलमिति । तत्र देशग्रहणं ग्रामसमुदाय-प्रतिपत्त्यर्थम् । शिबीनां विषयो देशः, शैबः । औष्ट्रः । देशइति क्रिम् । देवदत्तस्य विषयो ऽनुवाकः ॥

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ५३ ॥

राजन्यादिभ्यः शब्देभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति विषयो देशइत्येतस्मिन्नर्थे । अणोपवादः । राजन्यानां विषयो देशः, राजन्यकः । दैवयानकः । अःकृतिगणेश्चायम् । मालवानां विषयो देशः, मालवकः । वैराटकः । त्रैगर्त्तकः । राजन्य । देवयान । शालङ्कायन । जालन्धरायण । आत्मकामेय । अम्बरीषपुत्र । वसति । बैल्ववन । शैलूष । उदुम्बर । वैल्वल । अर्जुनायन । संप्रिय । दाक्षि । ऊर्णनाभ † ॥

भैरिक्वाद्येषुकार्यादिभ्यो विधलभक्तनौ ॥ ५४ ॥

भैरिक्वादिभ्य एषुकार्यादिभ्यश्च यथासंख्यं विधल भक्तल इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो विषयो देशइत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । भैरिक्विधः । वैषेयविधः । एषुकार्यादिभ्यः । एषुकारिभक्तः । सारस्यायनभक्तः । भैरिक् । वैषेय । भैलिकि । चैटयत । काणेष । वाणिजक । वालिज । वालि-

* कमलादिभ्य इत्यारभ्य कर्मकाण्डमित्यन्तः पाठ एकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

† आर्षीत । अत्रीड । वैतिल । वात्रक । एते त्रार्थिकाः पुस्तकान्तरं ।

ज्यक । शैक्यत । वैक्यत । भौरिक्यादिः ॥ ऐषुकारि । सारस्यायन ।
चान्द्रायण । द्वात्तायण । त्र्यायण । औडायन । जैलायन । खाडायन ।
सौवीर । दासमित्र । दासमित्रायण । शौद्रायण । दात्तायण । शयण्ड ।
ताद्व्यायण । शौभ्रायण । सायण्डि । शौण्डि । वैश्वमाण्व । वैश्वधेनव ।
नद । तुण्डदेव । विशदेव * ॥

सोस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥

स इति समर्थविभक्तिः । अस्येति प्रत्ययार्थः । आदिरिति प्रकृति-
विशेषणम् । इतिकरणो विवक्तार्थः । छन्दस इति प्रकृतिनिर्देशः । प्रगा-
थेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् । स इति प्रथमासमर्थोऽस्येति पष्ठर्थं यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं छन्दश्चेत्तदादिर्भवति, यत्तदस्ये-
ति निर्दिष्टं प्रगाथाश्चेत् भवन्ति, इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्ता । पङ्क्तिरादि-
रस्य, पाङ्क्तः प्रगाथः । आनुष्टुभः । जागतः । आदिरिति किम् । आनुष्टु-
मध्यमस्य प्रगाथस्य । छन्दस इति किम् । उदुत्यशब्द आदिरस्य प्रगा-
थस्य । प्रगाथेष्विति किम् । पङ्क्तिरादिरस्यानुवाकस्य । प्रगाथशब्दः क्रिया-
निमित्तकः क्व चिदेव मन्त्रविशेषे वर्तते । यत्र द्वे ऋचौ प्रथयनेन तिस्रः
क्रियन्ते स प्रगाथनात्प्रकर्षणानाद्वा प्रगाथ इत्युच्यते ॥ छन्दसः प्रत्ययवि-
धाने नपुंसके स्वार्थोऽपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिष्टुत्रेव त्रैष्टुभम् । जागतम् ॥

संग्रामे प्रयोजनयोद्बुध्यः ॥ ५६ ॥

सोस्येति समर्थविभक्तिः, प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । प्रथमासमर्थवि-
शेषणं, प्रयोजनं योद्वाशश्च । प्रत्ययार्थविशेषणं संग्रामः । प्रयोजनवाचिभ्यो
योद्वाचिभ्यश्च शब्देभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यो ऽस्येति पष्ठर्थं संग्रामे ऽभिधेये
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्य भाद्रः संग्रामः ।
सौभद्रः । गौरिमित्रः । योद्बुध्यः । अहिमाला योद्धारो ऽस्य संग्रामस्य,
आहिमालः । स्यान्दनाश्वः । भारतः । संग्रामइति किम् । सुभद्रा प्रयो-

* अनायत । श्रीलालायत । शौण्ड । शयाण्ड । वैश्वदेव । एते शब्दा अधिकाः
पुस्तकान्तरे ।

जनमस्य दानस्य । प्रयोजनयोद्भूय इति किम् । सुभद्रा प्रेतिका ऽस्य
संश्रामस्य ॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्यामिति सप्तम्यर्थे णः प्रत्ययो भवति,
यत्तदिति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्भवति । यदस्यामिति निर्दिष्टं क्रीडा चेत्सा
भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां, दाण्डा ।
मौष्टा । प्रहरणमिति किम् । माला भूषणमस्यां क्रीडायाम् । क्रीडाया-
मिति किम् । खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥

घञः सास्यां क्रियेति जः ॥ ५८ ॥

सेति समर्थविभक्तिः । अस्यामिति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्गः । क्रियेति
प्रकृत्यर्थे विशेषणम् । घञ इति प्रकृतिनिर्देशः । इतिकरणो विवक्षार्थः ।
घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमासमर्थादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे जः
प्रत्ययो भवति । घञ इति छद्गुहणं तत्र गतिकारकपूर्वमपि गृह्यते । श्येन-
पातोस्यां वर्त्तते श्येनपाता । तैलपाता । घञ इति किम् । श्येनपतनमस्यां
वर्त्तते । क्रियेति किम् । प्राकारो ऽस्यां वर्त्तते । अथ समर्थविभक्तिः प्रत्यया-
र्थश्च कस्मात्पुनरुपादीयते । यावता द्वयमपि प्रकृतमेव । क्रीडायामित्य-
नेन तत्संबद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ क्रीडानुवृत्तरपि संभाव्यत । सामान्येन
चेदं विधानम् । दण्डपाता ऽस्यां तिथौ वर्त्तते दाण्डपाता तिथिः । मौस-
लपाता तिथिः ॥

तद्धीते तद्वेद ॥ ५९ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादधीते वेद इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । छन्दधीति, छान्दसः । वैयाकरणः । नैस्तः । निमि-
त्तानि वेद, नैमित्तः । मौहूर्त्तः । औत्पातः । द्विस्तद्वहणमधीयानविदुषोः
पृथग्विधानार्थम् ॥

क्रतूक्यादिसूत्रान्ताट्टक ॥ ६० ॥

क्रतुविशेषवाचिभ्य उक्यादिभ्यश्च सूत्रान्ताच्च ठक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अग्निष्टोममधीते वेद वा । अग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्यादिभ्यः । औक्थिकः । लौकायतिकः । सूत्रान्तात् । वार्त्तिकसूत्रिकः । सांयहसूत्रिकः ॥ सूत्रान्तादकल्याद्विष्यते ॥ कल्पसूत्रमधीते काल्पसूत्रः । अणोव भवति । उक्यशब्दः केषु त्रिदेव सामसु रूढः । यज्ञायज्ञीयात्परेण यानि गीयन्ते, न च तान्यधीयाने प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि सामलक्षणे औक्थिक्ये वर्तमान उक्यशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । उक्यमधीते, औक्थिकः । औक्थिक्यमधीतइत्यर्थः । औक्थिक्यशब्दान्च प्रत्ययो न भवत्येव, अनभिधानात् ॥ विद्यालक्षणकल्यान्तादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वायमविद्यिकः । सार्पविद्यिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । मानृकल्पिकः । पाराशरकल्पिकः ॥ विद्या च नाङ्गत्वधर्मसंमर्गत्रिपूर्वा ॥ * ॥ अङ्गविद्यामधीते, आङ्गविद्यः । तात्त्विकः । धार्मिकः । सांमर्गिकः । त्रैविद्यः ॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणभ्यष्टवक्तव्यः ॥ * ॥ आख्यानाख्यायिकयोर्थग्रहण, मितिहासपुराणयोः स्वरूपग्रहणम् । यावक्कीतिकः । प्रयङ्गविकः । वासवदत्तिकः । सौमनोत्तरिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥ सर्वसादेद्विगोश्च लः ॥ * ॥ सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सादेः । सर्वार्त्तिकः । ससंयहः । द्विगोः । द्विवेदः । पञ्चव्याकरणः ॥ अनुसूलद्वयलक्षणे च ॥ * ॥ अनुसूनाम ग्रन्थ, स्तमधीते, आनुसुकः । लात्तिकः । लात्तिकः ॥ इकन्यदोत्तरपदात् ॥ * ॥ पूर्वपदिकः * ५ शतपष्टेः षिकन् पथो बहुलम् ॥ * ॥ शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी । बहुलग्रहणादपि भवति । शातपथः । षाष्टिपथः । उक्य । लौकायत । न्याय । न्यास । निमित्त । पुनरुक्त । निरुक्त । यज्ञ । चर्चा । धर्म । क्रमेतर । श्लक्ष्ण । संहिता । पद । क्रम । संघात ।

* इकन् बहुलं पदोत्तरपदात् ॥ पदोत्तरपदिकः ! अन्ये तु पदोत्तरपदादिति पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मादित्यर्थं व्याचक्षते । तन्मते पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । पा० ॥ २ ॥

वृत्ति । संग्रह । गुणागुण । आयुर्वेद ॥ विद्यालक्षणकल्पान्तात्सूत्रान्तादक-
ल्पादे, विद्या चानङ्गत्तत्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा ॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुरा-
णोभ्यश्च ॥ द्विपदी, ज्यातिषि ॥ अनुपद । अनुकल्प । अनुगुण ॥ शत-
पष्टेः पथः पिकन् बहुलम् ॥ इकल्पदोत्तरपदात् ॥

क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ६१ ॥

क्रम इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदे-
त्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । क्रमकः । पदकः । क्रम । पद । शिता ।
मीमांसा । सामन् ॥

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥

अनुब्राह्मणशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्वि-
षये । अणोपवादः । ब्राह्मणसदृशो ऽयं ग्रन्थो ऽनुब्राह्मणम् । तदधीते,
ऽनुब्राह्मणी । अनुब्राह्मणिनौ । अनुब्राह्मणिनः । मत्स्वर्थनात इनिठना-
विति इनिना सिद्धम् । तत्रैतस्माद्बुवपि प्राप्नोति, अनभिधानाच्च भविष्यति ।
अणोनिवृत्त्यर्थं तर्हि वचनम् ॥

वसन्तादिभ्यष्टक् ॥ ६३ ॥

वसन्त इत्येवमादिभ्यष्टक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मि-
न्विषये । अणोपवादः । वसन्तसहचरितोयं ग्रन्थो वसन्त, स्तमधीते,
वासन्तिकः । वार्षिकः । वसन्त । वर्षा । शरद् । हेमन्त । शिशिर ।
प्रथम । गुण । चरम । अनुगुण । अपर्वन् । अथर्वन् ॥

प्रोक्तास्तुक् ॥ ६४ ॥

प्रोक्तसहचरितः प्रत्ययः प्रोक्तः । प्रोक्तप्रत्ययान्तादधेनृवेदिज्ञोक्त्य-
वस्य लुग्भवति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, तदधीते पाणिनीयः ।
आपिशलः । स्त्रियां स्वरे च विशेषः । पाणिनीया ब्राह्मणी ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । अप्रोक्तार्थ
आरम्भः । पाणिनीयमष्टकं सूत्रं तदधीते, अष्टकाः पाणिनीयाः । दशका

वैयाघ्रपदीयाः । त्रिकाः काशकृत्स्नाः ॥ संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
इह मा भूत् । महावार्त्तिकं सूत्रमधीति, महावार्त्तिकः । कालापकमधीति,
कालापकः । कोपधादिति किम् । चतुष्टयमधीति, चातुष्टयः ॥

कुन्देऽब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥

प्रोक्तग्रहणमनुवर्त्तते । कुन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि
तद्विषयाण्येव भवन्ति । अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयाणि । अनन्यभावो
विषयार्थः । तेन स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो वाक्यं च निवर्त्तते । कतेन
प्रोक्तमधीयते, कटाः । मैदाः । पेषलादाः । आर्चायिनः । वाजसनेयिनः ।
ब्राह्मणानि खल्वपि । ताण्डिनः । भाल्लविनः । शाठ्यायिनः । ऐतरे-
यिणः । ब्राह्मणग्रहणं किम् । यावता कुन्द एव तद् । ब्राह्मणविशेषप्रति-
पत्त्यर्थं, मह तद्विषयता मा भूत् । याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि,
याज्ञवल्क्यानि । सौलभानि । चकारो ऽनुक्तसमुच्चयार्थः । कल्पे । काश्य-
पिनः । कौशिकिनः । सूत्रे । पाराशरिणा भित्तवः । शैलालिनो नटाः ।
कर्मन्दिनः । कृशाश्विनः । कुन्देऽब्राह्मणानीति किम् । पाणिनीयं व्याक-
रणम् । पैङ्गी कल्पः ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ६७ ॥

नदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्मिन्निति प्रत्ययार्थः । अस्तीति
प्रकृत्यर्थविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । देशे तन्नाम्नीति प्रत्ययार्थ-
विशेषणम् । तदिति प्रथमाममर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थं यथाविहितं प्र-
त्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्ववति, यदस्मिन्निति निर्दिष्टं
देशश्वेत्स-तन्नामा भवति, प्रत्ययान्तनामा, इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा ।
उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति, औदुम्बरः । बाल्बजः । पार्वतः । मत्वर्थी-
यापवादो योगः ॥

तेन निर्दृत्तम् ॥ ६८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्निर्दृत्तमित्यस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो
भवति देशनामधेये गम्यमाने । देशे तन्नाम्नीति चतुर्ष्वपि योगेषु संबध्यते ।

सहस्रेण निर्वृता, साहस्री परिखा । कुशाम्बेननिर्वृता, कौशाम्बी नगरी ।
हेता कर्त्तरि यथापिगं तृतीया समर्थविभक्तिः ॥

तस्य निवासः ॥ ६९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थान्विवास इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति देशनामध्ये गम्यमाने । निवसत्यस्मिन्निति निवासः । अजुनावा-
न्निवासो देश, अर्जुनावो देशः । शैवः । औदितृः ॥

अदूरभवश्च ॥ ७० ॥

पूर्वा समर्थविभक्तिानुवर्त्तते । तस्येति षष्ठीसमर्थोदूरभव इत्य-
स्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विदिशाया अदूरभवं नगरं, वैदि-
शम् । हैमवतम् । चकारः पूर्वेषां त्रयाणामर्थानामिह सन्निधानार्थः ।
तेनोत्तरेषु चत्वारोप्यर्थाः संबद्धान्ते ॥

औरज् ॥ ७१ ॥

चत्वारोर्था अनुवर्त्तन्ते । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्वयाविहितं
समर्थविभक्तियुक्तादञ् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नस्तीत्येवमादिष्वर्थेषु ।
अणोपवादः । अरडु । आरडवम् । कत्तु । कात्तवम् । कर्कटेलु । कार्क-
टेलवम् । नद्यां तु परत्वान्मनुभवति । इत्तुमती । अजधिकारः प्राक्
सुवास्त्वादिभ्याणः ॥

मतोश्च बहुजङ्गात् ॥ ७२ ॥

बहुज् अङ्गं यस्यसौ बहुजङ्गे मत्तुप, तदन्तात्प्रातिपदिकादञ्प्र-
त्ययो भवति चातुरार्थकः । अणोपवादः । ऐषुकावतम् * । सैध्रकावतम् ।
बहुजङ्गादिति किम् । आहिमतम् । यवमतम् । अङ्गग्रहणं बहुजिति
तद्विशेषणं यथा विज्ञायते, मत्त्वन्तविशेषणं मा विज्ञायीति । मालावतां
निवासो, मालावतम् ॥

* ऐकटावतम् । पा० २ ।

बह्वचः कूपेषु ॥ ७३ ॥

बह्वचः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरार्थिकः कूपेष्वभिधेयेषु ।
अणोपवादः । यथासंभवमर्थाः संबध्यन्ते । दीर्घवरत्रेण निर्वृतः कूपः,
दीर्घवरत्रः । कापिलवरत्रः ॥

उदक्व विपाशः ॥ ७४ ॥

विपाश उत्तरे कूने ये कूपास्तेष्वभिधेयेष्वञ् प्रत्ययो भवति चातुर-
र्थिकः । अणोपवादः । अबहुजर्थ आरम्भः । दत्तेन निर्वृतः कूपो, दात्तः ।
गौपः । उदगिति किम् । दक्षिणतो विपाशः कूपेष्वणोव । दात्तः । गौपः ।
स्वरे विशेषः । महती सूत्पेविका वर्त्तते सूत्रकारस्य ॥

संकलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥

कूपेष्विति निर्वृतम् । संकल इत्येवमादिभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति
चातुरार्थिकः । अणोपवादः । यथासंभवमर्थसंबन्धः । संगतः कलः, संकलः ।
संकलेन निर्वृतः, सांकलः । पैष्कलः । संकल । पुष्कल । उदुम् । उदुप ।
उत्पुट । कुम्भ । विधान । सुदत्त । सुदत्त । सुभूत । सुनेत्र । सुपिङ्गल ।
सिकता । पूनीकी । पूलास । कूलास । पलाश । निवेश । गवेष । गम्भीर ।
इतर । शुर्मन् । अहन् । लोमन् । वेमन् । वरुण । बहुल । सद्योज ।
अभिषिक्त । गोभृत् । राजभृत् । गृह । भृत । भल्ल । माल । घृत् ॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राचु ॥ ७६ ॥

देशे तच्च स्त्रीत्यस्य विशेषणं सौवीरादयः, स्त्रीत्वं च । ह्याप्प्रा-
तिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरार्थिकः । अणोऽपवादः । सौवीरे
स्त्रीलिङ्गे देशे वाच्ये साल्वे प्राचि । सौवीरे तावत् । दत्तामित्रेण निर्वृता
नगरी, दात्तामित्री । साल्वे । विधूमामिनिना निर्वृता, वैधूमामिनी । प्राचि
खल्वपि । ककन्देन निर्वृता, काकन्दी । माकन्दी । माणिकरी । जाह्वी ॥

सुवास्वादिभ्यो ऽण् ॥ ७७ ॥

सुवास्तु इत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति चातुरार्थकः * । अज
उत्तराणान्तलक्षणस्य कूपलक्षणस्य चापवादः । सुवास्तोरदूरभवं नगरं, सौ-
वास्तवम् । वार्णवम् । अण्यहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम् । सौवास्तवी
नदी । सुवास्तु । वर्णु । भण्डु । खण्डु † । सेचालिन् । कर्पूरिन् । शि-
खण्डिन् । गर्ते । कर्कश । शटीकर्ण । कृष्ण । कर्क । कर्कस्थूमती । गोह्य ‡ ।
अहिसक्य । वृत् ॥

रोणी ॥ ७८ ॥

रोणीशब्दादणप्रत्ययो भवति चातुरार्थकः । यथासंभवमर्थसंबन्धः ।
कूपलक्षणस्याजो ऽपवादः । रोणीति कोयं निर्देशो यावता प्रत्यर्थावधौ
पञ्चमी युक्ता, सर्वावस्यप्रतिपत्त्यर्थमेवमुच्यते । रोणीशब्दः सर्वावस्योऽण-
प्रत्ययमुत्पादयति, केवलस्तदन्तश्च । रोणः । आजकरोणः । सैहिकरोणः ॥

कोपधाच्च ॥ ७९ ॥

ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादणप्रत्ययो भवति चातुरार्थकः । यथा-
संभवमर्थसंबन्धः । कूपलक्षणस्योत्तराणलक्षणस्य चाजोपवादः । कार्णच्छिट्रिकः
कूपः । कार्णवेष्टकः । कृकवाकुना निर्वृत्तं कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कवम् ॥

वुञ्क्णकठजिलसेनिरढण्ययफक्फिभिङ्क्यकक्ठको
ऽरीहणकशाश्वर्थकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखि-
सङ्काशबलपल्लकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकु-
मुदादिभ्यः ॥ ८० ॥

बुजादयः सप्तदश प्रत्यया, अरीहणादयो ऽपि सप्तदशैव प्रातिप-
दिकगणाः । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबधते । तत्र यथासंख्यं सप्तदशभ्यः
प्रातिपदिकगणैभ्यः सप्तदश प्रत्यया भवन्ति चातुरार्थकाः । अणोपवादः ।

* यथासंभवमर्थसंबन्ध इत्यधिकं कुत्र चित् ।

† कण्डु । पा० २ ।

‡ गार्ह । पा० २ ।

यथासंभवमर्थसंबन्धः । अरीहणादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति । अरीहणकम् ।
 द्रोणकम् । अरीहण । द्रुघण । खदिर । सार । भगन । उलन्द । सा-
 म्परायण । क्रौण्डायण । भास्त्रायण । मैत्रायण । त्रैगर्तायन । रायस्योष ।
 विपथ । उदृगड । उदञ्चन । खाडायन । खण्ड । वीरण । काशकृत्स्न ।
 जाम्बवन्त । शिंशपा । किरण । रैवत । बैत्व । वैमतायन * । सौसायन ।
 शाण्डिल्यायन । शिरीष । बधिर † । अरीहणादिः ॥ कृशाश्वादिभ्यश्छ-
 यप्रत्ययो भवति । काशाश्वायः । आरिष्टीयः । कृशाश्व । अरिष्ट । अरी-
 श्व । वेश्मन् । विशाल । रोमक । शबल । कूट । रोमन् । वर्वर । सुकर ।
 सूकर । प्रतर । सदृश । पुरग । सुख । धूम । अजिन । विनता ‡ । अवनत ।
 विक्रयास । अरुम् । अवयाम § । मौद्गल्य । कृशाश्वादिः ॥ अश्यादिभ्यः
 कः प्रत्ययो भवति । अश्यकः । न्ययोधकः । अश्य । न्ययोध । शिरा ।
 नीलीन । निवास । निधान । निवात । निबद् । विबद् । परिगूठ ।
 उपगूठ । उत्तराश्मन् । स्यूनबाहु । खदिर । शर्करा । अनडुह् । परिवंश ।
 वेणु । वीरण ॥ । अश्यादिः ॥ कुमुदादिभ्यश्छप्रत्ययो भवति । कुमुदि-
 कम् । शर्करिकम् । कुमुद । शर्करा । न्ययोध । इत्कट ¶ । गर्त । बीज ।
 अश्वत्थ । बल्बज । परिव्राप । शिरीष । यत्राप । कूप । विकृद्गत ** । कुमु-
 दादिः ॥ काशादिभ्य इलः प्रत्ययो भवति । काशिलम् । घाशिलम् ।
 काश । वाश । अश्वत्थ । पलाश । पीयूष । विश †† । तृण । नर । चरण ।

* वैमतायण । पा० २ ।

† वैगर्तायण । गोमतायण । सोमतायण । खाण्डायण । विपाश । सुयज्ञ ।
 जम्बु । सुशर्म । एते त्र गणो ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

‡ विनता । पा० २ ।

§ अघावस् । पा० २ ।

॥ खण्ड । परिवृत्त । कर्दम । अंशु । एते त्र गणो ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

¶ उत्कट । पा० २ ।

** कण्टक । कङ्कट । संकट । पलाश । त्रिक । कत । दशपाम । पुस्तकान्तरे एते
 ऽधिका अत्र गणो ।

†† विस । पा० २ ।

कट्टम् । कर्पूर । कण्टक । गृह । काशादिः * ॥ तृणादिभ्यः शः प्रत्ययो
 भवति । सृणशः । नडशः । तृण । नड । ब्रुस । पर्ण । वर्ण । चरण ।
 अर्ण । जन । बल । लव । वन । तृणादिः ॥ प्रेक्षादिभ्य इनिप्रत्ययो
 भवति । प्रेती । हलकी । प्रेता । हलका † । बन्धुका । ध्रुवका । त्रिपका ।
 न्यबोध । इर्कुट ‡ । प्रेतादिः ॥ अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो भवति । अश्मरः ।
 अश्मन् । यूष । ऋष । मीन । दर्भ । घृन्द । गुड । खण्ड । नग । शिखा § ।
 अश्मादिः ॥ सख्यादिभ्यो ठञ् प्रत्ययो भवति । साखियम् । साखिदत्ते-
 यम् । सखि । सखिदत्त । वायुदत्त । गोहित ॥ ॥ धल्ल । पाल । चक्र-
 पाल । चक्रवाल । कृगल । अशोक । करवीर । सीकर । सकर । सरस ।
 समल ¶ । सख्यादिः ॥ संकाशादिभ्यो ष्यप्रत्ययो भवति । सांकाश्यम् ।
 काम्पिल्यम् । संकाश । काम्पिल्य । समीर । कश्मर । शूरसेन । सुपथिन् ।
 सक्ष्यच । यूप । अंश । एग । अश्मन् । कूट । मलिन । तीर्थ । अगस्ति ।
 विरत । विकार । विरह । नासिका । संकाशादिः ॥ बलादिभ्यो यः
 प्रत्ययो भवति । बल्यः । कुल्यम् । बल । बुल । तुल । उल । डुल ।
 कवल । वन । कुल । बलादिः ॥ पत्तादिभ्यः फक् प्रत्ययो भवति । पात्ता-
 यणः । तौषायनः । पत । तुष । अण्ड । कम्बलिक । चित्र । अश्मन् ।
 अतिस्वन् । पथिन्यन् च । ** पत्तादिः ॥ कर्णादिभ्यः फिःप्रत्ययो भवति ।

* आवास । नड । वन । वधूल । बर्वर । एते ऽत्र गणो ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† फलका । पा० २

‡ सुधका । संकट । कूपका । कर्कटा । सुकटा । मंकट । सुक । महा । एते
 ऽत्राधिकाः पुस्तकान्तरे ।

§ यूथ । ऋष । नड । नख । काट । पांम । एते ऽत्र गणो ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

॥ गोहित । पा० २ ।

¶ चर्क । चक्रपाल । उशीर । सुरस । रोह । तमाल । कदल । सप्तल । एते
 शब्दा अत्र गणो ऽधिकाः ॥

** कुम्भ । सीरल । सीरक । सरक । सलक । सरस । समल । रोमन् । नोमन् ।
 वृसका । लोमक । सकण्डक । अस्तिबल । यमल । हस्त । सिंढक । एते शब्दा अत्र गणो
 ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

कार्णार्थानिः । वासिष्ठायनिः । कर्णो । वसिष्ठ । अतुश । शल । हुपद । अन-
हुह । प्राञ्चजन्य । स्थिरा । कुलिश । कुम्भी । जीवन्ती । जित्थ ।
आण्डीवत् * । कर्णादिः ॥ सुतङ्गमादिभ्य इऽप्रत्ययो भवति । सौतङ्गमिः ।
मैनिचित्तः । सुतङ्गम् । मुनिचित्त । विप्रचित्त । महापुत्र । श्वेत । गडि-
क । शुक्र । त्रिथ । बीजवापिन् । श्वन् । अर्जुन । अजिर । जीव । सुतङ्गमा-
दिः ॥ प्रगट्त्वादिभ्यो ऽयः प्रत्ययो भवति । प्रागट्त्वात् । प्रगट्त्वात् । मग-
ट्त्वात् । शरट्त्वात् । कलिष । खडिष । गडिष । चूडार । मार्जार । कोवि-
दार । प्रगट्त्वादिः ॥ वराहादिभ्यः कक् प्रत्ययो भवति । वाराहकम् । पा-
लाशकम् । वराह । पलाश । शिरीष । पिनडु । स्यूण । विदग्ध । वि-
जग्ध । विभग्न् । बाहु । खदिर । शर्करा † । वराहादिः ॥ कुमुदादिभ्यष्टक्
प्रत्ययो भवति । कैमुदिकम् । कुमुद । गोमथ । रथकार । दशयाम ।
अश्वत्थ । शात्मली । कुण्डल । मुनिस्यूल । कूट । मचुकर्ण ‡ । कुमुदा-
दिः ॥ शिरीषशब्दे ऽरीहणादिषु कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते, औ-
त्सर्गिकोपि तत इष्यते, तस्य च वराणादिषु दर्शनाल्लुभवति । तथा चोक्तं
शिरोपाणामदूरभवे यामः शिरीषा,स्तस्य धनं, शिरीषवनमिति ॥

जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥

* देशे तत्रास्तीति यश्चातुरार्थकः प्रत्ययो भवति, तस्य देशविशेषे
जनपदे ऽभिधेये लुभभवति । यामसमुदायो जनपदः । पञ्जालानां निवासो
जनपदः, पञ्जालाः कुरवः । मत्स्याः । अङ्गाः । वङ्गाः । मगधाः । सुह्याः ।
पुण्ड्राः । इह कस्माच्च भवति । उदुम्बरा अस्मिन्सन्ति, औदुम्बरो जन-
पदः, वैदिशो § जनपद, इति । तत्रास्तीति धत्तेते । न चात्र लुबन्तं
तत्रामधेयं भवति ॥

* अर्क । लूथ । स्फिक । ज्ञावत् । एते शब्दा अत्र गण्ये ऽधिकाः ।

† विनद्ध । निबद्ध । विबद्ध । मूल । एते ऽत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ॥

‡ कुन्द । मचुकर्ण । शुचिकर्ण । शिरीष । एते ऽधिका अत्र पुस्तकान्तरे ।

§ येतस इति पा० २ ।

वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥

वरण इत्येवमादिभ्य उत्यन्नस्य चानुरार्थिकस्य प्रत्ययस्य लुब्धवति ।
 अजनपदार्थं ग्राम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः । शृङ्गी । शाल्म-
 लयः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थं आकृतिगणतामस्य बोधयति । कटुक*बदर्या
 अदूरभवे यामः, कटुकबदरी । शिरीषाः । काञ्ची । वरणाः, पूर्वे
 गोदौ † । शालिङ्गायन । पर्णा । शृङ्गी । शाल्मलयः । सदाखी । व-
 णिकि । वणिक । जालपद । मथुरा । उज्जयिनी । गुया । तत्तशिला ।
 उरशा । आकृत्या ॥

शर्कराया वा ॥ ८३ ॥

शर्कराशब्दादुत्यन्नस्य चानुरार्थिकस्य प्रत्ययस्य वा लुब्धवति ।
 यावत्तं किम् । यावता शर्कराशब्दः कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते ।
 तत्र पाठसामर्थ्यात्प्रत्ययस्य पक्षे श्रवणं भविष्यति । एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति ।
 शर्कराशब्दादौत्सर्गिको भवति, तस्यायं विकल्पितो लुब्धिति । शर्करा ।
 शर्करम् । गणपाठाच्च श्रवणमुत्तरसूत्रे विहितौ च द्वौ प्रत्ययौ तद्वचं
 षड्भाषिणो भवन्ति । शर्करा । शर्करम् । शर्करिकम् । शर्करकम् । शर्क-
 रिकम् । शर्करीयमिति ॥

ठक्वौ च ॥ ८४ ॥

शर्कराशब्दादृक् ङ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतश्चानुरार्थिकौ । यथासं-
 भवमर्थसंबन्धः । शर्करिकम् । शर्करीयम् ॥

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥

नद्यामभिधेयायां मतुप्प्रत्ययो भवति चानुरार्थिकः । तत्रान्नो देश-
 स्य विशेषणं नदी । उदुम्बरा यस्यां सन्ति, उदुम्बरावती । भशकावती ।
 वीरणावती । पुष्करावती । इक्षुमती । द्रुमती । इह कस्मान्न भवति ।
 भागीरथी । भैरथी । मतुबन्तस्यातन्नामधेयत्वात् ॥

* कटुक इति पा० २ ।

† पूर्वेषु गोदौ । अपरेण गोदौ इति । पा० २ ।

मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥

मधु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो मत्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः ।
अन्यार्थे आरम्भः । मधुमान् । विसवान् । मधु । विस । स्याणु । मुष्टि * ।
इत्तु । वेणु । इष्य । चत्त । कर्कन्धु । शमी । किरीर । हिम । किशरा ।
शष्पणा । मरुत् । मरुव । दावाघाट । शर । इष्टका । ततशिला । शक्ति ।
आसन्दी । आसुति । शलाका । आमिधी । खडा । वेटा । मट्टादिः ॥

कुमुदनङ्गितसेभ्यो ह्रतुप् ॥ ८७ ॥

कुमुद नङ् वेतस इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो ह्रतुप् प्रत्ययो भवति चातुर-
र्थिकः । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् ॥ महिषाञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
महिष्माचाम देशः ॥

नडशादाङ् ड्वल् ॥ ८८ ॥

नडशादशब्दाभ्यां ड्वल् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभ-
वमर्थसंबन्धः । नड्वलम् । शाद्वलम् ॥

शिखाया वल् ॥ ८९ ॥

शिखाशब्दाद्वल् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसंब-
न्धः । शिखावलं नाम नगरम् । मत्प्रकरणेपि शिखाया वल्ञ् वत्यति ।
तददेशार्थं ववनम् ॥

उत्करादिभ्यश्चः ॥ ९० ॥

उत्कर इत्येवमादिभ्यश्चः प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभ-
वमर्थसंबन्धः । उत्करीयम् । शफरीयम् । उत्कर । संफल† । शफर ।
पिप्पल । पिप्पलीमूल । अश्मन् । अर्क । पर्ण । सुपर्ण । खलाजिन । इडा ।
अग्नि । तिक्र । कितव । आतप । अनेक । पलाश । तृणव । पिचुक ।
अश्वत्थ । शकालुद्र । भस्त्रा । विशाला । अशरोहित । गर्त । शाल ।
अन्य । जन्या । अजिन । मञ्च । चर्मन् । उत्क्रोश । शान्त । खदिर ।

* दृष्टि । इति पा० २ ।

† संकर । इति पा० २ ।

शूर्पण्याय । श्यावनाय । नैव । बक । नितान्त । वृत्त । इन्द्रवृत्त । आर्द्रवृत्त ।
अर्जुनवृत्त । उत्करादिः ॥

नडादीनां कुक् च ॥ ८१ ॥

नड इत्येवमादीनां कुगागमो भवति, छश्च प्रत्वयश्चातुर्यिकः ।
यथासंभवमर्थसंबन्धः । नडकीयम् । पूतकीयम् । नड । पूत । बिल्व ।
षेणु । वेत्र । घेतस । वृण । इतु । काष्ठ । कपोत ॥ क्रुञ्चाया इस्त्वत्वं
च ॥ तत्तचलोपश्च ॥

शेषे ॥ ८२ ॥

शेषइत्यधिकारोपम् । यानित ऊर्ध्वं प्रत्ययाननुक्रमिष्यामः, शेषेयं ते
वेदितव्याः । उपयुक्तादन्यः शेषः । अपत्यादिभ्यश्चतुर्यपर्यन्तेभ्योन्योर्थः
शेषः, तस्येदंविशेषा ह्यपत्यसमूहादयस्तेषु घादयो मा भूवन्निति शेषाधि-
कारः क्रियते । किं च सर्वेषु जातादिषु घादयो यथा स्युरनन्तरेणैवार्था-
देशेन संबन्धित्वेन कृतार्थता मा ज्ञायीति साकल्यार्थं शेषवचनम् । वत्य-
ति । राष्ट्रवारपाराद् घञौ । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । शेषइति लक्षणं
चाधिकारश्च । चतुषा एह्यते, चातुषं रूपम् । आत्रणः शब्दः * । दृषदि
पिष्टाः, दार्षटाः सक्तवः । उलूखले लुण्णः, औलूखनो यावकः । अश्वरु-
ह्यते, आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते, चातुरं शकटम् । चतुर्दृश्यां दृश्यते,
चातुर्दशं रत्न इति ॥

राष्ट्रवारपाराद् घञौ ॥ ८३ ॥

राष्ट्र अवारपार इत्येताभ्यां यथासंख्यं घञावित्येतौ प्रत्ययौ भवतः ।
राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥ विग्रहीतादपीष्यते ॥ अत्रारीणः । पारीणः ॥
विपरीताच्च ॥ पारावारीणः । प्रकृतिविशेषोपादानमात्रेण तावत्प्रत्यया
विधीयन्ते । तेषां तु जातादयोर्याः समर्थविभक्तयश्च पुरस्ताद्व्यन्ते ॥

ग्रामाद्यखञौ ॥ ८४ ॥

ग्रामशब्दाद् अ खञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥

* रासनो रसः । स्याशनः स्यशः । इत्येकस्मिन्सुस्तके अधिकम् ।

कत्च्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ८५ ॥

काचिं इत्येवमादिभ्यो ढकञ् प्रत्ययो भवति । काच्येपकः । चोम्भे-
यकः । कचि । उम्भि । पुष्कर । पुष्कल । मोदन । कुम्भी । कुण्डिन ।
नगर । वस्त्री । भक्ति । माहिष्मती । चर्मण्वती * । याम । उख्या ॥
कुल्याया यलोपश्च ॥ कत्च्यादिः ॥

कुलकुत्तिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ८६ ॥

कुलकुत्तिग्रीवाशब्देभ्यो यथासंख्यं श्वन् असि अलंकार इत्येतेषु
जाताद्विष्वर्षेषु ढकञ् प्रत्ययो भवति । कौलेयको भवति श्वा चेत् ।
कौलेान्यः । कौलेयको भवत्यसिश्चेत् । कौलेान्यः । यैवेयको भवत्यलंका-
रश्चेत् । यैवान्यः ॥

नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ८७ ॥

नदी इत्येवमादिभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । नाद्रेयम् । माहेयम् ।
पूर्वनगरीशब्देनात्र पठ्यते । पौर्वनगरेयम् । के चित्तु पूर्वनगरीति पठन्ति,
विच्छिद्यं च प्रत्ययं कुर्वन्ति । पौरैयम् । वानेयम् । गैरेयमिति । तदुभय-
मपि दर्शनं प्रमाणम् । नदी । मही । वाराणसी । श्रावस्ती । कौशाम्बी ।
नवकौशाम्बी । काशफरी । खादिरी । पूर्वनगरी । पावा । मावा । सा-
ल्वा । दांवा । दाल्वा । वासेनकी ॥ घडवाया वृषे ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्यक् ॥ ८८ ॥

दक्षिणा पश्चात् पुरस् इत्येतेभ्यस्त्यक् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ॥

कापिश्याः ष्फक् ॥ ८९ ॥

कापिशोशब्दात् ष्फक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । पकारो ङीष्पर्थः ।
कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ॥ बाह्व्युर्दिर्पाद्व्यश्चेति वक्त-
व्यम् * ॥ बाह्वायनी । चौर्द्वायनी । पाद्वायनी ॥

रङ्गोरमनुष्ये ऽण् च ॥ १०० ॥

रङ्गुशब्दादण् प्रत्ययो भवति, चकारात्फक्च शैषिको ऽमनुष्येभि-
धये । राङ्गुवो गौः । शङ्गुवायणो गौः । अमनुष्यइति क्रिम् । राङ्गुवको
मनुष्यः । ननु च रङ्गुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तत्र च मनुष्यतस्य योवु-
जिति मनुष्ये परत्वाद्गुञ्जैत्र भवितव्यं, कच्छादिपाठादमनुष्ये ऽणपि सिद्धः,
किमिह मनुष्यप्रतिषेधेनाण्यहणोन च । तदुच्यते । नैवायं मनुष्यप्रतिषेधः
किं तर्हि नञ्त्रियुक्त्यायेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियते । रा-
ङ्गुवः कम्बल इति फग न भवति । विशेषविहितेन च फका ऽणो बाधा
मा भूदित्यण्यहणमपि क्रियते ॥

दुप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ १०१ ॥

दिव् प्राच् अपाच् उदच् प्रत्यच् इत्येतेभ्यो दत्प्रत्ययो भवति शै-
षिकः ॥ दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । अच्ययात्
कालवाचिनः परत्वात् ट्युट्युलौ भवतः । प्राक्तनम् ॥

कन्याशष्पक् ॥ १०२ ॥

कन्याशब्दादृक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कान्यिकः ॥

वर्णा वुक् ॥ १०३ ॥

कन्याया इत्येव । वर्णा या कन्या तस्या वुक् प्रत्ययो भवति
शैषिकः । ठकोपवादः । वर्णुर्नाम नदस्तत्समीपो देशो वर्णुः । तद्विषया-
र्थवाचिनः कन्याशब्दादयं प्रत्ययः । तथाहि जातं हिमवत्सु कान्यकम् ॥

अच्ययात्त्यप् ॥ १०४ ॥

अच्ययात् त्यप् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।

अमेहकृतसिन्धेयस्यबुधिर्यो ऽच्ययात्स्युतः ।

निनिर्भ्या धुवगत्याश्च प्रवेशो नियमे तथा * ॥

अमात्यः । इहत्यः । कृत्यः । इतस्यः । तत्रत्यः । यत्रत्यः ।

परिगणनं क्रिम् । औपरिष्टः । पौरस्तः । पारस्तः † । वृद्धात्तु ह्यो भवति ।

* इदं पठ्यार्थं कुत्र चिन्नास्ति ।

† पारस्त इत्यस्यापि ऽच्ययानां भवान्ने टिलोप इत्यधिकमेकस्मिन्नुस्तके ।

आरातीयः ॥ त्यन्नेर्धुवे ॥ * ॥ नियतं ध्रुवम् । नित्यम् ॥ निसो गते ॥ * ॥
निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्प्रश्चण्डालादिः ॥ आविषशङ्कन्दसि ॥ * ॥ आ-
विषशब्दाच् छन्दसि त्यप् प्रत्ययो भवति । आविष्टो वर्द्धते ॥ अरण्याणो
वक्तव्यः ॥ * ॥ आरण्याः सुमनसः ॥ दूरादेत्यः ॥ * ॥ दूरेत्यः पथिकः ॥
उत्तरादाहञ् ॥ * ॥ औत्तराहः ॥

ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

ऐषमस् ह्यस्, श्वस् इत्येतेभ्योऽन्यतरस्यां त्यप् प्रत्ययो भवति
शैषिकः । ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् ।
श्वस्तनम् । श्वमस्तुट् चेति ठञपि तृतीया भवति । शैवस्तिकम् ॥

तीररूप्योत्तरपदादञ्चौ ॥ १०६ ॥

तीरोत्तरपदाद् रूप्योत्तरपदाच्च प्रातिपदिकाद्यथासंख्यमञ्ज् ज इ-
त्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ । अणोपवादौ । काकतीरम् । पाल्वलती-
रम् । रूप्योत्तरपदात् । वार्कैरूप्यम् । शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्नादिति
नालं, बहुवृत्त्यपूर्वाद् मा भूदिति । बाहुरूप्यम् । अणोव भवति * ।

दिकपूर्वपदादसंज्ञायां जः ॥ १०७ ॥

असंज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणम् । दिकपूर्वपदात्प्रातिपदिका-
दसंज्ञाविषयाद् जः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । पौर्वशालः ।
दात्तशालः । आपरशालः । असंज्ञायामिति किम् । पूर्वेषुकामशमः ।
अपरेषुकामशमः । दिकसंख्ये संज्ञायामिति समासः । प्राचां यामनगरा-
णामित्युत्तरपदवृद्धिः । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मद्रेभ्योऽञ् ॥ १०८ ॥

दिकपूर्वपदादित्येव । दिकपूर्वपदान्मद्रशब्दादञ् प्रत्ययो भवति
शैषिकः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । दिशो मद्राणामिति पर्युदासादादि-
वृद्धिरेव ॥

* स्वरे विशेष इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

उदीच्यग्रामाच्च बहुचेन्तोदात्तात् ॥ १०८ ॥

द्विग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यग्रामवाचिनः प्रातिपदिकाद् बहुवो
ऽन्तोदात्ताद् अत्र प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । शैवपुरम् । मा-
गडवपुरम् । उदीच्यग्रामादिति किम् । माथुरम् * । बहुञ् इति किम् ।
ध्वजः । ध्वजम् । अन्तोदात्तादिति किम् । शार्करीधानम् । शार्करीधा-
नशब्दे लिट्स्वरेण धाशब्द उदात्तः ॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्याः कोपधादण् ॥ ११० ॥

प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादण्
प्रत्ययो भवति शैषिकः । उदीच्यग्रामलक्षणस्याणोपवादः । माद्रीप्रस्थः ।
माहकीप्रस्थः । पलद्यादिभ्यः । पालदः । पारिषदः । ककारोपधात् ।
नैलीनकः । चैयातकः † । पलद्यादिषु यो वाहीकग्रामस्ततश्चञ्जिठयोरप-
वादः । यथा । गोष्ठी, नैतकीति ‡ । गोमतीशब्दः पठ्यते, ततो रोपधेतेः
प्राचामिति वृजोपवादः । वाहीकशब्दः कोपधापि पुनः पठ्यते परं हं वा-
धितुम् । अणग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । पलदी । परिषत् । यज्ञज्ञोमन् ।
रोमक । कालकूट । पटच्चर । वाहीक । कलकीट । मलकीट । कमलकीट ।
कमलभिदा । कमलकीर । बाहुकीट । नैतकी । परिखा । शूरसेन । गोम-
ती । उदयान § । पलद्यादिः ॥

काण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥

गोत्रमिह न प्रत्ययार्थो न च प्रकृतिविशेषणं, तर्हि वं संबध्यते,
काण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्य एवाण् प्रत्ययो भवति
शैषिकः । कृष्यापवादः । काण्वाशब्दान्ताः । गौकृताः ॥ ॥

* माथुरमिति पा० २ ।

† चैयातक इति पा० २ ।

‡ नैकेतीति पा० २ । एकास्मिन्नुस्तके, ऽपरस्मिन्चैधिकीति पा० २ ।

§ पल । कलकीट । कलकीकटा । गोष्ठी । नैधिकी । नैकेती । यज्ञज्ञो-
मन् । इत्यधिकमत्र पुस्तकान्तरे ।

॥ गोत्रइति किम् । काण्वो देवता ऽस्य काण्व, स्तस्येदं काण्वीयम् ।

काण्वादिर्गंगाद्वान्गणः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

द्वयश्च ॥ ११२ ॥

गोत्रइत्येव । गोत्रे य इञ् विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शेषिकः । कस्यापवादः । दाताः । प्राताः । माहकाः । गोत्रइत्येव । सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् ॥

न ह्यत्रः प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥

द्वयः प्रातिपदिकात्प्राच्यभरतगोत्रादिजन्तादण् प्रत्ययो न भवति । पूर्वण प्राप्तः प्रतिषिद्धते । वैदीयाः * । पौष्कीयाः । काशीयाः । दृष्ट इति किम् । पात्रागाराः । प्राच्यभरतेष्विति किम् । दाताः । काशीया इति कथमुदाहृतं, यावता काश्यादिभ्यष्ठाञ्जिठाभ्यां भवितव्यम् । नैतदस्ति । देशवाचिनः काशिशब्दस्य तत्र ग्रहणं वैदिशब्देन साहचर्यात् । गोत्रात्तु वृद्धाच्छ एव भवति । ज्ञापकादन्यत्र प्राच्यग्रहणेन भरतग्रहणं न भवतीति स्वशब्देन भरतानामुपादानं कृतम् ॥

वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥

गोत्रइति नानुवर्तते । सामान्येन विधानम् । वृद्धात्प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शेषिकः । अणोपवादः । गार्गीयः । वात्सीयः । शालीयः । मालीयः । अख्ययतीरहृष्योत्तरपदोदीच्ययामकोपधावर्थास्तु परत्वाद्वाधते ॥

भवनष्टक्कसौ ॥ ११५ ॥

वृद्धादित्येव । भवच्छब्दाद् वृद्धात् ठक्कसौ प्रत्ययो भवतः शेषिकः । कस्यापवादौ । सकारः पदसंज्ञार्थः । भवतस्यदादित्वाद्बहुसंज्ञा । मावत्कः । भवदीयः । अत्रवृद्धात्तु भवतः शतुरणोव भवति । भावतः ॥

काश्यादिभ्यष्ठाञ्जिठौ ॥ ११६ ॥

काशि इत्येवमादिभ्यष्ठाञ्जिठ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शेषिकौ । इकार उच्चारणार्थः । जकार एवोभयत्र विपर्यस्तदेशानुबन्धः । स्त्रीप्रत्यये विशेषः । काशिकी । काशिका । वैदिकी । वैदिका । वृद्धादित्यत्रानुवर्तते,

* वैदीया इति पा० ३ ।

† वैदीति पा० २ ।

ये त्ववृद्धाः पठन्ते वचनप्रामाण्यात्तेभ्यः प्रत्ययविधिः । देवदत्तशब्दः पठते
 तस्य एङ् प्राचां देशइति वृद्धसंज्ञा । देवदत्तकः । वाहीकयामस्य तु ना-
 स्ति वृद्धसंज्ञा । देवदत्तः । कथं भाष्यउदाहृतं वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा
 वेदितव्या देवदत्तीया देवदत्ता इति, यावता वृद्धसंज्ञापत्ते काश्यादित्वाट्ट-
 ज्जिठाभ्यां भवितव्यम् । तत्रैवं वर्णयन्ति वा नामधेयस्येति व्यवस्यित-
 विभाषेयं, सा क्व कर्तव्ये भवति ठञ्जिठयोर्न भवतीति । काशि । चेदि * ।
 संज्ञा । संज्ञाह । अच्युत । मोहमान । शकुलाद । हस्तिकर्षू । कुदामन्† ।
 हिरण्य । करण । गोधाशन । भौरिकि । भौलिङ्गि । अरिन्दम । सर्वमिन्न ।
 देवदत्त । साधुमिन्न । दासमिन्न । दासयाम । सौधावतान । युवराज ।
 उपराज । सिन्धुमिन्न । देवराज ॥ आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् ॥ आप-
 त्कालिकी । आपत्कालिका । और्ध्वकालिकी । और्ध्वकालिका । तात्का-
 लिकी । तात्कालिका ॥

वाहीकयामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥

वृद्धादित्येव । वाहीकयामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यः ठञ्जिठौ प्रत्ययो भ-
 वतः शैषिके । ह्रस्वापवादौ । शाकलिकी । शाकलिका । मान्यविकी ।
 मान्यविका ॥

विभाषेशीनरेषु ॥ ११८ ॥

वृद्धादिति वर्तते, वाहीकयामेभ्य इति च । उशीनरेषु ये वाही-
 कयामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विभाषा ठञ्जिठौ प्रत्ययो
 भवतः । आहूज्जलिकी । आहूज्जालिका । आहूज्जालीया । सौदर्शनिकी ।
 सौदर्शनिका । सौदर्शनीया ॥

आर्देशे ठञ् ॥ ११९ ॥

वृद्धादिति नानुवर्तते । उत्तरसूत्रे पुनर्वृद्धयहणात् । उवर्णान्ताद्
 देशवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । नैषादकर्षुकः ।

* वेदीति पा ० २ ।

† कुनामन्निति पा ० २ ।

शाबरजम्बुकः * । देशइति किम् । पटोश्छात्राः, पाठवाः । ठञ्जिठयोः प्रकरणे ठञः केवलस्यानुवृत्तिर्न लभ्यतइति ठञ्ग्रहणं कृतम् ॥

वृद्धात्प्राचाम् ॥ १२० ॥

आदेशइत्येव । उवर्णान्ताद् वृद्धात्प्राग्देशवाचिनः प्रातिपदिकाट्टञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । आठ्कृजम्बुकः । शाकजम्बुकः † । नापितवास्तुकः । पूर्वस्यैव ठञ् सिद्धे नियमार्थं वचनं वृद्धादेव प्राचामवृद्धाच भवतीति । मल्लवास्तु । मल्लवास्तवः ॥

धन्वयोपधादुञ् ॥ १२१ ॥

वृद्धादिति वर्तते, देशइति च । धन्ववाचिनो यकारोपधाच्च देशभिधायिनो वृद्धात्प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । धन्वशब्दे । मरुदेशवचनः । पारधन्वकः । ऐरावतकः । योपधात् । सांकाश्यकः । काम्पिल्यकः ॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ १२२ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्धान्ते । प्रस्थ पुर वह इत्येवमन्ताद्देशवाचिनः प्रातिपदिकाट्टुट्टुदुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कस्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । कान्तीपुरकः । पैलुवहकः । फाल्गुनीवहकः । पुरान्तो रोपधस्तत उत्तरसूत्रेणैव सिद्धमप्रागर्थमिह ग्रहणम् ॥

रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । तद्विशेषणं प्राग्ग्रहणम् । रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धादुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कस्यापवादः । पाठलिपुत्रकाः । ऐकचक्रकाः । ईतः खल्वपि । काकन्दी । काकन्दकः । माकन्दी । माकन्दकः । प्राचामिति किम् । दात्तामिच्छीयः । तपरंकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

* केण इति वृस्व इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† शालजम्बुक इति पृ. २ ।

जनपदतद्वधोश्च ॥ १२४ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । तद्विशेषणं जनपदतद्वधो । वृद्धा-
ज्जनपदवाचिभस्त्वधोवाचिनश्च प्रातिपदिकादुञ् प्रत्ययो भवति शै-
षिकः । कृत्यापवादः । आभिसारकः । आदर्शकः । जनपदावधेः खल्वपि ।
ओपुष्टकः । श्यामायनकः । तद्वधिरपि जनपद एव वृद्धंते न ग्रामः ।
किमयं तर्हि ग्रहणं, बाधकबाधनायं गर्तोत्तरपदाच्छं बाधित्वा वुञ्च
जनपदावधेर्भवति । त्रैगर्तकः ॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥ १२५ ॥

जनपदतद्वधोऽित्येव । अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदात्तद्वधोवाचिनश्च
बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकादुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अण्क्योरप-
वादः । अवृद्धाज्जनपदात्तावत् । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । आङ्गकः ।
वाङ्गकः । कालिङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः । अजमीठाः । अजक्रन्दाः ।
आजमीढकः । आजक्रन्दकः । वृद्धाज्जनपदात् । दावाः । नाम्बाः ।
दावकः । नाम्बकः । वृद्धाज्जनपदावधेः । कालञ्जराः । वैकुलिशाः ।
कालञ्जरकः । वैकुलिशकः । विषयग्रहणमनन्यत्र भावार्थम् । जनपदैक-
शेषबहुत्ये मा भूत् । वसन्त्यः । वार्त्तनः* । अपिग्रहणं किम् । यावता
वृद्धात्पूर्वेषु सिद्धं तत्कौशिकन्यायेन बाधा मा विनायीति समुच्चयीते ॥

कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदात् ॥ १२६ ॥

देशइत्येव । उत्तरपदशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्ध्यति । कच्छाद्युत्तरप-
दाद्विशवाचिनः प्रातिपदिकाच्चाद्वृद्धादवृद्धाच्च वुञ् प्रत्ययो भवति शैषि-
कः । छाणोपवादः । दास्ककः । पैपलीककः । काण्डाग्नकः ।
वैभुजाग्नकः । ऐन्दुवक्त्रकः । सैन्यवक्त्रकः । बाहुगर्तकः । व्रात्रगर्तकः ॥

धूमादिभ्यश्च ॥ १२७ ॥

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति

* वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च, वर्तनीषु भव इति वुञ् न भवति ।
सहविवक्षाया अभावे बहुवचनाभावात् । वर्तन्यः । वर्तनः । इति पा. २ ।

शैषिकः । अणादेरपवादः । धौमकः । खाण्डकः * । पाथेयशब्दः पठ्यते
तस्य योपधत्वादेव वुञि सिद्धे सामर्थ्याददेशार्थं ग्रहणम् । तथा विदेहां-
नर्त्तशब्दयोर्जनपदलक्षणे वुञि सिद्धे ऽदेशार्थः पाठः । विदेहानां क्षत्रि-
याणां स्वं, वैदेहकम् । आनर्त्तकम् । समुद्रशब्दः पठ्यते तस्य नाधि मनुष्ये
च वुञिष्यते । सामुद्रिका नैः । सामुद्रको मनुष्यः । अन्यत्र न भवति,
सामुद्रं जलमिति । धूम । खण्ड † । शशादन । आर्जुनाद । दाण्डाय-
नस्यली । माहकस्यली । घोषस्यली । माषस्यली । राजस्थली । राजगृह ।
सत्रासाह । भक्षास्यली । मद्रकूल । गर्त्तकूल । आञ्जीकूल । द्वाहाव ।
आहाव । संह्रीय । वर्वर । वर्चगर्त्त । विदेह । आनर्त्त । माठर ।
पाथेय । घोष । शिष्य । मित्र । बल । आराज्ञी । धार्तराज्ञी । अत्रयात ।
तीर्थ ॥ कूलात्सौवीरेषु ॥ समुद्रान्नाधि मनुष्ये च ॥ कुञ्जि । अन्तरीप ।
द्वीप । अरुण । उज्जयिनी । दक्षिणापथ । साकेत ‡ ॥

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥

नगरशब्दादुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः कुत्सने प्रावीण्ये च गम्य-
माने । प्रत्ययार्थविशेषणं चैतत् । कुत्सने प्रावीण्ये च जातादौ प्रत्ययार्थ-
इति । कुत्सनं निन्दनम् । प्रावीण्यं नैपुण्यम् ॥

• केनायं मुषितः पत्न्या गात्रे पत्न्यालिधूसरः ।

इह नगरे मनुष्येण संभाव्यतएतन्नागरकेण । चौरा हि नागरका
भवन्ति ।

केनेदं लिखितं, चिच्छं मनेनेत्रचिकाशि यत् ।

इह नगरे मनुष्येण संभाव्यतएतन्नागरकेण । प्रवीण्या हि नागरका
भवन्ति । कुत्सनप्रावीण्ययोरिति किम् । नागरा ब्राह्मणाः । कर्त्त्यादिषु
तु संज्ञाशब्देन साहचर्यात्संज्ञानगरं पठ्यते, तस्मिन्नागरयकमिति प्रत्यु-
दाहार्यम् ॥

* खाण्डकः । पा० २ ।

† खण्ड इति पा० २ ।

‡ मानवल्ली । वल्ली । सुराज्ञी । एते ऽत्र गण्ये ऽधिकाः कुञ्ज चित् ।

आरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥

आरण्यशब्दाद्बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिको मनुष्ये ऽभिधेये । औपसं-
ख्यानिकस्य शांस्यापवादः । आरण्यको मनुष्यः ॥ पथ्यध्यायन्यायविहार-
मनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आरण्यकः पन्याः । आरण्यको ऽध्यायः ।
आरण्यको न्यायः । आरण्यको विहारः । आरण्यको मनुष्यः । आरण्यको-
हस्ती ॥ वा गोमयेषु ॥ * ॥ आरण्या आरण्यका गोमयाः । एतेष्विति
किम् । आरण्याः पशवः ॥

विभाषा कुरुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥

कुरु युगन्धर इत्येताभ्यां विभाषा बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
कौरवकः । कौरवः । यौगन्धरकः । यौगन्धरः । जनपदशब्दावेतौ ताभ्या-
मवृद्धादपीति नित्ये बुञ् प्राप्ते विकल्प उच्यते । कुरुशब्दः कच्छादिष्वपि
पठ्यते, तत्र वचनादणपि भविष्यति । पारिशेष्याद्बुगन्धरार्था विभाषा * ।
मनुष्यतत्त्वयोस्तु कुरुशब्दान्नित्य एव बुञ् प्रत्ययो भवति । कौरवको
मनुष्यः, कौरवकमस्य हसितमिति ॥

मद्रवृज्योः कन् ॥ १३१ ॥

मद्रवृजिशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति शैषिकः । जनपदबुजोप-
वादः । मद्रेषु जातः, मद्रकः । वृजिकः ॥

कोपधादण् ॥ १३२ ॥

देशइत्येव । ककारोपधात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
जनपदबुजोपवादः । अन्यत्र जनपदं मुक्त्वा पूर्वणैव कोपधादणि सिद्धम् ।
ऋषिकेषु जातः, आर्षिकः । माहिषिकः । अण्यहणमुवर्णान्तादिपि स्यात् ।
इत्वाकुषु जातः, ऐत्वाकः ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

देशइत्येव । कच्छ इत्येवमादिभ्यो देशवाचिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति
शैषिकः । बुजादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः । वार्णवः । कच्छशब्दे न

* सेवा युगन्धरार्था विभाषा । पा० २ ।

बहुवचनविषयस्तस्य मनुष्यतत्स्ययोर्बुजर्थः पाठः । विजापकशब्दः पठ्यते ।
तस्य कोपधत्वादेवाणि सिद्धे ग्रहणमुत्तरार्थम् । कच्छ । सिन्धु । वर्णु ।
गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । साल्व । कुरु । रङ्गु । अणु * ।
खण्ड । द्वीप । अनूप । अजवाह । विजापक । कुलून । कच्छादिः ॥

मनुष्यतत्स्ययोर्बुज् ॥ १३४ ॥

कच्छादिभ्य इत्येव । मनुष्ये मनुष्यस्ये च जातादौ प्रत्ययार्थं क-
च्छादिभ्यो बुज् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । काच्छको मनुष्यः । का-
च्छकमस्य हसितं जल्पितम् । काच्छिका चूडा । सैन्यवको मनुष्यः । सै-
न्यवकमस्य हसितं जल्पितम् । सैन्यविका चूडा । मनुष्यतत्स्ययोरिति
किम् । काच्छो गौः । सैन्यवो वार्णवः ॥

अपदातौ साल्वात् ॥ १३५ ॥

साल्वशब्दः कच्छादिषु पठ्यते ततः पूर्वणैव मनुष्यतत्स्ययोर्बुजि
सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अपदातावेव मनुष्ये मनुष्यस्ये साल्वशब्दाद्बुज्
प्रत्ययो भवति । साल्वको मनुष्यः । साल्वकमस्य हसितं जल्पितम् ।
अपदाताविति किम् । साल्वः पदातिभ्रंजति ॥

गोयवाग्वोश्च ॥ १३६ ॥

गवि यवाग्वां च जातादौ प्रत्ययार्थं साल्वशब्दाद्बुज् प्रत्ययो
भवति शैषिकः । कच्छादणोपवादः । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः ।
साल्वमन्यत् ॥

गर्त्तौत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥

देशइत्येव । गर्त्तौत्तरपदाद्वैशवाचिनः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो
भवति शैषिकः । अणोपवादः । वाहीकयामलक्षणं तु प्रत्ययं परत्वाद्वा-
धते । वृकगर्त्तीयम् । शृगालगर्त्तीयम् । श्वाविद्वर्त्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं
बहुवचनपूर्वनिरामार्थम् । बाहुगर्त्तम् ॥

* अण्ड इति पा० २ ।

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

गह इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चः प्रत्ययो भवति शैपिकः ।
 अणञोरपवादः * । गहीयः । अन्तःस्थीयः । देशाधिकारेपि संभवापेक्षं
 विशेषणं न सर्वेषाम् । मध्यमध्यमं चाण् चरणइति पठ्यते, तस्यायमर्थः ।
 मध्यशब्दः प्रत्ययसन्धियोगेन मध्यममापद्यते । मध्यमीयाः । चरणे तु
 प्रत्ययार्थं ऽण् भवति, माध्यमा इति । तदेतद्विशेषणव स्मर्यते पृथिवी-
 मध्यस्य मध्यमभावः । चरणसंज्ञेन निवासलक्षणो ऽणिति च ॥ मुख-
 पार्श्वतसोर्लोपश्च ॥ मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् ॥ कुञ्जनस्य परस्य च ॥ * ॥
 जनकीयम् । परकीयम् ॥ देवस्य चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ देवकीयम् । वेणु-
 कादिभ्यश्चैवक्तव्यः ॥ आकृतिगणायम् । वैणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औ-
 त्तरपदकीयम् । प्रास्थकीयम् † । माध्यमकीयम् । गह अन्तःस्थ । सम ।
 विषम ॥ मध्यमध्यमं चाण्चरणे ॥ उत्तम । अङ्ग । वङ्ग । मगध । पूर्वपत्त ।
 अपरपत्त । अधमशाख । उत्तमशाख । समानशाख । एकग्राम । एकवृत्त ।
 एकपलाश । इष्वय । इष्वनी ‡ । अवस्यन्दी § । कामप्रस्य । खाडायनि ॥
 कावेरणि ¶ । शैशिरि । शैङ्गि । आसुरि । आहंसि । आमिन्नि । व्याडि ।
 वैद्रजि । भौजि । आद्युशिव । आनृशंसि । सौवि । पारकि । अग्निशर्मन् ।
 देवशर्मन् । श्रौति । आरटकि । वाल्मीकि । क्षेमवृट्टिन् । उत्तर । अन्तर ॥
 मुखपार्श्वतसोर्लोपः ॥ जनपरयोः कुञ्च ॥ देवस्य च ॥ वेणुकादिभ्यश्चण् ॥
 गहादिः ॥

प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥

देशइत्येव । तद्विशेषणं प्राग्यहणम् । प्राग्देशवाचिनः कटादेः प्रा-

* अणादेरपवादः । पा० २ ।

† प्रास्थीयम् । पा० २ ।

‡ इष्वनीक । पा० २ ।

§ अवस्यन्दि । पा० २ ।

॥ खागडायनी । पा० २ ।

¶ कामवेरणि । पा० २ ।

तिपट्टिकाच् कः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । कटनगरीयम् ।
कटघोषीयम् । कटपल्लवीयम् ॥

राज्ञः क च ॥ १४० ॥

असंभवाद्देशाधिकारो न विशेषणम् । राज्ञः ककारश्चान्तादेशो
भवति कश्च प्रत्ययः । राजकीयम् । आदेशमात्रमिह विधेयं प्रत्ययस्तु
वृद्धाच्छ इत्येव सिद्धः ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥

देशइत्येव । वृद्धाद्देशवाचिनो ऽक इक इत्येवमन्तात् खकारोपधाञ्च
प्रातिपदिकाच् कः प्रत्ययो भवति शैषिकः । कोपधलक्षणस्याणोपवादः ।
वाहीक्यामलक्षणस्य च प्रत्ययस्य रोपधेतोः प्राचामिति च । अक्रान्तात्ता-
वत् । आरीहणकीयम् । द्रोघणकीयम् । इकान्तात् । आश्वपथिकीयम् ।
शान्मनिकीयम् । खोपधात् । कैटिशिखीयम् । आयोमुचीयम् ॥ अके-
कान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौप्तकादर्थम् ॥ * ॥ सौप्तकीयम् । मौप्तकीयम् ।
गेन्द्रवेणुकीयम् ॥

कन्यापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥

देशइत्येव, वृद्धादिति च । कन्याद्युत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धात्प्रा-
तिपदिकाच् कः प्रत्ययो भवति शैषिकः । वाहोक्रियामादिलक्षणस्य प्रत्यय-
स्यापवादः । दात्तिकन्यीयम् । माहिकिकन्यीयम् । दात्तिपलदीयम् । मा-
हिकिपलदीयम् । दात्तिनगरीयम् । माहिकिनगरीयम् । दात्तियामीयम् ।
माहिकियामीयम् । दात्तिहृदीयम् । माहिकिहृदीयम् ॥

पर्वताच्च ॥ १४३ ॥

पर्वतशब्दाच् कः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । पर्वतीयो
राजा । पर्वतीयः पुरुषः ॥

विभाषा ऽमनुष्ये ॥ १४४ ॥

पर्वतशब्दाच् कः प्रत्ययो भवति वा ऽमनुष्ये वाच्ये । पूर्वण
नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । पर्वतीयानि फलानि । पार्वतानि फलानि ।
पर्वतीयमुदकम् । पार्वतमुदकम् । अमनुष्यइति क्रिम् । पर्वतीयो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाङ्गारद्वाजे ॥ १४५ ॥

देशइत्येव । भारद्वाजशब्देऽपि देशवचन एव न गोत्रशब्दः ।
प्रकृतिविशेषणं चैतन्न प्रत्ययार्थः । कृकणपर्णशब्दाभ्यां भारद्वाजदेशवाचि-
भ्यां कृः प्रत्ययो भवति शैषिकः* । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाज-
इति किम् । कार्कणम् । पार्णम् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ १ ॥

देशाधिकारो निङ्गन्तः । युष्मदस्मदोः खञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
चकाराच्छ्व । अन्यतरस्यांयहणाद्यथाप्राप्तम् । तदेते त्रयः प्रत्यया
भवन्ति तत्र वैषम्याद्यथासंख्यं न भवति । त्यदादित्वादृदृदुसंज्ञकयोर्युष्मद-
स्मदोश्चे प्राप्ते प्रत्येकं प्रत्ययत्रयं विधीयते । यौष्माकीणः । आस्मा-
कीनः । युष्मदीयः । अस्मदीयः । यौष्माकः । आस्माकः ॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥

तस्मिन्निति सात्ताद्विहितः खञ् निर्दिश्यते न चकारानुकृष्टकः ।
तस्मिन्खञ्जि अणि च युष्मदस्मदोर्धथासंख्यं युष्माक अस्माक इत्येतावा-
देशौ भवतः । निर्मित्तयोरदेशौ प्रति यथासंख्यं कस्माच्च भवति ।
योगविभागः करिष्यते, तस्मिन् । खञ्जि युष्मदस्मदोर्धथासंख्यं युष्माकास्माकौ भव-
तः । ततो ऽणि चेति । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः ।
तस्मिन्नणि चेति किम् । युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

* शैषिक इत्यस्यापे ऽणोपवाद इत्यधिकं कुत्र चित् ।

तवकममकावेकवचने ॥ ३ ॥

एकत्रचनपरयोयुष्मदस्मदोस्तवक ममक इत्येतावादेशौ भवतो
यथासंख्यं तस्मिन्वञ्जि अणि च परतः । निमित्तयोस्तु यथासंख्यं पूर्ववदेव
न भवति । ननु च न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेकवचनपरता
युष्मदस्मदोर्न संभवति । वचनात्प्रत्ययलक्षणं भविष्यति * । अथ वा नै-
वेदं प्रत्ययलक्षणं किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम् । एकवचने युष्मदस्मदी एकस्या-
र्थस्य वाचके तवकममकावादेशौ प्रतिपद्येते इति सूत्रार्थः । तावकीनः ।
मामकीनः । तावकः । मामकः । तस्मिन्वणि चेत्येव । त्वदीयो, मदीयः ॥

अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥

अर्द्धशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । अर्द्धम् ॥
सपूर्वपदाट्टञ्चक्रव्यः ॥ * ॥ बालेयाद्विक्रम् । गौतमाद्विक्रम् ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥

पर अवर अधम उत्तम इत्येवंपूर्वाच्चाधोऽद्यत् प्रत्ययो भवति शै-
षिकः । परार्द्धम् । अवरार्द्धम् । अधमार्द्धम् । उत्तमार्द्धम् । पूर्वग्रहणं
किम् । परावराधमोत्तमेभ्य इत्येवोच्यते, अर्द्धादिति वक्तंते । तस्य तत्पूर्वता
विज्ञास्यते । परावरशब्दावदिग्रहणावपि स्तः, परं सुखमवरं सुखमिति ।
तत्र कृतार्थत्वाद् दिक्कृद्बद्धपक्षे परेण ठञ्यतो स्याताम्, अस्मात्पूर्वग्रह-
णाद्यत्प्रत्ययो भवति परार्द्धमवराद्धमिति ॥

दिक्पूर्वपदाट्टञ्च ॥ ६ ॥

दिक्पूर्वपदादर्धान्तात्प्रादिपत्रिकात् टञ् प्रत्ययो भवति चकारा-
द्यञ्च शैषिकः । अणोपवादः । पूर्वाद्धम् । पूर्वोर्द्धिकम् । दक्षिणाद्धम् ।
दक्षिणाद्धिकम् । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिवारणार्थम् ॥

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ ७ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च
प्रतिपत्रिकाद्विक्पूर्वपदादर्धान्तादञ्ठञौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ यतोप-

* वचनात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न संभवति । पा. २ ।

वाटौ । इमे खल्वस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वाधाः पौर्वाट्टिकाः ।
दातिणाट्टाः दातिणाट्टिकाः ॥

मध्यान्मः ॥ ८ ॥

मध्यशब्दान्मः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । मध्यमः ॥
आदेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आदिमः ॥ अवाधसोर्लोपश्च ॥ * ॥ अत्रमम् ।
अधमम् ॥

अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥

अकारः प्रत्ययो भवति मध्यशब्दात्सांप्रतिके जाताटौ प्रत्ययार्थे ।
मस्यापवादः । सांप्रतिकं न्याय्यं युक्तमुचितं सममुच्यते । नातिदीर्घे ना-
तिह्रस्वं मध्यं काष्ठम् । नात्युत्कृष्टो नात्यवकृष्टो मध्ये वैयाकरणः ।
मध्या स्त्री ॥

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तस्माद् यञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कच्छा-
दिपाठाद् अणो मनुष्यसुजश्चापवादः । द्वैष्यम् । द्वैष्यं भवन्तेनुचरन्ति
चक्रम् । अनुसमुद्रमिति किम् । द्वैषकम् । द्वैषमन्यत् ॥

कालाट्टञ् ॥ ११ ॥

कालविशेषवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
अणोपवादः । वृद्धात् तु क्वं परत्वाद्वाधते । मासिकः । आर्तुमासिकः ।
सांवात्सरिकः ॥ यथाकथं चिद्वृणुष्यत्यापि काले वर्त्तमानात्प्रत्यय इष्यते ॥
कादम्बपुष्पिकम् । द्वैहिपलालकम् । तत्र जात इति प्रागतः कालाधि-
कारः ॥

आद्धे शरदः ॥ १२ ॥

शरच्छब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति आद्धे ऽभिधये शैषिकः । सत्व-
लोपवादः । आद्ध इति च कर्म एह्यते न अद्धावान्यरूपो ऽनभिधानात् ।
शारदिकं आद्धम् । शारदमन्यत् ॥

विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥

शरद इत्येव । रोगे आतपे चाभिधेये शरच्छब्दाट्टञ् प्रत्ययो वा भवति शैषिकः । अत्वणोपवादः । शारदिको रोगः । शारदिक आतपः । शारदो रोगः । शारद आतपः । रोगातपयोरिति किम् । शारदं दधि ॥

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥

निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा टञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कालाट्टञ्जिति नित्ये टञ्जि प्राप्ते विकल्प उच्यते । नैशम् । नैशिकम् । प्रादोषम् । प्रादोषिकम् ॥

श्वसस्तुट् च ॥ १५ ॥

विभाषेत्येव । श्वःशब्दाद्विभाषा टञ् प्रत्ययो भवति, तस्य च तुडागमो भवति । त्यप्प्रत्ययोप्यतो विहित ऐषमोह्यःश्वसोन्यतरस्यामिति । एताभ्यां मुक्ते व्युत्थुलावपि भवतः । शैवास्तिकः । श्वस्त्यः । श्वस्तनः ॥

संधिवेलाद्यतुनक्षत्रेभ्यो ऽण् ॥ १६ ॥

कालादित्येव । संधिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालंवृत्तिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । टञोपवादः । अण्यहणं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थम् । संधिवेलादिभ्यस्तावत् । सांधिवेलम् । सांध्यम् । ऋतुभ्यः । येषम् । शैशिरम् । नक्षत्रेभ्यः । तैषम् । पौषम् । संधिवेला । संध्या । अमावास्या । त्रयोदशी । चतुर्दशी । पञ्चदशी । पौर्णमासी । प्रतिपत् ॥ संवत्सरात्फलपर्वणोः । सांवत्सरं फलम् । सांवत्सरं पर्व ॥

प्रावृष ण्यः ॥ १७ ॥

प्रावृषशब्दादेण्यः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अत्वणोपवादः । प्रावृषेण्यो बलाहकः ॥

वर्षाभ्यष्टक् ॥ १८ ॥

वर्षाशब्दाट्टक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अत्वणोपवादः । वार्षिकं वासः । वार्षिकमनुलेपनम् ॥

कृन्दसि ठञ् ॥ १९ ॥

वर्षाशब्दाच् कृन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठकाप-
वादः । स्वरं भेदः । नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू ॥

वसन्ताच्च ॥ २० ॥

कृन्दसीत्येव । वसन्तशब्दाच् कृन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति
शैषिकः । ऋत्वणोपवादः । मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू ॥

हेमन्ताच्च ॥ २१ ॥

कृन्दसीत्येव । हेमन्तशब्दाच् कृन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति
शैषिकः । ऋत्वणोपवादः । सहश्च सहस्यश्च हेमन्तिकावृतू । योगविभाग
उत्तरार्थः ॥

सर्वत्राण् च तलोपश्च ॥ २२ ॥

हेमन्तशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सन्निधौ चोपस्य तकारलोपः ।
हैमनं वासः । हैमनमुपलेपनम् । सर्वत्रयहणं कृन्दोधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।
कृन्दसि भाषायां च सर्वत्रैतद्ववति । ननु च कृन्दसीति नानुवर्तिष्यते ।
सैवाननुवृत्तिः शब्देनाख्यायते प्रयत्नाधिक्येन पूर्वमूत्रेपि संबन्धार्थम् । हैम-
न्तिकमिति भाषायामपि ठञ् स्मरन्ति । अथाएवेति चकारः किमर्थः ।
अण् यथाप्राप्तं च ऋत्वणिति, कः पुनरनयोर्विशेषः । ऋत्वणि हि तका-
रलोपो नास्ति हैमन्ती पङ्क्तिरिति । तदेवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति । हैम-
न्तिकं हैमन्तं हैमनमिति ॥

सायंचिरंप्राह्णेप्रगेव्येभ्यश्च्युत्युलौ तुट् च ॥ २३ ॥

कालादित्येव । सायंतनम् । चिरंतनम् । प्राह्णेतनम् । अच्ये-
भ्यः । दोषातनम् । दिवातनम् । सायमिति मकारान्तं पदमच्ययं, ततो-
व्ययत्वादेव सिद्धः प्रत्ययः । यस्तु स्यतेरन्तकर्मणो ऋजि सायशब्दस्तस्येदं
मकारान्तत्वं प्रत्ययसन्निधौ निपात्यते । दिवसावसानं सायः । चिर-
शब्दस्यापि मकारान्तत्वं निपात्यते । प्राह्णे प्रगे इत्येकारान्तत्वम् ॥ चिर-
परुत्परारिभ्यस्को वक्तव्यः ॥ * ॥ चिरत्वम् । परुत्वम् । परारित्वम् ॥ प्रगस्य

द्वन्दसि गलोपश्च ॥ * ॥ प्रबम् ॥ अयपश्चाद्दिमच् ॥ * ॥ अयिमम् ।
पश्चिमम् ॥ अन्ताञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तिमम् ॥

विभाषा पूर्वाह्लापराह्लाभ्याम् ॥ २४ ॥

पूर्वाह्लापराह्लाशब्दाभ्यां विभाषा व्युत्प्लौ प्रत्ययो भवत, स्तुट् च
तयोरगमः । कालाट्टञिति ठञि प्राप्ते वचनं पक्षे सोपि भवति । पूर्वा-
ह्लेनम् । अपराह्लेनम् । पौर्वाह्लिकम् । अपराह्लिकम् । घकालतनेषु
कालनाम्न इति सप्तम्या अलुक् । यदा तु न सप्तमी समर्थविभक्तिः पूर्वाह्लः
सोढोस्येति तदा पूर्वाह्लेन इति भवितव्यम् ॥

तत्र जातः ॥ २५ ॥

अणादयो घादयश्च प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषामतः प्रभृत्यर्थाः समर्थ-
विभक्तयश्च निर्दिश्यन्ते । तत्रेति सप्तमीसमर्थोज्जात इत्येतस्मिन्नर्थं य-
थाविहितं प्रत्ययो भवति । सुप्ते जातः, सौप्तेः । माथुरः । औत्सः ।
औदपानः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । शाकलिकः । गाम्यः । गामीणः ।
कात्त्रेयकः । औम्भेयकः ॥

प्रावृषष्ठप् ॥ २६ ॥

प्रावृष्टशब्दात्सप्तमीसमर्थोज्जात इत्येतस्मिन्नर्थं ठप् प्रत्ययो भव-
ति । एण्यस्यापवादः । पकारः स्वरार्थः । प्रावृषि जातः, प्रावृषिकः ॥

संज्ञायां शरदो वुञ् ॥ २७ ॥

शरद्वद्वात्सप्तमीसमर्थोज्जात इत्येतस्मिन्नर्थं वुञ् प्रत्ययो भवति,
ऋत्वणोपवादः समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । शारदका दर्भाः । शारदका
मुद्गाः । दर्भविशेषस्य मुद्गविशेषस्य चेत्यं संज्ञा । संज्ञायामिति किम् । शारदं
सस्यम् । संज्ञाधिकारं के चित्कृतलब्धक्रीतकुशला इति यावदनुवर्त्तय-
न्ति ॥

पूर्वाह्लापराह्लाद्रांमूलप्रदोषावस्करादुन् ॥ २८ ॥

पूर्वाह्लादिभ्यः शब्देभ्यो वुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येत-
स्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । पूर्वाह्लाणकः । अपराह्लाणकः । विभाषा

पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्यस्यापवादः । आर्द्रकः । मूलकः । नक्षत्राणोप-
वादः । प्रदोषकः । निशाप्रदोषाभ्यां चेत्यस्यापवादः । अक्स्वरकः । त्रै-
त्सर्गिकस्याणोषवादः । असंज्ञायां तु यथाप्राप्तं ठजादय एव भवन्ति ॥

पथः पन्थ च ॥ २८ ॥

पथिशब्दाद्बुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये ऽणोप-
वादः, प्रत्ययसंनियोगेन च पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति । पथि जातः,
पन्थकः ॥

अमावास्याया वा ॥ ३० ॥

अमावास्याशब्दाद् बुन् प्रत्ययो भवति वा तत्र जात इत्येतस्मि-
न्विषये । संधिवेलादिषु पाठादणोपवादः । अमावास्यकः । अमावास्यः ।
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादमावस्यशब्दादपि भवति । अमावस्यकः । आ-
मावस्यः ॥

अ च ॥ ३१ ॥

अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्वि-
षये । पूर्वण वृत्तणोः प्राप्तयोरयं तृतीयः प्रत्ययो विधीयते । अमावास्यः ।
अमावास्यकः । अमावास्यः । अमावस्यः । अमावस्यकः । अमावस्यः ॥

सिन्धुपकराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥

सिन्धुशब्दादपकरशब्दाच्च कन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येत-
स्मिन्विषये । सिन्धुशब्दः कच्छादि,स्ततोणि मनुष्यवृजि च प्राप्ते विधा-
नम्, अपकरशब्दादप्यैत्सर्गिके ऽणि । सिन्धुकः । अपकरकः ॥

अणञा च ॥ ३३ ॥

सिन्धुपकरशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र जात
इत्येतस्मिन्विषये । पूर्वण कनि प्राप्ते वचनम् । सैन्धवः । आपकरः ॥

अविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्ताविशा-

खाषाढाबहुलासुक् ॥ ३४ ॥

अविष्ठादिभ्यः शब्देभ्यो नक्षत्रेभ्य आगतस्य जातार्थं लुभवति ।

तस्मिंस्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्कट्टितलुकीति भवति । अविष्टासु जातः, अवि-
ष्टः । फल्गुनः । अनुराधः । स्वातिः । तिष्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । वि-
शाखः । अषाढः । बहुलः ॥ लुक्प्रकरणे चित्रारैवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामु-
पसंग्यान् ॥ * ॥ चित्रायां जाता, चित्रा । रेवती । रोहिणी । स्त्रीप्र-
त्ययस्य लुक् कृते गौरादित्वान् डीप् ॥ फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्त-
व्या ॥ * ॥ फल्गुनी ॥ अषाढा ॥ अविष्टाषाढाभ्यां कृष्णपि वक्तव्यः ॥ * ॥
श्राविष्टीयः । अषाढीयः ॥

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ ३५ ॥

स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद् गोशालशब्दात्खरशालशब्दाज्जातार्थ
प्रत्ययस्य लुग्भवति । गोस्थाने जातः, गोस्थानः । अश्वस्थानः । गोशालः ।
खरशालः ॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्कृतभिषजो वा ॥ ३६ ॥

वत्सशालादिभ्यः परस्य जातार्थे प्रत्ययस्य लुग् वा भवति । वत्स-
शालायां जातः, वत्सशालः । वात्सशालः । अभिजित् । आभिजितः ।
अश्वयुक् । आश्वयुजः । शतभिषक् । शतभिषजः । बहुलर्यहणस्यायं
प्रपञ्चः ॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥

नक्षत्रेभ्य उत्तरस्य जातार्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुग्भवति । रोहिणः ।
रौहिणः । मृगशिराः । मार्गशीर्षः ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थात्कृतादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । सुप्ते कृतो वा लब्धो वा क्रीतो वा कुशलो वा, सौम्यः । मा-
युरः । राष्ट्रियः । ननु च यद्यत्र कृतं जातमपि तत्र भवति यच्च यत्र
क्रीतं लब्धमपि तत्रैव भवति किमर्थं भेदेनापादानं क्रियते । शब्दार्थस्य
भिन्नत्वात्तुस्तुमात्रेण क्रीतं लब्धं भवति शब्दार्थस्तु भिद्यतएव ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥

तत्रेत्येष । सप्तमीसमर्थान् इयाप्प्रातिपदिकात्प्रायभव इत्येतस्मिन्-
 न्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रायशब्दः साकल्यस्य किं विच्यून-
 तामाह । सुप्ते प्रायेण बाहुल्येन भवति, सौघः । माशुः । राष्ट्रियः ।
 प्रायग्रहणमनर्थकं, तत्रभवेन कृतत्वात् । अनित्यभवः प्रायभव इति चेद्
 मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥

उपजानूपकर्णोपनीविष्ठक् ॥ ४० ॥

उपजान्वादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रायभव इत्येतस्मिन्वि-
 षये टक् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । औपजानुकः । औपकर्णिकः ।
 औपनीविकः ॥

संभूते ॥ ४१ ॥

तत्रेत्येष । सप्तमीसमर्थान् इयाप्प्रातिपदिकात् संभूतइत्येतस्मिन्नर्थे
 यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अवकृप्तिः प्रमाणानतिरेकश्च संभवत्यर्थे
 इह गृह्यते नेत्यन्तिः सत्ता वा, जातभवाभ्यां गतत्वात् । सुप्ते संभवति,
 सौघः । माशुः । राष्ट्रियः ।

कोशाडुञ्ज् ॥ ४२ ॥

कोशशब्दाद् ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र संभूतइत्यस्मिन्विषये ।
 अणोपवादः । कोशे संभूतं, कोशेयं वस्त्रम् । रुठिरेषा तेन क्रिमौ न भवति,
 खड्गकोशाच्च ॥

कालात्साधुपुष्प्यत्यच्यमानेषु ॥ ४३ ॥

तत्रेत्येष । कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिष्वर्थेषु
 यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते साधुः, हैमन्तः प्राकारः । शैशिरम-
 नुलेपनम् । वसन्ते पुष्प्यन्ति, वासन्त्यः कुन्दलताः । यैष्यः पाटलाः ।
 शरदि पच्यन्ते, शारदाः शालयः । यैष्मा यवाः ॥

उप्ते च ॥ ४४ ॥

तत्रेत्येष, कालादिति च । सप्तमीसमर्थान्कालवाचिनः प्रातिपदि-

कादुप्ते यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते उप्पन्ते, हेमन्ता यवाः ।
यैष्मा ग्रीह्यः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आश्वयुज्या वुञ् ॥ ४५ ॥

आश्वयुजीशब्दाद्वुञ् प्रत्ययो भवति उप्तेर्थे । ठञोपवादः । आश्व-
युज्यामुप्ता, आश्वयुजका माषाः । अश्वनीभ्यां युक्ता पौर्णमासी, आश्व-
युजी । अश्वनीपर्यायो ऽश्वयुक्शब्दः ॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥

ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यामन्यतरस्यां वुञ् प्रत्ययो भवति 'उप्तेर्थे' ।
ऋत्वणोपवादः । यैष्मं सस्यम् । यैष्मकम् । वासन्तम् । वासन्तकम् ॥

देयमृणे ॥ ४७ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिप-
दिकाद्वेयमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद्वेयमृणं 'चेत्तद्व-
वति । मासे देयमृणं, मासिकम् । आर्द्धमासिकम् । सांघत्सरिकम् । ऋणइति
किम् । मासे देया भिन्ना ॥

कलाप्यश्वत्ययवबुसादुन् ॥ ४८ ॥

कालादित्येव । कलापि अश्वत्य यवबुस इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः
सप्तमीसमर्थेभ्यो देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे वुन् प्रत्ययो भवति । कलाप्या-
दयः शब्दाः साहचर्यात्काले वर्तन्ते । यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो
भवन्ति स कलापी । यस्मिन्नश्वत्याः फलन्ति सोश्वत्यः । यस्मिन्बुसं
संपद्यते स यवबुसशब्देनोच्यते । कलापिनि काले देयमृणं, कलापकम् ।
अश्वत्यकम् । यवबुसकम् ॥

ग्रीष्मावरसमादुञ् ॥ ४९ ॥

ग्रीष्मावरसमशब्दाभ्यां वुञ् प्रत्ययो भवति देयमृणइत्येतस्मिन्नर्थे ।
ऋणोपवादः । ग्रीष्मे देयमृणं, यैष्मकम् । आवरसमकम् । प्रत्ययान्तर-
करणं वृद्धार्थम् । समाशब्दा वर्षपर्यायः ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च ॥ ५० ॥

संवत्सराग्रहायणीशब्दाभ्यां ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारादुञ्च
 देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे । संवत्सरे देयमृणं, सांवत्सरिकम् । सांवत्सरिकम् ।
 आग्रहायणिकम् । आग्रहायणिकम् । वेति वक्तव्ये ठञ्च ह्यं संधिवेलादिषु
 संवत्सरात्फलपर्वणारिति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षिते ऽणं बा-
 धित्वा ठञ्चैव यथा स्यादिति ॥

व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । कालवाचिनः सप्रमीसमर्थत्वात्प्रातिपदि-
 काद् व्याहरति मृग इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । नि-
 शायां व्याहरति मृगः, नैशः । नैशिकः । प्रादोषः । प्रादोषिकः । मृग
 इति किम् । निशायां व्याहरत्यलूकः ॥

तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥

कालादित्येव । तदिति प्रथमासमर्थान्कालवाचिनः प्रातिपदिका-
 दस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं सोढञ्चेत्तद्भ-
 वति, सोढं जितमभ्यस्तमित्यर्थः । निशासहचरितमध्ययनं निशा, तत्सो-
 ढमस्य ङाञ्चस्य, नैशः । नैशिकः । प्रादोषः । प्रादोषिकः ॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥

कालादिति निवृत्तम् । तत्रेति सप्रमीसमर्थत्वाद् ङाप्प्रातिपदि-
 काद्भव इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सत्ता भवत्यर्थो
 गृह्यते न जन्म, तत्र जात इति गतार्थत्वात् । सुप्ते भवः, सौप्तः । मायुरः ।
 राष्ट्रियः । पुनस्तत्रग्रहणं तदस्येति निवृत्त्यर्थम् ॥

दिगादिभ्यो यत् ॥ ५४ ॥

दिग् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तत्र भव
 इत्येतस्मिन्विषये । अणश्छस्य चापवादः । दिशि भवं, दिश्यम् । वर्ग्यम् ।

मुखजघनशब्दयोरशरीरावयवार्थः पाठः। सेनामुख्यं, सेनाजघन्यमिति * ।
दिश् । वर्ग । पूग । गण । पत्त । धाय्या । मित्र । मेधा । अन्तर ।
पथिन् । रहस् । अलीक । उखा । सात्तिन् । आदि । अन्त । मुख ।
जघन । मेघ । यूथ ॥ उदकात्संज्ञायाम् † ॥ न्याय । वंश । अनुवंश ।
विश । काल । अर्ष । आकाश । दिगादिः ॥

शरीरावयवाच्च ॥ ५५ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद् यत्प्रत्ययो
भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । दन्तेषु भवं, दन्त्यम् ।
कण्यम् । आश्रमम् ॥

दतिकृत्तिकलशिवस्त्यस्त्यहेठञ् ॥ ५६ ॥

दृत्यादि यः प्रातिपदिकेभ्यो ठञ् प्रत्यायो भवति तत्र भव इत्ये-
तस्मिन्विषये । दृतौ भवं, दार्तयम् । कैत्रेयम् । कालशेयम् । वास्ते-
यम् । आस्तेयम् । आह्वेयमजरं विषम् । अस्तिशब्दः प्रातिपदिकं, न
तिङन्तः ॥

श्रीवाभ्यो ऽण् च ॥ ५७ ॥

श्रीवाशब्दादशप्रत्ययो भवति चकाराद्बुञ्च, तत्र भव इत्येतस्मि-
न्विषये, शरीरावयवाद्यतोपवादः । श्रीवासु भवं, श्रीवेयम् । श्रीवम् । श्रीवा-
शब्दे । धर्मनीवचनस्तासां बहुत्वाद्बहुवचनं कृतम् ॥

गम्भीराञ्जः ॥ ५८ ॥

गम्भीरशब्दाद् ज्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये ।
अणोपवादः । गम्भीरे भवं, गाभीर्यम् ॥ बहिर्द्वैवपञ्चजनैभ्यश्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ बाह्यम् । दैव्यम् । पाञ्चजन्यम् † ॥

मुखजघनाभ्यां सेनाया अथभागपञ्चात्रमागावुच्येते इत्यधिकः पाठः कुत्र चित्यु-
स्तके ।

† उदकात्संज्ञायामित्यस्याये उदक्या रजस्वला । संज्ञायामिति किम् । श्रादको
मत्स्यः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ चातुर्मास्यान्ने ज्यो वक्तव्यः ॥ * ॥ चातुर्मास्यानि व्रतानि । चातुर्मास्यो यज्ञः ।
चातुर्मासो ऽन्यत्र । इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

अव्ययीभावाच्च ॥ ५८ ॥

अव्ययीभावसंज्ञकात्प्रातिपदिकाच्च ज्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्दिपये । अणोपवादः । न च सर्वस्मादव्ययीभावाद्भवति, किं तर्हि परिमुखादेः, परिमुखादीनां च गणपाठस्यैतदेव प्रयोजनं तेषां विशेषणमव्ययीभावग्रहणम् । परिमुखं भवं, परिमुख्यम् । परिहृन्व्यम् । परिमुखादेरन्यत्र न भवति । औपकूलम् । परिमुख । परिहनु । पर्याष्ट । पर्यूल । औपमूल । खल । परिसीर । अनुसीर । उपसीर । उपस्यल । उपकलाप । अनुपय । अनुखङ्ग । अनुतिल । अनुशीत । अनुमाप । अनुयव । अनुयूप । अनुवंश * ॥

अन्तःपूर्वपदाट्टञ् ॥ ६० ॥

अव्ययीभावादित्येष । अन्तःशब्दो विभक्त्यर्थे समस्यते, तत्पूर्वपदादव्ययीभावाट्टञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्दिपये । अणोपवादः । अन्तर्वाशिकम् । अन्तर्गहिकम् ॥ समानशब्दाट्टञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ समाने भवं सामानिकम् ॥ तदादेश्च ॥ * ॥ सामानयामिकम् । सामानदेशिकम् ॥ अद्यात्मादिभ्यश्च ॥ * ॥ आद्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । अध्यात्मादिराकृतिगणः ॥ ऊर्ध्वदमाच्च ठञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ और्ध्वदमिकः । ऊर्ध्वशब्देन समानार्थं ऊर्ध्वदमशब्दः ॥ ऊर्ध्वदेहाच्च ॥ * ॥ और्ध्वदेहिकम् ॥ * ॥ लोकोत्तरपदाच्च ॥ * ॥ ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् ॥ मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ * ॥ मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् ॥ जनपरयोः कुक्च ॥ * ॥ जनकीयम् । परकीयम् ॥ मध्यशब्दादीयः ॥ * ॥ मट्टीयः ॥ मण्ण्यौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ माट्टमम् । मट्टमीयम् ॥ मट्टो मध्यं दिनम् चास्मात् ॥ * ॥ मट्टे भवं, माट्टादिनम् ॥ स्यान्त्रो लुभवक्तव्यः ॥ * ॥ अश्वत्यामा ॥ अजिनान्ताच्च ॥ * ॥ वृकाजिनः । सिंहाजिनः ।

* अनुखङ्ग । पुस्तकान्तरे ऽयं शब्दोऽधिकोत्र गण्ये ।

† आन्तरगारिकम् । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ अनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिरित्यधिकं कुत्रं चित् ।

समानस्य तदादेश्च अद्यात्मादिषु चेष्यते ।
 कृध्वेदमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥
 मुखपार्श्वतसारीयः कुम्जनस्य परस्य च ।
 ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयी प्रत्ययौ तथा ॥
 मध्मौ मध्यं दिनण् चास्मात्स्यान्वौ लुगजिनात्तथा ॥

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥

अव्ययीभावादित्येव । ग्रामशब्दान्तादव्ययीभावात्परि अनु इत्येवं-
 पूर्वाट्टञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । पारि-
 यामिकः । आनुग्रामिकः ॥

जिह्वामूलान्ङुलेष्कः ॥ ६२ ॥

जिह्वामूलशब्दादङ्गुलिशब्दाच्च कः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्ये-
 तस्मिन्विषये । यतोपवादः । जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥

वर्गान्ताच्च ॥ ६३ ॥

वर्गशब्दान्ताच्च प्रातिपदिकाच् कः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येत-
 स्मिन्विषये । अणोपवादः । क्ववर्गीयम् । चवर्गीयम् ॥

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

वर्णान्तादित्येव । शब्दादन्यस्मिन्नात्ययार्थं वर्णान्तात्प्रातिपदिका-
 दन्यतरस्यां यत्खौ प्रत्ययौ भवतः तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । हे प्राप्ते
 वचनं, पक्षे सोऽपि भवति । वासुदेववर्ग्यः । वासुदेववर्गीणः । वासुदेवव-
 र्गीयः * । युधिष्ठिरवर्ग्यः । युधिष्ठिरवर्गीणः । युधिष्ठिरवर्गीयः । अशब्द-
 इति किम् । क्ववर्गीयो वर्णः ॥

कर्णललाटात्कनलंकारे ॥ ६५ ॥

कर्णललाटशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मि-
 न्विषये ऽलंकारे ऽभिधेये । यतोपवादः । कर्णिका । ललाटिका । अलंका-
 रइति किम् । कर्णयम् । ललाट्यम् ॥

* अर्जुनवर्ग्यः । अर्जुनवर्गीणः । अर्जुनवर्गीयः । इत्याधिकं पुस्तकान्तरे ।

तस्य व्याख्यानइति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ६६ ॥

व्याख्यायते ऽनेनेति व्याख्यानं, व्याख्यातव्यस्य नाम व्याख्यातव्य-
नाम । तस्येति पठ्ठीसमर्थ्याद् व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकाद्वाख्यानं
ऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति तत्र भवे च । वाक्कार्यसमीपे चकारः
श्रूयमाणः पूर्ववाक्यार्थमेव समुच्चिनोति तत्र भव इति । सुपां व्याख्यानः,
सौपो गन्धः । तैडः । कार्तः । सुप् भवं, सौपम् । तैडम् । कार्तम् ।
व्याख्यातव्यनाम्न इति किम् । पाठलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला, पाठ-
लिपुत्रः सुकोसलाया व्याख्यायते, एवंसंनिवेशं पाठलिपुत्रमिति, न तु पाठ-
लिपुत्रो व्याख्यातव्यनाम । भवव्याख्यानयोः युगपदधिकारो ऽपवादविधा-
नार्थः । कृतनिर्द्देशौहि तौ ॥

बहुवचनोदात्ताट्ठञ् ॥ ६७ ॥

बहुवो व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकादन्तोदात्ताद्बहुव्याख्यानयो-
ट्ठञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवाद्ः । वाख्यणत्विक्रम् । नातानतिक्रम् ।
समासस्वरेणात्तोदात्ताः प्रकृतयः । बहुव इति किम् । ट्ठञ्चक्रं वक्ष्यति ।
एकाच् प्रत्युदाह्रियते । सौपम् । तैडम् । कार्तम् । अन्तोदात्तादिति
किम् । संहितायाः संहितम् । संहिताशब्दो हि गतिस्वरेणाद्बुदात्तः ॥

क्रतुभ्यश्चेभ्यश्च ॥ ६८ ॥

क्रतुभ्यो यज्ञभ्यश्च व्याख्यतव्यनामभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्या-
ख्यानयोरर्थयोष्टञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवाद्ः । क्रतुभ्यस्तावत् ।
अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भव, आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । राजसू-
यिकः । यज्ञेभ्यः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः ।
क्रतुभ्य इत्येव सिद्धे यज्ञयज्ञगमसोमयागेभ्योपि यथा स्यात्, पाञ्चैदिकः ।
वाशौदनिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ ६९ ॥

अपिशब्दाः प्रवरनामधेयानि तेभ्य अपिशब्देभ्यो भवव्याख्यानयो-
रर्थयोष्टञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवाद्ः । अध्यायेष्वेव प्रत्ययार्थविशेष-

णेषु । व्याख्यातव्यनाम्न इत्यनुवर्त्तते तन्साहचर्याद्दृषिशब्दैर्यन्य उच्यते ।
वसिष्ठस्य व्याख्यानस्तत्र भवे वा वासिष्ठिको ऽद्वयः । वैश्वामित्रिकः ।
अद्वयायेष्विति किम् । वासिष्ठी ऋक् ॥

पैरोडाशपुरोडाशात् छन्दः ॥ ७० ॥

पैरोडाशशब्दात्पुरोडाशशब्दाच्च भवव्याख्यानयोरर्थयोः छन्दः प्र-
त्ययो भवति । पुरोडाशाः पिष्टपिण्डास्तेषां संस्कारको मन्त्रः पैरोडाश-
स्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवे वा पैरोडाशिकः । पैरोडाशिकी । पुरोडाश-
सहचरितो यन्यः पुरोडाशस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवे वा पुरोडाशिकः ।
पुरोडाशिकी । षकारो ङीपर्यः ॥

कन्दसो यदणौ ॥ ७१ ॥

कन्दःशब्दाद्भवव्याख्यानयोरर्थयोर्दणौ प्रत्ययो भवतः । दण इति
ठकि प्राप्ते वचनम् । कन्दस्यः । कान्दसः ॥

ब्रह्मज्ञानार्थप्रथमाध्वरपुरश्चरणात्तद्वृत् ॥ ७२ ॥

द्वजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो व्याख्यातव्यनामभ्यो भवव्याख्यानयो-
रर्थयोः छन्दः प्रत्ययो भवति । अणादेरपवादः । दण्वस्तावत्, ऐष्टिकः ।
पाशुकः । ऋकारान्तात् । चातुर्हान्तुकः । पाञ्चहोतुकः । ब्राह्मण । ब्रा-
ह्मणिकः । ऋक् । आर्चिकः । प्रथम । प्राथमिकः । अध्वर । आध्वरिकः ।
पुरश्चरण । पौरश्चरणिकः । नामाख्यातग्रहणं संघातविद्यहीतार्थम् । ना-
मिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ॥

अण्यगयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥

अण्यगयनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरण प्रत्ययो
भवति । ठजादेरपवादः । अण्यगयनः । पादव्याख्यानः । अण्यग्रहणं बाध-
कबाधनार्थम् । वास्तुविद्यः । अण्यगयनः । पदव्याख्यानः । कन्दोमानः । कन्दो-
भाषा । कन्दोविवृतिः । न्याय । पुनरुक्त । व्याकरण । निगम । वास्तु-

विद्या । अङ्गविद्या । तत्रविद्या । उत्पात । उत्पाद । संवत्सर । मुहूर्त ।
निमित्त । उपनिषत् । शिवा * । अगयनादिः ॥

तत आगतः ॥ ७४ ॥

तत इति पञ्चमीसमर्थोदागत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविवक्षितं प्रत्ययो
भवति । सुघ्रादागतः सौघ्रः । मायुरः । राष्ट्रियः । तत इति मुख्यमपा-
दानं विवक्षितं यत्तद्विहृष्टं न नान्तरीयम् । सुघ्रादागच्छन्वृत्तमूला-
दागत इति ॥

ठमायस्थानेभ्यः ॥ ७५ ॥

आय इति स्वामिग्राह्यो भाग उच्यते स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्था-
नम् । आयस्थानवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत आगत
इत्येतस्मिन्विषये, अणोपवादः । छं तु परत्वाद्वाधते । शुल्कशालीया
आगतः, शौल्कशालिकः । आकारिकम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरा-
सार्थम् ॥

शुण्डिकादिभ्यो ऽण् ॥ ७६ ॥

शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तत
आगत इत्येतस्मिन्विषये । आयस्यानटको ऽपवादः । शुण्डिकादागतः,
शौण्डिकः । कार्कणः । अण्यग्रहणं बाधकवाधनायम् । औदपानः । शुण्डि-
क । कृकण । स्यण्डिल । उदपान । उपन । तीर्थ । भूमि । तृण । पर्ण ।
शुण्डिकादिः ॥

विद्यायोनिबंधेभ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥

विद्यायोनिबद्धतः संबन्धो येषां ते विद्यायोनिबंधनाः । तद्वचिभ्यः
शब्देभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः ।
छं तु परत्वाद्वाधते । विद्यासंबन्धेभ्यस्तावत् । उपाध्यायादागतम्, औपा-

* छन्दोविजिनी । व्याय । निरुक्त । विद्या । उद्याय । भिवा । एते शब्दा
अधिका अत्र गणे पुस्तकान्तरे ।

† नागरिकम् । आपणिकम् । इत्यपि कुत्र चित्युक्तम् ।

ध्यायकम् । शैष्यकम् । आचार्यकम् । योनिसंबन्धेभ्यः । मातामहकः ।
पैतामहकः । मातुलकः * ॥

चतुष्टयम् ॥ ७८ ॥

विद्यायोनिबंधेभ्य इत्येव । चकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वि-
द्यायोनिबंधवाचिभ्यष्टञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये ।
बुजोपवाटः । विद्यासंबन्धवाचिभ्यस्तावत् । हेतुरागतं, हैतृकम् । पैतृक-
म् । योनिबंधवाचिभ्यः । भ्रातृकम् । स्वासृकम् । मातृकम् । तपरकरणं
मुख्यार्थम् । विद्यायोनिभ्यामन्यत्र सावित्रम् ॥

पितुर्यच्च ॥ ७९ ॥

पितृशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति चकाराटुञ्च तत आगत इत्येत-
स्मिन्विषये । पितुरागतं, पित्र्यम् । पैतृकम् ॥

गोत्रादङ्गवत् ॥ ८० ॥

अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्यते । गोत्रप्रत्य-
यान्तात्प्रातिपदिकादङ्गवत्प्रत्ययविधिर्भवति तत आगत इत्येतस्मिन्वि-
षये । अङ्गवत्त्वेन तस्यैदमर्थसामान्यं लक्ष्यते । तस्माद्गुत्रातिदेश्यते ।
नागव संघाद्गुल्लक्षणेष्वजिजामगिति । औपगवानामङ्गः, औपगवकः ।
कापटवकः । नाडायनकः । चारायणकः । एवमौपगव्ये आगतमौपगव-
यम् । कापटवकम् । नाडायनकम् । चारायणकम् ॥

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ८१ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां रूप्यः प्रत्ययो भवति तत आगत
इत्येतस्मिन्विषये । मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम् । हेतुः कारणम् । हेतुभ्यस्ता-
वत् । समांदागतं, समरूप्यम् । समीयम् । विषमरूप्यम् । विषमीयम् ।
गर्हादित्वाच् छः । मनुष्येभ्यः । देवदत्तरूप्यम् । यज्ञदत्तरूप्यम् । देवद-
त्तम् । याज्ञदत्तम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

* मातुलक इत्युदाहरणं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† गोत्रचरणाद्गुजितीत्याधिकं पुस्तकान्तरे ।

मयट् च ॥ ८२ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयट् प्रत्ययो भवति तत आगतं इत्येतस्मि-
न्विये । सममयम् । विषममयम् । मनुष्येभ्यः । देवदत्तमयम् । यज्ञ-त्त-
मयम् । टकारो ङोबर्थः । सममयी । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः ॥

प्रभवति ॥ ८३ ॥

तत इत्येव । पञ्चमीसमर्थाद् ड्याप्रातिपदिकात्प्रभवतीत्येतस्मि-
न्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रभवति प्रकाशते प्रथमत उपलभ्य-
तइत्यर्थः । हिमवतः प्रभवति, हैमवती गङ्गा । दारद्री सिन्धुः ॥

विदूराज्जाः ॥ ८४ ॥

विदूरशब्दाञ्ज् ज्यः प्रत्ययो भवति ततः प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये ।
अणोपवादः । विदूरात्प्रभवति, वैदूर्या मणिः । ननु च बालवायादसौ
प्रभवति न विदूरात् तत्र तु संस्क्रियते । एवं तर्हि

॥ बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न वै तत्रेति वैदूर्याञ्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

तङ्गच्छति पथिदूतयोः ॥ ८५ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो
भवति, योसौ गच्छति पन्थाश्चेत्स भवति दूतो वा । सुघ्नं गच्छति, सौघ्नः
पन्था दूतो वा । माथुरः * । तत्स्थेषु गच्छत्सु पन्था गच्छतीत्युच्यते । अथ
वा सुघ्नप्राप्तिः पथो गमनम् । पथिदूतयोरिति किम् । सुघ्नं गच्छति सार्थः ॥

अभिनिष्कामति द्वारम् ॥ ८६ ॥

तदित्येव । द्वितीयासमर्थाद्भिनिष्कामतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं
प्रत्ययो भवति यत्तदभिनिष्कामति द्वारं चेद्ववति । आभिमुख्येन निष्काम-
ति, अभिनिष्कामति, सुघ्नमभिनिष्कामति कान्यकुब्जद्वारं सौघ्नम् । माथु-
रम् । राष्ट्रियम् । द्वारमभिनिष्कामणक्रियायां करणं प्रसिद्धं तदिह स्वात-

* राष्ट्रिय इत्यधिकमन्वयः ।

न्येण विवक्ष्यते यथा माध्वसिश्चिनत्तीति । द्वारमिति किम् । सुध्रमभि-
निष्क्रामति पुरुषः ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥

तदित्येव । अधिकृत्यैतदपेत्य द्वितीया । अधिकृत्य, प्रस्तुत्य,
आगूर्णेत्यर्थः । तदिति द्वितीयासमर्थादधिकृत्य कृतइत्येतस्मिन्नर्थे यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति । सुभद्रामधिकृत्य कृतो
ग्रन्थः, सौभद्रः । गौत्रमिच्छः । यायातः । ग्रन्थइति किम् । सुभद्रामधिकृत्य
कृतः प्रासादः ॥ लुवाख्यायिकाकार्यस्य प्रत्ययस्य बहुलम् ॥ * ॥ वामवदत्ता-
मधिकृत्य कृता ऽऽख्यायिका वामवदत्ता । सुमनोत्तरा । उर्वशी । न च
भवति, भैरवर्था ॥

शिशुकन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्चः ॥ ८८ ॥

तदित्येव । अधिकृत्य कृते ग्रन्थइति च । शिशुकन्दादिभ्यो द्विती-
यासमर्थेभ्यश्चः प्रत्ययो भवति अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । अणोपवाहः ।
शिशूनां क्रन्दनं शिशुकन्दः । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, शिशुकन्दीयः ।
यमस्य सभा यमसभं, यमसर्भीयः । द्वन्द्वात् । अग्निकाश्यपीयः । श्येन-
कपोतीयः । शब्दार्थसंबन्धीयं प्रकरणम् । वाक्यपदीयम् । इन्द्रजननादि-
भ्यः । इन्द्रजननीयम् । प्रद्युम्नगमनीयम् * । इन्द्रजननादिराकृतिगणः
प्रयोगतो ऽनुसर्त्तव्यः, प्रातिपदिकेषु न पठ्यते ॥ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः
प्रतिषेधः ॥ * ॥ देवासुरम् । रातोसुरम् । गौणमुख्यम् । इन्द्रजननादिरा-
कृतिगणत्वात् शिशुकन्दादयोपि तत्रैव द्रष्टव्याः । प्रपञ्चार्थमेपौ ग्रहणम् ।
एवं सति देवासुरादिप्रतिषेधोपि न वक्तव्यः, तत्रैव प्रत्ययस्यादर्शनात् ॥

सोस्य निवासः ॥ ८९ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति
यत्प्रथमासमर्थं निवासश्चेत्स भवति, निवसन्त्यस्मिन्निवासो देश उच्यते ।
सुध्रा निवासो ऽस्य सौध्रः । माथुरः । राष्ट्रियः ॥

* सोतान्द्वेषणीयः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अभिजनश्च ॥ ९० ॥

सोऽस्येत्येव । स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमाममर्थमभिजनश्चेत्स भवति । अभिजनः पूर्वबान्धवः । तत्संबन्धाद्विशेष्यभिजन इत्युच्यते । यस्मिन्पूर्वबान्धवैरुपितं तस्मादिह देशवाचिनः प्रत्ययो, न बन्धुभ्या निवासप्रत्यासत्तेः । सुग्रीभिजनोस्य सौग्रीः । माथुरः । राप्रियः । निवासाभिजनयोः को विशेषः । यत्र संप्रत्युष्यते स निवासः । यत्र पूर्वैरुपितं सोऽभिजनः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आयुधजीविभ्यश्चः पर्वते ॥ ९१ ॥

सोऽस्याभिजन इति वर्त्तते । आयुधजीविभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी, पर्वतइति प्रकृतिविशेषणम् । पर्वतवाचिनः प्रथमासमर्थादभिजनादस्येति षष्ठ्यर्थं द्वः प्रत्ययो भवति । आयुधजीविभ्यश्च आयुधजीव्यर्थमायुधजीविनोऽभिधातुं प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । हृद्गोलः पर्वतोभिजन एषामायुधजीविनां हृद्गोलीयाः । अन्यकवर्त्तीयाः । रोहितगिरीयाः । आयुधजीविभ्य इति किम् । ऋतोदः पर्वतोभिजन एषां ब्राह्मणानाम्, आर्तादा ब्राह्मणाः । पर्वतइति किम् । सांज्ञायका आयुधजीविनः ॥

शण्डिकादिभ्यो उयः ॥ ९२ ॥

शण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो उयः प्रत्ययो भवति सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन्विषये । अणद्विरपवादः । शण्डिक्यः । सर्वमेत्यः । शण्डिक । सर्वकेश । सर्वमेन । शक । सट । रक । शङ्ख । बोध । शण्डिकादिः ॥

सिन्धुतक्षशिनादिभ्यो ऽणञौ ॥ ९३ ॥

आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । सिन्ध्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्ततश्शिनादिभ्यश्च यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन्विषये । सैन्धवः । वार्णवः । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । साल्व । किष्किन्धा । गब्दिका । उरस । दरत् * । ये

* कुलून । दिरसा । यती शब्दो पुस्तकान्तरे ऽत्र गणो ऽधिकी ।

तु कञ्चादिषु पठन्ते सिन्धुवर्णप्रभृतयस्तेभ्यस्तत एवाणि सिद्धे मनुष्य-
बुद्धौ बाधनार्थं वचनम् । तत्तशिलादिभ्यः खल्वपि । तात्तशिलः । वात्सो-
द्वरणः । तत्तशिला । वत्सोद्वरण । कैमेदुर । काण्डवारण । यामणी ।
सरालक । कंस । किन्नर । संकुचित । सिंहकोष्ठ । कर्णकोष्ठ । बर्बर ।
अवसान ॥

तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराङ्कुक्कण्डञ्चकः ॥ ८४ ॥

तूद्धादिभ्यश्चतुर्थ्यः शब्देभ्यो यथासंख्यं चत्वार एव ढक् ढण्
ढञ् यक् इत्येते प्रत्यया भवन्ति सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन्निषये ।
अणोपवादः । तौद्रेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचशाय्यः ॥

भक्तिः ॥ ८५ ॥

समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्चातुर्वर्त्तते । अभिजन इति निवृत्तम् । स
इति प्रथमाममर्थादस्येति पञ्चमर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमास-
मर्थं भक्तिश्चेत्तद्वदति । भज्यते सेव्यतइति भक्तिः । सुप्तो भक्तिरस्य सौप्तः ।
माथुरः । राष्णियः ॥

अचिन्ताद्देशकालाट्टक् ॥ ८६ ॥

देशकालव्यांतरिकादचित्तवाचिनः प्रातिपदिकाट्टक् प्रत्ययो भवति
सोऽस्य भक्तिरित्येतास्त्रिषये । अणोपवादः । इट्टाच् छं परत्वाद्वाधते ।
अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । शङ्कुलिकः । पायनिकः । अचिन्तादिति
किम् । दैवदत्तः । अदेशादिति किन् । सौप्तः । अकालादिति किम् । यैष्मः ॥

महाराजाट्टञ् ॥ ८७ ॥

महाराजशब्दाट्ट ढञ् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्नि-
षये । अणोपवादः । महाराजो भक्तिरस्य महाराजिकः । प्रत्ययान्तरकरणं
स्वराद्यम् ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ८८ ॥

वासुदेवार्जुनशब्दाभ्यां वुन् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मि-

न्विषये । द्वाणोरपवादः । वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेवकः । अर्जुनकः । ननु वासुदेवशब्दान्नात्रतत्रियः ख्येभ्य इति वुञ्स्त्वेष । न चात्र वुञ्स्त्वेषो-
र्विशेषो विद्यते किमर्थं वासुदेवग्रहणम् । संज्ञेषा देवताविशेषस्य न
तत्रियाख्या । अल्पाक्षरमजाद्वयदन्तिमिति वार्जुनशब्दस्य पूर्वनिपातमकु-
र्वन् ज्ञापयत्यभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ ९९ ॥

• गोत्राख्येभ्यः क्षत्रियाख्येभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो बहुलं वुञ् प्रत्ययो
भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । वृद्धाच्छ् परत्वाद्वा-
धते । म्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य म्लौचुकायनकः । औपगवकः । कापटवकः ।
क्षत्रियाख्येभ्यः । नाकुनकः । साहदेवकः । साम्बकः । आख्याग्रहणं
प्रसिद्धतत्रिपदशब्दपरिग्रहार्थं, यथाऋथंचित् तत्रियवृत्तिभ्यो मा भूत् । बहुल-
ग्रहणात् क्व चिदप्रवृत्तिरेव । पाणिनेो भक्तिरस्य पाणिनीयः । पौरवीयः ॥

जनपदिनां जनपद्वत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां

बहुवचने ॥ १०० ॥

जनपदिनो ये बहुवचने जनपदेन समानशब्दानां जनपदवत्सर्वं
भवति प्रत्ययः प्रकृतिश्च सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये । जनपदतदव-
द्वोश्चेत्यत्र प्रकरणे ये प्रत्यया विहितास्ते जनपदिभ्यो ऽस्मिन्नर्थे ऽतिदि-
श्यन्ते । जनपदिनो जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य
आङ्गकः । वाङ्गकः । सौस्त्रकः । पौण्ड्रकः । तद्वदङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्य
आङ्गकः । वाङ्गकः । सौस्त्रकः । पौण्ड्रकः । जनपदिनामितिकिम् । पञ्चा-
ला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः । सर्वग्रहणं प्रकृत्यतिदेशार्थं स च
द्वेकयोरतिदेशं प्रयोजयति । वृद्धिनिमित्तेषु च वृज्रादिषु विशेषो नास्ती-
ति । मद्रवृज्याः कनि विशेषः । मद्र आपत्यं, द्रुमगधकलिङ्गसूरमसादणं,
माद्रः । वृजिशब्दादपि वृद्धेत्कोसलाजादाऽज्यङ्, वाज्यः । स भक्तिरस्येति
प्रकृतिनिर्हासे कृते मद्रकः । वृजिकः । जनपदेन समानशब्दानामिति कि-
म् । अनुपपद्ये जनपदः, पौरवो राजा स भक्तिरस्य पौरवीयः । बहुवच-

नयहणं समानशब्दताविषयनक्षणार्थम्, अन्यथा हि यत्रैव समानशब्दता
तत्रैवातिदेशः स्याद्, एकवचनद्विवचनयोर्न स्यात्, वाङ्मो वाङ्मो वा भक्ति-
रस्येति । बहुवचने तु बहुवचने समानशब्दानामेकवचनद्विवचनयोः सत्य-
पि शब्दभेदे ऽतिदेशो भवति । वाङ्मो वाङ्मो वा भक्तिरस्य वाङ्मोः ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थत्वात्प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । प्रकर्षणोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतम् । कृते ग्रन्थइत्यनेन गत-
त्वात् । अन्येन कृता माथुरेण प्रोक्ता माथुरी वृत्तिः । पाणिनीप्र । आपि-
शलम् । काशकृतम् ॥

तिक्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छष् ॥ १०२ ॥

तिक्तिर्याद्विभ्यः शब्दभ्रंशेण प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येत-
स्मिन्विषये । अलोपवादः । तिक्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तिक्तिरीयाः । वार-
तन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः । कौर्षीयाः ॥ कृन्दसि वायमित्येते ॥ ति-
क्तिरिणा प्रोक्तः श्लोक इत्यत्र न भवति । शौनकाद्विभ्यश्कृन्दसीत्यत्रा-
स्यानुवृत्तेश्कृन्देऽधिकारविहितानां च तद्विषयतेष्यते * ॥

• काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ १०३ ॥

काश्यपकौशिकशब्दाभ्यामृषिवाचिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति तेन
प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । कृस्यापवादः । णकार उत्तरत्र वृद्धार्थः कल्प-
• स्ताभ्यां प्रोक्त इति स्मर्यते । तस्यापि च तद्विषयता भवत्येव । शौनका-
द्विभ्यश्कृन्दसीत्यत्रानुवृत्तेश्कृन्देऽधिकारविहितानां च तत्र तद्विषयतेष्यते ।
काश्यपेन प्रोक्तं कल्पमधीयते काश्यपिनः † । ऋषिभ्यामिति किम् ।
इदानींतनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ॥

* शौनकेत्यादीष्यतइत्यन्तग्रन्थस्य स्थाने शौनकाद्विभ्यश्कृन्दसीत्यत्रेदमनुवर्तयित-
व्यमित्याहुरिति पाठो बहुषु पुस्तकेषु ।

† कौशिकिन इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥

कलाप्यन्तेवासिनां वैशंपायनान्तेवासिनां च ये वाचकाः शब्दास्तेभ्यो
 णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । हुं
 तु परत्वाद्वाधते । तत्र कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः, हरिद्रुः, हृगली । तुम्बु-
 रुः । उलपः । इति । वैशंपायनान्तेवासिनो नव । आलम्बिः । पलङ्ग । कमल ।
 च्चवाभ । आरुणि । ताण्ड्र । श्यामायन । कठ । कलापी । इति । प्रत्य-
 त्कारिणो गृह्यन्ते न तु व्यवहृताः शिष्यशिष्याः । कुतः । कलापिखाडा-
 यनग्रहणात् । तथाहि, वैशंपायनान्तेवासी कलापी तदन्तेवासिनो वैशं-
 पायनान्तेवासिन एव भवन्ति किं कलापिग्रहणेन । तथा वैशंपायनान्ते-
 वासी कठस्तदन्तेवासी खाडायनस्तस्य किं शौनकादिषु पाठेन । तदेत-
 त्प्रत्यतकारिग्रहणस्य लिङ्गम् । कलाप्यन्तेवासिभ्यस्तावत् । हरिद्रुणा प्रोक्त-
 मधीयते हारिद्राविणः । तौम्बुरविणः । औलपिनः । हृगलिने ठिनुकं
 वक्ष्यति । वैशंपायनान्तेवासिभ्यः । आलम्बिनः । पालङ्गिनः । कामलि-
 नः । आर्चवाभिनः । आरुणिनः । ताण्डिनः । श्यामायनिनः । कठान्नुकं
 वक्ष्यति । कलापिनश्चाणम् ॥

हरिद्रुपेयां प्रथमस्ततश्हृगलितुम्बुरु ।

उलपेन चतुर्थेन कालापकमिहोच्यते ॥

आलम्बिश्चरकः प्राचां पलङ्गकमलावुभौ ।

च्चवाभारुणिताण्ड्राश्च मट्टमीयास्त्रयो ऽपरे ॥

श्यामायन उदीच्येपु उक्तः कठकलापिनोः ।

चरक इति वैशंपायनस्याख्या तत्संबन्धेन सर्वे तदन्तेवासिनश्च-
 रका इत्युच्यन्ते ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥

प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । तृतीयाममर्थान्प्रोक्ते णिनिः प्रत्ययो भवति
 यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन
 मुनिना प्रोक्ताः । ब्राह्मणेषु तावत् । भाल्लविनः । शाठ्यायनिनः ।

हेतरंधियाः । कल्पेषु । पैङ्गी कल्पः । आरुणपराजी । पुराणप्रोक्तेष्विति किम् ।
याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । आश्रमरथः कल्पः । याज्ञवल्कादयो ऽकि-
रकाला इत्याख्यानेषु वाक्ता । तथा व्यवहरति सत्रकारः । तद्विषयता
कस्मान्न भवति । प्रतिपदं ब्राह्मणेषु यः प्रत्ययस्तस्य तद्विषयता विधीयते
णिनेः । अयं तुं याज्ञवल्क्यशब्दस्य कण्वादिषु पाठादण् । न वायं योग-
शब्दन्देशिकारमनुवर्त्तयति, तेन कल्पेष्वपि न भवति । पुराणइति निपा-
तानुडभावः । न वात्यन्तवाधैव, तेन पुरातनमित्यपि भवति ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

शौनक इत्येवमादिभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येत-
स्मिन्विषये छन्दस्यभिधेये । द्वाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौन-
कितः । वाजसनेयिनः । छन्दसीति किम् । शौनकीया शिक्षा । कठशाठ
इत्यत्र पठ्यते । तत्संघातार्थं, केवलाद्वि लुक् वत्यति । कठशाठाभ्यां
प्रोक्तमधीयते काठशाठिनः । शौनक । वाजसनेय । साङ्गैरव । शाङ्गैरव ।
सापेय । शाखेय । खाडायन । स्कन्ध । स्कन्द । देवदत्तशठ । रज्जुक-
ण्ठ । रज्जुभार । कठशाठ । कशाय । तलवकार । पुरुषासक । अश्व-
पेय । शौनकादिः * ॥

कठचरकात्सुक् ॥ १०७ ॥

कठचरकशब्दाभ्यां परस्य प्रोक्तप्रत्ययस्य लुभ्रवति । कठशब्दा-
वैशंपायनान्तेवामिभ्य इति णिनेश्चरकशब्दादण्णः । कठेन प्रोक्तमधी-
यते कठाः । चरकाः । छन्दमित्येव । काठाः । चारकाः † ॥

कलापिनो ऽण् ॥ १०८ ॥

कलापिशब्दादण् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये ।
वैशंपायनान्तेवामित्वाणिनेरपवादः । कलापिना प्रोक्तमधीयते काला-
पाः । इनय्यनपत्यइति प्रकृतिभावे प्राप्ते, नान्तस्य टिलोपे सन्नस्ववार्ति-

* स्कम्भ । अयं पुस्तकान्तरे ऽत्र गण्थिकः ।

† श्लोका इत्यधिकं कुत्र चित् ।

पीठसर्पाकलापिकुयुमि*तेतलिजाजलिजाङ्गनि+लाङ्गलिज्जिलालिशिखरिहसू-
करमद्गुसुपर्वणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ इति टिलोपः । अथाण्यद्वयं किम्,
यथाप्राप्तमित्येव सिद्धम् । अधिकविधानार्थं, तेन मायुरी वृत्तिः, सौल-
भानि ब्राह्मणानीत्यादि सिद्धम् ॥

हृगलिनो ढिनुक ॥ १०९ ॥

हृगलिनशब्दाद् ढिनुक प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्वि-
षये । कलाप्यन्तेवासित्वाणिनेरपवादः । हृगलिना प्रोक्तमधीयते ह्राग-
लेयिनः ॥

पाराशर्यशिलालिभ्यां भित्तुनटसूत्रयोः ॥ ११० ॥

णिनिरिहानुवर्त्तते, न ढिनुक । पाराशर्यशिलालिभ्यां णिनः प्रत्ययो
भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । भित्तुनटसूत्रयोरिति यथासंख्यं प्रत्य-
यार्थविशेषणं, सूत्रशब्दः प्रत्येकमभिसंब्रध्यते तद्विषयता चःत्रेप्यते, तदर्थं
कुन्दायद्वयमनुवर्त्यं, गुणकल्पनया च भित्तुनटसूत्रयोश्कुन्दस्त्वम् । पाराश-
र्येण प्रोक्तमधीयते पाराशरिणो भित्तवः । शैलालिनो नटाः । भित्तुनटसू-
त्रयोरिति किम् । पाराशरम् । शैलालम् ॥

कर्मन्दहृशाश्वदिनिः ॥ १११ ॥

भित्तुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दहृशाश्वशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो
भवति । अणोपवादः । तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये यथासंख्यं भित्तुनट-
सूत्रयोरभिधेययो, रत्रापि तद्विषयतार्थं कुन्दायद्वयमनुवर्त्यम् । कर्मन्देन
प्रोक्तमधीयते कर्मन्देनो भित्तवः । हृशाश्विनो नटाः । भित्तुनटसूत्रयोरि-
त्येव । कर्मन्दम् । काशश्वम् ॥

तेनैकादिक ॥ ११२ ॥

तेनेति वृत्तीयासमर्थादेकादिकित्येतस्मिन्नर्थं यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । एकादिक तुल्यदिक, समानदिकित्यर्थः । सुदान्ना एकादिक

* कायुर्माति पा० ।

+ जाङ्गलीति बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

सोदासनी विद्युत् । हैमवती । जैफकुदी । पैलुमूली । तेनेति प्रकृते पुनः
समर्थविभक्तिग्रहणं कृन्दोधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पूर्वत्र हि कृन्दोधिकारात्
तद्विषयता साध्यते ॥

तसिश्च ॥ ११३ ॥

तसिश्च प्रत्ययो भवति तेनैकदिगित्येतस्मिन्विषये । पूर्वेण घादिषु
अणादिषु च प्राप्तेष्वयमपरः प्रत्ययो विधीयते स्वरादिपाठादव्यय-
त्वम् । सुदामतः । हिमवत्तः । पीलुमूलतः ॥

उरसो यच्च ॥ ११४ ॥

उरःशब्दाद्वात् प्रत्ययो भवति चकारात्तसिश्च, तेनैकदिगित्येतस्मि-
न्विषये । अणोपवादः । उरसा एकदिग् उरस्यः । उरस्तः ॥

उपज्ञाते ॥ ११५ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थोत्पन्नज्ञातइत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । विनोपदेशेन ज्ञातमुपज्ञातं स्वयमभिसंबद्धमित्यर्थः ।
पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयमकालकं व्याकरणम् । काशकृत्स्नम् गुहला-
घवम् । आपिशलम् पुष्करणम् ॥

कृते अन्ये ॥ ११६ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थोत्कृतइत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्र-
त्ययो भवति, यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति । वररुचिना कृता वाररुचाः
श्लोकाः । हैकुपादो ग्रन्थः । भैक्रुटाटो ग्रन्थः । जालूकः । ग्रन्थइति किम् ।
तत्कृतः प्रासादः । उत्पादितं कृतं, विद्यमानमेव ज्ञातमुपज्ञातमित्ययम-
नयोविशेषः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥

तृतीयःसमर्थोत्कृतइत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति स-
मुवायेन चेत्संज्ञा ज्ञायते । मत्तिकाभिः कृतं मात्तिकम् । कार्मुकम् * ।
सारघम् । पौत्तिकम् । मधुवः संज्ञा एताः ॥

* कार्मुकमिति पा० २ ।

कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ११८ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति चैतत्सर्वमनुवर्तते । कुलालादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां गम्यमानायाम् । कौलालकम् । वारुडकम् । कुलाल । वरुड । चण्डाल । निषाद । कर्मार । सेना । सिरिध । सेन्द्रिय । देवराज । परिषत् । वधू । रुह । ध्रुव । रुद्र । अनहुहू । ब्रह्मन् । कुम्भकार । श्वपाक । कुलालादिः ॥

क्षुद्राधमरवटरपादपादञ् ॥ ११९ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति सर्वमनुवर्तते । क्षुद्रादिभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतमित्येतस्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । अणोपवाद् । स्वरं विशेषः । क्षुद्राभिः कृतं तौद्रम् । धामरम् । वाटरम् । पादपम् ॥

तस्येदम् ॥ १२० ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद्विदमित्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवत्युणादयः पञ्च महोत्सर्गाः । घादयश्च प्रत्यया यथाविहितं विधीयन्ते । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः षष्ठ्यर्थमात्रं तत्संबन्धिमात्रं च विवक्षितं यदपरं लिङ्गसंख्याप्रत्ययपरोत्तादिकं तत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरिदमौपगवम् । कापटवम् । राष्ट्रियम् । अवारपारीणम् । अनन्तरादिष्वनभिधानः च भवति । देवदत्तस्यानन्तरमिति ॥ वहेस्तुरणिट् च ॥ * ॥ संवोढुः स्वं सांवहित्रम् । सिद्धु एवात्राण् इडर्थमुपसंख्यानम् ॥ अग्नीधः शरणे रण् भं च ॥ * ॥ आग्नीधम् ॥ समिधामाधाने षेयण् ॥ * ॥ सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी चक्र ॥

रथाद्यत् ॥ १२१ ॥

रथशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । अणोपवाद् । रथस्येदं रथ्यं, चक्रं वा युगं वा ॥ रथाङ्गेष्वेष्यते नान्यत्रानभिधानात् ॥ रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्नविधिरूपसंख्यायते ॥ * ॥ परमरथ्यम् । उत्तररथ्यम् ॥

पक्षपूर्वाद्ञ् ॥ १२२ ॥

पतन्ति तेनेति पक्षमश्वदिकं वाहनमुच्यते । तत्पूर्वाद्द्रथशब्दादञ् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । पूर्वस्य यतो ऽपवादः । आश्वरथं चक्रम् । ऋष्ट्रथम् । गार्दभख्यम् * ॥

पक्षाध्वर्युपरिषदश्च ॥ १२३ ॥

पक्षं वाहनं तद्वाचिनः प्रातिपदिकादध्वर्युपरिषच्छब्दाभ्यां चाऽप्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः ॥ पक्षाद्वाह्ये ॥ * ॥ अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । ऋष्ट्रम् । गार्दभम् । आध्वर्यवम् । पद्भिदषदम् ॥

हलसीराट्ठक् ॥ १२४ ॥

हलसीरशब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः । हलस्येदं, हालिकम् । सैरिकम् ॥

द्वन्द्वाद्दुन्वैरमैथुनिकयोः ॥ १२५ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकाद् वुन् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, वैरमैथुनिकयोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । अणोपवादः । छं तु परत्वाद्वाधते । वैरे तावत् । बाभ्रव्य† शालङ्कायनिका । काकौलूकिका । मैथुनिकायाम् । अत्रिभरद्वाजिका । कुत्सकुशिकिका । विवहनमैथुनिका । वैरस्य नपुंसकत्वेऽप्यमी स्वभावतः स्त्रीलिङ्गाः † ॥ वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ दैवासुरम् । रातोऽसुरं वैरम् ॥

गोत्रचरणाद्ञ् ॥ १२६ ॥

गोत्रवाचिभ्यश्चरणावाचिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः । छं तु परत्वाद्वाधते । गोत्रात्तावत् । श्लौचुकायनकम् ऋषीपगवकम् ॥ चरणाद्गोत्रान्वायोरिष्यते ॥ काठकं, कालापकम् । मौदकम् । पौषलादकम् ॥

* गार्दभरथमित्यस्यापे 'रासभरथम् । छं परत्वाद्वाधते इत्याधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† बाभ्रवेति पा० २ १

‡ वैरस्येत्यारभ्य स्त्रीलिङ्गा इत्यन्तं क्व चित्र दृश्यते ।

संघाङ्कलक्षणेष्वञ्जिनामण ॥ १२७ ॥

संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्वञ्जनात् यञन्ताद् इञन्ताञ्च प्राति-
पदिकादण प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । पूर्वस्य वुञो ऽप-
वादः ॥ घोषग्रहणमत्र कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ तेन वैषम्याद्यथासंख्यं न भवति ।
अञन्तात् । बैटः संघः । बैटोङ्कः । बैटं लक्षणं, बैटो घोषः । यञन्तात् ।
गार्गः संघः । गार्गोङ्कः । गार्गं लक्षणम् । गार्गो घोषः । इञन्तात् । दात्तः
संघः । दात्तोङ्कः । दात्तं लक्षणम् । दात्तो घोषः । अङ्कलक्षणयोः को
विशेषः । लक्षणं लक्ष्यभूतस्यैव चिह्नभूतं स्वं यथा विद्या विद्यानाम्, अङ्कस्तु
गवादिस्थोपि गवादीनां स्वं न भवति । णित्करणं ङीबर्षं पुंवद्भाव-
प्रतिषेधार्थं च । बैटो विद्या ऽस्य, बैटोविद्यः ॥

शाकलाद्वा ॥ १२८ ॥

शाकलशब्दात्संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु वाणप्रत्ययो भवति
तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । वुञोपवादः । शाकलेन प्रोक्तमधीयते, शा-
कलाः । तेषां संघः, शाकलः । शाकलकः । शाकलो ऽङ्कः । शाकलकोङ्कः ।
शाकलं लक्षणम् । शाकलकं लक्षणम् । शाकलो घोषः । शाकलको घोषः ।

कन्दोगौक्थिकथाञ्जिकवह्वचनटाञ्जः ॥ १२९ ॥

संघादयो निवृत्ताः, सामान्येन विधानम् । कन्दोगादिभ्यः शब्देभ्यो
ज्यः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । वुञ्णोरपवादः । चरणा-
दुर्मान्वाययो, स्तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि धर्मान्वाययोरत्र भवति । कन्दो-
गानां धर्मा वा ऽऽन्वायो वा क्कन्दोऽयम् । औक्थिक्यम् । याञ्जिक्यम् ।
वाह्वृच्यम् । नाट्यम् । अन्यत्र क्कन्दोऽयं कुलमित्यादि ॥

न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ १३० ॥

दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः, अन्तेवासिनः शिष्यास्तेष्व-
भिधेयेषु वुञ् प्रत्ययो न भवति । गोत्रग्रहणमिहानुवर्त्तते तेन वुञ्प्रति-
षेधो विद्वायते । गौक्ताः दण्डमाणवा अन्तेवासिनो वा । दात्ताः ।
माहकाः ।

रैवतिकादिभ्यश्कः ॥ १३१ ॥

रैवतिकादिभ्यश्कः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये ।
गोत्रप्रत्ययान्ता एते. ततः पूर्वाणां वुञि प्राप्ते क्वविधानार्थं वचनम् । रैव-
तिकीगः । स्वपिशीयः । रैवतिकः । स्वापिशि । तैमवृद्धि । गौरशीवि ।
औदमेयि । औदवाहि । बैजवापि ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १३२ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्ये-
तस्मिन्विषये । गोत्रवुञोपवादः । गोत्राधिकारात् । कौपिञ्जलः । हास्ति-
पदः ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३३ ॥

अग्नित्येव । आथर्वणिकशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सन्निभयोगेन
चेकलोपः, तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । चरणवुञोपवादः । आथर्वणिक-
स्याय.माथर्वणो धर्म आम्नायो वा । चरणाद्गुर्मान्नाययोः ॥

तस्य विकारः ॥ १३४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद्विकार इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । प्रकृतेरवस्थान्तरं विकारः । किमिहोदाहरणम्. अप्राणयाद्गुदात्त-
मवृद्धं यस्य च नान्यत्र प्रतिपदं ग्रहणम् । अशमनो विकारः, आशमनः ।
आशमः । अशमनो विकारइति टिलोपः पात्तिकः । भास्मनः । मार्त्तिकः ।
निस्त्वरैणाद्गुदात्ता एते । तस्यप्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं शेषिकनिवृत्त्य-
र्थम् । विकारावयवयोर्घादयो न भवन्ति । हालः । सैरः ।

अवयवे च प्राण्योषधिवृत्तेभ्यः ॥ १३५ ॥

प्राण्योषधिवृत्तवाविभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थभ्यो ऽवयवे यथा-
विहितं प्रत्ययो, भवति, चकाराद्विकारं च । तत्र प्राण्योषो ऽञ् वृत्त्यति ।
कपोतस्य विकारो ऽवयवो वा, कपोतः । मायूरः । तैसिरः । औष-
धिभ्यः । मौर्वं काण्डं, मौर्वे भस्म । वृत्तेभ्यः । कारीरं काण्डं, कारीरं.

भस्म । इत उत्तरे प्रत्ययाः प्राण्योषधिवृत्तेभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति * ।
अन्येभ्यस्तु विकारमात्रे । कथं द्वयमप्यधिक्रियते तस्य विकारः, अवयवे
च प्राण्योषधिवृत्तेभ्यः इति । विकारावयवयोर्युगपदधिकारो ऽपवादविधा-
नार्थः । कृतनिर्देशौ हि तौ ॥

बिल्वादिभ्यो ऽण् ॥ १३६ ॥

बिल्व इत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः ।
यथायोगमञ्जमयटोरपवादः । बिल्वस्यावयवो विकारो वा, बैल्वः । गवेधु-
काशब्दोत्रं पठ्यते, ततः कोपधादेव सिद्धे मयड्बाधनार्थं ग्रहणम् । बिल्व ।
व्रीहि । काण्ड । मुद्ग । मसूर । गोधूम । इक्षु । वेणु । गवेधुका । कर्पासी ।
पाटली । कर्कन्धू । कुटीर । बिल्वादिः ।

कोपधाच्च ॥ ३३७ ॥

ककारोपधात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति यथायोगं विकारा-
वयवयोरर्थयोः । अजोपवादः । तर्कु । तार्क्यम् । तित्तिडीक । तैत्तिडी-
कम् । माण्डूकम् । दार्दुरुकम् । माधूकम् ॥

त्रपुजतुनोः पुक् ॥ १३८ ॥

त्रपुजतुशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति विकारे, तत्सन्निधौ तयोः
युगागमो भवति । ओरजोपवादः । त्रपुणो विकारः, त्रापुषम् । जातुषम् ।
अप्राण्यादित्वाच्चावयवे ॥

ओरञ् ॥ १३९ ॥

उवर्णान्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो-
र्योपवादः । अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणम् । दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

* भवन्तीत्यस्यापि 'वृत्तशब्देन वनस्पतयो ऽपि गृह्यन्ते । न्यपोषस्य विकारो
ऽवयवो वा, नैयपोषः । पौषलः । श्रीदुम्बरः । श्रीषधिशब्दाल्लतादेयो ऽपि गृह्यन्ते ।
ताम्बूल्या विकारो ऽवयवो वा, ताम्बूलः । गान्दूचः । एभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति
इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥

अनुदात्तादेः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थे-
यो, रणोपवादः । दाधित्यम् । कापित्यम् । माहित्यम् ॥

पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥

पलाशादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ञ् प्रत्ययो भवति विकाराव-
यवयोरर्थयोः । पलाशम् । खादिरम् । यवासम् । उभयत्र विभाषेयम् ।
पलाशखदिरशिशपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वात्प्राप्ते ऽन्येषामप्राप्ते । प-
लाश । खदिर । शिशपा । स्यन्दन । करीर । शिरीष । यवास । विकङ्कत ।
पलाशादिः ॥

शम्याष्टलञ् ॥ १४२ ॥

शमीशब्दाट् टलञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अजो-
पवादः । शामीलं भस्म । शामीली स्रुक् ॥

मयङ्गैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥

प्रकृतिमात्राद्वा मयट् प्रत्ययो भवति भत्याच्छादनवर्जितयोर्वि-
कारावयवयोरर्थयोर्भाषायां विषये यथायथं प्रत्ययेषु प्राप्तेषु । अश्रम-
यम् । आश्रमन्म् । मूर्वामयं, मौर्वम् । भाषायामिति किम् । बैल्वः खादिरो
वा यूपः स्यात् । अभत्याच्छादनयोरिति किम् । मौद्गः सूपः । कार्पासमा-
च्छादनम् । एतयोरित्यनेन किम् । यावता विकारावयवौ प्रकृतावेव । ये
विशेषप्रत्ययाः प्राणिरजतादिभ्योऽजित्येवमादयस्तद्विपर्ययं यथा स्यात् ।
कपोतमयम् । कापोतम् । लोहमयम् । लौहमिति ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ १४४ ॥

भाषायामभत्याच्छादनयोरित्येव । वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शरा-
दिभ्यश्चाभत्याच्छादनयोर्विकारावयवयोर्भाषायां विषये नित्यं मयट् प्र-
त्ययो भवति । वृद्धेभ्यस्सावत् । आश्रमयम् । शालमयम् । शाकमयम् ।
शरादिभ्यः । शरमयम् । दर्भमयम् । मृन्मयम् । नित्यग्रहणं किम् । याव-

ता ऽऽरम्भसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यति । एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति,
तदनेन क्रियते । त्वङ्गयम् । सङ्गयम् । वाङ्गयमिति । शर । दर्भ । मृत् ।
कुटी । तृण । सोम । बल्लज ॥

गोश्व पुरीषे ॥ १४५ ॥

गोशब्दात्पुरीषे ऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । गोमयम् । पुरीष-
दति किम् । गव्यं पयः । पुरीषं न विकारो न चावयवस्तस्येवंविषये विधा-
नम् । विकारावयवयोस्तु गोपयसोर्यत्तं वक्ष्यति ॥

पिष्टाच्च ॥ १४६ ॥

पिष्टशब्दाच्चित्यं मयट् प्रत्ययो भवति तस्य विकार इत्येतस्मि-
न्विषये, ऽणोपवादः । पिष्टमयं भस्म ॥

संज्ञार्यां कन् ॥ १४७ ॥

पिष्टशब्दात्कन् प्रत्ययो भवति विकारे संज्ञार्यां विषये । मयटो-
पवादः । पिष्टकः ॥

व्रीहेः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥

व्रीहिशब्दान्मयट् प्रत्ययो भवति पुरोडाशे विकारे । बिल्वाद्यणो-
पवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रीहमन्यत् ॥

असंज्ञार्यां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥

तिलयवशब्दाभ्यामसंज्ञाविषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावय-
वयोरर्थयोः । तिलमयम् । यवमयम् । असंज्ञार्यामिति किम् । तैलम् ।
यावकः । यावादिभ्यः कन् ॥

द्याचञ्छन्दसि ॥ १५० ॥

द्व्युबः प्रातिपदिकाच् छन्दसि विषये मयट् प्रत्ययो भवति विकार-
रावयवयोरर्थयोः । भाषायां मयङ्कुत्तः छन्दस्यप्राप्तौ विधीयते । यस्य
पर्णमयी कुहूर्भवति । दर्भमयं वासो भवति । शरमयं बर्हिर्भवति ॥

नोत्त्वद्वर्द्धविस्वात् ॥ १५१ ॥

उत्त्वतः प्रातिपदिकाद्वर्द्धवित्त्वशब्दाभ्यां च मयट् प्रत्ययो न भवति ।
द्ववश्चन्दसीति प्राप्तः प्रतिषिध्यते । मौञ्जं शिक्यम् । गार्मुतं चक्रम् ।
वार्धा बालप्रयथिता भवति । बैस्वि ब्रह्मवर्चसकामेन कार्यः । तपरकरणं
तत्कालार्थम् । धूममयान्यभ्राणि । मतुब्निर्देशस्तदन्तविधिनिरासार्थः ।
इहैव स्यात् । वैणवी यष्टिरिति ॥

* तालादिभ्यो ॥ १५२ ॥

तालादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोर-
र्थयोः । मयडादीनामपवादः । तालं धनुः । बार्हिणम् । ऐन्द्रालिशम् ॥
तालाद्वनुषि * ॥ बार्हिण । इन्द्रालिश । इन्द्रादृश । इन्द्रायुध । चाप + ।
श्यामाक । पीयूषा । तालादिः ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १५३ ॥

जातरूपं सुवर्णम् । बहुवचननिर्देशात्तद्वाचिनः सर्वं गृह्यन्ते । जा-
तरूपवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति परिमाणे विकारे ।
मयडादीनामपवादः । हाटको निष्कः । हाटकं कार्षापणम् । जातरू-
पम् । तांपनीयम् । परिमाण इति किम् । यष्टिरियं हाटकमयी* ॥

प्राणिरजतादिभ्यो ऽञ् ॥ १५४ ॥

प्राणिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो रजतादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति
विकारावयवयोरर्थयोः । अणादीनामपवादः । अनुदात्तादेरञ् विहित एव,
परिशिष्टमिहोदाहरणम् । प्राणिभ्यस्तावत् । कापोतम् । मायूरम् । तैत्ति-
रम् । रजतादिभ्यः । राजतम् । सैसम् । लौहम् । रजतादिषु ये ऽनुदा-
त्तादयः पठ्यन्ते रजतकण्टकारप्रभृतयस्तेभ्योऽञि सिद्धे पुनर्वचनं मयड्बाध-

* तालाद्वनुषीत्यस्याये तालमयमन्यत् । नित्यं वृद्धेति मयट् । इत्यधिकमेक-
स्मिन्पुस्तके ।

+ चर्तेति पा० २ ।

नार्थम् । रजतं । सीस । लोह । उदुम्बर । नीच * । दारु । रोहितक ।
बिभीतक । कपीत । दारु । तीव्रदारु । त्रिकण्टक । कण्टकीर ॥

जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥

अजित्येष । तदिति विकारावयवयोरर्थयोः प्रत्यवमर्शः । जिद्वो
विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावय-
वयोरेश् + । मयटोपवादः । ओरञ् । शम्याष्टलञ् । प्राणिरजतादिभ्योञ् ।
उष्ठादुञ् । एण्या ठञ् । कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ । इत्येते प्रत्यया रुद्धन्ते ।
दैवदारवस्य विकारो ऽवयवो वा, दैवदारवम् । दाधित्यस्य, दाधित्यम् ।
पालाशस्य, पालाशम् । शामीलस्य, शामीलम् । कापोतम् । औष्ठकस्य,
औष्ठकम् । ऐणोयस्य, ऐणोयम् । कांस्यस्य, कांस्यम् । पारशवस्य, पारशवम् ।
जित इति किम् । बैल्वमयम् । तत्प्रत्ययादिति किम् । बैदमयम् ॥

क्रीतवत्यरिमाणात् ॥ १५६ ॥

प्राग्बतेष्टजित्यत आरभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्ययाः परिमाणाद्विहितास्ते
विकारो ऽतिदिश्यन्ते । परिमाणात् क्रीतइव प्रत्यया भवन्ति तस्य विकार
इत्येतास्मिन्विषये । अणादीनामपवादः । संख्या परिमाणयहणेन रुद्धन्ते,
न रुद्धिपरिमाणमेव । निष्केण क्रीतं, नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारो,
नैष्किकः । शतेन क्रीतं, शत्यं, शतिकम् । शतस्य विकारः, शत्यः, शति-
कः । साहस्रः । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । अद्वुद्वुपूर्वाद् द्विगोलुगसंज्ञाया-
मित्येषमादिकमप्यतिदिश्यते । द्विसहस्रः । द्विसाहस्रः । द्विनिष्कः । द्वि-
नैष्किकः ।

उष्ठादुञ् ॥ १५७ ॥

उष्ठादुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्यञोप-
वादः । उष्ठास्य विकारो ऽवयवो वा औष्ठकः ॥

* नीलेति पा० २ ।

+ विकारावयवयोरित्येवेति पा० २ ।

उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥

उमाशब्दादूर्णाशब्दाच्च वा वुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । औमम् । औमकम् । और्णम् । और्णकम् ।

एण्या ढञ् ॥ १५९ ॥

एणीशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्य-
जोपवादः । ऐण्यं मांसम् । पुंसस्त्वजेव भवति । एण्यस्य मांसमैणम् * ॥

गोपयस्योर्त् ॥ १६० ॥

गोपयःशब्दाभ्यां यत् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । ग-
व्यम् । पयस्यम् । सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदस्त्येव, मयद्विषये तु विधी-
यते ॥

द्रोश्च ॥ १६१ ॥

द्रुशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । ओरजोपवा-
दः । द्रव्यम् ॥

माने वयः ॥ १६२ ॥

द्रुशब्दान्माने विकारविशेषे वयः प्रत्ययो भवति । यतोपवादः ।
द्रुवयम् ॥

फले लुक् ॥ १६३ ॥

विकारावयवयोरुत्पन्नस्य फले तद्विशेषे विवक्षिते लुग्भवति । आ-
मलक्याः फल, मामलकम् । कुवलम् । बदरम् । फलितस्य वृत्तस्य फलम-
वययो भवति विकारश्च । पल्लवितस्येव पल्लवः ।

स्रज्जादिभ्योण् ॥ १६४ ॥

फलइत्येव । स्रजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारावयवत्वेन
विवक्षिते ऽण् प्रत्ययो भवति । अजोपवादः । विधानसामर्थ्यात्तस्य न

* एण्यस्य मांसमैणमित्यस्याये 'कोशाड्डञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ कोशेयं वासः सूत्रं
च' । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

लुभति । प्लातम् । नैयोधम् । प्लत । न्ययोध । अश्वत्थ । इक्षुदी ।
शियु । कर्कन्धु * । बृहती † ॥

जम्बवा वा ॥ १६५ ॥

फलइत्येष । जम्बूशब्दात्फले ऽभिधेये वा ऽण् प्रत्ययो भवति ।
अत्रोपवादः । अत्राणो विधानसामर्थ्याल्लुग्न भवति । अजस्तु भवत्येष ।
जाम्बवानि फलानि । जम्बूनि वा ॥

लुप् च ॥ १६६ ॥

वेत्येष । जम्बूवाः फलेभिधेये प्रत्ययस्य वा लुभति । युक्तवद्वावे
विशेषः । जम्बूवाः फलं, जम्बूः फलम् । जम्बु फलम् । जाम्बवमिति वा ॥
लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ व्रीहयः । यवाः । माषाः ।
मुद्गाः । तिलाः ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ * ॥ मल्लिकायाः पुष्पं, मल्लिका ।
नवमल्लिका ‡ जातिः । विदार्याः मूलं, विदारो । अंशुमती । बृहती ।
न च भवति पाटलानि पुष्पाणि, शाल्वानि मूलानि । बहुलवचनात्क
चिदन्यदपि भवति । कदम्बं पुष्पम् । अशोकम् । करवीरम् । बैल्वानि
फलानीति ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥

हरीतकी इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः फले प्रत्ययस्य लुब् भवति ।
लुकि प्राप्ते लुपो विधाने युक्तवद्वावे स्त्रीप्रत्ययश्रवणे च विशेषः । हरी-
तक्याः फलं हरीतकी । कोशातकी । नखरजनी । अत्र च व्यक्तिर्युक्तव-
द्वावेनेष्यते, वचनं त्वभिधेयवदेव भवति । हरीतक्याः फलानि, हरीत-
क्यः । हरीतकी । कोशातकी । नखरजनी § । शकण्डी ॥ दाडी । टोडी ।

* अक्रसु । पा०२ द्वितीयपुस्तके कर्कन्तु । पा०२

† काव । तु०६ । इत्यधिकं कुत्र चित् ।

‡ नवमालिका पा० २ ।

§ नखरस्जनी । पा० २ ।

॥ शाकण्डी । पा० २ ।

दडी । श्वेतपात्री । अर्जुनपात्री । काला । द्राक्षा । ध्वाङ्गा । गर्गरिका ।
कण्टकारिका । शेफालिका * ॥

कंसीयपरशव्ययोर्यजत्रौ लुक् ॥ १६८ ॥

प्राक्क्रीडाच्छिन कंसीयः । उगवादिभ्यो यत् । परशव्यः । कंसीयपर-
शव्यशब्दाभ्यां यथासंख्यं यजत्रौ प्रत्ययौ भवतस्तस्यविकार इत्येतस्मिन्वि-
षये, तत्संनिधौ च कंसीयपरशव्ययोरुभयवति । कंसीयस्य विकारः,
कांस्यः । परशव्यस्य विकारः, पारशवः । प्रातिपदिकाधिकाराद्वातुप्रत्य-
यस्य न लुग्भवति । परशव्यशब्दादनुदात्तादित्वादेशाज्ज सिद्धे लुगथ वच-
नम् । ननु च यस्येति लोपे कृते हलस्तद्धितस्येति यलोपो भविष्यति ।
नैतदस्ति । ईतीति तत्र वर्त्तने ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ चतुर्थः अध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

प्राग्बहतेष्टक् ॥ १ ॥

तद्ब्रूति रथयुगप्रासङ्गमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्ब्रूतिस्सुशब्दना-
द्यानर्थाननुक्रमिष्यामः, ढक् प्रत्ययस्तेष्वधिष्ठितो वेदितव्यः । वक्ष्यति ।
दीव्यति खनति जयति जितमिति । अतैर्दीव्यति आत्तिकः ॥ ठक्प्रकरणे
तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ माशब्द इत्याह माशब्द-
कः । नैत्यशब्दिकः । कर्षशब्दिकः । वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानम् ॥ आहौ-
प्रभूतादिभ्यः ॥ * ॥ प्रभूतमाह, प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः । क्रियाविशे-
षणात्प्रत्ययः ॥ एच्छतौ सुखातादिभ्यः ॥ * ॥ सुखातं एच्छति सौखा-
तिकः । सौखराजिकः । सौखशायनिकः ॥ गच्छतौ परदारादिभ्यः ॥ * ॥
परदारान् गच्छन्ति पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ॥

* शेफालिकेत्यस्याये 'येषां च फलपाकनिमित्तः शोषः ॥ पुष्पमूलेषु ब्रह्मलम्' ॥
इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दीव्यति खनति जयति जितमित्येतेष्वर्थेषु
ठक् प्रत्ययो भवति । अतैर्दीव्यति, आत्तिकः । शालात्तिकः । अभ्या खनति,
आभिकः । कौट्टालिकः । अतैर्जयति, आत्तिकः । अतैर्जितमात्तिकम् ।
शालात्तिकम् । सर्वत्र करणे तृतीया समर्थविभक्तिः । देवदत्तेन जितमिति
प्रत्ययो न भवति, अनभिधानात् । अहुत्या खनतीति च । प्रत्ययार्थं संख्या-
कालयोरेव विवक्षा । क्रियाप्रधानत्वेपि चाख्यातस्य तृद्वितः स्वभावात्साध-
नप्रधानः ॥

संस्कृतम् ॥ ३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्संस्कृतमित्येतिस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
सत उत्कर्षाधानं संस्कारः । दधा संस्कृतं, दाधिकम् । शार्ङ्गवेरिकम् ।
मारिचिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कुलत्यकोपधादण् ॥ ४ ॥

कुलत्यशब्दात्कारोपधाच्छब्दाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भव-
ति संस्कृतमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । कुलत्यैः संस्कृतं, कौलत्यम् ।
ककारोपधात् । तैत्तिडीकम् * । दार्दभकम् ॥

तरति ॥ ५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । तर-
ति पूवते इत्यर्थः । काण्डपूवेन तरति, काण्डपूविकः । औडुपिकः ॥

गोपुच्छाट्टञ् ॥ ६ ॥

गोपुच्छशब्दाट्टञ्प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवा-
दः । स्वरे विशेषः । गोपुच्छिकः ॥

नौद्यचष्टन् ॥ ७ ॥

नौशब्दाद् न्युचश्च प्रातिपदिकाट्ट ठन् प्रत्ययो भवति तरतीत्ये-

* तैत्तिरीकम् । पा० २

तस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । नावा तरति, नाविकः । द्रुचः खल्वपि ।
घटिकः । पूविकः । बाहुकः । षकारः साहितिको नानुबन्धः । बाहुशा
स्वी ॥

आकर्षात्पर्यादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

आवसथात्किशरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥

विधिवाक्यापेक्षं च षट्त्वं प्रत्ययास्तु सप्त ॥

चरति ॥ ८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
चरतिर्भक्तये गतौ च वर्त्तते । दध्ना चरति, दाधिकः । हास्तिकः । शाकटिकः ॥

आकर्षान्छल् ॥ ९ ॥

आकर्षशब्दात् छल् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोप-
वादः । लकारः स्वरार्थः । षकारो ङीर्षर्थः । आकर्षणं चरति, आक-
र्षिकः । आकर्षिकी । आकर्ष इति सुवर्णपरीक्षायां निकषोपल उच्यते ॥

पर्षादिभ्यः छन् ॥ १० ॥

पर्ष इत्येवमादिभ्यः छन् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ।
ठकोपवादः । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीर्षर्थः । पर्षिकः । पर्षिकी ।
अश्विकः । अश्विकी । पर्षे । अश्व । अश्वत्य । रथ । जाल । न्यास । व्याल ॥
पादः पञ्च ॥ पदिकः ॥

श्वगणाट्टच्च ॥ ११ ॥

श्वगणशब्दाट्टञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् छन् चरतीत्येतस्मि-
न्नर्थे । ठकोपवादः । श्वगणेन चरति, श्वगणिकः । श्वगणिकी । ठन् ।
श्वगणिकः । श्वगणिका । श्वादेरिञीत्यत्र वक्ष्यति, इकारादियहणं च
कर्त्तव्यं श्वगणिकाद्वर्थमिति । तेन ठञ्जि द्वारादिकार्यं न भवति ॥

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थेभ्यो वेतनादिभ्यः शब्देभ्यो जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे
ठक् प्रत्ययो भवति । वेतनेन जीवति वेतनिकः कर्मकरः । धनुर्दण्डयह-

णमत्र संघातविग्रहीतार्थम् । धानुर्दण्डकः । धानुष्कः । दाण्डिकः ।
 घेतन । वाह । अर्दुवाह । धनुर्दण्ड । जाल । वेस । उपवेस । प्रेषण ।
 उपस्ति । सुख । शय्या । शक्ति । उपनिषत् । उपवो । सक् । पाद ।
 उपस्थान ॥

वस्रक्रयविक्रयाट्टन् ॥ १३ ॥

वस्रक्रयविक्रयशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थेभ्यां टन् प्रत्ययो भवति
 जीवतीत्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । वस्त्रेण जीवति, वस्त्रिकः । क्रयविक्रयग्रहणं
 संघातविग्रहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥

आयुधशब्दाच्छप्रत्ययो भवति, चकाराट्टंश्च जीवतीत्येतस्मिन्विषये ।
 आयुधेन जीवति, आयुधीयः । आयुधिकः ॥

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥

हेनेत्येष । उत्सङ्गादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे टक्
 प्रत्ययो भवति । हरतिर्देशान्तरप्रापणे वर्त्तते । उत्सङ्गेन हरति, औत्सङ्गिकः ।
 औडुपिकः । उत्सङ्ग । उडुप । उत्पत् । पिटक । उत्सङ्गादिः * ॥

भस्त्रादिभ्यः छन् ॥ १६ ॥

भस्त्रेत्येवमादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे छन्प्रत्ययो
 भवति । भस्त्रया हरति, भस्त्रिकः । भस्त्रिकी । भरटिकः । भरटिकी ।
 भस्त्रा । भरट । भरण† । शीर्षभार । शीर्षभार । अंसभार । असेभार ॥

विभाषा विवधवीवधात् ॥ १७ ॥

हरतीत्येष । विवधवीवधशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थेभ्यां विभाषा छुन्
 प्रत्ययो भवति । तेन मुक्ते प्रकृतपठ्यभवति । विव धेन हरति, विवधिकः ।
 विवधिकी । वीवधिकः । वीवधिकी । टक् खल्वपि । वैवधिकः । वैवधिकी ।
 विवधवीवधशब्दौ समानार्थौ षथि पर्याहारे च वर्त्तते ॥

* उडुप । पिटाक । एतौ शब्दावन्न पुस्तकान्तरे ऽधिकौ ।

† भारण । पा० २ ।

अणकुटिलिकायाः ॥ १८ ॥

हरतीत्येव । कुटिलिकाशब्दात्तृतीयासमर्थोदण् प्रत्ययो भवति
हरतीत्येतस्मिन्नर्थे । कुटिलिकया हरति मृगो व्याधे, कौटिलिको मृगः ।
कुटिलिकया हरत्यङ्गारा, कौटिलिकः कर्मरः । कुटिलिका वक्रगतिः कर्मो-
राणामायुधकर्षणी लोहमयी यद्विरुह्यते ॥

निर्वृत्ते ऽत्तद्यूतादिभ्यः ॥ १९ ॥

तेनेत्येव । अत्तद्यूतादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो निर्वृत्तइत्येतस्मिन्नर्थे
ठक् प्रत्ययो भवति । अत्तद्यूतेन निर्वृत्तम्, अत्तद्यूतिकं वैरम् । जानुप्र-
हृतिःम् । अत्तद्यूत । जानुप्रहृत । जङ्घाप्रहृत । पादस्वेदन । कण्ठकमर्दन ।
गतागत । यातोपयात । अनुगत ॥

चेर्मन्वित्यम् ॥ २० ॥

निर्वृत्तइत्येष, द्वितः क्लिरित्ययं त्रिशब्दो गृह्यते । अन्ताचित्यं मप्
प्रत्ययो भवति तेन निर्वृत्तइत्येतस्मिन्नर्थे । दुपचष्णाके । पक्त्रिमम् । दुवप् ।
उप्त्रिमम् । दुक्त्रम् । क्त्रिमम् । नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थम् । तेन
अन्तं नित्यं मप्प्रत्ययान्तमेव भवति । विषयान्तरे न प्रयोक्तव्यमिति ॥ भाव-
प्रत्ययान्तोद्विमव्यक्तव्यः ॥ * ॥ पाकेन निर्वृत्तं, पाकिमम् । त्यागिमम् ।
सेकिमम् । कुट्टिमम् ॥

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ २१ ॥

निर्वृत्तइत्येष । अपमित्ययाचितशब्दाभ्यां यथासंख्यं कक् कन्
इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो निर्वृत्तइत्येतस्मिन्नर्थे । आपमित्यकम् । याचित-
कम् ॥

संसृष्टे ॥ २२ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थोत्संसृष्टइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
संसृष्टमेकीभूतमभिव्यमित्यर्थः । दध्ना संसृष्टं, दाधिकम् । मारिचिकम् ।
शाङ्गवेरिकम् । पैपलिकम् ॥

चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥

चूर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति संसृष्टे । ठकोपवादः । चूर्णैः
संसृष्टाश्चूर्णिना ऽपूपाः । चूर्णिना धानाः ॥

लवणास्तुक् ॥ २४ ॥

संसृष्टइत्यनेनोत्पन्नस्य ठको लवणशब्दास्तुभ्रवति । लवणः सूपः ।
लवणं शाकम् । लवणा यवागूः । द्रव्यवाची लवणशब्दानुक्तं प्रयोजयति
न गुणवाची ॥

मुद्गादण् ॥ २५ ॥

मुद्गशब्दादण् प्रत्ययो भवति संसृष्टइत्येतस्मिन्विषये । ठकोप-
वादः । मौद्ग ओदनः । मौद्गी यवागूः ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ २६ ॥

तेनेत्येष । व्यञ्जनवाविभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्य उप-
सिक्तइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दधा उपसिक्तं दाधिकम् ।
सौपिकम् । खारिकम् । व्यञ्जनैरिति किम् । उदकेनोपसिक्त ओदनः ॥

ओजःसहोम्भसा वर्तते ॥ २७ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् इत्येतेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो वर्त्ततइत्यर्थे ठक्
प्रत्ययो भवति । ओजसा वर्त्तते, औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः ।
आम्भसिको मत्स्यः ॥

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ २८ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । प्रति अनु इत्येवंपूर्वभ्य ईपलोम-
कूलशब्दभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्ततइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
ननु च वृत्तिरकर्मकः, तस्य कथं कर्मणा संबन्धः, क्रियाविशेषणमकर्मका-
यामपि कर्म भवति । प्रतीपं वर्त्तते, प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्राति-
लोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ॥

परिमुखं च ॥ २९ ॥

परिमुखशब्दाद् द्वितीयासमर्थोद्भूतैतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । परिमुखं वर्तते, पारिमुखिकः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । पारि-
पार्श्विकः ॥

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ३० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोत्पद्यच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तद्वितीयासमर्थं गर्ह्यं चेत्तद्वर्तते । द्विगुणार्थं द्विगुणं, तादर्थ्यासाच्छब्द-
द्वयम् । द्विगुणं प्रयच्छति, द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥ वृद्धेर्धुषिभावो वक्त-
व्यः ॥ * ॥ वार्द्धुषिकः । प्रकृत्यन्तरं वा वृद्धिपर्यायो वृधुषिशब्दः । गर्ह्य-
मिति किम् । द्विगुणं प्रयच्छत्यधमणः ॥

कुसीददशैकादशात् छन्दश्चै ॥ ३१ ॥

प्रयच्छति गर्ह्यमित्येव । कुसीदं वृद्धि, स्तदर्थं द्रव्यं कुसीदम् ।
एकादशार्था दश दशैकादशशब्देनोच्यन्ते । कुसीददशैकादशशब्दाभ्यां
यथासंख्यं छन् छञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः प्रयच्छति गर्ह्यमित्यस्मिन्वि-
षये । ठकोपवादे । कुसीदं प्रयच्छति, कुसीदिकः । कुसीदिकी । दशै-
कादशिकः । दशैकादशिकी ॥

उञ्छति ॥ ३२ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोदुञ्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
बदराण्युञ्छति, बादरिकः । श्यामाकिकः । भूमौ पतितस्यैकैकस्य कण-
स्योपादानमुञ्छः । कणानुञ्छति, काणिकः * ॥

रक्षति ॥ ३३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोद्रक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
समाजं रक्षति, सामाजिकः । सांनिवेशिकः ॥

शब्ददुर्दुरं करोति ॥ ३४ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोद्दुरशब्दाभ्यां करोतीत्येतस्मिन्नर्थे

* भूमावित्यारभ्य काणिक इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

ठक् प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति, शाब्दिको वैयाकरणः । दार्दुरिकः कुम्भकारः ॥

पत्तिमत्स्यमृगान्दन्ति ॥ ३५ ॥

तदित्येव । पत्त्यादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणमिहेष्यते ॥ पत्तियो हन्ति, पात्तिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । तैत्तिरिकः । मत्स्यः । मात्स्यकः । मैनिकः । शाफरिकः । शाकुलिकः । मृग । मार्गिकः । हारिणिकः । सौकरिकः । सारङ्गिकः ॥

परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥

परिपन्थशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थेतिष्ठतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । परिपन्थं तिष्ठति, पारिपन्थिकश्चौरः । चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोति । परिपन्थं हन्ति, पारिपन्थिकः । समर्थविभक्तिप्रकारणे पुनर्द्वितीयोच्चारणं लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थम् । परिपथशब्दपर्यायः परिपन्थशब्देऽस्तीति ज्ञापयति, स विषयान्तरैरपि प्रयोक्तव्यः ॥

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥

माथशब्देऽत्तरपदात्प्रातिपदिकात्पदव्री अनुपद इत्येताभ्यां च धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दण्डमाथं धावति, दाण्डमाथिकः । शौल्कमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः । माथशब्दः पथिपर्यायः ॥

आक्रन्दाटुञ्च ॥ ३८ ॥

आक्रन्दन्त्येतस्मिन्नित्याक्रन्दो देशः । अथ वा ऽऽक्रन्दतइत्याक्रन्द, आर्त्तायनमुच्यते । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । आक्रन्दशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थेऽट्टावतीत्येतस्मिन्नर्थे ङञ् प्रत्ययो भवति, चकाराटुञ्च । स्वरे विशेषः । आक्रन्दं धावति आक्रन्दिकः । आक्रन्दिकी ॥

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥

पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्पदोत्तरपदशब्दात्तदिति द्वितीया-

समर्थाद्गुह्यातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वपदं गृह्णाति, पौर्वप-
दिकः । औत्तरपदिकः । पदान्तादिति नोक्तं, बहुचपूर्वात्मा भूदिति ॥

प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥

प्रतिकण्ठार्थललामशब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो गृह्णातीत्ये-
तस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । प्रतिकण्ठं गृह्णाति, प्रातिकण्ठकः । आ-
र्थिकः । लालामिकः ॥

• धर्मं चरति ॥ ४१ ॥

धर्मशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो
भवति । चरतिरासेवायां नानुष्ठानमात्रे । धर्मं चरति, धार्मिकः ॥ अ-
र्माच्चरति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आधार्मिकः ॥

प्रतिपथमेति ठञ्च ॥ ४२ ॥

प्रतिपथशब्दाद्वितीयासमर्थाद् एतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति,
चकाराटुक् च । प्रतिपथमेति, प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ॥

समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥

समवायवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः समवैतीत्येत-
स्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । समवायः समूह उच्यते न संप्रधारणा ।
समवायानिति बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । समवैति आगत्य तदे-
कदेशी भवतीत्यर्थः । समवायान्समवैति, सामवायिकः । सामाजिकः ।
सामूहिकः । साचिवेशिकः ॥

परिषदो ग्यः ॥ ४४ ॥

* परिषदो ग्यः प्रत्ययो भवति सम वायान्समवैतीत्येतस्मिन्विष-
ये ऽ ठकोपवादः । परिषदं समवैति, पारिषद्व्यः ॥

सेनाया वा ॥ ४५ ॥

• परिषदो ग्य इत्यस्यायं परिषदन्त्यस्मिन्नित्यधिकरण्ये क्विप् ।

इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

सेनाशब्दाद् वा ण्यः प्रत्ययो भवति समवायात्समवैतीत्येतस्मि-
न्वर्थे । ठकोपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । सेनां समवैति, सैन्यः । सैनिकः ॥

संज्ञायां ललाटककुक्षौ पश्यति ॥ ४६ ॥

ललाटकुकुटीशब्दाभ्यां तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां पश्यतीत्येत-
स्मिन्वर्थे ठक् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमा-
र्थे, न तु रुद्धर्थम् । ललाटं पश्यति, लालाटिकः सेवकः । कौकुटिको
भित्तुः । सर्वावयवेषु ललाटं दूरे दृश्यते, तदनेन ललाटदर्शनेन सेवकस्य
स्वामिनं प्रत्यनुपश्लेः कार्येष्वनुपस्यायित्वां लत्यते । लालाटिकः सेवकः ।
स्वामिनः कार्येषु नोपलिष्ठतद्व्यर्थः । कुकुटीशब्देनापि कुकुटीपातो ल-
त्यते । देशस्याल्पतया हि भित्तुरवित्तिप्तदृष्टिः पादविलेपदेशे चतुः स-
यम्य गच्छति स उच्यते कौकुटिक इति * ॥

तस्य धर्मम् ॥ ४७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् धर्ममित्येतस्मिन्वर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
धर्मं न्यारयम् । आचारयुक्तमित्यर्थः । शुल्कशालाया धर्मं शौल्कशालि-
कम् । आकारिकम् । आपणिकम् । गौल्मिकम् ॥

अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥

महिषीत्येषमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तस्य धर्ममित्येतस्मिन्
विक्रये । ठकोपवादः । महिष्या धर्म्यं, महिषम् । प्राजावतम् । महिषी ।
प्रजावती । प्रलेपिका । विलेपिका । अनुलेपिका । पुरोहितम् । मणिपानी ।
अनुचारक । होतृ । यज्ञमान ॥

ऋतो ऽञ् ॥ ४९ ॥

ऋकारान्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तस्य धर्ममित्येत-
स्मिन्विक्रये । ठकोपवादः । षोडशधर्म्यं षोडशम् । षोडशम् ॥ नराच्छति

* कौकुटिक इतीत्यस्याये तद्वयसमिधेयनियमः संज्ञाग्रहणेन क्रियते, कुकुटी
दास्मिकघेष्ठा ।

वक्तव्यम् ॥ * ॥ नरस्य धर्म्या, नारी । विशसितुरिहलोपश्च ॥ * ॥ वि-
शसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् ॥ विभाजयितुर्गोलोपश्च ॥ * ॥ विभाजयितुर्धर्म्यं
वैभाजित्रम् ॥

अवक्रयः ॥ ५० ॥

तस्येत्येव । षष्ठीसमर्थादवक्रय इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
अवक्राणीति ऽनेनेत्यवक्रयः पिण्डक उच्यते । शुल्कशालाया अवक्रयः,
शौल्कशालिकः । आकरिकः * । आपणिकः । गौल्मिकः । नन्ववक्रयोपि
धर्म्यमेव । नैतदस्ति । लोकपीडया धर्मातिक्रमेणाप्यवक्रयो भवति ॥

तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्प्रत्य-
यमासमर्थं पण्यं चेतद्व्यति । अपूपाः पण्यमस्य, आपूपिकः । शाष्कुलिकः ।
मौद्रिकिकः । पण्यमिति विशेषणं तद्वृत्तवृत्तावन्तर्भूतमनः पण्यशब्दो न
प्रयुज्यते ॥

लवणाट्टञ् ॥ ५२ ॥

लवणशब्दाट्टञ् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्विषये ।
ठकोपवादः । स्वरे विशेषः । लवणं पण्यमस्य, लावणिकः ॥

किशरादिभ्य ष्टन् ॥ ५३ ॥

किशर इत्येवमादिभ्यः ष्टन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मि-
न्विषये । ठकोपवादः । किशरादयो गन्धविशेषवचनाः । किशराः पण्यमस्य,
किशरिकः । किशरिकी । नरदिकः । नरदिकी । किशर । नरद । नलद ।
सुमङ्गल । तगर । गुग्गुलु । उशीर । हरिद्रा । हरिद्रापणी ॥

शलालुनो ऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

शलालुशब्दादन्यतरस्यां ष्टन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येत-
द्विषये । ठकोपवादः । पत्ते सोपि भवति । शलालुशब्दो गन्धविशेषवचनः ।
शलालु पण्यमस्य, शलालुकः । शलालुकी । शलालुकः । शलालुकी ॥

शिल्पम् ॥ ५५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथ-
मासमर्थं शिल्पं चेत्तद्वदति । शिल्पं कौशल्यम् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य,
मार्दङ्गिकः । पाणविकः । वैणिकः । शृदङ्गवादाने वर्त्तमानो मृदङ्गशब्दः
प्रत्ययमुत्पादयति । शिल्पं तद्वृत्तवृत्तावन्तर्भवति ॥

मड्डुकभर्भरदणन्दतरस्याम् ॥ ५६ ॥

मड्डुकभर्भरशब्दाभ्यामन्यतरस्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य शि-
ल्पमित्येतीस्मिन्विषये । ठकोपवादः । पत्ते सोपि भवति । मड्डुकवादनं
शिल्पमस्य, माड्डुकः । माड्डुकिः । भार्भरः । भार्भरिकः ॥

प्रहरणम् ॥ ५७ ॥

तदस्येत्येष । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति
यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रहरणं चेत्तद्वदति । असिः प्रहरणमस्य, आसिकः । प्रा-
सिकः । चाक्रिकः । धानुष्कः ॥

परश्वधाटुञ् च ॥ ५८ ॥

परश्वधशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् ठक् । स्वरे विशेषः ।
परश्वधः प्रहरणमस्य, पारश्वधिकः ॥

शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ ५९ ॥

शक्तियष्टिशब्दाभ्यामीकक् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रहरणमित्येत-
स्मिन्विषये । ठकोपवादः । शक्तिः प्रहरणमस्य, शाक्तीकः । याष्टीकः ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥

तदस्येत्येष । तदिति प्रथमासमर्थेभ्यो ऽस्ति नास्ति दिष्ट इत्ये-
तेभ्यः शब्देभ्यो ऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं
मतिश्चेत्तद्वदति । अस्ति मतिरस्य, आस्तिकः । नास्ति मतिरस्य, ना-
स्तिकः । दिष्टिकः । न च मतिसत्तामात्रे प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि परलो-
कोस्तीरिति यस्य मतिरस्ति स आस्तिकः । तद्विपरीतो नास्तिकः । प्रम्-

गानुपातिनी यस्य मतिः स दैष्टिकः । तदेतदभिधानशक्तिस्वभावाल्लभ्यते । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ, वचनसामर्थ्याद्वा आख्याताद्वाक्याच्च प्रत्ययः ॥

शीलम् ॥ ६१ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थे शीलं चेद्ववति । शीलं स्वभावः । अपूपभक्षणं शीलमस्य, आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । भक्षणक्रिया तद्विशेषणं च शीलं तद्वृत्तवृत्तावन्तर्भवति ॥

क्वचादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥

क्वच इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो णः प्रत्ययो भवति तदस्य शीलमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । क्वचं शीलमस्य, क्वचः । क्वादानादावरणाक्वचम् । गुरुकार्येष्ववहितस्तच्छिद्रावरणप्रवृत्तश्च शीलः शिष्यश्चात्रः । स्याशब्दो ऽत्र पठ्यते स उपसर्गपूर्वाच्च वृत्तते । आख्या संस्था अत्र स्यति । क्वच । बुभुता । शिता । पुरोह । स्या । चुरा । उपस्थान । चपि । कर्मन् । विश्वधा । तपस् । सत्य । अनृत । शिबिका ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थे कर्म चेद्वृत्तमध्ययनविषयं भवति । एकमन्यद्वययने कर्म वृत्तमस्य, ऐकान्यिकः । द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिकः । एकमन्यदिति विद्यते तद्वृत्तार्थे इति समासः । ततश्च ठक् प्रत्ययः । अद्वययने कर्म वृत्तमित्यतस्त्वं तद्वृत्तवृत्तावन्तर्भवति । यस्याध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले पठतः स्वर्णितमपपाठरूपमेकं जातं स उच्यते ऐकान्यिक इति । एवं द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिक इति ॥

बहुचपूर्वपदाट्टच् ॥ ६४ ॥

बहुच पूर्वपदं यस्य तस्माद्बहुचपूर्वपदात्प्रातिपदिकाट्टच् प्रत्ययो भवति तदस्य कर्माध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्चर्त्तं । ठकोपवादः । द्वादशान्यानि,

कर्माण्यद्वयने वृत्तान्यस्य, द्वादशान्यकः । त्रयोदशान्यकः । चतुर्दशान्यक इति । चतुर्दशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः । उदात्तकर्त्तव्ये यो ऽनुदात्तं करोति स उच्यते ऽन्यत्त्वं करोषीति ॥

हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थं ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं हितं चेत्तद्व्यति तच्च भताः । ननु च हितयोगे चतुर्थ्या भवितव्यं तत्र कथं षष्ठ्यर्थं प्रत्ययो विधीयते । एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तपरिणामो भविष्यति । अपूपभक्षणं हितमस्मै, आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । हितार्थक्रिया च तद्वितवृत्तावन्तर्भवति ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्मादिति चतुर्थ्यर्थं ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं तच्चेद्वीयते नियुक्तम् । नियोगेनाव्यभिचारेण दीयतइत्यर्थः । अव्यभिचारो नियोगः । अथ भोजनमस्मै नियुक्तं दीयते, आय-भोजनिकः । आपूपिकः । शाष्कुलिकः । के चित्तु नियुक्तं नित्यमाहुः । अपूपा नित्यमस्मै दीयन्ते, आपूपिकः ॥

आणामांसौदनानिटठन् ॥ ६७ ॥

आणामांसौदनशब्दाभ्यां टिटठन् प्रत्ययो भवति तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । इकार उच्चारणार्थः । ठकारो ङी-बर्थः । आणा नियुक्तमस्मै दीयते, आणिकः । आणिकी । मांसौदनिकः । मांसौदनिकी । ननु च ठजेव कस्माच्चोच्यते नह्यत्र ठजष्टिठनो ऽपि शेषोस्ति । मांसौदनग्रहणं संघातविग्रहीतार्थं के चिदिच्छन्ति । तत्र वृद्धभावे विशेषः । ओदनिकः । ओदनिकी ॥

भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥

भक्तशब्दादण प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । पक्षे सोपि भवति । भक्तमस्मै दीयते नियुक्तं, भक्तः । भाक्तिकः ॥

तच्च नियुक्तः ॥ ६९ ॥

तत्रैतत् सप्तमीसमर्थाच्चियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
नियुक्तो ऽधिष्ठते । व्यापारित इत्यर्थः । शुक्कशालायां नियुक्तः, शौल्क-
शालिकः । अकारिकः * । आपणिकः । मौल्मिकः । दौवारिकः ॥

अगारान्ताट्टन् ॥ ७० ॥

अगारशब्दान्तात्प्रातिपदिकाट्टन् प्रत्ययो भवति तच्च नियुक्त इत्ये-
तस्मिन्विषये । ठकोपवादः । देवागारं नियुक्तो, देवागारिकः । कोष्ठा-
गारिकः । भाण्डागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाद्देशवाचिनः प्रातिपदिकाट्टकालवाचि-
नश्चाद्वायिन्यभिधेये ठक् प्रत्ययो भवति । अद्वयनस्य यौ देशकालौ
शास्त्रेण प्रतिषिद्धौ तावदेशकालशब्देनोच्येते तत इदं प्रत्ययवृद्धानम् ।
श्मशाने ऽधीते, श्माशानिकः । चातुष्यधिकः । अकालात् । चतुर्दश्याम-
धीते, चातुर्देशिकः । आमामावास्यिकः । अदेशकालादिति किम् । सुप्ते ऽधीते ।
पूर्वाह्णे ऽधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥

तत्रेत्येव । कठिनशब्दान्तात्सप्तमीसमर्थात् प्रस्तारसंस्थानशब्दाभ्यां
च ठक् प्रत्ययो भवति व्यवहरतीत्येतस्मिन्नर्थं । व्यवहारः क्रियातत्त्वम् ।
मथा लौकिकव्यवहार इति । वंशकठिने व्यवहरति, वांशकठिनिकः ।
वाँघ्नकठिनिकः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥

निकटशब्दात्सप्तमीसमर्थाद्दुसतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
यस्य शास्त्रतो निकटवासस्तत्रायं विधिः । आरण्यकेन भिक्षुणा यामा-
त्क्रोशे वस्तव्यमिति शास्त्रम् । निकटे वसति, नैकटिको भिक्षुः ॥

* आन्तरिक इति पा० २ ।

आवसथात् षुल् ॥ ७४ ॥

तत्रेत्येव । आवसथशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् वसतीत्येतस्मिन्नर्थे षुल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः । षकारो ङीष्ार्थः । आवसथे वसति, आवसथिकः । आवसथिकी । ठक्ः पूर्णो ऽवधिरतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्घताद्यत् ॥ ७५ ॥

तस्मै हितमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्द्वितसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्व-
मनुक्रमिष्यमो यत्प्रत्ययस्तेष्वधिङ्गो वेदितव्यः । वक्ष्यति । तद्वहति
रथयुगप्रासङ्गम् । रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्गः ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो रथयुगप्रासङ्गेभ्यो वहतीत्येतस्मिन्नर्थे
यत्प्रत्ययो भवति । रथं वहति, रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्गः । रथसीताहलेभ्यो
यद्विधाविति तदन्तविध्युपसंख्यानात् परमरथ्य इत्यपि भवति ॥

धुरो यदुक्त्वा ॥ ७७ ॥

तद्वहतीत्येव । धुर् इत्येतस्माद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे
यत् ठक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । धुरं वहति, धुर्यः । धौरयः ॥

खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥

तद्वहतीत्येव । सर्वधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे
खः प्रत्ययो भवति । सर्वधुरां वहति, सर्वधुरीणः । स्त्रीलिङ्गे न्याये सर्व-
धुरादिति प्रातिपदिकमात्रापेक्षो निर्देशः । ख इति योगविभागः कर्त्तव्य
दृष्टसंयहार्यः । उत्तरधुरीणः । दक्षिणधुरीणः ॥

एकधुरास्तुक् च ॥ ७९ ॥

तद्वहतीत्येव । एकधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः
प्रत्ययो भवति तस्य लुभ्रवति । वचनसामर्थ्यात्पक्षे लुम्बिधीयते । एकधुरां
वहति, एकधुरीणः । एकधुरः ॥

शकटादण् ॥ ८० ॥

तद्वृहतीत्येव । शकटशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वृहतीत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । शकटं वहति, शकटो गौः ।

हलसीराट्ठक् ॥ ८१ ॥

तद्वृहतीत्येव । हलसीरशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । हलं वहति, हालिकः । सैरिकः ॥

संज्ञायां जन्याः ॥ ८२ ॥

तद्वृहतीत्येव । जनीशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वृहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । जनीं वहति, जन्या जामातुर्बयस्या । सा हि विहारादिषु जामातृसमीपं प्रापयति । जनी व-धूह्यते ।

विध्यत्यधनुषा ॥ ८३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद् विद्यतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति न चेट्वनुष्करणं भवति । पादौ विद्यन्ति, पद्भ्याः शर्कराः । ऊरुभ्याः कण्ठकाः । अधनुषेति किम् । पादौ विद्यति धनुषा । नन्वसमर्थत्वादनभिधानाच्च प्रत्ययो न भवति । नहि धनुषा पद्भ्या इत्युक्ते विवक्षितार्थः प्रतीयते । एवं तर्हि धनुष्प्रतिषेधेन व्यधनक्रिया विशेष्यते यस्यां धनुष्करणं न संभाव्यते इति । तेनेह न भवति चौरं विध्यति शत्रुं विध्यति देवदत्त इति ॥

धनगणं लब्धा ॥ ८४ ॥

तदित्येव । धनगणशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । धन्यः । गण्यः । लब्धेति नृत्तं, तेन द्वितीयासमर्था विभक्तियुज्यते ॥

अज्ञाणः ॥ ८५ ॥

अज्ञशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाल्लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे णः प्रत्ययो भवति । अज्ञं लब्धा, अज्ञः ॥

वशं गतः ॥ ८६ ॥

वशशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद्गत इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । वशं गतः, वश्यः । कामप्राप्तौ विधेय इत्यर्थः ॥

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८७ ॥

निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिः । पदशब्दात्प्रथमासमर्थाद्दृश्यार्थोपाधिकादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । पदं दृश्यमस्मिन्, पद्यः कर्दमः । पद्याः पांसवः । शक्यार्थे कृत्यः । शक्यते यस्मिन् पदं द्रष्टुं प्रतिमुद्रोत्पादनेन स पद्यः कर्दमः । कर्दमस्यावस्थोच्यते नातिद्रवो नातिशुष्क इति ॥

मूलमस्याबर्हि ॥ ८८ ॥

‘मूलशब्दात्प्रथमासमर्थादाबर्हीत्येवमुपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मूलमेषामाबर्हि, मूल्या माषाः । मूल्या मुद्राः । बृह उद्यमे, येषां मूलमाबृह्यते उत्पाद्यते ते मूल्याः, सुष्टु निष्पन्नाः । मूलोत्पादनेन विना ग्रहोतुं न शक्यन्ते इत्यर्थः ॥

संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥

धेनुष्येति निपात्यते संज्ञायां विषये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् । धेनोः षुगागमो यश्च प्रत्ययः । अन्तादात्तोपि ह्ययमिष्यते । या धेनुरुत्तमर्थाय ऋणप्रदानाद्वोहनार्थं दीयते सा धेनुष्या । पीतदुग्धेति यस्याः प्रसिद्धिः । धेनुष्यां भवते ददामि ॥

गृहपतिना संयुक्ते ज्यः ॥ ९० ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । गृहपतिशब्दात्तृतीयासमर्थत्संयुक्तइत्येतस्मिन्नर्थे ज्यः प्रत्ययो भवति । गृहपतिना संयुक्तः, गार्हपत्योग्निः । अन्यस्यापि गृहपतिना संयोगो ऽस्ति, तत्र संज्ञाधिकारादतिप्रसङ्गनिवृत्तिः ॥

नैवयोधर्मेविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्थतुल्यप्रा-
प्यवह्वानाम्यसमसमितसम्मितेषु ॥ ८१ ॥

नावादिभ्यो ऽष्टभ्यः शब्देभ्यो ऽष्टस्वेव तार्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं
यत्प्रत्ययो भवति । प्रत्ययार्थद्वारेण तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यते । नावा
तार्थ, नाख्यमुदकम् । नाख्या नदी । शक्यार्थे कृत्यः । वयसा तुल्यो,
वयस्यः सखा । संज्ञाधिकारो ऽभिधेयनियमार्थः । तेन वयसा तुल्ये शत्रौ
न भवति । धर्मण प्राप्यं, धर्म्यम् । ननु च धर्मादनपेतइति वक्ष्यमाणेनैक-
सिद्धम् । नैतदस्ति । धर्मं यदनुवर्त्तते तद्दुर्मादनपेतमित्युच्यते । फलं तु
धर्मादपेत्येव कार्यविरोधित्वाद्दुर्मस्य । विषेण वद्वो, विष्यः । विषेण
वधमर्हतीत्यर्थः । मूलेनानाम्यं, मूल्यम् । आनाम्यमभिभवनीयम् । पटा-
दीनामुत्पत्तिकारणं मूलं तेन तदभिभूयते शेषी क्लियते । मूल्यं हि सगुणं
मूलं करोति । पोरदुपधादिति यति प्राप्ते आनाम्यमिति निपातनाद्
एयत् । मूलेन समो, मूल्यः पटः । उपादानेन समानफल इत्यर्थः ।
सीतया समितं, सीत्यं क्षेत्रम् । समितं संगतमित्यर्थः ॥ रथसीताहलेभ्यो
यद्विधाविति तदन्तविधिरपीष्यते ॥ परमसीत्यम् । उत्तमसीत्यम् । द्विसी-
त्यम् । त्रिसीत्यम् । तुलया समितं, तुल्यम् । समितं समानं सदृशमि-
त्यर्थः । यथा तुला परिच्छिनत्ति परमेवं तदपीति ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ८२ ॥

निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिः । धर्मादिभ्यः पञ्चमीसमर्थभ्यो
ऽनपेतइत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । धर्मादनपेतं, धर्म्यम् । पथ्यम् ।
अर्थ्यम् । न्याय्यम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

कन्दसो निर्मिते ॥ ८३ ॥

प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः । कन्दःशब्दात्तृतीयासमर्था-
न्निर्मितइत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । निर्मित उत्पादितः । कन्दसा
निर्मित, कन्दस्यः । कन्दसा कृत इत्यर्थः । इच्छापार्यायशकन्दःशब्द इह
एक्षते ॥

उरसो ऽण् च ॥ ८४ ॥

उरःशब्दात्तृतीयासमर्थान्निर्मित इत्येतेस्मिन्नर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च । उरसा निर्मित, चौरसः पुत्रः । उरस्यः पुत्रः । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ ८५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । हृदयशब्दात्पष्ठीसमर्थात् प्रिय इत्येतेस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हृदयस्य प्रियो, हृद्यो देशः । हृद्यं वनम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः । इह न भवति हृदयस्य प्रियः पुत्र इति ॥

बन्धने चर्षो ॥ ८६ ॥

हृदयस्येत्येव । बन्धनइति प्रत्ययार्थः । तद्विशेषणमृषियहणम् । बद्धते येन तद्बन्धनम् । हृदयशब्दात्पष्ठीसमर्थाद्बन्धने ऋषावभिधेये यत्प्रत्ययो भवति । ऋषर्वदेो गृह्यते । हृदयस्य बन्धनमृषिः, हृद्यः । परहृदयं येन बद्धते वशीक्रियते स वशीकरणमन्त्रो हृद्य इत्युच्यते ॥

मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु ॥ ८७ ॥

मतादिभ्यस्त्रिभ्यः शब्देभ्यस्त्रिष्वेव करणादिष्वर्थेषु यथामेख्यं यत्प्रत्ययो भवति । प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लब्धा पष्ठी समर्थविभक्तिः । मतं ज्ञानं तस्य करणं, मत्यम् । भावसाधनं वा । जनस्य जल्पो, जन्यः । हलस्य कर्षो, हल्यः । द्विहल्यः । त्रिहल्यः । कर्षणं कर्षः । भावसाधनं वा ॥

तत्र साधुः ॥ ८८ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थत्वासाधुरित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । सामसु साधुः, सामन्यः । वेमन्यः । कर्मण्यः । शरण्यः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते नोपकारकः । तत्र हि परत्वात्तस्मै हितमित्यनेन विधिना भवितव्यम् ॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ८९ ॥

प्रतिजनादिभ्यः शब्देभ्यः खञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येत-

स्मिन्वर्थे । यतोपवादः । प्रतिजने साधुः, प्रातिजनीनः । जनेजने साधुरित्यर्थः । ऐदंयुगीनः, सांयुगीनः । प्रतिजन । इदंयुग । संयुग । समयुग । परयुग । परकुल । परस्यकुल । अमुष्यकुल । सर्वजन । विश्वजन । पञ्चजन । महाजन । यत्र हितार्थे एव साध्वर्थस्तत्र वचनात्प्राक्क्रीतीया बाध्यन्ते ॥

भक्तास्यः ॥ १०० ॥

भक्तशब्दाद् गुणः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः । भक्ते साधुः, भाक्तः शालिः । भाक्तास्तण्डुलाः ॥

परिषदो ण्यः ॥ १०१ ॥

परिषद्शब्दाद् ण्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः । परिषदि साधुः, परिषद्मः ॥ णप्रत्ययोप्यत्रेण्यते ॥ तदर्थं योगविभागः क्लियते । परिषदो णो भवति । परिषदि साधुः, परिषदः ॥

कथादिभ्यष्टक् ॥ १०२ ॥

कथादिभ्यः शब्देभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः । कथायां साधुः, काथिकः । वैकथिकः । कथा । विकथा । वितण्डा । कुटाचित् । जनवाद । जनेवाद । वृत्ति । सद्गृह । गुण । गण । आयुर्वेद । कथादिः ॥

गुडादिभ्यष्टञ् ॥ १०३ ॥

गुडादिभ्यः शब्देभ्यष्टञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः । गुडे साधुः, गौडिक इतुः । कौल्माषिको मुद्गः । साक्तको यवः । गुड । कुल्माष । सक्तु । अपूप । मांसोदन । इतु । वेणु । संयाम । संघाति । प्रवास । निवास । उपवास ॥

पथ्यातिथिवसतिस्वपतेर्दञ् ॥ १०४ ॥

पथ्यादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः । पथि साधुः, पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ॥

सभाया यः ॥ १०५ ॥

सभाशब्दाद्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये यतोप-
वादः । स्वरं विशेषः । सभायां साधुः सभ्यः ॥

ढक्कृन्दसि ॥ १०६ ॥

सभाशब्दाद्गुः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये कृन्दसि ।
यस्यापवादः । सभेयोस्य युवा यजमानस्य वीरो जायताम् ॥

समानतीर्थे वासी ॥ १०७ ॥

साधुरिति निवृत्तम् । वासीति प्रत्ययार्थः । समानतीर्थशब्दात्तत्रेति
सप्तमीसमर्थाद्वासीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । समाने तीर्थे वासीति,
सतीर्थः । समानोपाध्याय इत्यर्थः * ॥

समानोदरे शयित औ चोदात्तः ॥ १०८ ॥

समानोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थाच्छयित इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो
भवति औकारश्चोदात्तः । शयितः स्थित इत्यर्थः । समानोदरे शयितः,
समानोदर्या भ्राता ॥

सोदराद्यः ॥ १०९ ॥

सोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयित इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भ-
वति । विभाषोदर इति सूत्रेण यकारादौ प्रत्यये विवक्षिते प्रागेव समान-
स्य सभावः । समानोदरे शयितः, सोदर्या भ्राता । औ चोदात्त इति
नानुवर्तते । यकारे स्वरः ॥

भवे कृन्दसि ॥ ११० ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाद्भव इत्येतस्मिन्नर्थे कृन्दसि विषये यत्प्रत्य-
यो भवति । अणादीनां घादीनां चापवादः । सतिदशज्ञे ते ऽपि भवन्ति,

* तीर्थशब्देनेह गुरुकथ्यते । समानस्य सभार्वस्तीर्थं य इति । इत्यधिकं पुस्त-
कान्तरे ।

सर्वविधीनां कृन्दसि व्यभिचारात् । मेघ्याय च विद्युत्याय च नमः । आ
पादपरिसमाप्तिशकृन्दाधिकारो, भघाधिकारश्च समुद्राभ्राद् इति यावत् ॥

पाथोनदीभ्यां झण् ॥ १११ ॥

पाथशब्दाच्चदीशब्दाच्च झण् प्रत्ययो भवति । तत्र भव इत्येत-
स्मिन्नर्थे । यतोपवादः । पाथसि भवः, पाथो वृषा । नाद्यो गिरो मे
प्रयच्छति । पाथो ऽन्तरितम् ॥

वैशन्तद्धिमवद्भामण् ॥ ११२ ॥

वैशन्तशब्दाद्धिमवच्छब्दाच्चण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येत-
स्मिन्विषये । यतोपवादः । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा ॥

स्रोतसो विभाषा झड्झौ ॥ ११३ ॥

स्रोतशब्दाद्धिभाषा झत् झ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र भव इत्ये-
तस्मिन्विषये । यतोपवादः । पत्ने सोपि भवति । स्रोतसिभवः, स्रोत्यः । स्रो-
तस्यः । झड्झयोः स्वरे विशेषः ॥

सगर्भसयूथसनुताद्यन् ॥ ११४ ॥

सगर्भसयूथसनुतशब्देभ्यो यन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मि-
न्विषये । यतोपवादः । स्वरे विशेषः । अनुभ्राता सगर्भः । अनुसखा
सयूथः । यो नः सनुत्यः । सर्वत्र समानस्य कृन्दसीति सभावः ॥

तुग्राद् घन् ॥ ११५ ॥

तुग्यशब्दाद्घन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । यतोप-
वादः । त्वम्पने वृषभस्तुयियाणाम् । अनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्यशब्दः ॥

अग्राद्यत् ॥ ११६ ॥

अयशब्दाद्घत् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अये
भव, मय्यम् । किमर्थमिदं यवता सामान्येन यद्विहित एव । घच्छौ वेति
वत्यति ताभ्यां बाधा मा भूदिति पुनर्विधीयते ॥

घच्छौ च ॥ ११७ ॥

अयशब्दाद्घत् घच्छौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये ।
अयम् । अयियम् । अयीयम् । चकारस्तुयादृनित्यस्यानुकर्षणार्थः । अयि-
यम् । स्वरे विशेषः ॥

समुद्राद्घः ॥ ११८ ॥

समुद्रशब्दादभ्रशब्दाच्च घः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येत-
स्मिन्वर्धे । यतोपवादः । समुद्रियाणां नदीनाम् । अभ्रियस्येव घोषः ।
अभ्रशब्दस्यापूर्वनिपातस्तस्य लक्षणस्य व्यभिचारित्वात् ॥

बर्हिषि दत्तम् ॥ ११९ ॥

भव इति निवृत्तम् । बर्हिःशब्दात्सप्तमीसमर्थोदत्तमित्येतस्मिन्वर्धे
यत् प्रत्ययो भवति । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥

दूतस्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । दूतशब्दात् षष्ठीसमर्थोद्वागे कर्मणि
चाभिधेये यत्प्रत्ययो भवति । भागो ऽशः । कर्म क्रिया । यत्तु अग्ने दूत्यम् ।
दूतभागः, दूतकर्म वा ॥

रत्तोयातूनां हननी ॥ १२१ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । रत्तःशब्दाद्वातुशब्दाच्च षष्ठीसमर्थोद्गुन-
नीत्येतस्मिन्वर्धे यत्प्रत्ययो भवति । हन्यते ऽनयेति हननी । याते अग्ने रत्त-
स्या तनूः । रत्तसां हननी । यातेव्या यातूनां हननी । बहुवचनं स्तुतिवै-
शष्ट्यज्ञापनार्थम् । बहूनां रत्तसां हननेन तनूस्तूयते ॥

रेवतीजगती हविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥

रेवत्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः प्रशस्ये वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति ।
प्रशंसनं प्रशस्यम् । भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । यद्वो रेवती रेवत्यम् । यद्वो
जगती जगत्यम् । यद्वो हविष्या हविष्यम् । हविषे हिता हविष्यास्तासां
प्रशंसनं हविष्यम् । यस्येति लोपे कृते हलो यमां यमीति लोपः ॥

असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥

असुरशब्दऋषीसमर्थात्स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । अ-
णोपवादः । असुर्यं वा एतत्पात्रं, यच्चक्रधृतं कुलालकृतम् ॥

मायायाम्ण ॥ १२४ ॥

असुरशब्दात्पृथीसमर्थात्मायायां स्वविशेषे ऽण् प्रत्ययो भवति ।
पूर्वस्य यतोपवादः । आसुरी माया स्वधया कृतासि ॥

तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु

लुक् च मतोः ॥ १२५ ॥

तद्वानिति निर्देशादेव समर्थेविभक्तिः । मनुबन्तात्प्रातिपदिकात्प्र-
थमासमर्थादासामिति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यत्प्रथमासमर्थमुपधानो
मन्त्रश्चेत्स भवति । यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति ।
लुक्च मतोरिति प्रकृतिनिर्द्वासः । इतिकरणस्ततश्चेद्विवत्ता । तद्वानित्य-
वयवेन समुदायो व्यपदिश्यते । वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रे ऽस्ति स.वर्चस्वा-
न् । उपधीयते येन स उपधानः । चयनवचन इत्यर्थः । वर्चस्वानुपधान-
मन्त्र आसामिष्टकानामिति विदुः यति विहिते मतार्तुकि कृते वर्चस्या
उपदधाति तेजस्या उपदधाति । पयस्याः । रेतस्याः । तद्वानिति किम् ।
मन्त्रसमुदायादेव मा भूत् । उपधान इति किम् । वर्चस्वानुपम्यानमन्त्र
आसामित्यत्र मा भूत् । मन्त्र इति किम् । अङ्गुनिमानुपधानो हस्त आसा-
मित्यत्र मा भूत् । इष्टकास्त्विति किम् । वर्चस्वानुपधानो मन्त्र एषां कपा-
लानामित्यत्र मा भूत् । इतिकरणो नियमार्थः । अनेकपदसंभवेऽपि केन
चिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण ॥

अश्विमान्ण ॥ १२६ ॥

अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रे ऽस्ति सोश्विमान् । अश्विमच्छब्दादण् प्रत्ययो
भवति । पूर्वस्य यतोपवादः । अश्विमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकाना-

मिति विग्रहाखिवधीयते तत्र मतुपो लुकि कृते इनण्यनपत्यइति प्रकृति-
भावः । आश्वनीरूपदधाति ॥

वयस्यासु मूर्ध्ना मतुप् ॥ १२७ ॥

वयस्वानुपधानो मन्त्रो यासां ता वयस्यास्तास्वभिधेयासु मूर्ध्ना
मनुप् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोपवादः । यस्मिन्मन्त्रे वयः शब्दो मूर्ध्नु
शब्दश्च विद्यते स वयस्वानपि भवति मूर्ध्नुत्वानपि । यथा मूर्ध्ना वयः
प्रजापतिच्छन्द इति । तत्र वयस्वच्छब्दादिव मूर्ध्नुवच्छब्दादपि यति
प्राप्ते मनुष् विधीयते । मूर्ध्नुत्वतीरूपदधाति । वयस्या एव मूर्ध्नुत्वत्यः ।
वयस्यास्विति किम् । यत्र मूर्ध्नुशब्द एव केवलो न वयःशब्दस्तत्र मा
भूत् । मूर्ध्नुवत इति वक्तव्ये मूर्ध्ना इत्युक्तं मतुपो लुकि भाविनं चित्ते कृत्वा ॥

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥

यस्मिन्वर्थे मतुव्विहितस्तस्मिंश्छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति
मासतन्वोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । प्रथमासमर्थादस्त्युपाधिकात्पशुर्थं स-
प्तम्यर्थं च यत्प्रत्ययो भवति । मत्वर्थीयानामपवादः । नभांसि विद्यन्ते
यस्मिन्मासे, नभस्यो मासः । सहस्यः । तपस्यः । मधव्यः । नभःशब्दो
ऽश्रेषु वर्तते । तन्वां खल्वपि । श्रोजोस्यं विद्यते, श्रोजस्य तनू रक्षस्या ।
मासतन्वोरिति किम् । मधुमता पात्रेण चरति । मासतन्वोरनन्तरार्थं वा ।
मध्यस्मिन्वस्ति मध्यस्मिन्नन्तरमिति वा मधव्या मासः ॥ लुगकारेकार-
रेफाश्च वक्तव्याः ॥ * ॥ लुक्तावत् । तपश्च तपस्यश्च । नभश्च नभस्यश्च ।
सहश्च सहस्यश्च । नपुंसकलिङ्गं ह्यान्दसन्वात् । अकारः । इषो मासः ।
जर्तो मासः । इकारः । शुचिर्मासः । रेफः । शुक्रो मासः ॥

मधोर्ज च ॥ १२९ ॥

मधुशब्दान्मत्वर्थे जः प्रत्ययो भवति सकाराद्यच्च । उपसंख्याना-
लुक्च । साधवः । मधव्यः । मधुः । तन्वां खल्वपि । मधुया । मधव्या ।
मधुः । तनूः ॥

ओजसो ऽहनि यत्त्वौ ॥ १३० ॥

मत्वर्थइत्येव । ओजःशब्दान्मत्वर्थं यत्त्वौ प्रत्ययौ भवतो ऽहन्यं-
भिधेये । ओजस्यमहः । ओजसीनमहः ॥

वेशोयशश्चादेर्भगाद्यल् ॥ १३१ ॥

मत्वर्थइत्येव । वेशोयशसी आदौ यस्य प्रातिपदिकस्य तस्माद्वेशो-
यशश्चादेर्भगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्वर्थं यल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्व-
रार्थः । वेशोभगो द्विद्यते यस्य स, वेशोभग्यः । यशोभग्यः । वेश इति
धलमुच्यते । श्रीकामप्रयत्नमाहात्म्यवीर्ययशस्सु भगशब्दः । वेशश्चासौ भ-
गश्च श्रीप्रभृतिर्वंशो भगः, सोऽस्यास्तीति वंशोभग्यः ॥

ख च ॥ १३२ ॥

वेशोयशश्चादेर्भगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्वर्थं खः प्रत्ययो भवति ।
योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थं उत्तरार्थश्च । चकाराद्यत् । वेशोभग्यः ।
वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥

पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥ १३३ ॥

मत्वर्थइति निवृत्तम् । निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । पूर्वशब्दात्तृ-
तीयासमर्थोत्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे इन य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकारात्स्व
च । पथिभिः पूर्वैः । पूर्वैः । पूर्वैः पूर्वैरिति बहुवचनान्तेन पूर्व-
पुष्पा उच्यन्ते । तत्कृताः पन्थानः प्रशस्ता इति पथां प्रशंसा ॥

अद्भिः संस्कृतम् ॥ १३४ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अप्शब्दात्तृतीयासमर्थोत्संस्कृतमि-
त्येतस्मिन्नर्थं यत्प्रत्ययो भवति । यस्येदमप्यं हविः । अद्भिः संस्कृतमिति ॥

सहस्रेण संमितौ घः ॥ १३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सहस्रशब्दात्तृतीयासमर्थोत्संमितौ-
इत्येतस्मिन्नर्थं घः प्रत्ययो भवति । संमितस्तुल्यः सदृशः । अयमग्निः
सहस्रियः । सहस्रस्तुल्य इत्यर्थः । केचित्तु संमितौविति पठन्ति । तत्रापि
समित्या संमित एव लक्षयितव्यः । तत्र कुन्दसि प्रयोगदर्शनात् ॥

मतौ च ॥ १३६ ॥

मत्वर्थे च सहस्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति । सहस्रमस्य विद्यते, सहस्रियः । तपःसहस्राभ्यां विनीनी, अण् चेत्यस्यापवादः ॥

सोममर्हति यः ॥ १३७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सोमशब्दाद् द्वितीयासमर्थादर्हती-
त्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । सोममर्हन्ति, सौम्या ब्राह्मणाः । यज्ञार्हा
इत्यर्थः । यति प्रकृते यग्रहणं स्वरे विशेषः ॥

मये च ॥ १३८ ॥

सोमग्रहणं, यश्चानुवर्त्तते । मय इति मयडर्था लक्ष्यते । सोमशब्दा-
न्मयडर्थे यः प्रत्ययो भवति । आगतविकारावयवप्रकृता मयडर्थाः । हेतु-
मनुष्येभ्यो ऽन्यतरस्यां रूप्यः । मयट् च । मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ताच्छाद-
नयोः । तत्प्रकृतवचने मयडिति । तत्र यथायोगं समर्थविभक्तिः । सोम्यं
मधु पिबन्ति । सोममयमित्यर्थः ॥

मधोः ॥ १३९ ॥

यशब्दे निवृत्तः । मधुशब्दान्मयडर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मध-
व्यान् स्तोकान् । मधुमयानित्यर्थः ॥

वसोः समूहे च ॥ १४० ॥

वसुशब्दात्समूहे वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति चकारान्मयडर्थे च ।
यथायोगं समर्थविभक्तिः । वसव्यः समूहः । मयडर्था वा ॥ अक्षर-
समूहे कृन्दसः स्वार्यउपसंख्यानम् ॥ * ॥ ओशावयेति चतुरक्षरम् ।
अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम् । यजेति द्युक्षरम् । ये यज्ञामहइति पञ्चा-
क्षरम् । द्युक्षरो वषट्कारः । एष वै सप्तदशाक्षरशकृन्दस्यः प्रजापतिर्ज्यो-
मन्त्रे विहितः । सप्तदशाक्षराण्येव कृन्दस्य इत्यर्थः । कृन्दःशब्दादक्षर-
समूहे वर्त्तमानात्स्वार्थं यत्प्रत्ययः ॥ वसुशब्दादपि यदुक्तव्यः ॥ * ॥ हस्तौ
एहीतस्य बहुभिर्वसव्यैः । वसुभिरित्यर्थः । अग्निरीशे वसव्यस्य ।
वसोरित्यर्थः ॥

नन्त्राद् घः ॥ १४१ ॥

नन्त्रशब्दाद्घः प्रत्ययो भवति स्वार्थे । समूहइति नानुवर्त्तते ।
नन्त्रियेभ्यः स्वाहा ॥

सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४२ ॥

सर्वदेवशब्दाभ्यां तातिल् प्रत्ययो भवति क्न्दसि विषये स्वा-
र्थिकः । सर्वतातिः । देवतातिः ॥

शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥

करोतीति करः प्रत्ययार्थः । तत्सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः ।
शिवादिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः कर इत्येतस्मिन्नर्थे तातिल् प्रत्ययो
भवति । शिवं करोतीति, शिवतातिः । शंतातिः । अरिष्टतातिः ॥

भावे च ॥ १४४ ॥

भावे चार्थे क्न्दसि विषये शिवादिभ्यस्तातिल् प्रत्ययो भवति ।
शिवस्य भावः, शिवतातिः । शंतातिः । अरिष्टतातिः । यतः पूर्णोव-
धिरतः परमन्यः प्रत्ययो ऽधिक्रियते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ चतुर्थोऽध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ समाप्तश्च चतुर्थो ऽध्यायः ॥ शुभम् ॥ :: :: :: ॥

॥ काशिका ॥

पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

परिडतवरवामनजयादित्यविरचिता ।

तदुत्तरार्धम् ।

काशीस्थराजकीयपाठशालायां धर्मशास्त्राध्यापकेन,

रानडोपाख्येन बालशास्त्रिणा परिशोधितम् ।

काश्यां मेडिकलहालनामके यन्त्रालये मुद्रितम् ।

KĀŚIKĀ,

A COMMENTARY ON PĀṆINI'S GRAMMATICAL
APHORISMS

BY

PANDIT VĀKMAṆA AND JAYĀDITYA,

EDITED BY

PANDIT BĀLA ŚĀSTRĪ,

PROFESSOR OF HINDU LAW IN THE SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

SECOND PART.

BENARES :

PRINTED AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1878.

PRINTED BY E. J. LAZARUS & CO.,
AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

भूमिका ।

काशिका

पाणिनिसूत्राणां व्याख्या

सूत्रपाठक्रमानुसारिणी श्रीमन्महामहिमभट्टोजिदीक्षितविर-
चितसिद्धान्तकौमुदीमरीचिप्रसारतः पूर्वं सर्वस्मिन् भारते वर्षे षटन-
पाठनादिप्रचुरविततप्रचारापि सम्प्रति लघीयस्त्वेन व्युत्पत्तिसौकर्या-
नुरोधेन चोक्तकौमुद्या एव षटनपाठनादिव्यवहारगोचरतयेयमती-
वास्तं गता लुप्रकल्पेवास्ते । यस्याः संस्कृतविद्यैकमहाशरणे ऽस्मिन्
क्षेत्रे ऽपि नैकमप्यखण्डितं पुस्तकं कस्यापि पुस्तकालयउपलभ्यते ।
एतन्निर्मातारौ च वामनजयादित्यनामानौ सूरिणौ भट्टोजिदीक्षित-
कृतप्रौढमनोरमायां तद्वितप्रकरणस्यबहुल्यार्थादिति सूत्रे एतत्सर्वं
जयादित्यमतेनोक्तं वामनस्तु मन्यते इति तयोः पार्थक्येन प्रद-
र्शनात् प्रथमद्वितीयपञ्चमषष्ठा वामनकृतवृत्तय इतरे जयादित्यकृता
इत्यभियुक्ता इति तत्रत्यशब्दरत्नयन्त्राद्वेत्तरेतरं भिन्नावेव । महा-
राष्ट्रभाषीयलोकोत्तरललितकाव्यनिर्मातृवामनपण्डितादशेषतन्त्रस्वत-
न्त्रादस्याः कर्ता वामनो ऽन्य एव ।

बोपदेवमहायाहयस्तो वामनदिग्गजः ।

कीर्तरेव प्रसङ्गेन माधवेन विमोचितः ॥

इति शब्दकौस्तुभमनोरमयोरुपलभ्यमानश्लोकतो निखिल-
वैदिकभारतीतत्त्वार्थप्रकाशकभाष्यकारतस्ततोऽपि प्राचीनाद्वोपदेवाचा-
र्यतश्चास्य काशिकाकारस्य प्राचीनतरत्वस्य निर्णयेन नवनीताभिधे

महाराष्ट्रभाषीयविविधमनोहरकाव्यैकदेशसंग्रहे तस्य महाकवेर्बामन-
 पण्डितस्य १५६१ मिते शककाले संस्थितेरुपलमेन च तयोरवरतो
 वर्षपञ्चशत्या अन्तरालकालस्य संभावनात् । अयं च वामनो जयादित्य-
 श्च जैनावित्यनुमीयते । सकलैरास्तिकैः शिष्टैरादृतस्य ग्रन्थारम्भसमये
 मङ्गलाचरणस्याशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशान्यतमस्याप्युपेक्षणात् । वृत्तौ
 भाष्ये इत्यादि प्रबन्धमुखपद्ये समाहृत्यान्यतन्त्राणीत्यमरश्लोकसमा-
 नच्छायेऽपलम्भाच्च । इदं च दृढतरमनयोर्नास्तिकत्वे प्रमाणं यदमू
 कुचत्वानपि कतिपयान्प्रयोगानुपलभ्य तेषां च सूत्रवार्तिकभाष्यैः सिद्धिम-
 पश्यन्तौ स्वतन्त्राविव बहूनि वचनानि कल्पयामासतुर्ग्रमाच्चेत्येवमा-
 दीनि, सूत्रमध्ये च प्रचिक्षिपतुर्बहूनि पदानि ग्रामजनबन्धुसहायेभ्य-
 स्तल्ङ्करपृष्ठ्युनामित्यादिरूपेण, येनाद्य यावदास्तिकानामपर्यालोचि-
 तरहस्यनामङ्गपारायणैकप्रवणानां पारायणे वैगुण्यमुपलभ्यते । आ-
 स्तिको हि सूत्रभङ्गादिप्रयासेनापि सूत्राक्षरैरेव रूपाणि साधयितुं य-
 तेत तथाप्यशक्नुवन्नसाध्वेतदित्यभिदधीत न तु शास्त्रं कल्पयेद-
 न्यथयेद्वा । एवं संमाननोत्सज्जनेति सूत्रे संमाननोदाहरणं नयते
 चार्वा लोकायते इत्यप्यत्र प्रमाणं चार्वा बुद्धुः तत्संबन्धादाचार्यो ऽपि
 चार्वा स लोकायते शास्त्रे पदार्थान्नयते उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य
 शिष्येभ्यः प्रापयति युक्तिभिः स्थाप्यमानाः संमानिताः पूजितां
 भवन्ति इति हि लिखितम् । आस्तिको हि साङ्ख्ये योगे ऽन्य-
 स्मिन्वा ऽऽस्तिकशास्त्रे शिष्याणां व्युत्पादनेन संमाननमभिप्रेयान्न तु
 नितरां विरुद्धे लोकायतशास्त्रे व्युत्पादनेन । आसंश्च तस्मिन्स-
 मये भूयांसो जैनाः पाणिनीयतन्त्रे निष्णाता न्यासकारप्रभृतयः ।
 न्यासकारस्य जैनत्वं हि

जयन्ति ते सदा सन्तः सर्वोपायैरुपार्जितम् ।
 'गुणाणां' सुमहद् वृन्दं दोषाणां परिमार्जनम् ॥
 अन्यतः सारमादाय कृतैषा काशिका यथा ।
 वृत्तिस्तस्या यथाशक्ति क्रियते पञ्जिका तथा ॥

इति ग्रन्थारम्भस्थपद्यद्वयेन इति श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्य-
 जिनेन्द्रबुद्धिपादविद्वचितायां काशिकाविवरणपञ्जिकायां प्रथमाध्या-
 य इत्युपसंहारेण च व्यक्तमेव । मन्ये चेदमेव निरीक्ष्य चास्तिक-
 कृतनिबन्धपठनपाठनाभ्यामास्तिकजनानां दुरितमाशङ्कमानैरार्षप्रमा-
 णैकबद्धादरैरास्तिकशिरोमणिभिर्भट्टोजिदीक्षितहरिदीक्षितनागोजिभ-
 ट्टप्रभृतिभिः पण्डितवरैरपसार्याप्रामाणिकानि वचनानि तादृशा निबन्धा
 अर्थीयन्त यत्र कृतादराणामर्वाचां शास्त्ररसिकानां स्मृतिपथादपि
 दूरमपसमुस्तात्कालिकाः प्रबन्धाः । अस्तु नामैतन्नबन्धकारो
 नास्तिको गुणास्त्वस्यां वृत्तो भूयांसो लसन्ति सर्वेषु सूत्रेषु पूर्वपूर्वसूत्र-
 म्यपदसंबन्धप्रदर्शनेन सरलवृत्तिनिबन्धेन बहुतरादाहरणप्रत्युदाहर-
 णदानेन च सूचार्थप्राञ्जलीकरणमुखा विषयविवेचनप्रभृतयश्च ये
 ऽर्वाचीननिबन्धानपेक्ष्य व्युत्पित्सुजनानतीवोपकुर्युरिति भवेदिमां वृत्तिं
 निर्थायतां निश्चयः । तामिमां परमप्राचीनां व्युत्पित्सुजनानां
 महान्तमुपयोगमादधानां वृत्तिमालोच्य विलुप्रपायां प्राचीनसंस्कृ-
 तनिबन्धोज्जीवनबद्धदीक्षैर्विदेशीयविद्वद्वरप्रोत्साहतेश्च काशिकरा-
 जकीयपाठशालाप्रधानाध्यक्षैः प्रभुवरश्रीशिफियसाहिवाभिधमहाशयैः
 प्रवर्तितः कथं चिद् द्वित्रिखण्डितपुस्तकसंयोगेन समग्रं पुस्तकं
 समासाद्य प्रवर्तमानो ऽन्तरा मिलितेन गुर्जरप्रान्तस्थसकलपाठशा-
 लाध्यक्षपदवीमलंकुर्वता श्रीडाकुरब्यूलरसाहिवाभिधमहाशयेन च

महान्तमनुग्रहमाविष्कुरुवता स्वपाठशालास्थप्रार्थितैतत्पुस्तकाध्याय-
 प्रपणेन काश्मीरमण्डलाहृतशारदाक्षरलिखितैतत्पुस्तकप्रापणेन च भृशं
 लघूकृतपरिश्रमो ऽमुद्रयमिमां वृत्तिं कार्शोविद्यासुधानिधिनामकपत्रि-
 काद्वारा । बहुव चास्यां परिवृत्तियोग्यान्पाठान्निश्चिन्वन्नपि द्वित्रेष्वपि
 पुस्तकेषु तथैव तानवेद्य ग्रन्थकैश्च तथोपनिबद्धन्मन्यमानस्तथै-
 वास्यापयम् । सेयं वृत्तिः प्रागुक्तपत्रद्वारा प्रकाशितापि तत्पत्रग्रह-
 णासमर्थानां शास्त्ररसिकानां पुनरपि पुरेव खेदं न नेदयैदिति पर्या-
 लोच्य पृथगमुद्रयं तामिमामवलोकयन्तु व्युत्पत्सुजनेपकारिणीं
 प्राचीनतमां वृत्तिं शास्त्ररसिकाः क्षाम्यन्तु च सीसाक्षरयोजकदोषेण
 शोधकदृष्टिदोषेण च प्रमादतो ऽनुपलक्षितानशुद्धिदोषान्गुणैकपत्र-
 पातिभः सफलयन्तु च मामकीनं परिश्रममिति प्रार्थयते ।

काशिकराजकीयप्रधानपाठशालायां धर्मशास्त्राध्यापको
 बालशास्त्री

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ काशिका ॥

॥ षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥

तेन क्रीतमिति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात्क्रीतसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्व-
मनुक्रमिष्यामश्च प्रत्ययस्तेष्वधिक्रतो वेदितव्यः । वक्ष्यति । तस्मै हित-
मिति । वत्सेभ्यो हितो, वत्सीयो गोधुक् । करभीय उष्ट्रः । अक्षरभीयः ।
अवत्सीयः । अर्थोवधिन्त्वेन गृहीतः, न प्रत्ययः । तेन प्राक् ठञः छ इति
नोक्तम् ॥

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येव । उघर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्गवादिभ्यश्च यत्प्र-
त्ययो भवति । प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु । कृष्यापवादः । शङ्ख्यं दाह । पिच-
व्यः कार्पासः । कमण्डलव्या मृत्तिका * । गवादिभ्यः खत्वपि । गव्यम् ।
हविष्यम् । सनहुर्नाम चर्मविकारः । ततः परत्वाच्चर्मणोजित्येष विधिः
प्राप्नोति । तथा चर्मेनाम हविः । सक्नुवविकारः । अपूपदिष्वत्रविका-
रेभ्यश्चेति पठ्यते । ततो, विभाषा हविरपूपदिभ्यश्चेत्येष विधिः प्राप्नो-
ति । तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन यत्प्रत्यय एवेष्यते । सनहुर्व्यं चर्म । वरव्या-
स्तण्डुलाः । सक्तव्या धाना इति । गवादिषु नाभि नभं चेति पठ्यते ।
तस्यायमर्थः । नाभिशब्दो यत्प्रत्ययमुत्पादयति नभं चादेशमापद्यतइति ।
नाभये हितः, नभ्यो ऽत्तः । नभ्यमञ्जनम् । यस्तु शरीरावयवो नाभिशब्दः
ततः शरीरावयवादिति यति कृते नाभये हितं नाभ्यं तैलमिति भवि-
तव्यम् । गवादिषु यता सन्नियुक्तो नभभाषो ऽत्र न भवति । गो ।
हविस् । बर्हिष् । खट । अष्टका । युग । मेधा । सक् ॥ नाभि नभं च ॥
शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्सन्नियोगेन चान्तोदात्तत्वम् ॥ शून्यम् ।

* कमण्डलव्या मृत्तिकेति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

शून्यम् । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाच्चस्तद्वृत्तइति लोपो न स्यात् ॥
ऊधसो ऽनङ्घ्र ॥ ऊधन्यः कूपः । उदर । खर । खद । अतर । विष * ।
गवादिः ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

कम्बलात्प्राक्क्रोतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति कस्यापवादः संज्ञायां
विषये । कम्बल्यमूर्णोपलशतम् । संज्ञायामिति किम् । कम्बलीया ऊर्णा ॥

विभाषा हविरूपपादिभ्यः ॥ ४ ॥

हविर्विशेषवाचिभ्यो ऽरूपपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्क्रोतीये-
ष्वर्थेषु विभाषा यत् प्रत्ययो भवति । आमिद्व्यं दधि । आमितीयं दधि ।
पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । हविश्शब्दान्तु गवादिपाठावित्य-
मेव भवति । अरूपपादिभ्यः । अरूप्यम् । अरूपीयम् । तण्डुल्यम् । तण्डु-
लीयम् । अपूप । तण्डुल । अभूष । अप्योष । प्रथुक । अभ्येष । अगल ।
मुसल । मूप । कटक । कर्णवेष्टक । क्णव ॥ अत्रविकारेभ्यश्च ॥ पूष ।
स्यूणा । पीप । अश्व । पत्र † । अरूपपादिः ॥

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥

तेस्मादिति चतुर्थीसमर्थोद्धृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । वत्सेभ्यो हितो गोधुक, वत्सीयः । अवत्सीयः । पठव्यम् । गव्यम् ।
हविष्यम् । अरूप्यम् । अरूपीयम् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद्यत् प्रत्ययो
भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । कस्यापवादः । दन्त्यम् । कण्ठम् ।
आष्ठम् । नाभ्यम् । नस्यम् ॥

* स्कन्द । अघ्ना । एतावन्न गणो पुस्तकान्तरे ऽधिकौ ।

† कट । अपः स्यूण । ओदन । अवोष । प्रदीप । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽत्र गणो
ऽधिकाः ।

खलौयवमाप्रतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ७ ॥

खलादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । कृ-
स्यापवादः । खलाय हितं, खल्यम् । यज्यम् । माष्यम् । तित्यम् । वृ-
ष्यम् । ब्रह्मण्यम् । वृष्णे हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव
भवति । कृप्रत्ययोपि न भवति । अनभिधानात् । चकारानुक्तसमुच्चयार्थः ।
रथाय हिता, रथा ॥

• अजाविभ्यां थ्यन् ॥ ८ ॥

अज अवि इत्येताभ्यां थ्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येत-
स्मिन्विषये । कृस्यापवादः । अजथ्या यूथिः । अविथ्या ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥

आत्मन् विश्वजन इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्खः
प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । कृस्यापवादः । अङ्गमिति
ननोपो न कृतः प्रकृतिपरिमाणज्ञापनार्थम् । तेनोत्तरपदग्रहणं भोगशब्द-
नैव संबध्यते, न तु प्रत्येकम् । आत्मने हितम्, आत्मनीनम् । आत्मा-
ध्वानौ खइति प्रकृतभावः । विश्वजनेभ्यो हितं, विश्वजनीनम् ॥ कर्म-
धारयादिष्यते ॥ षष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्च एव भवति । विश्वजनाय हितं,
विश्वजनीयम् ॥ पञ्चजनाद्रुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पञ्चजनाच्च खः । अत्रापि
कर्मधारयादिष्यते । पञ्चजनीनम् । अन्यत्र पञ्चजनीयम् ॥ सर्वजनाद्रुज्
खश्च ॥ * ॥ * सार्वजनिकम् । सर्वजनीनम् । अत्रापि कर्मधारयादेव ।
सर्वजनीयमन्यत् ॥ महाजनाच्चित्यं ठञ्चकथ्यः ॥ * ॥ महाजनाय हितं,
महाजनिकम् । तत्पुरुषादेव । बहुव्रीहेस्तु कृ एव भवति । महाजनीयम् ।
भोगोत्तरपदात्खत्व्वपि । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । भोगशब्दः शरीर-
वाची । केवलेभ्यो मात्रादिभ्यः कृ एव भवति । मात्रीयः । पित्रीयः ।
राजाचार्याभ्यां तु नित्यम् । भोगोत्तरपदाभ्यामेव खः प्रत्यय इष्यते, न के-

* सर्वजनाद्रुज् च । चकारात्खश्चेति पा० २ ।

वलाभ्याम् । राजभोगीनः । आचार्यभोगीनः ॥ आचार्यदशात्वं च ॥ * ॥
केवलाभ्यां वाक्यमेव भवति । राजे हितम् । आचार्यां हितमिति ॥

सर्वपुरुषाभ्यां णट्जौ ॥ १० ॥

सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्यं णट्जौ प्रत्ययौ भवतः तस्मै हितमित्ये-
तस्मिन्विषये । कृस्यापवादः । सर्वस्मै हितं, सार्वम् । पौरुषेयम् ॥ सर्वा-
णस्य वा वचनम् ॥ * ॥ सर्वायम् ॥ पुरुषादुधविकारसमूहतेनकृतेष्विति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ पौरुषेयो वधः विकारः समूहे वा । तेन कृते । पौरुषेयो
यन्यः ॥ ।

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥

माणवचरकशब्दाभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमिष्येतस्मि-
न्विषये । कृस्यापवादः । माणवाय हितं, माणवीनम् । चारकीणम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥

प्रकृतिरूपादानकारणं, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरं विकृतिः । विकृ-
तिवाचिनः प्रातिपदिकात्प्रकृतावभिधेयायां यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
तदर्थमिति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः परामृश्यते ।
विकृत्यर्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः । तदर्थग्रहणेन प्रकृतेरन्यार्थताख्यायते । न
प्रकृतिविकारसंभवमात्रे प्रत्ययः । किं तर्हि प्रकृतेरन्यार्थत्वे विवक्षिते ।
प्रत्ययार्थस्य च तदर्थत्वे सति सामर्थ्याल्लभ्या चतुर्थी समर्थविभक्तिः । के-
चित्तु तस्मै हितमित्यनुवर्त्तयन्ति । अङ्गारेभ्यो हितानि एतानि काष्ठानि,
अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः । शङ्ख्यं दाह । पिचव्यः
कार्पासः । तदर्थमिति किम् । यवानां धानाः । धानानां सक्तवः । प्रकृत्य-
न्तरनिवृत्तिरत्र विवक्षिता न तादर्थ्यम् । धानानां सक्तवो न लाजा-
नामिति । विकृतेरिति किम् । उदकार्थः कूपः । विकृतिग्रहणे ऽक्रियमाणे
या का चित्प्रकृतिर्ग्रह्यते नोपादानकारणमेव । भवति च कूप उदकस्य
प्रकृतिः । तत्रोत्पादनात् । न तु उदकं तस्य विकृतिः । अत्यन्तभेदात् ।
प्रकृताविति किम् । अस्यर्थकोशी । असिरयसे विकृतिर्भवति । न तु

कोशी तस्य प्रकृतिर्भवति । द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्योरङ्गणे विवक्षितः प्रकृतिविकारभावो लभ्यते ॥

क्वादिरूपधिवलेर्ङ् ॥ १३ ॥

क्वादिरादिभ्यः शब्देभ्यो ठञ् प्रत्ययो भवति तदर्थे विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । कस्यापवादः । क्वादिषेयाणि तृणानि । औपधेयं दाह । बालेयास्तण्डुलाः । उपधिशब्दात्स्वार्थं प्रत्ययः । उपधीयतइत्युपधिः रथाङ्गम् । औपधेयमपितदेव दाह ॥

ऋषभोपानहोर्ङ्यः ॥ १४ ॥

ऋषभ उपानह इत्येताभ्यां ङ्यः प्रत्ययो भवति तदर्थे विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । कस्यापवादः । ऋषभो वत्सः । औपानहो मुञ्जः ॥ चर्मण्यपि प्रकृतित्वेन विवक्षिते पूर्वविप्रतिषेधादयमेवेष्यते ॥ औपानहं चर्म ॥

चर्मणोञ् ॥ १५ ॥

चर्मण इति षष्ठी । चर्मणो या विकृतिः तद्वाचिनः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तदर्थे विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । कस्यापवादः । वाध्रं चर्म । वारत्रं चर्म ॥

तदस्य नदस्मिन्स्यादिति ॥ १६ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अस्येति प्रत्ययार्थः, स्यादिति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । एवं द्वितीयेपि वाक्ये । सप्तम्यर्थं तु प्रत्यय इत्येतावान्विशेषः । प्रथमासमर्थोत्पद्यर्थं सप्तम्यर्थं च यच्चावहितं प्रत्ययो भवति । यत्प्रथमासमर्थं स्यात्त्वेत्तद्व्यति । इतिकरणस्तत्त्वेद्विवक्षा । प्राकार आसामिष्टकानां स्यात्, प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दाह । सप्तम्यर्थं खल्वपि । प्राकारोस्मिन्देसे स्यात्, प्राकारीयो देगः । प्रासादीया भूमिः । स्यादिति संभावनार्थां लिङ् संभावने जलमिति चेदित्यादिना, इष्टकानां बहुत्वेन तत्संभाव्यते । प्राकार आसामिष्टकानां स्यादिति । देशस्य च गुणेन संभाव्यते । प्रासादोस्मिन्देसे स्या-

दिति । प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं चेह न विवक्षितम् । किं तर्हि योग्य-
तामात्रं तेन पूर्वस्यायमविषयः । द्विस्तदग्रहणं न्यायप्रदर्शनार्थम् । अने-
कस्मिन्नत्यर्थे प्रत्येकं समर्थविभक्तिः संबन्धनीयेति । अथेह कस्माच्च
भवति । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति । गुणवानयं संभाव्यते, प्रासाद-
लाभोऽस्येति । इतिकरणो विवक्षार्थ इत्युक्तम् ॥

परिखाया ढञ् ॥ १७ ॥

परिखाशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति तदस्य तदस्मिन्स्यादित्येत-
स्मिन्नर्थे । कस्यापवादः । पारिखेयी भूमिः ॥ कृतयोः पूर्णावधिः ॥ इतः
परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्वतेष्टञ् ॥ १८ ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वृत्तिरिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वृत्तिसंशब्दना-
द्यानित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ढञ् प्रत्ययस्तेष्वधिङ्गते वेदितव्यः । वक्ष्यति,
पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति । पारायणिकः । तौरायणिकः । चा-
न्द्रायणिकः ॥

आर्हाद्गोपुच्छसंख्यापरिमाणाटक् ॥ १९ ॥

तदहंतीति वक्ष्यति । आ एतस्मादहंसंशब्दनाद्यानित उर्ध्वमनुक्र-
मिष्यामः ढक् प्रत्ययस्तेष्वधिङ्गते वेदितव्यः । गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा ।
अभिधावयमाकारः । तेनाहंत्यर्थेपि ढक् भवत्येष । ढञ्प्रधिकारमध्ये त-
दपवादः ढग्विधीयते, वक्ष्यति । तेन क्रीतम् । नैष्किक्म् । पाणिकम् । अ-
गोपुच्छसंख्यापरिमाणादिति किम् । गोपुच्छेन क्रीतं, गौपुच्छिकम् । संख्या ।
षाष्टिकम् । परिमाण । प्रास्थिकम् । कौडविकम् । ढञ् प्रत्युदाह्रियते ।
संख्यापरिमाणयोः को विशेषः । भेदगणनसंख्या एकत्वादिति । गुरुत्व-
मानमुन्मानं पलादिति । आयाममानं प्रमाणं वितस्त्यादिति । आरोहपरि-
णाहमानं परिमाणं प्रस्थादिति ॥

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥

आर्हादित्येव । निष्कादिभ्यः शब्देभ्यो ऽसमासे ठक् प्रत्ययो भवति
 आर्हायेष्वर्थेषु । ठजोपवादः । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् ।
 माषिकम् । असमासइति किम् । परमनैष्किकम् । उत्तमनैष्किकम् । ठजेव
 भवति, परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः । अथ किमर्थमसमासइत्युच्यते या-
 वता यद्वहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । निष्कादिष्व-
 समासयहणं ज्ञापकं पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य । उगवादिभ्यो यत् । गव्यम् ।
 सुगव्यम् । अतिसुगव्यम् । विभाषा हविरूपादिभ्यः । अपूप्यम् । अपूपीयम् ।
 यवापूप्यम् । यवापूपीयम् । शरीरावयवाद्वात् । दन्त्यम् । राजदन्त्यमित्ये-
 वमादि सिद्धं भवति ॥ इत उत्तरं च संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरिष्यते ॥
 पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । द्वैपारायणिकः । त्रैपारायणिकः ॥
 लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्बन्धते ॥ द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् ।
 द्विशूर्पेण क्रीतमिति तदन्तविधिप्रतिषेधात् शूर्पादजन्यतरस्यामित्यञ्च न
 भवति । सामान्यविहितषष्ठजेवभवति । द्विशूर्पाकम् । ठजो द्विशुं प्रत्य-
 निमित्ताङ्गुभावः * । तथा चोक्तम्, प्राभवतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तयहण-
 मलुकीति । निष्क । पण । पाद । माष । वाहद्वेण । षष्टि । निष्कादिः ॥

शतश्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥

आर्हाद् इत्येव । शतशब्दात् ठन्यतौ प्रत्ययौ भवतः अशते
 ऽभिधेये । आर्हायेष्वर्थेषु । कनोपवादः । शतेन क्रीतं, शत्यम् । शतिकम् ।
 अशतइति किम् । शतं परिमाणमस्य, शतकं निदानम् । प्रत्ययार्थोत्र
 संघः शतमेव वस्तुतः प्रकृत्यर्थाच्च भिद्यन्ते । इह तु न भवति । शतेन
 क्रीतं, शत्यं शाटकशतम् । शतिकं शाटकशतमिति, वाक्येन ह्यत्र प्रत्य-
 यार्थस्य तत्त्वं गम्यते न श्रुत्या । तथा चोक्तम् । शतप्रतिषेधे ऽन्यशतत्वे
 ऽप्रतिषेध इति । चकारो ऽसमासइत्यनुकर्षणार्थः । द्वौ च शतं च द्विशतं

* ठजो द्विशुं प्रतीत्येव गन्धः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

द्विशतेन क्रीतं, द्विशतकम् । त्रिशतकम् । प्राग्भवेः संज्ञापूर्वपदानां तद-
न्तग्रहणमनुकीत्यनया इष्ट्या समासादपि प्राप्नोति ॥ २१ ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥

आर्हादित्येव । संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन् प्रत्ययो
भवति आर्हायेष्वर्थेषु । ठञो ऽपवादः । पञ्चभिः क्रीतः, पञ्चकः ।
बहुकः । गणकः । अतिशदन्ताया इति किम् । साप्तिकः । चात्वारिंश-
त्कः । अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणाद्भूतैः पर्युदासे न भवति । कतिकः ॥

वतोरिड् वा ॥ २३ ॥

षत्वन्तस्य संख्यात्वात् कन् सिद्ध एव तस्य त्वनेन वा इडागमो
विधीयते । वतोः परस्य कनो वा इडागमो भवति आर्हायेष्वर्थेषु । ता-
वतिकः । तावत्कः । यावतिकः । यावत्कः ॥

विंशतिचिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥

विंशतिचिंशद्भ्यां ड्वुन् प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्हा-
येष्वर्थेषु । विंशकः । त्रिंशकः । ति विंशतेर्इतीति तिलोपः । असंज्ञाया-
मिति किम् । विंशतिकः । त्रिंशत्कः । कथं पुनरत्र कन् यावता अतिश-
दन्ताया इति पर्युदासेन भिन्नव्यम् । योगावभाषः करिष्यते । विंशति-
चिंशद्भ्यां कन्प्रत्ययो भवति । ततो ड्वुनसंज्ञायामिति ॥

कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥

कंसाट्टिठन् प्रत्ययो भवति आर्हायेष्वर्थेषु । ठञोपवादः । टकारो
डीबर्थः । इकार उच्चारणार्थः । नकारः स्वरार्थः । कंसिकः । कंसिकी ॥
अट्टौच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अट्टिकः । अट्टिकी ॥ कार्षापणाट्टिठन्वक्त-
व्यः ॥ * ॥ कार्षापणिकः । कार्षापणिकी ॥ प्रतिशब्दश्चास्यादेशो वा
वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रतिकः । प्रतिकी ॥

शूर्पादअन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥

शूर्पशब्दादयतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्हायिष्वर्थेषु । ठञोप-
वादः । पत्ते सोपि भवति । शूर्पेण क्रीतं, शैर्पम् । शैर्पिकम् ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥

शतमानादिभ्यः शब्देभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति आर्हायिष्वर्थेषु ।
ठञ्ठञ्कनामपवादः । शतमानेन क्रीतं, शतमानं शतम् । वैशतिकम् ।
साहस्रम् । वासनम् ॥

अद्वाद्धृपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥

आर्हादित्येव । अर्धशब्दः पूर्वा यस्मिन्तस्मादद्वाद्धृपूर्वात्प्रातिप-
दिकाद् द्विगोश्च परस्य आर्हायस्य लुग् भवति असंज्ञायां विषये । अद्वाद्धृ-
कंसम् । द्विकंसम् । त्रिकंसम् । अद्वाद्धृशूर्पम् । द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । असं-
ज्ञायामिति किम् । पञ्चलौहितिकम् । पाञ्चकलायिकम् । लोहिनीशब्द-
स्य भस्याठे तद्धितइति पुंवद्भावः * । प्रत्ययान्तस्य विशेषणमसंज्ञायहणं
न चेत्प्रत्ययान्तं संज्ञेति । अद्वाद्धृशब्दः संख्यैव । क्रिमर्थं भेदेनोपादीयते ।
ज्ञापकार्थं क्व चिदस्य संख्याकार्थं न भवति । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने
कृत्वसृजिति ॥

विभाषा कार्पापणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥

अद्वाद्धृपूर्वाद् द्विगोश्च कार्पापणसहस्रान्तादुत्तरस्यार्हायप्रत्ययस्य
विभाषा लुग्भवति । पूर्वण लुकि नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । अर्धकार्पाप-
णम् । अद्वाद्धृकार्पापणिकम् । द्विकार्षापणम् । द्विकार्षापणिकम् । औप-
संख्यानिकस्य टिटने लुक् । अलुकपत्ते च प्रतिरादेशो विकल्पितः । अ-
र्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । त्रिप्रतिकम् । सहस्रात् । अर्धसहस्रम् ।
अर्धसहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसहस्रम् । अलुकपत्ते संख्यायाः संवत्स-
रसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥ सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अद्वा-
र्धसुवर्णम् । अर्धसौवर्णिकम् । द्विसुवर्णम् । द्विसौवर्णिकम् । अर्धश-
-

* लोहिनीशब्दस्येत्यारम्भी पुंवद्भाव इत्यन्ते। अन्यः प्रतिपत्तात्र मूले । पदमञ्जरी
दर्शनात् ।

तमानम् । अद्ध्यर्धशतमानम् । द्विशतमानम् । द्विशतमानम् । परिमा-
णान्तस्येत्युरपदवृद्धिः ॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ३० ॥

द्विगोरित्येव । द्वित्रिपूर्वाद्द्विगोर्निष्कान्तादाहोयप्रत्ययस्य विभाषा
लुगभवति । द्विनिष्कम् । द्विनैष्कम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्कम् ॥
बहुपूर्वाञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बहुनिष्कम् । बहुनैष्कम् । परिमाणा-
न्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

विस्ताच्च ॥ ३१ ॥

द्वित्रिपूर्वादिति चकारेणानुक्रुष्यते, द्वित्रिपूर्वाद्द्विस्तान्ताद्द्विगोः
परस्याहोयप्रत्ययस्य विभाषा लुगभवति । द्विबिस्तम् । द्विबैस्तिकम् ।
त्रिबिस्तम् । त्रिबैस्तिकम् । बहुबिस्तम् । बहुबैस्तिकम् * ॥

विंशतिकात्खः ॥ ३२ ॥

अद्ध्यर्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद्द्विगोश्च विंशतिकशब्दान्तादाहोयेष्वर्थेषु
खः प्रत्ययो भवति । अद्ध्यर्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । त्रिविंश-
तिकीनम् । विधानसामर्थ्याल्लुङ्ग भवति ॥

खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥

अद्ध्यर्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अद्ध्यर्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद्द्विगोश्च
खारीशब्दान्तादाहोयेष्वर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति । अद्ध्यर्धखारीकम् ।
द्विखारीकम् ॥ केवलाञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ खारीकम् ॥ काकिण्याश्चो-
पसंख्यानम् ॥ * ॥ अद्ध्यर्धकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम् । त्रिकाकिणी-
कम् ॥ केवलायाश्च ॥ * ॥ काकिणीकम् ॥

पणपादमाषशताद्यत् ॥ ३४ ॥

अद्ध्यर्धपूर्वाद्द्विगोरित्येव । अद्ध्यर्धपूर्वाद्द्विगोश्च पणपादमाषशतश-
ब्दान्तादाहोयेष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति । अद्ध्यर्धपण्यम् । द्विपण्यम् ।

त्रिपण्यम् । अद्भुतुपाद्यम् । द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यम् । पद्माशो न भवति
पद्मत्यतदर्थे-इति । प्राण्यङ्गस्य स इष्यते । इदं तु परिमाणम् । माष ।
अद्भुतुमाष्यम् । द्विमाष्यम् । त्रिमाष्यम् । शत । अद्भुतुशंत्यम् । द्विश-
त्यम् । त्रिशत्यम् ॥

शाणाद्वा ॥ ३५ ॥

अद्भुतुपूर्वाद्द्विगोरित्येव । शाणशब्दादध्यर्तुपूर्वाद् द्विगोराहीयेष्व-
र्थेषु वा यत् प्रत्ययो भवति । ठजोपवादः । पत्ते सोपि भवति । तस्य च
लुक् । अद्भुतुशाण्यम् । अद्भुतुशाणम् । द्विशाण्यम् । द्विशाणम् । त्रिशा-
ण्यम् । त्रिशाणम् ॥ शनाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अद्भुतुशंत्यम् । अद्भु-
तुशतम् । द्विशत्यम् । द्विशतम् । त्रिशत्यम् । त्रिशतम् ॥

द्वित्रिपूर्वाद्गच ॥ ३६ ॥

शाणाद्वेत्येव, द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तात्प्रातिपदिकादाहीयेष्वर्थेषु अण
प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च वा । तेन चैरूप्यं भवति । द्विशाण्यम् ।
द्वैशाणम् । द्विशाणम् । त्रिशाण्यम् । त्रैशाणम् । त्रिशाणम् । परिमाणा-
न्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति पर्यदासादाद्विवृद्धिरेव भवति ॥

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥

ठजादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः तेषामितः प्रभृति समर्थवि-
भक्तयः प्रत्ययार्थाश्च निर्दिश्यन्ते । तेनेति तृतीयासमर्थात् क्रीतमित्ये
तस्मिन्नर्थे यथावहितं प्रत्ययो भवति । सप्रत्या क्रीतं, साप्रतिकम् । आ-
शीतिकम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषिकम् । शत्यम् ।
शतिकम् । द्विकम् । त्रिकम् । तेनेति मूल्यात्करणे तृतीया समर्थवि-
भक्तिः । अन्यज्ञानभिधानाच्च भवति । देवदत्तेन क्रीतं, पाणिना क्रीतमिति ।
द्विषचनबहुषचनान्तात्प्रत्ययो न भवति । प्रस्थाभ्यां क्रीतं, प्रस्थैः क्रीत-
मिति, अनभिधानादेव । यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य संख्याभेदावगमे प्रमाणमस्ति
तत्र द्विषचनबहुषचनान्तादपि प्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां क्रीतं, द्विकम् ।
त्रिकम् । पञ्चकम् । तथा मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकम् । माषिकम् । नह्येकेन
मुद्गेन क्रयः संभवति ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाच्चिमित्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तच्चिमित्तं संयोगश्चेत्स भवति उत्पातो वा । संयोगः संबन्धः प्राणिनां शुभाशुभसूचकः । महाभूतपरिणाम उत्पातः । शतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः, शत्यः । शतिकः । साहस्रः । उत्पातः खत्वपि । शतस्य निमित्तमुत्पातो दक्षिणात्तिस्यन्दनम्, शत्यम् । शतिकम् । साहस्रम् ॥ तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वातस्य शमनं कोपनं वा, वातिकम् । पित्तिकम् । श्लेष्मिकम् ॥ सच्चिपाताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साच्चिपातिकम् ॥

गोशब्दोत्पत्त्यापरिमाणाश्चादेर्यत् ॥ ३९ ॥

गोशब्दाद् द्युवश्च प्रातिपदिकात्संख्यापरिमाणाश्चादिविवर्जिता द्यत् प्रत्ययो भवति तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्नर्थे । ठजादीनामर्थाद्वाः । गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा, गव्यः । द्युवः खत्वपि । धन्यम् । स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । असंख्यापरिमाणाश्चादेरिति किम् । पञ्चानां निमित्तं पञ्चकम् । सप्तकम् । अष्टकम् । परिमाण । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादिः । आश्विकः ॥ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं गुरुणा संयोगः, ब्रह्मवर्चस्यम् । अश्व । अश्वन् । गण । कर्णौ । उमा । वसु । वर्षै । भङ्ग । अश्वादिः ॥

पुच्छाच्छ च ॥ ४० ॥

पुच्छशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति चकाराद्वच्च तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्निषये । द्युव इति नित्ये यति प्राप्ते वचनम् । पुच्छस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा, पूच्छीयम् । पुच्छम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ ४१ ॥

सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्निषये । ठकोप वादौ । सर्वभूमेर्निमित्तं

संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमरेनुशतिकादिपाठाद्-
भयपदवृद्धिः ॥

तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणञौ प्रत्ययौ
भवत ईश्वर इत्येतस्मिन्विषये । सर्वभूमरीश्वरः, सार्वभौमः । पार्थिवः ।
षष्ठीप्रकरणे पुनः षष्ठीसमर्थविभक्तिनिर्देशः प्रत्ययार्थस्य निवृत्तये । अन्यथा
संयोगोत्पातादिव ईश्वरोपि प्रत्ययार्थस्य निमित्तस्य विशेषणं संभाव्येत ॥

तच्च विदित इति च ॥ ४३ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यम-
णञौ प्रत्ययौ भवतः विदित इत्येतस्मिन्नर्थे । विदितो ज्ञातः, प्रकाशित
इत्यर्थः । सर्वभूमौ विदितः, सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकाट्ठञ् ॥ ४४ ॥

लोकसर्वलोकशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां विदित इत्येत-
स्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । लोके विदितः, लौकिकः । सार्वलौ-
किकः । अनुशतिकादित्वाद्भयपदवृद्धिः ॥

तस्य वापः ॥ ४५ ॥

तस्येति सप्तमीसमर्थाद्वाप इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । उच्यते ऽस्मिन्वापः । त्रेत्रमुच्यते । प्रत्यस्य वापः त्रेत्रं, प्रास्थि-
कम् । द्वैयिकम् । खारीकम् ॥

पात्रात्छन् ॥ ४६ ॥

पात्रशब्दात् छन् प्रत्ययो भवति तस्य वाप इत्येतस्मिन्विषये ।
ठञोपवादः । नकारः स्वरार्थः । षकारो डीर्घार्थः । पात्रशब्दः परिमाण-
वाची । पात्रस्य वापः, पात्रिकं त्रेत्रम् । पात्रिकी त्रेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन्ष्टह्यायज्ञाभशुक्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादास्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो

भवति यत्प्रथमासमर्थं वृद्ध्यादि चेतद्वीयते । दीयते इत्येकवचनान्तं
 वृद्ध्यादिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्र यदधमर्णेन चतुर्थमभय मूलधना-
 तिरिक्तं देयं तद् वृद्धिः । यामादिषु स्वामियाहो भाग आयः । पटादी-
 नामुपादानमूलादतिरिक्तं द्वयं लाभः । रत्नानिवशा राजभागः शुल्कः ।
 उक्त्वाच उपदा । पञ्चास्मिन्वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा
 वा दीयते, पञ्चकः । सप्तकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः ॥ चतुर्थ्यर्थउप-
 संख्यानम् ॥ * ॥ पञ्चास्मै वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा उपदा वा
 दीयते, पञ्चको देवदत्तः । सिद्धं त्वधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् । "सम-
 मन्नास्त्रणं दानमिति यथा ॥

पूरणाद्धीट्टन् ॥ ४८ ॥

पूरणावाचिनः शब्दादद्वैशब्दान्च ठन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्वृ-
 द्ध्यायनाभशुल्कोपदादीयतइत्येतस्मिन्नर्थे । यथायथं ठक्ठितनोरपवादः ।
 द्वितीये, वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते, द्वितीयिकः । तृतीयिकः । पञ्चमिकः ।
 सप्तमिकः । अष्टमिकः । अष्टुंशब्दे रूपकाद्वैशब्दस्य रूढिः ॥

भागाद्यच्च ॥ ४९ ॥

भागशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति । चकारादृत्च । तदस्मिन्वृद्ध्याय-
 नाभशुल्कोपदा दीयतइत्येतस्मिन्नर्थे । ठजोपवादः । भागो वृद्ध्यादिरस्मि-
 न्दीयते, भाग्यं, भागिकं शतम् । भाग्या भागिकां विंशतिः । भागशब्देऽपि
 रूपकाद्वैशब्दस्य वाचकः ॥

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ ५० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोदुरत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भव-
 ति । प्रकृतिविशेषणं भाराद्वंशादिभ्य इति । वंशादिभ्यः परौ यो भार-
 शब्दस्तदन्तात्प्रातिपदिकादिति । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा,
 वांशभारिकः । कौटजभारिकः । बाल्बजभारिकः । भारादिति किम् ।
 वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् । व्रीहिभां, हरति । अपरा वृत्तिः ।
 भाराद्वंशादिभ्य इति, भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थः । भारशब्दार्थद्वारेण

वंशादीनां विशेषणम् । भारभूतान्वंशान् हरति, वांशिकः । कौटजिकः ।
बाल्बजिकः । भारदिति किम् । वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् ।
भारभूतान्वीहीन्यहति । सूत्रार्थद्वयमपि चैतदाचार्येण शिष्याः प्रतिपा-
दिताः । तदुभयमपि याज्ञम् । हरति देशान्तरं प्रापयति चोरयति वा ।
वहत्युत्तिष्य धारयतीत्यर्थः । आवहति उत्पादयतीत्यर्थः । वंश । कुटज ।
बल्बज । मूल । अक्ष । स्यूणा । अश्मन् । अश्व । इक्षु । खट्वा । वंशादि ॥

वस्रद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥

वस्रद्रव्यशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थ्याभ्यां यथासंख्यं ठन् कन् इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतो हरत्यादिष्वर्थेषु । वस्रं हरति वहतिवा, वस्रिकः ।
द्रव्यकः ॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तदिति द्वितीयासमर्थ्या-
त्संभवत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तत्राधेयस्य प्रमाणा-
तिरेकः संभवः । उपसंहरणमवहारः । विक्लेदनं पाकः । प्रस्यं संभवति
अवहरति पचति वा, प्रास्यिकः । कौडविकः । खारीकः । ननु च पाके च
संभवोऽस्ति । नास्त्यत्र नियोगः । प्रस्यं पचति ब्राह्मणी, प्रास्यिकी ॥
तत्पचतीति द्रोणादण्व ॥ * ॥ द्रोणं पचति, द्रौणी । द्रौणिकी ॥

आठकाचितपात्रात्खोन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

आठकाचितपात्रशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थ्याभ्यां अन्यतरस्यां संभवा-
दिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठजोपवादः । पत्ते सोपि भवति । आठकं
संभवत्यवहरति पचति वा, आठकीना । आठकिकी । आचितीना ।
आचितिकी । पात्रीणा । पात्रिकी ॥

द्विगोष्ठंश्च ॥ ५४ ॥

आठकाचितपात्रादित्येव । आठकाचितपात्रान्ताद् द्विगोः संभव-
त्यादिष्वर्थेषु ष्टन् प्रत्ययो भवति, चकारात्खः, अन्यतरस्याम् । विधान-

सामर्थ्यादिशानयोर्लुङ् भवति । ठञस्सु पक्षे ऽनुज्ञातस्याद्गार्धपूर्वद्विगोरिति
लुगभवत्येव । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषर्थः । द्वाठकिंकी । द्वाठ-
कीना । द्वाठकी । द्वाचितिकी । द्वाचितीना । द्वाचिता । अपरिमा-
णबिस्ताचितेति ङीषः प्रतिषेधः । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री ॥

कुलिजासुक्त्वो च ॥ ५५ ॥

द्विगोरित्येव । कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्त्वौ
भवतः । चकारात्ठञश्च । अन्यतरस्यांयहणानुवृत्त्या लुगपि विकल्प्यते ।
ठञः पक्षे ञञ्चणं भवति । तेन चातूरूप्यं संपद्यते । द्वे कुलिजे संभवत्य-
वहरति पचति वा, द्विकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजी । द्वैकु-
लिजिकी । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरित्यत्र कुलिजयहणमपीष्यते ।
तेनोत्तरपदवृद्धिरपि न भवति ॥

सोस्यांशवस्त्रभृतयः ॥ ५६ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति
यत्तत् प्रथमासमर्थमंशवस्त्रभृतयश्चेत्ता भवन्ति । अंशो भागः । वस्त्रं मू-
ल्यम् । भृतिर्वतनम् । पञ्च अंशो वस्त्रो वा भृतिर्वास्य, पञ्चकः । सप्त-
कः । साहस्रः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति
यत् प्रथमासमर्थं परिमाणं चेत्तद्व्यति । प्रस्यः परिमाणमस्य, प्रास्थिको
राशिः । खारीकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः । द्रौणिकः । कौडवि-
कः । वर्षशतं परिमाणमस्य, वार्षशतिकः । वार्षसहस्रिकः । षष्टिर्जीवि-
तपरिमाणमस्येति, षाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । समर्थविभक्तिः प्रत्यया
र्थश्च पूर्वसूत्रादेवानुवृत्तिष्यते किमर्थं पुनरनयोरुपादानम् । पुनर्विधाना-
र्थम् । द्वे षष्ठी जीवितपरिमाणमस्य द्विषाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । पुनर्वि-
धानस्तामर्थ्यादधुर्पूर्वद्विगोर्लुङ् भवति ॥

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्परि-
माणोपाधिक्रात्प्रथमासमर्थादस्येति बह्वर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तत्र संज्ञायां स्वार्थं प्रत्य-
यो वाच्यः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । त्रिकाः शानङ्कायनाः । संघः ।
पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चकः संघः । अष्टकः । सूत्रं । अष्टावध्यायाः प-
रिमाणमस्य सूत्रस्य, अष्टकं पाणिनीयम् । दशकं वैयाघ्रपदीयम् । त्रिकं
काशकृतम् । ननु चाध्यायसमूहः सूत्रसंघ एव भवति । नैतदस्ति । प्रा-
णिसमूहे संघशब्दो रूढः । अध्ययने । पञ्चको ऽधीतः । सप्तकी ऽधी-
तः । अष्टकः । नवकः । अधीतिरध्ययनम् । तस्य संख्यापरिमाणं पञ्चा-
वृत्तयः पञ्चवाराः पञ्चरूपाण्यस्याध्ययनस्य, पञ्चकमध्ययनम् ॥ स्तोमे
इविधिः पञ्चदशाश्रयः ॥ * ॥ पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य, पञ्चदशः
स्तोमः । सप्तदशः । एकविंशः ॥ शन्शतोर्द्विनिश्कन्दसि ॥ * ॥ पञ्चद-
शिनोर्द्विमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ विंशतिश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विं-
शिनो ऽङ्गिरसः ॥

**पङ्क्तिविंशतिचिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्त-
त्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥**

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । पङ्क्त्यादयः शब्दा निपात्यन्ते ।
यदिह लक्षणानुपपन्नं तत्सूत्रं निपातनात्सिद्धम् । पञ्चानां षोडशः, त्रिः
प्रत्ययः । पञ्च परिमाणमस्य, पङ्क्तिश्कन्दः । द्वयोर्द्वशतोर्विन्भावः शतित्
प्रत्ययः । द्वौ दशतौ परिमाणमस्य संघस्य, विंशतिः । त्रयाणां दशतां
त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य, त्रिंशत् । चतुर्णां
दशतां चत्वारिन्भावः शच्च प्रत्ययः । चत्वारो दशतः परिमाणमस्य,
चत्वारिंशत् । पञ्चानां दशतां पञ्चाभावः शच्च प्रत्ययः । पञ्च दशतः
परिमाणमस्य, पञ्चाशत् । षण्णां दशतां षड्भावस्तिः प्रत्ययो ऽपदस्त्वं
च । षड् दशतः परिमाणमस्य, षष्टिः । सप्तानां दशतां सप्तभावः त्रिः

प्रत्ययः । सप्त दशतः परिमाणमस्य, सप्ततिः । अष्टानां दशतामशीभाव-
 द्भिः प्रत्ययश्च । ऋष्टौ दशतः परिमाणमस्य, अशीतिः । नवानां दशतां
 नवभावस्तिः प्रत्ययः । नव दशतः परिमाणमस्य, नवतिः । दशानां दशतां
 शभावः तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमस्य संघस्य, शतम् । विंश-
 त्यादयो गुणशब्दास्ते यथाकथंचिद्व्युत्पाद्याः । नात्रावयवार्थमिनिषेष्ट-
 व्यम् । तथाहि । पङ्क्तिरिति क्रमसन्निवेशेऽपि वर्तते । ब्राह्मणपङ्क्तिः । पिपी-
 लिकापङ्क्तिरिति । न चात्रावयवार्थः कश्चिदस्ति । या चैषां विषयभेदेन
 गुणमात्रे गुणानि च वृत्तिस्त्वलिङ्गसंख्यानुविधानं च । एतदपि सर्वं स्वाभा-
 विकमेव । सहस्रादयोऽप्येवंजातीयकास्तद्वदेव द्रष्टव्याः । उदाहरणमाच-
 मेतदिति ॥

पञ्चदशतौ वर्गौ वा ॥ ६० ॥

पञ्चत् दशत् इत्येतौ निपात्येते तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्विषये
 वर्गभिधेये । संख्याया इति कनि प्राप्ते इतिनिपात्यते । षाषचानात्यन्ते
 सोऽपि भवति । पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चद्व वर्गा, दशद्वर्गः । पञ्चको वर्गो,
 दशको वर्गः ॥

सप्तनोञ् छन्दसि ॥ ६१ ॥

वर्गइत्येव । तदस्य परिमाणमिति च । सप्तनशब्दाच्छन्दसि विषये
 ५५ प्रत्ययो भवति वर्गभिधेये । सप्त साप्तान्यसृजन् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ॥ ६२ ॥

तदस्य परिमाणमित्येव । वर्गइति निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्छ-
 ब्दाभ्यां संज्ञायां विषये डण् प्रत्ययो भवति तदस्य परिमाणमित्येतस्मि-
 न्विषये ब्राह्मणेभिधेये । अभिधेयसप्तम्येषा न विषयसंप्रप्ती । तेन मन्त्र-
 भाषयोरपि भवति । त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां, त्रैशानि
 ब्राह्मणानि । चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि । कानि चिदेव ब्राह्मणान्युच्यन्ते ॥

तदर्हति ॥ ६३ ॥

तद्विति द्वितीयासमर्थोदर्हति इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । श्वेतच्छत्रमर्हति, श्वेतच्छत्रिकः । वास्त्रयुगिकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छेदं नित्यमर्हति, छेदिकः । भेदिकः । छेद । भेद । द्रोह । दोह । वर्त्त । कर्ष । संप्रयोग । विप्रयोग । प्रेषण । संप्रश्न । विप्रकर्ष ॥ विराग विरङ्गं च ॥ वैरङ्गिकः ॥

शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ६५ ॥

शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थान्नित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति चकाराद्यथाविहितश्च । शिरश्छेदं नित्यमर्हति, शीर्षच्छेदाः । शीर्षच्छेदिकः । प्रत्ययसन्धियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥

दण्डादिभ्यो यः * ॥ ६६ ॥

नित्यमिति निवृत्तम् । दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो 'ऽर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । ठकोपवादः । दण्डमर्हति, दण्डः । मुसल्यः । दण्ड । मुसल । मधुपर्क । कशा । अर्घ । मेधा । मेघ । युग । उदक । वध । गुहा । भाग । इभ । दण्डादिः ॥

क्वन्दसि च ॥ ६७ ॥

प्रातिपदिकमात्राक्क्वन्दसि विषये तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । ठञादीनामपवादः । उदक्या वृत्तयः । यूयः पलाशः । गर्त्या देशः ॥

* दण्डादिभ्य इत्येव सूत्रम् । अनन्तरश्च यत्प्रत्ययो विधीयते । तथा च वध्य-शब्दव्युत्पादनाय क्पाठ्यधातुक्तं, 'इतो वध' च तद्धितो वेति । यदि चात्र यद्विधीयते तत यच्च तदुपपद्यते तद्धितो वेति, कथम् । क्पाठ्यप्याद्युदात्तत्वं, यद्यपि यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं, यदि स्वत्र यो विधीयते ततः स्वरे विशेषादनुपपन्नमेतत्स्यादिति पद-मञ्जरी । दीक्षितनागेश्वोरप्येतदेव संमतम् ।

पाचाद् घञ्च ॥ ६८ ॥

पात्रशब्दाद् घन् प्रत्ययो भवति घकाराद्यच्च, तदहंतीत्यस्मिन्नर्थे ।
ठक्ठञोरपवादः । पात्रं परिमाणमप्यस्ति । पात्रमहति, पाच्यः । पात्रियः ॥

कडङ्करदक्षिणाच्च च ॥ ६९ ॥

कडङ्करदक्षिणाशब्दाभ्यां क्वः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च तदहं-
तीत्यस्मिन्विषये । ठकोपवादः । कडङ्करमहति, कडङ्करीयो गौः । कड-
ङ्कर्यः । दक्षिणामहति, दक्षिणीयो भित्तुः । दक्षिण्यो ब्राह्मणः । दक्षिण-
शब्दस्याल्योच्तरस्या पूर्वनिपातेन लक्षणव्यभिचारचिह्नेन यथासंख्याभावं
सूचयति ॥

स्यालीबिल्यात् ॥ ७० ॥

स्यताघनुवर्त्तते । स्यालीबिलशब्दाच्चयतौ प्रत्ययौ भवतः तदहं-
तीत्यस्मिन्नर्थे । ठकोपवादौ । स्यालीबिलमहन्ति, स्यालीबिलीयास्तण्डु-
लाः । स्यालीबिल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः ॥

यज्ञत्विग्भ्यां घखञौ ॥ ७१ ॥

यज्ञशब्दादृत्विक्शब्दाच्च यथासंख्यं घखञौ प्रत्ययौ भवतः तदहं-
तीत्यस्मिन्विषये । ठकोपवादौ । यज्ञियो ब्राह्मणः । आर्त्विजीनो ब्रा-
ह्मणः ॥ यज्ञत्विग्भ्यां तत्कर्महंतीत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ यज्ञकर्महति,
यज्ञियो देशः । अत्विक्कर्महति, आर्त्विजीनं ब्राह्मणकुलम् । आर्हायानां
ठगादीनां पूर्णोऽधिः ॥ अतः परं प्राग्वतीयष्टत्रैव भवति ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ७२ ॥

समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अहंतीति निवृत्तम् । पारायणादिभ्यो
द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्तयतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । पारायणं
वर्त्तयत्यधीते, पारायणिकशब्दाच्च । तौरायणिको यज्ञमानः । चान्द्रायणि-
कस्तपस्वी ॥

संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥

संशयशब्दाद्द्वितीयासमर्थादापन्न इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । संशयमापन्नः प्राप्तः सांशयिकः स्यात्तुः ॥

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥

योजनशब्दाद्द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । योजनं गच्छति, योजनिकः ॥ क्रौशशतयोजनशतरूपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्रौशशतं गच्छति, क्रौशशतिकः । योजनशतिकः ॥ ततो ऽभिगमनमर्हतीति च क्रौशशतयोजनशतरूपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्रौशशतादभिगमनमर्हति, क्रौशशतिको भित्तुः । योजनशतिक आचार्यः ॥

पथः प्कन् ॥ ७५ ॥

पथिन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे प्कन्प्रत्ययो भवति । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीष्पर्थः । पन्थानं गच्छति, पथिकः । पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थे विशेषणम् । पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति णश्च प्रत्ययो नित्यं गच्छतीत्यस्मिन्विषये । पन्थानं नित्यं गच्छति, पन्थो भित्तो याचते । नित्यमिति किम् । पथिकः ॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थादाहृतमित्येतस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । चकारः प्रत्ययार्थसमुच्चये, गच्छतीति च । अत्रापि तृतीयैव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथेनाहृतं, उत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति, उत्तरपथिकः ॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदानुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वारिपथेनाहृतं, वारिपथिकम् । वारिपथेन गच्छति, वारिपथिकः । जङ्गलपथेनाहृतं, जङ्गलपथिकम् । जङ्गलपथेन गच्छति, जङ्गलपथिकः । स्थलपथेनाहृतं, स्थलपथिकम् ।

स्थलपथेन गच्छति, स्थालपथिकः । कान्तारपथेनाहृतं, कान्तारपथिकम् ।
कान्तारपथेन गच्छति, कान्तारपथिकः ॥ अज्ञपथशकुपथाभ्यां सौपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ अज्ञपथेनाहृतं, गच्छति वा, ऽऽज्ञपथिकः । शकुपथेनाहृतं,
गच्छति वा, शाकुपथिकः ॥ मधुकमरिधयोरण स्थलात् ॥ * ॥ स्थलपथे-
नाहृतं स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥

कालात् ॥ ७८ ॥

कालादित्यधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रामिध्यामः कालादित्येवं
तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । तेन निर्वृत्तम् । मासेन निर्वृत्तं, मासिकम् ।
षाट्ठमासिकम् । सांवत्सरिकम् । कालादित्यधिकारो व्युष्टादिभ्यो णिति
यावत् ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥

तेनेति सृतीयासमर्थोत्कालवाचिनः प्रातिपदिकाच्चिर्वृत्तमित्य-
स्मिचर्यं ठञ् प्रत्ययो भवति । अह्ना निर्वृत्तं, मासिकम् । षाट्ठमासिकम् ।
सांवत्सरिकम् ॥

तमधीष्टो भूतो भूतो भावी ॥ ८० ॥

तमिति द्वितीयासमर्थोत्कालवाचिनः प्रातिपदिकादधीष्टो भूतो
भूतो वा भावीत्यस्मिचर्यं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अधीष्टः सत्कृत्य
व्यापारितः । भूतो, घेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसक्तया व्याप्तकालः । भावी
तादृश एवानागतः । कालाध्वनोरिति द्वितीया । मासमधीष्टो, मासिको
ऽध्यापकः । मासं भूतो, मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो, मासिको व्याधिः ।
मासं भावी, मासिक उत्सवः । ननु चाध्येषणं भरणं च मुहूर्त्तं, क्रियते तेन
कथं मासो व्याप्यते । अध्येषणभरणे क्रियार्थं, तत्र फलभूतया क्रियया
मासो व्याप्यमानस्ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यते ॥

मासाद्वयसि यत्त्वञ्चौ ॥ ८१ ॥

मासशब्दाद्वयस्यभिधये यत्त्वञ्चौ प्रत्ययो भवतः । ठञो ऽपवादो ।

अधीष्ठादीनां चतुर्णामधिकारेषु सामर्थ्याद्भूत इत्येतदभिसंबध्यते । मासं भूतो, मास्यो, मासीनः । वयसीति क्रिम् । मासिकम् ॥

द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥

मासाद्वयसीति वर्तते । मासान्ताद् द्विगोर्यप् प्रत्ययो भवति वयस्यभिधेये । द्वौ मासौ भूतः, द्विमास्यः । त्रिमास्यः ॥

षण्मासाण् ण्यच्च ॥ ८३ ॥

वयसीत्येष । षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधेये ण्यत् प्रत्ययो भवति, यप् च । औत्सर्गिकष्टप्रपीष्यते, स चकारेण समुच्चैतव्यः । स्वरितत्वाच्चा-नन्तरो ऽनुवर्तिष्यते । तेन त्रैद्वयं भवति । षण्मास्यः । षण्मास्यः । षण्मासिकः ॥

अवयसि ठञ्च ॥ ८४ ॥

षण्मासशब्दादवयस्यभिधेये ठन् प्रत्ययो भवति । चकारेणानन्तरण्यस्य समुच्चयः क्रियते * । षण्मासिको रोगः । षण्मास्यः ॥

समायाः खः ॥ ८५ ॥

अधीष्ठादयश्चत्वारो ऽर्था अनुवर्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थोद् अधीष्ठादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठजोपवाद् । समामधीष्ठा भूतो भूतो भावी वा, समीनः । के चित्तु तेन निर्वृत्तमिति सर्वानुवर्त-प्रान्ति । समया निर्वृत्तः, समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥

समायाः ख इत्येष । समाशब्दान्ताद् द्विगेर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु ष-ञ्वसु वा खः प्रत्ययो भवति । पूर्वण नित्यः प्राप्नो विकल्प्यते । प्राश्व-तेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमनुकीति प्राप्तिरस्त्येव । खेन मुक्ते पक्षे ठजपि भवति । द्विसमीनः, द्वैसमिकः । त्रिसमीनः । त्रैसमिकः ॥

* चकारो जन्तरस्य ययतः समुच्चयार्थः । पा० २ ।

रात्र्यहसंवत्सराच्च ॥ ८७ ॥

* रात्रि ग्रहः संवत्सर इत्येकमस्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । खेन मुक्ते पत्ते ठञ्जपि भवति । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । त्रिरात्रीणः । त्रैरात्रिकः । ऋहीना, द्वैयद्विकः । अहीणः । त्रैयद्विकः । द्विसंवत्सरीणः । द्विसांवत्सरिकः । त्रिसंवत्सरीणः । त्रिसांवत्सरिकः । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

वर्षास्तुक् च ॥ ८८ ॥

द्विगोरित्येव । वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । पत्ते ठञ् । तयोश्च वा लुग्भवति । एवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति । द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवार्षिकः । द्विवर्षः । त्रिवर्षीणः । त्रिवार्षिकः । त्रिवर्षः । वर्षस्याभविष्यतीत्युत्तरपदवृद्धिः । भाविनि तु त्रैवार्षिकः ॥

चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥

चित्तवति प्रत्ययार्थे ऽभिधेये वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु न्यूनस्य प्रत्ययस्य † नित्यं लुग्भवति । पूर्वण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । द्विवर्षो दारकः । चित्तवतीति किम् । द्विवर्षीणो व्याधिः ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥

षष्टिकशब्दो निपात्यते, बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिरात्रशब्दात्तृतीयासमर्थोत्कन् प्रत्ययो निपात्यते पच्यन्तइत्येतस्मिन्नर्थे । रात्रिशब्दस्य च लोपः । षष्टिरात्रेण पच्यन्ते षष्टिकाः । संज्ञेषा धान्यविशेषस्य । तेन मुद्रादिष्वतिप्रसङ्गे न भवति ॥

वत्सरान्ताच्छब्दसि ॥ ९१ ॥

वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाचिर्वृत्तादिष्वर्थेषु क्न्दसि विषये क्ः प्रत्ययो भवति । ठञोपवादः । इद्वत्सरीयः । इदावत्सरीयः ॥

* द्विगोरित्येवेत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

† निर्वृत्तादिष्वर्थेषु न्यूनस्य प्रत्ययस्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

संपरिपूर्वात्त्व च ॥ ८२ ॥

संपरिपूर्वाद्दत्तरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वं-
शेषु त्वः प्रत्ययो भवति, चकाराच्छ्व । संवत्सरीणः । परिवत्सरीणः ।
संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः ॥

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ८३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थत्कालवाचिनः प्रातिपदिकात्परिजय्य लभ्य
कार्यं सुकर इत्येतेष्वर्थेषु ठञ् प्रत्ययो भवति । मासेन परिजय्यः, शक्यते
जेतुं, मासिको व्याधिः । सांवत्सरिकः । मासेन लभ्यः, मासिकः पटः ।
मासेन कार्यं, मासिकं चान्द्रायणम् । मासेन सुकरो, मासिकः प्रासादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ८४ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । सा चात्यन्तसंयोगे । अस्येति
प्रत्ययार्थः । ब्रह्मचर्यमिति द्वाभ्यामपि संबध्यते । कालस्य व्यापकं, प्रत्य-
यार्थस्य च स्वमिति । तदिति द्वितीयासमर्थत्कालवाचिनः प्रातिपदि-
कादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्यं चेद्रम्यते । मासं ब्रह्मच-
र्यमस्य, मासिको ब्रह्मचारी । आर्द्रमासिकः । सांवत्सरिकः । अपरा वृत्तिः ।
तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, यत्तदस्येति नि-
द्विष्टं ब्रह्मचर्यं चेद्रवति, । मासास्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यम् । आ-
र्द्रमासिकम् । सांवत्सरिकम् । पूर्वत्र ब्रह्मचारी प्रत्ययार्थ, उत्तरत्र ब्रह्मच-
र्यमेव । उभयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥ महानाम्न्यादिभ्यः
पष्ठीसमर्थंभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ माहानामिकम् । गौदानिकम् । आदि-
त्यत्रतिकम् ॥ तच्छ्रतीति च * ॥ * ॥ महानाम्न्य च्चः, तत्सहचरितं व्रतं
तच्छन्दनोच्यते । महानाम्नीश्चरति माहानामिकः । आदित्यव्रतिका, गौ-
दानिकः । भस्याठइति पुंवद्भावेन ङीपि निवृत्ते नस्तद्वृत्तइति टिलोपः † ॥

* तच्छ्रतीति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानम् । पा० २ ।

† भस्याठ इति पुंवद्भावेन ङीपि निवृत्ते नस्तद्वृत्तइति टिलोप इत्यधिकमत्र ।
परं स्वयमपपाठः । चतस्रस्रज्यौ दर्शनात् ।

अवान्तरदीक्षादिभ्यो दिनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अवान्तरदीक्षां चरति, अवा-
न्तरदीक्षी । तिलव्रती ॥ अष्टाचत्वारिंशतो इवुंश्च दिनिश्च वक्तव्यः ॥ * ॥
अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतं चरति, अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशो ॥
चातुर्मास्यानां यलोपश्च इवुंश्च दिनिश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ चातुर्मास्यानि
चरति, चातुर्मासकः । चातुर्मासी ॥ चतुर्मासाद् ययो यज्ञे ॥ * ॥ तत्र
भवे । चतुर्षु मासेषु भवानि, चातुर्मास्यानि ॥ संज्ञायामखक्तव्यः ॥ * ॥
चतुर्षु मासेषु भवा, चातुर्मासी पौर्ण मासी । आषाढी । कार्तिकी । फा-
ल्गुनी ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ८५ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्येतिस्मिन्नर्थं ठञ् प्रत्य-
यो भवति । अग्निष्टोमस्य दक्षिणा, अग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । राज-
सूयिकी । आख्यायहणमकालादपि यज्ञवाचिनो यथा स्यादिति । इतरथा
हि कालाधिकाराद्रेकादद्वादशाहप्रभृतय एव यज्ञा वृक्षेण । प्राग्वतेः
संख्यापूर्वपदानां तदन्तयहणमलुकीति कालाधिकारेपि द्वादशाहादि-
ष्वस्ति प्राप्तिः ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ८६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्वीयते कार्यमित्येतयो-
रर्थयोर्भववत्प्रत्ययो भवति । यथा । मासे भवं, मासिकम् । सां-
त्सरिकम् । प्रावृषेण्यम् । वासन्तिकम् । वासन्तम् । हेमनम् । हेमन्तम् ।
हेमन्तिकम् । शारदम् । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । योगविभागश्चात्र कर्त्त-
व्यः । तत्र च दीयते, यज्ञाख्येभ्य इति । अग्निष्टोमिकं भक्तम् । राजसूयि-
कम् । वाजपेयिकम् । कालाधिकारस्य पूर्णा ऽवधिः ॥ अतः परं सामा-
न्येन प्रत्ययविधानम् ॥

व्युष्टादिभ्यो ऽण् ॥ ८७ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो व्युष्टादिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोरेण
प्रत्ययो भवति । व्युष्टे दीयते कार्यं वा, वैयुष्टम् । नैत्यम् ॥ अण्प्रकरणे

ऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ * अत्रैव ते पठितव्याः । व्युष्टु ।
नित्य । निष्कमण । प्रवेशन । तीर्थ । संभ्रम । आस्तरण । संघाम ।
संघात । अग्निपद । पोलुमूल । प्रवास । उपसंक्रमण । † व्युष्टादिः ॥

तेन यथाकथाचक्षस्ताभ्यां णयतौ ॥ ९८ ॥

दीयते कार्यमिति वर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाभ्यां यथाकथाच-
हस्तशब्दाभ्यां यथासंख्यं णयतौ प्रत्ययौ भवतः । दीयते कार्यमित्येतयो-
रर्थयोः प्रत्येकमभिसंख्येया, यथासंख्यं नेष्यते । यथाकथाचशब्देो ऽव्ययस-
मुदायो ऽनादरे वर्त्तते । तृतीयार्थमात्रं चात्र संभवति, न तु तृतीया स-
मर्थविभक्तिः । यथाकथाच दीयते कार्यं वा, यथाकथाचम् । हस्तेन दी-
यते कार्यं वा, हस्त्यम् ॥

संपादिनि ॥ ९९ ॥

तेनेत्येष । तृतीयासमर्थात्संपादिन्यभिधेये ठञ् प्रत्ययो भवति ।
गुणोत्कर्षः संपत्तिः । आवश्यके णिनिः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि मुखं,
कर्णवेष्टकिकं मुखम् । वास्त्रयुगिकं शरीरम् । वास्त्रयुगेन विशेषतः शाभ-
तरत्यर्थः ॥

कर्मवेषाद्यत् ॥ १०० ॥

कर्मवेषशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां यत्प्रत्ययो भवति संपादिनी-
त्येतस्मिन्विषये । ठञोपवादः । कर्मणा संपद्यते, कर्मण्यं शरीरम् । वेषेण
संपद्यते, वेष्यो नटः ॥

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥

तस्मादिति चतुर्थीसमर्थेभ्यः संतापादिभ्यः प्रभवतीत्यस्मिन्विषये
ठञ् प्रत्ययो भवति । समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते । अलमर्थं चतुर्थी ।
संतापाय प्रभवति, सांतापिकः । साक्षाहिकः । संताप । संनाह । संघाम ।

* उपसंख्यानमित्यस्याये अग्निपदम् । पोलुमूलम् । किं वक्तव्यम् । न वक्तव्य-
मित्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

† दीर्थे । उपवास । इत्येतौ शब्दावत्र गणे ऽधिकौ कुत्र चित् ।

संयोग । संपराय । संपेव । निष्पेव । निसर्ग । असर्ग । विसर्ग । उपसर्ग ।
उपवास । प्रवास । संघात । संमोदन । सक्तु ॥ मासौदमाद्विहृतीता-
दपि * ॥

योगाद्यच्च ॥ १०२ ॥

योगशब्दात्प्रत्ययो भवति, चकाराद् ठञ्, तस्मै प्रभवतीत्य-
स्मिन्विषये । योगाय प्रभवति, योग्यः । यौगिकः ॥

कर्मण उक्ञ् ॥ १०३ ॥

कर्मशब्दादुक्ञ् प्रत्ययो भवति तस्मै प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे । उञो
उपवाटः । कर्मणे प्रभवति, कर्मकुं धनुः । धनुषोन्यत्र न भवति, अनभि-
धानात् ॥

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥

समयशब्दात् तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो
भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्तं चेद्ववति । समयः प्राप्तो ऽस्य, सामयिकं
कार्यम् । उपनतकालमित्यर्थः । समर्थविभक्तिनिर्देश उत्तरार्थः ॥

ऋतोरण् ॥ १०५ ॥

तदस्य प्राप्तमित्यनुवर्त्तते । ऋतुशब्दात्तदिति प्रथमा समर्थाद्
अस्येति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्येतस्मिन् विषये † ।
ऋतुः प्राप्तो ऽस्य, आर्त्तवं पुष्पम् ॥ तदस्य प्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य ऋपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ उपवस्ता प्राप्तो ऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य
प्राशित्रम् ॥

* निर्घोष । सर्ग । संपात । संवाद । संवेक्षण । इत्येते शब्दा अत्र गच्छे ऽधिक्य
बहुषु पुस्तकेषु । तत्रेकस्मिन्पुस्तके संवेशनेत्यत्र संवेशेति पा० २ ।

† धनुषोन्येत्यारभ्य अनभिधानादित्यन्तो ग्रन्थो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । अप-
पठः, पदमज्जर्मां दर्शनात् ।

‡ ऋतुशब्दात्प्रथमासमर्थात्प्राप्तोपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ।
पा० २ अयमेव च पाठो युक्तः ।

क्वन्दसि घस् ॥ १०६ ॥

चतुर्शब्दाक्वन्दसि विषये घस् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तिमित्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अयं ते योनिर्चत्विषः ॥

कालाद्यत् ॥ १०७ ॥

कालशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तिमित्यस्मिन्विषये । कालः प्राप्नोस्य काल्यस्तापः । काल्यं शीतम् * ॥

प्रकृष्टे टञ् ॥ १०८ ॥

कालादित्येव तदस्येति च । प्राप्तिमिति निवृत्तम् । प्रकर्षेण कालो विशेष्यते । प्रकर्षं वर्तमानात्कालात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थं टञ् प्रत्ययो भवति । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्य, कालिकमृगम् । कालिकं वैरम् । टञ्प्रहणं विस्वष्टार्थम् ॥

प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थं टञ् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रयोजनं चेत्तद्ववति । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य, ऐन्द्रमहिकम् । गाङ्गामहिकम् ॥

विशाखाषाढादण्मन्यदण्डयोः ॥ ११० ॥

विशाखाषाढाशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्विषये यथासंख्यं मन्यदण्डयोरभिधेययोः । विशाखा प्रयोजनमस्य, वैशाखो मन्यः । आषाढो दण्डः ॥ चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ चूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । अट्टा प्रयोजनमस्य, आट्टम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्चः ॥ १११ ॥

अनुप्रवचनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन्विषये । टञोपवादः । अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य, अनुप्रवच-

नीयम् । उत्थापनीयम् ॥ विश्विपरिपतिकहिः प्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ गृहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य, गृहप्रवेशनीयम् । प्रपापूरणीयम् ।
अश्वप्रपतनीयम् । प्रासादारोहणीयम् ॥ स्वर्गादिभ्यो यदुक्तयः ॥ * ॥
स्वर्गः प्रयोजनमस्य, स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । काम्यम् । धन्यम् ॥
पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक्प्रत्ययः ॥ * ॥ पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य, पु-
ण्याहवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवाचनम् । अनुप्रवचन । उत्था-
पन । प्रवेशन । अनुप्रवेशन । उपस्थापन । संवेशन । अनुवेशन । अनुव-
चन । अनुवादन । अनुवासन । आरम्भण । आरोहण । प्ररोहण । अ-
न्वारोहण । अनुप्रवचनादिः ॥

समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥

समापनशब्दात्सपूर्वपदाद्विद्यमानपूर्वपदाच्छः प्रत्ययो भवति तद-
स्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्विषये । ठञोपवादाः । छन्दस्समापनं प्रयोजनमस्य
छन्दःसमापनीयम् । व्याकरणसमापनीयम् । पदग्रहणं बहुदूर्वनिरासार्थम् ॥

एकागारिकट् चैरे ॥ ११३ ॥

एकागारिकट् इति निपात्यते चैरेभिधेये । एकागारं प्रयोजनमस्य,
एकागारिकः चैरः । एकागारिकी । किमर्थमिदं निपात्यते । यावता प्र-
योजनमित्येष सिद्धुष्ट् । चैरे नियमार्थं वचनम् । इह मा भूत् । एका-
गारं प्रयोजनमस्य भित्तिरिति । टकारः कार्यवधारणार्थः । ङीबेव भवति,
न जिस्वर इति । अपरे पुनरिक्ट् प्रत्ययं वृद्धिं च निपातयन्ति ॥

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥

आकालिकट् इति निपात्यते आद्यन्तवचने । समानकालशब्दस्याका-
लशब्द आदेशः । आद्यन्तयोश्चैतद्विशेषणम् । इक्ट् प्रत्ययश्च निपात्यति ।
समानकालावाद्यन्तावस्य, आकालिकः स्तनयिषुः । आकालिकी विद्युत् ।

* ऋषीत्यस्याये पदीत्यधिकं, प्रपदनीयमित्युदाहरणं चाधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।
परं तु पदमञ्जर्यसंमतस्तस्य पाठः । भाष्यपुस्तकेषु तु विश्विपरिपदोत्येव पाठ उप-
लभ्यते ।

जनमना तुल्यकालविनाशश्च । उत्पन्नानन्तरं विनाशीत्यर्थः ॥ आकालाद्
ठंश्च, ॥ * ॥ चात् ठञ् च । आकालिका विद्युत् । ठञः पूर्वोवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्तुल्यमित्यर्थे वतिः प्रत्ययो भवति यत्तुल्यं
क्रिया चेत्सा भवति । ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते, ब्राह्मणवत् । राजवत् ।
क्रियायहणं किम् । गुणद्रव्य*तुल्ये मा भूत् । पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण
तुल्यः पिङ्गलः । पुत्रेण तुल्यो गोमान् † ॥

तच्च तस्यैव ॥ ११६ ॥

तच्चेति सप्रतीसमर्थात्तस्येति षष्ठीसमर्थाच्च इवार्थे वतिः प्रत्ययो
भवति । मथुरायामिव, मथुरावत् सुप्ते प्राकारः ‡ । पाटलिपुत्रवंत्साकेति
परिखा । षष्ठीसमर्थात् । देवदत्तस्यैव देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य गावः । यज्ञ,
दत्तस्यैव देवदत्तस्य दन्ताः यज्ञदत्तवत् § ॥

तदर्हम् ॥ ११७ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादर्थमित्येतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति ।
राजानमर्हति, राजवत्पालनम् । ब्राह्मणवत् । ऋषिवत् । क्षत्रियवत् ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥

उपसर्गात्साधने धात्वर्थे वर्त्तमानात्स्वार्थे वतिः प्रत्ययो भवति
छन्दसि विषये । यदुद्धृतो निवतो यासि वप्सद्, उद्धृतानि निगतानि च ।

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् भाव इत्येतस्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययो भवतः ॥
भवतोस्माद्भिधानप्रत्ययाविति भावः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावशब्दे-
नोच्यंति । अश्वस्य भावो, ऽश्वत्वम् । अश्वता । गोत्वम् । गोता ॥

* द्रव्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† पुत्रेण तुल्यो गोमानिति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

‡ प्रासाद इति पा. २ ।

§ देवदत्तवद्वयदत्तस्य दन्ता इति पा. २ ।

आ च त्वात् ॥ १२० ॥

ब्रह्मणास्थ इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्स्वसंशब्दानाद् यानित ऊ-
र्ध्वमनुक्रमिष्याम, स्तत्र त्वतलौ प्रत्ययावधिकृतौ वेदितव्यौ । वक्ष्यति ।
पृष्ठादिभ्य इमनिञ्चेति । प्रथिमा । पार्थवम् । पृथुत्वम् । पृथुता । मदि-
मा । मार्दवम् । मृदुत्वम् । मृदुता । अपघादैः सह समावेशार्थं वचनम् ।
कर्मणि च विधानार्थं गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि वेति । चकारो
नऽञ्जभ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रियाः भावः, स्त्रीणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्री-
ता । पुंसो भावः, पुंस्त्वम् । पुंस्ता । पौंत्वम् ॥

न मञ्पूर्वात्तत्पुरुषाद् चतुरसंगतलवणवटबुधकत- रसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥

इत उत्तरे ये भावप्रत्ययास्ते नऽपूर्वात्तत्पुरुषात् भवन्ति चतुरादी-
न्त्यर्जायत्वा । वक्ष्यति । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति । अपतित्वम् ।
अपतिता । अपटुत्वम् । अपटुता । अरमणीयत्वम् । अरमणीयता । नञ्-
पूर्वादिति किम् । बाहंस्यत्वम् । प्राजापत्यम् । तत्पुरुषादिति किम् । ना-
स्य पटवः सन्तीत्यपटुः, तस्य भाव आपटवम् । आलघयम् । अचतुरा-
दिभ्य इति किम् । आचतुर्यम् । आसंगत्यम् । आलवण्यम् । आवट्यम् ।
आबुध्यम् । आकत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ॥

पृष्ठादिभ्य इमनिञ्चा ॥ १२२ ॥

पृथु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिचप्रत्ययो भवति वा तस्य
भाव इत्येतस्मिन्नर्थे । वाचचनमणादेः समावेशार्थम् । पृथोर्भाक्, प्रथि-
मा । पार्थवम् । मदिमा । मार्दवम् । तुरिष्टेमेयस्सु टेरिति टिलोपः ।
र चते हलादेलंघोरिति रेफादेशः * । त्वतलौ सर्वत्र भवत एव । पृथु-
त्वम् । पृथुता । मृदुत्वम् । मृदुता । पृथु । मृदु । महत् । पटु । तनु ।
लघु । बहु । साधु । वेणु । आसु । बहुल । गुह । दण्ड । ऊह । खण्ड ।

* तुरिष्टेमेयस्त्वित्यारभ्य रेफादेश इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

चण्ड । बाल । अकिंचन । होड । पाक । घत्स । मन्द । स्वादु । ह्रस्व ।
दीर्घ । प्रिय । वृष । अत्रु । चिम । तुद्र । पृष्वादिः ॥

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ॥ १२३ ॥

वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च ष्यञ् प्रत्ययो
भवति, चकारादिमनिच्च, तस्य भाव इत्येतस्मिन्विषये । शुक्लस्य भावः,
शैल्यम् । शुक्लिमा । शुक्लत्वम् । शुक्लता । काण्यम् । कृष्णिमा । कृष्ण-
त्वम् । कृष्णता । दृढादिभ्यः । दार्ढ्यम् । दृढिमा । दृढत्वम् । दृढता ।
पकारो ङीष्पर्यः । औचिती । यथाकामी । दृढ । परिवृढ । भृश । कृश ।
वक्र । आम्र । लक्षण । ताम्र । अस्त्र । शीत । उष्ण । जड । बधिर ।
पण्डित । मधुर । मूर्ख । मूक । वेर्याहलाभमतिमनःशारदानाम् ॥ समो
प्रतिमनसोर्जवने * † ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥

गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः । गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति
पठ्योमर्थेभ्यः कर्मण्यभिधेये ष्यप्रत्ययो भवति । चकाराद् भावे च ।
कर्मशब्दः क्रियावचनः । जडस्य भावः कर्म वा, जाड्यम् । ब्राह्मणादिभ्यः
खत्वपि । ब्राह्मण्यम् । माण्यम् । आ पादपरिसमाप्तेर्भावकर्मधिकारः ।
ब्राह्मणादिराकृतिगणः न आदिशब्दः प्रकारवचनः ॥ घातुर्वर्ण्योदीनां
स्वार्थउपसंख्यानम् ॥ * ॥ चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् ।
त्रैलोक्यम् । सैस्वर्यम् । षाड्गुण्यम् । सैन्यम् । साविध्यम् । सामीप्यम् ।
त्रौप्यम् । सौख्यम् । ब्राह्मण्य । वाह्य । माण्य । चौर । मूक । आ-
राध्य । विराध्य । अपराध्य । उपराध्य । एकभाव । द्विभाव । त्रिभाव ।
अन्यभाव । समस्य । त्रिसमस्य । परमस्य । मध्यमस्य । अनीश्वर । कु-
शील । कपि । वपल । अक्षेत्रज्ञ । निपुण ॥ अर्हता नुम् च ॥ आर्हन्त्यम् ।

* जवनश्चति कस्यु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

† बाल । तरुण । मन्द । स्थिर । बतुल । ङीष् । दृढ । आकण्टा इत्येते ङीष्वा
अत्र गणो ङीष्काः ।

संवादिन् । संवेशिन् । बहुभाषिन् । वालिष् । दुष्पुरुष । कापुरुष ।
 द्वायाद । विशसि । धूर्सि । राजन् । संभाषिन् । शीर्षपातिन् । अधिपति ।
 अलस । पिशाच । पिशुन । विशाल । गणपति । धनपति । नरपति ।
 गडुल । निष । निधान । विष ॥ सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे ॥ चतुर्वेदस्योभ-
 यपदवृद्धिश्च ॥ चातुर्वेदम् * ॥

स्तेनाद्यन्तलोपश्च ॥ १२५ ॥

स्तेनशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्भावकर्मणोर्यत्प्रत्ययो भवति, नशब्दस्य लो-
 पश्च भवति । स्तेनस्य भावः कर्म वा, स्तेयम् । स्तेनादिति के चिद् यो-
 गविभागं कुर्वन्ति । स्तेनात्षष्ठ्यभवति । स्तेन्यम् । ततो यन्तलोपश्च,
 स्तेयम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥

सखिशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । सख्युर्भावः
 कर्म वा, राख्यम् ॥ दूतवणिभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दूत्यम् । वणिज्यम् ।
 कथं वाणिज्यम् । ब्राह्मणादिस्वात् ॥

कपिज्ञात्योर्ठक् ॥ १२७ ॥

कपिज्ञातिशब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । क-
 पेर्भावः कर्म वा, कापेयम् । ज्ञातेयम् ॥ यथासंख्यमर्थयोः सर्वत्रैवात्र
 प्रकरणे नेष्यते ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १२८ ॥

पत्यन्तात्प्रातिपदिकात्पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति भा-

* स्वभाव । निघातिन् । विघातिन् । राजपुरुष । विशस्ति । विशाय । विश्रात ।
 विजान्न । जयात । सुहित । दीन । विदग्ध । उचित । समय । शली । तत्पर । इदंपर ।
 यथातथा । पुरस् । पुनःपुनर् । अभीष्ट । तरतम । प्रकाम । यथाकाम । निष्कुम् ।
 स्वराज । महाराज । युवराज । सम्राज् । अविद्वुर । अपिशुन । अन्धस । अयथातथ ।
 अपथापुर । स्वधर्म । अनुकूल । परिमण्डल । विश्वरूप । अतिवृत् । उदाहीन । ईश्वर
 प्रतिभू । साहि । मानुष । आस्तिक । नास्तिक । युगपत् । पूर्वपर । उत्तराधर । एते
 शब्दा अत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

वकर्मणोरथयोः । सेनापतेर्भावः कर्म वा, सेनापत्यम् । गार्हपत्यम् । प्राजापत्यम् । वैरोहित्यम् । राज्यम् । पुरोहित । राजन् । संवामिक । एषिक । वर्मित । खण्डिक । दण्डिक । कृत्रिक । मिलिक । पिण्डिक । बाल । मन्द । स्तनिक । बूडितिक । कृषिक । पूतिक । पषिक । प्रतिक । अजानिक । सलनिक । सूचिक । राकर । सूचक । पषिक । सारथिक । जलिक । सूतिक । अञ्जलिक । सूचक * ॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यो ऽञ् ॥ १२९ ॥

प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्य उद्गात्रादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरथयोः । अश्वस्य भावः कर्म वा, आश्वम् । शौष्टम् । वयोवचनेभ्यः । कौमारम् । केशोरम् । उद्गात्रादिभ्यः । शौद्रात्रम् । शौचेत्रम् । उद्गात्रम् । उक्तेत्रम् । प्रतिहर्तृम् । रथगणक । पत्तिगणक । सुष्टु । दुष्टु । अध्वर्युम् । वधूम् ॥ सुभगमन्त्रे † ॥

हायनान्त्युवादिभ्यो ण् ॥ १३० ॥

हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरथयोः । द्विहायनस्य भावः कर्म वा, द्विहायनम् । त्रैहायनम् । युवादिभ्यः । यौवनम् । स्याविरम् ॥ श्रौत्रियस्य यलोपश्च वाच्यः ॥ * ॥ श्रौत्रियस्य भावः कर्म वा, श्रौत्रम् । युवन् । स्यविर । होत्रम् । यज्ञमान । कमण्डलु ॥ पुरुषासे ॥ सुहृत् । यात्र । श्रवण । कुस्त्री । सुस्त्री । सुहृदय । सुभ्रात्रम् । वृषल । दुर्भ्रात्रम् ॥ हृदयामे ॥ तेजत्र । कृतक । परिव्राजक । कुशल । चपल । निपुण । पिशुन । सबलचारिन् । कुतूहल । अनुशंस ‡ । युवादिः ॥

* शर्मिक । शर्मिक । कर्मिक । शौलिक । मूलिक । तिलिका । तिष्यिक । अञ्जलिका । ऋषिक । पुत्रक । पषिका । प्रषिक । प्रषिक । परिषिक । पूजनिक ॥ राजासे ॥ मूषिक । स्वरिक । बूडिक । एते शब्दा अत्र गण्ये पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

† पत्तिगणक । पा० २ ।

‡ प्रशास्त्रम् । होत्रम् । पोत्रम् । कर्तृम् । एते ऽत्र गण्ये ऽधिकाः कुत्र चित् ।

§ भावम् । कुबुक । कन्दुक । दुःस्त्री । दुर्धृदय । दुर्धृत् । मियुन । कुलली । महम् । कतक । कितव । पोत । एते ऽत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वादणं प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । लघुपूर्वे-
यहणेन प्रातिपदिकसमुदाये विशिष्यते । लघुः पूर्वा उच्यते ऽस्यति लघु-
पूर्वः । कृतः कुनरसि लघुः पूर्वः । इक्षानिधानादिक इति विज्ञायति । लघु-
पूर्वाद्यस्मादिकः तदन्तात्प्रातिपदिकादित्ययमर्थो विश्ववितः । अपरे तत्प-
रूपकर्मधारयं वर्णयन्ति । इक्ष्वासावन्तश्चेतीगन्तः । लघुपूर्वयहणेन स
एव विशेष्यते । पश्चात्तेन प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिरिति । अस्मिन्व्या-
ख्याने ऽस्ययहणमतिरिच्यते । लघुपूर्वादिक इत्येतावदेव वाच्यं स्यात् ।
शुचेर्भावः कर्म वा, शौचम् । मौनम् । नागरम् । हारीतकम् । पाटवम् ।
लाघवम् । इगन्तादिति किम् । पटुत्वम् । लघुत्वम् । लघुपूर्वादिति
किम् । कण्डूत्वम् । पाण्डुत्वम् । कथं काव्यमिति । ब्राह्मणादिषु कवि-
शब्दो द्रष्टव्यः ॥

योपधाद्गुरुपोत्तमादुञ् ॥ १३२ ॥

त्रिप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरुपोत्तमं यस्य तद्गुरु-
पोत्तमम् । यकारोपधाद्गुरुपोत्तमादुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । रम-
णीयस्य भावः कर्म वा, रामणीयकम् । वासनीयकम् । योपधादिति किम् ।
विमानत्वम् * । गुरुपोत्तमादिति किम् । तत्रियत्वम् ॥ सहायाद्विति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ साहायकम् । साहाय्यम् ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च युञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ।
गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा, गोपालपशुपालिकम् । शैल्योपाध्या-
यिका । कात्सकुशिकिका । मनोज्ञादिभ्यः । मानोज्ञकम् । कात्याय-
कम् । मनोज्ञ । कल्याण । प्रियरूप । छान्दस । छान्द । मिधाविज्ञ । अभि-
रूप । आठ्य । कुनपुञ् । अत्रिण्य । चोर । धूर्त । वैश्वदेव । युवन् ।

* कुनोन्त्वम् । पाठ २ ।

यामपुत्र । यामखण्ड । याममुखादी । यामुख्यपुत्र । यामुख्यकुल । शतपुत्र । कुशल । मनोज्ञादिः * ॥

गोचरणाश्लाघात्याकारतद्वैतेषु ॥ १३४ ॥

गोचरादिनश्चरणाश्लाघादिनश्च प्रातिपदिकाद् वुष् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं भावकर्मणोः श्लाघादिषु विषयभूतेषु । तत्र श्लाघा विकृत्यनम् । अत्याकारः पराधिनेयः तद्वैतस्तत्प्राप्तस्तज्ञो वा । तदिति गोचरणाश्लोभाभावकर्मणोः निर्दिश्यते । तत्प्राप्तस्तदवगतवान् तद्वैत इत्युच्यते । श्लाघायाः तावत् । गार्गिकया श्लाघते । काठिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन कटत्वेन विकृत्यतद्वैतः । अत्याकारे । गार्गिकवात्याकुसते । काठिकयात्याकुसते । गार्ग्यत्वेन कटत्वेन परानधित्तपतीत्यर्थः । तद्वैतः । गार्गिकप्रवेतः । काठिकप्रवेतः । गार्ग्यत्वं कटत्वं च प्राप्त इत्यर्थः । तद्वा उवगतवानित्यर्थः । श्लाघादिष्विति किम् । गार्ग्यत्वम् । कटत्वम् ॥

होत्राभ्यश्कः ॥ १३५ ॥

होत्राशब्दश्चत्विग्विशेषवचनः । चत्विग्विशेषवाचिभ्यश्कः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । अच्चावाकस्य भावः कर्म वा उच्चावाकीयम् । मित्रावरुणीयम् । ब्राह्मणाच्छसीयम् । आग्नीध्रम् । प्रतिप्रस्थात्रीयम् । त्वष्ट्रीयम् । पोत्रीयम् । बहुवचनं स्वरूपविधितिरात्तार्थम् ॥

ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥

होत्राभ्य इत्यनुवर्तते । ब्रह्मणश्चब्दाहोत्रावाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । कृत्यापवादः । ब्रह्मणो भावः कर्म वा, ब्रह्मणस्त्वम् । नेति वक्तव्ये त्ववचनं ततो बाधनार्थम् । यस्तु जातिशब्दो ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मणश्चब्दस्तत्स्वतलो भवत एव । 'ब्रह्मणस्त्वम्' । ब्रह्मता । भवनाधिकर्मणोर्नञ्जोरधिष्णारः समाप्तः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्ते पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* बहूना । अद्यथ । अहोपुरुष । एते शब्दा अत्र गणोऽधिकाः कुत्र चित् ।

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थभ्यो भवनेभिधेये खञ् प्रत्ययो भवति, तच्चेद्वचनं क्षेत्रं भवति । भवनमिति भवन्ति जायन्ते ऽस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मैद्वीनम् । कौद्रवीणम् । कौलत्वीनम् । धान्यानामिति किम् । तुषानां भवनं क्षेत्रमित्यत्र न भवति । क्षेत्रमिति किम् । मुद्गानां भवनं कुशूलम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

व्रीहिशाल्योर्दक् ॥ २ ॥

व्रीहिशालिशब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये । खञोपवादः । व्रीहीणां भवनं क्षेत्रं व्रीहेयम् । शालेयम् ॥

यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥

यवादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये । खञोपवादः । यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्यः ॥ ४ ॥

तिल माष उमा भङ्गा अणु इत्येतेभ्यो * विभाषा यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये । खञि प्राप्ते वचनं पक्षे सोपि भवति । उमाभङ्गयोरपि धान्यत्वमाश्रितमेव । तिल माष उमा एषां भवनं क्षेत्रं, तिल्यम् । तैलीनम् । माष्यम् । माषीणम् । उम्यम् । औमीनम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । अणवीनम् ॥

सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ५ ॥

सर्वचर्मन्शब्दात्तृतीयासमर्थान्कृत इत्यस्मिन्नर्थे खखञौ प्रत्ययो

* तिलादिभ्यः शब्देभ्य इति पा० २ ।

† तिलानां भवनं क्षेत्रमिति पा० २ ।

भवतः । सर्वशब्दश्चात्र प्रत्ययार्थेन कृतेन संबध्यते, न चर्मणा । तत्रा-
यमसमर्थसमासो द्रष्टव्यः । सर्वश्चर्मणा कृत इत्येतस्मिन्वाक्यार्थं वृत्तिः ।
सर्वचर्मणः । सर्वचर्मणः ॥

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥

यथामुखशब्दात्संमुखशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्दर्शनेन इत्येतस्मिन्चर्चं खः
प्रत्ययो भवति । दृश्यते ऽस्मिन्निति दर्शनः । आदर्शादिः प्रतिबिम्बादय
उच्यते । निपातनात्सादृश्ये ऽख्ययीभावः । यथामुखं दर्शनः, यथामुखीनः ।
सर्वस्य मुखस्य दर्शनः, सम्मुखीनः ॥

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परि-
शिष्टः प्रकृतिविशेषणम् । सर्वादेः प्रातिपदिकात् पथि यङ्ग कर्मन् पत्र
पात्र इत्येवमन्ताद् द्वितीयासमर्थात्प्राप्नोतीत्यस्मिन्चर्चं खः प्रत्ययो भवति ।
सर्वपत्रं व्याप्नोति, सर्वपत्रीनां पथः । सर्वाङ्गीणस्तापः । सर्वकर्माणः पुरुषः ।
सर्वपत्रीणः सारथिः । सर्वपात्रीण आदनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

प्रपदमिति पादस्यायमुच्यते । आङ्गुर्यादायां, तयोरख्ययीभावः ।
आप्रपदशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात्प्राप्नोतीत्यस्मिन्चर्चं खः प्रत्ययो भ-
वति । आप्रपदं प्राप्नोति, आप्रपदीनः पटः । शरीरेण संबद्धस्यापि पटस्य
प्रमाणमाख्यायते ॥

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥

अनुपदादिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्यं बद्धा
भक्षयति नेयं इत्येतेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । अनुरायामे सादृशे वा ।
अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् । पदप्रमाणेत्यर्थः । सर्वान्नानि भक्षयति,
सर्वाङ्गीनां भिक्षुः । अयः प्रदक्षिण, मनयः प्रसख्यम् । प्रदक्षिणप्रसख्यगा-

* प्रदक्षिणगमनमित्यपि कुत्र चित्पाठ उपलभ्यते परं तु स न युक्तः । अयः पद-
क्षिणमिति प्रतीकमुपादाय प्रदक्षिणं गमनमित्यर्थं इति पदमञ्जरी विवृतत्वात् ।

मिनां शाराणां कस्मिन्कारैः पदानामसमावेशो ऽयानयः । अपानयं
नेयो ऽयानयीनः शरः । फलकशिरस्थित इत्यर्थः ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥

परोवर परम्पर पुत्रपौत्र इत्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽनु-
भवतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । परोवरति परस्योत्वं प्रत्ययसंनि-
योगेन निपात्यते * । पराश्चावराश्चानुभवति, परोवरीणः । परपरतराणां
च परम्परभाषो निपात्यते । पराश्च परतराश्चानुभवति परम्परीणः ।
पुत्रपौत्रानुभवति, पुत्रपौत्रीणः । परम्परशब्दो विनापि प्रत्ययेन दृश्यते ।
मन्त्रिपरम्परा मन्त्रं भिन्नतीति । तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यम् ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥

अवारपार अत्यन्त अनुकाम इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो गामी-
त्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । गमिष्यतीति गामी । भविष्यति गम्या-
दय इति । अक्रेतोर्भविष्यदाधमण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेधः । अवारपारं
गामी, अवारपारीणः ॥ विपरीताच्च ॥ * ॥ पारावारीणः ॥ विगृहीता-
दपीष्यते ॥ अवाररीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः ।
अनुकामं गामी अनुकामीनः । येषेष्टं गन्तेत्यर्थः ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥

समांसमामिति वीप्सायां सुबन्तममुदायः प्रकृतिः । विजायते
गर्भे धारयतीति प्रत्ययार्थः । गर्भधारणेन सकलापि समा व्याप्यतइति
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । समांसमां विजायते, समांसमीना गौः । समां-
समीना वडवा ॥ पूर्वपदे सुपो ऽलुभक्तव्यः ॥ * ॥ के चित्तु समायांस-
मायां विजायतइति विगृह्णन्ति, गर्भमोचने तु विजनिर्वर्त्ततइत्याहुः ।
तेषां पूर्वपदे यलोपमात्रं निपात्यते परिशिष्टस्यालुभक्तव्यः ॥ अनुत्पत्ता-

* परोवरति परस्योत्त्ववचनमिति पा० । अयमेव च पाठो युक्तः । परस्योत्त्व-
वचनमिति प्रतीकस्य षट्संज्ञयां षष्ठीनात् ।

वृत्तरपदस्य च वा यलोपोऽवकृत्यः ॥ * ॥ समाससमां विजायते समायां-
समायां विजायतइति वा ॥

अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥

विजायतइति वर्त्तते । अद्यश्वीन इति निपात्यते अद्यष्टब्धे विजने ।
आसत्त्वे प्रसवे । आविदूर्ये हि मूर्धन्या विधीयते, अवाच्यालम्बनाविदूर्य-
योरिति । अद्य वा अवा, वा विजायतेः उद्यश्वीना गौः । अद्यश्वीना
वडवा । केचित्तु विजायतइति नानुवर्त्तयन्ति अद्यष्टब्धमात्रे निपातन-
मित्याहुः । अद्यश्वीने मरणम् । अद्यश्वीने वियोग इति ॥

आगवीनः ॥ १४ ॥

आगवीन इति निपात्यते । आहुपूर्वाद् अतिस्य गौः प्रतिपादनात्
कर्मकारिण खः प्रत्ययो निपात्यते । आगवीनः कर्मकरः । यो गवा भृतः
कर्म करोति आ तस्य गौः प्रत्यर्पणात् ॥

अनुगवल्गामी ॥ १५ ॥

गौः पश्चाद् अनुगु । अनुगुशब्दादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो
भवति । अनुगु पर्याप्तं गच्छति अनुगवीना गोपालकः ॥

अध्वनो यत्स्वौ ॥ १६ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अलंगामीति च प्रत्य-
यार्थः । अध्वन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थालंगामीत्येतस्मिन्नर्थे यत्स्वौ प्रत्ययो
भवति । अध्वानमलंगामी, अध्वनीनः । अध्वन्यः । ये चाभासकर्मणोः ।
आत्माध्वनौ खदति प्रकृतिभावः ॥

अभ्यमित्राच्छ च ॥ १७ ॥

अभ्यमित्रशब्दाद् द्वितीयासमर्थालंगामीत्यस्मिन्नर्थे छः प्रत्ययो भ-
वति । चकाराद्यत्स्वौ च । अभ्यमित्रमलंगामी, अभ्यमित्रीयः । अभ्य-
मित्यः । अभ्यमित्रीणः । अभिन्नाभिमुखं सुष्ठु वच्छतीत्यर्थः ॥

गोष्ठास्त्वञ् भूतपूर्वे ॥ १८ ॥

गावस्तिष्ठन्त्यचेति गोष्ठम् । गोष्ठशब्देन सचिहितगोसमूहो देश उच्यते । भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव विशेषणम् । गोष्ठशब्दाद्भूतपूर्वापाधिका त्स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति । गोष्ठो भूतपूर्वः, गोष्ठीना देशः * । भूतपूर्व-ग्रहणं किम् । गोष्ठो वर्तते ॥

अश्वस्येकाहगमः ॥ १९ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अश्वशब्दात्संख्येयसमर्थोदेकाहगम इत्येतदर्थं खञ् प्रत्ययो भवति । एकाहेन गम्यतरत्येकाहगमः । अश्वस्ये-काहगमोध्वा, आश्वीनः । आश्वीनानि शतं पतित्वा ॥

शालीनकौपीने अष्टृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥

शालीनकौपीनशब्दौ निपात्येते यथासंख्यमष्टृष्टे ऽकार्यं चाभिधेये । अष्टृष्टे ऽप्रगल्भः । अकार्यमकरणाहं विरुद्धम् † । शालीनकौपीने अष्टृष्टा-कार्ययोः पर्यायो यथाकथं चिद् व्युत्पादयितव्यौ । शालाप्रवेशनमर्हति कूपावतारमर्हति इति खञ् प्रत्यय उत्तरपदलोपश्च निपात्येते । शालीनो जडः । कौपीनं पापम् ॥

व्रातेन जीवति ॥ २१ ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । व्रातशब्दात्तृतीयासमर्थो-ज्जीवतीत्यस्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः संघा व्राताः । उत्सेधः शरीरं, तदायासेन ये जीवन्ति ते उत्सेधजीविनः, तेषां कर्म व्रातम् । तेन व्रातेन जीवति व्रातीनः । तेषामेव व्रातानामन्यतम उच्यते । यस्त्वन्यस्तदीयेन जीवति तत्र नेष्यते ॥

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥

साप्तपदीनमिति निपात्येते सख्ये ऽभिधेये । सप्तभिः पदैरवाप्यते

* लिङ्गविशिष्टगत्या गोष्ठीशब्दस्यापि ग्रहणमित्यधिकं कुत्र चित् ।

† विरुद्धमिति पा०२ ।

साप्तपदीनम् । सख्यं जनाः साप्तपदीनमाहुः । कथं साप्तपदीनः सखा,
साप्तपदीनं मित्रमिति । यदा गुणप्रधानः साप्तपदीनशब्दः सखिभाके
सत्कर्मणि च वर्तते तदा सख्यशब्देन समानाधिकरणो भवति, यदा तु
लक्षणया वर्तते तदा पुरुषेण सामानाधिकरण्यं भवति ॥

ह्रियङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥

ह्रियङ्गवीनं निपात्यते संज्ञायां विषये । ह्योगोदोहस्य ह्रियङ्गवा-
देशः, तस्य विकारे खश् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् । ह्योगोदोहस्य विकारः,
ह्रियङ्गवीनम् । घृतस्य संज्ञा । तेनेह न भवति, ह्योगोदोहस्य विकार
उदशिवत् ॥

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः

कुण्ठाहचौ ॥ २४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाभ्यः पील्वादिभ्यः कर्णादिभ्यश्च यथासंख्यं पाक-
मूलयोरर्थयोः कुण्ठ् जाहञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । पीलूनो पाकः,
पीलुकुण्ठः । कर्कन्थुकुण्ठः । कर्णादिभ्यः । कर्णस्य मूलं, कर्णजाहम् । पीलु ।
कर्कन्थु । शमी । करीर । कुवल । बटर । अश्वत्थ । खदिर । पील्वादिः ॥
कर्ण । चात्त । नख । मुख । मख । केश । पाद । गुल्फ । भ्रुभङ्ग । दन्त ।
घोष्ठ । पृष्ठ । अङ्गुष्ठ । कर्णादिः ॥

पक्षतिः ॥ २५ ॥

तस्येत्येव । तस्येति षष्ठीसमर्थात्पक्षशब्दाद् मूलेभिधेयेति प्रत्ययो
भवति । मूलयद्दृष्टमनुवर्तते न पाकयद्दृष्ट, मेकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशो-
नुवर्ततइति । पक्षस्य मूलं, पक्षतिः प्रतिपत् ॥

तेन वित्तश्चुप्चणपौ ॥ २६ ॥

तेनेति घृतीयासमर्थाद्वित्त इत्येतस्मिन्नर्थे चुप्चण् चणप् इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः । वित्तः प्रतीतो ज्ञात इत्यर्थः । विद्यायां वित्तः । विद्या-
चुञ्चुः । केशवणः ॥

विनञ्भ्यां नाञ्जाञ्च ॥ २७ ॥

वि नञ् इत्येताभ्यां यथासंख्यं ना नाञ् इत्येता भवतः । नमहेति
प्रकृतिविशेषणम् । असन्नर्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां विनञ्भ्यां स्वार्थं
नानाञ्जा प्रत्ययौ भवतः । विना । नाना ॥

वेः शासच्छङ्कटौ ॥ २८ ॥

विशब्दाच्च शालच्च शङ्कटञ् इत्येता भवतः । साधनक्रियावचना-
दुपसर्गात्स्वार्थं प्रत्ययौ भवतः । विगते शङ्के विशालि । विशङ्कटे । तद्यौ-
गाद्वैरपि विशालो विशङ्कट इत्युच्यते । परमार्थतस्तु गुणशब्दा एते यथा-
कथंचिदुत्पाद्यन्ते । नाच्च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः ॥

संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥

सम् प्र उद् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययो भवति । चकाराद्वेश्च ।
संकटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । विकटम् ॥ कटचप्रकरणे ऽनाबूतिलोमा-
भङ्गाभ्यां रजस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अलीबूनां रजो ऽनाबूकटम् । तिल-
कटम् । उमाकटम् । भङ्गाकटम् ॥ गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य
उपसंख्यानम् ॥ * ॥ गवां स्थानं, गोगोष्ठम् । महिषीगोष्ठम् ॥ संघाते
कटच् वक्तव्यः ॥ * ॥ अवीनां संघातः, अविंकटम् ॥ विस्तारे षट्च् वक्त-
व्यः ॥ * ॥ अविषटम् ॥ द्वित्वे गेयुगच् ॥ * ॥ उप्रुगोयुगम् । अश्वगेयुगम् ॥
प्रकृत्यर्थस्य षट्त्वे षड्गवच् ॥ * ॥ हस्तिषड्गवम् । अश्वषड्गवम् ॥ विकारे खेहने
तैलच् ॥ * ॥ एरषड्गवम् । इज्जुवतैलम् । तिलतैलम् ॥ भवने त्रेचे
इत्थादिभ्यः शाकटशाकिनौ ॥ * ॥ इत्तुशाकटम् । मूलकशाकटम् ।
इत्तुशाकिनम् । मूलकशाकिनम् ॥

अवाकुटारच् ॥ ३० ॥

अवशब्दात् कुटारच् प्रत्यये भवति । चकारात् कुटारच् । अव-
कुटारम् । अवकुटारम् ॥

* खेचे तैलच् ॥ ११० २ । अथमेव च षट्ः षटमञ्जरीसंमतः ।

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्जाट-

अध्वटचः ॥ ३१ ॥

अवादित्येव । नमने नतम् । नासिकायाः संघन्धिनि नते ऽभिधेये
टीटच् नाटच् धटच् इत्येति प्रत्ययौ भवन्ति संज्ञायां विषये । नासिकाया
नतमवटीटम् । अञ्जनाटम् । अवधटम् । तद्योगाच्चासिकापि, पुरुषोपि
तथोच्यते । अवटीटः । अञ्जनाटः । अवधट इति ॥

नेर्बिडज्वरीसचौ ॥ ३२ ॥

नते नासिकायां इत्यनुवर्त्तते, संज्ञायामिति च । निशब्दाच्चासि-
काया नते ऽभिधेये बिडच् विरीसच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । निबिडम् ।
निबिरीसम् । तद्योगाच्चासिकापि, पुरुषोपि निबिडोः, निबिरीसः । कथं
निबिडोः क्लृप्तः । निबिडं वस्त्रम् । उपमानाद्बुध्यति ॥ *

दूमश्चपिटच्चिक चि च ॥ ३३ ॥

नेरित्येव, नते नासिकाया इति च । निशब्दाच्चासिकाया नतेभि-
धेये इनच् पिटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्संनियोगेन च निशब्दस्य
यथासंख्यं चिक चि इत्येतावादेशौ भवतः । चिक्रितः । चिपिटः ॥ ककारः
प्रत्ययो वक्तव्यश्चक्र प्रकृत्या देशः ॥ * ॥ चिक्रकः । तथा चाक्तम् ॥ इनच्
पिटच्चाश्चिकचिचिकादेशश्च वक्तव्या इति ॥ क्लृप्तस्य चिल् पिल्लश्चा-
स्य चतुषी ॥ * ॥ क्लृप्तस्य चिल् पिल् इत्येतावादेशौ भवतां लश्च
प्रत्ययो ऽप्य चतुषी इत्येतस्मिन्नर्थे । क्लृप्ते अस्य चतुषी, चिल्लः । पिल्लः ॥
चुनादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥ चुल्लः । अस्येत्यनेन नार्थः । चतुषोरेषामिधानि
प्रत्यय इत्यत्रे । क्लृप्ते चतुषी, चिल्ले । पिल्ले । चुल्ले । तद्योगात्तु पुरुषस्तथा-
च्यते ॥

उपाधिभ्यां त्यक्तनासिकाद्वयेः ॥ ३४ ॥

उप अधि इत्येताभ्यां कृत्वा संख्यंभौसकार्थेयोर्धर्मौनाभ्यां चार्थौ

* भविष्यतीत्यस्यायं घनत्वमाधर्म्यादित्यधिकं कुत्र चित् ॥ ३४ ॥

त्यकन्प्रत्ययो भवति । संज्ञाधिकाराच्च नियतत्रिषयमासक्कारुठं गम्यते ।
पर्वतस्यासञ्च, मुपत्यका । तस्यैवाकृठ, मधित्यका । प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्ये-
तीत्यमत्र न भवति संज्ञाधिकारादेव * ॥

कर्मणि घटो ऽठच् ॥ ३५ ॥

निर्देशादेव समर्थेभिभक्तिः । कर्मशब्दात्सप्तमीसमर्थार्थं घट इत्ये-
तस्मिन्नर्थे ऽठच् प्रत्ययो भवति । घटनइति घटः † । कर्मणि घटते,
कर्मठः पुरुषः ॥

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥

नदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्यो ऽस्येति षष्ठ्यर्थं इतच्
प्रत्ययो भवति । संजातयद्गणं प्रकृतिविशेषणम् । तारकाः संजाता अस्य
नभस, स्तारकितं नभः । पुष्पितो वृक्षः । तारका । पुष्प । मकुल । कण्टक ।
पिपासा । सुख । दुःख । चञ्जीष । कुङ्कुल । सूचक । रोग । विचार ।
व्याधि । निष्क्रमण । मूत्र । पुरीष । किसलय । कुमुम । प्रचार । तन्द्रा ।
वेग । पुता । अट्टा । उत्कण्ठ । भर । द्रोह ॥ गर्भोदप्रणिनि ‡ ॥
तारकादिराकृतिगणः ॥

प्रमाणे द्वयसज्द्वयउमात्रचः ॥ ३७ ॥

तदस्येत्यनुवर्त्तते । तदिति प्रथमासमर्थेदस्येति षष्ठ्यर्थं द्वयसच्
द्वयच् मात्रच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति यस्तत्रप्रथमासमर्थं प्रमाणं चेत्तद्वचति ।

* नहि कृते इत्ये संज्ञा प्रतीयते । इत्यधिकं कुत्र चित ।

† घट इत्यस्याये पञ्चाशजित्यधिकं बहुषु पुंसकेषु । परं त्ययमपघाठः, पदमज्जवौ
दृष्टेनात् ।

‡ फल । उच्चार । स्तम्भक । पल्लव । कण्ठ । धेनुव्या । अश्व । अङ्गारक । अङ्गार ।
वर्षाक । पुलक । कुवलय । शैवल । गर्व । तरङ्ग । कल्लोल । पण्डा । चन्द्र । खडक ।
मुद्गा । राग । कण्टक । हस्त । कर । सीमन्त । कर्दम । कण्ठक । कण्ठक । कुतूहल ।
कण्डल । आन्दोल । अन्धकार । कोरक । अङ्गुर । रोमाञ्ज । दुर्ग । उत्कर्ष । बुधा ।
खर । गोर । दोह । शास्त्र । मुकुर । तिसक । सुभुजा । निदा । इते शब्दाः पुस्तका-
न्तरे ऽत्र गण्ये ऽधिकाः ।

ऊरुः प्रमाणमस्य, ऊरुद्वयसम् । ऊरुद्वयम् । ऊरुमात्रम् । जानुमात्रम् ।
जानुद्वयसम् । जानुद्वयम् ।

“प्रथमश्च द्वितीयश्च उर्ध्वमाने मतौ मम” ।

ऊरुद्वयसमुदकम् । ऊरुद्वयमुदकम् । मात्रव्युत्तरविशेषण, प्रत्यमा-
त्रमित्यापि भवति ॥ प्रमाणे लो वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रमाणशब्दा इति ये
प्रसिद्धास्तेभ्य उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुम्भवति । शमः प्रमाणमस्य, शमः ।
द्विष्टः । वितस्तिः ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ * ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य, द्विश-
मः । त्रिशमः । द्विवितस्तिः । नित्यबहूणं किम् । संशये श्राविणं * वत्य-
ति । तत्रापि द्विगोर्लुगेष यथा स्यात् । द्वे द्विष्टी स्यातां वा नः वा, द्वि-
द्विष्टः ॥ इट् स्तोमि वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चदशस्तोमः । पञ्चदशी रात्रिः ।
टित्वाद् डीप् ॥ शतशतोर्द्विनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चदशिनोर्द्विमासाः । त्रिं-
शिनो मासाः ॥ विंशतेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विंशिनोर्द्विरसः ॥ प्रमाण-
परिमाणाभ्यां संख्याय श्चःपि संशये मात्रव्यक्तव्यः ॥ * ॥ शममात्रम् ।
द्विष्टिमात्रम् । प्रत्यमात्रम् । कुड्वयमात्रम् । पञ्चमात्रम् । दशमात्रा गा-
वः ॥ वत्सन्तात्स्वार्थं द्वयमत्रमात्रचौ बहुलम् ॥ * ॥ तावद्रेव, तावद्वयसम् ।
तावन्मात्रम् । एतावद्वयसम् । एतावन्मात्रम् । यावद्वयसम् । यावन्मा-
त्रम् ॥

पुरुषहस्तिभ्यामण्व् ॥ ३८ ॥

तदस्येत्येव, प्रमाणइति च । पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थाभ्यां प्र-
माणोपाधिक्रियाभ्यामस्येति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद् द्वयसजा-
दयश्च । पुरुषः प्रमाणमस्य, पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । पुरुषद्वयम् । पुरु-
षमात्रम् । हस्तिद्वयसम् । हस्तिद्वयम् । हस्तिमात्रम् । हास्तिनम् ।
द्विगोर्नित्यं लुक् । द्विपुरुषमुदकम् । त्रिपुरुषमुदकम् । द्विहस्ति । त्रिहस्ति ।
द्विपुरुषी । त्रिपुरुषी । द्विहस्तिनी । त्रिहस्तिनी ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३९ ॥

* यद्यथा यावः, कत्यव्युट इति चञ्, लो ऽस्यास्तीति शानी, मात्रव्यक्तव्यः ।

सदस्येत्येव । यत्तद्वेदेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिभाषायाः पाधिकेभ्योऽस्तीति
 षष्ठ्यर्थं वतुप् प्रत्ययो भवति । यत्परिमाणमस्य, यावान् । तावान् । इत्या-
 वान् । प्रमाणस्य ह्ये ऽनुवर्त्तमाने, परिमाणस्य ह्यणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात् ॥

डावतावथवैशेष्याच्चिदंशः पृथगुच्यते ।
 मात्राप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावताः ॥

वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां कृन्दसि सादृश्यउपसंख्यानम् ॥ * ॥
 न त्वा वा च्यनो दिव्यो न पार्थिवो न ज्ञातो न जनिष्यते । त्वावतः
 पुंसवसो यज्ञं विप्रस्य मावतः । त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येत्यर्थः ॥

किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥

किमिदंभ्यामुत्तस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति । कियान् ।
 इयान् । एतद्वेद्य चादेशविधानं ज्ञापकं किमिदंभ्यां वतुप्प्रत्ययो भवतीति ।
 अथ वा योगावभागेन वा वतुपं विधाय पश्चाद्दो घो विधीयते ॥

किमः संख्यापरिमाणे इति च ॥ ४१ ॥

संख्यायाः परिमाणं, संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्त्त-
 मानात् किमः प्रथमासमर्थेभ्योऽस्तीति षष्ठ्यर्थं इतिः प्रत्ययो भवति । चका-
 राद्वतुप् । तस्य च वकारस्य दादेशो भवति । पृच्छमानत्वात्परिच्छेदो-
 पाधिकायां संख्यायां वर्त्तमानात्किमः प्रत्ययो विज्ञायते । का संख्या परि-
 माणमेषां ब्राह्मणानां, कति ब्राह्मणाः । कियन्तो ब्राह्मणाः । अथ वा
 संख्यैव परिमाणात्मिका परिच्छेदस्वभावा गृह्यते । का संख्या परिमाण
 येषामिति । ननु च संख्या परिमाणात्मिकैव परिच्छेदस्वभावा, सा कि-
 मर्थं परिमाणेन विशेष्यते । यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यते तत्र मा भूदि-
 ति । तेषु हि परिच्छेदा नास्ति । कथमेषां संख्या दर्शनामिति ॥

संख्यायाः अत्रासवे, तस्मिन् ॥ ४२ ॥

तदस्येत्येव । संख्यायाः अत्रासवे, तस्मिन् इति षष्ठ्यर्थं तस्य
 प्रत्ययो भवति । अथवा अयं अयं अयं इति सामर्थ्याद्भवती

प्रत्ययार्था विज्ञायते । पञ्च अवयवा अस्य, पञ्चतयम् । दशतयम् ।
चतुष्टयम् । *चतुष्टयी ॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायञ्चा ॥ ४३ ॥

पूर्वेण विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वा ऽयञ्चादेशो भवति ।
द्वावयवावस्य, द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् । तययहणं स्या-
निनिर्देशार्थम् । अन्यथां प्रत्ययान्तरमयञ्चिज्ञायेत । तत्र को दोषः । त्रयी
गतिरिति तयनिबन्धन ईकारो न स्यात् । प्रथमचरमतयेत्येष विधिर्न
स्यात् । द्वये । द्वयाः । चकारः स्वरार्थः ॥

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥

उभशब्दात्परस्य तयपो नित्यमयञ्चादेशो भवति स चोदात्तः ।
वचनसामर्थ्यादादेरुदात्तत्वं विज्ञायते । उभशब्दे यदि लौकिकी-संख्या
ततः पूर्वैव विहितस्य तयप आदेशविधानार्थं वचनम् । अथ न संख्या,
ततो योगविभागेन तयपं विधाय तस्य नित्यमयञ्चादेशो विधीयते ।
उभयो मणिः । उभये देवमनुष्याः ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताडुः ॥ ४५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थोदस्मिन्निति सप्तम्यर्थे दशान्तात्प्रातिपदिकाद्
दः प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थमधिकं चेत्तद्वचति । इतिकारणस्त-
र्येद्विवक्षा । एकादश अधिका अस्मिन् शते, एकादशं शतम् । एकादशं
महस्रम् । द्वादशं शतम् । द्वादशं सहस्रम् । दशान्तादिति किम् ।
पञ्चाधिका अस्मिन् शते । अन्तयहणं किम् । दशाधिका अस्मिन् शते ॥
प्रत्ययार्थेन च समानजातीये प्रकृत्यर्थे सति प्रत्यय इष्यते ॥ एकादश
कार्षापणा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते, एकादशं कार्षापणशतमिति ।
इह तु न भवति । एकादशं माषा अधिका अस्मिन्कार्षापणशतमिति ॥
शतसहस्रयोश्चेत्यसि ॥ इह न भवति । एकादशाधिकार श्रेयां शिशतीति ।
इतिकारणो विधिव्यर्थ इत्युक्तं तत इदं सर्वं लभ्यते । कथमेकादशं शत-

सहस्रमिति । शतानां सहस्रं सहस्राणां वा शतमिति शतसहस्रमित्यु-
च्यते । तत्र शतसहस्रयोरित्येव सिद्धम् ॥

अधिके समानजाताविष्टं शतसहस्रयोः ।
यस्य संख्या तदाधिक्ये ङः कर्त्तव्या मतो मम ॥

शतान्ताविंशतेश्च ॥ ४६ ॥

तदस्मिन्नधिकमित्यनुवर्त्तते, ङ इति च । शतान्तात्प्रातिपदिकां-
द्विंशतेश्च ङः प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नधिकमित्येतस्मिन्विषये । त्रिंश-
दधिका अस्मिञ् कृते, त्रिंशं शतम् । शतयहणे ऽन्तयहणं प्रत्यययहणे
यस्मात्स तदादेरधिकार्थम् । एकत्रिंशं शतम् । एकचत्वारिंशं शतम् ।
संख्यायहणं च कर्त्तव्यम् । इह मा भूद् गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते
इति । विंशतेश्च ॥ तदन्तादपीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ एकविंशं शतम् ।
संख्यायहणं च कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । गोविंशतिरधिका ऽस्मिन्गो-
शतमिति ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥

तदस्येत्यनुवर्त्तते तदस्य संज्ञातमित्यतः । तदिति प्रथमासमर्थो-
त्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थं मयट् प्रत्ययो भवति यत्प्र-
थमासमर्थं गुणस्य चेच्चिमाने वर्त्तते । गुणो भागः । निमानं मूल्यम् ।
गुणो येन निमीयते मूल्यभूतेन सोऽपि सामर्थ्याद्भाग एव विज्ञायते । य-
वानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य, द्विमयमुदश्विद्भागानाम् ।
त्रिमयम् । चतुर्मयम् । भागे ऽपि तु विधीयमानः प्रत्ययः प्राधान्येन भा-
गवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिकरण्यं भवति द्विमयमुदश्विदिति । गुण-
स्येति वैकृत्यं विवक्षितं, तेनेह न भवति । द्वौ भागौ यवानां चय उद-
श्वित इति ॥ भूयस्त्ववान्निकायाः संख्यायाः प्रत्यय इष्यते ॥ इह न
भवति । एको भागो निमानमस्येति । भूयस इति च प्रत्ययार्थात्प्रकृत्य-
र्थस्याधिक्यमात्रं विवक्षितम्, बहुत्वमतन्त्रं तेन द्विशब्दादपि भवति ।

गुणशब्दः समानाद्यवबोधनः । तेनेह न भवति । द्वौ भागौ यवानाम-
 धृष्टं उदश्वित इति ॥ निमेये चापि दृश्यते ॥ निमेये वर्त्तमानायाः संख्याया
 निमाने प्रत्ययो दृश्यते । उदश्वितो द्वौ भागौ निमेयस्य यवभागस्य,
 द्विमया यवा उदश्वितः । त्रिमया यवा उदश्वितः । चतुर्मयाः । गुणस्येति
 किम् । द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः । निमानइति किम् । द्वौ
 गुणौ तीरस्यैकस्तेलस्य द्विगुणं पच्यते तैलं तीरणेत्यत्र मा भूत् ॥

• तस्य पूरणे उट् ॥ ४८ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थत्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्पूरणइत्यस्मिन्नर्थे
 इट् प्रत्ययो भवति । पूर्यते ऽनेनेति पूरणम् । येन संख्या संख्यां पूर्यते
 संपद्यते स तस्याः पूरणः । एकादशानां पूरण, एकादशः । त्रयोदशः ।
 यस्मिन्नुपसंजाते ऽन्या संख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः । इह न भवति ।
 पञ्चानां मुष्टिकानां पूरणो घट इति ॥

• नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥

इडिति वर्त्तते । नकारान्तात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः
 परस्य इटो महागमो भवति । नान्तादिति पञ्चमी इट षागमसंबन्धे
 पृथीं प्रकल्पयति । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । सप्तमः । नान्तादिति किम् ।
 विंशतेः पूरणो विंशः । असंख्यादेरिति किम् । एकादशानां पूरण एका-
 दशः ॥

• थट् चकृन्दसि ॥ ५० ॥

• नान्तादसंख्यादेः परस्य इटश्कृन्दसि विषये थहागमो भवति,
 वृकारात्पक्षे मडपि भवति । पर्थमयानि पञ्चथानि भवन्ति । पञ्चथः ।
 सप्तथः । मट् । पञ्चममिन्द्रियमस्यापाक्काम् ॥

• षट्कृत्कृतिपयचतुरां थुक् ॥ ५१ ॥

इडित्यनुवर्त्तते तत्सप्रम्या विपरिणम्यते । षट् कृति कृतिपय चतुर

इत्येतेषां इटि परतस्युगागमो भवति । कतिपयशब्दे न संख्या । तस्माद्-
स्त्रीद्वेष ज्ञापकाद् इट् प्रत्ययो विज्ञायते । षण्णां पूरणः षष्ठुः । कतिपयः ।
कतिपयश्च । अर्तुर्थः ॥ चतुरश्रयतावाऽऽहरलोपश्च ॥ * ॥ चतुर्णां पू-
रणः । तुरीयः । तुर्यः ॥

बहुपूगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥

इदित्येव । बहु पूग गण संघ इत्येतेषां इटि परतस्तिथुगागमो भवति ।
पूगसंघशब्दयोरसंख्यावाचित्वादिदमेव ज्ञापकं इटो भावस्य । बहूनां
पूरणो, बहुतिथयः । पूगतिथयः । गणतिथयः । संघतिथयः ॥

वतोरिथुक् ॥ ५३ ॥

इदित्येव । वतेऽर्द्धे इटि परत इच्छुगागमो भवति । वत्वन्तस्य संख्या-
त्वात्पूर्वण इद्विहितस्तस्मिन्नयमनामो विधीयते । यावतां पूरणो, याव-
तिथयः । तावतिथयः । एतावतिथयः ॥

द्वेस्त्रीयः ॥ ५४ ॥

द्विशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्यस्मिन्विषये । इटो-
पवादः । द्वयोः पूरणो, द्वितीयः ॥

त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्येतद्विषये । इटो-
पवादः । तत्सन्धियोगेन त्रेः संप्रसारणं च भवति । त्रयाणां पूरणं स्तुतीयः ।
हल इति संप्रसारणस्य दीर्घत्वं न भवति । अण इति तत्रानुवर्तते क्लृप्तोप-
इत्यतः, पूर्वणं च णकारेणाण्यहणम् ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

विंशत्यादिभ्यः परस्य इटस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम् । पूरणां-
धिकाराद् इट् प्रत्यय आगमो विज्ञायते । विंशतेः पूरणः, विंशतितमः ।
विंशः । एकविंशतितमः । एकविंशः । त्रिविंशतितमः । त्रिविंशः । त्रिंश-
तितमः । त्रिंशः । एकत्रिंशतितमः । एकत्रिंशः । विंशत्यादयो लौकिकाः

संख्याशब्दा एह्यन्ते न 'पङ्क्त्यादिसूत्रमनिविष्टाः, तद्गुह्ये ह्येकविंशति-
प्रभृतिभ्यो न स्यात् । यद्दृष्टवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् ।
एवं च सति षष्ठादेश्चासंख्यादेरिति पर्युदासो युज्यतएवं ॥

नित्यं शतादिमासाहमाससंवत्सराच्च ॥ ५७ ॥

शतादयः संख्याशब्दा लौकिका एह्यन्ते । शतादिभ्यो मांसाहं-
माससंवत्सरशब्देभ्यश्च परस्य इटो नित्यं तमडागमो भवति । मासादयः
संख्याशब्दा न भवन्ति तेभ्यो ऽस्मादेव ज्ञापकाद् इट् प्रत्ययो विज्ञायते ।
शतस्य पूरणः, शततमः । सहस्रतमः । लक्षतमः । मासस्य पूरणो, मास-
तमो दिवसः । अर्द्धमासतमः । संवत्सरतमः । षष्ठादेश्चासंख्यादेरिति
वत्यमाणेन सिद्धे शतादिग्रहणं संख्याद्वयम् । एकशततमः । द्विशततमः ॥

षष्ठादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥

षष्ठादेः संख्याशब्दादसंख्यादेः परस्य इटो नित्यं तमडागमो
भवति । विंशत्यादिभ्य इति विकल्पेन प्राप्ते नित्यायम् । षष्ठितमः ।
मप्तितमः * । असंख्यादेरिति क्रिम् । एकषष्ठः । एकषष्ठितमः । एकसप्ततः ।
एकसप्ततितमः ॥

मतौ कः सूक्तसाम्नोः ॥ ५९ ॥

मताविति मत्वर्थे उच्यते । प्रातिपदिकान्मत्वर्थे कः प्रत्ययो भवति
सूक्ते सामनि चाभिधेये । मत्वर्थग्रहणेन समर्थ्यावभक्तिः प्रकृतिविशेषणं
प्रत्ययार्थ इति सर्वमातिष्यते । अच्कावाकशब्दोस्मिन्निति, अच्कावाकीयं
सूक्तम् । मित्रावरुणीयम् । यज्ञायज्ञेयं साम । वारवन्तीयम् । अनुकरण-
शब्दाश्च स्वस्वप्नाक्रमधानाः प्रत्ययभृत्याद्यन्ति । तेनानेकपदादपि सि-
द्धम् । अस्यवामीयम् । कयाःशुभीयम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥

मतावित्येव । मत्वर्थउत्पन्नस्य कस्य लुग् भवति, अध्यायानुवा-

* अशीतितमः । नवतितमः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

कयोरभिधेययोः । केन पुनरध्यायानुवाकयोः प्रत्ययः । इदमेव लुग्वचनं
 ज्ञापकं तद्विधानस्य । विकल्पेन लुग्यमिष्यते । गर्दभाण्डशब्देऽस्मिन्नस्ति,
 गर्दभाण्डो ऽध्यायः । अनुवाको वा गर्दभाण्डोऽयः । दीर्घजीवितः । दी-
 र्घजीवितोऽयः । पलितस्तम्भः । पलितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तादिभ्यो ऽण् ॥ ६१ ॥

मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । विमुक्तादिभ्यः प्रातिप-
 दिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः ।
 विमुक्तशब्दाऽस्मिन्नस्ति, वैमुक्ते ऽध्यायो ऽनुवाको वा । देवासुरः ।
 विमुक्त । देवासुर । वसुमत् । सत्वत् । उपसत् । दशार्हपयस् । हवि-
 र्द्वान । मित्री । सोमपूषन् । अग्नाविष्णू । वृत्रहति । रडा । रतोसुर ।
 सदसत् । परिषादक । वसु । मरुत्वत् । पत्नीवत् । महीयल । सत्वत् ।
 दशाह् । वयस् । पतत्रि । सोम । महित्री । हेतु * । विमुक्तादिः ॥

गोषदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥

मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । गोषदादिभ्यः प्रातिप-
 दिकेभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ऽध्यायानुवाकयोः । गोषदशब्देऽस्मिन्नस्ति,
 गोषदको ऽध्यायो ऽनुवाको वा । इषेत्वकः । मातरिष्वकः । गोपद ।
 इषेत्व । मातरिष्वन् । देवस्यत्वा । देवीरापः । ज्ञथोऽस्याखरेष्टः ।
 देवोऽधियम् । रत्नोहण । अज्जन । प्रभूत । प्रतूर्त्त । दृशान । † गोषदादिः ॥

तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥

वुनित्येव । तत्रेति सप्तमीसमर्थात्पथिन् शब्दात्कुशल इत्यस्मिन्पूर्वं
 वुन्प्रत्ययो भवति । पथि कुशलः, पथकः ॥

* अस्यहृत्य । दशार्थं । उर्वशी । सुवर्णं । यते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽत्र गणो
 ऽधिकः ।

† युञ्जान । सहस्रशीर्षा । घातस्यते । कशाश्च । स्वाहाप्राय । प्रसुप्त । यते
 शब्दा अत्र गणो ऽधिकः पुस्तकान्तरे ।

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥

तत्रेत्येव, कुशल इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमी-
समर्थेभ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । आकर्षं कुशल, आक-
र्षकः । त्सहकः । आकर्ष । त्सह । पिपासा । पिपण्ड । अशनि । अश्मन् ।
त्रिचय । चय । जय । आचय । अय । नय । निपाद । गद्गद । दीप ।
हृद । ह्राद । ह्लाद । शकुनि * ॥

धनहिरण्यात्कामे ॥ ६५ ॥

तत्रेत्येव, कनिति च । धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसम-
र्थाभ्यां कामइत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । काम इच्छा ऽभिर्लाषः । धने
कामः, धनको देवदत्तस्य । हिरण्य को देवदत्तस्य ॥

स्वाङ्गैर्भ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥

तत्रेत्येव, कनिति च । स्वाङ्गवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति, सप्तमीस-
मर्थेभ्यः प्रसितइत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । प्रसितः प्रमत्तस्तत्पर
इत्यर्थः । केशेषु प्रसितः, केशकः । केशादिरचनायां प्रमत्त एवमुच्यते ।
बहुवचनं स्वाङ्गसमुदायशब्दादपि यथा स्यात् । दन्तौष्ठकः । केशनलकः ॥

उदराट्टगाद्यने ॥ ६७ ॥

तत्रेत्येव, प्रसितइति च । उदरशब्दात्सप्तमीसमर्थेत्प्रसितइत्येत-
स्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । आट्टानइति प्रत्ययार्थविशेषणम् । उदरे
ऽविजिगीषुभ्रंणयते । यो बहुवचया ऽत्यन्तं पीडयते स एधमुच्यते । उदरे
प्रसित, शैदरिक आट्टानः । आट्टानइति किम् । उदरकः ॥

सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥

कन्प्रत्यय इत्येव स्मर्यते, न ठक् । निर्दुशादेव सृतीया समर्थवि-
भक्तिः । सस्यशब्दात्सृतीयासमर्थेत्परिजात इत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भव-

* पिशाच । पिण्ड । एतौ शब्दौ पुस्तकान्तरे ऽत्र गण्ये ऽधिक्यौ ।

ति । सस्यशब्दाय गुणवः सौ । परिः सर्वतो भावे वर्त्तते । यो गुणैः संबद्धो
जायते यस्य किं चिदपि वैगुण्यं नास्ति तस्येदमभिधानम् । सस्येन परि-
जातः, सस्यकः शालिः । सस्यकः साधुः । सस्यको मणिः । आकारशुद्ध
इत्यर्थः ॥

अंशं हारी ॥ ६८ ॥

अंशशब्दाच्चिदंशादेव द्वितीयासमर्थो हारीत्येतस्मिन्नर्थे कल्पत्ययो
भवति । अंशं हारी, अंशको दायदः । अंशकः पुत्रः । हारीत्यावश्यके
णितिः । तत्र षष्ठीप्रतिषेधाद् कर्मणि द्वितीयैव भवति ॥

तन्त्रादचिरापहृते ॥ ७० ॥

तन्त्रशब्दाच्चिदंशादेव पञ्चमीपमर्थोद चिरापहृतइत्यस्मिन्नर्थे कन्
प्रत्ययो भवति । अचिरापहृतस्तोत्रकालापहृत इत्यर्थः । तन्त्रादचिराप-
हृतः, तन्त्रकः पटः । तन्त्रकः प्रावारः । प्रत्ययो नव उच्यते ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥

ब्राह्मणक उष्णिक इत्येतौ शब्दो निपात्यते कन्प्रत्ययान्तौ संज्ञा-
यां विषये । ब्राह्मणको देशः । उष्णिका यवागूः । यत्रायुधजीविनो ब्रा-
ह्मणाः सन्ति तत्र ब्राह्मणक इति संज्ञा । अल्पाभा यवागूदृष्णिकेत्युच्यते ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥

शीतोष्णाशब्दाभ्यां कारिण्यभिधये कन्प्रत्ययो भवति । क्रियावि-
शेषणाद् द्वितीयासमर्थोदयं प्रत्ययः । शीतं करोति, शीतकः । अलसे
जइ उच्यते । उष्णं करोति, उष्णकः । शीघ्रकारी दस उच्यते ॥

अधिकम् ॥ ७३ ॥

अधिकमिति निपात्यति । अध्याकृढस्योत्तरपदलोपः, कंश्च प्रत्ययः ।
अधिको द्वेषः कार्य, अधिको हारी द्वेषेन । कर्त्तरि कर्मणि वा उष्ण-
कृढशब्दः ॥

अनुकाभिकाभीकः कर्मिता ॥ ७४ ॥

अनुकं अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कर्मप्रत्ययान्तः। निपात्यन्ते
कर्मितेत्येनास्मिन्नर्थे । अभेः पत्ते दीर्घत्वं च निपात्यते । अनुकामयते, अ-
नुकः । अभिकः । अभीकः ॥

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥

पार्श्वशब्दान्तृतीयासमर्थादन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कर्मप्रत्ययो भवति ।
अनुक्तुपायः पार्श्वम् । तेनांशान्विच्छति, पार्श्वकः । मायावी कौस्तिको
नालिक उच्यते ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥

अन्विच्छतीत्यत्र । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्याम-
न्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्ठञौ प्रत्ययो भवतः । तीत्य उपायो ऽयःशूलमु-
च्यते । तेनान्विच्छति, अयःशूलिकः । साहसिक इत्यर्थः । दम्भे दण्डा
जिनं, तेनान्विच्छति, दण्डाजिनिकः । दाम्भिक इत्यर्थः ॥

तावतिथं अहमिति लुग्या ॥ ७७ ॥

तावतां पूरणं ताम्रतिथम् । गृह्यते ऽनेनेति गृहणम् । प्रकृतिवि-
शेषणं चैवत् । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकः द्रुहणोपाधिकात्स्वार्थं कर्म-
प्रत्ययो भवति । पूरणस्य प्रत्ययस्य वा लुक् । द्वितीयेन रूपेण यथं गृह्णा-
ति द्विकं गृहणम् । द्वितीयकम् । त्रिकम् । तृतीयकम् । चतुष्कम् । च-
तुर्थकम् ॥ नावतिथेन गृह्णातीति कन्वत्तव्यः, पूरणप्रत्ययस्य च निम्नं
लुक् ॥ * ॥ .षष्ठेन रूपेण यन्त्रं गृह्णाति, षष्ठो देवदत्तः । षष्ठकः । अतु-
ष्कः । इतिकरणो धिवत्तार्थः । तेन यन्त्रविषयमेव गृह्यं विज्ञायते ना-
न्यविषयम् ॥

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥

स इति अथमभिसमर्थादेशामिति षष्ठ्यर्थे कर्मप्रत्ययो भवति, यत्तत्

यमासमर्थं यामणीश्चेत्स भवति । यामणीः । प्रधानो मुख्य इत्यर्थः ।
देवदत्तो यामणीरेषां, देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः । यामणीरिति किम् ।
देवदत्तः शत्रुरेषाम् ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७९ ॥

शृङ्खलशब्दात्प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्-
त्प्रथमासमर्थं बन्धनं चेत्तद्वदति, यत्तस्येति निर्दिष्टं करभश्चेत्स भवति ।
शृङ्खलं बन्धनमस्य करभस्य, शृङ्खलकः । उग्रुणां बासकाः करभाः । तेषां
काष्ठमयं पाशकं पादे व्यतिषज्यते तदुच्यते शृङ्खलमिति । यद्यपि रज्ज्वा-
दिकमपि तत्रास्ति तथापि शृङ्खलमस्यास्वतन्त्रीकरणे भवति साधनमिति
बन्धनमित्युच्यते ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥

उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेत्स भवति । उन्नतं मनो यस्य स,
उन्मनाः । उच्छब्दात्संसाधनक्रियावचनात्तद्वृत्ति कन्प्रत्ययो निपात्यते ।
उत्को देवदत्तः । उत्कः प्रवासी । उत्सुक इत्यर्थः ॥

कालप्रयोजनाद्भोगे ॥ ८१ ॥

अर्थाभ्यां समर्थविभक्तिः । कालात्प्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थवि-
भक्तियुक्ताद्भोगे ऽभिधेये कन्प्रत्ययो भवति । कालो दिवसादिः । प्रयोजनं
कारणं रोगस्य फलं वा । द्वितीयोद्भि भवे, द्वितीयको ज्वरः । चतुर्थकः ।
प्रयोजनात् । विषपुष्पैर्जनितो, विषपुष्पको ज्वरः । काशपुष्पकः । उष्णं
कार्यमस्य उष्णकः । शीतको ज्वरः । उत्तरसूत्रात्संज्ञायहणमनुब्रूयते ।
तेनायं प्रकारनियमः सर्वा लभ्यते ॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥

तदिति प्रथमासमर्थोदस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति,
यत्तत्प्रथमासमर्थमन्नं चेत्प्रायविषयं तद् भवति । प्रायो बाहुल्यम् । संज्ञा-
यहणं तदन्तोपाधिः । गुडापूपाः प्रायेणाक्षमस्यां पौर्णमास्यां गुडापूपिका ।

तिनापूपिका पैर्णमासी * ॥ षट्केभ्य इनिर्बन्धव्यः ॥ * ॥ षट्किनी
पैर्णमासी ॥

कुल्माषाद् ॥ ८३ ॥

कुल्मःपशब्दः इञ् प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्नक्षं प्राये संज्ञायामित्ये-
तस्मिन्नर्थे । अकारो वृद्धिस्यार्थः । कुल्माषाः प्रायेणाक्षमस्यां, कैल्माषी
पैर्णमासी ॥

श्रात्रियंश्कन्दो ऽधीते ॥ ८४ ॥

श्रात्रियञ्चिति निपात्यते कन्दो ऽधीतइत्यस्मिन्नर्थे । नकारः स्व-
रार्थः । श्रात्रियो ब्राह्मणः । श्रात्रियंश्कन्दोधीतइति वाक्याथं पदवचनं,
कन्दसा वा श्रात्रभावस्सदधीतइति घञ् प्रत्ययः । कथं कन्दोधीते क्वा-
न्दसः । वायव्यमनुवर्त्तते तावतिथं यहणामिति लुग्धेत्यतः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥

श्राद्धमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतिवि-
शेषणम् । श्राद्धशब्दादुक्तोपाधिकादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययो भ-
वनः । श्राद्धशब्दः कर्मनामधेयं तत्साधनद्रव्ये वर्तित्वा प्रत्ययमुत्पादति ।
श्राद्धं भुक्तमनेन, श्राद्धी । श्राद्धिकः । इनिठनोः समानकालयहणम् । अत्र
भुक्तं श्राद्धे श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥

अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्तानुवर्त्तने । न व क्रियामन्तरिण कर्त्ता संभ-
वतीति यां कां चित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वादनेनेत्यस्मिन्नर्थे
दिनिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं गतमनेन भुक्तं पीतं वा, पूर्वा । पूर्वणौ ।
पूर्वणः ॥

* कश्चिका । त्रिपुटिका । इत्युदाहरणद्वयमधिकं पुस्तकाक्षरे ।

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥

विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिः । सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इतिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं कृतमनेन कृतपूर्वा कटम् । भुक्तपूर्वा ओदनम् । सुप्सुपेति समासं कृत्वा तद्वृत्त उत्पाद्यते । योगद्वयेन चानेन पूर्वादितिः सपूर्वाच्चेति परिभाषाद्वयं ज्ञाप्यते । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन । यहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥

अनेनेत्येष । इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इतिः प्रत्ययो भवति । इष्टमनेन, इष्टो यज्ञे । पूर्त्ता आद्वे । कृत्यन्विषयस्य-कर्मणीति सप्तम्युपसंख्यायते । इष्ट । पूर्त्ता । उपसादित । निगदित । परिधादित । निकथित । परिकथित । संकथित । निपठित । संकल्पित । अनच्छित । विकल्पित । संरक्षित । निपतित । पठित । परिकल्पित । संरक्षित । अर्चित । परिरक्षित । पूजित । परिगणित । उपगणित । अवकीर्ण । परित । आयुक्त । आम्नात । श्रुत । अधीत । आमेवित । अपवारित । अवकल्पित । निराकृत । उपकृत । उपाकृत । अनुयुक्त । उपनत । अनुगणित । अनुपठित । व्याकृत । निरुहीत * । इष्टादिः ॥

कृन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥

परिपन्थिन् परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ कृन्दसि विषये निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता प्रतिपक्षः संपन्न उच्यते । मां स्वा परिपरिणो विदन् । मा स्वा परिपन्थिनोविदन् ॥

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ९० ॥

अनुपद्यीति निपात्यते ऽन्वेष्टा वेत्स भवति । वदसा पश्चादनुपद्यम् । अनुपदी गवाम् । अनुपदी उष्ट्राणाम् ॥

* अवधारित । अपञ्चित । एतौ शब्दावत्र गण्ये पुस्तकान्तरे ऽधिक्यौ ।

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ८१ ॥

साक्षाच्छब्दे ऽव्ययम् । तस्माद्दिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये ।
संज्ञायहणमभिधेयनियमार्थम् । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । साक्षिणौ । साक्षि-
णः । संज्ञायहणादुपद्रष्टैवोच्यते न दाता यहीता वा ॥

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ८२ ॥

क्षेत्रियजिति निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्यार्थे
पदवचनम् । परक्षेत्राद्वा तत्रेति सप्रमीममर्थात् चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे
यच् प्रत्ययः परशब्दोपश्च निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्यः, क्षेत्रियो
व्याधिः । क्षेत्रियं कुष्ठम् । परक्षेत्रं जन्मान्तराशरीरम् । तत्र चिकित्स्यः
क्षेत्रियः । अमाध्या ऽप्रत्याख्येयो व्याधिरुच्यते । नाशूनस्य नि । त्तं इत्य-
र्थः । अथ वा क्षेत्रियं विषम् । यत्परक्षेत्रे परशरीरे संक्रम्य चिकित्स्यते ।
अथ वा क्षेत्रियाणि तृणानि । यानि सम्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि
नाशयितव्यानि । अथ वा क्षेत्रियः पारदारिकः । परदाराः परक्षेत्रं, तत्र
चिकित्स्यः नियहीतव्यः । सर्वं चैतत्प्रमाणम् ॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रहृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्र-
जुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ८३ ॥

इन्द्रियमित्यन्तोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते । कठिरेषा चतुरादीनां
करणानां, तथा च व्युत्पत्तेरनियमं दर्शयति । इन्द्रशब्दात्षष्ठीसमर्थान्लि-
ङ्गमित्येतस्मिन्नर्थे घञप्रययो । भवति । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा
म चतुरादीनां करणेनानुमीयते । नाकर्तृकं कारणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम् ।
तृणीयासमर्थान्प्रत्ययः । आत्मना दृष्टमित्यर्थः । इन्द्रेण सृष्टम् । आत्मना
सृष्टम् । तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणोत्पत्तिमिति ह्रस्वा । इन्द्रेण जुष्टम् ।
आत्मना जुष्टम्, सेवितं तद्द्वारेण भिज्जानोत्यादनाद् । इन्द्रदत्तमात्मना
विषयेभ्यो दत्तं यथायथं ग्रहणाय । इतिकरणः प्रकारार्थः । सति संभवे

व्युत्पत्तिरन्यथापि कर्त्तव्या, कृतेरनियमादिति । वाशब्दः प्रत्येकमभिसंब-
ध्यमानो विकल्पानां स्वातन्त्र्यं दर्शयति ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मत्तुप् ॥ ८४ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्यास्मिन्निति प्रत्ययाद्यं, अस्ती-
ति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । तदितिप्रथमासमर्थोदस्येति
षष्ठ्यर्थे ऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मत्तुप् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थ-
मस्ति चेत्तद्व्यति । अस्यर्थोपाधिकं चेत्तद्व्यतीत्यर्थः* । इतिकरणस्तनश्चे-
द्विवक्षा । गाथो ऽस्य सन्ति, वृत्ता अस्मिन्सन्ति, गोमान्देवदत्तः । वृत्तवान्य-
र्थतः । गद्यमान् । प्लववान् । इतिकरणाद्विद्यनियमः ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगे ऽतिशायने ।

संसर्गे ऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मत्तुबादयः ॥

भूमि तावत् । गोमान् । निन्दायाम् । कुष्ठी । ककुदावर्त्सिनी ।
प्रशंसायाम् । रूपवती कन्या । नित्ययोगे । तीरिणो वृत्ताः । अतिशा-
यने । उदरिणी कन्या । संसर्गे । दण्डी । कृत्री । अस्तिविवक्षायाम् ।
अस्तिमान् ॥ गुणावचनेभ्यो मत्तुपो लुक्त्वर्थः ॥ * ॥ शुक्लो गुणोस्यास्ति,
शुक्लः पटः । कृष्णः । श्वेतः ॥

रसादिभ्यश्च ॥ ८५ ॥

रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मत्तुप् प्रत्ययो भवति, तदस्यास्त्यस्मि-
न्नित्येतास्मिन्विषये । रसवान् । रूपवान् । क्रिमर्थोमदमुच्यते, न पूर्वसूत्रे-
णैव मत्तुप् सिद्धः । रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । अन्ये मत्वर्थीया
मा भूवन्ति । कथं रूपिणी कन्या । रूपिको दारकः । प्रायिकमेतद्वचन-
म् । इतिकरणो विवक्षार्थो ऽनुवर्त्तते । अथ वा गुणादित्यत्र पठ्यते ।
तेन ये रसनेन्द्रियादिबाह्या गुणास्तेग्रामत्र पाठः । इह मा भूत्, रूपि-
णी, रूपिक इति, शोभायोग्यता गम्यते । रमिको नट इत्यत्र भावयोगः ।
रस । रूप । गन्ध । स्पर्श । शब्द । स्नेह । गुणात् । एकादः । गुणवद्गुणं
रसादीनां विशेषणम् ॥

प्राणस्थिवादिनि लजन्यतरस्याम् ॥ ९६ ॥

प्राणस्थिवाचिनः शब्दादाकारान्ताल्लच् प्रत्ययो भङ्गन्यतरस्यां
मत्वर्थे । चूडालः । चूडावान् । कर्णिकालः । कर्णिकावान् । प्राणिस्या-
दिति किम् । शिखावान्प्रदीपः । आदिति किम् । हस्तवान् । पादवान् ॥
प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । चिकीर्षा ऽस्यास्ति, जिहीर्षा
ऽस्यास्ति, चिकीर्षावान्, जिहीर्षावान् । प्रत्ययस्वरणैवान्तोदात्तस्ये सिद्धे
चकारश्चूडालोऽस्तीत्यत्र स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितबा-
धनार्थः ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ९७ ॥

लजन्यतरस्यामिति वर्त्तते । सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच्
प्रत्ययो भङ्गन्यतरस्यां मत्वर्थे । सिध्मलः । सिध्मवान् । गडुलः । गडुमान् ।
अन्यतरस्यांयहणेन मतुप्समुच्चीयते, न तु प्रत्ययो विकल्प्यते । तस्मादका-
रान्तेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ न भवतः । सिध्म । गडु । मणि । नाभि ।
जीव । निष्याव । पांसु । सक्तु । हनु । मांस । परशु ॥ पार्ष्णधमन्योर्दी-
र्घश्च । पार्ष्णालः । धमनीलः । पर्ण । उदक । प्रज्ञा । मण्ड । पार्श्वं । गण्ड ।
यन्यि ॥ वातदन्तबलललाटगलानामूङ् च * ॥ वातूलः । दन्तूलः । बलूलः ।
ललाटूलः । गलूलः ॥ जटाघटाकालाः तेषे ॥ जटालः । घटालः । सन्धि ।
काण । स्नेह । शीत । श्याम । पिङ्ग । पित्त । शुष्क । पृथु । मृदु । मञ्जु ।
पत्र । चटु । कपि । कण्डु । संज्ञा ॥ सुद्रजन्तुपतापाञ्चेष्यते ॥ सुद्रजन्तुः ।
यूकालः । मत्तकालः ॥ उपतापाञ्च ॥ विचर्चिकालः । विपादिकालः ।
मूर्च्छालः । सिध्मादिः ॥

वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९८ ॥

वत्सांसशब्दाभ्यां लच्प्रत्ययो भवति यथासंख्यं कामव्रति बलव्रति
चार्थे । वत्सलः । आंसलः । वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्वभावात्कामबलयो-

* वातदन्तेति गणसूत्रे गँवन्ति, तदुदाहरणं गलूल इति च पुस्तकान्तरे, पदम-
ञ्जया च नास्ति ।

वर्त्तमानैः तद्वृत्तिं प्रत्ययमुत्पादयतः । न ह्यत्र वत्सैः र्थो ऽसार्थो वा विद्यते ।
 वत्सज्ञ इति स्त्रोहवानुच्यते । वत्सलः स्वामी । वत्सलः पितेति । अंसल
 इति चापचितमांशो बलवानुच्यते । न चायमर्थो मत्तुपि संभवतीति नित्यं
 लजेव भवति । अन्यत्रांसप्रती गौः । अंसवान् दुर्बलः ॥

फेनादिलच् ॥ ९९ ॥

फेनशब्दादिलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थं । चकीरान्लच्च । अन्यतर-
 म्यांयहणं मत्तुप्समुच्चयायं सर्वत्रैवानुवर्त्तते । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥

लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्च त्रिभ्यो गणोभ्यो यथासंख्यं
 श न इलच् इत्येते प्रत्ययो भवन्ति मत्वर्थं, मत्तुप् च । लोमादिभ्यः शो भव-
 ति । लोमशः । लोमवान् । पामादिभ्यो लो भवति । पामनः । पामवान् ।
 पिच्छादिभ्य इलच् भवति । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वा-
 न् । लोमन् । रामन् । बलु । बभ्रु । हरि । कपि । शुनि । तरु । लोमा-
 दिः ॥ पामन् । वामन् । हेमन् । श्लेष्मन् । कटु । बलि । श्रेष्ठ । पलल ।
 सामन् ॥ अङ्गात्कल्याणे ॥ शाकी पलाली दद्रुं ह्रस्वत्वं च ॥ विष्-
 गित्युत्तरपदनेोपश्च कृतसन्धेः ॥ लक्ष्म्या अच्च ॥ पामादिः ॥ पिच्छ । उरसु ।
 धुवका । तुवका ॥ जटाघटाकालात्क्षेपे ॥ वर्णो । उदक । पङ्क । प्रज्ञा ॥
 पिच्छादिः ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ॥ १०१ ॥

प्रज्ञा श्रद्धा ऽर्चा वृत्ति इत्येतेभ्यो णः प्रत्ययो भवति मत्वर्थं ।
 मत्तुप्सर्वत्र समुच्चीयते । प्रज्ञः । प्रज्ञावान् । श्राद्धुः । श्रद्धावान् । आर्चः ।
 अर्चावान् । वार्त्तः । वृत्तिमान् ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥

तपःसहस्रशब्दाभ्यां विनि इति इत्येतौ प्रत्ययो भवतो मत्वर्थे ॥ प्रत्ययार्थयोस्तु यथासंख्यं सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे नेष्यते ॥ तपो ऽस्यास्मिन् वा विद्यते, तपस्वी । सहस्री । असन्नत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनमया वत्यमाणेन बाधा मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनपि बाध्यते ॥

अण् च ॥ १०३ ॥

तपःसहस्राभ्यामण् प्रत्ययो भवति । तापसः । साहस्रः । योग-
विभाग उत्तरार्था, यथासंख्यार्थश्च ॥ अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य ङपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ ज्योत्स्ना विद्यते ऽस्मिन्पक्षे, ज्योत्स्नः पक्षः । तामिषः । कौ-
ण्डिनः । कौतपः । वैमर्ष्यः । वैयादिकः ॥

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥

सिकताशर्कराभ्यामण्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सैकतो घटः । शा-
र्करं मधु । अदेश इहोदाहरणम् । देशे तु लुबिलचौ भविष्यतः ॥

देशे लुबिलचौ च ॥ १०५ ॥

सिकताशर्कराभ्यां देशे ऽभिधेये लुबिलचौ भवतः । चकारादण्
च. मतुप् च । कस्य पुनरयं लुप् । मतुवादीनामन्यतमस्य, विशेषाभा-
वात् । सिकता अस्मिन्विद्यन्ते सिकता देशः । सिकतिलः । सैकतः ।
सिकतावान् । शर्करा देशः । शर्करिलः । शर्करः । शर्करावान् । देशइति
किम् । सैकतो घटः । शर्करं मधु ॥

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥

उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच् प्र-
त्ययो भवति मत्वर्थे । दन्ता उन्नता अस्य सन्ति, दन्तुरः । उन्नत इति
किम् । दन्तवान् ॥

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥

ऊष सुषि मुष्क मधु इत्येतेभ्यो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । ऊषरं

वेत्रम् । सुषिरं काष्ठम् । मुष्करः पशुः । मधुरो गुडः ॥ इतिकरणो विव-
त्तार्थः सर्वत्राभिधेयनियमं करोति । इह न भवति । ऊषो ऽस्मिन् घटे
विद्यते । मध्वस्मिन्घटे विद्यते इति ॥ रप्रकरणे खमुखकुञ्जोभ्य उपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ खमस्यास्ति कण्ठविवरं महत्, खरः । मुखमस्यास्तीति
सर्वस्मिन्वक्तव्ये, मुखरः । कुञ्जावस्य स्तः कुञ्जरः । हस्तिह्नू कुञ्ज-
शब्देनेत्येते ॥ नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नगरम् । पांसुरम् ।
पाण्डुरम् ॥ कच्छा इह स्वत्वं च ॥ * ॥ कच्छुरम् ॥

दुद्रुभ्यां मः ॥ १०८ ॥

दुद्रुशब्दाभ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थं । द्युमः । द्रुमः । कृठि-
शब्दावेतौ । कृठिषु च न मनुब्बिकल्प्यते ॥

केशाद्वो ऽन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

* केशशब्दाद्दुः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ऽन्यतरस्याम् । ननु च प्रह-
तमन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्ततएव मत्पुसमुच्चयार्थं तदित्युक्तम् । अनेन त्वि-
निठनौ प्राप्येते । ततश्चातूरूप्यं भवति । केशवः । केशी । केशिकः । केश-
वानिति ॥ वप्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मणिवः । हिर-
ण्यवः । कररावः । कुमारवः । राजीवम् । कुञ्जावः । इष्टकावः * ॥ अर्ण-
सो लोपश्च ॥ * ॥ अर्णवः ॥ छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ ॥ * ॥ वश्च
मतुप् च । रथीरभून्मद्रुलानी गविष्टौ । सुमङ्गलीरियं वधूः । वनिप् ।
मघवानमीमहे । वकारमतुपौ च । उट्टा च । उट्टती च ॥ मेधारथाभ्या-
मिरक्षिरौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ मेधिरः । रथिरः ॥

गाण्डवजात्संज्ञायाम् ॥ ११० ॥

गाण्डो अज्ञग इत्येताभ्यां वः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये
मत्वर्थं । गाण्डीवं धनुः । अज्ञगवं धनुः । इह्वादपि भवति । गाण्डिवे
धनुरिति । तुल्या हि संहिता दीर्घह्रस्वयोः । उभयथा च सूत्रं प्रणीतम् ॥

* विम्बाव इत्युदाहरणमन्यत्राधिकम् ।

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥ १११ ॥

काण्ड अण्ड इत्येताभ्यां यथासंख्यमीरन्नीरचौ प्रत्ययो भवते।
मत्वर्थे । काण्डीरः । अण्डीरः ॥

रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥

रजःप्रभृतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । रज-
स्वला स्त्री । कृषीवलः कुटुम्बी । आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषदुलो
राजा । वलइति दीर्घत्वम् । इतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्र संबध्यते ।
तेनेह न भवति । रजोस्मिन् यामे विद्यतइति ॥ वलत्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि
दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भ्रातृवलः । पुत्रवलः । उत्साहवलः * ॥

दन्तशिखासंज्ञायाम् ॥ ११३ ॥

दन्तशिखाशब्दाभ्यां वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये ।
दन्तावलः सैन्यः । दन्तावलो गजः । शिखावलं नगरम् । शिखावला
स्यूणा ॥

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नर्जस्वलगोमि-

न्मलिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥

ज्योत्स्नादयः शब्दा मत्वर्थे निपात्यन्ते मत्वर्थे संज्ञायां विषये ।
ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययो निपात्यते । ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा ।
तमस उपधाया इकारो इश्च । तमिस्रा रात्रिः । स्वीत्वमतन्त्रम् । अन्य-
त्रापि दृश्यते । तमिस्रं नभः । शृङ्गादिनच्प्रत्ययो निपात्यते । शृङ्गिणः ।
ऊर्जा ऽसुगागमो निपात्यते विनिवलयौ प्रत्ययौ । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः ।
गोर्मिनिप्रत्ययो निपात्यते । गोमी । मलशब्दादिनजीमसचौ प्रत्ययौ निपा-
त्यते । मलिनः । मलीमसः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥

अकारान्तात्प्रातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययो भवतः । दण्डी । द-
ण्डिकः । कृत्री । कृत्रिकः । अन्यतरस्यामित्यधिकारान्मतुषपि भवति ।
दण्डवान् । कृत्रवान् । तत्प्रकरणं किम् । खट्वावान् ।

* उत्सङ्गवल इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

एकातरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्पृशेते ॥

एकातरात्तावत् । स्ववान् । खवान् । कृतः । कारकवान् । जातेः ।
व्याघ्रवान् । सिंहवान् । सप्तम्याम् । दण्डा अस्यां सन्ति, दण्डवती
शालेति । इतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्र संबध्यतइत्युक्तं, तेन क
चिद्भवत्यपि । कार्यी । हार्यी । तण्डुली । तण्डुलिक इति ॥

ब्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥

ब्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे,
मत्तुभवत्येष । ब्रीही । ब्रीहिकः । ब्रीहिमान् । मायी । मायिकः । मा-
यावान् ॥ न च ब्रीह्यादिभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्ययद्वयमिष्यते । किं तर्हि शि-
खादिभ्य इनिर्वाच्य, इकन्यवखदादिभ्यः । परिशिष्टेभ्य उभयम् ॥ शिखा ।
मेखला । संज्ञा । खलाका । माला । वीणा । वडवा । अष्टका । पताका ।
कर्मन् । चर्मन् । हंसा । इत्येतेभ्य इनिरेवेष्यते । यवखद । कुमारी ।
नौ इत्येतेभ्य इकन्नेवेष्यते । परिशिष्टेभ्यो द्वात्रापि प्रत्ययौ भवतः । ब्रीहि-
ग्रहणं किमर्थम् । यावता तुन्दादिषु ब्रीहिशब्दः पठ्यते । तत्र इनिठनौ
चकारेण विधीयते । एवं तर्हि तुन्दादिषु ब्रीहियग्रहणमर्थग्रहणं विज्ञायते ।
शालयोस्यसन्ति, शालिनः । शाली । शालिकः । शालिमान् इति । ब्रीहि-
शिखादयः पूर्वं पठिताः । यवखद । कुमारी । नौ ॥ श्रीर्षान्नञः ॥ अशीर्षी ।
अशीर्षिकः ॥

तुन्दादिभ्य इलच्च ॥ ११७ ॥

तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलच्च प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चक्रा-
रादिनिठनौ मत्तुप् च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उद-
रिलः । उदरी । उदरिकः । उदरवान् । तुन्द । उदर । पिवण्ड । घट ।
यव । ब्रीहि ॥ स्वाङ्गाद्विग्रहौ च ॥

एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ॥ ११८ ॥

एकपूर्वाट्ठोपूर्वाच्च प्रातिपदिकाच्चित्त्वं ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।
एकशतमस्यास्तीति, ऐकशतिकः । ऐकसद्विकः । गोपूर्वाच्च । गोशति-

कः । गौसहस्रिकः । अत इत्येव, एकविंशतिरस्यास्तीति न भवति । ऋष-
मैकगविकः, समासान्ते कृते भविष्यति । कथं गौशकटिकः । शकटीशब्देन
समानार्थः शकटशब्देऽस्ति तत्ते भविष्यति । अवश्यं चात इत्यनुवर्त्यम् ।
दुन्दुपतापगह्यात् इत्येवमाद्यर्थम् । नित्यग्रहणं मत्तुपो बाधनार्थम् ।
कथमेकद्रव्यवत्कादिति । वैश्रायं साधुः । एकेन वा द्रव्यवत्त्वादिति सम-
र्थनीयम् ॥

शतसुहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११९ ॥

शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकादृञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थः ।
तौ चेच्छतसहस्रशब्दौ निष्कात्परौ भवतः । निष्कशतमस्यास्ति, नैष्कश-
तिकः । नैष्कसहस्रिकः । सुवर्षे निष्कशतमस्यास्तीत्यनभिधानाच्च भवति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥

आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधी, आहतप्रशंसाविशिष्टार्थे वर्त्तमानाग्रुपश-
ब्दाद्यप् प्रत्ययो भवति मत्वर्थः । आहतं रूपमस्य रूपो दीनारः । रूप्यः
केदारः । रूप्यं कार्पाणम् । प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यः पुरुषः । निघा-
तिकाताडनादिना दीनारादिषु रूपं यदुत्पद्यते तदाहतमित्युच्यते । आ-
हतप्रशंसयोरिति क्रिम् । रूपवान् ॥ यत्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतरति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ हिम्याः पर्वताः । गुण्या ब्राह्मणाः ॥

अस्मायामेधासजौ विनिः ॥ १२१ ॥

असन्तात्प्रातिपदिकान्माया मेधा सज् इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययो
भवति मत्वर्थः । मत्तुप् सर्वत्र समुच्चीयतएव । असन्तासावत् । पयस्वी ।
यशस्वी । मायाजी । मेधावी । सावी । मंयाशब्दादृगीर्हादिषु पाठादि-
निष्ठभावपि भवतः । मायी । मायिकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥

छन्दसि विषये बहुलं छिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थः । अग्ने तैज-
स्यिन् । न भवति, सूर्यो वर्धस्वान् ॥ छन्दसि विनिप्रकरणे ऽष्टामिखलादु-
योभयस्माद्बहुलान् दीर्घत्वं विनि वक्तव्यम् ॥ * ॥ अष्टावी । मेखलावी ।

द्वयावी । उभयावी । राजावी । हृदयावी । द्वयोभयहृदयानि दीर्घत्वं
 प्रयोजयन्ति ॥ मर्मणश्चेतिवक्तव्यम् ॥ * ॥ मर्मावी ॥ सर्वत्रामयस्योपसं-
 ख्यानम् ॥ * ॥ ह्रन्दासि भाषायां च । आमयावी ॥ शृङ्गशृन्दाभ्यामारक-
 न्वक्तव्यः ॥ * ॥ शृङ्गारकः ॥ शृन्दारकः ॥ फलबर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः ॥ * ॥
 फलिनः । बर्हिणः ॥ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ॥ * ॥ हृदयालुः । हृदयी ।
 हृदयिकः । हृदयवान् ॥ शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तत्र सहतइत्यालुज्वक्तव्यः ॥ * ॥
 शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । तृपालुः ॥ तत्र, सहतइति हिमाच्चे-
 लुः ॥ * ॥ हिमं न सहते हिमेलुः ॥ बलाच्चालच् ॥ * ॥ बलं न सहते
 बलूलः ॥ वातात्समूहे च ॥ * ॥ वातं न सहतइति च ॥ वातानां समू-
 हः, वातं न सहतइति वा वातूलः ॥ तप् पर्वमरुद्वां वक्तव्यः ॥ * ॥
 पर्वतः । मरुतः ॥ अर्थोत्तद्रभावे इनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थी । तदभावइ-
 त्येव । अर्थवान् । तदेतद्बहुलपदहणेन लभ्यते ॥

कर्णाया युस् ॥ १२३ ॥

उर्णाशब्दात्सु प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः ।
 कर्णास्य विव्रते कर्णायुः । के विच्छन्दोपहणमनुवर्त्तयन्ति ॥

वाचो ग्मिनिः ॥ १२४ ॥

वाक्शब्दात् ग्मिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । वाग्मी । वाग्मिनौ ।
 वाग्मिनः ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥

वाक्शब्दात्प्रथमासमर्थादालच् षाटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो
 मत्वर्थे बहुभाषिण्यभिधेये । ग्मिनेरपवादः । वाचालः । वाचाटः ॥ कु-
 त्सितइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो हि सम्यग् बहु भाषते स वाग्मीत्येव
 भवति ॥

स्वामिन्शैश्वर्ये ॥ १२६ ॥

स्वामिन्निति निपात्यते शैश्वर्यं गम्यमाने । स्वशब्दादेश्वर्यवाचिनो

मत्वर्थं आमिन्प्रत्ययो निपात्यते । स्वमस्यास्तीति, ऐश्वर्यमस्यास्तीति,
स्वामी । स्वामिनः । ऐश्वर्यइति किम् । स्ववान् ॥

अर्शआदिभ्यो ऽच् ॥ १२७ ॥

अर्शस् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽचप्रत्ययो भवति मत्वर्थं ।
अर्शासि अस्य विद्वान्ते अर्शसः । उरसः । आकृतिगणश्चायम् । यत्राभि-
नरूपेण शब्देन तद्वृत्ते ऽभिधानं तत्सर्वमिह द्रष्टव्यम् । अर्शस् । उरस् ।
तुन्द । चतुर । पलिप्त । जटा । घटा । अभ्र । कर्दम । आम । लवण ॥
स्वाङ्गाद्वीनात् ॥ वर्षात् ॥ अर्शआदिः ॥

द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥

द्वन्द्वः समासः । उपतापो रोगः । गर्ह्यं निन्द्यं, तद्विषयेभ्यः शब्देभ्यः
प्राणिस्थार्थवाचिभ्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थं । द्वन्द्वान्तावत् । कट-
कवलियनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापात् । कुष्ठी । किलासी । गर्ह्यात् ।
ककुदावर्त्ती । काकतानुकी । प्राणिस्थादिति किम् । पुष्पफलवान् घृतः ॥
प्राणयङ्गान्नेष्यते ॥ प्राणिपादवती । अत इत्यनुवर्त्तते, तेनेह न भवति,
विचललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ॥

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥

वातातिसारशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च तयोः
कुगागमो भवति । वातातिसारयो रूपतापत्वात्पुर्वगौषेनिप्रत्यये सिद्धे कुग-
र्थमेवेदं वचनम् । वातकी । अतिसारकी ॥ पिशाचाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
पिशाचको वैश्रवणः ॥ रोगे चायमिष्यते ॥ इह न भवति, वातवती
गुहेति ॥

वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥

इनिरनुवर्त्तते । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति
मत्वर्थं वयसि द्योत्ये । पञ्चमो ऽस्यास्ति मासः संवत्सरो वा, पञ्चमी
उषुः । नवमी । दशमी । सिद्धे सति नियमार्थं वचनमिनिरेव भवति ठञ्
भवतीति । वयसीति किम् । पञ्चमवान् वामरागः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥

सुख इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे । सुखी । दुःखी । माना वेपइति पठ्यते, व्रीह्यादिषु च मालाशब्दे ऽस्ति तद्विष्वेपे मत्वुच्चारणार्थं वचनम् । सुख । दुःख । तुष । इच्छ । आस । आलीक । कर्षणा । कृषण । सेद । प्रमीप । शील । हल ॥ माला वेपे ॥ प्रणय ॥

धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३२ ॥

ब्रह्मशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, धर्मोऽयन्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो नियम्यते । ब्राह्मणानां धर्मो ब्राह्मणधर्मः, सो ऽस्यास्तीति ब्राह्मणधर्मो । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णो ॥

हस्ताज्जातौ ॥ १३३ ॥

हस्तशब्दादिनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते । हस्तो ऽस्यास्तीति, हस्ती । हस्तिनौ । हस्तिनः । जाताविति किम् । हस्तवान्युरुषः ॥

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥

वर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे समुदायेन चेद्ब्रह्मचारी भण्यते । ब्रह्मचारी । त्रैवर्णिको ऽभिप्रेतः स हि विद्यायहणार्थमुपनीतो ब्रह्म चरति नियममासेवतइत्यर्थः । वर्णो । वर्णिनौ । वर्णिनः । ब्रह्मचारिणीति किम् । वर्णवान् । ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णो वर्णिन उच्यन्ते ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥

पुष्कर इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेतृशो ऽभिधीयते । पुष्करिणी । पद्मिनी । देशइति, किम् । पुष्करवान्दस्ती ॥ इनिप्रकरणे बलाद्वातुपूर्वोदुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आहुः कृती । ऊहवली ॥ सर्वदेशेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वेधनी । सर्वेधीनी । सर्वेकेशी नटः ॥ अर्थोच्चारणहिते ॥ * ॥ अर्थो । असिचिहितइति किम् ॥

अर्थवान् ॥ तदन्ताच्चेति 'वक्तव्यम्' ॥ * ॥ धान्यार्थी । हिरण्यार्थी ।
पुष्कर । पद्म । उत्पल । तमाल । कुमुद । नद । कपित्थ । बिस । मृ-
णाल । कर्दम । शालूक । विगहं । करीष । शिरीष । यवांस । प्रवास ।
हिरण्य * ॥

बलादिभ्यो मतुबन्धतरस्याम् ॥ १३६ ॥

बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप्रत्ययो भवति । अन्यतरस्या-
हणेन प्रकृत इनिः समुच्च्रीयते । बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्सा-
ही । बल । उत्साहः । उद्वाव । उद्वास । उद्दाम । शिखाबल । भ्रूगमूल ।
दंश । कुल । आयाम । व्यायाम । उपयाम । आरोह । अवरोह । परि-
णाह । युद्ध ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥

मन्मन्तात्प्रातिपदिकान्मशब्दान्ताच्च इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे,
समुद्रायेन चेत्संज्ञा गम्यते । प्रथमिनी । दामिनी । मशब्दान्तात् । हो-
मिनी । सोमिनी । संज्ञायामिति किम् । सोमवान् । तोमवान् ॥

कंशंभ्यां बभयुस्तिवृत्तयसः ॥ १३८ ॥

कंशमिति मकारान्तावुदकसुखयोर्वाचकौ, ताभ्यां ब भ यस् ति
तु त यस् इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे । कम्बः । शम्बः । कम्मः ।
शम्भः । कंयुः । शंयुः । कन्तिः । शन्तिः । कन्तुः । शन्तुः । कन्तः ।
शन्तः । कंयः । शंयः । सकारः पदसंज्ञार्थस्तेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ
भवतः । संज्ञायां हि सत्यां कम्बः शम्ब इति स्यात् ॥

तुन्दिबलिवटेभः ॥ १३९ ॥

तुन्दि बलि वटि इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तुन्दि-
रिति वृद्धा नाभिश्च्यते, सास्यास्ति तुन्दिभः । बलिभः । वटिभः । बलि-
शब्दः पामादिषु पठ्यते, तेन बलिन इत्यपि भवति ॥

* करिष । कालोत्त । तरङ्ग । वयस । एते शब्दा अत्र गण्ये पुस्तकान्तरे इधिकाः ।

अहंशुभमोर्धुस् ॥ १४० ॥

अहमिति शब्दान्तरमहंकारे वर्त्तते, शुभमित्यव्ययं शुभंपर्याय, स्ता-
भ्यां युसप्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः । अहंयुः । अहंका-
रवानित्यर्थः । शुभंयुः । कल्याणवानित्यर्थः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां तृती पञ्चमस्याधा-
यस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्रमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति वक्ष्यति, प्रागेतस्माद्वि-
कसंशब्दनामानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्याः । व-
क्ष्यति । प्रञ्चम्यास्तसिन् । ततः । यतः । कुतः । तसिलादीनां विभक्तित्वे
प्रयोजनं त्यदादिविधयः, इदमो विभक्तिस्वरश्च । इह । उडिदमिति
विभक्त्युदात्तत्वं सिद्धं भवति । इतः परं स्वार्थिकाः प्रत्ययास्तेषु समर्थोधि-
कारः प्रथमग्रहणं च प्रतियोग्यपेक्षत्वाच्चोपयुज्यतइति निश्चलम् । वाच-
नमनुवर्त्ततएव, तेन विकल्पेन तसिलादयो भवन्ति । कुतः । कस्मात् ।
कुत्र । कस्मिन्निति ॥

किं सर्वनामबहुभ्यो ऽद्यादिभ्यः ॥ २ ॥

प्राग्दिश इत्येव । किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशः प्रत्यया
वेदितव्याः । सर्वनामत्वात्प्राप्ते ग्रहणे द्यादिपर्युदासः क्रियते । कुतः ।
कुत्र । यतः । यत्र । ततः । तत्र । बहुतः । बहुत्र । अद्यादिभ्य इति
किम् । द्याभ्याम् । द्योः । प्रकृतिपरिसंख्यानं किम् । वृत्तात् । वृत्ते
प्राग्दिश इत्येव । वैयाकरणपाशः । सर्वनामत्वादेव सिद्धे किमो ग्रहणं
द्यादिपर्युदासाद् ॥ बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् ॥ * ॥ इह न भवति ।
बहोः सूपात् । बहौ सूपइति ॥

इदम इश् ॥ ३ ॥

प्राग्दिश इत्येव । इदम इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयेषु प्रत्ययेषु परतः । शकारः सर्वादेशार्थः । इह ॥

एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥

रेफथकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परत इदम एतेतावादेशो भवतः । इशोपवादः । रेफे ऽकार उच्चारणार्थः । इदमो हिल् । एतर्हि । इदम-स्यमुः । इत्यम् ॥

एतदोश् ॥ ५ ॥

प्राग्दिशइत्येव । एतदः प्राग्दिशीये परतो ऽशित्ययमादेशो भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । अतः । अत्र । एतद इति योगविभागः कर्त्तव्यः । एतदो रथोः परत एत इत् इत्येतावादेशो भवतः । एतर्हि । इत्यम् । रेफादिरनद्यतने हिलन्यतरस्यामिति विद्यतएव । यमुप्रत्ययः पुनरेतद उपसंख्येयः ॥

सर्वस्य सो ऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥

सर्वस्य स इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परतो ऽन्यतरस्याम् । सर्वदा । सदा । प्राग्दिशीयइत्येव । सर्वं ददातीति सर्वदा ब्राह्मणी ॥

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यस्तसिल्प्रत्ययो भवति । कुतः । यतः । ततः । बहुतः ।

तसेश्च ॥ ८ ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः, अपादाने चाहीयरुहोरिति वक्ष्यति । तस्य तसेः किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसिलादेशो भवति । कुत आगतः । यतः । ततः । बहुल आगतः । तसेस्तसिल्वचनं स्वराथं विभक्त्यर्थं च ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥

परि अभि इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति ॥ सर्वोभयार्थं वर्त्तमा
नाभ्यां प्रत्यय इष्यते ॥ परितः । सर्वत इत्यर्थः । अभितः । उभयत
इत्यर्थः ॥

सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥

किं सर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः त्रल् प्रत्ययो भवति । कुत्र ।
तत्र । बहुत्र ॥

इदमो हः ॥ ११ ॥

इदमः सप्तम्यन्ताद्दुः प्रत्ययो भवति । त्रलो ऽपवादः । इह ॥

क्रिमो ऽत् ॥ १२ ॥

क्रिमः सप्तम्यन्तादत्प्रत्ययो भवति । त्रलो ऽपवादः । क्व भोत्स्यसे ।
क्वाधेष्यसे । त्रलमपि के विदिच्छन्ति । कुत्र । तत्कथ, मुत्तरसूत्राद्वावघनं
पुरस्तरदपकृष्यते ॥

वा ह चच्छन्दसि ॥ १३ ॥

क्रिमः सप्तम्यन्ताद्वा हः प्रत्ययो भवति क्न्दसि विषये । यथाप्राप्तं
च । क्व । कुह । कुत्र चिदस्य सा दूरे क्व ब्राह्मणस्य चावकाः ॥

इतराभ्योपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥

सप्तमीपञ्चम्यपेक्षमितरत्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादयो
दृश्यन्ते । दृशियहणं प्रायिकविध्वयं, तेन भवदादिभिर्योगवैतद्विधानम् ।
के पुनर्भवदादयः । भवान्दीर्घायुरायुष्यान् देवानांप्रिय इति । स भवान् ।
ततो भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । ततो भवन्तम् ।
तेन भवता । तत्र भवता । ततो भवता । तस्मै भवते । ततो भवते ।
तत्र भवते । तस्माद्भवतः । ततो भवतः । तत्र भवतः । तस्य भवतः ।
ततो भवतः । तत्र भवतः । तस्मिन् भवति । ततो भवति । तत्र भवति ।
एवं दीर्घायुषभृतिष्वप्युदाहार्यम् ॥

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ॥ १५ ॥

सप्तम्या इति वर्त्तते, न त्वितराभ्य इति । सर्वोदिभ्यः प्रातिप-

दिकेभ्यो दा प्रत्ययो भवति । चलोपवादः । सर्वस्मिन्काले, सर्वदा एकदा । अन्यदा । कदा । तदा । काल इति क्रिम् । सर्वत्र देशे ॥

इदमो हिं ॥ १६ ॥

सप्रम्या इत्येव । काल इति च । इदमः सप्रम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् हिं प्रत्ययो भवति । हस्यापवादः । लकारः स्वरार्थः । अस्मिन् काले, एतर्हि । काल इत्येष । इह देशे ॥

अधुना ॥ १७ ॥

अधुनेति निपात्यते । इदमो ऽणभावो धुना च प्रत्ययः । अस्मिन्काले, अधुना ॥

दानीं च ॥ १८ ॥

इदमः सप्रम्यन्तात्काले वर्त्तमानादानीं प्रत्ययो भवति । अस्मिन्काले, इदानीम् ॥

तदो दा च ॥ १९ ॥

तदः सप्रम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् दा प्रत्ययो भवति, चकारादानीं च । तस्मिन्काले, तदा । तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं, विहितत्वात् ॥

तयोर्द्वाहिंलौ चच्छन्दसि ॥ २० ॥

तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः । तयोरिदमः तदश्च यथासंख्यं दाहिंलौ प्रत्ययो भवतश्छन्दसि विषये । चकाराद्व्यापानं च । इदावत्सूरीयः । इयं तर्हि । इदानीम् । तदानीम् ॥

अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

छन्दसीति न स्वर्यते । सामान्येन विधानम् । किंसर्वनामबहुभ्यः सप्रम्यन्तेभ्यो ऽनद्यतने कालविशेषे वर्त्तमानेभ्यो हिं प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् । कर्हि । कदा । प्रर्हि । यदा । तर्हि । तदा ॥

सद्यःपरुत्परार्येषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वद्युरन्धेद्युरन्धतरेद्युरि-
तरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ २२ ॥

सप्तम्याः कालइति वर्त्तते । सद्यःप्रभृतयः शब्दा निपात्यन्ते । प्रकृतिप्रत्यय आदेशः कालविशेषइति सर्वमेतच्चिपातनाल्लभ्यते । समानस्य सभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययः, अहन्यभिधेये । समाने ऽहनि, सद्यः । पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते उद्गारी च प्रत्ययो संवत्सरे ऽभिधेये । पूर्वस्मिन्संवत्सरे, परुत् । पूर्वतरे संवत्सरे, परारि । इदम इशभावः सम-
सण् प्रत्ययो निपात्यते संवत्सरे ऽभिधेये । अस्मिन्संवत्सरे, ऐषमः । पर-
स्माद्देद्यविः प्रत्ययो ऽहनि । परस्मिन्नहनि, परेद्यवि । इदमो ऽशभावो
द्यश्च प्रत्ययो ऽहनि । अस्मिन्नहनि, अद्य । पूर्वान्यान्यतरतरापराधरोभ-
योत्तरेभ्य एद्युस् प्रत्ययो निपात्यते ऽहन्यभिधेये । पूर्वस्मिन्नहनि, पूर्वद्युः ।
अन्यस्मिन्नहनि, अन्येद्युः । अन्यतरस्मिन्नहनि, अन्यतरद्युः । इतरस्मिन्-
हनि, इतरेद्युः । अपरस्मिन्नहनि, अपरेद्युः । अधरस्मिन्नहनि, अधरेद्युः ।
उभयोरह्नाः, उभयेद्युः । उत्तरस्मिन्नहनि, उत्तरेद्युः ॥ द्युश्चोभयादुक्त-
व्यः ॥ * ॥ उभयद्युः ॥

प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥

किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्यादिभ्य इति वर्त्तते । सप्तम्याः कालइति
निवृत्तम् । सामान्यस्य विशेषो भेदकः प्रकारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् ।
प्रकारवृत्तिभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यः स्वार्थं थाल् प्रत्ययो भवति । तेन प्र-
कारेण, तथा । यथा । सर्वथा । जातीयरोपीदृशमेव लक्षणं, स तु स्वभा-
वात्मकारवति वर्त्तते । थाल्युनः प्रकारमात्रे ॥

इदमस्थमुः ॥ २४ ॥

इदंशब्दात्मकारवचने यमुः प्रत्ययो भवति । थालोपवाहः । अनेन
प्रकारेण, इत्थम् । उकारो मकारपरिचारार्थः ॥

किमश्च ॥ २५ ॥

किंशब्दात् प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति * । केन प्रकारेण,
कथम् ॥

था हेतौ चच्छन्दसि ॥ २६ ॥

किंशब्दाद्देतौ वर्त्तमानात्था प्रत्ययो भवति, चकारात्प्रकारवचने ।
छन्दसि विषये । हेतौ तावत् । कथा यामं न पृच्छमि । केन हेतुना न
पृच्छसीत्यर्थः । प्रकारवचने । कथा देवा आसन्पुरा विदः । विभक्तिसंज्ञा-
याः पूर्णोवाधिः ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो

दिग्देशकालेषस्तातिः ॥ २७ ॥

दिशां शब्दाः, दिक्शब्दाः । तेभ्यो दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु
वर्त्तमानेभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्यो ऽस्तातिः प्रत्ययो भवति स्वार्थं ॥
यथासंख्यमत्र नेष्यते ॥ पुरस्ताद्वसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्गमणी-
यम् । अधस्ताद्वसति । अधस्तादागतः । अधस्ताद्गमणीयम् । दिक्शब्देभ्य
इति किम् । ऐन्द्र्यां दिशि वसति । सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति किम् ।
पूर्वं यामं गतः । दिग्देशकालेष्विति किम् । पूर्वस्मिन्गुरौ वसति । इका-
रस्तकारपरिचायार्थः ॥ •

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्त्तमानाभ्यां सप्तमीपञ्चमीप्रथ-
मान्ताभ्यां स्वार्थं ऽतसुच् प्रत्ययो भवति । अस्तातिरेपवादः । दक्षिणा-
शब्दः काले न संभवतीति दिग्देशवृत्तिः परिशुद्धते । दक्षिणतो वसति ।
दक्षिणत आगतः । दक्षिणतो रमणीयम् । उत्तरतो वसति । उत्तरत
आगतः । उत्तरतो रमणीयम् । अकारो विशेषणार्थः वृष्यतसर्थप्रत्ययेनेति ॥

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २९ ॥

* थालो ऽपवादः । योगविभाग उत्तरार्थः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

परवरशब्दाभ्यां विभावा ऽतसुप्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थे ।
परतो वसति । परत आगतः । परतो रमणीयम् । परस्ताद्वसति । पर-
स्तादागतः । परस्ताद्रमणीयम् । अवरतो वसति । अवरत आगतः । अ-
वरतो रमणीयम् । अबस्ताद्वसति । अबस्तादागतः । अबस्ताद्रमणीयम् ॥

अश्वेलुक् ॥ ३० ॥

अश्वत्यन्तेभ्यो द्विकशब्देभ्य उत्तरस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुक् भवति ।
प्राच्यां दिशि वसति । लुक्कृत्तलुक्क्रीति स्त्रीप्रत्ययोऽपि निवर्त्तते । प्राश्व-
सति । हागागतः । प्रायमणीयम् * ॥

उपर्युपरिष्ठात् ॥ ३१ ॥

उपरि उपरिष्ठात् ह्येतौ शब्दौ निपात्यन्ते अस्तातिरर्थे । ऊर्ध्व-
स्योपभावः रिल्रिष्ठातिनौ च प्रत्ययौ निपात्यन्ते । ऊर्ध्वायां दिशि वसति,
उपरि वसति । उपर्यागतः । उपरि रमणीयम् । उपरिष्ठाद्वसति । उपरिष्ठा-
दागतः । उपरिष्ठाद्रमणीयम् ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥

पश्चादित्ययं शब्दो निपात्यन्ते ऽस्तातिरर्थे । अपरस्य पश्चभाव
आतिश्च प्रत्ययः । अपरस्यां दिशि वसति । पश्चाद्विशि वसति । पश्चा-
दागतः । पश्चाद्रमणीयम् ॥ द्विकपूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावो वक्तव्यः,
आतिश्च प्रत्ययः ॥ * ॥ दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् ॥ अर्द्धान्तरपदस्य
द्विकपूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ दक्षिणपश्चादुः । उत्तरपश्चादुः ॥
विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ पश्चादुः ॥

पश्च पश्चा च्छन्दसि ॥ ३३ ॥

पश्चपश्चाशब्दौ निपात्यन्ते छन्दसि विषये, अस्तातिरर्थे । चकारा-
त्पश्चादित्यपि भवति । अपरस्य पश्चभावो ऽकाराकारौ च प्रत्ययौ नि-
पात्यन्ते । परो व्याप्तो जायते, पश्च सिंहः । पश्चात्सिंहः । पश्चात्सिंहः ॥

* प्रत्ययवसति । प्रत्ययागतः । प्रत्ययरमणीयम् । स्वविक्रमन्यत्र ।

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थे ।
उत्तरस्यां दिशि वसति, उत्तराद्रुसति । उत्तरादागतः । उत्तराद्रमणीयम् ।
अधराद्रुसति । अधरादागतः । अधराद्रमणीयम् । दक्षिणाद्रुसति । दक्षि-
णादागतः । दक्षिणाद्रमणीयम् ॥

एनवन्यतरस्यामदूरे ऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् प्रत्ययो भवन्यन्तरस्यामस्तातिरर्थे ।
अदूरे चेदवधिमानवधेर्भवति । विभक्तित्रये प्रकृते ऽपञ्चम्या इति पञ्चमी
पर्युदस्यते । तेनायं सप्तमीप्रथमान्ताद्विज्ञायते प्रत्ययः । उत्तरेण वसति ।
उत्तराद्रुसति । उत्तरतो वसति । उत्तरेण रमणीयम् । उत्तराद्रमणीयम् ।
उत्तरतो रमणीयम् । अधरेण वसति । अधराद्रुसति । अधस्ताद्रुसति ।
अधरेण रमणीयम् । अधराद्रमणीयम् । अधस्ताद्रमणीयम् । दक्षिणेन
वसति । दक्षिणाद्रुसति । दक्षिणतो वसति । दक्षिणेन रमणीयम् । दक्षिणा-
द्रमणीयम् । दक्षिणतो रमणीयम् । अदूरइति किम् । उत्तराद्रुसति । अप-
ञ्चम्या इति किम् । उत्तरादागतः । अपञ्चम्या इति प्रागसेः । असिप्रत्यय-
स्तु पञ्चम्यन्तादपि भवति । के छिदिहोत्तरादियहणं नानुवर्त्तयन्ति ।
दिक्कृद्धमात्रप्रत्ययं मन्यन्ते । पूर्वण यामम् । अपरेण यामम् ॥

दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥

अदूरइति न स्वर्यते । अपञ्चम्या इति वर्त्तते । दक्षिणशब्दादाच्
प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थे । दक्षिणा वसति । दक्षिणा रमणीयम् । अप-
ञ्चम्या इत्येव । दक्षिणत आगतः । अकारो विशेषणार्थः, अपञ्चम्यपदा-
जाहियुक्तइति ॥

आहि च दूरे ॥ ३७ ॥

दक्षिणशब्दादाहिः प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थे, अकारादाच् । दूरे
चेदवधिमानवधेर्भवति । दक्षिणाहि वसति । दक्षिणा वसति । दक्षिणाहि

रमणीयम् । दक्षिणा रमणीयम् । दूरइति किम् । दक्षिणतो वसति । अप-
स्वम्या इत्येव । दक्षिणत आगतः ॥

उत्तराच्च ॥ ३८ ॥

उत्तरशब्दादाजाही प्रत्ययौ भवतः, अस्तातिरर्थे, दूरे चेदवधिमा-
नवधेर्भवति । उत्तरा वसति । उत्तराहि वसति । उत्तरा रमणीयम् ।
उत्तराहि रमणीयम् । दूरइत्येव । उत्तरेण प्रयाति । अपस्वम्या इत्येव ।
उत्तरादागतः ॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ ३९ ॥

अपस्वम्या इति निवृत्तम् । तिसृणां विभक्तीनामिह ग्रहणम् ।
पूर्वाधरावराणामसिः प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थे । तत्सन्वियोगेन चैषां
यथासंख्यं पुर अध् अष् इत्येते आदेशा भवन्ति । असीत्यविभक्तिको निर्दे-
शः । पुरो वसति । पुर आगतः । पुरो रमणीयम् । अधो वसति । अध
आगतः । अधो रमणीयम् । अत्रो वसति । अत्र आगतः । अत्रो रमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥

संप्तम्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परतः पूर्वादीनां यथासंख्यं पुरा-
दय आदेशा भवन्ति । इदमेवादेशविधानं ज्ञापकमस्तातिरेभ्यो भवति,
असिप्रत्ययेन न बाध्यतइति । पुरस्ताद्वसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद-
रमणीयम् । अधस्ताद्वसति । अधस्तादागतः । अधस्ताद्रमणीयम् ॥

विभाषा ऽवरस्य ॥ ४१ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अवरस्यास्तातौ परतो विभा-
षा अष् इत्ययमादेशो भवति । अवरस्ताद्वसति । अवरस्तादागतः । अवरस्ता-
द्रमणीयम् । अवरस्ताद्वसति । अवरस्तादागतः । अवरस्ताद्रमणीयम् ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थे वृत्तमनेभ्यो धा प्रत्ययो
भवति स्वारि । विधा प्रकारः सर्वक्रियाविषय एव गृह्यते । क्रियाप्रकारे

वर्त्तमानायाः संख्याया धाप्रत्ययः । एकधा भुङ्क्ते । द्विधा गच्छति । त्रिधा । चतुर्धा । पञ्चधा ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥

संख्याया इत्येव । अधिकरणं द्रव्यं, तस्य विचालः संख्यान्तरापादनम् । एकस्यानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणम् । अधिकरणविचाले गम्यमाने संख्यायाः स्वार्थं धा प्रत्ययो भवति । एकं राशिं पञ्चधा कुरु । अष्टधा कुरु । अनेकमेकधा कुरु ॥

एकाद्वा धमुजन्तरस्याम् ॥ ४४ ॥

एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य धमुजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । एकधा राशिं कुरु । ऐक्यं कुरु । एकधा भुङ्क्ते । ऐक्यं भुङ्क्ते । धाप्रकरणादेव लब्धे पुनर्द्वयहणं विधार्थं विहितस्यापि यथा स्यात् । अनन्तरस्यैवैतत्प्राप्ति ॥

द्विच्योश्च धमुज् ॥ ४५ ॥

धा इत्यनुवर्तते । द्विच्योः संबन्धिना धाप्रत्ययस्य विधार्थं ऽधिकरणविचाले च विहितस्य धमुजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्प नुकर्षणार्थः । द्विधा । द्वैधम् । त्रिधा । त्रैधम् ॥ धमुजन्तात्स्वार्थं इदंशतम् ॥ * ॥ पथि द्वैधानि संश्रयन्ते । पथि त्रैधानि संश्रयन्ते ॥

• एधाच्च ॥ ४६ ॥

द्विच्योः संबन्धिना धाप्रत्ययस्य एधाजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्प नुकर्षणार्थः । द्वेधा । द्वैधम् । द्विधा । त्रैधा । त्रैधम् । त्रिधा* ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥

धाप्यः कुत्सित उच्यते । याप्ये वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थं पाशप् प्रत्ययो भवति । याप्यो वैयाकरणः । कुत्सितो वैयाकरणो, वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः । यो व्याकरणशास्त्रे प्रवीणो दुःशीलस्तत्र कस्माच्च भवति । यस्य गुणस्य सद्भावनाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तत्कुत्सायां प्रत्ययः ॥

• योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

पूरणाद्भागे तीथादम् ॥ ४८ ॥

पूरणप्रत्ययो यस्तीयस्तदन्तात्प्रातिपदिकाद्भागे वर्त्तमानास्वार्थे
ऽन् प्रत्ययो भवति । स्वरार्थे वचनम् । द्वितीयो भागः । द्वितीयः ।
तृतीयः । भागइति किम् । द्वितीयम् । तृतीयम् । पूरणग्रहणमुत्तरार्थम् ।
नक्षत्रपूरणस्तीयो ऽस्ति । मुखतीयादिरनर्थकः ॥

प्रागेकादशभ्यो ऽच्छन्दसि ॥ ४९ ॥

पूरणाद्भागइत्येव । प्रागेकादशभ्यः संख्यावाचिभ्यः पूरणप्रत्यया-
न्तेभ्यो भागे वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे ऽन् प्रत्ययो भवति अच्छन्दसि विषये ।
स्वरार्थे वचनम् । पञ्चमः । सप्तमः । नवमः । दशमः । प्रागेका दशभ्य
इति किम् । एकादशः । द्वादशः । अच्छन्दसीति किम् । पञ्चममिन्द्रि-
यस्यापाक्रामत् ॥

षष्ठाष्टमाभ्यां ज च ॥ ५० ॥

भागइत्येव । अच्छन्दसीति च । षष्ठाष्टमाभ्यां भागे ऽभिधेये
ऽच्छन्दसि विषये जः प्रत्ययो भवति । चकारादंश्च । षष्ठो भागः । षष्ठः ।
आष्टमः । अष्टमः ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च ॥ ५१ ॥

भागइत्येव । षष्ठाष्टमाभ्यां यथासंख्यं कन्लुकौ च भवतो मानप-
श्वङ्गयोर्भागयोरभिधेययोः । षष्ठको भागो मानं चेत्तद्ववति । अष्टमो
भागः पश्वङ्गं चेत्तद्ववति । कस्य लुक । जस्य लुक, अनो वा । चकाराद-
थाप्राप्तं च । षष्ठः । अष्टः । आष्टमः । अष्टमः । मानपश्वङ्गयोरिति
किम् । षष्ठः । अष्टः । आष्टमः । अष्टमः ॥

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥

एकशब्दादसहायवाचिनः स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययो भवति ।
चकारात्कन्लुकौ च । आकिनिचः कनो वा लुग्विज्ञायते । स च विधा-
नूसामर्थ्यात्पक्षे भवति । एकाकी । एककः । एकः । असहस्यग्रहणं संस्मा-
निरासार्थम् । तदुपादाने हि द्विबहूने स्यात् । एकाकिनौ । एकाकिनः ॥

भूतपूर्व चरट् ॥ ५३ ॥

पूर्वं भूत इति विशृङ्ख सुप्सुपेति समासः । भूतपूर्वशब्दोत्क्रान्तकालवचनः । प्रकृतिविशेषणं चैतत् । भूतपूर्वत्वविशिष्टेर्ध्वं वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थं चरट् प्रत्ययो भवति । आद्यो भूतपूर्वः, आद्यचरः । सुकुमारचरः । टकारो डीबर्धः । आद्यचरी ॥

षष्ठ्या रूष्य च ॥ ५४ ॥

षष्ठ्यन्तात्प्रातिपदिकाद्रूष्यः प्रत्ययो भवति चकाराच्चरट् च । षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविधानात् संप्रति भूतपूर्वशब्दं प्रत्ययार्थस्य विशेषणं, न तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । देवदत्तस्य भूतपूर्वा गौः, देवदत्तरूष्यः । देवदत्तचरः ॥

अतिशयने तमविष्टनौ ॥ ५५ ॥

अतिशयनमतिशयनं, प्रकर्षः । निपातनाद्वीर्घः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । अतिशयनविशिष्टेर्ध्वं वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थं तमविष्टनौ प्रत्ययो भवतः । प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकानां द्योत्यं भवति । सर्वइमे आद्याः, अयमेवामतिशयेनाद्य, आद्यतमः । दर्शनीयतमः । सुकुमारमः । अयमेवामतिशयेन पटुः, पटिष्ठः । लघिष्ठः । गरिष्ठः । यदा च प्रकर्षवतां पुनः प्रकर्षो विवक्ष्यते तदातिशयिकान्तादपरः प्रत्ययो भवत्येव । देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणामिति ॥

तिङ्श्च ॥ ५६ ॥

तिङ्शन्ताच्चातिशयने द्योत्ये तमप् प्रत्ययो भवति । ह्यात्प्रातिपदिकाद्विष्यधिकारात्तिङो न प्राप्नोतीति इदं वचनम् । सर्वइमे पचन्तीति अयमेवामतिशयेन पचति, पचतितमाम् । जल्पतितमाम् । इष्टुञ्चोदाह्रियते । गुणवचने नियमितत्वात् ॥

द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीयसुनौ ॥ ५७ ॥

द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । विभक्त्यो विभज्यः । निपातना-

द्वयत् । द्वयै विभज्ये चोपपदे प्रातिपदिकात्तिसङ्गताच्चातिशयने तरबोय-
सुनौ प्रत्ययौ भवतः । तमविष्टनारपत्रादौ ॥ यथासंख्यमञ्च नेष्यते ॥
द्वार्थिमावाद्यौ, अयमनयोरतिशयेनाद्यतरः । सुकुमारतरः । पचनितराम् ।
जल्पनितराम् । ईयदुन्वल्वापि । द्वारिभौ पटू । अयमनयोरतिशयेन पटुः,
पटीयान् । लघीयान् । विभज्ये चोपपदे । माशुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आद्य-
तराः । दर्शनीयतराः । पटीयांसः । लघीयांसः ॥

अजादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥

इष्टत्रीयसुनावजादी सामान्येन विहितौ तयोरयं विषयनियमः
क्लिपते । गुणवचनादेव भवतस्तौ नान्यस्मादिति पटीयान् । लघीयान् ।
पटिष्टः । लघिष्टः । इह न भवतः । पाचकतरः । पाचकतम इति । एव-
कार इष्टते ऽवधारणार्थः । प्रत्ययनियमो ऽयं न प्रकृतिनियम इति । प-
टुतः पटुतमः ॥

तुच्छन्दसि ॥ ५९ ॥

तुरिति तृन्तृत्रोः सामान्येन यहणम् । चन्ताच्छन्दसि विषये
अजादी प्रत्ययौ भवतः । पूर्वण गुणवचनादेव नियमे कृते छन्दसि प्रकृत्य-
न्तराण्यभ्यनुज्ञायन्ते चन्तादप्यजादी भवत इति । आसुतिं करिष्टः ।
दोहीयमीं धेनुः । भस्याडे तद्धितइति पुंवद्भावे कृते तुरिष्टेमेयस्त्विता
तृचो निवृत्तिः ॥

प्रशस्यस्य अः ॥ ६० ॥

प्रशस्यशब्दस्य अ इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः ।
अजादी इति प्रकृतस्य सप्तमी विभक्तिर्विपरिणम्यते । ननु च प्रशस्यशब्द-
स्यागुणवचनत्यादजादी न संभवतः, एवं तर्हि आदेशविधानसामर्थ्यात्-
द्विपयो नियमो न प्रवर्तते ऽजादी गुणवचनादेवेति । एवमुत्तरेष्वपि
योगेषु विज्ञेयम् । सर्वेऽमे प्रशस्य। अयमेवामतिशयेन प्रशस्यः, अष्टुः । उभा-
विभौ प्रशस्यौ अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः, श्रेयान् । प्रकृत्यकाजिति प्रक-
तिभावाच्छब्दस्य टिलोपयस्येतिलोपौ न भवतः ॥

ज्य च ॥ ६१ ॥

प्रशस्यशब्दस्य ज्य इत्ययमादेशो भवति अजाद्धोः प्रत्यययोः परतः । सर्वेदमे प्रशस्या अयमतिशयेन प्रशस्यः, ज्येष्ठः । उभाविमौ प्रशस्यावयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः, अयमस्मात् ज्ञायान् । ज्ञादादीयस इत्याकारः ॥

वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥

वृद्धशब्दस्य च ज्य इत्ययमादेशो भवत्यजाद्धोः प्रत्यययोः परतः । तयोश्च सत्त्वं नियमाभावेन पूर्ववत् ज्ञाप्यते । सर्वेदमे वृद्धा अयमेषामतिशयेन वृद्धः, ज्येष्ठः । उभाविमौ वृद्धौ अयमनयोरतिशयेन वृद्धः, ज्ञायान् । अयमस्मात् ज्ञायान् । प्रियस्थिरत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशो विधीयते । वचनसामर्थ्यात्यक्ते सोपि भवति । वर्षेष्ठः । वर्षीयानिति ॥

अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥

अन्तिकबाढयोर्यथासंख्यं नेद साध इत्येतावादेशौ भवता उजाद्धोः परतः । तयोश्च सत्त्वं पूर्ववद्विज्ञेयम् ॥ निमित्तभूतयोर्यथासंख्यमत्र नेष्यते ॥ सर्वाणीमान्यन्तिकानि इदमेषामतिशयेन, नेदिष्टम् । उभे इमे अन्तिके इदमनयोरतिशयेन नेदीयः । इदमस्माच्चेदीयः । सर्वेदमे बाढमधीयते । अयमस्मात्साधीयोधीति ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

युवाल्पशब्दयोः कनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यामजाद्धोः परतः । तयोश्च सत्त्वं पूर्ववत् ज्ञेयम् । सर्वेदमे युवानः, अयमेषामतिशयेन, कनिष्ठः । दुाविमौ युवानौ अयमनयोरतिशयेन, कनीयान् । यत्रिष्टुः । यवीयान् । सर्वेदमेत्याः । अयमेषामतिशयेन, कनिष्ठः । उभाविमावल्पावयमनयोरतिशयेन कनीयान् । अयमस्मात्कनीयान् । अल्पिष्टुः, अल्पीयानिति वा ॥

विन्मतोलुक् ॥ ६५ ॥

त्रिनो मनुषश्च लुग् भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । इदमेव
 वचनं ज्ञापकमजादिसद्भावस्य । सर्वदमे स्रग्विणः, अयमेषामतिशयेन,
 स्रजिष्ठः । उभाविमौ स्रग्विणौ, अयमनयोरतिशयेन, स्रजीयान् । अयम-
 स्मात् स्रजीयान् । सर्वदमे त्वग्वन्तः अयमेषामतिशयेन, त्वचिष्ठः ।
 उभाविमौ त्वग्वन्तौ, अयमनयोरतिशयेन, त्वचीयान् । अयमस्मात्त्वची-
 यान् ॥

प्रशंसायां रूपम् ॥ ६६ ॥

प्रशंसा स्तुतिः । प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चैतत् । प्रशंसाविशिष्टे ऽर्थे
 वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे रूपम् प्रत्ययो भवति । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः
 प्रकृत्यर्थविशेषणं द्यातका भवन्ति । प्रशस्तौ वैयाकरणो वैयाकरणरूपः ।
 याज्ञिकरूपः । प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्ये प्रशंसा भवति । वृषलरूपो ऽयं, यः
 पलस्यदुना सुरां पिबति । चोररूपः । दस्युरूपः । यो ऽत्थोरप्यञ्जनमपहरत् ।
 तिडश्चेत्यनुवर्त्तते । पचतिरूपम् । पघ्तेरूपम् । क्रियाप्रधानमाख्यातम् ।
 एका च क्रियेति रूपप्रत्ययान्ताद् द्विवचनबहुवचने न भवतः । नपुंसक-
 लिङ्गन्तु भवति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥

संपूर्णता, पदार्थानां समाप्तिः । स्तोकेनासंपूर्णता, ईषदसमाप्तिः ।
 प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् प्राति-
 पदिकात् कल्पब् देश्य देशीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । ईषदसमाप्तः पटुः
 पटुकल्पः । पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । मृदुकल्पः । मृदुदेश्यः । मृदुदेशीयः ।
 तिडश्चेत्येव । पचतिकल्पम् । जल्पतिकल्पम् ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ॥ ६८ ॥

ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् सुवन्ताद्विभाषा बहुच् प्र-
 त्ययो भवति, स च पुरस्तादेव भवति, न परतः । चित्करणमन्तोद्रास्ता-
 र्थम् । ईषदसमाप्तः पटुः, बहुपटुः । बहुमृदुः, बहुगुडा द्राक्ता । विभा-
 यावचनात् कल्पवादयो ऽपि भवन्ति । सुष्यहणं तिडन्तान्मा भूदिति ॥

प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६९ ॥

सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः, तस्य वचने, प्रकृत्यर्थविशेषणं
चेतत् । सुब्रन्तात्प्रकारविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थं जा-
तीयर् प्रत्ययो भवति । प्रकारवति चायं प्रत्ययः । थाल्युनः प्रकारमात्रएव
भवति । पटुप्रकारः, पटुजातीयः । मृदुजातीयः । दर्शनीयजातीयः ॥

प्रागिवात्कः ॥ ७० ॥

इवे प्रतिभूताविति वृत्त्यति । प्रागेतस्मादिव्यशब्दनाद्यानित ऊ-
र्ध्वमनुक्रमिष्यामः, कप्रत्ययस्तेष्वधिकृता वेदितव्यः । वक्ष्यति अज्ञात-
इति । अश्वकः । गर्दभकः ॥ तिङन्तादयं प्रत्ययो नेष्यते ॥ अक्रजिष्यते ॥
तिङश्चेत्यनुवृत्तमुत्तरमूत्रेणैव संबन्धनीयम् ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टेः ॥ ७१ ॥

तिङश्चेत्येव । अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्रागिधीयेष्वर्थेष्वकप्रत्ययो
भवति, स च प्राक् टेः, न परतः । कस्यापवादः । उच्चकैः । नीचकैः ।
शनकैः । सर्वनाम्नः खल्वपि । सर्वकैः । विश्वकैः । उभयकैः । प्रातिपदिका-
त्सुप इति द्वयमिहानुवर्त्तते । तत्राभिधानतो व्यवस्था भवति । क्व चित्प्रा-
तिपदिकस्य प्राक् टेः प्रत्ययो भवति । क्व चित्सुबन्तस्य । युष्मकाभिः ।
अस्मकाभिः । युष्मकासु । अस्मकासु । युवकयोः । आवकयोः । इत्यत्र
प्रातिपदिकस्य । त्वयका । मयका । त्वयकि । मयकीत्यत्र सुबन्तस्य ॥ अक-
चप्रकरणे तूष्णीमः काम् प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ * ॥ स च मिच्चादन्त्यादचः परो
भवति । तूष्णीकामास्ते । तूष्णीकां तिष्ठति ॥ शीले को मलोपश्च व-
क्तव्यः ॥ * ॥ तूष्णीशीलः, तूष्णीकः । तिङश्चेति प्रकृतमत्र संबध्यते
पचतकि । जल्पतकि ॥

कस्य च दः ॥ ७२ ॥

ककारान्तस्य प्रातिपदिकस्याकरसंयोगेन दकारादेशो भवति ।
चकारः सन्निधेभार्थः । सामर्थ्याच्चाव्ययहणमनुवर्त्तते, न सर्वनामसङ्-
गम् । ककारान्तस्य सर्वनञ्चो ऽसंभवात् । धिक् । धिकित् । हिक् ।
हिरकुत् । पृथक् । पृथकक् ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥

अज्ञातविशेषो ऽज्ञातः । अज्ञातत्वोपाधिके ऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्सिङ्गत्वाच्च स्वार्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्वेन रूपेण ज्ञाते पदार्थे विशेषरूपेणाज्ञाते प्रत्ययविधानमेतत् । कस्याप्यमश्व इति स्वस्वामिमन्वन्धेनाज्ञाते ऽश्वे प्रत्ययः । अश्वकः । गर्दभकः । उष्ट्रकः । एवमन्यत्रापि यत्र योगमज्ञातता विज्ञेया । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः । पचतकि । जल्पतकि ॥

कुत्सिते ॥ ७४ ॥

कुत्सितो गर्हितो निन्दितः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । कुत्सितत्वोपाधिके ऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कुत्सितो ऽश्वः, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः । पचतकि । जल्पतकि ॥

संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥

कुत्सितइत्येव । कुत्सितत्वोपाधिके ऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । धारकः । चूर्णकः ॥

अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥

कारुण्येनाभ्युपपत्तिः परस्यानुकम्पा । तस्यां गम्यमानायां सुब्रह्मन्सिङ्गत्वाच्च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । पुत्रकः । वत्सकः । दुर्बलकः । बुभुवितकः * । विश्वसितकि । स्वपितकि ॥

नीतौ च तद्युक्तान् ॥ ७७ ॥

सामदानादिरूपायो नीतिः । नीतौ च गम्यमानायां तद्युक्तादनुकम्पायुक्ताद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हन्त ते धानकाः । हन्त ते तिलकाः । एहकि । अट्टकि । अनुकम्पमानो दानेनाराधयति । पूर्वणा-

* उ्वरितकः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

प्रत्यामवानुक्रम्यामंबन्धादनुक्रम्यमानादेव प्रत्ययो विहितः । संप्रति व्य-
वहितादपि यथा स्यादिति वचनम् ॥

बह्वचो मनुष्यनाम्नष्टञ्जा ॥ ७८ ॥

अनुक्रमायां नीतौ च तदुक्तादिति वर्त्तते । बह्वचः प्रातिपदिका-
न्मनुष्यनामधेयाद्वा ठच्प्रत्ययो भवति अनुक्रमायां गम्यमानायां नीतौ
च । देविकः । देवदत्तकः । यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः । बह्वच इति क्रिप् ।
दत्तकः । गुप्तकः । मनुष्यनाम्न इति क्रिप् । मद्रबहुकः । भद्रबाहुकः ॥

घनिलचौ च ॥ ७९ ॥

अनुक्रमायामित्यादि सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वोण ठच्च विकल्पेन प्राप्ते
वचनम् । बह्वचो मनुष्यनाम्नो घन् इलच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकारा-
द्वायाप्राप्तम् । देवियः । देविलः । देविकः । देवदत्तकः । यज्ञियः । य-
ज्ञिलः । यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः ॥

प्राचामुपादेरडच्चुचौ च ॥ ८० ॥

पूर्ववत् सर्वमनुवर्त्तते । उपशब्द आदिर्यस्य तस्मादुपादेः प्रातिप-
दिकाद् बह्वचो मनुष्यनाम्नो ऽडच् बुच् प्रत्ययौ भवतः । चकाराद् घनिलचौ
प्रत्ययौ भवतः । ठच्च वा । उपहः । उपकः । उपियः । उपिलः । उपिकः ।
उपेन्द्रदत्तकः । प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्त्तते ॥

जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥

बह्वच इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानं, जातिशब्दे यो म-
नुष्यनामधेयो व्याघ्र सिंह इत्येवमादिः, तस्मादनुक्रमायां नीतौ च क-
प्रत्ययो भवति । व्याघ्रकः । सिंहकः । शरभकः । वावचनानुवृत्तेर्यथाद-
शनं* मन्यो ऽपि भवति । व्याघ्रिलः । सिंहिलः । नामग्रहणं स्वरूपनिवृ-
त्त्यर्थम् ॥

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥

कनित्यनुवर्त्तते, मनुष्यनाम्न इति च । अजिनशब्दान्तात्प्रातिप-

दिकान्मनुष्यनाम्ना ऽनुकम्पायां कन्प्रत्ययो भवति तस्य चोत्तरपदलोपः ।
व्याघ्राजिनो नाम कश्चिन्मनुष्यः । सोऽनुकम्पितः । व्याघ्रकः । सिंहकः ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥

लोप इत्यनुवर्त्तते । अस्मिन्प्रकरणे यष्टो ऽजादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन्पर-
तः प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्य लोपो भवति । ऊर्ध्वग्रहणं स-
र्वलोपार्थम् । अनुकम्पितो देवदत्तः, देविकः । देवियः । देविलः । य-
ज्ञिकः । यज्ञियः । यज्ञिलः । उपडः । उपकः । उपेन्द्रदत्तकः । ठयहण-
मुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् । अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्र-
सङ्गः । वायुदत्तः । वायुकः । पितृदत्तः । पितृकः ॥ चतुर्थ्यादच ऊर्ध्वस्य
लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः, बृहस्पतिकः । बृहस्पतियः ।
बृहस्पतिलः ॥ अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवदत्तः ।
देवकः । यज्ञदत्तकः । यज्ञकः ॥ लोपः पूर्वपदस्य च ठाजादावनजादौ च
वक्तव्यः ॥ * ॥ दत्तिकः । दत्तिलः । दत्तियः । दत्तकः ॥ विना ऽपि
प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवदत्तो, दत्तः ।
देव इति वा ॥ उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ * ॥ भानुदत्तो, भानुलः । वसुदत्तो,
वसुलः ॥

चतुर्थ्यादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥

द्वितीयादचो लोपे सन्धत्तरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम् ॥ * ॥

लहोडः । लहिकः । कहोडः । कहिकः ॥ एकात्तरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो
वक्तव्यः ॥ * ॥ वागाशीः, वाचिकः । सुचिकः । त्वचिकः । कथं षडङ्ग-
लिदत्तः, षडिक इति । षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम् ॥

शेवलसुपरिविशासवरूपार्थमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥

शेवलादीनां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ प्रत्यये परतः तृतीयादच ऊर्ध्वस्य
लोपो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः, शेवलिकः ।
शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । सुपरियः । सुपरिलः । विशालिकः ।

विशालियः । विशालिलः । वरुणिकः । वरुणियः । वरुणिलः । अर्थमिकः ।
अर्थमियः । अर्थमिलः ॥ शिवलादीनां तृतीयादचो लोपः स चाकृतसन्धी-
नामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ शिवलेन्द्रदत्तः । सुपर्याशीर्द्वैतः । शिवलिकः ।
सुपरिक इति यथा स्यात् । शिवलयिकः । सुपर्यिक इति मा भूत् ॥

अल्पे ॥ ८५ ॥

परिमाणापचये अल्पशब्दः, प्रकृतिविशेषणं चैतत् । अल्पत्वविशिष्टे
ऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकाद्वयाविहितं प्रत्ययो भवति । अल्पं तैलं, तैल-
कम् । घृतकम् । सर्वकम् । विश्वकम् । उच्चकैः । नीचकैः । पचतकि ।
जल्पतकि ॥

ह्रस्वे ॥ ८६ ॥

ह्रस्वत्वविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकाद् यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । दीर्घप्रतियोगी ह्रस्वः । ह्रस्वो वृत्ता, वृत्तकः । प्लुतकः । स्तम्भकः ॥

संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥

ह्रस्वइत्येव । ह्रस्वत्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्र-
त्ययो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । वंशकः । वेणुकः । दण्डकः ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥

ह्रस्वइत्येव । संज्ञायहणं नानुवर्त्तते, सामान्येन विधानम् । कुटीश-
मीशुण्डाभ्यो ह्रस्वार्थं द्योत्ये रः प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । ह्रस्वा
कुटी, कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । स्वार्थिकत्वे ऽपि पुल्लिङ्गता लोकाश्र-
यत्वान्लिङ्गस्य ॥

कुत्वा डुपच् ॥ ८९ ॥

ह्रस्वइत्येव । कुतूशब्दाद्ब्रुस्वत्वे द्योत्ये डुपचप्रत्ययो भवति ।
कस्यापवादः । ह्रस्वा कूतूः कुतुपञ्चर्ममयं खेहभाजनमुच्यते । कूतूरित्या-
वपनस्याख्या ॥

कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ ९० ॥

ह्रस्वइत्येव । कासूगोणीशब्दाभ्यां ह्रस्वत्वे द्योत्ये ष्टरचप्रत्ययो

भवति । कस्यापवादः । षकारो ङीष्थः । 'ह्रस्वा कासूः, कासूतरी ।
गोणीतरी । कासूरिति शक्तिरायुर्धावशेष उच्यते ॥

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥

ह्रस्वइति निवृत्तम् । वत्स उतन् अश्व ऋषभ इत्येतेभ्यस्तनुत्वे
क्रोन्त्ये ष्टरूपप्रत्ययो भवति । यस्य गुणस्य हि भावाद् द्वये शब्दनिवेशः, तस्य
तनुत्वे प्रत्ययः । वत्सरः । उततरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रथमवया
वत्सः तस्य तनुत्वं द्वितीयवयःप्राप्तिः । तरुण उता । तस्य तनुत्वं तृतीय-
वयःप्राप्तिः । अश्वेनाशवायामुत्पन्ने ऽश्वस्तस्य तनुत्वमन्यपितृकता । अन-
द्वानृषभः । तस्य तनुत्वं भारवहने मन्दशक्तिता ॥

किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरैकस्य उतरच् ॥ ९२ ॥

किं यत् तत् इत्येतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वयोरैकस्य निर्धारणे इत-
रच् प्रत्ययो भवति । निर्द्धार्यमाणवाचिभ्यः स्वार्थे प्रत्ययः । जात्या *
क्लिपया गुणेन वा संज्ञया वा समुदायाद्रेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् ।
कतरो भवतोः कठः । कतरो भवतोः कारकः । कतरो भवतोः पटुः ।
कतरो भवतोर्द्वैवदत्तः । यतरो भवतोः कारकः । यतरो भवतोः पटुः । यतरो
भवतोर्द्वैवदत्तः । ततर आगच्छतु । महाविभाषया ऽत्र प्रत्ययो विकल्प्यते ।
को भवतोर्द्वैवदत्तः, स आगच्छतु । निर्धारणइति विषयसम्प्रर्मानिर्द्देशः ।
द्वयोरिति समुदायाच्चिधारणविभक्तिः । एकस्येति निर्द्देशः निर्धार्यमाणनि-
र्द्देशः ॥

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने उतमच् ॥ ९३ ॥

किंयत्तद इति वर्त्तते, निर्धारणे एकस्येति च । बहूनामिति निर्धा-
रणे षष्ठी । बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे गम्यमाने जातिपरिप्रश्नविषयेभ्यः
किमादिभ्यः वा उतमच् प्रत्ययो भवति । कतमो भवतां कठः । यतमो
भवतां कठः । ततम आगच्छतु । वाचचनमकजर्थम्, यको भवतां कठः ।

* जात्येकस्मिन् पुस्तके नास्ति, कतरो भवतोः कठ इति तदुदाहरणं च ।
तथैव युक्तम्, पदमञ्जरीं जात्या खेत्यपि द्रष्टव्यं, कतरो भवतोः कठ इत्यादेरपि
संभवादिः तदर्थं न त् ।

सक आगच्छतु । महाविभाषा च प्रत्ययविकल्पार्थानुवर्त्ततएव । को भवतां कठः । यो भवतां कठः । स आगच्छतु । जातिपरिप्रश्नइति किम् । को भवतां देवदत्तः । परिप्रश्नग्रहणं च किम् एव विशेषणं, न यत्तद्वारसंभवात् । जातिग्रहणं तु सर्वैरेव संबध्यते । किमो ऽस्मिन्विषये इतरमपीच्छन्ति के चित् । कतरो भवतां कठः । कतरो भवतां कालाप इति । तत्र कतरकतमौ जातिपरिप्रश्नइति वचनात्सिद्धम् ॥

एकाच्च प्राचाम् ॥ ८४ ॥

एकशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन इतरच् इतमच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः स्वस्मिन्विषये । चकारो इतरच् ऽनुकर्षणार्थः । द्वयोर्चिर्द्वारणे इतरच् । बहूनां निर्द्वारणे इतमच् । जातिपरिप्रश्नइति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । एकतरो भवतोर्द्वैवदत्तः । एकतमो भवतां देवदत्तः । प्राचाग्रहणं पूत्रार्थं, विकल्पेनानुवर्त्तते ॥

अवत्तेपणे कन् ॥ ८५ ॥

अवत्ति यते येन तदवत्तेपणम् । तस्मिन्वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्कन्प्रत्ययो भवति । व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वितः । याज्ञिक्यकेन नाम त्वं गर्जितः । परस्य कुत्सार्थं यदुपादीयते तद्विहोदाहरणम् । यत्पुनः स्वयमेव कुत्सितं तत्र कुत्सि इत्यनेन कन्प्रत्ययो भवति । देवदत्तको, यज्ञदत्तक इति । प्राग्वीयस्य पूर्णो ऽवधिः ॥

द्वे प्रतिष्ठितौ ॥ ८६ ॥

कनित्यनुवर्त्तते । इदार्थं यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात्कन् प्रत्ययो भवति । इदार्थः सादृश्यं तस्य विशेषणं प्रतिष्ठितियहणम् । प्रतिष्ठितः प्रतिरूपकं प्रतिच्छन्दकम् । अश्व इवायमश्वप्रतिष्ठितः, अश्वकः । उप्रकः । गर्दभकः । प्रतिष्ठिताविति किम् । गौरिव गवयः ॥

संज्ञार्यां च ॥ ८७ ॥

इवेत्यनुवर्त्तते, कनिति च । इदार्थं गम्यमाने कन्प्रत्ययो भवति

समुद्रायै चेत संज्ञा गम्यते । अप्रतिष्कृत्यर्थे आरम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा,
अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः ॥

लुम्भनुष्ये ॥ ८८ ॥

संज्ञायामित्येव । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्ये ऽभिधेये लुब्
भवति । चञ्चेव मनुष्यः, चञ्चा । दासी । खरकुटी । मनुष्यइति किम् ।
अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । देवपथादेराकृतिगणत्वान्तस्यैवायं प्रपञ्चो
वेदितव्यः ॥

जीविकार्थे चापण्ये ॥ ८९ ॥

जीविकार्थे यदपण्यं तस्मिन्नभिधेये कनो लुब् भवति । विक्रीयते
यस्यत्यपण्यम् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । विष्णुः । आदित्यः । देवल-
कादीनां जीविकार्था देवप्रतिष्कृतय उच्यन्ते । अपण्यइति किम् । हस्ति-
कान्विविक्रीणीते । अश्वकान् । रथकान् । देवपथादेरेवायं प्रपञ्चः ॥

देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥

इवे प्रकृतिज्ञतौ संज्ञायां च विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरस्य
लुब् भवति । आदिशब्दः प्रकारे । आकृतिगणश्चायम् । देवपथः । हंसपथः ।

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च ।

इवे प्रतिष्कृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥

अर्चासु तावत् । शिवः । विष्णुः । चित्रकर्मणि । अर्जुनः । दु-
र्याधनः । ध्वजेषु । कपिः । गरुडः । सिंहः । देवपथ । हंसपथ । वारि-
पथ । जलपथ । राजपथ । शतपथ । सिंहगति । उष्ट्रयोवा । चामरञ्जुः
रञ्जुः । हस्त । इन्द्र । दण्ड । पुष्य । मत्स्य* ॥

वस्तेर्देञ् ॥ १०१ ॥

इवेत्यनुवर्त्तते, इतः प्रभृति प्रत्ययाः सामान्येन भवन्ति प्रतिष्कृतौ
चाप्रतिष्कृतौ च । वस्तिशब्दादिवार्ये द्योत्ये ङउप्रत्ययो भवति । वस्ति-
रिव वास्तेयः । वास्तेयी ॥

* रथपथ । शङ्खपथ । सिंहपथ । इत्येते शब्दा अत्र गणो ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

शिलाया ङः ॥ १०२ ॥

शिलाशब्दादिवार्थं ङः प्रत्ययो भवति । शिलेव, शिलेयं दधि । के-
चिदत्र ङप्रमपीच्छन्ति, तदर्थं योगविभागः कर्त्तव्यः । शिलाया ङप्रत्ययो
भवति । शैलेयम् । ततो ङः । शिलेयम् ॥

शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥

शाखा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति इवार्थं ।
शाखिव, शाख्यः । मुख्यः । जघन्यः । शाखा । मुख । जघन । शृङ्ग । मेघ ।
वरण । स्कन्ध । शिरस् । उरस् । अय । शरण । शाखादिः ॥

द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥

द्रव्यशब्दे निपात्यते भव्ये ऽभिधेये । द्रुशब्दादिवार्थं यत्प्रत्ययो
निपात्यते । द्रव्यम् । भव्य आत्मवान् । अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूत उ-
च्यते । द्रव्यायं राजपुत्रः । द्रव्यायं माणवकः ॥

कुशायाच्छः ॥ १०५ ॥

कुशाशब्दादिवार्थं छः प्रत्ययो भवति । कुशायमिव सूक्तत्वा-
त्, कुशायाया बुद्धिः । कुशायायं वस्त्रम् ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥

तदित्यनेन प्रकृत इवार्थो निर्वृश्यते । इवार्थविषयात्समासादपर-
स्मिन्निवार्थं एव छः प्रत्ययो भवति । काकतालीयम् । अजाङ्गपाणीयम् ।
अन्यकर्त्तृकौयम् । अतर्कितापनतं चित्रीकरणमुच्यते । तत्कथम् । काक-
स्यागमनं यादृच्छिकम् । तालस्य पतनं च, तेन तालेन पतता काकस्य
वधः कृतः । एषमेव देवदत्तस्य तत्रागमनं, दस्यूनां चोपनिपातः । तैश्च
तस्य वधः कृतः तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः स काकतालस-
मागमसदृश इत्येक उपमार्थः । अतश्च देवदत्तस्य वधः, स काकतालवध-
सदृश इति द्वितीय उपमार्थः । तत्र प्रथमे समासः, द्वितीये प्रत्ययः ।
समासश्चायमस्मादेव ज्ञापकात् । नह्यस्यापरं लक्षणमस्ति । सुप्सुपेति वा
समासः । स चैवंविधय एव ॥

शर्करादिभ्यो ऽण् ॥ १०७ ॥

शर्करा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ।
शर्करेव शर्करम् । कापालिकम् । शर्करा । कपालिका । पिष्टिका* ।
पुण्डरीकः । शतपत्रः । गोलोमन् । गोपुच्छः । नरालि । नकुला । सिकता ।
शर्करादिः ॥

अङ्गुल्यादिभ्यश्चक् ॥ १०८ ॥

अङ्गुल्यादिभ्य इवार्थे टक् प्रत्ययो भवति । अङ्गुलीवाङ्गुलिकः ।
भारुजिकः । अङ्गुलि । भरुज । बभु । वल्लु । मण्डर । मण्डल । शङ्कुल ।
कपि । उदशिवत् । गोपी । उरस् । शिखा । कुलिश । अङ्गुल्यादिः ॥

एकशालायाश्चजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

एकशालाशब्दादिवार्थे ऽन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति । अन्यत-
रस्यां गृह्योनानन्तरष्टक् प्राप्यते । एकशालेव, एकशालिकः । ऐकशालिकः ॥

कर्कलोहितादीकक् ॥ ११० ॥

कर्कलोहितशब्दाभ्यामिवार्थे ईकक् प्रत्ययो भवति । कर्कः शुक्लो
ऽश्वः, तेन सदृशः, कार्कः । लौहितीकः स्फटिकः । स्वयमलोहितोप्यु
पाश्र्वयवशात्तथा प्रतीयते ॥

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्याल् क्न्दसि ॥ १११ ॥

प्रत्न पूर्व विश्व इम इत्येतेभ्य इवार्थे थाल् प्रत्ययो भवति क्न्दसि
विषये । तं प्रत्नया पूर्वथा विश्वथेमथा ॥

पूगान् ऽयो ऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥

इवार्थे इति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयो ऽर्थकामप्र-
धानाः संघाः पूगाः । पूगवाचिनः प्रातिपदिकादग्रामणीपूर्वात्स्वार्थे ऽयः
प्रत्ययो भवति । लौहध्वज्यः । लौहध्वज्यो । लौहध्वजाः । शैब्यः । शैब्यो ।
शिवयः । चातक्यः । चातक्यो । चातकाः । अग्रामणीपूर्वादिति किम् ।
देवदत्तो ग्रामणीरेवां तदमे देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः ॥

* कनिष्ठिक इति पा. २ । अपरस्मिन्पुस्तके कपिष्टिक । पा० २ ।

व्रातस्फंभोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥

नानाजातीया अनियतवृत्तयउत्सेधजीविनः संघा व्राताः । व्रातवा-
चिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च स्वार्थे ज्यः प्रत्ययो भवत्यस्त्रियाम् । कापोत-
पाक्यः । कापोतपाक्यौ । कपोतपाकाः । व्रीहिमत्यः । व्रीहिमत्यौ । व्रीहि-
प्रताः । रफजः खल्वपि । कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः ।
ब्राधायन्यः । ब्राधायन्यौ । ब्राधायनाः । अस्त्रियामिति किम् । कपोत-
पाकी । व्रीहिप्रती । कौञ्जायनी । ब्राधायनी ॥

आयुधजीविसंघान् व्यङ्गाहीकेषुब्राह्मण-

राजन्यात् ॥ ११४ ॥

आयुधजीविनां संघः आयुधजीविसंघः । स वाहीकैर्विशेष्यते ।
वाहीकेषु य आयुधजीविसंघस्तद्वाचिनः प्रातिपदिकाद्वास्त्रणराजन्यवर्ज-
तात्स्वार्थे व्यट् प्रत्ययो भवति । ब्राह्मणे तद्विशेष्यहणम् । राजन्यं तु
स्वरूपग्रहणमेव । टकारो ङीबर्थः । तेनास्त्रियामिति नानुवर्त्तते । कौण्डी-
वृत्त्यः । कौण्डीवृत्त्यौ । कौण्डीवृत्त्याः । चौद्रक्यः । चौद्रक्यौ । सुद्रकाः ।
मालव्यः । मालव्यौ । मालवाः । स्त्रियां कौण्डीवृत्त्या । चौद्रकी । मालवी ।
आयुधजीवियहणं किम् । मल्लाः । शयण्डाः । संघग्रहणं किम् । सम्राट् ।
वाहीकेष्विति किम् । शबराः । पुलिन्दाः । अब्राह्मणराजन्यादिति किम् ।
गोपालवा ब्राह्मणाः । शालङ्कायना राजन्याः ॥

वृकाट्टेयण ॥ ११५ ॥

आयुधजीविसंघादिति वर्त्तते । वृकशब्दादायुधजीविनः स्वार्थे
ट्टेयण प्रत्ययो भवति । टकारो ङीबर्थो, णकारो वृद्ध्यर्थः । वाकंय्यः ।
वाकंय्यौ । वृकाः । आयुधजीविसंघविशेषणं जातिशब्दान्मा भूत् ।

कामक्रोधो मनुष्याणां खादितारौ वृकाविव ॥ ✕

दामन्यादिचिगर्त्तषष्ठाच्छः ॥ ११६ ॥

आयुधजीविसंघादिति वर्त्तते । दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्रि-

गर्त्तपष्टेभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थं कृः प्रत्ययो भवति । येषामा-
युधजीविनां संघानां षडन्तर्वर्गास्तत्र च त्रिगर्त्तः षष्टः । त्रिगर्त्तः षष्टो
येषां, ते त्रिगर्त्तषष्टा इत्युच्यन्ते । तेषु चयं स्मृतिः ।

आहुस्त्रिगर्त्तषष्टास्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।

कौण्डकिर्ज्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोथ जानकिः ॥

इति । दामन्यादिभ्यस्तावत् । दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः ।
शैलपीयः । शैलपीयौ । उलपयः । त्रिगर्त्तषष्टेभ्यः खत्वपि । कौण्डोपर-
थीयः । कौण्डोपरथीयौ । कौण्डोपरथाः । दाण्डकीयः । दाण्ड-
कीयौ । दाण्डकयः । कौण्डकीयः । जालमानीयः । ब्रह्मगुप्तीयः । जान-
कीयः । दामनी । शैलपि । आकृदन्ती । काकरन्ति । काकदन्ति । शत्रु-
न्तपि । सार्वसेनि । बिन्दु । मौञ्जायन । उलभ । सार्वत्रीपुत्र * ॥

पश्वादिद्यौधेयादिभ्यामणञौ ॥ ११७ ॥

आयुधजीविसंघादित्येव । पश्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्च प्रातिप-
दिकेभ्य आयुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थं ऽणञौ प्रत्ययौ भवतः । पार्श्वः ।
पार्श्वौ । पार्श्वः । आसुरः । आसुरौ । असुराः । यौधेयः । शौक्लेयः ।
पशुं । असुर । रत्तस् । बाल्हीक । वयस् । मरुत् । दशार्ह । पिशाच ।
विशाल । अशनि । काषापण । सत्वत् । वसु । पश्वादिः ॥ यौधेय ।
कौशेय । कौशेय । शौक्लेय । शौधेय । धार्त्तय । वार्त्तय । जाबालेय ।
त्रिगर्त्त । भरत । उशीनर । यौधेयादिः ॥

अभिजिदिदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छुम-

दणो यञ् ॥ ११८ ॥

आयुधजीविसंघादिति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्यो ऽणन्तेभ्यः
प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थं यञ् प्रत्ययो भवति । अभिजितो ऽपत्यमित्यण् ।

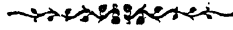
* अच्युतन्ति । कोकतन्ती । तुलभ । देवर्षापि । श्रातकी । अपच्यु तकी ।
कर्को । पियड । यत्ते ऽत्र गणे ऽधिकः पुस्तकान्तरे ।

तदन्ताद्भृज् । आभिजित्यः । आभिजित्यौ । आभिजिताः । वैदभृत्यः ।
वैदभृत्यौ । वैदभृताः । शालावत्यः । शालावत्यौ । शालावताः । शैखा-
वत्यः । शामीवत्यः । शौर्णोवत्यः । श्रौमत्यः ॥ गोत्रप्रत्ययस्यात्राणो
ग्रहणमिष्यते ॥ आभिजितो मुहूर्तः । आभिजितः । स्थालीपाक इत्यत्र
न भवति ॥

ऋदयस्तद्राजाः ॥ ११९ ॥

पूगाज्यो यामणीपूर्वादित्यतः प्रभृति ये प्रत्ययाः ते तद्राजसंज्ञा
भवन्ति । तथा चैवादाहृतम् । तद्राजप्रदेशाः तद्राजस्य बहुष्वित्येव-
मादयः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्या-
यस्य तृतीयः पादः ॥

पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पादशतस्य संख्यादेवीप्सायां वुन्लोपश्च ॥ १ ॥

पादशतान्तस्य संख्याद्विः प्रातिपदिकस्य वीप्सायां द्योत्यायां वुन् प्रत्ययो
भवति । तत्सन्वियोगेन चान्तस्य लोपो भवति । यस्येति लोपेनैव सिद्धे
पुनर्वचनमनैमित्तिकार्थम् । यस्येति लोपः परनिमित्तकः । तस्य स्थानि-
वद्भावात्पादः पदिति पद्भावे न स्यात् । अस्य त्वनैमित्तिकत्वाच्च स्था-
निवत्त्वम् । द्वौद्वौ पादैः ददाति, द्विपदिकां ददाति । द्वेद्वे शते ददाति,
द्विशतिकां ददाति । तद्वितार्थे इति समासः । ततः प्रत्ययः । स्वभावाच्च
वुन्प्रत्ययान्तं स्त्रियामेव वर्त्तते । पादशतस्येति किम् । द्वौद्वौ माषौ
ददाति । संख्याद्वेरिति किम् । पादंपादं ददाति । वीप्सायामिति किम् ।
द्वौपादैः ददाति । द्वे शते ददाति । पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि द-
शेनात् । द्विमोदकिकां ददाति, त्रिमोदकिकां ददाति ॥

दण्डव्यवसर्गोश्च ॥ २ ॥

दमनं दण्डः । दानं व्यवसर्गः । दण्डव्यवसर्गयोगर्म्यमानयोः पा-
दशतान्तस्य प्रातिपदिकस्य संख्यादेर्वृत्तं प्रत्ययो भवति । अन्तलोपश्च । अ-
धोप्यार्यापमारम्भः । द्वौ पादौ दण्डितः । द्विपदिकान्दण्डितः । द्वौ पादौ
व्यवसृजति । द्विपदिकां व्यवसृजति । द्विशतिकां दण्डितः । त्रिशति-
काम् । द्विशतिकां व्यवसृजति । त्रिशतिकाम् ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने द्व्योत्ये कन् प्रत्ययो भवति । जाती-
यरोपवादः । प्रकारो विशेषः । स्थूलप्रकारः, स्थूलकः । अणुकः । माषकः ॥
कन्प्रकरणे चञ्चद्वृत्तोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ चञ्चत्प्रकारः, चञ्चत्कः । बृ-
हत्कः । चञ्चबृहयोरिति के चित्यठन्ति । तेषां चञ्चकः, बृहक इति
उदाहरणं द्रष्टव्यम् । केण इति ब्रह्मः * । स्थूल । अणु । माष । इषु ।
कृष्ण तिलेषु । यव व्रीहिषु ॥ इत्तुतिलपाद्यकालावदाताः सुरायाम् ॥ गो-
मूत्र आच्छादने ॥ सुराया अहौ ॥ जीर्णं शालिषु । पत्रमूले समस्तव्यस्ते ।
कुमारीपुत्र । कुमार । श्वशुर । मणि । स्थूलादिः ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥

अत्यन्तगतिरशेषेण संबन्धः । तदभावो ऽनत्यन्तगतिः । अनत्यन्त-
गतौ गम्यमानायां क्तान्तात्कन्प्रत्ययो भवति । भिन्नकः । द्विचकः । अ-
नत्यन्तगताधिति किम् । भिन्नम् । द्विचम् ॥

न सामिवचने ॥ ५ ॥

सामिवचने उपपदे क्तान्तात्कन्प्रत्ययो न भवति । सामिकृतम् ।
सामिभुक्तम् । वचनयद्गणं पर्यायार्थम् । अर्द्धकृतम् । नेमकृतम् । सामिवचने
प्रतिषेधानर्थक्यं प्रकृत्याभिहितत्वात् । एवं तर्हि नैवायमनत्यन्तगतौ

* केण इति ब्रह्म इत्युपपाठः, पठमञ्जया दर्शनात् ।

विहितस्य कनः प्रतिषेधः, किं तर्हि स्वार्थिकस्य । केन पुनः स्वार्थिकः कन्विहितः । एतदेव ज्ञापकं भवति स्वार्थं कश्चित् । तत्र यदेतदुच्यते । एवं हि सूत्रमभिन्नतरकं भवति । एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यतइत्येवमादि तदुपपन्नं भवति * ॥

बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥

कचनुवर्त्तते, न प्रतिषेधः । बृहतीशब्दादाच्छादने वर्त्तमानास्वार्थं कनप्रत्ययो भवति । बृहतिका । आच्छादने इति किम् । बृहती छन्दः ॥

अषडक्षाशितङ्गवर्लंकर्मासंपुरुषाध्युत्तरपदात्वः ॥ ७ ॥

अषडक्ष आशितङ्ग अलंकर्म अलंपुरुष इत्येतेभ्यो ऽध्युत्तरपदाच्च स्वार्थं खः प्रत्ययो भवति । अषिद्यमानानि षडतीण्यस्येति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ सकथ्यत्वोरिति षच् । ततः खप्रत्ययः । अषडतीणो मन्त्रः । या द्वाभ्यामेव क्रियते न बहुभिः । आशिता गावो ऽस्मिन्नरयये आशितंगवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वपदस्य मुमागमः । अलंकर्मन् । अलंपुरुष इति । पर्यादयो भानादर्थे चतुर्थ्यति समासः । अलंकर्मणे, अलंकर्मीणः । अलंपुरुषाय, अलंपुरुषीणः । अद्युत्तरपदस्तत्पुरुषः । अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यते । राजाधीनः । नित्यश्चायं प्रत्ययः । उत्तरत्र विभाषायहयात् । अन्येपि स्वार्थिका नित्याः प्रत्ययाः स्मर्यन्ते । तमवातर्यः प्राक्कनः । ज्यादयः प्राग्मुनः । आमादयः प्राङ् मयटः । बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति ॥

विभाषाच्चरदिक्स्त्रियाम् ॥ ८ ॥

अञ्चल्यन्तात्प्रातिपदिकाददिक्स्त्रियां वर्त्तमानास्वार्थं विभाषा खः प्रत्ययो भवति । प्राक् । प्राचीनम् । अर्वाक् । अर्वाचीनम् । अदिक्स्त्रियामिति किम् । प्राची दिक् । प्रतीची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् । प्राचीना ब्राह्मणी । अर्वाचीना शिखा । स्त्रीग्रहणं किम् । प्राचीनं द्वियमणीयम् । उद्वीचीनं द्वियमणीयम् ॥

* एतैर्हि बहुतरकं व्याकरणमधीतमित्येवमाद्युपपन्नं भवति । पा० २ ।

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ ९ ॥

जात्यन्तात्प्रातिपदिकाद्वन्धुनि धर्त्तमानात्स्वार्थं कृः प्रत्ययो भवति । बध्यते ऽस्मिञ्जातिरिति बन्धुशब्देन द्रव्यमुच्यते । येन ब्राह्मणत्वादिजातिर्व्यन्यते तद्वन्धु द्रव्यम् । ब्राह्मणजातीयः । क्षत्रियजातीयः । वैश्यजातीयः । इति । ब्राह्मणादिरवोच्यते । बन्धुनीति किम् । ब्राह्मणजातिः शोभना ॥

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥

स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद्विभाषा कृः प्रत्ययो भवति सस्थानेन चेत् स्थानान्तमर्थवद्भवति । सस्थान इति तुल्य उच्यते । समानं स्थानमस्येति कृत्वा । पित्रा तुल्यः, पितृस्थानीयः । पितृस्थानः । मातृस्थानीयो, मातृस्थानः । राजस्थानीयो, राजस्थानः । सस्थानेनेति किम् । गोस्थानमश्वस्थानम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । तेन बहुव्रीहिः सस्थानशब्दोऽर्थमुपस्थापयति, न तत्पुरुषः । चेच्छब्दः संबन्धार्थः । द्वयोर्विभाषयोरित्या विधय इति पूर्वत्र नित्यविधयः ॥

किमेत्तिडव्ययघादाद्वद्रव्यप्रकर्षे ॥ ११ ॥

किम् एकारान्तात्तिडन्तादव्ययेभ्यश्च यो विहितो घः स किमेत्तिडव्ययघः तदन्तात्प्रातिपदिकाद्वद्रव्यप्रकर्षे आम् प्रत्ययो भवति । यद्यपि द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो नास्ति तथापि गुणक्रियास्यः प्रकर्षो यदा द्रव्यउपचर्यते तदा ऽयं प्रतिषेधः । क्रियागुणयोरैवायं प्रकर्षे प्रत्ययः । किंतराम् । किंतमाम् । पूर्वाहूतराम् । पूर्वाहूतमाम् । पचतितराम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्तमाम् । अद्रव्यप्रकर्षे इति किम् । उच्चैस्तरः । उच्चैस्तमः ॥

अमु चच्छन्दसि ॥ १२ ॥

किमेत्तिडव्ययघाद्वद्रव्यप्रकर्षे अमु, प्रत्ययो भवति छन्दसिविषये । चकारादाम् च । प्रतरं नयामः । प्रतरां वस्यः । स्वरादिषु अम् आम् इति पठ्यते । तस्मात्तदन्तस्याव्ययत्वम् ॥

अनुगादिनष्टक् ॥ १३ ॥

अनुगदतीत्यनुगादी । अनुगादिन्शब्दात्स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
आनुगादिकः ॥

णचः स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णञ्विहितः, तदन्तात्स्वार्थे ऽञ्
प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये । व्यावक्राशी । व्यावहासी वर्त्तते ।
स्त्रीग्रहणं किमर्थं यावता णच् स्त्रियामेव विहितः । ततः स्वार्थकस्त-
त्रैव भविष्यति । एवं तद्धेतुञ् ज्ञापयति स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो
निगुञ्चनान्यतिवर्त्तन्ते ऽपीति । तेन गुडकल्पा द्राक्षा । तैलकल्पा, प्रसन्ना ।
देव एव देवतेत्येवमादिउपपन्नं भवति ॥

अणिनुणः ॥ १५ ॥

अभिविधौ भावदनुणं विहितस्तदन्तात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ।
साराविणं वर्त्तते । सांकूटिनम् ॥

विसारिणो मत्स्ये ॥ १६ ॥

विसरतीति विसारी । विसारिन्शब्दात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति
मत्स्ये ऽभिधेये । विसारिणो मत्स्यः । मत्स्यइति किम् । विसारी देवदत्तः ॥

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥

संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे कृत्वसुच् प्र-
त्ययो भवति । पौनःपुन्यमभ्यावृत्तिः । एककर्तृकाणां तुल्यजातीयानां क्रियाणां
जन्मसंख्यानं क्रियाभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययः । पञ्च वारान्भुङ्क्ते पञ्चकृ-
त्वः । सप्तकृत्वः । संख्याया इति किम् । भूरीन्वारान्भुङ्क्ते । क्रियाग्रहणं
किमर्थम् । यावताभ्यावृत्तिः क्रियाया एव संभवति न द्रव्यगुणयोः । उत्त-
रायं क्रियाग्रहणम् । एकस्य सकृच्चेत्यत्र क्रियैव गणयते नाभ्यावृत्तिः, असं-
भवात् । अभ्यावृत्तिग्रहणं किम् । क्रियामात्रगणने मा भूत् । पञ्चपाकाः ।
दशपाकाः । गणनग्रहणं किमर्थम् । यावता गणनात्मिकैव संख्या । अ-

क्रियमाणे गणनयहणे क्रियाभ्यावृत्तौ वर्त्तमानेभ्यः संख्येयवचनेभ्य एष प्र-
त्ययः स्यात् । शतवारान्भुङ्क्ते शतकत्व इति । इह न स्यात् । शतं वारा-
णां भुङ्क्ते इति । नह्यत्राभ्यावृत्तौ शतशब्दः । संख्यानमात्रवृत्तित्वात् । गण-
नयहणात् सर्वत्र सिद्धं भवति ॥

द्विचिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥

द्वि चि चतुर इत्येतेभ्यः संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्त-
मानेभ्यः सुच् प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचो ऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते ।
चतुर्भुङ्क्ते । चकारः स्वरार्थः ॥

एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥

एकशब्दस्य सकृदित्ययमादेशो भवति सुच्च प्रत्ययः क्रियागणने ।
कृत्वसुचो ऽपवादः । अभ्यावृत्तिस्त्वह न संभवति । सकृद्भुङ्क्ते । सकृद-
धीस्ते । एकः पाक इत्यत्र न भवति, अनभिधानात् ॥

विभाषा बहोर्द्धा ऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥

बहुशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानात् विभाषा धा प्रत्ययो
भवति । कृत्वसुचो ऽपवादः । पत्ते सोपि भवति । अविप्रकृष्टग्रहणं क्रिया-
भ्यावृत्तिविशेषणम् । क्रियाणामुत्पत्त्ययश्चेदासन्नकालाः भवन्ति, न वि-
प्रकृष्टकालाः । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । बहुकृत्वो दिवसस्य भुङ्क्ते । अवि-
प्रकृष्टकालइति किम् । बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ २१ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम् । प्रथमा-
समर्थात् प्रकृतोपाधिकेर्धे वर्त्तमानात्स्वार्थे मयट् प्रत्ययो भवति । टकारो
हीवर्थः । अन्नं प्रकृतम्, अन्नमयम् । अपूपमयम् । अपरे पुनरेवं सूत्रा-
र्थमाहुः । प्रकृतमित्युच्यतेस्मिन्निति प्रकृतवचनं, तदिति प्रथमासमर्था-
त्प्रकृतवचने ऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । अन्नं प्रकृतमस्मिन्नन्नमयो
यज्ञः । अपूपमयं पर्व । षट्कमयो यात्रा । द्रुयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्र-
णयनात् ॥

समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥

तत्प्रकृतवचनइत्येष । बहुषु प्रकृतेषूच्यमानेषु समूहवत्प्रत्यया भवन्ति । चकारान्मयट् च । मोदकाः प्रकृताः प्राचुर्येण प्रस्तुताः, मोद-
किकम् । मोदकमयम् । शाष्कुलिकम् । शष्कुलीमयम् । अतिवर्त्तन्तेपि
स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानि । द्वितीये सूत्रार्थे मोदकाः प्रकृता
अस्मिन्यज्ञे, मोदकिको यज्ञः । मोदकमयः । शाष्कुलिकः । शष्कुलीमयः ॥

अनन्तावसथेतिच्चभेषजाञ् ज्यः ॥ २३ ॥

अनन्तादिभ्यः स्वार्थे ज्यः प्रत्ययो भवति । अनन्त एव,
अनन्त्यम् । आवासथ एवावसथ्यम् । इति ह, ऐतिह्यम् । निपातिसमुदायो
ऽयमुपदेशपारम्पर्ये वर्त्तते । भेषजमेव, भेषज्यम् । महाविभाषया विकल्पते
प्रत्ययः ॥

देवतान्नात्तादर्थ्यं यत् ॥ २४ ॥

देवताशब्दान्नात्प्रातिपदिकाच्चतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्यं यत् प्रत्ययो
भवति । तादर्थ्यं एव तादर्थ्यम् । चातुर्थीयार्थित्वात्ष्यञ् । तदिति प्रकृत्यर्था
निर्दिश्यते । अग्निदेवतायै इदम्, अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् ।
वायुदेवत्यम् ॥

पादार्थाभ्यां च ॥ २५ ॥

तादर्थ्यइत्येव । पादार्थशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थाभ्यां तादर्थ्यंभिध्ये
यत्प्रत्ययो भवति । पादार्थमुद्रकं पादम् । अर्धम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्च-
कारः । यथादर्शनमन्यत्रापि प्रत्ययो भवति । एष वै सप्रदशात्तरश्छन्दस्यः
प्रजापतिः । वसु । अयस् । ओक । कषि । जेम । उदक । अर्चस् । निष्केवल ।
उक्त्य । जन । पूर्व । नव । सूर । मर्त । यविष्ठ । इत्येतेभ्यः छन्दसि स्वार्थे
यत्प्रत्ययो भवति । अग्निरीशेवसव्यस्य । अयस्यो वसानाः । द्वितीयाबहुवच-
नस्यालुक् । अपो वसाना इत्यर्थः । स्वओश्वे । कष्योसि । जेम्यस्य वस्यति ।
वायुर्वचस्यः । निष्कवत्यं शंसति । उक्त्यं शंसति । जन्यं ताभिः । पूर्व्या
विशः । स्तोमैर्जनयामि नव्यम् । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्ठः ॥ आमुष्याय-

णामुष्यपुत्रिकृत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ समशब्दादावतुप्रत्ययोवक्तव्यः ॥ * ॥
 समावद्भसतु ॥ नवस्य नू आदेशस्वप्तनपखाश्च प्रत्ययाः ॥ * ॥ नूत्नम् ।
 नूतनम् नवीनम् ॥ न श्च पुराणे प्रात् ॥ * ॥ पुराणे वत्तमानात्प्रशब्दाच्चः
 प्रत्ययो भवति । चकारात्नप्तनपखाश्च । प्रणम् । प्रक्षम् । प्रतनम् । प्रोणम् ॥
 भागरूपनामभ्यो धेयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ * ॥ भागधेयम् । रूपधेयम् ।
 नामधेयम् ॥ मित्राच्छन्दसि ॥ * ॥ मित्रधेयं यतस्व ॥ आग्नीध्रसाधा-
 रणादञ् ॥ * ॥ आग्नीध्रम् । साधारणम् । श्रियां • डीप् । आग्नीधी ।
 साधारणी । वाप्रकरणाच्च विकल्पन्तएतान्युपसंख्यानानि । तेन यथाप्र-
 ष्मपि भवति । आग्नीध्रा शाला । साधारणा भूरिति ॥ अयवसमरुद्भ्यां
 छन्दस्यवक्तव्यः ॥ * ॥ आयवसे रमन्ते । मारुतं शर्दुः* ॥

अतिथेर्ज्यः ॥ २६ ॥

तादर्थ्यइत्येव । अतिथिशब्दाच्चतुर्थीसमर्थोत्तादर्थ्यं ऽभिधेये ज्यः
 प्रत्ययो भवति । अतिथये ङटम् । आतिथ्यम् ॥

देवात्तल् ॥ २७ ॥

तादर्थ्यइति निवृत्तम् । देवशब्दात् स्वार्थं तल् प्रत्ययो भवति ।
 देव एव देवता ॥

अवेः कः ॥ २८ ॥

अविशब्दात् स्वार्थं कः प्रत्ययो भवति । अविरैवाविकः ॥

यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥

याव इत्येषमादिभ्यः स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । याव एव, याव-
 कः । मणिकः । याव । मणि । अस्थि । चण्ड । पीतस्तम्ब ॥ अतामुष्णशीति ॥
 पशौ लूनविद्याते ॥ अणु निपुणे ॥ पुत्र कृत्रिमे ॥ स्नात वेदसमाप्तौ ॥
 शून्य रिक्ते ॥ दान कुत्सिते ॥ तनु सूत्रे ॥ ईयसश्च ॥ श्रेयस्कः । ज्ञात ॥
 कुमारीक्रीडनकानि च ॥

लोहितान्मणौ ॥ ३० ॥

लोहितशब्दान्मणौ वर्त्तमानात्स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । लोहि-
ता मणिः । लोहितकः । मणाधिति किम् । लोहितः ॥

वर्णे चानित्ये ॥ ३१ ॥

अनित्ये वर्णे वर्त्तमानाल्लोहितशब्दात्स्वार्थं कन्प्रत्ययो भवति ।
लोहितकः कोपेन । लोहितकः पीडनेन । अनित्य इति किम् । लोहि-
ता गौः । लोहितं हृधिरम् ॥ लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा वक्तव्यम् ॥ * ॥
लोहितिका कोपेन । लोहितिका कोपेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥

लात्तादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्प्रत्ययो भवति ।
लोहितकः कम्बलः । लोहितकः पटः । लिङ्गबाधनं वेत्येव । लोहितिका ।
लोहितिका शाटी ॥

कालाच्च ॥ ३३ ॥

वर्णे चानित्ये रक्तइति द्वयमप्यनुवर्त्तते । कालशब्दादनित्ये वर्त्तमा-
नाद्रक्ते च कन् प्रत्ययो भवति । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । रक्ते । कालकः
पटः । कालिका शाटी ॥

विनयादिभ्यश्च ॥ ३४ ॥

विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । विनय एव,
वैनयिकः । सामयिकः । औपयिकः । विभाषायहणेन विकल्प्यते प्रत्ययः ।
विनय । समय ॥ उपायाद्भ्रस्वत्वं च ॥ संगति । कथंचित् । अक-
स्मात् । समयाचार । उपचार । समाचार । व्यवहार । संप्रदान । समु-
त्कर्षे । समूह । विशेष । अत्यय * । विनयादिः ॥

वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥

व्याहृतः प्रकाशितो ऽर्थो यस्यास्तस्यां वाचि वर्त्तमानाद्वाक्य-

* अस्थि । कण्डु । एतां शब्दावत्र गणो ऽधिको कुत्र चित् ।

ब्दात्स्वार्थे ढक् प्रत्ययो भवति । पूर्वमन्येनोक्तार्थत्वात् संदेशवाग् व्याहृता-
र्जत्युच्यते । वाचिकं कथयति । वाचिकं श्रद्धे । व्याहृतार्थोयामिति
किम् । मधुरा वाक् देवदत्तस्य ॥

तद्युक्तात्कर्मणो ऽण् ॥ ३६ ॥

व्याहृतार्थया वाचा यत्कर्म युक्तं तदभिधायिनः कर्मशब्दात्स्वार्थे
ऽण् प्रत्ययो भवति । कर्मैव, कार्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा तथैव यत्कर्म
क्रियते तत्कार्मणमित्युच्यते । अण्प्रकरणे कुलालतरुडनिषादकर्मार *
चण्डालमित्रामिन्नेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ कुलाल एव, कौलालः ।
वाहडः । नैषादः । कार्मारः । चाण्डालः । मैत्रः । आमित्रः । सात्राया-
नुजावराभूषकानुष्टुभनातुष्पाशरात्रोघ्रवैयातवैकृतवारिवस्क्रतायायणाय-
हायणामान्तपनाः । एते ऽणन्ताः स्वार्थिकश्छन्दसि भाषायां चेष्यन्ते ॥

श्रीषधेरजावौ ॥ ३७ ॥

श्रीषधिश्छन्दादजातौ वर्त्तमानात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । श्रीषधं
पिबति । श्रीषधं ददाति । अजाताविति किम् । श्रीषधयः क्षेत्रे कृता
भवन्ति ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥

प्रज्ञानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः, प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे
ऽण् प्रत्ययो भवति । प्रज्ञ एव, प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । यस्यास्तु प्रज्ञा
विक्रते सा प्राज्ञा भवति । प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो ण इति विदित्यत्र
पठ्यते । शत्रन्तस्य विदेर्यहणं, विदेः शत्रुर्वसुरित्यत एव ज्ञापकात् प्रातिपद-
वस्वादेशः । अन्तरस्यांघहणं वा तत्रानुवर्त्तते । तुह्योस्तातडाशिष्यन्-
तरस्यामिति । प्रज्ञ । वणिक् । उशिक् । उष्णिक् । प्रत्यत् । विद्वस् ।
विदन् । षोडन् । षोडश । विद्या । मनस् ॥ ओत्र शारीरे ॥ ओत्रम् ।
जुहुत् ॥ कृष्ण मृगे ॥ चिकीर्षत् । चोर । शक । योध । वत्स । धूर्त् ।

* बहुषु पुस्तकेषु वार्तिके कर्मार इति तदुदाहरणे च कार्मार इति नास्ति ।

† वत्स । पा. २ ।

वस् । एत् । मरुत् । क्रुङ् । राजा । सस्वन्तु । दशार्ह । वयस् ।
आतुर* । रक्षस् । पिशाच । अशनि । कार्पापण । देवता । बन्धु ॥

मृदस्तिकन् ॥ ३९ ॥

मृच्छब्दात्स्वार्थे तिकन् प्रत्ययो भवति । विकल्पः सर्वत्रानुवर्तते ।
मृदेव, मृत्तिका ॥

सन्ना प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥

प्रशंसे।पाधिकेर्धे वर्त्तमानाद् मृच्छब्दात्स ख् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ।
रूपपोषवादः । प्रशस्ता मृद्, मृत्सा । मृत्सा । नित्यश्चायं प्रत्ययः ।
उत्तरमूत्रे ऽन्यतरस्यांयहणात् ॥

वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ चच्छन्दसि ॥ ४१ ॥

प्रशंसायामित्येव । वृकज्येष्ठाभ्यां प्रशंसे।पाधिकेर्धे वर्त्तमानाभ्यां
यथ संग्रहं तिलतातिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये । रूपपोषवादौ ।
वृकतिः । ज्येष्ठतातिः ॥

बहुल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

बहूर्यादल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दाच् कृस् प्रत्ययो भवति
अन्यतरस्याम् । विशेषानभिधानाच्च सर्वं कर्मादिकारकं गृह्यते ।
बहूनि ददाति, बहुशो ददाति । अल्पं ददाति । अल्पशो ददाति ॥ बहु-
भिर्ददाति बहुशो ददाति । अल्पेन, अल्पशः । बहुभ्यः, बहुशः । अल्पशः ।
इत्येवमाद्युदाहार्यम् । बहुल्यार्थादिति किम् । गां ददाति । अश्वं
ददाति । कारकादिति किम् । बहूनां स्वामी । अल्पानां स्वामी । अर्थ-
यहणात्यर्थायेभ्योपि भवति । भूरिशो ददाति । स्तोत्रशो ददाति । बहु-
ल्यार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् ॥ यत्र मङ्गलं गम्यते तत्रायं प्रत्यय इष्यते ।
बहुशो ददातीत्याभ्युदयिकेषु कर्मसु । अल्पशो ददातीत्यनिष्टेषु कर्मसु ॥

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्सायां द्वोत्यायां
 शस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति, द्विशः । त्रिशः ।
 एकवचनात्त्वल्वपि । कार्पापणं ददाति, कार्पापणशः । मापणः । पादशो
 ददाति । एकार्थं उच्यते येन तदेकवचनम् । कार्पापणादयश्च परिमा-
 णशब्दा वृत्तावेकार्था एव भवन्ति । संख्यैकवचनादिति किम् । घटंघटं
 ददाति । वीप्सायामिति किम् । द्वौ ददाति । कार्पापणं ददाति ।
 कारकादित्येव । द्रुयोर्द्रुयोः स्वामी । कार्पापणस्यकार्पापणस्य स्वामी ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तस्तसिः
 प्रत्ययो भवति । प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति ।
 वायुहणानुवृत्तेर्विकल्पेन भवति । वामुदेवादर्जुनादित्यपि भवति । तसि-
 प्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ आदौ आदितः । मध्यतः ।
 पार्श्वतः । पृष्ठतः । आह्वतिगणश्चायम् ॥

अपादाने चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥

अपादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः प्रत्ययो भवति ।
 तच्चेदपादानं हीयरुहोः संबन्धि न भवति । यामत आगच्छति । यामात् ।
 चोरतो विभेति । चोरात् । अध्ययनतः पराजयते । अध्ययनात् । अहीयरु-
 होरिति किम् । सार्थाद्वीयते । पर्वतादवरोहति । हीयते इति विकार-
 निर्वृशो जहातेः प्रतिषल्यर्थः । जिहीतेर्मा भूत् । भूमित उज्जिहीते ।
 भूमेरुज्जिहीते । कथं मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वेति । नैषा पञ्चमी ।
 किं तर्हि, तृतीया । स्वरेण वर्णनं वा हीन इत्यर्थः ॥

अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्कर्त्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥

अतिक्रम्य ग्रहो ऽतिग्रहः । अचलनमव्यथनम् । क्षेपो निन्दा ।
 अतिग्रहादिविषये या तृतीया तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति सा चेत्क-
 र्त्तरि न भवति । वृत्तेनातिगृह्यते, वृत्ततो ऽतिगृह्यते । चारित्रेणातिगृह्यते,
 चारित्रतो ऽतिगृह्यते । सुष्टुवृत्तवानन्यानतिक्रम्य वृत्तेन गृह्यत इत्यर्थः ।

अव्यथने । वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न व्यथते । चारित्र्येण न व्यथते
चारित्र्यतो न व्यथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । तेषु । वृत्तेन विप्लो वृत्ततः
तिप्तः । चारित्र्येण तिप्तः, चारित्र्यतः तिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः ।
अकर्त्तरीति किम् । देवदत्तेन तिप्तः ॥

हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥

अकर्त्तरि तृतीयाया इत्येव । हीयमानेन पापेन च योगो यस्य
तद्वाचिनः शब्दात्पक्षे या तृतीया विभक्तिर्कर्त्तरि तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो
भवति । वृत्तेन हीयते, वृत्ततो हीयते । चारित्र्येण हीयते, चारित्र्यतो
हीयते । पापयोगात् । वृत्तेन पापः, वृत्ततः पापः । चारित्र्येण पापः ।
चारित्र्यतः पापः । तेषु स्याद्विप्लवायां तत्त्वाख्यायामिदमुदाहरणम् । तेषु
हि पूर्वगैव सिद्धम् । अकर्त्तरीत्येव । देवदत्तेन हीयते ॥

षष्ठा व्याश्रये ॥ ४८ ॥

नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमाने षष्ठ्यन्ताद् वा
तसिः प्रत्ययो भवति । देवा अर्जुनतो ऽभवन् । आदित्याः कर्णेतो ऽभवन् ।
षष्ठी चान्न पक्षापेक्षैव । अर्जुनस्य पक्षे कर्णस्य पक्षइत्यर्थः । व्याश्रयइति
किम् । वृत्तस्य शाखा ॥

रोगाच्चापनयने ॥ ४९ ॥

रोगो व्याधिः । तद्वाचिनः शब्दाद्वा षष्ठी विभक्तिः तदन्ताद्वा
तसिः प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने । अपनयनं प्रतीकारः, चित्कित्से-
त्यर्थः । प्रवाहिकातः कुरु । कासतः कुरु । कर्द्विकातः कुरु । प्रतीकार-
मस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयनइति किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं कुरु ॥

अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्चिः ॥ ५० ॥

कारणस्य विकाररूपेण भूतस्य तदात्मना भावो ऽभूततद्भावः ।
संपद्यतेः कर्त्ता संपद्यकर्त्ता । संपद्यकर्त्तरि वर्त्तमानात्प्रातिपदिकाद्भूतत-
द्भावे गम्यमाने कृभ्वस्तिभिर्धातुभिर्व्यागे च्चिः प्रत्ययो भवति । अशुक्तः
शुक्तः संपद्यते, तं करोति शुक्ली करोति । मलिनं शुक्ली भवति । शुक्ली स्यात् ।

घटी करोति मृदम् । घटी भवति । घटी स्यात् । अभूततद्वावइति किम् ।
शुक्लं करोति । नात्र प्रकृतिर्विवक्षिता । कृध्वस्तियोगइति किम् । अशुक्लः
शुक्लो जायते । संपद्यकर्त्तरीति किम् । यावता अभूततद्वावसामर्थ्यान्ल-
भ्यतएव संपद्यकर्तृत्वम् । कारकान्तरसंपत्तौ मा भूत् । अदेवगृहे देवगृहे
संपद्यते । देवगृहस्याधेयविशेषसंबन्धेनाभूततद्वावः सत्त्वाधिकरणस्य न
कर्त्तुरिति ॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५१ ॥

अरुः प्रभृतीनामन्तस्य लोपो भवति च्चिश्च प्रत्ययः । सर्वविशेष-
णसंबन्धात्पूर्वणैव प्रत्ययः सिद्धो लोपमात्रार्थं आरम्भः । अनरुः संपद्यते
तं करोति, अरु करोति । अरु भवति । अरु स्यात् । मनस् । उन्मनी
करोति । उन्मनी भवति । उन्मनी स्यात् । चक्षुस् । उच्चक्षु करोति ।
उच्चक्षु भवति । उच्चक्षु स्यात् । चेतस् । विचेनी करोति । विचेनी भवति ।
विचेनी स्यात् । रहस् । विरही करोति । विरही भवति । विरही स्यात् ।
रजस् । विरजी करोति । विरजी भवति । विरजी स्यात् ॥

विभाषा साति कात्स्न्ये ॥ ५२ ॥

अभूततद्वावे कृध्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरीति सर्वमनुवर्त्तते । अस्मि-
न्विषये विभाषा सातिः प्रत्ययो भवति कात्स्न्यं गम्यमाने । यदि प्रकृतिः
कृत्स्नां विकारात्मनामापद्यतइत्यर्थः । अग्निमाद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभ-
वति शस्त्रम् । उदकमाद्भवति लवणम् । उदकीभवति लवणम् । कात्स्न्यं
इति किम् । एकदेशेन षटः शुक्ली भवति । विभाषायहणं च्चैः प्रापकम् ।
प्रत्ययविकल्पस्तु महाविभाषयैव सिद्धः ॥

अभिविधौ संपदा च ॥ ५३ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः । अभिविधौ गम्यमाने च्चिष्ये सातिः
प्रत्ययो भवति संपदा योगे, चकारात्कृध्वस्तिभिश्च । विभाषायहणा-
नुवृत्तेश्चिरप्यभ्यनुजायते । स च कृध्वस्तियोगएव भवति न संपदा ।
अग्निमात्संपद्यते । अग्निमाद्भवति । उदकमात्संपद्यते । उदकमाद्भवति

लवणम् । अग्नीभवति । उदकीभवति । अथाभिविधेः कात्स्न्यस्य च को विशेषः । यत्रकदेशेनापि सर्वा प्रकृतिर्विकारमापद्यते सोभिविधिः । यथा ऽस्या मेना-ामुत्पातेन सर्वे शस्त्रमग्निसात्संपद्यते । वर्षामुं सर्वं लवणमुद-कसात्संपद्यतइति । कात्स्न्यं तु सर्वात्मना द्रव्यस्य विकाररूपापत्तौ भवति ॥

तदधीनवचने ॥ ५४ ॥

अभूततद्भावइति निवृत्तम् अर्थान्तरोपादानात् । कृष्वस्तियोगे संपदा चेति वर्तते । तदधीनं तदायत्तं तत्त्वामिकमित्यर्थः । स्वामि-सामान्यमीशितव्यसामान्यं च तदधीनशब्देन निर्दिश्यते । स्वामिदिशे-षवाचिनः प्रातिपदिकादांशितव्ये ऽभिधेये सातिः प्रत्ययो भवति कृष्व-स्तिभिः संपदा च योगे । राजाधीनं करोति, राजसात्करोति । राजसा-द्ववति । राजमात्स्यात् । राजमात्संपद्यते । ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्म-णसद्भवति । ब्राह्मणसात्स्यात् । ब्राह्मणसात्संपद्यते ॥

देये चा च ॥ ५५ ॥

तदधीनवचनइत्यनुवर्तते । तस्य विशेषणं देयग्रहणम् । दात-व्यं देयं, तदधीनं देये चा प्रत्ययो भवति चकारात्सातिश्च कृष्वस्तिभिः संपदा च योगे । ब्राह्मणेभ्यो देयमिति यद्विज्ञातं तद्यदा तेषां संपदे-णेन तदधीनं क्रियते तदा चा प्रत्ययः । ब्राह्मणाधीनं देयं करोति, ब्रा-ह्मणमात्करोति । ब्राह्मणत्रा करोति । ब्राह्मणत्रा भवति । ब्राह्मणत्रा स्यात् । ब्राह्मणत्रा संपद्यते । देयइति किम् । राजसाद्ववति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तस्योर्बहुलम् ॥ ५६ ॥

सातिर्निवृत्तः चाप्रत्ययो ऽनुवर्तते । देवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वितीयासप्तस्यन्तेभ्यः चा प्रत्ययो भवति बहुलम् । कृष्वस्तिभिरिति नात्र संबध्यते । सामान्येन विधानम् । देवान् गच्छति, देवत्रा गच्छति । देवेषु वसति, देवत्रा वसति । मनुष्यान् गच्छति, मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति, मनुष्यत्रा वसति । एवमन्येषुदाहाराः । पुरुषान् गच्छति, पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति, पुरुषत्रा वसति । पुरुषान् गच्छति, पुरुषत्रा

गच्छति । पुरुषु वसति, पुरुत्रा वसति । मर्त्यान्वसति, मर्त्यत्रा वसति ।
भर्त्येषु वसति, मर्त्यत्रा वसति । बहुलवचनादन्यत्रापि भवति । बहुत्रा
जीवतो मन इति ॥

अव्यक्तानुकरणाद्यजवराद्धादनितौ डाच् ॥ ५७ ॥

यत्र ध्वनावकारादयो वर्णा विशेषरूपेण न व्यज्यन्ते सोऽव्यक्तः ।
तस्यानुकरणमव्यक्तानुकरणम् । ट्टच् अवराद्धं यस्य तद् ट्टजवराद्धम् ।
अवरशब्दापकर्षे । यस्यापकर्षे क्रियमाणे सुष्टु न्यूनभट्टं ट्टचकं संपद्यते
तस्मादव्यक्तानुकरणादनितिपराद्वाचप्रत्ययो भवति । कृभ्यस्तियोगइत्यनुव-
र्त्तते । यस्य च द्विर्वचने कृते ट्टजवराद्धं ततः प्रत्ययः । डाचि बहुलं द्वे
भवत इति विषयसंप्रमी । डाचि विषदिते द्विर्वचनमेव पूर्वं क्रियते परचा-
त्प्रत्ययः । पटपटा करोति । पटपटा भवति । पटपटा स्यात् । दमदमा
करोति । दमदमा भवति । दमदमा स्यात् । अव्यक्तानुकरणादिति
किम् । द्रुपत्करोति । ट्टजवराद्धादिति किम् । अत्करोति । अवरयहणं
किम् । खरटखरटा करोति । ऋपटऋपटा करोति । अनिताविति किम् ।
पटिति करोति । चकारः स्वारार्थः स्वरितबाधनार्थः । पटपटासि । अत्र
स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितो न भवति । के चिट्टजवरा-
र्थादिति यकारं पठन्ति स स्वार्थिको विज्ञेयः ॥

कृजो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्क्षपौ ॥ ५८ ॥

द्वितीयतृतीयादिभ्यः शब्देभ्यः कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो
भवति कृजो योगे नान्यत्र । पुनः कृज्यहणं भ्यस्त्योर्निवृत्त्यर्थम् । द्वितीया
करोति । द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थः । तृतीया करोति । शम्बा
करोति । अनुलोमकृष्टं त्रेत्रं पुनः प्रतिलोमं कृषतीत्यर्थः । बीजा करोति ।
सह बीजेन विलेखनं करोतीत्यर्थः । कृषाविति किम् । द्वितीयं करोति
पदम् ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥

कृज इत्यनुवर्त्तते, कृषाविति च । संख्यावाचिनः शब्दस्य गुण-

शब्देऽन्ते समीपे यत्र संभवति सा संख्या गुणान्तेत्युच्यते । तादृशा-
त्प्रातिपदिकीत्कृषःवभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृजो, योगे । द्विगुणे
त्रिनेखनं करोति क्षेत्रस्य, द्विगुणा करोति क्षेत्रम् । त्रिगुणा करोति ।
कृषाविति किम् । द्विगुणां करोति रज्जुम् ॥

समयाच्च यापनायाम् ॥ ६० ॥

कृज इत्येव । कृषाविति निवृत्तम् । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समय-
स्तस्यातिक्रमणं याचना । समयशब्दाद्व्यापनायां गम्यमानायां डाच् प्रत्ययो
भवति कृजो योगे । समया करोति । यापयति, कालत्वेपं करेभ्योत्यर्थः ।
यापनायामिति किम् । समयं करोति ॥

सपन्ननिष्पत्त्यादतिव्यथने ॥ ६१ ॥

कृज इत्येव । सपन्ननिष्पत्तशब्दाभ्यामतिव्यथने डाच् प्रत्ययो भ-
वति कृजो योगे सति । अतिव्यथनमतिपीडनम् । सपत्ना करोति मृगं
व्याधः । सपन्नं शरमस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः । निष्पत्त्या करोति ।
शरीराद्धरमपरपार्श्वं निष्कामयतीत्यर्थः । अतिव्यथनइति किम् । सपन्नं
वृत्तं करोति जलसेचकः । निष्पन्नं वृत्ततलं करोति भूमिशोधकः ॥

निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ ६२ ॥

कृज इत्येव । निष्कुलशब्दान्निष्कोषणे वर्त्तमानात्कृजो योगे डाच्
प्रत्ययो भवति । निष्कोषणमन्तरवयवानां बहिर्निष्कासनम् । निष्कुला
करोति पशून् । निष्कुणातीत्यर्थः । निष्कोषणइति किम् । निष्कुलान्क-
रोति शूत्रन् ॥

सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥

सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्ये वर्त्तमानाभ्यां कृजो योगे डाच् प्रत्ययो
भवति । आनुलोम्यमनुकूलता, आराध्यचित्तानुवर्त्तनम् । सुखा करोति ।
प्रिया करोति । स्वाम्यादेश्चित्तमाराधयतीत्यर्थः । सुखं प्रियं वा कुर्वन्-
प्यानुलोम्ये ऽवस्थित एवमुच्यते । आनुलोम्यइति किम् । सुखं करोति,
प्रियं करोत्यौषधपानम् ॥

दुःखात्प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥

कृत्र इत्येव । दुःखशब्दात्प्रातिपदिकात्प्रातिलोम्ये गम्यमाने डाच् प्रत्ययो भवति कृत्रो योगे । प्रातिलोम्यं प्रतिकूलता । स्वाम्यादेश्चत्तपीडनम् । दुःखा करोति भृत्यः । प्रातिलोम्यइति किम् । दुःखं करोति कदन्नम् ॥

शूलात्पाके ॥ ६५ ॥

कृत्र इत्येव । शूलशब्दात्पाकविषये डाच् प्रत्ययो भवति कृत्रो योगे । शूले पचति, शूला करोति मांसम् । पाकइति किम् । शूलं करोति कदन्नम् ॥

सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥

कृत्र इत्येव । सत्यशब्दादशपथे डाच् प्रत्ययो भवति कृत्रो योगे । सत्यशब्दाऽनृतप्रतिपत्तवचनः क्व चित्तु शपथे च वर्तते सत्येन शापयेद्विप्रामिति, तस्यायं प्रतिषेधः । सत्या करोति वणिक् भाण्डम् । मयैत-
कृतव्यमिति तथ्यं करोति । अशपथइति किम् । सत्यं करोति ब्राह्मणः ॥

मद्रात्परिवापणे ॥ ६७ ॥

कृत्र इत्येव । मद्रशब्दात्परिवापणे डाच् प्रत्ययो भवति कृत्रो योगे । परिवापणं मुण्डनम् । मद्रशब्दे मङ्गलार्थः । मङ्गलं मुण्डनं करोति, मद्रा करोति ॥ मद्राञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मद्रा करोति नापितः कुमारम् । परिवापणइति किम् । मद्रं करोति ॥

समासान्ताः ॥ ६८ ॥

अधिकारोद्यमापादपरिसमाप्ते, यै प्रत्यया विहितास्ते समासस्यान्तावयवा एकदेशा भवन्ति, तद्गुह्येण गृह्यन्तइति वेदितव्यम् । प्रयोजनमव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः । उपराज, मधिराजम् । नाव्ययीभावादित्येष विधिर्भवति । अनश्चेति टच् । द्विपुरी, त्रिपुरीति । द्विगोरिति डीभवति । कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी * । द्वन्द्वोपता-

* काशनिपाठनी । सकृत्वाचनी । पा० २ ।

पगर्जादिति निर्भवति । विंधुरः । प्रधुरः । तत्पक्षे तुल्येत्येष स्मरो भवति ।
उच्छर्धुरः । नाचैर्धुरः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्येतद्ववति ॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥

यान् शब्दानुपादाय समासान्ता विधीयन्ते राजाहः सखिभ्य-
र्त्तान्त्येवमादीन् यदा ते पूजनात् पूजनवचनात्परे भवति तदा समा-
सन्ता न भवति । सुराजा । अतिराजा । सुगौः । अतिगौः ॥ पूजायां
अतिशयं कर्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । परमराजः । परमगवइति ॥
प्राग्बहुव्रीहयहणं च कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ बहुव्रीहौ सकथ्यत्प्रेरित्येवमादौ
प्रातपेधा न भवति । सुसकथः । अतिसकथः । स्वतः । अत्यतः ॥

किमः क्षेपे ॥ ७० ॥

क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परस्य समामान्तो न भवति । किंराजा यो
न रवति । किंसखा यो ऽभिद्रुहति । किंगैर्यो न वहति । किं क्षेपइति
समामः * । क्षेपइति किम् । कस्य राजा, किंराजः । किंसखः । किंगवः ॥

नञस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥

नञः परे वक्ष्यमाणा ये राजादयस्तदन्तात्तत्पुरुषात्समामान्तो न
भवति । अराजा । असखा । अगौः । तत्पुरुषादिति किम् । अनृचो
माणवकाः । अधुरं शकटम् ॥

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥

नञस्तत्पुरुषादिति वर्त्तते । नञः परो यः पथिन्गब्दस्तदन्तात्तत्पुरु-
षात्समामान्तो विभाषा न भवति । पूर्वण नित्यः प्रतिषेधः प्राप्ता वि-
कल्प्यते । अपथम् । अपथ्याः ॥

बहुव्रीहौ संख्येये उजबहुगणात् ॥ ७३ ॥

संख्येये यो बहुव्रीहिवर्त्तते तस्माद्बहुगणान्ताद्बुच् प्रत्ययो भवति ।
संख्ययाव्ययासचेति यो बहुव्रीहस्तस्येदं ग्रहणम् । उपदशाः । उपविंशाः ।

* किं क्षेपइति समास इत्यधिकमत्र, परं त्वयमपपाठः पदमञ्जरी दर्शनात् ।

उर्पात्रंशाः । आसन्नदशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः । द्वित्राः ।
 पञ्चपाः । पञ्चदशाः । संख्येयइति किम् । चित्रगुः । शबलगुः । अबहु-
 गणादिति किम् । उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरं विशेषः ॥ इच्चप्रकरणे
 संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यं निस्त्रिंशाद्व्यर्थम् ॥ * ॥ निर्गतानि
 त्रिंशतः, निस्त्रिंशानि षष्ठाणि देवदत्तस्य । निश्चत्वारिंशानि यज्ञदत्तस्य ।
 निर्गतस्त्रिंशतीहुलिभ्यो, निस्त्रिंशः खड्गः ॥

ऋक्पूरब्धूः पथामानत्ते ॥ ७४ ॥

बहुव्रीहाविति न स्वय्यंते । सामान्येन विधानम् । ऋक् पुर अप
 धुर् पथिन् इत्येवमन्तानां समासानामकारः प्रत्ययो भवति समासान्तो
 ऽन्ते न । सामर्थ्यादुर एतद्विशेषणमृगादीनाञ्च भवति । अतसंबन्धिनी
 या धूस्तदन्तस्य न भवति । अनृचः । बहुचः । अर्दृर्च्चः । पुर । लना-
 टपुरम् । नान्दीपुरम् । अप् । द्वीपम् । अन्तरीपम् । समीपम् । धुर् ।
 राजधुरा । महाधुरा । पथिन् । जलपथः । अनत्तइति किम् । अत्तस्य
 धूः अतधूः । दृढधूरत्तः ॥ अनृचो माणवके ज्ञेयो, बहुचश्चरणाख्यायाम् ॥
 अनृचो माणवकः । बहुचो ब्राह्मणः । अनृक् साम । बहुक् सूक्तमित्यत्र न
 भवति ॥

अच् प्रत्यन्वपूर्वात्सामलोमः ॥ ७५ ॥

प्रति अनु अत्र इत्येवंपूर्वात्सामान्ताज्ञोमान्ताञ्च समासादच् प्रत्ययो
 भवति । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलो-
 मम् । अवलोमम् ॥

ऋणोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः स्मृतः ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

ऋणाभूमः । पाण्डुभूमः । उदग्भूमः । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् ।
 नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः ॥ भूमेरपि संख्यापूर्वाया अच् प्रत्यय इष्यते ॥
 द्विभूमः प्रासादः । त्रिभूमः । दशभूमकं सूत्रम् ॥ अन्यत्रापि च दृश्यते ॥
 पद्मनाभः । ऊर्णनाभः । दीर्घरात्रः । समरात्रः । अरात्रः । तदेतत्सर्वमिह
 योगविभागं कृत्वा साधयन्ति ॥

अक्षणो ऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥

अजित्यनुवर्त्तते । दर्शनादन्यत्र यो ऽत्तिशब्दस्तदन्तादच् प्रत्ययो भवति । लवणात्तम् । पुष्करात्तम् । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः* । अदर्शनादिति क्रिम् । ब्राह्मणात्ति । कथं कबरात्तं गवात्तमिति । अश्वा-
द्रीनां मुखप्रच्छादनायं बहुच्छिद्रं कबरात्तं तेनापि हि दृश्यते गवाक्षेण च । नैप दोषः । चतुःपर्यायवचना दर्शनशब्दः, प्राण्यङ्गवचन ईहाश्रीयते ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहकर्त्तामवाङ्मनसात्ति-
भ्रुवदारगधैर्वष्टीवपदष्टीवनक्तदिवरात्रिंशद्विवाहर्दिवसर-
जसनिश्रेयसपुरुषायुषह्यायुषच्यायुषर्ग्यजुषजातोत्तम-
होत्तष्टद्धेतोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ७७ ॥

अक्षप्रत्ययान्ता एते शब्दा निपात्यन्ते । समासे व्यवस्थापि निपा-
तनादेव प्रतिपत्तव्या । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अदृश्यान्वविद्यमानानि
वा चत्वारि यस्य सोचतुरः । विगतानि चत्वारि यस्य स विचतुरः ।
शोभनानि चत्वारि यस्य स सुचतुरः । ततः परे एकादश द्वन्द्वः । स्त्री
च पुमांश्च, स्त्रीपुंसौ । इह न भवति स्त्रियाः पुमान् स्त्रीपुमानिति ।
धेनुश्च अनङ्गांश्च, धेन्वनडुहौ । अक्च साम च अक्सामे । वाक्च मन-
श्च, वाङ्मनसे । अत्ति च भ्रुवौ च, अत्तिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च, दार-
गवम् । ऊरू च अष्टीवनौ च ऊर्वष्टीवम् । टिलोपो निपात्यते । पादौ
च अष्टीवनौ च पदष्टीवम् । पादस्य पद्माद्यो निपात्यते । नक्तं च दिवा
च, नक्तद्विवम् । सप्तम्यर्थवृत्तयोरव्यययोः समासोपि निपातनादेव । रात्रौ
च दिवा च रात्रिद्विवम् । पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते । अहनि च
दिवौ च, अहर्दिवम् । ननु च पर्यायावैतौ कथमनयोर्द्वन्द्वः, वीप्सायां द्वन्द्वो
निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । एको ऽव्ययीभावः साकल्ये । सरजसम-
भ्यवहरति । बहुव्रीहौ न भवति । सह रजसा, सरजः पङ्कजमिति ।
ततस्तत्पुरुषः । निश्चितं श्रेयो, निश्रेयमम् । निश्रेयस्कः पुरुष इत्यत्र न

* उपमितमित्यारभ्य समास इत्यन्तोयमपपाठः पदमञ्जर्या दर्शनात् ।

भवति । सतः षष्ठीसमासः । पुरुषस्यायुः, पुरुषायुषम् । द्वन्द्वे न भवति ।
 पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषी । ततो द्विगु । द्वे आयुषी समाहृते द्वायु-
 षम् । आयुषम् । इह न भवति । द्वयोरायुः, द्वायुःस्त्रायुरिति । ततो
 द्वन्द्वः । अश्व यजुश्च अश्वजुषम् । इह न भवति । अश्वजुरस्योन्मुग्ध्य
 अश्वजुरुन्मुग्धः । जातार्द्रपूर्वपदा उत्तशब्दान्तास्त्रयः कर्मधारयाः । जा-
 तोक्तः । महोक्तः । वृद्धोक्तः । बहुव्रीहौ न भवति । जातोक्ता ब्राह्मणः ।
 महोक्ता, वृद्धोक्तेति । ततोव्यधीभावः । शुनः समीपमुपशुनम् । टिला-
 पाभावः, संप्रसारणं निपातनादेव । ततः सप्रतीसमासः । गोटे श्वा
 गोटश्वः ॥ चतुरो ऽत्प्रकरणे अुपाभ्यामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिवतुराः ।
 उपचतुराः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ७८ ॥

• ब्रह्महस्तिभ्यां परो यो वर्चःशब्दस्तदन्तात्समासादच्प्रत्ययो
 भवति । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ॥ पल्ल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
 पल्ल्यवर्चसम् । राजवर्चसम् ॥

अवसमन्थेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥

अव सम् अन्थ इत्येतेभ्यो यः परस्तमःशब्दस्तदन्तात्समासादच्
 प्रत्ययो भवति । अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्थतमसम् ॥

श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ ८० ॥

श्वसः परो यो वसीयःश्रेयःशब्दौ तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो
 भवति । श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ।
 स्वभावाच्चेह श्वःशब्द उत्तरपदार्थस्य प्रशंसामाशीर्विषयामाचष्टे । श्वःश्रे-
 यसं ते भूयात् । शोभनं श्रेयस्ते भूयादित्यर्थः । श्वोवसीयंसमित्यस्यैव
 पर्यायः ॥

अन्ववतप्ताद्रहसः ॥ ८१ ॥

अनु अव तप्त इत्येतेभ्यः परो यो रहशब्दस्तदन्तात्समासादच्
 प्रत्ययो भवति । अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥

प्रतेहरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥

प्रतेः परो य उरःशब्दस्तदन्तात्समासाद् अच् प्रत्ययो भवति स चेदु-
रःशब्दः सप्तमीस्थो भवति । सप्तम्यर्थं वर्त्तते इत्यर्थः । उरमि वर्त्तते ।
विभक्त्यर्थे यदव्ययमिति समासः, प्रत्युरसम् । सप्तमीस्थादिति किम् ।
प्रतिगतमुरः, प्रत्युरः ॥

अनुगवमायासे ॥ ८३ ॥

अनुगवमित्यच्प्रत्ययान्तं निपात्यते आयासे ऽभिधेये । अनुगवं यान-
म् । यन् च आयाम इति समासः । आयामइति किम् । गवां पश्चा-
दनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यते वेदिश्चेदभिधेया भवति । अच्-
प्रत्ययष्टिनापः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा
वा त्रिगुणा वा कस्याञ्चिद्विकृतौ तत्रेदं निपातनम् । द्विस्तावा वेदिः ।
त्रिस्तावा वेदिः । वेदिर्दरति किम् । द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गाद्ध्वनः ॥ ८५ ॥

उपसर्गात्परो यो ऽध्वन्शब्दस्तदन्तात्समासाद् अच् प्रत्यये भवति ।
प्रगतो ऽध्वानं, प्राध्वो रथः । प्राध्वं शकटम् । निरध्वम् । प्रत्यध्वम् ।
उपसर्गादिति किम् । परमाध्वा । उत्तमाध्वा ॥

तत्पुरुषस्थाङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥

अङ्गुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य संख्याद्वेष्ट्यादेर्ज्ञाच् प्रत्ययो भवति ।
द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य, द्वुङ्गुलम् । व्यङ्गुलम् । तद्वितार्थ इति समासः ।
प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचेो लापः । अव्ययादेः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो,
निरङ्गुलम् । अत्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्येति किम् । पञ्चाङ्गुलिः । अत्यङ्गुलिः
पुरुषः । तत्पुरुषाधिकारश्च, द्वन्द्वान्नुदपहान्तादिति यावत् ॥

अहस्सर्वकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥ ८७ ॥

अहरादिभ्यः परो यो रात्रिशब्दस्तदन्तस्य तत्पुरुषस्याच् प्रत्ययो भवति चकारात्संख्यादेरव्ययादेश्च । अहर्यहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्च, अहोरात्रः । सर्वरात्रः । एकदेशे । पूर्वं रात्रेः, पूर्वरात्रः । अपररात्रः । पूर्वापराधरेति समासः । संख्याता रात्रिः, संख्यातरात्रः । विशेषणं विशेष्येति समासः । एवं पुण्या रात्रिः, पुण्यरात्रः । संख्याव्ययादेः खल्वपि । द्वे रात्री समाहृते, द्विरात्रः । त्रिरात्रः । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । नौरात्रः ॥

अहोह एतेभ्यः ॥ ८८ ॥

राजाहःसखिभ्यष्टजिति वक्ष्यति । तस्मिन् परभूते अहन्नित्येतस्याह इत्ययमादेशो भवति एतेभ्य उत्तरस्य । संख्याव्ययादयः प्रक्रान्ताः सर्वनाम्ना प्रत्ययमृश्यन्ते । सामर्थ्याच्चाहःशब्दः पूर्वत्वेन नाश्रीयते । परिशिष्टानां ग्रहणम् । नक्षत्रशब्दात्परोहःशब्दः संभवति । संख्यायास्तावत् । द्वयोरहोर्भवे, द्व्यहः । त्र्यहः । अव्ययात् । अहरतिक्रान्तः, अत्यहः । निरहः । सर्वोहः । पूर्वोहः । अपराहः । संख्याताहः । पुण्यशब्दात्प्रतिषेधं वक्ष्यति ॥

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥

संख्यादेस्तत्पुरुषस्य समाहारे वर्तमानस्याहःशब्दस्याहोदेशो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । द्वे अहनी समाहृते, द्व्यहः । अहः । समाहारइति किम् । द्वयोरहोर्भवे, द्व्यहः । अहः । तद्वितार्थ इति समासे कृते ऽण आगतस्य द्विगोरिति लुक् ॥

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥

उत्तमैकशब्दाभ्यां च परस्याह इत्ययमादेशो न भवति । उत्तमशब्दान्त्यवचनः पुण्यशब्दमाचष्टे, पुण्यग्रहणमेव न कृतं वैचित्र्यार्थम् । पुण्याहः । एकाहः । के चित्तु उपोत्तमस्यापि प्रतिपत्त्यर्थं वर्णयन्ति । तेन संख्यातशब्दादपि परस्य न भवति । संख्याताह इति ॥

राजाहसखिभ्यष्टच् ॥ ९१ ॥

राजन् अहन् सखि इत्येवमन्तात्प्रातिपदिकात् टच् प्रत्ययो भ-
वति । महाराजः । मद्राजः । परमाहः । उत्तमाहः । राजः सखा,
राजसखः । ब्राह्मणसखः । इह कस्माच्च भवति मद्राणां राज्ञी, मद्र-
राज्ञी, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्नोति । लञ्चरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते
राजशब्दस्य सवर्णदीर्घार्थं प्रथमं प्रयोगं कुर्वन्नेतद् ज्ञापयति यस्याकार्ष्य
सवर्णदीर्घत्वं संभवति तस्येदं ग्रहणमिति ॥

• गोरतद्धितलुकि ॥ ९२ ॥

गोशब्दान्तात्तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति स चेत्तत्पुरुषस्तीद्वितलु-
क्विप्रयो न भवति । परमगवः । उत्तमगवः । पञ्चगवम् । दशगवम् ।
अतद्धितलुकीति किम् । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः, पञ्चगुः । दशगुः । तेन
क्रीतमित्यागतस्यार्हीयस्य ठको ऽध्यर्तृपूर्वाद्विगोरिति लुक् । तद्धितग्रहणं
किम् । सुबलुकि प्रतिषेधो मा भूत् । राजगवमिच्छति, राजगवीयति ।
लुक्ग्रहणं किम् । तद्धितएव मा भूत् । पञ्चयो गोभ्य आगतं पञ्चगवह-
प्यम् । पञ्चगवमयम् । दशगवहप्यम् । दशगवमयम् ॥

अग्राख्यायामुरसः ॥ ९३ ॥

उरः शब्दान्तात्तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दो ऽग्राख्यायां
भवति । अयं प्रधानमुच्यते । यथा शरीरावयवानामुच्यते उरः प्रधानम् ।
एवमन्यो ऽपि प्रधानभूत उरश्शब्देनोच्यते । अश्वानामुरः, अश्वारसम् ।
हस्त्युरसम् । अग्राख्यायामिति किम् । देवदत्तस्योरः, देवदत्तोरः ॥

अनोश्माथस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ९४ ॥

अनस् अश्मन् अयस् सरस् इत्येवमन्तात्तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति
जातौ संज्ञायां च विषये । उपानसमिति जातिः । महानसमिति संज्ञा । अमृ-
ताश्म इति जातिः । पिण्डाश्म इति संज्ञा । कालायसमिति जातिः । लोहि-
तायसमिति संज्ञा । मण्डूकसरसमिति जातिः । जलसरसमिति संज्ञा ।
जातिसंज्ञयोरिति किम् । सदनः । सदश्मा । सत्सरः ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ॥ ८५ ॥

जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्त्तते । ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तत्तन्शब्द-
स्तदन्तात्तत्पुरुषाटृच् प्रत्ययो भवति । ग्रामस्य तज्ञा, ग्रामतत्तः । बहूनां
माधारण इत्यर्थः । कुट्ट्यां भवः कौटः, तस्य तज्ञा, कौटतत्तः । स्वतन्त्रः
कर्मजीवी । न कर्ष्याच्चत्प्रतिबद्ध इत्यर्थः । ग्रामकौटाभ्यामिति किम् ।
राजस्तज्ञा ॥

अनेः शुनः ॥ ८६ ॥

अतिशब्दात्परो यः श्वन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाटृच् प्रत्ययो भवति ।
अतिक्रान्तः श्वान, मतिश्वो वराहः । जववानित्यर्थः । अतिश्वः सेवकः ।
सुष्टु स्वामिभक्त इत्यर्थः । अतिश्वी सेवा । अतिनीचेत्यर्थः ॥

उपमानाद्प्राणिषु ॥ ८७ ॥

उपमानवाची यः श्वगब्धेऽप्राणिषु वर्त्तते तदन्तात्तत्पुरुषाटृच्
प्रत्ययो भवति । आकर्षः श्वेव, आकर्षश्वः । फलकश्वः । उपमितं
व्याघ्रादिभिरिति समासः । उपमानादिति किम् । न श्वा, अश्वा लोपुः ।
अप्राणिष्विति किम् । वानरः श्वेव, वानरश्वा ॥

उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्यः ॥ ८८ ॥

उत्तर मृग पूर्व इत्येतेभ्यः परो यः सक्यिशब्दश्चकारादुपमानाच्च,
तदन्तात्तत्पुरुषाटृच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उत्तरसक्यम् । मृगस-
क्यम् । पूर्वसक्यम् । उपमानात्वल्वापि । फलकमिव सक्य, फलकसक्यम् ॥

नाशि द्विगोः ॥ ८९ ॥

नैशब्दान्ताद् द्विगोऽप्यत्ययो भवति समासान्तः । द्वे नाशौ
समाहृते, द्विनावम् । त्रिनावम् । द्विनावधनः । पञ्चनावप्रियः । द्वाभ्यां
नैश्यामागतं, द्विनावरूप्यम् । द्विनावमयम् । द्विगोरिति किम् । राजनैः ।
अतद्वितलुकीत्येव । पञ्चभिर्नैभिः क्रीतः, पञ्चनैः । दशनैः ॥

अट्टंशच्च ॥ १०० ॥

अट्टंशब्दत्परो यो नैशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुपाट्टप्रत्ययो भवति ।
अट्टं नात्र । अट्टंनावम् । अट्टं नपुंसकमिति समासः । परवलिङ्गं न भवति
नाकाश्रयत्वान्लिङ्गस्य ॥

खार्याः प्राचाम् ॥ १०१ ॥

द्विगारट्टाञ्चेति द्वयमशनुवर्त्तते । खारीशब्दान्ताद् द्विगारट्टाञ्च
परो यः खारीशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुपाट्ट् प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां
मतेन । ट्टं खार्यैः समाहृते द्विखारम् । द्विखारि । त्रिखारम् । त्रिखारि ।
अट्टं खार्या, अट्टंखारम् । अट्टंखारी ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०२ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो ऽञ्जलिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुपाट्ट्प्रत्ययो भवति ।
द्वयञ्जली समाहृतौ, द्व्यञ्जलम् । अञ्जलम् । द्विगारित्येव । द्वयोरञ्ज-
लिः, द्व्यञ्जलिः । अतद्वितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीता, द्व्यञ्ज-
लिः । अञ्जलिः । प्राचामित्येव । द्व्यञ्जलिप्रियः ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥

अनन्तादसन्ताच्च नपुंसकलिङ्गात्तत्पुरुपाट्ट्प्रत्ययो भवति छन्दसि
विषये । हस्तिचर्मं जुहोति । चपभचर्मं ऽभिपिञ्चति । अनन्तात् । देव-
च्छन्दसानि । मनुष्यच्छन्दसानि । अनमन्तादिति क्रिम् । बिल्वदाह
जुहोति । नपुंसकादिति क्रिम् । सुत्रामाणं पृथिवीं व्यामनेहमम् ॥ अन-
मन्ताच्चपुंसकाच्छन्दसि वावचनम् ॥ * ॥ ब्रह्मसाम । देवच्छन्दः । ब्रह्म-
सामम् । देवच्छन्दसम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥

ब्रह्मणशब्दान्तात्तत्पुरुपाट्ट्प्रत्ययो भवति समामेन वेद्वह्मणो जान-
पदत्वमाख्यायते । जनपदेषु भवो, जानपदः । यस्य तत्पुरुषस्य जनपद
शब्दः पूर्वपदं तस्मादेतत्प्रत्ययविधानम् । सुराप्रेषु ब्रह्मा, सुरापृब्रह्मः ।

अवन्तिब्रह्मः । * योगविभागात्सप्तमीसमासः । जानपदाख्यायामिति
क्रिम् । देवब्रह्मा नारदः ॥

कुमहृद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

कुमहृद्भ्यां परो यो ब्रह्मा तदन्तात्तत्पुरुषाट्त् प्रत्ययो भवत्यन्यत-
रस्याम् । कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । ब्राह्मणपर्यायो
ब्रह्मन्शब्दः ॥

द्वन्द्वाच्चुदृषहान्तात्समाहारे ॥ १०६ ॥

तत्पुरुषाधिकारो निवृत्तः । द्वन्द्वाच्चर्गान्ताद् दकारान्तात् पका-
रान्तात् हकारान्ताच्च टच् प्रत्ययो भवति स चेद् द्वन्द्वः समाहारे दर्शने
नेतरंतरयोगे । वाक्च त्वक्च, वाक्त्वचम् । सक्च त्वक्च, सक्त्वचम् ।
श्रीस्रजम् । इडूर्जम् । वागूर्जम् । समिट्टृपदम् । संपट्टिपदम् । वाभि-
प्रुषम् । ऋत्रेपानहम् । धेनुगोदुहम् । द्वन्द्वदिति क्रिम् । तत्पुरुषान्ता
भूत् । पञ्च वाचः समाहृताः, पञ्चवाक् । चुदृषहान्तादिति क्रिम् । वाक्-
समित् । समाहारइति क्रिम् । प्रावृट्शरदौ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥

शरदित्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टच् प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे ।
शरदः समीपम्, उपशरदम् । प्रतिशरदम् । उपविपाशम् । प्रतिविपाशम् ।
अव्ययीभावइति क्रिम् । परमशरत् । ये ऽत्र ऋयन्ताः पठन्ते तेषां नि-
त्यार्थं यक्षणम् । स्वयंते चेदमव्ययीभावयक्षणं प्राग्बहुब्रीहेः । 'शरत्' ।
विपाश । अनस् । मनस् । उपानह् । दिष् । हिमवत् । अनहुह् । दिशू ।
दृशू । चतुर् । यद् । तद् ॥ जराया जरस् ॥ सदृश ॥ प्रतिपरसमनुभ्यो
ऽत्थाः ॥ पथिन् । प्रत्यत्तम् । परोत्तम् । सभत्तम् । अन्वत्तम् । प्रतिपथम् ।
परपथम् । संपथम् + अनुपथम् ॥

* काशीब्रह्मः । इत्यधिकमन्यत्र ।

अनश्च ॥ १०८ ॥

अनन्ताद्व्ययीभावाट्टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उपराजम् । अध्यात्मम् । प्रत्यात्मम् ॥

नृपसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

अन इत्येव । नृपंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणम् । अन्नन्तं यच्चपुंसकं तदन्ताद्व्ययीभावाद्व्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । प्रतिचर्मम् । प्रतिचर्मम् । उपचर्मम् । उपचर्मम् ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥

नदी पौर्णमासी आयहायणी इत्येवमन्ताद्व्ययीभावाद्व्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति । नद्याः समीपम्, उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपायहायणम् । उपायहायणि ॥

भ्यः ॥ १११ ॥

भ्य इति प्रत्याहारग्रहणम् । भ्यन्ताद्व्ययीभावाद्व्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति । उपसमिधम् । उपसमित् । उपदृषदम् । उपदृषत् ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥

गिरिशब्दान्ताद्व्ययीभावाट्टच् प्रत्ययो भवति सेनकस्याचार्यस्य मतेन । अन्तर्गिरम् । अन्तर्गिरि । उपगिरम् । उपगिरि । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । विकल्प्यो ऽनुवर्त्ततएव ॥

बहुव्रीहौ सकृद्यक्ष्योः स्वाङ्गात्षच् ॥ ११३ ॥

स्वाङ्गवाची यः सक्रियशब्दो ऽतिशब्दश्च तदन्ताद्बहुव्रीहेः षच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अयमर्थोभिप्रेतः । सूत्रे तु दुःश्लिष्टवभक्तीनि पदानि । दीर्घं सक्रिय यस्य, दीर्घसक्रियः । कल्याणात्तः । लोहितान्तः । विशालान्तः । बहुव्रीहविति किम् । परमसक्रियः । परमातिः । सक्रियत्वारिति किम् । दीर्घजानुः । सुबाहुः । स्वाङ्गादिति किम् । दीर्घसक्रिय शकटम् । स्यूलाद्विरतुः । टच्चि प्रकृते षज्यग्रहणं स्वार्थम् । सक्रिययो स्त्री ।

दीर्घसक्थी स्त्री । सक्थं चाक्रान्तादिति विभाषयोत्तरपदस्यान्तादात्तात्ता
विधीयते तत्र यस्मिन्पक्षे नास्त्युदात्तत्वं तत्र ङीपि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वर-
स्याभावादनुदात्तः श्रूयते । ङीपि तु सर्वत्रादात्तः सिद्धो भवति । बहु-
व्रीहियहणमापादपरिसमाप्तेरनुवर्त्तते ॥

अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ११४ ॥

अङ्गुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः पक्षप्रत्ययो भवति समासान्तो दारुणि
समासार्थः । द्वाङ्गुलं दारु । अङ्गुलं दारु । पञ्चाङ्गुलग् । अङ्गुलिपट्टशाव-
यवं धान्यादीनां वित्तेपणकाष्ठमुच्यते । यस्य तु द्वे अङ्गुली प्रमाणं दारु-
णस्तत्र तद्वित्तार्थं इति समासे कृते तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यत्रा भवितव्यम् ।
दारुणीति किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्द्धः ॥ ११५ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्द्धन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेः षः प्रत्ययो भवति
समासान्तः । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् । उच्चैर्मूर्द्धा ॥

अप्पूणीप्रमाणयोः ॥ ११६ ॥

पूरणप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीयहणोन गृह्यन्ते । प्रमा-
णीति स्वरूपग्रहणम् । पूरण्यन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप्ययो भवति
समासान्तः । कल्याणी पञ्चमी आसां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमी
रात्रयः । कल्याणीदशमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी एषां, स्त्रीप्रमाणाः कुटु-
म्बिनः । भार्याप्रधाना इत्यर्थः ॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
यत्रान्यपदार्थं पूरण्यनुप्रविशति न केवलं वार्त्तेपदार्थं एव तत्र पूरण्याः
प्राधान्यम् । पुंषुद्वावप्रतिषेधेपि प्रधानपूरण्येव गृह्यते । इह न भवति ।
कल्याणी पञ्चमी अस्मिन्पक्षे कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति ॥ नेतुर्नेतृ-
उपसंख्यानम् ॥ * ॥ मृगो नेता आसां, रात्रीणां, मृगनेत्रा रात्रयः ।
पुष्यनेत्राः । नक्षत्रइति किम् । देवदत्तनेतृकाः ॥ इन्द्रसि च नेतुर्नप-
ख्यानम् ॥ * ॥ बृहस्पतिनेत्रा देवाः । सोमनेत्राः ॥ मासाद्वृत्तिप्रत्ययपूर्वप-
दाट्टन्विधिः ॥ * ॥ पञ्चको मासे ऽस्य, पञ्चकमासिकः कर्मकरः ।

द्रशकमामिकः । सो ऽस्यांशवसुभृतय इति संख्याया अतिशदन्तायाः
वत् ॥

अन्तर्बहिर्भ्यां च लोमः ॥ ११७ ॥

अन्तर् बहिस् इत्येताभ्यां परो यो लोमन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेर-
प्रत्ययो भवति । अन्तर्गतानि लोमान्यस्यान्तर्लौमः प्रावारः । बहिर्लौमः
पटः ॥

अञ्जनासिकायाः संज्ञायाम् नसं चास्यूलात् ॥ ११८ ॥

नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरप्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमादेश-
मापद्यते । अस्यूलादिति नासिकाविशेषणं, न चेत्स्यूलशब्दः तपरा ज्ञासिका
भवतीति । संज्ञायामिति समुदायोपाधिः । दुरिव नासिका ऽस्य, द्रुणंसः । *
वाद्भ्रांणमः । पूर्वपदात्संज्ञः प्रासग इति णत्वम् । गोनंसः । संज्ञायामिति
किम् । तुङ्गनासिकः । अस्यूलादिति किम् । स्यूलनासिको वराहः ॥ खर-
खराभ्या नस् वक्तव्यः ॥ ॥ खुरणाः । खरणाः ॥ पत्ने ऽचप्रत्ययोपेक्ष्यते ॥
खुरणमः । खरणसः ॥ शितिनाः, अहिनाः, अर्चनाः, इति निगमद-
प्यते ॥

उपसर्गाच्च । ११९ ॥

उपसर्गात्परो यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् प्रत्ययो भवति
नासिकाशब्दश्च नसमापद्यते । असंज्ञायाम् वचनम् । उचता नासिका
ऽस्य, उचसः । प्रणसः । उपसर्गाद्बहुलमिति णत्वम् ॥ विद्या वक्तव्यः ॥ * ॥
धिगता नासिका ऽस्य विद्यः ॥

सुप्रातसुश्वसुद्विशारिकुक्षचतुरश्रणीप्रदाज-

पदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥

सुप्रातादयो बहुव्रीहिसप्तमा अचप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्य-
दपि च टिलोपादिकं निपातनादेव सिद्धम् । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः ।
शोभनं खो ऽस्य, सुश्वः । शोभनं द्वित्रा ऽस्य सुद्विषः । शारैरिष कुक्षि-

* खरणमः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

रस्य, शारिकुतः । चतस्रो ऽश्रयो ऽस्य, चतुरश्रः । एष्याइव पादावस्य,
एणीपदः । अजस्येव पादावस्य, अजपदः । प्रोष्टो गौस्तस्येव पादावस्य
प्रोष्टपदः ॥

नञ्दुःसुभ्यो हलिसकृथ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥

नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ हलिसकृथ्यशब्दौ तदन्ताद्बहु-
व्रीहेरन्यतरस्यामच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना हलिरस्य,
अहलः । अहलिः । दुर्हलः । दुर्हलिः । सुहलः । सुहलिः । अविद्यमानं
सकृथ्यस्य, असकृथ्यः । असकृथ्यः । दुःसकृथ्यः । दुःसकृथ्यः । सुसकृथ्यः ।
सुसकृथ्यः । हलिशक्त्योरिति केचित्पठन्ति । अविद्यमाना शक्तिरस्य, अशक्तः ।
अशक्तिः । विरूपा शक्तिरस्य, दुःशक्तः । दुःशक्तिः । शोभना शक्तिरस्य,
सुशक्तः । सुशक्तिः ॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥

नञ्दुस्सुभ्य इत्येव । नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ प्रजामेधाशब्दौ
तदन्ताद्बहुव्रीहेरनित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना प्रजा
ऽस्य, अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अविद्यमाना मेधा ऽस्य, अमेधाः ।
दुर्मेधाः । सुमेधाः । नित्यग्रहणं किम् । यावता पूर्वसूत्रे ऽन्यतरस्याग्रहणं
नैव स्वयंते । एवं तर्हि नित्यग्रहणादन्यत्रापि भवतीति सूच्यते ॥

आत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याल्पमेधमः ।
अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥

बहुप्रजाः क्वन्दसि ॥ १२३ ॥

बहुप्रजा इति क्वन्दसि निपात्यते । बहुप्रजा निर्घृतिमाविशेन्न-
क्वन्दसीति किम् । बहुप्रजा ब्राह्मणः ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥

केवलाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच्प्रत्ययो भवति समा-
सान्तः । कल्याणो धर्मास्य, कल्याणधर्मा । प्रियधर्मा । केवलादिति

क्रिम् । परमः स्वो धर्मा ऽस्य परमस्वधर्मः । यद्येवं त्रिपदे बहुव्रीहौ प्राप्नोति, परमः स्वो धर्मास्येति । एवं तर्हि केवलादिति पूर्वपदं निर्दिश्यते केवलात्पदाद्यो धर्मशब्दे न पदसमुदायात्, तदन्ताद्बहुव्रीहेः प्रत्ययः ॥

जम्भा सुहरितवृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥

बहुव्रीहौ समाप्ते स्वादिभ्यः परं जम्भेति कृतसमासान्तमुत्तरपदं निपात्यते । जम्भशब्दे ऽभ्यवहार्यवाची दन्तविशेषवाची च । शोभनो जम्भो ऽस्य, सुजम्भा देवदत्तः । शोभनाभ्यवहार्यः शोभनदन्तो वा । एवं हरितजम्भा । वृणजम्भा । सोमजम्भा । दन्तवचने वृणमित्त्व जम्भो ऽस्य, सोमइव जम्भास्येति विग्रहीतव्यम् । सुहरितवृणसोमेभ्य इति क्रिम् । पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥

दक्षिणेर्मेति कृतसमासान्ता निपात्यते बहुव्रीहौ समाप्ते लुब्धयोगे । लुब्धो व्याधः । दक्षिणेर्मा मर्मस्य, दक्षिणेर्मा मृगः । ईर्म व्रणमुच्यते । दक्षिणमङ्गं व्रणितमस्य व्याधेनेत्यर्थः । लुब्धयोगइति क्रिम् । तिणेर्म शकटम् ॥

इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् प्रत्ययो भवति । तत्र तेनेदमिति सरूपइत्ययं बहुव्रीहिर्यस्यते । केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं, केशाकेशि । कचाकचि । मुसलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तं, मुसलामुसलि । दण्डादण्डि । तिष्ठन्नुप्रभृतिष्वयमिचप्रत्ययः पठ्यते ॥

द्विदण्डादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥

द्विदण्डादयः शब्दा इच्प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । द्विदण्डादिभ्य इति तादर्थ्यं एषा चतुर्थी, न पञ्चमी । द्विदण्डार्यामिच् प्रत्ययो भवति । तथा भवति यथा द्विदण्डादयः सिध्यन्तीत्यर्थः । समुदायनिपातनाच्चार्थविशेषे ऽवरुध्यन्ते । द्विदण्डि प्रहरति । द्विमुसलि

प्रहरति । इह न भवति । द्विदण्डा शालेति । बहुव्रीह्याधिकारेपि तत्पु-
 स्यात्क चिद्विधानमिच्छन्ति । निकुच्य कर्णौ धावति । 'निकुच्यकर्णौ
 धावति । प्रोह्य पादौ हस्तिनं वाहयति । प्रोह्यपादि हस्तिनं वाहयति ।
 मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । द्विदण्ड । द्विमुसलि । उभाञ्जलि । उभ-
 याञ्जलि । उभाकर्णौ । उभयाकर्णौ । उभादन्ति । उभयादन्ति । उभा
 हस्ति । उभयाहस्ति । उभापाणि । उभयापाणि । उभाबाहु । उभया-
 बाहु । एकपदि । प्रोह्यपदि । आठ्यपदि । सपद्भि । निकुच्यकर्णौ ।
 संहतपृच्छि । उभाबाहु उभयाबाहुति निपातनादिच्प्रत्ययलोपः ।
 प्रत्ययलक्षणोनाव्ययीभावसंज्ञा ॥

प्रसम्भ्यां जानुनोर्जुः ॥ १२९ ॥

प्र सम् इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य जुरादेशो भवति समा-
 सन्ने बहुव्रीहौ । प्रकृष्टे जानुनी अस्य प्रजुः । संजुः ॥

ऊर्ध्वादिभाषा ॥ १३० ॥

ऊर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुशब्दस्य विभाषा जुरित्ययमादेशो भवति ।
 ऊर्ध्वे जानुनी अस्य, ऊर्ध्वजानुः । ऊर्ध्वजुः ॥

ऊधसो ऽनङ् ॥ १३१ ॥

ऊधःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङ्गादेशो भवति समासान्तः । कुण्ड-
 मिव ऊधो ऽस्याः, मा कुण्डोधी । घटोधी ॥ ऊधमेनङि स्त्रीशहणं
 कर्तव्यम् ॥ इह मा भूत् । महाधाः पर्जन्यः । घटोधि धैनुकम् ॥

धनुषश्च ॥ १३२ ॥

धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङ्गादेशो भवति । शार्ङ्गे धनुरस्य,
 शार्ङ्गधन्वा । गाण्डीवधन्वा । पुष्यधन्वा । अधिज्यधन्वा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥

धनुःशब्दान्ताद्बहुव्रीहेरनङ्गादेशो वा भवति संज्ञायां विषये ।
 पूर्वण नित्यः प्राप्नो विकल्प्यते । शतधनुः । शतधन्वा । दृढधनुः । दृढ-
 धन्वा ॥

जांयाया निङ् ॥ १३४ ॥

जायांशब्दान्तस्य बहुव्रीहौर्निङादेशो भवति । युवतिर्जाया यस्य,
युवजानिः । वृद्धजानिः ॥

गन्धस्येदुत्पूतिसुमुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥

उत् पूति सु सुरभि इत्येतेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य इकारादेशो
भवति समामान्तो बहुव्रीहौ समासे । तकार उच्चारणार्थः । उद्गतो
गन्धो ऽस्य, उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । एतेभ्य इति
क्विप् । तीव्रगन्धो वातः ॥ गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥*॥ तेन
शोभनो गन्धो ऽस्य सुगन्ध आपणः ॥

अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥

अल्पाख्यायां यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समामान्तो
बहुव्रीहौ समासे । सूपो ऽस्यो ऽस्मिन्सूपगन्धि भोजनम् । अल्पमस्मि-
न्भोजने घृतम्, घृतगन्धि । क्षीरगन्धि । अल्पपर्यायो गन्धशब्दः ॥

उपमानाच्च ॥ १३७ ॥

उपमानात्परो यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समामान्तो
बहुव्रीहौ समासे । पद्मस्येव गन्धो ऽस्य, पद्मगन्धिः । उत्पन्नगन्धिः ।
करापरगन्धिः ॥

पादस्य लोपो ऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥

उपमानादित्येव । उपमानादहस्त्यादिव्रजितात्परस्य पादशब्दस्य
लोपो भवति समामान्तो बहुव्रीहौ समासे । स्थानिद्वारेण लोपस्य
अप्रामान्ततः विज्ञायते । व्याघ्रस्येव पादावस्य, व्याघ्रपात् । सिंहपात् ।
अहस्त्यादिभ्य इति क्विप् । हस्तिपादः । कटालपादः । हस्तिन् ।
कटाल । गण्डोल । गण्डोलक । महिला । दासी । गणिका । कुसूल ॥

कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥

कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः पठन्ते समुदाया एव । तत्रैव

सूत्रं ज्ञेयम् । पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्मादिविषये । यथा कुम्भपद्मादयः सिद्ध्यन्ति । समुदायपाठस्य च प्रयोजनं विषयनियमः स्त्रियामेव तत्र ङीप्प्रत्यये एव नान्यत्र । कुम्भपदी । शतपदी । यञ्जिहोपमानपूर्वं संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यङीबर्थं वचनम् । पादोन्यतरस्यामिति विकल्पो न भवति । कुम्भपदी । शतपदी । अष्टापदी । जालपदी । एकपदी । मालापदी । मुनिपदी । गोधापदी । गोपदी । कलशीपदी । घृतपदी । दासीपदी । निष्पदी । आर्द्रपदी । कुणपदी । कृष्णपदी । द्वेणपदी । द्रुपदी । शकृत्पदी । सूपपदी । पञ्चपदी । अर्धपदी । स्तनपदी * ॥

संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः पादशब्दान्तस्य लोपो भवति समासान्तः । द्वा पादावस्य, द्विपात् । त्रिपात् । शोभनौ पादावस्य, सुपात् ॥ वयसि दन्तस्य दत् ॥ १४१ ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः दन्तशब्दस्तस्य दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो वयसि गम्यमाने । चकार उगित्कार्यार्थः । द्वा दन्तावस्य, द्विदन् । त्रिदन् । चतुर्दन् । शोभना दन्ता अस्य समस्ता जाताः, सुदन् कुमारः । वयसीति किम् । द्विदन्तः कुञ्जरः † ॥

क्वन्दसि च ॥ १४२ ॥

क्वन्दसि च दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । पञ्चदन्तमालभेत । उभयदन्त आलभते ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥

स्त्रियामन्यपदार्थं संज्ञायां विषये दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति । अयोदती । फालदती । संज्ञायामिति किम् । समदन्ती । स्त्रिभ्यदन्ती ॥

* स्थूलपदी । सूत्रपदी । कलहंसपदी । द्विपदी । विषपदी । सुपदी । सूकरपदी । सूधीपदी । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे अधिकाः ॥

† सुदन्तो दाक्षिणात्यः । इति प्रत्युदाहरणं पुस्तकान्तरे अधिकम् ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥

श्यावं अरोक इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्दस्य दत्, इत्ययमादेशो भवति विभाषा समासान्तो बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरोकदन्तः । अरोको निर्दीप्तिः । संज्ञायामित्येव । श्यावदन्तः । अरोकदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥

विभाषेत्येव । अग्रान्ताच्छब्दात् शुद्ध शुभ्र वृष वराह इत्येतेभ्यश्च परस्य दन्तशब्दस्य विभाषा दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । कुङ्कुलायदन् । कुङ्कुलायदन्तः । शुद्धदन् । शुद्धदन्तः । शुभ्रदन् । शुभ्रदन्तः । वृषदन् । वृषदन्तः । वराहदन् । वराहदन्तः । अनुक्तममुच्चयार्थश्चकारः । अहिदन् । अहिदन्तः । मूषिकदन् । मूषिकदन्तः । गर्दभदन् । गर्दभदन्तः । शिखरदन् । शिखरदन्तः ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥

कुकुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्लोपो भवति समासान्तो ऽवस्थायां गम्यमानायाम् । कालादिकृता वस्तुधर्मा वयःप्रभृतयो ऽवस्था इत्युच्यते । असञ्जातं ककुदमस्य, असञ्जातककुत् । बाल इत्यर्थः । पूणककुत् । मध्यमवया इत्यर्थः । उन्नतककुत् । वृद्धवया इत्यर्थः । स्थूलककुत् । बलवानित्यर्थः । यष्टिककुत् । नातिस्थूलो नातिकृश इत्यर्थः । अवस्थायामिति किम् । श्वेतककुदः ॥

त्रिककुत्पर्वते ॥ १४७ ॥

त्रिककुदि बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वते ऽभिधेये । त्रीणि ककुदान्यस्य, त्रिककुत्पर्वतः । ककुदाकारं पर्वतस्य शङ्कं ककुदमित्युच्यते । न च सर्वस्त्रिशिखरः पर्वतस्त्रिककुत् । किं तर्हि संज्ञेया पर्वतविशेषस्य । पर्वतइति किम् । त्रिककुदो ऽन्यः ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥

उत् त्रि इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ

ममासे । उदृतं काकुदमस्य, उत्काकुत् । विकाकुत् । तालु काकुद-
मुच्यते ॥

पूर्णाद्विभाषा ॥ १४८ ॥

पूर्णात्परस्य काकुदशब्दस्य विभाषा लोपो भवति बहुव्रीहौ स
मासे । पूर्णं काकुदमस्य, पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥

सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ॥ १५० ॥

सुहृत् दुर्हृत् इति निपात्यते यथासंख्यं मित्रमित्रयोरभिधेययोः ।
सुशब्दात्परस्य हृदयशब्दस्य हृद्वाचो निपात्यते बहुव्रीहौ, तथा दुःशब्दा-
त्परस्य । शोभनं हृदयमस्य, सुहृन्मित्रम् । दुष्टं हृदयमस्य दुर्हृदमित्रम् ।
मित्रामित्रयोरिति किम् । सुहृदयः कारुणिकः । दुर्हृदयश्चोरः ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥

उरःप्रभृत्यन्तःदुहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति । व्युत्सुरो ऽस्य
व्यूठारस्कः । प्रियसर्पिष्कः । अरवमुक्तोपानत्कः । पुमान् अनङ्गान् पयो
नौलत्मीरिति त्वभक्त्यन्ताः पठन्ते न प्रातिपदिकानि । तत्रेदं प्रयोजनम्,
एकवचनान्तानामेव ग्रहणमिह विज्ञापितं द्विवचनबहुवचनान्तानां मा
भूदिति । तत्र शेषाद्विभाषेति विकल्प एव भवतीति । द्विपुमान् ।
द्विपुंस्कः । बहुपुमान् । बहुपुंस्कः । उरस् । सर्पिस् । उपानह् । पुमान् ।
अनङ्गान् । नौः । पयः । लत्मीः । दधि । मधु । शालिः ॥ अर्थोच्चः ॥
अनर्थकः ॥

इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥

इवन्तादुहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये । बहवो
दण्डिनो ऽस्यां शालायां बहुदण्डिका शाला । बहुच्छत्रिका । बहुस्त्रि-
मिका नगरी । बहुवागिमिका सभा । स्त्रियामिति किम् । बहुदण्डी राजा ।
बहुदण्डिकः । शेषाद्विभाषेत्येतद्भवति ॥

नदृतश्च ॥ १५३ ॥

नदन्तादुहुव्रीहेर्चकारान्ताच्च कप् प्रत्ययो भवति । बहूयः कुमारी

ऽस्मिन्दशे बहुकुमारीको देशः । बहुब्रह्मबन्धकः । चतः खल्वपि । बहु-
कर्तृकः । तस्कारः सुखमुखेच्चारणार्थः ॥

शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥

यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहितः स शेषस्तस्माद्विभाषा
काप्रत्ययो भवति । बहूः खट्वा अस्मिन्बहुखट्वाकः । बहुमालकः । बहुवी-
णाकः । बहुखट्वाकः । बहुमालाकः । बहुवीणाकः । बहुखट्वाकः । बहुमालः ।
बहुवीणः । कथमनुक्तं साम बहुक्तं सूक्तमिति, यावता विहितो ऽत्र
सामान्येन समासान्त चक्षुरिति । नैवदस्ति । विशेषे ऽ इष्यते,
अनुच्चा माणवको ज्ञेयो बहुचश्चरणाख्यायामिति । शेषादिति किम् ।
प्रियपथः । प्रियधुरः ॥

न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे कप् प्रत्ययो न भवति । पूर्वण
प्राप्तः प्रतिषिद्धते । विश्वे देवा अस्य, विश्वदेवः । विश्वयशाः ॥

ईयसश्च ॥ १५६ ॥

ईयसन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वा प्राप्तिः प्रतिषि-
ध्यते । बहवः श्रेयांसो ऽस्य बहुश्रेयान् । शेषाद्विभाषेत्यस्य प्रतिषेधः ।
बहूः श्रेयस्या ऽस्य बहुश्रेयसी । नद्वानश्चेत्यस्य प्रतिषेधः । ह्रस्वत्वमपि न
भवति । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवादिति वचनात् ॥

वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥

वन्दितेर्णे या भ्रातृशब्दो वर्तते तदन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न
भवति । वन्दितः स्तुतः पूजित इत्युच्यते । शोभने भ्राता ऽस्य सुभ्राता ।
वन्दितइति किम् । मूखंभ्रातृकः । दुष्टभ्रातृकः ॥

चतश्छन्दसि ॥ १५८ ॥

चवर्णान्ताद् बहुव्रीहेश्छन्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति ।
हता माता ऽस्य हतमाता । हतपिता । हतस्वसा । सुहोता ॥

नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ॥ १५८ ॥

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दे । तदन्ताद्बहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो न भवति । बहुो नाड्यो ऽस्य बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्यावा । धमनीवचनस्तन्त्रीशब्दः । स्वाङ्गइति किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥

निष्प्रवाणिश्च ॥ १६० ॥

निष्प्रवाणिरिति नदीलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो निपात्यते । प्रोयते ऽस्यामिति प्रवाणी । प्रवयन्ति तयेति वा प्रवाणी । करणसाधनेो ऽयं ल्युट् । तन्तुवायशलाका भण्यते । निर्गता प्रवाणी अस्य, निष्प्रवाणिः पटः । निष्प्रवाणिः कम्बलः । अपनीतशलाकः । समाप्तवानः प्रत्ययो नवक उच्यते ॥

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां दृत्तौ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थश्वरणः ॥

समाप्तः पञ्चमो ऽध्यायः ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥

आधिकारो ऽयम् । एकाच इति च द्वे इति च प्रथमस्येति च त्रितयमधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्वह्यामः प्राक्प्रसारणविधानात् तत्रैकाचः प्रथमस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति लिटि धातोरनभ्यासस्येति । तत्र धातोरवयवस्यानभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः । जजागार । पपाच । इयाय । आर । एकाच इति बहुव्रीहिनिर्देशः । एको ऽच् यस्य सो ऽयमेकाच् इत्यवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः । अभ्यन्तरश्च समुदाये ऽवयवो भवतीति साच्कस्यैव द्विवचनं भवति । पच् इत्यत्र येनैवाचा समुदाये एकाच् तेनैव तदवयवो ऽच्शब्दः पशब्दश्च । तत्र पृथगवयवैकाचो न द्विस्यन्ते, किं तर्हि समुदायैकाजेव । तथाहि ।

सङ्गच्छास्त्रप्रवृत्त्या सावयवः समुदायो ऽनुग्रहते । पपाचेत्यत्र प्रथमत्वं
व्यपदेशिवद्भावात् । इयाय आरेत्यत्रैकाचत्वमपि व्यपदेशिवद्भावादेव ।
द्विःप्रयोगश्च द्विर्वचनमिदं, मावृत्तिसंख्या हि द्वे इति विधीयते । तेन स
एव शब्दो द्विरुच्चार्यते न च शब्दान्तरं तस्य स्थाने विधीयते ॥

अजादेद्वितीयस्य ॥ २ ॥

प्रथमद्विर्वचनापवादो ऽयम् । अजादेद्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम-
धिक्रियते । अच् आदिर्यस्य धातोन्मदवयवस्य द्वितीयस्यैकाचो द्वे भव-
तः । अटितिपति । अशिशिपति । अरिरिपति । अर्त्तः स्मिपृष्टृरञ्ज्वां
सनीति इट् क्रियते तस्मिन्कृते गुणे च रपरत्वे च द्विर्वचनेचीति स्यानि-
वद्भावः प्राप्नोति । तत्र प्रतिविधानं द्विर्वचननिमित्ते ऽचीत्युच्यते । न
चात्र द्विर्वचननिमित्तमिट्, किं तर्हि कार्यं । न च कार्यं निमित्तत्वेना-
श्रियते । तथाहि । कुचिमित्तयोर्गुणवृद्धोः प्रतिषेधो विधीयमानः शयि-
तेत्यत्र न भवति, नहि कार्यणः शीडो गुणं प्रति निमित्तभाव इति ।
अत्र के चिदजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमीमिच्छन्ति, अच्चासावादिश्वे-
त्यजादिः, अजादेरुत्तरस्यैकाचो द्वे भवत इति । तेषां द्वितीयस्येति वि-
स्पष्टार्थं द्रष्टव्यम् ॥

न द्वाः संयोगादयः ॥ ३ ॥

द्वितीयस्येति वर्त्तते । द्वितीयस्यैकाचो ऽवयवभूतानां द्वाणां त-
दन्तर्भावात् प्राप्तं द्विर्वचनं प्रतिषिध्यते । नकारदकाररेफा द्वितीयैकाचो
ऽवयवभूताः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदिपति । अडिडिपति ।
अर्चिचिपति । न्द्रा इति किम् । ईचिचिपते । संयोगादय इति किम् ।
प्राणिणिपति । अनितेरुभौ साभ्यासस्येति णत्वम् । अजादेरित्येव । दि-
द्रासति । के चिदजादेरित्यपि पञ्चम्यन्तं कर्मधारयमनुवर्त्तयन्ति । तस्य
प्रयोजनम् । इन्दिद्रीयिपतीति । अजादेरन्तरत्वाभावाद् दकारो द्विरु-
च्यतएव नकारो न द्विरुच्यते । इन्द्रमिच्छति । क्यच् । तदन्तात् । इन्दी-
पितुमिच्छतीति सन् ॥ बकारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ उञ्जि-

जिषति । यदा बकारोपध उञ्जिरूपदिश्यते तदायं प्रतिषेधः । दकारो-
पधोपदेशे तु न वक्तव्यः । बत्वं तु दकारस्य विधातव्यम् ॥ 'यकारपरस्य
रेफस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अरायते । अन्तर्यामिंशू-
र्णातीनामुपसंख्यानमिति यद् । तत्र यडि चेति गुणस्तत्र द्विर्वचनम् ॥
ईर्ष्यतिस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कस्य तृतीयस्य, के
चिदाहुर्व्यञ्जनस्येति । ईर्ष्ययिषति । अपरे पुनस्तृतीयस्यैकाच इति
व्याचक्षते । ईर्ष्ययिषति ॥ कण्डुादीनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ कण्डुययिषति । असूययिषति ॥ वा नामधातूनां
तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अश्वीययिषति । अशि-
श्वीययते । अपर आह ॥ यथेष्टं नामधातुष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥
पुपुञ्जीययति । पुतिञ्जीययति । पुञ्जीययिषति । पुपुतिञ्जीययिषति ।
पुञ्जीययिषति ॥

पूर्वाभ्यासः ॥ ४ ॥

द्वे इति प्रथमान्तं यदनुवर्त्तते तदर्थादिह षष्ठ्यन्तं जायते । तत्र
प्रत्यासत्तेरस्मिन्प्रकरणे ये द्वे विहिते तयोर्धः पूर्वाऽवयवः सोऽभ्यास-
संज्ञा भवति । पापच । पिपत्तति । पापच्यते । जुहोति । अपीपचत् ।
अभ्यासप्रदेशास्त्वत्र लोपोऽभ्यासस्येत्येवमादयः ॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

द्वे इति वर्त्तमाने उभेयहणं समुदायसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् । ये द्वे
विहिते ते उभे अपि समुद्रिते अभ्यस्तसंज्ञे भवतः । ददति । ददत् ।
दधत् । उभेयहणं किम् । नेनिजतीत्यत्राभ्यस्तानामादिरिति समुदाये
यथा स्यात् प्रत्येकं पर्यायेण वा मा भूदिति । अभ्यस्तप्रदेशा अभ्यस्तान्म-
मादिरित्येवमादयः ॥

जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ ॥

अभ्यस्तमिति वर्त्तते । जक्ष इत्ययं धातुरित्यादयश्चान्ये षट् धातवो
ऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति । सेयं सप्तानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञा विधीयते । जक्ष

भक्तदमनयोरित्यतः प्रभृति षेवीड् वेतिना तुल्येति यावत् । जज्ञति ।
जायति । दरिद्रति । चकासति । शासति । दीभ्यते । वेत्येते । इत्यत्राभ्य-
स्तानामादिरित्येष स्वरः प्रयोजनम् । दीधादिति च शतरि व्यत्ययेन
संपादिते नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमः प्रतिषेधः ॥

तुजादीनां दीर्घा ऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥

तुजादीनामिति प्रकारे आदिशब्दः । कश्च प्रकारः । तुजेदीर्घाभ्यासस्य
न विहितः, दृश्यते च, ये तथाभूतास्ते तुजादयस्तेषामभ्यासस्य दीर्घः
माभुर्भवति । तूतुजानः । मामहानः । अनद्वान् दाधा । स्वधां मांमाय ।
दाधार । स तूताव । दीर्घरचैषां कृन्दसि प्रत्ययविशेषे एव दृश्यते ततो
ऽन्यत्र न भवति । तुतोत्र शबलान् ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ८ ॥

लिटि परतो ऽनभ्यासस्य धातोरवयव प्रथमस्यैकाच्चे द्वितीयस्य वा
यथायोगं द्वे भवतः । पपाच । पपाठ । प्रोःर्णुनाव । वाच्य ऊर्णोर्णुवद्वाव
इति वचनाद् ऊर्णोतिरिजादिरित्याम् भवति । लिटीति क्रिम् । कर्त्ता ।
हर्त्ता । धातोरिति क्रिम् । ससुवांसो विशृण्वरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे ।
अनभ्यासस्येति क्रिम् । कृष्णे नानाव वृषभो यदीदम् । नानूयतेनानाव ।
ममान्या मरुतः संमिमनुः । लिटि उसन्तः ॥ द्विवचनप्रकरणे कृन्दसि
वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो जागार तमृचः कामयन्ते । दाति प्रियाणीति ॥

सन्यडोः ॥ ९ ॥

धातोरनभ्यासस्येति वर्त्तते । सन्यडोरिति च पष्ठन्तमेतत् । सच-
न्तस्य यङन्तस्य चानभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाच्चे द्वितीयस्य
वा यथायोगं द्वे भवतः । पिपत्ति । पिपतिपति । अरिषति । उन्दि-
दिपति । यङन्तस्य । पापच्यते । अटत्यते । यायज्यते । अरायंते । प्रो-
र्णोः नूयते । अनभ्यासस्येत्येव । जुगुप्सिषते । लोलूयिषते ॥

श्लौ ॥ १० ॥

श्लौ परतो ऽनभ्यासस्य धातोर्वयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । जुहोति । बिभेति । जिह्नेति ॥

चङि ॥ ११ ॥

चङि परतो ऽनभ्यासस्य धातोर्वयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । अपीपचत् । अपीपठत् । ज्ञाटिटत् । आशिशत् । आर्दिदत् । पचादीनां एयन्तानां चङि कृते णिलेःप उपधाङ्गस्वत्वं द्विर्वचनमित्येवं कार्याणां प्रवृत्तिक्रमः । तथा च सन्वल्लगुनि चङ्परदति सन्वद्वावो विधीयमानो ङ्स्वस्य स्यानिवद्वावात् प्रतिषिध्यते । यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्यानिवद्वावो भवति । न चास्मिन् कार्याणां क्रमणादिष्टादचः पूर्वोभ्यासो भवतीति । आटिटदिति द्विर्वचने ऽवोति स्यानिवद्वावाद् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं भवति ॥

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वान् ॥ १२ ॥

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वानित्येते शब्दाश्छन्दसि भाषायां चाविशेषण निपात्यन्ते । दाश्वानिति दाश्च दानइत्येतस्य धातोः क्रमावद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपात्यन्ते । दाश्वान्सा दाशुषः सुतमिति । साह्वानिति पृह मर्षणइत्येतस्य परस्मैपदमुपधादीर्घत्वमद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपातनात् । साह्वान्बलाहकः । मीढ्वानिति मिह सेचनइत्येतस्याद्वित्वमनिट्त्वमुपधादीर्घत्वं ठत्वं च निपातनात् । मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृडय । एकवचनमतन्त्रम् ॥ कृत्रादीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्लिपतेनेनेति चक्रम् । चिक्लिदम् । कृत्रः क्लिदेश्च घञर्थे कविधानमिति क्रः प्रत्ययः ॥ चरिचलिपतिवदीनां द्वित्वमच्यवत्त्वाभ्यासस्य ॥ * ॥ चरादीनां धातूनामपि प्रत्यये परतो द्वे भवतः । अभ्यासस्यागागमो भवति । आगागमविधानसामर्थ्याच्च हलादिःशेषो न भवति । हलादिःशेषे हि सत्यागमस्यादेशस्य च विशेषो नास्ति । चराचरः । चलाचलः । पतापतः ।

वदावदः ॥ वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन चरः पुरुषः । घनो रथः । चलं
यानम् । वशे मनुष्यः । इत्येवमाद्यापि सिद्धं भवति ॥ हन्तेर्घञ्च च ॥ * ॥
हन्तेरचि प्रत्यये परतो द्वे भवतो ऽभ्यासस्य च हकारस्य द्वित्वमाकृ चागमो
भवति । परस्याभ्यासाच्चेति कुत्वम् । घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ॥
पाठेणिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ * ॥ पाठेरचि परतो द्वे भवतो
णिलुक्च भवति । अभ्यासस्यवोगागमो दीर्घश्च भवति । पाठूपठः ॥

ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥

पुत्र पति इत्येतयोर्हरपदयोस्तत्पुरुषे समासे ष्यङः संप्रसारणं
भवति । यणः स्याने इग् भवतीत्यर्थः । कारीषगन्धीपुत्रः । कारीषगन्धी-
पतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । कारीषस्यैव गन्धो ऽस्य
कुपदस्यैव गन्धो ऽस्येति बहुव्रीहिस्तत्रोपमानाच्चेति गन्धस्येदन्तादेशः, कारी-
षगन्धेरपत्यमित्यण तदन्तात्स्त्रियामणित्तरनार्थयोगं रूपेणसमयोः ष्यङ्गोत्र-
इति ष्यङ् ततश्चापि विहिते षष्ठीसमासः संप्रसारणस्येति दीर्घत्वम् ।
ष्यङ इति किम् । इभ्यापुत्रः । तत्रियापुत्रः । पुत्रपत्योरिति किम् ।
कारीषगन्ध्याकुलम् । कौमुदगन्ध्याकुलम् । तत्पुरुषइति किम् । कारीषग-
न्ध्यापतिरस्य यामस्य, कारीषगन्ध्यापतिरयं यामः । ष्यङ इति स्त्रीप्रत्यय-
ग्रहणं स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जननेति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यस्मात् स वि-
हितस्तदादेरित्येव नियमो नास्ति तेन परमकारीषगन्ध्यायाः पुत्रः परम-
कारीषगन्धीपुत्रः । परमकारीषगन्धीपतिरित्यापि भवति । उपसर्जने तु
ष्यङि न भवति । अतिक्रान्ता कारीषगन्ध्यामतिकारीषगन्ध्या तस्य पुत्रो
ऽतिकारीषगन्ध्यापुत्रः । अतिकारीषगन्ध्यापतिः । पुत्रपत्याः केवलयोर्हर-
पदयोगिदं संप्रसारणं, तदादौ तदन्ते च न भवति कारीषगन्ध्यापुत्रकुलं
कारीषगन्ध्यापरमपुत्र इति । ष्यङन्ते यद्वाप्यन्ये यणः सन्ति तथापि ष्यङ्
ग्व संप्रसारणं निर्दिश्यमानस्यादेशा भवतीति । संप्रसारणमिति चाधि-
क्रियते विभाषा परेरिति यावत् ॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥

ष्यङः संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । बन्धुगञ्ज उत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे

ष्यङः संप्रसारणं भवति । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य, कारीषगन्धीबन्धुः । कौमु-
दगन्धीबन्धुः । बहुव्रीह्यादिति क्रिम् । कारीषगन्ध्याया बन्धुः । कारीषग-
न्ध्याबन्धुः । अत्रापि पूर्ववदेव । परमकारीषगन्धीबन्धुरित्यत्र भवति । अति-
कारीषगन्ध्याबन्धुरिति च न भवति, तथा कारीषगन्ध्याबन्धुधनः कारीष-
गन्ध्यापरमबन्धुरिति । बन्धुनीति नपुंसकानिङ्गानिद्वेषः शब्दरूपापेक्षया
पुल्लिङ्गाभिधेयत्वयं बन्धुशब्दः ॥ मातृमातृकमातृपु ॥ * ॥ ष्यङः संप्रसारणं
भवति विभाषया बहुव्रीह्यावेव । कारीषगन्ध्या माता ऽस्त्वित्त्वं बहुव्रीहौ
कृते एतस्मादेवोपसंख्यानात् पत्ने मातृशब्दस्य मातृजादेशः । तत्र चित्क-
रणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिस्वरमन्तोदात्तत्व बाधते । मातृमातृकशब्दयोश्च
भेदेनोपादानाद् नट्टृतश्चेति कबपि विकल्प्यते । कारीषगन्धीमातः ।
कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्यामातृकः । कारी-
षगन्धीमाता । कारीषगन्ध्यामाता ॥

वचिस्वपियजादीनां किति ॥ १५ ॥

संप्रसारणमिति वर्त्तते । ष्यङ इति निवृत्तम् । वचि । वच परि-
भाषणे । ब्रुवो वचिरिति च । स्वपि । जिष्वप् शये । यजादयो, यज
देवपूजासंगतिक्रणदानेष्वित्यतः प्रभृति आ गणान्तात् । तेषां वचिस्व-
पियजादीनां किति प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति । वचि । उक्तः ।
उक्तवान् । स्वपि । सुप्तः । सुप्तवान् । यज । इष्टः । इष्टवान् । वप् ।
उप्तः । उप्तवान् । वह । ऊठः । ऊठवान् । वस । ऊषितः । ऊषित-
वान् । वेज् । उतः । उतवान् । व्येज् । संवीतः । संवीतवान् । हूज् ।
हूतः । हूतवान् । वद । उदितः । उदितवान् । टुओशिव । शूनः ।
शूनवान् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते । तेनेहु न्
भवति । वाच्यति वाचिक इति ॥

अच्चिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां
डिति च ॥ १६ ॥

यह उपादाने, न्या वयोहानौ, वेजो वयिः, व्यध ताडने, वश

कान्तौ, व्यच व्याजीकरणे, ओवश्चु हेदने, प्रच्छ चीप्सायां, भ्रस्ज पाके,
इत्येतेषां धनूनां इति प्रत्यये परतश्चकारात्किति च संप्रसारणं भवति ।
यह । गृहीतः । गृहीतवान् । इति । गृह्णाति । जरीगृह्यते । ज्या ।
जीनः । जीनवान् । ल्वादिभ्य इति निष्ठानत्वम् । इति । जिनाति ।
जेजीयते । हल इति संप्रसारणदीर्घं कृते प्वादीनामिति ह्रस्वः क्रियते ।
वयि । लिटि परतो वेजो वयिरादेशस्तस्य डिदभावात् क्रिदेवोदाहि-
यते । ऊयतुः । ऊयुः । यद्येवं वयिग्रहणमनर्थकम्, यजादिषु वेज्
पठ्यते । नैव शक्यम् । लिटि तस्य वेज इति प्रतिषेधो वक्ष्यते । तत्र
यथैव स्यानिवृद्धावाट्टयोर्विधिरेवं प्रतिषेधोपि प्राप्नोति । नैव दोषः ।
लिटि वयो य इति यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधाद् वयोर्वधौ ग्रहणं
प्रतिषेधे चाग्रहणमनुमास्यते । सत्यमेतत् । एष एवार्थः साक्षाच्चिर्देशेन
वयेः स्पृष्टीक्रियते । व्यध । विदुः । विदुवान् । इति । विध्यति । वेवि-
ध्यते । वश । उशितः । उशितवान् । इति । उपृः । उशन्ति । व्यच ।
विचितः । विचितवान् । इति । विचति । वेविच्यते । व्यचेः कुटादि-
त्वमनसि प्रतिपादितम् । तेन सर्वत्राडिणति प्रत्यये संप्रसारणं भवति ।
उद्विचिता । उद्विचितुम् । उद्विचितव्यमिति । व्रश्चेः । वृक्काः । वृक्-
कावान् । अथ कथमत्र कुत्वं व्रश्चभ्रस्जेति हि पत्व्येन भवितव्यम् ॥ निष्ठा-
देशः पत्वस्वरप्रत्ययविधौ द्विधिषु सिद्धौ वक्तव्यः ॥ * ॥ तत्र पत्व्यं प्रति
नत्वस्य सिद्धत्वाद् भलादिर्निष्ठा न भवति । कुत्वे तु कर्त्तव्ये तदसिद्ध-
मेवेति प्रवर्तते कुत्वम् । इति । वृश्चति । वरीवृश्च्यते । प्रच्छ । पृष्टः ।
पृष्टवान् । इति । पृच्छति । परीपृच्छते । प्रश्नः । नडि तु प्रश्ने
चासचकालइति निपातनादसंप्रसारणम् । भ्रस्ज । भृष्टः । भृष्टवान् ।
इति । भृज्जति । वरीभृज्ज्यते । सकारस्य भलां जश् भशीति जश्त्वेन
दकारः, स्तोः श्चुना श्चुरिति श्चुत्वेन जकारः ॥

लिव्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १७ ॥

उभयेषां वच्चादीनां गहादीनां च लिटि परतो ऽभ्यासस्य संप-

सारणं भवति । वचि । उवाच । उवचिथ । स्वप् । सुष्याप । सुष्यपिथ ।
 यज । इयाज । इयजिथ । टुवप् । उवाप । उवपिथ । यहादीनां,
 तत्र यहेरविशेषः । जथाह । जयत्थिथ । ज्या । जिज्या । जिज्यिथ ।
 वयि । उवाय । उवयिथ । व्यध । विव्याध । विव्यधिथ । वश । उवाश ।
 उवशिथ । व्यच । विव्याच । विव्यचिथ । वृश्चतेः सत्यसति वा योगे
 नास्ति विशेषः । योगारम्भे तु सति यदि संप्रसारणमकृत्वा हलादिःशे-
 षेण रेफो निवर्त्यते तदा वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति । अथ रेफस्य
 संप्रसारणं कृत्वा उरदत्त्वं रपरत्वं च क्रियते । तदानीमुरदत्त्वस्य स्यानि-
 वद्वावाच संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधो भवतीत्यस्ति विशेषः ।
 वन्नश्च । वन्नश्चिथ । पृच्छतिभृज्जत्योरविशेषः । अक्रिदर्थं चेदमभ्या-
 सस्य संप्रसारणं विधीयते । किति हि परत्वाद्वातोः संप्रसारणे कृते पुनः
 प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम् । ऊचतुः । ऊचुरिति । अधिकारादेवोभयेषां
 ग्रहणे सिद्धे पुनरुभयेषामिति वचनं हलादिःशेषमपि बाधित्वा संप्रसा-
 रणमेव यथा स्यादिति । विव्याध ॥

स्वापेय्यङि ॥ १८ ॥

स्वापेरिति स्वपेर्णन्तस्य ग्रहणं तस्य चङि परतः संप्रसारणं भवति ।
 असूषुपत् । असूषुपताम् । असूषुपन् । द्विर्वचनात्पूर्वमत्र संप्रसारणं, तत्र
 कृते लघूपधगुणस्तस्य यौः चङ्युपधाया ह्रस्वत्वं ततो द्विर्वचनं दीर्घा
 लघोरिति दीर्घत्वम् । चङीति किम् । स्वाप्यते । स्वापितः । कितीति
 निवृत्तं, ङितीति केषलमिहानुवर्त्ततइत्येतद्विज्ञानम् ॥

स्वपिस्यमिच्येर्ञां यङि ॥ १९ ॥

जिष्वप् शये, स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, व्यञ् संशरणे, इत्येतेषां
 धातूनां यङि परतः संप्रसारणं भवति । सोषुयते । सेसिमाते । वेवीयते ।
 यङीति किम् । स्वप्क ॥

न वशः ॥ २० ॥

यङीति वर्त्तते । वंशेर्द्वितायेर्ङि परतः संप्रसारणं न भवति । वाव-
श्यते । वावंश्यते । वावश्यन्ते । यङीति किम् । उष्टः । उशन्ति * ॥

चायः की ॥ २१ ॥

यङीति वर्त्तते । चायृ पूजानिशासनयोरित्येतस्य धातोर्यङि परतः
कीत्ययमादेशो भवति । चेकीयते । चेकीयेते । चेकीयन्ते । दीर्घकरणं
यङ्लुगर्थम् । चेकीतः ॥

स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ २२ ॥

स्फायी औप्यायी दृष्टावित्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः स्फीत्यय-
मादेशो भवति । स्फीतः । स्फीतवान् । निष्ठायामिति किम् । स्फातिः ।
स्फातीभवतीत्येतदपि क्तिन्नस्यैव रूपं न निष्ठान्तस्य । निष्ठायामित्ये-
तर्दाधिक्रियते लिङ्यङोश्चेति प्रागेतस्मात् सूत्रात् ॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥

निष्ठायामिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । स्फी इत्येतच्च स्वर्धते ।
स्त्ये ष्ये शब्दसंप्रातयोर्द्वयोरण्यितयोर्द्वौत्वाः । स्त्यारूपमापन्नयोः सामान्येन
यद्गमम् । स्त्या इत्येतस्य प्रपूर्वस्य धातोर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं
भवति । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् । संप्रसारणे कृते यश्वत्त्वं विहतमिति
निष्ठानत्व न भवति । प्रस्त्यान्त्यतरस्यामिति तु पक्षे मकारः क्रियते ।
प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रपूर्वस्येति किम् । संस्त्यातः । संस्त्यानवान् । प्रस्त्य
इत्येवसिद्धे पूर्वयद्गमिहापि यथा स्यात् । प्रसंस्तीतः । प्रसंस्तीतवान् ।
तत्कथं प्रपूर्वस्येति षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः । प्रः पूर्वा यस्य धातूपसर्गसमुदायस्य स
प्रपूर्वस्तदवयवस्य स्त्य इति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ तत्र प्रसंस्तीत इत्यत्रापि
प्रपूर्वमुदायावयवः स्त्याशब्दो भवति ॥

द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ २४ ॥

द्रवमूर्त्तौ द्रवकादिभ्यो स्पर्शे वर्त्तमानस्य श्यैङ् गतावित्यस्य धातो-

* यङीति किम् । उष्टः उशन्तीत्येकस्मिन् पुस्तके नास्ति ।

निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति । शीनं घृतम् । शीना वसा । शीनं मेदः । द्रवाप्रस्थायाः काठिन्यं गतमिन्यर्थः । श्यो ऽस्पृशदिति निष्ठानत्वम् । स्पृशे । शीतं वर्त्तते । शीतो वायुः । शीतमुदकम् । गुणमात्रे तद्वृत्ति चास्य शीतशब्दस्य वृत्तिर्द्रष्टव्या । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोरिति किम् । संश्यानेो वृश्चिकः ॥

प्रतेश्च ॥ २५ ॥

श्य इति वर्त्तते । प्रतेश्चरस्य श्यायतेनिष्ठार्थो परतः संप्रसारणं भवति । प्रतिशीनः । प्रतिशीनवान् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि यथा स्यादिति सूत्रारम्भः ॥

विभाषा ऽभ्यवपूर्वस्य ॥ २६ ॥

श्य इति वर्त्तते । अभि अत्र इत्येवंपूर्वस्य श्यायतेनिष्ठायां विभाषा संप्रसारणं भवति । अभिशीनम् । अभिश्यानम् । अवशीनम् । अवश्या-
नम् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शविद्यत्तायामपि विकल्पो भवति । अभिशीनं घृतम् ।
अभिश्यानं घृतम् । अवशीनं मेदः । अवश्यानं मेदः । अभिशीतो वायुः ।
अभिश्यानः । अवशीतमुदकम् । अवश्यानमुदकम् । सेयमुभयत्र विभाषा
द्रष्टव्या । पूर्वग्रहणस्य च प्रयोजनं समभिश्यानं समवश्यानमित्यत्र मा भू-
दिति के विद्वान्चक्षते । न क्लियायमभ्यवपूर्वः समुदाय इति । योत्राभ्यवपूर्वः
समुदायस्तदाश्रयो विकल्पः कस्माच्च भवति । तस्मादत्र भवितव्यमेव ।
यदि तु नेष्यते ततो यन्नान्तरमास्येयमस्माद्विभाषाविज्ञानात् । व्यवस्थेयम् ।
पूर्वग्रहणस्य चान्यत् प्रयोजनं वक्तव्यम् । अभिसंशीनमभिसंश्याकं वा
अवसंशीनमवसंश्यानं वा । अत्र विकल्पो यथा स्याद् इति पूर्वग्रहणं
स्त्यः प्रपूर्वस्येतिवत् * ॥

श्रुतं पाके ॥ २७ ॥

विभाषेत्यनुवर्त्तते । आ पाके इत्येतस्य धातोर्द्यन्तस्याण्यन्तस्य च

* अभिसंशीनमित्यारभ्य स्त्यः प्रपूर्वस्येतिवदित्यन्तःपाठः प्रविप्तो वेदितव्यः, पद मञ्जरी तस्य दर्शनात् ।

पाके ऽभिधेये क्तप्रत्यये परतः श्भावा निपात्यते विभाषा । श्तं क्षीरम् । श्तं
 द्विविः । व्यस्यत्विभाषा चयं, तेन क्षीरहविषोर्नित्यं श्भावा भवति ।
 अन्यत्र न भवति । आणा यवागूः, अपिता यवःगूरिति । यदापि बाह्ये
 प्रयोजके द्वितीयो णिञ्जुत्यद्वये तदापि नेष्यते । अपितं क्षीरं देवदत्तेन
 यज्ञदत्तेनेति । आतिरयमकर्मकः । कर्मकर्तृविषयस्य पवेरर्थे वर्त्तते स
 ग्यन्तः प्राकृतं पच्यर्थमाह । तदत्र द्वयोरपि श्तमितीष्यते । श्तं क्षीरं
 स्वयमेव । श्तं क्षीरं देवदत्तेन । पाकयहणं निपातनविषयप्रदर्शनार्थं तेन
 क्षीरहविषोरेव ॥

प्यायः पी ॥ २८ ॥

विभाषेत्येव । आष्यायी वृद्धावित्यस्य धातोर्निष्ठायां विभाषा
 पीत्ययमादेशो भवति । पीनं मुखम् । पीनौ बाहू । पीनमुरः । इयमपि
 व्यवस्थितविभाषैव । तेनानुपसर्गस्य नित्यं भवति सोपसर्गस्य तु नैव भवति ।
 प्रथानः । आष्यानश्चन्द्रमाः । आड्यूर्वस्यान्धसोर्भवत्येव । आपीनोन्धुः ।
 आपीनमूध इति ॥

लिङ्गडोश्च ॥ २९ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । प्यायः पीत्येतच्चशब्देनानुक्रुष्यते । लिटि
 यङि च परतः प्यायः पीत्ययमादेशो भवति । आपिष्ये । आपिष्याते ।
 आपिष्यिरे । परत्वात् पीभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनमेरने-
 काच इति यणादेशः । यङि । आपेपीयते । आपेपीयते । आपेपीयन्ते ॥

विभाषा श्चैः ॥ ३० ॥

लिङ्गडोरिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । लिटि यङि च श्वयते-
 र्धातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति । शुश्राव । शिश्राय । शुश्रुवतुः । शिश्रि-
 यतुः । यङि शोश्रूयते । शेश्रूयते । तदत्र यङि संप्रसारणमप्राप्तं विभाषा
 विधीयते लिटि तु किति यज्ञादित्वाद् नित्यं प्राप्तं तत्सर्वत्र विकल्पेन
 भवतं त्येषोभयत्र विभाषा । यदा च धातोर्न भवति तदा लिट्यभ्या-
 सस्योभयेवामित्यभ्यासस्यापि न भवति ॥

गौ च संश्रद्धोः ॥ ३१ ॥

त्रिभाषा श्वेरिति वर्त्तते । सन्यरे चङ्परं च गौ परतः श्वयतेर्द्वा-
तार्विभाषा संप्रसारणं भवति । शुशावयिषति । शिश्वाययिषति । चङि ।
अशूशवत् । अशिश्वयत् । संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति
षवनादन्तरङ्गमपि वृद्धादिकं संप्रसारणेन बाध्यते । कृते तु संप्रसारणे
वृद्धिरावादेशश्च । तत ओः पुण्यज्यपरदत्येतद्वचनं ज्ञापकं गौ कृतस्या-
निवद्वाषप्येति स्थानिवद्वावात् शुशब्दे द्विरुच्यते ॥

हूः संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥

गौ च संश्रद्धोरिति वर्त्तते । सन्यरे चङ्परं च गौ परतो हूः
संप्रसारणं भवति । जुहावयिषति । जुहावयिषतः । जुहावयिषन्ति । अजू-
हवत् । अजूहवताम् । अजूहवन् । संप्रसारणस्य बलीयस्त्वात् शाब्दा-
साह्याव्याखेपां युगिति प्रागेव युग्मं भवति । संप्रसारणमिति वर्त्तमाने पुनः
संप्रसारणमित्युक्तं त्रिभाषेऽप्यस्य निवृत्त्यर्थम् । हूः संप्रसारणमभ्यस्तस्येत्ये-
कयोगेन मिद्वे पृथग्योगकरणमनभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययव्यवधाने संप्रसारणाभा-
वज्ञापनार्थम् । हूयकमिच्छति हूयकीयति । हूयकीयतेः सन् जिहूय-
कीयिषति ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥

हू इति वर्त्तते, तदभ्यस्तस्य चेत्यनेन व्यधिकरणम्, अभ्यस्तस्य
यो हूयतिः, कश्चाभ्यस्तस्य हूयतिः, कारणं, तेनाभ्यस्तकारणस्य हूयतेः
प्रागेव द्विवचनान्त्संप्रसारणं भवति । जुहाव । जोहूयते । जुहूयति ॥

बहुलं कन्दसि ॥ ३४ ॥

हू इति वर्त्तते । कन्दसि त्रिष्ये हूयतेर्द्वातार्वहुलं संप्रसारणं
भवति । इन्द्राग्नी हुवे । देवीं सरस्वतीं हुवे । हूजे । लत्यात्सनेपदोत्तमै-
कवचने बहुलं कन्दसीति शपो लुकि कृते संप्रसारणमुवडादेशश्च । न च
भवति । हूयामि मरुतः शिवान् । हूयामि विश्वान्देवान् ॥

चायः की ॥ ३५ ॥

बहुलं कन्दसीति वसन्ते । चायतेर्द्वान्तोऽकन्दसि विषये बहुलं
कील्ययमादेशो भवति । विधुना निनिक्युः । नान्यं चिक्युर्न निनिक्यु-
रपम् । लिट्युमि रूपम् । न भवति । अग्निर्ज्योतिर्निवाय्यः ॥

अपस्पृधेथामान्चुरान् हुश्चिच्युधेतित्याजश्राताः

श्रितमाशीराशीर्त्ताः ॥ ३६ ॥

कन्दपीति वसन्ते । अपस्पृधेथामिति । स्पृष्टं संप्रर्षे इत्यस्य लङि
याथामि द्विर्वचनं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । इन्द्रश्च
त्रिणो यदपस्पृधेथाम् । अपस्पृधेथामिति भाषायाम् । अपर आह ।
स्पृष्टंरपपूर्वस्य लङ्यथामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । बहुलं
कन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङ्गमाभावः । अत्र प्रत्युदाहरणमपस्पृधेथामिति
भाषायाम् । आनृचुरानृहारति । अर्च्च पूजायामर्हं पूजायामित्यनर्घोर्द्धा
त्वार्लिट्यसि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । ततो द्विर्वचनमुदा-
त्वमत आदेरिति दीर्घत्वम् । तस्मान्नुद् द्विहल इति नुङ्गमः ।
यश्चा अर्कमानृचुः । न वसून्यानृहुः । आनर्चुः, आनर्हुरिति भाषायाम् ।
चिच्युषे । च्युङ् गतावित्यस्य धातौर्लिटि सेशब्दे ऽभ्यासस्य संप्रसारण-
मनिट् च निपातनात् । चिच्युषे । चुच्युविषदिति भाषायाम् । सित्याज ।
त्यज हानावित्यस्य धातौर्लिट्यभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यते । सित्याज ।
तत्याजेति भाषायाम् । श्राता इति । श्रीं पाकइत्येतस्य धातौर्निष्ठायां
श्राभावः । श्रातास्तइन्द्रसोमाः । श्रितमिति । तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्वम् ।
सोमो गौरी अधिश्रितः । श्रिता नो गृहाः । अनयोः आभावश्चिभावयो-
र्विषयविभागमिच्छन्ति । सोमेषु बहुषु आभाव एव । अन्यत्र शिभाव
इति । सोमादन्यत्र क्व चिदेकस्मिन्नपि श्राभावे दृश्यते । यदि श्रातो
जुहोतन । तस्य श्राता इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वाद्दुपसंयत्ते द्रष्टव्यः ।
आशीराशीर्त्तं इति । तस्यैव श्रीणातेराङ्पूर्वस्य क्विपि निष्ठायां च
शीरादेशः निष्ठायाश्च नस्वाभावे निपातनात् । तामाशीरा दुहन्ति ।
आशीर्त्तं ऊर्ज्जम् । तीर्दैर्वध्यत आशीर्त्तः ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवति । व्यध । विदुः । व्यध । विचितः । व्यञ् । संवीतः । णक्ये।गलक्षणमपि संप्रसारणमन एव वचनत्प्रथमं परस्य यणः क्रियते । पूर्वस्य च प्रमक्तं प्रतिषिध्यते । संप्रसारणमिति वर्त्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणं विदेशस्यस्यापि संप्रसारणस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति । श्वयुवमघोनामतद्विते । युनः । यूना । संप्रसारणग्रहणमामर्थ्यादेव पूर्वस्य प्रतिषेधे वक्तव्ये संवर्णदीर्घत्वमेकादेशो न स्थानिवद्भवति । सति वा स्थानिवत्त्वे व्यवधानमेतावदाश्रयिष्यते ॥ अचि त्रैङ्गलपदादिलोपश्छन्दसि ॥ * ॥ अचि परतस्त्रेः संप्रसारणं भवति, उत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि विषये । तिस्र अत्रो यस्मिन् तत् तृचं सूक्तं, तृचं साम । अक्पूर्वभूः पथामानक्षःति समासान्तः । छन्दमीति किम् । त्पृचं क्रमं ॥ रयेमेतौ बहुलम् ॥ * ॥ रयिश्छन्दस्य छन्दसि विषये मतेौ परतो बहुलं संप्रसारणं भवति । आ रेवानेतु नो विशः । न च भवति । रयिमान्पृष्ठिवर्तुनः ॥

लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥

न संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । लिटि परतो वयो यकारस्य संप्रसारणं न भवति । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । लिङ्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

वश्चास्यान्धतरस्यां किति ॥ ३९ ॥

अस्य वयो यकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । ऊवतुः । ऊवुः । ऊयतुः । ऊयुः । किति यज्ञादित्वाद् धातोः प्राप्तमकित्यपि लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्यात उभयं प्रतिषिध्यते ॥ उवाचिथ ॥

वेञ् ॥ ४० ॥

लिटीत्यनुवर्त्तते । वेञ् तन्तुसंतानइत्यस्य धातोर्लिटि परतः संप्रसारणं न भवति । ववौ । ववतुः । ववुः । किति यज्ञादित्वाद् धातोः प्राप्तमकित्यपि लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्यात उभयं प्रतिषिध्यते ॥

ल्यपि च ॥ ४१ ॥

वेज इत्यनुवर्त्तते । ल्यपि च परतो व्यञ्जः संप्रसारणं न भवति ।
प्रवाय । उपवाय । पृथयोगकरणमुत्तरार्थम् ।

ज्यश्च ॥ ४२ ॥

ल्यपीत्येव । ज्या वयोहानावित्यस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न
भवति । प्रज्याय । उपज्याय ॥

व्यश्च ॥ ४३ ॥

ल्यपीत्येव । व्यञ्ज संवरणइत्येतस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न
भवति । प्रव्याय । उपव्याय । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विभाषा परेः ॥ ४४ ॥

ल्यपि च व्यश्चेत्यनुवर्त्तते । परेहत्तरस्य व्यञ्जित्येतस्य, धातोर्ल्यपि
परतो विभाषा संप्रसारणं न भवति । परिवीय यूपम् । परिख्याय । 'संप्र-
सारणे कृते परपूर्वत्वे च ह्रस्वस्येति तुक् प्राप्नोति स हल इति दीर्घत्वेन
परत्वाद्वाध्यते ॥

आदेच उपदेशे ऽशिति ॥ ४५ ॥

धातो रिति वर्त्तते । एजन्तो यो धातुरूपदेशे तस्याकारादेशो
भवति, शिति तु प्रत्यये न भवति । ग्लौ । ग्लाता । ग्लातुम् । ग्लातव्यम् ।
शो । निशाता । निशातुम् । निशातव्यम् । एच इति किम् । कर्ता ।
हत्ता । उपदेशइति किम् । चेता । स्तोता । अशितीति किम् । ग्लायति ।
ग्लायति । कथं जगले, मन्त्रे । नैवं विज्ञायते । शकार इत्यस्य सोऽयं
शित्ति, किं तर्हि श एव इत् शित् । तत्र यस्मिन्विधिस्तदादावत्यहणइति
शिदादौ प्रत्यये प्रतिषेधः । एश् शकारान्तो भवति । अशितीति च
प्रसज्यप्रतिषेधायम् । तेनैतदात्थमनैमित्तिकं प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवतीति ।
सुभनः सुञ्च इति । आतश्चोपसर्गइति कप्रत्ययः । सुभानः सुञ्चान
इत्यातो युञ्जित्येवमादि सिद्धं भवतीति । आकाराधिकारस्त्वयं नित्यं
स्मयतेरिति यावत् ॥

न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥

व्यञ् इत्येतस्य धातोर्लिटि परत आकारादेशो न भवति । संवित्याय । संविष्ययिथ । लिट्यभ्यासस्याभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । ण्यत्वोच्चारिताति वृद्धिः ॥

स्फुरतिस्फुलत्वोर्घञि ॥ ४७ ॥

आदेच इति वर्त्तने । स्फुर स्फुल चलनइत्येतयोर्द्वौत्वारेचः स्याने घञि परत आकारादेशो भवति । विस्फारः । विस्फालः । विष्फारः । विष्फालः । स्फुरतिस्फुनत्वोर्निर्निविध्य इति वा पत्वम् ॥

क्रीड्जीनां णौ ॥ ४८ ॥

दुक्रीञ् द्रव्यविनिमये, इड् अश्रयने, जि जये, इत्येतेषां धातूनामेचः स्याने णौ परत आकारादेशो भवति । क्रापयति । अश्रापयति । जापयति ॥

सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥

णावितिवर्त्तते । षिधु हिंसासंराद्धोरित्यस्य धातोरेपरलौकिकेर्घञे वर्त्तमानस्यैचः स्याने णौ परत आकारादेशो भवति । अचं साधयति । यामं साधयति । अपारलौकिकइति किम् । तपस्तापसं मेधयति । स्वान्वेवैतं कर्माणि मेधयन्ति । अत्र हि सिध्यतिः पारलौकिके ज्ञानविशेषे वर्त्तते । तापसः सिध्यति । ज्ञानविशेषमासादयति । तं तपः प्रयुङ्क्ते । स च ज्ञानविशेषउत्पन्नः परलोके जन्मान्तरे फलमभ्युदयलक्षणमुपसंहरन् परलोकप्रयोजनो भवति । इह कस्माच्च भवति । अचं साधयति । ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति । सिधेरचार्थो निष्पत्तिः । तस्याः प्रयोजनमवन्म् । तस्य यदुत्तमं तत्पारलौकिकम्, न पुनः सिद्धिरवेति न आत्वं पर्युदस्यते । साक्षात्परलोकप्रयोजने च सिध्यर्थे कृतावकाशं वचनमेवं विषयं नावगाहते । सिध्यतेरिति श्यना निर्देशः षिधु गत्यामित्यस्य धौवादिकस्य निवृत्त्यर्थः ॥

मीनातिमिनोतिदीडां ल्यपि च ॥ ५० ॥

आदेच उपदेशइति वर्त्तते । मीञ् हिंसायाम्, डुमिञ् प्रक्षेपणे, दीङ् लय, इत्येतेषां धातूनां ल्यपि विषये चकारादेशश्च विषये उपदेशश्च प्राक्-

प्रत्ययोत्यन्तेरान्त्यस्यं स्थाने आकारादेशो भवति । प्रमाता । प्रमातव्यम् ।
प्रमातुम् । प्रमाय । निमाता । निमातुम् । निमातव्यम् । निमाय ।
उपदाता । उपदातव्यम् । उपदातुम् । उपदाय । उपदेशएवात्वविधा-
नाद्विषर्णान्तलक्षणः प्रत्ययो न भवति । आकारान्तलक्षणश्च भवति ।
उपदायो वर्त्तते । ईपदुपदानमिति घञ्दुचौ भवतः ॥

विभाषा लीयते ॥ ५१ ॥

ल्यपीति वर्त्तते, आदेश उपदेशइति च । लीङ् श्लेषणइति
द्विवादिः ली श्लेषणइति ऋयादिस्तयोस्त्रभयोरपि यका निर्देशः स्मर्यते ।
लीयतेर्दृतात्पर्ये च एचश्च विषये उपदेशएवान्त्यस्य स्थाने विभाषा
आकारादेशो भवति । विलाता । विलातुम् । विलातव्यम् । विलाय ।
विनेता । विलेतुम् । विलेतव्यम् । विलीय ॥ निर्मोमलियां खनचोः
प्रतिषेधा वक्तव्यः ॥ * ॥ ईषत्प्रमयः । प्रमयो वर्त्तते । ईषत्विमयः । निमयो
वर्त्तते । ईषत्तुल्यः । विलयो वर्त्तते । अत्र लियो व्यर्थास्यतविभाषावि-
जानात्सिद्धम् । एवं च प्रलम्भनशालीनीकरणयोश्च यौ नित्यमात्व
भवति । कस्त्वामुल्लापयते । श्येनो वर्त्तिका मुल्लापयते ॥

खिदेऽकृन्दसि ॥ ५२ ॥

विभाषेति वर्त्तते । खिद दैन्यइत्यस्य धातोरचः स्थाने कृन्दसि
विषये विभाषा आकार आदेशो भवति । चित्तं चिखाद । चित्तं चिखेद ।
कृन्दसीति किम् । चित्तं खेदयति ॥

अपगुरो णमुलि ॥ ५३ ॥

- गुरी उग्रमनइत्यस्य धातोरपपूर्वस्य णमुलि परत एचः स्थाने
विभाषा आकार आदेशो भवति । अपगारमपगारम् । अपगोरमपगोरम् ।
आभोत्स्ये णमुन्वेति णमुल् । अस्यपगारं युध्यन्ते । अस्यपगारं युध्यन्त-
इत्यत्र द्वितीयायां चेति णमुल् ॥

चिस्फुरोर्णी ॥ ५४ ॥

चिञ् स्फुर इत्येतयोर्द्वौ त्वौर्णौ परत एवः स्थाने विभाषा आका
रादेशो भवति । चापयति । चाययति । स्फारयति । स्फोरयति ॥

प्रजने वीयते ॥ ५५ ॥

णाविति वर्त्तते । वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु इत्यस्य धातोः
प्रजने वर्त्तमानस्य षौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । पुरोवातो
गाः प्रवापयति । पुरोवातो गाः प्रवाययति । गर्भे याहयतीत्यर्थः । प्रजने
हि जन्मन उपक्रमा गर्भयहणम् ॥

विभेतेर्हेतुभये ॥ ५६ ॥

णाविति वर्त्तते विभाषेति च । हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य
प्रयोजकस्ततो यद्भयम्, स यस्य भयस्य साक्षाद्हेतुः, तद्भयं हेतुभयम् ।
तत्र वर्त्तमानस्य जिभी भयइत्यस्य धातोर्णौ परतो विभाषा आकारादेशो
भवति । मुण्डो भापयते । मुण्डो भीषयते । जटिलो भापयते । जटिलो
भीषयते । भीष्म्योर्हेतुभय इत्यात्मनेपदम् । भियो हेतुभये षुक् । स चात्वपत्ते
न भवति । लिभियारीकारप्रश्लेषनिर्देशादीकारान्तस्य भियः षुग्विधीयते ।
हेतुभयइति किम् । कुञ्चिकयैनं भाययति । अत्र हि कुञ्चिकातो भयं
कारणात्, हेतोर्देवदत्तात् ॥

नित्यं स्मयते ॥ ५७ ॥

णाविति वर्त्तते, हेतुभयइति च । नित्ययहणाद्विभाषेति निवृ-
त्तम् । स्मिङ् ईषट्ठमनइत्यस्य धातोर्हेतुभयेषं षौ परतो नित्यमाकारा-
देशो भवति । मुण्डो विस्मापयते । जटिलो विस्मापयते । भयइति किम् ।
कुञ्चिकयैनं विस्मापयति । भयशब्देन हेत्वर्थसामान्यादिह स्मयतेर्था
ऽभिधीयते । नहि मुख्ये भये स्मयतेर्धृतिरस्ति ॥

सृजिहशोर्भल्यमकिति ॥ ५८ ॥

सृज्र विसर्गं, दृशिर् प्रेतणे, इत्येतयोर्द्वौ त्वौर्भलादावकिति प्रत्यये
परतो ऽमागमो भवति । सृष्टा । सृष्टुम् । सृष्टव्यम् । द्रष्टा । द्रष्टुम् ।

द्रष्टव्यम् । लघुभ्रगुणापञ्चादोयममागमः । अस्त्रोदोत् । अद्रात्तीत् । सिचि
वृद्धिरमि कृते भवति पूर्वं तु बाध्यते । भलीति किम् । सज्जनम् ।
दर्शनम् । अक्रीतीति किम् । सुष्टः । दृष्टः । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये
कार्यावज्ञानादिह न भवति । रज्जुसृष्ट्यां देवदृग्भ्यामिति ॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्थान्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥

उपदेशइति वर्त्तते, भक्त्यमक्रीतीति च । उपदेशे ऽनुदात्तस्य धातो-
श्चकारोपधस्य भलाद्वावकिति प्रत्यये परतो ऽन्यतरस्याममागमो भवति ।
वृत्ता । तर्पिता । तर्प्ता । द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । वृष प्रीणने दृष
हर्षणमोचनयोः, इत्यन्तौ रधादौ धातू तयोरिडागमो रधाद्भिभ्यश्चेति
विकल्प्यते । अनुदात्तोपदेशः पुनरमर्थ एव । अनुदात्तस्येति किम् ।
वर्ष्ठा । वर्ठम् । वर्ठव्यम् । वृह उग्रमनइत्ययमुदात्तोपदेश ऊदित्वाञ्जा-
स्येड् विकल्प्यते । ऋदुपधस्येति किम् । भेत्ता । हेत्ता । भलीत्येव । तर्प-
णम् । दर्पणम् । अक्रीतीत्येव । वृत्तः । दृत्तः ॥

शीर्षेच्छन्दसि ॥ ६० ॥

शीर्षेति शब्दान्तरं शिरःशब्देन ममानार्थं छन्दसि विषये
निपात्यते न पुनरयमादेशः शिरःशब्दस्य सोऽपि हि छन्दसि प्रयुज्यत
एव । शीर्षा हि तत्र सोमं क्रीतं हरन्ति । यत्ते शीर्षां दैर्भाग्यम् ।
छन्दसोति किम् । शिरः ॥

ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥

शीर्षेति वर्त्तते । आदेशोऽयमिष्यते स कथं तद्धितइति हि परं
निमित्तमुपादीयते स तदनुकूपां प्रकृतिं शिरःशब्दमातिवर्षति । यकारः दौ
तद्धिते परतः शिरःशब्दस्य शीर्षेत्वादेशो भवति । शीर्षेयो हि मुख्यो
भवति । शीर्षेयः स्वरः । शिरसि भव इति शरीरावयवाच्चेति यत् ।
ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । तद्धितइति किम् । शिर इच्छति
शिरस्यति ॥ वा केशेषु ॥ * ॥ शिरसः शीर्षेत्वादेशो वक्तव्यः । शीर्षेयाः
केशाः । शिरस्याः केशाः ॥

अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥

अत्रादौ तद्धिते शिरसः शीर्षशब्द आदेशो भवति । हास्तिशिरसो ऽपत्यं, हास्तिशीर्षः * । बाह्यादिभ्यश्चेति इञ् । स्यूलशिरस इदं स्यौलशीर्षम् । शीर्षेणभावे हि अचिति प्रकृतिभावः स्यात् । हास्तिशीर्षिशब्दात् स्त्रियामिजे ऽणिजेरनार्षयोः व्यङ्गादेशे कृते शीर्षस्य शिरःशब्दग्रहणेन ग्रहणात् शीर्षादेशः प्राप्नोति । तत्र प्रकृतिभावे सति हास्तिशीर्षण्येत्यनिष्टं रूपं स्यात् । इष्यते तु हास्तिशीर्ष्येति तत्कथं, कर्त्तव्यात्र यत्नः । अणिजन्ताद् वा परः प्रत्ययः व्यङ्गाश्रयितव्यस्तत्र यस्मिन्तिलोपस्य स्थानिषद्वाद् व्यवधानम् ॥

पदन्नोमास्हृन्निशसन्धूपन्दोषन्यकञ्कनुदन्नासञ्क-

श्मभृतिषु ॥ ६३ ॥

पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असञ् यूप दोष यकृत् शकृत् उदक आसन इत्येतेषां शब्दानां स्थाने शस्मभृतिप्रत्ययेषु परतः पद् दत् नस् मास् हृत् निश् असन् यपन् दोषन् यकृन् शकृन् उदन् आसन इत्येते आदेशा यथासंख्यं भवन्ति । पद् । निपदश्चतुरो जहि । पदा वर्त्तय गोदुहम् । पादस्य पत् । दत् । या दतो धावति तस्य श्यावदन् । नस् । सूकरस्त्वखनचमा । मास् । मासि त्वा पश्यामि चतुषा । हृद् । हृदा पूतेन मनसा जातवेदसम् । निश् । अमावास्यायां निशि यजेत । असन् । असिक्तोऽज्ञावरोहति । यूपन् । या पात्राणि यूप्ण आसिचनानि । दोषन् । यस्ते दोषो दौर्भाग्यम् । यकृन् । यक्कावद्व्रति । शकृन् । शक्कावद्व्रति । उदन् । उद्रे दिव्यस्य नाषा ते । आसन । आसनि किं लभे मधूनि । शस्मभृतिष्विति किम् । पादौ ते प्रतिपीड्यौ नासिके ते कृशे । के चिदत्र कन्दसीत्यनुवर्त्तयन्ति । अपरे पुनरविशेषेणञ्कन्ति । तथाहि । भाषायामपि पदादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ।

* पैलुशीर्षित्वाधिकं पुस्तकान्तरे ।

व्यायामंतुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्तितस्य च । ॥

व्याधयो नापसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥

इत्येवमादयः । अन्यतरस्यामित्येतदनुवर्त्तयन्ति । तेन पादाद-
द्योपि प्रयुज्यन्ते । शस्मभृतिष्विति प्रकारे प्रभृतिशब्द इति । शला दोषणी
इत्यत्रापि दोषवादेशो भवति ॥ पदादिषु मांस्यत्सूनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
मांस पृतना सानु इत्येतेषां स्थाने यथासंख्यं मांसं पृत्तु इत्येते आदेशा
भवन्ति । मांस्यचन्या, उखायाः । मांसपचन्या इति प्राप्ते । पृत्सु मर्त्यम् ।
पृतनासु मर्त्यमिति प्राप्ते । न ते दिवो न पृथिव्या अधि क्षुषु । अधि-
सानुष्विति प्राप्ते ॥ नस् नासिकाया यत्सनुद्रेषु ॥ * ॥ नासिकाया नस्-
भावो वक्तव्यो यत् तस्नुद्र इत्येतेषु परतः । नस्यम् । नस्तः । नसनुद्रः ॥
यति वर्णनगरयोर्निति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नासिक्यो वर्णः । नासिक्यं
नगरम् ॥

धात्वादेः षः सः ॥ ६४ ॥

धातोरादेः षकारस्य स्थाने सकारादेशो भवति । षह । सहते ।
पिच । सिञ्चति । धातुग्रहणं किम् । षोडश । षडिकः । षण्डः । आदे-
रिति किम् । कर्षति । कृषति । आदेशप्रत्यययोरित्यत्र षत्वव्यवस्थायां
पादयो धातवः के विदुषदिष्टाः । के पुनस्ते ये तथा पठन्ते । अथवा लक्षणं
क्रियते । अज्दन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः स्मिस्विदिस्विदिस्विञ्जिस्व-
पितयश्च । मकारवकारयोरेनज्दन्त्यत्वात् भवतीति आयाते विधानम् । *
सृपिसृजिस्तृप्त्यासेकसृवर्जम् ॥ सुब्धातुष्विषुष्वष्कतीनां प्रतिषेधो वक्त-
व्यः ॥ * ॥ षोड्डीयति । षण्ड्डीयति । ष्वष्कते । ष्विषु इत्यस्य द्विती-
यस्यकारणकारश्चेष्यते । तेन तेष्ठीयते टेष्ठीयते इति चाभ्यासरूपं
द्विधा भवति ॥

णो . नः ॥ ६५ ॥

धातोरादेरित्यनुवर्त्तते । धातोरादेर्णकारस्य नकार आदेशो
भवति । णीञ् । नयति । णम । नमति । णह । नहति । धात्वादे-

* मकारवकारयोरित्यारभ्य विधानमित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

रित्येव । अणिति । सुब्धातिरयमपि नेष्यते । णकारमिच्छति, णकारी-
यति । उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्येत्यत्र णत्वविधेर्व्यवस्थार्थं णादयो
धातवः के चिदुपदिश्यन्ते । के पुनस्ते । ये तथा पठन्ते अय वा
लक्षणं क्लियते । सर्वे णादयो णोपदेशाः । नृनन्दिनादिनक्कनाटिनाणुनाधु-
वर्जम् ॥

लोपो व्योर्वलि ॥ ६६ ॥

धातिरिति प्रकृतं यत् तद् धात्वादेरिति "पुनर्द्वान्तुग्रहणाच्चि-
त्तम् । तेन धातिरधातोश्च वकारयकारयोर्वलि परतो लोपो भवति ।
दिव् । दिदिवान् । दिदिवान्सौ । दिदिवान्सः । ऊयी । ऊतम् । कूयी ।
कूतम् । गोधाया द्रक् । गौधिरः । पवेरन् । यजेरन् । वकारस्य । लीवेर-
दानुक् । नीरदानुः । स्रिवेः । आस्रेमाणम् । उणादयो बहुलमिति बहु-
लवचनाच्छेदाः शूडनुनासिके चेति ऊठ् न भवति । वलीति किम् । ऊयते ।
कूयते । पूर्वं लापग्रहणं किम् । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोपो यथा स्यात् ।
कण्डूयतेः क्लिप् । कण्डूः । लोलूयतेः । लोलूः । व्रश्वादीनामुपदेशसा-
मर्थ्याद् वलि लोपो न भवति । वृश्चति व्रश्चेत्यत्रापि हि संप्रसारण-
हलादिः शेषयोर्बहिरङ्गत्वात्प्राप्ति ॥

वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥

लोप इति वर्त्तते । वेरिति क्लिन्नादयो विशेषाननुबन्धानुत्सृज्य
सामान्येन रक्षन्ते । वेरपृक्तस्य लोपो भवति । ब्रह्मभूणश्चेषु क्लिप् ।
ब्रह्महा । भूणहा । स्पृशानुदके क्लिन् । घृतस्पृक् । तैलस्पृक् । भञ्जो यिवः ।
अर्तुभाक् । पादभाक् । तुरीयभाक् । अपृक्तस्येति किम् । वृद्ध्यां विन् ।
दर्विः । कृग्शृसृजाश्भ्यः क्लिः । जाश्विः ॥

हल्लब्धाब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्थपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥

लोप इति वर्त्तते । तदिह लौकिकेनार्थनार्थेण कर्मसाधनं
द्रष्टव्यम् । लुप्यतइति लोपः । हलन्ताद् व्यन्ताद्वाबन्ताच्च दीर्घात्परं सु-
ति सि इत्येतद्रपृक्तं हल् लुप्यते । हलन्तात् सुलोपः । राजा । तवा ।

उखास्रत् । पर्णध्वत् । ड्यन्तात् । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गरी । आबन्तात् ।
 गद्वा । बहुराजा । कारीषगन्ध्या । हलन्तादेव तिलोपः सिलोपश्च ।
 तत्र तिलोपस्तावत् । अबिभर्भवान् । भृजो लडि तिपि श्लौ भृजामित्
 इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । अजागर्भवान् । सिलोपः । अभिनोत्र । अच्छिनोत्र ।
 दस्य रेफः । हल्ड्याब्भ्य इति किम् । यामणीः । सेनानीः । दीर्घादिति
 किम् । निष्कौशाश्विः । अतिखट्टुः । सुतिसीति किम् । अभैत्सीत् ।
 तिपा सहचरितस्य सिशब्दस्य ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति
 किम् । भिनत्ति । छिनत्ति * । हलिति किम् । बिभेद । विच्छेद । अथ
 क्रिमर्थं हलन्तात्सुतिसीनां लोपो विधीयते संयोगान्तलोपेनैव सिद्धम् ।
 न सिद्ध्यति राज्ञा तत्तेत्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्तिलोपो न स्यात् ।
 उखास्रत् पर्णध्वदित्यत्रापदान्तत्वाद्दृत्वं च न स्यात् । अभिनोत्रेत्यत्रातो
 रोपप्लुताद्प्लुतइत्युत्वं न स्यात् । अबिभर्भवानित्यत्र तु रात्संस्थेति निय-
 माल्लोप एव न स्यात् ॥

संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिद्ध्यति ।

रात्तु तेनैव लोपः स्याद्वलस्तस्माद्विधीयते ॥

एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ॥ ६८ ॥

लोप इति वर्त्तते, हलिति च । अपृक्तमिति नाधिक्रियते । तथा
 च पूर्वमूत्रे पुनरपृक्तग्रहणं कृतम् । एङन्तात्प्रातिपदिकाद् ह्रस्वान्ताच्च
 परो ह्रस्वप्यते स चेत्संबुद्धेर्भवति । एङन्तात् । हे अग्ने । हे वायो ।
 ह्रस्वान्तात् । हे देवदत्त । हे नदि । हे वधु । हे कुण्ड । कुण्डशब्दाद्-
 तामित्यम् । अमि पूर्व इति पूर्वत्वे कृते हल्मात्रस्य मकारस्य लोपः ।
 हे कतरादित्यत्र डिदयमद्डादेशस्तत्र टिलोपे सति ह्रस्वाभावाच्चास्ति
 संबुद्धिलोपः । एङ्ग्रहणं क्रियते संबुद्धिगुणबलीयस्त्वात् ॥

श्रीकृन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥

* विभर्तीत्यधिक्रमेकस्मिन्पुस्तके ।

शिश्वेतस्य बहुलं कृन्दसि विषये लोपा भवति । या क्षेत्रा ।
या वना । यानि क्षेत्राणि । यानि वनानि ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥

पिति कृति परतो ह्रस्वस्य तुगागमो भवति । अग्निचित् ।
सोमसुत् । प्रकृत्य । प्रहृत्य । उपस्तुत्य । ह्रस्वस्येति किम् । आलूय ।
यामणीः । पितीति किम् । कृतम् । हृतम् । कृतीति किम् । पटुतरः ।
पटुतमः । यामणिकुलमित्यत्र ह्रस्वस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् तुग्भ भवति ॥

संहितायाम् ॥ ७२ ॥

अधिकारो ऽयमनुदात्तं पदमेकवर्जमिति यावत् । प्रागेतस्मात्सू-
त्रादित उत्तरं यदुक्त्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् । वस्यति ।
इको यणचि । दध्यत्र । मध्यत्र । संहितायामिति किम् । दधि अत्र ।
मधु अत्र ॥

क्रे च ॥ ७३ ॥

ह्रस्वस्य तुगिति वर्त्तते । कृकारे परतः संहितायां विषये ह्रस्वस्य
तुगागमो भवति । इच्छति । गच्छति । ह्रस्व णघात्रागमो न त्वदन्तः ।
तेन चिच्छिदत्तुश्चिच्छिदुरित्यत्र तुगभ्यासस्य यद्गणेन न शृङ्गतइति हलादिः
शेषेण न निवर्त्तते । नावयवयुवः समुदायावयवो भवतीति ॥

आङ्गाडोश्च ॥ ७४ ॥

तुगित्यनुवर्त्तते, कृइति च । आङो ङित ईषदादिषु चतुर्ष्वर्थेषु
वर्त्तमानस्य माङश्च प्रतिषेधवचनस्य कृकारे परतस्तुगागमो भवति । पदाः
न्ताद्वेति विकल्पे प्राप्ते नित्यं तुगागमो भवति । ईषदर्थे । ईषच्छाया ।
आच्छाया । क्रियायोगे । आच्छादयति । मर्यादाभिविध्याः । आच्छा-
यायाः । आच्छायम् । माङः खल्वपि । माच्छैत्सीत् । माच्छिदत् । ङिद्वि-
शिष्टग्रहणं किम् । आङ्गाया । आच्छाया । प्रमाकृन्दः । प्रमाकृन्दः ॥

दीर्घात् ॥ ७५ ॥

क्रे तुगिति वर्त्तते । दीर्घात्परो यश्कृकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव

दीर्घस्य तुगागमो भवति । ह्रीच्छति । खेच्छति । अयवाच्छायते । विवा-
च्छायते ॥

पदान्ताद्वा ॥ ७६ ॥

दीर्घाच्छे तुगिति वर्त्तते । पदान्ताद्दीर्घान्तरो यश्चकारस्तस्मिन्पूर्वस्य
तस्यैव दीर्घस्य पूर्वेण नित्यं प्राप्नो वा तुगागमो भवति । कुटीच्छाया ।
कुटीक्षाया । कुवलीच्छाया । कुवलीक्षाया ॥ विश्वजनादीनां कृन्दसि वा
तुगागमो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विश्वजनच्छत्रम् । विश्वजनच्छत्रम् ।
नच्छायां कुरवोपराम् । नक्षायां कुरवोपराम् ॥

इको यणचि ॥ ७७ ॥

अचि परत इको यणादेशो भवति । दध्यत्र । मध्यत्र । कर्त्रर्थम् ।
हर्त्रर्थम् । लाङ्गतिः ॥ इकः प्रुतपूर्वस्य सवर्णदीर्घबाधनार्थं यणादेशो
वक्तव्यः ॥ * ॥ भोऽ इ इन्द्रम् । भोऽ यिन्द्रम् । अचीति चायमाधिकारः
संप्रसारणाच्चैति यावत् ॥

एचो ऽएवायावः ॥ ७८ ॥

एचः स्थाने ऽचि परतो ऽय् अच् आय् अच् इत्येते आदेशा
यथामख्यं भवन्ति । चयनम् । लवनम् । चायकः । लायकः । कयेते ।
व्ययेते । याववरुणाट्टि ।

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥

योयमेचः स्थाने वान्तादेश ओकारस्य अच् औकारस्याच् स
यकारादौ प्रत्यये परतो भवति । बाधव्यः । माण्डव्यः । शङ्खव्यं दाह ।
पिण्डव्यः कार्पासः । नाड्यो हृदः । वान्त इति किम् । रायमिच्छति
रैयति । यीति किम् । गोभ्याम् । नौभ्याम् । प्रत्ययइति किम् । गोया-
नम् । नौयानम् ॥ गौर्युतौ कृन्दसि ॥ * ॥ गोशब्दस्य यूतौ परतश्चकृन्दसि
विषये वान्तादेशो वक्तव्यः । आनो मित्रावरुणा शृतेर्गव्युत्तिमुच्चतम् ।
कृन्दसीति किम् । गौर्युतिः ॥ अर्धपरिमाणे च ॥ * ॥ गौर्युतौ परतो
वान्तादेशो वक्तव्यः । गव्युत्तिमात्रमध्वानं गतः ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥

एच इति वर्त्तते । वान्तो यि प्रत्ययइति च । धातोर्य एच् तन्निमित्तो यकारादिप्रत्ययनिमित्तस्तस्य यकारादौ प्रत्यये परतो वान्तादेशो भवति । लव्यम् । पव्यम् । अवश्यलाव्यम् । अवश्यपाव्यम् । धातोरिति किम् । प्रातिपदिकस्य नियमो मा भूत् । तत्र को दोषः । बाधव्य इत्यत्रैव स्यात् । इह न स्याद् गव्यं नाव्यमिति । तन्निमित्तस्येति किम् । अतन्निमित्तस्य मा भूत् । औयते । औयत । लौयमानिः । पौयमानिः । अत इज् । एवकारकरणं किम् । धात्ववधारणं यथा स्यात् तन्निमित्तावधारणं मा भूदिति । तन्निमित्तस्य हि धातोश्चाधातोश्च भवति । बाधव्यः । अवश्यलाव्यम् । लव्यम् ॥

क्षय्यज्यौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥

क्षि जि इत्येतयोर्द्वौत्वार्थेति प्रत्यये परतः शक्यार्थं गम्यमाने एकारस्यायादेशो निपात्यते । शक्यः क्षेतुं, क्षय्यः । शक्यो जेतुं, क्षय्यः । शक्यार्थेइति किम् । क्षेत्यं पापम् । क्षेत्यो वृषलः ॥

क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥

क्रीणातेर्द्वौतोस्तदर्थं क्रयार्थं यत्तस्मिन्वभिधेये यति प्रत्यये परतो ऽयादेशो निपात्यते । क्रय्यो गौः । क्रय्यः कम्बलः । क्रयार्थं यः प्रसारितः स उच्यते । तदर्थेइति किम् । क्रयं नो धाम्यं न चास्ति क्रय्यम् ॥

भय्यप्रवय्ये च्छन्दसि ॥ ८३ ॥

बिभेतेर्धातोः प्रपूर्वस्य च वी इत्येतस्य यति प्रत्यये परतश्छन्दसि विषये ऽयादेशो निपात्यते । भय्यं किलासीत् । वत्सतरी प्रवय्या । भय्येति कृत्यल्युटो बहुलमित्यपादाने यत्प्रत्ययः । बिभेत्यस्मादिति भय्यम् । प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् । अन्यत्र प्रवेपमित्येव भवति । छन्दसीति किम् । भेयम् । प्रवेयम् ॥ ह्रदय्याऽप उपसंख्यानम् * ॥ ह्रदय्या आपः । ह्रदे भवा, भवे छन्दसीति यत्प्रत्ययः ॥

एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥

अधिकारोयम् । ख्यत्यात्परस्येति प्रागेतस्मात्सूत्रादित उत्तरं
यद्व्यामस्तत्र पूत्रेस्य परस्य द्वयोरपि स्थाने एकादेशो भवतीत्येतद्वृत्त-
व्यम् । वक्ष्यति । आद्रुण इति । तत्राचि पूर्वस्यावर्णाच्च परस्य स्थाने
एको गुणो भवति । खट्वन्द्रः । मालेन्द्रः । पूर्वपरग्रहणं द्वयोरपि युगपदा-
देशप्रतिपत्त्यर्थम् । एकैकस्यैव हि स्यात् । नेभि सप्रमीपञ्चम्यौ युगपत्प-
कल्पिके भवत इति । एकग्रहणं पृथगादेशनिवृत्त्यर्थं स्थानिभेदाद्वि भिन्ना-
द्विषु नत्ववट्टावादेशौ स्याताम् ॥

अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥

एक इति वर्त्तते पूर्वपरयोरिति च । एकः पूर्वपरयोरिति योयमेकादेशो
विधीयते स पूर्वस्यान्तवद्भवति, परस्याद्विवद्भवति । यथा तस्मिन् आदिर्वा
तदन्तर्भूतस्तद्वहणेन वृक्ष्यते तद्वदेकादेशो ऽपि तद्वहणेन वृक्ष्यते इत्येषो
ऽतिदेशार्थः । ब्रह्मबन्धुरित्यत्र ब्रह्मबन्ध्विति प्रातिपदिकम्, ऊडिक्यप्राति-
पदिकं, तयोः प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोर्य एकादेशः स प्रातिपदिकस्यान्त-
वद्भवति । यथा शक्यते कर्त्तुं इयात्प्रातिपदिकादिति स्वादिविधिः । वृत्ता-
दित्यत्र सुबौकारः असुबकारः, तयोः सुबसुपरेकादेशः सुप आदिवद्भवति ।
यथा शक्यते वर्त्तुं सुबन्तं पदमिति । वर्णाश्रयविधावयमन्तादिवद्भावो
नेष्यते, तथाहि खट्वाभिरित्यत्रान्तवद्वावाभावादतो भिस ऐसिति न भवति ।
द्वयतजुंहावेति संप्रसारणपूर्वत्वस्यादिवद्वावाभावादात औ णल इति न
भुवति । अस्यै अश्वः, अस्या अश्व इति वृद्धिरेचीति वृद्धिरेडः पदान्ता-
दतीत्यत्र विधावादिवच्च भवति । पूर्वपरसमुदाय एकादेशस्य स्थानो, स
हि तेन निवर्त्यते, तत्रावयवयोरानुमानिकं स्थानित्वमिति तदाश्रयं
कार्यं स्थानिवद्वावादप्राप्तमित्यन्तादिवद्वावो विधीयते ॥

षत्वतुकारसिद्धः ॥ ८६ ॥

षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशो ऽमिट्टो भवति, सिट्टकार्ये न
करोतीत्यर्थः । असिट्टवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावाद्ये च ।

कोसिचद् इत्यत्र एहः पदान्तादतीत्येकादेशस्य परं प्रत्यादिवत्त्वादपदा-
देरिण उत्तरस्यादेशस्य सकारस्य पत्वं प्राप्नोति, तदसिद्धत्वाच्च भवति ।
कोस्य योस्य कोस्मै योस्मै इत्येकादेशस्यासिद्धत्वादिण इति पत्वं न
भवति । तुग्विधौ । अधीत्य प्रेत्येत्त्रैकादेशस्यासिद्धत्वात् इह स्वस्य पिति
कृति तुगिति तुग्भवति ॥ संप्रसारणङीटसु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ संप्रसा-
रणे । ब्रह्महूषु । परिशीषु । संप्रसारणपूर्वत्वस्यासिद्धत्वात्पत्वं न प्राप्नोति ।
हौ । वृत्तेच्छत्रम् । वृत्ते कृत्रम् । इटि । अपचेच्छत्रम् । अपचे कृत्रम् ।
आनुणस्यासिद्धत्वाद् इह स्वलक्षणो नित्योत्र तुक् प्राप्नोति, दीर्घात्पदान्ता-
द्वेति तुग्विकल्प इष्यते ॥

आनुणः ॥ ६७ ॥

अधीत्यनुवर्तते । अवर्णात्परो ऽण् अचि च पूर्वा यो ऽवर्णस्तयोः
पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्याने एका गुण आदेशो भवति । तत्रेदम् । खट्वेन्द्रः ।
मालेन्द्रः । तत्रेहते । खट्वेहते । तत्रेदकम् । खट्वेदकम् । तत्रशयः । खट्वशयः ।
तत्रल्कारः । खट्वल्कारः । लकारस्य स्याने यो ऽण् तस्य लपरत्वमिष्यते ॥

वृद्धिरेचि ॥ ६८ ॥

आदिति वर्तते । अवर्णात्परो य एच् एचि च पूर्वा यो ऽवर्णस्तयोः
पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्याने वृद्धिरेकादेशो भवति । आनुणस्यापवादः ।
ब्रह्मैडका । खट्वैडका । ब्रह्मैतिकायनः । खट्वैतिकायनः । ब्रह्मैदनः ।
खट्वैदनः । ब्रह्मैपगवः । खट्वैपगवः ॥

एत्येधत्प्रसु ॥ ६९ ॥

वृद्धिरेचीति वर्तते, आदिति च । तदेतदेज्यहणमेतेरेव विशेषणं
न पुनरेधतेरव्यभिचारादूठश्चासंभवात् इण् गतावित्येतस्मिन्धातावचि
एध वृद्धावित्येतस्मिन् ऊठि च पूर्वे यद्वर्णं ततश्च परो योच् तयोः पूर्व-
परयोरवर्णाचोः स्याने वृद्धिरेकादेशो भवति । उपैति । उपैषि । उपैमि ।
उपैधते । प्रैधते । प्रष्टाहः । प्रष्टौहा । प्रष्टौहे । ऊठ्यानुणापवादा
वृद्धिर्विधीयते । एत्येधत्यारस्वेडिपररूपापवादः । ओमाङोश्चेत्येतत्

पररूपं न बाध्यते, येन नाप्रपत्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भव-
तीति, परस्तादपवादः अनन्तरान्विधीन्बाधन्तइति वा । तेनेह न भव-
ति । उप आ इत, उपेत इति । अचीत्येव । उप इत, उपेतः ॥ अत्रादूहि-
न्यां वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ अतौहिणी ॥ स्वादीरेरिणोर्द्विवृत्तव्या ॥ * ॥
स्वैरम् । स्वैरिणी * ॥ प्रादूढोऽप्यैष्येणु वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ प्रौढः । प्रौढिः ।
प्रेयः । प्रैष्यः † ॥ अते च तृतीयासमासे ऽवर्णाद् वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥
मुखेन अतः । मुखार्तः । दुःखेन अतो, दुःखार्तः । अत इति किम् । मुखेन
इतः मुखेतः । तृतीयेति किम् । परमर्तः । समासइति किम् । मुखेनर्तः ॥
प्रवत्सतरकम्बलवसनानामृणे वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ प्र । प्रार्णम् । वत्स-
तर । वत्सतरार्णम् । कम्बल । कम्बलार्णम् । वसन । वसनार्णम् ॥ अण-
दशाभ्यां वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ अणार्णम् । दशार्णम् ॥

आटश्च ॥ ८० ॥

अचीति निवृत्तम् । अचीत्यनुवर्त्तते । आटः परो यो ऽच् अचि च
पूर्वा य आट तयोः पूर्वपरयोरौघोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति ।
ऐतिष्ट । ऐत्त । ऐत्तिप्यत । औभीत् । आड्डात् । औब्बीत् । चकारो
ऽधिकविधानार्थं उभयोमाडोश्च पररूपबाधनार्थः । औसीयत् । औका-
रीयत् । आ ऊठा औठा, तामैच्छत्, औठीयत् ॥

उपसर्गादिति धातौ ॥ ८१ ॥

आदित्येव । अत्रयान्तादुपसर्गादकारौघो धातौ परतः पूर्वपरयोः
स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । अननुणापवादः । उपाच्छति । प्राच्छति ।
उपाश्रति । उपसर्गादिति किम् । खट्टच्छति । मालच्छति । प्रगता
अच्छका अस्माद्वेशात्, प्रच्छको देशः । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्यु-
पसर्गसंज्ञका इति । अतीति किम् । उप इत, उपेतः । तपरकरणं किम् ।
उप अकारीर्यति । उपकारीयति । वा सुव्यापिशलेरिति विकल्पः

* स्वादीरेरिणोर्द्विवृत्तव्या ॥ * ॥ स्वैरः । स्वैरी । पा० २ ।

† अत्र धात्तिके ऊहयार्णं प्राह इति तदुदाहरणं च पुस्तकान्तरे ऽधिके ।

स्यात् । उपसर्गग्रहणस्यैव धातुग्रहणे सिद्धे धातुग्रहणं शाकलनिवृत्त्यर्थम् ।
 अत्यक्त इति हि शाकल्यस्य प्रकृतिभावः प्राप्नोति ॥

वा सुष्यापिशलेः ॥ ८२ ॥

आदित्येव । उपसर्गादृति धाताविति च । सुब्रन्तावयवे धाता-
 वृकारादौ परतो ऽवर्णान्तादुपसर्गात्पूर्वपरयोरपिशलेराचार्यस्य मतेन वा
 वृद्धिरेकादेशो भवति । उपर्षभीयति । उपार्षभीयति । उपस्कारीयति ।
 उपास्कारीयति । अकारलकारयोः सावर्ण्यविधिरिति अतीति लकारोपि
 गृह्यते । आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । वेति स्युच्यतएव ॥

औतो ऽमशसोः ॥ ८३ ॥

औतो ऽमि शसि च परतः पूर्वपरयोराकार आदेशो भवति । गां पश्य ।
 गाः पश्य । द्यां पश्य । द्याः पश्य । द्योशब्दोऽप्योकारान्त एव विद्यते, ततोपि
 परं सर्वनामस्थानं णिदिष्यते, तेन नाप्राप्तायां वृद्धावयमाकारो विधी-
 यमानस्ती बाधते । अमिति द्वितीयैकवचनं गृह्यते, शमा साहचर्यात्
 क्षुपीति चाधिकारात् । तेनाचिनवमसुनवमित्यत्र न भवति ॥

एडि पररूपम् ॥ ८४ ॥

आदित्येव । उपसर्गादृताविति च । अवर्णान्तादुपसर्गादेडादौ
 धातौ पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशो भवति । धृद्धिरेचोत्यस्यापवादः ।
 उपेलयति । प्रेलयति । उपोषति । प्रोषति । केचिद्वा सुष्यापिशनेरित्य-
 नुवर्त्तयन्ति तद्वाक्यभेदेन सुब्रधातौ विकल्पं करोति । उपेडकीयति ।
 उपैडकीयति । उपोदनीयति । उपैदनीयति ॥ शकन्धादिषु पररूपं
 वक्तव्यम् ॥ * ॥ शक अन्युः, शकन्धुः । कुल अटा, कुलटा ॥ सीमन्तः
 केशेषु ॥ सीमो ऽन्तः, सीमन्तः । अन्यत्र सीमान्तः ॥ एवे चानियोगे
 पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह एव, इहेव । अत्र एव, अत्रेव । अनि-
 योगइति किम् । इहैव भव मा ऽन्यत्र गाः ॥ औत्वाष्टयोः समासे क
 पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्थूल औतुः, स्थूलौतुः । स्थूलौतुः । बिम्बौष्ठी ।
 बिम्बौष्ठी । समासइति किम् । तिष्ठ देवदत्तौष्ठं पश्य ॥ एमबादिषु

कन्दसि पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ अपां त्वा एमन्, अप्यां त्विमन् । अपां
त्वा ओद्मन्, अपां त्वोद्मन् ॥

ओमाडोश्च ॥ ८५ ॥

आदित्येव । अवर्णान्तादोमि आडि च परतः पूर्वपरयोः स्थाने
पररूपमेकादेशो भवति । का ओमित्यवोचत्, कोमित्यवोचत् । योमित्य-
वोचत् । आडि खल्वापि । आ ऊठा, ओठा । अअ ओठा, अओठा ।
कदा ओठा, कदाठी । तदा ओठा, तदाठा । वृद्धिरेवीत्यस्यापवादः ।
इह तु आ अश्यात् अश्यात् अअ अश्यात् अअश्यादिति अकः सवर्णे
दीर्घत्वं बाधते ॥

उस्यपदान्तात् ॥ ८६ ॥

आदित्येव । अवर्णादपदान्तादुसि पूर्वपरयोरानुगात्रवादः पर-
रूपमेकादेशो भवति । भिन्द्या उस्, भिन्द्युः । क्तिन्द्या उस्, क्तिन्द्युः ।
अदा उस्, अदुः । अया उस्, अयुः । अपदान्तादिति किम् । का उसा,
कोसा । का उषिता, कोषिता । आदित्येव । चक्रुः । अबिभ्युः ॥

अतो गुणे ॥ ८७ ॥

अपदान्तादिति वर्त्तते । अकारादपदान्तादुणे परतः पूर्वपरयोः
स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । पचन्ति । यजन्ति । अकः सवर्णे दीर्घ-
स्यापवादः । पचे यजे इत्यत्र वृद्धिरेवीति र्वाद्ः प्राप्नोति । अत इति
किम् । यान्ति । वान्ति । गुणइति किम् । अपचे । अयजे । अपदान्ता-
दित्येव । दण्डायम् । यूपायम् ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ८८ ॥

अव्यक्तमपरिस्फुटवर्णं तदनुकरणं परिस्फुटवर्णमेव केन चित्सा-
दृश्येन तदव्यक्तमनुकरोति तस्य योच्छब्दस्तम्पादितौ पूर्वपरयोः स्थाने
पररूपमेकादेशो भवति । पठत् इति, पठिति । घटत् इति, घटिति ।
भटत् इति, भटिति । क्कमित् इति, क्कमिति । अव्यक्तानुकरणस्येति किम् ।
जगत् इति, जगदिति । अत इति किम् । मरट् इति, मरडिति । इता-

विति किम् । पठत् अत्र, पठदत्र ॥ अनेकाच इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह
मा भूत् । सत् इति, स्रदिति । कथं घटदिति गम्भीरमम्बुद्वेनेदितमिति ।
दकारान्तमेतदनुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

नाम्नेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ८९ ॥

अव्यक्तानुकरणस्याम्नेडितस्य यो ऽच्छब्द इतौ तस्य पररूपं न भवति
तस्य योन्यस्तकारस्तस्य वा भवति । पठत्पटदिति । पठत्पटेति करोति ।
नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनम् । यदा तु समुदायानुकरणं तदा भवत्येव पूर्वेण
पररूपं पठत्पटेति करोति ॥

नित्यमाम्नेडिते डाचि ॥ १०० ॥

अव्यक्तानुकरणस्यातो ऽन्यस्येति चानुवर्त्तते । डारपरं यदाम्नेडितं
तस्मिन्पूर्वस्याव्यक्तानुकरणस्याच्छब्दस्य योन्यस्तकारस्तस्य पूर्वस्य परस्य
चाद्यस्य वर्णस्य नित्यं पररूपमेकादेशो भवति । पठपटा करोति । दम-
दमा करीति * । पटदित्यस्मादव्यक्तानुकरणादिति डाचि विहिते डाचि
बहुलमिति द्विवचनं तच्च टिलोपात्पूर्वमेवेष्यते ॥

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥

अकः सवर्णे ऽचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशो भवति ।
दण्डायम् । दधोन्द्रः । मधूदके । होतृशयः । अर्क इति किम् । अग्नये ।
सवर्णइति किम् । दध्यत्र । अवीत्येव । कुमारी शेति । नाड्भलावित्यत्र
यदञ्जिति प्रत्याहारग्रहणं तत्र ग्रहणकशास्त्रस्यानभिनिर्वृत्तत्वात्सवर्णा न-
गृह्यन्त इति सवर्णत्वमीकारशकारयोरप्रतिषिद्धम् ॥ सवर्णदीर्घत्वे अति
स्र वा वचनम् ॥ * ॥ अति सवर्णे परभूते तत्र स्र वा भवतीति वक्तव्यम् ।
होतृ अकारः, होतृस्रकारः । यदा न स्र तदा दीर्घ एव होतृकारः ॥ लृति
ल्लृ वा वचनम् ॥ * ॥ लृति सवर्णे परतो ल्लृ वा भवतीति वक्तव्यम् ।
होतृ लकारः । होतृल्लृकारः । होतृकारः । अकारलकारयोः सवर्णाविधिरुक्ता
दीर्घपक्षे तु समुदायान्तरतमस्य लृवर्णस्य दीर्घस्याभावात् अकारः क्रियते ॥

* मटमटाकरोतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥

अक इति दीर्घ इति वर्तते । प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे कृत्स्न-
त्साहनयोत् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्ता । तस्यां प्रथमायां द्वितीयायां च
विभक्तावत्रि अकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशो भवति । अग्नी ।
वायू । वृत्ताः । प्लुताः । वृत्तान् । प्लुतान् । अतो गुण इति यदकारे पर-
रूपं तदकः सवर्णं दीर्घत्वमेव बाधते, न तु पूर्वसवर्णदीर्घत्वं, पुरस्तादप-
वादा अनन्तरान्विधेन्बाधन्तइति । अचीत्येव । वृत्तः । प्लुतः । अक
इत्येव । नावौ । पूर्वसवर्णग्रहणं किम् । अग्नी इत्यत्र पक्षे परमवर्णो मा
भूत् । दीर्घग्रहणं किम् । त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रादेशनिवृत्त्यर्थम् ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥

तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरस्य शसो ऽवयवस्य सकारस्य पुंसि
नकारादेशो भवति । वृत्तान् । अग्नीन् । वायून् । कर्तृन् । हर्तृन् ।
पण्डकान् । स्यूरान् । अरकान्यशय । सर्वे एते पुल्लिङ्गविशिष्टं स्वार्थं प्रति-
पादयन्ति । इह तु चञ्चेव चञ्चा । लुम्मनुष्यइति कनेो लुपि कृते लुपि
युक्तवद् व्यक्तित्वचनइति पुंसोपि स्त्रीलिङ्गता, तेन नत्वं च भवति, चञ्चाः
पश्य, वधिकाः पश्येति । तस्मादिति किम् । एतांश्चरतो गाः पश्य । शस
इति किम् । वृत्ताः । प्लुताः । पुंसोति किम् । धेनुः । बह्वीः । कुमारीः ॥

* नादिचि ॥ १०४ ॥

अवर्णादिचि पूर्वसवर्णदीर्घा न भवति । वृत्तौ । प्लुतौ । खट्वे ।
कुण्डे । आदिति किम् । अग्नी । इचीति किम् । वृत्ताः ॥

दीर्घाञ्जसि च ॥ १०५ ॥

दीर्घाञ्जसि इचि च परतः पूर्वसवर्णदीर्घा न भवति । कुमार्यो ।
कुमार्यः । ब्रह्मबन्धौ । ब्रह्मबन्धवः ॥

वा क्न्दसि ॥ १०६ ॥

दीर्घाक्न्दसि विषये जसि च इचि च परतो वा पूर्वसवर्णदीर्घा
न भवति । मासतीक्ष्णतसः । पिण्डीः । मासत्यश्चतसः । पिण्डः । वारा-
ही । उपानही । वाराह्यौ । उपानह्यौ ॥

अग्नि पूर्वः ॥ १०७ ॥

अक इत्येष । अग्नि परतो ऽकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो भवति । वृत्तम् । प्लुतम् । अग्निम् । वायुम् । पूर्वग्रहणं किम् । पूर्व एव यथा स्यात्, पूर्वसवर्णा ऽन्तस्तमो मा भूदिति । कुमारीमित्यत्र हि त्रिमात्रः स्यात् । वा कृन्दसीत्येव । शर्मो च । शर्म्यं च । गौरीं च । गौर्यं च ॥

संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥

पूर्व इत्येष । संप्रसारणाच्च परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो भवति । यजि । इष्टम् । वपि । उप्तम् । यहि । एहीतम् । संप्रसारणविधानसामर्थ्याद्विद्विहीतस्य श्रवणं प्राप्ते पूर्वत्वं विधीयते । वा कृन्दसीत्येव । मित्रावरुणौ यज्यमानौ । पूर्वत्वविधाने सत्यर्थवत्संप्रसारणविधानमिति इष्ट इत्येवमादिषु पूर्वत्वाभावे यणादेशो भवत्येव । अन्तरङ्गे चाविक्रतार्थं वचनमिति ब्रह्मे पश्चात्सनिपतिति पूर्वत्वं न भवति । शकृद्भौ । शकृद्दर्थम् ॥

एङः पदान्तादति ॥ १०९ ॥

एङ् यः पदान्तस्तस्मादति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । अग्नेत्र । वायोत्र । अयवादेशयोरयमपवादः । एङ् इति किम् । दध्यत्र । मध्यत्र । पदान्तादिति किम् । चयनम् । लवनम् । अतीति किम् । वायो इति । भानो इति । वायविति । भानविति । तपरकरणं किम् । वायव्यायाहि ॥

डसिङ्सोश्च ॥ ११० ॥

एङ् इति वर्त्तने, अतीतिच । एङ् उत्तरयोर्डसिङ्सोरति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो भवति । अग्नेरागच्छति । वायोरागच्छति । अग्नेः स्वम् । वायोः स्वम् । अपदान्तार्थं आरम्भः ॥

कृत उत् ॥ १११ ॥

डसिङ्सोरित्येव । अकारान्तादुत्तरयोर्डसिङ्सोरति पूर्वपरयोर्कृत एकादेशो भवति । ज्ञातुरागच्छति । ज्ञातुः स्वम् । द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्ट-

योः स्याने यः स लभते ऽन्यतरव्यपदेशमिति उरण् एपर इति एपरत्वमत्र
कृत्वा रात्सस्येति सलोपः कर्तव्यः ॥

खत्यात्परस्य ॥ ११२ ॥

डसिडसोरिति वर्त्तते, उदिति च । खत्यादिति खिशब्दखीशब्द-
योस्तिशब्दतीशब्दयोश्च कृतयणादेशयोरिदं ग्रहणं, नाभ्यां परस्य डसि-
डसोरत उकारादेशो भवति । सख्युरागच्छति । सख्युः स्वम् । पत्युराग-
च्छति । पत्युः स्वम् । खीशब्दस्योदाहरणम् । सह खेन वर्त्ततइति
सखस्तमिच्छतीति क्यच् सखीयति । सखीयतेः क्विप् सखीस्तश्च डसि-
डसोः सख्युरिति । तीशब्दस्यापि । लूनमिच्छति, लूनीयति । लूनीयतेः
क्विप् लुप्ते लून्युरागच्छति । लून्युः स्वम् । निष्ठानत्वं पूर्वत्रासिद्धमि-
त्यसिद्धम् । विहृतनिर्दृशादेशेह न भवति, अतिसखेरागच्छति, सेनापतेरा-
गच्छतीति । सखिशब्दस्य केषलस्य घिसंज्ञा प्रतिविध्यते न तदन्तस्य ॥

अतो रोरसुतादसुते ॥ ११३ ॥

अति, उदिति वर्त्तते । अकारादप्लुतादुत्तरस्य रोरफस्य उकारानु-
बन्धविशिष्टस्य अकारे ऽप्लुते परत उकारादेशो भवति । वृत्तात्र । प्लुतात्र ।
भोभगोअघोअपूर्वस्य योशोत्यस्मिन्प्राप्ते उत्वं विधीयते । हत्वमस्याश्रय-
त्वात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धं न भवति । अत इति किम् । अग्निरत्र । तप-
रकरणं किम् । वृत्ता अत्र । सानुबन्धग्रहणं किम् । स्वरत्र । प्रातरत्र ।
अतीत्येव । वृत्त इह । तस्यापि तपरत्वाद् अत्र न भवति । वृत्त आश्रितः ।
अप्लुतादिति किम् । सुसोताइ अत्र न्वसि । अप्लुतइति किम् । तिष्ठतु पय
आशिवन् । अत्र प्लुतस्यासिद्धत्वादुत्वं प्राप्नोतीत्यप्लुतादप्लुतइत्युच्यते ॥

हशि च ॥ ११४ ॥

हशि च परतो ऽत, उत्तरस्य रोहकारादेशो भवति । पुरुषो
याति । पुरुषो, हसति । पुरुषो ददाति ॥

प्रकृत्या ऽनूतःपादमव्यपरे ॥ ११५ ॥

एङो ऽतीत्येव । एङ इति यत्पञ्चम्यन्तमनुवर्त्तते तदर्थोद्विह

प्रथमान्तं भवति । प्रकृतिरिति स्वभावः कारणं वा ऽभिधीयते । अन्त-
रित्यव्ययमधिकरणभूतं मध्यमाचष्टे । पादशब्देन च ऋक्पादस्यैव ग्रहण-
मिष्यते न तु श्लोकपादस्य । अवकारयकारपरे ऽति परत ण्ड् प्रकृत्या
भवति । स्वभावेन कारणात्मना वा न विकारमापद्यते । तौ चित्रमित्त-
कार्यिणावन्तःपादमृक्पादमध्ये भवतः । ते अघे अश्वमायुञ्जन् । ते
अस्मिन् जवमादधुः । उपप्रयन्तो अध्वरम् । शिरो अपश्यम् । सुजाते
अश्वसूनृते । अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् । अन्तःपादमिति किम् । कया
मती कुतृ एतास एते ऽर्चन्ति । अव्यपरइति किम् । ते ऽवदन् । ते
ऽयस्मयम् । एङिति किम् । अन्वग्निरुपसामयमख्यत् । के चिद्विदं सूत्रं
नान्तः पादमव्यपरइति पठन्ति, ते संहितायामिह यदुच्यते तस्य सर्वस्य
प्रतिषेधं वर्णयन्ति ॥

अत्र्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ॥ ११६ ॥

अत्र्यात् अवद्यात् अवक्रमुः अत्रत अयम् अवन्तु अवस्यु इत्ये-
तेषु यकारवकारपरेष्यति परतो ऽन्तःपादमेङ् प्रकृत्या भवति । अग्निः
प्रथमो वसुभिर्नो अत्र्यात् । मित्रमहो अवद्यात् । मा शिवासे अव-
क्रमुः । ते नो अत्रताः । शतधारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु पितरः ।
कुशिकासो अवस्यवः ॥

यजुष्युरः ॥ ११७ ॥

उरः शब्द एदन्तो यजुषि विषये ऽति प्रकृत्या भवति । उरो
अन्तरित्तम् ॥ अपरे यजुष्युरो इति सूत्रं पठन्ति । उकारान्तमुदाशब्दं
संबुध्यन्तमधीयते तद्वदमुदाहरन्ति, उरो अन्तरित्तं सजूरिति । यजुषि
पादानामभावादनन्तःपादायं वचनम् ॥

आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेस्त्रेम्बालेम्बिकेपूर्वे ॥ ११८ ॥

यजुषीत्येव । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दा अम्बे
अम्बाले इत्येतौ च यावम्बिकेशब्दात्पूर्वौ यजुषि पठितौ ते अति परतः
प्रकृत्या भवन्ति । आपो अस्मान्मातरः शुन्ध्यन्तु । जुषाणो अपुराज्यस्य ।

वृष्णो अंशुभ्यां गभस्तिभिः । वर्षिष्ठे अधिनाके । अश्वे अश्वान्ते अश्वि-
के । यजुषीदंमीवृशमेव पठ्यते । अस्मादेव निपातनादश्वार्थनक्षोर्ह्रस्व
इति ह्रस्वत्वं न भवति ॥

अङ्गइत्यादौ च ॥ ११८ ॥

अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ चाकारे यः पूर्वः स यजुषि विषये ऽति
प्रकृत्या भवति । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे अदीध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे
निदीध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे अशोचिषम् ॥

अनुदात्ते च कुधपरे ॥ १२० ॥

यजुषीत्येव । अनुदात्ते चाति कवर्गधकारपरे परतो यजुषि
विषये एङ् प्रकृत्या भवति । अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदा-
त्तइति किम् । अधोषे । अयशब्द आद्युदात्तो निपात्यते । कुधपरइति
किम् । सोयमग्निः सहस्रियः ॥

अवपथासि च ॥ १२१ ॥

यजुषीत्येव । अनुदात्तइति चशब्देनानुक्रुष्यते । अवपथाःशब्दे
ऽनुदात्ते ऽकारादौ परतो यजुषि विषये एङ् प्रकृत्या भवति । त्री रुद्रेभ्यो
अवपथाः । वपेलङि थासि तिङुतिङ इति निघातेनानुदात्तत्वम् ।
अनुदात्तइत्येव । यदुद्रेभ्येवपथाः । निपातैर्धद्विहन्तेति निघातः प्रति-
षिध्यते ॥

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥

• सर्वत्र, छन्दसि भाषायां चाति परतो गोरङ् प्रकृत्या भवति
विभाषा । गोयम् । गो अयम् । छन्दसि । अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः
पशवो गोश्वः ॥

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥

अतीति निवृत्तम् । अचीत्येतस्त्रनुवर्त्ततएव । अचि परतो गोः
स्फोटायनस्याच्चार्यस्य मतेनाकडादेशो भवति । गवायम् । गोयम् । गव-
जिनम् । गोजिनम् । गवौदनम् । गवौदनम् । गवौष्टम् । मवुष्टम् । आद्युदा-

तश्चायमादेशो निपात्यते स निपातनस्वरो बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरविधाने भवति । गावो अयमस्य, गवाय इति । अन्यत्र तु समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । स्फोटायनग्रहणं पूजार्थं, विभाषेत्येव हि वर्त्तते । व्यवस्थितविभाषेयं, तेन गवात्तदित्यत्र नित्यमवड् भवति ॥

इन्द्रे च नित्यम् ॥ १२४ ॥

इन्द्रशब्दस्य ऽचि परतो गोर्नित्यमवडादेशो भवति । गवेन्द्रः । गवेन्द्रयज्ञस्वरः* ॥

सुतप्रगृह्या अचि ॥ १२५ ॥

सुताश्च प्रगृह्याश्चाचि प्रकृत्या भवन्ति । देवदत्ताश्च अत्र न्वसि । यज्ञदत्ताश्च इदमानय । आश्रयादत्र सुतः सिद्धः । प्रगृह्याः । अग्नी इति । वायु इति । खट्वे इति । माले इति । अकीत्यनुवर्त्तमाने पुनरज्यहणमादेशनिमित्तस्याचः परियहार्यम् । तेनेह न भवति । जानु उ अस्य रुजति, जान्वस्य रुजति । प्रगृह्यादुकारात्परस्याकारस्य सवर्णदीर्घत्वं प्रत्यनिमित्तत्वात्तत्र प्रकृतिभावो न भवति । नित्यग्रहणमिहानुवर्त्तते । सुतप्रगृह्याणां नित्यमयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यादिकोसवर्णे शाकल्यस्य इस्वश्चेत्येतन्मा भूदिति ॥

आडो ऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥

आडो ऽचि परतः संहितायां छन्दसि विषये ऽनुनासिकादेशो भवति स च प्रकृत्या भवति । अक्ष्रं अयः । गभीरं उग्रपुत्रे जिघांसत । केचिदाडोऽनुनासिकश्छन्दसि बहुलमित्यधीयते । तेनेह न भवति । इन्द्रो बाहुभ्यामातरत् । आ अतरत् ॥

इको ऽसवर्णे शाकल्यस्य इस्वश्च ॥ १२७ ॥

इको ऽसवर्णे ऽचि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रकृत्या भवन्ति, इस्वश्च तस्यैकः स्थाने भवति । दधि अत्र । इध्यत्र । मधु अत्र । मध्यत्र ।

कुमारि अत्र । कुमार्यत्र । किशोरि अत्र । किशोर्यत्र । इक इति किम् ।
खट्वेन्द्रः । असंबर्णइति किम् । कुमारीन्द्रः । शाकल्यस्य ग्रहणं पूजार्थम् ।
आरम्भसामर्थ्यादेव हि यणादेशेन सह विकल्पः सिद्धः ॥ सिचित्यसमा-
सयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ सिति । अयं ते योनिर्चत्वियः ।
नित्यसमासे । व्याकरणम् । कुमार्यर्थम् ॥ ईषान्नादिषु कृन्दसि प्रकृति-
भावमात्रं वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईषा अतः । का ईमारे पिशङ्गिला । पथा
अगमन् ॥

चतुर्थकः ॥ १२८ ॥

शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतदनुवर्त्तते । चकारे परतः शाकल्यस्याचा-
र्यस्य मतेनाकः प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्याकः स्थाने भवति । खट्व
अशयः । माल अशयः । कुमारि अशयः । होतृ अशयः * । अतीति किम् ।
खट्वेन्द्रः । अक इति किम् । वृत्तावृश्यः । सर्वाण्यर्थमनिगर्थं च वचनम् ॥

असुतवदुपस्थिते ॥ १२९ ॥

उपस्थितं नामानार्थ इतिकरणः समुदायादवच्छिद्य पदं येन
स्वरूपे ऽवस्थाप्यते तस्मिन्यरतो ऽसुतवद्ववति । सुतकार्ये प्रकृतिभावं न
करोति । सुश्लोकाश् इति, सुश्लोकेति । सुमङ्गलाश् इति, सुमङ्गलेति ।
वत्करणं किम् । असुतइत्युच्यमाने सुत एव प्रतिषिध्यते । तत्र को दोषः ।
प्रशङ्गाश्रये प्रकृतिभावे सुतस्य श्रवणं न स्यात् । अग्नीश् इति । वायुश्
इति ॥

ईश् चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥

ईश् कारः सुतो ऽचि परतश्चाक्रवर्मणस्याचार्यस्य मतेनासुतवद्ववति ।
अस्तु हीत्यब्रवीत् । अस्तु हीश् इत्यब्रवीत् । चिनु हीदम् । चिनु हीश् इदम् ।
चाक्रवर्मण्यग्रहणं विकल्पार्थं तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थम् अनुपस्थिते प्राप्प्यर्थमि-
त्युभयत्र विभाषेयम् । इकारादन्यत्राप्ययमसुतवद्भाव इष्यते । वशाश्
इयम् । वशेयम् ॥

* योतृ अशय इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

दिव उत् ॥ १३१ ॥

एङ्: पदान्तादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते । दिव इति प्राति-
पदिकं एङ्यते न धातुः, सानुबन्धकत्वात् । दिवः पदस्य उकारादेशो
भवति । दिवि कामो यस्य, द्युक्रामः । द्युमान् । विमलद्यु दिनम् । द्युभ्याम् ।
द्युभिः । निरनुबन्धकग्रहणादिह न भवति । अतद्भूभ्याम्, अतद्भूभिरिति ।
तपरंकरणमूढो निवृत्त्यर्थे द्युभ्यां द्युभिरिति । अत्र हि परत्वादूढं प्राप्नोति ।
पदस्येति किम् । दिवौ । दिवः ॥

एतत्तदोः सु लोपो ऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३२ ॥

एतत्तदौ यावत्कारौ नञ्समासे न वर्त्तते तयोर्थः सुशब्दः कश्च
तयोः सुशब्दो यस्तदर्थेन संबद्धस्तस्य संहितायां विषये हलि परतो
लोपो भवति । एष ददाति । स ददाति । एष भुङ्के । स भुङ्के । एत-
त्तदारिति किम् । यो ददाति । यो भुङ्के । सुग्रहणं किम् । एतौ गावौ
चरतः । अकोरिति किम् । एषको ददाति । सको ददाति । तन्मध्य-
तितस्तद्ग्रहणेन एङ्यतइति रूपभेदेऽपि साकच्कावेतत्तदावेव भवतः ।
अनञ्समासइति किम् । अनेषो ददाति । असेो ददाति । उत्तरपदार्थ-
प्रधानत्वाच्चञ्समासस्यैतत्तदारेवान्न संबद्धः सुशब्दः । हलीति किम् ।
एषोच । सोच ॥

स्यञ्छन्दसि बहुलम् ॥ १३३ ॥

स्य इत्येतस्य छन्दसि हलि परतो बहुलं सोर्लोपो भवति । एष स्य
वाञ्जी क्षिपणिं तुरण्यति यीवायां बद्धो अपिक्रतन्नासनि । एष स्यते
मधुमा इन्द्र सोमः । न च भवति । यत्र स्यो निपतेत् ॥

सो ऽचि लोपे चेत्यादपूरणम् ॥ १३४ ॥

स इत्येतस्याचि परतः सुलोपो भवति लोपे सति चेत्यादः
पूर्यते । सेदु राजा क्षयति चर्षणीनाम् । सैरधरीरनुहृद्यसे । लोपे चेत्या-
दपूरणमिति किम् । सइव व्याघ्रो भवेत् । अधीति विस्मयार्थम् ।

पादयहोनात्र श्लोकपादस्यापि ग्रहणं के चिद्विद्वन्ति । तेनेदमपि सिद्धं
भवति ।

सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः ॥

सुट् कात्पूर्वः ॥ १३५ ॥

अधिकारोयं, पारस्करपभृतीनि च संज्ञायामिति यावत् । इत उत्तरं
यद्व्यामस्तत्र सुडिति कात्पूर्व इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् वक्ष्यति ।
संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे । संस्कर्ता । संस्कर्तुम् । संस्कर्तव्यम् । कात्पूर्व-
ग्रहणं सुटो ऽभक्तत्वज्ञापनार्थम् । तथाहि संस्कर्षीष्ट संस्क्रियतइति संयो-
गादिलक्षणाविद्गुणौ न भवतः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातोपिः तर्हि न
प्राप्नोति सुटा व्यवहितत्वात् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति वच-
नाच्चास्ति व्यवधानम् । संचस्कारतुः संचस्कररिति गुणः कथं, तन्मध्यपति-
तस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति । संयोगोपधग्रहणं च ऋतश्च संयोगादेर्गुण इत्यत्र
कतव्यम् । टिस्करणं सुट्स्तुस्वञ्जामित्यत्र विशेषणार्थम् ॥

अडभ्यासव्यवायेपि ॥ १३६ ॥

अड्यवाये ऽभ्यासव्यवाये सुट् कात्पूर्वा भवति । समस्कारोत् ।
समस्कारोत् । संचस्कार । परिचस्कार । किमर्थे पुनरिदमुच्यते । पूर्वं धातु-
रुपसर्गण युज्यतइति तत्र धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं सुट्
क्रियते परचाडभ्यासौ । अभक्तश्च सुडित्युक्तं ततः सकारादुत्तराग्रडभ्या-
सावनिष्टे देशे स्याताम् । एतस्मिंस्तु सत्यत एव वचनात् कृतयोरडभ्या-
सयोस्तद्व्यवायेपि सुट् कात्पूर्वः क्रियतइति सिद्धमिष्टं भवति ॥

संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ १३७ ॥

सम् परि उप इत्येतेभ्यो भूषणार्थं करोतौ परतः सुट् कात्पूर्वा
भवति । संस्कर्ता । संस्कर्तुम् । संस्कर्तव्यम् । अत्र संप्रकानां सत्यमिति
समो मकारस्य सकारः पूर्वस्य चाकारस्यानुनासिकः । परिष्कर्ता । परि-
ष्कर्तुम् । परिष्कर्तव्यम् । सुट्स्तुस्वञ्जामिति वक्ष्यम् । उपस्कर्ता । उप-

स्कर्तुम् । उपस्कर्तव्यम् । भूषणइति किम् । उपकरोति । संपूर्वस्य क
विदभूषणेपि सुडिष्यते संस्कृतमत्रमिति ॥

समवाये च ॥ १३८ ॥

समवायः समुदायस्तस्मिंश्चार्यं करोतौ संपर्युपेभ्यः कात्पूर्वः सुडा-
गमो भवति । तत्र नः संस्कृतम् । तत्र नः परिष्कृतम् । तत्र न उपस्कृ-
तम् । समुदितमित्यर्थः ॥

उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ १३९ ॥

सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय वृद्धस्य वा तादवस्थाय समीहा
प्रतियत्नः । विकृतमेव वैकृतम् । प्रज्ञादित्वाद्गुण । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य
स्वरूपेणोपादानं वाक्यस्याध्याहारः । एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोतौ धातौ
परत् उपात् सुट् कात्पूर्वा भवति । प्रतियत्ने तावत् । एधोदकस्योपस्कृ-
रते । काण्डगुणस्योपस्कृरते । वैकृते । उपस्कृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं गच्छति ।
वाक्याध्याहारे । उपस्कृतं जल्पति । उपस्कृतमधीते । एतेष्विति किम् ।
उपकरोति ॥

किरतौ लवने ॥ १४० ॥

उपादित्येव । उपादुत्तरस्मिन्किरतौ धातौ लवनविषये सुट्
कात्पूर्वा भवति । उपस्कारं मद्रका लुनन्ति । उपस्कारं काश्मीरका
लुनन्ति । विविष्य लुनन्तीत्यर्थः ॥ णमुलत्र वक्तव्यः ॥ * ॥ लवनइति
किम् । उपकिरति देवदत्तः ॥

हिंसायां प्रतेश्च ॥ १४१ ॥

किरतावित्येव । उपात्प्रतेश्चोत्तरस्मिन्किरतौ विषये सुट् कात्पूर्वा
भवति । उपस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात् । प्रतिस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात् ।
तथा ते वृषल विज्ञेपो भूयाद् यथा हिंसामनुबध्नातीत्यर्थः । हिंसायामिति
किम् । प्रतिकीर्णम् ॥

अषाच्चतुष्पाच्छकनिघातलेखने ॥ १४२ ॥

किरतावित्येष । अपादुत्तरस्मिन्किरतौ चतुष्पाच्छकुनिषु यदाले-
खनं तस्मिन् विषये सुट् कापूर्वा भवति । अपस्करते वृषभो हृष्टः ।
अपस्करते कुक्कुटो भक्ष्यार्थी । अपस्करते श्वा आश्रयार्थी । आलिख्य
वित्तिपतीत्यर्थः । चतुष्पाच्छकुनिष्विति किम् । अपकिरति देवदत्तः ॥
हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अपकिरति
श्वा ओदनपिण्डमाशितः ॥ हर्षजीविकाकुलायकरणेष्वेव किरतेरात्मनेप-
दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

कुस्तुम्बुरुणि जातिः ॥ १४३ ॥

कुस्तुम्बुरुणीति सुट् निपात्यते जातिश्चेद्वदति । कुस्तुम्बुरुणा-
मौषधिजातिः । धान्यकम् । तत्फलान्यपि कुस्तुम्बुरुणि । सूत्रनिर्देशे
नपुंसकलिङ्गमविवक्षितम् । जातिरिति किम् । कुत्सितानि तुम्बुरुणि कुतु-
म्बुरुणि तुम्बुरुशब्देनात्र तिन्दुकीफलान्युच्यन्ते, समासेन तेषां कुत्सा ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥

अपरस्परा इति सुट् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने । अपरस्प-
राः सार्था गच्छन्ति । सन्ततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियासातत्यइति
किम् । अपरपराः सार्था गच्छन्ति । अपरे परे च सङ्गदेव गच्छन्तीत्यर्थः ।
नात्र गमनस्य सातत्यं प्रबन्धो विवक्षितः । किमिदं सातत्यमिति ।
सततस्य भावः सातत्यम् । कथं सततम्, समस्तते विकल्पेन प्रकारलोपो
विधीयते ।

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुंकाममनसोरपि ।

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचियुद्धृजोः ॥

गोष्यदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥

गोष्यदमिति सुट् निपात्यते तस्य च षत्वं सेविते ऽसेविते प्रमाणे
च विषये । गोष्यदो देशः । गावः पश्यन्ते यस्मिन् देशे स गोभिः सेवितो
देशो गोष्यद इत्युच्यते । असेविते । अगोष्यदान्यरण्यानि । असेविते
गोष्यदशब्दो न संभवतीत्यगोष्यदशब्दार्थं निपातनम् । यद्वेवं नार्थं

एतेन, गोष्यदप्रतिषेधाद्गोष्यदं भविष्यति । सत्यमेतत् । यत्र तु सेवित-
प्रसङ्गेऽस्ति तत्रैव स्याद्गोष्यदमिति । यत्र त्यत्यन्तासंभव एव तत्र न
स्याद्गोष्यदान्यरण्यानीति । असेवितग्रहणात्तत्रापि भवति । यानि हि
महान्त्यरण्यानि येषु गधामत्यन्तासंभवस्तान्येवमुच्यन्ते । प्रमाणे । गोष्य-
दमात्रं क्षेत्रम् । गोष्यदपूरं वृष्टो देवः । नात्र गोष्यदं स्वार्थप्रतिपादनार्थ-
मुपादीयते, किं तर्हि क्षेत्रस्य वृष्टेश्च परिच्छेत्तुमित्यत्ताम् । सेवितासेवि-
तप्रमाणेष्विति किम् । गोः पदं, गोपदम् ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४६ ॥

आत्मशपनाय स्थानं प्रतिष्ठा, तस्यामास्पदमिति सुट् निपात्यते ।
आस्पदमनंन लब्धम् । प्रतिष्ठायामिति किम् । आपदात्, आपदम् ॥

आश्चर्यमनित्ये ॥ १४७ ॥

अनित्यतया विषयभूतया ऽद्भुतत्वमिह लक्ष्यते तस्मिन्नाश्चर्यं
निपात्यते । चरेराङ्ङि चागुराविति यत्प्रत्यये कृते निपातनात्सुट् । आश्चर्यं
यदि स भुञ्जीत । आश्चर्यं यदि सो ऽधीयीत । चित्रमद्भुतमित्यर्थः ।
अनित्यइति किम् । आचर्ये कर्म शोभनम् ॥

वर्चस्के ऽवस्करः ॥ १४८ ॥

कुत्सितं वर्चा, वर्चस्कमत्रमलं, तस्मिन्निभये ऽवस्कर इति निपा-
त्यते । अत्रपूर्वस्य किरतेः कर्मणि ऋदोरप् इत्यप्, निपातनात्सुट् । अव-
कीर्यतइत्यवस्करो ऽत्रमलम् । तत्संबन्धाद्वेशोपि तथोच्यते । वर्चस्क-
इति किम् । अवकरः ॥

अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४९ ॥

अपस्कर इति निपात्यते रथाङ्गं चेद्वधति । अपपूर्वोत्किरतेः ऋदोर-
ब्रित्यप्, निपातनात् सुट् । अपस्करो रथाक्षयः । रथाङ्गमिति किम् ।
अपकरः ॥

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ॥ १५० ॥

विकिर इति किरतोर्षपूर्वस्येगुपधन्नापीकिरः कः इति आपस्तम्बि

विहिते सुट् निपात्यते शंकुनिश्चेद्ववति । विकिरशब्दाभिधेयो वा शकु-
निर्भवति ।

सर्वे शकुनयो भक्ष्या विष्क़राः कुक्कुटादृते । ॥

विष्क़रो वा शकुनाविति घायहणादेव सुड्विकल्पे सिद्धे
विकिरग्रहणमिह तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत् ॥

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥

चन्द्रशब्दउत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुडागमो भवति मन्त्रविषये ।
सुश्चन्द्रो युष्मान् । ह्रस्वादिति किम् । सूर्याचन्द्रमसाविष । मन्त्रइति
किम् । सुचन्द्रा पौर्णमासी । उत्तरपदं समासएव भवतीति प्रसिद्धं, तत
इह न भवति । शुक्लमसि चन्द्रमसि ॥

प्रतिष्क़शश्च कशेः ॥ १५२ ॥

कश गतिशासनयोरित्येतस्य धातोः प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि कृते
सुट् निपात्यते, तस्यैव षत्वम् ॥

याममद्य प्रवेत्यामि भव मे त्वं प्रतिष्क़शः । ॥

वार्त्तापुरुषः सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्क़श इत्यभिधीयते ।
कशेरिति किम् । प्रतिगतः कशां, प्रतिकशो ऽश्वः । अत्र यद्यपि कशेरैव
कशाशब्दस्तथापि कशेरिति धातेरुपादानं तदुपसर्गस्य प्रतेः प्रतिपत्त्य-
र्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गाच्च भवति ॥

प्रस्क़ण्वहरिश्चन्द्रारुषी ॥ १५३ ॥

प्रस्क़ण्वो हरिश्चन्द्र इति सुट् निपात्यते ऋषी चेदभिधेयो
भवतः । प्रस्क़ण्व ऋषिः । हरिश्चन्द्र ऋषिः । हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् ।
ऋषी इति किम् । प्रक़ण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः ॥

मस्कारमस्कारिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १५४ ॥

मस्कार मस्कारिन् इत्येतैः यथासंख्यं वेणौ परिव्राजके च निपा-
त्यते । मस्कारशब्देऽप्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तस्य वेणावभिधेये सुट् निपा-

त्यते परिव्राजके त्विनिरिति । मस्करो वेणुः । मस्करौ परिव्राजकः । वेणुपरिव्राजकयोरिति किम् । मकरो याहः । मकरी समुद्रः । के चित्पुनरत्र माद्युपपदे करोतेः कारणे ऽचप्रत्ययमपि निपातयन्ति माडश्च ह्रस्वत्वं सुट् च । मा क्रियते येन प्रतिषिध्यते, स मस्करो वेणुः । वेणुग्रहणं च प्रदर्शनार्थमन्यत्रापि भवति मस्करो दण्ड इति । परिव्राजकेपि माद्युपपदे करोतेस्ताच्छील्यइनिर्निपात्यते । माडो ह्रस्वत्वं सुट् च तथैव । माकरणशीलो मस्करो कर्मापवादित्वात्परिव्राजक उच्यते । स त्वेत्रमाह । मा कुस्त कर्पाणि शान्तिर्वः श्रेयसीति ॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥

कास्तीर अजस्तुन्द इत्येतौ शब्दौ निपात्यते नगरे ऽभिधेये । ईषत्तीरमस्य ऋजस्येव तुन्दमस्येति व्युत्पत्तिरेव क्रियते नगरं तु वाच्यमेतयोः । कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगरइति किम् । कातीरम् । ऋजस्तुन्दम् ॥

कारस्करो वृत्तः ॥ १५६ ॥

कारस्कर इति सुट् निपात्यते वृत्तश्चेद्व्रति । कारं करोतीति दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तेति टप्रत्ययः । कारस्करो वृत्तः । वृत्त इति किम् । कारकरः । के चिदिदं सूत्रं नाधीयते, पारस्करप्रभृतिष्वेव कारस्करो वृत्त इति पठान्त ॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५७ ॥

पारस्करप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि निपात्यन्ते संज्ञायां विषये । पारस्करो देशः । कारस्करो वृत्तः । रथस्या नदी । किष्कुः प्रमाणम् । किष्किन्धा गुहा ॥ तद्बृहतोः करपत्याश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ॥ तस्करश्चोरः । बृहस्पतिर्देवता । चोरदेवतयोरिति किम् । तस्करः । बृहत्पतिः । संज्ञायहणादुपाधिपरिचये सिद्धे गणे चोरदेवतःग्रहणं प्रपञ्चार्थम् ॥ प्राप्तुम्यतौ गवि कर्तरि ॥ तुम्यतौ धातौः प्रशब्दात्परस्सुट् भवति गवि कर्तरि । प्रस्तुम्यति गौः । गवीति किम् । प्रतुम्यति वनस्पतिः । पारस्करप्रभृ-

तिराकृतिगणः । अविहितलक्षणः सुट् पारस्कारप्रभृतिषु द्रष्टव्यः । प्राय-
श्चित्तम् । प्रायश्चित्तः । यदुक्तं प्रायस्य चित्तचित्तयोः सुडस्कारो वेति,
तत्संगृहीतं भवति ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥

परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा
विधीयते तत्रानुदात्तं पदमेकं वर्जयित्वा भवतीत्येतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् ।
अनुदात्तात्कमनुदात्तम् । कः पुनरेको वर्ज्यते, यस्यासौ स्वरो विधीयते ।
वक्ष्यति । धातेरन्त उदात्तो भवतीति । गोपायति । धूपायति । धातेर-
न्त्यमचं वर्जयित्वा पूर्वाशिष्टमनुदात्तं भवति । धातुस्वरं श्नास्वरो बाधते ।
लुनीति । श्नास्वरं तस्वरः । लुनीतः । पुनीतः । तस्वरमाम्स्वरः । लुनी-
तस्तराम् । पुनीतस्तराम् ।

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।

पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥

आगमस्य । चतुरनडुहोरामुदात्तः । चत्वारः । अनडुहाहः ।
आगमस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते । विकारस्य । अस्यनि दधनीत्यनडुस्वरः
प्रकृतेः । गोपायति । धूपायति । प्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्य । कर्तव्यम् ।
हर्तव्यम् । प्रत्ययस्वरः प्रकृतेः स्वरस्य बाधकः । परानित्यान्तरङ्गाप-
वादैः स्वरैर्व्यवस्था सतिशिष्टेन च । यो हि यस्मिन् सति शिष्यते
स तस्य बाधको भवति । तथाहि । गोपायतीत्यत्र धातुस्वरापवादः प्रत्यय-
स्वरस्तेनैव धातुस्वरेण प्रत्ययान्तस्य धातोः सतिशिष्टत्वाद् बाध्यते ।

कार्ष्णीभ्रासङ्गपुत्र इत्यत्र च समासस्वरापवादे बहुव्रीहिस्वरः सतिशिष्टेन
समासान्तादात्तत्वेन बाध्यते । विकारास्वरस्तु सतिशिष्टोपि सार्वधा-
तुक्स्वरं न बाधते । लुनीत इति तस एव स्वरो भवति ॥ विभक्तिस्व-
राच्चस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अतिस इत्यत्र तिसृभ्यो जस इति
सतिशिष्टोपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते ॥ विभक्तिनिमित्तस्वराच्च
नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अचत्वारः । अनडुहाह इति ।
यस्य विभक्तिनिमित्तमामस्तस्य यदुदात्तत्वं तच्चञ्स्वरेण बाध्यते । पदग्रहणं

किम् । देवदत्त गाम्भ्याज शुक्लां दण्डेनेति वाक्ये हि प्रतिपदं स्वरः पृथक् भवति । ^{परमाणां} परमाणां चेतं पदग्रहणं पदाधिकारस्य निवृत्तिं करोति । तेन प्रागेव पदग्रहणेश्च स्वरविधिसमकालमेव शिष्टस्यानुदात्तत्वं भवति । तथा च कुबल्या विकारः कौबलमित्यत्रानुदात्तादिलक्षणो ऽञ् सिद्धो भवति । तथा गर्भिणीशब्दश्चानुदात्तादिलक्षणस्याजो बाधनाथं भिन्नादिषु पठते । कुबलगर्भशब्दावाद्युदात्तौ ॥

कर्षात्वतो घञो ऽन्त उदात्तः ॥ १५८ ॥

कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तो भवति । कर्षः । पाकः । त्यागः । रागः । दायः । धायः । ज्नित्यादिर्नित्यमित्यस्यापवादः । कर्ष इति विहृतनिर्देशः कृषतेर्निवृत्त्यर्थः । तौदादिकस्य घञन्तस्य कर्ष इत्याद्युदात्त एव भवति ॥

उञ्कादीनां च ॥ १६० ॥

उञ्क इत्येवमादीनामन्त उदात्तो भवति । उञ्कः । स्नेकः । जञ्जः । जल्पः । एते घञन्ता इति जित्स्वरः प्राप्तः । जप छय इत्यन्तौ, तयोर्द्वौतुस्वरः प्राप्तः । के चित्तु वध इति पठन्ति । युजेर्घञन्तस्य निपातनादगुणत्वं विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगोन्यत्र हि योग एव भवति ॥ गरो दूष्ये ऽबन्तः ॥ गरशब्दे ऽबन्तः स दूष्यएवान्तोदात्तः । गरो विषम् । अन्यत्राद्युदात्त एव ॥ वेगवेदचेष्टबन्धाः करणे ॥ हलश्चेति घञन्ता एते करणे ऽन्तोदात्ता भवन्ति । भावे आद्युदात्ता एव ॥ स्तुयुद्रुवश्कन्दसि ॥ उपसमस्तार्थमेतत् । परिष्टुत् । संयुत् । परिद्रुत् ॥ वर्त्तनिः स्तोत्रे ॥ स्तोत्रं साम । तस्यो वर्त्तनिशब्देऽन्तोदात्तो भवति, अन्यत्र मध्योदात्तः ॥ श्वभेदः ॥ श्वभे ऽभिधेये दरशब्देऽन्तोदात्तो ऽन्यत्राबन्तत्वादाद्युदात्तः ॥ साम्बतापौ भावगर्हायाम् ॥ अन्तोदात्ता, अन्यत्राद्युदात्तौ ॥ उत्तमशश्वत्तमशब्दौ सर्वत्र ॥ के चित्तु भावगर्हायामित्यत्राप्यनुवर्त्तयन्ति ॥ अत्तमश्वभोगदेहाः ॥ एते घञन्ता भविष्यन्तोपि घञन्त एव । एतज्जघन्यन्तानामिति वचनात् ॥

अनुदात्तस्य च यषोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥

उदात्त इति वर्तते । यस्मिन्नुदात्ते परत उदात्तो लुप्यते तस्या-
नुदात्तस्यादिश्चदात्तो भवति । कुमार ई, कुमारी । कुमारशब्दान्तोदात्तस्तस्य
ङीप्यनुदात्ते उदात्तो लुप्यते । अनुदात्तो ङीब् उदात्तः । भस्य टेलोपः ।
पथः । पथा । पथे । पथिन्शब्दान्तोदात्तः । कुमुदनडवेतसेभ्यो ह्रस्वुप् ।
कुमुद्वान् । नह्वान् । वेतस्वान् । कुमुदादयोन्तोदात्ताः । ह्रस्वन्नुदात्तः ।
अनुदात्तस्येति किम् । प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः । प्रासङ्गशब्दस्याथादिस्व-
रणान्तोदात्तः । तस्य यति तित्स्वरितमिति स्वरिते उदात्तो लुप्यते ।
नैतदस्ति, स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टमनुदात्तं तत् कुत उदात्तलोप-
स्तदेतदनुदात्तग्रहणमात्रेऽनुदात्तस्योदात्तार्थम् । अन्त इति हि प्रकृतस्वा-
न्तस्य स्यात् । मा हि धुत्ताताम् । मा हि धुत्तायाम् । यत्रेति किम् ।
भागवः । भागवौ । भृगवः । प्राक् सुबुत्पत्तेर्गात्रप्रत्ययस्य लुक् । षडात्त-
ग्रहणं किम् । बैदी । और्वी * ॥

धातोः ॥ १६२ ॥

अन्त इत्येव । धातोर्न्त उदात्तो भवति । पवति । पठति ।
ऊर्णाति । गोपार्थति । याति ॥

चितः ॥ १६३ ॥

चितो ऽन्त उदात्तो भवति । भञ्जभासमिदो घुरच् । भङ्गुरम् ।
भासुरम् । मेदुरम् । आगस्त्यकैण्डिन्ययोर्गस्तिकुण्डिनच् । कुण्डिनाः ॥
चिति प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्त इष्यते ॥ बहुपठवः ।
उच्चकैः ॥

तद्धितस्य ॥ १६४ ॥

चित इत्येष । चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति । गोत्रे कुञ्जादि-
भ्यश्चुफञ् । कौञ्जायनाः । मौञ्जायनाः । किमर्थमिदं, परमपि त्रित्स्वरं
बाधित्वा ऽन्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति ॥

* मौञ्जायनेत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

कितः ॥ १६५ ॥

तद्वृत्तस्येव । तद्वृत्तस्य कृतिन्त उदात्तो भवति । नडादिभ्यः
फक् । नाडायनः । चारायणः । प्राग्वहतेष्टक । आत्तिकः । शालाकिकः ॥

तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥

तिसृभ्य उत्तरस्य जसान्त उदात्तो भवति । तिसृस्तिष्ठन्ति ।
उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितानुदात्तस्येत्यस्यापवादः । शसि उदात्तयणो
ह्रस्पूर्वादिति सिद्धे ऽन्यत्र बहुवचने षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिरिति विधाना-
न्जसेव लभ्यतइति जस्यहणमुपसमस्तार्थमेकदृच्छन्ति । अतितिस्रावित्यत्र
स्वरो मा भूदिति ॥

चतुरः शसि ॥ १६७ ॥

चतुरः शसि परतो ऽन्त उदात्तो भवति । चतुरः पश्य * । चत-
सादेशे आद्युदात्तनिपातनाद्याणादेशस्य च पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वादयं
स्वरो न भवति चतस्रः पश्येति ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥

साविति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणम् । तत्र सौ य एकाच्
तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । वाचा । वाभ्याम् । वाग्भिः ।
वाग्भ्यः । याता । याद्भ्याम् । याद्विः । साविति किम् । राज्ञा । राज्ञे । एकाच
इति किम् । हरिणा । गिरिणा । राजसु । तृतीयादिरिति किम् । वाचौ ।
वाचः । विभक्तिरिति किम् । वाक्ता । वाक्तामा । सप्तमीबहुवचनस्य
ग्रहणादिह न भवति त्वया त्वयीति ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥

एकाच इति वतन्ते, तृतीयादिर्विभक्तिरिति च । नित्यशब्दः स्वर्यते ।
तेन नित्याधिकारविहितः समासः पर्युदस्यते । नित्यसमासादन्यत्रानि-
त्यसमासे यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच्च तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्य-

* चतुरो देहीत्यपि पुस्तकान्तरे ।

तरस्यामुदात्ता भवति । परमवाचा । २ । परमवाचे । ३ । परमत्वचा । २ । परमत्वचे । २ । यदा विभक्तिरुदात्ता न भवति तदा समासान्तोदात्तत्वमेव । अन्तोदात्तादिति किम् । अवाचा । सुवाचा । सुत्वचा । तत्पुरुषोपयम् । तत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उत्तरपदग्रहणमेकाचत्वेनोत्तरपदं विशेषयितुम् । अन्यथा हि समासविशेषणमेतत्स्यात् । तत्र शुन ऊर्कं श्वोर्ज्जित्यत्रैवायं विधिः स्यात् । अनित्यसमासदिति किम् । अग्निचिता । सोमसुता । उपपदमतिङ् इत्ययं नित्याधिकारे समासे विधीयते तत्र गतिकारकोपपदात् छदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चित् शब्द उदात्तः । यस्तु वियहाभावेन नित्यसमासस्तत्र भवत्येव विकल्पः । अवाचा ब्राह्मणेन, सुवाचा ब्राह्मणेनेति । बहुव्रीहौ नऽसुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवति ॥

अञ्चञ्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ १७० ॥

अञ्चः परा ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति छन्दसि विषये । इन्द्रो दधीचो अस्थिभिः । चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्त्म् । तृतीयादिरिति वर्त्तमाने शसोपि परियहार्यमसर्वनामस्थानग्रहणम् । इहापि यथा स्यात् प्रतीचो बाहून्प्रतिभङ्घ्येषामिति ॥

ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥ १७१ ॥

ऊट् इदम् पदादि अप् पुम् रै दिव् इत्येतेभ्यो ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । ऊट् । प्रष्टौहः । प्रष्टौहा । ऊट्युपधायहणं कर्त्तव्यमिह मा भूत् । अत्तयुवा । अत्तयुवे । इदम् । आभ्याम् । एभिः । अन्तोदात्तादित्यधिकारादन्वादेशे न भवति । अथो आभ्यां निपुणमधीतमिति । पदादयः पद्वचोमासित्येवमादयो निश्वस्यन्ता इह गृह्यन्ते । निपदश्चतुरो जहि । या दतो धावति । असन्प्रभृतिभ्यो विभक्तिरनुदात्तैव भवति यीवायां बट्टो अपि क्तत्तसनि । मत्स्यं न दीनउदनित्यन्तम् । अप् । अपः पश्य । अद्विः । अद्विभ्यः । पुम् । पुंसः । पुम्याम् । पुम्यः । पुंसा ।

पुंसे । दे । रायः पश्य । राभ्याम् । राभिः । दिष् । दिवः पश्य । दिवा । दिवे ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ १७२ ॥

अष्टनो दीर्घान्तादसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टासु । घृतादिपाठादष्टन्शब्दान्तादात्तस्तत्र भक्त्युपोत्तममित्यस्यापवादो विभक्तेरेवोदात्तत्वं विधीयते । दीर्घादिति किम् । अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोपनीनादधीत । इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति कृतात्वस्य च षट्संज्ञां ज्ञापयति । अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशे ऽष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपक्षे षट्स्वरेण बाधिष्यतइति किं दीर्घग्रहणेन ॥

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १७३ ॥

अन्तोदात्तादिति वर्त्तते । अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिविभक्तिरसर्वनामस्थानमुदात्ता भवति । तुदती । नुदती । लुनती । पुनती । तुदता । नुदता । लुनता । पुनता । अनुम इति किम् । तुदन्ती । नुदन्ती । अत्राप्यद्रुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे एकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यतइति शत्रन्तमन्तोदात्तं भवति । नद्यजादी इति किम् । तुदद्गाम् । नुदद्गाम् । तुदद्विः । अन्तोदात्तादित्येव । ददती । दधती । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तावेतौ ॥ बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ बृहती । महती । बृहता । महता ॥

उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ १७४ ॥

उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी अजादिर्या ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । कर्त्री । हर्त्री । प्रलवित्री । प्रसवित्री । कर्त्री । हर्त्री । प्रलवित्री । प्रसवित्री । तुजन्ता एते ऽन्तोदात्ताः । उदात्तग्रहणं किम् । कर्त्री । हर्त्री । कर्त्री । हर्त्री । तुजन्तोयमाद्युदात्ताः ।

हलपूर्वादित् किम् । वहन्ति नावा ब्रह्मण्या । नकारग्रहणं च कर्त्त-
व्यम् ॥ * ॥ वाक्पवीयं कन्या ॥

नोङ् धात्वोः ॥ १७५ ॥

ऊङो धातोश्च य उदात्तयण हलपूर्वस्तस्मात्परा ऽजाग्रसर्वनाम-
स्थानविभक्तिर्नोदात्ता भवति । ब्रह्मबन्धा । ब्रह्मबन्धे । वीरबन्धा ।
वीरबन्धे । ऊङ् प्रत्ययस्वरणोदात्तः । तेन सह य ह्रस्वदेशः सोऽप्युदात्त
इति उदात्तयणवकारस्तस्मादुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरि-
तोनुदात्तस्येति विभक्तिः स्वर्यते । धातुयणः खल्वपि । सङ्कल्वा । सङ्क-
ल्वे । खल्वे । क्विबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणान्तोदात्तस्य ञोः सुपि
यणादेशः ॥

ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप् ॥ १७६ ॥

अन्तोदात्तादित्येव । ह्रस्वान्तादन्तोदात्ताच्चुटश्च परो मनुब् उदात्तो
भवति । अग्निमान् । वायुमान् । कर्तृमान् । हर्तृमान् । नुटः खल्वपि ।
अतएवता । शीर्षण्वता । अन्तोदात्तादित्येव । वसुमान् । वसुशब्द आद्युदा-
त्तस्तस्मान्मनुब् अनुदात्त एव भवति । अत्र च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्य-
मानवदित्येषा परिभाषा नाश्रीयते नुङ्ग्रहणात् तेन मरुत्वानित्यत्र न
भवति ॥ रेशब्दाच्च मनुप् उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ आरेवान् ॥ ञश्च
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ त्रिबतीर्याञ्जानुवाक्या भवन्तीति ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ १७७ ॥

• ह्रस्वग्रहणमनुवर्त्तते मनुब्ग्रहणं च । तेन मनुपा ह्रस्वो विशेष्यते ।
मनुषि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तादन्यतरस्यां नाम् उदात्तो भवति ।
अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् । मनुपा ह्रस्वविशेषको किम् । भूत-
पूर्वेषु ह्रस्वे यथा स्यात् । अन्यथा हि साम्प्रतिकस्य स्यात् तिसृणां चत्-
सृणामिति । सनुटकस्य ग्रहणे किम् । धेन्वाम् । शक्रव्याम् । उदात्तयणो
हलपूर्वादित्यथमन्तोदात्तः । ह्रस्वादित्येव । कुमारीणाम् । अन्तोदात्ता-
दित्येव । जूपूणाम् । वसूनाम् ॥

ङ्याक्कन्दसि बहुलम् ॥ १७८ ॥

अन्तोदात्तादित्येतच्चित्तम् । द्वेषमेनाना-
मभिभञ्जतीनाम् । बहूनां पिता । न च भवति नदीना पारं जयन्तीनां
महतः ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिः ॥ १७९ ॥

अन्तोदात्तादित्येतच्चित्तम् । षट्संज्ञकेभ्यस्त्रि चतुर इत्येताभ्यां
च परा हलादिर्विभक्तिस्तादाता भवति । पणाम् । षड्भिः । षड्भ्यः । पञ्चानाम् ।
सप्तानाम् । त्रि । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रयाणाम् । चतुर । चतुर्भ्यः ।
चतुर्णाम् । हलादिरिति किम् । चतस्रः पश्य ॥

भ्रल्युपोत्तमम् ॥ १८० ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यां या भ्रनादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे यदुपोत्तममुदात्तं
भवति । त्रिप्रभृतीनामन्यमुत्तमं तत्समीपे च यत्तदुपोत्तमम् । पञ्चभिस्त-
पस्तपति । सप्तभिः परान् जयति । तिसृभिश्च वहसे त्रिंशता । चतुर्भिः ।
भ्रतीति किम् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । उपोत्तममिति किम् । षड्भिः ।
षड्भिः ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ १८१ ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यां या भ्रनादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं
भवति विभाषा भाषायां विषये । पञ्चभिः । २ । सप्तभिः । २ । तिसृ-
भिः । २ । चतसृभिः । २ ॥

न गोश्वन्ताववर्णराडङ्कुङ्कुङ्गाः ॥ १८२ ॥

गो श्वन् साववर्ण सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं राड् अङ् कुङ्
कुङ् इत्येतेभ्यो यदुक्तं तच्च भवति । गवा० गवे । गोभ्यामिति । साव-
कावस्तीयादिर्विभक्तिरिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । सुगुना । सुगवे ।
सुगुभ्याम् । अन्तोदात्तादुत्तरपदादिति प्राप्तिः । श्वन् । शुना । शुने ।
श्वभ्याम् । परमशुना । परमशुने । परमश्वभ्याम् । पूर्ववत्प्राप्तिः । सा-

ववर्णः । सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं तस्य यहगम् । येभ्यः । तिभ्यः ।
 केभ्यः । राष्ट्रं । राजतिः क्विन्नन्तः । राजा । परमराजः । अङ् । अञ्चतिः
 क्विन्नन्तस्तस्य सनकरस्य यहणं विषयावधारणार्थं, यत्रास्य नलोपो नास्ति
 तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात् । नाञ्चैः पूजयामिति प्रतिषिध्यते नलोपः ।
 प्राञ्च । प्राङ्भ्यम् । नलोपविषये तु भवत्येव विभक्तिरुदात्तत्वम् । प्राचो ।
 प्राचैः । प्राच्याम् । क्रुङ् क्विन्नन्त एव । क्रुञ्च । परमक्रुञ्च । कृत् ।
 करातिः कृतवो क्विन्नन्तः । कृता । परमकृता ॥

दिवो भल् ॥ १८३ ॥

दिवः परा भलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता भवति । द्युभ्याम् । द्युभिः ।
 सात्रेकाच इति ऊडिदम्पदाद्यप्युमैद्युभ्य इति वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ।
 भलीति किम् । दिवा ॥

नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८४ ॥

नृ इत्येतस्मात्परा भलादिर्विभक्तिरन्यतरस्यां नोदात्ता भवति ।
 नृभ्याम् । नृभिः । नृभ्यः । नृषु । भनित्येव । न्रा । न्रे ॥

तित्स्वरितम् ॥ १८५ ॥

तित्स्वरितं भवति । सवन्ताद्यत् । चिकीर्षम् । जिह्मीर्षम् ।
 सहलोर्णत् । कार्यम् । हार्यम् । प्रत्ययाद्युदात्तस्यापवादः ॥

तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशास्त्वसार्वधातुकमनुदात्तम-

हृन्विडोः ॥ १८६ ॥

तासेरनुदात्तेनो डितो ऽकारान्तोपदेशाच्च शब्दात्परं लसार्वधा-
 तुकमनुदात्तं च भवति ह्रङ् इङ् इत्येताभ्यां परं वर्जयित्वा । तासेस्ता-
 वत् । कर्त्ता । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोपम् । अनुदात्तेतः ।
 आस । आस्ते । वस । वस्ते । डित् । षुङ् । सूते । शीङ् । शेते ।
 अदुपदेशात् । तुदतः । नुदतः । पद्यतः । पठतः । अनुबन्धस्यानैकान्तिक-
 त्वाद्कारान्तोपदेशश्च शप् । पद्यमानः । यजमानः । यद्यत्र मुक् अकार-

मात्रस्य स्यात् तदा लसार्वधातुकमदुपदेशादनन्तरमिति सिद्धे निघातः ।
 अथाकारान्तस्याङ्गस्य, तथापि लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये बहिरङ्गत्वा-
 दसिद्ध इति सिद्धम् । चित्स्वरोप्यनेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन परत्वा-
 द्वाध्यते । तास्याद्विभ्य इति किम् । चिनुतः । चिन्वन्ति । डिदयं श्नुः
 पूर्वस्य कार्यं प्रति न तु परस्य । उपदेशग्रहणं किम् । इह च यथा स्यात्
 पचाधः पचाम इति । इह च मा भूत् हतो ह्य इति । लयहणं किम् ।
 कतीह पचमानाः । सार्वधातुकमिति किम् । गिश्ये । शिष्याते ।
 शिशियरे । अहन्विडोरिति किम् । हुते । यदधीते ॥

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥

उदात्त इति वर्त्तते । सिजन्तस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति ।
 मा हि कार्टाम् । मा हि कार्टाम् । एकोत्राद्युदात्तः । अपरोऽन्तोदा-
 त्तः । मा हि लाविष्टाम् । २ । एकोत्राद्युदात्तः । अपरो मध्येदात्तः ।
 सिचश्चित्करणादागमानुदात्तत्वं हि बाध्यते ॥ सिच आद्युदात्तत्वेऽनिटः
 पितः पत्ते उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ मा हि कार्ष्णम् । २ । अनिट इति
 किम् । मा हि लाविषम् । २ । मध्येदात्त एवाद्युदात्ताभावपत्ते भवति ॥

स्वपादिहिंसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥

लसार्वधातुकग्रहणं यदनुवर्त्तते तदच्यनिटीति संबन्धादिह सगु-
 म्यन्तं भवति । स्वपादिरा वृत्करणात् । स्वपादीनां हिंसेश्चाजादावनिटि
 लसार्वधातुके परतोऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । स्वपन्ति । २ ।
 श्वसन्ति । २ । हिंसेः खल्वपि । हिंसन्ति । २ । प्रत्ययस्वरेण पत्ते मध्ये-
 दात्तः । अचीति किम् । स्वप्यात् । हिंस्यात् । अनिटीति किम् । स्वपितः ।
 श्वसितः ॥ डित्यजादावयं विधिरिष्यते ॥ इह न भवति । स्वपानि ।
 हिनसानि ॥

अभ्यस्तानामादिः ॥ १८९ ॥

अभ्यस्तानामजादावनिटि लसार्वधातुके परत आदिरुदात्तो
 भवति । ददति । ददतु । दधति । दधतु । जजति । जजतु । जायति ।

जायतु । अचीत्येव । दद्यात् । अनिटीत्येव । ज्वितः । आदिरिति
वर्त्तमाने पुनरादियहणं नित्यार्थम् ॥

अनुदात्ते च ॥ १८० ॥

अविद्यमानोदात्ते च लसार्वधातुके परतो ऽभ्यस्तानामादिरुदात्तो
भवति । अनजाद्यर्थे आरम्भः * । ददाति । जहाति । दधाति । जिहीते ।
मिमीते । अनुदात्तइति बहुव्रीहिनित्देशो लोपयणादेशार्थः । मा हि स्म
दधात् । दधात्यत्र ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १८१ ॥

सर्वशब्दस्य सुपि परत आदिरुदात्तो भवति । सर्वः । सर्वा । सर्वे ।
सुपीति किम् । सर्वतरः । सर्वतमः ॥ प्रत्ययलक्षणोनाप्ययं स्वर इष्यते सर्व-
स्तोम इति ॥ सर्वस्वरो ऽनककत्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वकः । चित्स्व-
रेणान्तोदात्तो भवति ॥

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं

पिति ॥ १८२ ॥

भी ह्री भृ हु मद जन धन दरिद्रा जाग इत्येतेषामभ्यस्तानां
लसार्वधातुके पिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । विभेति । जिह्वेति ।
विभर्त्ति । जुहोति । ममत्तु नः परिज्मा । मदेर्बहुलं क्वन्दसीति विकर-
णस्य श्लुः । जजनदिन्द्रम् । जन जननइत्यस्य पञ्चमे लकारे रूपम् । धन
धान्यइत्यस्य पञ्चमे लकारे दधन्त् । दरिद्राति । जागर्त्ति । भ्यादीना-
मिति किम् । ददाति । पितीति किम् । दरिद्रति ॥

लिति ॥ १८३ ॥

लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः ।
भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् ॥

* अनजाद्यर्थे आरम्भ इति पदमञ्जरीं दर्शनादत्राप्रापाठः ।

आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ॥ १९४ ॥

णमुनि परतो ऽन्यतरस्यामादिश्चदात्तो भवति । लोलुपंलोलु-
यम् । आमेडितानुदात्तत्वे कृते पूर्वा लोलुपंशब्द एकत्राद्युदात्तः । अप-
रत्रं लिट्स्वरेण मध्येदात्तः ॥

अचः कर्तृयकि ॥ १९५ ॥

उपदेशइति वर्त्तते । अजन्ता ये उपदेशे धातवस्तेषां कर्तृयकि
अन्यतरस्यामादिश्चदात्तो भवति । लूयते केदारः स्वयमेव । २ । स्तीयते
केदारः स्वयमेव । २ । यदा ऽऽद्युदात्तत्वं न भवति तदा लमार्धधातुकनि
घाते कृते यक एव स्वरो भवति । जनादीनामुपदेशेषात्वं द्रष्टव्यम् ।
तत्राप्ययं स्वर इष्यते । जायते स्वयमेव । सायते स्वयमेव । खायते
स्वयमेव । २ । अच इति किम् । भिद्यते स्वयमेव । कर्तृयहणं किम् ।
लूयते केदारो देवदत्तन ॥

थलि च सेटीउन्तो वा ॥ १९६ ॥

सेटि थलि इट् वा उदात्तो भवति अन्तो वा आदिर्वा ऽन्यतर-
स्याम् । लुलविथ । ३ । यदानैते त्रयः स्वरास्तदा लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं
भवति । तेनैते चत्वारः स्वराः पर्यायेण भवन्ति । सेटीति किम् । यथाथ ।
लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमित्ययमेवात्र स्वरो भवति ॥

अनित्यादिर्नित्यम् ॥ १९७ ॥

अिति निति च नित्यमादिश्चदात्तो भवति । गर्गादिभ्यो यञ् ।
गार्ग्यः । वास्यः । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । वासुदेवकः । अर्जुनकः । प्रत्य-
यस्वरापवादेयं योगः । प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यते । तेन गर्गाः बिदाः चञ्वा
इत्यत्र यञि अञि कनि च लुते न भवति ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १९८ ॥

आमन्त्रितस्यादिश्चदात्तो भवति । देवदत्त । देवदत्तै । देवदत्ताः ।
अत्र कारकादृत्तश्रुतयोरेवाशिषीति प्राप्तिर्बाध्यते ॥ लुमतापि लुप्ते प्रत्य-
यलक्षणमत्रेष्यते ॥ सर्पिरागच्छ सप्तागच्छतेति ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १८६ ॥

पथिमथिशब्दावौणादिकाविनिप्रत्ययान्तौ प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तो
तयोः सर्वनामस्थाने परत आदिरुदात्तो भवति । पन्थाः । पन्थानौ ।
पन्थानः । मन्याः । मन्यानौ । मन्यानः । सर्वनामस्थानइति किम् । पथः
पथ्य । मथः पथ्य । उदात्तनिवृत्तिस्वरणान्तोदात्तो भवति । प्रत्ययलक्ष-
णमत्रापि नेष्यते । पथिप्रिय इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरणान्तोदात्तः पथि
शब्दः ॥

अन्तश्च तत्रै युगपत् ॥ २०० ॥

तवैप्रत्ययान्तस्यान्तश्चशब्दादादिश्च युगपदुदात्तो भवतः । कर्त्त-
वै । हतवै । प्रत्ययाद्युदात्तत्वापवादः । युगपद्वृहणं पयायनिवृत्त्यर्थम् ।
एकवर्जमिति वचनाद्यौगपद्यं न स्यात् ॥

क्षयो निवासे ॥ २०१ ॥

क्षयशब्दो निवासे ऽभिधेये आद्युदात्तो भवति । क्षयन्ति निवस-
न्त्यस्मिन्निति क्षयः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययान्तस्य प्रत्य-
यस्वरः प्राप्तः । क्षये जाहृहि प्रपश्यन् । निवासइति किम् । क्षयो वर्त्तते
दस्युनाम् । एरञ्जित्ययमजन्तः ॥

जयः करणम् ॥ २०२ ॥

जयशब्दः करणवाची आद्युदात्तो भवति । जयन्ति तेनेति जयः ।
पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घस्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः । जयोश्चः ।
करणमिति किम् । जयो वर्त्तते ब्राह्मणानाम् । अत्राप्येरञ्जित्ययमजन्तः ॥

वृषादीनां च ॥ २०३ ॥

वृष इत्येवमादीनामादिरुदात्तो भवति । वृषः । जनः । स्वरः ।
यज्ञः । हयः । गयः । एते सर्वे पचाद्यप्रत्ययान्ताः । गय इत्यत्र गायते-
निपातनादित्त्वम् । नयः । तयः । पयः । वेदः । अंशः । दवः । एते ऽपि
तथैवाद्यप्रत्ययान्ताः । सूद अगुधादिति कप्रत्ययान्तः । गुहा भिदादिर-
ड्प्रत्ययान्तः ॥ शमरथौ संज्ञायां संप्रतौ भावकर्मणोः ॥ शमो भावे रणः

कर्मणि अजन्तावेतौ निपातनाद् भावकर्मणोर्भवतः । मन्त्रः पचाद्यजन्तः । शान्तिरिति क्तिजन्तः । कामः । यामः । घजन्तावेतौ । आराधाराकारा भिदादयः । वहे गोचरादिषु घप्रत्ययान्तः । कल्पः । अजन्तः । पादो घजन्तः । तत्र क् चित्प्रत्ययस्वरः प्राप्ः क् चित्कर्षात्वतो घञान्त उदात्त इति । वृषादिराङ्गतिगणः । अविहितमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु द्रष्टव्यम् ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तो भवति । चञ्वा । घद्भ्रिका । खर-कुटी । दीप्ती । उपमानशब्दा एते उपमेयस्य संज्ञाः । तत्र इवे प्रतिक्रताविति यः कन् हस्य लुम्मुष्यइति लुप् । यद्वेवं किमर्थमिदमुच्यते प्रत्ययलक्षणं सिद्धमाद्युदात्तत्वम् । एतदेव ज्ञापयति क् चिदिह स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । तथा च पूर्वत्रोदाहृतम् । संज्ञायामिति किम् । अग्निर्मा-ण्यवकः । उपमानमिति किम् । देवदत्तः ॥

निष्ठा च ह्यजनात् ॥ २०५ ॥

निष्ठान्तं च द्वच् संज्ञायां विषये आद्युदात्तं भवति स चेदादि-राकारो न भवति । दत्तः । गुप्तः । बुद्धुः । प्रत्ययस्वरापवादः । निष्ठेति किम् । देवः । भीमः । द्युजिति किम् । चिन्तितः । रक्षितः । अनादिति किम् । ज्ञातः । आप्तः । संज्ञायामिति किम् । कृतम् । हृतम् ॥

शुष्कधृष्टौ ॥ २०६ ॥

आदिरुदात्त इति वर्त्तते । शुष्क धृष्ट इत्येतावाद्युदात्तौ भवतः । शुष्कः । धृष्टः । असंज्ञार्थ आरम्भः ॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥

आशितशब्दः कर्तृधाची आद्युदात्तो भवति । आशितो देवदत्तः । आशेरयमाङ्पूर्वादविबक्षिते कर्मणि कर्तरि क्तः । तत्र याश्चञ्जिति प्राप्तः स्वरो बाध्यते । कर्तरीति किम् । आशितमक्षम् । आशितं देवदत्तेन । पूर्वञ्च कर्मणि क्त, उत्तरञ्च भावे ॥

रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥

रिक्तशब्दे विभाषा आदिरुदात्तो भवति । रिक्तः । रिक्तः । संज्ञायां
निष्ठा च द्वुजनादित्यनेन पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमाद्युदात्तः ॥

जुष्टार्पिते चच्छन्दसि ॥ २०९ ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये विभाषा आद्युदात्ते
भवतः । जुष्टः । २ । अर्पितः । २ । छन्दसीति किम् । भाषायां प्रत्ययस्व-
रेणान्तोदात्तावेतौ ॥

नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्तं भवतः ।
जुष्टं देवानां, अर्पितं पितॄणाम् । पूर्वणात्र विकल्पः प्राप्तः । के चिदत्र
जुष्टेत्येतदेवानुवर्तयन्ति । अर्पितशब्दस्य विभाषा मन्त्रेपीच्छन्ति । अन्तो-
दात्तोपि ह्ययं मन्त्रे पठ्यते । तस्मिन्साकं त्रिशता न शंक्रवोर्षिता इति ॥

युष्मदस्मदोर्डासि ॥ २११ ॥

युष्मदस्मदो मद्रिक्रप्रत्ययान्ते ऽन्तोदात्ते तयोर्डासि परत आदि-
रुदात्तो भवति । तव स्वम् । मम स्वम् ॥

डयि च ॥ २१२ ॥

युष्मदस्मदोरिति वर्तते, आदिरुदात्त इति च । डे इत्येतस्मिंश्च
परतो युष्मदस्मदोरारुदात्तो भवति । तुभ्यम् । मद्भ्यम् । पृथग्योगकरणं
यथासंख्यशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥

यतो नावः ॥ २१३ ॥

निष्ठां च द्वुजनादित्यतो द्वुजयहणमनुवर्तते । यत्प्रत्ययान्तस्य
द्वुव आदिरुदात्तो भवति न खेचौशब्दात्परो भवति । अचौ यत् । वेयम् ।
जेयम् । शरीरवयवाद्वात् । कयठम् ॥ ओष्ठम् । तिस्वरितमित्यस्याप-
वादः । अनाव इति किम् । नाव्यम् । द्वुव रत्येव । चिकीर्ष्यम् । लला-
ट्यम् ॥

ईडवन्दवृशंसदुहां गयतः ॥ २१४ ॥

ईड वन्द वृ शंस दुह इत्येतेषां यो एयत् तदन्तस्यादिरुदात्तो भवति ।
ईडम् । वन्दम् । वार्यम् । शयम् । दोह्या धेनुः । द्युनुबन्धकत्वाद्
गयतो यद्गृहणेन ग्रहणं नास्तीति नितस्वरितमित्येतत् प्राप्त्म् । वार्यमिति
वृह् संभक्तावित्यस्यायं गयत् । क्यञ्चिधौ हि वृज एव ग्रहणमिष्यते ॥

विभाषा देण्विन्धानयोः ॥ २१५ ॥

वेणु इन्धान इत्येतयोर्विभाषा आदिरुदात्तो भवति । वेणुः । वेणुः ।
इन्धानः । इन्धानः । वेणुशब्दायमत्रिवृतीभ्यो निद्रिति णुप्रत्ययान्तो
नित्वात्रिव्यमाद्युदात्तः प्राप्त्ः । इन्धानशब्दापि यदा चानशन्तस्तदा
चित्त्वादन्तोदात्तः । अथ शानजन्तस्तदा सार्वधःतुकानुदात्तत्वे कृते उदा-
त्तनिवृत्तिस्वरणे मध्येदात्तः । तदेवमिन्धाने सर्वेषां उप्राप्तमाद्युदात्तत्वं
पक्षे विधीयते । वेणुरिव वेणुरित्युपमानं यदा संज्ञा भवति तदा संज्ञा-
यामुपमानमिति नित्यमाद्युदात्तत्वमिष्यते ॥

त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ॥ २१६ ॥

त्याग राग हास कुह श्वठ क्रथ इत्येतेषां विभाषा आदिरुदात्तो
भवति । त्यःगः । २ । रागः । २ । हासः । २ । पक्षे घञन्तास्तेषां पक्षे कर्षात्वतो
घञेन्त उदात्त इत्युदात्तत्वमेव भवति । कुहः । २ । श्वठः । २ । क्रथः । २ ।
एते पचाद्यजन्ताः ॥

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥

रिदन्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनामन्यमुत्तमं तुष्य
समीपे यत्तदुपोत्तमम् । करणीयम् । हरणीयम् । पटुजातीयः । मृदुजातीयः ।
प्रत्ययस्वरापवादायम् ॥

चङ्यन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥

चङन्ते अन्यतरस्यामुपोत्तममुदात्तं भवति । मा हि चीकरताम् । २ ।
न माद्योगइत्यटि प्रतिषिद्धे हि चेति निघाते ऽदुपदेशादिति लसार्वधातु-

कानुदात्तत्वे कृते चङं एवं स्वरे प्राप्ते पत्ते धात्वकार उदात्तो भवति ।
उपेत्तमग्रहणौट्टयोर्न भवति । मा हि दधत् ॥

मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१८ ॥

मतोः पूर्व आकार उदात्तो भवति तच्चेन्मत्वन्तं स्त्रीनिङ्गे संज्ञा
भवति । उदुम्बरावती । पुष्करावती । वीरणावती । शरावती । शरा-
दीनां चेतिदीर्घः । आदिति किम् । इत्तुमती । द्रुमवती । संज्ञायामिति
किम् । खट्वावती । स्त्रियामिति किम् । शरावान् । मतोरिति किम् ।
गवादिनी ॥

अन्तो ऽवत्याः ॥ २२० ॥

संज्ञायामित्येव । अवतीशब्दान्तस्य संज्ञायामन्त उदात्तो भवति
अजिरवती । खदिरवती । हंसवती । कारण्डवती * । डीपः पिच्छाद-
नुदात्तत्वं प्राप्तम् । अवत्या इति किमुच्यते न वत्या इत्येवमुच्येव ।
नैवं शक्यमिहापि स्यात् । राजवती । स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात्वा-
यमवतीशब्दः । वत्व पुनराश्रयात्सिद्धम् ॥

ईवत्याः ॥ २२१ ॥

ईवतीशब्दान्तस्थान्त उदात्तो भवति स्त्रियां संज्ञायां विषये ।
अहीवती । कृषीवती । मुनीवती † ॥

चौ ॥ २२२ ॥

• चात्रित्यञ्चतिर्लुप्रनकारो वृह्यते । तस्मिन्यरतः पूर्वस्यान्त उदात्तो
भवति । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा ।
मधूचे । उदात्तनिवृत्तिस्वरापञ्चाद्रेयम् ॥ चावतद्वितइति वक्तव्यम् ॥ * ॥
दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र भवति ॥

* क्षेत्रवतीत्यधिकं पुस्तिकान्तरे ।

† कपीवतीत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

समासस्य ॥ २२३ ॥

समासस्यान्त उदात्तो भवति । राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः ।
कन्यास्वनः । पटहशब्दः । नदीघोषः । राजपृषत् । ब्राह्मणसमित् ।
स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति हलन्तेष्यन्तोदात्तत्वं भवति । नाना-
पदस्वरस्यापवादः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥

पूर्वपदयहणमत्र पूर्वपदस्ये स्वरे उदात्ते स्वरिते वा वर्त्तते । बहु-
व्रीहौ समासे पूर्वपदस्य यः स्वरः स प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावतिष्ठते,
न विकारमनुदात्तत्वमापद्यते । समासान्तोदात्तत्वे हि सति अनुदात्तं
पदमेकवर्जमिति सोऽनुदात्तः स्यादिति समासान्तोदात्तत्वापवादोयमा-
रभ्यते । कार्ष्णात्तरासङ्गाः । कृष्णो मृगस्तस्य विकारः कार्ष्णः । प्राणिरज-
तादिभ्योजित्यञ्प्रत्ययान्तो जित्स्वरेणाद्युदात्तः । यूपवलजः । यूपशब्द
उणादिषु कुसुयुभ्यश्चेति पप्रत्ययान्तः । तत्र च दीर्घ इति निदिति च
वर्त्तते तेनाद्युदात्तः । ब्रह्मचारिपरिस्कन्दः । ब्रह्मचारिशब्दः कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । स्नातकपुत्रः । स्नातशब्दः कप्रत्ययान्तो
नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अध्यापकपुत्रः । नित्स्वरेणाध्यापकशब्दो मध्योदात्तः ।
श्रोत्रियपुत्रः । श्रोत्रियशब्दो नित्स्वादाद्युदात्तः । मनुष्यनाथः । मनुष्यशब्द-
स्तिस्वरितमिति स्वरितान्तः । उदात्तयहणं स्वरितयहणं धात्रानुवर्त्तते,
तेन सर्वानुदात्ते पूर्वपदे विधिरेव नास्तीति समासान्तोदात्तत्वं भवति ।
समभाग इति समशब्दो हि सर्वानुदात्तः ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमाना-

व्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥

तत्पुरुषे समासि तुल्यार्थं तृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमानवाचि अथ्यं
द्वितीयान्तं 'कृत्यान्तं च यत्पूर्वपदं तत्प्रकृतिस्वरं भवति । तुल्यार्थं ।
तुल्यश्वेतः । तुल्यलोहितः । तुल्यमहान् । सदृक्कृच्छेतः । सदृग्लोहितः ।
सदृगमहान् । सदृशश्वेतः । सदृशलोहितः । सदृशमहान् । एते कृत्यतु-
ल्याख्या अजात्येति कर्मधारयाः । तत्र तुल्यशब्दो यतो ऽनाव इत्या-
द्युदात्तः । सदृक्शब्दः समानान्ययोश्चेति किन्प्रत्ययान्तः कृदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरेणान्तोदात्तः । सदृशशब्दोऽपि कजन्तो मध्यादात्तः । तुल्यार्थं ।
तृतीया । शङ्कुलया खण्डः, शङ्कुलाखण्डः । किरिणा काणः, किरिकाणः ।
शङ्कुपूर्वाल्लान्तेर्घञर्थं कविधानमिति वा कप्रत्ययान्तः शङ्कुलाशब्दान्तो-
दात्तः । किरिशब्दोऽपि किरतेः कृगृशुपूकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्चेतीकारप्रत्ययः
किटौणादिकस्तेनासावन्तोदात्तः । तृतीया । सप्तमी । अक्षेषु शौण्डो,
ऽक्षशौण्डः । पानशौण्डः । अशेदेवनइति सप्रत्ययान्तोऽक्षशब्दोऽन्तोदात्तः ।
पानशब्दो ल्युङन्तो लिस्वरेणाद्युदात्तः । सप्तमी । उपमान । शस्त्री-
श्यामा । कुमुदश्वेनी । हंसगद्गदा । न्ययोधपरिमण्डला । दूर्वाकाण्ड-
श्यामा । शरकाण्डगौरी । उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः ।
शस्त्रीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । कुमुदशब्दोऽपि कौ मोदतइति
मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययान्तो नञ्विषयस्यानिसन्तस्येति वा ऽऽद्युदात्तः ।
हंसशब्दो वृणुवदिहनिष्कमिकपिभ्यः स इति सप्रत्ययान्तः । न्ययोहतीति
न्ययोधः । पचादित्वादसप्रत्ययान्तस्तस्य 'न्ययोधस्य च केवलस्येति निपा-
तनाद् हकारस्य धकारो मध्यादात्तत्वं च । दूर्वाकाण्डशरकाण्डशब्दौ
अर्थात्तत्पुरुषावुत्तरपदाद्युदात्तौ । उपमान । अथ्य । अब्राह्मणः । अशु-
पलः । कुब्राह्मणः । कुशुपलः । निष्कौशाम्बिः । निर्वाणसिः । अति-
खट्वः । अतिमालः । एतान्यव्ययान्याद्युदात्तानि ॥ अथ्ये नञ्कुनिपा-
तानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । स्थात्वाकालक इति । अथ्य ।
द्वितीया । मुहूर्त्तसुखम् । मुहूर्त्तरमणीयम् । सर्वरात्रकल्याणी । सर्वरात्र-
शोभना । अत्यन्तसंयोगे चेति द्वितीयासमासः । मुहूर्त्तशब्दः पृषोदरादि-
रन्तोदात्तः । सर्वरात्रशब्दो ऽप्यसप्रत्ययान्तः । द्वितीया । कृत्य । भोज्यो-

णाम् । गोज्यलक्षणम् । पानीयशीतम् । हरणीयनूतम् । भोज्यशब्दे एयद-
न्तान्तस्वरितः । पानीयहरणीयशब्दयोरुपेतमं रितीति ईकार उदात्तः ॥

वर्णा वर्णानेते ॥ ३ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं, तत्पुरुषइति च वर्तते । वर्णं वर्णवाचि पूर्वपदं
वर्णवाचिष्वेवोत्तरपदेषु एतशब्दवर्जितेषु परतस्तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं
भवति । कृष्णमारुहो, लोहितसारङ्गः । कृष्णकल्माषो, लोहितकल्माषः ।
कृषेर्वर्णइति कृष्णशब्दे नक्प्रत्ययान्तो ऽन्तोदात्तः । लोहितशब्देऽपि
रुदरश्च लो वेतीतन्प्रत्ययान्त आद्रुदात्तः । वर्ण इति किम् । परमकृष्णः ।
वर्णाष्विति किम् । कृष्णतिलाः । अनेतइति किम् । कृष्यैतः । लोहितैतः ॥

गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ ४ ॥

प्रमणवाचिनि तत्पुरुषे समासे गाध लवण इत्येतयोस्त्तरपदयोः
पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । शम्बगाधमुदकम् । अरित्रगाधमुदकम् ।
तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । अश्वलवणम् । यावद्गुणे दीयते तावदि-
त्यर्थः । षष्ठीममासा एते । तत्र शमेर्न्निति बन्प्रत्यया तत्त्वाच्छम्बशब्द
आद्रुदात्तः । अरित्रशब्दे ऽत्तिलूधूसू इतीत्रप्रत्ययान्तो मध्यादात्तः ।
गोशब्दे होप्रत्ययान्तो ऽन्तोदात्तः । अश्वशब्दे ऽशूप्रति कन्प्रत्ययान्त
आद्रुदात्तः । प्रमाणमित्यत्परिच्छेदमात्रमिह द्रष्टव्यं, न पुनरायाम एव ।
स्वरलक्षणं प्रमाणविशेषविषयत्वमेतेषु । प्रमाणइति किम् । परमगा-
धम् । परमलवणम् ॥

दायाद्यं दायदे ॥ ५ ॥

तत्पुरुषे समासे दायदशब्दउत्तरपदे दायदवाचि पूर्वपदं प्रकृ-
तिस्वरं भवति । विद्यादायादः । धनदायादः । संज्ञायां समजतिष्वेति
विद्याशब्दः क्यप्रत्ययान्तः । उदात्त इति च तत्र वर्तते, तेनायमन्तो-
दात्तः । कृपृज्जिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युति बहुलवचनान् केवलादपि धाञः
क्युप्रत्ययान्तं धनशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्रुदात्तः । अथ विद्यादायाद इति
केन षष्ठी, स्वामीश्वराधिपतिदायादेति । यद्येष प्रतिपदविधाना च

पठौ न समस्यति समासप्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि शेषेनतणैवात्र
पठौ तस्यास्तु सप्तमी विधीयमाना बाधिका मा विज्ञायीति पुनरभ्यनु-
ज्ञायते । दायाद्वामिति किम् । परमदायादः । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव
भवति ॥

प्रतिबन्धि चिरकृच्छयोः ॥ ६ ॥

तत्पुरुषे समामे चिरकृच्छयोः उत्तरपदयोः प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं भवति । गमनचिगम् । गमनकृच्छम् । व्याहरणचिगम् । व्याह-
रणकृच्छम् । गमनव्याहरणशब्दौ ल्युङन्तौ तयोर्लत्स्वरः । गमनं च यच्चिरं
चेति विशेषणसमासेयं मयूरव्यंसकादिवो द्रष्टव्यः । गमनं हि कारण-
विकलतया चिरकालभावि कृच्छयोगि वा प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धीति
किम् । मूत्रकृच्छम् ॥

पदे ऽपदेशे ॥ ७ ॥

अपदेशो व्याजस्तद्वाचिनि तत्पुरुषे समामे पदशब्दउत्तरपदे पूर्व-
पदं प्रकृतिस्वरं भवति । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन प्रस्थितः ।
मूत्रशब्दः सिविमुच्चाष्टेरुच्चेति घृत्प्रत्ययान्तो मूत्रयतेर्वा घञन्त आद्यु-
दान्तः । उच्चारशब्दोऽप घञन्तस्यायघञ्ज्ञाज्ञाजबिन्नकाणमित्यन्तोदात्तः ।
विशेषणसमासेयं मयूरव्यंसकादिवो । अपदेश इति किम् । विष्णोः पदं
विष्णुपदम् ॥

निवाते वातचाणे ॥ ८ ॥

निवातशब्दउत्तरपदे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे समामे पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं भवति । कुट्येव निवातं, कुटीनिवातम् । शमीनिवातम् ।
कुड्निवातम् । वातस्याभावो निवातमर्थभाव इत्यययीभावः । निरुद्धो
वातोऽस्मिन्निति वा निवातमिति बहुव्रीहिः । तत्र कुड्यादिहेतुके निवाते
कुड्यादयो वर्तमानाः समानाधिकरणेन निवातशब्देन सह समस्यन्ते ।
कुटीशमीशब्दा गौरादिङीषन्तावन्तेदात्तौ । कुड्यशब्दोऽप क्वयतेर्वात्
ङीक्ञ्विति घृत्प्रत्ययान्त आद्युदान्त इत्येके । इक् प्रत्ययान्तोदात्तः

इत्यपरे । धातत्राणइति किम् । राजनिवाते वसति । सुखं मातृनिवातम् ।
निवातशब्दोऽयं पार्श्ववाची ऋठिशब्दस्तत्रोभयत्र षष्ठीसमासः ॥

शारदे ऽनातवे ॥ ९ ॥

अतौ भवमार्तवम् । अनार्तववाचिनि शारदशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे
समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । रज्जुशारदमुदकम् । दृषत्शारदाः
सक्तवः । शारदशब्दोऽयं प्रत्ययवाची तस्य नित्यसमासे ऽसूपदविग्रह
इष्यते । सद्यो रज्जुदृतमुदकं प्रत्ययमनुपहतं रज्जुशारदमुच्यते । रज्जुशब्दः
सृजेरसुम् चेति उपत्ययान्त आदिलोपश्च । धान्ये निदिति च तत्र वसति
तेनाद्युदात्तः । दृषत्शब्दो दृषातेः षुग् ह्रस्वश्चेति अदिक्प्रत्ययान्तोऽन्तो-
दात्तः । अनार्तवइति किम् । परमशारदम् । उत्तमशारदम् । शरदि
अतुविशेषे भवं यत्तदिह शारदम् ॥

अध्वर्युकषाययोर्जातौ ॥ १० ॥

अध्वर्यु कषाय इत्येतयोर्जातिवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं भवति । प्राच्याध्वर्युः । कथाध्वर्युः । कलापाध्वर्युः । एते
समानाधिकरणसमासा जातिवाचिनो नियतविषयास्तत्र प्राच्यशब्दो
यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । कथशब्दः पचाद्यच्च, व्युत्पादितस्ततः कठेन
प्रोक्तमिति वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति णिनिस्तस्य कठचरकाल्पगिति
लुक् । कलापिम्भं प्रोक्तमिति कलापिनेण तस्मिन्निर्णयनपत्यइति प्रकृति-
भावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौशुमितैतिलिजा-
जलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्गुसुपर्षणामुपसंख्यानमिति टिलोपः ।
तदेवं कलापशब्दान्तोदात्तः । सर्पिर्मण्डकषायम् । उमापुष्पकषायम् ।
दौवारिककषायम् । षष्ठीसमासव्युत्पादिता ऋठिशब्दा एते । तत्र
सर्पिर्मण्डशब्द उमापुष्पशब्दश्च षष्ठीसमासावन्तोदात्तौ । दौवारिकश-
ब्दोऽपि द्वारे नियुक्त इति ठकि सत्यन्तोदात्त एव । जाताविति किम् ।
परमाध्वर्युः । परमकषायः ॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥

सदृशं प्रतिरूप इत्येतयोस्तरपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । पितृसदृशः । मातृसदृशः । पितृमा-
तृशब्दावुणादिष्वन्तोदात्तो निपातितौ । षष्ठीसमासार्थं च सदृशशब्द-
मिह तदलुकि षष्ठाः प्रयोजयति दास्याः सदृशा वृत्त्याः सदृश इति ।
अत्र दासीवृषलीशब्दयोरन्तोदात्तस्वादुदात्तयो ह्रस्पूर्वादिति विभक्ति-
रन्तोदात्ता । पितृप्रतिरूपः । मातृप्रतिरूपः । सादृश्यइति किम् । परम-
सदृशः । उत्तमसदृशः । समासार्थान्न पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥

द्विगौ प्रमाणे ॥ १२ ॥

द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । प्राच्यसप्तसमः । गान्धारिसप्तसमः । सप्तसमाः प्रमाणमस्येति
मात्रं उत्यत्रस्य प्रमाणे लो द्विगोर्नैत्यमिति लुक् । प्राच्यश्चासौ षष्ठ-
मश्चेति, प्राच्यसप्तसमः । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमा-
दित्वादाद्युदात्तो मध्यादात्तो वा । द्विगोर्वाति किम् । त्रीद्विस्यः ।
प्रमाणइति किम् । परमसप्तसमः ॥

गन्तव्यपर्यं वाणिजे ॥ १३ ॥

वाणिजशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे गन्तव्यवाचि पर्यंवाचि च
पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रवाणिजः । काश्मीरवाणिजः । गान्धारि-
वाणिजः । मद्रादिषु गत्वा व्यग्रहरन्तीत्यर्थः । सप्तमीसमासा एते । तत्र
मद्रशब्दो रक्षप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । काश्मीरशब्दोपि षष्ठोदरादिषु
मध्यादात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमादिषु पञ्चमते तत्र कर्दवादीनां वेति
पते आद्युदात्तो भवति द्वितीया वा । परम । गोवाणिजः । कश्यवाणिजः ।
गोशब्दोन्तोदात्तः । कश्यवाणिजः । गन्तव्यपर्यमिति किम् ।
परमवाणिजः । उत्तमवाणिजः ॥

मात्रोपप्लोपप्रकारेण्यत्रे नपुंसके ॥ १४ ॥

मात्रा उपप्लोपप्रकारेण्यत्रे नपुंसकेण्यत्रे तत्पुरुषे

रूपे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । भिन्नामात्रं न ददाति याचितः । समुद्रमात्रं न सरो ऽस्ति किं घन । मात्रशब्दोऽयं वृत्तिविषय एव तुल्यप्रमाणे वर्तते । तत्र भिन्नायास्तुल्यप्रमाणाभित्यस्वपदविग्रहः षष्ठीसमासः । तत्र भिन्नाशब्दो गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । समुद्रशब्दोऽपि फिणि भाटलापालङ्गा म्बासागरार्थानामित्यन्तोदात्त एव । उपज्ञा । पाणि-
नोपज्ञकालकं व्याकरणम् । व्याहृपज्ञं दुष्करणम् । आपिशत्युपज्ञं
गुहलाघवम् । षष्ठीसमासा एते । तत्र पाणिनोपत्यमित्यणन्तः पाणिन-
शब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । व्याडिरिजन्तस्वादाद्युदात्तः । तदुदापि-
शलिः । उपक्रम । आद्योपक्रमं प्रासादः । दर्शनीभ्योपक्रमम् । सुकुमारो-
पक्रमम् । नन्दोपक्रमाणि मानानि । एतेपि षष्ठीसमासा एव । तत्रैतानं
ध्यायन्तीत्याद्यः । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्यय आहपूर्वाद् ध्यायतेः
पृषोदरादित्वाद्दृस्य ढत्वम् । तदयमाद्यशब्दस्याथादिस्वरेणान्तोदात्तः ।
दर्शनीपशब्दो रिस्वाद्दुपोत्तमोदात्तः । सुकुमारशब्दो नञ्सुभ्यामित्यन्तो-
दात्तः । नन्दशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितः । उपज्ञोपक्रमान्तस्य तत्पुरुषस्य
नपुंसकलिङ्गनोपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति । ह्याया । इषु-
च्छायम् । इषुशब्द इषेः क्विञ्चैत्युप्रत्ययान्तस्तत्र च धान्ये निदिति वर्तते
तेनाद्युदात्तः । धनुःशब्दोऽपि नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्त एव ।
इषुणां ह्यायेति षष्ठीसमासः । ह्यायाबाहुल्यदृष्टि नपुंसकलिङ्गता । नपुं-
सकदिति किम् । कुड्यच्छाया ॥

सुखप्रिययोर्हिते ॥ १५ ॥

सुख प्रिय इत्येतयोश्चरपदयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्व-
 पदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनसुखम् । वचनसुखम् । व्याहरणसुखम् ।
 सुख । प्रिय । गमनप्रियम् । वचनप्रियम् । व्याहरणप्रियम् । समानाधि-
 करणसमासा एते । तत्र सुखप्रियशब्दो तद्वेतावायत्यां प्रीतिकरे वर्तते ।
 तद्विहितं यदायत्यां प्रीतिं करोति । गमनादिषु ल्युङन्तेषु लिस्वरः ।
 हितदिति किम् । परमसुखम् । परमप्रियम् ॥

प्रीतौ च ॥ १६ ॥

प्रीतौ गम्यमानायां सुखं प्रिय इत्येतयोश्चत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । ब्राह्मणसुखं पायसम् । क्वाक्षप्रियो ऽनध्यायः । कन्याप्रियो मृदङ्गः । सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादिह प्रीतिग्रहणं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । कन्याशब्दः स्वरितान्तः । प्रीताविति किम् । राजसुखम् । राजप्रियम् ॥

स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥

स्वामिशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गोस्वामी । अश्वस्वामी । धनस्वामी । अश्वधनगवां कथित एव स्वरः । स्वामिति किम् । परमस्वामी ॥

पत्यावैश्वर्ये ॥ १८ ॥

पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गृहपतिः । सेनापतिः । नरपतिः । धान्यपतिः । गेहे क इति प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तौ गृहशब्दः । सह इनेन वर्त्तत इति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति सेनाशब्द आद्युदात्तः । नृ नये एतस्माद् चदोरविति अप्रत्ययान्त आद्युदात्तौ नरशब्दः । धान्यमन्तःस्वरितम् । ऐश्वर्यमिति किम् । ब्राह्मणो वृषलीपतिः । वृषल्या भर्तृत्यर्थः ॥

न भूवाक्चिदिधिषु ॥ १९ ॥

पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भू वाक् चिन्दिधिषु इत्येतानि पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि न भवन्ति । पूर्वण प्रातः स्वरः प्रतिषिध्यते । भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः । षष्ठीसमासा एते समासस्वरेणान्तोदात्ता भवन्ति ॥

वा भुवनम् ॥ २० ॥

पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भुवनशब्दः पूर्वपदं वा प्रकृतिस्वरं भवति । भुवनपतिः । २ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपदे आदि-रुदात्तः । रञ्जेः क्यञ्चिन्ति वर्त्तमाने भूसूधुभस्त्रिभ्यश्चन्द्रसीति क्युन्प्रत्य-

यान्तो भुवनशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः । कथं भुवनेपतिरादित्य इति ।
उणादये बहुलमिति बहुलवचनाद्वाषायामपि प्रयुज्यते ॥

आशङ्काबाधनेदीयसु संभावने ॥ २१ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुषइति वर्त्तते । आशङ्क आबाध नेदीयस्
इत्येतेषुत्तरपदेषु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । अस्तिस्वाध्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्कं वर्त्तते । गमनमा-
शङ्क्यतइति संभाव्यते । वचनाशङ्कम् । व्याहरणाशङ्कम् । आबाध । गमना-
बाधम् । वचनाबाधम् । व्याहरणाबाधम् । गमनं बाध्यतइति संभाव्यते ।
नेदीयस् । गमननेदीयः * । व्याहरणनेदीयः । गमनमतिनिकटतरामिति
संभाव्यते । संभावनइति किम् । परमनेदीयः । पूर्वपदानि ल्युङन्तान्यु-
क्तस्वराणि ॥

पूर्वे भूतपूर्वे ॥ २२ ॥

पूर्वशब्दउत्तरपदे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृति-
स्वरं भवति । आद्यो भूतपूर्व आद्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्व
वर्त्तते । तत्र विशेषणं विशेष्येति समासः । मयूरव्यंसकादिर्वा द्रष्टव्यः ।
दर्शनीयपूर्वः । सुकुमारपूर्वः । भूतपूर्वइति किम् । परमपूर्वः । उत्तमपूर्वः ।
अत्र परमश्चासौ पूर्वश्चेति समासो न तु परमो भूतपूर्व इति । तथा हि
सत्युदाहरणमेव भवति ॥

सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥

सविध सनीड समर्याद सवेश सदेश इत्येतेषुत्तरपदेषु सामीप्य-
वाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रसविधम् ।
गान्धारिसविधम् । काश्मीरसविधम् । मद्रसनीडम् । गान्धारिसनीडम् ।
काश्मीरसनीडम् । मद्रसमर्यादम् । गान्धारिसमर्यादम् । काश्मीरसमर्या-
दम् । मद्रसवेशम् । गान्धारिसवेशम् । काश्मीरसवेशम् । मद्रसदेशम् ।

* वचननेदीय इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

† अन्तिकतम-पा० २ ।

गान्धारिसदेशम् । काश्मीरसदेशम् । पूर्वपदान्युक्तस्वराणि । संविधादीनां
सह विधयेत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव केवलम् । समीपवाचिनस्त्वेति समु-
दायाः । मद्राणां सविधे समीपमित्यर्थः । समीप्यदिति किम् । सह मर्यादया
वर्तते समर्यादं चेन्नम् । देवदत्तस्य समर्यादं देवदत्तसमर्यादम् । सविधा-
दिव्यति किम् । देवदत्तसमया ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥

विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि गुणवचनेषुत्तरपदेषु प्रकृतिस्वराणि भव-
न्ति । विस्पष्टकटुकम् । विचित्रकटुकम् । व्यक्तकटुकम् । विस्पष्टलवणम् ।
विचित्रलवणम् । व्यक्तलवणम् । विस्पष्टं कटुकमिति विशदः । सुप्सुपेति
समासः । विस्पष्टादयो ह्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणम् * । कटुकादि-
भिरश्च शब्दैर्गुणवद्भ्यमभिधीयत इत्यसामानाधिकरण्यामते नास्ति
कर्मधारयः । विस्पष्टशब्दौ गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विचित्रशब्दौ
ऽप्यव्ययस्वरेण । विचित्तशब्दमन्ये पठन्ति । सो ऽपि बहुव्रीहिसूत्रेणाद्यु-
दात्त एव । व्यक्तशब्द उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो ऽनुदात्तस्येत्यादिस्व-
रितः । ये चान्नापरे पठन्ते तत्र संपन्नशब्दस्याथादिस्वरेणान्तोदात्तः ।
पटुपण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरेण । कुशलशब्दः कृतस्वरेणान्तोदात्तः । चपल-
शब्दश्चित्स्वरेणान्तोदात्तः । क्षुपेरञ्चोपधाया इत्यत्र हि चिदिति
वर्तते । निपुणशब्दस्याथादिस्वरेणान्तोदात्तः । पुणेरिगुपधलत्वणः कप्र-
त्ययोयम् । विस्पष्टादीनीति किम् । परमलवणम् । उत्तमलवणम् ।
गुणवचनेष्विति किम् । विस्पष्टब्राह्मणः । विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त ।
संपन्न । कटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण ॥

अज्ञावमकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥

अ ज्य अवम कन् इत्येतेषु पापशब्दवति जोत्तरपदे कर्मधारये
समासे भावशाचि पूर्वपदे प्रकृतिस्वरं भवति । गमनश्रेष्ठम् । गमनश्रेयः ।
ज्य । वचनश्रेष्ठम् । वचनश्रेयायः । अवम । गमनावमम् । वचनावमम् ।

* न द्रव्यस्येत्पार्थिवं पुस्तकान्तरे ।

कन् । गमनकनिष्ठम् । गमनकनीयः । पापवत् । गमनपापिष्ठम् । गम-
नपापीयः । ल्युङन्तान्येतानि पूर्वपदानि लिट्स्वरेणाद्भुदात्तानि । अज्य-
कनामादेशानां ग्रहणमिति सामर्थ्यात्तदुत्तरपदं दृश्यते । आदिष्विति
किम् । गमनशोभनम् । भावइति किम् । गम्यते ऽनेनेति गमनं तत् श्रेयो
गमनश्रेयः । कर्मधारयइति किम् । गमनं श्रेयो गमनश्रेयः ॥

कुमारश्च ॥ २६ ॥

कुमारशब्दः पूर्वपदं कर्मधारये समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुमा-
रश्रमणा । कुमारकुलटा । कुमारतापसी । कुमारशब्देऽन्तोदात्तः । अत्र के
चिल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कुमारश्रमणादिभिरित्यत्रैव समासे स्वर-
मेतमिच्छन्ति । के चित्पुनरविशेषेण सर्वत्रैव कर्मधारये ॥

आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥

कर्मधारयइति वर्त्तते । प्रतिगत एनसा प्रतिगतमेने वा यस्य सः
प्रत्येनाः । तस्मिन्नुत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो भवति । कुमार-
प्रत्येनाः । उदात्त इत्येतदत्र सामर्थ्याद्वेदितव्यम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव
ह्ययमादेशपदिश्यते ॥

पूगेष्वन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

पूगा गणास्तद्वाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये समासे कुमारस्यान्यतरस्या-
मादिरुदात्तो भवति । कुमारचातकाः । २ । कुमारलोहध्वजाः । २ । कुमार-
बलाहकाः । २ । कुमारजीमूताः । २ । चातकादयः पूगशब्दास्तेभ्यः पूगा-
ज्ज्यो शामणीपूर्वादिति अयः प्रत्ययस्तस्य तद्वाजस्य बहुष्विति लुक् ।
अत्र यदा ऽऽद्भुदात्तत्वं न भवति तदा कुमारश्चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वमेके कुर्वन्ति । ये तु तत्र प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिच्छन्ति तेषां समा-
सान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २९ ॥

इगन्तउत्तरपदे कालवाचिनि कपाल भगाल शराव इत्येतिषु च
द्विगौ समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । इगन्त । पञ्चारणिः । दशा-

रन्निः । पञ्चारण्यः प्रमाणमस्य दशारण्यः प्रमाणमस्मेति तद्वितार्थे द्विगुः
 प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोपः । इगन्तः कालः । पञ्चमास्यः ।
 दशमास्यः । पञ्च मासान्भूतो भूतो भावी वेति तद्वितार्थे द्विगोर्यप् ।
 पञ्चवर्षः । दशवर्षः । वर्षाल्लुक् चेति ठञो लुक् । कालः कपालः । पञ्च-
 कपालः । दशकपालः । कपालः । भगालः । पञ्चभगालः । दशभगालः ।
 भगालः शरावः । पञ्चशरावः । दशशरावः । संस्कृतं भसा इति तद्वितार्थेने
 समासा द्विगोर्लुगनपत्यइति कृताद्यप्रत्ययलोपा द्रष्टव्याः । इगन्तादिष्विति
 किम् । पञ्चभिरश्वैः क्रीतः पञ्चाश्वः दशाश्वः । द्विगाविति, किम् ।
 परमारन्निः । परमशरावम् । पञ्चारण्यो दशारण्य इति च यणुगुणयो-
 र्बहिरङ्गलक्षणयोरसिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाद्वा द्विगुस्वर इगन्तलक्षणः
 प्रवर्तते ॥

बह्वन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥

बहुशब्दः पूर्वपदमिगन्तादिषुत्तरपदेषु द्विगौ समासे ऽन्यतरस्यां
 प्रकृतिस्वरं भवति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । बहुरन्निः । २ । बहु-
 मास्यः । २ । बहुकपालः । २ । बहुभगालः । २ । बहुशरावः । २ । बहु-
 शब्देऽन्तोदात्तस्तस्य प्रकृतिस्वरे कृते यत्र यणादेशस्तत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः
 स्वरितो ऽनुदात्तस्येत्येष स्वरो भवति ॥

दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥

दिष्टि वितस्ति इत्येतयोर्त्तरपदयोर्द्विगौ समासे पूर्वपदमन्यत-
 रस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । पञ्चदिष्टिः । २ । पञ्चवितस्तिः । २ । दिष्टि-
 वितस्ती प्रमाणे तेनात्र मात्रचो लुक् ॥

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्षबन्धेष्कालात् ॥ ३२ ॥

सप्तम्यन्तं पूर्वपदं सिद्ध शुष्क पक्ष बन्ध इत्येतेषुत्तरपदेषु प्रकृति-
 स्वरं भवति सा चेत्सप्तमी कालात् भवति । सांकाश्यसिद्धः । काम्पिल्य-
 सिद्धः । सांकाश्यकाम्पिल्यशब्दौ एयप्रत्ययान्तावन्तोदात्तौ । फिषि तु
 सांकाश्यकाम्पिल्यनासिक्त्यद्वाघाठानामन्तः पूर्वं वेति पठ्यते । तत्र पठे

मध्येदाज्ञावपि भवतः । शुष्क । ऊकशुष्कः । निधनशुष्कः । ऊकशब्दे
बहुलवचनादवतेः कक्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । निधनशब्दे निधाञः क्युप्र-
त्यये मध्येदात्तः । पक् । कुम्भीपक्कः । विलासीपक्कः * । धाष्ट्रपक्कः ।
कुम्भीविलासीशब्दे ङीषन्तावन्तोदात्तो । धाष्ट्रशब्दप्रत्ययान्त आद्यु-
दात्तः । बन्ध । चक्रबन्धः । चारकबन्धः । चक्रशब्देन्तोदात्तः । चारक-
शब्दे ष्वलन्त आद्युदात्तः । अकालादिति किम् । पूर्वाह्नसिद्धुः । अप-
राह्नसिद्धुः । सप्तमीस्वरः ऋत्स्वरेण बाधितः पुनरयं विधीयते † ॥

परिप्रत्युपाया वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३७ ॥

परि प्रति उप अप इत्येते पूर्वपदभूता वर्ज्यमानवाचिनि अहरव-
यववाचिनि राज्यवयववाचिनि चोत्तरपदे प्रकृतिस्वरा भवन्ति । परित्रि-
गसं वृष्टो देवः । परिसौवीरम् । परिसार्वसेनि । प्रति । प्रतिपूर्वाह्णम् ।
प्रत्यपराह्णम् । प्रतिपूर्वरात्रम् । प्रत्यपररात्रम् । उप । उपपूर्वाह्णम् ।
उपापरराह्णम् । उपपूर्वरात्रम् । उपापररात्रम् । अप । अपत्रिगसं वृष्टो
देवः । अपसौवीरम् । अपसार्वसेनि । निधाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चा-
भिषर्जामिति आद्युदात्तानि पूर्वपदानि । तत्पुरुषे बहुव्रीहौ च सिद्धत्वा-
द्बन्धुभावाद्येयमारम्भः । तत्रापपरी वर्जने वर्जते इति तयोरेव वर्ज्यमा-
नमुत्तरपदं नेतरयोः । अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्तीति
न पृथग्दाह्रियते । वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति किम् । प्रत्यगि न शलभाः
पतन्ति । परिवनमित्यत्र वनं समासइत्येतद्वचति ॥

राजन्यवहुवचनद्वन्द्वेन्यकटृष्णिषु ॥ ३८ ॥

राजन्यवाचिनां बहुवचनानानां यो द्वन्द्वो ऽन्यकटृष्णिषु वर्जते तत्र
पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । श्वाफल्कचैत्रकरोधकाः । शिनिवासुदेवाः ।
श्वाफल्कशब्दश्चैत्रकशब्दश्च अण्यन्यकटृष्णिकुसभ्यश्चेति अणन्तावन्तो-
दात्तो । शिनिशब्द आद्युदात्तः स तदवत्येधभेदेन वर्जते । राजन्यरिति
किम् । द्वैष्यहेमायनाः ‡ । द्वीपे भवा इति द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । द्वैष्य-

* कलश्रीपक्ष इति पा०२ । अपमेव पदमङ्गरीसंमतः ।

† इतिप्रसूयते । पा०३ ।

‡ द्वैष्यहेमायनाः पा०२ ।

पत्यं युवा हेमायनाः । अन्धकवृणाय एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहण-
मिहाभिषिक्तवंधर्यानां सन्नियाणां ग्रहणार्थम् । एते च नाभिषिक्तवंधर्याः ।
बहुवचनग्रहणं किम् । संकर्षणवासुदेवौ । वृन्दु इति किम् । धृष्णीनां
कुमारा, वृष्णिकुमाराः । अन्धकवृष्णिष्णिति किम् । कुहपञ्चालाः ॥

संख्या ॥ ३५ ॥

द्वन्द्वसमासे संख्यात्राचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । एकादश ।
द्वादश । त्रयोदश । ईष्भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः क्वचिति निस्वादाद्युदात्त
एकशब्दः । ज्ञेस्त्रयस् आदेशेन्तोदात्तो निपात्यते ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥ :

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां यो द्वन्द्वस्तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।
आपिशलपाणिनीयाः । पाणिनीयरौठीयाः । रौठीयकाशकृत्वाः । अपि-
शलस्यापत्यमापिशलिराचार्यः । अत इज् । तेन प्रोक्तमापिशलम् । 'रज-
श्चेत्यण् । तदधीयते ये ऽन्तेवासिनस्तेष्वपिशलाः, प्रोक्ताङ्गुगिति तस्य
तद्वितस्याभ्येतरि विहितस्य लुक् क्रियते । आपिशलेर्बौ ह्याच् । आपिशला
इत्युभयथाप्यभ्यायोपसर्जनश्चान्तेवासी भवति । आचार्योपसर्जनग्रहणं
द्वन्द्वविशेषणार्थं सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनेन यथा विज्ञायते । इह
मा भूत् । पाणिनीयदेवदूत्तौ । आचार्योपसर्जन इति किम् । छान्दसवैया-
करणाः । अन्तेवासीति किम् । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥

कार्तिकैजपादयश्च ॥ ३७ ॥

कार्तिकैजपादयो ये द्वन्द्वस्तेषु पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृ-
तिस्वरपूर्वपदाः कार्तिकैजपादयो भवन्ति । विभक्त्यन्तानां पाठो वचन-
विवक्षार्थः । चकारो द्वन्द्वधिकारानुवृत्त्यर्थः । कार्तिकैजपे । छतस्यापत्यं
कुजपस्यापत्यम् इत्यन्तापेतेः । सावर्धिमाण्डूक्यौ । सावर्धिरिजन्तः ।
आवन्त्यश्मकाः । आवन्तेरपत्यानि षडूनि तन्निवासे ऋणपदो ऽवन्त्यः ।
तथा ऽश्मकाः । पैलशपायण्योः । युवद्वन्द्वोपम् । पीलायत् आपत्यं पैल-
स्तस्यापत्यं युकेति आवो कृष इति विहितस्य किञ्च पैलादिभ्यश्चेति

लुक् । श्यापर्णशब्देः बिदादिस्तस्यापत्यं स्त्री श्यापर्णी, तदपत्यं युवा
 श्यापर्णीयः । बहुवचनमतन्त्रं, तेन पैलश्यापर्णयावित्यत्रापि भवति ।
 कपिश्यापर्णीयाः । कपिरन्तोदात्तस्तस्यापत्यं बहुत्व्ये कपिबोधादाङ्गिर-
 सदत्युत्पन्नस्य यज्ञो यज्ञोश्चेति लुक्, तेनात्र बहुत्व्यमाश्रीयतएव ।
 शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः । शितिकाक्षो नाम ऋषिस्तस्यापत्यमिति ऋष्यण
 तदपत्ये यूनि य इञ् तस्य ग्यत्त्रिचयार्षजितो यूनीति लुक् । पाञ्चाल-
 स्यापत्यं स्त्री पाञ्चाली तदपत्यं युवा पाञ्चालेयः । अत्रापि बहुवचन-
 मविवक्षितमिति शैतिकाक्षपाञ्चालेयावित्यत्रापि भवति । कटुकस्याप-
 त्यमिति अत इञ् तस्य बहुच इजः प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् । वर्च-
 लाया अर्पत्यं वाचलेयः । शाकलशुनकाः । शकलस्यापत्यं शाकल्यस्तस्य
 द्वात्राः शाकलाः । कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् । शुनकस्यापत्यमिति बिदा-
 दिभ्योञ् तस्य बहुषु लुक् । शाकलसणका इति के चित्पठन्ति । तेषां
 सणकशब्दादुत्पन्नस्येजो बहुच इजः प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् । शुनक-
 धात्रेयाः । धात्र्या अर्पत्यं, धात्रेयाः । सणकबाभवाः । बभोरपत्यं बाभवः ।
 आर्चाभिमौद्गलाः । अचाभेन प्रोक्तमधीयते आर्चाभिनः । वैशम्पायनान्ते-
 वासित्वाद् णिनिः । मुद्गलः कण्वादिस्तदपत्यस्य द्वात्रा मौद्गलाः ।
 कुन्तिसुराष्ट्राः । कुन्तेः सुराष्ट्रस्य चापत्येषु बहुषु तत्रिवासे वा जनपदे
 द्वन्द्वो ऽयम् । कुन्तिचिन्तिशब्दावन्तोदात्तौ । चिन्तिसुराष्ट्राः । कुन्तिसुरा-
 ष्ट्रवत् । तण्डवतण्डाः । पचाद्यच्प्रत्ययान्तावन्तोदात्तावेतौ गर्गादिषु
 पठ्यते । तत्रापत्यबहुत्व्ये यज्ञो लुक् क्रियते । गर्गवत्साः । अत्रापि अप-
 त्यबहुत्व्ये यज्ञो लुक् । अविमत्तकामविद्राः । अविमत्तशब्दो नञ्स्वरणा-
 व्युदात्तः । द्वयोरप्येतयोरपत्येषु बहुषु इजो बहुच इजः प्राच्यभरतेष्विति
 लुक् क्रियते । बाभवशालङ्कायनाः । बभोरपत्यं बाभवः । शलङ्कुशलङ्कं
 चेति शालङ्कायनः । बाभवदानच्युताः । दानच्युतशब्दादिजो बहुच इति
 लुक् । कठकालापाः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेका-
 सित्वाद् णिनिः । तस्य कठचरकालुक् । कलापिना प्रोक्तमधीयते
 कालापाः । कलापिनेण इत्यण्प्रत्ययस्तस्मिन् इनण्यनपत्यइति मङ्गलि-

भावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पीत्यादिनोपसंख्यानेन
टिलोपः । कठकौथुमाः । कुथुमिना प्रोक्तमधीयते इति प्राग्दीव्यतो ऽण् ।
तत्र पूर्ववत् टिलोपः । कौथुमलौकात्ताः । लोकाक्षेप प्रोक्तमधीयते लौका-
त्ताः । लौकाक्षस्य वा ऽपत्यं लौकाक्षिः । तस्य ह्यक्षा लौकात्ताः । स्त्री-
कुमारम् । स्त्रीशब्दान्तोदात्तः । मौदपैष्यलादाः । मुदस्यापत्यं मौदिः ।
तस्य ह्यक्षा मौदाः । तथा पैष्यलादाः । मौदपैष्यलादा इति द्विः पठ्यते
तस्य प्रयोजनं पक्षे सप्तासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति । वत्सजरत् ।
वत्सश्च जरच्च, वत्सशब्दान्तोदात्तः । सौश्रुतपार्श्ववाः । सुश्रुतस्य पृथा-
श्च ह्यक्षाः । प्राग्दीव्यतो ऽण् । जरामृत्यु । याज्यानुवाक्ये । यज्ञैर्ण्यत् ।
यज्ञयाचेति कुत्वाभावः । तित्स्वरितमित्यन्तस्वरितः । अनुवाक्येति वचरेनु-
पूर्वाद् एणत् । आचार्योपसर्जनान्तेवासिनामिह पाठः प्रपञ्चार्थः ॥

महान् ब्रीह्यपराङ्मुष्टीषासजाबालभारभारत-

हैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदमिति वर्त्तते, वृन्दुरिति निवृत्तम् । महानित्येतत्पूर्-
वपदं ब्रीहि अपराङ् मुष्टि इष्वास जाबाल भार भारत हैलिहिल रौरव
प्रवृद्ध इत्येतेषूपत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति । महाब्रीहिः । महापराङ् ।
महामुष्टिः । महेष्वासः । महाजाबालः । महाभारः । महाभारतः ।
महाहैलिहिलः । महारौरवः । महाप्रवृद्धः । महच्छब्दान्तोदात्तः । तस्य
प्रतिपदोक्तो यः समासः सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा इति तत्रैव स्वरस्तेनैषां
पैठीसमासे ऽन्तोदात्त एव भवति । महतो ब्रीहिः, महद्व्रीहिरिति ।
कर्मधारये निष्ठेत्ययमपि श्रेण्यादिसमासे विधिरिति प्रवृद्धशब्द इह पठ्यते ॥

सुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥

सुल्लक इत्येतत्पूर्वपदं महाश्च वैश्वदेवउत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भव-
ति । सुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । सुधं ज्ञातीति सुल्लः । तस्मा-
दज्ञातादिषु प्रागिवाक्ये ऽन्तोदात्तः सुल्लकशब्दः ॥

उष्ट्रः सादिषाम्योः ॥ ४० ॥

उष्ट्रशब्दः पूर्वपदं सादिषाम्योरुत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरं भवति ।
उष्ट्रमादि । उष्ट्रवामि । उष्ट्रशब्द उच्येः वृत्त्यन्त्ययान्त आद्युदात्तः । कर्मधार-
योयं षष्ठीसमासो वा ॥

गौः सादसादिसारथिषु ॥ ४१ ॥

गौशब्दः पूर्वपदं साद सादि सारथि इत्येतिषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं
भवति । गोः सादः, गोसादः । गां सादयतीति वा गोसादः । गोः सादिः,
गोसादिः । गोसारथिः ॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारिवडवा तैत्ति-
लकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ४२ ॥

कुरुगार्हपत रिक्तगुरु असूतजरती अश्लीलदृढरूपा पारिवडवा
तैत्तिलकद्रू पण्यकम्बल इत्येते समासास्तेषां दासीभारादीनां च पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं भवति । कुरुणां गार्हपतं, कुरुगार्हपतम् । कुर्योरुच्येति
कुरुशब्दः कुप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः ॥ कुरुवृज्योर्गार्हपतरिति वक्तव्यम् ॥ ॥ वृजी-
नां गार्हपतं, वृजिगार्हपतम् । वृजिशब्द आद्युदात्तः । रिक्तो गुरुः, रिक्तगुरुः ।
रिक्ते विभाषेति पूर्वपदमाद्युदात्तमन्तोदात्तं वा । असूता जरती, असूतज-
रती । अश्लीला दृढरूपा, अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नऽसमास-
त्वादाद्युदात्तः । शौर्यस्यास्ति तत् श्लीलम् । सिध्मादेराकृतिगणत्कान्त्व ।
कपिलकादिस्वाच्च लत्वम् । अश्लीलदृढरूपेति हि संस्थानमात्रेण
शोभना निःश्रीका लाघण्यविरहितोच्यते । पारिवडवेव, पारिवडवा ।
निपातनादिषार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो घृतादिस्वादनोदात्तः ।
तैत्तिलानां कद्रूः, तैत्तिलकद्रूः । तैत्तिलिनोपत्यं क्रापो वा तैत्तिल
इत्यणन्तः । पण्यकम्बलः । पण्यशब्दो यदन्तस्वादाद्युदात्तः । पण्यक-
म्बलः ॥ संश्रयामिति वक्तव्यम् ॥ ॥ अन्यत्र पक्षित्ये कम्बले समासा-
न्तोदात्तत्वमेव प्रतिपद्येति हि कम्बलानां समासे द्वितीया कम्बला इत्येव
विहितः स्वरितः । दास्या भारे, दासीभारः । देवपूतिः । देवपूतिः ।

देवसूतिः । देवनीतिः । अन्तोदात्तं पूर्वपदम् । वसुनीतिः । वसुशब्द
 आद्युदात्तः । शृङ्खलित्त्रयसिधसीत्यत्र हि धान्ये निदिति वर्त्तते ।
 श्रोत्रधिः । श्रोत्रे धीयते ऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः ।
 श्रोत्रशब्दो घञन्तत्वादाद्युदात्तः । चन्द्रमाः । चन्द्रे मोसिरित्यसिप्रत्यया-
 न्तोऽयम् । चन्द्रशब्दस्तुरङ्गप्रत्ययान्तत्वादान्तोदात्तः । यस्य तत्पुरुषस्य
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न च विहितं स सर्वा दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥

चतुर्थी तदर्थे ॥ ४३ ॥

चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं तदर्थेऽन्तरपदे तत्रभिधेयार्थे यत्तद्वाचिन्यन्तरपदे
 प्रकृतिस्वरं भवति । तदिति चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते । यूपदाह ।
 कुण्डलहिरण्यम् । यूपशब्द आद्युदात्तः । कुसुयुभ्यश्चेत्यत्र निदिति वर्त्तते ।
 कुण्डलशब्दोऽपि वृषादिभ्यश्चिदिति कलप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । रथदाह ।
 वल्लीहिरण्यम् । रथशब्द आद्युदात्तः । हनिकुषीत्यादिना क्यन्त्ययः ।
 वल्लीशब्दो ङीष्ः स्वरेणान्तोदात्तः । तदर्थेदिति किम् । कुबेरवर्तलः ।
 प्रकृतिविकारभावे स्वरोऽयमिष्यते ॥

अर्थे ॥ ४४ ॥

चतुर्थीति वर्त्तते । अर्थशब्द उत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
 भवति । मात्रे इदं, मात्रार्थम् । देवतार्थम् । अतिथ्यर्थम् । मातृपितृश-
 ब्दावन्तोदात्तात्वादिषु ङनपातितौ । देवताशब्दो लिट्स्वरेण मध्येऽदात्तः ।
 अतिथिरित्यतेरिथिन्नितीथिन्प्रत्ययान्तः । तदर्थेविशेषा एव दाहहिरण्य-
 दयो भवन्ति न त्वर्थशब्दवाच्यं सामान्यमित्यन्तदर्थार्थोपमारम्भः । के
 चित्पुनराहुः । ज्ञापकार्थमिदमेतदनेन ज्ञाप्यते पूर्वा विधिः प्रकृतिविकृत्याः
 समभ्ये भवति । अश्वघासः । श्वश्रुसुरमित्यत्र सत्यपि तादर्थ्यं न भवति ॥

क्तेच ॥ ४५ ॥

क्तेचोऽन्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मोहितम् ।
 अश्वहितम् । मनुष्यहितम् । शेरहितम् । अश्वरहितम् । क्वं तापस-
 वितम् । अश्वशब्द आद्युदात्तो मनुष्यशब्दोऽन्तस्वरितः । प्रतिषिद्धपूर्वप-
 दमन्तोदात्तम् । गोभ्यो रक्षितमिति संप्रदाने चतुर्थी ॥

कर्मधारये ऽनिष्ठा ॥ ४६ ॥

कर्मधारये समासे क्लान्तउत्तरपदे ऽनिष्ठान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । श्रेणिकृताः । ऊकृताः । पूगकृताः । निधनकृताः । श्रेणिशब्द आद्युदात्तः । ऊकृपूगशब्दावन्तोदात्तौ । निधनशब्दोऽयं मध्यादात्तः । कर्मधारयदति किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्ठेति किम् । कृताकृतम् ॥

अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥

अहीनवाचिनि समासे क्लान्तउत्तरपदे द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । कष्टश्रितः । त्रिशकलपतितः । यामगतः । कष्टशब्दो ऽन्तोदात्तः । त्रीणि शकलान्यस्येति, त्रिशकलः । बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्तः । यामशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अहीनदति किम् । कान्तारातीतः । योजनातीतः * ॥ द्वितीयानुपसर्गदति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । सुखप्राप्तः । दुःखप्राप्तः । सुखापन्नो दुःखापन्नः । अन्तस्थाथेत्यस्यापवादेऽयम् ॥

तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥

कर्मवाचिनि क्लान्तउत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अहिहतः । वज्रहतः † । महाराजहतः । नखनिर्भन्ना । दात्रलूना । आहिः शिहनिभ्यां ह्रस्वश्चेति अहिरन्तोदात्तो व्यत्यादितः । के चित्वाद्युदात्तमिच्छन्ति । वज्रो रक्प्रत्ययान्तः । महाराजपृष्प्रत्ययान्तः । नास्य खमस्तीति बहुव्रीहौ नकुलनखेति नखशब्दो निपातितः । तेन नऽसुभ्यामित्यन्तोदात्तः । दात्रशब्दो दात्रीशसेति ष्रप्रत्ययान्तः । कर्मणीति किम् । रथेन यातो रथयातः । गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः ॥

गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥

क्ते कर्मणीति वर्त्तते । कर्मवाचिनि क्लान्तउत्तरपदे गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतः । प्रकृतः । अन्तर इति किम् ।

* हीनं त्यक्तं विभक्तमित्यनर्थान्तरमित्यधिकं, पुस्तकान्तरं ।

† उदहतः । पा०२ ।

अभ्युद्धृतः । समुद्धृतः । समुदाहृतः । व्यवहितस्य गतिरयं स्वरो न भवति ।
अनन्तरे पुनरिष्यते । कारकपूर्वस्य तु सति शिष्टत्वात् थाथाद्विस्वर एव
भवति दूरादागत इति । अनन्तरग्रहणसामर्थ्यादेव छद्ग्रहणे गतिकार-
कपूर्वस्यापीत्येताश्रीयते । कर्मणीत्येव । प्रकृतः कटं देवदत्तः । थाथा-
द्विस्वरापवादादो योगः ॥

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥

तकारादौ च तुशब्दवर्जिते निति कृति परतो गतिरनन्तरः प्रकृ-
तिस्वरो भवति । प्रकर्त्ता । प्रकर्त्तुम् । प्रकृतिः । प्रकर्त्तैति वृत्तन्तः । कृत्स्व-
रत्राधनार्थं वचनम् । तादाविति किम् । प्रजल्याकः । नित्तीति किम् ।
प्रकर्त्ता । वृत्तन्तः । छद्ग्रहणमुपदेशे तादर्थम् । इहापि यथा स्यात्, प्रलपिता
प्रनपितुमिति । अताविति किम् । आगन्तुः ॥

तत्रै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥

तत्रैप्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवति गतिश्चानन्तरः प्रकृतिस्वर इति
एतदुभयं युगपद्ववति । अन्वैतवै । परिस्तरितवै । परिपातवै । तस्मात्पिता
नाभिवरितवै । उपसर्गा आद्युदात्ता अभिवर्जमित्यभिरन्तोदात्तः । कृत्स्व-
रापवादादो योगः ॥

अनिगन्तोञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥

अनिगन्तो गतिः प्रकृतिस्वरो भवत्यञ्चतौ वप्रत्यये परतः । प्राङ् ।
प्राञ्चै । प्राञ्चः । स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्ययमेकादेश उदात्तः
स्वरितो वा । पराङ् । पराञ्चै । पराञ्चः । अनिगन्त इति किम् ।
प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चै । प्रत्यञ्चः । छद्ग्रहणमुपदेशे इह भवति ।
वप्रत्ययइति किम् । उदञ्चनः । चारनिगन्तोञ्चतौ वप्रत्ययइत्येष स्वरो
भवति विप्रतिषेधेन । पराचः । पराचा ॥

न्यधी च ॥ ५३ ॥

नि अधि इत्येतौ चाञ्चतौ वप्रत्यये परतः प्रकृतिस्वरौ भवतः ।
न्यङ् । न्यञ्चै । न्यञ्चः । उदात्तस्वरितयोर्गणः स्वरितोनुदात्तस्येत्यञ्चतेर-
कारः स्वरितः । अद्यङ् । अद्यञ्चै । अद्यञ्चः । अधीचः । अधीचा ॥

ईषद्व्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

ईषदित्येतस्यैषद्व्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ईषत्कारः ।
२ । ईषत्पङ्कलः । २ । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्वैद इत्येवमादौ कृत्स्वर
एव भवति ॥

हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥

हिरण्यपरिमाणवाचि पूर्वपदं धनशब्द उत्तरपदे ऽन्यतरस्यां प्रकृ-
तिस्वरं भवति । द्विसुवर्णधनम् । २ । द्वौ सुवर्णौ परिमाणमस्य द्विसुवर्णे
तदेव धनमिति कर्मधारयः । बहुव्रीहाद्यपि परत्वात्प्रकृत्य एव भवति ।
द्विसुवर्णधनः । २ । हिरण्यग्रहणं किम् । प्रस्यधनम् । परिमाणग्रहणं
किम् । क्राञ्चनधनम् । धनइति किम् । निष्कमाला ॥

प्रथमो ऽचिरोपसंपत्तौ ॥ ५६ ॥

प्रथमशब्दः पूर्वपदमचिरोपसंपत्तौ गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृति-
स्वरं भवति । अचिरोपसंपत्तिरचिरोपश्लेषो ऽभिनवत्वम् । प्रथमवैयाकरणः ।
अभिनववैयाकरणः । संप्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः
प्रथेराभिजिति विश्वादनोदात्तः । अचिरोपसंपत्ताविति किम् । प्रथमवैया-
करणः । वैयाकरणानामाद्यो मुख्यो वा यः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥

कतरकतमौ कर्मधारये ॥ ५७ ॥

कतरशब्दः कतमशब्दश्च पूर्वपदं कर्मधारये समासे ऽन्यतरस्यां
प्रकृतिस्वरं भवति । कतरकठः । २ । कतमकठः * । २ । कर्मधारयग्रह-
णमुत्तराद्यैमिह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५८ ॥

आर्यशब्दः पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारशब्दयोः कर्मधारये समासे ऽन्य-
तरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । आर्यब्राह्मणः । २ । आर्यकुमारः । ३ ।

आर्यशब्दे गयदन्तोन्तस्वरितः । आर्य इति किम् । परमब्राह्मणेः । परम-
कुमारः । ब्राह्मणकुमारयोरिति किम् । आर्यश्चन्द्रियः । कर्मधारयइत्येव ।
आर्यस्य ब्राह्मण, आर्यब्राह्मणः ॥

राजा च ॥ ५८ ॥

राजा च पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारयोश्चत्तरपदयोः कर्मधारये समासे
ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजब्राह्मणः । २ । राजकुमारः । २ ।
कर्मधारयइत्येव । राज्ञो ब्राह्मणो, राजब्राह्मणः । राजकुमारः । पृथग्योग-
करणमुत्तरार्थम् ॥

षष्ठी प्रत्येनसि ॥ ६० ॥

राजेति वर्त्तते, ऽन्यतरस्यामिति च । षष्ठ्यन्तो राजशब्दः पूर्वपदं
प्रत्येनस्युत्तरे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राज्ञः प्रत्येनाः, रञ्जप्रत्येनाः ।
षष्ठीति किम् । राजा चासौ प्रत्येनाश्च, राजप्रत्येनाः ॥

क्तो नित्यार्थे ॥ ६१ ॥

क्तान्तश्चत्तरपदे नित्यार्थे समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । नित्यप्रहसितः । २ । सततप्रहसितः । २ । काला इति द्वितीयास-
मासोपम् । नित्यशब्दस्यन्नेर्धुवति त्यञन्त आद्युदात्तः । सतत इति
यदा भावे क्तस्तदा थायादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थेइति किम् । मुहू-
र्त्तप्रहसितः ॥

ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६२ ॥

ग्रामशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । ग्रामनापितः । २ । ग्रामकुलालः । २ । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्राम
इति किम् । परमनापितः । शिल्पिनीति किम् । ग्रामरथा ॥

राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥

राजशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे प्रशंसायां गम्यमानाया
मन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजनापितः । २ । राजकुलालः । २ । कर्म

धारये राजगुणाधारोपेयोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा । षष्ठीसमासे च राजयो
व्यतया तस्य । राज्ञेति किम् । परमनापितः । प्रशंसायामिति किम् ।
राजनापितः । शिल्पनीत्येव । राजहस्ती ॥

आदिशुदात्तः ॥ ६४ ॥

आदिशुदात्त इत्येतदधिकृतमिति उत्तरं यदुक्त्यामस्तत्र पूर्वपद-
स्यादिशुदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति सप्तमीहारिणौ धर्म्य-
ऽहरणे इति । स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणम् । याज्ञिकाश्वः । वैया-
करणहस्ती । दृषदिमाषकः । आदिरिति प्रागन्ताधिकारात् । उदात्त
इति प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

सप्तमीहारिणौ धर्म्ये ऽहरणे ॥ ६५ ॥

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च पूर्वपदं धर्म्यवाचिनि हरणशब्दादन्य-
स्मिन्नुत्तरपदे आद्युदात्तं भवति । हारीति देयं यः स्वीकरोति सो-
भिधीयते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयमुच्यते, धर्मा ह्यनुवृत्त आचारस्त-
स्मादनपेतं तेन वा प्राप्यमिति । स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणम् । हस्ते-
द्विपदिका । हस्तेत्रिपदिका । दृषदिमाषकः । संज्ञायामिति सप्तमी-
समासः, कारनाच्चि चेति विभक्तेरलुक् । हारिणि । याज्ञिकाश्वः । वैया-
करणहस्ती । मातुलाश्वः । पितृव्यगवः । क्व चिदयमाचरो व्यवस्थित-
स्तुपादिषु शाणादि दातव्यं याज्ञिकादीनामश्वादीति । धर्म्यइति किम् ।
स्तम्भेरमः । कर्मकरवार्द्धितकः * । अहरणइति किम् । वाडवहरणम् ।
वडवाया अयं वाडवः । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्वीयते
हरणमिति तदुच्यते । परापि कृत्स्वरो हारिस्वरणं वाध्यते विप्रतिषेधेने-
त्येतदहरणइत्यनेन ज्ञाप्यते, तेन वाडवधार्यमिति हारिस्वरः सिद्धो
भवति ॥

* वर्द्धितको नाम मूले स्थूलो ऽथे सूक्ष्म ओदकपिप्लवः स कर्मकराय दीयते त्वेषा
कर्म न कुर्यादिति न त्वर्थं धर्म इति पदमञ्जरी ।

युक्ते च ॥ ६६ ॥

युक्तवाचिनि च समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । गोबल्लवः ।
अश्वबल्लवः । गोमणिन्दः । अश्वमणिन्दः । गोसंख्यः । अश्वसंख्यः ।
युक्त इति समाहितः कर्तव्ये तत्परो यः स उच्यते ॥

विभाषा ऽध्यत्ते ॥ ६७ ॥

अध्यत्तशब्दउत्तरपदे विभाषा पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । गवा-
ध्यत्तः । २ । अश्वाध्यत्तः । २ ॥

पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥

पापशब्दः शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे विभाषा ऽऽद्युदात्तं भवति
पापनापितः । २ । पापकुलालः । २ । पापाणके कुत्सितैरिति प्रतिप-
दात्तः पापशब्दस्य समानाधिकरणसमास इति षष्ठीसमासे न भवति ।
पापस्य नापितः, पापनापित इति ॥

गोचान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु स्त्रेषे ॥ ६९ ॥

गोत्रवाचिन्यन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च स्त्रेष-
वाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । जड्घावास्यः । यो जड्घा-
दानं ददान्यहमिति ब्राह्म्यः संपद्यते स जड्घावास्य इति सिध्यते ।
भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया स्त्रेषः । वशाब्राह्मणकृतयः ।
ब्रह्मकृतशब्दः शुभादिषु पठ्यते । गोत्र । अन्तेवासि । कुमारीदासाः ।
कम्बलन्नारायणीयाः । घृतरौठीयाः । शोदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिला-
भकामा ये दासादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते तच्छिष्यतां वा प्रति-
पद्यन्ते तेषां सिध्यन्ते । माणव । भिक्षामाणवः । भिक्षां लभ्ये ऽह-
मिति माणवो भवति । माणव । ब्राह्मण । दासीब्राह्मणः । वृक्षलेजा-
ह्मणः । भयब्राह्मणः । यो भयेन ब्राह्मणः संपद्यते । अत्र यस्यान्यत्
समासलक्षणं नास्ति सुप्सुपेत्येव तत्र समासः कर्तव्यः । गोत्रादिव्यति
किम् । दासीश्रोत्रियः । स्त्रेष इति किम् । महाब्राह्मणः ॥

अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥

मैरेयशब्दउत्तरपदे तदङ्गवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति ।
गुडमैरेयः । मधुमैरेयः । मन्त्रविशेषो मैरेयस्तस्य कुडविकारस्य गुडोक्तं
भवति मधुनो मधु । अङ्गानीति किम् । परममैरेयः । मैरेयइति किम् ।
पुष्पासवः । फलासवः ॥

भक्ताख्यास्तदर्शेषु ॥ ७१ ॥

भक्तमवं तदाख्यास्तद्वाचिनः शब्दास्तदर्शेषूत्तरपदेषु आद्युदात्ता
भवन्ति । भिक्ताकंसः । आणाकंसः । भात्रीकंसः । भिक्तादयोत्रवचनाः ।
भक्ताख्या इति किम् । समाशशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्र-
मुच्यते न द्रव्यम् । तदर्शेष्विति किम् । भिक्ताप्रियः । बहुव्रीहिरयमत्र
पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥

गोविडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ॥ ७२ ॥

गवादिषूपमानवाचिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । धान्य-
गवः । हिरय्यगवः । भिक्ताविडालः । तृणसिंहः । काष्ठसिंहः । सक्तुसे-
त्थवः । पानसैन्धवः । धान्यं गौरिवेति विग्रहस्य व्याघ्रादेरकृतिगणत्वाद्
उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । उपमानार्थोपि यथासंभवं यथाप्रसिद्धं
च योजयितव्यः । गवाङ्गत्या ऽवस्थितं * धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमान-
इति किम् । परमसिंहः ॥

अन्के जीविकार्थे ॥ ७३ ॥

अन्कत्वान्तउत्तरपदे जीविकार्थेवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं
भवति । दन्तलेखकः । मखलेखकः । अक्षरशोधकः । रमणीयकारकः ।
दन्तलेखनादिभिर्बन्धां जीविका तद्वत्मुच्यन्ते * नित्यं क्रीडाजीविकानेति
समासः । अक्षरति किम् । रमणीयकर्ता । जीविकार्थेति किम् । रघु-
शिका मे धारयसि ॥

प्राचां क्रीडायाम् ॥ ७४ ॥

प्रादेशवर्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे ऽकप्रत्ययान्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । घोरणपुष्पप्रचायिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका । संज्ञायामिति यदुल, नित्यं क्रीडाञ्जीवि-
कपेरिति षष्ठीसमासः । प्राचामिति किम् । जीवपुत्रप्रचायिका । रयमु-
दीचां क्रीडा । क्रीडायामिति किम् । तत्र पुष्पप्रचायिका । पर्याये यदुत्तर-
त्ययो भवति ॥

अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥

अणान्तउत्तरपदे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति
कृत्रधारः । तूणीधारः । कर्मण्डलुयाहः । भृङ्गारधारः । नियुक्ता ऽधि-
कृतः स च कस्मिंश्चित्कर्त्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्तइत्यनेन सिध्य-
ति * । नियुक्तरति किम् । काण्डलावः । शरलावः ॥

शिल्पिनि चाकृजः ॥ ७६ ॥

शिल्पिवाचिनि समासे ऽणान्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति स
चेदण कृजो न भवति । तन्तुवायः । तुत्रवायः । वालवायः । शिल्पि-
तीति किम् । काण्डलावः । अकृज इति किम् । कुम्भकारः । अयस्कारः * ॥

संज्ञायां च ॥ ७७ ॥

संज्ञायां विषये ऽणान्तउत्तरपदे ऽकृजः पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ।
तन्तुवायो नाम क्रीडः । वालवायो नाम पर्वतः । अकृज इत्येव ।

* रथकायो नाम ब्राह्मणः ॥

गोतन्त्रियवं पाले ॥ ७८ ॥

गो तन्त्रिय इत्येतानि पूर्वपदानि पालशब्दउत्तरपदे आद्युदा-
त्तानि भवन्ति । गोपालः * । तन्त्रियपालः । यवपालः । अमियुक्तार्थ
आरम्भः । गोतन्त्रियवमिति किम् । वत्सपालः । पालइति किम् ।
गोरत्तः ॥

* नियुक्त इत्यनेन सिध्यतीत्यस्य स्थाने युक्त इत्यनेन न सिध्यतीति पाठ २ ।

खिनि ॥ ७८ ॥

खिनन्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । कलहारी । पर्यहारी ॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥

उपमानव्यञ्जि पूर्वपदं शब्दार्थप्रकृतावेव खिनन्तउत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । पुष्यहारी । उपमानं नियम्यते । उष्ट्रकोशी । ध्वाङ्गरावी । खरनादी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वस्य च योगस्य विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृताविति किम् । वृकवञ्ची । वृकप्रेती । प्रकृतिग्रहणं किम् । प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था भवति तत्रैव यथा स्याद् इह मा भूद् गर्दभोच्चाप्री कोकिलाभिव्याहारीति । एवकारकरणमुपमानावधारणार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ त्वनुपमानमुपमानं चाद्युदात्तं भवति । सिंहविनर्दी । पुष्कलजल्पी ॥

युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥

युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ता भवन्ति । युक्तारोही । आगतरोही । आगतयोधी । आगतवञ्ची । आगतनर्दी । आगतप्रहारी । एते खिचन्ता खिनीत्यस्यैवोदाहरणार्थं पठन्ते । पूर्वोत्तरपदनियमार्था इति केचित् । इह मा भूद् युक्तारोही युक्ताध्यायीति । आगतमस्या । तीरहोता । भगिनीभर्ता । याजकादिस्वात् षष्ठीसमासावेतौ । रामगोधुक् । अश्वचिराजः । गर्गचिराजः । व्युष्टचिराजः । शणपादः । सम्पादः । षष्ठीसमासा एते । एकशितिपात् । एकः शितिः पादोऽस्येति त्रिपदबहुव्रीहिः । तत्रैकशितिशब्दस्तद्विधितार्थोत्तरपदइति तत्पुरुषसंज्ञस्तस्य निमित्तिस्वरबलीयस्त्वाद् अन्तोदात्तत्वं प्राप्तिमित्याद्युदात्तत्वं विधीयते । एवमपि नार्थे एतेन, रगन्ते द्विगाविति सिद्धत्वात् । एवं तर्हि ज्ञापका-
र्कम्, एतज् ज्ञापयति शित्यन्तस्योत्तरपदे द्विगुस्वरो न भवतीति । तेन द्विशितिपादित्यत्र तिशब्द उदात्तो भवति । निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्यापि कशितिपात्स्वरवचनमेव ज्ञापकं वष्येयन्ति । पाचिसंमितादयश्च युक्तारो-
ह्यादयस्सतस्तेष्व्याद्युदात्ता भवन्ति ॥

दीर्घकांशतुषभाष्टवटं जे ॥ ८२ ॥

दीर्घान्तं पूर्वपदं काश तुष भाष्ट वट इत्येतानि च जउत्तरपदे
आद्युत्तानि भवन्ति । कुटीजः । शमीजः । काशजः । तुषजः । भाष्टजः ।
वटजः ॥

अन्यात्पूर्वं बहुचः ॥ ८३ ॥

जउत्तरपदे बहुचः पूर्वपदस्यान्यात्पूर्वमुदात्तं भवति । उपसरजः ।
मन्दुरजः । आमलकीजः । घडवाजः । बहुच इति किम् । दग्धजानि
वृणानि ॥

ग्रामे ऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥

ग्रामशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति न चेन्निसदृखादि
भवति । मल्लग्रामः । वृणग्रामः । ग्रामशब्दोत्र समूहधावी । देव-
ग्रामः । देवस्वामिक इत्यर्थः । अनिवसन्त इति किम् । दाक्षिण्यमः ।
माहकियामः । दाह्यादयो वसन्ति यस्मिन्ग्रामे स तेषामिति व्यपदिश्यते ॥

घोषादिषु च ॥ ८५ ॥

घोषादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दाक्षिण्यः ।
दाक्षिकटः । दाक्षिपल्लवः * । दाक्षिद्वदः । दाक्षिबदरी । दाक्षिपिङ्गलः ।
दाक्षिपिशङ्गः । दाक्षिशालः । दाक्षिरत्नः । दाक्षिशिल्पी । दाक्ष्यश्वत्थः ।
कुन्दवृणम् । दाक्षिशाल्मली । आश्रममुनिः । शाल्मलिमुनिः । दाक्षिपुंसा ।
दाक्षिकूटः । यान्यत्र निवासनामधेयानि तेषु निवसद्वाचीन्यपि पूर्वप-
दान्याद्युदात्तानि भवन्ति । अनिवसन्त इति नानुवर्त्तयन्ति के वित् ।
अपरे पुनरनुवर्त्तयन्ति ॥

छात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥

शालायामुत्तरपदे छात्र्यादय आद्युदात्ता भवन्ति । छात्रिशाला ।
ऐलिशाला । भाण्डिशाला । छात्रि । ऐलि । भाण्डि । व्याडि । आपि-

शलि । आखण्डि । आवारि । गौमि । यत्र शालान्तस्तत्पुरुषो नपुंसक-
लिङ्गे भवति तत्रापि तत्पुरुषे शालायां नपुंसकइत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेन
पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । द्वात्रिंशालम् । ऐलिशालम् ॥

प्रस्थे ऽद्वयमकर्वादीनाम् ॥ ८७ ॥

प्रस्थशब्दउत्तरपदे कर्वादिर्वाजितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ।
रन्द्रप्रस्थः । कुण्डप्रस्थः । इन्द्रप्रस्थः । मुशर्षप्रस्थः । अत्रुद्रमिति किम् ।
दाक्षिप्रस्थः । माहकिप्रस्थः । अकर्वादीनामिति किम् । कर्कीप्रस्थः ।
मधीप्रस्थः । कर्की । मधी । मकरी । कर्कन्धू । शमी । करीर । कटुक ।
कुरल * । बरर ॥

मालादीनां च ॥ ८८ ॥

प्रस्थइति वर्तते । प्रस्थउत्तरपदे मालादीनामादिह्रदात्तो भवति ।
मालागस्थः । शालाप्रस्थः । माला । शाला । शोणा । द्राक्षा । तौमा ।
चामा । काञ्ची । एक । काम । वृद्ध्यर्थे आरम्भः । एकशोणाशब्दयोरेङ्
प्राचां देशरति घृदुसंज्ञा ॥

अमहच्चर्षं नगरे ऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥

नगरशब्दउत्तरपदे महच्चर्षशब्दवर्जितं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति
तच्छेदुदीचां न भवति । सुह्यनगरम् । पुण्ड्रनगरम् † । अमहच्चर्षमिति
किम् । महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचामिति किम् । नान्दीनगरम् ।
कान्सीनगरम् ॥

अर्मै चावर्णं ह्यच्यच् ॥ ९० ॥

अर्मैशब्दउत्तरपदे ह्यच् अच्यच् पूर्वपदमवर्णान्तमाद्युदात्तं भवति ।
दसार्मम् । गुप्तार्मम् । कुकुटार्मम् । वायसार्मम् । अच्यर्षमिति किम् ।
वृहदर्मम् । ह्यच्यजिति किम् । कर्पिञ्जलार्मम् । अमहच्चर्षमित्येव ।
महार्मम् । नवार्मम् ॥

* कवल । पा. २ ।

† विराटनगरमिति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

न भूनाधिकसंजीवमद्राशमकञ्जलम् ॥ ८१ ॥

भूत अधिक संजीव मद्र अशमन् कञ्जल इत्येतानि पूर्वपदानि
अर्मशब्दउत्तरपदे नाद्युदात्तानि भवन्ति । भूतार्मम् । अधिकार्मम् ।
संजीवार्मम् । मद्रार्मम् । अशमार्मम् । मद्राशमग्रहणं संघातविण्हीता-
र्थम् । मद्राशमार्मम् । कञ्जलार्मम् । समासान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥
आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ दिवोदा-
साय गायत । वध्यश्वाय दाशुषे ॥

अन्तः ॥ ८२ ॥

अन्त इत्यधिकृतमित उत्तरं यद्व्यामस्तत्र पूर्वपदस्यान्त उदात्तो
भवतीत्येवं वेदितव्यम् । व्यति सर्वं गुणकात्स्न्यं । सर्वश्वेतः । सर्वकृष्णः ।
प्रागुत्तरपदादिरित्येतस्मादयमधिकारो वेदितव्यः ॥

सर्वं गुणकात्स्न्यं ॥ ८३ ॥

सर्वशब्दः पूर्वपदं गुणकात्स्न्यं वर्तमानमन्तोदात्तं भवति । सर्वश्वेतः ।
सर्वकृष्णः । सर्वमहान् । सर्वमिति किम् । परमश्वेतः । आश्रयव्याप्या परमत्वं
श्वेतत्वस्येति गुणकात्स्न्यं वर्त्तते । गुणग्रहणं किम् । सर्वसौवर्णः । सर्व-
राजतः । कात्स्न्यं इति किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । गुणात्तरेण
समासस्तरलोपश्च वक्तव्य इत्येवमत्र समासस्तरबलोपश्च ॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ८४ ॥

संज्ञायां विषये गिरि निकाय इत्येतयोस्तत्पदयोः पूर्वपदमन्तो-
दात्तं भवति । अञ्जनागिरिः । अञ्जनागिरिः । निकाये । शापिण्डनि-
कायः । मैण्डिनिकायः । चिखिलिनिकायः * । संज्ञायामिति किम् ।
परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ॥

कुमार्यां वयसि ॥ ८५ ॥

कुमार्यामुत्तरपदे वयसि गम्यमाने पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । वृ-
कुमारी । जरत्कुमारी । कुमारीशब्दः पुंसां सहासप्रयोगमात्रमुपप्रयुक्तो

* चिक्कलिनिकायः । पा० ३ ।

घृदादिभिर्वयोविशेषवचनैः समानाधिकरणो भवति । तच्च वय इह
 गृह्यते न कुमारत्वमेव । वयसीति किम् । परमकुमारी ॥

उदके ऽकेवले ॥ ९६ ॥

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदकशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमन्तो-
 दात्तं भवति । गुडमिश्रमुदकम् । गुडोदकम् । तिलोदकम् * । स्वरे कृते
 एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितो भवति । अकेव-
 लइति किम् । शीतोदकम् । उष्णोदकम् ॥

द्विगौ क्रतौ ॥ ९७ ॥

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ।
 गर्गजिरात्रः । चारकजिरात्रः । कुसुर्विन्दसप्तरात्रः । गर्गायां जिरात्रः,
 गर्गजिरात्रः । द्विगाविति किम् । अतिरात्रः । अचशिवत्वादन्तोदात्तः ।
 क्रताविति किम् । बिल्वसप्तरात्रः । बिल्वशतस्य बिल्वहोमस्य वा सप्तरात्रो,
 बिल्वसप्तरात्रः ॥

सभायां नपुंसके ॥ ९८ ॥

सभाशब्दउत्तरपदे नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ।
 गोपालसभम् । पशुपालसभम् । स्त्रीसभम् । दातीसभम् । सभायामिति
 किम् । ब्राह्मणसभम् । नपुंसकमिति किम् । राजसभा । ब्राह्मणसभा ।
 सभायां प्रतिपदोक्तमिह नपुंसकलिङ्गं गृह्यतरति रमणीयसभं ब्राह्मण-
 कुलमित्यत्र न भवति ॥

पुरे प्राचाम् ॥ ९९ ॥

पुरशब्दउत्तरपदे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । ललाट-
 पुरम् । काञ्चीपुरम् । शिवदत्तपुरम् । कार्त्तिकपुरम् । नार्मपुरम् । प्राचा-
 मिति किम् । शिवपुरम् ॥

* तद्गुडोदकमित्याधिकं पुस्तकान्तरे ।

अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥ .

अरिष्टं गौड इत्येवंपूर्वं समासे पुरशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । अरिष्टश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् ॥

न हास्तिनफलकर्मादेयाः ॥ १०१ ॥

हास्तिन फलक मार्वेय इत्येतानि पूर्वपदानि पुरशब्दउत्तरपदे नान्तोदात्तानि भवन्ति । पुरे प्राद्यामिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । हास्तिन-पुरम् । फलकपुरम् । मार्वेयपुरम् । मृदोरपत्यं, मार्वेयः । शुभ्रादित्वाद् टक् ॥

कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ॥ १०२ ॥

कुसूल कूप कुम्भ शाला इत्येतानि पूर्वपदानि बिलशब्दउत्तरपदे ऽन्तोदात्तानि भवन्ति । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबिलम् । शालाबिलम् । कुसूलादियहणं किम् । सर्पबिलम् । बिलइति किम् । कुसूलस्वामी ॥

दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥

दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि भवन्ति ग्रामजनपदाख्या-नवाचिषत्तरपदेषु चानराटशब्दे च । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । पूर्वकृष्णामृत्तिका । अपरकृष्णामृत्तिका । जनपद । पूर्वपञ्चालाः । अपर-पञ्चालाः । आख्यान । पूर्वाधिरामम् * । पूर्वयायातम् । अपरयायातम् । अधिराममधिकृत्य कृतो अन्य आधिरामम् । तथा यायातम् । चानराट । पूर्वचानराटम् । अपरचानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचिनोपि दिक्श-ब्दस्य परियहार्थम् ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिन्युत्तरपदे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता

* पूर्वाधिरामकमित्यधिकमन्यत्र ।

भवन्ति । पूर्वपाणिनीयाः । अपदपाणिनीयाः । पूर्वकाशकृत्स्नाः । अपर-
काशकृत्स्नाः । आचार्योपसर्जन इति किम् । पूर्वशेष्याः । अन्तेवासिनीति
किम् । पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥

उत्तरपदम्येत्यधिकृत्य या विहिता वृद्धिस्तदुत्तरपदे सर्वशब्दो
दिकृशब्दाश्चान्तादात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । पूर्वपाञ्चालकः ।
उत्तरपाञ्चालकः । सुसर्वाद्वृद्धिकृशब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिना
जनपदलक्षणो वृत्तप्रत्ययः । सुसर्वाद्वृत्तजनपदस्य द्विषो मद्राणामिति
चोत्तरपदवृद्धिः । अधिकारलक्षणादिह न भवति सर्वमासः सर्वका-
रक इति ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥

बहुव्रीहौ समासे विश्वशब्दः पूर्वपदं संज्ञायां विषये ऽन्तोदात्तं
भवति । विश्वदेवः । विश्वयशाः । विश्वमहान् । पूर्वपदप्रकृतिस्वात्वे-
नाद्भ्युदात्तत्वं प्राप्तम् । बहुव्रीहाविति किम् । विश्वे च ते देवाः, विश्व-
देवाः । संज्ञायामिति किम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वामित्रो
विश्वाजिन इत्यत्र संज्ञायां मित्राजिनयोरित्येतद्वधति परत्वात् । बहुव्री-
हावित्येतदधिकृत्यते प्राग्व्ययीभावसंज्ञानात् ॥

उदराश्वेषु ॥ १०७ ॥

उदर अश्व इव इत्येतेषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये
पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । वृकोदरः । वामोदरः । हर्यश्वः । यौवनाश्वः ।
सुवर्णपुङ्खेषु । महेषु ॥

क्षेपे ॥ १०८ ॥

क्षेपे गम्यमाने उदरादिषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये
पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । कुण्डोदरः । घटोदरः । कटुकाश्वः । स्यन्दि-
ताश्वः । अनिघातेषु । संलाचलेषु । अनुदरः । सुदर इत्यत्र मडसुभ्यामि-
त्येतद्वधति विप्रतिषेधेन ॥

नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥

बहुव्रीहौ समासे बन्धुन्युत्तरपदे नद्यन्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ।
गार्गीबन्धुः । वात्सीबन्धुः । नदीति किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आ-
ट्टुदात्तः । बन्धुनीति किम् । गार्गीप्रियः ॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥

बहुव्रीहौ समासे निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्यतरस्यामन्तोदात्तं
भवति । प्रधौतमुखः । २ । प्रवालितपादः । २ । यदि मुखशब्दः, स्वा-
ङ्गवाची तदा पत्ते मुखं स्वाङ्गमित्येतद्व्यति न चेत्यूर्ध्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन
गतिरनन्तर इत्येतद्व्यति । निष्ठेति किम् । प्रसेचकमुखः । उपसर्गपूर्व-
मिति किम् । शुष्कमुखः ॥

उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥

उत्तरपदादिरित्येतदधिकृतम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम उत्तरप-
दस्यादिशदात्ता भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति कर्णो वर्णलक्षणात् ।
शुक्लकर्णः । कृष्णकर्णः । उत्तरपदस्येत्येतदा पादपरिसमाप्तेः । आदिरिति
प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥

बहुव्रीहौ समासे वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च कर्णशब्दउत्तरप-
दमाद्युदात्तं भवति । शुक्लकर्णः । कृष्णकर्णः । लक्षणात् । दात्राकर्णः ।
शङ्कुकर्णः । कर्णो लक्षणस्येति दीर्घत्वम् । पशूनां विभामन्नापनाद्यं दात्र-
शङ्कुप्रतिरूपकं कर्णोद्विषु चिन्हं यत् क्रियते तद्विह लक्षणं दृश्यते, तेन
स्यूलकर्ण इत्यत्र न भवति । कर्ण इति किम् । श्वेतपादः । कूटपृङ्गुः ।
वर्णलक्षणादिति किम् । शोभनकर्णः ॥

संज्ञायामप्येव ॥ ११३ ॥

संज्ञायामप्येव यो बहुव्रीहिवर्तेते तच्च कर्णशब्द उत्तरपदमाद्यः ।

दासं भवति संज्ञायाम् । कुञ्चिकर्णः । मणिकर्णः । औपम्ये । गोकर्णः ।
खरकर्णः ॥

कण्ठपृष्ठयीवाजङ्घं च ॥ ११४ ॥

कण्ठ पृष्ठ यीवा जङ्घा इत्येतानि उत्तरपदानि बहुव्रीहौ समासे
संज्ञौपम्ययोराद्युदात्तानि भवन्ति । कण्ठः संज्ञायाम् । शितिकण्ठः । नील-
कण्ठः । औपम्ये । खरकण्ठः । उद्रकण्ठः । पृष्ठः संज्ञायाम् । काण्डपृष्ठः ।
नाकपृष्ठः । औपम्ये । गोपृष्ठः । अजपृष्ठः । यीवा संज्ञायाम् । सुयीवः ।
नीलर्यीवः । दशयीवः । औपम्ये । गोयीवः । अश्वयीवः । जङ्घा संज्ञा-
याम् । झाडीजङ्घः । तालजङ्घः । औपम्ये । गोजङ्घः । अश्वजङ्घः ।
एणीजङ्घः ॥

शृङ्गभवस्थयां च ॥ ११५ ॥

शृङ्गशब्द उत्तरपदभवस्थयां संज्ञौपम्ययोश्च बहुव्रीहौ आद्युदात्तं
भवति । उद्वतशृङ्गः । द्युहुलशृङ्गः । अहुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गाद्रमनादिङ्गते
गवादेर्वयोविशेषो ऽवस्था । संज्ञायाम् । शृष्यशृङ्गः । औपम्ये । गोशृङ्गः ।
मेघशृङ्गः । अवस्थादिष्विति किम् । स्थूलशृङ्गः ॥

नञो ऽजरमरमिचमृताः ॥ ११६ ॥

नञ उत्तरे जरमरमिचमृता बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति ।
अजरः । अमरः । अमिचः । अमृतः * । नञ इति किम् । ब्राह्मणमिचः ।
जरादय इति किम् । अशत्रुः । नऽसुभ्यामिति उत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवात्र
भवति ॥

सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ ११७ ॥

सोहस्यनन्तमसन्तं च बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति
लोमोषसीवर्जायित्वा । सुकर्मा । सुधर्मा । सुप्राथमा । असन्तम् ।
सुपयाः । सुयशाः । सुसोताः । सुअत् । सुध्वत् । सोरिति किम् । कृत-
कर्मा । कृतयशाः । मनसी इति किम् । सुहाजा । सुतता । अलोमोषसी

* मरशब्दो ऽत्रत्ययान्त इष्यते मरणं मरइति । पुस्तकान्तरे ऽधिकमत्र ।

इति किम् । सुलोमा । सूषा । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थकता ऽनर्थकेन चेत्य-
नर्थकयोरपि मनसोरिह ग्रहणम् । नऽसुभ्यामित्यस्यायमपवादः । कपि तु
परत्वात् कपि पूर्वमित्येतद्वचति । सुकर्मकः । सुज्ञातस्कः ॥

क्रत्वादयश्च ॥ ११८ ॥

क्रत्वादयः सोऽक्षरे बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । सुकृ-
तुः । सुदृशीकः । क्रतु । दृशीक । प्रतीक । प्रपूर्ति । ह्य्य । भग ॥

आद्युदात्तं ह्यच्छन्दसि ॥ ११९ ॥

यदाद्युदात्तं द्वच् उत्तरपदं बहुव्रीहौ समासे सोऽक्षरं तदाद्युदा-
त्तमेव भवति छन्दसि विषये । स्वश्वास्त्वा सुरधामर्ज्येयम् । निस्स्वरेणा-
श्वरयशब्दावाद्युदात्तौ । आद्युदात्तमिति किम् । या सुबाहुः स्वहुरिः ।
बाहुशब्दः प्रत्ययस्वरान्तेऽदात्तः । द्यजिति किम् । सुगुरसत् । सुहिर-
ण्यः । स्वश्वः । नऽसुभ्यामित्यस्यायमपवादः ॥

वीरवीर्यौच ॥ १२० ॥

वीर वीर्यं इत्येतौ च शब्दौ सोऽक्षरौ बहुव्रीहौ समासे छन्दसि
विषये आद्युदात्तौ भवतः । सुवीरेण ते । सुवीर्यस्य पतयः स्याम । वीर्य-
मिति यत्प्रत्ययान्तं तच्च यतो ऽनाव इति आद्युदात्तत्वं न भवतीत्येत-
देव वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वणैव सिद्धं स्यात् ॥

कूलतीरतूलमूलशालासममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥

कूल तीर तूल मूल शाला अत्त सम इत्येतानि उत्तरपदानि अ-
व्ययीभावसमासआद्युदात्तानि भवन्ति । परिकूलम् । उपकूलम् । परि-
तीरम् । उपतीरम् । परितूलम् । उपतूलम् । परिमूलम् । उपमूलम् ।
परिशालम् । उपशालम् । उपालम् । पर्यत्तम् । सुषमम् । विषमम् ।
निषमम् । दुःषमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते पठन्ते । कूलादिग्रहणं किम् । उप-
कुम्भम् । अव्ययीभावइति किम् । परमकूलम् । उत्तमकूलम् । पर्यादिभ्यः
कूलादीनामाद्युदात्तत्वं विप्रतिषेधेन भवति । परिकूलम् । उपकूलम् ॥

कंसमन्यशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौं ॥ १२२ ॥

कंस मन्य शूर्प पाय्य काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि द्विगौ समासत्रा-
द्युदात्तानि भवन्ति । द्विकंसः । त्रिकंसः । द्विमन्यः । त्रिमन्यः । द्विशू-
र्पः । त्रिशूर्पः । द्विपाय्यः । त्रिपाय्यः । द्विकाण्डः । त्रिकाण्डः । द्विगा-
विति द्विम् । परमकंसः । उत्तमकंसः ॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तं
भवति । ब्राह्मणशालम् । क्षत्रियशालम् । विभाषा सेनासुराच्छायाशा-
लानिशाभामिति नपुंसकलिङ्गता । तत्पुरुषदति किम् । दृढशालं ब्रा-
ह्मणकुलम् । शालायामिति किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसक इति किम् ।
ब्राह्मणशाला ॥

कन्या च ॥ १२४ ॥

तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे कन्याशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ।
सौशमिकन्यम् । आहूरकन्यम् । वप्यकन्यम् । संतायां कन्याशीनरेष्विति
नपुंसकलिङ्गता । षष्ठीसमामा एते । नपुंसकइत्येष । दासिकन्या ॥

आदिश्चिहणादीनाम् ॥ १२५ ॥

कन्यान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे शिहणादीनामादिस्त्रातो
भवति । चिहणकन्यम् । महरकन्यम् । महुर इति के चित् पठन्ति ।
महुरकन्यम् । चिहण । महर । महुर । वैतुल । पटस्क । वैतालिकर्णः ।
वैतालिकर्णिरित्यन्ये पठन्ति । कुक्कुट । चिक्कण । चिक्कण इत्यपरे पठन्ति ।
आदिरिति धर्तमाने पुनरादिश्चिहणं पूर्वपदाद्युदात्तार्थम् ॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२६ ॥

चेल खेट कटुक काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे
गर्हायां गम्यमानायामाद्युदात्तानि भवन्ति । पुत्रचेलम् । भयंचेलम् ।
उपानसखेटम् । नमरखेटम् । द्विकटुकम् । त्रिकटुकम् । भूतका-
ण्डम् । प्रकाकाण्डम् । खेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा । तत्र पुत्रश्चे-

लमिवेति विरुह्य व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद् उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । गहंयामिति क्रिम् । परमघेलम् ॥

चीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥

चीरमुत्तरपदमुपमानवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । वस्त्रं चीरमिव, वस्त्रचीरम् । पटचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानमिति क्रिम् । परमचीरम् ॥

पललसूपशाकं मिश्रे ॥ १२८ ॥

पलल सूप शाक इत्येतान्युत्तरपदानि मिश्रवाचिनि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । गुहपललम् । घृतपललम् । घृतसूपः । मूलकसूपः । घृतशाकम् । मुद्गशाकम् । गुह्येन मिश्रं पललं, गुह्यपललम् । भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासः । मिश्रइति क्रिम् । परमपललम् ॥

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

कूल सूद स्थल कर्ष इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे संज्ञायां विषये आद्युदात्तानि भवन्ति । दाक्षिकूलम् । माहकिकूलम् । देवसूदम् । भाञ्जीसूदम् । दाण्डायनस्थली । माहकस्थली । दाक्षिकर्षः । यामनामधेयान्येतानि । स्थलयहणेन लिङ्गविशिष्टत्वात्स्थलीशब्देऽपि एह्यते । ज्ञानपदकुण्डत्यनेन डीष् । संज्ञायामिति क्रिम् । परमकूलम् ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥

अकर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे समासे राज्यमित्येतदुत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । ब्राह्मणराज्यम् । क्षत्रियराज्यम् । अकर्मधारयइति क्रिम् । परमराज्यम् । चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । कुचेलम् । कुराज्यम् ॥

वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥

वर्ग्य इत्येवमादीन्युत्तरपदानि अकर्मधारये तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । वासुदेववर्ग्यः । वासुदेवपत्न्यः । अर्जुनवर्ग्यः । अर्जुन-

पत्यः । अकर्मधारयइत्येव । परमवर्भ्यः । धर्मोदयः प्रातिपदिकेषु न पठन्ते । द्विगादिषु तु वर्गं पूगं गणं पञ्च इत्येवमादयो ये पठितास्तत्रैव यत्प्रत्ययान्ता धर्मोदय इह प्रतिपत्तव्याः ॥

पुत्रः पुम्भ्यः ॥ १३२ ॥

पुत्रशब्दः पुंशब्देभ्य उत्तरस्तत्पुरुषे आद्युदात्तो भवति । कौनटि-
पुत्रः । दामकपुत्रः । माहिकपुत्रः । पुत्र इति क्रिम् । कौनटिमातुलः ।
पुम्भ्य इति क्रिम् । गार्गीपुत्रः । वात्सीपुत्रः ॥

नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥

आचार्य उपाध्यायः । राजा ईश्वरः । अत्विजो याजकाः । संयुक्ताः
स्त्रीसंबन्धिनः श्यालादयः । ज्ञातयो मातृपितृसंबन्धिनो बान्धवाः ।
आचार्याद्याख्येभ्यः परः पुत्रशब्दे नाद्युदात्तो भवति । आख्याग्रहणास्वर-
रूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणं भवति । आचार्यपुत्रः । उपाध्या-
यपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । अत्विक्-
पुत्रः । याजकपुत्रः । हातुपुत्रः । संयुक्तपुत्रः । संबन्धिपुत्रः । श्यालपुत्रः ।
जातिपुत्रः । भ्रातृपुत्रः । अतो विद्यायानिसंबन्धेभ्य इति षष्ठा अलुक् ।
पुत्रस्वरे एतिषिट्टे समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

चूर्णादीन्यप्राणिषद्याः ॥ १३४ ॥

उत्तरपदादिरिति वर्त्तते तत्पुरुषइति च । चूर्णादीन्युत्तरपदानि
अप्राणिषाचिनः षष्ठ्यन्तात्पराणि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति ।
मुद्गचूर्णम् । मसूरचूर्णम् । अप्राणिषष्ठा इति क्रिम् । मत्स्यचूर्णम् । दृष्ट्या
इति क्रिम् । परमचूर्णम् । चूर्णम् । करिप । करिव । शाकिन । शाकट ।
कुन्दाः । तूस्त । कुन्दम् । दलप । दमसी । चकन * । चैल ।
चूर्णादीन्यप्राण्युपग्रहादिति सूत्रस्य याठान्तरम् । तत्रोपग्रह इति षष्ठ्यन्त-
मेव पूर्वोच्चार्योपचारेण दृश्यते ॥

* चकवनेत्यस्ये पठन्ति । इति पदमञ्जरी ।

षट् चं काण्डादीनि ॥ १३५ ॥

षट् पूर्वोक्तानि काण्डादीन्युत्तरपदानि अप्राशिषष्ट्या आद्युदात्तानि भवन्ति । काण्डं गङ्गायामित्युक्तमगर्हायामपि भवति । दर्भकाण्डम् । शरकाण्डम् । घोरमुपमानमित्युक्तमनुपमानमपि भवति । दर्भघोरम् । कुशघोरम् । पललसूपशाकं मिश्रइत्युक्तमिश्रेपि भवति । तिलपललम् । मुद्रसूपः । मूलकशाकम् । कूलं संज्ञायामित्युक्तमसंज्ञायामपि भवति । नदीकूलम् । समुद्रकूलम् । षडिति किम् । राजसूदः * ॥

कुण्डं वनम् ॥ १३६ ॥

कुण्डशब्देन कुण्डसादृश्येन वने वर्तते । कुण्डमित्येतदुत्तरपदं वनवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । दर्भकुण्डम् । शरकुण्डम् । वनमिति किम् । मृत्कुण्डम् ॥

प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥

भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुम्भीभगालम् । कुम्भीकपालम् । कुम्भीनदालम् । भगालादयो मध्यादात्ताः । प्रकृत्येत्येतदधिकृतमन्त इति यावद्वेदितव्यम् ॥

शितेर्नित्याबहुञ् बहुव्रीह्यावभसत् ॥ १३८ ॥

शितेरुत्तरपदं नित्यं यदबहुञ् भसच्छब्दवर्जितं बहुव्रीहौ समासे तत्प्रकृतिस्वरं भवति । शितिपादः । शित्यंसः । शित्योष्ठः । पादशब्देन वृषादिस्वादाद्युदात्तः । असौष्ठशब्दे च प्रत्ययस्य निष्वात् । शितेरिति किम् । दर्शनीयपादः । नित्यग्रहणं किम् । शितिक्रकृत् । कक्रुदस्यावस्यथां लोपो विधीयते । तत्रावस्याया अन्यत्र शितिक्रकृत् इति बहुव्रीह्युत्तरपदं भवतीति तेन न नित्याबहुञ् । अबहुञ्जिति किम् । शितिललाटः । बहुव्रीह्याविति किम् । शितेः पादः, शितिपादः । अबवदिति किम् । शितिभसत् । शितिशब्द आद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादेन योगः ॥

* अप्राशिषष्ट्या इति किम् । देवदत्तकाण्ड इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ १३९ ॥

तस्युद्घटति घर्षते न बहुव्रीह्याविति । गतिः कारकादुपपदाच्च
 कृदन्तमुत्तरपदं तस्युद्घटे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकारकः । प्रकरणम् ।
 प्रहारकः । प्रचरणम् । कारकात् । इध्प्रश्चनः । पलाशशासनः । श्मश्रु-
 कल्पनः । उपपदात् । ईषत्कारः । दुष्कारः । सुकरः । सर्वत्रैवात्र लिस्वरः ।
 गतिकारकोपपदादिति किम् । देवदत्तस्य कारको, देवदत्तकारकः ।
 देवदत्तस्येति शेषलक्षणा षष्ठी । कृद्वहणं विस्पष्टार्थम् । प्रपचितराम् ।
 प्रपचितपाम् । इत्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृते पश्चादात् । तत्र सति-
 शिष्टात्वात् एव स्वरो भवतीत्येके । प्रपचति X देश्याद्यर्थं तु कृद्वहणं
 दृश्यतएव ॥

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥

प्रकृत्येति घर्षते । वनस्पत्यादिषु समासेषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत्
 प्रकृतिस्वरं भवति । वनस्पतिः । वनपतिशब्दावाद्भुदात्तो पारस्कारप्रभृति-
 स्थात् सुट् । कृहस्पतिः । कृहतां पतिः । तद्बृहताः करपत्योश्चोरदेव-
 तयोः सुट् तलोपश्चेति सुट् सकारलोपश्च । कृहदित्येतदन्तोदात्तं नि-
 पातयन्ति । तस्य के चिद्वाद्भुदात्तत्वं घर्षयन्ति । शचीपतिः । शचीशब्दः
 कृत्रिकारादक्तिन इति ङीष्णन्तत्वादन्तोदात्तः । ते चित्तु शाङ्करवादिषु
 पठन्ति तेषामाद्भुदात्तः । तनूनपात् । तनोतिरीणादिक ऊप्रत्ययस्तेन तनू-
 शब्दान्तोदात्तः । न पाति न पालयति वा नपात् क्तिवन्तः । नभाण-
 नपादित्यादिना ऽऽद्भुदात्तो निपातितः । तन्वा नपात्, तनूनपात् । नरा-
 शंसः । नरा ऋस्मिन्नाशीनाः शंसन्ति नरा एवं शंसन्तीति वा नराशंसः ।
 नृ नये । श्वन्तो नरशब्द आद्भुदात्तः । शंसशब्दोपि घञन्तः । श्वेवाभयि
 वृध्यतइति दीर्घत्वम् । शूनःशेषः । शूनश्च शेषो ऽस्येति बहुव्रीहिः ।
 तत्र शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शूनः संज्ञायामिति षष्ठा अलुक् । उभवाद्भुदात्तो ।
 शयङ्गामर्को । शयङ्गमर्कशब्दो घञन्तत्वाद्वाद्भुदात्तो । तयोर्द्वन्द्वे ऽप्येवामपि
 दृश्यतइति दीर्घत्वम् । तुष्यावृची । तुष्याशब्द आद्भुदात्तः । वृचीशब्दो

यमितादिसूत्रे निपातितोन्तोदात्तः । तत्र द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । अम्बा-
विश्ववयसौ । अम्बशब्दान्तोदात्तः । विश्ववयःशब्दोपि बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायामिति विश्वशब्दान्तोदात्तः । तयोर्द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । मरुत्युः ।
मरिति मृजेः विश्वप्रत्ययः । मृत्युशब्दान्तोदात्तः । द्वन्द्वानामदेवताद्वन्द्वार्थो
ऽनुदात्ताद्युत्तरपदार्थश्च वनस्पत्यादिषु पाठः ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्र युगपदुभे पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे
भवतः । इन्द्रासोमौ । इन्द्रावरुणौ । इन्द्राबृहस्पती । अग्निन्द्रावेति
इन्द्रशब्द आद्युदात्तो निपातितः । सोम इति मन्यत्ययान्तः* । बरुण
उनम्यत्ययान्तस्तेनाद्युदात्तः । बृहस्पतिशब्दे वनस्पत्यादित्वाद् द्वावुदात्तौ,
तेनेन्द्राबृहस्पती इत्यत्र त्रय उदात्ता भवन्ति । देवताग्रहणं किम् ।
प्रावन्यये धौ । द्वन्द्वग्रहणं किम् । अग्निष्टोमः ॥

नोत्तरपदे ऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रूपषमन्यिषु ॥ १४२ ॥

उत्तरपदे ऽनुदात्तादौ पृथिवीरुद्रूपषमन्यिषवर्जिते देवताद्वन्द्वे नोभे*
युगपत्प्रकृतिस्वरे भवतः । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । अग्निवायुशब्दावन्तोदात्तौ ।
उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्याद् द्वन्द्वविशेषणं
मा भूदिति । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्धिषयविभागार्थम् । अप-
थिव्यादिष्विति किम् । आषापृथिव्यौ । आषाशब्द आद्युदात्तो निपा-
तितः । पृथिवीशब्दे दीर्घप्रत्ययान्तत्वादन्योदात्तः । रुद्र । सोमारुद्रौ ।
रौदेर्णिङ्क्वेति रुद्रशब्दे रजप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । पूषन् । इन्द्रापूषणौ ।
श्वस्रुतनूपषन्निति पूषान्तोदात्तो निपात्यते । मन्यिन् । शुक्रामन्यिनौ ।
मन्वाः स्यास्तीति मन्यी । इवन्तत्वादन्योदात्तः । पृथिव्यादिषु तु उभे
युगपत् प्रकृतिस्वरे भवत एव ॥

अन्तः ॥ १४३ ॥

अन्त इत्यधिकारो, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिव्यामस्तच्च समासस्योत्त-

* निस्वादाद्युदात्त इत्यधिकमन्यत्र ।

रपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वत्यति । थाथघञ्क्ताज-
वित्रकाणामिति । सुनीथः । अथभृथः ॥

थाथघञ्क्ताजवित्रकाणाम् ॥ १४४ ॥

थ अथ घञ् क्त अञ् अप् इत्र क इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां
गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तो भवति । सुनीथः । अथभृथः ।
हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन् इति अथे भृञ् इति च कथन्प्रत्ययान्ता-
वेतो । तत्र छुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तमुत्तरपदं स्यात् । अथ ।
आवसथः । उपवसथः । उपसर्गे वसेरित्यथन्प्रत्ययः । घञ् । प्रभेदः ।
काष्ठभेदः । रज्जुभेदः । क्त । दूरादागतः । विशुष्कः । आतपशुष्कः ।
अष् । प्रलयः । प्रजयः । क्षयो निवासे जयः करणम् इति चाद्युदात्तो
स्यजयशब्दौ प्रयोजयतः । अप् । प्रलवः । प्रसवः । इत्र । प्रलवित्रम् ।
प्रसवित्रम् । क । गोवृषः । खरीवृषः । गां वर्षति खरीं वर्षतीति मूलवि-
भुजादित्वात्कप्रत्ययः । प्रवृषः । प्रहृषः । इगुपधादिति कप्रत्ययः । वृषा-
दीनां वेति वृषशब्द आद्युदात्तः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं
भवता । अतिस्तुतं भवता । कर्मप्रवचनीये ऽव्ययस्वर एव भवति ॥

सूपमानान् क्तः ॥ १४५ ॥

सु इत्येतस्मादुपमानाच्च परं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति ।
सुकृतम् । सुभुक्तम् । सुपीतम् । उपमानात् । वृकावलुप्तम् । शशप्लुतम् ।
सिंहविनर्दितम् । सुशब्दाद् गतिरनन्तर इति प्राप्ते उपमानादपि वृत्ती-
या कर्मणीत्ययमपवादः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥

संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ १४६ ॥

संज्ञायां विषये गतिकारकोपपदात् क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति
आचितादीन्वर्जयित्वा । संभूतो रामायणः । उपभूतः शाकल्यः ।
परिज्ञग्धः कौण्डिन्यः । संभूत इति प्राप्पर्याद् भवति कर्मणि क्तः । गति-
रनन्तर इत्यत्र हि कर्मणीत्यनुवर्तते तद्वाधनार्थं चेदम् । धनुषात्ता नदी ।

कुट्टालखातं नगरम् । हस्तिमृदिता भूमिः * । तृतीया कर्मणीति प्राप्तिरिह
 बाध्यते । अनाचितादीनामिति किम् । आचितम् । पर्याचितम् । आस्या-
 पितम् । परिहृहीतम् । निरुक्तम् । प्रतिपद्यम् । प्रश्लिष्टम् । उपहतम् ।
 उपस्थितम् ॥ संहिता ऽगधि ॥ संहिताशब्दो यदा गोरन्यस्य संज्ञा तदा
 ऽन्तोदात्तो न भवति । यदा तु गोः संज्ञा तदा ऽन्तोदात्त एव ॥

प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥

प्रवृद्धादीनां च क्लान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । प्रवृद्धं यानम् ।
 प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुक्ताः सक्तवः । आकर्षं ऽवहितः । अवहितो भोगेषु ।
 खट्वाकूठः । कविशस्त्रः । यानादीनामत्र गणे पाठः प्रायो वृत्तिप्रदर्शनायां
 न विषयनियमार्थः । यानादिभ्योन्यत्रापि तेषामन्तोदात्तत्वं भवत्येव ।
 विषयनियमार्थ एवेत्येके । असंज्ञार्थायमारम्भः । आकृतिगणश्च * प्रवृद्धा-
 दिद्वंद्वेषु । तेन पुनरुत्स्यूतं वासा देयं पुनर्निकृता रथ इत्येवमादि सिद्धं
 भवति ॥

कारकादृत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ १४८ ॥

संज्ञायामिति वर्त्तने, क इति च । संज्ञायां विषये आशिषि गम्य-
 मानायां कारकादृत्तयोर्दृत्तश्रुतयोरेव क्लान्तयोरन्त उदात्तो भवति । देव्यु-
 एनं देवासुर्वेदवत्सः । विष्णुरेनं श्रूयाद् विष्णुश्रुतः । कारकादिति किम् ।
 कारकाच्चियमो मा भूत् । संभूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोरिति किम् ।
 देवपालितः । एतस्माच्चियमादत्र संज्ञायामनाचितादीनामित्यन्तोदात्तत्वं
 न भवति तृतीया कर्मणीत्येवात्र भवति । एवकारकरणं किम् । कारका-
 धधारणं यथा स्याद् दत्तश्रुताधधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयो-
 रन्तं उदात्तो भवति । संश्रुतः । विश्रुतः । आशिषीति किम् । अनाशिषि
 नियमो मा भूत् । देवैः खाता देवखाता । कारकादृत्तश्रुतयोराशिष्येवे-
 त्येवमत्र नियम रक्ष्यते । सिनाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न भवति ।
 देवदत्त इति कस्य चित् शङ्खस्य नाम । तत्र तृतीया कर्मणीति पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरस्वमत्र भवति ॥

इत्थंभूतेन कृतमिति च ॥ १४८ ॥

इदं प्रकारमापन्न इत्थंभूतः । इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासो वर्त्तते तत्र क्लान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुप्तप्रलपितम् । उन्मत्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । विपन्नश्रुतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्वर्त्तते नाभूतप्रादुर्भावश्च तेन प्रलपिताद्यपि कृतं भवति । तृतीया कर्मणीत्यस्यायमपवादः । भावे तु यदा प्रलपितादयस्तदा याथादिस्वरेणैव सिद्धमन्तोदात्तं भवति ॥

अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥

अनप्रत्ययान्तमुत्तरपदं भाववचनं कर्मवचनं च कारकात्परमन्तोदात्तं भवति । श्रोत्रनभोजनं सुखम् । पयःपानं सुखम् । चन्दनप्रियङ्गुकालेपनं सुखम् । कर्मवचन । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । कर्मणि च येन संस्पर्शात्कृतं शरीरसुखमित्ययं योग उभयथा वर्णयते । कर्मण्युपपदे भावे ल्युट् भवति । कर्मण्यभिधेये ल्युट्त्वतीति । तत्र पूर्वस्मिन्सूत्रार्थे भाववचनोदाहरणानि, उत्तरत्र कर्मवचनोदाहरणानि । अन इति किम् । हस्तहार्यमुदशिवत् । भावकर्मवचन इति किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकादित्येव । निदर्शनम् । अवलेखनम् । सर्वेषु प्रत्युदाहरणेषु प्रकृतिस्वरो भवति ॥

मन्क्लिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥

मन्नन्तं क्लिबन्तं व्याख्यान शयन आसन स्थान इत्येतानि याजकादयः क्रीतशब्दश्चेत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । मन् । रथवर्त्म । शकटवर्त्म । क्लिन् । पाणिनिक्लितिः । आपिशलिक्लितिः । व्याख्यान । अगयनव्याख्यानम् । छन्दोव्याख्यानम् । शयन । राजशयनम् । ब्राह्मणशयनम् । आसन । राजासनम् । ब्राह्मणआसनम् । स्थान । गोस्थानम् । अश्वस्थानम् । याजकादिः । ब्राह्मणयाजकः । क्षत्रिययाजकः । ब्राह्मणपूजकः । क्षत्रियपूजकः । याजकादयो ये याजकादिभिश्चेति षष्ठीसमासार्थाः पठन्तै तद्वेह् एहन्ते । क्रीत । गोक्रीतः । अश्वक्रीतः । कृतस्वरापवादायं योगः ।

क्रीतशब्दे तु तृतीयां कर्मणीत्यस्यापवादः । व्याख्यानशयनासनेस्थानानामभावकर्मार्थं ग्रहणम् । कारकादित्येव । प्रकृतिः । प्रकृतिः ॥

सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५२ ॥

सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । अथयने पुण्यम्, अथयनपुण्यम् । वेद्रे पुण्यं, वेद्रेपुण्यम् । सप्तमीति योगविभागात्समासः । तत्पुरुषे तुल्यार्थे इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमित्यन्तोदात्तत्वं विधीयते । उच्चादीनां तु व्युत्पत्तिपक्षे कृत्स्वरेणाद्युदात्तः पुण्यशब्दः स्यादिति । सप्तम्या इति क्रिम् । वेद्रेन पुण्यं, वेद्रेपुण्यम् ॥

जनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥

जनार्थान्युत्तरपदानि कलहशब्दश्च तृतीयान्तात्पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । माषोन्नम् । कार्षापणोन्नम् । माषाधिकलम् । कार्षापणाधिकलम् । कलहः । असिकलहः । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे योगः । अत्र के चिदर्थे इति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्येनार्थो धान्यार्थः । जनशब्देनैव त्वर्थेन द्वैशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति । प्रतिपदोक्तत्वादेव तृतीयासमासपरिग्रहे सिद्धे तृतीयाग्रहणं विस्मयार्थम् ॥

मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ ॥ १५४ ॥

तृतीयेति वर्त्तते । मिश्र इत्येतदुत्तरपदमनुपसर्गं तृतीयांतात्परा-
मन्तोदात्तं भवत्यसंधौ गम्यमाने । गुहमिश्राः । तिलमिश्राः । सर्पिमिश्राः ।
मिश्रमिति क्रिम् । गुहधानाः । अनुपसर्गमिति क्रिम् । गुहसंमिश्राः । इहा-
नुपसर्गग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्य । तेन मिश्रशब्दो-
रिति सोपसर्गणापि मिश्रशब्देन तृतीयासमासे भवति । असंधाविति
क्रिम् । ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्यमापन्नः । संधि-
रिति हि पण्यबन्धनेकार्यमुच्यते । के चित्पुनराहुर्ग्रहणमात्रे विशेषाप्रत्या-
सत्तिः संधिरिति । तत्र राजा ब्राह्मणैः सह देशप्रत्यासत्तावपि सत्यां
मूर्त्तिविभागे वृष्टाविति ब्राह्मणमिश्रो राजेति प्रत्युदाह्रियते । उदाहर-
णेष्वविभागावतिरेव गुहमिश्रा इति ॥

नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ॥ १५५ ॥

संपादि अर्हं हित अलम् इत्येवमर्था ये तद्धितास्तदन्तान्युत्तरपदानि नञो गुणप्रतिषेधे वर्त्तमानान्यरायन्तोदात्तानि भवन्ति । संपादि । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि, मुखं कार्णवेष्टिकम्, न कार्णवेष्टिकम्, अकार्णवेष्टिकम् । अर्हं । छेदमर्हति छैदिकः । न छैदिको ऽच्छैदिकः । हित । वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो, न वत्सीयो ऽवत्सीयः । अलमर्थः । संतापाय प्रभवति सांतापिकः । न सांतापिको ऽसांतापिकः । नञ इति किम् । गार्द्वभरथमर्हति गार्द्वभरथिकः । विगार्द्वभरथिकः । गुणप्रतिषेधइति किम् । गार्द्वभरथिकादन्यो ऽगार्द्वभरथिकः । गुण इति तद्धितार्थप्रवृत्तिनिमित्तं संपादित्वाद्बुध्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते समासे तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां, न संपादि मुखमिति । संपाद्यर्हहितालमर्था इति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयो न पाणिनीयो ऽपाणिनीयः । तद्धिता इति किम् । कन्यां वोढुमर्हति कन्यावोढा न वोढा ऽवोढा । अर्हं कृत्यसृचश्चेति सृच् ॥

यथतोश्चातदर्थे ॥ १५६ ॥

य यत् इत्येतौ यौ तद्धितावतदर्थे वर्त्तते तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयादन्त उदात्तो भवति । पाशानां समूहः पाश्या न पाश्या अपाश्या । अतृण्या । यत् । दन्तेषु भवं दन्त्यं न दन्त्यमदन्त्यम् । अकर्ण्यम् । अतदर्थइति किम् । पादार्थमुदकं पादम् । न पादमपादम् । तद्धिता इत्येव । अदेयम् । गुणप्रतिषेधइत्येव । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । निरनुबन्धकैकानुबन्धकयोर्यथोर्थहणादिह न भवति । वामदेवाद्दृष्ट्यौ । वामदेव्यं न वामदेव्यमवामदेव्यमिति ॥

अचकावशक्तौ ॥ १५७ ॥

अच् क इत्येवमन्तमशक्तौ गम्यमानायामुत्तरपदं नञः परमन्तोदात्तं भवति । अपचो यः पक्तुं न शक्नोति । अजयः । कः खल्वपि ।

अवित्तिपः । अविलिखः । अशक्ताविति किम् । अपचोऽदीतितः । अपचः
परिव्राजकः * ॥

आक्रोशे च ॥ १५८ ॥

आक्रोशे च गम्यमाने नञ उत्तरमचकान्तमन्तोदात्तं भवति । अपचोऽयं
जाल्मः । अपठोऽयं जाल्मः । पक्तुं पठितुं शक्तोऽप्येवमाक्रुश्यते । अवि-
त्तिपः । अविलिखः ॥

संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥

आक्रोशे गम्यमाने नञः परमुत्तरपदं संज्ञायां वर्त्तमानमन्तोदात्तं
भवति । अदेवदत्तः । अपञ्जदत्तः । अविष्णुमिन्द्रः ।

कृत्योक्तेषु चार्वादीदयश्च ॥ १६० ॥

कृत्य उक् इष्णुच् इत्येवमन्ताश्चार्वादीदयश्च नञ उत्तरन्तेऽत्रासा
भवन्ति । कृत्य । अकर्त्तव्यम् । अकरणीयम् । उक् । अनीगामुकम् ।
अनपलापुकम् । इष्णुच् । अनलंकरिष्णुः । अनिराकरिष्णुः । इष्णुज्यहणे
कर्त्तरि भुवः खिष्णुजित्यस्य द्युनुबन्धकस्यापि यहणामिकारादेर्विधानसा-
मर्थ्यादुच्यते । अनार्वाभविष्णुः । असुभगंभविष्णुः । चार्वादीदयः । अचारः ।
असाधुः । अयौधिकः । अयदान्यः । चारु । साधु । यौधिक । अनङ्गमे-
जय । अत्र द्वितीये नऽसमासेन्तोदात्तत्वम् । अननङ्गमेजयः । यदान्यः ।
अकस्मात् । अत्रापि द्वितीयेन समासेन्तोदात्तत्वम् ॥ वर्त्तमानवर्द्धमा-
नत्वरमाणधियमाणक्लियमाणरोचमानशोभमानाः संज्ञायाम् ॥ एते वर्त्तमा-
नादयः संज्ञायां द्रष्टव्याः ॥ विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते ॥ अविकारः ।
असदृशः । अविकारसदृशः । गृहपतिः । गृहपतिकः ॥ राजाज्ञेशकन्दसि ॥
अराज्ञा । अनहः । भाषायां नऽस्वर एव भवति ॥

विभाषा तृन्मन्तीक्षणशुचिषु ॥ १६१ ॥

सृचन्त अत्र तीत्य श्चि इत्येतिषु नञ उत्तरेषु विभाषा ऽन्त उदात्तो
भवति । अकर्त्ता । २ । अच । अनचम् । २ । तीत्य । अतीत्यम् । २ ।
शुचि । अशुचिः । २ । पक्षे ऽव्ययस्वर एव भवति ॥

* गुणप्रतिबोधकत्वेव, अन्यो यः पचादपच इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

बहुव्रीहाविद्भेत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः
क्रियागणने ॥ १६२ ॥

बहुव्रीहौ समासे इदम् एतद् तदित्येतेभ्य उत्तरस्य प्रथमशब्दस्य पूरणप्रत्ययान्तस्य च क्रियागणने वर्त्तमानस्यान्त उदात्तो भवति । इदं प्रथमं गमनं भोजनं वा स इदंप्रथमः । इदं द्वितीयः । इदं तृतीयः । एतत्प्रथमः । एताद्वितीयः । एतत्तृतीयः । तत्प्रथमः । तद्वितीयः । तत्तृतीयः । बहुव्रीहाविति किम् । अनेन प्रथम इदंप्रथमः । तृतीयेति योग-
विभागात्समासः । इदमेतत्तद्भ्य इति किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोरिति किम् । तानि बहून्यस्य तद्बहुः । क्रियागणनइति किम् । अयं प्रथम एषां तद्वदंप्रथमाः । द्रव्यगणनमेतत् । गणनइति किम् । अयं प्रथम एषामिदं-
प्रथमाः । इदंप्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यत्वात् कपि पूर्वमन्तोदात्तं भवति । इदंप्रथमकाः । बहुव्रीहावित्येतद्वनं समासइति प्रागेतस्मादधि-
कृतं वेदितव्यम् ॥

संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥

संख्यायाः परः स्तनशब्दे बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तो भवति । द्विस्तना । त्रिस्तना । चतुःस्तना । संख्याया इति किम् । दर्शनीयस्तना । स्तन इति किम् । द्विशिराः * ॥

विभाषा क्वन्दसि ॥ १६४ ॥

क्वन्दसि विषये बहुव्रीहौ समासे संख्यायाः परः स्तनशब्दे वि-
भाषा ऽन्तोदात्तो भवति । द्विस्तनां कुर्याद्वामदेवः । द्विस्तनां करोति
व्याघ्राद्यध्वोर्दोहाय चतुःस्तनां करोति पशूनां दोहाय । चतुःस्तनां
करोति ॥

संज्ञायां मिञ्जाजिनयोः ॥ १६५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे मिञ् जाजिन इत्येतयोः उत्तरपद-
योरन्त उदात्तो भवति । वेवमिञ् । अस्मिञ् । शुक्राजिनः । कूला-

* त्रिशिरा इत्यधिकमन्यत्र ।

जिनः । कृष्णजिनः । संज्ञायामिति किम् । प्रियमिन्द्रः । महंजिनः ॥
अधिप्रतिषेधो मित्ते ॥ * ॥ विश्वामित्र ऋषिः ॥

व्यवायिनोऽन्तरम् ॥ १६६ ॥

व्यवायी व्यवधाना । तद्वाचिनः परमन्तरं बहुव्रीहौ समासेऽन्तो-
दात्तं भवति । वस्त्रान्तरः । पटान्तरः । कम्बलान्तरः । वस्त्रमन्तरं
व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । वस्त्रव्यवधायक इत्यर्थः । व्यवायिन
इति किम् । आत्मान्तरः । आत्मा स्वभावान्तरोन्या यस्यासावात्मान्तरः ॥

मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥

मुखमन्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति ।
गौरमुखः । भद्रमुखः । स्वाङ्गमिति किम् । दीर्घमुखा शाला । स्वाङ्गमद्र-
षादिलक्षणमिह एह्यते ॥

नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥

अव्यय दिक्शब्द गो महत् स्थूल मुष्टि पृथु वत्स इत्येतेभ्यः परं
मुखं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासे नान्तोदात्तं भवति । अव्यय । उच्चै-
र्मुखः । नीचैर्मुखः । दिक्शब्द । प्राङ्मुखः । प्रत्यङ्मुखः । गो । गेवमुखः ।
महत् । महामुखः । स्थूल । स्थूलमुखः । मुष्टि । मुष्टिमुखः । पृथु ।
पृथुमुखः । वत्स । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथायोगमेषु भवति ।
गोमुष्टिवत्सपूर्वस्योपमानलक्षणो विकल्पः पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते ॥

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १६९ ॥

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च मुखं स्वाङ्गमन्तरपदमन्यतरस्यां बहु-
व्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । प्रकृतमित्युखः । यद्वैतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वं
न भवति तदा । निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यामिति पक्षे पूर्वपदान्तोदात्तत्वं
तदभावपक्षेऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वर इति त्रीण्युदाहरणानि
भवन्ति । उपमानात् । सिंहमुखः । २ । व्याघ्रमुखः ॥ २ ॥

जातिकालसुखादिभ्यो ऽनाच्छादनात्
क्तो ऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ १७० ॥

जातिवाचिन आच्छादनवर्जितात् कालवाचिनः सुखादिभ्यश्च परं क्तान्तं कृतमितप्रतिपन्नान्वर्जयित्वा बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । सारङ्गजग्धः । पलाण्डुभक्षितः । सुरापीतः । काल । मासजातः । संवत्सरजातः । द्युहजातः । ज्यहजातः । सुखादिभ्यः । सुखजातः । दुःखजातः । वृषजातः । जात्यादिभ्य इति किम् । पुञ्जजातः । आहितान्यादित्वात्परनिपातः । अनाच्छादनादिति किम् । वस्त्रच्छत्रः । वसनच्छत्रः । अकृतमितप्रतिपन्ना इति किम् । कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नाः । एतेषु बहुव्रीहिषु निष्ठान्तस्य * पूर्वनिपातो न भवत्येवास्मादेष ज्ञापकात् । प्रत्युदाहरणेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो योजयितव्यः । सुखादयस्तृतीयेध्याये पठ्यन्ते ॥

वा जाते ॥ १७१ ॥

जातशब्दउत्तरपदे वा ऽन्त उदात्तो भवति बहुव्रीहौ समासे जातिकालसुखादिभ्यः । दन्तजातः । २ । स्तनजातः । २ । कालात् । मासजातः । २ । संवत्सरजातः । २ । सुखादिभ्यः । सुखजातः । दुःखजातः ॥

नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥

नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदं बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । अथवा देशः । अग्नीहिः । अमावः । सुयवः । सुव्रीहिः । सुमावः । समासस्यैतदन्तोदात्तत्वमिष्यते । समासान्ताश्चावयवा भवन्तीत्यनृचो बहुच इत्यत्र कृते समासान्ते ऽन्तोदात्तत्वं भवति ॥

कपि पूर्वम् ॥ १७३ ॥

कपि परतः पूर्वमन्तोदात्तं भवति । अकुमारीको देशः । अश्वत्थकीकः । अश्वत्थबन्धूकः । सुकुमारीकः । सुशृवलीकः । सुश्वत्थबन्धूकः ॥

* पूर्वनिपातो न भवतीत्यस्य स्थाने परनिपातो भवति । पा० ३ ।

इत्स्वान्ते ऽन्यात्पूर्वम् ॥ १७४ ॥

इत्स्वोऽन्तो यस्य तद्विदं इत्स्वान्तमुत्तरपदं समासो वा, तत्रान्या-
त्पूर्वमुदात्तं भवति कपि परतो नऽसुभ्यां परं बहुव्रीहौ समासे । अथयको
देशः । अग्नीहिकः । अमाषकः । सुयवकः । सुव्रीहिकः । सुमाषकः । पूर्व-
मिति वर्त्तमाने पुनः पूर्वयद्गणं प्रवृत्तिभेदेन नियमप्रतिपत्त्यर्थम् । इत्स्वान्ते-
न्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति न कपि पूर्वमिति । तेनाजकः सुजक इत्यत्र
कञन्तस्यैवान्तोदात्तत्वं भवति ॥

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमि ॥ १७५ ॥

उत्तरपदार्थबहुत्वै यो बहुशब्दे। वर्त्तते तस्माच्चरथ स्वरोऽभवति ।
नऽसुभ्यामित्युक्तम् । बहोरपि तथा भवति । बहुयवो देशः । बहुव्रीहिः ।
बहुतिलः । कपि पूर्वमित्युक्तं बहोरपि तथा भवति । बहुकुमारीका देशः ।
बहुवृषलीकः । बहुब्रह्मबन्धूकः । इत्स्वान्तेन्यात्पूर्वमित्युक्तं बहोरपि तथा
भवति । अथयको देशः । बहुव्रीहिकः । बहुमाषकः । नञो जडमरमि-
त्रमृता इत्युक्तं बहोरपि तथा भवति । बहुजरः । बहुमरः । बहुमिश्रः ।
बहुमृतः । उत्तरपदभूमिर्वाति किम् । बहुषु मनो ऽस्य बहुमना अयम् ॥

न गुणादयो ऽवयवाः ॥ १७६ ॥

गुणादयो ऽवयववाचिनो बहोरुत्तरे बहुव्रीहौ नान्तोदात्ता भवन्ति ।
बहुगुणा रज्जुः । बहुतरं पदम् । बहुच्छन्दो मानम् । बहुसूक्तः । बहुध्या-
यः । गुणादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः । अथयवा रति किम् । बहुगुणो ब्रा-
ह्मणः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो ऽत्र गुणाः ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ॥ १७७ ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवं पर्शुवर्जितमन्तोदात्तं भवति बहुव्रीहौ समासे ।
प्रपृष्ठः । प्रोदरः । प्रललाटः । ध्रुवमित्येकैकपमुच्यते । ध्रुवमस्य शीतमिति
यथा । सततं यस्य प्रगतं पृष्ठं भवति स प्रपृष्ठः । उपसर्गादिति किम् ।
दर्शनीयललाटः । स्वाङ्गमिति किम् । प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवमिति किम् ।
उद्गाहुः क्लेशति । अपर्शिवति किम् । उत्पर्शु । विपर्शु ॥

वनं समासे ॥ १७८ ॥

समासमात्रे वनमित्येतदुत्तरपदमुपसर्गात्परमन्तोदात्तं भवति । प्रथमे यष्टव्यम् । निर्घण्टे प्रणिधीयते । प्रनिरन्तरिति णत्वम् । समासग्रहणं समासमात्रपरिग्रहार्थं बहुव्रीहाद्येव हि स्यात् ॥

अन्तः ॥ १७९ ॥

अन्तश्शब्दादुत्तरं वनमन्तोदात्तं भवति । अन्तर्बणो देशः । अनुपसर्गार्थं आरम्भः ॥

अन्तश्च ॥ १८० ॥

अन्तश्शब्दश्चात्तरपदमुपसर्गादन्तोदात्तं भवति । प्रान्तः । पर्यन्तः । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासे वा ॥

न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥

नि वि इत्येताभ्यामुत्तरान्तश्शब्दो नान्तोदात्तो भवति । न्यन्तः । अन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते यणादेशः । तत्रोदात्तस्वरितयोर्ग्रहणः स्वरितोनुदात्तस्येति स्वरितो भवति ॥

परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥

परेरुत्तरमभितोभावित्रचनं मण्डलं चान्तोदात्तं भवति । परिकूलम् । परिसीरम् । परिमण्डलम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासे ऽव्ययीभाषो वा । अव्ययीभाषपक्षे हि परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमनेन वाच्यते । अभित इत्युभयतः । अभितो भाषो ऽस्यास्तीति तदभितोभावि । यच्चैवं स्वभावं कूलादि तदभितोभाविग्रहणेन वृहते ॥

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥

प्रादुत्तरपदमस्वाङ्गवाचि संज्ञायां विषये ऽन्तोदात्तं भवति । प्रकोष्ठम् । प्रवृत्तम् । प्रद्वारम् । अस्वाङ्गमिति किम् । प्रहस्तम् । प्रपदम् । संज्ञायामिति किम् । प्रपीठम् * ॥

* प्राक्तः । पा० ।

निरुदंकादीनि च ॥ १८४ ॥

निरुदंकादीनि च शब्दरूपाण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । निरुदकम् । निरुलपम् । निरुपलमित्यन्ये पठन्ति । निर्मशकम् । निर्मलिकम् । एषां प्रादिसमासो बहुव्रीहिवो । अय्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । निष्कालकः । निष्कालतः कालकात्रिति कन्मत्ययान्तेन कालशब्देन प्रादिसमासः । निष्कालिक इत्यन्ये पठन्ति । निष्पेषः । दुस्तरिपः । अखितृस्मृत-
त्रिभ्य ईः । तरीः । स्तां पातीति तरीपः । कुत्सितस्तरिपो दुस्तरिपः । निस्तरिप इति के चित्पठन्ति । अपरे निस्तरिक इति । ते तरीशब्दान्ते बहुव्रीहौ कर्षं कुर्वन्ति । निरजिनम् । उदजिनम् । उपाजिनम् ॥ परेह-
स्तपादकेशकर्षाः ॥ परिहस्तः । परिपादः । परिकेशः । परिकर्षः । निरु-
दकादिराकृतिगणः ॥

अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥

अभेस्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अभिमुखः । बहुव्रीहिरथै प्रादि-
समासो वा । अय्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । उपसर्गा-
न्त्वाङ्गमिति सिद्धे वचनमबहुव्रीह्यर्थमध्वार्थमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखा
शाला ॥

अपाच्च ॥ १८६ ॥

अपाच्चोत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अपमुखः । अपमुखम् ।
अय्ययीभावोप्यत्र प्रयोजयति । तत्रापि हि परिप्रत्युपापावर्त्यमानाहोरा-
त्रावयवेष्वित्युक्तम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

स्फिगपूनवीणाञ्जोध्वकुक्षिसीरनाम नाम च ॥ १८७ ॥

स्फिग पून वीणा अञ्जस् अध्वन् कुक्षि इत्येतान्युत्तरपदानि सीर-
नामानि नामशब्दश्चापादुत्तराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । अपस्फिगम् ।
अपपूतम् । अपधीणम् । अपाञ्जः । अपाध्वा । उपसर्गादध्वन् इति यदा
समासान्तो नास्ति तदा ऽनेनान्तोदात्तत्वं भवति । तस्मिन् हि सत्यल्प-

त्ययस्य चित्त्वादेव सिद्धम् । अनित्यश्च समासान्त इत्येतदेव ज्ञापकम् ।
अपकृतिः । अपसीरः । अपहलम् । अपलाङ्गलम् । अपनाम । सर्वत्र
प्रादिसमासो बहुव्रीहिरव्ययीभाषो वा । स्फिगपूतकुक्षीणां ग्रहणमबहुव्री-
ह्यर्थमधुवार्थमस्वाङ्गार्थं च ॥

अधेरुपरिस्थम् ॥ १८८ ॥

अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं भवति । अधिदन्तः । अधि-
कर्णः । अधिकेशः । अध्याकृठो दन्त इति प्रादिसमासः । अध्याकृठो वा
दन्त इति समानाधिकरण उत्तरपदलोपी समासः । दन्तस्योपरि योन्यो
दन्तो जायते स उच्यते ऽधिदन्त इति । उपरिस्थमिति किम् । अधिकर-
णम् ॥

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥

अनोरुत्तरमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तं भवति । अनुगतो ज्ये-
ष्ठ, मनुज्येष्ठः । अनुमध्यमः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयम् । अनुगतः
कनीयान्, नुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयम् । प्रःनार्थं च कनीयोऽ-
हणम् । अप्रधानकनीयसी इति किम् । अनुगतात् ॥ ८ ॥ ऽनुज्येष्ठः ॥

पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥

पुरुषशब्दो ऽन्वादिष्टवाचो चानोरुत्तरान्तोदात्तो भवति । चान्वा-
दिष्टः पुरुषो, ऽनुपुरुषः । चान्वादिष्टो ऽन्वाचितः कथितानुकथितो वा ।
चान्वादिष्ट इति किम् । अनुगतः पुरुषो ऽनुपुरुषः ॥

अतेरकृत्यदे ॥ १९१ ॥

अतेः परमङ्गदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तो भवति । अत्यकुशो नगः ।
अतिकशोश्वः । पदशब्दः खल्वपि । अतिपदा शकरी । अकृत्यदे इति
किम् । अतिकारकः ॥ अतेर्द्वातुनोपरति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् ।
शोभने गार्थः । अतिगार्थः । इह च यथा स्यात् । अतिक्रान्तः कारका-
दतिकारक इति ॥

नेरनिधाने ॥ १८२ ॥

नेः परमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । निधानमप्रकाशता । निमूलम् । न्यतम् । नितृणम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासे वा । अथ्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । अनिधानइति किम् । निवासृषलः । निदण्डः । निहितवाक्, निहितदण्ड इत्यर्थः । निशब्देन निधानार्थं ब्रवीति । प्रादयो हि वृत्तिविषये ससाधनां क्रियामाहुः ॥

प्रतेरंश्चादयस्तत्पुरुषे ॥ १८३ ॥

प्रतेरंश्चादयस्तत्पुरुषे समासेन्तोदात्ता भवन्ति । प्रतिगतां ऽशुः, प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । राजशब्दः समासान्तस्यानित्यत्वात्प्रादात् टञ् नास्ति तदा प्रयोजयति । तस्मिन्दि सति चित्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । अंशु । जन । राजम् । ऽशु । रोटक । अजिर । आर्द्रा । अथथ । कृत्तिका । अर्द्ध । पुर । अस्तु । किम् । प्रतिगता अंशवोस्य प्रत्यंशुरयमुष्टुः ॥

उपाद् ह्यज्जि । उपगौरादयः ॥ १८४ ॥

उपादुत्तरं ट्वाज्जि च नोदात्तं भवति तत्पुरुषे समासे गौरादी-
न्वर्जयित्वा । उपगता । उपगौरवः । उपसोमः । उपेन्द्रः । उपहोडः । अजिन । उपाजिनम् । उपगौरादय इति किम् । उपगौरः । उपनेवः । गौर । नैष । तैल । लोट । लोट । जिह्वा । कृष्णा । कन्या । गुह । कल्प । पाद । तत्पुरुषइत्येष । उपगतः सोमोस्य, उपसोमः ॥

सोरवक्षेपणे ॥ १८५ ॥

सुशब्दात्परमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासेन्तोदात्तं भवति अवक्षेपणे गम्यमाने । अवक्षेपणं निन्दा । इह खल्विदानीं सुस्पष्टिहने सुस्फुटार्थां सुप्रत्यवसितः । सुशब्देन पूजायामेव । वाक्यार्थस्तु अवक्षेपणमसूयया तथाभिधानात् । सोरिति किम् । कुत्राह्वयः । अवक्षेपणइति किम् । शोभनेषु सृषेषु सुसृषेषु ॥

विभाषात्पुच्छे ॥ १८६ ॥

उत्पुच्छशब्दे तत्पुरुषे विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति । उत्क्रान्तः पुच्छाद्, उत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयति उत्पुच्छयतेरच् उत्पुच्छस्तदा याथादिसूत्रेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोपमिति सेयमुभयत्र विभाषा भवति । तत्पुरुषइत्येव । उदस्तं पुच्छमस्य, उत्पुच्छः ॥

द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ ॥ १८७ ॥

द्वि त्रि इत्येताभ्यामुत्तरेषु पाद् दत् मूर्द्धन् इत्येषूत्तरपदेषु यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । २ । त्रिपात् । २ । द्विदन् । २ । त्रिदन् । २ । द्विमूर्द्धा । २ । त्रिमूर्द्धा । २ । पादिति कृताकारलोपः पादशब्दो एह्यते । ददिति कृतददादेशो दन्त-शब्दः । मूर्द्धत्रिति त्वकृतसमासान्तो नास्ति । मूर्द्धन्शब्दः । तस्यैतत्त्व-योजनमसत्यपि समासान्ते ऽन्तोदात्तत्वं न भवति । एतदेव ज्ञापकम-नित्यः समासान्तो भवतीति । यदापि मूर्द्धन्तः क्रियते तदापि बहु-व्रीहेः कार्यित्वात् तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् । द्वौ त्रिभ्यां मूर्द्धा । पादादिष्विति किम् । द्विहस्तम् । बहुव्रीहाविति किम् । द्विमूर्द्धा, द्विमूर्द्धा ॥

सक्यं चाक्रान्तात् ॥ १८८ ॥

सक्यमिति कृतसमासान्तः सक्यशब्दात् एह्यते सोक्रान्तात्परो विभाषान्तोदात्तो भवति । गौरसक्यः । २ । श्लक्षासक्यः । २ । अक्रान्तादिति किम् । चक्रसक्यः । एचश्चित्वाच्चित्यमन्तोदात्तत्वं भवति ॥

परादिस्कन्दसि बहुलम् ॥ १८९ ॥

स्कन्दसि विषये परादिः उदात्तो भवति बहुलम् । परशब्देनात्र सक्यशब्द एव एह्यते । अजिसक्यमालभेत । त्वाष्ट्री लोमसक्यो । अजुंवाहुः । वाक्यतिः । वित्यतिः ।

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥

परादिरुदाहृतः । परान्तः ॥ अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां
ह्रन्तस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिचक्रेण । त्रिबन्धुरेण । त्रिवृता रथेन ।
पूर्वान्तः ॥ पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृदादीनां ह्रन्तस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥
मरुद्वृदुः । पूर्वादिः ॥ पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां ह्रन्तस्युप-
संख्यानम् ॥ * ॥ दिवोदासाय सामगाय ते इत्येवमादि सर्वे संरुहीतं
भवति ॥

इति काशिकायां वृत्ता षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

३ ॥ १ ॥

अलुगिति च । एतदाधिकृतं वेदितव्यम् । यदित
दुर्ध्वमनक्रामिष्याति । तद्वेदितव्यम् । वदति पञ्चम्याः
स्तोकादिभ्यः । अल्पान्मुक्तः । उत्तरपदइति क्रिम् ।
निष्क्रान्तः स्तोका । अन्यायमिदमुत्तरपदग्रहणमिहाप्य-
लुको निवृत्तिं करोति । नतगप्रतिपदोक्तपरिभाषा नभ्ययितव्या ।
अलुगधिकारः प्रागानङः । उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥

स्तोकान्तिकदूराद्यंशच्छ्राणि स्तोकादीनि तेभ्यः परस्याः पञ्चम्या
उत्तरपदे ऽलुगभवति । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः ।
अभ्याशादागतः । दूरादागतः । त्रिप्रकृष्टादागतः । श्छान्मुक्तः । समासे
कृते प्रातिपदिकत्वात्सुपो लुकि प्राप्ते प्रतिषेधः क्रियते । द्विवचनबहुव-
चनान्तानां तु स्तोकादीनाम्नभिधानात्समास एव न भवति स्तोकाभ्यां
मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति । तेनात्र न कदा चिदप्येकपत्रमैकत्वर्थं न

भवति ॥ ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् * ॥ ब्राह्मणादादाय शंसतीति,
ब्राह्मणाच्छंसितीति चत्विशिशेषस्य * कठिरियम् । तस्य व्युत्पत्तिरसता
सता वाच्यवार्थेन क्रियते ॥

ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् तमस् इत्येतेभ्य उत्तरस्यास्तृतीयाया
अलुभवति उत्तरपदे । ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाकृतम् ।
तमसाकृतम् ॥ अञ्जस उपसंख्यानम् * ॥ अञ्जभाकृतम् ॥ पुंसानुजो
जनुषान्थ इति वक्तव्यम् * ॥ पुंसानुजः । पुंसा हेतुनानुजः । जनुषान्थः ।
जनुषा हेतुना ऽन्यः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । जनुरिति जन्मने
नामधेयम् † ॥

मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥

मनस उत्तरस्यास्तृतीयायाः संज्ञायामनभवति । मनसादत्ता । मन-
सागुप्ता । मनसासंगता । संज्ञायामिति मनोदत्ता । मनोगुप्ता ॥

आज्ञायिनि च ॥

आज्ञायिन्युत्तरपदे मनस उत्तरस्याः । अलुभवति । मन-
सा ऽऽज्ञातुं शीलमस्य, मनसाज्ञायी ॥

आत्मनश्च पूरणे ॥

आत्मन उत्तरस्यास्तृतीयायाः पूरणप्रत्ययात् उत्तरपदे ऽलुभवति ।
आत्मनापञ्चमः । आत्मनाषष्ठः । तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसं-
ख्यानमिति तृतीया । तृतीयेति योगविभागात्समासः । आत्मना त्रिा कृतः
पञ्चमः, आत्मनापञ्चमः । कथं जनार्द्रनस्त्वात्मचतुर्थे एवेति । बहुव्रीहि-
रयमात्मा चतुर्थी ऽस्यासावात्मचतुर्थेः ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥

वैयाकरणाख्याया वैयाकरणाख्या । आख्या संज्ञा । यया संज्ञया

* विशेषस्य कस्य चिदिति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

† पुंसा हेतुनेत्यारभ्य नामधेयमित्यन्तोपपाठः पदमञ्जर्यां सत्वात् ।

वैयाकरणा एव व्यवहरन्ति तस्यामात्मन उक्तस्याश्चतुर्था अंलुभवति ।
आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्यं चतुर्थी । चतुर्थीति योगविभागा-
त्समासः ॥

परस्य च ॥ ८ ॥

परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायामलुभवति । परस्मै-
पदम् । परस्मैभाषा ॥

हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ९ ॥

हलन्ताददन्ताच्चोत्तरस्याः सप्तम्याः संज्ञायामलुभवति । युधि-
ष्टिरः । त्वचिसारः । गविष्टिर इत्यत्र गवियुधिभ्यां स्थिर इत्यत एव
वचनादलुक् । अदन्तात् । अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषकाः । घनेकिं-
शुकाः । घनेहरिद्रकाः । घनेबल्वजकाः । पूर्वाह्नेस्फोटकाः । कूपेपशाजकाः ।
हलदन्तादिति किम् । नद्यां कुक्कुटिका, नदीकुक्कुटिका । भूम्यां पाशाः,
भूमिपाशाः । संज्ञायामिति किम् । अतशौण्डः ॥ हृद्व्युभ्यां हेः ॥ * ॥ हृद्
दिव् इत्येताभ्यामुत्तरस्य वेदोक्तं भवति । हृद्विस्पृक् । दिविस्पृक् ॥

कारनाम्नि प्राचां हलादौ ॥ १० ॥

प्राचां देशे यत्कारनाम्नि हलादावुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः
सप्तम्या अलुभवति । मूलात्प्राचाः । दृषदिमाषकः । हलेद्विपुदिका ।
हलेत्रिपुदिका । कारविकेपस्य संज्ञा पताः, तत्र पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थ-
मिदम् । एते च त्रयो नियमविकल्पा अत्रेष्यन्ते । कारनाम्न्येव प्राचामेव
हलादावेवेति । कारनाम्नोति किम् । अभ्यर्हिते पशुः, अभ्यर्हितपशुः ।
* कारादभ्यर्हितेयस्य नाम । प्राचामिति किम् । यूषेपशुः, यूषपशुः ।
हलीदाविति किम् । अत्रिकटे उरणः, अत्रिकटोरणः । हलदन्तादित्येव ।
नद्यं दीहनी, नदीदीहनी ॥

मध्याङ्गुरौ ॥ ११ ॥

मध्याङ्गुरस्याः सप्तम्या गुरावुत्तरपदे ऽलुभवति । मध्येगुहः ॥
अन्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तेगुहः । सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥

* मुकुटेकाशेषामित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥

मूर्द्धमस्तकवर्जितास्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अकामउत्तरपदे ऽलु-
भभवति । कण्ठे कालोस्य, कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उदरेमणिः । अ-
मूर्द्धमस्तकादिति किम् । मूर्द्धशिखः । मस्तकशिखः । अकामइति किम् ।
मुखे कामो ऽस्य, मुखकामः । स्वाङ्गादिति किम् । अक्षशौण्डः । हलद-
न्तादित्येव । अङ्गुलित्राणः । जङ्घावलिः ॥

बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥

अन्ध इति घञन्तो गृह्यते । तस्मिन्नुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः
सप्तम्या विभाषा ऽलुभभवति । हस्तेबन्धः । हस्तबन्धः । चक्रेबन्धः । चक्र-
बन्धः । उभयत्र विभाषेयम् । स्वाङ्गाद्बहुव्रीहौ पूर्वेण नित्यमलुक् प्राप्नोति ।
तत्पुरुषं तु स्वाङ्गादस्वाङ्गाच्च नेन्सिद्धवद्भातिपु चेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।
हलदन्तादित्येव । गुप्तिबन्धः * ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ १४ ॥

तत्पुरुषे समासे कृदन्तउत्तरपदे बहुलमलुभभवति । स्त-
म्भेरमः । कर्णजपः । न च भवति कुरुचाम् । शरः ॥

प्रावृष्टशरत्कालदिवां अ ॥ १५ ॥

प्रावृष्ट शरत् काल दिव इत्येतेषां जउत्तरपदे सप्तम्या अलुभभवति ।
प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

विभाषा वर्षत्तरशरवरात् ॥ १६ ॥

वर्षे त्तर शर वर इत्येतेभ्य उत्तरस्याः सप्तम्या जउत्तरपदे विभाषा
ऽलुभभवति । वर्षेजः । वर्षेजः । तरेजः । तरजः । शरेजः । शरजः ।
घरेजः । वरजः ॥

घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ १७ ॥

घसंज्ञके प्रत्यये कालशब्दे तनप्रत्यये च परतः कालनाम्न उत्तर-

* कारिकाअन्ध इत्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके ।

स्याः सप्तम्या विभाषा ऽलुगभवति । घ । पूर्वाह्नतरे । पूर्वाह्नतरे । पूर्वाह्न-
तमे । पूर्वाह्नतमे । काल । पूर्वाह्नकाले । पूर्वाह्नकाले । तन । पूर्वाह्नतने ।
पूर्वाह्नतने । कालनाम् इति किम् । शुक्लतरे । शुक्लतमे । हलदन्तादि-
त्येव । रात्रितरायाम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नप्यते ।
दृश्यस्य ह्रस्वेति लेखग्रहणाल्लिङ्गात् । तेन घतनग्रहणे तदन्तग्रहणं न
भवति । कालेति स्वरूपग्रहणम् ॥

शयवासवासिष्ठकालात् ॥ १८ ॥

शय वास वासिन् इत्येतेषुत्तरपदेष्वकालवाचिन उत्तरस्याः सप्तम्या
विभाषा ऽलुगभवति । खशयः । खशयः । यामेवासः । यामेवासः । यामे-
वासी । यामेवासी । अकालादिति किम् । पूर्वाह्नशयः । हलन्तादिष्वेव ।
भूमिशयः ॥ अपो योनियन्मुतुषु सप्तम्या अलुगवक्तव्यः ॥ * ॥ अप्पुयोनिः ।
अप्पुव्यः । अप्पुमन्तौ । अप्पु भव इति दिगादित्वात्प्रत्ययः । सर्वत्र
सप्रमोति योगविभागात्समामः ॥

नेत्सिद्धिप्रतिषु च ॥ १९ ॥

इचन्ते सिद्धशब्दे यथातौ च परतः सप्तम्या अलुग भवति ।
स्यण्डिलशायी * । सिद्धुः । साकार्यसिद्धुः । काम्पिल्यसिद्धुः । यथाति ।
चक्रबन्धकः । चक्रबन्धकः । सप्रमोति योगविभागात्समामः । चक्रबन्ध
इति के चिदुदाहरन्ति तस्यवाग्रजन्तं द्रष्टव्यम् । घञन्ते हि बन्धे च
विभाषेत्युक्तम् ॥

स्ये च भाषायाम् ॥ २० ॥

स्ये चोत्तरपदे भाषायी सप्तम्या अलुग भवति । समस्यः । विप-
मस्यः । कूटस्थः । पर्वतस्थः । भाषायामिति किम् । ह्रस्वोऽस्याग्ररेष्ठः ।
पूर्वपदादिति षत्वम् ॥

* स्याण्डिलवर्तीत्यधिकमन्यत्र पुस्तके ।

• षष्ठा आक्रोशे ॥ २१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे षष्ठा अलुगभवति । चौरस्यकुलम् ।
 वृषलस्यकुलम् । आक्रोशइति किम् । ब्राह्मणकुलम् ॥ षष्ठीप्रकरणे वाग्-
 दिक्पश्यद्वौ युक्तिदण्डहरेषु यथासंख्यमलुगवक्तव्यः ॥ * ॥ वाचोयुक्तिः ।
 दिशोदण्डः । पश्यतोहरः ॥ आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति चालु-
 गवक्तव्यः ॥ * ॥ अमुष्यापत्यमामुष्यायणः । नर्दादित्वात् फक् । अमुष्य-
 पुत्रस्य भाव, आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादित्वाद्गुञ् । तथा आमुष्यकु-
 लिकेति ॥ देवानां प्रिय इत्यत्र च षष्ठा अलुग वक्तव्यः ॥ * ॥ देवानां-
 प्रियः ॥ शेषपुच्छलाङ्गुलिषु शुनः संज्ञायां षष्ठा अलुगवक्तव्यः ॥ * ॥ शुनः-
 शेषः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गुलः ॥ दिवश्च दासे षष्ठा अलुगवक्तव्यः ॥ * ॥
 दिवोदासाय गायति ॥

• पुत्रे ऽन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥

• पुत्रशब्द उत्तरपदे आक्रोशे गम्यमाने ऽन्यतरस्यां षष्ठा अलुगभवति ।
 दाम्याः पुत्रः, दासीपुत्रः । वृषत्याः पुत्रः, वृषलीपुत्रः । आक्रोशइत्येव ।
 ब्राह्मणीपुत्रः ॥

• ऋतो विद्यायोनिबंधेभ्यः ॥ २३ ॥

• ऋकारान्तेभ्यो विद्यासंबन्धवाचिभ्यो योनिबंधन्यवाचिभ्यश्चोत्त-
 रस्याः षष्ठा अलुगभवति । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुन्तेवासी ।
 पितुःपुत्रः । ऋत इति किम् । आचार्यपुत्रः । मातुलपुत्रः ॥ विद्यायोनि-
 संबन्धेभ्यस्तत्पूर्वात्तरपदयुद्धणम् ॥ विद्यायोनिबंधन्यवाचिन्येतोत्तरपदे
 यथा स्यादन्यत्र मा भूत् । होतृधनम् । पितृधनम् । होतृदहम् ।
 पितृदहम् ॥

• विभाषा स्वसृप्तयोः ॥ २४ ॥

• स्वसृ इति इत्येतयोत्तरपदयोश्चकारान्तेभ्यो विद्यायोनिबंधन्यवा-
 चिभ्यो विभाषा ऽलुगभवति । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । मातृष्वसा । पितुः-
 ष्वसा । पितुःस्वसा । पितृष्वसा । यदा लुक् तदा मातृपितृभ्यां स्वसेति

नित्यं षत्वम् । यदा त्वलुक् तदा मातुःपितृभ्यामन्यतरस्यामिति विकल्पेन
षत्वम् । दुहितुः पतिः । दुहितृपतिः । ननान्दुः पतिः । ननान्दृपतिः ॥

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥ २५ ॥

ऋकारान्तानां विद्यायोनिसंबन्धवाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे
पूर्वपदस्यानडादेशो भवति । होनापोतारौ । नेष्टाद्गातारौ । प्रशास्ताप्रति-
हर्तारौ । योनिसंबन्धेभ्यः । मातापितरौ । यानाननान्दरौ । नकारोच्चारणं
रपरत्वनिवृत्त्यर्थम् । ऋत इति किम् । पितृपितामहौ । पुत्रइत्यनुवर्त्तते
ऋत इति च । तेन पुत्रशब्देषुत्तरपदे ऋकारान्तस्यानडादेशो भवति ।
पितापुत्रौ । मातापुत्रौ ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानडादेशो भवति ।
इन्द्रावरुणौ । इन्द्रासोमौ । इन्द्राबृहस्पती । द्वन्द्वइति वर्त्तमाने पुनर्द्वन्द्व-
ग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यार्थम् । अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वइति निपा-
त्यते । तत्र ये लोके प्रसिद्धसाहचर्या खेदे च सहभावेन ये निर्दिष्टास्ते-
षामिह ग्रहणं भवति । तेन ब्रह्मपजापती शिववैश्रवणावित्येवमादौ न
भवति ॥ उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्निवायू । वाय्वग्नी ॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥

सोम वरुण इत्येतयोर्द्वन्द्वेऽग्नेरीकारादेशो भवति । अग्नी-
सोमौ । अग्नीवरुणौ । अग्नेः स्तुतस्तोममामा इति पत्वम् ॥

इहृङ् ॥ २८ ॥

ऋतवृद्धावुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे ऽग्नेरीकारादेशो भवति । अग्नि-
वारुणीमनङ्गाहोमालभेत । अग्निमारुतं कर्म क्रियते । अग्नावरुणौ देवता
ऽस्य अग्नीमरुतो देवतास्येति तद्वृतः । तत्र देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धौ
ऋतायामानङ् ईत्वं च बाधितुमिकारः क्रियते । वृद्धाविति किम् ।
अग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिः प्रतिषिध्यते ॥ इहृङ्गौ विष्णोः
प्रतिषेधो । वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत् ॥

दिवो द्यावा ॥ २९ ॥

दिवित्येतस्य द्यावा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तर-
पदे । द्यावात्तामा । द्यावाभ्रमी * ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥

पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवो दिवसित्ययमादेशो भवति
चकाराद् द्यावा च । दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ । अकारोच्चारणं
सकारस्य विकाराभावप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन हत्वादीनि न भवन्ति । कथं
द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति । कर्त्तव्योत्र यवः ॥

उपासोषसः ॥ ३१ ॥

उपस उपासा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । उपासा-
सूर्यम् । उपासानक्ता ॥

मातरपितरावुदीचाम् ॥ ३२ ॥

मातरपितरावित्युदीचामाचार्याणां मतेनारडादेशो मात्रशब्दस्य
निपात्यते । मातरपितरौ । उदीचामिति किम् । मातापितरौ ॥

पितरामातरा च क्वन्दसि ॥ ३३ ॥

पितरामातरा इति क्वन्दसि निपात्यते । आ मा गन्तां पितरा-
मातरा च । पूर्वपदस्य अडादेशो निपात्यते । उत्तरपदे तु सुपां सुलुगिति
आकारादेशः । तत्र अतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणः । क्वन्दसि किम् ।
मातापितरौ ॥

स्त्रियाः पुंवङ्गाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे

स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४ ॥

भाषितः पुमान्येन समानायामाङ्गतावेकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्ते स
भाषितपुंस्कः शब्दः, तदेतदेवं कथं भवति, भाषितः पुमान् यस्मिन्चर्षं प्रवृ-
त्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते, तस्य प्रतिपादको यः शब्दः सोऽपि

* द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

भाषितपुंस्कः । ऊढो ऽभावो ऽनूङ्, भाषितपुंस्कादनूङ्, यस्मिन् स्त्रीशब्दे
 म भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रीशब्दः । बहुव्रीहिरयमलुग् निपातनात् पञ्चम्या-
 स्तस्य भाषितपुंस्कादनूङः स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्यैव रूपं भवति समानाधि-
 करणउत्तरपदे, स्त्रीलिङ्गे पूरणीप्रियादिवर्जिते । दर्शनीयभार्यः । शल्लगाचूडः ।
 दीर्घजङ्घुः । स्त्रिया इति किम् । यामणि ब्राह्मणकुलं दृष्टिरस्य, यामणिदृष्टिः ।
 भाषितपुंस्कादिति किम् । खट्वाभार्यः । समानायामाकृताविति किम् ।
 द्रोणीभार्यः । कथं गर्भिभार्यः, प्रसूतभार्यः, प्रजातभार्य इति । कर्त्तव्योत्र
 यत्रः । अनूङ् इति किम् । ब्रह्मबन्धुभार्यः । समानाधिकरणइति किम् ।
 कल्याण्या माता, कल्याणीमाता । स्त्रियामिति किम् । कल्याणी प्रधान-
 मेयां कल्याणीप्रधाना इमे । अपूरणीति किम् । कल्याणी पञ्चमौ यासां
 ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीदशमाः । प्रधानपूरणीग्रहणं
 कर्त्तव्यमिह मा भूत्, कल्याणपञ्चमीकः पत्न इति । अप् पूरणीप्रमा-
 ग्येरित्यत्रापि प्रधानपूरणीग्रहणमेवेत्यप्रत्यये न भवति । अप्रियादि-
 प्विति किम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनाज्ञा । कल्याणी । सुभगा ।
 दुर्भगा । भक्तिः । सचिवा । अम्बा । कान्ता । चान्ता । समा । चपला ।
 दुहिता । वामा ॥ वृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्
 सिद्धमिति समाधेयम् ॥

तसिलादिघ्राहृत्वसुचः ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यास्तसिलित्यतः प्रभृति संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने क-
 ंवसुजिति प्रागेतस्माद् ये प्रत्ययास्तेषु भाषितपुंस्कादनूङ्स्त्रियाः पुंवद्व-
 वति । तस्याः शालायाः ततः । तस्यां तत्र । यस्या यतः । यस्यां यत्र ।
 तसिलादिषु परिगणनं कर्त्तव्यम् । जतसौ । तरप्रमपौ । चरट्जातीयरो ।
 कल्पवृक्षदेशीयरः । रूपप्याशपौ । यम्थाली । दाहिंली । तिलतातिलौ ॥
 शसि बहुल्यार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ बहुभ्यो देहि । अल्याभ्यो
 देहि । बहुशो देहि । अल्पशो देहि ॥ स्वतन्त्रागुणवचनस्य पुंवद्भावो
 वक्तव्यः ॥ * ॥ पट्ट्या भावः, पट्टस्वम् । पट्टता । गुणवचनस्येति किम् ।

कथा भावः कठीत्वं, कठीता ॥ भस्याठे तद्विते पुंशद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥
 हास्तिनीनां समूहा, हास्तिकम् । अठइति किम् । श्येनेयः । रौहिणेयः ।
 कथमनायी देवता ऽस्य आग्नेयः स्थालीपाक इति । कर्त्तव्योत्र यत्रः ॥
 ठक्कमोश्च पुंशद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ भजत्याश्वात्रा भावत्काः ।
 भजदीयाः ॥

क्यद्भानिनोश्च ॥ ३६ ॥

क्यद्भि परतो मानिनि च स्त्रिया भाषितपुंस्कादनुद् पुंशद्ववति ।
 एनी । एतायते । श्येनी । श्येनायते । मानिनि । दर्शनीयमानो अय-
 मस्याः । दर्शनीयमानिनीयमस्याः । मानिनो ग्रहणमस्त्यर्थमसमानाधिक-
 रणार्थं च । इह तु दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनीति पूर्व-
 णैव त्रिट्वम् ॥

न कोपधायाः ॥ ३७ ॥

कोपधायाः स्त्रियाः पुंशद्भावो न भवति । पाचिकाभार्यः । कारि-
 काभार्यः । वृजिकाभार्यः । मद्रिकाभार्यः । मद्रिकाकल्या । मद्रिकायते ।
 वृजिकायते । मद्रिकामानिनी । वृजिकामानिनी । विलेपिकाया धर्म्यं
 विलेपिकम् ॥ कोपधप्रतिषेधे तु तद्वितयहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत्,
 पाकभार्यो भेकभार्य इति ॥

संज्ञापूरण्योश्च ॥ ३८ ॥

संज्ञायाः पूरण्योश्च स्त्रियाः पुंशद्भावो न भवति । दत्ताभार्यः ।
 गुप्ताभार्यः । दत्तापाशा । गुप्तापाशा । दत्तायते । गुप्तायते । दत्तामा-
 निनी । गुप्तामानिनी । पूरण्याः । पञ्चमीभार्यः । दशमीभार्यः । पञ्च-
 मीपाशा । दशमीपाशा । पञ्चमीयते । दशमीयते । पञ्चमीमानिनी ।
 दशमीमानिनी ॥

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्वारक्तविकारे ॥ ३९ ॥

नेति वसते । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन् स वृद्धिनिमित्तस्तद्वितः स
 यद्वि रक्तेर्धे विकारे च न विहितः, तदन्तस्य स्त्रीशब्दस्य न पुंशद्ववति ।

सौग्रीभार्यः । माथुरीभार्यः । सौग्रीपाशा । माथुरीपाशा । सौग्रीयते ।
माथुरीयते । सौग्रीमानिनी । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्येति किम् ।
मध्यमभार्यः । तद्वृत्तस्येति किम् । काण्डलावभार्यः । बहुव्रीहिपरिग्रहः
किमर्थः । तावद्वार्यः । यावद्वार्यः । अरक्तविकारइति किम् । कषायेण
रक्ता कषायी, कषायी वृद्धतिका यस्य स कषायवृद्धतिकाः । लोहप्य
विकारो लौही, लौही ईषा यस्य रथस्य स लौहेषः * ॥

स्वाङ्गाच्चेतो ऽमानिनि ॥ ४० ॥

स्वाङ्गादुत्तरो य ईकारस्तदन्तायाः स्त्रिया न पुंश्वद्ववति अमानिनि
परतः । दीर्घकेशीभार्यः । दीर्घकेशीपाशा । श्लक्ष्णकेशीपाशा । दीर्घ-
केशीयते । श्लक्ष्णकेशीयते । स्वाङ्गादिति किम् । पटुभार्यः । ईत इति
किम् । अकेशभार्यः । अमानिनीति किम् । दीर्घकेशमानिनी ॥

जातिश्च ॥ ४१ ॥

जातिश्च स्त्रिया न पुंश्वद्ववति अमानिनि परतः । कठीभार्यः ।
बहुव्रीभार्यः । कठीपाशा । बहुव्रीपाशा । कठीयते । बहुव्रीयते । अमा-
निनीत्येव । कठमानिनी । बहुव्रीमानिनी ॥ अयं प्रतिषेध औपसंख्यानिकस्य
पुंश्वद्ववस्य नेष्यते ॥ हस्तिनां नामूहो, हास्तिकम् ।

पुंश्वत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥

कर्मधारये समासे जातीय देशीय इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्भाषित-
पुंश्वत्कर्मधारयः पुंश्वद्ववति । प्रतिषेधाद्योयमारम्भः । न कोपधाया
इत्युक्तं तत्रापि भवति । पाचकवृन्दारिका । पाचकजातीया । पाचक-
देशीया । संज्ञापूर्वयोश्चेत्युक्तं तत्रापि भवति । दत्तवृन्दारिका । दत्त-
जातीया । दत्तदेशीया । पूरण्याः । पञ्चमवृन्दारिका । पञ्चमजातीया ।
पञ्चमदेशीया । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्वृत्तस्यारक्तविकारइत्युक्तं तत्रापि
भवति । सौम्यवृन्दारिका । सौम्यजातीया । सौम्यदेशीया । स्वाङ्गाच्चेतो

* खादिरेव इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

ऽमानिनीत्युक्तं तत्रापि भवति । श्लक्ष्णमुखश्चन्द्रारिका । श्लक्ष्णमुखजा-
तीया । श्लक्ष्णमुखदेशीया । जातिश्चेत्युक्तं तत्रापि भवति । कठश्चन्द्रारिका ।
कठजातीया । कठदेशीया । भाषितपुंस्कादित्येष्व । खट्वाश्चन्द्रारिका ।
अनूडित्येष्व । ब्रह्मबन्धुश्चन्द्रारिका ॥ कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंष्वद्वावा
वक्तव्यः ॥ * ५ कुक्कुट्या अण्डं, कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं. मृगपदम् ।
मृग्याः तीरं, मृगतीरम् । काक्याः शावः, काकशावः । नवा ऽस्त्रीपू-
र्वपदस्य विवक्षितत्वात् । स्त्रीत्वेन विना पूर्वपदार्थज्ञातिः सामान्येन
विवक्षितः । पुंष्वद्वावाद् ह्रस्वत्वं खित्घादिषु भवति विप्रतिषेधेन ।
खित् । कालिमन्या । हरिणीमन्या । घादि । पट्टितरा । पट्टितमा ।
पट्टिरूपां पट्टिकन्या । क । पट्टिका । मृट्टिका । इहेडबिड् दरद् पृथु उशि-
जित्येते जनपदशब्दाः तत्रियवाचिनः । तत्र तद्राजप्रत्ययस्य स्त्रियामत-
श्चेति लुक्कृते इडबिड्श्चन्द्रारिकेति विरुद्ध समासः क्रियते । ततः
पुंष्वद्वावेन ऐडाबिडादयः पुंशब्दाः क्रियन्ते । ऐडबिड्श्चन्द्रारिका । त्रैशिशज-
श्चन्द्रारिका * ॥

घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतक्षतेषु ड्योनेकाचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥

घ रूप कल्प चेलट् ब्रुव गोत्र मत क्षत इत्येतेषु परतो भाषित-
पुंस्कात्परो यो ङीप्रत्ययस्तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वो भवति । घ । ब्राह्मणि-
तरा । ब्राह्मणितमा । रूप । ब्राह्मणिरूपा । कल्प । ब्राह्मणिकल्पा ।
चेलट् । ब्राह्मणिचेली । ब्रुव । ब्राह्मणिब्रुवा । गोत्र । ब्राह्मणिगोत्रा ।
मत । ब्राह्मणिमता । क्षत । ब्राह्मणिक्षता । घरूपकल्पाः प्रत्यथाश्चेल-
डादीन्युत्तरपदानि । ब्रुवदति ब्रुवीतीति ब्रुवः पचाद्यच्चि घच्यादेशो
गुणश्च निपातनाच्च भवति । ड्य इति किम् । दत्तातरा । गुप्तातरा ।
अनेकाच इति किम् । नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यति । भाषितपुं-
स्कादित्येष्व । आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥

* दारवश्चन्द्रारिका । पार्थश्चन्द्रारिकेत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

नद्याः श्रेष्ठस्यान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

नद्याः शेषस्य घाद्विषु परतो ह्रस्वो भवति अन्यतरस्याम् ।
कश्च शेषः । अही च या नदी इत्यन्तं च यदेकाच् । ब्रह्मबन्धूतरा ।
ब्रह्मबन्धुतरा । वीरबन्धूतरा । वीरबन्धुतरा । स्त्रितरा । स्त्रीतरा ।
स्त्रितमा । स्त्रीतमा ॥ कृन्नद्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ लक्ष्मीतरा ।
तन्त्रीतरा ॥

उगितश्च ॥ ४५ ॥

उगितश्च परस्या नद्या घाद्विषु अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवति ।
श्रेयषितरा । श्रेयसीतरा । श्रेयस्तरा । विदुषितरा । विदुषीतरा । वि-
दुस्तरा । पुंशुद्वावोप्यत्र पत्ते वक्तव्यः । प्रकर्षयोगात्प्राक् स्त्रीत्वस्याविव-
दितत्वाद्वा सिद्धम् ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीयोः ॥ ४६ ॥

समानाधिकरणत्वरपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत् आका-
रादेशो भवति । महादेवः । महाब्राह्मणः । महाबाहुः । मह्यबलः ।
जातीये । महाजातीयः । समानाधिकरणजातीययोरिति किम् । महत्तः
पुत्रो महत्पुत्रः । लवणोक्तत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेद् बहुव्रीहावपि
न स्याद् महाबाहुरिति । तदर्थं समानाधिकरणग्रहणं वक्तव्यम् । अमहान्
महान् संप्रथो महद्गुणश्चन्द्रमा इत्यत्र गौणत्वान् महदर्थस्य न भवत्या-
त्वम् ॥ महद्वात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंशुद्वचनं चासमानाधिक-
रणार्थम् ॥ * ॥ महत्या घासः, महाघासः । महत्याः करः, महाकरः ।
महत्या विशिष्टः, महाविशिष्टः ॥ अष्टनः कपाले हविष्युपसंख्यानम् ॥ * ॥
अष्टकपालं चतुर्निर्वपेत् । हविषीति किम् । अष्टकपालं ब्राह्मणस्य ॥
गवि च युक्ते ऽष्टन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अष्टागवेन शकटेन ।
युक्तमिति किम् । अष्टगवं ब्राह्मणस्य । तपरकारवं विस्यष्टार्थम् ॥

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्याशीत्योः ॥ ४७ ॥

द्वि अष्टन् इत्येतयोराकारादेशो भवति संख्यायामुत्तरपदे अबहु-
व्रीह्याशीत्योः । द्वाद्दश । द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । अष्टादश । अष्टाविं-

शतिः । अष्टात्रिंशत् । द्वाष्टन इति किम् । पञ्चदश । संख्यायामिति
किम् । द्वैमातुरः । अष्टमातुरः । अबहुव्रीह्यशीत्योरिति किम् । द्विजाः ।
त्रिदशाः । द्वाशीतिः ॥ प्राक् शतादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् ।
द्विशतम् । त्रिसहस्रम् । अष्टशतम् । अष्टसहस्रम् ॥

चेस्त्रयः ॥ ४८ ॥

त्रि इत्येतस्य त्रयसित्ययमादेशो भवति संख्यायामबहुव्रीह्य-
शीत्योः । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् : संख्यायामित्येष ।
त्रैमातुरः । अबहुव्रीह्यशीत्योरित्येष । त्रिदशाः । त्र्यशीतिः । प्राक् शतादि-
त्येष । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥

चत्वारिंशत्प्रभृतौ संख्यायामुत्तरपदे ऽबहुव्रीह्यशीत्योः सर्वेषां द्वाष्ट-
न त्रि इत्येतेषां यदुक्तं तद्विभाषा भवति । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिं-
शत् । त्रिपञ्चाशत् । त्रयःपञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत् * ।
प्राक् शतादित्येष । द्विशतम् । अष्टशतम् । त्रिशतम् † ॥

हृदयस्य हृत्लेखयदणलासेषु ॥ ५० ॥

हृदयस्य हृदित्ययमादेशो भवति लेख यत् अण् लास इत्येतेषु पर-
तः । हृदयं लिखतीति, हृत्लेखः । यत् । हृदयस्य प्रियं, हृत्काम् । अण् ।
हृदयस्येत्वं, हार्दम् । लास । हृदयस्य लासो, हृत्लासः । लेख इत्यणान्तस्य
यदणमिष्यते । घञि तु हृदयस्य लेखो हृदयलेख एतदेव । लेखयदणं
घ्रापकमुत्तरपदाधिकारे प्रत्ययबहणे तदन्तायदणस्य ॥

वा श्लोकष्यज्जरेगेषु ॥ ५१ ॥

श्लोकष्यज्जरेग इत्येतेषु परतो हृदयस्य वा हृदित्ययमादेशो भवति ।

* अष्टचत्वारिंशत् । अष्टापञ्चाशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयचत्वारिंशत् ।
त्रिपञ्चाशत् । द्वापञ्चाशत् । इत्यधिकं पुस्तकेषु कश्चिद् ।

† सर्वेषां यदणं प्रयोगामपि यथा स्याद् श्लेषाधिकमप्यस्मिन्पुस्तके ।

हृच्छोकः । हृदयशोकः । व्यञ्ज । सौहार्दम् । सौहृदयम् । ज्ञान्मयादि-
त्वात् व्यञ्ज । हृदादेशपक्षे हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृत्तिः ।
रोग । हृद्रेगः । हृदयरोगः । हृदयशब्देन समानार्थो हृत्शब्दः प्रकृत्य-
न्तरमस्ति तेनैव सिद्धे विकल्पविधानं प्रपञ्चार्यम् ॥

पादस्य पदाञ्चानिगोपहतेषु ॥ ५२ ॥

पादस्य पद इत्ययमादेशो भवति चाजि चाति ग उपहृत इत्ये-
तेषूपरपदेषु । पादाभ्यामजतीति, पदाजिः । पादाभ्यामततीति, पदा-
तिः । अज्यतिभ्यां पादे चेत्यौणादिक इत्यन्त्ययः । तत्राज्ञेर्वाभावो न
भवत्यत एव निपातनात् । पादाभ्यां गच्छतीति, पदगः । पादे-
नोपहृतः, पत्रोपहृतः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तस्य स्थाने पदा-
देश उपदेशवन्तोदात्तो निपात्यते, तेन पत्रोपहृत इति सूतीयां कर्म-
णीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वं भवति । पदाजिः, पदातिः-पदग
इत्येतेषु क्तस्वरेण समासस्यैवान्तोदात्तत्वं ॥

पदात्यतदर्थे ॥ ५३ ॥

यत्प्रत्यये परतः पादस्य पदित्ययमादेशो भवत्यतदर्थे । पादौ वि-
ध्यन्ति, पदाः शर्कराः । पदाः कण्टकाः । अतदर्थ इति किम् । पादार्थ-
मुद्रकं पादात् ॥ पद्मात्रे-इके चरतावुपसंख्यानम् ॥ ॥ पादाभ्यां चरति,
पदिकः । पर्पादिभ्यः ष्टिति पादशब्दात् ष्टन्त्ययः ॥ शरीरावयववच-
नस्य पादशब्दस्य ग्रहणमिह इष्यते ॥ तेन पणपादमाचशताकाद् इत्यत्र
पदादेशे न भवति । द्विपादात् । त्रिपादात् ॥

हिमकाषिहतिषु च ॥ ५४ ॥

हिम काषिन् हति इत्येतेषु पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवति ।
हिम । पद्विमम् । काषिन् । अथ पत्काषियोः यान्ति । हति । पद्वितिः ॥

अथः श्रे ॥ ५५ ॥

अक्संबन्धिनः पादशब्दस्य च परतः पदित्ययमादेशो भवति ।

पञ्चो गार्गर्षी शंसति । पादंपादं शंसतीति संख्यैकवचनाच्च वीप्साया-
मिति शस्त्रप्रत्ययः । अच इति किम् । पादशः कर्षापथं ददातीति ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥

घोष मिश्र शब्द इत्येतेषु चोत्तरपदेषु पादस्य वा पदित्ययमादेशो
भवति । पद्घोषः । पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पञ्चशब्दः ।
पादशब्दः ॥ निष्के चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पञ्चिष्कः । पादनिष्कः ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥

उदकशब्दस्य संज्ञायां विषये उद इत्ययमादेशो भवति उत्तरपदे
परतः । उदमेघो नाम यस्य सौदमेघिः पुत्रः । उदवाहो नाम यस्य
सौदवाहिः पुत्रः । संज्ञायामिति किम् । उदकगिरिः ॥ संज्ञायामुत्तरपदस्य
उदकशब्दस्य उदादेशो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ लोहितोदः । नीलो-
दः । क्षीरोदः ॥

पेषंवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥

पेषं वास वाहन धि इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उदकस्य उद इत्ययमा-
देशो भवति । उदपेषं पिनष्टि । स्नेहने पिष इति यामुल् । वास ।
उदकस्य वासः, उदवासः । वाहन । उदकस्य वाहनः, उदवाहनः ।
उदकं धीयते ऽस्मिन्नित्युदधिः ॥

एकहलादौ पूरयितव्ये ऽन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उदकस्योद इति वर्त्तते । एको, ऽसहायः तुल्यजातीयनानन्त-
रेण हलादिना, हल् आदिर्यस्योत्तरपदस्य तदेकहलादिस्मिन्नेकह-
लादौ पूरयितव्यवाचिन्यन्यतरस्यामुदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति ।
उदकुम्भः । उदककुम्भः । उदपात्रम् । उदकपात्रम् । एकहलादाविति
किम् । उदकस्थालम् । पूरयितव्यइति किम् । उदकपर्वतः ॥

मन्योदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६० ॥

मन्य घोदन सक्तु बिन्दु वज्र भार हार वीवध गाह इत्येतेषुत्त-
रपदेषु उदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति अन्यतरस्याम् । उदकेन मन्य,

उदमन्यः । उदकमन्यः । उदकेनोदन, उदोदनः । उदकोदनः । सक्तु
उदकेन सक्तुः, उदसक्तुः । उदकसक्तुः । विन्दु । उदकस्य विन्दुः, उद-
विन्दुः । उदकविन्दुः । वज्र । उदकस्य वज्रः, उदकवज्रः । उदकवज्रः ।
भार । उदकं विभृतीति, उदभारः । उदकभारः । हार । उदकं हरतीति,
उदहारः । उदकहारः । वीषध । उदकस्य वीषध, उदवीषधः । उदक-
वीषधः । गाह । उदकं गहतिइति, उदगाहः । उदकगाहः ॥

इकोः इस्वो ऽङ्यो गालवस्य ॥ ६१ ॥

इगन्तस्याङ्यन्तस्योत्तरपदे इस्वो भवति गालवस्याचार्यस्य मतेना-
न्तरस्याम् । यामणिपुत्रः । यामणीपुत्रः । अस्त्रवन्धुपुत्रः । अस्त्रवन्धुपुत्रः ।
इक इति किम् । खट्वापादः । मात्रापादः । अद्वय इति किम् । गार्गी-
पुत्रः । वात्सीपुत्रः । गालवयहणं पूनार्थम् । अन्यतरस्यामिति हि चर्त्ते ।
व्यवस्थितविभाषा ज्ञेयम् । तेनेह न भवति । कारीरगन्धीपतिरिति ।
इयदुवदुभाषिनामव्ययानां च न भवति । श्रीकुलम् । भूकुलम् । का-
ण्डीभूतम् । वृषलीभूतम् । भूकुंसादीनां तु भवन्त्येव । भूकुंसः । भूकुटिः ।
अपर आह ॥ भूकुंसादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भूकुंसः ।
भूकुटिः ॥

एक तद्धिते च ॥ ६२ ॥

एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे इस्वो भवति । एकस्या आगतमेक-
रूप्यम् । एकमयम् । एकस्या भाव, एकत्वम् । एकता । उत्तरपदे । एकस्याः
सीरम्, एकसीरम् । एकदुग्धम् । लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमेकशब्दइत्यस्य
प्रयोजयति । अचाहि ग्रहणमात्रमत्र विशेष्यते न पुनरच् ग्रहणमात्रेनेति ॥

व्यापोः संज्ञाह्रन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥

इगन्तस्याङ्यन्तस्य च-संज्ञाह्रन्दसोर्बहुलं इस्वो भवति । इगन्तस्य
संज्ञायाम् । रेवतिपुत्रः । रोहिण्यपुत्रः । भरणिपुत्रः । न च भवति ।
नान्दीकरः । नान्दीघोषः । नान्दीविशालः । इगन्तस्य ह्रन्दसि ।
कुमारद्वारा । प्रदर्विदा । न च भवति । फाल्गुनीपौर्णमासी । अश्विनी-

हृन्दः । आबन्तस्य संज्ञायाम् । शिलकहम् । शिलप्रस्थम् । न च भवति ।
लोमकाहम् । लोमकाहहृदः । आबन्तस्य हृन्दति । अजसीरेण
जुहोति । ऊर्णस्रदा पृथिवीं विश्वधायसम् । न च भवति । ऊर्णासूत्रेण
कषयो वयन्ति ॥

त्वे च ॥ ६४ ॥

त्वप्रत्यये परतो व्यापोर्बहुलं वृत्त्वा भवति । तदजाया भाव अज-
त्वम् । अजात्वम् । तद्वोद्दिष्टया भावो रोहिणित्वम् । रोहिणित्वम् ।
संज्ञायामिसंभवाच्छन्दस्येवोदाहरणानि भवन्ति ॥

इष्टकेशीकामालानां चित्तूलभारिषु ॥ ६५ ॥

इष्टकेशीकामालानां चित्त तूल भारिन् इत्येतेषुत्तरपदेषु यथासंख्यं
वृत्त्वा भवति । इष्टकचित्तम् । इष्टीकतूलम् । मालभारिणी कन्या । इष्ट-
कादिभ्यस्तदन्तस्यापि यद्वयं भवति । पक्षेष्टकचित्तम् । मुञ्जेशीकतूलम् ।
उत्पलमालभारिणी कन्या ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥

खित्तन्तउत्तरपदे ऽनव्ययस्य वृत्त्वा भवति । कालिमन्या । हरि-
णिमन्या । मुमा वृत्त्वा न वाध्यते । अन्यथा हि वृत्त्वशासनमनर्थकं स्यात् ।
अनव्ययस्येति किम् । द्वेषामन्यमहः । द्वेषामन्या रात्रिः । अनव्ययस्ये-
त्येतदेवं ज्ञापकमिह खित्तन्तयद्वयस्य ॥

अर्द्धपदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥

अर्द्ध द्विषत् इत्येतयोरजन्तानां च खित्तन्तउत्तरपदे मुमागमे भवति
अनव्ययस्य । अर्द्धतुदः । द्विषंतपः । अर्द्धन्तानाम् । कालिमन्या । अर्द्ध-
पदजन्तस्येति किम् । द्विषुकन्या । अनव्ययस्येत्येव । द्वेषामन्यमहः । द्वि-
षामन्या रात्रिः । अन्तस्यद्वयं किम् । कृताजन्तकार्यप्रतिपत्त्यर्थम् । अतो
वृत्त्वा कृते मुम्भवति ॥

इत्थं एकाचोऽप्यत्ययवच्च ॥ ६८ ॥

इकन्तस्य एकाचः खिदन्तउत्तरपदे ऽप्रागमेो भवति चान्प्रत्यय-
वच्च द्वितीयैकवचनवच्च स भवति । अमिति हि द्विरावर्तते । गामन्यः ।
स्त्रीमन्यः । स्त्रिवंमन्यः । श्रियंमन्यः । भुवंमन्यः । चान्प्रत्ययवच्चैत्यतिदे-
शादात्पूर्वसवर्णगोप्येडुवहादेशा भवन्ति । इत्थ इति किम् । स्वन्मन्यः ।
एकाच इति किम् । लेखाभुंमन्यः । यथेह कथं भवितव्यम् । श्रियमात्प्रार्त्तं
ब्राह्मणकुलं मन्यतइत्युपक्रम्य श्रिमन्यमिति भाष्ये स्थितम् । तत्रेदं भाष्य-
कारस्य दर्शनमत्र विषये परित्यक्तस्वलिङ्गः श्रीशब्देो ब्राह्मणकुले वर्तते
यथा प्रष्टादयः स्त्रियाम् । तत्र स्वमेर्नपुंसकादित्यमेो लुभभवति ॥

वाचंयमपुरंदरौ च ॥ ६९ ॥

वाचंयम पुरंदर इत्येतौ निपात्येते । वाचंयम अस्ते । पुरं दार-
यतीति पुरंदरः ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥

कारशब्दउत्तरपदे सत्य अगद इत्येतयोर्मुंमागमेो भवति । सत्य
करोतीति सत्यस्य वा कारः सत्यंकारः । एवमगदंकारः ॥ अस्तुसत्याग-
दस्य कारइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्तुंकारः ॥ भक्तस्य हृन्दसि कारे मुम्-
वक्तव्यः ॥ * ॥ भक्तं करोतीति भक्तस्य वा कारः, भक्तंकारः । हृन्दसीति
किम् । भक्तकारः ॥ धेनेर्भक्ष्यायां मुख्यक्तव्यः ॥ * ॥ धेनुंभक्ष्या ॥ लोकस्य
पृणे मुख्यक्तव्यः ॥ * ॥ लोकंपृणा ॥ इत्ये ऽनभ्याशस्य मुख्यक्तव्यः ॥ * ॥
न्यनभ्याशमित्यः ॥ भ्राष्ट्रान्योरित्ये मुख्यक्तव्यः ॥ * ॥ भ्राष्ट्रमित्यः । अग्नि-
मित्यः ॥ गिले ऽगिलस्य मुख्यक्तव्यः ॥ * ॥ तिमिङ्गिलः । अगिलस्येति
किम्- गिलगिलः ॥ गिलगिले चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तिमिङ्गिलगिलः ॥
उष्णभद्रयोः करणे मुख्यक्तव्यः ॥ * ॥ उष्णंकरणम् । भद्रंकरणम् ॥ सूतो-
बराजभोजमेर्ज्ञत्येतेभ्य उत्तरस्य दुहितृशब्दस्य पुत्रहादेशेो वा वक्तव्यः
॥ * ॥ सूतपुत्री । सूतदुहिता । उषपुत्री । उषदुहिता । राजपुत्री । राज-
दुहिता । भोजपुत्री । भोजदुहिता । मेरुपुत्री । मेरुदुहिता । के चित्

शाङ्करवादिषु पुत्रशब्दं पठन्ति तस्य पुत्रीति भवति । अन्यत्रापि हि दृश्यते ।
शैलपुत्रीति ॥

श्येनतिलस्य पाते ज्ञे ॥ ७१ ॥

श्येन तिल इत्येतयोः पातशब्दउत्तरपदे अप्रत्यये मुमागमो भव-
ति । श्येनपातोस्यां क्रीडायां, श्येनपाता । तैलपाता । अर्दति किम् ।
श्येनपातः ।

राचेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥

राचेः कृदन्तउत्तरपदे विभाषा मुमागमो भवति । रात्रिचरः ।
रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः । अप्राप्तविभाषेयम् । खिति कृति नित्यं
भवति । 'रात्रिमन्यः ॥

नलोपो नञः ॥ ७३ ॥

नञो नकारस्य लोपो भवत्युत्तरपदे । अन्नास्त्रणः । अष्टपलः ।
असुरापः । अर्षामपः ॥ नञो नलोपो ऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानम् ॥ * ॥
अपचसि त्वं जाल्म । अकरोषि त्वं जाल्म ॥

तस्मान्नुडचि ॥ ७४ ॥

तस्मान्नुपतनकाराद्यञः नुडागमो भवति अजाद्रावुत्तरपदे । अ-
नञः । अनश्वः । तस्मादिति किम् । नञ एव हि स्यात् । पूर्वान्ते हि
ङमो ह्रस्वादचि ङमुयिनत्यमिति प्राप्नोति ॥

नभ्राण्णपात्नवेदानासत्या नमुचिनकुलनखनपुंसकनञ-
चनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ७५ ॥

नभ्राट् नपात् नवेदाः नासत्याः नमुचि नकुल नख नपुंसक गतत्र
नञ नाक इत्येतेषु नञ् प्रकृत्या भवति । न भ्राजतइति, नभ्राट् । भ्राजते
क्लिबन्मस्य नऽसमासः । न पातीति, नपात् । पातिः शचन्तः । न वेसीति
नवेदाः । वेसिस्सुन्नात्ययास्तः । नासत्याः । सत्सु साधवः सत्याः न सत्या,
असत्याः, न असत्याः नासत्याः । न मुञ्चतीति, नमुचिः । मुचेरौणादिकः
किंप्रत्ययः । नास्य कुलमस्ति, नकुलः । नख । नास्य खमस्तीति, नखम् ।

नपुंसक । न स्त्री न पुमांश्चपुंसकम् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभायो निपात्यते ।
नत्तत्र । न चरते वीयतइति वा, नत्तत्रम् । त्रियः चरतेर्वा सत्रमिति
निपात्यते । नक्र । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्दप्रत्ययो निपातनात् ।
नाक । नास्मिन्नकुमिति नाकम् ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥

एकादिश्च नऽप्रकृत्या भवति एकशब्दस्यादुगागमो भवति । ए-
केन न विंशतिः एकाच्चविंशतिः । एकाच्चत्रिंशत् । तृतीयेति योगविभा-
गात्समासः । पूर्वान्तोयमदुक् क्रियते । पदान्तलक्षणोत्रानुनासिको वि-
कल्पेन यथा स्याद् इति ॥

नगो ऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ ७७ ॥

नऽप्रकृत्या भवति । नगा वृत्ताः । अगा वृत्ताः । नयाः पर्वताः ।
अगाः पर्वताः । न गच्छन्तीति नगाः । गमेर्दप्रत्ययः । अप्राणिष्विति किम् ।
अगो वृषलः शीतेन ॥

सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७८ ॥

सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति संज्ञायां विषये । साश्वत्थम् ।
सपलाशम् । सशिशपम् । संज्ञायामिति किम् । सहयुध्वा । सहस्रत्वा ।
सादेश उदात्तो निपात्यते । उदात्तानुदात्तवतो हि सहशब्दस्यान्तर्यतः
स्वरितः स्यात् । स च निपातनस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यत्र तत्र उप-
युज्यते । अन्यत्र समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यतएव । सेष्टि, सपशुबन्धमिति ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७९ ॥

ग्रन्थान्ते ऽधिके च वर्त्तमानस्य सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो
भवति । सकलं ज्यैतिषमधीते । समुहूर्तम् । ससंयहं व्याकरणमधीयते ।
कलान्तं मुहूर्तान्तं संयहान्तमिति अन्तवचनइत्यव्ययीभावः समासः ।
तत्राव्ययीभावे चाकालइति कालवाचिन्युत्तरपदे सभावो न प्राप्नोतीत्य-
यमारम्भः । अधिके । सद्रोणा खारी । समावः कार्वाणः । सक्रकि-
षीको माषः ॥

द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ८० ॥

द्वयोः सहयुक्तयोरप्रधानो यः स द्वितीयः । उपाख्यायते प्रत्यक्षत उपलभ्यते यः स उपाख्यः, उपाख्यादन्वो ऽनुपाख्यो ऽनुमेयस्तस्मिन् द्वितीये ऽनुपाख्ये सहस्य स इत्ययमादेशो भवति । क्षाग्निः कपोतः । सर्पिशाचा वात्या । सरात्तसीका शाला । आग्न्यादयः सात्तादनुपलभ्यमानाः कपोतादिभिरनुमीयमानास्तदुपाख्या भवन्ति ॥

अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥

अव्ययीभावे च समासे ऽकालवाचिन्युत्तरपदे सहस्य स इत्ययमादेशो भवति । सचक्रं धेहि । सधुरं प्राज्ञ । अकालइति किम् । सहपूर्वाह्णम् ॥

वोपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥

उपसर्जनसर्वावयवः समास उपसर्जनं, यस्य सर्वे ऽवयवा उपसर्जनीभूताः स सर्वावसर्जने बहुव्रीहिर्दृश्यते । तदवयवस्य सहशब्दस्य वा स इत्ययमादेशो भवति । सपुत्रः । सहपुत्रः । सच्छात्रः । सहच्छात्रः । उपसर्जनस्येति किम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा । सहकृत्वप्रियः प्रियसहकृत्व्येति बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तत्परः सहशब्दो न भवतीति सभावो न भवति ॥

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ ८३ ॥

प्रकृत्या सहशब्दो भवति आशिषि विषये ऽगोवत्सहलेषु । स्वस्ति देवदत्ताय सहपुत्राय सहच्छात्राय सहामात्याय । अगोवत्सहलेष्ठीति किम् । स्वस्ति भवते सहगवे । सगवे । सहवत्साय । सबत्साय । सहलाय । सहहलाय । वोपसर्जनस्येति पक्षे भवत्येव सभावः ॥

समानस्य कृन्दस्यर्द्धप्रभृत्युदकेषु ॥ ८४ ॥

स इति वर्तते । समानस्य स इत्ययमादेशो भवति कृन्दसि विषये मूर्द्धन् प्रभृति उदके इत्येतान्युत्तरपदानि वर्जयित्वा । अनुभासा

सगर्भ्यः । अणुसखा संयूष्यः । यो नः सनुत्यः । सम्मनो गर्भं सगर्भः,
तत्र भवः संगर्भ्यः । सगर्भसयूषसनुतादादिति यत् प्रत्ययः । अमूर्तुप्रभृ-
त्युदकैष्विति किम् । समानमूर्तुः । समानप्रभृतयः । समानोदकाः ।
समानस्येति योऽगुविभाग इष्टप्रसिद्धयर्थः क्लियते । तेन सपक्षः, साध्यम्,
सजातीय, इत्येवमादयः सिद्धा भवन्ति ॥

ज्योतिर्जनपदराचिनाभिनामगोचरूपस्थानवर्णवयो-

• वचनबन्धुषु ॥ ८५ ॥

ज्योतिस् जनपद राचि नाभि नामन् गोच रूप स्थान वर्ण वयस्
वचन बन्धु इत्येतेषुत्तरपदेषु समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सज्यो-
तिः । सजनपदः । सरात्रिः । सनाभिः । सनामा । सगोचः । सरूपः ।
सस्थानः । सवर्णः । सवयाः । सवचनः । सबन्धुः ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥

चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारियुत्तरपदे समानस्य स इत्ययमादेशो
भवति । समानो ब्रह्मचारी, सब्रह्मचारी । ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं यद्वृत्तं
तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानस्तस्यैव ब्रह्मणः समानत्वा-
दित्ययमर्थो भवति । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारीति ॥

तीर्थे ये ॥ ८७ ॥

तीर्थेशब्दउत्तरपदे यत्प्रत्ययपरं परतः समानस्य स इत्ययमा-
देशो भवति । सतीर्थः । समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः ॥

विभाषोदरे ॥ ८८ ॥

उदरशब्दउत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य विभाषा स इत्ययमा-
देशो भवति । सोदर्यः । समानोदर्यः । समानोदरे शयित सो चोदास इति
यत् ॥

दृग्दृशवतुषु ॥ ८९ ॥

दृक् दृश वतु इत्येतेषु परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति ।
सदृक् । सदृशः । इत्यादिषु दृशो ऽनालोचने कश्चेत्यत्र समानान्ययो-

श्चेति वक्तव्यमिति कञ्क्विनौ प्रत्ययौ क्लियेते ॥ वृत्ते चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
सवृत्तः ॥ वृशेः क्तप्रत्ययोपि तत्रैव वक्तव्यः ॥ * ॥ वतुयहणमुत्तरार्थम् ॥

दृदंकिमोरीशुकी ॥ ९० ॥

दृदं किम् इत्येतयोरीशु की इत्येतौ यथासंख्यमादेशौ भवतो
दृग्दृशवतुषु । दृदृक् । दृदृशः । दयान् । कीदृक् । कीदृशः । क्रियान् ।
किमिदंभ्यां वो घ इति वतुषु ॥ वृत्ते चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दृदृत्तः ।
कीदृत्तः ॥

आ सर्वनाम्नः ॥ ९१ ॥

सर्वनाम्न आकारादेशो भवति दृग्दृशवतुषु । तादृक् । तादृशः ।
तावान् । यादृक् । यादृशः । यावान् ॥ वृत्ते चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
तादृत्तः । यादृशः ॥

विष्वग्देवयोश्च टेरद्वञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ९२ ॥

विष्वक् देव इत्येतयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्वीत्ययमादेशो भवति
अञ्चतौ वप्रत्ययान्तउत्तरपदे । विष्वगञ्चतीति विष्वद्गङ् । देवद्गङ् । सर्व-
नाम्नः । तद्गङ् । यद्गङ् । अत्रिसधोरन्तोदात्तनिपातनं क्तस्वरनिवृत्त्यर्थम् ।
तत्र यणुदेशे कृते उदात्तस्वरितयोर्गणः स्वरितानुदात्तस्यैष स्वरो भवति ।
विष्वग्देवयोरिति किम् । अश्वाची । अञ्चताविति किम् । विष्वग्युक् । वप्रत्य-
यइति किम् । विष्वगञ्चनम् । वप्रत्ययग्रहणमन्यत्र धातुग्रहणे तदादिवि-
धिप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनायस्कृतमयस्कार इत्यत्रातः कृकमिकंसकुम्भपात्रिति
सत्त्वं भवति ॥ कृन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ त्रिश्वाची
च घृताची चेत्यत्र न भवति । कद्वीचीत्यत्र तु भवत्येव * ॥

समः समि ॥ ९३ ॥

समित्येतस्य समि इत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ वप्रत्ययान्तउत्त-
रपदे । सम्यक् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः ॥

* क्व चित्प्रत्ययादि भवति । विष्वग्देशः । इत्यधिकमिदं क्लियेते ।

तिरंसस्तिर्यलोपे ॥ ८४ ॥

तिरंस इत्येतस्य तिरि इत्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्तउत्तरपदे ऽलोपे । यदा ऽस्य लोपो न भवति । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । अलोपइति किम् । तिरश्चा । तिरश्चे । अच इत्यकारलोपः ॥

सहस्य सध्रिः ॥ ८५ ॥

सहेत्यस्य सध्रिरित्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्तउत्तरपदे । सध्यङ् । सध्यञ्चौ । सध्यञ्चः । सधीचः । सधीचा ॥

सध मादस्थयोश्छन्दसि ॥ ८६ ॥

छन्दसि विषये माद स्य इत्येतयोस्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमादेशो भवति । सधमादो द्युभ्य एकास्ताः । सधस्याः ॥

द्व्यन्तरूपसर्गभ्यो ऽप ईत् ॥ ८७ ॥

द्वि अन्तरित्येताभ्यामुपसर्गाञ्चोत्तरस्यावित्येतस्य ईकारादेशो भवति । द्वीपः । अन्तरीपः । उपसर्गात् । नीपम् । घीपम् । समीपम् ॥ समाप ईत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ समापं नाम देवयजनम् । अपर आह ॥ ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । प्रापम् । परापम् । अप्शब्दं प्रति क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं प्रादुपलक्ष्यार्थम् ।

ऊदनोद्देशे ॥ ८८ ॥

ऊनोरुत्तरस्थाप ऊकारादेशो भवति देशाभिधाने । ऊनूपो देशः । देशइति किम् । ऊन्वीपम् । दीर्घाच्चारणमवग्रहार्थम् । अनु ऊपो ऽनूप इति ॥

अषष्ठतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थ्यास्थि-

तोत्सुकोत्तिकारकरागच्छेषु ॥ ८९ ॥

अषष्ठीस्थस्य अतृतीयास्थस्य चान्यशब्दस्य दुगागमो भवति आशिस् आशा आस्था आस्थित उत्सुक कति कारक राग छ इत्येतेषु परतः । अन्या आशीः, अन्यदाशीः । अन्या आशा अन्यदाशा । अन्या आस्था, अन्यदास्था । अन्य आस्थितः । अन्यदास्थितः । अन्य उत्सुकः,

अन्यदुत्सुकः । अन्या कृतिः, अन्यदूतिः । अन्यः कारकः, अन्यत्कारकः ।
अन्यो रागः, अन्यद्रागः । अन्यस्मिन् भवः, अन्यद्वीयः गहादिष्व-
न्यशब्दो द्रष्टव्यः । अषष्ठ्यतृतीयास्यस्येति किम् । अन्यस्य आशीः,
अन्याशीः । अन्येन आस्थितः, अन्यास्थितः ॥

दुगागमो ऽविशेषेण वक्तव्यः कारकच्छयोः ।

षष्ठीतृतीययोर्नेष्ट आशीरादिषु सप्तसु ॥

अन्यस्य कारक,मन्यत्कारकम् । अन्यस्येदमभ्यद्वीयम् । अस्य च
द्विर्नञ्प्रहणं लिङ्गम् ॥

अर्थे विभाषा ॥ १०० ॥

अर्थशब्दउत्तरपदे अन्यस्य विभाषा दुगागमो भवति । अन्यदर्थः ।
अन्यार्थः ॥

कोः कत्तत्पुरुषे ऽचि ॥ १०१ ॥

कु इत्येतस्य कदित्ययमादेशो भवति तत्पुरुषे समासे ऽजाताबु-
त्तरपदे । कदत्तः । कदत्तः । कदत्तः । कदत्तम् । तत्पुरुषइति किम् ।
कृष्टो राजा । अर्थाति किम् । कुत्ताह्नयः । कुपुरुषः ॥ कद्वारे चासुपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ कुत्सितास्त्रयः, कत्तयः ॥

रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥

रथ वद इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः कदित्ययमादेशो भवति ।
कदत्तः । कद्वदः ॥

तृणे च जातौ ॥ १०३ ॥

तृणशब्दउत्तरपदे जातावभिधेयायां कोः कदादेशो भवति ।
कत्तृणा नाम जातिः । जाताविति किम् । कुत्सितानि तृणानि कुत्तृणाणि ॥

का पथ्यत्तयोः ॥ १०४ ॥

पथिन् अत्र इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः का इत्ययमादेशो भवति ।
कापथः । कात्तः ॥

ईषदर्थे ॥ १०५ ॥

ईषदर्थं वर्षमानस्यं कोः का इत्ययमादेशो भवति । कामधुरम् ।
कालवणम् । काञ्चम् । अजादावपि परत्यात् कादेश एव भवति ।
कोष्णम् ॥

विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥

पुरुषशब्दउत्तरपदे विभाषा कोः का इत्ययमादेशो भवति । का-
पुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थं तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यं
का भवति । ईषत्पुरुषः, कापुरुषः ॥

कवञ्चोष्णे ॥ १०७ ॥

उष्णशब्दउत्तरपदे कोः कवडित्ययमादेशो भवति का च विभाषा ।
कवोष्णम् । कदुष्णम् ॥

पथि चच्छन्दसि ॥ १०८ ॥

पथिशब्दउत्तरपदे छन्दसि विषये कोः क्व का इत्येतावदेशो
भवतो विभाषा । क्वपथः । कापथः । कुपथः ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥

पृषोदरादीनि शब्दरूपाणि येषु लोपागमवर्षोविकाराः शास्त्रेण
न विहिता दृश्यन्ते च तानि यथोपदिष्टानि साधूनि भवन्ति । यानि
यथोपदिष्टानि शिष्टैरुच्चारितानि प्रयुक्तानि तथैवानुगन्तव्यानि । पृषदुदरं
यस्य, पृषोदरम् । पृषद् उद्वानं यस्य, पृषोद्वानम् । अत्र तकारलोपो भवति ।
वारिवाहको, बलाहकः । पूर्वशब्दस्य वशब्द आदेश उत्तरपदादेशच ल-
त्वम् । ज्ञीवनस्य मूतो, जीमूतः । वनशब्दस्य लोपः । शवानां शयनं,
श्मशानम् । शवशब्दस्य श्मादेशः । शयनशब्दस्यापि शानशब्द आदेशः ।
ऊर्ध्वं अमस्येति, उलूखलम् । ऊर्ध्वशब्दयोरूलू खल इत्येतावदेशो भवतः ।
पिंशताशः, पिशाचः । पिंशिताशशब्दयोर्यथायोगं पिशाचशब्दावदेशो ।
ब्रुवन्तोस्यां सीदन्तीति, बृसी । सदरेधिकरणे हट् प्रत्ययः । ब्रुवच्छब्दस्य
चोपपन्नस्य बृशब्द आदेशो भवति । मह्यां रौतीति, मयूरः । रौतेरचि
टिलोपः । महीशब्दस्य मयूभावः । एवमन्येपि अश्वत्थकपित्थप्रभृतयो

यथायोगमनुगन्तव्याः ॥ दिक्शब्देभ्य उत्तरस्य तीरस्य तारभावो वा भवति ॥
 दक्षिणतीरम् । दक्षिणतारम् । उत्तरतीरम् । उत्तरतारम् ॥ वाचो वादे
 इत्वं च लभावश्चोत्तरपदस्येति प्रत्यये भवति ॥ वाचं वदतीति, वाग्वाद् ॥
 तस्यापत्यं वाङ्मालिः ॥ षष उत्वं दत्तुदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वं च भवति ॥
 षड् दन्ता ऋष्य षोडन् । षट् च दश च षोडश ॥ धासु वा षष उत्वं
 भवति उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम् ॥ षोठा षड्धा कुरु । बहुवचननिर्देशो
 नानाधिकरणवाचिनो धाशब्दस्य प्रतिपत्यर्थः । इह मा भूत् । षट्
 दधाति, धयति वा षड्धेति ॥ दुरो दाशनाशदभ्येषुत्वं वक्तव्यमुत्तरपदा-
 देश्च ष्टुत्वम् ॥ कृच्छ्रेण दाश्यते नाश्यते दभ्यते च यः स दूडाशः । दूणाशः ।
 दूडभः । दम्भेः खल्वनुनासिकलोपो निपातनात् । दुष्टं ध्यायतीति, दूष्ः ।
 दुःशब्दोपपदस्य ध्यायतेरातश्चोपसर्गइति कप्रत्ययः ॥ स्वरो रोहता कृन्द-
 स्युत्वं वक्तव्यम् ॥ जायएहि स्वी रोहाव ॥ पीवोपवसनादीनां च लोपो
 वक्तव्यः ॥ पीवोपवसनानां पयोपवसनानाम् ॥

षष्ठागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
 धातोस्तदर्थोतिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

संख्याविसायपूर्वस्याङ्गस्याङ्गनन्यतरस्यां डौ ॥ ११० ॥

संख्या वि साय इत्येवंपूर्वस्याङ्गशब्दस्य स्थाने ऋह्नित्ययमादेशो
 भवत्यन्यतरस्यां डौ परतः । दुर्योर्द्वौर्भवः, दुरङ्गः । अङ्गः । दुरङ्गि । दुरङ्गनि ।
 अङ्गि । अङ्गनि । दुरङ्गे । अङ्गे । व्यपगतमहो, व्यन्हः । व्यङ्गि । व्यङ्गनि ।
 व्यङ्गे । सायमन्हः सायान्हः । सायान्हि । सायाहनि । सायाङ्गे । एक-
 देशिसमासः । पूर्वाद्विभ्यो ऽन्यस्यापि भवतीत्येतदेव विसायपूर्वस्याङ्गस्य
 ग्रहणं ज्ञापकम् । तेन मध्यमङ्गे मध्याङ्ग इत्यपि भवति । संख्याविसाय-
 पूर्वस्येति किम् । पूर्वाङ्गे । अपराङ्गे ॥

द्विलोपे पूर्वस्य दीर्घो ऽणः ॥ १११ ॥

ठकाररेक्योलोपो यस्मिन् स द्विलोपः, स च पूर्वस्याणो दीर्घो भ-
 वति । लीठम् । मीठम् । उपगूठम् । रलोपे । नीरक्तम् । आनीरथः ।

इन्द्रयः । पुनारक्तं वासं । प्रानाराजक्रयः । पूर्वयदुष्मनुसंरप्रदे-ऽपि
पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । अण इति किम् । आठम् * ॥

सच्चिवहोरोदवर्णस्य ॥ ११२ ॥

सहि वच्चि इत्येतयोरवर्णस्योकार आदेशो भवति द्रलोपे । सोठा ।
सोठुम् । सोठव्यम् । वोठा । वोठुम् । वोठव्यम् । अवर्णस्येति किम् ॥
ऊठः । ऊठवान् । वर्णयहणं किम् । कृतायामपि वृद्धौ यथा स्यात् ।
उठवोठाम् । उठवोठम् । तादपि परस्परस्परस्वादाकारस्य ग्रहणं न
स्यात् ॥

साठ्यै साठ्वा साठेति निगमे ॥ ११३ ॥ :

साठ्यै साठ्वा साठा इति निगमे निपात्यन्ते । साठ्यै समन्तात् ।
साठ्वा शत्रून् । सहेः स्याप्रत्यये ऋत्वाभावः । पत्ते स्याप्रत्ययस्य ध्रैभावः ।
साठेति वृच्चि रूपमेतत् । निगमइति किम् । साठ्वा साठेति भाषायाम् ॥

संहितायाम् ॥ ११४ ॥

संहितायामित्ययमधिकारः । यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामः संहिताया-
मित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । द्रुचोतस्तिङ् इति । विद्वा हि स्वा सत्यतिं
शूर गोनाम् । संहितायामिति किम् । विद्वा, हि, स्वा, सत्यतिं, शूरं,
गोनाम् ॥

कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रसुवस्व-

स्तिकस्य ॥ ११५ ॥

कर्णशब्दे उत्तरपदे लक्षणवाचिनो दीर्घा भवति विष्टु अष्टन् पञ्चन्
मणि, भिन्न छिन्न छिद्र सुव स्वस्तिक इत्येतान्वर्जयित्वा । दात्राकर्णः ।
द्विगुणाकर्णः । त्रिगुणाकर्णः । द्वाहुलाकर्णः । अहुलाकर्णः । युत्पशूनां
स्वामिविशेषसंबन्धनापनार्थं दात्राकारादि क्लियते तद्विह लक्षणं एह्यते ।
लक्षणस्येति किम् । शोभनकर्णः । अविष्टादीनामिति किम् । विष्टकर्णः ।

* आठम् । आठमिति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । द्विचकर्णः । द्विद्रकर्णः ।
सुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

नहिवृत्तिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ ॥ ११६ ॥

नहि वृत्ति वृषि व्यधि रुचि सहि तनि इत्येतेषु क्लिप्तव्यान्तेषु-
त्तरपदेषु पूर्वपक्षस्य दीर्घा भवति संहितायां विषये । नहि । उपावत् ।
परीणत् । वृत्ति । नीवृत् । उपावृत् । वृषि । प्रावृट् । उपावृट् । व्यधि ।
मर्मावित् । हृदयावित् । श्वावित् । रुचि । नीरुक् । अभीरुक् । सहि ।
अतीषट् । तति । तरीतत् ॥ गमः क्वाविति गमादीनामिष्यते ॥ ततस्त-
नोतिरप्यनुनासिकलोपः । क्वाविति किम् । परिणहनम् ॥

वर्नागैर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥ ११७ ॥

वृत्तिगिरि इत्येतयोस्तत्तरपदयोर्पथासंख्यं कोटरादीनां किंशुलका-
दीनां च दीर्घा भवति संज्ञाया विषये । वने कोटरादीनाम् । कोटरा-
वणम् । मिश्रकावणम् । सिधकावणम् । सारिकावणम् । गिरौ किंशुल-
कादीनाम् । किंशुलकागिरिः । अञ्जनागिरिः । कोटरकिंशुलकादीनामिति
किम् । असिपत्रवनम् । कृष्णागिरिः । कोटर । मिश्रक । पुरक । सिधक ।
सारिक । कोटरादिः । किंशुलक । साल्वक । अञ्जन । भञ्जन ।
लोहित । कुक्कुट । किंशुलकादिः ॥

वले ॥ ११८ ॥

वले परतः पूर्वस्य दीर्घा भवति । आसुतीवलः । कृषीवलः ।
दन्तावलः । रजःकृष्णासुतिपर्षदोवलच् इति वलक्षप्रत्ययो वृहते ॥ अनु-
त्साहभासृपितृणामित्येव ॥ उत्साहवलः । भासृवलः । पितृवलः ॥ *

मतौ बहुचो ऽनजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥

मतौ परतो बहुचो ऽनजिरादिवर्जितस्य दीर्घा भवति संज्ञायां
विषये । उदुम्बरावती । मशकावती । वीरणावती । पुष्करावती । अम-
रावती । नद्यां मनुष्येति मनुष्यप्रत्ययः । संज्ञायामिति मतोर्वस्वम् । बहुच

* अनुत्साहस्यादि पितृवल इत्यन्तमेकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

इति किम् । व्रीहिंमती । अनजिगादीनामिति किम् । अजिरवती । खदिरवती । पुलिनवती । हंसकारण्डवती । चक्रवाकवती । संज्ञायामित्येव । वलयवती ॥

शरादीनां च ॥ १२० ॥

शरादीनां च मती दीर्घा भवति संज्ञायां विषये । शरावती । वंशावती । शर । वंश । धूम । अहि । कपि । मणि । मुनि । शुचि । हनु । संज्ञायामिति मतीवत्वम् । यथादित्वाद् व्रीह्यादिभ्यो न भवति ॥

इको वहे ऽपीलोः ॥ १२१ ॥

इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुवर्जितस्य वहुत्तरपदे दीर्घा भवति । अपीवहम् । कपीवहम् । मुनीवहम् । इक इति किम् । पिण्डवहम् । अपीलारिति किम् । पीलुवहम् ॥ अपील्लादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । दाहवहम् ॥

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥ .

उपसर्गस्य घञन्तउत्तरपदे ऽमनुष्येभिधेये बहुलं दीर्घा भवति । नीक्रेदः । वीमार्गः । अपामार्गः । न च भवति । प्रसेचः । प्रसारः ॥ सादकारयोः कृत्रिमे दं घां भवति ॥ प्रासादः । प्राकारः । कृत्रिमइत्ति किम् । प्रसादः । प्रकारः ॥ वेशादिषु विभाषा दीर्घा भवति ॥ प्रतिवेशः । प्रतीवेशः । प्रतिरोधः । प्रतीरोधः । अमनुष्यइति किम् । निषादे मनुष्यः ॥

इकः काशे ॥ १२३ ॥

इगन्तस्योपसर्गस्य काशशब्दउत्तरपदे दीर्घा भवति । नीकाशः । वीकाशः । अनूकाशः । पचाद्युपत्ययात्तायं काशशब्दः । इक इति किम् । प्रकाशः ॥

दस्ति ॥ १२४ ॥

दा इत्येतस्य यस्तकारादिरादेशस्तस्मिन्यस्त इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घा भवति । नीत्तम् । वीत्तम् । परीत्तम् । अथ उपसर्गात् इत्यस्तस्य

यद्यपि लकारः श्रियते तथापि चर्त्स्वत्याश्रयात्सिद्धत्वमिति लकारादि-
भवेति । एक इत्येव । प्रत्तम् । अवत्तम् । व रति किम् । वितीर्थम् ।
नितीर्थम् । तीति किम् । सुदत्तम् ॥

अष्टुनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥

अष्टुनिष्येतस्योत्तरपदे संज्ञायां दीर्घा भवति । अष्टावक्रः ।
अष्टावन्धुरः । अष्टापदम् । संज्ञायामिति किम् । अष्टपुत्रः । अष्टभार्यः ॥

कृन्दसि च ॥ १२६ ॥

कृन्दसि विषये ऽष्टुन उत्तरपदे दीर्घा भवति । आग्नेयमष्टाकपालं
निर्घपेत् । अष्टाहिरण्या दक्षिणा । अष्टापदी देवता सुमती । अष्टौ
पादावस्या इति बहुव्रीहौ पादस्य लोपे कृते पादान्यतरस्यामिति ङीप् ॥
गवि च युक्ते भाषायामष्टुनो दीर्घा भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अष्टागवं
शकटम् ॥

चित्तेः कपि ॥ १२७ ॥

चितिशब्दस्य कपि परतो दीर्घा भवति । एकचित्तिकः । द्विचि-
त्तिकः । चिचित्तिकः ॥

विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२८ ॥

विश्वशब्दस्य वसु राहित्येतयोरुत्तरपदयोर्दीर्घा आदेशो भवति ।
विश्वामसुः । विश्वाराट् । राडिति विकारनिर्देशो यत्रास्यैतद्रूपं तत्रैव
यथा स्यात् । इह न भवति । विश्वराजौ । विश्वराजः ॥

नरे संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

नरशब्दोत्तरपदे संज्ञायां विषये विश्वस्य दीर्घा भवति । विश्वा-
नरो नाम यस्य वैश्वानरिः पुत्रः । संज्ञायामिति किम् । विश्वे नरा यस्य
स विश्वनरः ॥

मिन्ने चर्षो ॥ १३० ॥

मिन्ने चोत्तरपदे चर्षाविधये विश्वस्य दीर्घा भवति । विश्वा-
मिन्ने नाम चर्षिः । चर्षाविति किम् । विश्वमिन्ने माणवकः ॥

मन्त्रे सोमांश्चेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥ १२१ ॥

मन्त्रविषये सोम अश्व इन्द्रिय विश्वदेव्य इत्येतेषां मन्तुप्रत्यये परतो दीर्घा भवति । सोमावती । अश्वावती । इन्द्रियावती । विश्व-
देव्यावती ॥

ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥ १२५ ॥

मन्त्रइति वर्त्तते । ओषधिश्च इत्यस्य विभक्तावप्रथमायां परतो दीर्घा
भवति । ओषधीर्भरपीपतत् । नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । विभक्ता-
विति किम् । ओषधिपते । अप्रथमायामिति किम् । स्थिरयमस्त्वोषधिः ॥

अचि तुनुघमत्तुतङ्कुचोरुष्याणाम् ॥ १२३ ॥

अचि विषये तु नु घ मत्तु तङ् कु च उरुष्य इत्येषां दीर्घा भवति ।
आ तु न इन्द्र वृत्रहन् । नु । नू करणे । घ । उत वा घा स्यात् । मत्तु ।
मत्तु गोमन्तमीमहे । तङ् । भरता जातवेदसम् । तङ्ङिति थादेशस्य ङित्स्व-
पत्ते ग्रहणं, तेनेह न भवति । शृणोत यावाणः । कु । क्रमनः । च ।
अत्रा गौः । उरुष्य । उरुष्या योभने ॥

इकः सुञि ॥ १२४ ॥

सुञ् निपातो गृह्यते । इगन्तस्य सुञि परतो मन्त्रविषये दीर्घा
भवति । अभी षु णः सखीनाम् । ऊर्द्धं ऊ षु ण ऊतये । सुञ इति षत्वम् ।
नश्च धातुस्योरुष्य इति षत्वम् ॥

द्यचेतस्तिङः ॥ १२५ ॥

अचीति वर्त्तते । द्युचस्तिङन्तस्यात अविषये दीर्घा भवति ।
विद्वा हि त्वा सत्यतिं शूरगोनाम् । विद्वा स तस्य पितरम् । द्युच इति
किम् । देवा भवत वाजिनः । अत इति किम् । आ देवान्यसि यसि च ॥

निपातस्य च ॥ १२६ ॥

अचीत्येव । निपातस्य च अविषये दीर्घा आदेशो भवति । एवा ते ।
अच्छा ते ॥

अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३० ॥

अन्येषामपि दीर्घा दृश्यते स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः । यस्य दीर्घत्वं
न विहितं दृश्यते च प्रयोगे तदनेन कर्तव्यम् । केशकोश । कचः कचि ।
जलाघाट । नारकः पूरुषः ॥ शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु ॥ * ॥
श्वादन्तः । श्वादंष्ट्रः । श्वाकर्णः । श्वाकुन्दः । श्वावराहः । श्वापुच्छः ।
श्वापदः ॥

चौ ॥ १३८ ॥

चौ परतः पूर्वपदस्य दीर्घा भवति । चाचि यञ्चतिर्लुप्तनका-
राकारो गृह्यते । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य ।
मधूचा । मधूचे । अन्तरङ्गोपि हि यथादेशो दीर्घविधानसामर्थ्यात्
प्रवर्त्तते ॥

संप्रसारणस्य ॥ १३९ ॥

इत्तरपदइति वर्त्तते । संप्रसारणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे दीर्घा
भवति । कारीषगन्धीपुञ्जः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुञ्जः ।
कौमुदगन्धीपतिः । करीषस्येव गन्धोऽस्य । कुमुदस्येव गन्धोऽस्य । अल्पा-
क्षयामुपमानाञ्चेति इकारः समासान्तः । करीषगन्धेरपत्यं कुमुदगन्धे-
रपत्यं, कौमुदगन्धीपुञ्जः । कौमुदगन्धीपतिः । इको ह्रस्वो ऽड्यो गालवस्ये-
त्येतच्च भवति । व्यवस्थितविभाषा हि सा । अकृतएव दीर्घत्वे ह्रस्वा-
भावपक्षे कृतार्थनापि दीर्घेण पक्षान्तरे परत्वाद् ह्रस्वो बाध्यते । पुनः
प्रसङ्गविज्ञानं च न भवति । सङ्गद्वयौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठ्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अङ्गस्य ॥ १ ॥

अधिकारोयमा सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः । यदित उर्ध्वमनुक्रमिव्या-
मोऽङ्गस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । हलः । दूतः । जीनः । संवीतः ।

अङ्गस्येति किम् । निरुतम् । दुहृतम् । नामि दीर्घः । अग्नीनाम् । वायूनाम् ।
अङ्गस्येति किम् । क्रिमिणां पश्य । पामनां पश्य । अतो भिस ऐस् । वृत्तैः ।
प्लवैः । अङ्गस्येति किम् । ब्राह्मणभिस्सा । चोदनभिस्सा । अङ्गाधिकारः
कृतेन्यार्यो नामि दीर्घत्वाद्यपि व्यवस्थापयतीति तदर्थमर्थवद्ग्रहण-
परिभाषा नाश्रयितव्या भवति । अङ्गस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी यथा-
योगं विशेषेष्ववतिष्ठते । अथ वा प्रातिपदिकार्थमात्रमधिवर्तितविभक्त्य-
र्थमधिक्रियते । तदुत्तरत्र यथायोगं विपरिणम्यते । ततोकारान्तादङ्गाद्
भिस ऐसित्येवमाद्यपि सम्यक् संपन्नं भवति ॥

हलः ॥ २ ॥

अङ्गावयवाद्ब्रूतो यदुत्तरं संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति ।
हूतः । जानः । संघीतः । हल इति किम् । उतः । उतघान् । अङ्गाव-
यवादिति किम् । निरुतम् । तदन्तस्येति किम् । विदुः । विचितः ।
अण इत्येष । तृतीयः । तृतीयेति वा निपातनादत्र दीर्घाभावः । अङ्गग्रहण-
मात्रस्येति तस्य, हलविशेषणार्थम्, अङ्गकार्यप्रतिपत्त्यर्थं च ॥

नामि ॥ ३ ॥

नामीत्येतत्पृष्टीबहुवचनमागतनुङ्कं गृह्यते । तस्मिन्परतेऽङ्गस्य दीर्घा
भवति । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् । हर्तृणाम् । अण इत्येतदत्र
निवृत्तम् । आगतनुङ्कग्रहणमुत्तरार्थम्, कृते च नुटि दीर्घप्रतिपत्त्यर्थम् ।
अथवा हि नुडेऽत्र न स्यात् ।

- नामि दीर्घं आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घं न नुङ् भवेत् ।
- वचनादत्र तत्रास्ति नोपधायाश्च चर्माणाम् ॥

न-तिसृचतसृ ॥ ४ ॥

तिसृ चतसृ इतयोर्नामि दीर्घा न भवति । तिसृणाम् । चत-
सृणाम् । इदमेव नामीति दीर्घप्रतिषेधवचनं ज्ञापकमचि र चत इत्येतस्मा-
त्पूर्वाविप्रतिषेधेन नुडागमो भवतीति ॥

कृन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥

कृन्दसि विषये तिसृचतस्रोर्नामि परत उभयथा दृश्यते, दीर्घश्चा-
दीर्घश्च । तिसृणां मध्यदिने तिसृणां मध्यदिने । चतसृणां मध्यदिने च-
तसृणां मध्यदिने ॥

नृ च ॥ ६ ॥

नृ इत्येतस्य नामि परयुभयथा भवति । स्वं नृणां नृपते । स्वं नृणां
नृपते । के चिदत्र कृन्दसीति नानुवर्त्तयन्ति । तेन भाषायामपि विकल्पो
भवति ॥

नोपधायाः ॥ ७ ॥

नान्तस्याङ्गस्योपधाया नामि परतो दीर्घा भवति । पञ्चानाम् ।
सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् । न इति किम् । चतुर्णाम् । नामी-
त्येव । चर्मणाम् ॥

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥

सर्वनामस्थाने च परतो ऽसंबुद्धौ नोपधाया दीर्घा भवति । राजा ।
राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । सामानि तिष्ठन्ति । सामानि
पश्यं । सर्वनामस्थानइति किम् । राजनि । सामनि । असंबुद्धाविति
किम् । हे राजन् । हे तत्तन् ॥

वा षपूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥

षपूर्वस्याद्यो नोपधाया निगमविषये सर्वनामस्थाने परतो ऽसंबुद्धौ
वा दीर्घा भवति । स तत्राणं तिष्ठन्तमब्रवीत् । स तत्राणं तिष्ठन्तमब्र-
वीत् । अभुत्ताणमिन्द्रम् । अभुत्ताणमिन्द्रम् । निगमइति किम् । तत्रा ।
तत्रायौ । तत्रायः ॥

सान्तमच्चतः संयोगस्य ॥ १० ॥

सकारान्तस्य संयोगस्य यो नकारः महत्तश्च तस्योपधाया दीर्घा
भवति सर्वनामस्थाने परतः संबुद्धौ । श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । श्रेयांसि ।

पयांसि । यशांसि । महतः खल्वपि । महान् । महान्तैः । महान्तः । असंबुद्धाविति किम् । हे श्रेयन् । हे महन् ॥

अप्तृन्तृस्त्वस्तृनप्तृनेष्टृत्त्वष्टृत्तृहोतृपोतृप्रशास्त्राणाम् ॥११॥

अप् इत्येतस्य तृजन्तस्य स्वसु नप्तृनेष्टृत्त्वष्टृत्तृहोतृपोतृप्रशास्त्राणाम् । प्रशास्तु इत्येतेषां चाङ्गानामुपधाया दीर्घा भवति सर्वनामस्थाने परतो ऽसंबुद्धौ । अप् । आपः । बह्नामि तडागानीति के चिदिच्छन्ति । तत्र समासान्तो विधिरनित्य इति समासान्तो न क्लियते । नित्यमपि च नुमप्रकृत्वा दीर्घत्वमिष्यते । तृन् । कर्त्तारौ कटान् । वदितारौ जनापवादान् । कर्त्तारः । तृष् । कर्त्तारौ कटस्य । कर्त्तारः । हर्त्तारौ भारस्य, हर्त्तारः । स्वसु । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । नप्तृ । नप्ता । नप्तारौ । नप्तारः । नेष्टृ । नेष्टारौ । नेष्टारः । त्वष्टृ । त्वष्टारौ । त्वष्टारः । त्तृ । त्तारौ । त्तारः । होतृ । होतारौ । होतारः । पोतृ । पोतारौ । पोतारः । प्रशास्तु । प्रशास्तारौ । प्रशास्तारः । नप्तादीनां ग्रहणमव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम् । व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । एवंभूतानामन्येषां संज्ञाशब्दानां दीर्घा मा भूदिति । पितरौ । पितरः । मातरौ । मातरः । असंबुद्धाविति किम् । हेकर्त्तः । हेस्वसः ॥

इन्हन्यूपार्यम्णां शौ ॥ १२ ॥

इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येवमन्तानामङ्गानां शौ परत उपधाया दीर्घा भवति । बहुदण्डीनि । बहुच्छत्रीणि । बहुशूत्रहाणि । बहुभूषणहाणि । बहुपूषाणि । बहुर्यमाणि । सिद्धे सत्यारम्भा नियमार्थः । इन्हन्यूपार्यम्णामुपधायाः शाखेव दीर्घा भवति नान्यत्र । दण्डिनौ । छत्रिणौ । वृत्रहणौ । पूषणौ । अर्यमणौ ॥

दीर्घविधिर्य इहेन्यभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ।

शौ नियमं पुनरेव विदध्याद् भूणहनीति तथास्य न दुष्येत् ॥

शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमीक्ष्य ।

दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्तियदीर्घविधौ च न दोषः ॥

सुट्यपि वा प्रकृते ऽनवकाशः शौ नियमो ऽप्रकृतप्रतिषेधे ।

यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥

इन्तेरनुनप्रसक्तस्य क्लिभलोः क्लृतीति दीर्घत्वं यत् तदपि नियमेन
 बाध्यते । वृत्रहणि । भूणहनीति । कथम् । योगविभागः क्रियते । इन्ह-
 न्पूर्वार्थस्याम् । सर्वनामस्थानश्च दीर्घा भवति, नान्यत्रेति । ततः शक्ति
 द्वितीयो नियमः, शेषे सर्वनामस्थाने दीर्घा भवति नान्यत्रेति । सर्वस्यो
 पधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमेन निवृत्तिः क्रियते । यस्तु न उपधालक्षणः, स
 भवत्येव । वृत्रहायते । भूणहायते । अथ वा ऽनुवर्त्तमानेपि सर्वनामस्था-
 नश्चणो सामर्थ्यादयमविशेषेण नियमः । शिशब्दे हि सर्वनामस्थानं
 नपुंसकस्य, न च तस्यान्यत्सर्वनामस्थानमस्तीत्यविशेषेण नियमः । तत्र
 तु नपुंसकस्येतन्नाश्रयते । तेनानपुंसकस्यापि दीर्घा न भवति । सर्वना-
 मस्थानसंज्ञाविधाने तु नपुंसकस्य व्यापारोस्तीति तत्र नियमः क्रियमाणो
 नपुंसकस्य स्यात् ॥

सौ च ॥ १३ ॥

सावसंबुद्धौ परत इहन्पूर्वार्थस्यामुपधाया दीर्घा भवति । दण्डी ।
 वृत्रहा । पूषा । अर्यमा । असंबुद्धाविति किम् । हे दण्डिन् । हे वृत्र-
 हन् । हे पूषन् । हे अर्यमन् ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥

अतु अस् इत्येवमन्तस्य अधातोः उपधायाः सावसंबुद्धौ परतो दीर्घा
 भवति । इवतु । भवान् । क्तवतु । क्तवान् । मतुप् । गोमान् । यवमान् ।
 अत्र कृते दीर्घे नुमागमः कर्त्तव्यः । यदि हि परत्वात्स्वित्वाच्च नुम्
 स्यात्, दीर्घस्य निमित्तमनुपधा विहन्येत । असन्तस्य । सुपयाः ।
 सुयशाः । सुश्रोताः । अधातोः इति किम् । पिण्डं यस्तदिति पिण्डयः ।
 चर्मं वस्तदिति चर्मयः । अनर्थकोऽप्यसृष्टौ गृह्यते । अनिन्स्वयह-
 णानि अर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति इति । अन्तग्रहण-
 मुपदेशप्रयोगैकदेशस्याप्यत्वन्तस्य परिग्रहार्थम् । अन्यथा मनुषो ग्रहणं न
 स्याद् उपदेशे रूपनिर्ग्रहेतौ नायमत्वन्त इति । असंबुद्धावित्येव । हे
 गोमन् । हे सुपयः ॥

अनुनासिकस्य विभक्तौः क्विति ॥ १५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य उपधाया दीर्घा भवति क्विप्रत्यये परतो
भलादौ च क्विति । प्रशान् । प्रतान् । भलादौ किम् । शान्तः ।
शान्तवान् । शान्ता । शान्तिः । क्विति खल्वपि । शंशान्तः । तन्तान्तः ।
यङ्लुगन्तादये तस् । अनुनासिकस्येति किम् । ओदनपक् । पक्कः । पक्कवान् ।
क्विभलोरिति किम् । गम्यते । रम्यते । क्वितीति किम् । गन्ता । रन्ता ॥

अञ्जनगमां सनि ॥ १६ ॥

अजन्तानामङ्गानां हनिगम्योश्च सनि भलादौ परे वा दीर्घा
भवति । अजन्तानाम् । विवीषति । तुष्टूषति । चिकीर्षति । जिहीर्षति ।
हन् । जिघांसति । गम् । अधिजिगांसते ॥ गमेरिडादेशस्येति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ इह मा भून् । संजिगंसते वत्सो मात्रेति । स्वर्ग, लोकं
समजिगांसदिति छन्दसि यदनिडादेशस्यापि दीर्घत्वं दृश्यते, तदन्त्ये-
षामपि दृश्यतइत्यनेन भवति । अथ वा इहाज्यहणं न कर्त्तव्यम् । सनि
दीर्घा भवतीत्येतावदेव सूत्रं कर्त्तव्यं, तच्चाचा शृष्टमाणस्य विशेषणे सति
सिद्धमजन्तस्य दीर्घत्वं, तत् क्रियते प्रवृत्तिभेदेन गमेरपि विशेषणार्थम् । अज-
न्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति । अजादेशस्य गमेरिति, ततो न वक्तव्यम् एत-
द्गमेरिडादेशस्येति ॥

तनेतेर्विभाषा ॥ १७ ॥

तनेतेरङ्गस्य सनि भलादौ विभाषा दीर्घा भवति । तितांसति ।
तितंसति । भलीत्येव । तितनिषति । सनीवन्तर्द्वैत्यत्र तनेतेरुपसंख्यान-
दिङ्गगमो भवति विकल्पेन ॥

क्रमश्च क्वि ॥ १८ ॥

क्रम उपधाया विभाषा दीर्घा भवति स्काप्रत्यये भलादौ परतः ।
क्रन्त्वा । क्रान्त्वा । भलीत्येव । क्रमित्वा । प्रक्रम्य उपक्रम्येति बहिरङ्गोपि
ल्यबादेशान्तरङ्गानपि विधीन्बाधतइति पूर्वमेव दीर्घत्वं न प्रवर्त्तते ॥

ह्रोः शूडनुनासिके च ॥ १८ ॥

ऊ इत्येतस्य सतुक्कस्य वकारस्य च स्याने यथासंख्यं श ऊट् इत्ये-
तावादेशो भवतः, अनुनासिकादौ प्रत्यये परतः कौ भलादौ च कृिति ।
प्रश्नः । विश्नः । अन्तरङ्गत्वाच् छे चेति तुकि कृते सतुक्कस्य शादेशः । वकारस्य
ऊट् । स्यानः । सिखैरौणादिके नप्रत्यये लघूपधगुणात् पूर्वमूट् क्रियते ।
तत्र कृतेन्तरङ्गत्वाद् यथादेशो नानाश्रयत्वात् च न वार्यादाङ्गं बलीयो
भवति । कौ ह्रस्य । शब्दप्राट् । क्विब् वचीत्यादिपौयादिकः क्विप् दी-
र्घश्च । गोविट् । वकारस्य । अत्तदूः । हिरण्यदूः । असिद्वुं बहिरङ्ग-
मन्तरङ्गहति नाजानन्तर्यद्विति प्रतिषिध्यते । भलादौ ह्रस्य । पृष्टः । पृष्ट-
वान् । पृष्टा । वकारस्य । दूतः । दूतवान् । दूत्वा । कृितीत्येव । द्युभ्याम् ।
द्युभिः । के चिदत्र कृितीति नानुवर्त्तयन्ति । कथं द्युभ्यां द्युभिरिति,
ऊटि कृते द्विष उदिति तपरत्वान् मात्राफालो भविष्यति । ह्रशां ष
इत्यच्, ह्रयहणं न कर्त्तव्यम् । अनेनैव हि सर्वत्र शकारो विधीयते । ऊट-
ष्ठित्करणमेत्येधत्पूठत्सु इति विशेषणार्थम् । वाह ऊडित्ययमपि ठिवेव ॥

ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ २० ॥

ज्वर त्वर श्रिवि अत्र मव इत्येतेषामङ्गानां वकारस्य उपधायाश्च
स्याने ऊडित्ययमादेशो भवति कौ परतो ऽनुनासिके भलादौ च
कृिति । जूः । जूरौ । जूरः । जूर्तिः । त्वर । तूः । तूरौ । तूरः । तूर्तिः ।
श्रिवि । श्रूः । श्रुवौ । श्रुवः । श्रूतः । श्रूतवान् । श्रूतिः । अष् । ऊः ।
उवौ । उवः । ऊतिः । मव । मूः । मुवौ । मुवः । मूतः । मूतवान् । मूतिः ।
ज्वरत्वरोरुपधा वकारात् परा, श्रिव्यवमवां पूर्वा ॥

राह्लोपः ॥ २१ ॥

रेफादुत्तरयोश्चैर्लोपो भवति कौ परतो भलादौ कृिति च परतः ।
मुह्ना । मूः । मूरौ । मूरः । मूर्त्तिः । मूर्त्तवान् । मूर्त्तिः । न ध्याख्यापृष्वर्द्धिमदा-
मिति निष्ठानत्वाभावः । हुह्ना । हूः । हूरौ । हूरः । हूर्णः । हूर्णवान् ।
हूर्त्तिः । राह्लोपे सतुक्कस्य ह्रस्याभावात्केवलो गृह्यते । वकारस्य । तुर्वा ।

तूः । तुरी । तुरः । तूर्णः । तूर्णवान् । तूर्तिः । धूर्वा । धूः । धुरी । धुरः ।
धूर्णः । धूर्णवान् । धूर्तिः ॥

असिद्धवदत्ता भात् ॥ २२ ॥

असिद्धवदित्ययमधिकारो । यदित ऊर्द्धमनुक्तामिष्याम आ अध्याय-
परिसमाप्तेस्तद् असिद्धवद्वेदितव्यम् । आ भादिति विषयनिर्देशः । आ
भसंशब्दनाद् यदुच्यते तत्र कर्त्तव्ये, ऽत्रेति समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थम् ।
तच्छेदत्र यत्र भवति तदा भाद् शास्त्रीयं विधीयते तदाश्रयमेव भवति ।
व्याश्रयं तु नासिद्धवद्ववतीत्यर्थः । असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावात्समादे-
शलक्षणप्रतिषेधार्थं च । एधि शाधीत्यत्र एत्वशाभावयोः कृतयोर्भ्रूल्लक्षणं
धित्वं न प्राप्नोति, असिद्धत्वाद्भवति । आगहि जहीत्यत्रानुनासिकलोपे
जभावे च अतो हेरिति लुक् प्राप्नोति, असिद्धत्वाच्च भवति । आ भादिति
किम् । आभाजि । रागः । अत उपधाया इति वृद्धौ कर्त्तव्यायां न नोपो
नासिद्धो भवति । अत्रयहणं किम् । पपुषः पश्य । चिच्युषः, पश्य ।
लुलुषुषः पश्य । वसुसंप्रसारणमालोपे यणादेशे उवडादेशे च कर्त्तव्ये
नासिद्धं भवति । आलोपादीनि वसौ, वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणमिति
समानाश्रयत्वं नास्ति । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति एतदप्यत्र न भवति ।
किं कारणम् । एषा हि परिभाषा आ भाच्छास्त्रीया । तस्यां प्रवर्त्तमानायां
वसुसंप्रसारणादीनामा भाच्छास्त्रीयाणामेवासिद्धत्वादनतरङ्गबहिरङ्गयोः
युगपत्समुपस्थापनं नास्तीति परिभाषा न प्रवर्त्तते ॥ वुग्युटावुवड्ययोः
सिद्धौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वुग् उवडादेशे । वभूव । वभूवतुः ।
वभूवुः । युट् यणादेशे । उपदिदीये । उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे । आ
भादित्ययमभिविधावाह । तेन भाधिकारे ऽर्ष्यासिद्धवद्ववति ॥

आन्त्रलोपः ॥ २३ ॥

इनादिति इनमयमुत्सृष्टमकारो एह्यते । तत उत्तरस्य नकारस्य
लोपो भवति । अनक्ति । भनक्ति । हिमस्ति । शकारवतो ग्रहणं किम् ।
यज्ञानाम् । यजानाम् । सुपि चेति परत्वात् कृते ऽपि दीर्घत्वे स्थानिध-

द्वौवाचलोपः स्याद्रेव । विश्रानां प्रश्नानामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येषं न भवति ॥

अनिदितां हल उपधायाः क्ति ॥ २४ ॥

अनिदितामङ्गानां हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपो भवति क्ति
प्रत्यये परतः । स्रस्तः । ध्वस्तः । स्रस्यते । ध्वस्यते । सनीस्रस्यते ।
दनीध्वस्यते । अनिदितामिति किम् । नन्त्यते । नानन्त्यते । हल इति
किम् । नीयते । नेनीयते । उपधाया इति किम् । नह्यते । नानह्यते ।
क्वितीति किम् । स्रसिता । ध्वसिता ॥ अनिदितां नलोपे लङ्ङिकमप्योह-
पतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ विलगितः । विकपितः ।
उपतापशरीरविकारयोरिति किम् । विलङ्कितः । विकम्पितः ॥ रञ्जयौ मृग-
रमण्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ रञ्जयति मृगान् । जनीजूषकसुरञ्जो-
मन्ताश्चेति मिस्वादुपधाहस्वत्वम् । मृगरमण्यइति किम् । रञ्जयति
वस्त्राणि ॥ घिनुणि च रञ्जेरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ रागी । त्यजरज-
भजेति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥ रजकरजनरजःसूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
रजकः । रजनम् । रजः ॥

दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ॥ २५ ॥

दंश सञ्ज ष्वञ्ज इत्येतेषामङ्गानां शपि परत उपधाया नकारस्य
लोपो भवति । दशति । सजति । परिष्वजते ॥

रञ्जेश्च ॥ २६ ॥

रञ्जेश्च शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । रजति ।
रजतः । रजन्ति । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

घञि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥

भावकरणवाचिनि घञि परतो रञ्जेरुपधाया नकारस्य लोपो
भवति । भावे । आश्चर्या रागः । विचित्रो रागः । करणे । रज्यते ऽने-
नेति, रागः । भावकरणयोरिति किम् । रजन्ति तस्मिन्निति रङ्गः ॥

स्यदो जवे ॥ २८ ॥

जवे ऽभिधेये स्यद इति घञि निपात्यते । स्यन्देर्नलोपो वृद्ध-
भावश्च । इक्प्रकरणान्न धातुलोप इति प्रतिषेधो नास्ति । गोस्यदः ।
अश्वस्यदः । जवङ्गति किम् । तैलस्यन्दः । घृतस्यन्दः ॥

अवोदैधोद्गप्रअथहिमअथाः ॥ २९ ॥

अवोद एध ओद्ग प्रअथ हिमअथ इत्येते निपात्यन्ते । अवोद
इत्युन्देरषपूर्वस्य घञि नलोपो निपात्यते । अवोदः । एध इति इन्धेर्घञि
नलोपो गुणश्च निपात्यते । न धातुलोप आर्द्धधातुकइति हि प्रतिषेधः
स्यात् । ओद्ग इति उन्देर्गणान्तिके मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्च निपात्यते ।
ओद्गः । प्रअथ इति प्रपूर्वस्य अन्येर्घञि नलोपो वृद्धभावश्च निपात्यते ।
हिमअथ इति हिमपूर्वस्य अन्येर्घञेव निपातनम् । हिमअथः ॥

नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ३० ॥

नाञ्चेः पूजायामर्थं नकारस्य लोपो न भवति । अञ्चितं अस्य
गुरवः । अञ्चितमिव शिरो वहति । अञ्चेः पूजायामिति इडागमः ।
पूजायामिति किम् । उदक्तमुदकं कूपात् । उदृतमित्यर्थः । यस्य विभा-
षेतीट्प्रतिषेधः ॥

क्लिं स्क्वन्दिस्वन्दोः ॥ ३१ ॥

त्वाप्रत्यये परतः स्क्वन्दिस्वन्द इत्येतयोर्नकारलोपो न भवति ।
स्क्वन्त्वा । स्यन्त्वा । स्यन्देकदित्वात्पक्षे इडागमः । स्यन्दिस्वा । तत्र यदा
इडागमस्तदा न त्वा सेङिति किञ्चप्रतिषेधादेव नलोपाभावः ॥

जान्तनशां विभाषा ॥ ३२ ॥

जान्तानामङ्गानां नशेश्च त्वाप्रत्यये परतो विभाषा नकारलोपो
न भवति । रङ्क्त्वा । रत्त्वा । भङ्क्त्वा । भत्त्वा । नशः । नष्वा । नंष्वा ।
इट्पक्षे नशित्वा * ॥

* इदं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

भञ्जेश्च चिण्णि ॥ ३९ ॥

भञ्जेश्च चिण्णि परतो विभाषा नकारलोपो भवति । अभाजि ।
अभञ्जि । अभाप्नोथं नलोपः पक्षे विधीयते । ततो नेति नानुवर्त्तते ॥

शास इदङ्ङ्लोः ॥ ४० ॥

शास उपधाया इकारादेशो भवति अङ्ङि परतो हलादौ च क्कि-
ति । अन्वशिषत् । अन्वशिषताम् । अन्वशिषन् । हलादौ किति । शिष्टः ।
शिष्टवान् । ङिति । तौ शिष्टुः । वयं शिष्यः । इत्थे कृते शासिबसि-
घसीनां चेति षत्वम् । अङ्ङ्लोरिति किम् । शासति । शशासतुः । श-
शासुः * ॥ क्को च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आर्यान् शास्तीति,
आर्यशीः । मित्रशीः ॥ यस्मात् शासैरङ्ङिहितः शासु अनुशिष्टाविति
तस्यैवेदं ग्रहणमिष्यते ॥ आङ्ङः शासु इच्छायामिति अस्य न भवति ।
आशस्ते । आशास्यमानः ॥ क्किप्रत्यये तु तस्यापि भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥
आशीः, आशिषौ । आशिषः । क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्ङमिति निपात-
नाद्वा सिद्धम् ॥

शा चै ॥ ३५ ॥

शासो हो परतः शा इत्ययमादेशो भवति । अनुशाधि । प्रशा-
धि । उपधाया इति निवृत्तं ततः शास इति स्यानेयोगा षष्ठी भवति ।
क्कितीत्येतदपि निवृत्तम् । तेन यदा वा क्कन्दसीति पित्त्वं हिशब्दस्य
तदाप्यादेशो भवत्येव । शाधीत्याद्युदात्तमपि क्कन्दसि दृश्यते ॥

हन्तेर्जः ॥ ३६ ॥

हन्तेर्जातिर्जा इत्ययमादेशो भवति हो परतः । जहि शत्रून्, ॥
अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो,

भ्रूलि क्किति ॥ ३७ ॥

अनुदात्तोपदेशानामङ्ङानां अन्तेस्तनोत्यादीनां चानुनासिकलोपो
भवति भ्रूलादौ क्किति प्रत्यये परतः । यमु । यत्वा । यतः । यत्त्वान् ।

* क्कित्तीति किम् । शासि इत्यधिकनेकस्मिन्पुस्तके ।

यतिः । रम् । रत्वा । रतः । रतवान् । रतिः । अनुदासोपदेशा अनुना-
सिकान्ता यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयः । वनति । वतिः । क्तिनो रूप-
मेतत् । क्तिचि तु न क्तिचि दीर्घश्चेति भवति । अन्यत्र क्कलादाविटा भवित-
व्यम् । तनोत्यादयः । ततः । ततवान् * । सनोतिरास्व घत्यति । तृणु । ततः ।
ततवान् । चणु । चतः । चतवान् । वृणु । वृतः । वृतवान् । घृणु ।
घृतः । घृतवान् । वनु । वतः । वतवान् । मनु । मतः । मतवान् । डिति ।
अतत् । अतथाः । अनुदासोपदेशवन्नतितनोत्यादीनामिति किम् । शान्तः ।
शान्तवान् । तान्तः । तान्तवान् । दान्तः । दान्तवान् । अनुनासिकस्येति
किम् । पक्तः । पक्तवान् । भलीति किम् । गम्यते । रम्यते । ड्क्तीति
किम् । यन्ता । यन्तव्यम् । उपदेशग्रहणं किम् । इह च यथा स्यात् ।
गतिः । इह च मा भूत् । शान्तः । शान्तवानिति ॥

वा ल्यपि ॥ ३८ ॥

त्यपि परतो ऽनुदासोपदेशवन्नतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो
वा भवति । व्यस्यितविभाषा चेयं, तेन मकारान्तानां विकल्पो भवति ।
अन्यत्र नित्यमेव लोपः । प्रयत्य । प्रयम्य । प्ररत्य । प्ररम्य । प्रणत्य ।
प्रणम्य । आगत्य । आगम्य । आहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । प्रतत्य ॥

न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥

क्तिचि परतो ऽनुदासोपदेशादीनामनुनासिकलोपो दीर्घश्च न
भवति । यन्तिः । वन्तिः । तन्तिः । अनुनासिकलोपे प्रतिषिद्धे ऽनुना-
सिकस्य क्किभलोः ड्क्तीति दीर्घः प्राप्नोति सोपि प्रतिषिध्यते ॥

गमः क्कौ ॥ ४० ॥

गमः क्कौ परतो ऽनुनासिकलोपो भवति । अङ्गुत् । कलिङ्गुत् ।
अध्वगतो ह्ययः ॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इहापि यथा स्यात् ।
संयत् । परीतत् ॥ अङ् च गमादीनामिङ् वक्तव्यम् ॥ * ॥ अयेगूः ।
अयेभूः ॥

* तस्या ततिरित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

विष्णुमोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥

विटि वनि च प्रत्यये परतो ऽनुनासिकान्तस्याङ्गस्याकार आदेशो भवति । अञ्जाः । गोजाः । जतजाः । अद्रिजाः । गोषा इन्दो नृषा असि । कूपखाः । शतखाः । सहस्रखाः । दधिक्राः । अयेगा उजेतृणाम् । जनसनखनक्रमगमो विडिति विट् प्रत्ययः । सनेतेरेन इति षत्वम् । गोषा इन्दो नृषा असीत्यच । वन् । विजावा । अयेजावा । अन्येभ्योपि दृश्यन्त- इति वनिप् प्रत्ययः । अनुनासिकत्येति वर्त्तमाने पुनरनुनासिकग्रहणमनु- नासिकमात्रपरिग्रहार्थम् । अन्यथा ह्यनुदात्तोपदेशवदन्तितनोत्यादीनामेव स्यात् ॥

जनसनखनां सन्भक्तोः ॥ ४२ ॥

भलिति चानुवर्त्तते । जन सन खन इत्येतेषामङ्गानां सनि भलादौ क्किति भलादौ प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति । जन् । जातः । जातवान् । जातिः । सन् । सनि । सिषासति । सातः । सातवान् । सातिः । खन् । खातः । खातवान् । खातिः । भल्यग्रहणं सन्विशेषणार्थं किमर्थमनु- वर्त्तते, इह मा भूत् । निजनिषति । सिसनिषति । सिखनिषति । सनेतिः सनीवन्तर्द्धेति पक्षे इडागमः । तदिह सनेत्यर्थमेव सन्ग्रहणम् । अत्र भलादौ क्किति सनेतेर्विप्रतिषेधाद् आत्वमनुनासिकलोपं बाधते । घुमा- स्यागाषाजहातिष्ठां हसीति हस्यग्रहणं ज्ञापकमस्मिन्चसिद्धप्रकरणे विप्रति- षेधो भवतीति ॥

ये विभाषा ॥ ४३ ॥

यकारादौ क्किति प्रत्यये परतो जनसनखनामाकार आदेशो भवति विभाषा । जायते । जन्यते । जाजायते । जञ्जन्यते । सायते । सन्यते । सासायते । संसन्यते । खायते । खन्यते । खाखायते । चङ्खन्यते । जनेः श्यनि ज्ञान्नोर्जा इति नित्यं आदेशो भवति ॥

तनेतेर्यकि ॥ ४४ ॥

तनेतेर्यकि परतो विभाषा आकार आदेशो भवति । सायते । सन्यते । यकीति किम् । सन्तन्यते ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥

सनेतिरङ्गस्य क्तिचि प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति लोपश्चा-
स्यान्यतरस्याम् । सातिः । सन्तिः । सतिः । अन्यतरस्यायहणं विस्मृष्टा-
र्थम् । येसंबट्टं हि विभाषायहणमिह निवृत्तमित्याशङ्क्येत ॥

आर्द्धधातुके ॥ ४६ ॥

आर्द्धधातुककन्यधिकारो न ल्यपीति प्रागेतस्माद्वदित ऊर्ध्वमनुक्त-
मिष्याम आर्द्धधातुकदत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । अतो लोपः । चि-
कीर्षिता । जिहीर्षिता । आर्द्धधातुकइति किम् । भवति । भवतः ।
अदिप्रभृतिभ्यः शपो लुगचनं प्रत्ययलोपलक्षणप्रतिषेधार्थं स्यादित्येतच्च
ज्ञापकं शपो लोपाभावस्य । यस्य हलः । बेभिदित्ता । बेभिदित्तुम् ।
बेभिदितव्यम् । आर्द्धधातुकइति किम् । बेभिद्वते । खेरनिटिं । कारणा ।
हारणा । आर्द्धधातुकइति किम् । कारयति । हारयति । अतो लोपः ।
ययतुः । ययुः । वषतुः । वषुः । आर्द्धधातुकइति किम् । यान्ति । वान्ति ।
घुमास्यागापानजातिसां हलि । दीयते । धीयते । आर्द्धधातुकइति
किम् । अदाताम् । अधाताम् । वान्यस्य संयोगादेः । स्त्रियात् । स्त्रियात् ।
आर्द्धधातुकइति किम् । स्त्रियात् । आशीर्लिङोन्यत्र न भवति । स्यसि-
च्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशे ऽनभनयहृदृशां वा चिण्वदिट् च ।
कारिषीष्ट । हारिषीष्ट । आर्द्धधातुकइति किम् । क्रियेत । द्वियेत ।
यगन्तस्याजन्तस्वाच्चिण्वद्भावे सति वृद्धिः स्यात्, ततश्च युक् प्रसज्येत ।

अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ।

आल्लोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥

अरुजो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥

अरुजो रेफस्योपधायाश्च रमन्यतरस्यां भवति । रोपधयोरिति स्या-
नषष्ठीनिवृत्तेशादुपधा रेफश्च निकर्त्तते । मित्वाच्चायमचोन्यास्यरो भवति ।
भष्टा । भष्टा । भष्टम् । भष्टम् । भष्टव्यम् । भष्टव्यम् । भञ्जन्म् ।

भङ्गनम् । भृष्टः भृष्टवान् इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधेन संप्रसारणं भवति ।
उपदेशइत्येव । वरीभृज्यते ॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥

अकारान्तस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । चिकीर्षिता । चिकीर्षि-
तुम् । चिकीर्षितव्यम् । धिनुतः । कृणुतः । अत इति किम् । चेता ।
स्ताता । सपरकरणं किम् । याता । वाता । आर्द्धधातुकइति किम् ।
वृत्तत्वम् । वृत्ता ॥ वृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ वि-
कीर्षकः । जिहीर्षकः । चिकीर्ष्यते । जिहीर्ष्यते ॥

यस्य हलः ॥ ४९ ॥

हल उत्तरस्य यशब्दस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । बेभिदिता ।
बेभिदितुम् । बेभिदितव्यम् । यस्येति संघातग्रहणमेतत् । तत्रालोन्त्य-
स्येत्येकत्र भवत्यतो लोप इत्यनेनैव तस्य सिद्धत्वात् । हल इति वा
पञ्चमीत्रिद्वैशस्तत्रादेः परस्येति यकारोनेन लुप्यते । संघातग्रहणं किम् ।
ईर्ष्यता । मध्यिता । हल इति किम् । लोलूयिता । पोपूयिता ॥

क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥

क्यस्य हल उत्तरस्य विभाषा लोपो भवति आर्द्धधातुके । समि-
धिता । समिधिता । वृषन्धिता । वृषन्धिता । समिधमात्मन इच्छात्,
समिधइवाचरति, इति वा क्यञ्क्यङौ यथायोगं कर्त्तव्या ॥

णोरनिटि ॥ ५१ ॥

अनिहादावार्द्धधातुके णेलोपो भवति । इयड्यण्गुणवृद्धिदीर्घाणा-
मपवादः । अततत् । अररत् । आशिशत् । आटिटत् । कारथा ।
हारथा । कारकः । हारकः । कार्यते । हार्यते । ज्ञीप्सति । अनिटीति
किम् । कारयिता । हारयिता ॥

निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥

निष्ठायां सेटि परतो णेलोपो भवति । कारितम् । हारितम् ।
गणितम् । लणितम् । सेटीति किम् । संज्ञयितः पशुः । इह्यहणसामर्थ्या-

दिह पूर्वणापि न भवति । सनीयन्तुति जपेरिकि विकल्पिते यस्य
विभाषेति निष्ठायां प्रतिषेधः । अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्तते तदा नित्य-
मत्र भवितव्यमेवेडागमेनेति । सेह्यहणमनर्थकं तत् क्रियते कालावधाय-
यार्थम् इडागमे कृते णिलोपो यथा स्यात् । अकृते हि तत्र णिलोपे सति
कारितमित्त्र एकच उपदेशे ऽनुदात्तादित्थैः प्रतिषेधः असज्येत ॥

जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥

जनितेति मन्त्रविषये इडादौ णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता
जनिता । मन्त्रइति किम् । जनयिता ॥

शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥

यज्ञकर्मणि शमितेति इडादौ णिलोपो निपात्यते । शतं हविः
शमितः । तृचि संबुद्धन्तमेतत् । यज्ञइति किम् । शतं हविः शमयितः ॥

अयामन्तास्त्राय्येत्स्विष्णुषु ॥ ५५ ॥

आम् अन्त आलु आय्य इन्नु इत्येतेषु परतो णेरयादेशो
भवति । कारयांचकार । हारयांचकार । अन्त । गण्डयन्तः । मण्डयन्तः ।
आलु । स्पृहयालुः । आय्य । स्पृहयाय्यः । गृहयाय्यः । इन्नु । स्तनयिन्नुः ।
इष्णु । पोषयिष्णवः * । नेति वक्तव्ये आयादेशवचनमुत्तरार्थम् ॥

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥

ल्यपि परतो लघुपूर्वादुत्तरस्य णेरयादेशो भवति । प्रशमय्य गतः ।
संदमय्य गतः । मन्त्रेभिदय्य गतः । प्रकणाय्य गतः । इस्वयलोपात्तोपा-
नामसिद्धत्वं न भवत्वसमानाश्रयत्वात् । इस्वादेशो हि षौ ल्यपि णेरया-
देशो भवति । लघुपूर्वादिति किम् । प्रपात्य गतः ॥

विभाषा ऽऽपः ॥ ५७ ॥

आप उत्तरस्य णेर्यापि परतो विभाषा ऽयादेशो भवति । प्रापय्य
गतः । प्राप्य गतः । इडादेशस्य जाड्यणिकत्वात् भवति । अध्याप्य गतः ॥

* पारयिष्णव इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

युसुवोदीर्घश्चन्दसि ॥ ५८ ॥

युसु इत्येतयोर्ल्यपि परतश्चन्दसि विषये दीर्घा भवति । दान्य-
नूपधे विषय । यत्रा यो दक्षिणा परिषूय । चन्दसीति किम् । संयुस्य ।
आप्त्य ॥

क्षियः ॥ ५९ ॥

क्षियश्च दीर्घा भवति ल्यपि परतः । प्रक्षीय ॥

निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥

ण्यतः कृत्यस्यार्था भावकर्मणी ताभ्यामन्यत्र या निष्ठा तस्यां
क्षियो दीर्घा भवति । आक्षीणः । प्रक्षीणः । परिक्षीणः । अकर्मकत्वात्
क्षियः कर्त्तरि क्तः । प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्येति क्तो ऽधिकरणे च ध्रौव्यग-
तिप्रत्यक्षसार्थेभ्य इत्यधिकरणे क्तः । अण्यदर्थेदति किम् । अक्षितमसि
मामेक्षेष्टाः । क्षितमिति भावे दीर्घाभावात् । क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्व-
मपि न भवति ॥

वा ऽऽक्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने दैन्ये च क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे वा दीर्घा
भवति । क्षितायुरेधि । क्षीणायुरेधि । दैन्ये । क्षितकः । क्षीणकः । क्षितोयं
तपस्वी । क्षीणोयं तपस्वी ॥

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशे ऽच्छन्नग्रहदृशां

वा चिखत्दिट् च ॥ ६२ ॥

स्य सिच् सीयुट् तासि इत्येतेषु भावकर्मविषयेषु परत उपदेशे
ऽञ्जन्तान्मङ्गानां हन् ग्रह दृश इत्येतेषां च चिखत्कार्यं भवति वा ।
यदा चिखत् तदा इडागमो भवति । कस्य । स्यसिच्सीयुट्तासीनामेवेति
वेदितव्यम् । ते हि प्रकृताः । अङ्गस्य तु लक्ष्यविरोधाच्च क्लियते । कानि
पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ॥

विषयद्वैतद्विर्युक्त्व हन्तेश्च घत्वं
 दीर्घश्चोक्तो यो मित्तां वा चिषीति ।
 इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णि-
 र्नित्यश्चायं बलनिमित्तो विघाती ॥

समीचीनी

अजन्तानां तावत् । चायिष्यते । चेष्यते । अचायिष्यत ।
 अचेष्यत । दायिष्यते । दास्यते । अदायिष्यत । अदास्यत । शामिष्यते ।
 शमिष्यते । शमयिष्यते । अशामिष्यत । अशमिष्यत । अशमयिष्यत । हन् ।
 घानिष्यते । हतनिष्यते । अघानिष्यत । अहनिष्यत । यह् । याहिष्यते ।
 यहीष्यते । अयाहिष्यत । अयहीष्यत । यहो ऽलिटि दीर्घ इति ब्रह्म-
 स्पेठो दीर्घत्वम् । दृश् । दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । अदर्शिष्यत । अद्रक्ष्यत ।
 सिच्यजन्तानाम् । अचायिषाताम् । अचेषाताम् । अदायिषाताम् ।
 अदाषाताम् । अशामिषाताम् । अशमिषाताम् । हन् । अघानिषाताम् ।
 अघनिषाताम् । अहसाताम् । यह् । अयाहिषाताम् । अयहिषाताम् ।
 अयहीषाताम् । दृश् । अदर्शिषाताम् । अद्रक्षीताम् । सीयुटि । अजन्ता-
 नाम् । चायिषीष्ट । चेषीष्ट । दायिषीष्ट । दासीष्ट । शामिषीष्ट । शमि-
 षीष्ट । हन् । घानिषीष्ट । घनिषीष्ट । यह् । याहिषीष्ट । यहिषीष्ट । दृश् । दर्शि-
 षीष्ट । दृक्षीष्ट । तासावजन्तानाम् । चायिता । चेषता । दायिता । दाता ।
 शामिता । शमिता । हन् । घानिता । हन्ता । यह् । याहिता । यहीता ।
 दृश् । दर्शिता । द्रष्टा । स्यसिष्सीयुट्तासिष्विति किम् । चेतष्यम् ।
 दातृष्यम् । भावकर्मणोरिति किम् । चेष्यति । दास्यति । उपदेशइति
 किम् । कारिष्यतइति गुणे ह्यते रपरत्वे च न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाद्
 भवति । अवहनयहदुशासिति किम् । पठिष्यते । अङ्गाधिकारविहितं
 कार्यमिहातिदिश्यते । तेन ह्यनिषिद्धामादेशा न भवन्ति । हनिष्यते ।
 घानिष्यते । ष्यते । चायिष्यते । चेष्यते । अचायिष्यते । हनो षध
 लिङि लुङि च इयो गा लुङि विभाषा लुङ्कङोरित्येते विधयो न भवन्ति ॥

द्रीडे युडचि कृडिति ॥ ६३ ॥

द्रीडे युडावमो भवति अजादौ कृडिति प्रत्यये परतः । उपदि-
दीये । उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे । द्रीड इति पञ्चमीनिर्द्वैशादजादेर्यु-
डागमो भवति । विधानसामर्थ्याच्च एरनेकाच इति यणादेशे कर्त्तव्य
तस्यासिद्धत्वं न भवति । अचीति किम् । उपदेदीयते । द्वितीति किम् ।
उपदानम् ॥

आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥

इडादावाटुर्धातुके कृडिति चाकारान्तस्याङ्गस्य लोपो भवति । इटि ।
पपिथ । तस्यिथ । कृडिति । पपतुः । पपुः । तस्यतुः । तस्युः । गोदः ।
कम्बलदः । डिति । प्रदा । प्रधा । आटुर्धातुकइत्येव । यान्ति । वान्ति
व्यस्यरे । व्यत्यले । रातेर्लातेश्च लडि इटि रूपम् । अचीत्येव । स्लायते ।
दासीय ॥

ईद्यति ॥ ६५ ॥

ईकार आदेशो भवति आकारान्तस्याङ्गस्य यति परतः । देयम् ।
धेयम् । हेयम् । स्तेयम् ॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥

घुसंज्ञकानामङ्गानां मा स्था गा पा जहाति सा इत्येतेषां हलादौ
कृडिति प्रत्यये परत ईकारादेशो भवति । दीयते । धीयते । देदीयते ।
देधीयते । मीयते । मेमीयते । स्थीयते । तिष्ठीयते । गीयते । जेगीयते ।
अध्यगीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । पीयते । पेपीयते । पांतिरिह
यहयं नास्ति लुग्विकरणत्वात् । पायतइत्येव तस्य भवति । हीयते ।
जेहीयते । जहातेरिह निर्द्वैशाद् जिहीतेर्यहयं न भवति । हायते ।
षो ऽन्तकर्मणि । अवसीयते । अवसेसीयते । हलीति किम् । दवतुः ।
दवुः । आतो लोपाट्टि परस्थादीत्वं स्यात् । एतदेव ल्लवहयं ज्ञापकम-
स्मिन् प्रकरणे विप्रतिषेधेनासिद्धत्वं भवति । कृडितीत्येव । दाता । धाता ॥

एर्लिङि ॥ ६७ ॥

घुमांस्थागापाजहातिसामङ्गानां लिङि परत एकारादेशो भवति ।
देयात् । मेयात् । धेयात् । स्येयात् । गेयात् । पेयात् । अवसेयात् ।
कृडितीत्येव । दासीष्ट । धासीष्ट ॥

वा ऽन्यस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥

घ्वादिभ्यो ऽन्यस्य संयोगादेराकारान्तस्य वा एकारादेशो भवति
लिङि परतः । ग्लेयीत् । ग्लायत् । स्त्रेयात् । स्त्रायात् । अन्यस्येति
किम् । स्येयात् । संयोगादेरिति किम् । यायात् । कृडितीत्येव । ग्लौसीष्ट ।
अङ्गस्येत्येव । निर्वायात् ॥

न ल्यपि ॥ ६९ ॥

ल्यपि प्रत्यये परतो घुमांस्थागापाजहातिसां यदुक्तं तच्च । प्रदा-
य । प्रधाय । प्रमाय । प्रस्थाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । अवसाय ॥

मयतेरिदन्यतरस्यात् ॥ ७० ॥

मयतेरिकारादेशो भवति ल्यपि परतः । अपमित्य । अपमाय ॥

लुङ्लङ्लृङ्त्वडुदात्तः ॥ ७१ ॥

लुङ् लङ् लृङ् इत्येतेषु परतोङ्गस्याडागमो भवति, उदात्तश्च स
भवति । लुङ् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । लङ् । अकरोत् । अहरत् । लृङ् ।
अकरिष्यत् । अहरिष्यत् ॥

आडजादीनाम् ॥ ७२ ॥

आडागमो भवत्यजादीनां लुङ्लङ्लृङ्घु परत उदात्तश्च स भवति ।
ऐहिष्ट । ऐहिष्ट । औष्णीत् । औष्णीत् । लङ् । ऐहत । ऐहत । औष्णत् ।
औष्णत् । लृङ् । ऐहिष्यत् । ऐहिष्यत् । औष्णिष्यत् । औष्णिष्यत् । इह
ऐक्यत औष्यत औष्यतेति लिङि कृते सावस्थायामडागमादन्तरङ्गत्वाल्ला-
देशः क्रियते तत्र कृते विकरणो नित्यस्वादागमं बाधते शब्दान्तरपा-

प्लेरडागमस्यानित्यत्वं, कृते हि विकरणात्स्याङ्गस्य तेन भवितव्यम्, अकृते तु धातुमात्रस्य शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । ननु शब्दान्तरादिति विकरणो ऽनित्यः । विकरणे कृते संप्रसारणमडागमाचित्यत्वादेव भवति संप्रसारणे च कृते ऽजाव्यङ्गं जातमिति आडजादीनामित्याडागमः ॥

कृन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥

कृन्दसि विषये आडागमो दृश्यते । यत्र हि विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । आडजादीनामित्युक्तमनजादीनामपि दृश्यते । सुरुचो वेन आवः । आनक् । आयुनक् । आवइति वृजो लुङि मन्त्रे घसहुरेति लेर्लुकि कृते च भवति । तथा आनगिति नशेः । आयुनगिति युञ्जेर्लुङि ॥

न माङ्योगे ॥ ७४ ॥

माङ्योगे लुङ्लुङ्लुङ्नु यदुक्तं तत्र भवति । मा भवान् कार्षीत् । मा भवान् हार्षीत् । मा स्म करोत् । मा स्म हरत् । मा भवानीहिष्ट । मा भवानीविष्ट । मा स्म भवानीहत । मा स्म भवानीक्षत ॥

बहुलं कृन्दस्यमाङ्योगे ऽपि ॥ ७५ ॥

कृन्दसि विषये माङ्योगे ऽपि बहुलमडागमो भवतः । अमाङ्योगेपि न भवतः । अमाङ्योगे तावत् । जनिष्ठा उयः । काममूनयीत् । काममर्द्वयीत् । माङ्योगेपि भवतः । मा वः त्रेत्रे परबीजान्यवाप्सुः । मा अभित्याः । मा आवः ॥

इरयो रे ॥ ७६ ॥

इरे इत्येतस्य कृन्दसि विषये बहुलं रे इत्ययमादेशो भवति । गर्भं प्रथमं दधन्नापः । या ऽस्य परितद्धे । धाजो रेभावस्यासिद्धत्वादातो लोपो भवति । न च भवति । परमाया धियोऽग्निकर्माणि चक्रिरे । अत्र रेशब्दस्य सेटां धातूनामिति कृते पुना रेभावः क्रियते तदर्थमिरयोरित्ययं द्विषचननिर्देशः ॥

अचि श्रुधातुंभ्रुवां ख्योरियडुवडौ ॥ ७७ ॥

श्रुपत्ययान्तस्याङ्गस्य धातोःख्योर्वाणान्तस्य भ्रु इत्येतस्य इयङ्
उषङ् इत्येतावादेशौ भवतो ऽचि परतः । आप्रुवन्ति । राध्रुवन्ति ।
शक्रुवन्ति । धातेः । चित्तिवतुः । चित्तिवतुः । लुलुवतुः । लुलुवुः । नियौ ।
नियः । लुवौ । लुवः । भ्रुवौ । भ्रुवः । अचीति किम् । आप्रुयात् ।
शक्रुयात् । राध्रुयात् । श्रुधातुभ्रुवामिति किम् । लक्ष्ये । वध्यै । ख्योरिति
किम् । चक्रतुः । चक्रुः । इयङ्उषङ्भ्यां गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेन ।
चयनम् । चायकः । लवनम् । लावकः ॥ इयङ्उषङ्प्रकरणे तन्यादीनां
ह्रस्वमि बहुलमुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ तन्वं पुषेम । तनुवं पुषेम ।
विषुवं पुषेम । स्वर्गो लोकः । सुवर्गो लोक्रः । अय्वकं यजामहे । त्रिय-
म्बकं यजामहे ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७८ ॥

अभ्यासस्येवर्णोवर्णान्तस्यासवर्णे ऽचि परत इयङ् उषङ् इत्येता-
वादेशौ भवतः । इयेष । उवोष । इयर्त्ति । असवर्णइति किम् । ईषतुः ।
ईषुः । ऊषतुः । ऊषुः । अचीत्येव । इयाय । उवाप ॥

स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

स्त्री इत्येतस्याजादौ प्रत्यये परत इयङ्वादेशो भवति । स्त्री । स्त्रियौ ।
स्त्रियः । स्त्रीणामित्यत्र परत्वाच्चुडागमः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

वा ऽम्शसोः ॥ ८० ॥

अमि शसि परतः स्त्रिया वा इयङ्वादेशो भवति । स्त्रीं पश्य ।
स्त्रियं पश्य । स्त्रीः पश्य । स्त्रियः पश्य ॥

दृषो यण् ॥ ८१ ॥

दृषोङ्गस्य यणादेशो भवति अचि परतः । यन्ति । यन्तु । आयन् ।
इयङ्वादेशापवादायम् । मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्तइति गुणवृद्धिभ्यां
परत्वाद् बाध्यते । अयनम् । आयकः ॥

परनेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥

धातोरिति वर्त्तते तेन संयोगो विशेष्यते । धातोरवयवः संयोगः
पूर्वो यस्माद्विघर्णाच्च भवति असावसंयोगपूर्वस्तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचो ऽचि
परतो यणादेशो भवति । निन्यत्तुः । निन्युः । उच्यौ । उच्यः । यामण्यौ ।
यामण्यः । हरिति किम् । असंयोगपूर्ववद्गणमिवर्णविशेषणं यथा स्याद्
अङ्गविशेषणं मा भूदिति । लुलुवत्तुः, लुलुवुः । इत्येतरवोः सुपीति नियमा-
दपि सिध्यति । अनेकाच इति किम् । नियौ । नियः । असंयोगपूर्वस्येति
किम् । यवक्रियौ । यवक्रियः । धातुना संयोगविशेषणं किम् । इहापि
स्याद् । उच्यौ । उच्य इति ॥ गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते ॥ परम-
नियौ । परमनिय इति ॥

ओः सुपि ॥ ८३ ॥

धात्ववयवः संयोगः पूर्वो यस्माद्विघर्णाच्च भवति तदन्तस्याङ्गस्या-
नेकाचो ऽजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । खलष्वौ । खलष्वः ।
शतस्यौ । शतस्यः । सकृल्ल्वौ । सकृल्ल्वः । सुपीति किम् । लुलुवत्तुः ।
लुलुवुः । अनेकाच इत्येव । लुवौ । लुवः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । कटपुवौ ।
कटपुवः । गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यतइत्येव । परमलुवौ । परमलुवः ॥

वर्षाभ्यश्च ॥ ८४ ॥

वर्षाभू इत्येतस्याजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । वर्षाभ्यौ ।
वर्षाभ्यः ॥ पुनर्भ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुनर्भ्यौ । पुनर्भ्यः ॥ कारापूर्-
वस्यापीष्यते ॥ काराभ्यौ । काराभ्यः ॥

न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥

भू सुधी इत्येतयोर्दण्डदेशो न भवति । प्रतिभुवौ । प्रतिभुवः ।
सुधियौ । सुधियः ॥

कृन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥

कृन्दसि विषये भू सुधी इत्येतयोः भयथा दृश्यते । वनेषु विचं
विम्वं विशे । विशे विभुवम् । सुधो ह्यमने । सुधियो ह्यमने ॥

हुञ्चोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

हु इत्येतस्याङ्गस्य श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाच्चे ऽसंयोगपूर्वस्याजादौ
सार्वधातुके परतो यथादेशो भवति । जुहति । जुहुतु । अजुहुन् । सुन्-
न्ति । सुन्वन्तु । असुन्वन् । हुश्नुवोरिति किम् । योयुवति । रोह्वति ।
इदमेव हुश्नुयंहणं ज्ञापकं भाषायामपि यद्ग्लुगस्तीति । कृन्दसि कृन्दस्यु-
भयथेत्याहुं धातुकत्वादेव यथादेशस्याप्रमङ्गः । न च यद्ग्लुगन्तादन्यत्
प्रत्युदाहरणमुषर्षोन्तमनेकाजसंयोगपूर्वं सार्वधातुके विद्यते । सार्वधा-
तुकइति किम् । जुहुवतुः । जुहुवुः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । आप्नुवन्ति ।
राभूवन्ति ॥

भुवो वुग्लुङ्लिटोः ॥ ८८ ॥

भुवो वुगागमो भवति लुङि लिटि चाजादौ परतः । अभूवन् ।
अभूवम् । लिट् । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥

ऊदुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥

गोहो ऽङ्गस्य उपधाया ऊकारादेशो भवति अजादौ प्रत्यये परतः ।
निगूहति । निगूहकः । साधुनिगूही । निगूहम् । निगूहन्ति । गूहो
वर्षते । उपधाया इति किम् । अन्त्यस्य मा भूत् । गोह इति विकृत-
रहणं विषयार्थम् * । यत्रास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्याद्विह मा भूत् ।
निजुगुहतुः । निजुगुहुः । अयादेशप्रतिषेधार्थं च के विदिच्छन्ति । निगूह्य
गत इत्येत्वस्यासिद्धत्वाद् स्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशः स्यात् । व्याश्रय
त्वादेवासिद्धत्वमत्र नास्ति । शास्त्रं एयन्तस्य च स्यप्ययादेश इति ।
अवीत्येव । निगोठा । निगोहुम् ॥

* विषयनियमार्थमिति क्व क्षित्याठः ।

दोषो षौ ॥ ९० ॥

दोष उपधाया ऊकार आदेशो भवति षौ परतः । दूषयति । दूषयतः । दूषयन्ति । विद्वत्सद्वयं प्रक्रमाम्भेदार्थम् । पूर्वत्र हि गोह दस्युक्तम् * । षाविति किम् । दोषो वर्त्तते ॥

वा चित्तविरागे ॥ ९१ ॥

चित्तविकारार्थं दोष उपधाया वा ऊकारादेशो भवति षौ परतः । चित्तं दूषयति । चित्तं दोषयति । प्रज्ञां दूषयति । प्रज्ञां दोषयति ॥

मितां ह्रस्वः ॥ ९२ ॥

मितो धातवो घटादयो मित इत्येवमादयो ये प्रतिपादितास्तेषामुपधाया ह्रस्वो भवति षौ परतः । घटयति । व्यथयति । जनयति । रजयति । शमयति । जपयति । के चिदत्र घेत्यनुवर्त्तयन्ति सा च व्यथस्यतन्निभाषा, तेन उत्क्रामयति संक्रामयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

चिस्समुलोद्धीर्घो ऽन्यतरस्याम् ॥ ९३ ॥

चिश्च परे णमुल्परं च षौ परतो मितामङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति अन्यतरस्याम् । अशमि । अशामि । अतमि । अतामि । शमंशमम् । शामंशामम् । तमंतमम् । तामंतामम् । दीर्घग्रहणं किं, न ह्रस्वविकल्प एव विधीयते । नैवं शक्यं, शमयन्तं प्रयुङ्क्वति द्वितीये णिचि ह्रस्वविकल्पो न स्यात् । णिलोपस्य स्थानिवद्भावा, द्वीर्घविधौ स्वजादेशो न स्थानिवत् । शमयन्तं प्रयुक्तवान् । अशमि । अशामि । शमंशमम् । शामंशामम् । शंशमयते, अशंशमि । अशंशामि । शंशमम् । शंशामम् । योसौ षौ णिलुंयते यङ्कारश्च तयोर्द्वीर्घविधौ आदेशो न स्थानिवद्भवतीति अस्थानिवद्भावाद्दीर्घः सिद्धो भवति, ह्रस्वविकल्पे तु विधीयमाने स्थानिवद्भावः स्यात् । णिण्यन्ते यङ्ण्यन्ते त्वसिद्धिरेव । आश्रयत्वादसिद्धस्वमपि नास्ति । षौ हि णियङ्गोर्लोपः चिण्यमुल्परं षाश्चङ्गस्य दीर्घत्वम् ॥

* षावोदृशस्यैव संभवादित्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके ।

खचि ह्रस्वः ॥ ८४ ॥

खचरं यौ परतो ह्रस्वो भवत्यङ्गस्योपधायाः । द्विषंतपः । पर-
तपः । पुरंदरः ॥

• ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ८५ ॥

ह्लादो ऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायां परतः । प्रह्वचः ।
प्रह्वचवान् । निष्ठायामिति किम् । प्रह्लादयति । ह्लाद इति योगविभागः
क्रियते । क्लिन्यपि यथा स्यात् । प्रह्वत्तिरिति * ॥

ह्लादेर्घे ऽद्युपसर्गस्य ॥ ८६ ॥

ह्लादेरङ्गस्याद्युपसर्गस्य घप्रत्यये परत उपधाया ह्रस्वो भवति ।
उरश्छदः । प्रच्छदः । दन्तच्छदः । णिलोपस्यासिद्धत्वं स्थानिवद्भावे वा
वचनसामर्थ्यादत्र न भवतीति ह्रस्वभाविन्युपधा भवति । अद्युपसर्गस्येति
किम् । समुपच्छादः ॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ समुपाति-
च्छादः । उत्तरा हि संख्या पूर्वसंख्याकृतं व्यपदेशं निवर्त्तयति । नहि
त्रिपुत्रो द्विपुत्र इति व्यपदिश्यते ॥

इस्मन्त्रन्किषु च ॥ ८७ ॥

इस् मन् त्रन् कि इत्येतेषु परतश्छादेरुपधाया ह्रस्वो भवति ।
कदि । कद् । क्त् । क्त् । धामच्छत् । उपच्छत् ॥

गमहनजनखनघसां लोपः कित्यनङि ॥ ८८ ॥

गम हन जन खन घस इत्येतेषामङ्गानामुपधाया लोपो भवत्य-
जादौ प्रत्यये कित्यनङि परतः । जगमत्तुः । जग्मुः । जग्नतुः । जग्नुः ।
जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिरे । जज्ञितुः । जज्ञुः । जजतुः । जजुः । अजजमी-
मदन्त पितरः । कित्तीति किम् । गमनम् । हननम् । अनङीति किम् ।
अगमत् । अजसत् । अजीष्येव । गम्यते । हन्यते ॥

* ह्लाद इति योगविभागं इत्यारभ्य इच्छत्तिरित्यन्तः पाठो जसु पुत्तकेषु
नास्ति ।

तनिपत्योश्छन्दसि ॥ ९९ ॥

तनि पति इत्येतयोश्छन्दसि विषये उपधाया लोपो भवति
अजादौ किङ्कति प्रत्यये परतः । वितन्निरे कवयः । शकुना इव पत्निम् ।
छन्दसीति किम् । वितेनिरे पेत्तिम् ॥

घसिभसोर्हलि च ॥ १०० ॥

घसि भस इत्येतयोश्छन्दसि उपधाया लोपे भवति हलादाव-
जादौ च किङ्कति प्रत्यये परतः । सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे । बब्धा ते
हरी धानाः । सग्धिरित्यदेः क्तिनि बहुलं छन्दसीति घस्त्वादेशे उपधाया
लोपे च कृते भलो भलीति सकारलोपः । धस्वन्तकारस्य जश्त्वं घका-
रस्य ततः समाना गिवः सग्धिरिति समासे कृते समानस्य सभावः ।
बब्धामिति भसेर्लाटि तामि श्लौ द्विर्वचने कृते उपधालोपसलोपघत्वज-
श्वानि कर्त्तव्यानि । द्विर्वचनात्परत्वाच्चित्यत्वाच्च उपधालोपः प्राप्तेति
छान्दसंत्वात् स तथा न क्रियते । अजादौ । वप्सति । किङ्कतीत्येव ।
अशून् बभस्ति ॥

हुभक्तयो हेर्द्धिः ॥ १०१ ॥

हु इत्येतस्माद् भलन्तेभ्यश्चोत्तरस्य हलादेर्हः स्थाने धिरादेशो
भवति । जुहुधि । भलन्तेभ्यः । भिन्दु । किन्दु । हुभक्त्य इति किम् ।
कीणीहि । प्रीणीहि । हेरिति किम् । जुहुताम् । हलीत्येव । हदिहि ।
स्वपिहि । इह जुहुतात्, भिन्नात् त्वमिति परत्वात् तातडि कृते सकृ-
द्वतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति पुनर्द्विभावे न भवति ।
भिन्दुकि किन्दुकीत्यत्र परत्वाद् धिभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकश्
क्रियते ॥

अशृणुपृक्कृभ्यश्छन्दसि ॥ १०२ ॥

अशृणु पृक् कृ इत्येतेभ्य उत्तरस्य हेर्द्धिरादेशो भवति छन्दसि
लिषये । अशुी हवमिन्द्र । अशुधी गिरः । पूट्टि । उदयस्काधि । अपावधि ।

शृणुधीत्यत्र धिभावविधानसामर्थ्यादुतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुङ् भवति । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । अतोऽन्यत्र व्यत्ययो बहुलमिति शप्, तस्य बहुलं क्वन्दीति लुक् ॥

अङितश्च ॥ १०३ ॥

अङितश्च हेर्द्विरादेशो भवति । वा क्वन्दीति पित्वेनास्याङित्वम् । सोम रारन्धि । अस्मभ्यं तद्व्यंश्च प्रयन्धि । युयोध्यंस्मज्जुपुराणं-
मिनः । अङित इति किम् । हव्यं प्रीणीहि । रारन्धीति रमेव्यंत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्लुरभ्यासदीर्घत्वं क्वान्दसत्वात् । मलोपाभावश्च अङित्वादेव । प्रयन्धीति यम्रेः शपो लुक् । युयोधीति यौतेः शपः श्लुः ॥

चिणो लुक् ॥ १०४ ॥

चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुङ्भवति । अकारिं । अहारि । अल्लावि । अपाचि । अकारितराम्, अहारितमामित्यत्र तलोपस्यासिद्धत्वात् तरप्र-
मपोर्न लुङ्भवति, चिणो लुङित्येतद्विषयभेदाद्विद्यते ॥

अनो हेः ॥ १०५ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य हेर्लुङ्भवति । पच । पठ । गच्छ । धाव । अत इति किम् । युहि । इहि । तपरकरणं किम् । लुनीहि । पुनीहि । ईत्वस्यासिद्धत्वादाकार एव भवति ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥

उकारो यो ऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादुत्तरस्य हेर्लुङ्भवति । धिनु । सुनु । कुव । उत इति किम् । लुनीहि । सुनीहि । प्रत्ययादिति किम् । इहि । युहि । असंयोगपूर्वादिति किम् । प्राप्नुहि । राधुहि । तक्षुहि ॥ उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम् ॥ * ॥ उतश्च प्रत्ययादित्यत्र क्वन्दीति वेति व्रक्तव्यम् । आतनुहि यातुधानान् । धिनुहि यन्नपतिम् । तेन मा भामिनं क्णुहि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां ङोः ॥ १०७ ॥

योऽयमुंकारो ऽसंयोगपूर्वस्तदन्तस्य प्रत्ययस्यान्यतरस्यां लोपो भवति षकारमकारादौ प्रत्यये परतः । सुन्वः । सुनुषः । सुन्मः । सुनुमः ।

तन्वः । तनुवः । तन्मः । तनुमः । प्रत्ययस्येत्येव । युवः । युमः ।
 असंयोगपूर्वस्येत्येव । शक्रुवः । शक्रुमः । लुगिति वत्तमाने लोपग्रहण-
 मन्त्यलोपार्थम् ॥

नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥

करोतिहत्तरस्य उकारप्रत्ययस्य वकारमकारादौ प्रत्यये परतेः
 नित्यं लोपो भवति । कुर्वः । कुर्मः । उकारलोपस्य दीर्घविधावस्था-
 निवद्वावाद् हलिचेति दीर्घत्वं प्राप्तं न भकुर्दामिति प्रतिविध्यते ॥

ये च ॥ १०९ ॥

वकारादौ च प्रत्यये परतः करोतिहत्तरस्योकारप्रत्ययस्य नित्यं
 लोपो भवति । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ॥

अत उत्सार्वाधातुके ॥ ११० ॥

उकारप्रत्ययान्तस्य करोतिरकारस्य स्थाने उकार आदेशो भवति
 सार्वाधातुके कृति परतः । कुहतः । कुर्वन्ति । सार्वाधातुकग्रहणं किम् ।
 भूतपूर्वेषु सार्वाधातुके यथा स्यात् । कुह । तपरकरणं लघूपधस्य गुणनि-
 वृत्त्यर्थम् । कृतीत्येव । करोति । करोषि । करोमि ॥

असोरस्योपः ॥ १११ ॥

शनस्यास्तेश्चाकारस्य लोपो भवति सार्वाधातुके कृति परतः ।
 हन्थः । हन्थन्ति । भिन्तः । भिन्दन्ति । अस्तेः । स्तः । सन्ति । कृतीत्येव ।
 भिनन्ति । अस्ति । शनसोरिति पररूपं शकन्श्चादिषु द्रष्टव्यम् ॥

आभ्यस्तथोरातः ॥ ११२ ॥

शना इत्येतस्याभ्यस्तानां चाङ्गानामाकारस्य लोपो भवति सार्वा-
 धातुके कृति परतः । लुनते । लुनताम् । अलुनत * । आभ्यस्तानाम् ।
 मिमते । मिमताम् । अमिमत । संजिहते । संजिहताम् । समजिहत ।

* पुनते पुनताम् । अपुनत । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

शनाभ्यस्तयोरिति किम् । यान्ति । वान्ति । आत इति किम् । विभति ।
 क्तितीत्येष । अलुनात् । अजहात् ॥

ई चल्थघोः ॥ ११३ ॥

शनान्तानामङ्गानामभ्यस्तानां च घुर्बर्जितानामात् ईकारादेशो
 भवति हलादौ सार्वधातुके क्तिति परतः । लुनीतः । पुनीतः । लुनीथः ।
 पुनीथः । लुनीते । पुनीते । अभ्यस्तानाम् । मिमीते । मिमीथे । मिमीथे ।
 संजिहीते । संजिहीथे । संजिहीथे । हलीति किम् । लुनन्ति । मिमते ।
 अघोरिति किम् । दत्तः । धत्तः । क्तितीत्येष । लुनाति । जहाति ॥

इदरिद्रस्य ॥ ११४ ॥

दरिद्रातेर्हलादौ सार्वधातुके क्तिति परत इकारादेशो भवति ।
 दरिद्रितः । दरिद्रिथः । दरिद्रिवः । दरिद्रिमः । हलीत्येष । दरिद्रति ।
 क्तितीत्येष । दरिद्राति ॥ दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यम् ॥ * ॥ चिद्वृष
 प्रत्ययविधौ भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दरिद्रातीति दरिद्रः । आकारा-
 न्तलक्षणे षप्रत्ययो न भवति पचादित्वादज्ञेष भवति ।

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।

दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥

अत्रतन्यां * वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अदरिद्रीत् । अदरिद्रासीत् ।
 दरिद्रस्येति निर्देशे ह्रस्वत्वं द्रष्टव्यम् ॥

भियो ऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥

भी इत्येतस्याङ्गस्यान्यतरस्यामिकारादेशो भवति हलादौ क्तिति
 सार्वधातुके परतः । विभितः । विभीतः । विभिथः । विभीथः । विभिवः ।
 विभीथः । विभिमः । विभीमः । हलीत्येष । विभ्यति । क्तितीत्येष ।
 विभेति । सार्वधातुकरत्येष । भीयते † ॥

* लुक् एवा पूर्वाचार्यसंज्ञा ॥

† हलीत्येवेत्यारभ्य भीयतु इत्यन्तं बहुषु पुल्लिङ्गेषु नास्ति । युक्तं चैतत्, पदमङ्गयां
 हलादौ क्तिति सार्वधातुकरत्येतेषां नात्रोपयोग इत्युक्तत्वात् ।

जहातेश्च ॥ ११६ ॥

जहातेश्च इकारादेशो भवति अन्यतरस्यां हलादौ क्तिन्ति सार्व-
धातुके परतः । जहितः । जहीतः । जहित्यः । जहीथः । हलादावि-
त्येषः । जहति । क्तिन्तित्येषः । जहाति । सार्वधातुकइत्येषः । हीयते ।
जेहीयते * । पृथयोगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आ च चै ॥ ११७ ॥

जहातेराकारश्चान्तादेशो भवति इकारश्चान्यतरस्यां है परतः ।
जहाहि । जहिहि । जहीहि ॥

लोपो यि ॥ ११८ ॥

लोपो भवति जहातेर्यकारादौ क्तिन्ति सार्वधातुके परतः ।
जह्यात् । जह्याताम् । जह्युः ॥

ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥

घुसंज्ञकानामङ्गानामस्तेश्च एकारादेशो भवति है परतौ ऽभ्या-
सलोपश्च । देहि । धेहि । अस्तेः । ध्वसोरेद्वा इत्यकारलोपः । एधि ।
शिद्रयं लोपस्तेन सर्वस्यभ्यासस्य भवति ॥

अत एकहल्मध्ये ऽनादेशादेर्लिटि ॥ १२० ॥

लिटि परत आदेश आदिर्यस्याङ्गस्य नास्ति तस्य एकहल्मध्ये अस-
हाययोर्हलोर्मध्ये यो ऽकारस्तस्य एकारादेशो भवति आभ्यासलोपश्च लिटि
क्तिन्ति परतः । रेणुतुः । रेणुः । येमतुः । येमुः । पेचतुः । पेचुः । देभतुः । देभुः ।
अत इति किम् । दिदिवतुः । दिदिवुः । तपरकरणं किम् । ररासे ।
ररासात् । ररासिरे । एकहल्मध्यइति किम् । ररत्तुः । ररत्तुः † । तत्स-
रतुः । तत्सवः । अनादेशादेरिति किम् । चकणुतुः । चकणुः । जगणुतुः ।

* सार्वधातुके इत्येव हीयते जेहीयते, इत्येतत्पुस्तकेषु जसुषु नास्ति । पदमञ्जर्यां
नास्योपयोग इत्युक्ततेयेदमेव युक्तम् ।

† इदमयुक्तं संयोगात्परस्मिन् लिटिः कित्वाभावात् ॥

बभणतुः । जगणुः । बभणुः । लिट् आदेशविशेषणं किम् । इहोपि यथा
 स्यात् । नेमंतुः । नेमुः । सेहे । सेहाते । सेहरे । अनैमित्तिके नत्व-
 सत्वे तदादिलित्यादेशादिर्न भवति । इहाभ्यासजश्चत्वंयोरमित्त्वत्वं
 नास्ति । तेन तदादिरप्यादेशादिर्भवति । तथा च फलिभजोरेत्वं विधी-
 यते । रूपाभेदे त्वादेशादिर्नाश्रीयतइति शसिद्वयोः प्रतिषेधवचनं ज्ञाप-
 कम् । अन्यथा हि पेचतुः पेचुः, देमतुः देमुरित्येवमादीनामपि प्रकृति-
 जश्चरादीनामेत्वं न स्यात् । क्तितीत्येव । अहं पपच । अहं पपठ ॥
 दम्भरेत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ देमतुः । देभुः । नलोपस्यासिद्धत्वाच्च
 प्राप्नोति ॥ नशिमन्योरलित्येत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ अनेशम् । मेनका ।
 अनेशमिति नशेलुङि पुषादित्वाद्ङ् । मेनकेति मनेराशिषि चेति ध्रुन् ।
 तिपकादिषु प्रत्तेपादित्वं न क्रियते ॥ क्वन्दस्यमिपचोरप्यलिटि एत्वं
 वक्तव्यम् ॥ * ॥ व्येमानम् । अमेर्विपूर्वस्य चानशि मुक्'न क्रियते ।
 लिङि पेचिरन् । पेचिरन्नित्येतस्य क्वान्दसं द्वस्त्वम् ॥ यजिष्योश्च ॥ * ॥
 आयेजे । आवेपे । यजेर्वपेश्च लङि इटि क्वन्दस्यपि दृश्यते इत्यनजादे-
 रप्याडागमः ॥

थलि च सेटि ॥ १२१ ॥

थलि च सेटि परतो ऽनादेशादेरङ्गस्य एकहल्मध्यगतस्यातः
 स्याने एकार आदेशो भवति अभ्यासलोपश्च । पेचिथ । शेकिथ ।
 सेटीति किम् । पपचथ । थल्यहणं विस्यष्टार्थम् । अक्रिदर्थमेतद्वचनमित्य-
 न्यस्येदो ऽसंभवात् । अत इत्येव । दिदेविथ । एकहल्मध्यगतस्येत्येव ।
 ततत्तिथ । ररत्तिथ । अनादेशादेरित्येव । चकणिथ । बभणिथ ॥

तृफलभजचपश्च ॥ १२२ ॥

तृ फल भज चप इत्येतेषामङ्गानामत एकारादेशो भवति, अभ्या-
 सलोपश्च लिटि क्तिति परतस्थलि च सेटि । तेरतुः । तेरः । तेरिथ । फेलतुः ।
 फेलुः । फेलिथ । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । जेपे । जेपाते । जेपिरे । तेरते-

गुणार्थं वचनम् । फलिभजोरादेशाद्यर्थम् । अपरेनेकहल्मध्यार्थम् ॥ अन्ये-
रचेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ श्रेयतुः । श्रेयुः ॥

राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥

राधो हिंसायामर्धेऽवर्णस्य एकार आदेशो भवति, आभ्यासलो-
पश्च लिटि कृति परतस्यलि च सेटि । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरे-
धिथ । हिंसायामिति किम् । रराधतुः । रराधुः । रराधिथ । अत इत्ये-
तदिहोपस्थितं तपरत्वङ्गतमपास्य कालविशेषमसंभवाद्दवर्णमात्रं प्रतिपा-
दयति । अथ वा श्नाभ्यस्तयोरात इत्यनुवर्त्ततइति व्याख्येयम् । एकहल्मध्ये
वा यः सः स्थानी भविष्यति ॥

वा जृध्रमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥

जृ ध्रमुत्रस इत्येतेषामङ्गानामतः स्थाने वा एकार आदेशो भवति
आभ्यासलोपश्च लिटि कृति परतस्यलि च सेटि । जेरतुः । जेरः ।
जेरिथ । जजरतुः । जजरः । जजरिथ । ज्रेमतुः । ज्रेमः । ज्रेमिथ । बभ्र-
मतुः । बभ्रमुः । बभ्रमिथ । ज्रेसुतुः । ज्रेसुः । ज्रेसिथ । तत्रसतुः । तत्र-
सुः । तत्रसिथ ॥

फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥

फणादीनां सप्तानां धातूनामवर्णस्य स्थाने वा एकार आदेशो
भवति, आभ्यासलोपश्च लिटि कृति परतस्यलि च सेटि । फेणतुः । फेणुः ।
फेणिथ । पफणतुः । पफणुः । पफणिथ । रेजतुः । रेजुः । रेजिथ । ररा-
जतुः । रराजुः । रराजिथ । भेजे । भेजाते । भेजिरे । बभ्राजे । बभ्राजा-
ते । बभ्राजिरे । भेषे । भेषाते । भेषिरे । बभ्राशे । बभ्राशाते । बभ्रा-
शिरे । भेषे । भेषाते । भेषिरे । बभ्राशे । बभ्राशाते । बभ्राशिरे ।
स्येमतुः । स्येमः । स्येमिथ । सस्यमतुः । सस्यमुः । सस्यमिथ । स्वेनतुः ।
स्वेनुः । स्वेनिथ । सस्वनतुः । सस्वनुः । सस्वनिथ । सप्तानामिति किम् ।
बध्वर्नतुः । दध्वनुः । दध्वनिथ ॥

न शसददंवादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥

शस दद इत्येतयोर्वकारादीनां च धातूनां गुण इत्येवमभिनिर्घृ-
त्तस्य च योकारस्तस्य स्थाने एकारादेशो न भवति, अभ्यासलोपश्च ।
विशशसतुः । विशशसुः । विशशसिथ । ददद्रे । दददाते । ददद्विरे । वादी
नाम् । ववमतुः । ववमुः । ववमिथ । गुणस्य । विशशरतुः । विशशरः ।
विशशरिथ । लुलविथ । पुपविथ । गुणशब्दाभिनिर्घृत्तस्यार्शब्दस्यैका-
रस्य चायमकार इति एत्वं प्रतिबिध्यते ॥

अर्वणस्त्वसावनञः ॥ १२७ ॥

अर्वञित्येतस्याङ्गस्य तु इत्ययमादेशो भवति, सुश्चेत्तत् परो न
भवति, स च नञ उत्तरो न भवति । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् ।
अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्ता । अर्वद्भ्याम् । अर्वन्ति । अर्वन्ती । अर्वन्तम् ।
अर्वाविति किम् । अर्वा । अनञ इति किम् । अनर्वाणौ । अनर्वाणः ।
अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् ॥

मघवा बहुलम् ॥ १२८ ॥

मघवञित्येतस्याङ्गस्य बहुलं तु इत्ययमादेशो भवति । मघवान् ।
मघवन्तौ । मघवन्तः । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवन्तः । मघवन्ता । मघ-
वन्ती । माघवन्तम् । न च भवति । मघवा । मघवानौ । मघवानः । मघ-
वानम् । मघवानौ । मघोः । मघोः । मघोः । मघवभ्याम् । मघवभिः ।
मघोनी । माघवनम् ॥

भस्य ॥ १२९ ॥

भस्येत्ययमधिकार, आ अध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्वमनुक-
मिष्यामो भस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । पादः पत् । द्विपदः पश्य ।
द्विपदा कृतम् । भस्येति किम् । द्विपादौ । द्विपादः ॥

पादः पत् ॥ १३० ॥

पादिति पादशब्दो लुप्ताकारो दृश्यते । तदन्तस्याङ्गस्य भस्य पदि-
त्ययमादेशो भवति । स च निद्विश्यमानस्यादेशो भवन्तीति पाच्छब्दस्यैव

भवति, न तदन्तस्य सर्वस्य । द्विपदः पश्य । द्विपदा । द्विपदे । द्विपदिकां
ददाति । त्रिपदिकां ददाति । वैयाघ्रपदाः ॥

वसोः संप्रसारणम् ॥ १३१ ॥

वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं भवति । विदुषः पश्य । विदुषा ।
विदुषे । पेलुषः पश्य । पेलुषा । पेलुषे । ययुषः पश्य । आतो लोपे कर्त्तव्ये
वसुसंप्रसारणस्य व्याश्रयत्वात्सिद्धत्वं न भवति ॥ वसुसंप्रसारणे कृषोरपि
यहणमिष्यते ॥

वाह ऊठ् ॥ १३२ ॥

वाह इत्येवमन्तस्य भस्य ऊठ् इत्येतत्संप्रसारणं भवति । प्रष्टोहः ।
प्रष्टोहा । प्रष्टोहे । दित्योहः । दित्योहा । दित्योहे । एत्येधत्यु-
ठ्सु इति वृद्धिः । अथ किमर्थमूठ् क्रियते । संप्रसारणएव कृते गुणे च
वृद्धिरेवीति वृद्धौ सत्यां सिद्धं रूपं भवति प्रष्टोह इति । अनकारान्ते चोप-
पदे षहेर्षिर्ने दृश्यते । ज्ञापकार्यम् । एतज् ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा
असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति । तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारण-
स्यासिद्धत्वाद् अन्तरङ्गे गुणो न स्यात् ॥

अयुवमघोनामतद्धिते ॥ १३३ ॥

श्वन् युवन् मघवन् इत्येतेषामङ्गानामतद्धिते प्रत्यये परतः संप्रसार-
णं भवति । शुनः । शुना । शुने । यूनः । यूना । यूने । मघोनः । मघोना ।
मघोने । अतद्धितइति किम् । शौवनं मांसम् । यौवनं वर्त्तते । माघवनः
स्यालीपाकः । शुनो विकारे प्राणिरजतादिभ्योऽ्, द्वारादित्वाद्दिजागमः ॥
शवादीनामेतत्संप्रसारणं नकारान्तानामिष्यते ॥ इह न भवति । युवतीः
पश्य । मघवतः । मघवता । मघवते । तदर्थमुत्तरत्र योगविभागं कुर्वन्ति ।
अज्ञोपः । अमः । अन इत्युभयोः शेष इति ॥

अज्ञोपोनः ॥ १३४ ॥

अनित्येवमन्तस्य भस्य अकारलोपो भवति । राज्ञः पश्य । राज्ञा ।
राज्ञे । तस्यः पश्य । तस्यो । तस्ये ॥ अनेो नकारान्तस्यायं लोप इष्यते ॥
इह न भवति । राजकीयमिति ॥

षपूर्वहन्धृतराज्जामिणि ॥ १३५ ॥

षकारपूर्वा यो ऽन् हनो धृतराजश्च तस्याकारलोपो भवति अणि परतः । औत्पः । तात्पः । भौत्पः * । धार्त्तराजः । षपूर्वहन्धृतराजामिति किम् । सामनः । वैमनः । अन्निति प्रकृतिभावेनाल्लोपटिलोपाधुभाष्यि न भवतः । अणीति किम् । तात्पण्यः ॥

विभाषा डिश्योः ॥ १३६ ॥

डौ परतः शीशब्दे च अने विभाषा अकारलोपो भवति । राज्जि । राज्जनि । साम्नि । सामनि । साम्नी । सामनी ॥

न संयोगाद्गमन्तात् ॥ १३७ ॥

षकारमकारान्तात्संयोगाद्गमन्तात् ऽकारस्य लोपो न भवति । पर्वणा । पर्वणे । अथर्वणा । अथर्वणे † । संयोगादिति किम् । प्रतिदीव्ना । प्रतिदीव्ने । साम्ना । साम्ने । वमन्तादिति किम् । तद्वणा । तद्वणे ॥

अचः ॥ १३८ ॥

अच इत्ययमश्रुतिलुप्तनकारो गृह्यते । तदन्तस्य भस्य अकारस्य लोपो भवति । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे ॥

उद ईत् ॥ १३९ ॥

उद उत्तरस्याच ईकारादेशो भवति । उदीचः । उदीचा । उदीचे ॥

आतो धातोः ॥ १४० ॥

आकारान्तस्य धातोर्भस्य लोपो भवति । कीलालपः पश्य । कीलालपा । कीलालपे । शुभंयः पश्य । शुभंया । शुभंये । आत इति किम् । निया । निये । धातोरिति किम् । खट्वाः पश्य । मालाः पश्य । आत इति योगविभागः । तेन त्वो ल्यप् हलः शनः शानजिति सिद्धं भवति ॥

* धार्त्तर इत्यधिकं पुस्तुकान्तरे ।

† अर्मणा । अर्मणे । इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

मन्त्रेषाड्यादेरात्मनः ॥ १४१ ॥

मन्त्रेषु ऋद्धि परत आत्मन आदेर्लोपो भवति । त्मना द्वेभ्यः ।
 त्मना सोमेषु । मन्त्रेष्विति किम् । आत्मना ह्यतम् । ऋद्धीति किम् ।
 यदात्मनस्सोत्रो धरिष्ठा ॥ आड्योऽन्यत्रापि ह्यन्वसि लोपो, दृश्यते ॥ * ॥
 त्मन्यासमञ्जल मङ्गम् ॥

ति विंशतेर्डिति ॥ १४२ ॥

भस्य विंशतेस्तिशब्दस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । विंश-
 त्या क्रीतः विंशकः । विंशं शतम् । विंशतेः पूरणो विंशः । एकविंशः ।
 डितीति किम् । विंशत्या ॥

टेः ॥ १४३ ॥

टिसंज्ञकस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । कुमुद्वान् । नड्वान् ।
 वेतस्वान् । उपसरजो, मन्दुरजः । त्रिंशता क्रीतः त्रिंशकः । डित्यभ-
 स्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् टिलोपो भवति ॥

नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥

नकारान्तस्य भस्य टेलोपो भवति तद्वृत्ते परतः । आग्निशर्मिः ।
 ऋडुलोभिः । बाह्वादित्वादिप्रत्ययः । न इति किम् । सात्वतः ।
 तद्वृत्तइति किम् । शर्मणा । शर्मणे ॥ नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठ-
 सर्पिकलापिकुथुमितैतिलिजाजलिनाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्वसुप-
 र्वणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अत्र ये इचन्तास्तेषामिनणयनप्रत्ययइति,
 प्रकृतिभाषः प्राप्ः, ये त्वचन्तास्तेषामचित्ति । सब्रह्मचारिण इमे, सा-
 ब्रह्मचाराः । पीठसर्पिणः । पैठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयते, कालापाः ।
 कुथुमिनः, कौथुमाः । तैतिलिजाजलिनावाचार्दी तत्कृता अन्य उपचारात्
 तैतिलिजाजलिशब्दाभ्यामभिधीयते । तं अन्यमधीयते तैतिलाः । जा-
 जलाः । शेषिकेष्वर्थेषु वृद्वत्वादेन छः प्राप्नोति । एवं लाङ्गलाः । शैलाताः ।
 शिखण्डिनः, शैखण्डाः । सूकरसद्वनः, सौकरसद्वान् । सुपर्वाणः, सौपर्वाः ॥

अश्मनो विकारउपसंख्यानम् ॥ * ॥ अश्मनो विकारः अश्मः । आश्मनो
ऽन्यः ॥ चर्मणः कोशउपसंख्यानम् ॥ * ॥ चर्मः कोशः । चार्मणोन्यः ॥ शुनः
संकोचउपसंख्यानम् ॥ * ॥ शौचः संकोचः । शौचनो ऽन्यः ॥ अघ्ययानां च
सायंप्रातिकाद्यर्थमुपसंख्यानम् ॥ * ॥ के पुनः सायंप्रातिकादयः । येषा-
मघ्ययानामविहितलिलोपः प्रयोगे च दृश्यते ते सायंप्रातिकप्रकाशा
यहीतव्याः । सायंप्रातर्भवः, सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । बाह्यः ।
कौतस्कुतः । कालाद् टर्जिति टउप्रत्ययः ॥ व्युत्पुलौ तु नेष्येते ॥ आराती-
यः । शाश्वतिकः । शाश्वत इत्येवमादिषु न दृश्यते टिलोपः ॥

अहृष्टखोरेव ॥ १४५ ॥

अहचित्येतस्य टखोरेव परतटिलोपो भवति । द्वे अहनी समाहृते,
द्वहः । अहः । द्वे अहनी अधीष्टो भृते भूते भावी वा द्वाहनीनः ।
अहीनः । अह्नां समूहः क्रतुः, अहीनः ॥ अहः समूहे खो वृक्तव्यः ॥ * ॥
सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । इह मा भूत् । अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् ।
एवकारकरणं विस्फुटार्थम् । अह एव टखोरित्येवं नियमो न भविष्यति,
आत्माध्वानौ खे इति प्रकृतिभावविधानात् ॥

ओगुणः ॥ १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणो भवति तद्वृत्ते परतः । बाभ्रव्यः । माण्ड-
व्यः । शङ्खव्यं दाह । पिचव्यः कार्पासः । कमण्डलव्या मृत्तिका । परश-
र्वीमयः । ओपगवः । कापटवः । ओरोदिति वृक्तव्ये गुणग्रहणं संज्ञापूर्व-
को विधिरनित्यो यथा स्यात् तेन स्वायंभुव इति सिद्धं भवति ॥

ढे लोपो ऽकट्वाः ॥ १४७ ॥

ढे परत उवर्णान्तस्य भस्याकट्वा लोपो भवति । कामण्डलेयः ।
शैतिवाहेयः । जाम्बेयः । माद्रवाहेयः । अकट्वा इति किम् । काट्वावेयो
मन्त्रमपश्यत् ॥

यस्येति च ॥ १४८ ॥

इवर्णान्तस्यावर्णान्तस्य च भस्य ईकारे परे तद्धिते च लोपो भवति ।
 इवर्णान्तस्य ईकारे । दाही । प्राची । सखी । सवर्णदीर्घत्वे हि सत्य-
 तिसखेरागच्छतीत्यत्र एकादेशस्यान्वत्त्वादसखीति घिसंज्ञायाः प्रति-
 षेधः स्यात् । इवर्णान्तस्य तद्धिते । दुलि । दौलियः । बलि । बालियः ।
 आत्रि । आत्रेयः । अवर्णान्तस्य ईकारे । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गखी ।
 अवर्णान्तस्य तद्धिते । दात्तिः । प्रात्तिः । चौडिः । बालाकिः । सौमित्रिः ॥
 यस्येत्यौडः श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ काण्डे । कुञ्जे । सौर्यं हिमवतः
 शृङ्गे । चौडः शीभावे कृते यस्येति चेति सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधाया
 इति च लोपः प्राप्नोति ॥ इयदुवड्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥ * ॥
 वत्साभ्रीणाति, वत्सप्रीः । तस्यापत्यं, वात्सप्रेयः । चतुष्पाद्गो ढञ्
 इति ढञ् प्रत्ययः । लेखाभूः शुभादिः । तस्या अपत्यं लेखाभेयः ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १४९ ॥

सूर्य तिष्य अगस्त्य मत्स्य इत्येतेषां यकारस्य उपधाया भस्य लोपो
 भवति इति परतस्तद्धिते च । सूर्येणैकदिक् । सौरी । बलाका । अणि यो
 यस्येति लोपस्तस्यासिद्धत्वं नास्ति व्याश्रयत्वात् । ईकारे तु यस्तस्यासि-
 द्धत्वाद् उपधायकारो भस्याणन्तस्य सूर्यस्य संबन्धीति लुप्यते । तिष्य ।
 तैषमहः । तैषी रात्रिः । अगस्त्यस्यापत्यं स्त्री ऋषित्वाद्दणि कृते आगस्ती ।
 आगस्तीयः । मत्स्य । गौरादित्वान् ङीष् । मत्सी । उपधाया इति
 किम् । मत्स्यचरी । ययहणमुत्तरार्थम् । विषयपरिगणनमत्र कर्तव्यम् ॥
 मत्स्यस्य व्यामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । मत्स्यस्येदं मांसं मा-
 त्स्यम् ॥ सूर्यागस्त्ययोश्चे च श्यां च ॥ * ॥ सौरीयः । सौरी । आगस्तीयः ।
 आगस्ती । इह मा भूत् । सौर्यं चक्षुं निर्वदेत् । आगस्त्यः ॥ तिष्यपुष्य-
 योर्नञ्त्राणि ॥ * ॥ तिष्येण नञ्त्रेण युक्तः कालः । तैषः । पौषः ॥ अन्ति-
 कस्य तसि कादिलोप आद्युदात्तं च ॥ * ॥ अन्तिकशब्दस्य तसिप्रत्यये
 परतः ककारादिशब्दस्य लोपो वक्तव्य, आद्युदात्तं च । अन्तितो न दूरात् ॥

तमे तादेश्च ॥ * ॥ तमप्रत्यये अन्तिकशब्दस्य तकारपुटः कंजरादेश्च
लोपो वक्तव्यः । तत्र तादिलोपे अन्तमः । कादिलोपे अन्तितमः ॥ कादिलोपे
बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यत्रापि हि वृश्यते । अन्तिके सीदतीति,
अन्तिषत् । पूर्वपदादिति षत्वम् ॥ ये च ॥ * ॥ अन्तियः ॥

हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥

हल उत्तरस्य तद्व्रित्तयकारस्य उपधाया इति परतो लोपो भवति ।
गार्गी । वात्सी । हलं इति किम् । कारिकेयी । तद्व्रित्तस्येति किम् ।
वैद्यस्य भार्या वैद्वी ॥

आपत्यस्य च तद्धिते ऽनाति ॥ १५१ ॥ :

आपत्यकारस्य हल उत्तरस्य तद्व्रित्ते अनाकारादौ यलोपो भवति ।
गर्गाणां समूहो, गार्गकम् । वात्सकम् । आपत्यस्येति किम् । सांकाश्यकः ।
काम्यित्यकः । तद्व्रित्तग्रहणमौत्यनापत्यस्यापि लोपार्थम् । सौमी इतिः ।
अनातीति कित् । गार्गायणः । वात्स्यायनः । हल इत्येव । कारिकेयस्या-
पत्यं, कारिकेयिः ॥

क्यञ्चयोश्च ॥ १५२ ॥

क्य च्चि इत्येतयोश्च परत आपत्यकारस्य हल उत्तरस्य लोपो
भवति । वात्सीयति । गार्गीयति । वात्सीयते । गार्गीयते । च्चौ । गार्गी-
भूतः । वात्सीभूतः । आपत्यस्येत्येव । सांकाश्यायते । सांकाश्याभूतः ।
हल इत्येव । कारिकेयीयति । कारिकेयीभूतः ॥

बिल्वकादिभ्यश्च लुक् ॥ १५३ ॥

नडादिषु बिल्वादयः पठन्ते । नडादीनां कुक्वेति क्तकुगागमा
बिल्वकादयो भवन्ति । तेभ्य उत्तरस्य ह्रस्वस्य भस्य तद्व्रित्ते परतो लुक्
भवति । बिल्वा यस्यां सन्ति बिल्वकीया, तस्यां भधाः, बैल्वकाः ।
वैणुकीयाः । वैणुकाः । बैचकीयाः । बैचकाः । वैतसकीयाः । वैतसकाः ।
वृणकीयाः । तार्णकाः । इतुकीयाः । ऐतुकाः । काष्ठकीयाः । काष्ठकाः ।

कापोतकीयाः । कापोतकाः ॥ कृञ्वा इत्स्वत्वं च ॥ कृञ्चकीयाः ।
कृञ्चकाः । कृग्रहणं किम् । कृमात्रस्य लुग्रथा स्याद् कृका निवृत्तिर्मा
भूदिति । अन्यथा हि संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभाव इति
कुगपि निवर्त्तत । लुग्रहणं सर्वलोपो यथा स्याद् यकारमात्रस्य मा भूत् ॥

तुरिष्ठेमेयस्सु ॥ १५४ ॥

इष्टन् इमनिच् ईयसुन् इत्येतेषु परतः तृशब्दस्य लोपो भवति ।
आसुतिं करिष्ठः । विजयिष्ठः । वहिष्ठः । दोहीयसी धेनुः । सर्वस्य तृश-
ब्दस्य लोपार्थं वचनम् । अन्यस्य हि टेरित्येव सिद्धः । लुगित्येतदत्र
नानुवर्त्तते । तथाहि सति न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधाद् गुणो न स्यात् ।
इमनिज्ग्रहणमुत्तरार्थम् । इतरौ तु तृशब्दस्येति भवतः ॥

टेः ॥ १५५ ॥

भस्य टेलोपो भवति इष्टेमेयस्सु परतः । पटु । पटिष्ठः । पटि-
मा । पंटीयान् । लघु । लघिष्ठः । लघिमा । लघीयान् ॥ णाविष्ठवत्प्रा-
तिपदिकस्य कार्यं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । पुंवद्भाष-
रभावटिलोपयणादिपरार्थम् । पुंवद्भाषः । एनीमाचष्टे, एतयति । श्येत्-
यति । तसिलादिष्वाकृत्वसुच इति इष्टे पुंवद्भाष उक्तः । रभावः । पृथु-
माचष्टे, प्रथयति । म्रदयति । टिलोपः । पटुमाचष्टे पटयति । लघयति ।
यणादिपरम् । स्थूलमाचष्टे, स्थवयति * । भारद्वाजीयास्तु पठन्ति ।
णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य पुंवद्भाषरभावटिलोपयणादिपरविन्मतोर्लुक्कन-
र्थमिति । स्रगिष्णमाचष्टे, स्रजयति । वसुमन्तमाचष्टे, वसयति । युवान-
माचष्टे, यवयति । कनयति । एतदुभयमप्युदाहरणमात्रं न परिगणनम् ।
प्रादयोपि हीष्यन्ते । प्रियमाचष्टे, प्रापयति ॥

स्थूलदूरयुवइत्स्वत्त्विप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ॥ १५६ ॥

स्थूल दूर युव इत्स्वत्त्विप्र क्षुद्र इत्येतेषां यणादिपरं लुप्यति इष्टे-

* दवयतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

मेयस्सु परतः, पूर्वस्य च गुणो भवति । स्थूल । स्थविष्टः । स्थीयान् ।
दुर । दविष्टः । दवीयान् । युवन् । यविष्टः । यवीयान् । इस्व । इसि-
ष्टः । इसीयान् । इसिमा । त्विप्र । त्वेपिष्टः । त्वेपीयान् । त्वेपिमा ।
इस्वत्विप्रत्तुद्रशब्दाः पृष्ठादिषु पठ्यन्ते । सुद्र । तोदिष्टः । तोदीयान् ।
तोदिमा । परग्रहणं किम् । यविष्टः । यवीयान् । इसिष्टः । इसीयात् ।
इत्यत्र पूर्वस्य यणादेर्लोपो मा भूत् । पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धप्रदीर्घवृन्दारकाणां

प्रस्थस्फवर्बहिर्गर्वर्षिचब्द्राघिवृन्दाः ॥ १५७ ॥

प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल गुरु वृद्ध वृप्र दीर्घ वृन्दारक इत्येतेषां
प्र स्थ स्फ वर् बहिर् गर् वर्षि च्च्द्राघि वृन्द इत्येते यथासंख्यमादेशा
भवन्ति इष्टमेयस्सु परतः । प्रिय । प्रेष्टः । प्रेमा । प्रेयान् । स्थिर । स्थेष्टः ।
स्थेयान् । स्थेमा । स्फिर । स्फेष्टः । स्फेयान् । उरु । वरिष्टः । वरिमा ।
वरीयान् । बहुल । बहिष्टः । बहीयान् । बहिमा । गुरु । गरिष्टः ।
गरीयान् । गरिमा । वृद्ध । वर्षिष्टः । वर्षीयान् । वृप्र । च्चपिष्टः । च्चपी-
यान् । दीर्घ । द्राघिष्टः । द्राघीयान् । द्राघिमा । वृन्दारक । वृन्दिष्टः ।
वृन्दीयान् । प्रियोरुगुरुबहुलदीर्घाः पृष्ठादिषु पठ्यन्ते । तेनान्येषामिम-
निञ्च न भवतीति नोद्यद्ब्रियते ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १५८ ॥

बहोरुत्तरेषामिष्टमेयसां लोपो भवति तस्य च बहोः स्थाने भू इत्यय-
मादेशो भवति । भूयान् । भूमा । बहुशब्दः पृष्ठादिषु पठ्यते । बहोरिति
पुनर्ग्रहणं स्थानित्त्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि प्रत्ययानामेव भूभावः
स्यात् ॥

इष्टस्य यिट् च ॥ १५९ ॥

बहोरुत्तरस्य इष्टस्य यिट्तागमो भवति बहोश्च भूरादेशो भवति ।
भूयिष्टः । लोपापवादो यिट्तागमः तस्मिन्निकार उच्चारणार्थः ॥

ज्यादादीयसः ॥ १६० ॥

ज्यादुत्तरस्य ईयस आकार आदेशो भवति । ज्यायां । लोपस्य
यिटा व्यवहितत्वादादित्युच्यते । लोपे हि सति अङ्गकारइति दीर्घ-
त्वेन ज्यायानिति सिध्यति ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६१ ॥

रशब्द आदेशो भवति ऋकारस्य हलादेर्लघोरिष्टमेयस्सु परतः ।
प्रथिष्टः । प्रथीयान् । प्रथिमा । म्रदिष्टः । म्रदीयान् । म्रदिमा । ऋत
इति किम् । पटिष्टः । पटिमा । पटीयान् । हलादेरिति किम् । अजिष्टः ।
अजिमा । अजीयान् । लघोरिति किम् । ऋणिष्टः । ऋणीयान् । ऋणिमा ।
परिगणनमत्र कर्तव्यम् ॥

‘पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।
परिपूषं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

तत इह न भवति । कृतमाचष्टे कृतयति । मातरमाचष्टे, मात-
यति । भ्रातयति ॥

विभाषर्जोऽह्नुन्दसि ॥ १६२ ॥

ऋजु इत्येतस्य ऋतः स्थाने विभाषा रेफ आदेशो भवति इष्टमेयस्सु
परतश्चन्दसि विषये । रजिष्टमेति पन्थानम् । त्वमृजिष्टः ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥

एकान् यद्वसन्नकं तद्विष्टमेयस्सु परतः प्रकृत्या भवति । स्रग्विचि-
त्येतस्य विच्रन्तस्य स्रजिष्टः । स्रजीयान् । स्रजयति । सुग्वदित्येतस्य मत्व-
न्तस्य सुचिष्टः । सुचीयान् । सुचयति । एकाजिति किम् । वसुमदित्ये-
तस्य वसिष्टः ॥ प्रकृत्या ऽके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥ * ॥ अके प्रत्यये
परतो राजन्य मनुष्य युवचित्येति प्रकृत्या भवन्ति । राजन्यानां समूहो,
राजन्यकम् । मनुष्याणां समूहो, मानुष्यकम् । आपत्यस्य च तद्वित्तेनासी-

ति यलोपः प्रकृतिभावेन न भवति । यूनेव भावः, यौखनिका । मनोज्ञा-
दित्वाद् युञ् । सन् नस्तद्वित्तवति टिलोपो न भवति ॥

इनण्यनपत्ये ॥ १६४ ॥

इक्षन्तमनपत्यार्थेण परतः प्रकृत्या भवति । सांकूटिनम् । सारा-
विणम् । साम्राजिनम् । अभिविधौ भावइनण्य अणिनुणो इत्यण * ।
स्रग्विण इदं, साग्विणम् । अणीति किम् । दण्डिनां समूहो, दाण्डम् ।
अनुदात्ताश्वरेजित्युप्रस्थयः । अनपत्यइति किम् । मेधाविने उपत्यं, मेधावः ॥

गाथिविदथिकेशिगणपणिनश्च ॥ १६५ ॥

गाथिन् विदथिन् केशिन् गणिन् पणिन् इत्येते चाणिं प्रकृत्या
भवन्ति । गाथिनो उपत्यं, गाथिनः । वैदथिनः । केशिनः । गणिनः ।
पाणिनः । अपत्यार्थोयमारम्भः ॥

संयोगादिश्च ॥ १६६ ॥

संयोगादिश्च इनणि प्रकृत्या भवति । शङ्खिनो उपत्यं, शाङ्खिनः ।
माद्रिणः । वाज्जिणः ॥

अन् ॥ १६७ ॥

अन्तमणि प्रकृत्या भवति अपत्ये चानपत्ये च । सामानः । वैमनः ।
सौत्वनः । जैत्वनः ॥

ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥

यकारादौ च तद्विते उभावकर्मणोरर्थयोरान् प्रकृत्या भवति, ।
सामसु साधुः, सामन्यः । ब्रह्मण्यः । अभावकर्मणोरिति किम् । राज्ञो
भावः कर्म वा, राज्यम् । राज्ञिति पुराहितादिषु पठ्यते, ततोयं
यक् प्रत्ययः ॥

आत्माध्वानी खे ॥ १६९ ॥

आत्मन् अध्वन् इत्येता खे परतः प्रकृत्या भवतः । आत्मने हित,

* अभिविधावित्कारम् इत्यण इत्यन्तः पाठो बहुव्र नास्ति ।

आत्मनीतः । अध्वानमलङ्कामी, अध्वनीनः । खरति किम् । प्रत्यात्मम् ।
प्राध्वम् । प्रत्यात्ममित्यव्ययीभावे ऽनश्चेति समासान्तष्टप्रत्ययः ।
प्राध्वमित्युपसर्गादध्वान इति अष्टप्रत्ययः ॥

न मूर्ध्वा ऽपत्ये ऽवर्म्मणः ॥ १७० ॥

मूर्ध्वां ऽन् अवर्म्मणोणि परतो ऽपत्येर्धे न प्रकृत्या भवति । सुषा-
म्नो ऽपत्यं, सौषामः । चान्द्रसामः । मूर्ध्वा इति किम् । सौत्वनः । अप-
त्यइति किम् । वर्म्मणा परिवृत्तो रघः, चार्म्मणः । अवर्म्मण इति किम् ।
चक्रवर्म्मणो ऽपत्यं, चाक्रवर्म्मणः ॥ मूर्ध्वावृत्तिषुधे वा हितनाम्न इति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ हितनाम्नोपत्यं, हितनामः । हितनामनः ॥

ब्राह्मो जातौ ॥ १७१ ॥

योऋषिभागोत्रं क्लियते । ब्राह्म इत्येतदपत्याधिकारेणि सामर्थ्या-
दपर्यादन्वत्राणि टिलोपाद्ये निपात्यते । ब्राह्मो गर्भः । ब्राह्ममस्त्रम् ।
ब्राह्मं हृषिः । ततो जातौ । अपत्यइत्येव । अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टि-
लोपो न भवति । ब्रह्मणोपत्यं, ब्राह्मणः । अपत्यइत्येव । ब्राह्मी शौषधिः ॥

कार्म्मस्ताच्छील्ये ॥ १७२ ॥

कार्म्म इति ताच्छील्ये टिलोपो निपात्यते । कार्म्मशीलः, कार्म्मः ।
शीलं कृत्रादिभ्यो ण इति णप्रत्ययः । यद्वेवं, किमर्थमिदं, नस्तद्वृत्तइत्येव
टिलोपः सिद्धः । सत्यमेतत् । ज्ञापकार्थं तु । एतज् ज्ञापयति ताच्छी-
लिके षे ऽणकृतानि भवन्तीति । तेन चोरी तापसीति णान्तादपीकारः
सिद्धो भवति । ताच्छील्यइति किम् । कार्म्मण इदं, कार्म्मणम् ॥

श्रीक्षमनपत्ये ॥ १७३ ॥

श्रीक्षमित्यनपत्येणि टिलोपो निपात्यते । श्रीक्षं ऋदम् । अनपत्य-
इति किम् । उक्षो ऽपत्य, मैक्षः । षपूर्वहन्धृतराज्ञामिणि इत्यलोपः ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनार्थवर्णिकजैह्याग्निनेयवासिनाय-
निधौणइत्यधैवत्यसारवैष्वाकमैत्रेयश्चिरण्मयानि ॥ १७४ ॥

दाण्डिनायनं हास्तिनायनं आथर्वणिकं जैह्वाग्निनेयं वासिनायनि
 भौणहृत्य धीवत्य सारथ ऐत्वाक मैत्रेय हिरण्यमय इत्येतानि निपात्यन्ते ।
 दण्डिन् हस्तिन् इत्येतौ नडादिषु पठ्यते, तयोरायने परतः प्रकृतिभावा
 निपात्यते । केषां चित्सु हस्तिचित्ति नडादिषु न पठ्यते । तेषामत एव निपात-
 नात् फगपि भवति । दण्डिनोपत्यं, दाण्डिनायनः । हस्तिनेभ्यस्यं, हास्ति-
 नायनः । आथर्वणित्ति वसन्तादिषु पठ्यते । आथर्वणा प्रोक्तो यन्त्यापि उप-
 चाराद् आथर्वणित्युच्यते । तमधीते यः स, आथर्वणिकः । इके प्रकृतिभावा
 निपात्यते । जिह्वाशिनिति शुभादिषु पठ्यते । तस्य एये परतः प्रकृति-
 भावा निपात्यते । जिह्वाशिनेो ऽपत्यं, जैह्वाग्निनेयः । वासिनो ऽपत्यम्,
 उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिञ् । तत्र प्रकृतिभावा निपात्यते । वासि-
 नायनिः । भूणहन् धीवन् इत्येतयोः घ्यञि तपरस्तकारादेशो निपात्यते ।
 भूणघ्नो भावः, भौणहृत्यम् धीवो भावो, धीवत्यम् । हनस्तोचिणल्लेखरिति
 यत्तत्त्वं तद्वातुप्रत्ययएवेति भौणघ्नो वाचंघ्न इत्यत्र न भवत्यतेः भौण-
 हृत्ये तत्त्वं निपात्यते । सारथ इति सरथ् इत्येतस्य अणि परतो ऽयुशब्द-
 लोपो निपात्यते । सरथ्यां भवं, सारथमुदक्रम् । ऐत्वाक इति स्वरसर्व-
 नात्वा एकश्रुत्या पठ्यते । ततोयमाद्युदात्तोदात्तश्च निपात्यते ।
 इत्वाकोरपत्यं, जनपदशब्दात्तच्चियादञित्यञ् । तत्र उकारलोपो निपात्यते ।
 ऐत्वाकः । इत्वाकृषु जनपदेषु भवः कोपधादणित्यण् । ऐत्वाकः ।
 मैत्रेय इति मित्रयुशब्दो गृह्यादिषु पठ्यते, ततो ठञि कृते यादेरियादेशा-
 धीवो युशब्दलोपो निपात्यते । मित्रयोरपत्यं, मैत्रेयः । अथ किमर्थं मित्र-
 युशब्दो बिदादिष्वेव न पठ्यते तत्राञि कृते यादेरिति दयादेशेनेव
 मिदुमेवं च लेभ्यार्थं निपातनं कर्त्तव्यं न भवति, यस्कादिषु च बहुषु
 लुगर्थः पाठो न कर्त्तव्यो भवति, मित्रयथ इत्यञ् इत्येव हि लुकः सिद्धत्वात् ।
 नैतदस्ति । मित्रयूणां संघ इत्यत्र गोत्रचरणानुषं बाधित्वा मैत्रयकः
 संघ इत्यत्र संघानुलक्षणेष्वप्यञिजामणित्यण् प्राप्नोति । हिरण्यमयमिति
 हिरण्यस्य मयटि यादिलोपो निपात्यते, हिरण्यस्य विकारः, हिरण्यमयः ॥

कृत्यवास्तवनास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि ॥ १७५ ॥

कृत्य वास्तव वास्त्व माध्वी हिरण्यय इत्येतानि निपात्यन्ते
छन्दसि विषये । अस्तु वास्तु इत्येतयोरेति यथादेशे निपात्यते । अतौ भवम्,
कृत्यम् । वास्तौ भवं, वास्तवम् । वस्तुशब्दस्याणि यथादेशे निपात्यते
वस्तुनि भवो, वास्त्वः । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यथादेशे निपात्यते ।
माध्वीर्नः सन्वोवधीः । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो
निपात्यते । हिरण्ययम् ॥

इत्युपाध्यायश्रीवामनकृतायां काशिकायां षष्ठ्याध्यायस्य चतुर्थः
पादः ॥ समाप्तरचायं षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्रमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

युवारनाकौ ॥ १ ॥

यु वु इत्येतयोस्तुष्टविशेषणयोरनुनासिकयणोः प्रत्यययोगंह्रणं,
तयोः स्थाने यथासङ्गमन अक इत्येतावादेशौ भवतः । योरनः ।
वारकः । नन्द्यादिभ्यो ल्युः । नन्दनः । रमणः । सायमादिभ्यस्त्पुल्लौ
तुट् । सायंतनः । चिरंतनः । एवुत्तृचौ । कारकः । हारकः । वासुदेवार्जु-
नाभ्यां वुन् । वासुदेवकः । अर्जुनकः । अनुनासिकयणोरिति किम् ।
ऊर्णाया युस् । ऊर्णायुः । भुजिमृद्भ्यां युत्त्यकौ । भुज्युर्मृत्युरिति । एव-
मादीनां हि यणानुनासिकत्वं न प्रतिज्ञापते, प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणि-
नीयाः । युवोरिति निर्द्वंशाद् वृन्दैकवद्भावपक्षे ऽनित्यमागमशासभमिति
नुम् न क्रियते । नपुंसकलिङ्गता वा लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति
न भवति । इतरतरयोगपक्षे तु छान्दसो वर्णलोपो ऋद्धव्यः ॥

युवोश्चेद् द्वित्वनिर्द्वंशो द्वित्वे यत्तु प्रसज्यते ।

अथ सेष्टैकवद्भावः कथं पुंसद्ववेदयम् ॥

द्वित्वे नैगमिको लोप एकत्वे नैमपित्यता ।

अशिष्यत्वाद्वि लिङ्गस्य पुंसत्वं वेह समाश्रितम् ॥

आयनेयीनीयियः फढस्ख्छर्घा प्रत्ययादीनाम् ॥ २ ॥

आयन् एय ईन् ईय् इय् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यं फ ठ ख क्
घ इत्येतेषां प्रत्ययादीनाम् । फ इत्येतस्यायनादेशो भवति । नडादिभ्यः
फक् । नाडायनः । चारायणः । ठस्य एपादेशो भवति । स्त्रीभ्यो ठक् ।
सौपर्ण्यः । घैनतेयः । खस्य ईनादेशो भवति । कुलात्खः । आठप्रकुलीनः ।
आत्रियकुलीनः । छस्य ईपादेशो भवति । घृष्टाच्छः । गर्गीयः । वारसीयः ।
घ इत्येतस्येयादेशो भवति । तत्राद्घः । तत्रियः । प्रत्ययग्रहणं किम् ।
फक्कति । ठैकते । खनति । छिनत्ति । घूर्णते । आदियग्रहणं ईकम् ।
ऊरुदघ्नम् । जानुदघ्नम् । एते आयनादयः प्रत्ययोपदेशकालेष्व्, भवन्ति ।
कृतेष्व्तेषु प्रत्ययाद्घुदात्तत्वं भवति । तथा च घच्छौ चेति घचश्चिक्त्-
रणमर्थवद्भवति । शङ्खः । षण्ठः * , इत्येवमादीनां हि उणादयो बहु-
लमिति बहुलवचनादादेशा न भवन्ति । अतेरीयडिति घ्वा वचनं ज्ञापकं
धातुप्रत्ययानामादेशाभावस्य † । एजेः खश् पदसञ्जविशसृशो, घाञ-
त्येवमादिषु तु इत्संज्ञया भवितव्यम् । तद्विधेषु हि खकारघकारयोरादे-
शवचनमवकाशवदितिस्संज्ञां बाधितुं नोत्सहते । आयनीनोर्त्कारस्येत्सं-
ज्ञायां प्राप्तायां प्रतिविधातव्यं नित्कार्ये हि संभवति ॥

भोऽन्तः ॥ ३ ॥

प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते, आदियग्रहणं निवृत्तम् । प्रत्ययावयवस्य भस्य
अन्त इत्ययमादेशो भवति । कुर्वन्ति । सुन्वन्ति । चिन्वन्ति । अद्य श्वा
विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्ते । जूविशिभ्यां भक्ष् । जरन्तो, वेर्शन्तः ।
प्रत्ययस्येत्येव । उक्तिता । उक्तिताम् । उक्तिताव्यम् । अस्मिन्नप्यन्तादेशो
कृते, प्रत्ययाद्घुदात्तत्वं भवति । तथा च भचश्चिक्त्करणमर्थवद्भवति ॥

अदभ्यस्तात् ॥ ४ ॥

अभ्यस्ताद्द्वात्तरस्य भकारस्य आदित्ययमादेशो भवति । ददति ।

* शमेः खः षणो ठः शङ्खः षण्ठः, इति पाठः पुस्तकान्तरे ।

† धातुविहितप्रत्ययानामादेशा न भवन्तीति कुत्र चित्पाठः ।

द्वत् । द्रधति । द्रधत् । जत्ति । जत्तु । जायति । जायतु । अन्ता-
देशापवादोयं सुसादेशेन तु बाध्यते । अददुः । अदधुः * । अत्राप्यादेशे
कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥

• आत्मनेपदेषु यो भ्रकारस्तस्यानकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादित्ययमा-
देशो भवति । चिन्वते । चिन्वताम् । अचिन्वत । लुनते । लुनताम् ।
अलुनत । आत्मनेपदेष्विति किम् । चिन्वन्ति । लुनन्ति । अनत इति किम् ।
व्यवन्ते । पूषन्ते । नित्यत्वाच्च विकरणे कृते भोन्तादेशेन भवितव्यमि-
त्यदादेशो न भवति । अनकारान्तेनाङ्गेन भ्रकारविशेषणं किम् । इह
मा भूत् । अद्य श्वो विज्ञनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयन्ते ॥

शीङो रुट् ॥ ६ ॥

• शीङोङ्गादुत्तरस्य ऋदेशस्यातो रुडागमो भवति । शेरते । शेर-
ताम् । अशेरत । रुडयं परादिः क्लियते । स यदि भ्रकारस्यैव स्याददा-
देशो न स्यादित्यत एवायमादेशस्यागमो विधीयते । सानुबन्धग्रहणमयङ्लु-
गर्थम् । तेनेह न भवति । व्यतिशेष्यते ॥

वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ ॥

वेत्तेरङ्गादुत्तरस्य ऋदेशस्यातो विभाषा रुडागमो भवति । संवि-
दते । संविदते । संविदताम् । संविदताम् । समविदत । समविदत ।
वेत्तिरिति लुग्विकरणस्येवं ग्रहणम् । इह मा भूत् । विन्दते । विन्दते ।
विन्दते इति ॥

बहुलं कन्दसि ॥ ८ ॥

• कन्दसि विषये बहुलं रुडागमो भवति । दंवा अदुह । गन्धर्वा
अप्सरमो अदुह । दुहेर्लङि भ्रकारस्यादादेशे कृते इह । लोपस्त आत्मनेप-
देष्विति सकारलोपः । न च भवति । अदुहत् । बहुलवचनाद्वन्यत्रापि

• अजसुरजागरित्वाधिकं पुस्तकान्तरे ।

भवति । अदृशमस्य केतवः । अदृशोऽङ्गि गुण इत्येतदपि बहुलवचना-
देवाच्च न भवति ॥

अतो भिस ऐस् ॥ ८ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य भिस ऐसित्ययमादेशो भवति । वृत्तैः ।
प्लवैः । अतिअरसैः । अरामतिक्कान्तेरिति विष्टस्य समासे इत्से इत्स्यत्वे-च
भिस ऐसादेशो भवति । एकदेशविकृतमनन्यवद्ववतीति अरशब्दस्य अर-
सादेशः । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषेयम-
नित्या कष्टाय क्रमणइति निर्देशात् । अत इति किम् । अग्निभिः ।
वायुभिः । तपरकरणं किम् । खट्वाभिः । मालाभिः ॥

एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत ऐस्क भविष्यति ।

कृतेष्येत्वे भौतपूर्व्यादैस्तु नित्यस्तथा सति ॥

अत इत्यधिकारो जसः शीति यावत् ॥

बहुलं कन्दसि ॥ १० ॥

कन्दसि विषये बहुलमैसादेशो भवति । अत इत्युक्तमनतोपि
भवति नद्वैरिति । अतो न भवति । देवेभिः सर्वभिः पोक्तमिति ॥

नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥

इदम् अदस् इत्येतयोरेककारयोर्भिस ऐस् भवति । एभिः । अ-
मीभिः । अकोरिति किम् । इमकैः । अमुकैः । अकोरित्येतदेव प्रतिषे-
धवचनं ज्ञापकं तन्मध्यपतितस्तद्वहणेन एह्यतइति । इदमदसोः कादि-
ति मोक्तं, विपरीतोपि नियमः संभाव्येत इदमदसोरैव कादिति । ततश्चैह
न स्यात् । सर्वकैः । विश्वकैः । इह च स्यादेव । एभिः । अमीभिः ।
प्रतिषेधकरणं विपरीतनियमनिवृत्त्यर्थम् * ॥

टाङ्सिङ्सामिनात्स्याः ॥ १२ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरेषां टाङ्सिङ्साम् इन आत् स्य इत्येते आदे-

* ततश्चेहेत्यारभ्य निवृत्त्यर्थमित्यन्तः पाठः क्व चित्युक्तके नास्ति ।

शा भवन्ति यथासंख्यम् । टा इत्येतस्येनादेशो भवति । वृत्तेषु । प्रुत्तेषु ।
 ङसीत्येतस्य आत् । वृत्तात् । प्रुत्तात् । ङसित्येतस्य स्यादेशो भवति ।
 वृत्तस्य । प्रुत्तस्य । अत इति क्तिम् । सख्या । पत्या । अतिजरसिन अति-
 जरसादिति के विदिच्छन्ति । यथा तु भाष्ये तथा नैतदिष्यतइति ल-
 स्यते ॥

डेर्यः ॥ १३ ॥

डेरिति चतुर्थ्यैकवचनस्य यहणम् । अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य डे इत्ये-
 तस्य य इत्ययमादेशो भवति । वृत्ताय । प्रुत्ताय । अत इत्येव । सख्ये । पत्ये ।
 संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषेयमनित्या तेन
 दीर्घा भवति ॥

सर्वनाम्नः स्मै ॥ १४ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्य डेः स्मै इत्ययमादेशो भवति ।
 सर्वस्मै । विश्वस्मै । यस्मै । कस्मै । तस्मै । अत इत्येव । भवते । अ-
 थोत्रास्मै इत्यन्वादेशे ऽशादेशे एकादेशः प्राप्नोति तत्रान्तरङ्गत्वादेका-
 देशात्पूर्व स्मैभावः क्लियते पश्वादेकादेश इति ॥

ङसिङ्योः स्मात्स्मिन् ॥ १५ ॥

ङसि ङि इत्येतयोरकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरयोः स्मात् स्मिन्
 इत्येतावादेशो भवतः । ङसीत्येतस्य स्मात् । सर्वस्मात् । विश्वस्मात् ।
 यस्मात् । तस्मात् । कस्मात् । ङीत्येतस्य स्मिन् । सर्वस्मिन् । विश्व-
 स्मिन् । यस्मिन् । तस्मिन् । अन्यस्मिन् । अत इत्येव । भवतः । भवति ।
 सर्वनाम्न इत्येव । वृत्तात् । वृत्ते ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः सर्वनाम्न उत्तरयोर्ङसिङ्योः स्मात् स्मिन् इत्ये-
 तावादेशो वा भवतः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वं । परस्मा-
 त् । परात् । परस्मिन् । परे । अवरस्मात् । अवरात् । अवरस्मिन् । अ-

धरे । दक्षिणस्मात् । दक्षिणात् । दक्षिणस्मिन् । दक्षिणे । उत्तरस्मात् ।
उत्तरात् । उत्तरस्मिन् । उत्तरे । अपरस्मात् । अपरात् । अपरस्मिन् ।
अपरे । अधरस्मात् । अधरात् । अधरस्मिन् । अधरे । स्वस्मात् । स्वात् ।
स्वस्मिन् । स्वे । अन्तरस्मात् । अन्तरात् । अन्तरस्मिन् । अन्तरे । नवभ्य
इति किम् । त्यस्मात् । त्यस्मिन् ॥

जसः शी ॥ १७ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम् उत्तरस्य जसः शीत्ययमादेशो भवति । सर्वे ।
विश्वे । ये । के । ते । दीर्घाच्चारणमुत्तरार्थम् । ऋषुणी । जतुनी ॥

औड आपः ॥ १८ ॥

आबन्तादङ्गादुत्तरस्यौडः शीत्ययमादेशो भवति । खट्वे निष्ठतः ।
खट्वे पश्य । बहुराजे । कारीषगन्धे । डकारः सामान्यग्रहणाद्यः । औटोपि
ग्रहणं यथा स्यात् ।

औकारोयं शीविधौ डिद्रुहीतो
डिच्चास्माकं नास्ति कोयं प्रकारः ।
सामान्यार्थस्तस्य चासंज्ञनेस्मि-
न्डित्कार्यं ते श्यां प्रसक्तं स दोषः ॥
डित्वे विद्वान्दुर्णनिर्द्वेशमात्रं
घर्णे यत्स्यात्तत्र विद्वान्दोषो
घर्णेश्चायं तेन डित्वेऽप्यदोषो
निर्देशाय पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥

नपुंसकाच्च ॥ १९ ॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरस्य औडः शी इत्ययमादेशो भवति । कुण्डे
तिष्ठतः । कुण्डे पश्य । यस्येति लोपः प्रः ॥ श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥
इति न भवति । दधिनी । मधुनी । ऋषुणी । जतुनी ॥

जशशासोः शिः ॥ २० ॥

नपुंसकाद्गुणदुत्तरयोर्जशसोः शि इत्ययमादेशो भवति । कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य । दधीनि । मधूनि । जूपणि । जंतूनि । जसा सहचरितस्य शसो यह्यादिह न भवति । कुण्डशो ददाति । वनशः प्रविशन्तीति ॥

अष्टाभ्य औश ॥ २१ ॥

अष्टाभ्य इति कृताकारोष्ठशब्दो यद्भवति । तस्मादुत्तरयोर्जशसोरौ-
शित्ययमादेशो भवति । अष्टो तिष्ठन्ति । अष्टो पश्य । कृताकारस्य यह्यं
किम् । अष्ट तिष्ठन्ति । अष्ट पश्य । एतदेव कृतात्वस्य यह्यं ज्ञापकम-
ष्टन आ विभक्तावित्यास्विकल्पस्य । यह्यो लुगित्यस्यायमपवादो ना-
प्राप्ते तास्मिन्नित्युच्यते । यस्तु सुपो धातुप्रातिपदिक्योरिति तस्मि-
न्प्राप्ते चाप्राप्ते चेति स न बाध्यते । अष्टपुत्रः । अष्टभार्यः इति ।
तदन्तयह्यमन्त्रेण्यते । परमाष्टो । उत्तमाष्टो । प्रियाष्टान इत्यत्रास्व-
स्याभावाद्दौशत्वं न भवति ॥

षट्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥

षट्संज्ञकेभ्य उत्तरयोर्जशसोर्लुग्भवति । षट् तिष्ठन्ति । षट्
पश्य । पञ्च । सप्त । नव । दश । षट्प्रधानात्तदन्तादपि भवति ।
परमषट् । उत्तमषट् । यत्र तूपसर्जनं षट् ततो न भवति । प्रियषष्ः, प्रि-
यपञ्चान इति ॥

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ २३ ॥

सु अम् इत्येतयोर्नपुंसकादुत्तरयोर्लुग्भवति । दधि तिष्ठति । दधि
पश्य । मधु तिष्ठति । मधु पश्य । जपु । जतु । तद्वास्वणकुलमित्यत्र
लुका त्यदादात्वं बाध्यते पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यत्वाद्वा । लुको हि नि-
मित्तमतोमिति लक्षणान्तरेण विहन्यते न पुनस्त्यदादात्वेनैव, यस्य च
लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदन्तित्वं भवति ॥

अतो ऽम् ॥ २४ ॥

अकारान्तात्नपुंसकादुत्तरयोः स्वमोरमित्ययमादेशो भवति । कुण्डं

तिष्ठति । कुण्डं पश्य । वनम् । पीठम् । मकारः कस्माच्च क्रियते । दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥

अद्द् इतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥

इतरादिभ्यः परयोः स्वमोरद्द् इत्ययमादेशो भवति । कतरत्तिष्ठति । कतरत्पश्य । कतमत्तिष्ठति । कतमत्पश्य । इतरत् । अन्यतरत् । अन्यत् । पञ्चभ्य इति किम् । नेमं तिष्ठति । नेमं पश्य । डित्करणं किम् । कतरत्तिष्ठतीभ्यश्च पूर्वसवर्णदीर्घा मा भूत् । इह तु कतरत्पश्येति स्थानिषद्वावादिमि पूर्वत्वेनापि सिद्धति । एवं तर्हि तत्परादेश एव कस्माच्च विधीयते, हे कतरदिति संबुद्धेर्लोपो मा भूत् ।

अपृक्तश्चेदमो दोषो निवृत्ते इतरादिषु ।

अद्विस्त्वाहुतरादीनां न लोपो नापि दीर्घता ॥

नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥

इतरशब्दादुत्तरयोः स्वमोश्छन्दसि विषये अद्दादेशो न भवति । इतरमितरमण्डमजायत । वाचंग्रमितरम् । छन्दसीति किम् । इतरत्काष्ठम् । इतरत्कुड्यम् । अतोमित्यस्मादनन्तरमितराच्छन्दसीति षक्तव्यं नेतराच्छन्दसीति षचनं योगविभागार्थम् ॥ एकतेराद्दि सर्वत्र छन्दसि भाषायां प्रतिषेध इष्यते ॥ एकतरं तिष्ठति । एकतरं पश्येति ॥

युष्मदस्मद्भिर्ह्यङ्गो ङसो ऽश् ॥ २७ ॥

युष्मदस्मदित्येताभ्यामुत्तरस्य ङसो ऽशित्ययमादेशो भवति । तत्र स्वम् । मम स्वम् । शित्करणं सर्वादेशार्थम् । अन्यथा ह्यदेशव्यपदेशप्रकृत्यर्थमादेरेव स्यात् ततश्च योचीत्येतच्च स्यात् ॥

ङे प्रथमयोरम् ॥ २८ ॥

ङे इत्यविभक्तिको निर्देशः । ङे इत्येतस्य प्रथमयोश्च विभक्तयोः प्रथमाद्वितीययोर्युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरयोरमित्ययमादेशो भवति । तुभ्यं दीयते । मद्यं दीयते । प्रथमयोः । त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयम् । वयम् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ॥

शसो न ॥ २८ ॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य शसो नकारादेशो भवति । युष्मान् ब्राह्मणान् । अस्मान् ब्राह्मणान् । युष्मान् ब्राह्मणीः । अस्मान् ब्राह्मणीः । युष्मान् कुलानि । अस्मान्कुलानि * ॥

भ्यसो भ्यम् ॥ ३० ॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य भ्यसो भ्यमित्ययमादेशो भवति । युष्मभ्यं दीयते । अस्मभ्यं दीयते । भ्यमादेशे कृते शेषे लोपे च बहुवचने भक्त्येदित्येत्वं प्राप्नोति । तदङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावधिनिष्ठितस्येति न भवति । केचित्पुनरभ्यमादेशमेत्वनिवृत्त्यर्थं कुर्वन्ति । येषां तु शेषे लोपि लोपस्तेषामभ्यमादेश एव । उदात्तनिवृत्तिस्वरश्चादरेव भवति ॥

पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥

पञ्चम्या भ्यसो युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य अदित्ययमादेशो भवति । युष्मद्गच्छन्ति । अस्मद्गच्छन्ति ॥

एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥

पञ्चम्या एकवचनस्य युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति । त्वद्गच्छन्ति । मद्गच्छन्ति ॥

साम आकम् ॥ ३३ ॥

साम इति षष्ठीबहुवचनमागतसुद्धे रक्ष्यते । तस्य युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्याकमित्ययमादेशो भवति । युष्माकम् । अस्माकम् । अथ किमर्थमागतसुद्धे रक्ष्यते । नद्यादेशत्रिधानकाले सुद्विद्यते । तस्यैव तु भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थम् । आदेशे कृते हि शेषे लोपे युष्मदस्मदोरन्तारान्तत्वात्सुट प्राप्नोति । स स्यान्नित्यन्तर्भूतत्वाच्चिन्वते । दीर्घाच्चारणं सर्वयोर्दीर्घार्थम् । अकामि तु सति व्रस्वकारणे तद्विधानसामर्थ्यादेव सर्वयोर्दी-

* तस्माच्छसो नः पुंसोति सिद्धे स्त्रीनपुंसकार्षे चचनम् । अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

घृत्वं न प्राप्नोति । तंत्सामर्थ्यमेत्वं प्रति भविष्यतीति । अकारंकरणमेत्व-
निवृत्त्यर्थमिति । अतो गुणे पररूपत्वं स्यात् ॥

आत औ णलः ॥ ३४ ॥

आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य णल औकारादेशो भवति । पपौ । त-
स्यौ । जग्लौ । मस्यौ । अत्रौत्वमेकादेशः स्थानिवद्भावो द्विर्वचनमित्य-
नेन क्रमेण कार्याणि क्रियन्ते । एकादेशादनवकाशत्वाद्दौत्वं द्विर्वचनादपि
परत्वादेकादेश इति ॥

तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्याम् ॥ ३५ ॥

तु हि इत्येतयोराशिषि विषये तातडादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ।
जीवताद्वान् । जीवतात्त्वम् । जीवतु भवान् । जीव त्वम् । डिङ्कारणं
गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमिति सर्वादेशस्तातङ्गवति । डिङ्वाच्चास्य स्थानिव-
द्भावात्प्रत्यस्त्वं प्राप्नोति तद्विवर्त्तते, डिङ्च पित्त भवति । तेन ब्रुव ईडिङ्गिति
ब्रूताद्ववानितीणं न भवति । आशिषीति किम् । यामं गच्छतु भवान् ।
गच्छ त्वम् ।

तातडि डिङ्त्वं संक्रमकृत्स्यादन्यविधिश्चेत्तच्च तथा न ।

हेरधिकारे हेरधिकारो लोपविधौ तु ज्ञापकमाह ॥

तातङ्गे डिङ्त्वसामर्थ्याच्चायमन्यविधिः स्मृतः ।

न तद्वदनडादीनां तेन तेष्वन्यविकारजाः ॥

विदेः शतुर्वसुः ॥ ३६ ॥

विद ज्ञानइत्येतस्माद्वातोत्तरस्य शतुर्वसुरादेशो भवति । विद्वान् ।
विद्वसौ । विद्वंसः । स्थानिवद्भावादुगित्कार्ये सिद्धे वसेरकारकरणे
वसेः संप्रसारणमित्यत्र कसेरपि सामान्यग्रहणार्थम् । एकानुबन्धकय-
हणे न द्वानुबन्धकस्येति तदपि न भवति । तथा सत्युकारकरणमनर्थकं
स्यात् । अन्यतरस्याग्रहणं के चिदनुवर्त्तयन्ति । विदन् । विदन्तौ ।
विदन्तः ॥

समासे ऽनङ्पूर्वे क्तो ल्यप् ॥ ३७ ॥

समासे ऽनङ्पूर्वे त्वा इत्येतस्य ल्यबित्ययमादेशो भवति । प्रहृत्य । पार्श्वतःकृत्य । नानाकृत्य । द्विधाकृत्य । समासइति किम् । कृत्या । हृत्या । अनङ्पूर्वइति किम् । अकृत्या । अहृत्या । परमकृत्या । उत्तमकृत्या । अनञ्जिति हि नञा ऽन्यदनञ् नञ्सदृशमव्ययं परिगृह्यते । तेन नञ् अनव्ययं चानञ् न भवति । स्वात्वाकालकादिषु मयूरव्यंसकादिषु निपातनास्त्वत्वादेशो न भवति । अथ वा समासइति निर्द्धारणे सप्तमी । तेन त्वान्तः समास एव परिगृह्यते । स च येन विधि-स्सदन्तस्येत्यनेन तदन्तविधिना, न तु कृद्गुहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति । तथा चानङ्पूर्वइत्युच्यते । गतिकारकपूर्वस्यैव तु ग्रहणे सति नङ्पूर्वस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । नञ् न गतिर्न च कारकमिति । प्रधाय प्रस्थायेत्यादिषु हि प्रभृतीनन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गे ल्यब्बाधतएवेति ज्ञापितम् ॥

क्लापि क्वन्त्सि ॥ ३८ ॥

समासे ऽनङ्पूर्वे त्वा इत्येतस्य त्वा इत्ययमादेशो भवति अपि-शब्दाल्लयबपि भवति क्वन्त्सि विषये । कृष्णं वासो यजमानं परिधापयित्वा । प्रत्यञ्चमर्कं प्रत्यर्थयित्वा । ल्यबपि भवति । उदृत्य जुहोति । वा क्वन्त्सीति नोक्तं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेनासमासे ल्यबभवति । अर्थं तान् देवान् गतः । क्वन्त्वाधिकार आज्ञसेरसुगिति यावत् * ॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाझायाजालः ॥ ३९ ॥

क्वन्त्सि विषये सुपां स्थाने सु लुक् पूर्वसवर्णे आ आत् शे या डा झ या च् आल् इत्येते आदेशा भवन्ति । सु । अनृतरा ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते ॥ सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥ तिङ्गां तिङ्गे भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चबालं ये अश्वयूपाय तस्यति । तस्यन्तीति प्राप्ते । लुक् । आर्द्रं चर्मन् । जोहितं चर्मन् । चर्मणीति प्राप्ते । हविर्धाने । यत्सु-

* वा क्वन्त्सीत्याख्य यावदित्यन्तः पाठः कुत्र चित्युक्तके स्ति ।

† हविर्धानापेति पाठान्तरम् ।

न्वन्ति तत्सामिधेनीरन्वाहं । यस्मिन्सुन्वन्ति तस्मिन्सामिधेनीरिति प्राप्ते ।
पूर्वसबन्धः । धीती । मती । सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते ।
आ । उभा यन्तारौ । उभौ यन्तारौ इति प्राप्ते । आत् । न ताद्वाह्मणाद्
निन्दामि । न तान् ब्राह्मणानिति प्राप्ते । शे । न युष्मे वाजबन्धवः ।
अस्मे इन्द्रावृहस्पती । यूयं वयमिति प्राप्ते । यूयादेशो, वयादेशश्च
हान्दसत्वाच्च भवति । या । उर्या । धृष्ण्या । उर्या धृष्णनेति प्राप्ते ।
हा । नाभा पृथिव्याम् । नाभौ पृथिव्यामिति प्राप्ते । ह्या । अनुष्टुप्ता च्या-
वयतात् । अनुष्टुभेति प्राप्ते । याच् । साधुया । साध्विति सौर्लुकि
प्राप्ते । आल् । वसन्ता यजेत । वसन्तइति प्राप्ते ॥ इयाडियाञ्जीकाराणा-
मुपसंख्यानम् * ॥ इया । उर्विया परिधानम् । दार्विया । उर्या दारु-
णेति प्राप्ते । डियाच् । सुतेत्रिया । सुगात्रिया । सुतेत्रिया सुगात्रियेति
प्राप्ते । ईकारः । दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् । सरसि शयानमिति प्राप्ते ॥
आड्याजयारामुपसंख्यानम् * ॥ आड् । प्रबाहवा । प्रबाहुनेति प्राप्ते ।
अयाच् । स्वप्नया सच सेवनम् । स्वप्नेनेति प्राप्ते । अयार् । सिन्धुमिव
नावया । नावेति प्राप्ते * ॥

अमो मश् ॥ ४० ॥

अम् इति मिबादेशो एहते । तस्य ह्रस्वसि विषये मशादेशो
भवति । वधो वृजम् । क्रमो वृत्तस्य शाखाम् † । लुङि बहुलं ह्रस्वस्य-
माह्योगेपीत्यहागमाभावः । शित्करणं सर्वादेशार्थम् । मकारस्यापि हि
मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्यात् ॥

लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥

आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य ह्रस्वसि विषये लोपो भवति । देवा
अदुह । गन्धर्वाप्सरसा अदुह । अदुहतेति प्राप्ते । दुहामश्विभ्यां एयो

* अयारिति रेफ उपोत्तमं रितीत्युपोत्तमस्योदात्तार्थः । अधिकोयं पाठ एक-
स्मिन् पुस्तके ।

† अथधिवक्त्रमिवमिति प्राप्ते । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अध्वन्येयम् । दुग्धामिति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेतइति प्राप्ते । अपीत्य-
धिकारात् भवति । तत्र आत्मानमनृतं कुरुते । आत्मनेपदेश्विति किम् ।
वत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्बिलम् ॥

ध्वमो ध्वात् ॥ ४२ ॥

कृन्दसि विषये ध्वमो ध्वादित्ययमादेशो भवति । अन्तरैवोष्माणं
वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥

यजध्वैनमिति च ॥ ४३ ॥

यजध्वमित्येतस्य एनमित्येतस्मिन्यरतो मकारलोपः निपात्यते
वकारस्य च यकारश्कृन्दसि विषये । यजध्वैनं प्रियमेधाः । यजध्वमेन-
मिति प्राप्ते ॥

तस्य तात् ॥ ४४ ॥

'तशब्दस्य लोणमध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तादित्ययमादेशो
भवति । गात्रंगात्रमस्या नूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । ऊवध्ये गोहं
पार्थिवं खनतात् । खनतेति प्राप्ते । अस्मारत्तः संसृजतात् । संसृजतेति
प्राप्ते । सूर्यं चतुर्गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते ॥

तप्तनप्तनथनाश्च ॥ ४५ ॥

तस्येति वर्त्तते । कृन्दसि विषये तस्य स्थाने तप् तनप् तन थन
इत्येते आदेशा भवन्ति । तप् । शृणोत यावाणः । शृणुतेति प्राप्ते ।
सुनोत । सुनुतेति प्राप्ते । तनप् । संवरत्रा दधातन । धत्तेति प्राप्ते ।
तन । जुजुष्टन । जुषतेति प्राप्ते । कृन्दसत्वात् श्लः । थन । यदिष्टन ।
यदिच्छतेति प्राप्ते । पित्करणमडित्स्वार्थम् ॥

इदन्तो मसि ॥ ४६ ॥

कृन्दसि विषये मसिन्यर्थे शब्द इकारान्तो भवति । मसः सक्का-
रान्तस्य इकारागमो भवति स च तस्यान्तो भवति, तदुद्घोनेन एत्यतद-

त्यर्थः । पुनस्त्वां दीपयामसि । दीपयाम इति प्राप्ते । श्लभं भञ्जया-
मसि । भञ्जयाम इति प्राप्ते । स्वयि रात्रिं वासयामसि । वासयाम इति
प्राप्ते ॥

क्तो यक् ॥ ४७ ॥

त्वा इत्येतस्य यगागमो भवति क्त्वन्दि विषये । दत्त्वाय सञ्चितो
धियः । दत्त्वेति प्राप्ते । त्वापिक्त्वन्दीत्यस्यानन्तरमिदं कस्मान्नोच्यते ।
समासइति तत्रानुवर्त्तते ॥

इष्टीनमिति च ॥ ४८ ॥

इष्टीनमित्ययं शब्दो निपात्यते क्त्वन्दि विषये । यज्ञेः त्वाप्र-
त्ययान्तस्य ईनमादेशान्त्यस्य निपात्यते । इष्टीनं देवान् । इष्ट्वा देवानिति
प्राप्ते ॥ पीत्वीनमित्यपीष्यते ॥ चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सिद्धम् ॥

स्नात्वाद्यश्च ॥ ४९ ॥

स्नात्वी इत्येवमादयः शब्दा निपात्यन्ते क्त्वन्दि विषये । स्नात्वी
मनादिव । स्नात्वेति प्राप्ते । पीत्वी सोमस्य वावृधे । पीत्वेति प्राप्ते ।
पकारार्थोयमादिशब्दः ॥

आज्जसेरसुक् ॥ ५० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य जसेरसुगागमो भवति क्त्वन्दि विषये ।
ब्राह्मणासः पितरः सोम्यामः । ब्राह्मणाः सोम्या इति प्राप्ते । ये पूर्वासे
ऊपरस इत्यत्र परत्वादसुकि पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्छीभावः प्राप्तः ।
सङ्गदुतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति न भवति ॥

अश्वत्तीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्वचि ॥ ५१ ॥

क्त्वन्दीत्यतः प्रभृति निवृत्तम् । अश्वत्तीर वृष लवण इत्येतेषा-
मङ्गानामात्मप्रीतिविषये क्वचि परतो ऽसुगागमो भवति । अश्वस्यति
वडवा । तीरस्यति माणवकः । वृषस्यति गौः । लवणस्यत्युः । आत्म-
प्रीताविति किम् । अश्वीयति । तीरीयति । वृषीयति । लवणीयति ॥

अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्षीरलवणयोर्लालसाया-
मिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नृष्णातिरेको लालसा । अत्यत्रात्मप्रीतावपि न
भवति । अपर आह ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुभक्तव्यः ॥ * ॥
दध्यस्यति, मध्यस्यति, इत्येवमाद्यर्थम् । अपर आह ॥ सुभक्तव्यः ॥ * ॥
दधिष्यति, मधुष्यति, इत्येवमाद्यर्थम् ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ५२ ॥

आदिति वर्त्तते । अत्रर्थात्सर्वनाम्न उत्तरस्याधः सुडागमो भवति ।
सर्वेषाम् । विश्वेषाम् । येषाम् । तेषाम् । सर्वासाम् । यासाम् । तासा-
म् । आदित्येष । भवताम् । आमीति षष्ठीबहुवचनं गृह्यते, न डेराम्
नद्यामीभ्य इति, तस्य हि परत्वादाड्याटस्याटो भवन्ति । यश्च घादाम्,
आमश्च लिटि न तौ सर्वनाम्नः स्तः । सानुबन्धकाविति वा न गृह्यते ।
आमेरेति सप्रमीनिद्वंश उत्तरार्थः । इह तु सर्वनाम्न इति पञ्चमीनिद्वंश-
त्स्रादित्युत्तरस्येति षष्ठीप्रकृतिर्भविष्यति ॥

चेस्त्वयः ॥ ५३ ॥

त्रि इत्येतस्य आमि परे त्रय इत्ययमादेशो भवति । त्रयाणाम् ॥
त्रीणामित्यपि कृन्दसीष्यते ॥ त्रीणामपि समुद्राणामिति ॥

ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ ५४ ॥

ह्रस्वान्ताच्चदन्तादाबन्ताच्चोत्तरस्यामो नुडागमो भवति । ह्रस्वा-
न्ताक्तावत् । वृक्षाणाम् । वृक्षाणाम् । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् । *
नद्यान्तात् । कुमारीणाम् । किशोरीणाम् । गौरीणाम् । शार्ङ्गरीणाम् ।
लक्ष्मीणाम् । ब्रह्मबन्धूनाम् । धीरबन्धूनाम् । आबन्तात् । खट्वानाम् ।
मालानाम् । बहुराजानाम् । कारीषगन्ध्यानाम् ॥

षट्चतुर्भ्यश्च ॥ ५५ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुःशब्दाच्चोत्तरस्यामो नुडागमो भवति । षण्णाम् ।

• कर्तृणामित्यपि बहुषु पुस्तकेष्वस्ति ।

पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् । चतुर्णाम् । रेफान्तायाः
संख्यायाः षट्संज्ञा न विहिता । षड्भ्यो लुगिति लुग् मा भूत् । बहुव-
चननिर्देशादत्र संख्याप्रधानस्य ग्रहणं भवति । परमपण्याम् । परमपञ्चा-
नाम् । परमपप्तानाम् । परमचतुर्णाम् । उपसर्जनीभूतायास्तु संख्याया
न भवति । प्रियषषाम् । प्रियपञ्चाम् । प्रियचतुरामिति ॥

श्रीग्रामण्योश्कृन्दसि ॥ ५६ ॥

श्री ग्रामणी इत्येतयोश्कृन्दसि विषये आमो नुडागमो भवति ।
श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् । अयत्र सूतग्रामणीनाम् । श्रीशब्दस्य
वार्ताति विकल्पेन नदीसंज्ञा तत्र नित्यार्थं वचनम् । सूतग्रामणीनामिति
यदा सूताश्च ते ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यो भवन्ति तदर्थमिदं वचनम् ।
यदा तु सूतश्च ग्रामणीश्च सूतग्रामणि । सूतग्रामणि च सूतग्रामणि च
सूतग्रामणि चेति सूतग्रामणीनामिति, तदा ह्रस्वादित्येव सिद्धम् ॥

गोः पादान्ते ॥ ५७ ॥

गो इत्येतस्मादृश्यादान्ते वर्त्तमानादुत्तरस्यामो नुडागमो भवति ।
विद्वान्नि त्वा सत्यति शूरगोनाम् । पादान्तइति क्रिम् । गवां गोत्रमुद-
सृजे यदङ्गिरः । सर्वे विधयश्कृन्दसि विकल्प्यन्तइति पादान्तेऽपि कृ
चिच भवति । हन्तारं शत्रूणां क्रुधि विराजं गोपतिं गवाम् ॥

इदितो नुम् धातोः ॥ ५८ ॥

इदितो धातुर्नुमागमो भवति । कुडि । कुण्डिता । कुण्डितुम् ।
कुण्डितुव्यम् । हुडि । हुण्डिता । हुण्डितुम् । हुण्डितुव्यम् । कुण्डा ।
हुण्डा । इदित इति क्रिम् । पचति । पठति । अयं धातूपदेशावस्थायामेव
नुमागमो भवति, कुण्डा हुण्डेति गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्यये यथा
स्यात् । तथाहि धिन्विक्कण्योर चेति प्रत्ययविधावेव नुमनुष्क्तयोर्ग्रह-
णम् । धातुग्रहणं चेह क्रियते धातुपदेशकालेषु नुमागमो यथा स्यादि-
त्येवमर्थम् । तासिसिचोदिदित्कार्यं नास्तीत्युच्चारणार्थं निरनुनासिक
इकारः पठ्यते । अमंस्तेत्येवमादौ हि हनः सिजिति क्रिस्वविधानसामर्थ्या-

चकारलोपो न भवति । मन्तेत्यत्राप्यसिद्धवदत्राभादिति टिलोपस्यासिद्ध-
त्वाचलोपो न भवति इह कस्माच्च भवति । भेत्ता ह्येतेति । इरितां
समुदायस्येत्संज्ञेतीदित्त्वं नास्ति । अत्रयवशे पीत्संज्ञायां सत्यां गोः पादा-
न्तइतोन्तयहणमनुवर्त्तयितव्यम् । तेनान्तेदितो धातवो गृह्यन्ते ॥

शे मुचादीनाम् ॥ ५८ ॥

शे प्रत्यये परतो मुचादीनां नुमागमो भवति । मुञ्च । मुञ्चति ।
लुप् । लुम्पति । विद् । विन्दति । लिपि । लिम्पति । सिच् । सिञ्चति ।
कृत् । कृन्तति । खिद । खिन्दति । पिश । पिंशति । शे इति किम् ।
मोक्ता । मोक्तुम् । मोक्तव्यम् । मुचादीनामिति किम् । तुदति । नुदति ॥
शे तृम्फादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ के पुनस्तृम्फादयः । तृफ तृम्फ
तृप्त् । तृफ तृम्फ उक्लेशे । गुफ गुम्फ यन्थे । उभ उम्भ पूरणे । शुभ
शुम्भ शोभार्थे, इत्यत्र ये सानुषङ्गास्तृम्फादयः स्तेषामनिदितां हल उपधायाः
क्रितीत्यनुनासिकलोपे कृते सुम्बिधीयते । स च विधानसामर्थ्याच्च लुप्यते ।
तृम्फति । तृम्फति । गुम्फति । उम्भति । शुम्भति । ये तु निरनुषङ्गा-
स्तेषां तृफति तृफति गुफति उभति शुभतीत्येवं भवति ॥

मस्जिनशोर्भलादि ॥ ६० ॥

मस्जि नशि इत्येतयोरङ्गयोर्भलादौ प्रत्यये नुमागमो भवति ।
मङ्गा । मङ्गुम् । मङ्गुव्यम् । नंष्टा । नंष्टुम् । नंष्टव्यम् । भलीति किम् ।
मञ्जनम् । नशिता ॥ मस्जेरन्त्यात्पूर्वे नुममिच्छन्त्यनुषङ्गादिलोपार्थम् ॥
मग्नः । मग्नवान् ॥

रधिजभोरचि ॥ ६१ ॥

रधि जभि इत्येतयोरजादौ प्रत्यये नुमागमो भवति । रन्धयति ।
रन्धकः । साधुरन्धी । रन्धो वर्त्तते । जम्भयति । जम्भकः । साधुजम्भी ।
जम्भंजम्भम् । जम्भो वर्त्तते । परापि सती वृद्धिर्नुमा बाध्यते नित्यत्वात् ।
अधीति किम् । रद्धा । जभ्यम् ॥

नेद्यलिटि रधेः ॥ ६२ ॥

इडादावलिटि प्रत्यये परे रधेर्नुमागमो न भवति । रधिता । रधितुम् ।
रधितव्यम् । इटीति किम् । रन्धनम् । रन्धकः । अलिटीति किम् ।
ररन्धिव । ररन्धुम् । नुमि कृते संयोगान्तत्वाद्संयोगाल्लिट्कृदिति किञ्च
नास्तीति नलोपो न भवति । अथ कसौ कथं भवितव्यं, रधिवानिति ।
कथमेत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरिडागमः क्रियते ततो नुमागमस्तस्यौपदे-
शिकक्रित्वाश्रयो लोपः । अथ इटि लिटीत्येवं नियमः कस्माच्च क्रियते
लिट्येवेति नान्यत्रेति । विपरीतमप्यवधारणं संभाव्यते इत्येव लिटि ना-
न्यत्रेति । तथा हि सति ररन्धेत्यत्र न स्यात्, रधितेत्यत्र च स्यादेव ॥

रभेरशब्दोः ॥ ६३ ॥

रभेरङ्गुप्य शब्दलिङ्गवर्जिते ऽजादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति ।
आरम्भयति । आरम्भकः । साध्वारम्भी । आरम्भमारम्भम् । आरम्भो वर्त्तते ।
अशब्दोः इति किम् । आरभते । आरभे । अचीत्येव । आरब्धा ॥

लभेश्च ॥ ६४ ॥

लभेश्चाजादौ प्रत्यये शब्दलिङ्गवर्जिते नुमागमो भवति । लम्भयति ।
लम्भकः । साधुलम्भी । लम्भलम्भम् । लम्भो वर्त्तते । अशब्दोः इत्येव ।
लभते । लभे । अचीत्येव । लब्धा । लभेश्च पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आङो यि ॥ ६५ ॥

आङ् उत्तरप्य लभेर्यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति ।
आलम्भ्या गौः । आलम्भ्या वडवा । प्राङ्प्रत्ययोत्यक्तेर्नुमि कृते विहृतर्मदु-
पधत्वमिति अह्लोकार्येदिति एयत्प्रत्ययस्तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेना-
न्तस्वरत्वेनान्तस्वरितत्वं भवति । यति तु पुनश्चरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् ।
आङ् इति किम् । लभ्यः* । कथमग्निष्टोम आलभ्य इति । सर्वं विध-

* अदुपधत्वाद्यात्मन्यपान्तमेतत् । यीति किम् । आलब्धा । इत्यधिकमेकस्मि-
न्युस्तके ।

यश्छन्दसि विकल्पन्ते । अथ वा आलभ्य इत्यत्र नुमि कृते ऽनुषङ्गलोपः
क्रियते ॥

उपात्प्रशंसायाम् ॥ ६६ ॥

उपादुत्तरस्य लभेः प्रशंसायां गम्यमानायां यकारादिप्रत्ययविषये
नुमागमो भवति । उपलभ्या भवता विद्या । उपलभ्यानि धनानि ।
एयत्प्रत्ययान्तत्वाद्यन्तस्वरितत्वमेव । प्रशंसायामिति किम् । उपलभ्यम-
स्मादृषलात्किं चित् । पौरदुपधत्वाद्यत्प्रत्ययान्तमिदम् ॥

उपसर्गात्खल्वजोः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य लभेः खल्वजोः परतो नुमागमो भवति । ईष-
त्यलभः । सुप्रलभः । दुष्प्रलभः । घञि । प्रलभो, विप्रलभः । सिद्धे
सत्यारम्भो नियमार्थः । उपसर्गादेश लभेः खल्वजोः परतो नुमागमो
भवति, नान्यत्र । ईषल्लभः । लाभो वर्त्तते ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥

सुदुरित्येताभ्यां केवलाभ्यामन्योपसर्गरहिताभ्यामुपसृष्टस्य लभेः
खल्वजोः परतो नुमागमो भवति । सुलभम् । दुर्लभम् । घञि । सुलाभे
दुर्लाभः । केवलाभ्यामिति किम् । सुप्रलभः । दुष्प्रलभः । सुदुर्भ्यामिति
तृतीयां मत्वा केवलग्रहणं क्रियते । पञ्चम्यां हि व्यवहितत्वादेवाप्रसङ्गः ।
अतिसुलभमित्यत्र कर्मप्रवचनीयत्वादतेः केवल एव सुशब्द उपसर्ग इति
भवति प्रतिषेधः । यदा त्वतिशब्दे न कर्मप्रवचनीयस्तदा नुम्भवत्येषा-
तिसुलभ इति । पञ्चमीनिद्वैशपत्तेष्वेवमर्थं केवलग्रहणं कर्तव्यम् ॥

विभाषा चिह्नमूलोः ॥ ६९ ॥

चिह्नं णमुल् इत्येतयोर्विभाषा लभेर्नुम्भवति । आलाभि । आलम्भि ।
लाभम् २ । लम्भम् २ । व्यवस्थितविभाषा चेयं, तेनानुपसृष्टस्य विकल्प,
उपसृष्टस्य नित्यं नुम्भवति । प्रालम्भि । प्रलम्भम् ॥

उगिद्वां सर्वनामस्थाने ऽधातोः ॥ ७० ॥

उगितामङ्गानां धातुवर्जितानामञ्चतेश्च सर्वनामस्थाने परतो
 नुमागमो भवति । भवतु । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । इयसुन् ।
 श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । शतृ । पचन् । पचन्तौ । पचन्तः । अञ्चतेः ।
 प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । उगिदचामिति किम् । वृषत् । वृषदौ ।
 वृषदः । सर्वनामस्थानइति किम् । भवतः पश्य । श्रेयसः पश्य । अञ्च-
 तियहणं नियमार्थम्, अञ्चनेरेव धातोरन्यस्य मा भूत् । उखासत् ।
 पर्याध्वत् । अधातिरिति किम् । अधातुभूतपूर्वस्य यथा स्यात् । गोमन्तमि-
 च्छति गोमत्यति, गोमत्यतेरप्रत्ययः, गोमान् । अत्र हि धातुत्वाद् अञ्च-
 तियहणाच्च स्यात् ॥

युजेरसमासे ॥ ७१ ॥

युजेरसमासे सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । युङ् । युञ्जौ ।
 युञ्जः । असमासइति किम् । अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुजः । युजे-
 रित्तीकारनिर्द्देशाद् युज समाधावित्यस्य ग्रहणं न भवति । युजमापन्ना
 स्रपयः ॥

नपुंसकस्य भ्रूलचः ॥ ७२ ॥

नपुंसकस्य भ्रूलन्तस्याजन्तस्य च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो
 भवति । उदश्वन्ति । शङ्गन्ति । यशांसि । पर्यांसि । अजन्तस्य । कु-
 ष्णानि । वनानि । त्रूर्पाणि । जतूनि । नपुंसकस्येति किम् । अग्निचिद्वा-
 स्त्रणः । भ्रूलच इति किम् । बहुपुटि । बहुधुरि । विमलदिवि । चत्वा-
 रि । अहानि । उगिता भ्रूलन्तस्य नपुंसकस्य परत्वाद्गनेनैव नुम्भवति ।
 श्रेयांसि भूयांसि कुर्वन्ति कृषन्ति ब्राह्मणकुलानि ॥ बहूर्जि प्रतिषेधो
 वक्तव्यः ॥ * ॥ बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥ अन्यात्पूर्वं नुममेकइच्छन्ति ॥
 बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥

इको ऽचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥

इगन्तस्य नपुंसकस्याङ्गस्याजादौ विभक्तौ नुमागमो भवति । च-
 पुणी । जतुनी । तुम्बुरुणी । त्रपुणे । जतुने । तुम्बुरुणे । इक इति किम् ।

कुण्डे । पीठे । अद्यहणमुत्तरार्थम् । यत्रैवं, तत्रैवं कर्त्तव्यम् । इह तु
कारणे एतत्प्रयोजनं हे त्रपो इत्यत्र नुम् मा भूदिति, न हि संबुद्धोरिति
नलोपप्रतिषेधः स्यात् । ननु च न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षण प्रतिषिद्धे
विभक्तिरेव नास्ति । एतदेवाद्यहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोत्र न भव-
तीति । तथा च संबुद्धिगुणः क्रियते । विभक्ताविति किम् । तौम्बुरवं
चूर्णम् ।

इकोचि व्यञ्जने मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथम् ।

स्वरो वै श्रूयमाणो पि लुप्ते किं न भविष्यति ॥

रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानात्तुमा अपि ।

ः नुङ् वाच्य उत्तरार्थं तु इह किं विन्नपो इति ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवङ्गालवस्य ॥ ७४ ॥

तृतीयपदेषु विभक्तिष्वजादिषु भाषितपुंस्कं नपुंसकलिङ्गमिगन्तं
गालवसगाचार्यस्य मतेन पुंवद्ववति । यथा पुंसि ह्रस्वनुमौ न भवतस्तद्व-
दत्रापि न भवत इत्यर्थः । यामणीर्ब्राह्मणः । यामणि ब्राह्मणकुलम् ।
यामण्या ब्राह्मणकुलेन । यामणिना ब्राह्मणकुलेन । यामण्ये ब्राह्मण-
कुलाय । यामणिने ब्राह्मणकुलाय । यामण्यो ब्राह्मणकुलात् । यामणिने
ब्राह्मणकुलात् । यामण्यो ब्राह्मणकुलस्य । यामणिने ब्राह्मणकुलस्य ।
यामण्योर्ब्राह्मणकुलयोः । यामणिनेर्ब्राह्मणकुलयोः । यामण्यां ब्राह्मण-
कुलानाम् । नुमचि रिति पूर्वविप्रतिषेधेन नुट् । यामणीनां ब्राह्मणकुला-
नाम् । यामण्यां ब्राह्मणकुले । यामणिनि ब्राह्मणकुले । शुचिर्ब्राह्मणः ।
शुचि ब्राह्मणकुलम् । शुचिना ब्राह्मणकुलेन २ । शुच्ये ब्राह्मणकुलाय ।
शुचिने ब्राह्मणकुलाय । शुचेर्ब्राह्मणकुलात् । शुचिने ब्राह्मणकुलात् ।
शुचेर्ब्राह्मणकुलस्य । शुचिने ब्राह्मणकुलस्य । शुच्येर्ब्राह्मणकुलयोः ।
शुचिनेर्ब्राह्मणकुलयोः । शुचौ ब्राह्मणकुले । शुचिनि ब्राह्मणकुले । तृती-
यादिष्विति किम् । यामणिनी ब्राह्मणकुले । शुचिनी ब्राह्मणकुले ।
भाषितपुंस्कमिति किम् । त्रपुणे । जतुने । इह कस्माच्च भवति । पीलु-

वृत्तः पीलु फलं, पीलुने फलायेति । समानायामाकृतौ । यद्भाषितपुंस्कं तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते तस्य पुंश्रद्धावः । इह तु वृत्ताकृतिः प्रवृत्तिनिमित्तं पुंसि शब्दस्य । फलाकृतिर्नपुंसके । तदेतदेवं कथं भवति भाषितपुंस्कमिति । भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते । तद्योगादभिधेयमपि यद् नपुंसकं तदपि भाषितपुंस्कम् । तस्य प्रतिपादकं यच्छब्दरूपं तदपि भाषितपुंस्कमिति । इक इत्येव । कीलालया ब्राह्मणः । कीलालपं ब्राह्मणकुलम् । कीलालपेन ब्राह्मणकुलेन । अचीत्येव । यामणिभ्यां ब्राह्मणकुलाभ्याम् ॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनडुदात्तः ॥ ७५ ॥

अस्थि दधि सक्थि अस्ति इत्येतेषां नपुंसकानां तृतीयादिष्व-
जादिषु विभक्त्युपरतो ऽनङित्ययमादेशो भवति, स चोदात्तो भवति ।
अस्थौ । अस्थे । दधौ । दधे । सक्थौ । सक्थे । अक्ष्णौ । अक्ष्णे ।
अस्थ्यादय आद्युदात्तास्तेषामनडादेशः स्यानिवद्वावादनुदात्तः स्यादित्यु-
दात्तवचनम् । तत्र भसंज्ञायामल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्ति-
रुदात्ता भवति ॥ एतैरस्थ्यादिभिर्नपुंसकैरनपुंसकस्याप्यङ्गस्य तदन्तयहण-
मिष्यते ॥ प्रियास्थौ ब्राह्मणेन । प्रियदधौ * । तृतीयादिष्विति किम् ।
अस्थिनी । दधिनी । अचीत्येव । अस्थिभ्याम् । दधिभ्याम् ॥

कन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७६ ॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनडु कन्दस्यपि दृश्यते । यत्र विहितस्त-
तान्यत्रापि दृश्यते । अचीत्युक्तमनजादावपि दृश्यते । इन्द्रो दधीचो
अस्थभिः । भद्रं पश्येमात्तभिः । तृतीयादिष्वित्युक्तमवृतीयादिषु दृश्यते ।
अस्थान्युत्कृत्य जुहोति । विभक्तावित्युक्तमविभक्तावपि दृश्यते । अत-
एवता लाङ्गलेन । अस्यन्वन्तं यदनस्या विभक्तिं ॥

ई च द्विवचने ॥ ७७ ॥

* प्रियास्थे । प्रियदधे । प्रियसक्थौ । प्रियसक्थे । प्रियाक्ष्णौ । प्रियाक्ष्णे । एता-
न्युदाहरणान्यधिकान्येकस्मिन् पुस्तके ।

द्विवचने परतश्छन्दसि विषये ऽस्यादीनामीकारादेशो भवति, स चोदात्तः । अती ते इन्द्रपिङ्गले कपेरिव । अतीभ्यां ते नासिकाभ्याम् । अती इत्यत्र नुम्परत्वादीकारेण बाद्धते । तत्र कृते सकृद्गता विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति पुनर्नुम् क्रियते ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्नुम् भवति । ददत् । ददती । ददतः । ददत् । दधती । दधतः । जजत् । जजती । जजतः । जायत् । जायती । जायतः । शतुरन्तर ईकारो न विहित इति व्यवहितस्यापि नुमः प्रतिषेधो विज्ञायते ॥

वा नपुंसकस्य ॥ ७९ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरो यः शतृप्रत्ययस्तदन्तस्य नपुंसकस्य वा नुमागमो भवति । ददति ददन्ति कुलानि । दधति दधन्ति कुलानि । जजति जजन्ति कुलानि । जायति जायन्ति कुलानि ॥

आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ८० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्वा नुमागमो भवति शीनद्योः परतः । तुदन्ती कुले । तुदन्ती कुले । तुदन्ती ब्राह्मणी । तुदती ब्राह्मणी । याती कुले । यान्ती कुले । याती ब्राह्मणी । यान्ती ब्राह्मणी । करिष्यती कुले । करिष्यन्ती कुले । करिष्यती ब्राह्मणी । करिष्यन्ती ब्राह्मणी । अत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति न युज्यते वक्तुम् । उभयत आश्रये नान्तादिवदित्यन्तादिवद्वावोपि नास्ति । भूतपूर्वगत्याश्रये वा ऽदती घृतीत्येवमादिष्वतिप्रसङ्ग इति । अत्र समाधिं के चिदाहुः । शतुरवयवे शतृशब्दो वर्तते । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रवयव इति * । अपरे पुनराहुः । आदित्येतेन शीनद्यावैव विशिष्येते । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरे ये शीनद्यौ तयोः परतः शत्रन्तस्य नुम्भवतीति ।

* यथा रामो दग्ध इति रामिकदेशे रामशब्दे निर्दिश्यतइत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेषु वचनप्रामाण्यादिति तकारणैव व्यवधानमाश्रयिष्यते । आदिरिति किम् । कुर्वती । सुन्वती । शीनद्योरिति किम् । तुदताम् । तुदताम् ॥

शपश्यनोर्नित्यम् ॥ ८१ ॥

शप् श्यन् इत्येतयोः शतुः शीनद्योः परतो नित्यं नुमागमो भवति । पचन्ती कुले । पचन्ती ब्राह्मणी । दीव्यन्ती कुले । दीव्यन्ती ब्राह्मणी । सीव्यन्ती कुले । सीव्यन्ती ब्राह्मणी । नित्यग्रहणं वेत्यस्याधिकारस्य निवृत्त्यर्थम् । इहारम्भसामर्थ्यं चित्यमुत्तरत्र विकल्प एवेत्याशङ्क्येत् ॥

सावनडुहः ॥ ८२ ॥

सौ परतो ऽनडुहोङ्गस्य नुमागमो भवति । अनडुहान् । हे अनडुह । अत्र के चिदादित्याधिकाराद्राममोः कृतयोर्नुमं कुर्वन्ति । तेन नुमा-
मामागमौ न बाध्येते, आमम्भ्यां च नुमिति । अपरे तु खत्यपि क्षामा-
न्यविशेषत्वे आममोर्नुमश्च समावेशमिच्छन्ति न बाध्यबाधकभावं, यथा
चिचीषत्यादिषु दीर्घत्वद्विवचनयोरिति ॥

दृक् स्ववस् स्वतवसां कन्दसि ॥ ८३ ॥

दृक् स्ववस् स्वतवस् इत्येतेषां सौ परतो नुमागमो भवति क-
न्दसि विषये । ईदृङ् । तादृङ् । यादृङ् । सदृङ् । स्ववान् । स्वतवा-
न्यायुरान् ॥

दिव औत् ॥ ८४ ॥

दिवित्येतस्य सौ परतो औदित्ययमादेशो भवति । औः । दिवि-
ति प्रातिपदिकमस्ति निरनुबन्धकम् । धातुस्तु सानुबन्धकः स इह न
पृच्छते । अतद्व्युः ॥

पथिमथ्युभुक्षामात् ॥ ८५ ॥

पथिन् मथिन् अथुचिन् इत्येतेषामङ्गानां सौ परत आकार आदेशो
भवति । पन्थाः । मन्थाः । अथुहाः । स्थानिन्यनुनासिके ऽपि आकारो

ऽनुनासिको न भवति । भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न भवतीति * शुद्धे
ह्ययमुच्चार्यते ॥

दूतोत्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥

पथ्यादीनामिकारस्य स्थाने आकारादेशो भवति । सर्वनामस्थाने
परतः । पन्याः । पन्यानौ । पन्यानः । मन्याः । मन्यानौ । मन्यानः ।
मन्यानम् । मन्यानौ । पन्यानम् । पन्यानौ । ऋभुताः । ऋभुताणौ ।
ऋभुताणः । ऋभुताणम् । ऋभुताणौ । आदिति, वर्त्तमाने पुनरद्वचनं
पूर्वार्थम् । ऋभुताणमित्यत्र वा पूर्वस्य निगमइति दीर्घविकल्पः ॥

थोन्यः ॥ ८७ ॥

पथिमथोऽस्यकारस्य स्थाने न्य इत्ययमादेशो भवति सर्वनामस्थाने
परतः । पन्याः । पन्यानौ । पन्यानः । मन्याः । मन्यानौ । मन्यानः ॥

भस्य टेलोपः ॥ ८८ ॥

पथ्यादीनां भसञ्जकानां टेलोपो भवति । पथः । पथा । पथे ।
मथः । मथा । मथे । ऋभुतः । ऋभुता । ऋभुते । सर्वनामस्थानइत्यनु-
वर्त्तमानमपि विरोधादिह न संबद्ध्यते ॥

पुंसो ऽसुङ् ॥ ८९ ॥

पुंस इत्येतस्य सर्वनामस्थाने परतो ऽसुङ्इत्ययमादेशो भवति ।
पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः † । इह परमपुमानिति प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेः
समासान्तादात्तत्वमुत्पत्त्यायां विभक्तौ असुङ्इत्यनिष्टः स्वरः प्राप्नोति ।
तदर्थमसुङ्पद्रेऽशिवद्वचनं कर्त्तव्यम् । तेन परमपुमानित्यन्तादात्तो भवति ।
पुमानित्ययं पुनराद्भुदात्त एव ॥

गोतो णित् ॥ ९० ॥

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिट्भवति । णित्कार्याणि तत्र भव-
न्तीत्यर्थः । गौः । गावौ । गावः । तपरकरणं किम् । चित्रगुः । शबलगुः ।

* भाष्यमानो ऽण सवर्णान् न गृह्णातीति पा० २ ।

† सर्वनामस्थान इत्येव । पुंसः पश्येत्याधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

कथं हे चित्रगो हे शबलगर्भ * इति, अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ताद्यविधिनिष्ठितस्येति
संबुद्धिजसोर्गुणि कृते णित्त्वं न भवति । अथ वा गीत इति संबन्धलक्षणा
षष्ठी । गीतः संबन्धि यत्सर्वनामस्थानमिति । यच्च तदर्थस्यैकत्वादिषु
सर्वनामस्थानं तद्गोः सर्वनामस्थानमित्युच्यते । चित्रगुशब्दासु सर्वना-
मस्थानं तदन्वयपदार्थस्यैकत्वादीनाह । तपरकरणं तु निर्देशार्थमेव । के
चिद्वेत्तो णिट्ति पठन्ति । द्योशब्दादपि विद्यते तदर्थम् । द्योः । द्यावौ ।
द्यावः । गीत इत्येव तपरकरणनिर्देशादोकारान्तोपलक्षणं दृष्टव्यम् ।
वर्णनिर्देशेषु हि तपरकरणं प्रसिद्धम् ॥

णलुत्तमो वा ॥ ८१ ॥

उत्तमो णत्वा णिट् भवति । णित्कार्यं तत्र वा भवतीत्यर्थः ।
अहं चकार । अहं चकार । अहं पपच । अहं पपाच ॥

सख्युरसंबुद्धौ ॥ ८२ ॥

असंबुद्धौ यः सखिशब्दः तस्मात्परं सर्वनामस्थानं णिट् भवति । स-
खायौ । सखायः । असंबुद्धाविति किम् । हे सखे ॥

अनङ् सौ ॥ ८३ ॥

सखिशब्दस्य सौ परतो ऽनङित्ययमादेशो भवति स चेत्सुशब्दः
संबुद्धिर्न भवति । सखा । असंबुद्धाविति किम् । हे सखे ॥

अदृशनस्पुरदंशोनेहसां च ॥ ८४ ॥

अकारान्तानामङ्गानामुशनस् पुरदंशस् अनेहस् इत्येतेषां चासंबुद्धौ
सौ परतो ऽनडादेशो भवति । कर्त्ता । हर्त्ता । माता । पिता । भ्राता ।
उशना । पुरदंशा । अनेहा । असंबुद्धावित्येष । हे कर्त्तः । हे मातः । हे
पितः । हे पुरदंशः । हे अनेहः । हे उशनः ॥ उशनसः संबुद्धावपि पत्ते
ऽनङ् इष्यते ॥ हे उशनन् ॥ न डिंसंबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधापि पत्त-
इष्यते ॥ हे उशन । तथा चीकम् ।

संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।
 माध्यादिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वारिष्ठः ॥
 इति । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ ९५ ॥

क्रोष्टुशब्दस्तुप्रत्ययान्तः संज्ञाशब्दः सर्वनामस्थाने ऽसंबुद्धो परतः
 तृज्वद्भवति । तृजन्तस्य यद्रूपं तदस्य भवतीत्यर्थः । रूपातिदेशायम् ।
 प्रत्यासत्तेश्च क्रुशरेव तृजन्तस्य यद्रूपं तदतिदिश्यते । तच्च क्रोष्टु इत्ये-
 तदन्तेदात्तम् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ ।
 सर्वनामस्थानइत्येव । क्रोष्टून् । असंबुद्धावित्येव । हे क्रोष्टो ॥

स्त्रियां च ॥ ९६ ॥

असर्वनामस्थानार्थमारम्भः । स्त्रियां च क्रोष्टुशब्दस्य तृज्वद्भवति ।
 क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्रीभ्याम् । क्रोष्ट्रीभिः । क्रोष्टुशब्दं के चिद्गौरादिषु पठन्ति । ते
 ङीषि प्रत्यये तृज्वद्भावं कुर्वन्ति । तेषां पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रान्तेः पञ्च-
 क्रोष्टृभीरथैरिति स्त्रीशब्दस्य * लुकि कृते न सिद्ध्यति । तत्र प्रतिविधे
 यम् । ये तु गौरादिषु न पठन्ति । तेषां स्त्रियामित्यर्थनिर्देशः, स्त्रियां
 वर्त्तमानः क्रोष्टुशब्दः तृज्वद्भवति । कृते ऽतिदेशे च्चभ्यो ङीबिति ङीप्-
 त्ययः । तत्रोदात्तयणो हल्पूर्वादित्यन्तोदात्त एकः क्रोष्ट्रीशब्दो भवति ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ ९७ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु क्रोष्टुर्विभाषा तृज्वद्भवति । क्रोष्टुः ।
 क्रोष्टुना । क्रोष्टुः । क्रोष्टवे । क्रोष्टुः । क्रोष्टोः । क्रोष्टरि । क्रोष्टोः । क्रोष्टोः ।
 क्रोष्टोः । तृतीयादिष्विति किम् । क्रोष्टून् । अचीति किम् । क्रोष्टुभ्याम् ।
 क्रोष्टुभिः ॥ तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमुनुटौ भवतः ॥ * ॥ प्रियक्रो-
 ष्टवे ऽरण्याय । प्रियक्रोष्टुने वृषलाय । नुट् । क्रोष्टुनाम् ॥

चतुरनुडुहोरामुदात्तः ॥ ९८ ॥

चतुर् अनडुह् इत्येतयोः सर्वनामस्थाने परत ज्ञामागमे भवति,
स चोदात्तः । चत्वारः । अनड्वान् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अनड्वाहम् ॥
तदन्तविधिरत्रेष्यते ॥ प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । प्रिया-
नड्वान् । प्रियानड्वाहौ । प्रियानड्वाहः ॥ अनडुहः स्त्रियां वेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अनडुही । अनड्वाही । गौरादिपाठात्सिद्धम् ॥

असंबुद्धौ ॥ ९९ ॥

संबुद्धौ परतश्चतुरनडुहोरमागमो भवति । पूर्वस्यायमपवादः ।
हे प्रियचत्वाः । हे प्रियानड्वान् ॥

ऋह इद्धतोः ॥ १०० ॥

ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्य इकारादेशो भवति । किरति । गिरति ।
आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । धातोरिति क्रिम् । पितृणाम् । मातृणाम् ॥
लाक्षणिकस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते ॥ चिकीर्षतीत्यत्रापि यथाऽस्यादिति धा-
तुग्रहणं क्रियते * ॥

उपधायाश्च ॥ १०१ ॥

उपधायाश्च ऋकारस्य इकारादेशो भवति । कीर्त्तयति । कीर्त्त-
यतः । कीर्त्तयन्ति ॥

उद्योश्चपूर्वस्य ॥ १०२ ॥

ओष्ठः पूर्वा यस्माद् ऋकारादसावोष्ठपूर्वस्तदन्तस्य धातोरङ्गस्य
उकारादेशो भवति । पूर्त्ताः पिण्डाः । पुपूर्षति । मुपूर्षति । दन्त्योष्ठ-
पूर्वाप्योष्ठपूर्वा भवतीत्यत्रापि भवति । वुपूर्षति चर्त्त्वजम् । प्रावुपूर्षति
कम्बलम् । ओष्ठोत्र प्रत्यासत्तेरङ्गावयव एव ग्रह्यते । तेन ऋ गतावित्यस्य
संपूर्वस्य समीर्णमिति भवति † ॥ इत्वेत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो न्वप्रति-

* तपरकरणमसंदेहार्थमित्याधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† तेनेह न भवति । समीर्णमिति । ऋ गतावित्यस्य संपूर्वस्य यद्यपि समो मकार
ओष्ठः पूर्वा ऽस्ति तथाप्यङ्गावयवो न भवतीति समीर्णमित्यत्र न भवतीति पाठान्त-
रमेकस्मिन् पुस्तके ।

वेधेन ॥ * ॥ आम्तरणम् । आस्तारकः । निपरणम् । निपारकः । नि-
गरणम् । निगारकः ॥

बहुलं कन्दसि ॥ १०३ ॥

कन्दसि विषये ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्य बहुलमुकारादेशो भ-
वति । ओष्ठपूर्वस्येत्युक्तमनेष्टपूर्वस्यापि भवति । मित्रावरुणौ तत्पुरिः ।
दूरे ह्यध्वा जगुरिः । ओष्ठपूर्वस्यापि न भवति । पप्रितमम् । क्व चिद्
भवति पपुरिः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥

परस्मैपदे परे सिचि परत इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति । अचैषीत् ।
अनैषीत् । अलावीत् । अपाठीत् । अकार्पीत् । अहार्षीत् । अन्तरङ्गमपि
गुणमेषां वृद्धिर्वचनाद्वाधते । न्यनुषीद् न्यधुषीद् इत्यत्र कुटादित्वाद्
ङिप्त्वे सति प्रतिषिद्धायां वृद्धावुवडादेशः क्रियते । परस्मैपदेष्विति
किम् । अच्योष्ट । अष्टोष्ट ॥

अतो ल्रान्तस्य ॥ २ ॥

रेफलकारौ यावतः सप्तीपौ तदन्तस्याङ्गस्य अत एव स्थाने वृद्धि-
र्भवति । त्र । अत्तारीत् । त्सर । अत्सारीत् । ज्वल । अज्वालीत् ।
ह्रल । अह्रालीत् । अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पस्यायमपवादः । अत
इति किम् । न्यखारीत् । न्यमीलीत् । ज्ञान्तस्येति किम् । मा भयान-
शीत् । मा भवानटीत् । अन्तयहणं किम् । अवभ्रीत् । अश्वल्लीत् ।
अत्र यौ रेफलकारावङ्गस्यान्तौ न तावतः समीपौ ॥

वद्व्रजश्चलन्स्यचः ॥ ३ ॥

वद्व्रजेर्हलन्तानां वाङ्गानामचः स्थाने वृद्धिर्भवति सिचि परस्मै-
पदे परतः । अवादीत् । अव्राजीत् । विकल्पबाधनार्थं वद्व्रजियहणम् ।

हलन्तानाम् । अपावीत् । अभैत्सीत् । अच्छैत्सीत् । अरौत्सीत् । अत्र
 योगविभागे षेति हलन्तपद्व्ययमन्तरेणापि सिद्धयति । कथं, वदित्प्रत्ययोरि-
 त्यत्र प्रथमयोगे अत इति स्थानी अनुवर्तते । ततो यदक्ष इति सूत्रं तत्रा-
 ङ्गेनाङ्गिशेष्यते । अङ्गस्याच्चः सिचि परतो वृद्धिर्भवति । तदेतद्वृत्त्यहणं
 हलममुद्रायपरिबन्धार्थम् । इहापि स्यात् । अराङ्गीत् । अभाङ्गीत् ।
 अन्यथा हि येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि घवनप्रामाण्यादित्येकेन
 वर्णेन व्यवधाने स्यादनेकेन हला न स्यात् । उदघोठामुदघोठमित्यत्र
 वन्नेः सिचि ठत्वसलोपादीनां पूर्वत्रासिद्धिमित्यसिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलुक्ता
 वृद्धिः क्रियते पश्चाद् ठलोपनिमित्तमेत्वम् । तत्र कृते पुनर्वृद्धिर्न भवति,
 कृतत्वात् । यत्र त्वकृता वृद्धिरोकारस्यैव तत्र भवति । सौठामिच्चस्याप-
 त्यं सौठामिच्चिरिति ॥

नेटि ॥ ४ ॥

इडादौ सिचि हलन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्न भवति । अदेवीत् । असे-
 वीत् । अकोषीत् । अमोषीत् । हलन्तस्येत्येष । अलावीत् । ननु च एत-
 दप्यन्तरङ्गत्वाद्गुणावादेशयोः कृतयोर्हलन्तं भवति । नैतदेवम् । अन्तर-
 ङ्गमपि गुणं घवनारम्भसामर्थ्यात्सिचि वृद्धिर्बाधते इत्युक्तम् ॥

ह्यन्तलणश्चसजागृणिश्व्येदिताम् ॥ ५ ॥

हकारान्तानां मकारान्तानां यकारान्तानामङ्गानां घण श्वस जागृ
 णि श्व इत्येतेषामेदितां च इडादौ सिचि परस्मैपदे परतो वृद्धिर्न
 भवति । अह । अयहीत् । स्यम । अस्यमीत् । व्यय । अव्ययीत् । दुश्मु ।
 अवमीत् । क्षय । अक्षयीत् । श्वस् । अश्वसीत् । जागृ । अजागरीत् ।
 णि । अकनयीत् । ऐलयीत् । श्वि । अश्वयीत् । इदिताम् । रगे ।
 अरगीत् । कले । अकलीत् । ह्यन्तलणश्वसामेदितां च अतो हलादेर्लघोरिति
 विकल्पे प्राप्तेः प्रतिषेधः । जागृणिश्वीनां तु सिचि वृद्धिः प्राप्ता, सा च
 नेटीति च प्रतिषिध्यते । न, अन्तरङ्गत्वाच्च पूर्वं गुणो भवति सिचि
 वृद्धेरनवकाशत्वात् । यदि पूर्वे गुणः स्यादिह णिश्वयहणमनर्थकं स्यात् ।

गुणयाद्वेशयोः कृतयोर्यकारान्तत्वादेव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् । तस्मा-
द्विदमेव विश्वयहणं ज्ञापकं न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति । अथ जाण्यहणं
किमर्थम् । जाणो विविण्णरिडित्सु इति जागर्त्तुगुणो वृद्धेरपवादे विधीयते ।
स यथा अचो ङिणतीति वृद्धिं बाधते, तथा सिचि वृद्धिमपि बाधिष्यते ।
नैतदस्ति । कृते गुणे ऽतो ज्ञान्तस्येति या वृद्धिः प्राप्नोति सा प्रतिषेध्यते ।
अथ गुणविधानसामर्थ्यादुत्तरकालभावित्यपि वृद्धिर्बाध्यते । यथा जागर-
यतीत्यत्रात उपधाया इत्यपि वृद्धिर्न भवति । तथा चिण्णलोः प्रतिषे-
धोर्थवान्भवति इति शक्यमिह जाण्यहणमकर्तुम् । तत्सु क्लियते वि-
स्पष्टार्थम् ॥

उर्णोतेर्विभाषा ॥ ६ ॥

उर्णोतेरिडादौ सिचि परस्मैपदपरं परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति ।
प्राणोषीत् । प्राणोषीत् । विभाषोर्णोरित्यङ्गित्वपत्ते वृद्धिर्विकल्पोपमं ।
ङित्वपत्ते तु गुणवृद्धोरभावे उच्यते भवति । प्राणोषीत् ॥

अतो हलादेर्लघोः ॥ ७ ॥

हलादेरङ्गस्य लघोरकारस्य इडादौ सिचि परस्मैपदपरं परतो
विभाषा वृद्धिर्न भवति । अकणीत् । अकणीत् । अरणीत् । अरणीत् ।
अत इति किम् । अदेवीत् । असेवीत् । न्यकुटीत् न्यपुटीत् इत्य-
त्रात इत्यस्मिन्नसति स्थानिनिर्वृशार्थमत्र इत्येतदनुवर्त्तयितव्यम् । तत्र
अकलक्षणा वृद्धिरिच्छणा न भवतीति क्लृप्ति चेति प्रतिषेधो न स्यात् ।
हलादेरिति किम् । मा भवानशीत् । मा भवानटीत् । लघोरिति किम् ।
अतक्षीत् । अरक्षीत् । अथेह कस्माच्च भवति अचकासीदिति । येन ना-
व्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादिति हला व्यवधानमाश्रितं न
पुनरत्रापि व्यवधानमिति वृद्धिर्न भवति । अथ पुनरनेकेन वर्णनं व्यवधा-
नमाश्रीयते न पुनरनेकेनेति कल्पने शक्यमकर्तुं लघोरिति, अतक्षीदि-
त्यत्रानेकेन व्यवधानमिति न भविष्यति, तत्क्लियते विस्पष्टार्थम् । इटी-
त्येव । अपक्षीत् ॥

नेङ्गशि कृति ॥ ८ ॥

वशादौ कृति प्रत्यये परत इडागमो न भवति । वरमनादौ प्रयोजनम् । ईशिता । ईशितुम् । ईश्वरः । दीपिता । दीपितुम् । दीप्तः । भसिता । भसितुम् । भस्म । याचिता । याचितुम् । यात्रा । वरमनादौ इत्युदाहरणप्रदर्शनार्थम् । न परिगणनम् । तेन अमन्नाहु इत्येवमादावपि हि प्रतिषेधो भवति । अथ तत्रोणादयो बहुलमिति समाधीयते । संभवेदाहरणप्रदर्शनमेतत् । कृतीति किम् । रुदिव । रुदितम् ॥

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ ९ ॥

ति तु त्र त थ सि सु सर कस इत्येतेषु कृत्सु इडागमो न भवति । तीति क्तिन्क्विचोः सामान्यग्रहणम् । क्तिच् । तनिता । तनितुम् । तन्तिः । क्तिन् । दीपिता । दीपितुम् । दीप्तिः । तु ॥ सितनिजमिमिसिच्यविधाञ्जुशिभ्यस्तुन् ॥ सचिता । सचितुम् । सक्तुः । च । दान्नीशंसयुजेति घृन् । पतिता । पतितुम् । पत्रं वाहनम् । उणादिव्यपि सर्वधातुभ्यः घृन् । तनिता । तनितुम् । तन्त्रम् । त ॥ हसिमृगण्वमिदमित्मिनूपधूर्विभ्यस्तन् ॥ हसिता । हसितुम् । हस्तः । लविता । लवितुम् । लातः । पविता । पवितुम् । पोतः । धूर्विता । धूर्वितुम् । धूर्तः ॥ चोणाद्दिक्कस्यैव तशब्दस्य ग्रहणमिष्यते न पुनः क्तस्य ॥ हसितमित्येव हि तत्र भवति । थ । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्यन् । कोषिता । कोषितुम् । कुष्ठम् । काशिता । काशितुम् । काष्ठम् । सि । उषिशुषिकुषिभ्यः क्तिः । कोषिता । कोषितुम् । कुत्तिः ॥ सुक् च इषेः ॥ एषिता । एषितुम् । इत्तुः । सर ॥ आशेः क्तरन् ॥ अशिता । अशितुम् । अतरम् । क ॥ इणाभीकाम्याशल्पतिमर्चिभ्यः कन् ॥ शलिता । शलितुम् । शल्कः । स ॥ वृत्त्वदिहनिक्मिक्पियुमुचिभ्यः सः ॥ वदिता । वदितुम् । वत्सः ॥ तितुत्रेष्वग्रहणीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ग्रहादयो ग्रहप्रकाराः । येषामिष्टं क्तिनि दृश्यते । विश्वहीतिः । उपस्थिद्धितिः । निकुचितिः । निषट्-तिः । कृतीत्येव । रोदिति । स्वपिति ॥

एकाच उपदेशे ऽनुदात्तात् ॥ १० ॥

उपदेशे य एकाच् धातुरुदात्तश्च तस्मादिहागमो न भवति ।
प्रकृत्याश्रयो ऽयं प्रतिषेधः । के पुनरुपदेशेनुदात्ता, ये तथा एत्यन्ते । त-
एव विस्पष्टार्थमनिद्वारिकासु प्रविभक्ताः प्रदर्शयन्ते ।

अनिद्वारान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।
अदन्तमृदन्तमुतां च वृङ्वृजौ शिवडीडिवर्णेष्वथ शीङ्शिजावपि ॥ १ ॥
गणस्यमृदन्तमुतां च रुखुवौ तुवन्तयोर्णांतिमथो युगुत्णवः ।
इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सचिबोधत ॥ २ ॥

द्वये एव धातवः स्वरान्ता व्यञ्जनान्ताश्च । तत्र सर्वे स्वरान्ता
एकाचो ऽनुदात्ता अदन्तादीन्वर्जयित्वा । दाता । नेता । चेता । स्तोता ।
कृता । हता । अदन्तादय उदात्ताः । अवधिष्ट । अदन्तम् । तरिता ।
तरीता । अत्तां च वृङ्वृजौ । निर्वरिता । निर्वरीता । प्रवरिता । प्रव-
रीता । शिवडीडिवर्णेष्वथ शीङ्शिजावपि । खयिता । उडुयिता । शयि-
ता । श्रयिता । गणस्यमृदन्तम् । लयिता । पयिता । उतां च रुखुवौ
तुवन्तयोर्णांतिमथो युगुत्णवः । रयिता । प्रखयिता । त्रयिता । प्रोर्ण-
यिता । वाच्य ऊर्णाणुवृद्धावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनमित्यन्तिदेशादेकाचत्वं
प्रोर्णातेरस्तीति उदात्त उपदिश्यते । ययिता । नयिता । लययिता ।

इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सचिबोधत ।

शक्तिस्तु कान्तेष्वनिद्वेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ॥

घसिः प्रकृत्यन्तरमस्ति । घस्ता । वसिः प्रसारणी । वस्ता' ।
प्रसारणीति क्तिम् । वसिता वस्त्राणाम् । वसनिवासइत्यस्य यजादित्वा-
त्संप्रसारणं विहितं, न तु वस आच्छादनइत्यस्य ।

रभिस्तु भ्रान्तेष्वथ मैथुने यमिस्ततस्तृतीयो लभिरिव नेतरं ।
आरब्धा । यब्धा । लब्धा ।

यमिर्यमन्तेष्वनिद्वेक इष्यते रमिश्च यश्च श्यनि पठ्यते मनिः ।

नमिश्चतुर्था हनिरिव पञ्चमो गमिश्च षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥

यन्ता । रन्ता । तन्ता । मन्ता । श्यनीति किम् । मनुनेर्मनिते-
त्येव भवति । नन्ता । हन्ता । गन्ता ।

दिहिरुर्हर्महतिरोहती वहिर्नेहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः ।

इमे ऽनिटोऽप्याविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्त्तिताः ॥ ७ ॥

देग्धा । दोग्धा । मोढा । रोढा । वोढा । नट्टा । दग्धा । लेढा ।
मुक्तसंशया इति किम् । तत्रान्तरे चत्वारो ऽपरे पठन्ते । सहिमुहिरि-
हिलुहय,स्तत्र सहेरिद्विकल्पस्तकारादौ । मुहिरपि रधादौ । तेन तौ
संसंशयौ सविकल्पौ । इतरौ तु धातुषु न पठ्येते । कैश्चिद्भ्युपगम्येते इति
स्वरूपेणैव संसंशयौ ॥

दिशिं दृशिं दंशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं हशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम
लिशं च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥ ७ ॥

देष्टा । द्रष्टा । दंष्टा । आमष्टा । आमर्ष्टा । स्मष्टा । स्पंष्टा । अदु-
पधानामुदात्तोपदेशानां मृजिदृशी सर्जयित्वा अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यत-
रस्यामिति रमागमविकल्पः । रेष्टा । रोष्टा । क्रौष्टा । प्रवेष्टा । लेष्टा ।

• रुधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः कृधित्तुधी शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।

इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मतास्ततः परं सिद्धातिरेव नेतरं ॥ ७ ॥

रोढा । राढा । योढा । बंढा । साढा । क्रौढा । सोढा ।
शोढा । बाढा । व्यढा । सेढा । बुद्ध्यातिसिद्धात्याः श्यमा निर्द्वैशादन्यविक-
रणयोर्बुद्धिसिद्धोरिद्ववत्येव । बोधिता । सेधिता । निष्ठायामपि प्रति-
पेधाभावात् बुधितं सिधितमित्येव भवति ॥

शिधिं पिधिं शुध्यतिपुष्यती त्विधिं विधिं श्लिधिं तुष्यतिदुष्यती द्विकिम् ।

इमान्दशैवोपदिशन्त्यनिद्विधौ गणेषु धान्तान्कषिकर्षती तथा ॥ ७ ॥

शेष्टा । मेष्टा । बोष्टा । पोष्टा । त्वेष्टा । वेष्टा । श्लेष्टा । तोष्टा ।
दोष्टा । हुष्टा । अकष्टा । आकर्ष्टा । कषेस्तीदादिकस्य भीषादिकस्य
कषिकर्षती इति निर्द्वैशः ।

तपिं निपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लिपिं लुपिं वृष्यतिवृष्यती वृषिम् ।
स्वरेण नीचेन शपिं कुपिं त्रिपिं प्रतीहि पान्तान्यठितांस्त्रयोदश ॥

तप्ता । त्रेप्ता । आप्ता । वप्ता । स्वप्ता । लेप्ता । लोप्ता ।
वृष्यतिवृष्यत्योरनुदात्तत्वमगमार्थमेव । इट् च तयोरधादिषाठाट्टि-
कल्पेन भवति । त्रप्ता । तर्प्ता । तर्पिता । द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । तुदादिषु
तु यौ वृषिदृषीताषुदात्तावेव् । स्रप्ता । सर्प्ता । शप्ता । छेप्ता । छेप्ता ॥

अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिस्तुदीन् ।

शदिं सदिं स्वियतिपद्यती खिदिम् ।

तुदिं नुदिं विद्यतिविन्त इत्यपि

प्रतीहि दान्तान्दश पञ्च चानिटः ॥ ७०

अप्ता । हप्ता । स्कन्ता । भेप्ता । छेप्ता । छेप्ता । शप्ता । सप्ता ।
स्वप्ता । स्वियतीति श्यना निर्वृशो जिष्विदा इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । उदात्त
एवायम् । पत्ता । खेप्ता । तोत्ता । नोत्ता । वेत्ता । विद्यतिविन्त इत्यपि
श्यना 'शनमा च निर्वृशोऽन्यधिकरणनिवृत्त्यर्थः । वेत्तिविन्दती उदात्तावेव ।
वेदिता विद्यानाम् । वेदिता धनस्य ॥

पचिं वचिं विचिरिचिरिञ्जिपृच्छतीन्

निजिं सिचिं मुचिभञ्जिभञ्जिभृञ्जतीन् ।

त्यजिं यजिं युजिश्जिसञ्जिमञ्जतीन्

भुजिं स्वजिं स्तजिमृञ्जी विद्मनिट्स्वरान् ॥ ७१

पक्ता । वक्ता । विवेक्ता । रेक्ता । रङ्क्ता । प्रष्टा । निर्णोक्ता । सेक्ता ।
मोक्ता । भक्ता । भङ्क्ता । भृष्टा । भर्ष्टा । त्यक्ता । यष्टा । येक्ता । रेक्ता ।
सङ्क्ता । मङ्क्ता । भोक्ता । परिष्वक्ता । स्रष्टा । मार्ष्टा । मृजिरयमूदित्यद्य-
ते । ततोऽस्य विकल्पेनेटा भवतिष्यम् । मार्ष्टा, मर्जिता इति । अमाग-
मोऽप्यस्य न दृश्यते । तदस्य पाठस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । के चिदस्य स्थाने
विजिं पठन्ति । सृजिं विजिं विद्मनिट्स्वरानिति । निजादिषु यो वि-

जिरसावनिडिष्यते । तर्था च यन्यान्तरे * निजिबिजिष्वज्जिबर्जमित्यु-
क्तम् । एकाच इति किम् । अवधीत् । वृट्ठिनिवृत्त्यर्थमदन्तो वधिरूप-
दिश्यते । उपदेशग्रहणं किम् । इह हि यथा स्यात् लविष्यति पचि-
ष्यति । इह च मा भूत् । कर्त्ता कटाक्कर्त्तुमिति ॥

श्र्युकः किति ॥ ११ ॥

अि इत्येतस्योगन्तानां च किति प्रत्यये परत इडागमो न भवति ।
श्रित्वा । श्रितः । श्रितवान् । उगन्तानां च । युत्वा । युतः । युतवान् ।
लूत्वा । लूनः । लूनवान् । वृत्वा । वृतः । वृतवान् । तीर्त्वा । तीर्थः ।
तीर्थवान् । श्र्युक इति किम् । विदितः । कितोति किम् । श्रयित्वा । श्रयि-
तुम् । श्रयितव्यम् । के विदत्र द्विककारनिर्द्देशेन गकारप्रश्लेषं वर्णयन्ति ।
भूष्णुरित्येषं यथा स्यात् । सौत्रत्वाच्च निर्द्देशस्य श्र्युकः कितोत्यत्र चत्वे-
स्यासिद्धत्वमनाश्रित्य रोहृत्वं न कृतं विसर्जनीयश्च कृत इति । म्लानिस्वश्च
भ्रुरित्यत्र स्या आ इत्याकारप्रश्लेषेण स्यात्तोः सिद्धत्वाच्च किं चिदेतत् ।
उपदेशइत्येव । तीर्थ इत्यत्रापि यथा स्यात् । इत्ये हि कृते रपरत्ये च न
स्यात् । मा भूदेवम् । इट् सनि वेति विकल्पे विहिते यस्य विभाषेति
निष्ठायां प्रतिषेधो भविष्यति । कस्य पुनः सा विभाषा, कृतः, यद्येष-
मित्वे कृते नायमकारान्तो भविष्यति । स्यानिवद्वावृष्यति । अन-
त्विधौ स्यानिवद्वावः । अत्विधश्चायम् । तस्मादनुवर्त्तयितव्यमुपदेश-
इति । तथा च सति जागरितः, जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति, तदर्थ-
मेकाच इत्यनुवर्त्तयितव्यम् । उर्णोतिस्तु ।

वाच्य ऊर्णोर्नुवद्वावो यद्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥

प्रार्णुतः । प्रार्णुतवान् ॥

सनि ग्रहगुहोश्च ॥ १२ ॥

ग्रह गुह इत्येतयोर्गन्तानां च सनि प्रत्यये परत इडागमो न

भवति । जिघृक्षति । लुघुक्षति । उगन्तानां च । हर्षणति । लूलुषति ।
सनीषन्तर्धभस्त्रदम्भुश्चिस्वयूर्धुभरज्जपिसनामिति विकल्पविधानात् अयति-
रत्र नानुक्रष्यते । यद्देनित्यं प्राप्तः । गुहेहदित्वाट्टिकल्पः ॥

कृत्स्नवृत्तुद्रुमुश्रुवो लिटि ॥ १३ ॥

कृत्स्नवृत्तुद्रुमुश्रु इत्येतेषां लिटि प्रत्यये दडागमो न भ-
वति । कृ । चक्रव । चक्रम । कृ । ससृव । ससृम । भृ । लभृव । लभृम ।
वृञ् । ववृव । ववृम । वृङ् । ववृवहे । ववृमहे । स्तु । तुष्टुव । तुष्टुम ।
दु । दृदुव । दृदुम । सु । सुसुव । सुसुम । श्रु । शुश्रुव । शुश्रुम । सिद्धे
सत्यारम्भे नियमार्थः । क्कादय एष लिट्यनिटस्ततो न्ये सेट इति ।
बिभिदिवं । बिभिदिव । लुलुषिव । लुलुषिव । अनुदात्तोपदेशानामच
प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः । वृञ् वृङ्कोस्तु प्रत्ययाश्रयस्तदुभयस्याप्ययं नियमः ।
वृञ् हि यत्नं ववृषति निपातनाट्टावस्था, स्तुद्रुमुश्रुवां तु ऋतो भारद्वाज-
स्येत्यस्मादपि नियमाद् य इट् प्राप्नोति सापि नेष्यते । तुष्टोथ ।
दुद्रोथ । सुस्रोथ । शुश्रोथ ॥ क्कजोसुट इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ समुद्रकस्य
दडागमो यथा स्यात् । संचस्करिव । संचस्करिम ॥ ऋतो भारद्वाजस्ये-
त्येतद्रूपसुट एवेष्यते ॥ संचस्करिव ॥

श्रीदितो निष्ठायाम् ॥ १४ ॥

श्रयतेरीदितश्च निष्ठायामिडागमो न भवति । शूनः । शून-
वान् । ईदितः । ओलजी । लगनः । लगवान् । ओविजी । उद्विभनः ।
उद्विगवान् । ओदितश्चेति निष्ठातकारस्य नकारः । द्वीपी । द्वीप्तः ।
द्वीप्तवान् । डीङ्स्थोदितं मध्ये पाठो ज्ञापको निष्ठायामनिटत्वस्य ।
स हि नत्थार्थो, नत्थं च निष्ठातो ऽनन्तरस्य विधीयते । उद्वीनः ।
उद्वीनवान् । निष्ठायामित्यधिकार आहुं धातुकस्येद्वलादेरिति यावत् ॥

यस्य विभाषा ॥ १५ ॥

यस्य धातोर्विभाषा क्व चिदिदुक्तस्य निष्ठायां परंतु दडागमो
न भवति । वक्ष्यति । स्वरतिसूतिसूयतिधूजदितो वा । विधूतः ।

विधूतवान् । गूहू । गूठः । गूठवान् । उद्वितो वा । वृहूः । वृहूवान् ।
तानपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति पतेर्विभाषितेद्रुस्वापि द्वितीयाश्रिता-
तीतपतितेति निपातनाद्रिडागमः ॥

आदितश्च ॥ १६ ॥

आदितश्च धातेर्निष्ठायामिडागमो न भवति । जिमिदा ।
मिन्नः । मिन्नवान् । जित्विदा । त्विण्णः । त्विण्णवान् । जिष्विदा ।
स्विन्नः । स्विन्नवान् । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । आश्वस्तः । वान्तः ।
योगविभागकरणं किम् । आदितश्च विभाषा भावादिकर्मणोरित्येवं
पठितव्यम् । अन्यत्र हि भावादिकर्मण्यं यस्य विभाषेति, प्रतिषेधो
भविष्यति । ज्ञापनार्थमेतत् । ज्ञापयति । यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः
प्रतिषेध इति, तेन विभाषा गमहनविद्विशामित्यत्र विद्वेर्लोभार्थस्य
विभाषेति ज्ञापनार्थस्य प्रतिषेधो न भवति । विदितः । विदितवान् ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ १७ ॥

भाषे आदिकर्मणि च आदितो धातेर्विभाषा निष्ठायामिडागमो
न भवति । मिन्नमनेन । मेदितमनेन । प्रमिन्नः । प्रमेदितः ॥ सौनागाः
कर्मणि निष्ठायां शक्रेटिमिच्छन्ति विकल्पेन ॥ शक्तिो घटः कर्तुम् ।
शक्तेो घटः कर्तुम् । भाषे न भवत्येव । शक्तमनेन । अस्यतेभाषे । असि-
तमनेन । आदिकर्मणि च न भवत्येव । अस्तः काण्डः ।

सुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नस्त्रिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि

मन्यमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानाया-

समृशेषु ॥ १८ ॥

सुब्ध स्वान्त ध्वान्त लग्न स्त्रिष्ट विरिब्ध फाण्ट बाढ इत्येते
निपात्यन्ते यथासंख्यं मन्य मनस्तमः सक्ताविस्पष्ट स्वरानायास भृश इत्ये-
तेष्वर्थेषु । सुब्ध इति भवति मन्याभिधानं चेत् । सुब्धो मन्यः । सुभित-
मन्यत् । सुभितं मन्येन सुब्धो गिरिः, नदीत्येवमाद्युपमानाद्बुधेति । स्वान्त-

मिति मनोभिधानं चेत् । स्वनितमन्यत्, स्वनितो मृदङ्गः । स्वनितं मनसा ।
 ध्वान्तमिति भवति तमोभिधानं चेत् । ध्वनितमन्यत् । ध्वनितो मृदङ्गः ।
 ध्वनितं मनसा । लग्नमिति भवति सक्तं चेत् । लगितमन्यत् । झिष्ट-
 मिति भवति । अविस्पष्टं चेत् । स्नेच्छितमन्यत् । इत्वमप्येकारस्य निपा-
 तनादिव । विरिब्धमिति स्वरश्चेत् । विरिभितमन्यत् । रंभृ शब्दइत्यस्यै-
 तन्निपातनम् । अन्ये तु विरिभितमन्यदिति पठन्ति । रिभिं सौत्रं धातुं
 पठन्ति । ते विरिभितमिति प्रत्युदाहरन्ति । फाण्टमिति भवत्यनाया-
 सश्चेत् । फाणितमन्यत् । यदश्रुतमपिष्टं च कषायमुदकसंपर्कमात्राद्
 विभक्तसमीपदुष्णं तत्फाण्टम् । तदल्पप्रयत्नसाध्यत्वादानयासेन लयते ।
 बाठमिति भवति भृशं चेत् । बाहितमन्यत् । बाहू प्रयत्नइत्यस्य धातोरैत-
 न्निपातनम् । अतिशयश्च भृशमिहोच्यते ॥

धृषिणसी वैयात्ये ॥ १९ ॥

• वियातस्य भावा वैयात्यम् । प्रागल्भ्यमविनीतता । तत्र धृष् शस
 इत्येतयोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । धृष्टायम् । विशस्तोयम् । धृषे-
 रादितश्चेति प्रतिषेधः सिद्ध एव शसेरप्युदितो वा यस्य विभाषेति, निय-
 मार्थं वचनम् । धृषिणस्योवैयात्ये एवेड् न भवति भावादिकर्मणोरपि वैयात्ये
 धृषिर्नास्ति । धृष्टः । विशस्तः । वैयात्यइति किम् । धर्षितः । विशसितः ॥

दृढस्थूलबलयोः ॥ २० ॥

दृढ इति निपात्यते स्थूले बलवति चार्थे । दृढः स्थूलः । दृढो
 बलवान् । किमत्र निपात्यते । दृंहिः कप्रत्यये दडभावः । हकारनकारयो-
 र्लोपः । परस्य ठत्वम् । अथ दृहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति । तत्राप्येतदेव सर्वं
 नलोपवर्जम् । नकारस्याभावात् । हलोपनिपातनं पूर्वत्रासिद्धत्वनिवृत्त्य-
 र्थम् । ठलोपे हि सति तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद् द्रढिर्मा द्रढीयान्
 द्रढपतीत्यत्र र च्छतो हलादेशेर्लोपारिति न स्यात् । इह च परिद्रढय्या
 गत इति ल्यपि लघुपूर्वादिति खोरयादेशो न स्यात् । इह च परिद्रढस्यापत्यं
 पारिद्रढी कन्येति गुरुपोत्तमलक्षणः ष्यङ् च प्रसज्येत । स्थूलबलयोरिति
 किम् । दृंहिम् । दृहितम् ॥

प्रभौ परिवृढः ॥ २१ ॥

परिवृढ इति निपात्यते प्रभुश्चेद्वृषति । परिवृढः कुटुम्बी । पूर्वेषां तुल्यमेतत् । वृहोर्निपातनम् । वृहिश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यापि तदेव सवे हलोपनिपातनस्य च तदेव प्रयोजनम् । परिवृढयति । परिवृढ्य गतः । परिवृढी कन्येति । परिवृढमाचष्टे इति विश्वस्य । वृढशब्दादेव णिज्जुत्यद्व्यते । संघामयतेरेव सोपसर्गाण्यण्जुत्पत्तिरिष्यते नान्यस्मादिति । तथा सति परिवृढप्रतीति तिङुतिङ् इति निघातः । परिवृढयेत्यत्र परिवृढस्य त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति ल्यबादेशः सिद्धो भवति । प्रभाषति किम् । परिवृहितम् । परिवृहितम् ॥

कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ २२ ॥

कृच्छ्र गहन इत्येतयोरर्थयोः कषेर्द्वैतानिष्ठायामिडागमो न भवति । कष्टाग्निः । कष्टं व्याकरणम् । ततोपि कष्टतराणि सामानि । कृच्छ्रं दुःखं तत्कारणमप्यभ्यादिकं कृच्छ्रमित्युच्यते । गहने । कष्टानि वनानि । कष्टाः पर्वताः । कृच्छ्रगहनयोरिति किम् । कषितं सुवर्णम् ॥

घुषिरविशब्दने ॥ २३ ॥

घुषेर्द्वैतारविशब्दनेर्धे निष्ठायामिडागमो न भवति । घुष्टा रज्जुः । घुष्टौ पादौ । अविशब्दनइति किम् । अघुषितं वाक्यमाह । विशब्दनं प्रतिज्ञानम् । घुषिरशब्दार्थइति भूवादेषु पठ्यते । घुषिरविशब्दनइति सुरादिषु तयोरिह सामान्येन ग्रहणम् । विशब्दनप्रतिषेधश्च ज्ञापकश्चुरादिणञ् विशब्दनार्थस्यानित्य इति, तेनापमपि प्रयोग उपपन्नो भवति । महीपालवचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्यमाणवा इति । स्वार्भिप्रायं, शब्देनसंविष्कृतवन्त इत्यर्थः ॥

अहैः सन्निविभ्यः ॥ २४ ॥

सं नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्यार्दीर्घानिष्ठायामिडागमो न भवति । समर्थः । न्यर्थः । व्यर्थः । अहैरिति किम् । समेधितः । सन्निविभ्य इति किम् । आर्द्धितः ॥

अभेष्टाविदूर्ये ॥ २५ ॥

अभिष्टादुत्तरस्यादेराविदूर्येर्था निष्ठायामिडागमो न भवति ।
अभ्यर्था सेना । अभ्यर्था शरत् । आविदूर्येर्इति किम् । अभ्यर्द्धितः वृषलः ।
शीतेन पीडित इत्यर्थः । विदूरं विप्रकृष्टं ततान्यद्विदूरं, अस्य
भात आविदूर्यम् । एतस्मादेव निपातनाच्च नऽपूर्वात्तत्पुरुषादित्युत्तरस्य
भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधो न भवति ॥

णोरध्ययने वृत्तम् ॥ २६ ॥

अयन्तस्य वृत्तेर्निष्ठायामध्ययनार्थे वृत्तमितीडभाषो णिलुक्च निपा-
त्यते । वृत्तो गुणो देवदत्तेन । वृत्तं पारायणं देवदत्तेन । अध्ययनइति
किम् । वर्त्तितमन्यत् । वृत्तिरयमकर्मकः, स एयर्थे वर्त्तमानः सकर्मको
भवति । तेन निवृत्तइति हि प्रकृतेरेव कर्मणि क्लृप्त्ययो वृथयते ।
तद्वद्विहायि एयर्थेवृत्तेरेव च वृत्तेर्ज्ञेयो गुणो देवदत्तेनेति भविष्यतीति निपा-
तनमनर्थकं, तत्किञ्चित् यदापि णिवैव एयर्था ऽभिधीयते तदा वर्त्तितमि-
त्यध्ययने मा भूदिति के चित् । अपरे तु वर्त्तितो गुणो देवदत्तेनेत्यपी-
च्छन्ति ॥

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टक्वक्वज्ञप्ताः ॥ २७ ॥

येरित्यनुवर्त्तते । दम् शम् पूरो दस् स्पश् क्व क्व जप् इत्येतेषां
अयन्तानां धातूनां वा अनिट्त्वं निपात्यते * । दान्तः । दमितः । शान्तः ।
शमितः । पूर्णः । पूरितः । दस्तः । दासितः । स्पष्टः । स्पाशितः ।
क्वक्वः । क्वादितः । जप्तः । जपितः । इट्प्रतिषेधो णिलुक्च निपात्यते ।
जपेस्तु भरजपिसनामिति विकल्पाविधानाद् यस्य विभाषेति नित्ये प्रति-
षेधे प्राप्ते विकल्पायं निपातनम् ॥

रुध्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ २८ ॥

वैति वर्त्तते । रुषि क्वम स्वर संघुष आस्वन इत्येतेषां निष्ठायां

* दान्त शान्त पूर्ण दस्त स्पष्ट क्वक्व इत्येतेषां निपात्यते । दव्यादीनां
धातूनां अयन्तानां निष्ठायां वा इडागमो निपात्यते इत्येकस्मिन्पुस्तके वाच्यः ।

वा इडागमो न भवति । हृष्टः । हृषितः । तीषसहस्रभरपरिषे इति विकल्पविधानाद् यस्य विभाषेति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । अम् । अभ्यान्तः । अभ्यमितः । त्वर । तूर्णः । त्वरितः । आद्रितश्चेति प्रतिषेधे प्राप्ति वचनम् । संघुष । संघुष्टौ पादौ । संघुषितौ पादौ । संघुष्टं वाक्यमाह । संघुषितं वाक्यमाह । संघुष्टौ दम्प्यौ । संघुषितौ दम्प्यौ । संपूर्वस्य घुषेरविशब्दनेपि परत्वादयमेव विकल्पो भवति । आस्वन् । आस्वान्तो देवदत्तः । आस्वनिता देवदत्तः । आस्वान्तं मनः । आस्वनितं मनः । आङ्पूर्वस्य स्वननेनाभिधाने ऽपि परत्वादयं विकल्पः तुभ्यस्वान्तेति निपातनं बाधते ॥

हृषेलोमसु ॥ २९ ॥

लोमसु वर्त्तमानस्य हृषेर्निष्ठायां वा इडागमो न भवति । हृष्टानि लोमानि । हृषितानि लोमानि । हृष्टं लोमभिः । हृषितं लोमभिः । हृष्टाः केशाः । हृषिताः केशाः । हृष्टं केशैः । हृषितं केशैः । हृषु अलीकइत्युदित्वानिष्ठापामनिट् । हृष तुष्टावित्ययं सेट् । तयोर्हभयोरिह यद्गामित्युभयत्र विभाषेयम् । लोमानि मूर्च्छुजानि अङ्गुजानि च सामान्येन एह्यन्ते । यथा लोमनखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्त्तव्यमिति । तद्विषये च हर्षे, वर्त्तमानो लोमसु वर्त्ततइत्युच्यते । लोमस्त्विति किम् । हृष्टो देवदत्त इत्यलीकार्थस्य, हृषितो देवदत्त इति तुष्ट्यर्थस्य ॥ विस्मितप्रतिघातयोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हृष्टो देवदत्तः । हृषितो देवदत्तः । विस्मित इत्यर्थः । हृष्टा दन्ताः । हृषिता दन्ताः । प्रतिहता इत्यर्थः ॥

अपचितश्च ॥ ३० ॥

अपचित इति वा निपात्यते । अपपूर्वस्य चायतेर्निष्ठापामनिट्त्वं विभावश्च, निपात्यते । अपचितानेन गुरुः । अपचायितानेन गुरुः ॥ क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्तिनि नित्यं विभावो निपात्यते, अपचितिः ॥

हु हरेऽकन्दसि ॥ ३१ ॥

हुरतेर्द्वैतेर्निष्ठायां कन्दसि हु इत्ययमादेशो भवति । हुतस्य
चाहुतस्य च । अहुतमसि हविर्द्वानम् । कन्दसीति किम् । हुम् ॥

अपरिहृताश्च ॥ ३२ ॥

अपरिहृता इति निपात्यते कन्दसि विषये । हु इत्येतस्यादेशस्या-
भावो निपात्यते । अपरिहृताः सनुयाम वाजम् ॥

सोमे हुरितः ॥ ३३ ॥

हुरित इति हुरतेर्निष्ठायामिडागमो गुणश्च निपात्यते कन्दसि
विषये, सोमश्चेद्व्यति । मानः सोमो हुरितो, विहुरितस्त्वम् ॥

यसितस्काभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशा-
स्तृतरुतृतरुतृवरुतृवरुतृवरुचीरुज्वलिति क्षरिति-
क्षमितिवमित्यमितीति च ॥ ३४ ॥

यसित स्काभित स्तभित उत्तभित चत्त विकस्त विशस्तृ शंस्तृ शास्तृ
तरुतृ तरुतृ वरुतृ वरुतृ वरुचीः उज्वलिति क्षरिति क्षमिति यमि-
त्यमिति इत्येतानि कन्दसि निपात्यन्ते । तत्र यसितस्काभितस्तभितोत्तभि-
तेति यत्सु स्कम्बु स्तम्बु इत्येतेषामुदित्त्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इडाग-
मो निपात्यते । यसितं वा एतत्सोमस्य । यस्तमिति भाषायाम् । स्काभित ।
विष्काभिते अजरे । विष्काभ्येति भाषायाम् । स्तभित । येन स्वस्तभितम् ।
स्तभ्यमिति भाषायाम् । उत्तभित । सत्येनोत्तभिता भूमिः । उत्तभ्येति
भाषायाम् । उत्तभितेति उत्पूर्वस्य निपातनसामर्थ्यादन्यापसर्गपूर्वः स्काभि-
तशब्दो न भवति । चत्त विकस्तेति चत्तेः कसेश्च विपूर्वस्य निष्ठायामिड-
भावो निपात्यते । चत्ता वर्षेण विद्युत् । चतितेति भाषायाम् । विकस्त ।
उत्तानाया हृदयं यद् विकस्तम् । विकसितमिति भाषायाम् । निपातनं
बहुत्वापेक्षं विकस्ता इति बहुवचनं कृतम् । अपरेषु तु निपातनेषु प्रत्येकं

विभक्तिनिर्देशः । विशस्तु शंस्तु शास्त्विति शसोर्विपूर्वस्य शंसेः शांसेश्च वृचि
 इडभावो निपात्यते । विशस्तु । एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता । विशसि-
 तेति भाषायाम् । शंस्तु उत शंस्ता सुविप्रः । शंसितेति भाषायाम् ।
 शास्तु । प्रशास्ता । प्रशासितमिति भाषायाम् । तस्वृत्तस्वृत्तस्वृत्तस्वृत्तस्वृत्त-
 त्त्रीरिति तरतेऽङ्ङुञ्जोश्च वृचि उट् ऊट् इत्येतावागमौ निपात्यते ।
 तस्वृत्तारं रथानाम् । तस्वृत्तारम् । तरितारं तरोत्तारमिति भाषायाम् । वस्-
 तारं रथानाम् । वस्वृत्तारं रथानाम् । वरितारं वरीत्तारमिति भाषायाम् ।
 वस्वृत्तीर्या देवीर्विश्वदेव्यावती । जसि पूर्वसवर्णेऽच्चारणं प्रयोगदर्शनार्थम् ।
 अतन्त्रं चैतत्, इदमपि हि भवति अहोरात्राणि वै वस्वृत्तय इति । क्वान्द-
 सिकमत्र ह्रस्वत्वम् । प्रपञ्चार्थमेव च ङीबन्तव्य निपातनम् । वस्वृत्तशब्दे
 हि निपातितस्तत एव ङीपि सति सिद्धौ वस्वृत्तीशब्दः । उज्ज्वलिति
 तरिति क्षमिति वमित्यमितीति च ज्वलतेरुत्पूर्वस्य तर क्षम वेमश्चम् इत्येतेषां
 च तिपि शप इकारादेशो निपात्यते । शपो लुगवा इडागमः । अग्निह्रस्व-
 लिति । उज्ज्वलतीति भाषायाम् । तरिति । स्तोत्रं तरिति । तरोतीति
 भाषायाम् । क्षमिति । स्तोत्रं क्षमिति । क्षमतीति भाषायाम् ।
 वमिति । यः सोमं वमिति । वमतीति भाषायाम् । अमिति । अभ्यमिति
 वरुणः । अभ्यमतीति भाषायाम् । इतिकरणः प्रदर्शनार्थंस्तेन क्व चिदी-
 कारो भवति । रविमभ्यमीति वरुण इत्यपि हि वेदे पठ्यते ॥

आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ ३५ ॥

• क्वान्दसीति निवृत्तम् । आर्द्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति ।
 लक्षिता । लक्षितुम् । लक्षितव्यम् । पक्षिता । पक्षितुम् । पक्षितव्यम् ।
 आर्द्धधातुकस्येति किम् । आस्ते । वस्ते । रुदादिभ्यः सार्धधातुकरत्येत-
 स्मिन्निधमाथं विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति आर्द्धधातुकरहणं
 क्रियते । वलादेरिति किम् । लक्ष्यम् । पक्ष्यम् । लवनीयम् । पवनीयम्
 इडिति वर्त्तमाने पुनरिड्यहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ॥

सूक्तमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३६ ॥

नियमार्थमिदम् । कुक्रमोराद्धुधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति,
 न चेत्सुक्रमौ आत्मनेपदस्य निमित्तं भवतः । क्व च तावात्मनेपदस्य नि-
 मित्तं, यत्रात्मनेपदं तदाश्रयं भवति । भावकर्मकर्मकर्तृकर्मव्यतिहाराः ।
 क्रमेणुत्प्यादयश्च । तेनायं सत्यात्मनेपदे प्रतिषेधो नास्तीति प्रतिषेधफलं
 घेदं सूत्रम् । कुक्रमोरादित्त्वादिट् सिद्ध एव । प्रस्रविता । प्रस्रवितुम् ।
 प्रस्रवितव्यम् । प्रक्रमिता । प्रक्रमितव्यम् । अनात्मनेपदनिमित्ते इति किम् ।
 प्रस्रोषीष्ट । प्रक्रमीष्ट । प्रस्रोष्यते । प्रक्रमस्यते । प्रसुस्रुषिष्यते । प्रचिक्रंसिष्यते ।
 सर्वत्रैवात्र स्रौतिः क्रमिश्चात्मनेपदस्य निमित्तम् । सनन्तादपि हि पूर्वव-
 त्सन इत्यात्मनेपदं विधीयते । निमित्तग्रहणं किम् । सीयुडादेस्तत्परस्य
 च प्रतिषेधार्थम् । इह तु प्रस्रवितेषावरतीति प्रस्रवित्रीयतइति ष्यङन्त-
 मात्मनेपदस्य निमित्तं न स्रौतिः ॥ क्रमेस्तु कर्त्तार्यात्मनेपदविषयादसत्या-
 त्मनेपदे क्वति प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रक्रन्ता । उपक्रन्ता । कर्त्तरीति
 किम् । प्रक्रमितव्यम् । उपक्रमितव्यम् । आत्मनेपदविषयादिति किम् ।
 निष्क्रमिता । स्रौतिः सनि क्विति च प्रत्यये श्युकः क्विति सनि यहगुहोश्च
 इत्येव प्रतिषेधो भवति । प्रसुस्रुषति । प्रस्रुतः । प्रस्रुतवान् ॥

ग्रहे ऽलिटि दीर्घः ॥ ३७ ॥

यद् उत्तरस्य इटः अलिटि दीर्घो भवति । यहीता । यहीतुम् ।
 यहीतव्यम् । अलिटीति किम् । जश्हिष । जश्हिम । प्रकृतस्येडो दीर्घत्व-
 मिदं चिण्वदिटो न भवति । याहिता । याहिष्यते ॥

वृत्तो वा ॥ ३८ ॥

वृ इति वृङ्मुखोः सामान्येन ग्रहणं तस्मादुत्तरस्य चकारान्ते-
 ष्यश्चेदो वा दीर्घो भवति । वरिता । वरीता । प्रावरिता । प्रावरीता ।
 चकारान्तेभ्यः । तरिता । तरीता । आस्तरिता । आस्तरिता । वृत्त
 इति किम् । करिष्यति । हरिष्यति । अलिटीत्येव । ववरिध । तरिष्य ॥

न लिङि ॥ ३९ ॥

वृत् उत्तरस्य इटो लिङि दीर्घा न भवति । विवरिषीष्ट ।
प्रावरिषीष्ट । आस्तरिषीष्ट । विस्तरिषीष्ट ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ४० ॥

परस्मैपदपरे सिचि वृत् उत्तरस्य इटो दीर्घा न भवति । प्रावा-
रिष्टाम् । प्रावारिषुः । अतारिष्टाम् । आस्तारिष्टाम् । आस्तारिषुः * ।
परस्मैपदेष्विति किम् । प्रावरिष्ट । प्रावरीष्ट ॥

इट् सनि वा ॥ ४१ ॥

वृत्तः सनो वा इडागमो भवति । वृवूर्षति । विवरिषति । विव-
रीषते । प्राववूर्षति । प्राविवरिषति । प्राविवरीषति । ऋकारान्तेभ्यः ।
तितरीषति । तितरिषति । तितरीषति । आतिस्तीर्षति । आतिस्तरिषति ।
आतिस्तरिषति । सनि षड्गुहोश्चेति इट्प्रतिषेधे प्राप्तौ पक्षे इडागमो
विधीयते । इटश्च वृत्तो वेति पक्षे दीर्घः । चिकीर्षति जिहीर्षति इत्यत्रो-
पदेशाधिकाराल्लाक्षणात् इडागमो न भवति ॥

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४२ ॥

वृत्तो लिङि सिचि च आत्मनेपदे परे वा इडागमो भवति ।
वृषीष्ट । वरिषीष्ट । प्रावृषीष्ट । प्रावरिषीष्ट । आस्तरिषीष्ट । आस्ती-
र्षीष्ट । सिचि खत्वपि । अवृत । अवरिष्ट । अवरीष्ट । प्रावृत । प्रावरि-
ष्ट । प्रावरीष्ट । आस्तीर्ष । आस्तरिष्ट । आस्तरीष्ट । आत्मनेपदेष्विति
किम् । प्रावारिष्टाम् । प्रावारिषुः । लिङः प्रत्युदाहरणं न दर्शितमसंभ-
वाद्धिटो ऽवलादित्वादिति ॥

ऋतश्च संयोगादेः ॥ ४३ ॥

ऋदन्ताद्गुणोः संयोगादेरुत्तरयोर्लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु वा इडा-
गमो भवति । ध्वृषीष्ट । ध्वरिषीष्ट । स्पृषीष्ट । स्परिषीष्ट । अध्वृषा-

* व्यशारिष्टाम् । व्यशारिषुः इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

ताम् । अध्रिषाताम् । असृषाताम् । अस्मेरिषाताम् । अत इति
 किम् । च्योषीष्ट । श्लोषीष्ट । अच्योष्ट । अश्लोषीष्ट । संयोगादेरिति किम् ।
 कृषीष्ट । कृषीष्ट । ककृत । ककृत । आत्मनेपदेष्वित्येव । अध्रिषीत् ।
 अस्मरिषीत् । संस्कृषीष्ट समस्कृतेत्यत्रोपदेशाधिकारादभक्तत्वाच्च सुट
 इडागमो न भवति ॥

स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जितो वा ॥ ४४ ॥

स्वरति सूति सूयति धूञ् इत्येतेभ्य ऊर्द्ध्वारचोत्तरस्य बलादेरा-
 दुं धातुकस्य वा इडागमो भवति । स्वर्त्ता । स्वरिता । सूति । प्रसोता ।
 प्रमविता । सूयति । सोता । सविता । धूञ् । धोता । धविता । ऊर्द्ध्वः
 खल्वपि । गाङ् । विगाठा । विगाहिता । गुणु । गोप्ता । गोपिता । वेति
 वर्त्तमाने पुनर्वायहणं लिङ्गसिचोर्निर्दृश्यम् । सूतिसूयत्योर्विक्रणनिर्देशः
 पू प्रोषादित्यस्य निदृश्यः । धूञ्जिति सानुबन्धकस्य निर्देशो धू विधूनन-
 त्यस्य निदृश्यः । सविता धवितेत्येव नित्यमेतयोर्भवति । स्वरतेरेत-
 स्माद्विकल्पाद्बहुनेः स्यदित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । स्वरिष्यति । किति
 तु प्रत्यये श्युक्ः किति नित्यः प्रतिषेधो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।
 स्वृत्वा । सूत्वा । धूत्वा ॥

रधादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

रध हिंसासंसिद्धोरित्येवमादिभ्यो ऽष्टाभ्य उत्तरस्य बलादेरादुं-
 धातुकस्य वा इडागमो भवति । रधिता । रध्वा । नंष्टा । नशिता ।
 चप्ता । तर्प्ता । तर्पिता । द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । द्रोग्धा । द्रोष्ठा ।
 द्रोहिता । मोग्धा । मोठा । मोहिता । श्लोठा । श्लोहिता । श्लोग्धा ।
 श्लोष्ठा । श्लोहिता । क्रादिनियमाल्लिटि रधादिभ्यः परत्वाद्वि-
 कल्पं के सिद्धिद्वन्ति । अपरे पुनराहुः । पूर्वविधेरिङ्निषेधविधानसा-
 मर्थ्यादुलीयस्त्वं प्रतिषेधनियमस्यति नित्यमिटा भवितव्यम् । ररन्धिष,
 ररन्धिमेति भवति ॥

निरः कुषः ॥ ४६ ॥

निरः इत्येवंपूर्वात् कुष उरुरस्य घलादेराहुं धातुकस्य वा इडा-
गमो भवति । निष्कोष्टा । निष्कोषिता । निष्कोष्टम् । निष्कोषितुम् ।
निष्कोष्ट्यम् । निष्कोषित्यम् । निर इति क्रिम् । कोषिता । कोषि-
तुम् । कोषित्यम् । निर इति वक्तव्ये निर इति निर्द्वैशेन र्फक्तमुत्स-
र्गात्तरमस्तीति ज्ञाप्यते । तस्य हि निलयनमिन्त्युत्सर्गस्यायताविति लत्वं
भवति । निरो हि इत्त्वस्यासिद्धत्वान्नालत्वं न स्यात् ॥

इग्निष्ठायाम् ॥ ४७ ॥

निरः कुषो निष्ठायामिडागमो भवति । निष्कुषितवाद् । नि-
ष्कुषितः । इड्यहणं नित्यार्थं, मारम्भो हि यस्य विभाषा इत्यस्य बाधको
ऽन्यथा हि विकल्पार्थ एव स्याद् अत्रैव नित्यमिडागम-उत्तरञ्च विकल्प
एवेति ॥

तीषसहलुभरुषरिषः ॥ ४८ ॥

तकारादावाहुं धातुके इषु सह लुभ रुष रिष इत्येतेभ्यो वा
इडागमो भवति । इषु । एष्टा । एषिता ॥ इषु इच्छायामित्यस्यायं विकल्प
इष्यते ॥ यस्तु इष गताविति दैवादिकस्तस्य प्रेषिता प्रेषितुं प्रेषित्व्यमिति
नित्यं भवति । योपि रुष आभीक्ष्यइति ऋषादौ पठ्यते तस्याप्येवमेव ।
तदर्थमेव तीषसहेति सूत्रे के चिदुदितमिषं पठन्ति । सह । सौठा ।
सुहिता । लुभ । लोभिता । लोब्धा । रुष । रोष्टा । रोषिता । रिष् ।
रेष्टा । रेषिता । तीति क्रिम् । एषिष्यति ॥

सनीवन्तुर्ध्रस्जदम्भुश्चिस्व्यूर्णभरज्ञपिसनाम् ॥ ४९ ॥

इवन्तानाम् धातूनाम् ऋधु ध्रस्ज दम्भुश्चिस्व्यूर्णभरज्ञपिसनाम् ॥ ४९ ॥
सन् इत्येतेषां च सनि वा इडागमो भवति । इवन्तानाम् । द्विद्वेषति ।
दुद्वेषति । सिसेविषति । सुस्येषति । ऋधु । ऋद्विधिषति । ईत्संति ।
ध्रस्ज । विभ्रज्जिषति । विभ्रतति । विभ्रज्जिषति । विभ्रतति । दम्भु ।

दिदम्भिषति । धिप्सति । धीप्सति । नि । उच्छिन्निषति । उच्छिन्नी-
षति । स्वृ । सिस्वरिषति । सुस्वूर्षति । यु । यियविषति । युयूषति ।
ऊर्णु । प्रार्णुनिषति । प्रार्णुनिषति । प्रार्णुनिषति । भर इति श्रुजित्येतस्य
भौवाद्रिकस्य सहस्रं शपा निर्द्वंशात् । निभरिषति । बुभूर्षति । अपि ।
निन्नपयिषति । न्नीप्सति । सन् । सिंसनिषति । सिषासति । के चिदत्र
भरन्नपिसनितनिषतिदरिद्राणामिति पठन्ति । तितनिषति । तितंसति ।
तितासति । पिपतिषति । पित्सति । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति ।
सनीति किम् । देविता । भृष्टा ॥

क्लिशः क्लानिष्ठयोः ॥ ५० ॥

क्लिशः क्लानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । क्लिष्टा । क्लिशित्वा ।
क्लिष्टः । क्लिष्टवान् । क्लिशितः । क्लिशितवान् । क्लिशू विबाधनदत्यस्य
क्त्वायां विकल्पः सिद्ध एव निष्ठायां तु यस्य विभाषेति प्रतिषेधः
प्राप्नोति । क्लिश उपतापदत्येतस्य तु क्ल्यायां निष्ठायां च नित्यमिडागमः
प्राप्नोति तदर्थं क्ल्यासहस्रं क्लियते ॥

पूडश्च ॥ ५१ ॥

पूडश्च क्लानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । पूड्या । पडित्वा ।
सोमोत्पूतः । सोमोत्पडितः । पूतवान् । पडितवान् । श्युकः कितीति
प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पे विधीयते ॥

वसन्तिधोरिट् ॥ ५२ ॥

वसतेः लुधेश्च क्लानिष्ठयोरिडागमो भवति । उषित्वा । उषितः ।
उषितवान् । लुधित्वा । लुधितः । लुधितवान् । वसतीति विकरणो
निर्द्वंशार्थ एव । वस्तेस्तूदात्तत्वादेव भवितव्यमिटा । पुनरिडसहस्रं
नित्यार्थम् ॥

अश्वेः पूजायाम् ॥ ५३ ॥

अश्वेः पूजायामर्थं क्लानिष्ठयोरिडागमो भवति । अश्वित्वा क्लानु
लुहोति । अश्विता अस्य गुरवः । उदितो वेति क्लानुप्रत्यये विकल्पः

अनर्त्तियत् । निनर्त्तियति । सइति किम् । कर्त्तता । असिचीति किम् ।
अकर्त्तत् ॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु ॥ ५८ ॥

गमेर्द्धातोः सकारादेराहुं धातुकस्य परस्मैपदेष्विडागमो भवेति ।
गमिष्यति । अगमिष्यत् । जिगमिषति । गमेरिति किम् । चेष्यति ।
इडुयहणं नित्यार्थम् । परस्मैपदेष्विति किम् । संगसीष्ट । संगसीष्ट ।
संगं ऋते । संजिगंसते । संजिगंसियते । अधिजिगंसते । अधिजिगंसिष्यते ।
गमेरिडादेशस्याऽभनगमां सनीति दीर्घत्वम् । सदत्येव । गन्तास्मि ।
गन्तास्वः । गन्तास्मः ॥ आत्मनेपदेन समानपदस्यस्य गमेरयमिडागमो
नेष्यते ॥ अन्यत्र सर्वत्रेष्यते । कृत्यपि भवति, परस्मैपदलुकि च ।
संजिगीमिषिता । अधिजिगमिषिता व्याकरणस्य । जिगमिष त्वमिति ।
पदशेषकारस्य * पुनरिदं दर्शनं गम्युपलक्षणश्रे परस्मैपदग्रहणम् ।
परस्मैपदेषु यो गमिरुपलक्षितस्तस्मात्सकारादेराहुं धातुकस्येद्ववति ।
तन्मतेन संजिगंसिता अधिजिगंसिता व्याकरणस्य इत्येव भावितव्यम् ॥

न वृद्ध्यत्तुभ्यः ॥ ५९ ॥

वृतादिभ्यश्चतुर्भ्य उत्तरस्य सकारादेराहुं धातुकस्य परस्मैपदेषु
इडागमो न भवति । वृत् । वार्ष्यति । अवार्ष्यत् । विवृत्सति । वृधू ।
वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवृत्सति । शूधू । शत्स्यति । अशत्स्यत् ।
शिशत्सति । स्यन्दू । स्यन्त्सति । अस्यन्त्स्यत् । सिस्वन्त्स्यति । चतुर्भ्य
इति न वक्तव्यम् । वृदयहणं हि तत्र व्युतादिरिसमाप्त्यर्थं क्रियते
कूप सामर्थ्यं वृद्धिः, तत्रैव यदि वृतादिसमाप्त्यर्थमपि विज्ञायते न किं-
चिन्निरुद्धं प्राप्नोति, तत्क्रियते स्यन्देहदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं
प्रतिषेधो यथा बाधेनेति । चतुर्थहणे हि सति तात्पर्येण स्यन्दिः संमिधा-
यितो भवति । परस्मैपदेष्वित्येव । वार्षिषीष्ट । वार्षिष्यते । अवार्षिष्यत् ।
विवार्षिषते । अथात्रात्मनेपदेन समानपदस्येभ्यो वृतादिभ्य इडागम

* पदशेषे गम्यविशेष इति पदमञ्जरी ।

इष्यते । अन्यत्र सर्वत्र प्रतिषेधः । कृत्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति । विवृत्सिता । विवृत्स त्वमिति * ॥

तासि च क्लृपः ॥ ६० ॥

• क्लृप उत्तरस्य तासिः सकारादेश्चाट्टुधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमेऽन भवति । कल्पता । श्वः कल्पस्यति । अकल्पस्यत् । चिक्लृप्सति । परस्मैपदेष्वित्यत्र । कल्पितासि । कल्पिषीष्ट । कल्पिष्यते । अकल्पिष्यत् । चिकल्पिषते । क्लृपेरथात्मनेपद्रेण समानपदस्यस्य इडागम इष्यते । अन्यत्र प्रतिषेधः । कृत्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति । चिक्लृप्सिता । चिक्लृप्स त्वमिति ॥

अचस्तास्वत्यल्यनिटो नित्यम् ॥ ६१ ॥

तासौ ये नित्यानिटो धातवो ऽजन्तास्तेभ्यस्तासाविव थलीडागमे न भवति । याता । ययाथ । चेता । चिचेथ । नेता । निनेथ । होता । जुहोथ । अच इति किम् । भेत्ता । विभेदिय । तास्वदिति किम् । लूत्वा । लुलविथ । थलीति किम् । याता । ययिथ । ययिम । अनिङ्प्रहणं नित्यमित्यनेन विशेषणार्थम् । नित्यग्रहणं किम् । विधेता । विधविता । विदुधविथ । तासि विभाषितेऽस्यलि नित्यमिडागमे भवति । तास्वदिति वृत्तिनिर्देशः किमर्थः । तासौ सतस्यलि प्रतिषेधार्थः । यो हि तासावसन्नसत्वाच्च नित्यानिटु तस्य थलि प्रतिषेधो न भवति । नघसिथ । उवयिथ । उत्तरसूत्रेपि तास्वदिति वर्त्तते अदादेशो हि घसिर्वञ्जादेशश्च वयिस्तासौ नास्ति ॥

उपदेशेत्वतः ॥ ६२ ॥

उपदेशे यो धातुरकारधान् तासौ नित्यानिटु तस्मात्तासाविव थलीडागमे न भवति । पक्ता । पपक्य । यष्टा । इयष्ट । शक्ता । शशक्य । उपदेशइति किम् । कर्षा । अर्कविथ । अत्वत इति किम् । भेत्ता । विभे-

* विवृत्सितुम् । विवृत्सितव्यमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

द्विच । तपरकरणं किम् । राट्टा । रराधिय । तास्वद्विच्येव । जिघृत्तति ।
जयद्विच । नित्यमनिट रत्येव । अङ्गा । अजिता । आनञ्चिच ॥

चतुो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥

चकारान्ताट्टातोभारद्वाजस्याचार्यस्य मतेन तासांविष नित्यानि-
टस्थानि इहागमो न भवति । स्मर्त्त । संस्मर्थ । धर्त्ता । दधर्थ * ।
सिद्धे संस्वारम्भो नियमार्थः । चत एव भारद्वाजस्य नान्येषां धातूनाम् ।
ययिच । वयिच । पेचिच । शेकिच । तदयमर्थोत्पद्योयोगयोर्विकल्पः ।
तपरकरणमृकारान्तस्य निवृत्त्यर्थम् । तथा हि सति विध्यर्थमेतस्यात् ॥

बभूथानतन्यजगृभभवर्थेति निगमे ॥ ६४ ॥

बभूथ आनतन्यं जगृभ ववर्थ इत्येतानि निपात्यन्ते निगमविषये ।
निगमो वदः । बभूथ । स्व हि होता प्रथमो बभूथ । बभूवथिति भाषा-
याम् । आततन्य । येनान्तरित्तमुवाततन्य । आतेनिथिति भाषायाम् ।
जगृभ । जगृभ्माते दक्षिणमिन्द्र हंसम् । जगृहमिति भाषायाम् । ववर्थ ।
ववर्थे स्व हि ज्योतिषा । ववरिथिति भाषायाम् । क्रादिसूत्रादेवास्य प्रति-
षेधे सिद्धे नियमार्थे वचनं निगमएव न भाषायामिति ॥

विभाषा ऋजिदृशोः ॥ ६५ ॥

ऋजि दृशि रत्येतयोस्यलि विभाषा इहागमो न भवति । ससष्ट ।
ससर्जिथ । ददृष्ट । ददर्शिथ ॥

दृडत्यर्त्तिव्ययतीनाम् ॥ ६६ ॥

ऋत्ति ऋत्ति व्ययति इत्यिषां यलीहागमो भवति । आद्विथ ।
आरिथ । संविध्ययिथ । व्येजो न व्यो लिटीत्यात्वप्रतिषेधः । अत्तिव्ययत्यो-
ऋत्ति भारद्वाजस्येति नियमाद्विकल्पः । अत्तेरपि नित्यः प्रतिषेधः । अत्तेह्यस्य
विस्पष्टार्थम् । विकल्पविधाने हि सति अत्तिव्ययतियहस्यमनर्थकं प्रति-

* कर्त्तुं चकारेति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

बेधविधाने चास्तेयहणमिति नित्यायं विधिरिड्यहणमन्तरेणापि शक्यते
विज्ञातुम् ॥

वस्वेकाजाद्घसाम् ॥ ६७ ॥

• कृतद्विवचनानामेकाचां धातूनाम् आकारान्तानां घसेश्च वसा-
विडागमो भवति । आदिवान् । आशिवान् । पेचिवान् । शेकिवान् ।
धात्वभ्यासयोरेकादेशे कृते एत्वाभ्यासलोपयोश्च कृतयोः कृतद्विवचना
एते एकाचो भवन्ति । आत् । ययिवान् । तस्थिवान् । घस् । जति-
वान् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एकाजाद्घसामेव वसाविडागमो
भवति नान्येषाम् । विभिद्वान् । घिच्छिद्वान् । बभूवान् । शिशिवान् ।
क्रादिनियमात्प्रतिषेधाभावाच्च य इट् प्रसक्तः स नियम्यते । आद्ग्रहणमने-
काजर्थं द्विवचने हि कृते इटि हि सति आतो लोपेन भौधितव्यं, दरिद्रा-
तेस्तु कास्यनेकाजग्रहणं चुलुम्पाद्वर्थमित्यामा भवितव्यम् । दरिद्राचंकार ।
अथाप्याम् क्रियते तथापि च दरिद्रातेराट्धातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययवि-
धाविति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेराकारे लुप्ते इडागमस्य निमित्तं विहत-
मिति न इडागमो भवति । ददरिद्रानिति भवितव्यम् । घमेरपि यदि
ग्रहणमिह न क्रियते तदा द्विवचनात् परत्वाद् घसिभसोर्हलि चेति उप-
धालोपे कृते द्विवचनेषु न स्यादनच्कत्वाद्, इह तु घसिग्रहणाद् उपधा-
लोपमपि परत्वादिडागमो बाधते । तत्र कृते गमहनजनखनघसामित्युप-
धालोपः । स च द्विवचनेचीति द्विवचने कर्त्तव्ये स्थानिवद्भवति, तेन अवि-
वानिति सिध्यति ॥

विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ ६८ ॥

गम हन विद विश इत्येतेषां धातूनां वसा विभाषा इडागमो
भवति । गम् । जग्मिवान् । जगन्वान् । मो नो धातेरिति नकारः ।
हन । जग्मिवान् । जघन्वान् । विद । विधिदिवान् । विविद्वान् । विश् ।
विविशिवान् । विविशिवान् । विक्षिमा साहचर्यादिह विदस्त्वौदादि-

कस्य लाभार्थस्य कृत्वात् । ज्ञानार्थस्य तु नित्यं त्रिषु द्वानित्येव भवति ॥
दृशेत्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ददृशिवान् । ददृश्वान् ॥

सनिंससनिवांसम् ॥ ६८ ॥

सनेतेः सनेतेर्वा धातोः सनिंससनिवांसमिति निपात्यते * ।
अञ्जित्त्वान्ते सनिंससनिवांसम् । इडागम एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपा-
त्यते । सनिङ्पूर्वोऽन्यत्र सेनिवांसमित्येव भवति । कृन्दसीदं निपातनं
विज्ञायते † । भाषायां सेनिवांसमिति भवति ॥

ऋद्वनोः स्ये ॥ ७० ॥

ऋकारान्तानां धातूनां हन्तेश्च स्ये इडागमो भवति । करिष्यति ।
हनिष्यति । हरिष्यति । स्वरतेर्वेट्त्वाद्दृद्वनोः स्येत्येतद्भवति विप्रतिषे-
धेन । स्वरिष्यति । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

अञ्जेः सिचि ॥ ७१ ॥

अञ्जेः सिचि इडागमो भवति । अञ्जीत् । अञ्जिष्टाम् । अञ्जिषुः ।
सिचीति किम् । अङ्गा । अञ्जिता । ऊदित्त्वाद् विभाषा भवति ॥

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७२ ॥

स्तु सु धूञ् इत्येतेभ्यः सिचि परस्मैपदे परत इडागमो भवति ।
अस्तावीत् । असावीत् । अधावीत् । परस्मैपदेऽप्यिति किम् । अस्तोष्ट ।
असोष्ट । अधोष्ट । अधविष्ट ॥

यमरमनमातां सञ्ज ॥ ७३ ॥

(यम रम नम इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च सगुगमो भवति
परस्मैपदे सिचि इडागमश्च । यम् । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । अयं-
सिषुः । अयंसीत् । अयंसिष्टान् । अयंसिषुः । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् ।

* सनिङ्पूर्वस्य सनेतेः सनेतेर्वा सनिंससनिवांसमिति निपात्यते इत्येकस्मिन्पु-
स्तके पाठः ।

† इयं चानुपूर्वी कृन्दस्येव निपातति कृन्दस्येव निपातनं विज्ञायते इति पा० २ ।

अनसिषुः । आकारान्तानाम् । अयासीत् । अयामिष्टम् । अयासिषुः ।
यमादीनां ह्यलन्तलवणा वृद्धिः प्राप्ता सा नेटीति प्रतिषिध्यते । परस्मैप-
देष्वित्येव । अयंस्त । अरंस्त । अनंस्त ॥

स्मिपूडरञ्चशां सनि ॥ ७४ ॥

स्मिड् पूड् च अञ्ज् अशू इत्येतेषां धातूनां सनीडागमो भवति ।
सिस्मयिषते । पिपयिषते । अरिषति । अरञ्जजिषति । अशिषिषते ।
इमाद्यहणं पूजा मां भूत् । पुपूयति इत्येव तस्य भवति । अशेरुदितो
यहणःदशनेतिर्नित्यमिडागमोस्त्येव ॥

किरश्च पञ्चभ्यः ॥ ७५ ॥

किरादिभ्यः पञ्चभ्यः सनि इडागमो भवति । कृ । विकृषिषति ।
गृ । जिगृषति । वृड् । द्विदृषते । धृड् । द्विधृषते । प्रच्छ् । पिप्रच्छि-
षति । पञ्चभ्य इति क्रिम् । सिस्त्रति । क्रिरतिगित्यादिषु सनि वेति
विकल्पः प्राप्तः घृते वेति चास्येष्टो दीघत्वं नेच्छन्ति ॥

रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७६ ॥

रुदादिभ्य उत्तरस्य वलादेः सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । रुद् ।
रोदिति । स्वप् । स्वपिति । श्वस् । श्वसिति । अन् । प्राणिति । जन् ।
जन्ति । पञ्चभ्य इत्येव । जागर्ति । सार्वधातुकइति क्रिम् । स्वप्ता ।
वलादेरित्येव । रुदन्ति ॥

ईशः से ॥ ७७ ॥

ईश उत्तरस्य से इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इडागमो भवति ।
ईशिषे । ईशिष्ये ॥

ईडजनेर्द्धे च ॥ ७८ ॥

ईड जन इत्येताभ्यामुत्तरस्य ध्वे इत्येतस्य से इत्येतस्य च सार्व-
धातुकस्य इडागमो भवति । ईडध्वे । ईडिध्वम् । ईडिषे । ईडिष्य ।
जनिध्वे । जनिध्वम् । जनिषे । जनिष्य । जनी प्रादुर्भावइत्यस्य क्त्वात्-

सत्वात् श्यनो लुक् उपधालोपाभावश्च ॥ जन जननइत्यस्यापि श्लु-
विकरणस्य ग्रहणमत्रेष्यते ॥ तस्य कर्मव्यतिहारो व्यतिजज्ञिषे । व्यतिज-
ज्ञिष्व । व्यतिजज्ञिष्वे व्यतिजज्ञिष्वम्, इति च भवति ॥ ध्वशब्दे ईशेरपि
इडागम इष्यते ॥ ईशिध्वमिति, तदर्थं के चिदीडिजनोः सध्वे चेति सूत्रं
पठन्ति । तत्र सकारादेः सेशब्दस्य सूत्रेष्वोपादानाच्चशब्दे भिन्नक्रम
ईशेरनुकर्षणार्थं विज्ञायते । ईडिशिजनां सध्वयोरित्यक्रमेण सूत्रं न पठितं,
विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेरिति । ध्वे इति कृतटोरेत्वस्य ग्रहणात्
लडि, ध्वमि न भवितव्यमिटा । लोटि पुनरेकदेशविभक्तस्यानन्यत्वाद्
भवितव्यमिटा ॥

लिङः सलोपो ऽनन्त्यस्य ॥ ७९ ॥

" सार्वधातुकइति वर्तते * । सार्वधातुके यो लिङ् तस्य अनन्त्यस्य
सकारस्य लोपो भवति । कः पुनरनन्त्यो लिङः सकारः । यो यासुट्मुट्-
सीयुटाम् । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्यान् ।
अनन्त्यस्येति किम् । कुर्युः । कुर्याः । सार्वधातुकइत्येष । क्रियास्ताम् ।
क्रियासुः । कृषीष्ट । कृषीयास्ताम् । कृषीरन् ॥

अतो येयः ॥ ८० ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य या इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इय् इत्यय-
मादेशो भवति । पचेत् । पचेताम् । पचेयुरित्यत्रोस्यपदान्तादिति
पररूपं बाधितम् । अत इति किम् । चिनुयात् । सुनुयात् । तपरकरणं
किम् । यायात् । सार्वधातुकइत्येष । चिकीर्ष्यात् । ननु चातो लोपेनीच
भवितव्यम् । पचेदित्यत्रापि हि तर्हि अतो दीर्घो यजीति दीर्घत्वेन
भवितव्यम् । तदनेनावश्यं विध्यन्तरं बाधितव्यम् । स'यथैव दीर्घस्य
बाधक एवमतो लोपस्यापि बाधकः स्यात् । स्यादेतदेवं यदि दीर्घः
सार्वधातुके विधीयते । अथ तु तिङि विधीयते, तदा येन नप्राप्तिन्या-
येन दीर्घस्यैव बाधकः स्यान्न पुनरतो लोपस्य । येय' इत्यविभक्तिर्को

* सार्वधातुकइति वर्ततइत्येकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

निर्द्वंशः, य इति वा षष्ठीनिर्द्वंशे यलोपस्यासिद्धत्वमनाश्रित्यदुष्णः कृतः
सौत्रत्वाच्चिद्वंशस्येति । के चिद् अत्रातो यासिय इति सूत्रं पठन्ति ।
तेषां सकारान्तः स्थानी षष्ठीसमासश्च ॥

आतो डितः ॥ ८१ ॥

आकारस्य डिद्वयवस्य आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्य
इय इत्ययमादेशो भवति । पचेते । पचेथे । पचेताम् । पचेथाम् । यजेते ।
यजेथे । यजेथाम् । सार्वधातुकमपिदित्यत्र न डितीव डिद्वदित्येवमङ्गी-
क्रियते ऽपितु डित इव डिद्वदिति पूर्वसूत्रस्य उच्चुक्रुटिपतीतिप्रसिद्धये
तथाङ्गीकरणम् । यदि गाङ्गुटादिसूत्रे डिद्ववतीत्येवमङ्गीक्रियते तदा
अनुदात्तडित आत्मनेपदमिति आत्मनेपदं प्राप्नोतीति । आत इति किम् ।
पचन्ति । यजन्ति । पचन्ते । यजन्ते । डित इति किम् । पचावहे ।
पचामहे । अत इत्येव । चिन्वाते । सुन्वाते । तपरकरणं किम् । मि-
माते । मिमाथे ॥

आने मुक् ॥ ८२ ॥

आने परतोङ्गस्यातो मुगागमो भवति । पचमानो, यजमानः ।
अकारमात्रभक्त्यायं मुक् अदुपदेशग्रहणेन गृह्यतइति अदुपदेशादिति लैसा-
र्वधातुकानुदात्तत्वं भवति । यद्येषमातो डित इत्ययमपि विधिः प्राप्नो-
ति, तपरनिर्द्वंशाच्च भविष्यति । मुक् सत्यध्यर्तुमात्रो भवति । लैसार्व-
धातुकानुदात्तत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति । नैष दोषः । उपदेशग्रहणं तत्र
क्रियते । तेन उपदेशादुक् सत्यपि कालभेदे भवितव्यम् । तथा च पचावः
पचाम इत्यत्रापि भवति ॥

ईदासः ॥ ८३ ॥

आस उत्तरस्यानस्य ईकारादेशो भवति । आसीनो यजन्ते । अत्र
पञ्चम्या परस्य षष्ठी कल्प्यते ॥

अष्टनं आ विभक्तौ ॥ ८४ ॥

अष्टुतेः विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः ।
 अष्टानाम् । अष्टासु । विभक्ताविति किम् । अष्टुत्वम् । अष्टुता । आ
 इति व्यक्तनिर्देशोयमाकृतिनिर्देशे तु नकारस्थाने ऽनुनासिकाकारः स्यात् ।
 विकल्पेनायमाकारो भवत्येतज्जापितमष्टुने दीर्घादिति दीर्घग्रहणाद-
 ष्टाभ्य औशिति च कृतात्वस्य निर्द्वंशात्तेनाष्टभिरष्टभ्य इत्यपि भवति ।
 तदन्तविधिश्चात्रेष्यते । प्रिया अष्टा येषां ते प्रियाष्टानः । प्रियाष्टो ॥

रायो हलि ॥ ८५ ॥

रै इत्येतस्य हलादौ विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । राभ्याम् ।
 राभिः । हलीति किम् । रायौ । रायः । विभक्ताविति किम् । रैत्वम् ।
 रैता । मृद्धेर्द्विरित्यतः प्राग्विभक्त्यधिकारः ॥

युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ८६ ॥

युष्मदस्मदित्येतयोरेनादेशे विभक्तौ परत आकारादेशो भवति ।
 युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मासु । अस्मासु । अनादेश इति किम् ।
 युष्मत् । अस्मत् । हलीत्यधिकारादप्यत्र न स्यात् । उत्तरत्र स्वनादेश-
 ग्रहणेन प्रयोजनं योवीति तदिदं क्रियते ॥

द्वितीयायां च ॥ ८७ ॥

द्वितीयायां च परतो युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति । त्वाम् ।
 माम् । युवाम् । आवाम् । युष्मान् । अस्मान् । आदेशार्थं वचनम् ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ८८ ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने परतो भाषायां विषये युष्मदस्मदोराका-
 रादेशो भवति । युवाम् । आवाम् । प्रथमाया इति किम् । युवयोः ।
 आवयोः । द्विवचन इति किम् । त्व, महं, यूयं, वयम् । भाषायामिति
 किम् । युषं वस्त्राणि पीवसा वसाये ॥

योचि ॥ ८९ ॥

अज्ञादौ विभक्तावनादेशे युष्मदस्मदोर्यकारादेशो भवति । त्वया ।

मया । स्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । अवीति किम् युवाभ्याम् ।
आवाभ्याम् । युष्मदस्मदोरनादेशइत्यत्र यदि हलीत्यनुवर्तते शक्यम-
कर्तुमचीत्येतत् तत्क्रियते विस्पष्टार्थम् । अनादेशइत्येव । त्वद्गच्छति ।
मद्गच्छति ॥

शेषे लोपः ॥ ८० ॥

शेषे विभक्तौ युष्मदस्मदोर्लोपो भवति । कश्च शेषः, यत्राकारो
यकारश्च न विहितः ।

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनान्यत्र तेषु * लोपो विधीयते ॥

त्वम् । अहम् । यूयम् । वयम् । तुभ्यम् । मद्भ्यम् । युष्मद्भ्यम् ।
अस्मभ्यम् । त्वत् । मत् । युष्मत् । अस्मत् । तव । ममे । युष्माकम् ।
अस्माकम् । शेषग्रहणं विस्पष्टार्थम् । शेषे लोपे कृते स्त्रियो टाप् कस्माच्च
भवति, त्वं ब्राह्मणी । अहं ब्राह्मणी । संनिपातलक्षणे विधिरनिमित्तं
तद्विघातस्य । अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी इति । केचित्तु शेषे लोपं टिलो-
पमिच्छन्ति । कथं वक्ष्यमाणोदेशोपेतः शेषः, ते चादेशा मपर्यन्तस्य विधी-
यन्ते । तेन मपर्यन्ताद् योन्यः स शेष इति । तत्रायं लोप इति टिलोपो
भवति ॥

मपर्यन्तस्य ॥ ८१ ॥

मपर्यन्तस्यत्ययमधिकारो, यद्विदुः कर्ध्वमनुक्रमिष्यामो मपर्यन्तस्ये-
त्येवं तद्विदितव्यम् । वक्ष्यति । युवावौ द्विवचने । युवाम् । आवाम् ।
मपर्यन्तस्येति किम् । युवकामावकामिति साकृत्कस्य मा भूत् । स्वमा-
वेकवचने । त्वया । मया । मपर्यन्तस्येति किम् । सर्वस्य मा भूत् । तथा च
सति त्वमयोरकारस्य योवीति यकारे कृते ऽनिष्टं रूपं स्यात् । मान्तस्ये-
त्येषु सिद्धे ऽस्मिन् यत्परिग्रहणं कृतमधिष्ठातनाथं तन्मान्ते मा भूत्,

* शेषे इति बहुषु पुलकेषु पाठः ।

कदा, यदा ॥ अयन्तयोः क्विपि मान्त्वं विद्मते; युष्मदस्मदोः स्थानिवत्त्वं च षेरत्र कौ लुप्रत्वाच्च विद्मते ॥ २५ ॥

युवावौ द्विवचने ॥ ८२ ॥

द्विवचनइत्यर्थग्रहणम् । द्विवचने ये युष्मदस्मदी, द्व्यर्थाभिधानविषये तयोर्मर्पर्यन्तस्य स्थाने युव आव इत्येतावादेशौ भवतः । युवाम् । आवाम् । युवाभ्याम् । आवभ्याम् । युवयोः । आवयोः । यदा समासे द्वर्थे युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्यान्यसंख्यत्वादेकवचनं बहुवचनं वा भवति, तदापि द्व्यर्थेयुष्मदस्मदोर्युवावौ भवतः, यदि त्वाहौ सौ इत्येवमादिना आदेशान्तरेण न बाध्येते । अतिक्रान्तं युवा, मतियुवाम् । अत्यावाम् । अतिक्रान्तान् युवा, मतियुवान् । अत्यावान् । अतिक्रान्तेन युवा, मतियुवया । अत्यावया । अतिक्रान्तेर्युवा, मतियुवाभिरत्यावाभिः । अतिक्रान्तेभ्यो युवा, मतियुवभ्यमत्यावभ्यम् । अतिक्रान्ताद् युवा, मतियुवत् । अत्यावत् । अतिक्रान्तेभ्यो युवामागतः, अतियुवत् । अत्यावत् । अतिक्रान्तानां युवा, मतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतिक्रान्ते युवा, मतियुवयि । अत्यावयि । अतिक्रान्तेषु युवा, मतियुवासु । अत्यावासु । त्वाहादीनां तु विषये परत्वात्तएव भवन्ति । अतिक्रान्तो युवा, मतिवत् । अत्यहम् । अतिक्रान्ता युवाम्, अतियुयम् । अतिवयम् । अतिक्रान्ताय युवाम्, अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतिक्रान्तस्य युवा, मतिर्त्वं । अतिमम । यदा तु युष्मदस्मदी एकत्वबहुत्वयोर्वर्त्तते, समासार्थस्तु द्वित्वे, तदा युवावौ न भवतः । अतिक्रान्तौ त्वाम्, अतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तौ युष्मान्, अतियुष्मानत्यस्मान् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

यूयवयौ जसि ॥ ८३ ॥

युष्मदस्मदोर्मर्पर्यन्तस्य जसि परतो यूय वय इत्येतावादेशौ भवतः । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । तद-

न्तविधिरत्र भवति । अङ्गाधिकारे तस्य च ग्रहणं भवति तदुत्तरपदस्य चेति * ॥ १ ॥

त्वाहौ सौ ॥ ८४ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य सौ परे त्व अह इत्येतावादेशौ भवतः । त्वम् । अहम् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥

तुभ्यमह्यौ डयि ॥ ८५ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तुभ्य मद्य इत्येतावादेशौ भवतो डयि परतः । तुभ्यम् । मद्यम् । परमतुभ्यम् । परममद्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमद्यम् ॥

तवममौ डसि ॥ ८६ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तव मम इत्येतावादेशौ भवतो डसि परतः । तव । मम । परमतव । परममम । अतितव । अतिमम ॥

त्वमाशेकवचने ॥ ८७ ॥

एकवचनइत्यर्थनिर्देशः । एकवचने ये युष्मदस्मदी एकार्थाभिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । त्वाम् । माम् । त्वया । मया । त्वत् । मत् । त्वयि । मयि । यदा समाने एकार्थे युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्य त्वन्यसंख्यत्वाद् द्विवचनं बहुवचनं वा भवति, तदापि त्वमावादेशौ भवतः । आदेशान्तराणां तु विषये त्वाहौ सावित्येवमादीनां पूर्वविप्रतिषेधेन तएवेष्यन्ते । अतिक्रान्तस्त्वामतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्तौ त्वामतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तान् त्वामति-त्वात् । अतिमात् । अतिक्रान्ताभ्यां त्वामतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतिक्रान्तैस्त्वामतित्वाभिः । अतिमाभिः । इत्येवमाद्युदाहार्यम् ॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ८८ ॥

एकवचनइत्यनुवर्तते । प्रत्यये उत्तरपदे च परत एकत्वे वर्तमाना-

* अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेत्यादि बहुषु पुस्तकेषु नीतिः । तदेव तु युक्तम् । पदमञ्जरी दर्शनात् ।

नयोर्युष्मदस्मदौर्नर्नयन्तस्य त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । तवायं, त्व-
 दीयः । मदीयः । अतिशयेन त्वं, त्वत्तरः । मत्तरः । त्वामिच्छति, त्वद्यति ।
 मद्यति । त्वमिवाचरति, त्वद्यते । मद्यते । उत्तरपदे । तव पुत्र, स्वत्पुत्रः ।
 मत्पुत्रः । त्वं नाथोस्य, त्वन्नाथो, मन्नाथः । एकवचनइत्येव । युष्माकमिदं
 युष्मदीयम् । अस्मदीयम् । युष्माकं पुत्रो ऽस्माकं पुत्रो युष्मत्पुत्रो ऽस्म-
 त्पुत्रः । विभक्तावित्यधिकारात् पूर्वयोगो विभक्ताविव । ततोऽन्यत्रापि प्र-
 त्यये उत्तरपदे च यथा स्यादित्ययमारम्भः । ननु चाऽऽप्यन्तर्वर्तिनी विभ-
 क्तिरस्ति तस्यामेवादेशौ भविष्यतः । नैवं शक्यं, लुका तस्या भवितव्यम् ।
 बहिरङ्गो लुक् अन्तरङ्गावादेशौ प्रथमं तौ भविष्यतः । एतदेव तर्ह्यादे-
 शवचनं ज्ञापकमन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गोपि लुक् बाधते इति । तेन
 गोमार्त्तियोस्य गोमत्प्रिय इत्येवमादौ नुमादि लुका बाध्यते । एवं च
 सति त्वाहौ सावित्येवमादयोपि प्रत्ययोरुत्तरपदयोरुत्तरादेशो न भवन्ति । त्वं
 प्रधानमेषां त्वत्प्रधानः । मत्प्रधानः । यूयं पुत्रा अस्य युष्मत्पुत्रो ऽस्मत्पु-
 त्रः । तुभ्यं हितं त्वद्वितं मद्वितम् । तव पुत्रस्वत्पुत्रो मत्पुत्रः । अथ
 किमर्थमेषां त्वाहादीनां बाधनार्थमेतन्न विज्ञायते । लक्ष्यस्थित्यपेक्षया ।
 'ज्ञापकार्थं ह्येतस्मिन्बहुतरमिष्टं संरक्षते ॥

त्रिचतुरोस्त्रियां तिसृचतसृ ॥ ८९ ॥

'त्रि चतुर इत्येतयोः स्त्रियां वर्त्तमानयोस्तिष्ठ चतसृ इत्येतावादेशौ
 भवतो विभक्तौ परतः । तिष्ठः । चतस्रः । तिसृभिः । चतसृभिः । स्त्रिया-
 मिति किम् । त्रयः । चत्वारः । त्रीणि । चत्वारि । स्त्रियामिति चैतत्
 त्रिचतुरोरेव विशेषणं नाङ्गस्य । तेन यदा त्रिचतुःशब्दौ स्त्रियामङ्गं तु
 लिङ्गान्तरे तथाप्यादेशौ भवत एव । प्रियास्तिष्ठो ब्राह्मण्योस्य ब्रीह-
 णस्य प्रियतिसा ब्राह्मण्य इति । प्रियतिसो । प्रियतिस्रः । प्रियतिसृ ब्रा-
 ह्मण्यकुलम् । प्रियतिसृषी । प्रियतिसृषि । प्रियचतसा । प्रियचतसौ ।
 प्रियचतस्रः । प्रियचतसृ । प्रियचतसृषी । प्रियचतसृषि । नवृतश्चेति स-
 मासान्तो न भवति । विभक्त्याश्रयत्वेन तिसृभावस्य बहिरङ्गलक्षण-

त्वात् * । यदा तु चिचतुःशब्दौ लिङ्गान्तरे स्त्रियामङ्गुलं तदा आदेशो न भवतः । प्रिषास्त्रयोस्याः प्रियाणि त्रीणि वा अस्या ब्राह्मण्याः सा प्रियत्रिः । प्रियत्री । प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः ॥ तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ तिसृका नाम यामः ॥ चतसर्षु-
द्वुदात्तनिपातनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ चतस्रः पश्येत्यत्र चतुरः शसीत्येव स्वरो मा भूत् । चतसृणामित्यत्र तु षट्चतुर्भ्यां, हलादिरित्येव स्वरो भवति । हलादियद्वयसामर्थ्योच्चिपातनस्वरो बाध्यते ॥

अचि र चतः ॥ १०० ॥

तिसृ चतसृ इत्येतयोर्चतः स्थाने रेफादेशो भवति अजादौ विभक्तौ परतः । तिस्रस्तिष्ठन्ति । तिस्रः पश्य । चतस्रस्तिष्ठन्ति । चतस्रः पश्य । प्रियतिस्र आनय । प्रियचतस्र आनय । प्रियतिस्रः स्वम् । प्रियचतस्रः स्वम् । प्रियतिस्रि निधेहि प्रियचतस्रि निधेहि । पूर्वसवर्णात्वङिसर्वनामस्थान-
गुणानामपवादः । परमपि ङिसर्वनामस्थानगुणं पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते । अचीति किम् । तिसृभिः । चतसृभिः । चत इति तिसृचतस्रोः प्रतिप-
त्यर्थमन्यथा हि तदपवादस्त्रिचतुरोरेवायमादेशो विज्ञायेत ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ १०१ ॥

जरा इत्येतस्य जरसित्ययमादेशो भवति अन्यतरस्यामजद्वौ वि-
भक्तौ परतः । जराया दन्ताः शीर्यन्ते । जरया दन्ताः शीर्यन्ते । जरसे त्वा
परिद्व्युः । जरायै त्वा परिद्व्युः । अचीत्येव । जराभ्याम् । जराभिः । नुमो
जरसादेशो विप्रतिषेधेन । अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि । इहातिजरसं
ब्राह्मणकुलं पश्येति लुग्न भवति आनुपूर्व्यां सिद्धत्वात् । अतिजर प्रमिति
स्थितौ लुगम्भावे जरसभाव इति त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवन्ति । तत्र
लुक्तावदपवादत्वादम्भावेन बाध्यते । अम्भावोपि परत्वाञ्जरादिशेन, न च
पुनर्लुक्शास्त्रं, प्रवर्त्तते भ्रष्टावसरत्वाद् इत्येवमेव भवति अतिजरसं ब्रा-
ह्मणकुलं पश्येति, प्रथमैकवचने तृतीयावबहुचने च अतिजरं ब्राह्मणकुलं

तिष्ठति, अतिजरसमिति च भवितव्यमिति गोनर्दीयमतम् । किं कारणं, सं-
निपातलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । अन्ये त्वनित्वात्त्वादस्याः
परिभाषाया अतिजरसं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति अतिजरसैरित्येवं भवित-
व्यमिति मन्यन्ते ॥

त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥

त्यदित्येवमादीनामकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । त्यद् । स्यः ।
त्यौ । त्ये । तद् । सः । तौ । ते । यद् । यः । यौ । ये । एतद् । एषः । एतौ ।
एते । इदम् । अयम् । इमौ । इमे । अदस् । असौ । अमू । अमी । द्वि ।
द्वौ । द्वाभ्याम् ॥ द्विपर्यन्तानां त्यदादीनामत्वमिष्यते ॥ इह न भवति ।
भवत् । भवान् । संज्ञापसर्जनीभूतास्त्यदादयः पाठादेव पर्युदस्ता इतीह
न भवति । त्यद् । त्यदौ । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ । अतित्यदः ।
त्यदादिप्रधाने तु शब्दे भवत्येव । परमसः । परमतौ । परमते ॥

किमः कः ॥ १०३ ॥

किम् इत्येतस्य क इत्ययमादेशो भवति विभक्तौ परतः । कः ।
कौ । के । साकृत्कस्याप्ययमादेशो भवति, तेनाकार एव किमो न विधी-
यते किमोदिति ॥

कु तिहोः ॥ १०४ ॥

तकारादौ हकारादौ च विभक्तौ परतः किमित्येतस्य कु इत्यय-
मादेशो भवति । कुतः । कुत्र । कुह । तिहोरितीकार उच्चारणार्थः ॥

क्विति ॥ १०५ ॥

क्वित्येतस्यां विभक्तौ परतः किमित्येतस्य क्व इत्ययमादेशो
भवति । क्व गमिष्यसि । क्व भोक्ष्यते । आदेशान्तरवचनमोर्गुणनिवृत्त्यर्थम् ।
क्विमो द्वौदिति च प्रत्ययान्तरं न विधीयते साकृत्कार्यम् ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः संकारादेशो भवति सौ परं-
तः । त्यद् । स्यः । तद् । सः । एतद् । एषः । अदस् । असौ । अनन्त्य-
योरिति किम् । हे स । सा ॥

अदसं औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥

अदसः सौ परतः सकारस्य औकारादेशो भवति सोश्च लोपो भवति । असौ ॥ औत्वप्रतिषेधः साकृच्चाट्टा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥ * ॥ यदा औत्वप्रतिषेधः तदा सकारादुत्तरस्य उत्वं भवति । असुकः । असकौ ॥ उत्तरपदभूतानां त्यदादीनामङ्गतसन्धीनामादेशो वक्तव्याः ॥ * ॥ परमाहम् । परमायम् । परमानेन ।

अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ।
इस्वाङ्गुप्येत संबुद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत् ॥
आप एत्वं भवेत्तस्मिन् झलीत्यनुवर्त्तनात् ।
प्रत्ययस्याच्च कादित्वं शीभावश्च प्रसज्यते ॥

इदमो मः ॥ १०८ ॥

इदमः सौ परतो मकारान्तादेशो भवति । इयम् । अयम् । इदमो मकारस्य मकारवचनं त्यदाद्यत्वव्याधनार्थम् ॥

दश्च ॥ १०९ ॥

इदमो वकारस्य स्थाने मकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । इमौ । इमे । इमम् । इमौ । इमान् * ॥

यः सौ ॥ ११० ॥

इदमो मकारस्य यकारादेशो भवति सौ परतः । इयम् । उत्तरसूत्रे पुंसीति वचनात्स्त्रियामयं यकारः ॥

इदो ऽय् पुंसि ॥ १११ ॥

इदम इद्रूपस्य पुंसि सौ परतो ऽय् इत्ययमादेशो भवति । अयं ब्राह्मणः । पुंसीति किम् । इयं ब्राह्मणी ॥

अनाप्यकः ॥ ११२ ॥

* इह साविति न संबध्यते, उत्तरसूत्रे साविति वचनादित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

इदमोऽङ्कारस्य इदूपस्य स्थाने अन इत्ययमादेशो भवति आपि
विभक्तौ परतः । अनेन । अनयोः । अक इति किम् । इमकेन । इमकयोः ।
आपीति प्रत्याहारः तृतीयैकवचनात्मभृति सुपः पकारेण ॥

हलि लोपः ॥ ११३ ॥

हलादौ विभक्तौ परत इदमोऽङ्कारस्य इदूपस्य लोपो भवति ।
आभ्याम् । एभिः । एभ्यः । एषाम् । एषु । नानर्थके ऽलोन्यत्रिधिरिति
सर्वस्यापिमिदूपस्य लोपः । अथ वा नायमिज्ञोपः । अनाप्यक इति अन्व-
हणमनुर्धत्ते * ॥

मृजेर्द्विः ॥ ११४ ॥

विभक्ताभिति निवृत्तम् । मृजेरङ्गस्य इको वृद्धिर्भवति । माष्टं ।
माष्टम् । माष्टव्यम् । मृजेरिति धातुग्रहणमिदं, धातोश्च कार्यमुच्यमानं
धातुग्रन्थयएव वेदितव्यम् । कंसपरिमृष्ट्यां कंसपरिमृष्टिरित्यत्र न भवति ॥

अचो ञ्णिति ॥ ११५ ॥

अजन्तस्याङ्गस्य ञिति णिति च वृद्धिर्भवति । ञिति । एकस्त-
ण्डुलन्निचायः । द्वौ शूर्पनिष्ठावौ । कारः । हारः । णिति । गौः । गावौ ।
गावः । सखायौ । सखायः । जैत्रम् । यौत्रम् । च्यावः । जपतेयैतिश्च
उणादयो बहुलमिति ष्रण् प्रत्ययः । अचतेरपि षण् ॥

अत उपधायाः ॥ ११६ ॥

अङ्गोपधाया अकारस्य स्थाने ञिति णिति च प्रत्यये वृद्धिर्भवति ।
पाक, स्तगो, यागः । पाचयति । पाचकः । पाठयति । पाठकः । अत
इति किम् । भेदयति, भेदकः । उपधाया इति किम् । चकासयति तचकः ॥

तद्धितेष्वचामादेः ॥ ११७ ॥

तद्धिते ञिति णिति च प्रत्यये परतोऽङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भ-

* अथ वा ऽनोयमलोन्यलोप इति पा० २ पुस्तकान्तरे ।

वति । गार्भ्यः । वात्स्यः । दाक्षिः । प्राक्षिः । णिति । औष्ठ्यादि-कापटवः ।
त्वाष्ट्रा ज्ञात इत्यत्राचामादिवृद्धिरन्त्योपधालक्षणां वृद्धिं बाधते ॥

किति च ॥ ११८ ॥

किति च तद्धिते परतोङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति । नडा-
दिभ्यः फक् । नाडायनः । चारायणः । प्राग्बहतेष्टक् । आक्षिकः ।
शालाक्षिकः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

देविकाशिशपादित्यवाड्दीर्घसचश्रेयसामात् ॥ १ ॥

देविका शिशपादित्यवाट् दीर्घसच श्रेयस् इत्येतेषामङ्गानामचामा-
मादेरचः स्थाने वृद्धिप्रसङ्गे आकारो भवति जिति णिति किति तद्धिते परतः ।
देविकायां भवमुदकं, दाविकमुदकम् । देविकाकूले भवाः शालयः, दावि-
काकूलाः शालयः । पूर्वदेविका नाम प्राचां यामः । तत्र भवः पूर्वदा-
विकः । प्राचां यामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः साप्याकार एव भवति ।
शिशपा । शिशपाया विकारश्चमसः, शांशपश्चमसः । पलाशाद्विरयं तेन
पते अण् अनुदात्तादिलक्षणा वा अञ् । शिशपास्थले भवाः, शांशपा-
स्थलाः । पूर्वशिशपा नाम प्राचां यामः तत्र भवः पूर्वशांशपः । दित्यवा-
ट् । दित्यैह इदं, दात्यैहम् । दीर्घसच भवं, दार्घसचम् । श्रेयसि भवं,
श्रामसम् ॥ वहीनरस्येद्वचनम् ॥ * ॥ वृद्धिविषये ऽचामादेरचः स्थाने वहीनर
स्य इकारादेशो भवति । वहीनरस्यापत्यं, वैहीनरिः । केचित्तु विहीनरस्यैव
वैहीनरिमिच्छन्ति ॥

केकयमिच्छयुप्रलयानां यादेरियः ॥ २ ॥

केकय मिच्छयु प्रलय इत्येतेषां यकारादेरिय इत्ययमादेशो भवति
तद्धिते जिति णिति किति च परतः । केकयस्यापत्यं केकेयः । जनप-

दशब्दात्तन्निष्पत्त्युत्पत्त्ययः । मिश्रयुभावेनं श्लाघते, मैत्रेयिकया
श्लाघते । गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेष्विति युञ् । लौकिकं हि तत्र
गोत्रं दृश्यते । लोके अपिशब्दे गोत्रमित्यभिधीयते । प्रलय । प्रलया-
दागतं, प्रालेयमुदकम् ॥

न ख्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वा तु ताभ्यामैच् ॥ ३ ॥

यकारवकारभ्यामुत्तरस्य अचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति ताभ्यां
तु यकारवकाराभ्यां पूर्वमैचागमौ भवतो जिति णिति किति च तद्धिते
परतः । यकारादौकारः । वकारादौकारः । व्यसने भवं, वीयसनम् । व्याक-
रणमधीते; वैयाकरणः । स्वश्वस्यापत्यं, सौवश्वः । ख्याभ्यामिति किम् ।
त्रर्थस्यापत्यं त्रार्थिः । पदान्ताभ्यामिति किम् । यष्टिः प्रहरणमस्य या-
ष्टीकः । यत्तेश्चान्ता याताः । प्रतिषेधवचनमैवो विषयप्रकृत्यर्थ, मिह मा
भूद्वाध्मशिवः । साध्वशिवरिति । नञ्चत्र ख्याभ्यामुत्तरस्य वृद्धिप्रसङ्गोक्तिः ।
वृद्धेरभानात्प्रतिषेधोपि नास्तीत्यप्रसङ्गः ॥ उत्तरपदवृद्धेरप्ययं प्रतिषेध इ-
ष्यते ॥ पूर्वञ्चलिन्दे भवः, पूर्वत्रैयलिन्दः । यत्र तूत्तरपदसंबन्धी यण न
भवति तत्र नेष्यते प्रतिषेधः । द्वे अशीती भूतो भूतो भावी वा द्वाशी-
तिकः ॥

द्वारादीनां च ॥ ४ ॥

द्वार इत्येवमादीनां ख्याभ्याम् उत्तरपदस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न
भवति पूर्वा तु ताभ्यामैजागमौ भवतः । द्वारे नियुक्तः, दौवारिकः । द्वा-
रपालस्येदं, दौवारपालम् । तदादिविधिश्चात्र भवति । स्वरमधिगत्य
कृतो शन्यः, सौवारः । सौवरोध्यायः । सौवर्षः सप्तम्य इति । व्यत्केशे
भवः, वैत्केशः । स्वस्तीत्याह, सौवस्तिकः । स्वर्भवः, सौवः ॥ अश्वथानां
भमात्रे टिलोपः ॥ * ॥ स्वर्गमनमाह, सौवर्गमिकः । स्वाध्याय इति के
चित्पठन्ति, तदनर्थकम् । शोभने ऽध्याय, इत्येतस्यां व्युत्पत्तौ तु पूर्वैव
सिद्धम् । अथाप्येवं व्युत्पत्तिः क्रियते । स्वाध्यायः स्वाध्याय इति । ए-
वमप्यत्रैव स्वर्गव्यस्यैव पाठात्सिद्धम् । तदाद्यावपि हि वृद्धिरियं भव-

त्येव । स्फ्यङ्गतस्यापत्यं, स्फैयङ्गतः । स्वादुमृदुन इदं, नैयिभुमृदवम् ।
श्वन् । शुन् इदं, शौवनम् । अत्रणि इति प्रकृतिभावः । शुनेो विकारो
मांसं, शौवम् । प्राणिरजतादिभ्योजित्यञ् । श्वादंष्ट्रायां भवः, शौवादंष्ट्रो
मणिः । स्वस्येदं, सौवम् । स्वयामे भवः, सौवशामिकः । अध्यात्मादि-
त्वाट्टञ् । अपदान्ताद्योपमारम्भः । द्वार । स्वर । स्वाध्याय । व्यल्कश ।
स्वस्ति । स्वर । स्फ्यङ्गत । स्वादुमृदु । श्वन् । स्व ॥

न्ययोधस्य च केवलस्य ॥ ५ ॥

न्ययोधशब्दस्य केवलस्य यकारादुत्तरस्याचामादेरत्रः स्थाने वृद्धिर्न
भवति तस्माच्च पूर्वमैकार आगमो भवति । न्ययोधस्य विकारः, नैययो-
धश्चमसः । केवलस्येति किम् । न्ययोधमूले भवाः शालयः, न्ययोधमूलाः
शालयः । न्ययोह्यतीति न्ययोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थं, न्यव्युत्प-
त्तिपक्षे विध्यर्थम् ॥

न कर्मव्यतिहारे ॥ ६ ॥

कर्मव्यतिहारे यदुक्तं तत्र भवति । प्रतिषेधागमयोरयं प्रतिषेधः ।
व्यावक्राशी व्यावलेखी व्याववर्ती व्यावहासी वर्त्तने । कर्मव्यतिहारे
णच् स्त्रियामिति णच् प्रत्ययस्तदन्ताणवः स्त्रियामञ् * ॥

स्वागतादीनां च ॥ ७ ॥

स्वागत इत्येवमादीनां यदुक्तं तत्र भवति । स्वागतप्रित्याह,
स्वागतिकः । स्वध्वरेण चरति, स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं, स्वाङ्गिः ।
व्यङ्गस्यापत्यं, व्याङ्गिः । व्यडस्यापत्यं, व्याडिः । व्यवहारेण चरति, व्या-
वहारिकः । व्यवहारशब्दायं लौकिके वृत्ते वर्त्तते न तु कर्मव्यतिहारे ।
स्वमूले साधुः, स्वापतेयः । द्वारादिषु स्वशब्दपाठादत्र प्राप्तिः । स्वा-
गत । स्वध्वर । स्वङ्ग । व्यङ्ग । व्यड । व्यवहार । स्वपति ॥

श्वादेरिञि ॥ ८ ॥

श्वादेरङ्गस्य इञि परतो यदुक्तं तत्र भवति । श्वभस्त्रस्यापत्यं,

* तदन्ताद् टिष्ठायजिति ङीप् । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

श्वाभस्त्रिः । स्वशब्दो द्वारादिषु पठ्यते, तत्र तदादिविधिर्भवती-
त्येतदेव वचनं ज्ञापकम् ॥ इकारादियहणं कर्त्तव्यं श्वागणिकात्प्रथम् ॥ * ॥
श्वगणेन चरति, श्वागणिकः । श्वायुधिकः ॥ तदन्तस्य चान्यत्रापि तद्वृत्ते
प्रतिषेध इष्यते ॥ श्वाभस्त्रेरिदं, श्वाभस्त्रम् ॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ९ ॥

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यान्यतरस्यां यदुक्तं तत्र भवति । श्वाप-
दस्येदं, श्वापदम् । शौकापदम् ॥

उत्तरपदस्य ॥ १० ॥

उत्तरपदस्येत्ययमधिकारः, हनस्तोचिण्णलोरिति प्रागेतस्मात् ।
यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम उत्तरपदस्येत्येवं तद्वृत्तित्यम् । वत्यन्त्यवयवा-
द्वृत्तेः । पूर्ववार्षिकम् । अपरवार्षिकम् । पूर्वहेमनम् । अपरहेमनम् । यत्र
पञ्चमीनिर्द्वैशे नास्ति जे प्रोष्टपदानामित्येवमादौ तदर्थमुत्तरपदा-
धिकारः । पञ्चमीनिर्द्वैशेष्वपि त्रिस्पष्टार्थं वृद्धेश्च व्यपदेशार्थम् । उत्तर-
पदवृद्धौ सर्वे चेत्युत्तरपदाधिकारे वै या वृद्धिरित्येवं विज्ञायते ॥

अवयवाद्दतोः ॥ ११ ॥

अवयववाचिन उत्तरस्य ऋतुवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धि-
र्भवति तद्वृत्ते ऋति णिति किति च परतः । पूर्ववार्षिकम् । पूर्वहे-
मनम् । अपरवार्षिकम् । अपरहेमनम् । पूर्व वर्षाणामपरं वर्षाणामित्ये-
कदेशिसमासः । तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे वर्षाभ्यष्टकं हेमन्ताच्च सर्वत्राणं च
तलोपश्च इत्यण् प्रत्ययः, तत्र ऋतोर्द्विप्रधिव्यवयवादिति * तदन्त-
विधिः । अवयवादिति किम् । पूर्वासु वर्षासु भवं पौर्ववर्षिकम् । का-
लादृञ् इति ठञ् । अवयवपूर्वस्यैव तदन्तविधिर्नान्यस्य ॥

सुसर्वाङ्गाज्जनपदस्य ॥ १२ ॥

* क चिदवयवानामिति षष्ठीबहुवचनान्तः पाठः । सो युक्तः । अर्थासंगते-
रिति यदमञ्जरी ।

सु सर्वं अर्द्धं इत्येतेभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिनो उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः । जनपदतदवधोश्च अर्द्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञ् । सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः ॥

दिशो ऽमद्राणाम् ॥ १३ ॥

दिग्वाचिनो उत्तरस्य जनपदवाचिनो मद्रवर्जितस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । दक्षिणपाञ्चालकः । पूर्ववत्तदन्तविधिः प्रत्ययश्च । दिश इति किम् । पूर्वः पञ्चालानां, पूर्वपञ्चालः । तत्र भवः, पूर्वपञ्चालकः । अपरपञ्चालकः । अमद्राणामिति किम् । पूर्वमद्रः । अपरमद्रः । मद्रेभ्यो ऽजित्यऽप्रत्ययः ॥

प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ १४ ॥

प्राचां देशे ग्रामनगराणां दिश उत्तरेणामचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । ग्रामाणाम् । पूर्वेषु कामशम्यां भवः, पूर्वेषुकामशमः । अपरेषुकामशमः । पूर्वकार्यमृत्तिकः । अपरकार्यमृत्तिकः । नगराणाम् । पूर्वस्मिन्याटलिपुत्रे भवः, पूर्वपाटलिपुत्रकः । अपरपाटलिपुत्रकः । पूर्वकान्यकुञ्जः । अपरकान्यकुञ्जः । ग्रामत्वादेव नगराणामपि ग्रहणे सिद्धे भेदेन यदुभयोरुपादानं तत्संबन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थं दिक्पूर्वपदे हि समुदायः पूर्वेषुकामशम्यादिः ग्रामनामधेयम् । पाटलिपुत्रादिः पुरुक्षरपदमेव नगरमाह । तत्र ग्रामवाचिनमाङ्गानामधेयस्य दिक्शब्दादुत्तरस्य वृद्धिर्भवतीत्येवमभिसंबन्धः क्रियते । इतरत्र तु दिश उत्तरेणां नगराणामित्येव । पूर्वेषु कामशम इत्येवमादिषु कृतायांमुत्तरपदवृद्धौ एकादेशो भवतीति ज्ञापितं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधेन ॥

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ १५ ॥

संख्याया उत्तरपदस्य संवत्सरशब्दस्य संख्यायाश्चाचामादेरचः
 स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति णिति किति च परतः । द्वौ संवत्सरा-
 वधीष्टो भूतो भूतो भावी वा द्विसांवत्सरिकः । संख्यायाः । द्वे षष्ठी
 अधीष्टो भूतो भूतो भावी वा, द्विषाष्टिकः । द्विसाप्रातिकः । द्विषष्ठादि-
 शब्दे वर्षेषु संख्येषु वर्त्तमानः कालाधिकारविहितं प्रत्ययमुत्पादयति ।
 परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्या-
 ग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिकः त्रैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति । द्विवर्षो
 त्रिवर्षो, माणविकेत्यपरिमाणविस्ताचितेति पर्युदासो न भवति ॥

वर्षस्याभविष्यति ॥ १६ ॥

संख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते
 जिति णिति किति च परतः, स चेत्तद्धितो भविष्यत्यर्थे न भवति ।
 द्विवर्षे अधीष्टो भूतो भूतो वा, द्विवार्षिकः । त्रिवार्षिकः । अभविष्य-
 तीति किम् । “यस्य त्रैवार्षिकं धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये । अधिकं वापि
 विद्येत स सोमं पातुमर्हति” ॥ त्रीणि वर्षाणि भावीति त्रैवार्षिकम् ।
 अधीष्टभृत्योर्भविष्यतीति प्रतिषेधो न भवति । गम्यते हि तत्र भवि-
 ष्यत्ता, न तु तद्धितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति,
 द्विवार्षिको मनुष्यः ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ १७ ॥

परिमाणान्तस्याङ्गस्य संख्यायाः परं यदुत्तरपदं तस्याचामादेरचो
 वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति णिति किति च परतः, संज्ञायां विषये शाणे
 चोत्तरपदे न भवति । द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य, द्विकौडिकः । द्वाभ्यां
 सुवर्णाभ्यां क्रीतं, द्विसौवर्णिकम् । विभाषा कार्षापणसहस्राभ्यामिन्द्र
 सुवर्णशतमानयोर्हसंख्यानमिति लुको विकल्पः । द्वाभ्यां निष्काभ्यां
 क्रीतं, द्विनिपूर्वाविष्काद्, द्विनैष्किकम् । असंज्ञाशाणयोरिति किम् ।
 पाञ्चलोहितिकम् । पाञ्चकपालिकम् । पाञ्च लोहित्यः परिमाणमस्य
 पाञ्च कपालानि परिमाणमस्येति विरुद्धं तदस्य परिमाणमिति योगवि-

भागात्प्रत्ययस्तद्वितान्तश्चायं समुदायः संज्ञा । द्वाभ्यं शाय्याभ्यां क्रीतं, द्वैशायम् । त्रैशायम् । शाय्याद्वा, द्वित्रिपूर्वादयचेत्यण् प्रत्ययः । असंज्ञा-
शायकुलिजानामिति के चित्पठान्त । द्वे कुलिजे प्रयोजनमस्य द्वैकु-
लिजिकः ॥

जे प्रोष्ठपदानाम् ॥ १८ ॥

जइति जातर्यो निर्द्विश्यते । तत्रं यस्तद्वितो विहितस्तस्मिन्
जिति णिति किति च परतः प्रोष्ठपदानामुत्तरस्याचामादेरचो वृद्धिर्भ-
वति । प्रोष्ठपदा नाम नत्तत्रं ताभिर्युक्तः काल इत्यण् । तस्य लुब्रविशे-
पइति लुप् । प्रोष्ठपदासु जातः । अतुनत्तत्रेभ्याणित्यण् । प्रोष्ठपदो माण-
वकः । जइति किम् । यदा प्रोष्ठपदो मेघो धरणीमभिवर्षति । प्रोष्ठप-
दासु भवः प्रोष्ठपदः । प्रोष्ठपदानामिति बहुवचननिर्देशात्पर्यायोपि
गृह्यते भद्रपाद इति ॥

हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ॥ १९ ॥

हृद् भग सिन्धु इत्येवमन्तेङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धि-
र्भवति तद्विते जिति णिति किति च परतः । सुहृदयस्येदं, सौहार्दम् ।
सुहृदयस्य भावः, सौहार्दम् । सुभगस्य भावः, सौभाग्यम् । दौर्भाग्यम् ।
सुभगाया अपत्यं, सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः । कल्याणादिषु सुभगदु-
र्भगेति पठ्यते । सुभग मन्त्रे इत्युद्गात्रादिषु पठ्यते । तत्रोत्तरपदवृद्धिर्नै-
ष्यते । महते सौभगाय । हृन्दसि सर्वविधीनां विकल्पितत्वात् ।
सक्तुधामैः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः, सक्तुसिन्धुषु भवः, साक्तुसैन्धवः । पा-
नसैन्धवः । सिन्धुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तेन तदन्तविधिरिष्यते इत्य-
णप्रत्ययः ॥

अनुशतिकादीनां च ॥ २० ॥

अनुशतिक इत्येवमादीनां चाङ्गानां पूर्वपदस्य चोत्तरपदस्य चा-
चामादेरचः स्यान्ने वृद्धिर्भवति तद्विते जिति णिति किति वा परतः ।

अनुशतिकस्येदम्, *अनुशातिकम् । अनुहोडेन चरति, आनुहोडिकः । अनुसंवरणे दीयते, आनुसांवरणम् । अनुसंवत्सरेण दीयते, आनुसांवत्सरिकः । अङ्गारवेणुर्नाम कश्चित्तस्यापत्यम्, आङ्गारवेणुवः । असिहत्य । तत्र भवं, आसिहात्यम् । अस्यहत्य इति के चित्पठन्ति ततोपि विमुक्तादित्वाद्वाण । अस्यहत्यशब्देऽस्मिन्मध्येस्ति, आस्यहात्यः । अस्यहेतिरित्येवमपरे पठन्ति । अस्यहेतिः प्रयोजनमस्य, आस्यहेतिकः । अत एव वचनादस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं विभक्तेश्चालुक् । 'वध्याग इति बिदादिरयं, *तस्यापत्यं वाध्यागः । पुष्करसत्, अनुहरत्, एतौ बाह्वादिषु पठ्येते । पौष्करसर्पदः । आनुहारतिः । कुरुकत गर्गादिः, कौरुकात्यः । कुरुपञ्चाल । कुरुपञ्चालेषु भवः, कौरुपाञ्चालः । जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन एह्यते इति वुञ् न भवति । उदकशुद्धस्यापत्यम्, औदकशौद्धिः । इहलोकः । परलोकः । तत्र भवः, ऐहलौकिकः । पारलौकिकः । लोकोत्तरपदस्येति ठञ् । सर्वलोकः । तत्र विदितः, सार्वलौकिकः । सर्वपुरुषस्येदं, सार्वपौरुषम् । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । प्रयोग । तत्र भवः, प्रायोगिकः । परस्त्री । पारस्त्रैण्यः । कुलटाया वेतीनङ् * ॥ राजपुरुषात् व्यञ्जि ॥ राजपौरुष्यम् । व्यञ्जीति किम् । राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणिः । उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिञ् । शतकुम्भसुखशयनादयः । शतकुम्भे भवः, शातकुम्भः । सौखशायनिकः । पारदारिकः † । सूत्रनहस्यापत्यं सौत्रनाडिः । आकृतिगणश्चायमिष्यते । तेनेदमपि सिद्धं भवति । अभिगममर्हति, आभिगामिकः । अधिदेवे भवमाधिदैविकम् । अधिभौतिकम् । चतस्रः एव विद्याः, चातुर्वैद्यम् । स्वार्थं व्यञ्ज् । अनुशतिकम् । अनुहोडिः । अनुसंवत्सर । अङ्गारवेणु । असिहत्य । वध्यागं (पुष्करसत् । अनुहरत् । कुरुकत । कुरुपञ्चाल । उदकशुद्ध । इहलोक । परलोक ।

* अपपाठो ऽयम् । तत्र हि स्वरूपग्रहणम् । कल्याणयादिषु परस्त्रीशब्दः पठ्यते तस्मात्कल्याणपाठोनामिनङिति पाठ इति पदमञ्जरी ।

† शतकुम्भेत्यारभ्य पारदारिक इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

सर्वलोक । सर्वपुरुष । सर्वभूमि । प्रयोग । परस्त्री ॥ राजपुरुषात् ष्याञि ॥
सूत्रनड ॥ ।

देवताद्वन्द्वे च ॥ २१ ॥

देवताद्वन्द्वे च पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्याने वृद्धिर्भ-
वति तद्वृत्ते जिति णिति किति वा परतः । आग्निमारुतभिनङ्गाहीमां-
लभेत । आग्निमारुतं कर्म । यो देवताद्वन्द्वः सूक्तहविःसंबन्धी तत्रायं
विधिः । इह तु न भवति । स्कन्दविशाखौ देवति अस्य, स्कान्दविशा-
खः । ब्रह्मप्रजापती । ब्राह्मप्रजापत्यम् ॥

नेन्द्रस्य परस्य ॥ २२ ॥

इन्द्रशब्दस्य परस्य यदुक्तं तत्र भवति । सौमेन्द्रः । आग्नेन्द्रः ।
परस्येति किम् । ऐन्द्राग्नेकादशकपालं चरुं निर्वपेत् । इन्द्रशब्दे द्वावचौ
तत्र तद्वृत्ते एकस्य यस्येति लोपो ऽपरस्य पूर्वेण सहैकादेशे इत्यप्राप्तिरेव
वृद्धेः, तदेदं प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम् । बहिरङ्गमपि पूर्वोत्तरपदयोः पूर्वं
कार्यं भवति पश्चादेकादेश इति, तेन पूर्वेषुकामशम इत्यादि सिद्धं भवति ॥

दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ २३ ॥

दीर्घादुत्तरस्य वरुणस्य यदुक्तं तत्र भवति । ऐन्द्रावरुणम् । मैत्रा-
वरुणम् । दीर्घादिति किम् । आग्निवारुणीमनङ्गाहीमालभेत । अग्नेरी-
दग्नेः सोमवरुणयोरित्यस्यानङ्पवात्स्य इदृष्ट्वाविति प्रतिषेधो विधीयते
तेषु दीर्घात्परो न भवति ॥

प्राचां नगरान्ते ॥ २४ ॥

प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति
तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । सुह्यनगरे भवः, सौह्यनग-
रः । पौण्ड्रनागरः । प्राचामिति किम् । मद्रनगरमुदत्तु, तत्र भवः ।
माद्रनगरः ॥

जङ्गलधेनवलजान्तस्य विभाषितमत्सरम् ॥ २५ ॥

जङ्गल धेनु चलज इत्येवमन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो
 वृद्धिर्भवति विभाषितमुत्तर,मुत्तरपदस्य विभाषितं तद्धिते जिति णिति
 किति वा परतः । कुरुजङ्गलेषु भवं, कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् । वैश्व-
 धेनवम् । वैश्वधेनवम् । सौवर्णवलयः । सौवर्णवलयजः ॥

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ २६ ॥

अर्द्धशब्दात्परस्य परिमाणवाचिन उत्तरस्याचामादेरचः स्याने वृद्धि-
 भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्धिते जिति णिति किति वा परतः ।
 अर्द्धद्रोणेन क्रीतमार्द्धद्रोणिकम् । अर्द्धद्रोणिकम् । अर्द्धकौडविक,मार्द्धकौ-
 डविकम् । परिमाणस्येति किम् । अर्द्धक्रोशः प्रयोजनमस्यार्द्धक्रोशिकम् * ॥

नातः परस्य ॥ २७ ॥

अर्द्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न भवति पूर्वस्य तु वा भवति
 तद्धिते जिति णिति किति वा परतः । अर्द्धप्रस्थिकः । आर्द्धप्रस्थिकः ।
 अर्द्धकंसिकः । आर्द्धकंसिकः । अत इति किम् । आर्द्धकौडविकः । तपरक-
 रणं किम् । इह मा भूत् । अर्द्धखार्यां भवा अर्द्धखारी, किं च स्यात् आर्द्ध-
 खारी भार्या यस्य अर्द्धखारीभार्यः । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्याक्त-
 विकारइति पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यात्, यत्र हि तद्धिते वृद्धिः प्रतिषि-
 ध्यते स वृद्धिनिमित्तं न भवतीति पुंवद्भावो न प्रतिषिध्यते । यथा वैया-
 करणी भार्या अस्य, वैयाकरणभार्य इति ॥

प्रवाहणस्य ठे ॥ २८ ॥

प्रवाहणस्य ठे परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वप-
 दस्य वा भवति । प्रवाहणस्यापत्यं, प्रावाहण्येयः । प्रवाहण्येयः । शुभा-
 दिभ्यश्चेति ठक् प्रत्ययः ॥

तत्प्रत्ययस्य च ॥ २९ ॥

* परिमाणस्येति किम् । अर्द्धक्रोशः प्रयोजनमस्यार्द्धक्रोशिकमिति बहुषु पुस्त-
 केषु नास्ति ।

ठकपत्ययान्तस्य प्रवाहणशब्दस्य तद्धितेषु परत उत्तरपटस्यात्रा-
मादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा । प्रवाहणोयस्यापत्यं प्रावाहणोयिः ।
प्रवाहणोयिः । प्रावाहणोयकम् । प्रवाहणोयकम् । बाह्यतद्धितनिमित्ता
वृद्धिर्वाश्रयेण विकल्पेन बाधितुमशक्येति सूत्रारम्भः ॥

नञः शु वीश्वरत्वेचक्षुकुशलनिपुणानाम् ॥ ३० ॥

नञ उत्तरेषां शूचि ईश्वर क्षेत्रज्ञ कुशल निपुण इत्येतेषामचामा-
देरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति तद्धिते जिति णिति किति वा
परतः । शूचि । अशौचम् । आशौचम् । ईश्वर । आनैश्वर्यम्, मनैश्वर्यम् ।
क्षेत्रज्ञ । आक्षेत्रज्ञम् । अक्षेत्रज्ञम् । कुशल । आकौशलम् । अकौशलम् ।
निपुण । आनिपुणम्, मनिपुणम् । अत्र के चिदाहुरियं पूर्वपदस्य वृद्धिरप्राप्तैव
विभाषा विधीयते । नऽपूर्वात्तन्पुरुषादित्युत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यते तत्र
शुच्यादिभ्य एव प्रत्यये कृते परचावऽसमामे सति वृद्धिरनङ्गस्यापि वचना-
द्ववतीति । तदपरे न मृष्यन्ते । भाववचनादन्योपि हि तद्धितो वृद्धिनि-
मित्तमपत्यादिष्वर्थेषु नऽसमामादेव विद्यते बहुव्रीहेश्च नऽसमासाद्भाव-
वचनेऽप्यस्ति तत्राङ्गाधिकारोपमद्वन्द्वं न युज्यत इति । अक्षेत्रज्ञानीश्वरौ तत्पु-
रुषावेव ब्राह्मणादिषु पठ्यन्ते, ततस्ताभ्यां भावे ष्यऽभवति ॥

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ३१ ॥

यथातथ यथापुर इत्येतयोर्नञ उत्तरयोः पर्यायेणाचामादेरचो वृद्धि-
र्भवति तद्धिते जिति णिति किति वा परतः । आयथातथम् । अयाथा-
तथम् । आयथापुर्यम्, यथाथापुर्यम् । अयथातथ, अयथापुरेति ब्राह्मणादिषु
नऽसमासावेतौ द्रष्टव्यौ । सूत्रे यथातथयथापुरशब्दौ तु यथा ऽसादृश्य इति
अव्ययीभावसमासौ तथा नपुंसकाश्रयं ह्रस्वत्वं कृतम् । भाष्ये तु यथाद-
र्शितम् अयथातथाभाव इति तथा सुम्भुपेति समासो लक्ष्यते ॥

हनस्तो ऽचिण्णलोः ॥ ३२ ॥

तद्धितेष्विति निवृत्तम् । तत्संबद्धं कितीत्यपि । ऽचिण्णतीति धर्ष-

ते । हर्नस्कारादेशो भवति ङिणति प्रत्यये परतः चिण्णलौ वर्जयित्वा ।
घातयति । घातकः । साधुघाती । घातंघातम् । घातो वर्जते । च-
चिण्णलोरिति किम् । अघानि । जघान । धातोः कार्यमुच्यमानं धातोः
प्रत्यये विज्ञायते । इह न भवति वार्धघ्नमितरदिति ॥

आतो युक्चिण्णकृतोः ॥ ३३ ॥

आकारान्तस्याङ्गस्य चिणि कृति ङिणति युगागमो भवति । अ-
दायि । अधायि । कृति । दायो, दायकः । धायो, धायकः । चिण्ण-
तोरिति किम् । दधौ । दधी । चौडिः । बालाकिः । बाहूदित्वादिष् ।
ज्ञा देवता अस्य ज्ञः ॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ ३४ ॥

उदात्तोपदेशस्य मान्तस्याङ्गस्याचमिर्वाजंतस्य चिणि कृति च
ङिणति यदुक्तं तत्र भवति । किं चोक्तं, मत उपधाया इति वृद्धिः । अशमि ।
अतमि । अदमि । कृति खल्वपि । शमकः । तमकः । दमकः । शम-
स्तमो, दमः । उदात्तोपदेशस्येति किम् । यामको, रामकः । कथमुद्य-
मोपरमो । अह उद्यमे यम उपरमे इति निपातनादनुगन्तव्यौ । उपदे-
शग्रहणं किम् । शमी दमी तमीत्यत्र यथा स्याद्दिह मा भूत्, यामकः,
रामक इति । मान्तस्येति किम् । चारकः । पाठकः । अनाचमेरिति
किम् । आचामकः ॥ अनाचमिकमिषमीनामिति वक्तव्यम् * ॥ वामः ।
कामः । आचामः । आम इति चौरादिकस्य णिचि वृद्धौ सत्यां भवति । तत्र
हि गिस्वं नास्ति । नान्ये मितो ऽहेताविति । सूर्यविश्रामा भूमिरिषिव-
मादिर्हं प्रयोगमन्याय्यमेव मन्यन्ते । चिण्णकृतोरित्येव । शशाम संताम् ॥

जनिवधोश्च ॥ ३५ ॥

जनि वधि इत्येतयोश्चिणि कृति च ङिणति यदुक्तं तत्र भवति ।
अजनि । जर्जकः । प्रजनः । अवधि । वधकः । वधः । वधिः प्रजन्य-
न्तर् व्यञ्जनान्तास्ति तस्यायं प्रतिषेधो विधीयते । भक्तकश्चेव विद्यते

वधकोपि न शिञ्जते इति हि प्रयोगो दृश्यते । वधादेशस्यादन्तत्वा-
देव वृद्धेरभावः । चिण्कृतेरित्येव । जज्ञान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ॥

अर्त्तिह्रीत्नीरीक्यूष्माय्यातां पुगणौ ॥ ३६ ॥

• सर्वे निर्वृत्तमङ्गस्येति वर्त्तते । अर्त्ति ह्री त्नी री क्यूष्मायी इ-
त्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च पुगागमो भवति षौ परतः । अर्त्ति ।
अर्पयति । ह्री । ह्रेपयति । स्त्री । स्त्रेपयति । री । रेपयति । क्यूष्मा-
य्यायति । स्मायी । स्मापयति । आकारान्तानाम् । दापयति । धा-
पयति । अर्त्तीति च गतिप्रापणयोः, च गताविति द्वयोरपि धात्वोर्बह-
णम् । रीत्यपि री गतिरेपणयोरीड् श्रवणइति । पुकः पूर्वान्तकरणमदी-
दपदित्यत्रोपधाङ्स्वा यथा स्यादिति ॥

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ ३७ ॥

शा ह्वा सा ह्वा व्या वे पा इत्येतेषामङ्गानां युगागमो भवति
षौ परतः । शा । निशाययति । ह्वा । अश्वाययति । सा । अश्वाय-
यति । ह्वा । ह्वाययति । व्या । संव्याययति । वे । वाययति । पा ।
पाययति । पायहणे पै आवै शोषणइत्यस्यापीह यहणमिच्छन्ति । पा
रत्तणइत्यस्य लुगिकरणत्वाच्च भवति ॥ लुगागमस्तु तस्य वक्तव्यः ॥ * ॥
पालयति ॥ धुःप्रीजोर्नुवक्तव्यः ॥ * ॥ धूनयति । प्रीणयति । एते
पूर्वान्ता एव क्रियन्ते । तेन न्यशीशयत् । अपीपलत् । अदूधनत् । अपि-
प्रिणत् । इत्युपधाङ्स्वस्यं भवति । शाच्छासाह्वाव्यावेपां कृतात्वानां
यहणं पैकः प्राप्तिमाख्यातुम् । किमेतस्याख्याने प्रयोजनम् । एतस्मिन्
प्रकरणे लक्षणेप्रतिपक्षोक्तपरिभाषा नास्तीत्युपदिश्यते । तेनाध्यययति
जापयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

वो विधूनने जुक् ॥ ३८ ॥

वा इत्येतस्य विधूननेर्धे वर्त्तमानस्य लुगागमो भवति षौ परतः ।
पत्तेणोपधाङ्गयति । विधूननइति किम् । आवापयति केशान् । किमर्थं

सूत्रं वज गतौ एत्यन्तस्य सिद्धत्वात् । वातेर्युग्मा भूदित्येवमर्थम् । पै श्रो-
वै शोषणे इत्यस्यैतद्रूपम् ॥

लीलोर्नुःलुक्त्वावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ ३८ ॥

ली ला इत्येतयोरङ्गयोरन्यतरस्यां नुक् लुक् इत्येतावागमौ भव-
तेऽपि परतः स्नेहविपातनेर्थम् । घृतं विलाययति । विलीनयति घृतं, वि-
लालयति । विलापयति । ली ई इतीकारः प्रश्लिष्यते तत ईकारान्तस्यैव
नुभवति, न तु कृतात्वस्य विभाषा लीयतेरिति । स्नेहविपातनइति
किम् । जसु विलापयति । जटाभिरालापयते । ली इति लीलीडोर्यहणम् ।
ला इति लातेः कृतात्वस्य च लीयतेः ॥

भियो हेतुभये षुक् ॥ ४० ॥

भी इत्येतस्य हेतुभयेर्थं षुगागमो भवति षौ परतः । मुण्डो भीष-
यते । ज्जटिलो भीषयते । अत्रापि भी ई इतीकारप्रश्लेषः कृतात्वस्य पु-
ग्निवृत्त्यर्थः । मुण्डो भाषयते इत्येवं हि तत्र भवति । हेतुभयइति किम् ।
कुञ्चिकयैः भाषयति । नात्र हेतुः प्रयोजको भयकारणं किं तर्हि
कुञ्चिका ॥

स्फायो वः ॥ ४१ ॥

स्फाय इत्येतस्याङ्गस्य वकारादेशो भवति षौ परतः । स्फाव-
यति ॥

शदेरगतौ तः ॥ ४२ ॥

शदे रङ्गस्यागतावर्धे वर्त्तमानस्य तकारादेशो भवति षौ परतः ।
पुष्याधिः श्रातयति * । अगताविति किम् । गाः श्रादयति गौपालकः ॥

रुहः पौन्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥

रुहेरङ्गस्यान्यतरस्यां पकारादेशो भवति षौ परतः । व्रीहीन्
रोपयति । व्रीहीन् रोहयति ॥

* फलानि श्रातयतीति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

प्रत्ययस्थात्कारपूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ॥ ४४ ॥

प्रत्ययस्थात्कारात्पूर्वस्यात्कारस्य इकारादेशो भवति अपि परतः,
स चेदाप्सुपः परो न भवति। जटिलिका। मुण्डिका। कारिका। हारिका।
एत्तिकाश्चरन्ति। प्रत्ययग्रहणं किम्। शक्नोतीति शका। स्यग्रहणं विस्व-
ष्टार्थं ककारमात्रं प्रत्ययो नास्तीति सामर्थ्यात्प्रत्ययस्यस्य ग्रहणं शक्यंते
विज्ञातुम्। कादिति किम्। नन्दना। रमणा। पूर्वत्येति किम् *।
पटुका। मृदुका। अत इति किम्। गोका। नौका। तपरकरणं किम्।
राका। धाका। आपीति किम्। कारका, धारकः। अथापीत्यनेन
विशिष्यते ककारः। यद्येवं, कारिकेत्यत्रापि न प्राप्नोति; अकारेण
व्यवहितत्वात्। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौ
स्यानिवृत्तवतीति व्यवधानमेव। घचनाद् व्यवधानमीदृशं यत्स्यानिवृत्ता-
वकृतमेकेन वर्णेन तदाश्रीयते रथकट्यादिषु तु श्रुतिक्रमनेकेन वर्णेन
व्यवधानमिति इत्वं न भवति। असुप इति किम्। बहवः परिभ्राजका
अस्यां मथुरायां बहुपरिभ्राजका मथुरा। सुबन्तादयं बहुपरिभ्राजकशब्दात्पर
आविति प्रतिषेधो भवति। प्रसज्यप्रतिषेधश्चायं न पर्युदासः। पर्युदासे
हि सति समुदायादसुबन्तात्पर आवितीत्वमत्र स्यादेशः। अविद्यमानः
सुप अस्मिन् सोपमसृष्टिति। एवमपि नाश्रीयते। तथा हि सति बहुच-
र्मिकेत्यत्रापि न स्यात् ॥ मामकरकयोर्हपसंख्यानं कर्त्तव्यमप्रत्ययस्य-
त्वात् ॥ * ॥ मम इयं मामिका। नरिका। अणि ममकादेशः। केशल-
मामकेति नियमात् संज्ञाकृन्दसोरीकारो नान्यत्र। तेनाणप्रत्ययान्ता-
दिपि टापि भवति। नरान् कायतीति नरिका। आतानुपसर्गे क इति कः
प्रत्ययः ॥ प्रत्ययनिषेधे त्यक्त्यपोश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ उदीचामास्येन
यकपूर्वाया इति विकल्पो मा भूदिति, दाक्षिणात्यिका। इहृत्यिका ॥

न यास्योः ॥ ४५ ॥

या सा इत्येतयोर्कारादेशो न भवति। यका। सका। यो सा

इति निर्दृशो न तन्त्रं यत्तदो रूपसत्त्वणमेतत् । इहापि प्रतिषेध इष्यते ।
 यकायकामधीमहे । तकांतकां पचाम इति ॥ यत्तदोः प्रतिषेधे त्य-
 कन उससंख्यानम् ॥ * ॥ उपत्यका । अधित्यका ॥ पावकादीनां कुन्द-
 स्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ हिरण्यवर्णाः शुच्यः पावकाः । यासु अलोमकाः ।
 कुन्दसीति किम् । पाचिका ॥ आशिषि चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ जीवताद्
 जीवका । नन्दताद् नन्दका । भवताद् भवका ॥ उत्तरपदलोपे चोप-
 संख्यानम् ॥ * ॥ देवदत्तिका । देवका । यज्ञदत्तिका । यज्ञका ॥ त्तिप-
 कादीनां चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्तिपका । ध्रुवका ॥ तारका ज्यातिष्युपसं-
 ख्यानम् ॥ * ॥ तारका । ज्यातिषीति किम् । तारिका दासी ॥ वर्णका
 तान्त्वउपसंख्यानम् ॥ * ॥ वर्णका प्रावरणभेदः । तान्त्वइति किम् ।
 वर्णकः भागुरी लोकायते ॥ वर्त्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
 वर्त्तका शकुनिः । प्राचामत्यत्र उदीनां तु वर्त्तिका । शकुनाविति
 किम् । वर्त्तिका भागुरी लोकायतस्य ॥ अष्टका पितृदैवत्ये ॥ * ॥
 अष्टका । पितृदैवत्यइति किम् । अष्टिका खारी ॥ वा सूतकापुत्रकावृन्दा-
 रकाणां मुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सूतिका । सूतका । पुत्रिका । पुत्रका ।
 वृन्दारिका । वृन्दारका ॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ४६ ॥

उदीचामाचायाणां मतेन यकारपूर्वायाः ककारपूर्वायाश्चातः
 स्थाने योऽकारस्तस्यातः स्थाने इकारादेशो भवति । उदीचां ग्रहणं विक-
 ल्यार्थम् । इभ्यका । इभ्यिका । त्रियका । त्रियिका । ककारपूर्वायाः ।
 चटकका । चटकिका । मूषिकका । मूषिकिका । आत इति किम् । सां-
 काश्ये प्रैवा सांकाशिका । स्थानग्रहणमनुवादेपि स्थानसंबन्धप्रतिपत्त्यर्थम् ।
 आत इत्यनेन ह्यत इति स्थानी विशिष्यते । यकपूर्वाया इति किम् । अ-
 श्वा । अशिका । यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्दृश आतः स्त्रीप्रत्ययस्य
 प्रतिपत्त्यर्थे, इह न भवति । शुभं यातीति शुभंयाः । शुभंयिका ॥ यकपूर्वस्त्रि
 धात्वन्तप्रतिषेधः ॥ * ॥ धात्वन्तयोर्धकारककारयोरस्य प्रतिषेधस्य प्रति-
 षेधाः वक्तव्यः । सुनयिका । सुशयिका । सुपाजिका । आशोकिका ॥

भस्त्रैषांजांज्ञांद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥

आतः स्याने योकारस्तस्य इत्वं न भवति उदीचामाचार्याणां
मतेन । भस्त्रा । भस्त्रिका । भस्त्रका । अभस्त्रका । अभस्त्रिका । एष-
का । एषिका । अजका । अजिका । अनजिका । अनजका । जका ।
जिका । अजका । अजिका । टुके । टुके । स्वका । स्विका । अस्वि-
का । अस्वका । एषाद्वे नञ्पूर्वं न प्रयोजयत्तुः । किं कारणम् । तत्र हि
सति यदि साकच्काभ्यां नञ्समासः, अथापि कृते नञ्समासे पश्चादकच्,
उभयथापि समासाद् या विभक्तिरुत्पद्यते तस्यां त्यदाद्यत्वे सति, टापा
भवितव्यं सोऽन्तर्वात्तन्या विभक्त्या सुबन्तात्पर इति इत्त्वस्य प्राप्तिरेव
नास्ति । तेन अनेषका अटुके इत्येव नित्यं भवितव्यम् । स्वशब्दस्तु ज्ञातिध-
नाख्यायां नञ्पूर्वापि प्रयोजयति । भस्त्रेत्ययमभाषितपुंस्कस्तस्याभाषितपुं-
स्काच्चेत्येव सिद्धे यदिह बहुषु तदुपसर्जनार्थम् । अविद्यमानां भस्त्रा, यस्या
अभस्त्रा । साल्या, अभस्त्रका । अभस्त्रिका । अत्रोपसर्जनद्वयत्वे कृते पुन-
र्बहुव्रीहौ कृते भाषितपुंस्काद्व्याप्त्युत्पद्यते तस्य के ऽण इति यो द्वस्वो
नामावभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्याने भवति । नञ्पूर्वाणामपीत्यपि-
शब्दादन्यपूर्वाणां केवलानां च विधिरयमिष्यते । निर्भस्त्रिका । निर्भ-
स्त्रका । बहुभस्त्रका । बहुभस्त्रिका, इत्येवमनयोरपीष्यते । तत्र नञ्-
पूर्वाणामिति वचनमनुवाद एव मन्दबुद्धिप्रतिफल्यर्थः ॥

अभाषितपुंस्काच्च ॥ ४८ ॥

अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्याने योकारस्तस्योदीचामाचार्याणां
मतेन इकारदेशे न भवति । खट्टिका । खट्टका । अखट्टका । अख-
ट्टिका । परमखट्टिका । परमखट्टका । बहुव्रीहौ यदा कपि द्वस्वः क्लियते
तदा भवितव्यमनेन विधिना । तत्राप्यभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्याने
भवत्यकार इति । यदा तु अविद्यमाना खट्टा अस्याः अखट्टा, अल्पा
अखट्टा, अर्थाद्विकृति मदः न भवति । तथा अतिक्रान्ता, खट्टामतिखट्टा,
अल्पा अतिखट्टा, अतिखट्टिका ॥

आदाचार्याणाम् ॥ ४९ ॥

अभाषितपुंस्कादातः स्याने यो ऽकारस्तस्याचार्याणामाकारादेशो भवति । खट्टका । अखट्टाका । परमखट्टाका ॥

ठस्येकः ॥ ५० ॥

अङ्गस्य निमित्तं यष्टः, कश्चाङ्गस्य निमित्तं, प्रत्यय, स्तस्य प्रत्ययठस्य इक इत्ययमादेशो भवति । प्राग्बहतेष्टकः । आतिकः । शालाकिकः । लवणाट्टञ् । लावणिकः । ठगादिषु यदि वर्णमात्रं प्रत्यय उच्चारणार्थोकारस्तदा इहाप्यकार उच्चारणार्थः । वर्णमात्रं तु स्यानिव्वेनोपादीयते । संघाते तु प्रत्यये ऽत्रापि संघातग्रहणमेव । तत्र कण्ठः, कण्ठ इत्येवमादीनामुणादीनामुणादयो बहुलमिति न भवति । मयितं पण्यमस्य मार्यातिक इत्यत्र तु यस्येति लोपे कृते इसुसुक्तान्तात्क इति स्यानिव्वद्वावादिक्स्य कादेशः प्राप्नोति सचिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न भवति । यस्येत्यकारलोपस्य स्यानिव्वद्वावाद्वा । पूर्वस्मादपि हि विधौ स्यानिव्वदावः ॥

इसुसुक्तान्तात्कः ॥ ५१ ॥

इस् उस् इत्येवमन्तानामुगन्तानां तान्तानां चाङ्गानामुत्तरस्य ठस्य क इत्ययमादेशो भवति । इस् । सर्पिष्कः । उस् । धानुष्कः । याजुष्कः । उह् । नैषादकर्षुकः । शाबरजम्बुकः । मातृकम् । पैतृकम् । तान्तात् । औदशिवत्कः । शाकृत्कः । याकृत्कः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्यहर्णादिह न भवति । आशिषा चरति । आशिषिकः । उषा चरति औषिका ॥ दोष उपसंख्यानम् ॥ * ॥ दोभ्यां चरति दौष्कः ॥

चजोः कु घिण्णयतोः ॥ ५२ ॥

चकारङ्गकारयोः कवर्गादेशो भवति घिति एयति च प्रत्यये परतः । घिति । पाकः । त्यागः । रागः । एयति । पाक्यम् । वाक्यम् । रेक्यम् ॥

न्यङ्कादीनां च ॥ ५३ ॥

न्यङ्कु इत्येवमादीनां कवगादेशो भवति । न्यङ्कुः । नावञ्चतेरिति उपत्ययः । मद्गुः । मिमस्त्रिभ्य उरिति मस्त्रेरुपत्ययः । भृगुः । प्रथिमुदि-
भ्रञ्जा सप्रसारणं सलोपश्चेत्युपत्ययः । दूरेपाकः । फलेपाकः । दूरे पच्यते स्वयमेव । फले पच्यते स्वयमेव । पचाद्यच् निपातनादृद्धिः । तत्पुरुषे कृति बहुनमिति सप्रम्या अजुक् । लोपोपाक इत्यपि हि के चित्पठन्ति । दूरेपाका फलेपाका इति टाबन्तमपरेधीयते । उकारान्तावपरे । दूरेपाकः फलेपाकुरिति । तेषामुपत्ययो निपातनादेष । तक्रं, वक्रमिति । तचत्ते-
वञ्चतेश्च स्फायितञ्चवञ्चीत्यादिना सूत्रेण रक् । व्यतिषङ्गः । व्यतिषज-
तीति पचाद्यच् । अनुषङ्गः । अवसर्गः । उपसर्गः । मेघः । शवपाकः । मांस-
पाकः । कपोतपाकः । उलूकपाक इति । कर्मापदादुपत्ययः । संज्ञायामर्घः । अवदाघः । निदाघः । अहन्तेर्घञ् । अर्घः । अवपूर्वस्य निपूर्वस्य च दहेरवदाघः । निदाघः । संज्ञाया अन्यत्र अर्हः । अवदाहः । निदाहः । न्ययोधः, वीरुदित्यत्र न्यक्पूर्वस्य रुहेः पचाद्यचि विपूर्वस्य क्विपि धकारो विधीयते । न्ययोहयतीति न्ययोधः । विरोहयतीति वीरुत् ॥

हो हन्तेर्जिण्नेषु ॥ ५४ ॥

हन्तेर्हकारस्य कवगादेशो भवति जिति णिति प्रत्यये परतो नकारे च । घातयति । घातकः । साधुघाती । घातंघातम् । घातो वृत्ते । नकारे । घ्नन्ति । घ्नन्तु । अघ्नन् । ह इति किम् । अनान्त्यस्य मा भूत् । हन्तेरिति किम् । प्रहारः । प्रहारकः । जिण्णप्रत्ययो हन्तेर्विशेषणम् । नकारो हकारस्य नकारे अनन्तरस्य हन्तिहकारस्येति । तच्चानन्तर्यं श्रुतिकृतं संनिपातकृतमाश्रीयते । स्थानिवद्भावशास्त्रकृतं तु यदनानन्तर्यं तद्विघातकं वचनसामर्थ्यात् । यदापि सर्वैरेव जिण्णैर्हन्तिहकारो विशिष्यते तदापि येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादिति विणिति धात्ववयवेन व्यवहितेपि सति भवति । इह भुत् न भवति । हननमिच्छति हननीयति हननीयतेषुल, हननीयक इति ॥

अभ्यासाच्च ॥ ५५ ॥

अभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कवर्गादेशो भवति । जिघांसति । जङ्गयते । अहं जघान । अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हन्तेरङ्गस्य योभ्यासस्तस्मादेवैतत्कृत्यम् । इह न भवति । हननीयितुमिच्छति । जिहननीयिषति ॥

हेरचडि ॥ ५६ ॥

हिनेतिर्हकारस्याभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति अचडि । प्रजिघीषति । प्रजेघीयते । प्रजिघाय । अचडोति किम् । प्राजोहयद् दूतम् । अचडोति शक्यमकर्त्तुं, कथं चड्यभ्यासनिमित्ते षौ हिनेतिरङ्गं भवति । तत्राभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हेरङ्गस्येति विज्ञायमाने प्राप्तिरेव नास्ति । तर्हि तज् ज्ञापकार्यम् । एतज्जाप्यते । हेरचडोति चडोत्यत्र हेर्यर्थाधिकस्यापि कृत्वं भवतीति । तेन प्रजिघार्यायिषतीति सिद्धं भवति ॥

सन्लिटोर्जेः ॥ ५७ ॥

सनि लिटि च प्रत्यये जेरङ्गस्य योभ्यासस्तस्मादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति । जिगीषति । जिगाय । सन्लिटोरिति किम् । नेजीयते । जिनातेः संप्रसारणे कृते यद्यपि जिर्भवति तथापि लाक्षणिकत्वात्तस्य ग्रहणं न भवति । जिज्यतुः । जिज्युः । इत्येव भवति ॥

विभाषा चेः ॥ ५८ ॥

चिनेतिरङ्गस्य सन्लिटोरभ्यासादुत्तरस्य विभाषा कवर्गादेशो भवति । चिचीषति । चिकीषति । चिकाय । चिचाय । सन्लिटोरित्येवं । चिचीयते ॥

न क्वादेः ॥ ५९ ॥

कवर्गादेर्वृत्ताःश्चनेः कवर्गादेशो न भवति । कूजे वर्त्तते । खर्जा । गर्जः । कूज्यं भवति । खर्ज्यं, गर्ज्यं, भवता ॥

अजिब्रज्योश्च ॥ ६० ॥

अजि ब्रजि इत्येतयोश्च कवर्गादेशो न भवति । समाजः ।
उदाजः । ब्रजि । यरिवाजः । परिवाज्यम् । अजेस्तु अजेर्व्यघञपोरिति
वीभावस्य विधानाण्यति नास्त्युदाहरणम् ॥

भुजन्युञ्जौ पाण्युपतापयोः ॥ ६१ ॥

भुज न्युञ्ज इत्येतौ शब्दौ निपात्येते पाण्युपतापे च । भुज्यते-
नेनेति भुजः पाणिः । हलश्चेति घञ् । तत्र कुत्वाभावा गुणाभावश्च
निपात्यते । उञ्ज अ. जे, न्युञ्जिताः शेरतेस्मिन्निति न्युञ्जः । उपतापो
रोगस्तथैव घञि कुत्वाभावा निपात्यते । पाण्युपतापयोरिति किम् ।
भोगः । समुद्रः ॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गौ ॥ ६२ ॥

प्रयाज अनुयाज इत्येतौ निपात्येते यज्ञाङ्गौ । पञ्च प्रयाजाः । पञ्चा-
नुयाजाः । त्वमने प्रयाजाना पश्चात् त्वं पुरस्तात् । यज्ञाङ्ग इति किम् ।
प्रयागः । अनुयागः । प्रयाजानुयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थमन्यत्राप्येवंपकारे
कुत्वं न भवति । एकादशोपयाजाः । उपांशुयाजमन्तरा यजति ।
अष्टौ पत्नीसंयाजा भवन्ति । अतुयाजैश्चरन्ति । इत्येवमादि सिद्धं
भवति ।

वञ्चेर्गतौ ॥ ६३ ॥

वञ्चेर्ङ्गस्य गतौ वर्त्तमानस्य कवर्गादेशो न भवति । वञ्च्यं
वञ्चन्ति वणिजः । गताविति किम् । वङ्ग्यं काष्ठम् । कुटिलमित्यर्थः ॥

ओक् उचः के ॥ ६४ ॥

उचेर्ङ्गात्तोः के प्रत्यये ओक् इति निपात्यते । किं पुनश्च निपा-
त्यति । कुत्वं गुणश्च । न्येक्ः शकुन्तः । न्योको वृक्षः । कर्त्तरि इगुपध-
लक्षणः कः प्रत्ययः । आधिकरणाद्वा तु कारकान्तरे घञर्थे कर्त्तवधानमिति ।
किमर्थे पुनरयं घञ्येव न व्युत्पाद्यते स्वरार्थमन्तोद्वास्तोयमिष्यते घञि

सत्याद्गुदासः स्यात् । द्विवोकसः । जलौकसः । इत्येवमादावप्यसुनि
प्रत्यये उणादयो बहुलमिति कुत्वं द्रष्टव्यम् ॥

एयञ्चावश्यके ॥ ६५ ॥

एये परत आवश्यकेर्ण कवर्गा न भवति । आवश्यपाच्यम् । आव-
श्यवाच्यम् । आवश्यरेच्यम् । आवश्यकइति किम् । पाच्यम् । वाच्यम् ।
रेच्यम् ॥

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ ६६ ॥

युञ्ज याच रुच प्रवच च्च इत्येतेषां एये परतः कवर्गादेशो न
भवति । यज्ज । याज्यम् । याच । याच्यम् । रुच । रोच्यम् । प्रवच । प्रवा-
च्यम् । च्च । अच्यम् । अदुपधादपि च्चेरत एव निपातनाण्यद्वव-
ति । प्रवचपरहणं शब्दसंज्ञार्थम् । प्रवाच्यो नाम पाठविशेषोपलक्षितो
यन्योरिति । अपरे पुनराहुरपसर्गपूर्वस्य नियमार्थम् । प्रपूर्वस्यैव च्चेरश-
ब्दसंज्ञायां कुत्वप्रतिषेधो यथा स्यात् । अन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति ।
अविवाच्यमहरिति पठन्ति । एतत्तु विशेषणेष्यते । दशरानस्य यदृशम-
महः । अन्यत्राविवाच्यमेव भवति ॥ एयति प्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यानम्
॥ * ॥ त्याज्यम् ॥

वचोशब्दसंज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

वचोशब्दसंज्ञायां एयति परतः कवर्गा न भवति । वाच्यमाह ।
अवाच्यमाह । अशब्दसंज्ञायामिति किम् । अवधुषितं वाच्यमाह ॥

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ ६८ ॥

प्रयोज्य नियोज्य इत्येतौ शब्दौ शक्यार्थं निपात्येते । शक्यः
प्रयोक्तुं प्रयोज्यः । शक्यो नियोक्तुं नियोज्यः । शक्यार्थइति किम् ।
प्रयोक्ष्यो, नियोज्यः ॥

भोज्यं भक्ष्ये ॥ ६९ ॥

भोज्यं निपात्यते भक्ष्येभिधये । भोज्य औदनः । भोज्या यवागूः
इह भक्ष्यमभ्यवहार्यमात्रम् । भक्ष्यइति किम् । भोग्यः कम्बलः ॥

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७० ॥

घुसंज्ञकानां लेटि परतो वा लोपो भवति । दधद्रवानि दाशुषे ।
सोमो ददद्रन्त्यर्थाय । न च भवति । यदग्निरग्नये ददात्, । आडागमि
सति लोपेपि ददादिति सिद्धं भवति । ब्रज वाचचनं विस्पष्टार्थम् ।
एषा हि कस्य चिदशिद्धा स्याद्ददादित्येष नित्ये प्राप्ते लोप आरभ्य-
माणा बाधतश्चैतद्रूपमिति ॥

औतः श्यनि ॥ ७१ ॥

औकारान्तस्याङ्गस्य श्यनि परतो लोपो भवति । शो, निश्यति ।
हो, अघच्छ्यति । दो, अघद्यति । सो, अघस्यति ॥

क्त्स्याचि ॥ ७२ ॥

क्त्स्याज्जादौ प्रत्यये लोपो भवति । अधुताताम् । अधुताथाम् ।
अधुत्ति । अचीति किम् । अधुतत् । अधुतताम् । ककारवत उपादानं
किम् । इह मा भूत् । उत्सौ । उत्साः । वत्सौ । वत्साः ॥

लुगवा दुहृदिहृलिहृगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७३ ॥

दुहृ दिहृ लिहृ गुहृ इत्येतेषामात्मनेपदे दन्त्यादौ परतः क्तस्य
वा लुगभवति । अदुग्ध । अधुत्तत । अदुग्धाः । अधुत्तयाः । अदुग्धम् ।
अधुत्तध्वम् । अदुहृदि । अधुत्तावहि । दिहृ । अदिग्ध । अधित्तत ।
लिहृ । अलीठ । अलित्तत । गुहृ । न्यगूठ । न्यघुत्तत । दुहादीनामिति
किम् । व्यस्यहृत्तत । आत्मनेपदइति किम् । अधुत्तत् । दन्त्यइति । किम् ।
अधुत्तामहि । लोप इति वर्त्तमाने लुगग्रहणं सर्वादेशार्थं तच्च वक्ष्येत् ।
अन्यत्र ह्यन्त्यस्यैव लोपे कृते कृलो कृलीति सकारलोपेन सिद्धमिति ।
स्यानिवद्वाचोपि अकारलोपस्य नास्ति । पूर्वत्रासिद्धे न स्यानिवदिति ।
दन्त्याग्रेऽपि वकारो दन्त्य इति वृक्षते । यदि स न वृक्षते ततस्त्वौ-
हणमेवात्र कृतं स्यात् ॥

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ ७४ ॥

शमामष्टानां दीर्घा भवति श्यनि परतः । शम् । शाम्यति । तम् । ताम्यति । दम् । दाम्यति । भम् । भाम्यति । तम् । ताम्यति । क्रम् । क्राम्यति । मदी । माद्यति । अष्टानामिति क्रिम् । अल्प्यति । श्यनीति क्रिम् । भमति । बभाम । वा भाशेति श्यनो विकल्पः ॥

ष्टिवुक्ताम्याचमां शिति ॥ ७५ ॥

ष्टिवु क्रमु आचम् इत्येतेषां दीर्घा भवति शिति परतः । ष्टीवति । क्रमु क्रामति । आचामति । क्रमि यहणं शबर्यम् । चमेराङ्पूर्वस्य यहणं इह मा भूत् । चमति । विचमति ॥

क्रमः परस्मैपदेषु ॥ ७६ ॥

क्रमः परस्मैपदपरे शिति परतो दीर्घा भवति । क्रामति । क्रामतः । क्रामन्ति । परस्मैपदेष्विति क्रिम् । आक्रमते आद्रित्यः । इह उत्क्राम संक्रामेति हेर्लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्वीर्घा न प्राप्नोति । नैष दोषः । लुमता शब्देन लुप्ते यदङ्गं तस्य कार्यं स प्रतिषेधः । न च हो क्रमिरङ्गं किं तर्हि शपि ॥

इषुगमियमां क् ॥ ७७ ॥

इषु गमि यम इत्येतेषां शितिपरतश्चकारादेशो भवति । इच्छति । गच्छति । यच्छति । इषेरुदितो यहणं इह मा भूत् । इष्यति । इष्णातीति । ये इषिमुद्रितं नाधीयते तेचीत्यनुवर्त्तयन्ति । तत्र प्रधानमव्यहणं शितीत्यनेन विशेष्यतइति वर्णयन्ति । तथा च सति तदाद्रिविधिर्न भवति । यस्मिन्विधिस्तदावत्यहणइत्येतदपि विशेषणेनैवेष्यते । तेन इषाणेत्यत्र कृत्स्नं न भवति । नह्ययमजेव शिदिति ॥

पान्नाध्मास्थान्नादाण्दृश्यत्तिर्त्तिश्रदसदां
पिबजिग्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्कधौशीबसीदाः ॥ ७८ ॥

पा घ्रा ध्मा स्या न्वा दाण् दृशि अर्त्ति सर्त्ति श्द सद इत्येतेषां
 पिब जिघ्र-धम तिष्ठ मन यच्छ पश्य च्छ धौ शीय सीद इत्येते
 आदेशा भवन्ति शिति परतः । पा । पिबति । घ्रा । जिघ्रति । ध्मा ।
 धमति । स्या । तिष्ठति । न्वा । मनति । दाण् । यच्छति । दृशि ।
 पश्यति । अर्त्ति । च्छति । सर्त्ति । धावति । श्द । शीयते । सद् ।
 सीदति । पिबतेर्लघूपधगुणः प्राप्नोति सोऽङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिनिष्ठित-
 स्येति न भवति । अथ वा अकारान्तीयमादेश आद्युदात्तो निपात्यते ।
 सतेर्वैगतायां गतौ धावादेशमिच्छन्ति । अन्यत्र सरति अनुसरतीत्येव
 भवति ॥

ज्ञानोर्जा ॥ ७९ ॥

ज्ञा जन इत्येतयोर्जादेशो भवति शिति परतः । जानाति ।
 जायते । जनद्वैवादिक्स्य ग्रहणम् ॥

घ्रादीनां ह्रस्वः ॥ ८० ॥

पू इत्येवमादीनां ह्रस्वो भवति शिति परतः । प्वादयः ऋयादिषु
 पठन्ते । पूञ् पवनइत्यतः प्रभृति व्ली गतौ वृद्धिं यावत्के चिदिच्छन्ति,
 वृत्करणमेतल्लवादीनां प्वादीनां च परिसमाप्त्यर्थमिति । अर्पे तु
 ल्वादीनामेव परिसमाप्त्यर्थं वृत्करणमेतदिच्छन्ति । आगणान्ताः प्वादय
 इति । पूञ् । पुनाति । लूञ् । लुनाति । स्तूञ् । स्तूयाति । येषामागणा-
 न्ताः प्वादयस्तेषां जानातीत्यत्रापि ह्रस्वः प्राप्नोति । ज्ञानोर्जा इति
 दीर्घाकरणसामर्थ्याच्च भवति । जनेरपि हि ज्ञादेशे सति अतो दीर्घा
 यञीति दीर्घस्त्वेन जायतइति सिद्धति ॥

मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥

मीनातेरङ्गस्य शिति प्रत्यये परतो ह्रस्वो भवति निगमविषये ।
 प्रमिणन्ति व्रतानि । निगुमइति किम् । प्रमीणाति ॥

मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥

मिडेरङ्गस्यैको गुणो भवति शिति प्रत्यये परतः । मेद्वति ।
मेद्वतः । मेद्वन्ति । शितीत्येष । मिद्वते ॥

जुसि च ॥ ८३ ॥

जुसि च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अजुहसुः ।
अबिभयुः । अबिभरुः । अथ चिनुयुः सुनुयुरित्यत्र कस्माच्च भवति ।
अत्र द्वे डित्त्वे सार्वधातुकाश्रयं यासुडाश्रयं च । तत्र नाप्राप्ते सार्वधातु-
काश्रयडित्त्वनिमित्ते प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यमाणस्तमेव बाधते ।
यासुडाश्रयडित्त्वनिमित्तं तु न बाधते । तत्र हि प्राप्ते चाप्राप्ते चार-
भ्यतइति ॥

सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ॥ ८४ ॥

सार्वधातुके आर्द्धधातुके च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो
भवति । तरति । नयति । भवति । आर्द्धधातुके । कर्त्ता । चेता । स्तोता ।
सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति किम् । अग्नित्वम् । अग्निकाम्यति । यदि
हि प्रत्यये सङ्गीति बोध्यते, इहापि स्यात् ॥

जाग्रो ऽविचिष्णल्लिङ्गत्सु ॥ ८५ ॥

जाग्र इत्येतस्याङ्गस्य गुणो भवति अविचिष्णल्लिङ्गत्सु परतः ।
जागरयति । जागरकः । साधुजागरी । जागरंजागरम् । जागरो वर्त्तते ।
जागरितः । जागरितवान् । वृद्ध्विषये प्रतिषेधविषये च यथा स्यादिति
जागर्त्तरथं गुण आरभ्यते । तस्मिन्कृते यात उपधाया वृद्धिः प्रद्वेति
सा न भवति । यदि हि स्यादनर्थक एव गुणः स्याच्चिष्णलोश्च प्रति-
षेधत्रयनमनर्थकम् । अविचिष्णल्लिङ्गिस्त्विति किम् । जृस्तुजाग्रभ्यो चिन् ।
जाग्रविः । चिष्ण । अजागारि । णल् । जजागार । डित् । जाग्रतः ।
जाग्रथः । धीति के चिदिकारमुच्चारणार्थे वर्णयन्ति कस्यत्रपि वका-
रादौ गुणो न भवति । जजाग्रवान् । अजागरुः । अहं जजागर इत्यत्र
प्रतिषेधः प्राप्नोति, नाप्रतिषेधात् । अविचिष्णल्लिङ्गिस्त्विति पर्युदासोऽयम् ।

अथ वा जाय इति प्राक्किंरसभानन्तर्येण विविष्णुलङ्घित्सु प्रतिविध्यते ।
या तु जुम् च सार्वधातुकार्द्धधातुक्योरिति च प्राप्तिः सा न प्रतिवि-
ध्यते ॥

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ८६ ॥

पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य च सार्वधातुकार्द्धधातुक्योर्गुणो भवति ।
पुगन्तस्य । द्वेपयति । द्वेपयति । क्रोपयति । लघूपधस्य । भेदेनम् । छेद-
नम् । भेत्ता । छेत्ता । प्रत्ययादेरङ्गावयवस्य च हलोरानन्तर्ये सति लघू-
पधगुणो न व्यावर्त्यते इति ज्ञापितमेतत् क्रुसनेः कित्करणेन । चसि-
एधिष्टिषित्तिपेः क्रुः । हलन्ताच्च्येति ।

सयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुं मिध्यति ।

विध्यपेक्षं लघोश्चासौ कथं कुण्डने दृश्यति ॥

धातोर्हिनुम् कथं रक्षजेः स्यादश्रद्धोर्निपातनात् ॥

अनज्ञोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः ॥

आभ्यस्तस्य यदाहाचि लङ्घ्ये तत्कृतं भवेत् ॥

क्रुसने यत्कृतं कित्त्वं ज्ञापकं स्यात्कघोर्गुणे ॥

उपधाच्च इगेव दृश्यते । ततो भिनत्तीति गुणो न भवति । अपर-
पुकि अन्तः पुगन्तः । लघ्वी उपधा लघूपधा, पुगन्तश्च लघूपधा
च पुगन्तलघूपधमिति सूत्रार्थं वर्णयन्ति ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

आभ्यस्तसंज्ञकस्याङ्गस्य लघूपधस्यानादौ पिति सार्वधातुके गुणो
न भवति । नेनिजानि । अनेनिजम् । परिवेषिषाणि । पर्यवेषिषम् ।
आभ्यस्तस्यैति किम् । वेदानि । अचीति किम् । नेनेक्ति । पिद्वहणभेतरा-
थम् । सार्वधातुकइति किम् । नेनेज । लघूपधस्येत्येव । जुहवानि ।
अजुहवम् । बहुलं हन्वसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ जुजोषदिति यथा स्यात् ।
पस्पशाते । चाकशीति । वावशीति । यद्वलुकि हान्दसमुपधाङ्गस्यत्व-
द्रष्टव्यम् । पस्पशातइत्यत्राभ्योसङ्गस्यत्व- च । प्रकृत्यन्तराणां वा स्वशि-
कशिवशीनामेतानि रूपार्थाः ॥

भूसुवोस्तिङ् ॥ ८८ ॥

भू सू इत्येतयोस्तिङ् सार्वधातुके गुणो न भवति । अभूत् । अभूः । अभूवम् । सुवे । सुवावहे । सुवामहे । सूतेर्लुग्विकरणस्येदं वृत्तम् । सुवतिसूयत्याविकरणेन तिङ्गो व्यधानम् । विकरणस्येव द्वित्वा-
दुणाभावः सिद्धः । तिङ्गीति किम् । भवति । सार्वधातुकरस्येव । व्यति-
भविषीष्टु । अथ बोभवीति यद्गुलुकि गुणप्रतिषेधः कस्माच्च भवति । ज्ञाप-
कात् । यदयं बोभूत्विति गुणाभावाद्यं निपातनं करोति ॥

उतो वृद्धिर्लुकि षलि ॥ ८९ ॥

सार्वधातुके पितीति वर्त्तते । उकारान्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति लुकि
सति हलादौ पिति सार्वधातुके । यैति । यैषि । यैमि । नैति ।
नैषि । नैमि । स्तौति । स्तौषि । स्तौमि । उत इति किम् । एति । एषि ।
एमि । लुकीति किम् । सुनोति । सुनोषि । सुनोमि । हलीति किम् ।
यवानि । रवाणि । पितीत्येव । युतः । हतः । अपि स्तुयाद्वाज्ञानमि-
त्यत्र हि द्विच्य पित् भवतीति पित्प्रतिषेधाद् वृद्धेरभावः । नाभ्यस्त-
स्येत्वेतद्विहानुवर्त्तते । योयोति, नेनोति, इत्येवमाद्यर्थम् ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ९० ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा वृद्धिर्भवति हलादौ पिति सार्वधातुके । प्रोर्णो-
ति । प्रोर्णोति । प्रोर्णोषि । प्रोर्णोषि । प्रोर्णोमि । प्रोर्णोमि । हलीत्येव ।
प्रोर्णवानि ॥

गुणो ऽपृक्ते ॥ ९१ ॥

ऊर्णोतेर्वातोरपृक्ते हलि पिति सार्वधातुके गुणो भवति । प्रो-
र्णात् । प्रोर्णोः । हलीति वर्त्तमाने यदपृक्तवहणं क्रियते तेनैव ज्ञाप्यते
भवत्येषा परिभाषा यस्मिन्विधिस्तदादावत्यहणे इति ॥

तृणह इम् ॥ ९२ ॥

तृणह इत्येतस्याङ्गस्य इमागमो भवति हलि पिति सार्वधातु-

सु । अपृक्त इति किम् । अस्ति । अकार्षम् । अतद्भिर्भुवारीति प्रतिषेध इति स्थानिषद्भावाप्रतिषेधादिह न भवति । आत्थ । अभूदिति ॥

बहुलं कन्दसि ॥ ८७ ॥

अस्तिसिवोरपृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति बहुलं कन्द-
सि विषये । आप एवेदं सलिलं सर्वमाः । आसीदिति स्थाने आः क्रिया-
पदम् । अहरेवासीत् । शशिः । सिधः कत्वयि । गोभिरताः प्रत्यङ्गम-
त्साः । अभैवीर्मा पुच्छेति च भवति क्त्वान्तत्वात् । माहुर्योग्येष्वागमो
भवति । अताः । आत्सा इति । सिव इडभाषः ॥

हृदश्च पञ्चभ्यः ॥ ८८ ॥

हृदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हृदादेरपृक्तस्य ईडागमो भवति ।
अरोदीत् । अरोदीः । अस्वपीत् । अस्वपीः । अश्वसीत् । अश्वसीः ।
प्राणीत् । प्राणीः । अजतीत् । अजतीः । पञ्चभ्य इति किम् । अजा-
गर्भवान् । अपृक्तस्येत्येव । रोदिति ॥

अङ्गार्थगालवयोः ॥ ८९ ॥

हृदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य अपृक्तस्य सार्वधातुकस्याङ्गार्थगाल-
वति गार्थगालवयोर्मतेन । अरोदत् । अरोदः । अस्वपत् । अस्वपः ।
अश्वसत् । अश्वसः । प्राणत् । प्राणः । अजत् । अजः । गार्थगाल-
वयोर्ब्रह्मण्युज्जार्थम् ॥

अदः सर्वेषाम् ॥ ९० ॥

अद भक्षणे अस्मादुत्तरस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्याङ्गार्थो भवति
सर्वेषामाचार्याणां मतेन । आदत् । आदः । अपृक्तस्येत्येव । अति । अति ॥

अतो दीर्घा यञि ॥ ९१ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति यञादौ सार्वधातुके परतः ।
पद्यामि । पद्यावः । पद्यामः । पद्यामि । पत्यावः । पत्यामः । अत इति

• अगावीत् । अगावीत् । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

किम् । चिनुवः । चिनुमः । यज्रीति किम् । पचनः । पचयः । सार्वधा-
तुकरत्येव । अङ्गना, केशवः । के चिदत्र तिङ्गीत्यनुवर्त्तयन्ति, तेषां अववा-
निति क्वचि सार्वधातुकरदीर्घा न भवति ॥

सुपि च ॥ १०२ ॥

अतो दीर्घा यज्रीत्यनुवर्त्तते । सुपि च यत्रादौ परतो ऽकारान्त-
स्याङ्गस्य दीर्घा भवति । वृत्ताय । प्रताय । वृत्ताभ्याम् । प्रताभ्याम् ।
अत इत्येष । अग्निभ्याम् * । यज्रीत्येष । वृत्तस्य । प्रतस्य ॥

बहुवचने भक्त्येते ॥ १०३ ॥

बहुवचने भक्तादौ सुपि परतो ऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो
भवति । वृत्तेभ्यः । प्रतेभ्यः । वृत्तेषु । प्रतेषु । बहुवचनरति किम् । वृत्ता-
भ्याम् । प्रताभ्याम् । भक्तीति किम् । वृत्ताणाम् । सुपीत्येव । पञ्चध्व-
म् । पचध्वम् ॥

ओसि च ॥ १०४ ॥

ओसि परतोकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति । वृत्तयोः
स्वम् । प्रतयोः स्वम् । वृत्तयोर्निधेहि । प्रतयोर्निधेहि ॥

आङ्ङि चापः ॥ १०५ ॥

आङ्ङिति पूर्वोच्चार्येर्निर्देशेन तृतीयैकवचनं गृह्यते । तस्मिन्नाङ्ङि
परतश्चकारादेशि च आङ्ङन्तस्याङ्गस्येकारादेशो भवति । खट्वया । माल-
या । खट्वयोः । मालयोः । बहुराजया । कारीपगन्धयोः । बहुराजयोः ।
कारीपगन्धयोः । आप इति पितो गृहणं किम् । कीलालया ब्राह्मणेन ।
कीलापोऽङ्ङिह्णकुलयोः । द्यावपृथ्वे ऽदीर्घगृहणमिति वचनादिह न भव-
ति । अतिखट्वेन ब्राह्मणकुलेन ॥

संबुद्धौ च ॥ १०६ ॥

आपः इति वर्त्तते । संबुद्धौ च परत आङ्ङन्तस्याङ्गस्य एत्वं भवति ।
हे खट्वे । हे बहुराजे । हे कारीपगन्धे ॥

* वाक्योक्तिप्रथितं पुस्तकाकारे ।

अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ १०७ ॥

संबुद्धाविति वर्तते । अम्बार्थानामङ्गानां नद्यन्तानां ह्रस्वो भवति संबुद्धौ परतः । हे अम्ब । हे अङ्ग । हे अन्त । मन्त्राः अल्पवि । हे कुमारी । हे शार्ङ्गरवि । हे ब्रह्मबन्धु । हे वीरबन्धु ॥ हलकवन्तीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ हे अम्बाहे । हे अम्बाले । हे अम्बिके ॥ छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हे अम्बाह । हे अम्बाहे । हे अम्बाल । हे अम्बाले । हे अम्बिक । हे अम्बिके ॥ तलो ह्रस्वो वा हिंसंबुद्धोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ देवते भक्तिः । देवतायां भक्तिः । हे देवत । हे देवते ॥ छन्दस्यिव ह्रस्वत्वमिष्यते ॥ मातृणां मातृषु पुत्रार्थमर्हते ॥ * ॥ मातृणां मातृजादेशो वक्तव्यः संबुद्धौ पुत्राय पुत्रमभिधातुं । कीदृशाय, अर्हते । मात्रा व्यपदेशमर्हति श्लाघनीयत्वाद्वाः पुत्रस्तदर्थम् । हे गार्गीमात । नद्यन्तश्चेति समासान्तापवादो मातृजादेशः, चित्करणमन्तोदात्तार्थम् ॥

ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०८ ॥

संबुद्धाविति वर्तते । ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति संबुद्धौ परतः । हे अने । हे वायो । हे पटो । हे कुमारी, हे ब्रह्मबन्धु, इत्येवमादीनां ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणो न भवति । यदि गुण इष्टः स्यात् । अम्बार्थानां ह्रस्व इत्युक्त्वा नदीह्रस्वयोगुण इत्येवं ज्ञेयात् ॥

ज.स च ॥ १०९ ॥

ज.स परतो ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अन्वयः । वायवः । पटवः । धेनवः । बुद्धयः ॥ जसादिषु छन्दसि वाच्यत्वं प्राक् षौ वक्ष्य-
पधार्था ह्रस्व इत्यतस्मात् ॥ * ॥ इतः प्रकरणः त् प्रभृति छन्दसि वेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अम्बे द्विविं शतक्रत्वः पश्ये भृत्यः किकिदीव्या । अम्बे । अम्बे । पूर्णो द्विविं । पूर्णोद्विं । अथा शतक्रत्वः । शतक्रत्वः । पश्ये भृत्यः । पश्ये भृत्यः । किकिदीव्या । किकिदीव्या ॥

अतो डि सर्वनामस्थानयोः ॥ ११० ॥

गुण इति वर्तते । अकारान्तस्याङ्गस्य ह्यो परतः सर्वनामस्थाने च

गुणो भवति । हो । मातरि । जितरि । धातरि । कर्त्तरि । सर्वनामस्थाने ।
कर्त्तरौ । कर्त्तारः । मातरौ । पितरः । धातरौ * ॥

घेर्ङिति ॥ १११ ॥

घ्यन्तस्याङ्गस्य ङिति प्रत्यये परतो गुणो भवति । आग्ने
वायवे । आग्नेरागच्छति । वायोरागच्छति । आग्नेः स्वम् । वायोः स्वम् ।
घेरिति किम् । सख्ये । पत्ये । द्वितीति किम् । अग्निभ्याम् । सुपोत्येव ।
पट्टी । कुरुतः ॥

आण नद्याः ॥ ११२ ॥

नद्यान्तादङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्याङागमो भवति । कुमायै ।
ब्रह्मबन्ध्वे । कुमायाः । ब्रह्मबन्ध्वाः ॥

याडापः ॥ ११३ ॥

आबन्तादङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य याङागमो भवति । खट्-
वायै । बहुराजायै । कारीषगन्धायै । खट्वायाः । कारीषगन्धायः ।
बहुराजायाः । अतिखट्वायैत्यत्राङ्गते दीर्घे ङ्याब्बहणे ऽदीर्घे इति वच-
नाद्याङागमो न भवति । ङिते तु लाक्षणिकत्वात् ॥

सर्वानुस्रः स्याद्रस्वश्च ॥ ११४ ॥

सर्वानुस्र आबन्तादङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य स्याङागमो ङ्स्वश्च
भवति । सर्वस्यै । विश्वस्यै । यस्यै । तस्यै । कस्यै । सर्वस्याः । विश्वस्याः ।
यस्याः । तस्याः । कस्याः । अन्यस्यै । अन्यस्याः । आप इत्येव । भवति ।
भवति ॥

विभाषा द्वितीयातृतीयभ्याम् ॥ ११५ ॥

द्वितीया तृतीया इत्येताभ्यामुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य विभाषा
स्याङागमो भवति । द्वितीयातृतीययोश्च ङ्स्वो भवति । द्वितीयस्यै ।
द्वितीयायै । तृतीयस्यै । तृतीयायै ॥

हेराम्नाद्याकीभ्यः ॥ ११६ ॥

नद्यन्तादाबन्ताचीन्तेसमाञ्चि।तरस्य हेरामित्वयमैशिशो भवति ।
कुमार्याम् । गौर्याम् । ब्रह्मबन्त्याम् । भीमबन्त्याम् । आपः । खट्वायाम् ।
बभ्रुराजायाम् । कारीषगन्ध्यायाम् । नी । राजन्त्याम् । सेनाय्याम् * ॥

इदुद्याम् ॥ ११७ ॥

इकारोकाराभ्यां नदीसंज्ञकाभ्यामुत्तरस्य हेरामादेशो भवति ।
कृत्याम् । धेन्वाम् ॥

औत् ॥ ११८ ॥

इदुद्यामुत्तरस्य हेरौकारादेशो भवति । यत्र नदीसंज्ञं नापि घि-
संज्ञमिकारान्तं तद्विहोदाहरणम् । सख्यौ । पत्यौ ॥

अच्च घेः ॥ ११९ ॥

औदिति वर्त्तते । घिसंज्ञकादुत्तरस्य हेरौकारादेशो भवति तस्य
च घेरकारादेशो भवति । अग्नेौ । वायौ । कृतौ । धेनौ । पटौ । अदिति
तपरकरणं स्त्रियां टापो निवृत्त्यर्थम् । औदच्च घेरिति येषामेकमेवेदं सूत्रं
ते प्रधानशिष्टमिदुद्यामौत्त्व वर्णयन्ति । अन्वाचयशिष्टं घेरकारमिति ॥

आडे नाऽस्त्रियाम् ॥ १२० ॥

घेत्तरस्याडे नाभावो भवति अस्त्रियाम् । अग्निना । वायुना ।
पटुना । पुमि इति नोक्तममुना ब्राह्मणकुलेन । अस्त्रियामिति किम् ।
कृत्या । धेन्वा ॥

॥ इति काशिकायां कृती सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

शौचङ्गुपभ्राया इस्वः ॥ १ ॥

इदुस्येति वर्त्तते । इदुस्वः शौचङ्गुपभ्राया इस्वो भवति ।
अचीकरत् । अजीहरत् । अलीलवत् । अचीपठत् । अत्र द्विवचनोपधा-

* ग्रामयणमिति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

ह्रस्वत्वयोः प्राक्त्वाः परस्वदुपधाह्रस्वत्वोत्सङ्ग इति द्विर्वचनम् । इहात्
 मा भवानटिटीदिति नित्यस्वाङ् द्वितीयस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति तत्रा
 मति ह्रस्वभाविनाङ्ग्याकारस्योपधात्वं विहितमिति ह्रस्वो न स्यात् ।
 नैव दोषः । श्लोके च्छेदित्करणं ज्ञापकं नित्यमपि द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्वेन
 बाध्यत इति । गाविति किम् । चड्युपधाया ह्रस्व इत्युच्यमाने ऽनील-
 वदित्यत्र वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गामपि सृष्टिमदिसं ख बाधित्वा ह्रस्वः
 स्यात् । अदीदपदित्यत्र ह्रस्वत्वन पुको बाधः स्यात् । अपीपवदित्ये-
 वमादौ तु नैव स्यात् । चडोति किम् । कारयति । हरयति ।
 उपधाया इति किम् । अचकाङ् । अवशाङ् । तदेददुपधाग्रहणमु-
 त्तारार्थमवश्यं कर्तव्यं तदिहापि ह्रस्वत्वं निवर्तयतीत्येवमर्थे येन नाव्यव-
 धानमित्येताश्चयितव्यमिति ॥ उपधाह्रस्वत्वे णेर्ण्युपसंख्यानम् * ॥ * ॥
 वादितवन्तं प्रयोजितवान् । अवीवदद्वीणां परिव्रादकेन । योसौ यो
 णिलोपस्तस्य स्थानिवद्वावेनाणोपित्वाद्वाङ्गस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति ।
 एयाङ्कतिनिर्देशात् सिद्धम् ॥

नाग्लोपिशासृदिताम् ॥ २ ॥

अग्लोपिनामङ्गानां शासृदितां च यौ चड्युपधाया ह्रस्वो न
 भवति । अग्लोपिनां ज्ञावत् । मात्कामाख्यत् । अममानत् । मातरमा-
 ख्यत् । अममातरत् । राजानमतिक्रान्तवान् । अस्यरराजत् । लोमान्यनु-
 गृष्टवान् । अन्वलुलोमत् । अगिव यत्र केवलो लुप्यते तत्र स्थानिवद्वावा-
 दपि सिद्धम् । हलचारादिभे तु न सिद्धतीति तदर्थमेतद्वचनम् । अशशा-
 सत् । अदिताम् । बाधु । अबबाधत् । याचु । अययाचत् । ङोङ् १
 अशुठोक्त ॥

आजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

आज.भास भाष दीप जीव मील पीड इत्येतेषामङ्गानां यौ च-
 ड्युपधाया ह्रस्वो भवत्यन्यतरस्याम् * आज । अविभजत् । अबभजत् ।

* यौ णिच्युपसंख्यानमिति पाठान्तरम् । यौ परतो यो णिस्तस्मिन्नित्यर्थः ।

भास । अत्रभासत् । अत्रीभासत् । भाव । अत्रभावत् । अत्रीभावत् । द्वीप ।
अद्विदीपत् । अत्रीद्विपत् । ज्रीव । अत्रीजिवत् । अजिज्रीवत् । मील ।
अमिमीलत् । अत्रीमिलत् । पीड । अपिपीडत् । अपीपिडत् । भाजभा-
सोर्द्विस्कारस्यमपाकिनीयम् ॥ काय्यादीनां वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अच-
कणत् । अचीकणत् । अचकाणत् । अचीकाणत् ॥

लोपः पिबनेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४ ॥

पिबनेरङ्गस्य षौ चङ्युपधाया लोपो भवति आभ्यासस्येकारादेशो
भवति । अपीप्यत् । अपीप्यताम् । अपीप्यन् । उपधालोपे कृते षोः पु-
ण्यचनं ज्ञापकं षौ स्थानिषद्भावस्येति स्थानिषद्भावाद् द्विर्बचनम् ॥

तिष्ठनेरित् ॥ ५ ॥

तिष्ठनेरङ्गस्य षौ चङ्युपधाया इकारादेशो भवति । अतिष्ठि-
पत् । अतिष्ठिपताम् । अतिष्ठिपन् ॥

जिघ्रतेर्वा ॥ ६ ॥

जिघ्रतेरङ्गस्य षौ चङ्युपधाया इकारादेशो वा भवति । अजि-
घ्रिपत् । अजिघ्रिपताम् । अजिघ्रिपन् । अजिघ्रपत् । अजिघ्रपताम् ।
अजिघ्रपन् ॥

उच्यते ॥ ७ ॥

षौ चङ्युपधाया चवर्णस्य स्थाने वा अकारादेशो भवति । इर-
रारामपञ्चादः । इर् । अचिकीर्त्तत् । अचीकृतत् । अर् । अचवर्त्तत् ।
अचीवृत्तत् । अर् । अममार्जत् । अमीमृजत् । वचनमामर्थादन्तरङ्गा
अपि इररारो बाध्यन्ते । तपरकरणं त्रीर्षेपि स्थानिनि ऋस्व इव यथा
स्यात् । अचीकृतद्विति । न चायं भाव्यमानः किं तु आदेशान्तरनिवृ-
त्त्यर्थं स्वरूपमेवैतदभ्यनुज्ञापते ॥

नित्यं कृन्दसि ॥ ८ ॥

कृन्दसि विद्ये षौ चङ्युपधाया चवर्णस्य स्थाने अकारादेशो
भवति नित्यम् । अचीवृधत्पुरोडाहेन । अचीवृधताम् । अचीवृधन् ॥

दयतेर्दिगि लिटि ॥ ८ ॥

दयतेर्द्वयस्य लिटि परतो दिगीत्ययमादेशो भवति । अथद्विग्ये । अथ-
द्विग्याते । अथद्विग्ये । दयतेरिति दीङो यङ्गं न तु दय दानरत्यस्य ।
तस्य हि लिट्याभ्यहितः ॥ दिग्यादेशेन द्विर्वचनस्य बाधनमिष्यते ॥

अतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ १० ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य संयोगादेर्गुणो भवति लिटि परतः । स् ।
सस्वरतुः । सस्वरः । ध्व । दध्वरतुः । दध्वरः । स्पृ । सम्भरतुः ।
सम्भरः । अत इति क्रिम् । चित्तियतुः । चित्तियुः । संयोगादेरिति क्रिम् ।
चक्रतुः । चक्रः । प्रतिषेधविषयेपि गुणो यथा स्यादित्ययमारम्भः । वृद्धिवि-
षये तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरेष्यते । सस्वार । सम्भार । लिटीन्विष ।
स्मृतः । स्मृतवान् ॥ संयोगादेर्गुणविधाने संयोगेपधयङ्गं कृञर्थं कर्त्तव्यम् ॥
* ॥ संघस्करतुः । संघस्करः । इत्यत्र हि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते
पश्चादुपसर्गोत्पन्नं दर्शने लिटि कृते तदाश्रये च द्विर्वचने पश्चादुप-
सर्गयोगे सत्यङ्भ्यासव्यशयेपीति सुट् क्रियते । एवं च कृत्वा संस्पर्धीष्ट
उपस्फुषीष्टित्यत्र सुटो ब्राह्मणकृतत्वात्स्यासिद्धत्वाद्भूतश्च संयोगादेरिति
इडागमो न भवति ॥

अच्छत्युताम् ॥ ११ ॥

अच्छतेरङ्गस्य अत्येतस्य अकारान्तानां च लिटि परतो गुणी
भवति । अच्छ । आनच्छ । आनच्छतुः । आनच्छुः । अ । आरतुः ।
आरः । अकारान्तानाम् । निचकरतुः । निचकरः । निचगरतुः । निच-
गरः । अच्छेर्लघूपधस्वात्प्रपान्तो गुणो विधीयते । अतां तु प्रतिषिद्धुः ।
वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरेष्यते । निचकार । निचगार ॥

शुद्धमां ह्रस्वो वा ॥ १२ ॥

शुद्धं पुं शब्देतेषामङ्गानां लिटि परतो वा ह्रस्वो भवति । विश-
अतुः । विशम्भुः । विशशरतुः । विशशरः । विददतुः । विददुः । विद-

दरतुः । विददरुः । निपप्रतुः । निपप्रतुः । निपप्रतुः । निपप्रतुः । इत्स्व-
 वचनमित्येत्स्वनिदृश्यम् । के चिद्वेत्स्वञ्च प्रत्याचक्षते । आ. पाके द्रा
 कुत्सायां प्रा. पूरणे इत्येतवामनेकार्था धातव इति श्रुद्वपामर्थे वर्तमानानां
 विशश्रुतः विशश्रुः शिददरतुः शिददरुः निपप्रतुः निपप्रतुः इत्येतानि रूपाणि
 सन्धयन्ति । तथा च सति कसौ विशश्रुवानित्येतद्रूपं न स्यात् ॥

के ऽणः ॥ १३ ॥

के प्रत्यये परतो ऽणो इत्स्वो भवति । जका । कुमारिका ।
 किशोरिका । अण इति किम् । योका । नोका । राका धाकेत्यत्र उणा-
 दयो बहुलमिति इत्स्वो न भवति । न कपीतिप्रतिषेधसामर्थ्यात्कनोपि
 सानुबन्धकस्य ग्रहणमिह भवति ॥

न कपि ॥ १४ ॥

कपि प्रत्यये परतो ऽणो इत्स्वो न भवति । बहुकुमारीकः ।
 बहुवधूकः । बहुलक्ष्मीकः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्ययमपि इत्स्वः कपि न
 भवति । समासार्थे ह्युत्तरपदे कपि कृते पश्चात्समासेन भवितव्यमिति
 स्त्रीप्रत्ययात्समासप्रातिपदिकं न भवति ॥

आपोन्यतरस्याम् ॥ १५ ॥

आबन्तस्याङ्गस्य कवि इत्स्वो न भवत्यन्यतरस्याम् । बहुखट्वाकः ।
 बहुखट्वाकः । बहुमालकः । बहुमानकः ॥

कृद्भ्रो ऽङि गुणः ॥ १६ ॥

अवयवोक्तानां कृशेश्च अङि परतो गुणे भवति । शत्रुलाङ्गुको
 ऽकरत् । अहं तेभ्योकरं नमः । असरत् । आरत् । अरा । कृशे-
 अदर्शत् । अदर्शताम् । अदर्शनं ॥

अस्यमेत्युक् ॥ १७ ॥

अस्यतेरङ्गस्य युगागमे भवत्यङि परतोऽस्यत् । आस्यत् । आस्यताम् ।
 आस्यन् ॥

श्वरतेरः ॥ १८ ॥

श्वयतेरङ्गस्याकारादेशो भवत्यङि परतः । अश्वत् । अश्वताम् ।
अश्वन् ॥

पतः पुम् ॥ १९ ॥

पतेरङ्गस्य पुमागमो भवत्यङि परतः । अपप्तु । अपप्तताम् ।
अपप्तन् ॥

वच उम् ॥ २० ॥

वचेरङ्गस्य अङि परत उमागमो भवति । अवचत् । अवचताम् ।
अवचन् ॥

शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ २१ ॥

शीङो ङ्गस्य सार्वधातुके परतो गुणो भवति । शेतै । शयाति ।
शेरते । सार्वधातुकृदति किम् । शिश्ये ॥

अयङ्गि कृडति ॥ २२ ॥

यकारादौ कृति प्रत्यये परतः शीङोङ्गस्यायङ्गित्ययमादेशो भव-
ति । शय्यते । शाशय्यते । प्रशय्य । उपशय्य । यीति किम् । शिश्ये ।
कृतीति किम् । शयम् ॥

उपसर्गाङ्गस्व ऊहतेः ॥ २३ ॥

उपसर्गाङ्गस्व ऊहतेरङ्गस्य ङ्गस्यो भवति यकारादौ कृति
प्रत्यये. परतः । समुह्यते । समुह्य गतः । अभ्युह्यते । अभ्युह्य गतः ।
उपसर्गाङ्गिति किम् । ऊह्यते । ऊहतेरिति किम् । समोह्यते । यीत्येव ।
समूहितम् । कृतीत्येव । अभ्युह्योयमर्थः । अण रत्येधे । आ ऊहते । आ-
ह्यते । समोह्यते ॥

एतेलिङि ॥ २४ ॥

एतेरङ्गस्योपसर्गाङ्गस्व लिङि यकारादौ कृति परतो ङ्गस्यो
भवति । उदियात् । समियात् । अन्वियात् । आशिवि लिङि अङ्गात्सा-

वर्धातुकयोरिति । दीर्घत्वे कृते इत्सो ऽनेन भवति । उपसर्गादित्येव ।
इयात् । अथ इत्येव वा इयात् । एयात् । समेयात् ॥

अङ्गत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥

अङ्गद्वयकारे असार्वधातुकयकारे च कृति परतो जन्तस्याङ्गस्य
दीर्घा भवति । भृशायते । सुकायते । दुःकायते । चीयते । चेचीयते ।
सूयते । तोष्टूयते । चोयात् । सूयात् । अङ्गदिति किम् । प्रङ्गस्य । प्रङ्गस्य ।
परत्वाद्दीर्घत्वेन तुका बाधः स्यात् । असार्वधातुक इति किम् । चिनुयात् ।
सुनुयात् । कृतीत्येव । उभया । धृष्युया ॥

चौ च ॥ २६ ॥

द्विप्रत्यये परतो जन्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति । शुचीकरोति ।
शुचीभवति । शुचीस्यात् । पटूकरोति । पटूभवति । पटूस्यात् ॥

रीङ् कृतः ॥ २७ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य अङ्गद्वयकारे ऽसार्वधातुके यकारे चो च परतो
रीङ्गित्ययमादेशो भवति । माचीयति । माचीयते । पिचीयते । चेकी-
यते । माचीभूतः । कृतीत्येतच्चवृत्तं, तेनेहापि भवति । पितुरागस्तं
पिच्यम् । अत इति तपरकरणं किम् । चेकीयते । निजेगित्यते ॥

रिङ् शयगिण्डञ्चु ॥ २८ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य श यक् इत्येतयोर्लिङि च यकारादौ असार्व-
धातुके परतो रिङ्गित्ययमादेशो भवति । श । आद्वियते । आधिषते ।
यक् । क्रियते । द्वियते । लिङ् । क्रियात् । द्वियात् । असार्वधातुक-
इत्येव । विभृयात् । यीत्येव । कृषीष्ट । कृषीष्ट ॥

गुणोर्त्तिसंयोगाद्योः ॥ २९ ॥

अतेः यकि लिङि इति वसते । शदस्य चासंभवाच्चानुवसते । गुणो-
र्त्तिसंयोगादीनामकारान्तानां यकि परतो लिङि च यकारादाव-

सार्वधातुके । अर्यते । अर्यत् । स्मर्यते । स्मर्यात् । इह संस्क्रियते,
संस्क्रियादिति सुटो अहिरङ्गलक्षणस्यासिद्गुत्वाद्भक्तत्वाद्वा संयोगादित्त्व-
मङ्गस्य नास्तीति गुणो न प्रवर्त्तते । यीत्येव । स्ववीष्ट । ध्ववीष्ट । अ-
सार्वधातुकरत्येव । इय्यात् ॥

यङि च ॥ ३० ॥

यङि च परतो अर्त्तः संयोगादेश्च अतो गुणो भवति । अरार्यते ।
सास्वर्यते । दाध्वर्यते । सास्मर्यते । अर्त्तरत्यर्थशूषोतीनामुपसंख्यान-
मिति यद् ॥ न न्द्राः संयोगादय इति द्विवचनप्रतिषेधो यकारपरस्य
नेष्यते । हन्नेहिसायां यङि घ्नीभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ जेघ्नीर्यते । हिं-
सायामिति किम् । जङ्गन्यते ॥

ई घ्राध्मोः ॥ ३१ ॥

घ्रा ध्वा इत्येतयोर्यङि परत ईकारादेशो भवति । जेघ्नीर्यते । दे-
धीर्यते ॥

अस्य च्चौ ॥ ३२ ॥

ई इति वर्त्तते । अवर्यान्तस्याङ्गस्य च्चौ परत ईकारादेशो भव-
ति । शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् । अट्ठीकरोति । अट्ठीस्यात् ॥

क्यच्चि च ॥ ३३ ॥

अस्येति वर्त्तते । क्यच्चि परतोअवर्यान्तस्याङ्गस्य ईकारादेशो भव-
ति । पुष्पीयति । घटीयति । अट्ठीयति । मालीयति । अङ्गसार्वधातु-
कयोर्दीर्घ इत्यस्यापवादः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्हणेषु ॥ ३४ ॥

अशनाय उदन्य धनाय इत्येतानि निपात्यन्ते बुभुक्षा पिपासा
गर्हण इत्येतेष्वर्हणेषु । अशनाद्येत्यशनशब्दस्यास्त्वं क्यच्चि निपात्यते । अशना-
यतीति भवति बुभुक्षा चेत् । अशनीयतीत्येवान्यच्च । उदन्येति उदकस-
ब्दस्य उदकादेशो निपात्यते । उदन्यतीति भवति पिपासा चेत् । उद-

कीयतीत्येवान्यत्र । धनायेति धनशब्दस्यात्वं निपात्यति । धनायतीति
भवति । गद्वृत्तम् । धनीयतीत्येवान्यत्र ॥

नञ्चत्वस्यपुत्रस्य ॥ २५ ॥

कृन्दसि विषये पुत्रवर्जितस्यावर्णान्तस्याङ्गस्य क्यञ्चि यदुक्तं तत्र
भवति । किं चोक्तं, दीर्घत्वमीत्वं च । मिश्रयुः । पुत्रयुः । संस्वेदयुः ।
देवाञ्जिगाति सुन्वयुः । अपुत्रस्येति किम् । पुत्रीयन्तः सूदानवः ॥ अ-
पुत्रदीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ जनोयन्तेऽन्वयवः ॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषयति रिषयति ॥ २६ ॥

दुरस्युः द्रविणस्युः वृषयति रिषयति एतानि कृन्दसि निपात्य-
न्ते । दृष्टशब्दस्य क्यञ्चि दुरस्रभावे निपात्यते । अविद्योना दुरस्युः । दृष्टी-
यतीति प्राप्ते । द्रविणशब्दस्य द्रविणस्रभावे निपात्यते । द्रविणस्युर्वि-
पन्यया । द्रतिणीयतीति प्राप्ते । वृषशब्दस्य वृषगभावे निपात्यते ।
वृषयति । वृषीयतीति प्राप्ते । रिष्टशब्दस्य रिषगभावे निपात्यते ।
रिषयति । रिष्टीयतीति प्राप्ते ॥

अश्राघस्यात् ॥ २७ ॥

अश्रव अघ इत्येतयोः क्यञ्चि परतः कृन्दसि विषये आकारादेशो
भवति । अश्राघयन्तो मघवन् । मः स्वा वृका अघायवो विदन् । एत-
देवास्त्रवचनं ज्ञापकं नञ्चत्वस्यपुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधो भवतीति ॥

देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ॥ २८ ॥

देव सुम्न इत्येतयोः क्यञ्चि परत आकारादेशो भवति । यजुषि
काठके । देवायन्तो यजमानाय । सुम्नायन्ता हवामहे । यजुषीति किम् ।
देवाञ्जिगाय सुन्वयुः । काठकइति किम् ॥ सुम्नयुरिदमासीत् ॥

कथ्यध्वरघृतमस्यर्चि लोपः ॥ २९ ॥

कथि अध्वरघृतना इत्येतेषामङ्गानां क्यञ्चि परतो लोपो भवति
कथि विषये । कथ्यन्तः सुमनसः । अध्वर । अध्वर्यन्तः । घृतप्यस्तसि-
ष्ठन्ति ॥

द्व्यतिस्थितिमास्थामिति किति ॥ ४० ॥

द्व्यति स्थिति मा स्था इत्येतेषामङ्गानामिकारादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः । द्व्यति । निर्द्वितः । निर्द्वितवान् । स्थिति । अवसितः । अवसितवान् । मा । मितः । मितवान् । स्था । स्थितः । स्थितवान् । तीति किम् । अवदाय । कृतीति किम् । अवदाता ॥

शाक्कोरन्यतरस्यम् ॥ ४१ ॥

शा क्वा इत्येतेषोरन्यतरस्यामिकारादेशो भवति तकारादौ किति । शा । निशितम् । निशातम् । निशितवान् । निशातवान् । अवच्छितम् । अवच्छातम् । अवच्छितवान् । अवच्छातवान् ॥ श्यतेरित्त्वं वृते नित्यमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संशितो ब्राह्मणः । संशितव्रत इत्यर्थः । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानान्तिद्रुम् ।

देवत्रातो गन्धो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः ।

मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥

दधार्तेर्हिः ॥ ४२ ॥

दधार्तेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः । दितः । दितवान् । दित्वा ॥

जहातेर्य क्ति ॥ ४३ ॥

जहातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति त्वाप्रत्यये परतः । हित्वा राज्यं वनं गतः । हित्वा गच्छति । जहातेर्निर्द्वंशाञ्जिह्वान्तर्ने भवति । हात्वा ॥

विभाषा क्न्दसि ॥ ४४ ॥

जहातेरङ्गस्य विभाषा हीत्ययमादेशो भवति क्न्दसि विषये त्वाप्रत्यये परतः । हित्वा शरीरं यातव्यम् । हात्वा * ।

सुधितवसुधितनेमधितधिष्ठाधिषीय च ॥ ४५ ॥

सुधित वसुधित नेमधित धिष्ठा धिषीय इत्येतानि क्न्दसि विषये निषान्यन्ते । तत्र सुधित वसुधित नेमधित इति सुवसुनेमपूर्वस्य

* क्न्दसत्त्वादीत्वाभाव इति पदमञ्जरी ।

दधातेः ^{कु}अप्रत्यये इत्स्मिडागमो वा प्रत्ययस्य निपात्यते । गर्भं माता
सुधितम् । सुहितमिति प्राप्ते । वसुधितमनौ जुहोति । वसुहितमिति
प्राप्ते । नेमधिता बाधन्ते । नेमहिता इति प्राप्ते । धिष्येति ले.णमध्य-
प्रैकवचने दधातेरित्स्मिडागमो वा प्रत्ययस्य द्विवचनभावश्च निपा-
त्यते । धिष्य सोमम् । धत्स्येति प्राप्ते । धिषीयति आशीर्लङ्यात्स-
नेपदेशमैकवचने दधातेरित्स्मिडागमो वा प्रत्ययस्य निपात्यते । धिषी-
येति । धासीयेति प्राप्ते ॥

दो द् घोः ॥ ४६ ॥

द्व इत्येतस्य घुमंजकस्य ददित्ययमादेशो भवति तकारादौ किति
प्रत्यये परतः । दत्तः । दत्तवान् । दत्तः । द इति किम् । धीतः । धीत-
वान् । धेट एतद्रूपम् । धोरिति किम् । दाप् लवने । दातं बहिः । दैप्
शोधने । अवदातं मुखम् ॥ अयमादेशः स्यादप्यते ॥ एवं ह्युक्तम् । तान्ते
दोषो हीर्घत्वं स्याद्दान्ते दोषो निष्ठानत्वम् । धान्ते दोषो धत्वपाप्तिप्यान्ते
ऽदोषस्तस्मात्स्यान्तम् ॥ यदि तु दस्ताति तकारादौ दीर्घत्वं तदा तान्तेषु-
दोषः । दान्ते धान्तयेरपि सन्निपातलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति
नत्वधत्वे न भविष्यत इति न दोषः ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तं मति चेप्यते ॥

अथ उपसर्गात् इति प्राप्ते निपात्यन्ते । अनुपसर्गा वा एते अवाद्यः
क्रियान्तरविषया वेदितव्याः ॥

अथ उपसर्गात्तः ॥ ४७ ॥

अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य दा इत्येतस्य घुमंजकस्य त इत्ययमादे-
शो भवति तकारादौ किति । प्रत्त.मवत्तं.नीत्तं.परीत्तम् । अव इति किम् ।
निद्वत्तम् । दुद्वत्तम् । उपसर्गादिति किम् । दधि दत्तम् । मधु दत्तम् ।
घोरित्येव । अवदात्तं मुखम् । उपसर्गादिति पञ्चमीनिद्वैशादाद्वेरलः
प्राप्तेति । तत्र समाधिमाहुः । अव इत्येतदावस्थते । तत्रकं पञ्चम्य-

न्तमुत्सर्गविशेषणार्थं, अपरमपि वृद्धन्तं स्यानि निद्वैश र्थमित्याकारस्य स्थाने
तकारो भवति । द्वितकारो वा सयोगो ऽयमादिश्यते । सेनेकारात्स्वा-
त्सर्वस्य भविष्यति । अपो भौत्यत्र पञ्चम्यन्तमच इत्यनुवर्त्तते । तेन पका-
रमात्रस्य भविष्यति ॥ अन्तेरित्वाद्यस्त इत्येतद्वृत्ति विप्रतिषेधेन ॥ * ॥
अवत्तम् । प्रत्तं जुहोति ॥

अपो भि ॥ ४८ ॥

अप् इत्येतस्याङ्गस्य भकारादौ प्रत्यये परतस्त इत्ययमोदेशो
भवति । अद्भिः । अद्भिः । भीति किम् । अप्सु ॥ स्वत्रः स्वतश्चसोर्मास
उपसश्च तकारादेश इष्यते छन्दमिभकारादौ ॥ स्ववद्भिः । स्वतवद्भिः ।
माद्विष्ट इन्द्रो वृत्रहा । समुषद्वाजापयाः ॥

सः स्याद्धातुके ॥ ४९ ॥

सकारान्तस्याङ्गस्य सकारादावाहुं धातुके परतस्तकारादेशो भवति ।
वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवत्सति । जिघत्सति । स इति किम् । वत्य-
नि । सांति किम् । घासः । वासः । आहुं धातुक इति किम् । आस्ते ।
वस्ते ॥

तासस्त्योलोपः ॥ ५० ॥

तासेस्तेश्च सकारस्य सकारादौ प्रत्यये लोपो भवति । तासेः ।
कर्त्तामि । कर्त्तासे । अस्तेः । त्वममि । व्यतिमे । अन्तेरकारसकार्येभ्यु-
भयोः से इति प्रत्ययमात्रमेतत्पदम् । तेन सात्पदाद्योरिति पत्व न भवति ॥

रि च ॥ ५१ ॥

रेफादौ च प्रत्यये परतः तासस्त्योः सकारस्य लोपो भवति ।
कर्त्तारौ । कर्त्तारः । अध्येतारौ । अध्येतारः । अस्तांलोट । व्यतिरे ॥

इ एति ॥ ५२ ॥

तासस्त्योः सकारस्य हकारादेशो भवति एति परतः । कर्त्ताहे ।
अस्तेः । व्यतिहे ॥

शीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ ५४ ॥

यकारादाविवर्णादौ च परतो दीधीवेव्योर्लोपो भवति । यकारादौ ।
आदीध्य गतः । आवेध्य गतः । आदीध्यते । आवेध्यते । इवर्णादौ ।
आदीधिता । आवेधिता । लिङि । आदीधीत । आवेधीत । यीवर्णयो-
रिति किम् । आदीध्यनम् । आवेध्यनम् ॥

सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५४ ॥

सनि प्रत्यये सकारादौ परतो मी मा घु रभ लभ शक पत पद
इत्येतेषामङ्गानामचः स्थाने इमित्ययमादेशो भवति । मी इति मीना-
तिमिनोत्योर्द्व्योरपि ग्रहणमिष्यते । मित्सति । प्रमित्सति । मा इति
गामादाग्रहणेष्वविशेषः । मित्सते । अपमित्सते । घु । दित्सति ।
धित्सति । रभ । आरिक्तते । लभ । आलिप्तते । शक । शिक्तति ।
पत । पित्सति । पद । प्रपित्सते । सनीति किम् । दाप्यति । सीत्येव ।
पिपतिषति । तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति पतिरिडागमविकल्पः ॥
सनि राधो हिंसायामच इस्त्वय्यः ॥ * ॥ प्रतिरित्सति । हिंसायामिति
किम् । आरिरात्सति ॥

आप्ज्ञपिच्च इत्येतेषामङ्गानामच ईकारादेशो भवति सनि

सकारादौ परतः । आप् । ईप्सति । जपि । ज्ञोप्सति । च्ध् । ईत्सति ।
ज्ञपेद्वाचचौ तत्रणोः पूर्वविप्रतिषेधेन लोप इतरस्य स्वीत्यम् । सनीत्येव ।
प्राप्यति । सीत्येव । जिज्ञपियति । आद्विधिषति । सनीवन्तद्वृत्ति ज्ञपेच्-
धेरचेटो विकल्पः ॥

दम्भ इच्च ॥ ५६ ॥

दम्भेरच इकारादेशो भवति चकारादीच्च सनि सकारादौ परतः ।
धीप्सति । धिप्सति । सीत्येव । द्विदम्भियति ॥

मुचोर्कर्मकस्य गुणो वा ॥ ५७ ॥

मुचोर्कर्मकस्य गुणो वा भवति सनि सकारादौ परतः । हल-

नाञ्चेति किञ्चप्रतिषेधा विकल्प्यते । मोक्षते वत्सः स्वयमेव । मुमुक्षते
वत्सः स्वयमेव । अकर्म ऋष्येति किम् । मुमुक्षति वत्सं देवदत्तः । क-
र्मकर्त्तरि मुञ्चिरकर्मको भवति कर्मविशेषस्य वा विवक्षायाम् ॥

अत्र लोपोभ्यासस्य ॥ ५८ ॥

यदेतत्प्रक्रान्तं सनि मीमेत्यादि मुचोःकर्मकल्पेति यावत् । अत्रा-
भ्यासलोपो भवति । तथैवादाहृतम् । अभ्यासस्येत्येतच्चाधिकृतं वेदि-
तव्यमाध्यापपरिसमाप्तेः । इत उत्तरं यद्व्यामोः अभ्यासस्येत्येवं तद्वेदि-
तव्यम् । वक्ष्यति । ह्रस्वः । हुडैः क्लिषते । तुत्रैः क्लिषते । सनि मीमाधुर-
भलभशकपतपदामच इस् अभ्यासलोपश्चेत्येवं पितृ यदत्रयहणमिह
क्लिषते तद्विषयावधारणार्थमत्रैवाभ्यासलोपो भवति । सन्वद्वाधुविषये न
भवति । अमीमपत् । अदीदपत् । सन्वल्लघुनि चङ्परइति सन्वद्वाधा-
त्प्रप्रेति । सर्वस्याभ्यासस्यायं लोप इष्यते । तदर्थमेव केविर्दत्रयहणं
वर्णयन्ति । नानर्थक्येनान्यत्रिधिरित्यपरे सर्वस्य कुर्वन्ति ॥

ह्रस्वः ॥ ५९ ॥

ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्य । हुडैः क्लिषते । तुत्रैः क्लिषते । हुडैः क्लि
तुत्रैः क्लि । अहुडैः क्लि । अतुत्रैः क्लि ॥ * ॥ अभ्यासस्य
यदुच्यते अनचि तद्वर्तते वक्तव्यम् । चराचरः । चलाचलः । पतापतः ।
वदावदः । हलादिः शेषो न भवति ॥

हलादिः शेषः ॥ ६० ॥

अभ्यासस्य हलादिः शिष्यते अनादिलुप्यते । जलौ । मलौ । प-
पांच । पपाठ । आट । आटतुः । आटुः । आदिशेषनिमित्तायमनाद्रेर्लोपो
विधीयते । तत्राभ्यासजानेराश्रयणात्क्वचिदपि वर्त्तमानो हलादिरनादेः
सर्वत्र निवृत्तिं करोति । अपरे तु ब्रुवते । शेषशब्देयं निवृत्त्या विशिष्टमव-
स्थानमाह । तदवस्थानमुक्तिता यद्यपि प्रधानमविधेयत्वात् तदप्रधा-
नम् । निवृत्तिरेव तु विधेयत्वात्प्रधानम् । तत्रायमर्थोऽस्य जायते । अ-

भ्यासस्यानादेहंनो निवृत्तिर्भवतीति । सा किमित्यादेरविधेयां सतीमनि-
वृत्तिसमर्पेतिष्यतइति ॥

शूर्पूर्वाः खयः ॥ ६१ ॥

अभ्यासस्य शूर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । अन्ये हलो लुप्यन्ते । चुश्चो-
तिषति । तिष्ठसति । पिष्यन्दिषते । शूर्पूर्वा इति किम् । पपाच ।
खय इति किम् । सस्त्रो ॥ खपूर्वाः खय इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उविच्छि-
पतीत्यत्र उच्छेरन्तरङ्गत्वात्तुकि कृते द्विवचनं तत्र हलादिः शेषे सत्यभ्यासे
तकारः श्रूयते ॥

कुहोश्रुः ॥ ६२ ॥

अभ्यासस्य कवर्गह्रकारयोश्चवर्गादेशो भवति । चकार । चखान ।
जगाम । जघाम । हकारस्य । जहार । जिहोर्षति । जहौ ॥

न कवतेर्यडि ॥ ६३ ॥

कवतेरभ्यासस्य यडि परतश्चुर्न भवति । कोकूयते उष्टुः । को-
कूयते खरः । कवतेरिति विकरणनिर्देशः कौतेः कुवतेश्च निवृत्त्यर्थः ।
तयोश्चत्वमेव भवति । चोकूयते । यङीति किम् । चुकूवे ॥

कृषेश्कृन्दसि ॥ ६४ ॥

कृषेश्कृन्दसि विषये यडि परतोभ्यासस्य चुर्न भवति । करीकृष्यते
यज्जकृषपः । कृन्दसीति किम् । करोकृष्यते कृषीवलः ॥

दाधर्त्तिर्दड्धिर्त्तिर्दड्धिर्षिबोभूनुतेतिक्तेलर्थापनीफणत्सनिः ।

ष्यदत्कारिकृत्कनिकृदद्भरिभ्रह्विध्वते दविद्यु-

तत्तरिचतः सरीसृपतंवरीरजन्मभृज्या-

गनीगन्तीति च ॥ ६५ ॥

दाधर्त्तिर्दधति दद्विषि बोभूनु तेतिक्ते अलर्षि आपनीफणत् संमनि-
ष्यदत् कारिकृत् कनिकृदत् भरिभ्रह्व दविध्वतः दविद्युतत् तरिचतः सरीसृपत्

वरीवृजत् मर्मज्ञ आगनेगन्ति इत्येतानि अष्टादश कृन्दिमि विषये निपा-
 त्यन्ते । दाधार्त्सि ददुर्षीति ददुर्षीति धारपतेधुंजो वा श्लो यङ्लुकि वा
 अभ्यासस्य दं घंत्वं णिनोपश्च । दाधार्त्सि । एवं ददुर्षीति । श्लो रुग्भ्या-
 सस्य निपात्यन्ते । तथा ददुर्षीति । अत्र च यल्लक्षणानुपपन्नं तत्सर्वं नि-
 पातनात्सिद्धम् । बोभूत्विति भवतेयङ्लुगन्तस्य लोटि गुणाभावो निपा-
 त्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अत्र भूसुप्तिङीति गुणाभावः सिद्धः ।
 ज्ञापनार्थं तर्हि निपातनमेतत् । ज्ञापयति । अस्यत्र यङ्लुगन्तस्य गुण-
 प्रतिषेधो न भवतीति । बोभोति । बोभञीति । तैत्तिके । तिजेयङ्लु-
 गन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते । यङो डिस्त्वात्प्रत्ययलक्षणानुपपन्नं तदु-
 च्यते । ज्ञापनार्थं त्वात्मनेपदानिपातनमस्यत्र यङ्लुगन्तादात्मनेपदं न भवति ।
 अलर्षीति । इयत्तर्लटि सिपि अभ्यासस्य हनादिः शेषापदानो रेफस्य लत्वं
 निपात्यते । सिपा निदुर्गा ऽतन्त्रं तिष्यपि दृश्यते अलर्षी द्रसः । अपनी-
 फणदिति । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतर्थ्यासस्य नः प्रियात्यते । संस-
 निष्यदिति । स्पन्देः संपूर्वस्य यङ्लुक् शतर्थ्याभ्यासस्य निक् धातुसकारस्य
 षत्व निपात्यते । न चास्य संपूर्वता तन्त्रं, अन्यत्रापि हि दृश्यते । आस-
 निष्यददिति । कनिक्कदिति करानेयङ्लुगन्तस्य शतरि चुत्वाभावोभ्यामक-
 कारस्य रिगागमो निपात्यते । कनिक्कददिति । कन्तेर्लुङ् ज्ञेरादेशो द्वि-
 चनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निपात्यते । तथा चास्य नववरणं
 कृतम् । अकन्तीदिति भाषायाम् । भरिदिति विभक्त्येयङ्लुगन्तस्य शतरि
 भृज्मिदिति इत्वाभावो जश्त्वाभावोभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते ।
 दविध्वते इति ध्वरतेयङ्लुगन्तस्य शतरि जसि रूपमेतत् । अत्राभ्यास-
 स्य रिगागमो चकारनोपश्च निपात्यते । दविध्वते रश्मयः सूर्यस्य । दवि-
 द्युतादिति द्युतेयङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणाभावो अत्वं
 रिगागमश्च निपात्यते । तरिब्रत इति तरतेः शतरि श्लो षष्ठ्येकवचने
 ऽभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते । सरिसुपतमिति सुपेः शतरि श्लो द्वि-
 तांथैकवचने ऽभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते । वरीवृज्जदिति वृजेः शतरि

श्लो रीगागमो निपात्यते ऽभ्यासस्य । मञ्जुति मृजेलिंति णलि अभ्या-
सस्य रगागमो धातिश्च युगागमो निपात्यते । ततो मृजेर्धृट्ठिर्न भवत्यल-
घूरधत्वात् । लघूपधगुणे प्राप्ते वृद्धिरारभ्यते । आगनीगन्तीति आङ्पूर्-
वस्य गमेलिंति श्लो अभ्यासस्य वृत्वाभावो नीगागमश्च निपात्यते ।
वक्ष्यन्ती वेदा गनीगन्ति कर्णम् । इतिकरणमेवंविधानामन्येषामप्युपसं-
यहार्षम् ॥

उरत् ॥ ६६ ॥

° ष्वर्णान्तस्याभ्यासस्याकारादेशो भवति । वृत्ते । वृत्थे । न-
नेति । नरिनर्त्ति । नरीनर्त्ति । इत्येवमादावभ्यासविकारेषु अपवादेो नो-
त्सर्गान्विधीन्बाधतइत्युदत्त्वे कृते रगादय आगमाः क्रियन्ते ॥

° द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ६७ ॥

द्युति स्वापि इत्येतयोरभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विद्विद्युतेः ।
विद्विद्योतिषते । विद्विद्युतिषते । विद्वेद्युत्यते । स्वाप्येः । सुष्वाप्यिषति ।
स्वाप्यिष्यन्तो वृक्षते तस्याभ्यासनिमित्तन प्रत्ययेनानन्तर्यं सति संप्रसारणं
मिष्यते । इह न भवति । स्वापयतेर्षुत् । स्वापकः । तस्मात्क्यचि
स्वापकीयति । स्वापकीयतेः सन् । सिष्वापकीयिषति ॥

व्यथो लिटि ॥ ६८ ॥

व्यथेलिंति परतोभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विव्यथे । विव्य-
थाते । विव्यथिरे । हलादिः शेषेण यकारस्य निवृत्तौ प्राप्तायां संप्रसारणं
क्रियते । वकारस्य न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषिध्यते । लिटौति
किम् । वाच्य्यते ॥

दीर्घं इणः किति ॥ ६९ ॥

इणोङ्गस्य योभ्यासस्तस्य दीर्घा भवति किति लिटि परतः ।
ईयुतः । ईयुः । इणो यणिति यणादेशे कृते स्यानिवृद्धावाट्टुर्वचनम् ।
कितौति किम् । इयाय । इययिथ ॥

अत आदेः ॥ ७० ॥

अभ्यासस्यादेरकारस्य दीर्घा भवति लिटि परतः । अतो गुणे
पररूपत्वस्यापवादः । आट । आटतुः । आटुः । आदेरिति किम् ।
पपाच । पपाठ ॥

तस्मान्नुङ् द्विहलः ॥ ७१ ॥

तस्मादतोभ्यासादीर्घाभूतादुत्तरस्य द्विहलोङ्गस्य नुडागमो
भवति । आनङ्ग । आनङ्गतुः । आनङ्गुः । आनञ्ज । आनञ्जतुः ।
आनञ्जुः । द्विहल इति किम् । आट । आटतुः । आटुः । चकारैकदेशो
रफो हल्यहणेन गृह्यते । तेनेहापि द्विहलोङ्गस्य नुडागमो भवति ।
आनृधतुः । आनृधुः ॥

अश्नेतेश्च ॥ ७२ ॥

अश्नेतेश्च दीर्घाभूतादभ्यासादुत्तरस्य नुडागमो भवति । व्यान-
शे । व्यानशाते । व्यानशारे । अश्नेतेरिति विकरणनिर्देशो अश्नातेर्मा
भूदिति । आश । आशतुः । आशुः ॥

भवतेरः ॥ ७३ ॥

भवतेरभ्यासस्याकारादेशो भवति लिटि परतः । बभूव, बभूव-
तुः । बभूवुः । बभूवे । भवतेरिति कर्तृनिर्देशादिह न भवति । अनुब-
भूवे कम्बलो देषदत्तेन । लिटीत्येव । बुभूषति । बोभूषते ॥

ससूवेति निगमे ॥ ७४ ॥

ससूव इति निपात्यते । सूतेर्लिटि परस्मैपदं षुगागमो ऽभ्यासस्य
चात्वं निपात्यते । ससूव स्यविरं विपश्चिताम् । सुषुवे इति भाषायाम् ॥

निजां चयाणां गुणः श्लौ ॥ ७५ ॥

निजादीनां चयाणामभ्यासस्य गुणो भवति श्लौ सति । निजिर,
नेनेक्ति । विजिर, वेवेक्ति । विश, वेवेष्टि । त्रिवहणमुत्तरार्थम् । एषां
हि वृत्कारणं समाप्यथे पठ्यतएवेति । श्लाघिति किम् । निनेज ॥

भृज्जमित् ॥ ७६ ॥

भृजादीनां जगणामभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ सति ।
भृज् । विभर्त्सि । माङ् । मिमीते । आहाङ् । जिह्वाते । जयाणामित्येष ।
जहाति । श्लाघित्येष । बभार ॥

अर्त्तिपिपत्योश्च ॥ ७७ ॥

अर्त्ति पिपत्सि इत्येतयोराभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ । इय-
र्त्ति धूमम् । पिपत्सि सोमम् ॥

बहुलं क्वन्दसि ॥ ७८ ॥

क्वन्दसि विषये ऽभ्यासस्य श्लौ बहुलमिकारादेशो भवति । पूर्णो
विषष्टि । वशेरतद्रूपम् । तथा वचेः । जनिमा विषक्ति । सचेः । वत्सं न
माना विषक्ति । जिघर्त्सि सोमम् । न च भवति । ददातीत्येवं ब्रूयात् ।
जजर्त्सिमाता यद्वीरं दधनद्वनिष्ठा ॥

सन्दतः ॥ ७९ ॥

सनि परतोकरान्ताभ्यासस्येकारादेशो भवति । पिपत्तति । यिय-
च्चनि । तिष्ठामति । पिपासति । सनीति किम् । पपाच । अत इति किम् ।
लुलूषति । तपरकरणं किम् । पापचिषते ॥

ओः पुयण्ज्यपरे ॥ ८० ॥

सनीति-वर्त्तते इदिति च । उवर्णान्ताभ्यासस्य पक्षर्गे यणि
जकारे चावर्णपरे परत इकारादेशो भवति सनि प्रत्यये परतः । पवर्णे
परे । पिपविषति । पिपाव्यिषति । विभाव्यिषति । ययपरे । यियवि-
षति । यियाव्यिषति । रिराव्यिषति । लिनाव्यिषति । जपरे । जु
इति सौत्रेयं धातुः । जिजाव्यिषति । एतदेव पुयण्ज्यपरइति वचनं
ज्ञापयन्मद्विष्यन्नमिमिक्तेपि यौ स्थानिवद्भवतीति । आरिर्त्ति किम् ।
पापच्यते । सन् । पापचिषति । पुयण्ज्यति किम् । अवनुनाव्यिषति ।
जुहाव्यिषति । अपरइति किम् । बुभूषति ॥

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ॥ ८१ ॥

स्रवति शृणोति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवति इत्येतेषामभ्यासस्य
 शोरवर्णपरं यणि वा इकारादेशो भवति सति परतः । सिस्रवयिषति ।
 सुस्रावयिषति । शृणोति । शिश्रावयिषति । शुश्रावयिषति । द्रवति ।
 दिद्रावयिषति । दुद्रावयिषति । प्रवति । पिप्रावयिषति । पुप्रावयिषति ।
 प्लवति । पिप्लावयिषति । पुप्लावयिषति । च्यवति । चिच्यावयिषति ।
 चुच्यावयिषति । वचनैममर्थादिकेन वर्णेन यणोऽव्यवधानमाश्रोयते । पूर्व-
 सूत्रे त्वनन्तरणव यणि भवितव्यमित्यप्राप्तविभाषेऽम् । अपरइत्येव । सुसू-
 षति । शुश्रूषति ॥

गुणो यङ्लुकोः ॥ ८२ ॥

यङि यङ्लुकि च इगन्तस्याभ्यासस्य गुणो भवति । चेच्छ्रियते ।
 नालूयते । यङ्लुकि । जाह्वीति । यङ्गेवेतीद्विकल्पः । शोक्नुशीति ॥

दीर्घाकितः ॥ ८३ ॥

अकितेऽभ्यासस्य दीर्घा भवति यङि यङ्लुकि च । पापच्यते ।
 पापचीति । यायज्यते । यायजीति । अकित इति किम् । यंय्यते ।
 यंयमीति । रंरम्यते । रंरमीति । ननु चात्रापवादत्वाच्चकि कृते ऽभ्यास-
 स्यानजन्तत्वादेव दीर्घत्वं न भविष्यति । एवं तर्ह्यकित इत्यनेनैतज्-
 ज्ञाप्यते, अभ्यासविकारेष्वपवादो नात्सगान् विधीन्बाधन्तइति । किं-
 मतेस्य ज्ञापने प्रयोजनं, डोढौव्यतइत्यत्र दीर्घाकित इत्यनेन संध्य-
 चरद्वस्वो न बाध्यते । अचोकरदित्यत्र दीर्घो लघोरित्यनेन सन्त्यदित्त्वं
 न बाध्यते । मीःप्रभृतीनां दीर्घेण सनीत्वं न बाध्यते मीमांसते । ई च
 गण इतीत्वेन हलादिःशेषो न बाध्यते अजीगणत् ॥

नीःप्रभृत्सु ध्वंसु ध्वंसुकसपतपदस्कन्दाम् ॥ ८४ ॥

वञ्चु ससु ध्वसु ध्वंसु कस पत पद स्कन्द इत्येतेषामभ्यासस्य
 नीगागमो भवति यङि यङ्लुकि च । वञ्चु । वनीवच्यते । वनीवञ्ची-

ति । संसु । सनीस्यते । सनीसंसीति । धंसु । दनीध्वस्यते । दनी-
ध्वसीति । भंसु । बनीभ्रस्यते । बनीभ्रसीति । कस । चनीकस्यते । चनी-
कसीति । पत । पनीपस्यते । पनीपतीति । पद । पनीपद्यते । पनीप-
दीति । स्कन्द । चनीस्कन्दते । चनीस्कन्दीति ॥

नुगतोनुनासिकान्तस्य ॥ ८५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योभ्यासस्तस्याकारान्तस्य नुगागमो भवति
यङ्यङ्लुकोः परतः । तंतन्यते । तंतनीति । जंगम्यते । जंगमीति । यं-
यम्यते । यंयमीति । रंरम्यते । रंरमीति । नुगित्येतदनुस्वारोपनक्षणाद्यं
द्रष्टव्यम् । स्यानिना ह्यादेशो लस्यते । तेन यंयम्यतइत्येवमादावक्ष्यत्पर-
त्वेय्यनुस्वारो भवति ॥ पदान्तवच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वा पदान्तस्येति
परसवर्णविकृत्यो यथा स्यादिति । अत इति किम् । तेतिम्यते । तपरक-
रणं तु भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य निवृत्त्यर्थम् । बांभास्यते । अनुनासिकान्त-
स्येति किम् । पापच्यते ॥

जपजभद्ददशभञ्जपशां च ॥ ८६ ॥

जप जभ दह दश भञ्ज पश इत्येतेषामभ्यासस्य नुगागमो भवति
यङ्यङ्लुकोः परतः । जंजयते । जंजपीति । जंजभ्यते । जंजभीति ।
दंदस्यते । दंदहीति । दंदश्यते । दंदगीति । दश इति दंशिरयं नकार-
लोपार्थमेव निर्दिष्टः । तेन यङ्यङ्लुपि नकारलोपो भवति । भञ्ज ।
बंभज्यते । बंभजीति । पश इति सैत्रो धातुः । पंपश्यते । पंपशीति ॥

चरफलोश्च ॥ ८७ ॥

चर फल इत्येतयोरभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः पर-
तः । चंचूर्यते । चंचूरीति । पंफुल्यते । पंफुलीति ॥

उत्परस्यातः ॥ ८८ ॥

चरफलोरभ्यासात्परस्यात उकारादेशो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः ।
चंचूर्यते । चंचूरीति । पंफुल्यते । पंफुलीति । परस्येति किम् । अभ्यासस्य
मं भूत् । अत इति किम् । अलान्त्यस्य मा भूत् । उदिति तपरकरणं चंचूरिति

पंफुनीति, अत्र लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थम् । दीर्घस्यासिद्धत्वादिह लघुत्वं
न निवर्त्तते ।

ति च ॥ ८९ ॥

तकारादौ प्रत्यये परतश्चरफलोत्कारस्य उकारादेशो भवति ।
चरणं चूर्त्तिः । ब्रह्मणश्चूर्त्तिः । प्रफुल्लः । प्रफुल्लाः सुमनसः । यङ्लुको-
रभ्यासस्येति चानुवर्त्तमानमपि वचनसामर्थ्यादिह नाभिसंबध्यते ॥

रीगृदुपधस्य च ॥ ९० ॥

ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रीगागमो भवति यङ्लुकोः पर-
तः । वरीवृत्त्यते । वरीवृद्धते । वरीवृतीति । वरीवृधीति । नरीनृत्यते ।
नीनृतीति ॥ रीश्रुत्वत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इहापि यथा स्यात् । वरी-
वृश्यते । वरीवृश्चीति ॥

रुग्रिकौ च लुकि ॥ ९१ ॥

यङ्लुकि ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुग्रिकावागमौ भवत-
श्चकारादौक्च । नर्त्ति । नरिर्त्ति । नरीर्त्ति । वर्त्ति । वरिर्त्ति ।
वीर्त्ति । उकार उच्चारणार्थः ॥ ममृज्यते ममृज्यमानास इत्युपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ ममृज्यते । ममृज्यमानासः ॥

ऋतश्च ॥ ९२ ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुग्रिकावागमौ भवतो रीक्च
यङ्लुकि चर्त्ति । चरिर्त्ति । चरीर्त्ति । जर्त्ति । जरिर्त्ति । जरीर्त्ति ।
तपरकरणं चर्त्ति । किरतिश्चार्त्ति ।

किरतिं चर्त्तरीतान्तं पचतीत्यत्र यो नयेत् ।

प्राप्तिञ्च तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रहः * ॥

* किरतिमिति ऋकारान्तोपलक्षणं, चर्त्तरीतमिति यङ्लुकः पूर्वोच्चार्यमञ्जा, पच-
तीति लट उपनक्षणम् । तेन चर्त्तरीत्यादीनि कर्पाणि किरतेषां नयेदित्यर्थः । प्राप्तिञ्च क-
र्पादीनां विषयविभागेन वा प्राप्तिस्तञ्च, संग्रहः साधुशब्दसंग्रहः । इति पठमञ्जरी ।

तत्रेयं गाम्निस्तपःकरणसामर्थ्यादङ्गविशेषणमृतइत्येतत्तथा चा-
प्राप्तिः किरतिरुगादीनामिति ॥

सन्वल्ङ्घुनि चङ्परिगलोपे ॥ ८३ ॥

लघुनि धात्वहरे परतो योभ्यासस्तस्य चङ्परिगो परतः सनीव
कार्यं भवति अनग्लोपे । सन्यत इत्युक्तं चङ्परिगपि तथा । अचीकरत् ।
अपीपवत् । ओः पुयणञ्परइत्युक्तं चङ्परिगपि तथा । अपीपवत् । अली-
लवत् । अजीजवत् । अत्रतिशृणोतिद्रवतिपवतिप्लवतिच्यवतीनां वेत्युक्तं
चङ्परिगपि तथा । अमिस्रवत् । असुस्रवत् । अशिश्रवत् । अशुश्रवत् ।
अदिद्रवत् । अदुद्रवत् । अपिप्रवत् । अपुप्रवत् । अपिप्लवत् । अपुप्लवत् ।
अचिच्रवत् । अचुच्यवत् । लघुनीति किम् । अततत्तत् । अररत्तत् ।
जागरयतेः अजजागरत् । अत्र केचिद्गणशब्दं लघुमाश्रित्य सन्वद्भावमि-
च्छन्ति सर्वत्रैव लघोरानन्तर्यमभ्यासेन न स्तीति व्यवधानेपि वचनप्राप्ता-
ण्याद्विचिष्यं, तदसत् । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्राप्ता-
ण्यादित्येकेन व्यवधानमाश्रयते न पुनरनेकेन । यद्वैषं, कथमचित्तणदिति,
आचार्यप्रक्षितिर्जापयति भवत्येवंजातीयकानामित्वमिति । यदयं तद्वाधनार्थं
स्मरत्यादीनामत्वविदधाति । चङ्परिगइति किम् । अहं पपच । परयहणं
किम् । चङ्पेव केवले मा भूत् । अचक्रमत् । अनग्लोपइति किम् । अन-
कथत् । दृष्टमाख्यातवत् न अददृष्टत् । वादितवन्तं प्रयोजितवन्तं प्रयो-
जितवान् अवावददित्यत्र योसौ यो योर्लोपो नासावग्लोप इत्याश्रीयते
किं कारणं चङ्परिगइति गिजातेर्निमित्तत्वेनात्रेपात्ततान्यस्याको लोपः परि-
गृह्यते । मीमादिनामत्रयहणात्सन्वद्भावेनाभ्यासलोपो न भवतीत्युक्तम् ।
किं च सन्वदिति सनाश्रयं कार्यमिति दिश्यते न च लोपः सनमेवापेक्षते
किं तर्हि इस्भावाद्वापि तदभावादमीमन्वदित्यादावभ्यासलोपो न भवि-
ष्यति ॥

दीर्घा लघोः ॥ ८४ ॥

दीर्घा भवति लघोरभ्यासस्य लघुनि यौ चङ्परिगलोपे । अची-

करत् । अजीहरत् । अलीलवत् । अपीपचत् । लघोरिति किम् । अवि-
भ्रजत् । लघुनात्येव । अतततत् । अररत् । चडीत्येव । अहं पपच ।
परइत्येव । अचक्रमत् । अनभलोपइत्येव । अचकथत् ॥

अतस्मृदृत्वरप्रथमदस्तु स्पशम् ॥ ८५ ॥

स्मृ दृ त्वर प्रथ मद स्तु स्पश इत्येतेषामभ्यासस्यादित्ययमा-
देशो भवति चङ्परं षौ परतः । स्मृ । अस्मरत् । दृ । अददरत् । त्वर ।
अतस्वरत् । प्रथ । अपप्रथत् । मद । अममदत् । स्तु । अतस्तरत् ।
स्पश । अपस्पशत् । सन्वद्वावादिस्त्वं प्राप्तमनेन आध्यते । तपरंकरण-
सामर्थ्यादिति कृते दाघौ लघोरित्येतदपि न भवति । अददरत् ॥

विभाषा वेष्टिचेष्टयोः ॥ ८६ ॥

वेष्टि चेष्टि इत्येतयोरभ्यसस्य विभाषा अदित्ययमादेशो भवति
चङ्परं षौ परतः । अववेष्टत् । अविवेष्टत् । अचचेष्टत् । अचिचेष्टत् ।
अभ्यासद्वस्त्वत्वे कृते अत्वं पठे भवति ॥

ई च गणः ॥ ८७ ॥

गणोरभ्यासस्य ईकारादेशो भवति चङ्परं षौ परतः । वृकारा-
दञ्च । अजीगणत् । अजगणत् ॥

इति वामनाचार्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ सप्तमस्याध्या-
यस्य चतुर्थः पादः

सप्तमोऽध्यायश्च सप्तमः ॥

॥ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥

सर्वस्येति च द्वे इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यदु-
क्त्यामः प्राक् पदस्येत्यतः सर्वस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति ।
नित्यधीष्णयोरिति तत्र सर्वस्य स्थाने द्वे भवतः । के द्वे भवतः । ये

शब्दतश्चार्थतश्चोभयथान्तरतमे, एकस्य पक्षतिशब्दस्य द्वौ पक्षतिशब्दौ भवतः । पक्षति २ । यामो २ रमणीयः । यदा तु द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं तदा स एव पक्षतिशब्दो द्विरावर्त्तते तस्य द्वे आवृत्ती भवतः । सर्वस्येति विस्मयार्थम् । अथ पदस्येत्येव कस्मान्नाच्यते । नैवं शक्यमिह हि न स्यात् प्रपक्षति प्रपक्षतीति । इह द्रोग्धा द्रोठा इति घत्वठत्वयोरसिद्धत्वाद्कृतयोरेव तयोद्विर्वचनं प्राप्नोति तत्र पश्चाद्विबल्ये सत्यनिष्टमपि स्यात् । द्रोग्धा द्रोठा । द्रोठा द्रोग्धेति । तस्माद्भुक्त्यमेतत् पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति । सर्वस्येत्येतदेव वा कृतं सर्वकार्यप्रतिपत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् ॥

तस्य परमाद्भेदितम् ॥ २ ॥

तस्य द्विरुक्तस्य यत्परं शब्दरूपं तदाद्भेदितसंज्ञं भवति । चौरचौर ३ । वृषलवृषल ३ । दस्योदस्यो ३ घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा । आम्नेदितप्रदेशा आम्नेदितं भर्त्सने इत्येधमादयः ॥

अनुदात्तं च ॥ ३ ॥

अनुदात्तं च तद्वदति यदाद्भेदितसंज्ञम् । भुङ्क्ते २ । पशून् २ ॥

नित्यवीप्सयोः ॥ ४ ॥

नित्ये चार्थे वीप्सायां च यद्वर्त्तते तस्य द्वे भवतः । केषु नित्यता । तिङ्शु-अव्यये कृत्सु च । कुत एतत् । आभीक्ष्यार्थमिह नित्यता । आभीक्ष्यं च क्रियाधर्मः । यां क्रियां कर्ता प्राधान्येनानुपामन्करोति तद्वित्यम् । पक्षति २ । जल्पति २ । भुक्त्वा २ व्रजति । भोजं २ व्रजति । लुनी-हिलुनीहीत्येवायं लुनाति । क्त्वाणमुलोलः टश्च द्विर्वचनपेक्षायामेव पौनः-पुन्यप्रकाशने शक्तिः । यद् तु तत्रैवपेक्षः प्रकाशयति । पुनः २ पक्षति पाप-च्यतइति । यदा तु तत्र द्विर्वचनं तदा क्रियासमभिव्यक्तिः पौनःपुन्यं द्रष्ट-व्यं पापच्यतेपापच्यतइति । अथ केषु वीप्सा । सुप्सु वीप्सा, का पुनः सा । व्याप्तविशेषविषयया प्रयोक्तुरिच्छा वीप्सा । का पुनरसौ । नानावा-चिनामधिकरणानां क्रियागुणाभ्यां युगपत्ययोक्तव्याप्तुमिच्छा वीप्सा । नाना-

भूतार्थवाचिनां शब्दानां यान्यधिकरणानि वाच्यानि तेषां क्रियागुणाभ्यां
युगपत्प्रयोज्जुमिच्छा वीप्सा । यामो २ रमणीयः । जनपदो २ रमणीयः ।
पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति । यत्तदन्तं नित्यतया प्रकर्षेण च युक्तं ततः
कृतद्विर्वचनात्प्रकर्षप्रत्यय इष्यते पचति २ तरामिति । इह तु आठ्यतर-
माठ्यतरमानर्येति प्रकर्षयुक्तस्य वीप्सायोग इष्यते ॥

परेर्वर्जने ॥ ५० ॥

परीत्येतस्य वर्जनेर्थं द्वे भवतः । परि २ त्रिगर्तभ्यो वृष्टो देवः ।
परि २ सौवीरेभ्यः । परि २ सर्वसेनेभ्यः । वर्जनं परिहारः । वर्जनइति
किम् । आठनं परिषिञ्चति ॥ परेर्वर्जने ऽसमासे वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
परि २ त्रिगर्तभ्यो वृष्टो देवः । परि त्रिगर्तभ्यः । समासे तु तैनेवोक्तत्वा-
द्वर्जनस्य नैव भवति । परित्रिगर्तं वृष्टो देव इति ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ६ ॥

प्र सम् उप उत् इत्येतेषां पादपूरणे द्वे भवतो द्विर्वचनेन चेत्यादः
पूर्यते । प्रयायमग्निर्भरतस्य शृण्वे । संसमिद्भुवसे वृषन् । उपोप मे परा-
शृश । किं नोदुदुहर्षसे दातवाउ * । पादपूरणइति किम् । प्रदेवं
देव्या धिया । सामर्थ्याच्छन्दस्यैतद्विधानम् । भाषायामनर्थकं स्या-
त्प्रयोगाभावात् ॥

उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥

उपरि अधि अधस् इत्येतेषां द्वे भवतः सामीप्ये विवक्षिते ।
सामीप्यं प्रत्यासत्तिः कालकृता देशकृता च । उपर्युपरि दुःखम् । उपर्यु-
परि यामम् । अध्यधि यामम् । अधोधो नगरम् । सामीप्यइति किम् ।
उपरि चन्द्रमाः । इह कस्मात् भवति । उपरि शिरसो घटं धारयति ।
श्रौत्तराध्वर्यमेव विवक्षितं न सामीप्यमिति द्विर्वचनं न भवति ॥

वाक्यादेरामन्वितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥

* पादपूरणे इति भावलक्षणे सप्रतीति पुस्तकाक्षरे अधिकम् ।

एकार्थः षट्समूहो वाक्यम् । वाक्यादेरामन्त्रितस्य द्वे भवतः असूया
संमति कोप कुत्सन भर्त्सन इत्येतेषु यदि तद्वाक्यं भवति । तत्र परमुखा-
नामसहनमसूया । पूजा संमतिः । कोपः क्रोधः । निन्दनं कुत्सनम् । अपकार-
शब्दैर्भयोत्पादकं भर्त्सनम् । एते च प्रयोक्तृधर्मा नाभिधेयधर्माः । असूयायां
तीव्रत् । माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते अभिरूप्यम् ।
संमती । माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनः खन्वसि ।
कोपे । माणवक ३ माणवक अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञाप्यसि
जाल्म । कुत्सने । शक्तिके ३ शक्तिके यष्टिके ३ यष्टिके रिक्ता ते शक्तिः ।
भर्त्सने । चौरचौर ३ वृषलवृषल ३ घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि
त्वा । असूयादिषु स्वरितमाश्लेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेष्विति पूर्वप-
दस्य प्लुतः । भर्त्सने त्वाश्लेडितं भर्त्सने इत्याश्लेडितस्यैव प्लुतः । वाक्या-
देरिति किम् । अन्तस्य मध्यस्य च मा भूत् । शोभनः खन्वसि माणवक ।
आमन्त्रितस्येति किम् । उदारो देवदत्तः । असूयादिष्विति किम् । देव-
दत्त नामभ्याज शुक्लाम् ॥

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ८ ॥

‘एकमित्येतच्छब्दरूपं द्विरुक्तं बहुव्रीहिवद्भवति * । बहुव्रीहिवत्त्वे
प्रयोजनं सुबोपपुंषुद्वावौ । एकैकमतरं पठति । एकैकयाहुत्या जुहोति ।
सर्गनामसंज्ञाप्रतिषेधस्वरसमासान्ताः समासाधिकारविहिते बहुव्रीहौ
विज्ञापन्ते । तेभातिदेशिके/बहुव्रीहौ न भवन्ति । एकैकस्मै । न बहुव्री-
होऽस्मिन् प्रतिषेधो न भवति । बहुव्रीहिरैव यो बहुव्रीहिरिति विज्ञानात् ।
नन । सुसु । नऽसुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति । च्क्क् । पूःपूः ।
चक्षूरिति समासान्तो न भवति ॥

आवाधेच ॥ १० ॥

आवाधचमावाधः । षोडशप्रयोक्तृधर्मैः । तत्र कर्त्तमानस्य द्वे भवतः

* द्विर्वचनस्य पूर्वसूत्रेणैवेति बुक्तकान्तरे अधिकम् ।

बहुव्रीहिव्यास्य कार्यं भवति । गतगतः । नष्टनष्टः । पतितपतितः ।
गतगता । नष्टनष्टा । पतितपतिता । प्रियस्य शिरगमनादिना पीड्यमानः
कश्चिदेवं प्रसुङ्क्ते प्रयोक्ता ॥

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥

इत उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं भवतीत्येतद्वेदितव्यम् ।
कर्मधारयत्ये प्रयोञ्चनं सुज्ञोपपुंषद्वावान्तोदात्तत्वाणि । सुज्ञोपः । पटुपटुः ।
मृदुमृदुः । पण्डितपण्डितः । पुंषद्भावः । पटुपट्वी । मुदुमृद्वी । कालक-
कालिका । कोपधाया अपि हि कर्मधारयवद्वावात्पुंषत्कर्मधारयेति
पुंषद्भावो भवति । अन्तोदात्तत्वम् । पटुपटुः । पटुपट्वी । समासान्तो-
दात्तत्वमनेनैव विधीयतइति परत्यादात्तेडितानुदात्तत्वं बाध्यते । अधिकार-
णैव सिद्धे यदुत्तरेष्विति वचनं तद्विस्पष्टार्थम् ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥

प्रकारो भेदः सादृश्यं च । तदिह सादृश्यं प्रकारो रक्षते । प्रकारे
वर्तमानस्य गुणवचनस्य द्वे भवतः । पटु २ । मृदु २ । पण्डित २ । अपरि-
पूर्णगुण इत्यर्थः । परिपूर्णगुणेन न्यूनगुणस्त्रोपमाने सत्येवं प्रयुज्यते ॥ जाती-
योरनेन द्विवचनेन बाधने नेष्यते ॥ पटुजातीयः । मृदुजातीयः । इत्यपि हि
भवति । तत्कथं वक्ष्यमाणमन्यतरस्यायहणमुभयोः शेषो विज्ञायते । प्रकार-
इति किम् । पटुर्देवदत्तः । गुणवचनस्येति किम् । अग्रिमौण्डकः । गौर्वा-
हीकः । यद्यप्यत्राग्निशब्दे गोशब्दश्च मुख्यार्थसंबन्धादवधृतभेदं नैह्य-
जाद्यादिकमर्थान्तरे गुणविशेषमेव प्रतिपादयितुं प्रवृत्तस्तथापि सर्वदा गुण-
वचनो न भवतीति न द्विवच्यते ॥ आनुपूर्व्यं द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
मूले २ स्थूनाः । अये २ सूक्ष्माः । ज्येष्ठं २ प्रवेशय ॥ स्वार्थं अवधार्यमाणो-
नेकस्मिन्द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्मात्कार्षापणादिह भवद्ग्रां माषं २
देहि । स्वार्थेणतद् द्विवचनं न वीप्सायाम् । अत्र हि द्वावैव माषौ दी-
येते न सर्वं कार्षापणसंबन्धिना माषाः । तेन वीप्सा न विद्यते ।

अवधार्यमाणा इति किम् । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्वां माषमेकं देहि ।
 द्वौ माषौ देहि । त्रीन्या माषान्देहि । अनेकस्मिन्निति किम् । अस्मा-
 त्कार्षापणादिह भवद्वां माषमेकं देहि ॥ चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
 संभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम् । अहिरहिः बुध्यस्व २ । नावश्यं द्वावेव शब्दैः
 प्रयोक्तव्यौ किं तर्हि यावद्भिः शब्दैः सार्थावगम्यते तावन्तः प्रयोक्तव्याः ।
 अहिः ३ । बुध्यस्व ३ इति ॥ क्रियासमभिव्यक्तिरु द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
 स भक्षान् लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति ॥ आभीर्त्ये द्वे भवत इति
 वक्तव्यम् ॥ * ॥ भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजति । भोजंभोजं व्रजति । नित्यइत्येव
 सिद्धमिति तत्रोक्तम् ॥ डाचि द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पटपटा करोति ।
 पटपटायति ॥ अव्यक्तानुकरणडाजन्तस्य द्विर्वचनमिष्यते ॥ इह न भवति ।
 द्वितीया करोति । तृतीया करोति । तदर्थं के चिद्डाचि बहुलमिति पठन्ति ॥
 पूर्वप्रश्नभयोरर्थान्तिशयविशेषायां द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पूर्व २
 पुष्यन्ति । प्रथमं २ पच्यन्ते । अतिशयिकोपि दृश्यते । पूर्वतरं पुष्यन्ति ।
 प्रथमतरं पच्यन्त इति ॥ इतरइतमयोः समसंप्रधारणयोः स्त्रीनिगदे भावे
 द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उभाविमावाद्यौ । कतराकतरा अनयो-
 राद्यता । सर्वे इमे आद्याः । कतमाकतमा एषामाद्यता । इतरइतमाभ्याम-
 न्यत्रापि हि दृश्यते । उभाविमावाद्यौ । कीदृशी २ अनयोराद्यता । तथा
 स्त्रीनिगदाद्भावादप्यत्रापि हि दृश्यते । उभाविमावाद्यौ कतरःकतरो-
 नयोर्विभवे इति ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
 सामासवच्च बहुलम् । यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य ।
 अन्यमन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति ।
 अन्योन्यस्य ब्राह्मणा भोजयन्ति । इतरेतरान् भोजयन्ति ॥ स्त्रीनपुंसक-
 योरुत्तरपदस्य चाभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्योन्यामिमे ब्राह्मण्यौ
 भोजयतः । अन्योन्यं भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः । इतरेतरं भोजयतः ।
 अन्योन्यामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । इतरेतरामिमे ब्राह्मणकुले भोज-
 यतः । इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः ॥

अक्रच्छे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

प्रिय सुख इत्यन्यतरस्यां द्वे भवतः अक्रच्छे द्वौत्ये ।
क्रच्छं दुःखं, तदभावो ऽक्रच्छम् । प्रियप्रियेण ददाति । सुखसुखेन ददाति ।
प्रियेण ददाति । सुखेन ददाति । अखिद्यमानो ददातीत्यर्थः । अक्रच्छ-
इति किम् । प्रियः पुत्रः । सुखो रथः ॥

यथास्त्रे यथायथम् ॥ १४ ॥

यो य आत्मा यदादात्मीयं तत्तद्व्याप्तं तस्मिन् यथायथमिति
निपात्यते । यथाशब्दस्य द्विर्वचनं नपुंसकलिङ्गता च निपात्यते । ज्ञाताः
सर्वे पदार्था यथायथं, यथास्वभावमित्यर्थः । सर्वेषां तु यथयथं यथा-
त्मीयमित्यर्थः ॥

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्र-
प्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ १५ ॥

द्वन्द्वमिति द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावः अत्वं चोत्तरप-
दस्य निपात्यते रहस्य मर्यादावचन व्युत्क्रमण यज्ञपात्र प्रयोग अभि-
व्यक्ति एतेषु अर्थेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यमितरे विषयभूताः ।
द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते । मर्यादावचने, मर्यादास्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं
हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण
तत्पुत्रेणापीति मर्यादार्यः । व्युत्क्रमणे, द्वन्द्वं व्युक्रान्ताः । व्युत्क्रमणं भेदः ।
पृथगवस्थानम् । द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिता द्वन्द्वं व्युक्रान्ता इत्युच्यन्ते ।
यज्ञपात्रप्रयोगे । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति धीरः । अभिव्यक्तौ । द्वन्द्वं
नष्टपर्वतौ । द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ । द्वावप्यभिव्यक्तौ साहचर्येत्यर्थः ।
अन्यत्रापि द्वन्द्वमित्येतद्दृश्यते तदर्थं योगविभागः कर्त्तव्यः । द्वन्द्वं युक्तं
वर्त्तते । द्वन्द्वानि सहते धीरः । चार्थं द्वन्द्व इति ॥

• पदस्य ॥ १६ ॥

पदस्येत्ययमधिकारः प्रागपदान्ताधिकारात् । यदित ऊर्ध्वमनुक्त्वात् ।

मिष्यामः पदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति संयोगान्तस्य लोपः । पचन् ।
यजन् । पदस्येति किम् । पचन्तौ । यजन्तौ । वक्ष्यमाणवाक्यापेक्षया पद-
स्येत्यधिकृतस्य षष्ठ्यर्थव्यवस्था द्रष्टव्या । क्व चित्स्थानषष्ठी क्व चिदवय-
वषष्ठी ॥

पदात् ॥ १७ ॥

पदादित्ययमधिकारः प्राकृतस्ने च सुप्यगोत्रादावित्येतस्माद्वादित
उद्वृत्तमिष्यामः पदादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । आमन्त्रितस्य ।
आमन्त्रितस्य पदात्परस्मानुदात्तादेशो भवतीति । षचति देवदत्त । पदा-
दिति किम् । देवदत्त पचसि ॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥

अनुदात्तमिति च सर्वमिति च अपादादाविति च हतत्रयमधि-
कृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्ते, रित उक्तं यद्व्यामः अनुदात्तं सर्वम-
पादादावित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यत्यामन्त्रितस्य चेति । पचसि देव-
दत्त । अपादादाविति किम् । यत्ते नियतं रजसं मृत्यो अनवधृष्ययम् । वहु-
वचनस्य स्वसौ । यमो वः स्वं, जनपदो नः स्वम् । अपादादाविति किम् ।

सर्वो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।

स एव नाथो भगवानस्माकं शत्रुमर्दनः ॥

पादयहणेनात्र ऋष्यादः श्लोकापरदश्च दृश्यते । सर्वेषहणं सर्व-
मनूत्तमानं विधीयमानं चानुदात्तं यथा स्यादिति । तेन युष्मदादेशा-
नपरिवाक्यभेदेनानुदात्तत्वं विधीयते । युष्मदस्मदादेशाश्च सर्वस्य
सुबन्तस्य पदस्य यथा स्युः । षचरपि स्वर्द्धिषु पदसंज्ञं भवति । षामो
षां दीयते । जनपदो नौ दीयते ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १९ ॥

आमन्त्रितस्य पदस्य पदात्परस्यापादादौ वर्त्तमानस्य सर्वस्यानु-
दात्तेश्च भवति । पचसि देवदत्त । पचसि यजदत्त । आमन्त्रितानुदा-

तत्त्वे प्राप्ते वचनम् ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ॥ * ॥
इह मा भूवन् । अयं दण्डो हरानेन श्रोतनं पच तव भविष्यति । श्रोतनं
पच मम भविष्यति * । इदं च यथा स्यात् । इह देवदत्त माता ते
कथयति । नद्यास्तिष्ठति क्लृप्ते । शालीनां ते श्रोतनं दास्यामि इति ।
श्रामन्त्रितान्तं तिङन्तं युष्मदस्मदादेशाश्च यस्मात्पराणि न तेषां साम-
र्थ्यमिति तदाश्रया निघातयुष्मदस्मदादेशा न स्युः समर्थेः पदविधिरिति
वचनात् ॥

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्वासांख्यौ ॥ २० ॥

युष्मदस्मद् इत्येतयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्वासांख्यं वाचौ
इत्येतावादेशौ भवतस्तौ चानुदात्तौ । पदस्य पदादनुदात्तं सर्वमप्रदादा-
विति सर्वमिह संबध्यते । यामो वां स्वम् । जनपदो नौ स्वम् । यामो
वां दीयते । जनपदो नौ दीयते । यामो वां पश्यति । जनपदो नौ प-
श्यति । एकवचनबहुवचनान्तयोरान्तरविधानाद् द्विवचनान्तयोरान्ता-
वादेशौ विज्ञायते । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोरिति किम् । यामे युवाभ्यां
कृतम् । स्यग्रहणं श्रूयमाणविभक्त्यर्थम् । इह मा भूत् इति युष्मत्पुत्र
इति ॥

बहुवचनस्य वस्त्रसौ ॥ २१ ॥

बहुवचनान्तयोः युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्वासांख्यं
घस् नस् इत्येतावादेशौ भवतः । यामो वः स्वम् । जनपदो नः स्वम् ।
यामो वा दीयते । जनपदो नो दीयते । यामो वः पश्यति । जनपदो
नः पश्यति ॥

तेमयाविकवचनस्य ॥ २२ ॥

युष्मदस्मदोरेकवचनान्तयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्वासांख्यं ते मे
इत्येतावादेशौ भवतः । यामस्ते स्वम् । यामो मे स्वम् । कामस्ते

* भवतीह विष्णुमित्रो देवदत्तमच्छेति पुस्तकान्तरे उच्यते ।

दीयते । यामो मे दीयते । द्वितीयान्तस्यादेशान्तरविधानसामर्थ्यात्ष-
ष्ठीचतुर्थ्यौरेवायं योगः ॥

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥

एकवचनस्येति वर्तते । द्वितीयाया यदेकवचनं तदन्तयोर्बुष्मद-
स्मदौर्थासंख्यं त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः । यामस्त्वा पश्यति ।
यामो मा पश्यति ॥

न चवाच्चाच्चैवयुक्ते ॥ २४ ॥

च वा ह अह एव एभिर्योगे युष्मदस्मदौर्वाचावादयो न भवन्ति । पूर्व-
ण प्रकरणेन प्राप्ताः प्रतिषिद्धान्ते । यामस्तव च स्वम् । यामो मम च
स्वम् । युवयोश्च स्वम् । आवयोश्च स्वम् । युष्माकं च स्वम् । अस्माकं
च स्वम् । यामस्तुभ्यं च दीयते । यामो मह्यं च दीयते । युवाभ्यां च
दीयते । आवाभ्यां च दीयते । युष्मभ्यं च दीयते । अस्मभ्यं च दीयते ।
यामस्त्वां च पश्यति । यामो मां च पश्यति । युवां च पश्यति । आवां
च पश्यति । युष्मांश्च पश्यति । अस्मांश्च पश्यति । वा । यामस्तव वा
स्वम् । यामो मम वा स्वम् । युवयोर्वा स्वम् । आवयोर्वा स्वम् । युष्माकं
वा स्वम् । अस्माकं वा स्वम् । यामस्तुभ्यं वा दीयते । यामो मह्यं वा
दीयते । युवाभ्यां वा दीयते । आवाभ्यां वा दीयते । युष्मभ्यं वा दी-
यते । अस्मभ्यं वा दीयते । यामस्त्वां वा पश्यति । यामो वा मां पश्य-
ति । युवां वा पश्यति । आवां वा पश्यति । युष्मान् वा पश्यति ।
अस्मान्वा पश्यति । ह । यामस्तव ह स्वम् । यामो मम ह स्वम् ।
युवयोर्ह स्वम् । आवयोर्ह स्वम् । युष्माकं ह स्वम् । अस्माकं ह स्वम् ।
यामस्तुभ्यं ह दीयते । यामो मह्यं ह दीयते । युवाभ्यां ह दीयते ।
आवाभ्यां ह दीयते । युष्मभ्यं ह दीयते । अस्मभ्यं ह दीयते । यामस्त्वां
ह पश्यति । यामो मां ह पश्यति । युवां ह पश्यति । आवां ह पश्यति ।
युष्मान् ह पश्यति । अस्मान् ह पश्यति । अह । यामस्तवाह स्वम् । यामो
ममह स्वम् । युवयोरह स्वम् । आवयोरह स्वम् । युष्माकमह स्वम् ।

अस्माकमह स्वम् । यामस्तुभ्यमह दीयते । यामोमह्यमह दीयते ।
युवाभ्यामह दीयते । आवाभ्यामह दीयते । युष्मभ्यमह दीयते । अ-
स्मभ्यमह दीयते । यामस्त्वामह पश्यति । यामो मामह पश्यति । युवा-
मह पश्यति । आवामह पश्यति । युष्मानह पश्यति । अस्मानह पश्यति ।
एवं । यामस्तवैव स्वम् । यामोममेव स्वम् । युवयोरेव स्वम् । आवबो-
रेव स्वम् । युष्माकमेव स्वम् । अस्माकमेव स्वम् । यामस्तुभ्यमेव दीयते ।
यामो मह्यमेव दीयते । युवाभ्यामेव दीयते । आवाभ्यामेव दीयते ।
युष्मभ्यमेव दीयते । अस्मभ्यमेव दीयते । यामस्त्वामेव पश्यति । यामो
मामेव पश्यति । युवामेव पश्यति । आवामेव पश्यति । युष्मानेव पश्यति ।
अस्मानेव पश्यति । युक्तग्रहणं साक्षाद्भोगप्रतिपत्त्यर्थम् । युक्त्युक्ते प्रति-
षेधो न भवति । यामश्च ते स्वम् । नगरं च मे स्वम् ॥

पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ २५ ॥

पश्यार्था दर्शनार्थाः । दर्शनं ज्ञानम् । आलोचनं चक्षुर्विज्ञानम् । तैः
पश्यार्थैरनालोचने वर्तमानैर्युक्ते युष्मदस्मदोर्वाचावाद्यो न भवन्ति ।
यामस्तव स्वं समीत्यागतः । यामो मम स्वं समीत्यागतः । यामस्तुभ्यं
दीयमानं समीत्यागतः । यामो मह्यं दीयमानं समीत्यागतः । यामस्त्वां
समीत्यागतः । यामो मां समीत्यागतः । अनालोचनइति किम् । यामस्त्वा
पश्यति । यामो मा पश्यति ॥ पश्यार्थैर्युक्त्युक्तेपि च प्रतिषेध इष्यते ॥
तथा चैवादाहृतम् ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥

विक्रमानपूर्वात्प्रथमान्तात्पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोर्विभाषा वाचा-
वाद्यो न भवन्ति । यामे कम्बलस्ते स्वम् । यामे कम्बलस्तव स्वम् ।
यामे कम्बलो मे स्वम् । यामे कम्बलो मम स्वम् । यामे कम्बलस्ते
दीयते । यामे कम्बलस्तुभ्यं दीयते । यामे कम्बलो मे दीयते । यामे
कम्बलो मह्यं दीयते । यामे ह्यात्रास्त्वा पश्यन्ति । यामे ह्यात्रास्त्वां
पश्यन्ति । यामे ह्यात्रा मा पश्यन्ति । यामे ह्यात्रा मां पश्यन्ति ।

सपूर्वाया इति किम् । कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । प्रथमाया
इति किम् । कम्बलो यामे ते स्वम् । कम्बलो यामे मे स्वम् ॥
युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेशइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् ।
अथो यामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो यामे कम्बलो मे स्वम् । अपर आह ॥
सर्वेष्व वाचावाद्योऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्याः ॥ * ॥ कम्बलस्ते स्वम् ।
कम्बलस्तव स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । कम्बलो मम स्वम् । अनन्वादेश-
इति किम् । अथो कम्बलस्ते स्वम् । अथो कम्बलो मे स्वम् । न तर्हीदा-
नीमित्तं वक्तव्यं सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेति । वक्तव्यं च । किं प्रयोज-
नम् । अन्वादेशार्थमन्वादेशे हि विभाषा यथा स्यात् । अथो यामे कम्बलस्ते
स्वम् । अथो यामे कम्बलस्तव स्वम् । अथो यामे कम्बलो मे स्वम् ।
अथो यामे कम्बलो मम स्वम् ॥

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्णयोः ॥ २७ ॥

तिङन्तात्पदात्पराणि गोत्रादीनि कुत्सने आभीक्ष्ण्ये चार्थे वर्त्त-
मानानि अनुदात्तानि भवन्ति । पचति गोत्रम् । जल्पति गोत्रम् ।
आभीक्ष्ण्ये । पचतिपचति गोत्रम् । जल्पति २ गोत्रम् । ब्रुव । पचति
ब्रुवम् । जल्पति ब्रुवम् । जल्पति २ ब्रुवम् । पचति २ ब्रुवम् । ब्रुव
इति ब्रुवः कविपातनाद् वच्यादेशाभावश्च । गोत्र । ब्रुव । प्रवचन ।
प्रहसन । प्रकथन । प्रत्ययन । प्रवक्ष्य । प्राय । विवक्ष्य । अवचक्ष्य ।
स्वाध्याय । भूयिष्ठ । नाम वा * । नामेत्येतद्वा निहन्यते । पत्ते आद्यु-
दात्तमेव भवति । पचति नाम । पठति नाम । तिङ इति किम् ।
कुत्सितं गोत्रम् । गोत्रादीनीति किम् । पचति पापम् । कुत्सनाभीक्ष्णयो-
रिति किम् । खनति गोत्रं समेत्य कूपम् । कुत्सनाभीक्ष्ण्योरिति पाठ-
विशेषणं द्रष्टव्यम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणेन कुत्सनाभीक्ष्ण्योरित्
कार्यं भवति ॥

तिङ्ङित्तिङः ॥ २८ ॥

तिङ्ङन्तं पदमतिङ्ङन्तात्पदानुदात्तं भवति । देवदत्तः पचति ।
यज्ञदत्तः पचति । तिङ्ङिति किम् । नीलमुत्पलम् । शुक्रं वस्त्रम् । अतिङ्ङ
इति किम् । भवति पचति ॥

न लुट् ॥ २९ ॥

पूर्वणातिमसक्ते प्रतिषेध आरभ्यते । लुङ्ङन्तं तिङ्ङन्तं नानुदात्तं
भवति । श्वः कर्त्तौ । श्वः कर्त्तारौ । मासेन कर्त्तारः । तासेः परस्य लसा-
बंधातुकस्यानुदात्तत्वे सति सर्वतासिरेवोदात्तः । यत्र तु टिलोपस्तत्रो-
दात्तनिवृत्तिस्त्वरो भवति ॥

निपातैर्यद्यादि हन्तकुविन्ने च्चणकच्चिद्यचयुक्तम् ॥ ३० ॥

नेति वर्त्तते । यत् यदि हन्त कुविन्ने चेत् चण कच्चित् यत्र इत्यैतै-
र्निपातैर्युक्तं तिङ्ङन्तं नानुदात्तं भवति । यत्करोति । यत्पचति । यदि
करोति । यदि पचति । हन्त करोति । हन्त पचति । कुवित्करोति ।
कुवित्पचति । नेत् । नेज्जिस्त्रायन्तो नरकं पताम । चेत् । स चेदुङ्ङुक्ते ।
स चेदधीते । चण् णिन्निशिष्टेयं चेदर्थे वर्त्तते । अयं च मरिष्यति । अयं
चेन्मरिष्यतीत्यर्थः । समुच्चयादिषु तु यच्छशब्दस्तेन योगेन विधिरयं न
भवति । कच्चित् । कच्चिदुङ्ङुक्ते । कच्चिदधीते । यत्र । यत्र भुङ्ङे । यत्रा-
धीते । निपातैरिति किम् । यत्कूजति शकटम् । गच्छत्कूजति शकटमि-
त्यर्थः । इणः शतरि रूपमेतत् । युक्तमिति किम् । यत्र क्व च ते मनो दत्तं
दधत् उत्तरम् ॥

नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥

नह इत्येतेन युक्ते प्रत्यारम्भे तिङ्ङन्तं नानुदात्तं भवति । चोदि-
तस्यावधीरखे उपालिप्सया प्रतिषेधयुक्तः प्रत्यारम्भः क्रियते । नह भोत्स्यसे ।
नहाप्येष्यसे । प्रत्यारम्भ इति किम् । नह वै तस्मिंश्च लोके दक्षिणा-
मिच्छन्ति ॥

सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥

सत्यमित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति प्रश्ने । सत्यं भोक्तृ-
से । सत्यमध्येष्यसे । प्रश्नइति किम् । सत्यं वक्ष्यामि नानृतम् ॥

अङ्गाप्रातिलोम्ये ॥ ३३ ॥

अङ्ग इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये गम्यमाने नानुदात्तं भव-
ति । अङ्ग कुरु । अङ्ग पच । अङ्ग पठ । अप्रातिलोम्य इति किम् ।
अङ्ग कूज वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । कूजनमनभिमतमसौ कुर्वन्-
तिलोमो भवति ॥

हि च ॥ ३४ ॥

हि इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये नानुदात्तं भवति । स हि
कुरु । स हि पच । स हि पठ । अप्रातिलोम्यइत्येव । स हि कूज वृषल
इदानीं ज्ञास्यति जाल्म ॥

कन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३५ ॥

हि चेति वर्त्तते । कन्दसि विषये हियुक्तं तिङन्तं साकाङ्क्षं
मनेकमपि नानुदात्तं भवति एकमपि । कदाचिद्रेकं कदाचिदनेकमि-
त्यर्थः । तन्नानेकं तावत् । अनृतं हि मत्तो वदति । पाप्मा एनं विपु-
नाति । तिङन्तद्वयमप्येतच्च निहन्यते । एकं खल्वपि । अगिर्नाहि अग्ने
उदजयत् । तिङन्तद्वयमपि हिशब्दयुक्तमेतत् । तत्रैकमुदजयदित्यादि-
रुदात्तम् । अजा ह्यग्नेरजनिष्ठु गर्भम् । सा वा अपश्यज्जनितारमये । अज-
निष्टेत्याद्युदात्तमपश्यदित्यनुदात्तम् ॥

यावद्यथाभ्याम् ॥ ३६ ॥

यावद्यथा इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । यावद्वु-
क्ते । यथा भुङ्क्ते । यावदधीते । यथाधीते । देवदत्तः पचति यावत् ।
देवदत्तः पचति यथा । परेणापि योगे भवति प्रतिषेधः ॥

पूजायां नानन्तरम् ॥ ३७ ॥

यावच्छाया इत्येताभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति । किं तर्हि अनुदात्तमेव । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । यावत् करोति चारु । पूजायामिति किम् । यावद्भुङ्क्ते । यथा भुङ्क्ते । अनन्तरमिति किम् । यावद्वेवदत्तः पचति शोभनम् । यथा देवदत्तः करोति चारु । पूर्वणात्र निघातः प्रतिषिध्यते ॥

उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३८ ॥

यावच्छायाभ्यां युक्तं उपसर्गव्यपेतं च पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति किं तर्हि अनुदात्तमेव भवति । पूर्वमनन्तरमित्युक्तमुपसर्गव्यवधानार्थायमारम्भः । यावत्प्रपचति शोभनम् । यथा प्रपचति शोभनम् । यावत्प्रकरोति चारु । यथा प्रकरोति चारु । अनन्तरमित्येव । अत्रद्वेवदत्तः प्रपचति । यथा विष्णुमित्रः प्रकरोति चारु ॥

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ॥ ३९ ॥

तु पश्य पश्यत अह इत्येतैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । तु । माणवकस्तु भुङ्क्ते शोभनम् । पश्य । पश्य माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पश्यत । पश्यत माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । अह । अह माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पूजायामिति किम् । पश्य मृगो धावति । पूजायामिति वर्तमाने पुनः पूजायामित्युच्यते निघातप्रतिषेधार्थम् । तद्धि प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन संबद्धमिति ॥

अहो च ॥ ४० ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । अहो देवदत्तः पचति शोभनम् । अहो विष्णुमित्रः करोति चारु । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

शेषे विभाषा ॥ ४१ ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं शेषे विभाषा नानुदात्तं भवति । अहो

शेषः यदन्यत्पूजायाः । कटप्रहो करिष्यसि । मम गेहमेष्यसि । असूयाव-
चनमेतत् । पूजायामित्यस्य पूर्वत्र चानुष्ठप्त्वादनधिकारे सिद्धे शेषवचनं
विस्यष्टार्थम् ॥

पुरा च परीप्सायाम् ॥ ४६ ॥

पुरा इत्यनेन युक्तं तिङन्तं परीप्सायामर्थं विभाषा नानुदात्तं
भवति । परीप्सा त्वरा । आशीष्य माणवक । पुरा विद्योतते विद्युत् ।
पुरा स्तनयति स्तनयिषुः । पुराशब्देन भविष्यदासत्तिं द्योतयति । परी-
प्सायामिति किम् । नडेन स्म पुराधीयते । अत्र भूतकालविप्रकर्षे पुराशब्दे
द्योतयति । ऊर्णया स्म पुराधीयते ॥

नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ॥ ४७ ॥

ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति अनुज्ञैषणायां विषये ।
अनुज्ञाया एषणा प्रार्थना, अनुज्ञैषणा । अनुज्ञाप्राथनेत्यर्थः । ननु करोमि
भोः । अनुजानीष्व मां, गमनं प्रतीत्यर्थः । अनुज्ञैषणायामिति किम् ।
आकार्षीः कटं देवदत्त । ननु करोमि भोः । पृष्टप्रतिवचनमेतदानुज्ञैषणा ॥

किं क्रियाप्रश्नेनपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥ ४४ ॥

किमित्येतत्क्रियाप्रश्ने यदा वर्तते तदानेन युक्तं तिङन्तमनुपस-
र्गमप्रतिषिद्धं नानुदात्तं भवति । किं देवदत्तः पचति आहोस्विदुक्ते ।
किं देवदत्तः श्रुते आहोस्विदधीते । अत्र केचिदाहुः । पूर्वं कियुक्त-
मिति तत्र निह्नयते । उत्तरं तु न कियुक्तमिति तत्रिह्नयतएत्नेति ।
अपरे त्वाहुः । यद्यप्येकस्याख्यातस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते तथापि
सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभयत्र प्रतिषेधेन भवितव्यमिति ।
क्रियाग्रहणं किम् । प्रश्ने मा भूत् । किं देवदत्त आदनंपचति आहोस्विच्छा-
कमिति । प्रश्नइति किम् । किमधीते देवदत्तः । तेषे किंशब्देयं न प्रश्ने ।
अनुपसर्गमिति किम् । किं देवदत्तः प्रपचति, आहो स्वित्प्रकरोति ।
अप्रतिषिद्धमिति किम् । किं देवदत्तो न पठति आहो स्विच्च करोति ॥

लोपे विभाषा ॥ ४५ ॥

किमो लोपे क्रियाप्रश्ने तिङन्तमनुपसर्गप्रतिषिद्धं विभाषा नानुदात्तं भवति । क्व चास्य लोपः । यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते किं शब्दः । देवदत्तः पचति आहो स्थित्यथति । विनैव किमा प्रश्नोऽवगम्यते । प्राप्तविभाषेयं किमर्थेन योगात् । पूर्वेषु प्रत्युदाहरणानि ॥

एहिमन्ये प्रहासे लृट् ॥ ४६ ॥

एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लृङन्तं नानुदात्तं भवति प्रहासे । प्रकृष्टो हासः प्रहासः, क्रीडा । एहि मन्येऽद्वेदनं भोत्यसे नहि भोत्यसे भुक्तः सोतिथिभिः । एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्तेन पिता । प्रहासइति किम् । एहि मन्यसे ऋद्वनं भोत्ये इति । सुष्ठु च मन्यसे । साधु च मन्यसे । गत्यर्थलोटा लृङित्येव सिद्धे सत्यारम्भो' नियमार्थः । एहिमन्येयुक्तं प्रहासएव यथा स्यात्, अन्यत्र मा भूदिति । एहि मन्यसे ऋद्वनं भोत्येइति । एहिमन्येइत्युत्तमोपादानमतन्त्रम् । प्रहासएव हि मन्यतेरुत्तमो विहितस्ततोऽन्यत्र मध्यम एव भवति । तत्रानेन नियमेन निवृत्तिः क्रियते । एहि मन्यसे ऋद्वनं भोत्येइति ॥

जात्वपूर्वम् ॥ ४७ ॥

जातु इत्येतद्विद्यमानपूर्वं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । जातु भोत्यसे । जातु करिष्यामि । अपूर्वमिति किम् । कटं जातु करिष्यति ॥

किं वृत्तं च चिदुत्तरम् ॥ ४८ ॥

किमोऽवृत्तं किं वृत्तं, किं वृत्तयहणेन तद्विभक्तयन्तं प्रतीयादुत्तरइतमौ च प्रत्ययौ, तत्किं वृत्तं चिदुत्तरमविद्यमानपूर्वं यत्नेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । कश्चिद्वृत्ते । कश्चिद्वृत्तेऽज्यति । कश्चिद्वृत्तेऽपीति । केन चिद्वृत्तेऽपीति । कस्मै चिद्वृत्तेऽपीति । कस्मै चिद्वृत्तेऽपीति । कस्मै चिद्वृत्तेऽपीति । चिदुत्तरमिति किम् । को भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव । देवदत्तः किं चित्पठति ॥

आहोउताहो चानन्तरम् ॥ ४९ ॥

निघातप्रतिषेधोनुवर्तते । अपूर्वमिति च । आहो उताहो इत्ये-
ताभ्यामपूर्वाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । आहो भुङ्क्ते ।
उताहो भुङ्क्ते । आहो पठति । उताहो पठति * । अनन्तरमिति किम् ।
शेषे विभाषां वक्ष्यति । अपूर्वमित्येव । देवदत्त आहो भुङ्क्ते । देवदत्त
उताहो भुङ्क्ते ॥

शेषे विभाषा ॥ ५० ॥

० आहो उताहो इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं शेषे विभाषा
भवति । कश्च शेषः यदन्यदनन्तरात् । आहो देवदत्तः पचति २ । उताहो
देवदत्तः पचति २ । आहो देवदत्तः पठति २ । उताहो देवदत्तः पठति २ ॥

गत्यर्थलोटा लृण्णचेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ५१ ॥

० गतिना समानार्था गत्यर्थाः गत्यर्थानां लोट् गत्यर्थलोट् तेन
गत्यर्थलोटा युक्तं लृङ्न्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्य-
द्ववति । यत्रैव कारके कर्त्तरि कर्मणि वा लोट् तत्रैव यदि लृङ्पि
भवतीत्यर्थः । कर्तृकर्मणी एवात्र तिङन्तवाच्ये कारकग्रहणेन गृह्यते ।
न कारणादि कारकान्तरम् । आगच्छ देवदत्त यामं द्रव्यस्येनम् । आगच्छ
देवदत्त याममोदनं भोक्ष्यसे । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः तेनैव भोक्ष्यन्ते ।
उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थग्रहणं किम् ।
पच देवदत्तौदवं भोक्ष्यसेनम् । लोटिति किम् । आगच्छेदेवदत्त यामं
द्रव्यस्येनम् । लृङिति किम् । आगच्छ देवदत्त यामं पश्यस्येनम् । न
चेत्कारकं सर्वान्यदिति किम् । आगच्छ देवदत्त यामं पिता ते ओदनं
भोक्ष्यते । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः सक्तप्रस्तेन पास्यन्ते । सर्वग्रहणं
किम् । आगच्छ देवदत्त यामं त्वं चाहं च द्रव्याव एनमित्यत्रापि
निघातप्रतिषेधो यथा स्यात् । लृङन्तवाच्ये हि सर्वस्मिन्कारके ऽन्यस्मिन्
भवितव्यम् । इह तु यल्लोङन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृङन्तेनोच्यते इति ॥

* आहो अधीते । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

लोड् च ॥ ५२ ॥

लोडन्तं तिडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तं भवति, न चेत्कारकं सर्वान्यद्ववति । लोडन्तयोरेकं कारकं यदि भवतीत्यर्थः । आगच्छ देवदत्त यामं पश्य । आत्रज विष्णुमिच्छ यामं शाधि । आगम्यतां देवदत्तेन यामो दृश्यतां यज्ञदत्तेन । गत्यर्थानामित्येव । पक्ष देवदत्तौदात्तं भुङ्क्तेनम् । लोटेत्येव । आगच्छेद्देवदत्त यामं पश्येनम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देवदत्त यामं पश्यत्वनेन यज्ञदत्तः । सर्वयहृणानुवृत्तेस्त्रिवह भवत्येव । आगच्छ देवदत्त यामं त्वं चाहं च पश्याव । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥

सर्वे पूर्वमनुवर्त्तते । प्राप्तविभाषेयं, लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्जितं गत्यर्थलोटा युक्तं तिडन्तं विभाषितं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्यद्ववति । आगच्छ देवदत्त यामं प्रविश । २ । आगच्छ देवदत्त यामं प्रशाधि । २ । सोपसर्गमिति किम् । आगच्छ देवदत्त यामं पश्य । अनुत्तममिति किम् । आच्छानि देवदत्त यामं प्रविशानि ॥

हन्त च ॥ ५४ ॥

पूर्वे सर्वमनुवर्त्तते गत्यर्थलोटा वर्जयित्वा । हन्त इत्यनेन युक्तं लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्जितं विभाषितं नानुदात्तं भवति । हन्त प्रविश २ । हन्त प्रशाधि २ । सोपसर्गमित्येव । हन्त कृद् । निपातैर्यद्दिहन्तेति नित्यमत्र निघातप्रतिषेधा भवति । अनुत्तमित्येव । हन्त प्रभुनजावहे । हन्त प्रभुनजामहे ॥

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ५५ ॥

आम उत्तरमेकपदान्तरमामन्त्रितान्तमनन्तिके नानुदात्तं भवति । आम् पचसि देवदत्तः । आम् भो देवदत्तः । भो इत्यामन्त्रितान्तमपि नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति साविद्व्यमानवद्ववति । आम इति किम् । शाकं पचसि देवदत्तः । एकान्तरमिति किम् ।

आम् प्रपचसि देवदत्तः । आम् न्निन्तमिति किम् । आम्पचति देवदत्तः ।
 अन्निन्तकइति किम् । आम् देवदत्तः ॥ आम् एकान्तरमामन्निन्तं यत्स्य
 एकश्रुतेरनुदात्तस्य च प्रतिषेध इष्यते ॥ तदुभयमनेन क्रियतइति के चि-
 दाहुः । प्लुतोदात्तः पुनरसिदुन्वाच्च प्रतिषिध्यते । अपरेषां दर्शनमनन्ति-
 कइत्यनेन यत्र दूरं न संनिहृष्टं तत्परिगृह्यते । तेनास्मिन्नेकश्रुतेः प्रा-
 प्तिरेव नास्ति । प्लुतोदात्तोऽपि नोदाहर्त्तव्य इति ॥

यद्धितुपरं क्न्दसि ॥ ५६ ॥

आम्निन्तमित्येतदस्वरितत्वाननुवर्त्तते । तिङिति वर्त्ततएव । य-
 त्परं हितुपरं च तिङन्तं क्न्दसि नानुदात्तं भवति । यत्परं तावत् ।
 गवां गोत्रमुदसृजो यमङ्गिरः । हितुपरम् । इन्दवो वामुशन्ति हि । तुपरम् ।
 आख्यास्यामि तु ते । निपातैर्यद्वादिहन्तेति हि च्चेति तुपश्यपश्यतादौरिति
 च निघातप्रतिषेधे सिद्धे वचनमिदं नियमार्थम्, एभिरेव परैर्योगे प्रतिषेधो
 भवति नान्यैरिति । इह न भवति । ज.ये स्वारोहावै हि । एहीत्यनेन
 गत्यर्थलोटा युक्तस्य रोहावेत्यस्य लोडन्तस्य निघातो भवत्येव ॥

चनचिद्विगोचादितद्धिताद्भेदिनेष्वगतेः ॥ ५७ ॥

चनचिद् इव गे.त्रादि तद्धित आम्भेडित 'इत्येतेषु परतः अगतेरु-
 त्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । चन । देवदत्तः पचति चन । चित् ।
 देवदत्तः पचति चित् । इव । देवदत्तः पचनीव । गोत्रादि । देवदत्तः
 पचति गोत्रम् । देवदत्तः पचति ब्रुवम् । देवदत्तः प्रपचति प्रवचनम् ।
 इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव गृह्यन्ते । तद्धित । देवदत्तः प-
 चतिकल्पम् । देवदत्तः पचतिरूपम् । अनुदात्तस्तद्धित इहोदाहरणमन्यत्र
 तद्धितस्वरणं तिङ्स्वरो बाध्यते । पचतिदेश्यः । आम्भेडित । देवदत्तः प-
 चति-२ । अगतेरिति किम् । देवदत्तः प्रपचति चन । अत्रागतियहणे सग-
 तिरपि तिङित्यत्र च उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यम् । इह मा भूत् । शुक्लीक-
 रोति चन । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । यत्काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

चादिषु च ॥ ५८ ॥

चादिषु च परतः तिङन्तमगतेः परं नानुदात्तं भवति । चादयो नचघाहाहैवयुक्ते इत्यत्र ये निर्द्विष्टाः तद्ग्रह परिगृह्यन्ते । चगब्धे तावत् । देवदत्तः पचति च खादति च । वा । देवदत्तः पचति वा खादति वा । ह । देवदत्तः पचति ह खादति ह । अह । देवदत्तः पचत्यंह खादत्यह । एव । देवदत्तः पचत्येव खादत्येव । अगतेरित्येष । देवदत्तः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्यात्र तिङन्तस्य चवायोगे प्रथमेति निघातः प्रतिषिद्ध्यते, एवपरं तु निहन्यते ॥

चवायोगे प्रथमा ॥ ५९ ॥

अगतेरिति पूर्वसूत्रे चानुक्लृष्टमित्यत्र नानुवर्त्तते । च वा द्वित्येताभ्यां योगे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति । गर्द्वभांश्च कालयति । वीणां च वादयति । गर्द्वभान्वा कालयति । वीणां वा वादयति । योगग्रहणं पूर्वाभ्यामपि योगे निघातप्रतिषेधो यथा स्यादिति । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूदिति । चवायोगो हि द्विसमुच्चये विकल्पे च सति भवति । स चानेकस्य धर्म इति ॥

हेति क्षियायाम् ॥ ६० ॥

ह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति क्षियायां गम्यमानायाम् । क्षिया धर्मव्यतिक्रमः आचारभेदः । स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । स्वयं हौदनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तन्वीययीति । प्रथमस्य तिङन्तस्यात्र निघातः प्रतिषिध्यते । क्षियाशीःप्रषेषु तिङाकाङ्क्षामिति च सूत्रो भवति ॥

अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥

अह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति विनियोगे गम्यमाने चशब्दात् क्षियायां च । नानाप्रयोजनो नियोगो विनियोगः । त्वमहयामं गच्छ । त्वमहारण्यं गच्छ । क्षियायाम् । स्वयमहं रथेन

याति ३ उपाध्यायं पदातिं वमयति । स्वयमहौदमं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं
सक्तुन्मपयति । पूर्ववन्निघातप्रतिषेधः प्रुतश्च ॥

चाहलोपवेत्यवधारणम् ॥ ६२ ॥

चलोपे अहलोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति । एवेत्ये-
तच्चेदवधारणार्थं प्रयुज्यते । क् चालोपो यत्र गम्यते चार्थो न च
प्रयुज्यते तत्र लोपः । तत्र 'च'शब्दः समुच्चयार्थः अहशब्दः केवलार्थ
इति समानकर्तृके चलोपः नामाकर्तृके अहलोपः । चलोपे । देवदत्त
एव यामं गच्छतु देवदत्त एवारण्यं गच्छतु । यामं चारण्यं च गच्छ-
त्वित्यर्थः । अहलोपे । देवदत्त एव यामं गच्छतु यजदत्त एवारण्यं
गच्छतु । यामं केवलमरण्यं केवलमित्यर्थः । अवधारणमिति किम् ।
देवदत्तः क्लृप्तो भवत्येते । देवदत्तः क्लृप्तो वाध्येष्यते । अनवकृप्तावपमेवशब्दः ।
न क् चिद्वेद्यतइत्यर्थः । एवे चानियोगइति पररूपम् ॥

चादिलोपे विभाषा ॥ ६३ ॥

चादयो नक्षत्राहाहैवयुक्तइति सूत्रनिर्दिष्टा गृह्यन्ते तेषां लोपे
प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति विभाषा । चलोपे । शुक्ला व्रीहयो
भवन्ति २ । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति २ । भवन्तीत्येतद्विकल्पेन न
निहन्यते । वःलोपे । व्रीहिभिर्यजेत २ । यत्रैर्यजेत । एवं शेषेष्वपि यथा-
द्वयनमुदाहार्यम् ॥

वैवेति च छन्दसि ॥ ६४ ॥

वै वाव इत्येताभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता
भवति छन्दसि विषये । अहर्वे देवानामासीत् २ । रात्रिसुराणामा-
सीत् । बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहित आसीत् २ । शण्डामर्कावसुराणात् ।
वाव । अयं वाव हस्त आसीत् २ । नेतर आसीत् ॥

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ६५ ॥

एक अन्य इत्येताभ्यां समर्थाभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा

नानुदात्ता भवति क्वन्दासि विषये । प्रजामेका जिन्वति २ । ऊर्जमेका रत्नति २ । जिन्वतीत्येतत्पत्ते न निहन्यते । तयोरन्यः पिप्लवं स्वादृष्टि । अनशनवत्यो अभिवाकशीति । अतीत्येतत्पत्ते न निहन्यते । समर्याभ्यामिति किम् । एको देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापदमेतद् अन्यार्थे न वर्तते । एकशब्दस्य व्यवस्थार्थं च समर्थग्रहणं व्यभिचारित्वात्तस्य ॥

यद्वृत्तान्नित्यम् ॥ ६६ ॥

प्रथमा क्वन्दासीति निवृत्तं, निधातप्रतिषेध इत्येव । यदेव वृत्तं यद्वृत्तं, यत्र पदे यद्वृत्तं तत्सर्वं यद्वृत्तम् । इह वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् । इतरडतमौ च प्रत्ययौ इत्येतच्चाश्रीयते । तस्माद्द्वुत्तादुत्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति नित्यम् । यो भुङ्क्ते । यं भोजयति । येन भुङ्क्ते । यस्मै ददाति । यत्कामास्ते जुहुमः । यद्गृह् वायुर्वाति । यद्वायुः पवते ॥ पञ्चमीनिर्देशेऽत्र व्यवाहिते कार्यमिष्यते ॥ यथाकाम्ये वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यत्र क्व चन यजन्ते * ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य उत्तरपदं पूजितमनुदात्तं भवति । काष्ठः । काष्ठाध्यापकः । काष्ठाभिरूपकः । दारुण । दारुणाध्यापकः । दारुणाभिरूपकः । अमातापुत्र । अमातापुत्राध्यापकः । अयुत । अयुताभिरूपकः । अयुताध्यापकः । अदुत । अदुताध्यापकः । अनुक्त । अनुक्ताध्यापकः । भृश । भृशाध्यापकः । घोर । घोराध्यापकः । परम । परमाध्यापकः । सु । स्वध्यापकः । अति । अत्यध्यापकः † ॥ मलोपश्च * ॥ इति वार्तिककाररमन्तम् ॥ मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । समासे चैतदनुदात्तत्वं ॥ समासान्तोदात्तत्वापवाद इष्यते ॥ दारुणमध्यापक इत्येवमादिषु न भवति । मलोपश्चेत्यनेनाप्ययमेव विषय आख्यायते । 'यत्र विभ-

* एकस्मिन्पुस्तके यथाकाम्ये इत्यारभ्य यजन्ते इत्यन्तं नास्ति ।

† अनुज्ञात । अनुज्ञाताध्यापकः । कल्याण । कल्याणाध्यापकः । वेश । वेशाध्यापकः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

क्तेरभावान्मकारो च श्रूयते तत्रानुदात्तत्वमिति । असमासे हि मलोपो
नैवेष्यते । दाहणमधीते दाहणमध्यापक इति । पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहे
सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितप्रतिपत्त्यर्थम् । एतदेव ज्ञापकमिह प्रकरणे
पञ्चमीनिर्देशेषु नानन्तर्यमाश्रीयते इति । तथा च यदृत्तादित्यमित्यज्ञो-
दाहृतम् । अनुदात्तमिति वर्त्तमाने पुनरनुदात्तग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ॥

सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥

सगतिरगतिरपि पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः परं पूजितं तिङन्तमनु-
दात्तं भवति । यत्काष्ठं पचति । यत्काष्ठं प्रपचति । यद्ग्राहणं पचति ।
यद्ग्राहणं प्रपचति । तिङ्तिङ् इति निघातस्य निघातैर्यद्वादिहन्तेति प्रति-
षेधे प्राप्ते पुनर्विधानम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते ॥ गतिग्र-
हणे ज्ञात्र उपसर्गग्रहणमिष्यते ॥ इह न भवति । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति ।
यत्काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥

पदादिति निवृत्तम् । सगतिरपि तिङिति वर्त्तते । कुत्सने च सुबन्ते
गोत्रादिवर्जिते परतः सगतिरपि तिङ् अगतिरप्यनुदात्तो भवति । प-
चति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । प्रपचति मिथ्या । कुत्स-
नईति किम् । पचति शोभनम् । सुपीति किम् । पचति क्लिश्नाति ।
अगोत्रादाविति किम् । पचति गोत्रम् । पचति ब्रुवम् । पचति प्रवचनम् ॥
क्रियाकुत्सनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूति-
र्देववत्तः । प्रपचति पूतिः ॥ पूतिश्च चानुबन्धो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥
तेनायं चकारानुबन्धकत्वाद्दन्तोदात्तो भवति ॥ विभाषितं चापि बहुर्थम-
नुदात्तं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पचन्ति पूति २ । प्रपचन्ति पूति २ ।

सुपि कुत्सने क्रियाया मलोप इष्टो ऽतिङ्गीति चोक्ताथै ।

पूतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बहुर्थम् ॥

गतिर्गतौ ॥ ७० ॥

गतिर्गतौ परतो ऽनुदात्तो भवति । अभ्युद्वरति । समुदानयति ।
अभिसंपर्याहरति । गतिरिति क्रिम् । देवदत्तः प्रपचति । गताविति
क्रिम् । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूरोमभिः ॥ याहीत्येतत्प्रति क्रिया-
योगादाडित्येष गतिः । तस्य गतावित्येतस्मिन्नसति गतिरित्यनाश्रितष-
रनिमित्तक्रमनुदात्तत्वं स्यात् ॥

तिङ् चोदात्तवति ॥ ७१ ॥

गतिरिति धर्त्ते । तिङन्ते ऽनुदात्तवति परतो गतिरनुदात्तो
भवति । यत्प्रपचति । यत्करोति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवनः परिमाणार्थम् ।
अन्यथा हि यं प्रति गतिस्तत्रानुदात्तो भवतीति धानात्रेवोदात्तवति
स्यात् । प्रत्यये न स्यात् । यत्प्रकरोतीति । यत्क्रियायुक्ताः प्राद्व्यस्तेषां तं
प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति तिङन्ते धातुमेव प्रति गतिर्ज्ञा । अभिन्ते
तर्हि न प्राप्नोति । प्रपचिततराम् । प्रपचिततमामिति । अत्र केचिदा-
मन्तेन गतेः समासं कुर्वन्ति । तेषामव्ययपूर्वैरदप्रकृतिस्वरत्वे सत्य-
क्रियमाणेषु तिङ्ग्रहणे परमनुदात्तवद्भवतीति गतिनिघातो नैव सिद्ध्यति ।
अथ तरवन्तस्य गतिममास एवमपि सतिशिष्टत्वादास एव स्वरं सति
गतेरनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येवानुदात्तत्वं सिद्धम् । येषां गतिकारकोपपदानां
कृद्धिः समासवचनं प्रकृत्युत्पत्तेरित्यनेन वचनेन कृदन्तेनैव प्राक्सुश्रुत्यन्तेः
समासो भवति नान्येनेति दर्शनम्, तेषामेवंविधे विषये समासेन नैव
भङ्गितव्यमिति । पृथक् स्वरप्रदृत्तौ सत्यामनेन निघातेन प्रयोजनमस्ति ।
तदर्थं यवः कर्त्तव्यः । उदात्तवतीति क्रिम् । प्रपचति । प्रकरोति ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२ ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भवति, तस्मिन्सति यत्कार्यं तत्र
भवति । असति यत्तद्भवति । कानि पुनरविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनानि ।
आमन्त्रिततिङ्घातयुष्मदस्मदादेशाभावाः । देवदत्त यज्ञदत्तेत्यत्रामन्त्रि-

तस्य पदात्परस्येति निघातो न भवति । षाष्टिकामन्त्रिताद्गुदात्तत्वं भवति ।
 देवदत्त पचसीत्यत्र तिङ्कृतिङ् इति निघातो न भवति । देवदत्त तत्र यामः
 स्वम्, देवदत्त मम यामः स्वमित्येवमादिषु युष्मदस्मदादेशा न भवन्ति ।
 पूजायामन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनम् । यावद्देवदत्त पचसीत्यत्रापि पूजायां
 नाज्ञान्तरमित्येव प्रतिषेधो भवति । जात्वपूर्वमित्येतद् देवदत्तं जातु पंच-
 सीत्यत्रापि भवति । आहो उताहो चानन्तरमिति आहो देवदत्त पचसि
 उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि भवति । आम् एतान्तरमामन्त्रितम-
 नन्तिक्रइति आम् भो पचसि देवदत्त इत्यत्रापि भवति । आमन्त्रि-
 तमिति किम् । देवदत्तः पचति । पूर्वमिति किम् । देवदत्त इत्येतस्या-
 मन्त्रिताद्गुदात्तत्वे कर्त्तव्ये नाधिग्रमानवद्भवति । पूर्वत्वं च परापेतं भव-
 तीति परस्यैव कार्यं स्वनिमित्ते ऽन्यनिमित्ते वा तदधिग्रमानवद्भवति, न
 तु स्वकार्यं । देवदत्त पचसीत्यत्रापि ह्यामन्त्रिताद्गुदात्तत्वं भवत्येव । इह
 इमं मे गङ्गे यमुने इति गङ्गे शब्दः पूर्वमामन्त्रितं ततः परस्य यमुनेशब्द-
 स्यानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये स्वयमधिग्रमानवत्त्वाच्चिमिति न भवति । मेशब्दस्य
 निमित्तभावं न प्रतिबध्नाति ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ७३ ॥

अधिग्रमानवत्त्वस्य प्रतिषेधः । आमन्त्रितान्ते समानाधिकरणे
 परतः पूर्वमामन्त्रितान्तं सामान्यवचनं नाधिग्रमानवद्भवति । किं तर्हि
 विद्मानवदेव । आने गृहपते । माणवक जटिलकाध्यापक । पूर्वस्य वि-
 द्यमानवत्त्वात्परमनुदात्तमेव भवति । आमन्त्रितमिति किम् । देवदत्त
 पचसि । समानाधिकरणइति किम् । देवदत्त पण्डित यज्ञदत्त । अत्र
 यज्ञदत्त विशेषणं पण्डितशब्दः । न पूर्वेण समानाधिकरणः । सामान्यव-
 चनमिति किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अद्यै देवि सरस्वति ईडे काव्ये
 विद्वद्ये । पर्यायशब्दा एते । एवं ह्युक्तमेतानि ह्यघ्न्ये नामनीति ॥

विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ७४ ॥

पूर्वणाद्यद्यमानवस्त्वे प्रतिबिद्धे विकल्प उच्यते । विशेषवचने समा-
नाधिकरणे आमन्त्रितान्ते परतः पूर्वमामन्त्रितं बहुवचनान्तं विभाषि-
तमविद्यमानवद्भवति । देवाः शरण्याः २ । ब्राह्मणा वैयाकरणाः २ ।
सामान्यवचनाधिकारादेव विशेषवचनइति सिद्धे विशेषवचनग्रहणं विस्म-
टार्थम् । बहुवचनमिति किम् । माणवक जटिलक । नित्यमेतद्विद्य-
मानवद्वेष ॥

इति श्रीकाशिकायां वृत्तावष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ *

अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

पूर्वचासिद्धम् ॥ १ ॥

पूर्वत्रासिद्धमित्याधिकार आ अध्यायपरिसमाप्तेः । श्रुतित ऊर्द्धमनु-
क्रमिष्यामः पूर्वत्रासिद्धमित्येवं तद्वेदितव्यम् । तत्र येयं सपादसप्तार्थाय्यनु-
क्रान्ता एतस्यामयं पादोऽनो ऽध्यायो ऽसिद्धो भवति । इत उत्तरं चोत्त-
रोत्तरो योगः पूर्वत्रपूर्वत्रासिद्धो भवति । असिद्धवद्भवति * । सिद्धकार्यं
न करोतीत्यर्थः । तदेतदसिद्धत्ववचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं उत्सर्ग-
लक्षणभावायै च । अस्माद्धर । द्वाञ्च । द्वाञ्चानय । असाञ्चादित्यः ।
इत्यत्र व्यनेपस्यासिद्धत्वाद् आद्रुण इत्यकः सर्वथं दीर्घ इति च न भू-
वति । अमुष्मै । अमुष्मात् । अमुष्मिन् । इति उत्त्वस्यासिद्धत्वात् स्मा-
यादयो भवन्ति ।

शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानीजठत्तथा ।

मतीर्वत्वे भ्रतां जशत्वं गुडलिष्माचिदर्शनम् ॥

* शुष्किकेत्यत्र शुष्क इत्यस्यासिद्धत्वाद् उदीचामातः स्थाने यक-
पूर्वाया इत्येतन्न भवति । शुष्कजङ्घा इति न कोपधाया इति पुंवद्भावप्र-

* असिद्धवद्भवतीति पुलकाक्षरे नास्ति ।

तिषेधो न भवति । क्षामिमानिति क्षामस्यापत्यं क्षामिः, क्षामो वा अस्या-
 स्तीति क्षामी । क्षामिः क्षामी वा यस्यास्तीति क्षामिमान् । क्षायो म-
 इत्यस्यामिदृत्वान्मादुपधायाश्चेति वत्वं न भवति । औजठदिति वर्धने-
 ष्टायाः मूठस्तमाख्यदिति णिच् तदन्ताल्लुङ् । चङीति द्विर्वचने कर्त्तव्ये ठ-
 त्वं भ्रत्वष्टुत्वठनोपानामसिदृत्वाणो च यष्टिनोपस्तस्य स्यानिवद्वाङ्गह
 हूनइत्येतद् द्विरुच्यते । अनलोपइति प्रतिषेधात्सन्वदित्वं नास्ति । तेन
 औजठदिति भवति । औजिठदित्येतनु क्तिन्नन्तस्य ऊठशब्दस्य भवति ।
 गुडलिष्मिति गुडलिहोस्य सन्ति इति मनुष्यं तत्र ठत्वञ्चत्वयोरसिदृ-
 त्वाद् ऋय इति वत्वं न भवति । यत्र षष्ठीनिर्देशाः सप्तमीनिर्देशाः
 पञ्चमीनिर्देशाश्च तेषां षष्ठी स्यानेयोगा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य
 तस्मादित्युत्तरस्येति च कर्त्तव्ये नामिदृत्वं भवति । कार्यकालं हि संज्ञा
 परिभाषमिति पूर्वत्वमासां परिभाषाणां नास्तीति । विप्रतिषेधे परमि-
 त्येगात् परिभाषा येन पूर्वग लक्षणोऽस्य सह स्पष्टते परं लक्षणं तत्परि-
 तस्यासिदृत्वाच्च प्रवर्त्तते । तथा च सति विष्केयंमवगौर्यमिति गुणः परेण
 हलिचेति दीर्घत्वेन न बाध्यते । अपत्रादस्य तु परस्यापि उत्सर्गं कर्त्तव्ये
 घचनप्रामाण्यादसिदृत्वं न भवति । तेन दोग्धा दोग्धुमित्यत्र घत्वस्यासि-
 दृत्वाद् 'होठ इति न भवति ॥

२. नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ २ ॥

नलोपः पूर्वत्रासिद्धो भवति सुब्बिधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ तु-
 ग्विधौ च कृति । विधिषुञ्चायं प्रत्येकमभिसंब्रध्यमानः स्वरसंज्ञातुकां
 विधेयत्वात्तैः कर्मषष्ठीयुक्तैर्भाषसाधनो ऽभिसंब्रध्यते । सुपा तु संबन्ध-
 सामान्यवचनषष्ठ्यन्तेन कर्मसाधनः । तेन सुपः स्याने यो विधिः सुफिच
 परभूते सर्वोऽसौ सुब्बिधिरिति सर्वत्रासिदृत्वं भवति । सुब्बिधौ तावत् ।
 राजभिः, तत्तभिरित्यत्र नलोपस्यासिदृत्वादतोभिस ऐसिति न भवति ।
 राजभ्याम्, तत्तभ्याम्, राजसु, तत्तस्विति, सुफि चेति बहुवचने ऋत्ये-
 दिति दीर्घत्वमेत्वं च न भवति । स्वरविधौ । राजघतीत्यत्र नलोपस्या-

सिद्धत्वादनोपवत्या इति न भवति । पञ्चमं, दशममिति । अत्र न-
लोपस्यासिद्धत्वाद् अर्म चार्थं द्युजिति पूर्वपदस्यः द्युदात्तत्वं न भवति ।
पञ्चमीजीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादिगन्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतित्त्वो
न भवति । संज्ञाविधौ । पञ्च ब्राह्मण्यो दश ब्राह्मण्य इति नलोप-
स्यासिद्धत्वाद् षणान्ताषडिति षट्संज्ञा भवति । ततश्च न षट्स्वसि-
द्विभ्य इति टापः प्रतिषेधो भवति । तदेतत्कथं प्रयोजनं भवति । यदि
प्रतिकार्यं संज्ञापवृत्तिरित्येतद्दर्शनम् । या हि जशशसोर्लुगर्था षट्संज्ञा
प्रवृत्ता तथा स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधो न क्रियतइति सा पुनः प्रवर्त्तयितव्यति ।
तुग्विधौ । वृत्रहभ्यां, वृत्रहभिरिति नलोपस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वस्य पिति
कृति तुगिति तुग्न भवति । अत्र के चित्सनिपातलक्षणे विधिरनिमित्तं त-
द्विघातस्येति तुकं प्रति नलोपस्यानिमित्तत्वाद् द्विरङ्गलक्षणेन वा ऽसिद्धत्वा-
त्तुभिधियहणमनर्थकमिति प्रतिपत्ताः, तत्तु क्रियतेपरिभाषाद्व्यस्यनिन्यत्वं
ज्ञापयितुम् । कृतीति क्रिम् । वृत्रहच्छ्रम् । वृत्रहच्छ्राया । के चेति
तुग्भवति । अत्र सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एतेष्वेव नलोपो ऽसिद्धो
भवति नान्यत्र । तेन राज्ञीयति राजायते राजाश्व इति ईत्वं दीर्घत्व-
मेकादेशश्च सिद्धो भवति ॥

न मु ने ॥ ३ ॥

मुभावो नाभावे कर्त्तव्ये नासिद्धो भवति । किं तर्हि सिद्ध एव ।
अमुना । मुभावस्यासिद्धत्वात् घिलक्षणे नाभावो न स्यात् । कृते तु
नाभावे मुभावस्यासिद्धत्वात्सुपि चेति दीर्घत्वं यत्प्राप्ति तत्सन्धिपातल-
क्षणे विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न भवति । अथ वा योगद्वयमिदमु-
भयार्थे तन्त्रेणोच्चारितम् । अथ वा ने परतो यत्प्राप्ति तस्मिन्कर्त्तव्ये
मुभावो नासिद्ध इत्येष एवात्र सूत्रार्थः । ने तु कर्त्तव्ये मुभावस्य यत्सि-
द्धत्वं तदर्थतो गृहीतम् । तेनात्र मुभावस्य सिद्धत्वावाभावश्च भवति ।
दीर्घत्वं च न भवति ॥ एकादेशस्वरान्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ किं
प्रयोजनम् । अयायावेकादेशशतृस्वरैकाननुदात्तसर्वानुदात्तार्थम् । वृत्रहदं,

ब्रह्मरदम् । अत्र प्रातिपदिकान्तसप्तम्येकवचनयोश्चदानुदात्तयोरेकादेशः
 स एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । आन्त-
 र्यतः अयादेश उदात्तो यथा स्यात् । आय् । कुमार्या इदम् । कथमिद-
 मुदाहरणम् । यदि उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वे कृते विभक्तेराटश्चै-
 कदेशेस्तदा भवतीदमुदाहरणम् । अथ कृते एकादेशे उदात्तयणो हल्पूर्-
 वादिति स्वरस्तदा नैतदस्य प्रयोजनं भवति । आय् । वृत्ताविदं, पूजा-
 विदम् । एकादेशस्वरः । गाङ्गे ऽनूप इति गाङ्गे शब्दे एकार एकादेश
 उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः तस्य सिद्धत्वाद् यः पुनरेङः पदान्तादसीति एका-
 देशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इति, स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति,
 एतद्वचति । शतृस्वरः । तुदती । तुदते । अदुपदेशादिति लसार्वाधातु-
 कानुदात्तत्वे कृते एकादेशः तदुदात्तस्य सिद्धत्वात् शतृनुमो नञ्जादी
 अन्तोदात्तादिति एष स्वरो भवति । अनुम इति प्रतिषेधो ज्ञापकः ।
 एकादेशस्वरः शतृस्वरे सिद्ध इति । नहि सनुं कं शत्रन्तं किं चिदेकादे-
 शस्वरमन्तरेणान्तोदात्तमस्ति । एकाननुदात्तः । तुदन्ति । लिखन्ति ।
 एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाद् अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वर्ज्यमानता भवति ।
 'सर्वानुदात्तः । ब्राह्मणास्तुदन्ति । ब्राह्मणा लिखन्ति । एकादेशस्वरस्य
 सिद्धत्वाद् कृते तस्मिंस्तिङ्गुतिङ् इति निघातो भवति । अन्तरङ्गं इति
 वचनाद्ब्रह्मिङ्गस्यासिद्धत्वमेव । पचतीति । प्रपचतीति ॥ संयोगान्तस्य लोपो
 र्हास्त्वे सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । हरिवो मेदिनं स्या । हरिव
 इति मत्वन्तमेतत् । तत्र छन्दसीर इति वत्से संयोगान्तस्य लोपे च कृते
 मत्वसेन स संबुटो छन्दसीति इत्यम् । तस्य संयोगान्तस्य लोपस्यासिद्ध-
 त्वाद्दुश्चित्युत्वं न प्राप्नोति ॥ सिकलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥
 अलावीत् । अपावीत् । इट ईटीति सिकलोपस्य सिद्धत्वात् सवर्णादीर्घत्वं
 भवति ॥ निष्ठादेशः वत्स्यस्वरप्रत्ययविधीङ्घिषु सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ घृक्काः ।
 वृष्णकान् । निष्ठादेशस्य सिद्धत्वाद् क्लीति वत्सं न भवति । कुत्वं प्रत्य-
 सिद्ध एतीति तद्वचति । स्वरप्रत्ययविधीङ्घिषु वीचशब्दे उदाह्रियते । तत्र च

निपातनमनेकधा समाश्रीयते । यदा लीबेर्निष्ठापामिडि कृते ईत्शब्दलोपो
निपात्यते । तदा लीब इति संज्ञायामीत्शब्दलोपस्यासिद्धत्वाविष्टा च
द्व्यजनदित्येष स्वरो न प्र. प्राति । लीबेन तरति लीबिक इति द्व्यजलक्षणवृत्तं
प्र. प्राति । यदा तु तकारलोपो निपात्यते तदा तस्यासिद्धत्वादिङागमः
प्र. प्राति ॥ मूतविकारस्तुगिधै के सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्राश्च-
च्छत्रम् । पटाश्चच्छत्रम् । मूतविकारस्यासिद्धत्वाच्चे चेति ह्रस्वलक्षणस्तु-
गिनत्यं न प्राप्नोति ॥ श्चुत्वं धुटि सिद्धं वक्तव्यम् ॥ * ॥ श्चुत्तिरु चरणे इत्ययं
धातुः सकारादिः पठ्यते तस्य श्चुत्वस्यासिद्धत्वाद् अट्श्यातमि रट्-
श्यातमि इति डः सि धुट् इति प्राप्नोति । अटतीत्यड् । रट्तीति रड् ।
क्विवन्तोयम् । किमर्थं पुनः सकारादिः पठ्यते । इह मधु श्याततीति
मधुश्च्युत् क्विवन्तः । मधुश्च्युतमाचष्टे इति णिच् । मधुश्च्युयति । मधु-
श्च्ययतेः पुनः क्विपि कृते संयोगादित्वात्सलोपः संयोगान्तात्वाद् यलोपः
चकारस्य वृत्वं मधुगति सिद्धम् । शकारादौ पुनरेतस्मिन्संयोगान्तलोपे-
न यकारचकारयोर्लुपयोः शकारस्य पत्व सति मधुडिति स्यात् ॥ अभ्या-
सजश्वचत्वं एत्वतुकोः सिद्धे वक्तव्ये ॥ * ॥ बभणतुः । बभणुः । अभ्या-
सजश्वस्यासिद्धत्वाद्नादेशादेरित्येत्वं प्राप्नोति । द्विदेः, विच्छित्सति,
उच्छेः, उविच्छिपतीति अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वात् के वेति तुक् प्राप्नोति ।
द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्थ्यन्ता, सर्व्वत्सरः प्रल्लो-
कम्, तल्लोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वाद्द्वर इति द्विवचनं न स्यात् ॥
पदाधिकारश्लेषत्ववृत्त्ववृत्त्ववृत्त्ववृत्त्ववृत्त्ववृत्त्वानुनासिकत्वानि सिद्धा-
नि वक्तव्यानि ॥ * ॥ लत्वम् । गलो गलः । गरो गरः । घत्वम्, द्रोथा २ ।
ठत्वम्, द्रोठा २ । मत्वम्, नुत्रो नुतः । ह्रत्वम्, अभिनोभिनः । अभिनदभि-
नत् । षत्वम् । मातुष्वसा २ । मातुःस्वसा २ । शत्वम् माषवापाणि २ ।
माषवापानि २ । अनुनासिक । घाङ्गनयनम् २ । वाभनयनम् २ । ह्रत्वम् ।
वाक्क्यनम् २ । वाक्कुशयनम् २ । लत्वादीनां विकल्पतानामसिद्ध-
त्वात् कृते द्विवचने सत्युपरिष्ठाद्विकल्पे सति गरोगलः गलोगरः इत्येकं ।

रूपमपि द्विरुक्तं स्यात् । तदेतत्सर्वं न मु ने इति योगविभागेन साध्यते ।
न इत्येतावदनिष्टे विषये पूर्वत्रासिद्धस्य प्रतिषेधार्थम् । ततो मु ने इति ।
नेत्येतदनुवर्त्तते ॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥

उदात्तयणः स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भव-
ति । उदात्तयणः । कुमार्यै । कुमार्यः । उदात्तनिश्चितस्वरेणायमौकार
उदात्तः, तस्य स्थाने यणादेशः स उदात्तयण, तस्मात्परस्यानुदात्तस्य
स्वरित आदेशो भवति । स्वरितयणः । सकृल्ल्याशा । खलप्याशा ।
सकृल्लः, खलपूरिति कृत्स्वरेणान्तोदात्तो, तयो रोः सुपीति यणादेशः
स उदात्तयणः ततः परस्य सकृल्ल्येकवचनस्य स्वरितत्वम्, तस्य यणादेशः
स्वरितयण, तस्मात्स्वरितयणः परस्याशाशब्दाकारस्यानुदात्तस्य स्वरितो
भवति । ननु च सप्तम्येकवचनस्य यदुदात्तयण इति स्वरितत्वं तदसिद्धं
यणादेशे । तत्कथमयं स्वरितयण भवति । आश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति ।
यद्येवमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति एतस्याप्याश्रयात्सिद्धत्वं प्राप्नोति ।
ततश्च दध्याशेत्यत्रापि स्वरितः स्यात् । तस्मादयमेव यणस्वरो यणादेशे
सिद्धो वक्तव्यः । केचित्तु ब्रूवते उदात्तात्स्वरितयणोपि परस्यानुदात्तस्य स्वरि-
तत्वं दृश्यते । तथा च तैत्तिरीयके शाखान्तरे पठ्यते । यास्ते विश्वाः समिधः
सन्त्यने इति । अग्ने इत्ययमकारः स्वरितः पठ्यते । तथा ब्राह्मणेपि
दध्याशयतीत्याकारः स्वरितः पठ्यते इति । यथा तु वार्त्तिकं भाष्यं च
तथा उदात्तात्स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्थानेन स्वरितत्वं न भवतीति
स्यितम् । तथा च भाष्ये स्वरितयणग्रहणमिदं प्रत्याख्यायते । सकृल्ल-
व्याशेत्युदात्तयण इत्येव स्वरितस्य सिद्धत्वात् । स्वरितयणव्यवधानमव्य-
वधानमेव । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति । तत्तु क्रियते, पूर्वस्मा-
दपि विधौ स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमस्ति । स्वरदीर्घलोपेषु च लोपा-
नादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते इति । उदात्तस्वरितयोरिति किम् ।

बेदी आशा, बेदाशा। शार्ङ्गरव्याशा। अनुदात्तयणादेशेभ्यम्। अनुदात्तस्ये-
ति किम्। कुमायंत्र। क्रिशोयंत्र। अत्रेत्ययमाद्युदात्ते। लिट्स्वरणे ॥

एकादेश उदात्तेऽनुदात्तः ॥ ५ ॥

• उदात्तेन सहानुदात्तस्य य एकादेशः स उदात्तो भवति। अनुदा-
त्तस्येति वर्त्तते। अग्नी। वायू। वृत्तैः। प्लुतैः। उदात्तेनेति किम्।
पचन्ति। यजन्ति। लसार्वाधानुमानुदात्तत्वं कृते द्वयोरनुदात्तयोरप्येका-
देशः। पररूपे कर्त्तव्ये स्वरितस्यासिद्धत्वात् ॥

स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥

अनुदात्ते पदादौ उदात्तेन सह य एकादेशः स स्वरितो वा भ-
वत्युदात्तो वा। सुउत्थितः। सूत्थितः। विईत्तते। वीत्तते। वसुकः
असि। वसुकोसि। सूत्थित इति सुशब्दः सुः पूजायाभिति कर्मप्रवच-
नीयः, तस्य प्रादित्वात्समासे सति अत्रयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तः,
शेषमनुदात्तमिति चःनुदात्ते पदादावेकादेशो भवति। वीत्तते। वसुको-
साति। अत्रापि तिङ्ङितङ् इति निघाते कृते ऽनुदात्ते पदादावेका-
देशः। स्वरितग्रहणं विस्मयार्थम्। उदात्ते हि विकल्पिते तस्मिन्नस-
त्यन्तर्यत एव स्वरितो भविष्यतीति। अनुदात्तइति किम्। देवदत्तोत्र।
पदादाविति किम्। वृत्तो। वृत्ताः ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥

• पदस्येति वर्त्तते। प्रातिपदिकस्य पदस्य येन्यो नकारस्तस्य
लोपो भवति। राजा। राजभ्याम्। राजभिः। राजता। राजतरः।
राजतमः। प्रातिपदिकग्रहणं किम्। अहचहिम्। अन्तग्रहणं किम्।
राजा। राजानौ। राजानः। प्रातिपदिकग्रहणमसमस्तमेव सुपां सुलु-
गिति षष्ठां लुका निद्विष्टम् ॥ अहो नलोपप्रतिषेधे षक्तव्यः ॥ * ॥
अहः। अहोभ्याम्। अहोभिः। अहन् रोसुपीति रेफस्त्वयोरसिद्धत्वाद्।

नलोपः प्राप्नोति । सावकारं तदुभयं संबुद्धौ । हे ऽहः । हे दीर्घाहो
निदाघेति । तत्र समाधिमाहुः । अहन्निति हविधौ यदुपादीयते प्रथमै-
कवचनान्तमङ्गतनलोपं तदावत्स्यंते, तत्रैकया ऽऽवृत्त्या तदेवंरूपं नलोपा-
भावार्यमन्वाख्यायते, द्वितीययापि तस्य हविधीयते ॥

न डिःसंबुद्ध्याः ॥ ८ ॥

हो परतः संबुद्धौ च नकारलोपो न भवति । आर्द्रं चर्मन् ।
लोहितं चर्मन् । सुपां सुलुगिति डेलुक् । संबुद्धौ । हे राजन् । हे तत्तन् ।
अस्मादेवं नलोपप्रतिषेधश्च नादप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञा
न प्रतिषिध्यते इति ज्ञाप्यते । असंज्ञा च न भवति । तथा हि राज्ञः पुरुषो
राजपुरुष इति । अत्र नलोपश्च भवति । अज्ञोपश्च न भवति ॥ हावुत्-
रपद्रे, प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः ।
हे राक्षवृन्दारक इत्यत्र समुदायार्थं संबोधनं न पूर्वपदार्थसंबोधनं
प्रतीयतइति संबुद्धयन्तं पूर्वपदं नैव समस्यते ॥ वा नपुंसकानामिति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ हे चर्मन् । हे चर्म ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वो ऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥

प्रतेरिह कारित्वेनोपादानात् सामर्थ्यं लब्धं प्रातिपदिकं सन्मा-
दिति मकारावर्णाभ्यां विशिष्यते । मकारावर्णविशिष्टया चोपधया इ-
त्ययमर्थो भवति । मकारान्ताद् मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधरेणो-
त्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति, यवादिभ्यस्तु परतो न भवति ।
मकारान्तात् । किंवान् । शंवान् । मकारोपधात् । शमीवान् । दाडि-
मीवान् । अवर्णान्तात् । घृतवान् । प्लुतवान् । खट्वावान् । मालावान् ।
अवर्णोपधात् । पयस्वान् । यशस्वान् । भास्वान् । मादुपधायाश्चेति
किम् । अग्निमान् । वायुमान् । अयवादिभ्य इति किम् । यवमान् ।
दल्मिमान् । ऊर्मिमान् । यत्र । दल्मि । उर्मि । भूमि । कृमि । कुञ्चा ।

प्रातिपदिकः मकारान्ताद् मकारोपधायाश्च मतोर्वो ऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥
अयवादिभ्यः मतोर्वो ऽयवादिभ्यः मतोर्वो ऽयवादिभ्यः मतोर्वो ऽयवादिभ्यः

वशा । द्राक्षा * एतेषां मादुपधायाश्चेति प्राप्नोति । धञि । ध्वञि ।
सञ्जि † इत्येतेषां कृन्दसीर इति । हरित् । ककुत् । गरुत् इत्येतेषां
भय इति । इत्तु मधु द्रुम मण्ड धूम इत्येतेषां संज्ञायामिति । आङ्गति-
गणश्च यवादिः । अङ्गतवत्त्वा मनुष्य यवादिषु द्रष्टव्यः । यस्य सति नि-
मित्ते मनुषो वत्त्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्यः ‡ । इह नृमत इदं ना-
र्मतमिति बहिरङ्गलक्षणत्वादवर्णापधस्य मनुषो वत्त्वं न भवति ।

भयः ॥ १० ॥

भयन्तादुत्तरस्य मतेर्व इत्ययमादेशो भवति । अग्निविश्वान्
यामः । उदशिवत्वान्घोषः । विद्युत्वान्बलाहकः । इन्द्रो मरुत्वान् । वृ-
षट्त्वान्देशः ॥ शृङ्गान् । इन्द्राण्येतेषां रूपयः ।

संज्ञायाम् ॥ ११ ॥

संज्ञायां विषये मतेर्व इत्ययमादेशो भवति । अहीवती । कपी-
वती । अषीवती । मुनीवती ।

आसन्दीवदृष्टीवच्चक्रीवत्कत्तीवद्रमण्वच्चर्मण्वती ॥ १२ ॥

आसन्दीवद् अष्टीवत् चक्रीवत् कत्तीवद् रमण्वत् चर्मण्वती
इत्येतानि संज्ञायां निपात्यन्ते । वत्त्वं पूर्वणैव सिद्धमादेशार्थानि निपा-
तनानि । आसन्दीवीदिति । आसनशब्दम्यासन्दीभावा निपात्यते ।
आसन्दीवान् यामः । आसन्दीवद्रहिस्यलम् । आसनवानित्येवान्यत्र ।
अपरे त्वाहुः । आसन्दीशब्देऽपि प्रकृत्यन्तरमेवास्ति । तथा चोक्तमौदु-
म्बुरी राजासन्दी भवतीति । तस्य संज्ञायामिति वत्त्वेन सिद्धं आसन्दीव-
दित्येतत्प्रपञ्चार्थमिह पठ्यते । अष्टीवदिति । अस्योऽष्टीभावः । अष्टी-
वानिति शरीरैकदेशसंज्ञा । आस्यमानित्येवान्यत्र । चक्रीवदिति । चक्र-

* वृक्षा । वेशा । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† वञि । ध्वञि । शञ्जि । सिञ्जि । इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

‡ यस्य सति निमित्ते मनुषो वत्त्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्य इति नास्ये-
कस्मिन्पुस्तके ।

शब्दस्य चक्रीभावो निपात्यते । चक्रीवान् राजा । चक्रवानित्येवान्यत्र ।
 चक्रीवन्ति सद्यो हविर्द्वानानि भवन्तीत्येतत् क्वान्दसत्वाद् अनुगन्तव्यम् ।
 कक्षीवदिति । कक्ष्यायाः संप्रसारणं निपात्यते । कक्षीवाचाम ऋषिः ।
 कक्ष्यावानित्येवान्यत्र । ह्रमणवदिति लघणशब्दस्य ह्रमणभावो निपा-
 त्यते । लघणवानित्येवान्यत्र । अपरे त्वाहुः । ह्रमन्निति प्रकृत्यन्तरमस्ति
 तस्यैतच्चिपातने नकारलोपाभावाद्यै णत्वाद्यै च । मतोर्वा नुडर्यमिति ।
 चर्मणततीति । चर्मणो नलोपाभावाद्यै णत्वं च निपात्यते । मतोर्वा नुडा-
 गमः । चर्मणवती नाम नदी । चर्मवतीत्येवान्यत्र ॥

उदन्वानुद्धौ च ॥ १३ ॥

उदन्वानित्युदकशब्दस्य मतावुदन्भावो निपात्यते उदधावर्थे
 संज्ञायां विषये । उदन्वानाम ऋषियस्यैदन्वतः पुत्रः । उदधौ उद-
 न्वान् । यस्मिन्नुदकं धीयते स एवमुच्यते । उदधाविति किम् । उदक-
 वान् घट इत्यत्र तु दधात्यर्थो न विवक्ष्यते किं तर्हि उदकसत्तासंबन्ध-
 सामान्यम् ॥

राजन्वान्सौराज्ये ॥ १४ ॥

राजन्वानिति निपात्यते सौराज्ये गम्यमाने । शोभनो राजा यस्मि-
 न्चिति स राजन्वान् देशः । राजन्वती पृथ्वी । राजवानित्येवान्यत्र ॥

कुन्दसीरः ॥ १५ ॥

कुन्दसि विषये इवर्णान्ताद्रेफान्ताञ्छेत्तरस्य मतोर्वत्वं भवति ।
 इवर्णान्तात्तावत् । त्रिवती याज्यानुवाक्या भवति । हरिवो मेदिनेत्वा
 अधिपतिवती जुहोति । चहरगिनवानिब । आरेवानेतु मा विशत् । रयम-
 ताविति संप्रसारणम् । सरस्वतीवान् । भारतीवान् । दधीवांश्चरुः ।
 कुन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्तइतीह न भवति । सप्रार्थमन्तम् ।
 ऋषेमान् । ऋतीमान् । सूर्ये ते व्याघ्राण्यधीमन्तमिति । रेफान्तात् ।
 गीर्वाण् । धूर्वाण् । आशीर्वाण् ॥

अनो नुट् ॥ १६ ॥

कन्दसीति वतते ऽनन्तादुत्तरस्य मतोर्नुडागमो भवति कन्दसि विषये । अक्षयन्तः कर्णवन्तः सखायः । अस्यन्वन्तं यदनस्या विभर्त्सि । अक्षयता लाङ्गलेन । शीर्षयती । मूर्ध्निन्वती । नुटोसिद्भुत्वात्तस्य च वस्त्वं न भवति । ततः परस्य च भवति ॥

नाद् घस्य ॥ १७ ॥

नकारान्तादुत्तरस्य घसञ्जकस्य नुडागमो भवति कन्दसि विषये । सुपद्यन्तरः । दस्युहन्तमः ॥ भूरिदाब्रस्तुङ्घक्तव्यः ॥ * ॥ भूरिदावशतरः ॥ ईदृघिनः ॥ * ॥ रघिन ईकारान्तादेशे घे परतः । रघीतरः । रघशब्दादेव वा मत्वर्थीयायमीकारः कन्दसीवनिपाविति ॥

कृपो रो लः ॥ १८ ॥

कृपेर्द्वीतो रेफस्य लकारादेशो भवति । र इति श्रुतिसामान्यमुपादीयते । तिन यः केवला रेफो यश्च अकारस्यस्तयोर्द्वयोरपि यद्ग्राम् । ल इत्यपि सामान्यमेवोपादीयते । ततोयं केवलस्य रेफस्य स्थाने लकारादेशो विधीयते अकारस्याप्येकदेशविकारद्वारेण लकारस्तथा लुटि च कृप इत्येवमादयो निर्वृशा उपपद्यन्ते । कल्पता । कल्पारौ । कल्पतारः । कृतः । कृपवान् । कृपा इत्येतत्कृपेः संप्रसारणं चेति भिदादिषु माठाद्भवति तस्य हि कृतसंप्रसारणस्य लाक्षणिकत्वात् इह कृप इति ग्रहणं नास्ति । कृपणकृपाणकृपीटकृपूरादयेऽपि कृपेरेव द्रष्टव्याः । उणादयो बहुलमिति वा कृपेरेव लत्वाभावः ॥ बालमूललघ्वसुरालम्बुलीनां वा रो लमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बालः । बारः । मूलम् । मूरम् । लघुर्गुरु । असुरः । असुलः । अलम् । अरम् । अङ्गुलिः । अङ्गुरिः ॥ कपिलकादीनां संज्ञाकन्दसोर्वा रो लमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कपिरकः । कपिलकः । तिल्लिनीकम् । तिर्प्पिरीकम् । लोमानि । रोमाणि । पांशुरम् । पांशुलम् । कर्म । कल्म । रलयारेकत्वस्मरणमिति के चित् । किमिदमेकत्वस्मरणमिति । समानविषयत्वमेव तयोः स्मर्यतइत्यर्थः ॥

उपसर्गस्यायतौ ॥ १९ ॥

अयतो परत उपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लकार आदेशो भवति ।
 प्रायते । पलायते । अत्र च यो ऽयमेकादेशस्तस्य स्यानिबद्धावाद्यतेरूप-
 सर्गस्य च विभागे सति यद्व्ययतिग्रहणं रेफस्य विशेषणं तदा येन नाव्य-
 वधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादिति एकेन व्यवधानेपि सति
 लक्षणं भवति । तथा च पल्ययते इत्यत्रापि भवति । उपसर्गस्य विशे-
 षणे त्वयतिग्रहणे सिद्धमेवैतत्सर्वं प्रतेरपि तु व्यवहितेपि प्राप्नोति । तत्र
 केषां चिद्वर्शनं भवितव्यमेव प्लुत्यतइति । प्रथमपक्षदर्शनाभिनिविष्टास्तु
 प्रत्ययनक्षत्येव भवतीति मन्यन्ते । अपरे तु प्रतिशब्दापसृष्टस्यायतेः प्रयो-
 गमेव नेच्छन्ति । दुस् निस् इत्येतयोस्तु हत्वस्यासिद्धत्वान्न लक्षणेन नैव
 भवितव्यम् । निरणम् । दुरयणम् ।

ग्रा यङि ॥ २० ॥

गृ इत्येतस्य धातो रेफस्य लकार आदेशो भवति यङि परतः ।
 निजेगित्येते । निजेगित्येते । निजेगित्यन्ते । भावगर्हायां यो यङ्गुहितः * ।
 के चित् य इति गिरतेर्गुणातिशय सामान्येन ग्रहणमिच्छन्ति । अपरे तु
 गिरतेरेव न गृणातेः । गृणातेहि यङ्गेव नास्ति अनभिधानादिति । यङ्गी-
 ति किम् । निर्गौर्यते ।

अचि विभाषा ॥ २१ ॥

अजादौ प्रत्यये परतो यो रेफस्य विभाषा लकारादेशो भवति ।
 निगिरति । निगिलति । निगरणम् । निगलनम् । निगारकः । निगालः
 कः । इयं तु व्यवस्थितविभाषा । तेन गल इति प्राण्यङ्गे नित्यं लक्षणं
 भवति । गर इति विशेषे नित्यं न भवति । निर्गौर्यते । निगाल्यतइति
 णिलोपस्य स्यानिबद्धावाद्ये विभाषेति लत्वविकल्पः । पूर्वत्रासिद्धे
 न स्यानिबद्धिति एतदपि सापवादमेव तस्य दोषः संयोगादिलोपल-
 त्वात्वेऽपि । अन्तरङ्गत्वाद्वा कृते लत्वविकल्पे णिलोपो भविष्यति ।

* इत्ये कृते रपरत्वे च दीर्घस्यासिद्धत्वाच्चित्यत्याच्च लत्वे कृते तद्विमित्त्या-
 प्रावाक्योर्धत्वं न भवति । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

गिरौ गिर इत्यत्र धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये विज्ञानमिति लत्वं न भवति । गिरतिर्वा लत्वविधावधिक्तो गृणान्तिरेतद्रूपम् ॥

॥ परेश्च घाङ्कयोः ॥ २२ ॥

परि० इत्येतस्य यो रेफस्तस्य घशब्दे ऽङ्कशब्दे च परतो विभङ्गा लकार आदेशो भवति । परिघः । पलिघः । पर्यङ्कः । पल्यङ्कः ॥ घ इति स्वरूपग्रहणमत्रेष्यते, न तरप्तमपौ इति ॥ योगे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परियोगः । पलियोगः ॥

॥ संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥

संयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति । गोमान् । यवमान् । कृतवान् । हतवान् । इह श्रेयान् भूयानिति इत्वं परमप्यसिद्धत्वात् संयोगान्तस्य लोपं न बाधते । जश्त्वे तु नाप्राप्ते तदारभ्यतइति तस्य बांधकं भवति । यशः पय इति । दध्यत्र मध्यत्रेत्यत्र तु यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपो न भवति । पदस्येति किम् । गोमन्तौ गोमन्त इति ॥

रात्सस्य ॥ २४ ॥

संयोगान्तपदस्य यो रेफस्तस्मादुत्तरस्यान्त्यस्य सकारस्य लोपो भवति । गोभिरक्षाः प्रत्यञ्चमत्साः । सरतेः त्सरतेश्च लुङि सिचश्छान्दसत्वादीडभावो बहुलं छन्दसीति वचनाद्वीर्यं सति रूपमेतत् । मातुः पितुरिति । अत उदिति उत्वे कृते रपरत्वे च सति रात्सस्येति सलोपः । सिङ्के सत्यारम्भो नियमार्थः । रात्सस्यैव लोपो भवति नान्यस्येति । ऊर्जः क्किप् । ऊर्क । मृजेर्लेङि अमाट् ॥

धि च ॥ २५ ॥

धकारादौ प्रत्यये परतः सकारस्य लोपो भवति । अलविध्वम् । अलविद्धम् । अपविध्वम् । अपविद्धम् । यद्यत्र सकारलोपो न स्यात् । सिचः षत्वे जश्त्वे च विभाषेत् इति मूर्धन्याभावपक्षेपि न धकारः श्रूयेत ॥ इतः प्रभृति सिचः सकारस्य लोप इष्यते ॥ इह न भवति । च

काङ्क्षि पलितं शिर इति । तथा पयो धावतीत्येवमाद्रीनामपि न भवति ।
सगिधर्वधामिति क्कान्दसो वर्णलोपः । भाष्यकारस्त्वाह । चकाधीत्येव
भवितव्यमिति । तेन पयो धावतीत्येवमाद्री यत्नान्तरमास्येयम् ।

धि सकारे सिचो लोपश्चकाङ्क्षीति प्रयोजनम् ।
आशाध्वं तु कथं जशत्वं सकारस्य भविष्यति ॥
सर्वमेवं प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न विद्यते ।
लुङ्श्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥
असिभसोर्न सिध्येत तस्मान्तिस्त्रयहणं न तत् ।
क्कान्दसो वर्णलोपो वा यथेकत्तारमध्वरे ॥
निष्कर्त्तारमध्वरस्येत्येवं प्राप्ते ॥

भ्रूलो भ्रूलि ॥ २६ ॥

भ्रूल उत्तरस्य सकारस्य भ्रूलि परतो लोपो भवति । अभ्रित्त ।
अभ्रित्थाः । अक्रित्त । अक्रित्थाः । अवात्ताम् । अवात्तेत्यत्र वा सिचः
सकारलोपस्यासिद्धत्वात्सप्त्याङ्ङुधातुकइति सकारस्य तकारः । भ्रूल इति
किम् । अमंस्त । अमंस्थाः । भ्रूलीति किम् । अभ्रित्साताम् । अभ्रित्सत ।
अयमपि सिच एव लोपस्तेनेह न भवति, सोमसुत् स्तोता । दृषत् स्या-
नमिति ॥

ह्रस्वादङ्गात् ॥ २७ ॥

ह्रस्वान्तादङ्गात्तरस्य लोपो भवति भ्रूलि परतः । अङ्गत । अङ्गथाः ।
अङ्गत । अङ्गथाः । ह्रस्वादिति किम् । अच्योष्ट । अङ्गोष्ट । अङ्गादिति ।
किम् । अलाविष्टाम् । अलाविष्टुः । भ्रूलीत्येव । अङ्गपाताम् । अङ्गदत् ।
अयमपि सिच एव लोपस्तेनेह न भवति । द्विष्टरां द्विष्टमामिति । सुज-
न्ताद् द्विशब्दात्तरप्तमपौ अद्रव्यप्रकर्षे आतिशयिकः आम् प्रत्ययः ॥

इट ईटि ॥ २८ ॥

इट उत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति ईटि परतः । आदावीत् ।
असेवीत् । अक्रोषीत् । अमोषीत् । इट इति किम् । अकार्षीत् । अदा-
वीत् । ईटीति किम् । अलाविष्टाम् । अलाविष्टुः ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ २९ ॥

पदस्यान्ते यः संयोगः भलि परतो वा संयोगस्तदाद्योः सकारक-
कारयोर्लोपो भवति । लस्जेः । लग्नः । लग्नवान् । साधुलक् । ककार-
स्य । तत्तेः, तट् । तष्टवान् । काष्ठतट् ॥ भलि सङ्गीति वक्तव्यम् ॥ * ॥
किमिदं सङ्गीति । सनः सप्रभृति महिडो ङकारेण प्रत्याहारः । इहं मा
भूत् । काष्ठशक्स्यातेति घकारे भलि ककारस्य संयोगादेर्लोपः प्राप्नोति ।
तदत्र शक्तेः क्विबन्तस्य प्रयोग एव नास्तीत्याह । काष्ठशगेव नास्ति कुतो
ऽयं काष्ठशक्ति तिष्ठेदिति । वास्यथे, काक्यर्थमिति । अत्रापि बहिरङ्गल-
गस्य यणादेशस्यासिद्धत्वात् संयोगादिलोपो न भवति । स्कारिति किम् ।
नर्नात्ते । वर्धते । संयोगाद्योरिति किम् । पयःशक् । अन्ते चेति किम् ।
तन्विता । तत्तकः ॥

चाः कुः ॥ ३० ॥

चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति भलि परतः पदान्ते च । पक्ता ।
पक्तुम् । पक्तव्यम् । ओदनपक् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । वाक् । कुञ्चे-
त्यत्र सङ्गीति वचनाद् अकारस्य चकारे भलि कुत्वं न भवति । युजिकुञ्च-
चेति निपातनाद्वा । नकारोपधे वा धातुरयं रेफरहितश्च कुञ्चकौटिल्या-
ल्योभावयोरिति पठ्यते । नकारलोपे हि निकृच्चितिरिति दृश्यते । युजि-
कुञ्चां चेति तस्यैव रेफोधिको नकारस्य लोपाभावश्चेति निपात्यते ।
तत्रानुस्वारस्य परसवर्णस्य चासिद्धत्वात् अकार एव नास्तीति कुत्वं न
भविष्यति ॥

हो ङः ॥ ३१ ॥

हकारस्य ङकारादेशो भवति भलि परतः पदान्ते च । सोढा ।
सोढुम् । सोढव्यम् । तुराषाट् । वोढा । वोढुम् । वोढव्यम् । प्रष्टवाट् ।
दित्यवाट् ॥

दादेर्धातोर्घः ॥ ३२ ॥

दकारादेर्धातोर्हकारस्य घकारादेशो भवति भलि परतः पदान्ते

च । दग्धा । दग्धुम् । दग्धव्यम् । काष्ठधक् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्ध-
व्यम् । गोधुक् । दादेरिति किम् । लेठा । लेठुम् । लेठव्यम् । गुडलिट् ।
धातेरिति दादिसमानाधिकरणमेतच्च, किं तर्हि तद्विशेषणमवयवपृथग्नं
धातोरवयवो यो दादिः शब्दस्तदवयवस्य हकारस्येति । किमेवं कृतं
भवति । अधोगित्यत्रापि घकारः सिद्धो भवति । कथं दोग्धा दोग्धु-
मिति, व्यपदेशिवद्वावात् । अथ वा धातूपदेशे यो दादिरित्येवं विना-
यते । तथा च दामलिहमिच्छति दामलिहति । दामलिहतिः क्लिप्त-
त्ययः । दामलिहित्यत्रापि न भवति ॥

वा द्रुहमुहृष्णाहृष्णाहाम् ॥ ३३ ॥

द्रुह मुह णुह णिह इत्येतेषां धातूनां हकारस्य वा घकारादेशो
भवति कलि परतः पदान्ते च । द्रुह् । द्रोग्धा । द्रोठा । मिचधुक् । मि-
चधुट् । मुह । उन्मोधा । उन्मोठा । उन्मुक् । उन्मुट् । खुह । उत्-
खोधा । उत्खोठा । उत्खुक् । उत्खुट् । खिह । खेधा । खेठा । खिक् ।
खिट् । द्रुहेर्दादित्वाद् घत्वं नित्यं प्राप्तमितरेषामप्राप्तमेव घत्वं विक-
ल्प्यते ॥

नहो धः ॥ ३४ ॥

नहो हकारस्य धकारादेशो भवति कलि परं पदान्ते च । नहु-
म् । नहुम् । नहुव्यम् । उपानत् । परीणत् ॥

आहस्यः ॥ ३५ ॥

आहो हकारस्य यकारादेशो भवति कलि परतः । इदमात्य ।
किमात्य । आदेशान्तरकरणं भवस्तथोक्त्वा ऽध इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । क्ली-
त्येष । आह । आहसुः । आहुः ॥ हृयहोर्भश्कन्दसि हस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥
गर्द्वभेन संभरति । यभीता जधिरे । उद्दामं च निगामं च ब्रह्मदेवा-
वशीवृधन् ॥

ब्रह्मश्चस्त्रस्त्रजमृजयजराजस्राजच्छर्मा घः ॥ ३६ ॥

व्रश्च भ्रश्ज सृज मृज यज राज भ्राज इत्येतेषां ककारान्तानां
शकारान्तानां च षकार आदेशो भवति भलि परतः पदान्ते च । व्रश्च ।
व्रष्टा । व्रष्टुम् । व्रष्टव्यम् । मूलवृट् । भ्रश्ज । भ्रष्टा । भ्रष्टुम् । भ्रष्टव्यम् ।
धानाभृट् । सृज् । सृष्टा । सृष्टुम् । सृष्टव्यम् । रज्जुसृट् । मृज ।
मार्ष्ट । मार्ष्टुम् । मार्ष्टव्यम् । कंसपरिमृट् । यज । यष्टा । यष्टुम् ।
यष्टव्यम् । उपयष्ट । राज् । सम्राट् । स्वराट् । विराट् । राजभ्राजोः
पदान्तार्थं ग्रहणं कलादिराभ्यामिटा पर्यवपद्यते । केचित्तु राष्ट्रिरिति
क्वचन्तमिच्छन्ति । ककारान्तानाम् । प्रच्छ । प्रष्टा । प्रष्टुम् । प्रष्टव्यम् ।
शष्टप्राट् । क्लृः शूडनुनासिके चेत्यत्र कृतीत्यनुवर्त्तते इति कृग्रहण-
मिह क्रियते । शकारान्तानाम् । लिश् । लिष्टा । लिष्टुम् । लिष्टव्यम् ।
लिट् । विश् । वेष्टा । वेष्टुम् । वेष्टव्यम् । विट् ॥

एकाचो वशो भष् भ्रष्टन्तस्य रध्वोः ॥ ३७ ॥

धातोर्वयवो य एकाच् भ्रष्टन्तः तदवयवस्य वशः स्थाने भष् आ-
देशो भवति भलि सकारे ध्वशब्दे च परतः पदान्ते च । बुध् । भोत्स्यन्ते ।
अभुध्वम् । अर्थभुत् । गुह । निघोद्यते । न्यघुद्धम् । पर्णघुट् । दुह ।
घोद्यते । अघुध्वम् । गोधुक् । अजर्घाः । एधेर्यङ्लुगन्तस्य लङि सिष्णि
लघूपधगुणे कृते सिपो हलङ्यादिलोपे च धातोर्वयवस्यैकाचो वशः
स्थाने भ्रभावस्ततो धकारस्य जश्त्वं दश्चेति रत्वं रो रीति पूर्वरेफस्य
लोपः क्लोपे पूर्वस्य दीर्घाण इति दीर्घत्वम् । गर्दभयतेरप्रत्ययः । गर्दुष् ।
एकाच इति किम् । दामलिहमिच्छति दामलिह्यति, दामलिह्यतेर-
प्रत्ययः । दामलिट् । असति ह्येकाज्यग्रहणे धातोर्ल्येतदुशो विशेषणं
स्यात् । वश इति किम् । क्रुध । क्रोत्स्यति । भ्रष्टन्तस्येति किम् ।
दाप्स्यति । रध्वोरिति किम् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्धव्यम् । धकारस्य
वकारोपसृष्टस्य ग्रहणं किम् । दादद्वि । दध धारणइत्येतस्य यङ्लुकि
लोटि हुक्त्वयोर्देर्द्विरिति धिभावे सत्येतद्व्रति । अत्र चत्वारो वशः
स्थानिनो भषादेशाश्चत्वार एव । तत्र संख्यातानुदेशे प्राप्ते ङकारस्य
स्थानिनो ऽभावान् ङकारादेशो न भवति । आन्तर्यतो व्यग्रस्या विक्रस्यते ॥

दधस्तथोश्च ॥ ३८ ॥

दध इति दधातिः कृतद्विर्वचनो निर्द्विश्यते । तस्य भर्त्तन्तस्य
बशः स्याने भष् आदेशो भवति तकारथकारयोः परतश्चकारात् रध्वोश्च
परतः । धत्तः । धत्यः । धत्से । धरस्व । धध्वम् । वचनसामर्थ्यादाप्तो
लोपस्य स्यानिषद्भावो न भवति । अभ्यासजशत्वस्य चासिद्धत्वम् । तथोरिति
किम् । आनन्तर्यात्स्वधारेण विज्ञायेत । चकारस्तयोरनुवृत्त्यर्थः । भषन्त-
स्येत्येव । दधाति ॥

भलां जशान्ते ॥ ३९ ॥

भलां जश आदेशो भवन्ति पदस्यान्ते वर्त्तमानानाम् । वागत्र ।
श्वनिहत्त । अग्निचिदत्र । त्रिष्टुबत्र । अन्तयहणं भलीत्येतस्य निवृत्त्य-
र्थम् । वस्ता १ वस्तव्यम् ॥

भषस्तथोश्चोऽधः ॥ ४० ॥

भष उत्तरयोस्तकारथकारयोः स्याने धकार आदेशो भवति ।
दधाति वर्जयित्वा । लब्धा । लब्धुम् । लब्धव्यम् । अलब्ध । अलब्धाः ।
दुह । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । अदुग्ध । अदुग्धाः । लिह ।
लेठा । लेठुम् । लेठव्यम् । अलीठ । अलीठाः । बुध् । बोद्धा । बोद्धुम् ।
बोद्धव्यम् । अबुद्ध । अबुद्धाः । अध इति किम् । धत्तः । धत्यः ॥

षढोः कः सि ॥ ४१ ॥

षकारठकारयोः ककारादेशो भवति सकारे परतः । षकारम्य ।
विष् । विवेद्यति । अवेद्यत् । विवत्तति । ठकारस्य । लिह । लेद्यति ।
अलेद्यत् । लिलितति । सीति किम् । पिनष्टि । लेठि ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥

रेफटकाराभ्यामुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति
पूर्वस्य च टकारस्य । रेफान्तात्तावत् । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विशी-
र्णम् । ज्ञिगीर्णम् । अघर्णम् । टकारात् । भिन्नः । भिन्नवान् । द्विन्नः । द्वि-

चवान् । रदाभ्यामिति किम् । कृतः । कृतवान् । र इत्यत्र रश्रुतिसामान्यं
 नापादीयते किं तर्हि व्यञ्जनमात्रम् । रेफसामान्यनिर्देशेपि सति रेफात्परा
 याञ्भक्तिस्तद्व्यवधानाच्चत्वं न भवति । निष्ठेति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता ।
 त इति किम् । चरितम् । मुदितम् । पूर्वस्येति किम् । परस्य मा भूत् । भिन्नव-
 द्याम् । भिन्नवद्विः । इह कृतस्यापत्यं कार्तिरिति वृद्धेर्बद्धिरङ्गलक्षणायां
 असिद्धत्वाच्चत्वं कर्त्तव्ये रेफस्यासिद्धत्वम् ॥

संयोगादेरातो धातोर्यणवतः ॥ ४३ ॥

संयोगादिर्या धातुराकारान्तो यणवान् तस्मादुत्तरस्य निष्ठात-
 कारस्य नकारादेशो भवति । प्रद्राणः । प्रद्राणवान् । ग्लानः । ग्लान-
 वान् । संयोगादेरिति किम् । यातः । यातवान् । चात इति किम् ।
 च्युतः । च्युतवान् । पुनः । पुनवान् । धातोरिति किम् । निर्यातः ।
 निर्वातः । यणवत इति किम् । स्वातः । स्वातवान् ॥

ल्वादिभ्यः ॥ ४४ ॥

लूञ् क्तेने इत्येतत्प्रभृति वीकरणे इति यावत् वृत्करणेन समा-
 पिता ल्वादयो गृह्यन्ते । तेषु उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भव-
 ति । लूनः । लूनवान् । धूनः । धूनवान् । जीनः । जीनवान् ॥ चकार-
 न्वादिभ्यः क्तिचिष्ठावद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कीर्णः । गीर्णः । शी-
 र्णः । लूनिः । पूनिः ॥ दुग्धोर्दीर्घश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दुः । आदूनः ।
 गुः । विगूनः ॥ पूजा विनाशइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पूना यवाः । विनष्टा
 इत्यर्थः । विनाशइति किम् । पूतं धान्यम् ॥ सिनेतेर्यासकर्मकर्त्तृक-
 स्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सिनो यासः स्वयमेव । यासकर्मकर्त्तृकस्येति
 किम् । सिनो पाशेन सूकरी । यासोपि यदा कर्मैव भवति न कर्मक-
 र्त्ता तदा न भवति । सिनो यासो देवदत्तेनेति ॥

ओदितश्च ॥ ४५ ॥

ओकारेण धातोहत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति ।
 ओलस्त्री । लग्नः । लग्नवान् । ओवित्री । उद्विभः । उद्विभवान् ॥

ओप्यायी वृद्धौ । आपीनः । आपीनवान् । स्वादय ओदितः ।
 बूङ् । मूनः । मूनवान् । दूङ् । दूनः । दूनवान् । दीङ् । दीनः । दीन-
 वान् । डीङ् । डीनः । डीनवान् । धीङ् । धीनः । धीनवान् । मीङ् ।
 मीनः । मीनवान् । रीङ् । रीणः । रीणवान् । लीङ् । लीनः । लीनवा-
 न् । वीङ् । वीणः । वीणवान् ॥

क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥

क्षियो धातोर्दीर्घाद्गुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति ।
 क्षीणाः क्लेशाः । क्षीणो जाल्मः । क्षीणस्तपस्वी । क्षियो निष्ठायामण्य-
 दर्थं वा क्लेशदैन्ययोरिति दीर्घत्वं भवति । दीर्घादिति किम् । अक्षि-
 तमसि मामेक्षेष्टाः । अक्षितमिति क्तप्रत्ययो भावे । भावश्च ण्यदर्थं इति
 दीर्घाभावः । इह स्वान्तस्यापि धात्वनुकरणस्य इष्ट इयडा निर्द्वंशः । क्षियो
 निष्ठायामण्यदर्थइत्यत्र दीर्घग्रहणं क्रियते विपराभ्यां जेरित्येवमादौ
 तु धातुत्वमनुकार्यगतं सदप्यविवक्षितत्वाद् निरूपसामान्यानुकरणं द्रष्ट-
 व्यम् ॥

श्या ऽस्पर्श ॥ ४७ ॥

श्यायतेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्यास्पर्शं नकार आदेशो भवति ।
 शीनं घृतम् । शीनं मेदः । शीना वसा । अस्पर्शर्दात् किम् । शीतं वर्त्त-
 ते । शीता वायुः । शीतमुदकमित्यत्र गुणभूतोपि स्पर्शा नत्वप्रतिषेधस्य
 संप्रसारणस्य च निमित्तं भवति । गुणे च स्पर्शं प्रतिषेधाय न रोगे, तेन
 प्रतिशीन इत्यत्र नत्वं भवत्येव ॥

अञ्चो ऽनपादाने ॥ ४८ ॥

अञ्चतेरुत्तरपदस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति न चेदपा-
 दानं तत्र भवति । समकौ शकुनेः पादौ । तस्मात्पशवो न्यक्ताः ।
 अनपादानइति किम् । उदक्तमुदकं कूपात् । व्यक्तमित्येतदञ्जे रूपम् ॥

दिषो ऽविजिगीषायाम् ॥ ४९ ॥

दिव उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति अविजिगीषा-
यामर्थे । अप्त्तः । परिष्पुनः । अविजिगीषायामिति किम् । व्युत्तं वर्त्तते ।
विजिगीषया हि तत्राक्षपातनादि क्रियते ॥

निर्वाणो ऽवाते ॥ ५० ॥

निर्वाण इति निस्पूवाद्वातेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य मकारो निर्वा-
त्यते । न चेद्वाताधिकरणो वात्यर्थो भवति । निर्वाणोग्निः । निर्वाणः
प्रदीपः । निर्वाणो भित्तुः । अत्रातइति किम् । निर्वातो वातः । निर्वातं
वातेन । निर्वाणः प्रदीपो वातेनेत्यत्र तु प्रदीपाधिकरणो, वात्यर्थो
वातस्तु तस्य करणमिति भवत्येव नत्वम् ॥

शुषः कः ॥ ५१ ॥

शुषेर्द्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य ककारादेशो भवति । शुष्कः ।
शुष्कवान् ॥

पक्वो वः ॥ ५२ ॥

पक्वेर्द्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य वकारादेशो भवति । पक्वः ।
पक्ववान् ॥

क्षायो मः ॥ ५३ ॥

क्षेधातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य मकारादेशो भवति । क्षामः ।
क्षामवान् ॥

प्रस्त्यान्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

प्रपूर्वात् स्थापतेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्यान्यतरस्यां मकारादेशो
भवति । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् । यदा
मत्वं नास्ति तदा संयोगादेरातो धातोर्येष्वत इत्यस्य पूर्वत्रासिदुत्थात्
संप्रसारणं प्रथमं क्रियते । तत्र कृते निमित्तव्याघातात्त्वं न भवति ॥

अनुपसर्गात्फुल्लक्ष्मीबद्धशोक्लाघाः ॥ ५५ ॥

फुल्ल क्षीब कृश उल्लाघ इत्येते निपात्यन्ते न चेदुपसर्गदुत्तरः

भवन्ति । फुल्ल इति त्रिफला विशरणइत्येतस्माद्वातोत्तरस्य निष्ठात-
कारस्य लकारो निपात्यते । उत्त्वमिडभावश्च सिद्ध एव ॥ क्तवत्वन्तस्या-
प्येतल्लत्वमिष्यते ॥ फुल्लः । फुल्लवान् इति । लीबकृशोल्लाघा इति
लीबकृशिभ्यामुत्पूर्वाच्च लाघेः क्तप्रत्ययस्य तलोप इडागमाभावश्च निपा-
त्यते । कृते वा इटि इच्छञ्जलोपः । लीबः । कृशः । उल्लाघः । अनुपसर्गा-
दिति क्रिम् । प्रफुल्लाः सुमनसः । प्रलीबितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः ।
लाघेइदोन्य उपसर्गः प्रतिषिध्यते ॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
उत्फुल्लः । संफुल्लः । परिकृश इत्यत्र यः परिशब्दः स क्रियान्तरयोगा-
त्कृशं प्रतानुपसर्ग एव । परिगतः कृशः । परिकृश इति ॥

नुदविदोन्दचाघ्राह्रीभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

नुद विद उन्द चा घ्रा ह्री इत्येतेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य
नकारादेशो भवति अन्यतरस्याम् । नुद । नुचः । नुत्तः । विद । विचः ।
वित्तः । उन्द । समुचः । समुत्तः । चा । चाणः । चातः । घ्रा । घ्राणः ।
घ्रातः । ह्री । ह्रीणः । ह्रीतः । ह्री इत्येतस्मादप्राप्तं नत्वमितरेषां नित्यं
प्राप्तं विकल्प्यते ॥ विदविचारणइत्यस्य विदेरिह ग्रहणमिष्यते ॥ एव-
मुक्तम् ॥

• वित्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विव इष्यते ।

वित्तेर्विवश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विन्दतेः ॥ इति ॥

न ध्याख्यापूम्पूर्द्धिमदाम् ॥ ५७ ॥

ध्या ख्या पू मूर्द्धि मद् इत्येतेषां निष्ठातकारस्य नकारादेशो न
भवति । ध्यातः । ध्यातवान् । ख्यातः । ख्यातवान् । पूर्तः । पूर्तवान् ।
मूर्तः । मूर्तवान् । मत्तः । मत्तवान् । रदाभ्यां संयोगादिरिति च प्राप्तः
प्रतिषिद्धते ॥

वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ५८ ॥

• वित्त इति विद्वेलाभार्थादुत्तरस्य क्तस्य, नत्वाभावो निपात्यते
भोगे प्रत्यये चाभिधेये । वित्तमस्य बहु । धनमस्य बहुत्वर्थः । धनं हि

भुज्यतइति भोगोभिधीयते । प्रत्यये । वित्तायं मनुष्यः । प्रतीत इत्यर्थः ।
प्रतीयतइति प्रत्ययः । भोगप्रत्यययोरिति किम् । विचः ॥

भित्तं शकलम् ॥ ५८ ॥

भित्तुमिति निपात्यते शकलं चेत्तद्वचति । भित्तुं तिष्ठति । भित्तुं
प्रपतति । शकलपर्यायोयम् । अत्र भिदिः क्रिया शब्दव्यत्यसरेव निमित्त-
त्तम् । भिदिक्रियाविषयायां हि शकलत्रये भित्तुमित्येव भवति ॥

ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ६० ॥

ऋणमिति ऋइत्येतस्माद्वातिरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपा-
त्यते आधमर्ण्यविषये । अधम ऋणे अधमर्णः । एतस्मादेव निष्ठातनात्स-
प्तम्यन्तेनोत्तरपदेन समासः । तद्वाच आधमर्ण्यम् । यद्वेद्यमुत्तमर्ण्यं इति
न सिध्यति । नैष दोषः । कालान्तरदेयविनिमयोपलक्षणार्थं चेदमुपा-
त्तम् । तेन उत्तमर्ण्यं इत्यपि हि भवति । ऋणं ददाति । ऋणं धारं प्रति ।
आधमर्ण्ये इति किम् । ऋतं वत्यामि नानृतम् ॥

नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानि क्न्दसि ॥ ६१ ॥

नसत्त निषत्त अनुत्त प्रतूर्त्त सूर्त्त गूर्त्त इत्येतानि क्न्दसि विषये
निपात्यन्ते । नसत्तनिषत्तेति सदेनेऽपूर्वात्निपूर्वाच्च नस्वाभावो निपात्यते ।
नसत्तमञ्जसा । नसत्तमिति भाषायाम् । निषत्तः । निषण्ण इति भाषा-
याम् । अनुत्तमित्युन्देनेऽपूर्वस्य निपातनम् । अनुत्तमा ते मघवन् । अनुत्त-
मिति भाषायाम् । प्रतूर्त्तमिति त्वरतेः तूर्त्त इत्येतस्य वा निपातनम् ।
प्रतूर्त्तं वाजिनम् । प्रतूर्त्तमिति भाषायाम् । सूर्त्तमिति सुइत्येतस्य उत्वं
निपात्यते । सूर्त्ता गावः । सुता गाव इति भाषायाम् । गूर्त्तमिति गूरी
इत्येतस्य नस्वाभावो निपात्यते । गूर्त्ता अमृतस्य । गूर्त्तमिति भाषायाम् ।

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६२ ॥

पदस्येति वस्ते । क्विन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते ।
क्विन्प्रत्ययो यस्माद्वातोः स क्विन्प्रत्ययः । तस्य पदस्याज्ञान्यस्य क्वर्गाः

देशो भवति । स्पृशो ऽनुदके क्तिन् । घृतस्पृक् । हलस्पृक् । मन्त्रस्पृक् ।
 क्तिन्ः कुरिति वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणं कृतं बहुव्रीहिविज्ञानार्थं, क्तिन्प्रत्ययो
 यस्माद्विहितस्तस्मादन्यस्मिन्नपि प्रत्यये कुत्वं यथा स्यात् । मा नो अ-
 खाक् । मा नो अद्राक् । सृजिदृशिभ्यां हि क्तिन्विहितः तयोर्लुङि कुत्वमे-
 तत् । माङ्योगेपि छान्दसत्वाद्डागमः ईडपि न भवति । बहुलं छन्द-
 सीति । तथा दृग्भ्यां दृग्भिरिति क्तिन्त्वस्यापि दृशेः कुत्वं भवति । एवं
 च सति रज्जुसृष्ट्यामित्यत्रापि कुत्व प्राप्नोति । अथ तु नेष्यते । ततस्त-
 त्प्रतिविधातव्यमिति ॥

नशोर्वा ॥ ६३ ॥

पदस्येति वर्त्तते । नशेः पदस्य वा कश्चाद्देशो भवति । सा वै
 जीवनगाहुतिः । सा वै जीवनडाहुतिः । नशेरयं संपदादित्वाद् भावे
 क्तिप् । जीवस्य नाशो जीवनक् । जीवनट् । षत्वं प्राप्ते कुत्वविकल्पः ॥

मो नो धातोः ॥ ६४ ॥

मकारान्तस्य धातोः पदस्य नकारादेशो भवति । पशान् । प्रतान् ।
 प्रदान् । शमितमिदमादीनां क्तिप् । अनुनासिकस्य क्तिभ्रनाःङ्ङितीति
 दीर्घत्वम्* । नत्वस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न भवति । स इति किम् । भित् ।
 दित् । धातोरिति किम् । इदम् । किम् । पदस्येत्येव । प्रतामौ ।
 प्रतामः ॥

म्योश्च ॥ ६५ ॥

मकारवकारयोश्च परतः मकारान्तस्य धातेर्नकारादेशो भवति ।
 अगन्म तमसः पारम् । अगन्म । गमेर्लुङि बहुलं छन्दसीति शपो लुक् ।
 जगन्वान् । विभाषा गमहनजनविदविशामिति क्लृप्ताविडागमस्याभावात् ।
 अपदान्तार्थं आरम्भः ॥

* शमितमादीनामित्यारभ्य दीर्घत्वमित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

ससजुषो रुः ॥ ६६ ॥

सकारान्तस्य पदस्य सजुर् इत्येतस्य च र्भवति । सकारान्तस्य ।
अधिरत्र । वायुरत्र । सजुषः । सजूर्हृषिभिः । सजूर्द्वेषिभिः । जुषेः क्विपि
सपूर्वस्य रूपमेतत् ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाः इत्येते निपात्यन्ते । अवपूर्वस्य यजेः
श्वेतपूर्वस्य वहेः पुरासूर्वस्य दाशतेः मन्त्रे श्वेतवनेष्वशस्पुरोडाशो यिवन् ।
अवे यज इति शिवनि कृते श्वेतवहादीनां इस्पदस्येति इस्पत्यथे निपा-
तनात्येतानि । किमर्थं तर्हि निपातनं यावता पूर्वणैव रुः सिद्धः । दीर्घ-
त्वमप्यत्वसन्तस्य चाधातोरिति । संबुद्धौ दीर्घार्थमेते निपात्यन्ते । अत्व-
सन्तस्य चाधातोरित्यत्र हि असंबुद्धाविति वर्त्तते । हे अवयो । हे श्वेत-
वाः । हे पुरोडाः । चकारानुक्तसमुच्चयार्थः । हे उक्थशाः ॥

अहन् ॥ ६८ ॥

अहचित्येतस्य पदस्य र्भवति । अहोभ्याम् । अहोभिः । नलो-
पमङ्गत्वा निर्द्वंशो ज्ञापकः नलोपाभावो यथा स्यादिति । दीर्घाहा नि-
दाघः । हे दीर्घाहोत्रेति । अहचित्यत्र तु लातणिकत्वादहन्शब्दस्य
रुर्न भवति ॥ अहो ह्रिधौ रूपरात्रिरथन्तरेषूपमंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
अहो रूपम् । अहोरात्रः । अहो रथन्तरम् । रोसुपीत्यस्यापवादो हत्व-
मुपसंख्यायते । अपर आह । सामान्येन रेफादौ हत्व भवति । अहो रम्यम् ।
अहो स्वानीति ॥

रोसुपि ॥ ६९ ॥

अहनित्येतस्य रेफादेशो भवत्यसुपि परतः । अहर्द्वंदाति । अह-
र्भुङ्क्ते । असुपीति क्तिम् । अहोभ्याम् । अहोभिः । ननु चात्रापि प्रत्यय-
लक्षण्येन सुबद्धिः । अहर्द्वंदाति । अहर्भुङ्क्तेति । नैतदस्ति । इत्त-
मेतत् । अहो रविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति नायमह-
शब्दः सुप्यरो भवति । यत्र तु लोपशब्देन लुप्यते तत्र प्रत्ययलक्षणं भव-

त्येव । यथा हे दीर्घाहोत्र दीर्घाह निद्राघ इति । अत्र हि हल्द्वयाच्चि-
ति लोपेन प्रत्ययस्य निवृत्तिः ॥

अम्नरुधरवरित्युभयथा क्न्दसि ॥ ७० ॥

अम्नस् ऊधस् अवस् इत्येतेषां क्न्दसि विषये उभयथा भवति ।
रुवो रेफो वा । अम्नस् । अम्न एव । अम्नरेव । ऊधस् । ऊधरेव । ऊध
एव । अवस् । अम्नरेव । अव एव । यदा कृत्वं तदा भोभगोअघोअपूर्वस्य
योशीति यकारः । क्न्दसि भाषायां च विभाषा प्रचेतसो राजत्युपसं-
ख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ प्रचेतरा राजन् । प्रचेतो राजन् ॥ अहरादीनां पत्या-
दिपूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अहर्पतिः । अहःपतिः । गीर्षतिः ।
गीर्षतिः । धूर्षतिः । धूःपतिः । विसर्जनीयबाधनार्थमत्र पत्ने रेफस्यैव रेफो
विधीयते ॥

भुवश्च महाव्याहृतेः ॥ ७१ ॥

भुवस् इत्येतस्य महाव्याहृतेश्क्न्दसि विषये उभयथा भवति ।
रुवो रेफो वा । भुवरित्यन्तरित्तम् । भुव इत्यन्तरित्तम् । महाव्याहृतेरिति
किम् । भुवो विश्वेषु भुवनेषु यज्ञियः * । भुवरित्येतदव्ययमन्तरित्तवाच्चि
महाव्याहृतिः ॥

वसुस्रंसुध्वंसुनडुहां दः ॥ ७२ ॥

ससजुषोरित्यतः स इति वर्त्तते । तेन संभवाद्वाभिचाराच्च वसुरेव
विशेष्यते । न स्रंसुध्वंसु व्यभिचाराभावाद, संभवाच्चानडुहाञ्चः । धस्य-
न्तस्य पदस्य सकारान्तस्य संसु ध्वंसु अनडुह इत्येतेषां च दकारादेशो
भवति । वसु । विद्वद्वाम् । विद्वद्विः । पपिवद्वाम् । पपिवद्विः । संसु ।
दस्त्राद्वाम् । उस्त्राद्विः । ध्वंसु । पर्यध्वद्वाम् । पर्यध्वद्विः । अनडुह ।
अनडुद्वाम् । अनडुद्विः । स इत्येव । विद्वान् । पपिवान् । नकारस्य न
भवति । इत्वे नाप्राप्ति इदमारभ्यतइति तद्वाध्यते । संयोगान्तलोपस्तु
नैकमिति तेनेतदेव दस्त्रं वाध्यते । अनडुहोपि ठत्वमनेन वाध्यते ।

* भुवो मध्यम् । भुव इदम् । पुस्तकान्तरे एतदधिकम् ।

नुमस्तु विधानसामर्थ्याच्च भवति । अनद्भान् । हे अनद्भुञ्जिति । पदस्येत्येव । विद्वांसौ । विद्वासः ॥

तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥

तिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य अनस्तेर्देकार आदेशो भवति । अचकाद्भवान् । अन्वशाद् भवान् । तिपीति किम् । चकास्तेः क्विप् । चकारो । अनस्तेरिति किम् । आप एवेदं सलिलं सर्वमाः । आ इत्यस्तेर्लङिति तिपि बहुलं कृन्दसीति ईद्भु कृतः ॥

सिपि धातो रूवा ॥ ७४ ॥

सिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य धातो रूः इत्ययमादेशो भवति दकारो वा । अचकास्त्वम् । अचकात्त्वम् । अन्वशास्त्वम् । अन्वशात्त्वम् । धातुग्रहणं चोत्तरार्थे रुग्रहणं च ॥

दश्च ॥ ७५ ॥

दकारान्तस्य धातोः पदस्य सिपि परतो र्भवति दकारो वा । अभिनत्त्वम् । अभिनस्त्वम् । अच्चिदत्त्वम् । अच्चिदस्त्वम् ॥

वीरूपधाया दीर्घ इकः ॥ ७६ ॥

रेफवकारान्तस्य धातोः पदस्य उपधाया इको दीर्घो भवति । गीः । धूः । पूः । आशीः । अग्रहणमुत्तरार्थम् । उपधाग्रहणं किम् । अङ्गिर्भवान् । अभ्यासेकारस्य मा भूत् । इक इति किम् । अत्रैव प्रत्युदाहरणे भण्डाकारस्य मा भूत् । धातोरित्येव । अग्निः । घ्रायुः । पदस्येत्येव । गिरौ । गिरः ॥

हलि च ॥ ७७ ॥

हलि च परतः रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो भवति । आंस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विशीर्णम् । अवगूर्णम् । वकारान्तस्य । दीव्यति । सीव्यति । धातोरित्येव । दिवमिच्छति दिव्यति । घतुर इच्छति चतुर्यति । इक इत्येव । स्मर्यते । भव्यम् । अपदान्तार्थार्थमारम्भः ॥

उपधादां च ॥ ७८ ॥

हलीन्त्यनुवर्त्तते । धातोरुपधाभूतौ यौ रेफकारौ हल्यरौ तयो-
रुपधाया इको दीर्घा भवति । हुक्त्वा । हुक्त्विता । मुक्त्वा । मुक्त्विता । उर्वा ।
ऊर्वा । धुर्वा । धूर्वा । हलीन्त्येष । चिरि, जिरि । चिरिखोति । जिरि-
खोति । इह कस्माच्च भवति । री गतौ । रियंतुः । रियुः । वी गत्यादिषु ।
विव्यंतुः । विव्युति । यणादेशस्य स्यानिवत्त्वाद् अमिद्वत्त्वाच्च बहिर-
ङ्गलक्षणत्वेन हल्परौ रेफकारौ न भवतः । चतुर्थित्यत्रापि बहिरङ्ग-
लक्षणत्वाद्गतौ लोपस्य धातोरुपधाभूतौ रेफो न भवति । प्रतिदीर्घनेत्यत्र
तु हलि चेति दीर्घत्वम् । दीर्घं षधौ लोपाजादेशस्य स्यानिवद्भावप्रतिषे-
धात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येतत्तु नाश्रयितव्यम् । उणादयो
ऽप्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति जित्रिः क्रियागर्भोरित्येवमादिषु दीर्घा
न भवति ॥

न भकुर्कुराम् ॥ ७९ ॥

रेफकारान्तस्य भस्य कुर कुर इत्येतयोश्च दीर्घा न भवति ।
धुरं बृहति धुर्यः । धुरि माधुर्धुर्यः । कुर । कुर्यात् । कुर । कुर्यात् ।
दिव्यम् । रेफकाराभ्यां भविशेषणं किम् । प्रतिदीर्घा । प्रतिदीर्घे ॥

अदसो ऽसेर्दादु दो मः ॥ ८० ॥

अदसो ऽसकारान्तस्य वर्णस्य दात्परस्य उवर्णादेशो भवति दक-
रस्य च मकारः । अमुम् । अमू । अमून् । अमुना । अमूभ्याम् । भाव्य-
मानेनाप्युकारेण सवर्णानां यहणमिष्यतइत्येकमात्रिकस्य मात्रिको द्विमा-
त्रिकस्य द्विमात्रिक आदेशो भवति । असेरिति किम् । अद इच्छति,
अदस्यति ॥ अदसो ऽनेस इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ओकाररेफयोरपि
प्रतिषेधो यथा स्यादिति । अदोच । अदः । तदर्थं के त्रिसूत्रं वर्णयन्ति ।
अः सेर्यस्य सोयमसिः यत्र सकारस्य अकारः क्लिपतइति तेन त्यदाद्य-
त्स्यधिधाने एतद्ध् वन्यत्र न भवितव्यमेवेति । अत्रादेशो कथम् ।

अदमोद्रेः पृथङ् मुत्वं के धिदिच्छन्ति लन्त्वत् ।

के चिदन्त्यसदेशस्य नेत्येके ऽसौर्हं दृश्यते ॥

यैरेरिति सकारस्य प्रतिषेधः क्लृप्ते अनन्त्यधिकारेन्त्यसदेशस्येति च परिभाषा नाश्रीयते तेषामुभयोरपि ह्रस्वेन भवितव्यम् । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्च इति । यथा चलीकृष्यनइति लत्वम् । ये तु परिभाषामाश्रयन्ति तेषामन्त्यसदेशस्यैव भवितव्यम् । अदमुयङ् । अदमुयञ्चौ । अदमुयञ्च इति । येषां तु त्यदाश्रयविषय एव मुत्वेन भवितव्यमिति दर्शनं तेषामत्र न भवितव्यम् । अदद्वयङ् । अदद्वयञ्चौ । अदद्वयञ्च इति । दादिति किम् । अतोन्त्यस्य मा भूत् । अमुया । अमुयोः ॥

एत ईद्वहुवचने ॥ ८१ ॥

अदमो दकारादुत्तरस्य एकारस्य ईकारादेशो भवति दकारश्च च मकारः बहुवचने बहूनामर्थानामुक्तौ । अमी । अमीभिः । अमीभ्यः । अमीषाम् । अमीषु । बहुवचनइत्यर्थनिर्देशाय, पारिभाषिकस्य हि बहुवचनस्य ग्रहणे ऽमी इत्यत्र न स्यात् ॥

वाक्यस्य टेः स्तुत उदात्तः ॥ ८२ ॥

अधिकारोयम् । वाक्यस्य टेरिति पून इति च उदात्त इति च एतन्नयमप्यधिकृतं वेदिनव्यमापादपरिसमाप्ते, र्यदित ऊर्ध्वमनुकृमिष्यामो व् वाक्यस्य टेः पून उदात्त इत्येवं तद्वेदितव्यम् । घट्यति । प्रत्यभिवादे ऽशूद्रे । अभिवादये देवदत्ताहं, भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । पदाधिका-
रोनुवर्त्ततएव । वाक्यग्रहणमनन्त्यस्य पदस्य स्तुतिवृत्त्यर्थम् । टियहणं व्यञ्जनान्तस्यापि टेरचः स्तुतो यथा स्यात् । अग्निचि ३ इति ॥

प्रत्यभिवादे ऽशूद्रे ॥ ८३ ॥

प्रत्यभिवादेो नाम यदत्राभिवाद्यमानो गुरुराशिषं प्रयुङ्क्ते तत्रा-
शूद्रविषये यदुक्तं वर्त्तने तस्य टेः स्तुत उदात्तो भवति । अभिवादये देवदत्ताहं, भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । आशूद्रइति किम् । अभिवादये

तुषजकोहं, भो आयुष्मानेधि तुषजक ॥ स्त्रियामपि प्रतिषेधो वक्त-
व्यः ॥ * ॥ अभिवादये गार्ग्यहं, भो आयुष्मती भवं गार्गि । असू-
यकेपि के चित् प्रतिषेधमिच्छन्ति । अभिवादये स्यात्पहं भोः । आयुष्मा-
नेधि स्यालित् । यावच्च तस्यासूयकत्वं न ज्ञायते तावदेव प्रत्यभि-
वादवाक्यम् । तस्मिंस्त्वसूयकत्वेन निर्ज्ञाति प्रत्यभिवाद एव नास्ति
कुतः प्लुतः । तथा ह्युक्तम्, असूयकस्त्वं जाल्म न त्वं प्रत्यभिवादनमर्हसि ।
भिद्वस्व वृषल स्यालित्चिति ॥ अभिवादवाक्ये यत् संकीर्त्तनं नाम गोत्रं
वा तद् यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्र प्लुत इष्यते ॥ इह न भवति ।
देवदत्त ऋशल्यसि । देवदत्त आयुष्मानेधीति ॥ भो राजन्यविशां वेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ भो अभिवादये देवदत्तेहम्, आयुष्मानेधि देवदत्त भोः ३ ।
आयुष्मानेधि देवदत्त भोः । राजन्य । अभिवादये इन्द्रवर्महं भोः ।
आयुष्मानेधीन्द्रवर्म ३ न् । आयुष्मानेधीन्द्रवर्मन् । विश् । अभिवादये
इन्द्रपालितोहं भोः । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ । आयुष्मानेधीन्द्र-
पालित ॥

दूराद्भूते च ॥ ८४ ॥

दूराद्भूते यद्वाक्यं वक्तैते तस्य टेः प्लुतो भवति स चोदात्तः ।
आह्वानं हूतं शब्देन सम्बोधनम् । आगच्छ भो, माणवक देवदत्त ३ ।
आगच्छ भो माणवक यजदत्त ३ । दूरं यद्यप्यपेताभेदादनवस्थितं तथापि
हूतापेत्वं यत्तदाश्रीयते इति यत्र प्राकृतात्प्रयत्नाद्यवशिषे आश्रीयमाणे
शब्दः श्रूयते तद्गूरम् । हूतग्रहणं च सम्बोधनमात्रोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् ।
तेन यत्राप्याह्वानं नास्ति तत्रापि प्लुतिर्भवति । सक्तून्येव देवदत्त ३ ।
पलायत्वं देवदत्त ३ इति ॥ अस्याश्च प्लुतेरेकश्रुत्या समावेश इष्यते ॥
दूरादिति किम् । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ॥ दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते
यत्र सम्बोधनपदं भवति तत्रायं प्लुत इष्यते ॥ तिनेह न भवति । देवदत्त
आगच्छ * ॥

* दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यत्रेत्यारभ्य देवदत्त आगच्छेत्यन्तं पुस्तकान्तरे
नास्ति ।

हैह्येप्रयोगे हैहयोः ॥ ८५ ॥

हैह्येप्रयोगे दूरादुते यद्वाक्यं वर्त्तते तत्र हैहयोरेव प्रुतो भवति ।
है ३ देवदत्त । देवदत्त है ३ । है ३ देवदत्त । देवदत्त है ३ । पुनर्है
हयोर्बहणमन्त्रन्ययोरपि यथा स्यात् ॥

गुरोरन्तोनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ ८६ ॥

प्रत्यभिवादे, ऽशूद्रइत्येवमादिना यः प्रुतो विहितस्तस्यैवायं स्या-
निविशेष उच्यते । ञकारवर्जितस्य गुरोरनन्त्यस्यापिशब्दादन्यस्यापि
टेरेकैकस्य सम्बोधने वर्त्तमानस्य प्रुतो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन ।
देवदत्त । देवदत्त । देवदत्त । यज्ञदत्त । यज्ञदत्त । यज्ञ-
दत्त । गुरोरिति किम् । ञकारात्परस्य मा भूत् । अनृत इति किम् ।
कृष्णमिञ्च । कृष्णमिञ्च । एकैकयहणं पर्यायार्थम् । प्राचर्त्तमिति यहणं
विकल्पार्थम् । आयुष्मानेधि देवदत्त । तदनेन यदेतदुच्यते सर्व एव प्रुतः
साहसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्य इति तदुपपन्नं भवति ॥

ओमभ्यादाने ॥ ८७ ॥

अभ्यादानं प्रारम्भः । तत्र य ओमशब्दः तस्य प्रुतो भवति । ओ-
म् अग्निमीळि पुरोहितम् । अभ्यादानइति किम् । ओमित्येतद्वरमु-
द्गीथमुपासीत ॥

ये यज्ञकर्मणि ॥ ८८ ॥

ये इत्येतस्य यज्ञकर्मणि प्रुतो भवति । ये ३ यज्ञामहे । यज्ञक-
र्मणीति किम् । ये यज्ञामहइति पञ्चावरमिति स्वाध्यायकाले मा
भूत् ॥ ये यज्ञामहइत्यत्रैवायं प्रुत इष्यते ॥ इह हि न भवति । ये देवा-
सां दिव्येकादशस्य इति ॥

प्रणवष्टेः ॥ ८९ ॥

यज्ञकर्मणीति वर्त्तते । यज्ञकर्मणि टेः प्रणव आदेशो भवति ।
क एष प्रणवो नाम पादस्य वाट्टुर्चस्य वान्त्यमत्तरमुपसंहृत्य तदाद्वर-
शेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोकारमोङ्कणं वा विदधति तं प्रणवमित्याचक्षते ।

अकार्षे हि३ । अकार्षे हि । अलाशीः केदारं देवदत्त । अलाविषं
हि३ । अलाविषं हि । पृष्टप्रतिवचनइति किम् । कटं करिष्यति हि ।
इरिति किम् । करोमि ननु ॥

निगृह्यानुयोगे च ॥ ८४ ॥

स्वमतात्प्रत्यावर्तनं नियहः । अनुयोगस्तस्य मतस्याविष्करणम् ।
तत्र निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यं वर्तते तस्य टेः पुतो भवति विभाषा । अ-
नित्यः शब्द इति केन चित्प्रतिज्ञातं तमुपालिप्सुरूपपत्तिभिर्निगृह्य सा-
भ्यसूयमनुयुङ्क्ते । अनित्यः शब्द इत्यात्य ३ । अनित्यः शब्द, इत्यात्य ।
अद्य आद्यमित्यात्य ३ । अद्य आद्यमित्यात्य । अद्यामावास्येत्यात्य ३ । अ-
द्यामावास्येत्यात्य । अद्य अमावास्येत्येवं वादी युक्त्या प्रच्याय स्वम-
तादेवमनुयुज्यते ॥

आग्नेडितं भर्त्सने ॥ ८५ ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्येति भर्त्सने द्विवचनमुक्तं तस्याग्नेडितं पृथते ।
चौरचौर ३, वृषलवृषल ३, दस्योदस्यो ३, घातयिष्यामि त्वा बन्धयि-
ष्यामि त्वा ॥ भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चौर ३ चौर । चौर
चौर ३ । तदर्थमाग्नेडितग्रहणं द्विरुक्तापलवणार्थं वर्णयन्ति ॥

अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ ८६ ॥

अङ्गइत्यनेन युक्तं तिङन्तमाकाङ्क्षं भर्त्सने पृथते । अङ्ग क्रुज ३ । अङ्ग
न्याहर ३ । इदानीं ज्ञाम्यसि जाल्म । तिङ्ङिति किम् । अङ्ग, देवदत्त
मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षं मति किम् । अङ्ग पत्रं । नैतदपरमाकाङ्क्षति ।
भर्त्सने इत्येव । अङ्गाधीष्व ओदनं ते दास्यामि ॥

विचार्यमाणानाम् ॥ ८७ ॥

प्रमाणेन वस्तुपरीक्षणं विचारः । तस्य विषये विचार्यमाणानां
वाक्यानां टेः पुतो भवति । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । हेतव्यं वे

तव्यमिति विचार्यते । तिष्ठेदूप ३ इ । अनुपहरेदूप ३ इ । यूपे
 छेदूपे अनुपहरेदिति विचार्यते ॥

पूर्वं तु भाषायाम् ॥ ९८ ॥

भाषायां विषये विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्रवते । 'अहिर्नु ३' ।
 जुर्नु । लोष्टो नु ३ । कपोतो नु * । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् । इह भाषा-
 णात्पूर्वयोगशक्यत्वासि विज्ञायते ॥

प्रतिश्रवणे च ॥ ९९ ॥

प्रतिश्रवणमभ्युपगमः प्रतिज्ञानम् । श्रवणाभिमुख्यं च तत्राविशेषा-
 र्वस्य ग्रहणम् । प्रतिश्रवणे यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्रुतो भवति ।
 देहि भोः; 'अहं ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । देवदत्त
 : किंमात्य ३ ॥

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ १०० ॥

अनुदात्तः प्रुतो भवति प्रश्नान्ते अभिपूजिते च † । अगम ३ः पूर्वा-
 यामाश्नु अग्निभूत ३ इ । पटा ३ उ । अग्निभूते पटो इत्येतयोः
 नान्ते 'वर्त्तमानयोरनुदात्तः प्रुतो भवति । अगम इत्येवमादीनां तु
 न्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति स्वरितः प्रुतो भवति । अभिपूजिते ।
 भिनः खल्वसि माणवक ३ ॥

चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ १०१ ॥

अनुदात्तमिति वर्त्तते । चिदित्येतस्मिन्निपाते उपमार्थे प्रयुज्यमाने
 क्यस्य टेरनुदात्तः प्रुतो भवति । प्रुतोऽप्यत्र विधीयते न गुणमात्रम् । अग्नि-
 द्वाया ३ त् । राजचिद्वायात् ३ । अग्निरिव भायात् । राजेव भायादि-

* स्थानुर्नु ३ । पुरुषो नु ३ । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† नानेन प्रुतो विधीयते किं तु दूराद्धृतादिषु विहितस्यानन्त्यस्यापि प्रश्ना-
 नयोरिति स्वरितप्रुतस्यानुदात्तत्वं गुणमात्रं विधीयते इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

त्यर्थः । उपमार्थे इति किम् । कथं चिदाहुः । प्रयुज्यमान इति किम् ।
अग्निर्माणवको भायात् ॥

उपरिस्विदासीदिति च ॥ १०२ ॥

अनुदात्तमिति वर्त्तते । उपरिस्विदासीत्येतस्य टेनुदात्तः प्रुतो
भवति । अधः स्विदासी इत् । उपरि स्विदासी इत् । अधः स्विदासी-
दित्यत्र विचार्यमाणानामित्युदात्तः प्रुतः । उपरिस्विदासीदित्यत्र तु अने-
नानुदात्तः ॥

स्वरितमाग्नेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥

स्वरितः प्रुतो भवति आग्नेडिते परतः असूयायां संमती कोपे
कुत्सने च गम्यमाने । वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्स-
नेष्विति द्विवचनमुक्तं तत्रायं प्रुतविधिः । असूयायां तावत् । माणवक इ
माणवक । अभिरूपक इ अभिरूपक रिक्तं तत्राभिरूप्यम् । संमती ।
माणवक इ माणवक अभिरूपक इ अभिरूपक शोभनः खल्वसि । कोपे ।
माणवक इ माणवक अविनीतक इ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि ज्ञात्म ।
कुत्सने । शाक्तीक इ शाक्तीक याष्टीक इ याष्टीक रिक्ता ते शक्तिः ॥ असूया-
दिषु वावचनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ माणवक माणवक्येवमाद्यपि यद्य स्यात् ॥

क्षियाशीः प्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ॥ १०४ ॥

स्वरित इति वर्त्तते । क्षिया आचारभेदः । आशीः प्रार्थनावि-
शेषः । शब्देन व्यापारणं प्रैषः । एतेषु गम्यमानेषु तिङन्तमाकाङ्क्षं यत्स्य
स्वरितः प्रुतो भवति । आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं तिङन्तमुत्तरपदमाकाङ्क्षती-
त्यर्थः । क्षियायां तावत् । स्वयं रथेन याति इ उपाध्यायं पदातिं गमय-
तीति । स्वयं आदानं ह भुङ्क्ते उपाध्यायं सक्तून्याययति । पूर्वमत्र तिङ-
न्तमुत्तरमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्षं भवति । आशिषि । सुतांश्च लप्सीष्ट इ
धनं च तात । कृन्दाध्येपीष्ट इ व्याकरणं च, भद्र । प्रैषे । कटं कुरु इ
यामं च गच्छ । यवान् लुनीहि इ सक्तूंश्च पिब । आकाङ्क्षमिति किम् ।
दीर्घं ते आयुरस्तु । अग्नीन्विहर ॥

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ १०५ ॥

पदस्येति वर्त्तते स्वरितमिति च । अनन्त्यस्यापि अनन्त्यस्यापि पद-
स्य टेः प्रुतो भवति प्रश्ने आख्याने च । आगम ३ः पूर्वा ३ न्यामा ३ न् ।
अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । सर्वेषामेव पदानामेष स्वरितः प्रुतः । अनन्त्यस्य
अनुदात्तप्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति । अनुदात्तापि पत्ते भवति । आख्याने ।
आगम ३ः पूर्वा ३ न्यामा ३ न्भोः ३ ॥

सुतावैच इदुतौ ॥ १०६ ॥

दूरदृतादिषु प्रुतो विहितः तत्र ऐचः प्रुतप्रसङ्गे तदवयवभूतावि-
दुतौ प्रुतौ । ऐ ३ तिकायन । औ ३ पगव । अत्र यदेवर्णवर्णयोरव-
र्णस्य च समविभागस्तदा इदुतौ द्विमात्रावनेन प्रुतौ क्रियते । प्रुताविर्ति
हि क्रियानिमित्तेऽयं व्यपदेशः इदुतौ प्रुवेते वृद्धि गच्छत इत्यर्थः । तावती
च स प्रुतिर्भवति । यथा तावचौ त्रिमात्रौ संपद्येते । यदा त्वर्द्धमात्रा-
वर्णस्याध्यर्द्धमात्रा इवर्णावर्णयोस्तदा तावर्द्धवृत्तीयमात्रौ क्रियेते इति ।
भाष्ये तूक्तमिष्यते चतुर्मात्रः प्रुत इति । तत्कथं, समप्रविभागपत्ते इदु-
त्तारनेन त्रिमात्रः प्रुतो विधीयते ॥

एचेऽप्रगृह्यास्यादुराङ्गते पूर्वस्याङ्गस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ १०७ ॥

एधा ऽप्रगृह्यादुराङ्गते प्रुतविषयस्याहुंस्याकार आदेगे भवति
स च प्रुतः उत्तरस्येकारोकारावादेशौ भवतः । विषयपरिगणनं कर्त्तव्यम् ॥
प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादाज्यान्तेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥
प्रश्नान्ते । आगम ३ः पूर्वा ३ न्यामा ३ न् अग्निभूता ३ इ । पटा ३ उ । अभिपूजिते ।
भद्रं करोषि माणवक ३ अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । विचार्यमाणे । हो-
तव्यं दीक्षितस्य गृह ३ इ । प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेधि अग्निभूत ३ इ ।
पट ३ उ । याज्यान्ते । उवाचाय वशाचाय सोमपृष्ठाय वेधमे । स्तोमैर्विधे-
माणव ३ इ । सोयमाकारः प्रुतो यथाविषयमुदात्तो ऽनुदात्तः स्वरितो
वेदितव्यः । इदुतौ पुनह्दात्तावैव भवतौ । परिगणनं किम् । विष्णुभूते

विष्णुभूते घातयिष्यामि त्वा । आगच्छ भो माणवक विष्णुभूते । परिग-
याने च सत्यदूरादृतइति न वक्तव्यम् । पदात्पहणं तु कर्त्तव्यम् । इह
मा भूत् । भद्रं करोमि गौरिति । अग्रष्टस्येति किम् । शाभने खलु
स्यःखद्वे ॥ आमन्त्रिते क्वन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्न३, इ
पर्वोव३ ॥

तयोर्ध्वावचि संहितायोम् ॥ १०८ ॥

तयोरिदुंतोयकारवकारादेशौ भवतो ऽचि संहितायां विषये ।
संहितायामित्येतच्चाधिक्रामिन उत्तरमाध्यायपरिसमाप्तैर्यदुक्त्यामः संहि-
तायामित्येवं तद्वेदितव्यम् । अग्ना३वाशा । पटा३वाशा । अग्ना३-
यिन्द्रम् । पटा३वुदक्रम् । अवीति किम् । अग्ना३इ । पटा३उ । संहिता-
यामिति किम् । अग्ना३इ इन्द्रम् । पटा३उ उदक्रम् । इदुंतोरसिदुत्वा-
दिको यणचीनि न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । अथापि कथं चित्तयोः सिद्धुत्व
स्यादेवमपि सवर्णदीर्घत्वनिवृत्त्यर्थं शाकलदीर्घत्वर्थं च वक्तव्यमेतत् ।
अथापि तच्चिवृत्त्यर्थं यवान्तरमस्ति तथापि यणस्वरनिवृत्त्यर्थमिदमार-
भ्यते । यणादेशस्यासिद्धुत्वाद् उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येव
स्वरोऽन भवति ॥

किं तु यणा भवतीह न सिद्धुं ख्याविदुंतोर्यदयं विदधानि ।
तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्तौ ॥
इत्तु यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् ।
तेन तयोश्च न शाकलदीर्घो यणस्वरबाधनमेव तु हेतुः ॥
॥ इति काशिकायां वृत्तौ अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

मनुवसो रु संवुद्धो क्वन्दसि ॥ १ ॥

संहितायामिति वर्त्तते । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य इति

त्ययमादेशो भवति शम्बुद्धौ परतः कृन्दसि विषये । मत्वन्तस्य तावत् ।
 इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिनं त्वा । मरुतोस्य सन्ति,
 हरयोस्य सन्ति, इति मत्पु । सुप्रमोहंरुड्यादिलोपे संयोगान्तस्य लोपे च
 कृते नकारस्य र्भवति । वस्वन्तस्य खत्वपि । मीद्वुस्तोकाय तनयाय ।
 इन्द्र साहूः । कसोर्निपातनं दाश्वान् साव्हानिति । मतुवसोरिति किम् ।
 ब्रह्मन्स्तोष्यामः । संबुद्धाविति, किम् । य एवं विद्वानग्निमाधत्ते । कृन्द-
 सीति किम् । हे गामन् । हे पपिवन् ॥ वन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
 यस्त्वायभत् वसुना प्रातरित्वः । इणः प्रातः पूर्वस्य कृन्दसि क्विप् ॥ वि-
 भाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य ॥ * ॥ कृन्दसि भाषायां च भवद्
 भगवद् अघवद् इत्येतेषां विभाषा र्वक्तव्यो ऽवशब्दस्य च ओकारादेशः ।
 सामान्येन कृन्दसि भाषायां चेटं वचनम् । भवत् । हे भोः । हे भवन् ।
 भगवद् । हे भगोः । हे भगवन् । अघवत् । हे अघोः । हे अघवन् ।
 निपातन्विज्ञानाद्वा सिद्धम् । अथ वा भोइत्येवमादयो निपाता द्रष्टव्याः ।
 असंबुद्धावपि द्विवचनबहुवचनयोरपि दृश्यन्ते । भो देवदत्तयज्ञदत्तौ ।
 भो देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राः । तथा स्त्रियामपि च दृश्यन्ते । भो ब्रा-
 ह्मणि । संहिताधिकार उत्तरत्रोपयुज्यते यत्र भिन्नपदस्यौ निमित्तनिमि-
 त्तिनौ । नश्कव्यप्रशानिति * ॥

अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ २ ॥

अधिकारोयम् । इत उत्तरं यस्य स्थाने र्विधीयते ततः पूर्वस्य
 तु वर्णस्य वाऽनुनासिको भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वम-
 नुक्रमिष्यामस्तत्र । वक्ष्यति । समः सुटि । संस्कर्त्ता । संस्कर्त्तुम् । संस्कर्त्त-
 व्यम् । अत्रयद्वयं ह्या सह संनियोगप्रतिपत्त्यर्थम् । अधिकारपरिमाणा-
 परियहे हि सति ठो ठे लोप इत्यत्रापि पूर्वस्थानुनासिक आशङ्क्येत ॥

* संहिताधिकार उत्तरत्रेत्यत्र आरभ्य नश्कव्यप्रशानित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे
 नीति ।

आतोऽटि नित्यम् ॥ ३ ॥

आटि परतो रोः पूर्वस्याकारस्य स्थाने नित्यमनुनासिकादेशो भवति । दीर्घादटि समानपादइति स्त्वं वक्ष्यति । ततः पूर्वस्यातो ऽनुनासिकविकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । महां असि । महां इन्द्रे य आजसा । देवां अच्चादीव्यत् । के चिदनुस्वारमधीयते । स च्छान्दसो व्यत्ययो द्रष्टव्यः । आत इति किम् । ये वा वनस्पतीरनु । अटीति किम् । भवांश्चरति । भवांश्छादयति । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् * ॥

अनुनासिकात्परो ऽनुस्वारः ॥ ४ ॥

अन्यशब्देनाध्याहर्त्तव्यः । तदपेक्षया चैयमनुनासिकादिति पञ्चमी । अनुनासिकादन्यो यो वर्णः रोः पूर्वः यस्यानुनासिको न विहितस्ततः परो ऽनुस्वार आगमो भवति । वक्ष्यति । समः सुटि । संस्कर्त्ता । संस्कर्त्तव्यम् । पुमः खय्यम्परे । पुंस्कामा । नश्छव्यप्रशान् । भवांश्चरति । के चित्तु परशब्दमेवान्यार्थं वर्णयन्ति । अनुनासिकात्परो ऽनुनासिकादन्योऽनुस्वारो भवति । यस्मिन्यत्रे ऽनुनासिको नास्ति तत्रानुस्वारागमो भवति । स तु कस्यागमो भवति रोः पूर्वस्यैवेति वर्त्तते व्याख्यानादादेशो न भवति ॥

समः सुटि ॥ ५ ॥

वर्त्तते । सम इत्येतस्य र्भवेति सुटि परतः संहितायां विषये । संस्कर्त्ता । संस्कर्त्तम् । संस्कर्त्तव्यम् । संस्कर्त्ता । संस्कर्त्तम् । संस्कर्त्तव्यम् । अत्र रोर्विसर्जनीये कृते वा शरीति पत्ने विसर्जनीय एव प्राप्नोति । व्यवस्थितविभाषा द्रष्टव्या । तेनात्र नित्यं सकार एव भवति । अस्मिन्नेव सूत्रे सकारादेशो वा निर्द्दिश्यते । समः सुटीति द्विसकारको निर्द्देशः । सम इति किम् । उपस्कर्त्ता । सुटीति किम् । संकृतिः । कश्चिदाह ॥ संपुंस्कानां सो वृत्तव्यः ॥ * ॥ हविषो ह्यनिष्टप्रसङ्गः । संपुंस्कामा । कांस्कानिति ॥

* नित्यग्रहणं नियमाशङ्कापरिहारार्थमिति पाठः पुस्तकाक्षरे ।

• पुमः खय्यभ्यरे ॥ ६ ॥

पुमित्येतस्य हर्भञ्जति अम्यरे खयि परतः । पुँस्कामा । पुंस्कामा ।
 पुँस्युत्रः । पुँक्षुत्रः । पुँस्फलम् । पुँस्फलम् । पुँश्चली । पुँश्चली । पुँस्का-
 म्नेत्यत्र विसर्जनीयस्य कुप्वाः षकषुषौ चेति प्राप्नोति । तस्मादत्र मकार एवा-
 देशो वक्तव्यः । द्विसकारकनिर्देशपत्रे तु पूर्वस्मादेव सूत्रात्स इत्यनुव-
 र्त्तते । इत्वं त्वनुवर्त्तमानमपि तात्राभिसंश्रध्यते । संश्रयानुवृत्तिस्तस्येति ।
 खयीमि किम् । पुंदाःमः । पुंगवः । अम्यरइति किम् । पुंतीरः । पुंतुरः ।
 परयहणं किम् । पुमाख्यः । पुमाचरः ॥

नञ्कृव्यप्रशान् ॥ ७ ॥

अम्यरइति वर्त्तते । नकारान्तस्य पदस्य प्रशान्वर्जितस्य हर्भञ्ज-
 म्यरे क्वि परतः । भवांश्कादयति २ । भवांश्चिनेति २ । भवष्टीकते
 २ । भवांस्तगति २ । क्वीति किम् । भवान्करेति । अग्रश निति किम् ।
 प्रशाङ्कादयति । प्रशान् चिनेति । अम्यरइत्येव । भवान्त्सरकः ॥

उभयथर्त्तु ॥ ८ ॥

पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्पः क्रियते । नकारान्तस्य पदस्य क्वि
 परतः अम्यरे उभयथा ऋत्तु भवति । सर्वा नकरो वा । तस्मिंस्त्वा
 दधाति । तस्मिन्त्वा दधाति । ऋत्विति किम् । तांस्त्वं खाद सुखा-
 दितान् ॥

दीर्घादटि समानपादे ॥ ९ ॥

न इत्यनुवर्त्तते । दीर्घादुत्तरस्य पदान्तस्य नकारस्य हर्भञ्जत्यटि
 परतस्तौ चेविमित्तिनिमित्तिनौ समानपादे भवतः । ऋत्विति प्रकृतत्वाद्
 ऋत्पाद इह एष्यते । परिधीं रति । देवां अच्चादीव्यत् । महां इन्द्रो
 य भोजसा । दीर्घादिति किम् । अहन्नहिम् । अटीति किम् । इभ्यान्त्त्रि-
 यान् । समानपादइति किम् । यातुधानानुपसृशः । उभयथेत्येव । आ-
 दित्यान् हवामहे ॥

नृन्पे ॥ १० ॥

नृनिव्येतस्य नकारस्य र्भवति पशब्दे परतः । अकारउच्चार-
णार्थः । नृःपाहि । नृःपाहि । नृःप्रीणीहि । नृःप्रणीहि । पइति किम् ।
नृःभोजयति । उभयथेत्यपि के चिदनुवर्त्तयन्ति । नृन्पाहीत्यपि यथा-
स्यात् ॥

स्वतवान्यायौ ॥ ११ ॥

स्वतवानिव्येतस्य नकारस्य र्भवति पायुशब्दे परतः । स्वतवाः
पायुरग्ने ॥

कानाम्नेडिते ॥ १२ ॥

कानिव्येतस्य नकारस्य र्भवति आम्नेडिते परतः । कांस्कानाम-
न्त्रयते । कांस्कान्भोजयति । अस्य कस्कादिषु पाठो द्रष्टव्यः । तेन
कुष्योः क्कूपौ चेति न भवति । समः सुटीत्यतो वा सकारोऽनुवर्त्तते स
एवात्र विधीयते । पूर्वेषु योगेषु संवन्धानुवृत्त्या गतस्य रोरत्रानभिसंभ्रन्त्यः ।
अम्नेडितइति किम् । कान् कान्पश्यति । एकोत्र कुत्सायाम् ॥

ढे ढे लोपः ॥ १३ ॥

ठकारस्य ठकारे लोपो भवति । सत्यपि यदाधिकारे तस्यासं-
भवादपदान्तस्य ठकारस्यायं लोपो विज्ञायते । लीठम् । उपंगूठम् ।
ष्टुत्वस्यात्र सिद्धुत्वमाश्रयाद् द्रष्टव्यम् । श्वलिङ्गोक्तइत्यत्र तु जश्चवे कृते
कार्ये नास्तीति लोपाभावः । न च ठलोपो जश्चवापवादो विज्ञातुं
शक्यते । तस्य हि लीठादिर्विषयः संभवति । तत्र हि श्रुतिकृतमानन्त-
र्यमस्ति शास्त्रकृतं तु यदा नानन्तर्ये ष्टुत्वस्यासिद्धुत्वेन प्राप्तं तर्हि सूत्र-
करणासामर्थ्याद्वाध्यते । श्वलिङ्गोक्तइत्यत्र तु न श्रुतिकृतमानन्तर्ये न शा-
स्त्रकृतमिति अविषयोऽयं ठलोपस्य ॥

रो रि ॥ १४ ॥

रेफस्यं रेफे परते लोपो भवति । नीरक्तम् । दूरक्तम् । आनीरथः ।
इन्द्र रथः । पुना रक्तं वासः । प्राता राजक्रयः । पदस्येत्यत्र विशेषणम् ॥

बष्ठी तेन पदान्तस्यापि रेफस्य लोपो भवति । कर्ध्वरेजर्घाः । पास्यद्वैर-
पास्याः इति ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥

र इति वर्त्तते । रेफान्तस्य पदस्य खरि परतो ऽवसाने च विसर्ज-
नीयादेशो भवति । वृत्तश्छादयति । वृत्तश्छादयति । वृत्तस्तरति । वृत्त-
स्तरति * । अवसाने । वृत्तः । वृत्तः । खरवसानयोरिति किम् । अग्निर्न-
यति । वायुर्नयति । इह नृकुट्यां भवः, नार्कुटः । नृपतिरपत्यं नार्पत्य इति ।
वृद्धैर्बहिरङ्गलक्षणत्वात्तदाश्रयस्य रेफस्यासिद्धं बहिरङ्गमित्यसिद्धत्वाद्द्विसर्ज-
नीयो न भवति ॥

रोः सुपि ॥ १६ ॥

ह इत्येतस्य रेफस्य सुपि परतो विसर्जनीयादेशो भवति । पयः-
सु । सर्षिःषु । यशःसु । सुपीति सप्तमीबहुवचनं वृहते । सिद्धे सत्या-
रम्भा नियमार्थः । रोरेव सुपि विसर्जनीयादेशो नात्यस्य । गीर्षु । धूर्षु ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य योशि ॥ १७ ॥

भो भगो अघो इत्येवंपूर्वस्य अवर्णपूर्वस्य च रो रेफस्य यकारादेशो
भवति अशि परतः । भो अत्र । भगो अत्र । अघो अत्र । भो ददाति ।
भगो ददाति । अघो ददाति । अवर्णपूर्वस्य । क आस्ते । क्य आस्ते ।
ब्राह्मणा ददति । पुरुषा ददति । भोभगोअघोअपूर्वस्येति किम् । अ-
ग्निरत्र । वायुरत्र । अश्वहणं किम् । वृत्तः । वृत्तः । नैतदस्ति । संहिता
यामित्यनुवर्त्तते । तर्हि अश्वहणमुत्तरार्थम् । हलि सर्वेषामित्ययं लोपो ऽर्शि
हलि यथा स्यात् । इह मा भूत् । वृत्तं वृश्चतीति वृत्तवृत्, तमाचष्टे यः स
वृत्तवयति । वृत्तवयतेरप्रत्ययः, वृत्तव् करोति । अथ तत्रैव अश्वहणं कस्मान्
न ह्यतम् । उत्तरार्थम् । मोनुस्वार इति हल्मात्रे यथा स्यात् । व्योर्लघुप्रयत्नतरः
शाकटायनस्य लोपः शाकल्यस्येत्येतच्च वृत्तव् करोतीत्यत्र मा भूदित्य-
श्वहणम् । रोरित्येष । प्रातरत्र । पुनरत्र ॥

* वृत्तश्चिनोति । वृत्तश्चिनोति । वृत्तष्ठीकते । वृत्तष्ठीकते । इत्यधिकं पुस्त-
कान्ते ।

“अत्रापि : अत्रापि न तदेव प्रथमं वृत्तं इति ।
० अत्रापि (१) इति श्रुत्याश्चिन्नात्पदान्तरादिना वृत्तं ॥ इति (१) अत्रापि (१) ॥

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥

वकारयकारयोर्भोभगोअघोअवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्लघुप्रयत्नतर आ-
देशो भवति अशि परतः शकटायनस्याचार्यस्य मतेन । भगोयत्र । अघो-
यत्र । क आस्ते । कयास्ते । अस्मायुदुर । अस्मा उदुर । असावादित्यः ।
असा आदित्यः । द्वावत्र । द्वा अत्र । द्वाधानय । द्वा आमय । लघुप्र-
यत्नतरत्वमुच्चारणे स्थानकरणशैथिल्यम् । स्थानं ताल्वादि । करणं जिह्वा-
मूलादि । तयोस्त्वीरणे शैथिल्यं मन्दप्रयत्नता ॥

लोपः शाकल्यस्य ॥ १९ ॥

वकारयकारयोः पदान्तयोरवर्णपूर्वयोर्लोपो भवति शाकल्यस्याचा-
र्यस्य मतेनाशि परतः । क आस्ते । कयास्ते । काक आस्ते । काकया-
स्ते । अस्मा उदुर । अस्मायुदुर । द्वावत्र । द्वा अत्र । असावादित्यः ।
असा आदित्यः । शाकल्यग्रहणं विभाषार्थम् । तेन यदाग्रि लघुप्रयत्नतरो
न भवत्यादेशस्तदापि व्योः पत्ते अवर्णं भवति ॥

ओतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥

ओकारादुत्तरस्य यकारस्य लोपो भवति गार्ग्यस्याचार्यस्य मतेन
अशि परतः । भो अत्र । भगो अत्र । भो इदम् । भगो इदम् । निस्त्यार्यो-
यमारम्भः । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । योयमलघुप्रयत्नस्य विकल्पेन लोपः
क्रियते सोनेन निवर्त्यते । लघुप्रयत्नतरस्तु भवत्येव यकारः । भो अत्र ।
भोयत्र । भगो अत्र । भगोयत्र । अघो अत्र । अघोयत्र । के चित्तु सर्वमेव
यकारमत्र नेच्छन्ति ॥

उञि च पदे ॥ २१ ॥

अवर्णपूर्वयोः व्योः पादान्तयोर्लोपो भवति उञि च पदे परतः ।
स उ एकविंशतिः । स उ एकाग्निः । पदइति किम् । तन्त्र-उतं, तन्त्र-
युतम् । वेजः संप्रसारणे कृते उञिति भूतपूर्वेषु अकारेण शक्यते प्रतिप-
त्तुमिति । अथ उञित्येकं रूपो निपातः प्रतिपदोक्तो ऽस्ति तदा लाघ-
णिकत्वाद्देजादेशस्य ग्रहणमिह नास्ति उत्तरार्थे पदग्रहणं क्रियते ॥

हलि सर्वेषाम् ॥ २२ ॥

हलि परतो भोभगोऋघोऋपूर्वस्य यकारस्य पदान्तस्य लोपो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन । भो हसति । भगो हसति । ऋघो हसति । भो याति । भगो याति । ऋघो याति । वृत्ता हसन्ति । सर्वेषांयद्गुणं शक्तिटाधनस्यापि लोपो यथा स्यात्, लघुप्रयत्नतरो मा भूदिति ॥

मो ऽनुस्वारः ॥ २३ ॥

मकारस्य पदान्तस्यानुस्वार आदेशो भवति हलि परतः । कुण्डं हसति । वनं हसति । कुण्डं याति । हलीत्येव । त्वमत्र । किमत्र । पदान्तस्येत्येव । गम्यते । रम्यते ॥

नश्चापदान्तस्य भ्रल्लि ॥ २४ ॥

नाकारस्य मकारस्य चापदान्तस्यानुस्वारादेशो भवति भ्रलि परतः । पर्यासि । यशांसि । सर्पांसि । धनूंसि । मकारस्य । आक्रम्यते । आविक्रम्यते । अधिजिगांसते । अपदान्तस्येति किम् । राडन्भुङ्क्त्व । भ्रलीति किम् । रम्यते । गम्यते ॥

मो राजि समः क्वा ॥ २५ ॥

समो मकारस्य मकार आदेशो भवति । राजते क्वाप्रत्ययान्ते परतः । सम्राट् । साम्राज्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम् । राजीति किम् । संयत् । सम इति किम् । किं राट् । क्वाविति किम् । संराजिता । संराजितुम् । संराजितव्यम् ॥

हे मपरे वा ॥ २६ ॥

हकारे मकारपरं परतो मकारस्य वा मकार आदेशो भवति । किं ह्यलयति । किम् ह्यलयति । कथं ह्यलयति । कथम् ह्यलयति ॥ यथलपरे यथला वा ॥ * ॥ यथलपरे हकारे मकारस्य यथला यथासंख्यं वा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं ह्यः । किं ह्यः । किम् ह्यलयति । किं ह्यलयति । किम् ह्यदयति । किं ह्यदयति ॥

नपरे नः ॥ २७ ॥

नकारपरं हे परतः मकारस्य वा नकारादेशो भवति । किन् हुते । किं हुते । कथं हुते । कथन् हुते ॥

ङ्णोः कुक्कुक् शरि ॥ २८ ॥

ङकारणकारयोः पदान्तयोः कुक् टुक् इत्येतावगमौ वा भवतः शरि परतः । प्राङ्क् शेते । प्राङ् शेते । प्राङ्क् षष्ठः । प्राङ् षष्ठः । प्राङ्क् साये । प्राङ् साये । णकारस्य । वण्ट शेते । वण्ट शेते । पूर्वान्तकरणं प्राङ्क् क्तेते इत्यत्र क्त्वार्थम् । शशङ्कोटीति हि पदान्ताङ्क्य इति तद्विज्ञायते । इह मा भूत् । पुरा ऋस्य त्रिष्टपो विरपशिन । प्राङ्क् साय- इत्यत्रापि सात्यदाङ्गोरिति पत्वप्रतिषेधार्थं च । वण्ट साय इत्यत्र च न पदान्ताट्टोरनामिति षुत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

डः सि धुट् ॥ २९ ॥

ङकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारादेः पदस्य वा धुडागमो भवति । श्वलिट्साये । मधुलिट्साये । श्वलिट् साये । मधुलिट् साये । परा- द्विकरणं न पदान्ताट्टोरनामिति षुत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

नश्च ॥ ३० ॥

नकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारस्य वा धुडागमो भवति । भव्य- न्साये । महान्साये । भवान्साये । महान्साये । धुट्श्वस्वस्य चासिद्ध- त्वाच्चञ्च्यप्रशानिति स्त्वं न भवति ॥

शि तुक् ॥ ३१ ॥

नकारस्य पदान्तस्य शकारे परतो वा तुगागमो भवति । भवाञ्- च्छेते । पूर्वान्तकरणं क्त्वार्थम् । यद्भोवं कुर्वञ्छेते इत्यत्र नकारस्यापदा- स्तंस्वाणत्वं प्राप्नोति । तत्र समाधिमाहुः । स्तोः श्चुना श्चुरित्यत्र योग- विभागः क्रियते णत्वप्रतिषेधार्थं, स्तोः श्चुना णकारो न भवतीति । ततः श्चुरिति ॥

वा शरि ॥ ३६ ॥

विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो वा भवति शरि परे । वृत्तः
शेते । पूतः शेते । पूतशेते । वृत्तः षण्डे । वृत्तषण्डे । वृत्तः साये ।
वृत्तसाये ॥ खर्परे शरि वा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ वृत्ता स्यातारः । वृत्ताः
स्यातारः । वृत्तास्यातारः ॥

कुप्त्वो ऋकक्षपौ च ॥ ३७ ॥

कवर्गपवर्गयोः परतो विसर्जनीयस्य यथासंख्यं ऋकक्षप इत्येतावा-
देशौ भवतः, चकाराद्विमर्जनीयश्च । वृत्तं करोति । वृत्तः करोति ।
वृत्तं खनति । वृत्तः खनति । वृत्तं पचति । वृत्तः पचति । वृत्तं
फलति । वृत्तः फलति । कपावुच्चारणार्थौ । जिह्वामूलीयोपध्मानीधावेता-
वादेशौ । विसर्जनीयस्य स इत्येतस्मिन्नाप्राप्ते इदमारभ्यते इत्येतस्य बाधकं,
शर्परे विसर्जनीय इत्येतत्तु न बाध्यते । वासः तौमम् । अद्विः प्सातेम् ।
पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो ऽभावादुत्तरस्येति शर्परे विसर्जनीय इत्ये-
तदेव भवति । के चित्तु एतदर्थं योगविभागं कुर्वन्ति । कुप्त्वोः । शर्प-
रयोः विसर्जनीयस्य विसर्जनीय आदेशो भवति । किमर्थमिदम् । ऋकक्ष-
पौ चेति वक्ष्यति तद्बाधनार्थमिति ॥

सोपदादौ ॥ ३८ ॥

सकार आदेशो भवति विसर्जनीयस्य कुप्त्वारपदाद्योः परतः ।
पाशकल्पककाम्येषु । याप्ये पाशप् । पयस्याशम् * । इषदपरिसमाप्तौ ।
कल्पम् । पयस्कल्पम् । यशस्कल्पम् । प्रागिवात्कः । पयस्कम् । यशस्कम् ।
काम्यञ्च । पयस्काम्यति । यशस्काम्यति । अपदादाविति किम् । पयः
कामयते । पयः पिबति ॥ सोपदादावित्यनव्ययस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥
इह मा भूत् । प्रातःकल्पम् । पुनःकल्पमिति । रोः काम्ये नियमार्थम् ॥ * ॥
रोरेव काम्ये नान्यस्येति नियमार्थं वक्तव्यम् । पयस्काम्यति । यशस्का-

* यशस्याशमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

म्यति । इह मा भूत् । गीःकाम्यति । धूःकाम्यति । उपधानीयस्य कर्षणं परतः सकार आदेशो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किं प्रयोजनमुज्झिरूप-
धानीबोधः पठ्यतइति दर्शने अभ्युद्गः समुद्ग इति यथा स्यात् ॥

इणः षः ॥ ३८ ॥

अपदादाविति वर्त्तते । इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य षकारादेशो भवति कुष्वारपदाभ्योः परतः । पाशकल्पककाम्येषु । पाश । सर्पिष्पाशम् । यजुष्पाशम् । कल्प । सर्पिष्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । क । सर्पिष्कम् । यजुष्कम् । क म्य । सर्पिष्काम्यति । यजुष्काम्यति । अपदादावित्येव । अग्निः करोति । वायुः करोति । अग्निः पचति । वायुः पचति । कुष्वा-
रित्येव । सर्पिस्ते । यजुस्ते । इत उत्तरं स इति इणः ष इति च वर्त्तते तत्र य इणः परो यो विसर्जनीयस्तस्य षकारो भवत्यन्यस्य सकारो भवति ॥

नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ ४० ॥

नमस्पुरस इत्येतयोर्गतिसंज्ञकयोर्विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति कुष्वाः परतः । नमस्कृत्ता । नमस्कृत्तम् । नमस्कृत्तव्यम् । गत्यारिति किम् । पूः पुरौ पुरः करोति ॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥

इकारोपधस्य उकारोपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्य षकार आदेशो भवति कुष्वाः परतः । निर्दुर्बहिराविश्चतुरप्रादुस् । निस् & निष्कृतम् । निष्पीतम् । दुस् । दुष्कृतम् । दुष्पीतम् । बहिस् । बहिष्कृतम् । बहिष्पीतम् । आविस् । आविष्कृतम् । आविष्पीतम् । चतुष्कृतम् । च-
तुष्कपालम् । चतुष्कन्दलम् । चतुष्कलम् । प्रादुष्कृतम् । प्रादुष्पीतम् । अप्रत्ययस्येति किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति । मातुः करोति । पितुः करोति । अत्र रात्सस्येति सकारलोपे कृते रेफस्य यो विसर्जनीय-
स्तस्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् यत्वं प्राप्नोति । कस्कादिषु तु भ्रातृषु च-
इहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तत्वात् यत्त्वप्रतिषेधस्य ॥ एमुमुहुसः प्रतिषेधा-

वक्तव्यः ॥ * ॥ पुंस्कामा । मुहुस् कामा । * नैष्कृत्यम् । द्रौष्कृत्यम् ।
नि ३ ष्कुलम् । दुःष्कुलम् । दुःष्पुरुषः । बहिरङ्गलक्षणयोर्द्विप्लुतयोर-
सिद्धत्वात्पत्वं प्रवर्त्तते ॥

तिरसोन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

तिरसो विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां सकारादेशो भवति कुष्योः परतः ।
तिरस्कृता । तिरस्कृत्वम् । तिरःकर्त्ता । तिरःकर्त्तुम् । तिरःकर्त्तव्यम् ।
गतेरित्येव । तिरः कृत्वा क.एडं गतः ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वर्थे ॥ ४३ ॥

ष इति संबद्ध्यते । द्विस् त्रिस् चतुर इत्येतेषां कृत्वर्थे वर्त्तमानानां
विसर्जनीयस्य प्रकार आदेशो भवति अन्यतरस्यां कुष्योः परतः ।
द्विः करोति । द्विष्करोति । त्रिः करोति । त्रिष्करोति । चतुष्करोति ।
चतुः करोति । द्विः पचति । द्विष्पचति । त्रिः पचति । त्रिष्पचति । चतुः
पचति । चतुष्पचति । कृत्वर्थे इति किम् । चतुष्कपालम् । चतुष्कण्टकम् ।
पूर्वेण नित्यं पत्वं भवति । इदुदुपधस्येत्यस्यानुवृत्तौ सत्यां कृत्वर्थविष-
येण च पदेन विसर्जनीये विशेष्यमाणे द्विस्त्रिश्चतुरिति शक्यमकर्त्तुम् ।

कृत्वमुज्जर्थे पत्वं ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा ।

पत्वं विभाषया भूचतु सिद्धं तत्र पूर्वेण ॥ १॥

सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः पत्वं यदापि कृत्वर्थे ।

लुप्ते कृत्वर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥ २॥

एवं सति त्विदानौ द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम् ।

अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वर्थः कश्चिदप्यस्ति ॥ ३॥

अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत् ।

चतुरो न सिध्यति तथा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥ ४॥

* पुस्तकान्तरे मुहुःकामेति पाठः, स एव च युक्तः, अत इव पदमज्जयां मुहुः
कामेति प्रतीकमुपादाय कुष्यो ष्कुष्या चेत्येव एव विधिर्भवति क्व चित्तु मुहुःकामेति
पठ्यते, सोपपाठः, नह्यत्र सत्यसंभवः सूत्रवार्तिकयोर्नबद्धत्वात्किमुक्तम् ।

तस्मिंस्तु क्रियमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ।

प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥८॥

एवं च क्रियमाणे द्विस्त्रिश्चतुर्यहणे चतुःशब्दस्य कृत्वोर्घं ऽपि वर्त्तमानस्य पूर्वोर्घं नित्यं षत्वं स्यात् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति प्रतिषेधा ऽभावाद्दुत्तरस्य ॥

इसुसोः सामर्थ्ये ॥ ४४ ॥

‘ष इति संबद्ध्यते’ । इस् उस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां षकारादेशो भवति सामर्थ्यं कुष्वोः परतः । सर्पिष्करोति । सर्पिः करोति । यजुः करोति । यजुष्करोति । सामर्थ्यं इति किम् । तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् । सामर्थ्यमिह व्यपेता । न पुनरेकार्योभावः उभयं वा ॥

भित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ४५ ॥

‘इसुसोरिति वर्त्तते’ । समासविषये इसुसोर्विसर्जनीयस्यानुत्तरपदस्थस्य नित्यं षत्वं भवति कुष्वोः परतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । सर्पिष्पानम् । धनुष्कलम् । अनुत्तरपदस्थस्येति किम् । परमसर्पिःकुण्डिका । परमधनुःकपालम् । पूर्वसूत्रेण विकल्पोप्यत्र न भवति । एतदेवानुत्तरपदस्थस्येति वचनं ज्ञापकमिसुसोः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तादृशेति न्ययं नियमो न भवति । तेन वाक्येपि । परमसर्पिष्करोति । परमसर्पिः करोति । इसुसोः सामर्थ्यइत्येतद्वचति । व्यपेता च तत्र सामर्थ्यमाश्रितमिति समासे न भवति ॥

अतः क्वकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीधनव्ययस्य ॥ ४६ ॥

अकारादुत्तरस्य अनव्ययविसर्जनीयस्य समासे ऽनुत्तरपदस्थस्य नित्यं सकारादेशो भवति क्व कमि कंस कुम्भ पात्र कुशा कर्णी इत्येतेषु परतः । क्व । अयस्कारः । पयस्कारः । कमि । अयस्कामः । पयस्कामः । कंस । अयस्कंसः । पयस्कंसः । कुम्भ । अयस्कुम्भः । पयस्कुम्भः । अयस्कुम्भी । पयस्कुम्भीत्यत्रापि भवति प्रातिपदिकग्रहणे सिद्धविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति । पात्रम् । अयस्पात्रम् । पयस्पात्रम् । अयस्पात्री । पयस्पात्री ।

कुशा । अयस्कृशा । पयस्कृशा । कर्णी । अयस्कर्णी । पयस्कर्णी । शुन-
स्कृर्ण इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अत इति किम् । गीः कारः ।
धूःकारः । तपरकरणं किम् । भाःकरणम् । भास्कर इत्ययं तु कस्कादिषु
द्रष्टव्यः । अनव्ययस्येति किम् । श्वःकारः । पुनःकारः । समासइत्येव ।
यशः करोति । पयः करोति । यशः कामयते । अनुत्तरपदस्यस्येत्येव ।
परमपयःकारः । परमपयःकामः ॥

अधःशिरसी पदे ॥ ४७ ॥

अधस् शिरस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्यस्य सकार
आदेशो भवति पदशब्दे परतः । अधस्यदम् । शिरस्यदम् । अधस्यदी ।
शिरस्यदी । समासइत्येव । अधः पदम् । अनुत्तरपदस्यस्येत्येव ।
परमशिरःपदम् । अधस्यदमिति मयूख्यंसकारदित्वात्समासः ॥

कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥

कस्क इत्येवमादिषु च विसर्जनीयस्य सकारः प्रकारो वा यथा-
योगमादेशो भवति कुष्ठाः परतः । कस्कः । कौतस्कृतः । कुत आगत
इत्यण् । भ्रातृष्पुत्रः । शुनस्कृर्णः । सद्यस्कालः । सद्यस्क्रीः । क्रोणातिरेकं
संपदादित्वात्क्रूपप्रत्ययः । तत्र भवः क्रतुः । साद्यस्कः । कंस्कान् ।
कानाम्नेडितइति हल्प्रमत्र । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । बर्हिष्पूलम् ।
यजुष्पात्रमित्येषां पाठ उत्तरपदस्यस्यापि पत्वं यथा स्यादिति । परमसर्पिः
फलमित्येवमादिप्रत्युदाहरणादिति पारायणिका आहुः । भाष्ये वृत्तौ च
नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्येत्यत्र परमसर्पिःकुण्डिकेत्येतदेव प्रत्युदाहर-
णम् । अयस्काण्डः । मेदस्पिण्डः । अविहितलक्षण उपचारः कस्कादिषु
द्रष्टव्यः ॥

कृन्दसि वा ऽप्राग्नेडितयोः ॥ ४९ ॥

कृन्दसि विषये विसर्जनीयस्य वा सकारादेशो भवति कुष्ठाः
परतः प्रशब्दं प्राग्नेडितं वर्जयित्वा । अयःपात्रम् । अयस्यात्रम् । वि-
श्वतः पात्रम् । विश्वतस्यात्रम् । उरणःकारः । उरणस्कौरः । अंप्राग्नेडिः

तयोरिति किम् । अग्निः प्र विद्वान् । परुषः परुषः परि ॥ सूर्यरश्मिर्हरिकेशः
पुरस्तात् । स नः पावक इत्येवमादिषु सर्वे विधयश्कृन्दसि विकल्प्यन्त इति
सत्त्वं न भवति ॥

कः करत्करति कृधिकृतोऽनदिनेः ॥ ५० ॥

कः करत् करति कृधि कृत इत्येतेषु परतः अनदिनेर्विसर्जनीयस्य
सकारादेशो भवति कृन्दमि विषये । कः । विश्वतस्कः । करत् । विश्व-
तस्कारत् । करति । पयस्कारति । कृधि । उरुणस्कृधि । कृत । सदस्कृ-
तम् । अनदिनेरिति किम् । यथा नो अदितिः करत् ॥

पञ्चम्याः परावध्यै ॥ ५१ ॥

कृन्दसीत्येव । पञ्चमीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति परौ
परतः अर्धर्था दिवस्परि प्रथमं जज्ञे । अग्निर्हिंमवतस्परि । दिवस्परि ।
महस्परि । पञ्चम्या इति किम् । अहिरिव भोगैः पर्यति बाहुम् । परा-
विति किम् । एभ्यो वा एतल्लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयत् । अद्वयं इति
किम् । दिवः पृथिव्याः पर्योज उद्भूतम् । अत्र परिः सर्वतोभावेऽर्धः
परिभावः ॥

पातौ च बहुलम् ॥ ५२ ॥

पातौ च धातौ परतः पञ्चमीविसर्जनीयस्य बहुलं सकार आ-
देशो भवति कृन्दसि विषये । दिवस्यात् । राज्ञस्यात् । न च भवति ।
परिपदः पातु ॥

षष्ठाः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ॥ ५३ ॥

षष्ठीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति पति पुत्र पृष्ठ पार पद
पयस् पोष इत्येतेषु परतः कृन्दसि विषये । षः चस्पतिं विश्वकर्माणु-
तये । पुत्र । दिवस्सुत्राय सूर्याय । पृष्ठ । दिवस्पृष्ठे धावमानं सुप-
र्यम् । पार । अग्नन् तमसस्परम् । पद । इहस्पद्रे समिध्यसे । पयस् ।
सूर्यं चतुर्दिवस्पयः । पोष । रायस्पोषं यज्ञमानेषु धत्तम् । षष्ठा इति
किम् । अमनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् ॥

इडाया वा ॥ ५४ ॥

इडायाः षष्ठीविसर्जनीयस्य वा सकार आदेशो भवति पत्या-
दिषु परतश्छन्दसि विषये । इडायास्पतिः । इडायाः पतिः । इडाया-
स्पृत्रः । इडायाः पुत्रः । इडायास्पृष्ठम् । इडायाः पृष्ठम् । इडायास्पा-
रम् । इडायाः पारम् । इडायास्पदम् । इडायाः पदम् । इडायास्पथः ।
इडायाः पथः । इडायाः पोषम् । इडायास्पोषम् ॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ॥ ५५ ॥

पदाधिकारो निवृत्तः । अपदान्तस्येति मूर्द्धन्य इति चैतदधिकृतं
वेदितव्यम् । आपात्रपरिसमाप्तेः । वक्ष्यति । आदेशप्रत्यययोः । सिषेव ।
सुष्वाप । अग्निषु । वायुषु । अपदान्तस्येति किम् । अग्निस्तत्र । आयु-
स्तत्र । य इत्येवं मिद्वे मूर्द्धन्यग्रहणं ठकारार्थम् । अङ्गद्वम् । चङ्गद्वे ॥

सहेः स.ठ.सः ॥ ५६ ॥

सहेद्वंतिः । साद्रूपस्य यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति ।
जलाषाट् । तुराषाट् । पृतनाषाट् । सहेरिति किम् । सह डेन वर्त्तते
सडस्तस्यापत्यं सा डः । साद्रूपहणं किम् । यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात् ।
इह मा भूत् । जलासाहम् । तुरासाहम् । स इति किम् । आकारस्य
मा भूत् ॥

इणकोः ॥ ५७ ॥

इणकोरित्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः इणः
कञ्जीञ्चैत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । आदेशप्रत्यययोः । सिषेव ।
सुष्वाप । अग्निषु । वायुषु । कर्तृषु । हर्तृषु । गांपुं । धूपुं । वात्तु । त्वत्तु ।
इणकोरिति किम् । दास्यति । असौ ॥

नुम्विसर्जनीयशब्दवायेपि ॥ ५८ ॥

नुम्व्यवायेपि विसर्जनीयव्यवायेपि शब्दवायेपि इणकोस्तरस्य स-
कारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । व्यवायशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्धयते । नुम्व्य-
वाये तावत् । सर्पापि । यजूपि । हवींषि । विसर्जनीयव्यवाये । रूपापि ॥

अन्यत्र नियमो मा भूत् । सिषेव । को घिनतेनुरोधः । अघिनते नियमो
मा भूत् । सुषुप्सति । तिष्ठासति । कः सानुबन्धे ऽनुरोधः । षशब्दमात्रे
नियमो मा भूत् । सुषुपिषइन्द्रम् । * अभ्यासादिति किम् । अभ्यासस्य
या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्याद्वातोर्था प्राप्तिस्तस्या नियमो मा
भूत् । प्रतीषिषति । अधीषिषति ॥

सः स्वदिस्वदिसह्नीनां च ॥ ६२ ॥

स्विदि स्वदि सहि इत्येतेषां ग्यन्तानां सनि षभूते परतो ऽभ्या-
सादुत्तरस्य सकारस्य सकारादेशो भवति । स्वदि । सिस्विदयिषति ।
स्वदि । सिस्वादयिषति । सहि । सिसाहयिषति । सकारस्य सकारव-
चनं मूर्द्धन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥

प्राक्सिताद्ङ्व्यवाये ऽपि ॥ ६३ ॥

सेवसितेति वक्ष्यति प्राक्सितसंशब्दनादादित उर्द्धमनुक्रमिष्याम-
स्तत्राङ्व्यवायेपि मूर्द्धन्यो भवतीत्येवं वेदितव्यम् । अत्राङ्व्यवायेपि ।
वक्ष्यति । उपसर्गात्सुनोतिसुवतीति षत्वम् । अभिषुणोति । परिषुणोति ।
विषुणोति । निषुणोति । अभ्यषुणोत् । पर्यषुणोत् । व्यषुणोत् । न्यषु-
णोत् ॥

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥

प्राक् सितादिति वर्त्तते उपसर्गात्सुनोतीत्यत्र स्यासेनयसेधेति
स्यादयस्तेषु स्यादिषु प्राक् सितसंशब्दनाद् अभ्यासेन व्यवाये मूर्द्धन्यो भ-
वत्यभ्याससकारस्य च भवतीत्येवं वेदितव्यम् । अभ्यासेन व्यवाये परि-
तष्ठै । अषोपदेशार्थे च । अभिषिषेणयिषति । परिषिषेणयिषति ।
अबर्णान्ताभ्यासार्थे च । अभितष्ठै । षणि प्रतिषेधार्थे च । अभिषिषितति ।
परिषिषितति । अभ्यासस्येति वचनं नियमार्थं स्यादिष्वेवाभ्याससकारस्य
मूर्द्धन्यो भवति नान्यत्र । अभिसुसूषति । अभिसिषासति ॥

* स्वपेर्निटि धासः षइति रूपमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† धातोर्नित्यत्र द्वितीयेति पाठान्तरम् ।

॥ उपसर्गात्सुनोति सुवति स्यति स्तौति स्तोभति स्यासेनय-
सेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ॥ ६५ ॥

मूर्द्धन्य इति वर्त्तते स इति च । उपसर्गस्याविमितादुत्तरस्य
सुनोति सुवति स्यति स्तौति स्तोभति स्या सेनय सेध सिच सञ्ज
स्वञ्ज इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । सुनोति । अभिषुणोति ।
परिषुणोति । अभ्यषुणोत् । पर्यषुणोत् । सुवति । अभिषुवति । परिषुवति ।
अभ्यषुवत् । पर्यषुवत् । स्यति । अभिष्यति । परिष्यति । अभ्यष्यत् ।
पर्यष्यत् । स्तौति । अभिष्टौति । परिष्टौति । अभ्यष्टौत् । स्तोभति ।
अभिष्टोभते । परिष्टोभते । अभ्यष्टोभत् । पर्यष्टोभत् । स्या । अभिष्ठा-
स्यति । परिष्ठास्यति । अभ्यष्ठात् । पर्यष्ठात् । अभिष्ठौ । परिष्ठौ ।
सेनय । अभिषेणयति । परिषेणयति । अभ्यषेणयत् । पर्यषेणयत् । अभि-
षिषेणयति । परिषिषेणयति । सेध । अभिषेधति । परिषेधति ।
अभ्यषेधत् । पर्यषेधत् । सिच । अभिषिञ्चति । परिषिञ्चति । अभ्यषि-
ञ्चत् । पर्यषिञ्चत् । अभिषिषिञ्चति । परिषिषिञ्चति । सञ्ज । अभि-
षजति । परिषजति । अभ्यषजत् । पर्यषजत् । अभिषिषजति । परिषिषजति ।
ष्वञ्ज । अभिष्वजते । परिष्वजते । अभ्यष्वजत् । पर्य-
ष्वजत् । अभिषिष्वजते । परिषिष्वजते । सेध इति शब्दिकरणनिर्देशः
सिध्यति निवृत्त्यर्थः । उपसर्गादिति किम् । दधि सिञ्चति । मधु
सिञ्चति । निर्गताः सेचका अस्माद्वेशान्निःसेचको देश इति । नायं
सिचैरुपसर्गः अभिसावकीयतीत्यत्रापि न सुनोति प्रति क्रियायोगः
किं तर्हि सावकीयं प्रति । अभिसावयतीत्यत्र तु सुनोतिमेव प्रति क्रिया-
योगो न सावयतिमिति षत्व भवति ॥

सदिरप्रतेः ॥ ६६ ॥

सद्रेः सकारस्य उपसर्गस्याविमितादप्रतेरुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो
भवति । निषीदति । विषीदति । ल्यषीदत् । व्यषीदत् । निषसाद ।
विषसाद । अप्रतेरिति किम् । प्रतिषीदति ॥

स्तम्भेः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादिति वर्तते । स्तम्भेः सकारस्य उपसर्गस्यान्विमिक्तादुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । अभिष्टभाति । परिष्टभाति । अभ्यष्टभात् । पर्यष्टभात् । अभितष्टम्भ । परितष्टम्भ । अप्रतिरित्येतदिह नानुवर्त्तते तेनैतदपि भवति । प्रतिष्टभाति । प्रत्यष्टभात् । प्रत्यतितष्टम्भ ॥

अवाच्चालम्बनाविदूर्यब्धौः ॥ ६८ ॥

अवशब्दादुपसर्गादुत्तरस्य स्तम्भेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । आलम्बनेर्थात् आविदूर्य च । आलम्बनमाश्रयणम् । अविष्टूरस्य भाव आविदूर्यम् । आलम्बने तावत् । अवष्टभ्यास्ते । अवष्टभ्य तिष्ठन्ति । आविदूर्ये । अवष्टभ्या सेना । अवष्टभ्या शरत् । आलम्बनाविदूर्ययोरेति किम् । अवस्तब्धौ वृषलः शीतेन । अनिषार्थे आरम्भः ॥ * ।

वैश्व स्वनो भोजने ॥ ६९ ॥

वैश्वसर्गादवाच्चोत्तरस्य भोजनार्थं स्वनतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । विष्वणति । व्यष्वणत् । विष्वणाण । अवष्वणति । अवाष्वणात् । अवष्वणाण । अभ्यवहारक्रियाविशेषोभिधीयते । यत्र स्वननमस्ति भोजने इति किम् । विस्वनति मृदङ्गः * ॥

परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् ॥ ७० ॥

परि नि वि इत्येतेभ्य उपसर्गभ्य उत्तरेषां सेव सित सय सिवु सह सुटु स्तु स्वञ्ज इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । परिष्वते । निष्वते । विष्वते । पर्यष्वत । व्यष्वत । न्यष्वत । परिष्वेष्वते । विष्वेष्वते । निष्वेष्वते । सित । परिषितो, विषितो, निषितः । सय । परिषयो, निषयो, विषयः । सिव् । परिषीव्यति । निषीव्यति । विषीव्यति । पर्यषीव्यत् । न्यषीव्यत् । व्यषीव्यत् । पर्यषीव्यत् । न्यषीव्यत् । व्यषीव्यत् । सह । परिषहते । निषहते । विषहते । पर्यषहत् । न्यषहत् ।

* अवस्वनति वीणोत्पधिकं पुस्तकान्तरे ।

ध्यसहत । पर्यसहत । न्यसहत । ध्यसहत । सुट् । परिष्करोति । पर्यस्क-
रोत् । स्तु । परिष्टौति । निष्टौति । विष्टौति । पर्यष्टौत् । न्यष्टौत् ।
ध्यष्टौत् । पर्यस्तौत् । न्यस्तौत् । व्यस्तौत् । ष्वञ्ज । दंशसञ्जस्वञ्जामिति
नलोपः । परिष्वजते । विष्वजते । निष्वजते । पर्यष्वजत । पर्यस्वजत ।
पूर्वशेषे सिद्धे स्तुस्वञ्जग्रहणमुत्तरार्थम् । अङ्गव्याये विभाषा यथा
स्यात् ॥

सिवादीनां वाङ्म्यवायेपि ॥ ७१ ॥

‘अनन्तरसूत्रे सिव्सहसुट्स्तुस्वञ्जामिति सिवादयः । सिवादी-
नामङ्गव्यायेपि परिनिविध्य उत्तरस्य सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति ।
तथा वैवोदाहृतम् * ॥

अभिविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥

‘अनु वि परि अभि नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्यन्दतेरप्राणिषु सकार-
रस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति । अनुष्यन्दते । विष्यन्दते । परिष्यन्दते ।
अभिष्यन्दते तैलम् । निष्यन्दते । अनुस्यन्दते । विस्यन्दते । परिस्य-
न्दते । अभिस्यन्दते । निस्यन्दते । अप्राणिष्विति किम् । अनुस्यन्दते
मत्स्य उदके । प्राण्यप्राणिविषयस्यापि स्यन्दतेरयं विकल्पो भवति । अनु-
ष्यन्दते मत्स्योदके । अनुस्यन्दते । अप्राणिष्विति पर्युदासोऽयं न प्रसज्य
प्रतिषेधः ॥

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ७३ ॥

‘वेरुषसर्गादुत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य मूर्द्धन्यो वा भवति अनिष्ठा-
याम् । विष्कन्ता । विस्कन्ता । विष्कन्तुम् । विस्कन्तुम् । विष्कन्तव्यम् ।
विस्कन्तव्यम् । अनिष्ठायामिति किम् । विस्कन्तः ॥

परेश्च ॥ ७४ ॥

‘परिशब्दाच्चात्तरस्य स्कन्देः सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति । परि-

* क्व चित्पुरस्तके पूर्वसुत्रोदाहृतान्यङ्घटितानि रूपायवैवोदाहृतानि ।

ष्कन्ता । परिष्कन्तुम् । परिष्कन्तव्यम् । परिष्कन्ता । परिष्कन्तुम् । परिष्कन्तव्यम् । पृथयोगकरणसामर्थ्यादनिष्टायामित्येतवानुवर्त्तते । परिष्कणः । परिष्कत्रः ॥

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥

परिस्कन्द इति मूर्द्धन्याभावो निपात्यते प्राच्यभरतेषु प्रयोगविषयेषु । पूर्वण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । अन्यत्र परिष्कन्दः । अचि निपातनम् । अथ वा निष्ठातकारस्य लोपः, भरतियहणं प्राच्यविशेषणम् ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ॥ ७६ ॥

स्फुरतिस्फुलत्योः सकारस्य निस् नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति । स्फुरति । निष्फुरति । निस्फुरति । निस्फुरति । निष्फुरति । विस्फुरति । विष्फुरति । स्फुलति । निष्फुलति । निस्फुलति । निस्फुलति । निष्फुलति । विष्फुलति । विष्फुलति ॥

वेः स्कभ्रातेर्नित्यम् ॥ ७७ ॥

वेरुत्तरस्य स्कभ्रातेः सकारस्य नित्यं मूर्द्धन्यादेशो भवति । विष्कभ्राति । विष्कभ्रमता । विष्कभ्रितुम् । विष्कभ्रितव्यम् ॥

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोङ्गात् ॥ ७८ ॥

मूर्द्धन्य इति वर्त्तते । इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । च्यापीद्वम् । प्रोपीद्वम् । लुङ् । अर्ध्याद्वम् । अर्ध्याद्वम् । लिट् । चङ्कट्टे । इयकोरिति वर्त्तमाने पुनरियग्रहणं, कवर्गनिवृत्त्यर्थम् । पत्नीध्वं । यत्नीध्वं । षीध्वंलुङ्लिटांमिति किम् । स्तुध्वे । अस्तुध्वम् । अङ्गादिति किम् । परिवेविषीध्वम् । अयं वद्व्यहणादपि सिद्धं तत्तु नाश्रितम् ॥

विभाषेतः ॥ ७९ ॥

इणः परस्मादित उत्तरेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति विभाषा । लविषीद्वम् । लविषीध्वम् । पविषीद्वम् ॥

पविषीध्वम् । लुङ् । अलविद्मम् । अलविध्वम् । लिट् । लुलुविध्वे ।
लुलुविद्धे । इण इत्येव । आसिषीध्वम् । अथेह कथं भवितव्यम् उपदि-
दीयिद्धे । के चिदाहुः । इणन्ताङ्गादुत्तरस्य इट आनन्तये युटा व्यवहित-
मिति न भवितव्यं ठत्वेनेति । अपरेषां दर्शनमङ्गादिति निवृत्तमिण
इत्यनुवर्त्तते ततश्च यकारादेव इणः परोनन्तर इडिति पत्ते भवितव्यं मूर्द्ध-
न्येनेति ॥

समासेङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥

सङ्गसकारस्याङ्गुलेरुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति समासे । अङ्गुलेः
सङ्गः अङ्गुलिपङ्गः । अङ्गुलिपङ्गा यवागूः । अङ्गुलिपङ्गे गाः सादयति ।
समासइति किम् । अङ्गुले सङ्गं पश्य ॥

भीरोः स्थानम् ॥ ८१ ॥

स्थानसकारस्य भीरोरुत्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । भीरुष्ठा-
नम् । सभासइत्येव । भीरो स्थानं पश्य ॥

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥

अग्नेरुत्तरस्य स्तुत् स्तोम सोम इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो
भवति समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमः ॥ अग्नेर्द्विर्घात्सो-
मस्येष्यते ॥ तेनेह न भवति । अग्निषोमौ माणवकौ । तथा च ज्योति-
रग्निः सोमो लताविशेषः । अग्निषोमौ तिष्ठतः । समासइत्येव । अग्ने
सोमः ॥

ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८३ ॥

ज्योतिस् आयुस् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्तोमसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो
भवति समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासइत्येव । ज्योतिः
स्तोमं दर्शयति ॥

मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥

मातृ पितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृसकारस्य समासे मूर्द्धन्यादेशो
भवति । मातृष्वसा । पितृष्वसा ॥

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥

मातुर् पितुर् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृशब्दस्यान्यतरस्यां मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । मातुःष्वसा । मातुःस्वस्वा । पितुःस्वसा । पितुःष्वसा । मातुःपितुरिति रेफान्तयोरेतद्गृहणम् । संकदेशविकृतस्यान्यत्वाद्विसर्जनीयान्तात्सकारान्ताच्च षत्वं भवति । समासइत्येष । वाक्ये मा भूत् । मातुः स्वसेत्येव नित्यं भवति ॥

अभिनिस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥

अभि निस् इत्येतस्मादुत्तरस्य स्तनतिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति अन्यतरस्यां शब्दसंज्ञायां गम्यमानायाम् । अभिनिष्ठानो वर्णः । अभिनिष्ठानो विसर्जनीयः । अभिनिस्तानो वर्णः । अभिनिस्तानो, विसर्जनीयः * । शब्दसंज्ञायामिति किम् । अभिनिस्तनति मृदङ्गः † । समासइत्यतः प्रभृति निवृत्तम् ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्यरः ॥ ८७ ॥

उपसर्गस्याभिनिष्ठात्प्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्यरस्य यकारपरस्याचपरस्य चास्तिस्कारस्य मूर्द्धन्यो भवति । अभिषन्ति । निषन्ति । विषन्ति । प्रादुर्षन्ति । अभिष्यात् । निष्यात् । विष्यात् । प्रादुर्ष्यात् । उपसर्गादिति किम् । दधि स्यात् । मधु स्यात् । अस्तीति किम् । अनुसृतम् । विसृतम् । अथासत्यपि अस्तिग्रहणे सकारमेव प्रति उपसर्ग आश्रीयते । प्रादुः शब्दस्य च कृभ्यस्तिष्वेव प्रयोग इत्यन्यत्रापसङ्गः । तथाप्येतत्प्रत्युदाहर्तव्यम् । अनुसृते अनुसूः । अनुस्वोपत्यं आनुसेयः शुभादित्वाद्भुक् । ठे, लोपे कद्रवा इत्युवर्णलोपः । यच्यर इति किम् । निस्तः । विस्तः । प्रादुस्तः ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ ८८ ॥

सु वि निर् दुर् इत्येतेभ्य उत्तरस्य सुपि सूति सम इत्येतेषां सकारस्य

* विसर्जनीयत्वेवा संज्ञेत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† क्वचिद्विदं नास्ति ।

मूर्द्धन्यादेशो भवति । सुपीति स्वपिः कृतसंप्रसारणो वृद्धते । सुषुप्तः ।
निःषुप्तः । दुःषुप्तः । सूतिरिति स्वरूपग्रहणम् । सुषूतिः । विषूतिः । निः-
षूतिः । दुःषूतिः । सम । सुषमम् । विषमम् । निःषमम् । दुःषमम् ।

सुपेः षत्व स्वपेर्मा भूद्विसुष्वापेति केन न ।

हलादिशेषाच्च सुपिरिष्टं पूर्व प्रसारणम् ॥

स्यादीनां नियमो नात्र प्राक्कितादुत्तरः सुपिः ।

अनर्थके विषुषुपुः सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥

पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति कृते षत्वे ततो द्विर्वचनम् ॥

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ६९ ॥

नि नदी इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्नातिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति
कौशले गम्यमाने । निष्णातः कठकरणे । निष्णातो रज्जुवत्तने । नद्यां
स्नातीति नदीष्णः । सुपि स्य इत्यत्र सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः ।
कौशलइति किम् । निस्नातः । नद्यां स्नातो नदीस्नातः इति ॥

सूत्रं प्रतिष्णातम् ॥ ९० ॥

प्रतिष्णातमिति निपात्यते । सूत्रं चेद्ववति । प्रतिष्णातं सूत्रम् ।
शुद्धमित्यर्थः । प्रतिस्नातमित्येवान्यत्र ॥

कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९१ ॥

कपिष्ठल इति निपात्यते गोत्रविषये । कपिष्ठलो नाम यस्य
स क्कपिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रइति किम् । कपेः स्थलं कपिस्थलम् ॥

प्रष्टो ऽग्रगामिनि ॥ ९२ ॥

प्रष्ट इति निपात्यते अग्रगामिन्यभिधेये । प्रतिष्ठतइति प्रष्टो
ऽश्वः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । अग्रगामिनीति किम् । प्रस्ये हिमवतः
पुण्ये । प्रस्यो श्रीहीणाम् ॥

वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ९३ ॥

विष्टर इति निपात्यते वृत्ते आसने च वाच्ये । विपूर्वस्य स्तृणातिः
षत्वं निपात्यते । विष्टरो वृत्तः । विष्टरमासनम् । वृत्तासनयोरिति किम् ।
शैलपिषाक्यस्य विस्तरः * ॥

कन्देनानाम्नि च ॥ ८४ ॥

विष्टर इति निपात्यते । विपूर्वात्स्तृ इत्येतस्माद्वाताः कन्देनानाम्नि
चेत्येवं विहित इति विष्टर इत्यपि प्रकृते विष्टार इत्यत्र विज्ञायते । वि-
ष्टारपङ्क्तिः कन्दः । विष्टारो बृहतीकन्दः । कन्देनानाम्नीति किम् । पठस्य
विस्तरः ॥

गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ८५ ॥

गवियुधिभ्यामुत्तरस्य स्थिरसकारस्य मूर्ध्वन्यादेशो भवति । गवि-
ष्टिरः । युधिष्ठाः । गोशब्दादहलन्तादपि एतस्मादेव निपातनात्सप्त-
म्या अलुभवति ॥

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ ८६ ॥

वि कु शमि परि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थलसकारस्य मूर्ध्वन्यादेशो
भवति । विष्टलम् । कुष्टलम् । शमिष्टलम् । परिष्टलम् ॥

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्विचिकुशेशकुशङ्कङ्गुमञ्जि-
पुञ्जिपरमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ८७ ॥

अम्ब अम्ब गो भूमि सव्य अप द्वि त्रि कु शकुं शङ्क अङ्गु मञ्जि
मुञ्जि परमे बर्हिस् दिवि अग्नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थशब्दसकारस्य मूर्ध्व-
न्यादेशो भवति । अम्बष्टः । अम्बष्टः । गोष्टः । भूमिष्टः । सव्येष्टः ।
अपष्टः । द्विष्टः । त्रिष्टः । कुष्टः । शकुष्टः । शङ्कष्टः । अङ्गुष्टः । मञ्जिष्टः ।
पुञ्जिष्टः । परमेष्टः । बर्हिष्टः । दिविष्टः । अग्निष्टः ॥ स्यास्यिन्सृणा-
मिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सव्येष्टाः । परमेष्टी । सव्येष्टा, सारथिः, ॥

• एतदुत्तरं विस्तरं वाच्यमासेत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

सुषामादिषु च ॥ ९८ ॥

सुषामादिषु शब्देषु सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । शोभनं साम यस्यासौ सुषामा ब्राह्मणः । निष्णामा । दुष्पेधः । सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञकत्वान्निर्दुःशब्दयोश्च क्रियान्तरविषयत्वादानुपसर्गत्वे सति पाठोऽर्थम् । सेधतेर्मताविति वा प्रतिषेधबाधनार्थः । सुषन्धिः । दुःषन्धिः । निषन्धिः । सुष्टु । दुष्टु । तिष्ठतेरुणादिष्वेतौ व्युत्पाद्येते । गौरिषक्यः संज्ञायाम् । द्यापोः संज्ञाकन्दसोर्बहुलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् । प्रतिष्णिका । प्रतिष्णाशब्दादयं कन्त्ययः । जलाषाहम् । नौषेवनम् । दुन्दुभिषेवनम् ॥

एति संज्ञायामगात् ॥ ९९ ॥

एकारपरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति इणकोत्तरस्यागकारात्परस्य संज्ञायां विषये । हरिषेणः । वारिषेणः । जानुषेणी । एतीति किम् । हरिसक्यम् । संज्ञायामिति किम् । पृथ्वी सेना यस्य स पृथुसेना राजा । अगादिति किम् । विश्वक्सेनः । इणकारित्येव । सर्वसेनः ॥

नक्षत्राद्वा ॥ १०० ॥

नक्षत्रवाचिनः शब्दादुत्तरस्य सकारस्य वा एति संज्ञायामगकाराद् मूर्द्धन्या भवति । रोहिणिषेणः । रोहिणिसेनः । भरणिषेणः । भरणिसेनः । अणकारादित्येव । शतभिषक्सेनः । अविहितलक्षणो मूर्द्धन्यः सुषामादिषु दृष्टव्यः ॥

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ १०१ ॥

ह्रस्वादुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति तादौ तद्धिते परतः । तर तम् तय त्व तल् तस् त्वप् एतानि प्रयोजयन्ति । तर । सर्पिष्टरम् । यजुष्टरम् । तम् । सर्पिष्टमम् । यजुष्टमम् । तय । चतुष्टये ब्राह्मणानां निकेताः । त्व । सर्पिष्टम् । यजुष्टम् । तल् । सर्पिष्टा । यजुष्टा । तस् । सर्पिष्टो यजुष्टः । त्यप् । आविष्टो वर्द्धते । ह्रस्वादिति किम् । गोस्तरा । भूस्तरा । तादाविति किम् । सर्पिस्ता-

द्ववति । प्रत्ययसकारस्य स्यात्पदाद्योरिति सत्यपि प्रतिषेधे प्रकृतिस-
कारस्य स्यात् । तद्वृतइति किम् । सर्पिस्तरति ॥ तिङन्तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ * ॥ भिन्द्युस्तराम् । छिन्द्युस्तराम् ॥

निसस्तपतावनासेवने ॥ १०२ ॥

निसः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति तपतौ परतोनासेवनेर्थे ।
आसेवनं पुनःपुनःकरणम् । निष्टपति सुवर्णम् । सङ्घदग्निं स्पर्शयती-
त्यर्थः । अनासेवनंइति किम् । निस्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । पुनः
पुनरग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः । निष्टपतं रत्नो निष्टपता अरातय इत्यत्र सदप्या-
सेवनं न विवक्ष्यते । छान्दसो वा वर्णविकारः ॥

युष्मत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादम् ॥ १०३ ॥

युष्मत् तत् तत्तत्तुस् इत्येतेषु तकारादिषु परतः सकारस्य मूर्द्ध-
न्यादेशो भवति स चेंसकारोन्तःपादं भवति । युष्मदादेशास्त्वं त्वां ते
तव । अग्निष्टुं नामासीत् । त्वा । अग्निष्टु वद्वेयामसि । ते अग्निष्टे
विश्वमानय । तव । अप्स्वग्ने सधिष्टव । तत् । अग्निष्टद्विश्वमापृणाति ।
तत्तत्तुस् । द्यावापृथिवी निष्टतत्तुःषु । अन्तःपादमिति किम् । नित्यमा-
त्मनो विदाभूदग्निस्तत्पुनराह जातषेदो विचर्षणिः ॥

यजुष्येकेषाम् ॥ १०४ ॥

यजुषि विषये युष्मत्तत्तत्तुःषु परत एकेषामाचार्याणां मतेन सका-
रस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । अर्चिर्भिषट्टम् । अर्चिर्भिस्त्वम् । अग्निष्टेयम् ।
अग्निस्तेयम् । अग्निष्टत् । अग्निस्तत् । अर्चिर्भिष्टतत्तुः । अर्चिर्भिस्तत्तुः ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥ १०५ ॥

एकेषामिति वर्त्तते । स्तुत स्तोम इत्येतयोः सकारस्य छन्दसि
विषये मूर्द्धन्यादेशो भवति एकेषामाचार्याणां मतेन । त्रिभिष्टुतस्य ।
त्रिभिस्तुतस्य । गोष्टोमं षोडशिनम् । गोस्तोमं षोडशिनम् । पूर्वपदादि-
त्येव सिद्धे प्रपञ्चार्यमिदम् ॥

पूर्वपदात् ॥ १०६ ॥

कन्दसीति वर्तते एकेषामिति च । पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति कन्दसि विषये एकेषामाचार्याणां मतेन । द्विषन्धिः । त्रिषन्धिः । द्विसन्धिः । त्रिसन्धिः । मधुष्ठानम् । मधुस्थानम् । द्विषाहस्रं चिन्वीत । द्विसाहस्रं चिन्वीत । असमासेपि यत्पूर्वपदं तदपीह गृह्यते । त्रिःषमृदुत्वाय । त्रिःसमृदुत्वाय ॥

सुजः ॥ १०७ ॥

सुजिति निपात इह गृह्यते तस्य पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य मूर्धन्यादेशो भवति कन्दसि विषये । अभीषुणः सखीनाम् । ऊढ्वे ऊषुणः । इकः सुजोति दीर्घः । नश्च धातुस्योरुषुभ्य इति यात्वम् * ॥

सनोतेरनः ॥ १०८ ॥

सनोतेरनकारान्तस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । गोषाः । नृषाः । अन इति किम् । गोसनिं वाचमुदीरयन् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तत्र के चित्सवनादिपाठाद्गोसनिर्नियमस्य फलं न भवतीति सिसानयिषतीति प्रत्युदाहरन्ति । सिसनिषतेरप्रत्ययः । सिसनीरित्यपरे ॥

सहेः पृतनर्त्ताभ्यां च ॥ १०९ ॥

पृतना अत इत्येताभ्यामुत्तरस्य सहिसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । पृतनाषाहम् । अताषाहम् । के चित्तोगविभागं सहेरिति कुर्वन्ति । अतीषहमित्यत्रापि यथा स्यात् । अतिशब्दस्य पूर्वपदस्य संहितायामितदीर्घत्वम् । अवयहे तु अतिसहमित्येव भवति । चकारानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन अतीषहमिति सिद्धम् ॥

न रपरसृपिसृजिसृशिसृहिसवनादीनाम् ॥ ११० ॥

* इकः सुजोति दीर्घः । नश्च धातुस्योरुषुभ्य इति यात्वमिति पुस्तकान्तरे भासि ।

रेफपरस्य सकारस्य सृपि सृजि सृशि सृहि सुवनादीनां च मूर्द्ध-
न्या न भवति । रपर । विस्रंसिकायाः काण्डं जुहोति । विस्रब्धः कथ-
यति । सृपि । पुरा क्रूरस्य विसृपः । सृजि । वाचे विसर्जनात् । सृशि ।
द्विविसृशम् । सृहि । निस्पृहं कथयति । सवनादीनाम् । सवने २ ।
सूते २ । सोमे २ । सवनमुखे २ । किं स्यतीति किंसः । अनुसवनम् २ ।
गोसनिम् । अश्वसनिम् । पूर्वपदादिति प्राप्येः प्रतिषेधः । अश्वसनियह-
णामनिशोपि षत्वमस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन जलाषःहमश्वषाहृत्प्येत-
त्सिद्धं भवति । क्वचिदेवं गणपाठः । सवनेसवने । अनुसवने २ । संज्ञा-
यां बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सोमे २ । सूते २ । सर्वत्सरे २ ।
किंसम् २ । मुसलम् २ । गोसनिमश्वसनिम् ॥

सात्यदाद्योः ॥ १११ ॥

सादिति चैतस्य पदादेश्च मूर्द्धन्यादेशो न भवति* । विभाषा सा-
ति कात्स्न्ये । प्रत्ययसकारत्वात्प्राप्तिः । पदादेश्चादेशसकारात् । सात् ।
अग्निसात् । दधिसात् । मधुसात् । पदादेः । दधि सिञ्चति । मधु
सिञ्चति ॥

सिचो यडि ॥ ११२ ॥

सिचः सकारस्य यडि परतो मूर्द्धन्यादेशो न भवति । सिञ्च्यते ।
अभिसेसिञ्च्यते । उपसर्गादिति या प्राप्तिः सा पदादिलक्षणमेक प्रतिषेधं
बाधते न सिचो यडोति । तस्मादयं प्रतिषेधः सर्वत्र भवति । यडोति
किम् । अभिषिञ्चति ॥

सेधतेर्गतौ ॥ ११३ ॥

गतौ वर्त्तमानस्य सेधतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । अ-
भिसेधयति गाः । परिसेधयति गाः । गतादिति किम् । शिष्यमकार्या-
त्प्रतिषेधयति ॥

* इतः सकारभ्यादेशसकारादित्यस्य पुस्तकान्तरे नास्ति ।

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ ११४ ॥

प्रतिस्तब्ध निस्तब्ध इत्येतौ मूर्द्धन्यप्रतिषेधाय निपात्येते । स्तम्भे-
रिति प्राप्तं षत्वं प्रतिषिध्यते । प्रतिस्तब्धः । निस्तब्धः ॥

सोढः ॥ ११५ ॥

सहित्यं सोड्भूतो गृह्यते तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति ।
परिसोढः । परिसोढुम् । परिसोढव्यम् । सोडूतपहणं किम् । परिषहते ॥

स्तम्भुसिवुसहां चडि ॥ ११६ ॥

स्तम्भु सिवु सह इत्येतेषां चडि परतः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न
भवति । स्तम्भेरिति प्राप्तः परिनिविध्य इति च मूर्द्धन्यः प्रतिषिध्यते ।
स्तम्भु । पर्यतस्तम्भत् । अभ्यतस्तम्भत् । सिवु । पर्यसोषिवत् । न्यसोषि-
वत् । सह । पर्यसोषहत् । व्यसोषहत् ॥ स्तम्भुसिवुसहां चडि उपसर्गा-
दिति वक्तव्यम् * ॥ उपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यात् ।
अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या मा भूदिति । तथा चैवोदाहृतम् ॥

सुनोतेः स्यसुनोः ॥ ११७ ॥

सुनोतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति स्ये सनि च परतः ।
अभिसोष्यति । परिसोष्यति । अभ्यसोष्यत् । पर्यसोष्यत् । सनि किमुदा-
हरणम् । सुसूषति । नैतदस्ति प्रयोजनं तत्रस्तौतिण्येभरेव पण्यभ्यासा-
दिति रियमाद् न भविष्यति । इदं तर्हि । अभिसुमपते । एतदपि
नास्ति । स्यादिव्यभ्यासेन चाभ्यासस्येति नियमात् । इदंतर्ह्यभिसुसूषतेर-
प्रत्ययः अभिसुसूरित्युदाहरणमिति । अत्रहि सन्पभूतेन भवतीत्यभ्यस्त-
त्प्राप्तिरस्ति । स्यसुनोरिति किम् । सुपाव ॥

सदिष्वज्जोः परस्य लिटि ॥ ११८ ॥

सदि ष्वज्जि इत्येतयोर्द्वौत्वौलिटि परतः सकारस्य परस्य मूर्द्ध-
न्यो न भवति । अभिषसाद् । परिषसाद् । निषसाद् । विषसाद् । परि-
षस्वजे । परिषस्वजाते । परिषस्वजिरे । अभिषस्वजे । स्वज्जेः संयोगा-
त्सादृशि विभाषा लिटः कित्त्वामिच्छन्तीति पठे ऽनुषङ्गलोपः ॥

नित्यभिभ्याङ्वाये वा क्न्दसि ॥ ११८ ॥

नि वि अभि इत्येतेभ्य उपसर्गभ्य उत्तरस्य सकारस्याङ्वाये
क्न्दसि विषये मूर्द्धन्यादेशो न भवति वा । व्यषीदत्पिता नः । व्यषी-
दत्पिता नः । न्यषीदत् । व्यषीदत् । अभ्यषीदत् । अभ्यषीदत् । सदि-
स्वञ्जोरिति तद्विह नानुवर्त्तते । सामान्येनैव तद्वचनम् । व्यस्तौत् । न्यष्टौत् ।
अभ्यष्टौत् । अभ्यस्तौत् इत्येतदपि सिद्धं भवति ॥

॥ इति काशिकायां वृत्ताष्टमाध्यायस्य ऋतीयः पादः ॥

॥ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥ १ ॥

रेफकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति, समानपदस्यै
चेन्निमित्तनिमित्तिनौ भवतः । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् * । पकारात् ।
कुष्णाति । पुष्णाति । मुष्णाति । पयहणमुत्तरार्थं, ष्टुत्वेनैव हि सिद्धमेतत् ।
समानपदइति किम् । अग्निर्नयति । वायुर्नयति ॥ चवर्णाञ्चेति वक्तव्यम् ** ॥
तिसृणाम् । चतसृणाम् । मातृणाम् । पितृणाम् । रश्रुतिसामान्यनिर्द्देशा-
त्सिद्धम् । वर्णभक्त्या च व्यवधानेपि णत्वं भवतीति तुभ्रादिषु नृनेमनतृ-
प्नेतिग्रहणं ज्ञापकम् । अथ वा चवर्णादपि णत्वं भवतीत्येतद्वधानेन
ज्ञाप्यते ॥

अट्टघाङ्गुव्यवायेपि ॥ २ ॥

अट्ट कु पु आङ् नुम् इत्येतेष्ववायेपि रेफकाराभ्यामुत्तरस्य नका-
रस्य णकारे आदेशो भवति । अङ्वाये तावत् । करणम् । हर-
णम् । किरिणा । गिरिणा । कुरुणा । गुरुणा । कवर्गव्यवाये । अर्कण ।
मूर्खण । गर्गण । अर्घण । पवर्गव्यवाये । दर्पण । रेफण । गर्भण ।
चर्मणा । वर्मणा । आङ्वाये । पर्याणट्टम् । निराणट्टम् । अङ्वायेइति

* अथगूर्णमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

सिद्धे आङ्गहणं पदध्यधीयइत्यस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थम् । नुम्व्यवाये ।
 वृहणम् । वृहणीयम् । नुम्यहणमनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन
 वृहणं वृहणीयमित्यत्रानुस्वारव्यवाये नुमभावेऽपि णत्वं भवति । सत्यपि
 च नुमि यत्रानुस्वारो न श्रूयते तत्र न भवति । प्रेन्वनम् । प्रेन्वनीयमिति ।
 व्यवायोपलक्षणार्थत्वाद्वादीनामिह व्यस्तैः समस्तैश्च व्यवायेऽपि णत्वं
 भवति ॥

० पूर्वपदात्संज्ञायामगः ॥ ३ ॥

पूर्वपदस्यान्निमित्तादुत्तरस्य गकारवर्जिताद् नकारस्य णकार
 आदेशो भवति संज्ञायां विषये । द्रुणसः । वाद्रीणसः । खरणसः * ।
 शूर्पणखा । संज्ञायामिति किम् । चर्मनासिकः । अग इति किम् । अग-
 यनम् । के चिदेतन्नियमार्थं वर्णयन्ति । पूर्वपदात्संज्ञायामेव णत्वं नान्य-
 त्नेति । समासपदेऽपि हि समानपदे निमित्तनिमित्तनोर्भावाद्वास्ति पूर्वेण
 प्राप्तमिति । स च नियमः पूर्वपदसंबन्धादुत्तरपदस्यस्यैव णत्वं निव-
 र्णयति चर्मनासिक इति । न तद्विदुतपूर्वपदस्यस्य । खरणपायणः । मातृ-
 भागीणः । करणप्रिय इति । अग इति योगविभागेन णत्वप्रतिषेधो न
 नियमप्रतिषेध इति । अपरे तु पूर्वसूत्रे समानमेव यद् नित्यं पदं तत्समा-
 नपदमित्याश्रयन्ति समानग्रहणात् । तेषामप्राप्तमेव णत्वमनेन विधी-
 यते । समासे हि पूर्वपदेऽन्तरपदविभागात्समानपदत्वमप्यस्तीति ॥

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥ ४ ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामिति वर्त्तते । पुरगा मिश्रका सिध्रका शारिका
 कोटरा अग्रे इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य णकारादेशो
 भवति संज्ञायां विषये । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् ।
 शारिकावणम् । कोटरावणम् । अग्रेवणम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः ।
 एतेभ्य एव परस्य वननकारस्य णकारादेशो भवति, नान्येभ्य इति ।
 कुबेरवनम् । शतधारवनम् । असिपत्रवनम् ॥ ०

प्रनिरन्तः शरेक्षुक्षत्ताम्रकार्थखदिरपीयूताभ्योसंज्ञायामपि ॥ ५ ॥

प्र निर् अन्तर् शर इत्तु प्लुत आम्र कार्थ खदिर पीयूता इत्येतेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य संज्ञायामसंज्ञायामपि णकारादेशो भवति । प्र । प्रवणे यष्टव्यम् । निर् । निर्वणे प्रतिधीयते । अन्तर् । अन्तर्वणे । शर । शरवणम् । इत्तु । इत्तुवणम् । प्लुत । प्लुतवणम् । आम्र । आम्रवणम् । कार्थ । कार्थवणम् । खदिर । खदिरवणम् । पीयूता । पीयूतावणम् ॥

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥

वनमित्येव । औषधिवाचि यत्पूर्वपदं वनस्पतिवाचि च तस्याचि-
मित्तादुत्तरस्य वननकारस्य णकार आदेशो भवति विभाषा । औषधिवा-
चिभ्यस्तावत् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । मूर्वावणम् । मूर्वावनम् । वनस्प-
तिभ्यः । शिरीषवणम् । शिरीषवनम् । बदरीवणम् । बदरीवनम् ॥ शृङ्ग-
च्यतरेभ्य इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । देवदारुवनम् । भद्रदारुव-
नम् ॥ इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इरिकावनम् । तिमिरका-
वनम् । सत्यापि भेदे वृत्तवनस्पत्योरिहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यम् ।

फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृत्ताः पुष्पफलोपगाः ।

औषधः क्लपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥

अहोदन्तात् ॥ ७ ॥

अदन्तं यत्पूर्वपदं तस्याचिमित्तादुत्तरस्याहो नकारस्य णकार
आदेशो भवति । पूर्वाहः । अपराहः । अदन्तादिति किम् । निरहः ।
दुरहः । अहोह एतेभ्य इत्यहोदेशः । अन्ह इत्यकारान्तग्रहणाद् दीर्घाहो
शरदित्यत्र न भवति ॥

वाहनमाहितात् ॥ ८ ॥

आहितवाचि यत्पूर्वपदं तस्याचिमित्तादुत्तरस्य वाहननकारस्य
णकार आदेशो भवति । इत्तुवाहनम् । शरवाहनम् । दर्भवाहनम् ॥

वाहने यद् आरोपितमुच्यते तदाहितमुच्यते । आहितादिति किम् । दाक्षिणाह्नम् । दाक्षिणामिकं वाहनमित्यर्थः ॥

पानं देशे ॥ ८ ॥

पाननकारस्य पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य देशाभिधाने णकार आदेशो भवति । पीयतइति पानम् । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्माण ल्युट् । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । मनुष्याभिधानेपि देशाभिधानं गम्यते । सुरापानाः प्राच्याः । सैवीरपाणा वाह्वीकाः । कषायपाणा पान्धाराः । देशइति किम् । दाक्षीणां पानं दाक्षिपानम् ॥

वा भावकरणयोः ॥ १० ॥

भावे करणे च यः अत्रशब्दस्तदीयस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति वा पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य । क्षीरपाणं वर्त्तते । क्षीरपानम् । कषायपाणम् । कषायपानम् । सुरापानम् । सुरापानम् । करणे । क्षीरपाणाः कंसः । क्षीरपानः ॥ वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ गिरिणदी । गिरिनदी । चक्रणदी । चक्रनदी । चक्रनितम्बा । चक्रणितम्बा ॥

प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च ॥ ११ ॥

वेति वर्त्तते । प्रातिपदिकान्ते नुम्बिभक्तौ च यो नकारस्तस्य पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य वा णकार आदेशो भवति । प्रातिपदिकान्ते तावत् । माषवापिणौ । माषवापिनौ । नुमि । माषवापाणि । माषवापानि । व्रीहिवापाणि । व्रीहिवापानि । विभक्तौ । माषवापेण । माषवापेन । व्रीहिवापेण । व्रीहिवापेन ॥ पूर्वपदाधिकारादुत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यो योन्त्यो मकारस्तस्येदं णत्वमिष्यते ॥ इह हि न भवति । गर्गणां भगिनी, गर्गभगिनी । यदा त्वेवं भवति । गर्गणां भगो गर्गभगः । गर्गभगोऽस्या अस्तीति गर्गभगिणीति । तदा मानृभोगीणवचित्यमेव णत्वमिष्यते । माषवापिणी माषवापिनीत्यत्र तु गतिकारकोपपदानां कृद्विः संह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति कृदन्तेनैव समासे सति प्राति-

पदिकस्योत्तरपदस्यैव सतो नकारो भवति * । तया नुम्यहणं कृतम् । स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवति ॥ युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ आर्ययूना । तत्रिययूना । प्रपक्वानि । † दीर्घाद्दी शरत् ॥

एकाजुत्तरपदे णः ॥ १२ ॥

एकाजुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपदः । तस्मिन्नेकाजुत्तरपदसमासे प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु पूर्वपदस्याचिभित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । नुमि । तीरपाणि । सुरापाणि । विभक्तौ । तीरपेण । सुरापेण । ण इति वर्त्तमाने पुनर्यायहणं विकल्पाधि-कारनिवृत्तेर्विष्यष्टीकरणार्थम् ॥

कुमति च ॥ १३ ॥

कवर्गवति चोत्तरपदे प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु पूर्वपदस्याचि-भित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । वस्त्रयुगिणौ । वस्त्रयुगि-णः । स्वर्गकामिणौ । वृषगामिणौ । नुमि । वस्त्रयुगाणि । खरयुगाणि । विभक्तौ । वस्त्रयुगेण । खरयुगेण ॥

उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य ॥ १४ ॥

ण उपदेशे यस्यासौ णोपदेशः । णोपदेशस्य धातोर्नकारः तस्य उपसर्गस्याचिभित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति असमासेपि समा-सेपि । प्रणमति । परिणमति । † प्रणायकः । परिणायकः । उपसर्गादिति किम् । प्रगता नायका अस्माद्वेशात् प्रनायको देशः । असमासेपीति किम् । पूर्वपदाधिकारात् समास एव स्यादिति तदधिकारनिवृत्तिद्व्योतनार्थम् । णोपदेशस्येति किम् । प्रनर्दति । प्रनर्दकः ॥

हिनुमीना ॥ १५ ॥

* क्व चित्तु प्रातिपदिकस्योत्तरपदस्यान्तो नकारो भवतीति पठः ।

† परिपक्वानित्यधिकमन्यत्र ।

‡ प्रणयति । परिणयति । प्रणामकः । परिणामकः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

हिनु मीनः इत्येतयोरुपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रहिणोति । प्रहिणुतः । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । हीनुमीनायहणे विकृतस्यापि भवति । अजादेशस्य स्थानिवत्त्वात् ॥

अभिन लोट् ॥ १६ ॥

अनीत्येतस्य लोडादेशस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रवपाणि । परिवपाणि । प्रयाणि । परियाणि । लोडिति किम् । प्रवपाभि मांसानि ॥

नेर्गदन्तदपतपद्घुमास्यतिहन्ति याति वाति द्राति प्साति वपति-
वहति शाम्यति चिनोति देग्धिषु च ॥ १७ ॥

निरित्येतस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । गद नद प्रत पद घु मा स्यति हन्ति याति वाति द्राति प्साति वपति वहति शाम्यति चिनोति देग्धि इत्येतेषु परतः । गद । प्रणिगदति । परिणिगदति । नद । प्रणिनदति । परिणिनदति । पत । प्रणिपतति । परिणिपतति । पद । प्रणिपद्यते । परिणिपद्यते । घु । प्रणिददाति । परिणिददाति । प्रणिदधाति । परिणिदधाति । माङ् । प्रणिमिमीते । परिणिमिमीते । मेङ् । प्रणिमयते । परिणिमयते ॥ मा इति माङ्ङेङ्कार्यहणमिष्यते ॥ स्यति । प्रणिष्यति । परिणिष्यति । हन्ति । प्रणिहन्ति । परिणिहन्ति । याति । प्रणियाति । परिणियाति । वाति । प्रणिवाति । परिणिवाति । द्राति । प्रणिद्राति । परिणिद्राति । प्साति । प्रणिप्साति । परिणिप्साति । वपति । प्रणिवपति । परिणिवपति । वहति । प्रणिवहति । परिणिवहति । शाम्यति । प्रणिशाम्यति । परिणिशाम्यति । चिनोति । प्रणिचिनोति । परिणिचिनोति । देग्धि । प्रणिदेग्धि । परिणिदेग्धि ॥ अङ्ङव्यायेपि नेर्गदादिषु णत्वमिष्यते ॥ प्रणयगदत् । परिणयगदत् ॥

श्लेषे विभाषाकखादावषान्त उपदेशे ॥ १८ ॥

नेरिति वर्त्तते उपसर्गादिति च । अककारिणकारादिरणकारान्तश्च उपदेशे यो धातुः शेषस्तस्मिन्परत उपसर्गस्यान्निमित्तादुत्तरस्य नेर्नकारस्य विभाषा णकार आदेशो भवति । प्रणिपच्चति । प्रनिपच्चति । प्रणिभि-
नन्ति । प्रनिंभिनन्ति । अकखादाविति किम् । प्रनिकरोति । प्रनिखादति ।
अषान्तइति किम् । प्रनिपिनष्टि । उपदेशयहणं किम् । इह च प्रतिषेधा
यथा स्यात् । प्रनिचकार । प्रनिचखाद् । प्रनिपेत्यतीति । इह च मा
भूत् । विशेषः । प्रणिवेष्टा । प्रणिवेत्यति ॥

अनितेः ॥ १९ ॥

अनितेर्नकारस्योपसर्गस्यान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति ।
प्राणिति । पराणिति ॥

अन्तः ॥ २० ॥

अनितेरिति वर्त्तते । उपसर्गस्यान्निमित्तादुत्तरस्यानितिनकारस्य
पदान्ते वर्त्तमानस्य णकारादेशो भवति । हे प्राण । हे पराण । पदान्त-
स्येति प्रतिषेधस्यापवादोऽयम् । अन्तश्च पदापेक्षो गृह्यते । के चित्तु पूर्व-
सूत्रएवैतदन्तयहणं सामीप्यार्थमभिसंबध्नुन्ति । निमित्तसमीपस्यैकवर्ण-
व्यवहितस्यानितिनकारस्य पदान्ते वर्त्तमानस्य णकारादेशो यथा स्यात् ।
इह मा भूत् । पर्यनुतीति । तैर्द्वितीयमपि पदान्तस्य णत्वार्थमन्तयह-
णमाश्रयितव्यमेव । येषां तु पर्यणित्यतीति भवितव्यमिति दर्शनम् । तेषां
पूर्वसूत्रे नार्थान्तयहणेन ॥

उभौ साभ्यासस्य ॥ २१ ॥

साभ्यासस्यानितेरुपसर्गस्यान्निमित्तादुत्तरस्योभयोर्नकारयोर्णकार आ-
देशो भवति । प्राणिणिति । प्राणिणत् । पराणिणिति । पराणिणत्
पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्येतस्मिन्त्सति पूर्वणैव कृतणत्वस्य । द्विर्वचने कृते
सिद्धमेतदन्तरेणापि वचनं तत्तु नाश्रयितव्यमिति सूत्रमिदमारभ्यते । तेन
चौजठदिति सिद्धं भवति * ॥

* तेनेत्यारभ्येतावत्यर्थेनं क्व चित्युक्तके नास्ति ।

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥

अकारपूर्वस्य हन्तिनकारस्य उपसर्गस्याचिप्रित्तादुत्तरस्य णकार
आदेशो भवति । प्रहण्यते । परिहण्यते । ग्रहणनम् । परिहणनम् । अत्पूर्व-
स्येति किम् । प्रघ्नन्ति । परिघ्नन्ति । तपरकरणं किम् । चिषिं प्राघनि ।
पर्यघानि ॥

वयोर्वा ॥ २३ ॥

हन्तेरिति वर्त्तते । वकारमकारयोः परतो हन्तिनकारस्योपसर्ग-
स्याचिप्रित्तादुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति । प्रहण्यः । परिहण्यः ।
प्रहन्वः । परिहन्वः । प्रहण्यः । परिहण्यः । प्रहन्मः । परिहन्मः * ॥

अन्तरदेशे ॥ २४ ॥

अन्तःशब्दादुत्तरस्य हन्तिनकारस्यात्पूर्वस्य णकारादेशो भवति
अदेशाभिधाने । अन्तर्हण्यते । अन्तर्हणनं वर्त्तते । आदेशइति किम् ।
अन्तर्हणनो देशः । अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्घ्नन्ति । तपरकरणं किम् । अन्त-
रघानि ॥

अयनं च ॥ २५ ॥

अन्तरदेशइति वर्त्तते । अयननकारस्य चान्तः शब्दादुत्तरस्य णकार-
रादेशो भवति अदेशाभिधाने । अन्तरयणं वर्त्तते । अन्तरयणं शोभ-
नम् । अदेशइत्येव । अन्तरयनो देशः ॥

कृन्दस्यद्वयग्रहात् ॥ २६ ॥

पूर्वपदादिति वर्त्तते । अकारान्तादवयवात्पूर्वपदादुत्तरस्य णकार-
देशो भवति कृन्दसि विषये । नृमणाः । पितृयाणम् । अत्र हि नृमणा
पितृयाणमिति अकारोवगृह्यते । अवयवग्रहणं किमर्थमुच्यते । यावता
संहिताधिकार आध्यायपरिसमाप्तेरित्युक्तम् । विषयोपलक्षणार्थमवयव-
ग्रहणं प्रवृत्तमाणाद्वया स्यादवयवग्रहणमाणात्मा भूत् । अपदान्ते चावयवो
नास्ति ॥

* पूर्वोक्तं निर्ये प्राप्ते विकल्प इत्यधिकमन्यत्र ।

नश्च धातुस्थारूपभ्यः ॥ २७-॥

नस् इत्येतस्य नकारस्य णकारादेशो भवति धातुस्थान्निमित्तादुत्तरस्योरुशब्दात्पुशब्दाच्च च्छन्दसि विषये । धातुस्थात्तावत् । अने रता-
णः । शिवाणो अस्मिन् । उरुशब्दात् । उरुशब्दस्युधि । पुशब्दात् । अभी वु
णः सखीनाम् । ऊर्ध्वं ऊ वु ण क्तये । अस्मदादेशोऽयं नस्शब्दो बहु-
वचनस्य वक्षसाविति ॥

उपसर्गाद्बहुलम् ॥ २८ ॥

उपसर्गस्यान्निमित्तादुत्तरस्य नसो नकारस्य णकारादेशो भवति ।
प्रणः शूद्रः । प्रणसः प्रणो राजा । न च भवति । प्र नो मुञ्चतम् । बहु-
लयहणाद्वाप्यामपि भवति । प्रणसं मुखम् * । उपसर्गाच्चेति नासिकायाः
नसादेशः ॥

कृत्यचः ॥ २९ ॥

कृत्यो यो नकारो ऽच उत्तरस्तस्योपसर्गस्यान्निमित्तादुत्तरस्य
णकारादेशो भवति । अन मान अनीय अनि इनि निष्ठादेश एते णत्वं
प्रयोजयन्ति । अन । प्रयाणम् । परियाणम् । प्रमाणम् । परिमाणम् ।
मान । प्रयायमाणम् । परियायमाणम् । अनीय । प्रयाणोयम् । परिया-
णोयम् । अनिः । अप्रयाणिः । अपरियाणिः । इनि । प्रयायिणौ । परिया-
यिणौ । निष्ठादेशः । प्रहीणः । परिहीणः । प्रहीणवान् । परिही-
णवान् । अच इति किम् । प्रभुग्नः । परिभुग्नः । भुजो कौटिल्ये । अस्य
निष्ठाप्रत्ययः । ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् । चोः कुरिति कुत्वे सिद्धं परिभुग्न
इति † ॥ कृत्यस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ निर्विण्णो-
स्मि खलसंज्ञेन । निर्विण्णोहमत्र वासेन ॥

णोर्विभाषा ॥ ३० ॥

ण्यन्ताद्यो विहितः कृत्यप्रत्ययः तत्स्यस्य नकारस्योपसर्गस्यान्नि-

* क्वचित्पुस्तके क्वचसीति निवृत्तं तेन भाषायामपि भवतीति पाठः ।

† क्वचिद्भुजो कौटिल्यद्वयारभ्येतत्पर्यन्तं नास्ति ।

मिक्तादुत्तरस्य विभाषाकारादेशो भवति । प्रयापणम् । प्रयापनम् ।
परियापणम् । परियापनम् । प्रयाप्यमाणम् । प्रयाप्यमानम् । प्रयापणीयम् ।
प्रयापनीयम् । अप्रयापणः । अप्रयापनः । प्रयापिणो । प्रयापिनौ ।
विहितविशेषणं किम् । प्रयाप्यमाणमित्यत्र यका व्यवधानेपि यथा
स्यादिति ॥

हलश्चेजुपधात् ॥ ३१ ॥

कृत्यच इति वर्त्तते । हलादिर्यो धातुरिजुपधस्तस्मात्परो यः
कृत्यत्यः तत्स्यस्य नकारस्याच उत्तरस्योपसर्गस्याचिमिक्तादुत्तरस्य विभा-
षा णकारादेशो भवति । प्रकोपणम् । प्रकोपनम् । परिकोपणम् । परि-
कोपनम् । हल इति किम् । प्रेहणम् । प्रोहणम् । इजुपधादिति किम् ।
प्रवपणम् । परिवपणम् । कृत्यच इति नित्ये प्राप्ते विकल्पः । अच
इत्येव । परिभुनः । इजुपधस्य सर्वस्य हलन्तत्वादिह हल्यहणमादिवि-
शेषणम् ॥

इजादेः सनुमः ॥ ३२ ॥

हल इति वर्त्तते । तेनेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । इजादेः सनुमो
हलन्ताद्ग्रातोर्विहितो यः कृत्यत्यस्य नकारस्योपसर्गस्याचिमिक्तादुत्तरस्य
णकारो भवति । प्रेहणम् । परेहणम् । प्रेहणम् । परेहणम् । प्रोम्भणम् ।
परोम्भणम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थं इजादेरेव सनुमो नान्यस्मा-
दिति । प्रमङ्गनम् । परिमङ्गनम् । हल इत्यधिकाराद् एयन्ते नित्यं विद्वर्थ-
मेतच्च भवति ॥

ना निंसनिच्चनिन्दाम् ॥ ३३ ॥

उपसर्गादिति वर्त्तते । निंस. निच्च निन्द इत्येतेषां नकारस्योपस-
र्गस्याचिमिक्तादुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति । प्रणिंसनम् । प्रनिंसनम् ।
प्रणिच्चणम् । प्रनिच्चणम् । प्रणिन्दनम् । प्रनिन्दनम् । णोपदेशत्वादेतेषां
नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

न भाभूपक्रमिगमिष्याथिवेपाम् ॥ ३४ ॥

भा भू पू कर्मि गमि प्यायि वेप इत्येतेषामुपसर्गस्याचिमित्तादु-
त्तरस्य कृत्स्यस्य नकारस्य णकारादेशो न भवति । भा । प्रभानम् । परि-
भानम् । भू । प्रभवनम् । परिभवनम् । पू । प्रपवनम् । परिपवनम् ।
पूञ्ज्यहणं द्रष्टव्यम् । पूडो हि भवत्येव णुत्वम् । प्रपवणं सोमस्येति ।
कर्मि । प्रकमनम् । परिकमनम् । गमि । प्रगमनम् । परिगमनम् ।
प्यायि । प्रप्यायनम् । परिप्यायनम् । वेप । प्रवेपनम् । परिवेपनम् ॥
एयन्तानां भाद्रीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ प्रभापनम् । परिभापनम् ॥

घात्पदान्तात् ॥ ३५ ॥

घकारात्पदान्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो न भवति । निष्या-
नम् । दुष्यानम् । सर्पिष्यानम् । यजुष्यानम् । घादिति किम् । निर्णयः ।
पदान्तादिति किम् । कुष्णाति । पुष्णाति । पदे अन्तः प्रदान्त इति
सप्तमीसमासोयं तेनेह न भवति । सुसर्पिष्केण । सुयजुष्केण । शेष्ठादि-
भाषेति कप् ॥

नशेः घान्तस्य ॥ ३६ ॥

नेति वर्त्तते । नशेः घकारान्तस्य णकारादेशो न भवति । प्रनष्टः ।
परिनष्टः । घान्तस्येति किम् । प्रणश्यति । परिणश्यति । अस्त्यहणं
घान्तभूतपूर्वमात्रस्यापि यथा स्यात् । प्रनष्ट्यति । परिनष्ट्यति ॥

पदान्तस्य ॥ ३७ ॥

पदान्ते यो नकारस्तस्य णकारादेशो न भवति । वृक्षान् ।
प्लक्षान् । अरीन् । गिरीन् ॥

पदव्यवायेपि ॥ ३८ ॥

पदेन व्यवायः पदव्यवायः । पदव्यवधानम् । पदेन व्यवायेपि सति
निमित्तनिमित्तनोर्नकारस्य णकारादेशो न भवति । माषकुम्भवापेन ।
चतुरङ्गयोगेन । प्रावनद्वम् । पर्यवनद्वम् । प्रगाचयामः । परिगाचयामः ॥
पदव्यवाये ऽसिद्धितइति वक्तव्यम् ॥ * इह मा भूत् । आर्द्रगेमयेण ।

शुक्लगोमयेण । गोशब्दो पुरीषइति मयट् । स्वादौ पूर्वपदमिति गोशब्दः । पूर्वपदं तेन व्यवायः ॥

सुभ्नादिषु च ॥ ३९ ॥

नेति वर्त्तते । सुभ्ना इत्येषमादिषु शब्देषु नकारस्य णकारादेशो न भवति । सुभ्नाति । अजादेशस्य स्थानिवद्वावादिहापि प्रतिषेधो भवति । सुभ्नीतः । सुभ्न्ति । नृनमनः । पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्राप्तिः । छन्दस्पृदवयहादिति च प्राप्नोति । नन्दिन् । नन्दन् । नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी । हरिनन्दनः । गिरिनगरम् । नृतिर्यङि प्रयोजयति । नरीनृत्यते । वृष्टु । वृष्टोति । नर्तन । गहन । नन्दन । निवेश । निवास । अग्नि । अनूप । एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्त्तनं परिगहनमिति संज्ञायां पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्राप्नोति । परिनन्दनमित्यत्रापसर्गादसमासेपीति प्राप्नोति । शरनिवेशः । शरनिवासः । शराग्निः । दर्भानूपः । इत्येताः संज्ञाः ॥ आचार्यादणत्वं च ॥ आचार्यभोगीनः । आचार्यानी * ॥ इरिकादिभ्यो वनोत्तरपदेभ्यः संज्ञायाम् ॥ इरिका । तिमिर । समीर । कुबेर । हरि ॥ कर्मारइत्युत्तरपदवनशब्दस्य संज्ञायाम् ॥ सुभ्नादिराकृतिगणः । अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः सुभ्नादिषु द्रष्टव्यः ॥

स्तोःशुना शुः ॥ ४० ॥

सकारतर्जयोः शकारचवर्गाभ्यां सन्निपाते शकारचवर्गावादेशौ भवतः । स्तोः शुनेति यथासंख्यमत्र नेष्यते । सकारस्य शकारेण चवर्गेण द्वाभ्यामपि सन्निपाते शकारो भवति । तवर्गस्यापि च शकारेण चवर्गेण च सन्निपाते चवर्गो भवति । आदेशे तु यथासंख्यमिष्यते । सकारस्य शकारस्तर्गवस्य च चवर्ग इति । सकारस्य शकारेण सन्निपाते । वृत्तश्चेति । वृत्तश्चेति । तस्यैव चवर्गण । वृत्तश्चिनेति । वृत्तश्चिनेति । वृत्तश्चाद-

* तथा ह्रायनस्य नेष्यते । त्रिहायनः चतुर्हायनः कर्मार इति चोत्तरपदस्य संज्ञायाम् इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

यति । प्लवश्चादयति । तवर्गस्य शकारेण । अग्निचिच्छिते । सोमसु-
च्छिते । तस्यैव चवर्गेण । अग्निचिच्चिनोति । सोमसुच्चिनोति । अग्नि-
चिच्छादयति । सोमसुच्छादयति । अग्निचिज्जयति । सोमसुज्जयति ।
अग्निचिञ्जकारम् । सोमसुञ्जकारम् । अग्निचिञ्जकारः । सोमसुञ्ज-
कारः । मस्जेः मज्जति । भस्जेः भृज्जति । व्रश्चेवृश्चति । यजः यजः ।
याचेर्याज्जा । शादिति प्रतिषेधो ज्ञापकः संख्यातानुदेशाभावस्य । स्तोः
श्चाविति सप्तमीनिर्देशो न कृतः । पूर्वेषु परेषु च श्चुना संनिपाते
श्चुत्वं यथा स्यादिति ॥

ष्टुना ष्टुः ॥ ४१ ॥

स्तोरिति वर्त्तते । सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां संनिपाते षका-
रटवर्गावादेशो भवतः । अत्रापि तथैव संख्यातानुदेशाभावः । षकारेण
सकारस्य । वृत्तष्यण्डे । मृत्तष्यण्डे । तस्यैव टवर्गेण । वृत्तष्टीकते । मृत्त-
ष्टीकते । वृत्तष्टकारः । मृत्तष्टकारः । तवर्गस्य षकारेण । पेष्टा । पेष्टम् ।
पेष्टव्यम् । कृषीष्ट । कृषीष्टाः । तस्यैव टवर्गेण । अग्निचिट्टीकते । सोम-
सुट्टीकते । अग्निचिट्टकारः । सोमसुट्टकारः । अग्निचिट्टीनः । सोमसु-
ट्टीनः । अग्निचिट्ट ठौकते । सोमसुट्ट ठौकते । अग्निचिष्णकारः । सोमसु-
ष्णकारः । अत्ष्ट । अत्ष्टति । अत्ष्ट । अत्ष्टति ॥

न पदान्ताहारनाम ॥ ४२ ॥

पदान्ताट्टवर्गादुत्तरस्य स्तोः ष्टुत्वं न भवति । नामित्येतदुक्तं-
यित्वा । श्वलिट्साये । मधुलिट् तरति । पदान्तादिति किम् । ईड् स्तुतो ।
ईट्टे । टोरिति किम् । सर्पिष्टमम् । अनामिति नकिम् । षण्णाम् ।
अव्यल्पमिदमुच्यते ॥ अनाम्भवतिनगरीष्यामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ षण्णाम् ।
षण्णवतिः । षण्णगरी ॥

तोः षि ॥ ४३ ॥

नेति वर्त्तते । तवर्गस्य षकारे यदुक्तं तत्र भवति । अग्निचि-
त्ष्यण्डे । भवान्ष्यण्डे । महान्ष्यण्डे ॥

शात ॥ ४४ ॥

तिरिति वर्त्तते । शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य यदुक्तं तच्च भवति ।
प्रश्नः । विश्नः ॥

यरोनुनासिकेनुनासिको वा ॥ ४५ ॥

पदान्तयहणमनुवर्त्तते । यरः पदान्तप्यानुनासिके परतो वानुना-
सिकादेशो भवति । वाग्नयति । वाङ्गयति । श्वलिणनयति । श्वलिङ्गयति ।
अग्निधिद्वयति । अग्निचिच्चयति । त्रिष्टुत्रयति । त्रिष्टुत्रयति । पदान्त-
स्येत्येव । वेद्वि । तुभाति ॥ यरोनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनं
कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ वाङ्मात्रम् * । कियन्मात्रम् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञा-
नात्सङ्गम् ॥

अचो रक्षाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥

* यर इति वर्त्तते । अच उत्तरी यो रक्षेत्कारौ ताभ्यामुत्तरस्य
यरो द्वे भवतः । अङ्कः । मङ्कः । ब्रह्म्या । अपहृत्तुते । अच इति किम् ।
द्वुते । स्तलयति ॥

अनचि च ॥ ४७ ॥

अच इति वर्त्तते । यर इति च । अच उत्तरस्य यरो द्वे भवतो
अनचि परतः । दद्व्यत्र । मद्व्यत्र । अच इत्येव । स्मितम् । स्मातम् ॥
यणो मयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ के चिदत्र यण इति पञ्चमी
मय इति षष्ठीति व्याचक्षते । तेषामुक्त्वा वान्मीक इत्युदाहरणम् ।
अपरे तु यण इति षष्ठी मय इति पञ्चमीति तेषां दध्यत्र मध्यत्रेत्युदा-
हरणम् ॥ शरः खरो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अत्रापि यदि शर-
इति पञ्चमी खय इति षष्ठी स्यात्त स्यातित्युदाहरणम् । अथ वा खय
उत्तरस्य शरो द्वे भवतः । वत्सरः । अप्सराः । अवसाने च यरो द्वे
भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाङ्क । वाक् । त्वक् । त्वक् । षट् । षट् ।
तत् । तत् ॥

* धाङ्गमिति ख चित्वाठः ।

नादिन्वाक्राशे पुत्रस्य ॥ ४८ ॥

आदिनी परत आक्राशे गम्यमाने पुत्रशब्दस्य न द्वे भवतः ।
 अनचि चेति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्राश-
 इति किम् । तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येवम् । पुत्रानतीति पुत्रादिनी ।
 शिशुमारो व्याघ्री ॥ तत्परं चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि
 पापे ॥ वा हतजग्धपरइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुत्रहती । पुत्रहती । पुत्र-
 जग्धी । पुत्रजग्धी ॥ चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः ॥ * ॥ चयो
 द्वितीया भवन्ति शरि परतः पौष्करसादेराचार्यस्य मतेन । तत्कारस्य
 यकारः । वधसः । ककारस्य खकारः । अखरम् । पकारस्य फकारः ।
 अफस्सराः ॥

शरोचि ॥ ४९ ॥

नेति वर्त्तते । शरोचि परतो न द्वे भवतः । अचो रक्षाभ्यामिति
 प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । कर्षति । वर्षति । आकर्षः । अचदशः । अचीति
 किम् । दशश्यते ॥

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ५० ॥

त्रिप्रभृतिषु वर्णेषु संयुक्तेषु शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन न भवति ।
 इन्द्रः । चन्द्रः । उष्ट्रः । राष्ट्रम् । धाष्ट्रम् ॥

सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥

शाकल्याचार्यस्य मतेन सर्वत्र द्विर्वचनं न भवति । अर्कः । मर्कः ।
 अर्कः । अर्पहुते ॥

दीर्घादाचार्याणाम् ॥ ५२ ॥

दीर्घादुत्तरस्याचार्याणां मतेन न द्वित्वं भवति । दाचम् । पाच-
 म् । मूचम् । सूचम् ॥

भक्त्या जप्रभृति ॥ ५३ ॥

भक्त्या स्थाने स्यादेशो भवति भक्ति परतः । लब्धा । लब्धुम् ॥

सिद्धत्वात्पूर्वं नकारस्यानुस्वारः क्रियते । तस्यापि परसवर्णान पुनर्नकार
एव भवति । तस्यापिसिद्धत्वात्पुनर्णत्वं न भवति । एवमनुस्वारीभूतो
यावन्मतिक्कामतीति । यधीति किम् । आक्रंस्यते । आचिक्रंस्यते ॥

वा पदान्तस्य ॥ ५८ ॥

पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परतो वा परसवर्णादेशो भवति ।
तद् कथञ्चिन्नपतण्डयमानन् नभःस्यम्बुहयो वधीत् । तं कथं चिन्नपतं
इयमानं नभःस्यं पुरुषोवधीत् ॥

तोलि ॥ ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परतः परसवर्णादेशो भवति । अग्निञ्जिह्वुनाति ।
सोमसुज्जुनाति । भवञ्जुनाति । महञ्जुनाति ॥

उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ६१ ॥

सवर्णं इति वर्त्तते । उद उत्तरयोः स्या स्तम्भ इत्येतयोः पूर्वसव-
र्णादेशो भवति । उत्थाता । उत्थातुम् । उत्थातुम् । स्तम्भेः खत्वपि ।
उत्तम्भिता । उत्तम्भितुम् । उत्तम्भितव्यम् । स्यास्तम्भोरिति किम् ।
उत्त्वातः ॥ उदः पूर्वसवर्णत्वे स्कन्देशकन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अये
दूरमुत्कन्दः ॥ रोगे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उत्कन्दको नाम रोगः । कन्द-
तेर्वा धात्वन्तरस्यैतद्रूपम् ॥

भ्रयो ह्यन्यतरस्याम् ॥ ६२ ॥

भ्रय उत्तरस्य हकारस्य पूर्वसवर्णादेशो भवति अन्यतरस्याम् ।
वाघसति । वाग् हसति । श्वलिह् ठसति । श्वलिह् हसति । अग्नि-
चिद्रुसति । अग्निचिद् हसति । सोमसुद्रुसति । सोमसुद् हसति । चिष्टु-
ब्भसति । चिष्टुब् हसति । भ्रय इति किम् । प्राह् हसति । भ्रवान्दसति ॥

शञ्कोटि ॥ ६३ ॥

भ्रय इति वर्त्तते । अन्यतरस्यामिति च । भ्रय उत्तरस्य शकार-
स्याटि परतश्चकारादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाक्कृते । वाक् श्रुते ।

पठति । पठति । अस्य स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदात्त-षट्मेकवर्जमित्येतच्च प्रवर्त्तते । तेनोदात्तस्वरितासुभाषपि श्रूयते ॥

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ ६७ ॥

• उदात्तोदयस्य स्वरितोदयस्य चानुदात्तस्य स्वरितो न भवति । पूर्वण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । अगार्ग्यकाश्यपगालवानां मतेन • । उदात्त उदयो यस्मात्स उदात्तोदयः । उदात्तपर इत्यर्थः । एवं स्वरितोदयः । उदात्तोदयस्तावत् । गार्ग्यस्तत्र । वात्स्यस्तत्र । तत्रशब्द आद्युदात्तः । तस्मिन्नुदात्ते परतो गार्ग्यशब्दः स्वरितो न भवति । स्वरितोदयः । गार्ग्यः कृ । वात्स्यः कृ । कृगच्छः स्वरितः तस्मिन्परतो ऽनुदात्तः स्वरितो न भवति । अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति क्रिम् । गार्ग्यस्तत्र । गार्ग्यः कृ । ते हि मतेन स्वरितो भवत्यत्र । उदात्तपरस्यति वक्तव्य उदयग्रहणं मङ्गलार्थम् । अनेकाचार्यसंकीर्तनं पूजार्थम् ॥

अ अ वृत्ति ॥ ६८ ॥

एकोत्र विवृते ऽपरः संवृतस्तत्र विवृतस्य संवृतः क्रियते । अकारो विवृतः संवृतो भवति । वृतः । प्रतः । इह शास्त्रे कार्यार्थमकारो विवृतः प्रतिज्ञातस्तस्य तथाभूतस्यैव प्रयोगो मा भूदिति संवृतप्रत्यापत्तिरियं क्रियते ॥ दीर्घप्रतयोश्चानेन विवृतेनाकारेण ग्रहणं नेष्यते ॥ तेन तयोः संवृतो न भवति ॥ संवृतेन च सर्वगुणस्य मात्रिकस्य ग्रहणमिष्यते ॥ तेन सर्वगुणः प्रत्यापद्यते ॥

• दृष्टुपसंख्यानवर्तो शुद्धगणा विवृतगूढमूत्राणां ॥ ६

• व्युत्पन्नसिद्धिर्धृतिरियं काशिका नाम ॥

• व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत् ॥

• शिष्टः परिकरबन्धः क्रियते ऽस्य अन्यकारेण ॥

• इति श्रीवामनकृतकाशिकावृत्तावष्टमाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायो अन्यश्च ॥

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

THE BOSTON SOCIETY

RECORDED B 1616

DATE 12/11/85

